# ŞANLIURFA VAKIF MEDENİYETİ

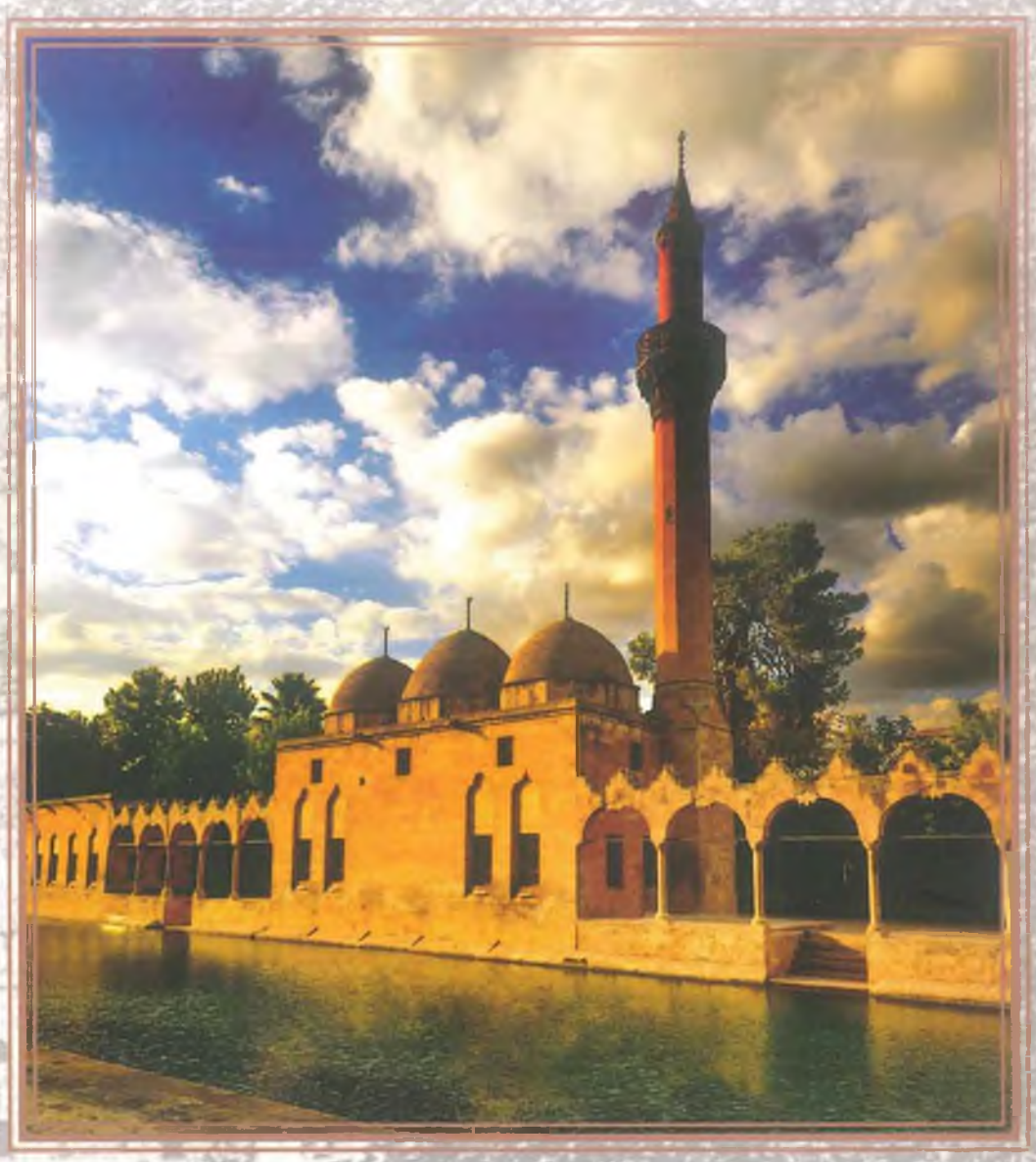

Yayına Hazırlayan
Mehmet KURTOĞLU

T.C.
VAKIFLAR
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

# ŞANLIURFA
# VAKIF MEDENİYETİ

Yayına Hazırlayan
Mehmet KURTOĞLU

T.C.
VAKIFLAR
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

**VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI-146**

Şanlıurfa Vakıf Medeniyeti

**Sahibi**
Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına
Burhan ERSOY

**Yayın Koordinatörü**
Rifat TÜRKER

**Yayın Sorumlusu**
Mevlüt ÇAM

**Genel Yayın Yönetmeni**
Mehmet KURTOĞLU

**Yayına Hazırlayan**
Mehmet KURTOĞLU

**Fotoğraflar**
A.Rezzak ELÇİ
A. Cihat KÜRKÇÜOĞLU
Yasin KÜÇÜK
VGM Arşivi
Mehmet Kurtoğlu Arşivi
A.Cihat Kürkçüoğlu Arşivi

**Kapak Fotoğrafı**
A. Rezzak Elçi

**Desen**
Dr. Burhan VURAL
Kültür Bakanlığı Arşivi

**Resim**
Nihat KÜRKÇÜOĞLU

**Sertifika**
51368

**ISBN**
978-975-17-4949-9

**Grafik Tasarım**
Necdet ÇELİKTAŞ

**Basım Yeri**
Merkez Repro Basım Yayın İç ve Dış Tic. Ltd. Şti.
Devrez Sk. No. 1/B İskitler / ANKARA

**ADRES**
Vakıflar Genel Müdürlüğü
Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı
Atatürk Bulvarı No: 10 Ulus
Altındağ/Ankara
Tlf: 0 312 509 60 00- Faks: 0 312 324 47 22

**Mail: vkiflaryayin@yahoo.com**

**www.vgm.tr**

**Ankara- 2021**

# İçindekiler


15 **ESKİÇAĞDAN MİLLÎ MÜCÂDELEYE KADAR URFA'NIN TARİHİ**

17 Neolitik Dönem ve Göbeklitepe Tapınakları (M.ö. 10.000)
17 Ebla Ve Akkad Krallıkları Dönemi (M.ö. Xxv-Xxı. Yy.)
18 III. Sumer-Ur Hanedanı ve Eski Babil Krallığı Dönemi (M.ö. Xxı -? )
18 Hurri-Mitanniler ve Hitit Krallıkları Dönemi (M.ö. 2000-1270)
20 Arâmiler Ve Assur Krallığı Dönemi (M.ö. 1270-610)
21 Yeni Babil, Med-Pers, Makedonya Ve Seleukos Krallıkları Dönemi (M.ö. 610-132)
23 Edessa Krallığı Dönemi (M.ö. 132- M.s. 244)
26 Roma İmparatorluğu Dönemi (244-395)
26 Bizans İmparatorluğu ve Sâsâni Krallığı Dönemi (395-639)
28 Bizans İmparatorluğu'nun II. Dönemi (628-639)
31 Dört Halife ve Emeviler Dönemi (639-750)
32 Abbâsiler Dönemi (750- 990)
32 Nûmeyriler Ve Mervânîler Dönemi (991-1031)
33 Bizans İmparatorluğu'nun III. Hâkimiyet Dönemi (1031-1087)
34 Ermeni Beyi Filaretos Brachamıos Dönemi (1078-1087)
36 Büyük Selçuklular Dönemi (1087-1094)
36 Suriye Ve Filistin Selçukluları Dönemi (1094-1095)
38 Ermeni Beyi Thoros Dönemi (1095-1098)
39 Haçlı Kontluğu Dönemi (1098-1144)
40 Musul Atabeyliği (Zengîler) Dönemi (1144-1182)
41 Mısır-Suriye Eyyûbileri Dönemi (1182-1260)
43 Memlûkler, Döger Aşireti, Akkoyunlu-Karakoyunlu ve Safevi Devletleri Dönemi (1260-1517)
45 Osmanlı İmparatorluğu Dönemi (1517-1922)
47 Bibliyografya

51 **BİR KUVAYI MİLLİYE ÖYKÜSÜ: URFA'NIN KURTULUŞU**

65 **URFA VAKIFLARI**

66 Vakıf Müessesesi ve Urfa Vakıfları
66 Genel Anlamda Vakıf Müessesesi
68 Vakıfların Tasnifi
77 Urfa Vakıflarının Tarihçesi
79 Urfa Vakıflarının Şehirdeki Dağılımı
84 Urfa Vakıflarının Yönetımı Ve Denetımı
91 Sosyal Statüleri Bakımından Vakıf Kurucuları
93 Hizmet Alanlarına Göre Urfa Vakıfları
95 Din Hizmetlerine Yönelik Vakıflar

107 Eğitim Ve Kültüre Yönelik Vakıflar
122 Sosyal Hizmetlere Yönelik Vakıflar
129 Urfa Vakıflarının Ekonomik Yapısı
130 Gelir Kaynakları
146 Vakıfların Giderleri
157 **ARŞİV KAYNAKLARINA GÖRE OSMANLI'NIN SON YÜZYILINDA URFA'DA KADIN VAKIFLARI**
191 **ŞANLIURFA VAKIF MEDRESELERİ**
195 Abbâsiye (Abbas Ağa) Medresesi
200 İbrâhimiye (Debbağhane) Medresesi
208 Rıdvâniye (Rızvâniye) Medresesi
223 Süleyman Ağa (Yusuf Paşa) Medresesi
228 Nakibzâde İbrâhim Efendi (Ulu Cami) Medresesi
245 Şehbenderiye Medresesi
255 **OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE ŞANLIURFA'DAKİ VAKIF HİZMETLERİ**
271 **URFA'DA VAKIF KİTAPLAR ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**
301 **ŞANLIURFA Ve İLÇELERİNDE VAKIFLARA AİT MİMARİ ESERLER**
302 Eyyübiye İlçesi Vakıf Camileri ve Mescitleri
302 Arabi Camii
305 Cabir El-Ensar Camii Ve Türbesi
307 Çakeri Camii
309 Çamurlu Köyü Hacı Hasan Ağa Camii
311 Çarhoğlu Kardeşler (Meşarkiye) Camii
313 Dabbakhane Camii
318 Fırfırlı Cami
321 Hacı Lütfullah Camii
324 Hacı Yadigar Camii (Kuttik Cami)
326 Halilu'r-Rahman Camii
331 Hasan Padişah Camii
335 Hayrullah Camii
337 Hekim Dede Cami
340 Hızanoğlu Camii
345 Hüseyin Paşa Camii
349 Kadıoğlu Camii
352 Kara Musa Camii (Müşerref Mescidi)
356 Mevlevihane Camii
359 Mevlid-İ Halil (Dergah) Camii
364 Müderris Mescidi
365 Nimetullah Camii (Ağ/Ak Cami)
370 Eski Ömeriye Camii
373 Pazar Camii
377 Rızvaniye (Rıdvaniye) Camii

383 Selahaddin Eyyübi Camii
386 Sefalı Camii
387 Şehbenderiye Camii
389 Şeyh Mes'ud Horasani Zaviyesi-Mescidi-Türbesi
391 Şeyh Mes'ud Horasani Zaviyesi Mescidi
392 Şeyh Mes'ud Horasani Türbesi
394 Urfa Ulu Camii (Cami-İ Kebir)
401 Yusuf Paşa Camii
405 Birecik İlçesi Vakıf Camileri Ve Mescitleri
405 Cücük (Abdi Kethuda) Camii
407 Çarşı Camii
409 Kule Mescidi (Urfa Kapısı Mescidi)
410 Mağara Camii
412 Mahmut Paşa Camii
414 Şeyh Sadeddin Camii
416 Şeyh Zehravey Mescid
417 Tekke Camii (Bahriye Tekkesi Mescidi)
419 Birecik Ulu Camii
423 Bozova İlçesi Vakıf Camileri Ve Mescitleri
423 Kırmızı Pınar Camii
424 Halfeti İlçesi Vakıf Camileri Ve Mescitleri
424 Halfeti Merkez (Ulu) Camii
427 Harran İlçesi Vakıf Camileri Ve Mescitleri
427 İmam Bakır Camii Ve Türbesi
428 Şeyh Yahya Hayat El-Harrani Camii Ve Türbesi
432 Suruç İlçesi Vakıf Camileri Ve Mescitleri
432 Ahmed-İ Bican Camii
434 Siverek İlçesi Vakıf Camileri Ve Mescitleri
434 Gülabi Bey Camii
436 Hacı Ömer Camii
438 Haliliye Camii
440 Hamidiye Camii
441 Hasan Çelebi Camii
444 Hüseyin Çeribaşı Camii (Sulu Cami)
447 Karakeçi Camii
448 Siverek Ulu Cami
451 Viranşehir İlçesi Vakıf Camileri Ve Mescitleri
451 Eyyüp Nebi Köyü Camii
452 Tekke (Tekye) Camii
453 Şanlıurfa Vakıf Türbeleri
453 Eyyübiye İlçesi Vakıf Türbeleri
453 Cabir El-Ensar Türbesi
453 Şeyh (Hafız) Muhammed Selim Türbesi
455 Eyyüp Peygamber Makamı (Çile Mağarası) ve Kuyusu

456 Halilu'r-Rahman Camii İbrahim Peygamber Makamı
457 Şazeli Ali Dede Türbesi
458 Hekim Dede Türbesi
458 Nimetullah Camii Türbesi (Ruz Bey ve Ali Bey Türbesi)
460 Şeyh Ebubekir Türbesi Ve Sebili
461 Şeyh Mes'ud Zaviyesi Türbesi
461 Şeyh Salih Türbesi
462 Harran İlçesi Vakıf Türbeleri
462 İmam Bakır Türbesi
462 Şeyh Hayat El-Harrani Türbesi
462 Viranşehir İlçesi Vakıf Türbeleri
462 Eyyüp Nebi Köyü Eyyüp Peygamber Türbesi
463 Eyyüp Nebi Köyü Elyesa' Peygamber Türbesi
464 Eyyüp Nebi Köyü Rahime Hatun Türbesi
465 Şanlıurfa Vakıf Hanları ve Çarşıları
465 Eyyübiye İlçesi Vakıf Hanları ve Çarşıları
465 Gümrük Hanı
468 Hacı Kâmil Hanı
469 Mencek Hanı
470 Kazzaz Pazarı (Bedesten)
471 Sipahi Pazarı
472 Mevlevihane (Kasaplar) Çarşısı
473 Siverek İçesi Vakıf Hanları Ve Çarşıları
473 Siverek Gümrük Hanı
475 Şanlıurfa Vakıf Hamamları
475 Eyyübiye İlçesi Vakıf Hamamları
475 Velibey Hamamı
477 Birecik İlçesi Vakıf Hamamları
477 Mahmut Paşa Hamamı

**479 VAKIF KAYITLARINA GÖRE ŞEYH MÜSLÜM ZÂVİYESİ**

**495 KADİM MEDENİYETİN EMANETLERİ TEBERRUKAT EŞYALARI**

496 Giriş
497 Sancak Eserler ve Kabe Örtüleri
507 Halı ve Kilim Eserler
532 Hat ve Yazma Eserler
538 Madeni Eserler
545 Ahşap Eserler
550 Seramik ve Çömlek Eserler

# Takdim

Şanlıurfa, kültür ve medeniyet tarihinde eşsiz bir yere sahiptir. "Doğunun Atina'sı", "Peygamberler Şehri", "Efsane Şehir" gibi birçok sıfatla anılan Şanlıurfa, topraklarına sinmiş derin inanç kültürü, barındırdığı tarih ve medeniyet gizemleri ile modern dünyanın ilgisini çeken müstesna bir şehirdir. Günümüzden yaklaşık 12 bin yıl öncesine ışık tutarak dünya arkeoloji tarihinde devrim yapan Göbeklitepe'nin gün yüzüne çıkarılması da şehre bambaşka bir anlam ve önem katmıştır. Dinler tarihi açısından benzersiz olan Urfa'da Hz. Âdem (a.s.), Hz. İdris (a.s.), Hz. İbrahim (a.s.), Hz. İshak (a.s.), Hz. Yakub (a.s.), Hz. Şuayb (a.s.), Hz. Eyyûb (a.s.), Hz. Elyesa (a.s.) ve Hz. İsa'nın (a.s.) yaşadığına inanılmaktadır. Adı geçen peygamberlerin şehrin birçok yerinde makamları bulunmakta, efsane ve hikâyeleri dilden dile anlatılmaktadır.

Bu denli zengin kültürel ve dini birikime sahip olan Şanlıurfa'da vakıflara ayrıca bir parantez açmak gerekir. Bilhassa Osmanlı döneminde kurulan vakıflar, şehrin sosyal ve ekonomik hayatında büyük izler bırakmıştır. Bugün sur içindeki Eski Urfa'da şehirleşme, vakıf camisi İbrahim Halilullah diğer adıyla Dergâh Camii etrafında şekillenmiştir. Ticari hayat yüzyıllar boyunca vakıf hanları, hamamları, çarşıları, tarlaları ile hayat bulmuş; dini ve kültürel yaşam cami, medrese, kütüphane gibi vakıf eserleriyle canlı kılınmıştır.

Osmanlı döneminde Şanlıurfa'nın kadınlar tarafından kurulan vakıflara da ev sahipliği yapması, üzerinde durulması gereken bir konudur. Yine ekonomik anlamda şehirdeki kiraların yüksek olduğu bir dönemde Haremeyn vakıflarının dükkân kiralarını düşük tutarak esnafın mağdur olmasını önlemesi, vakıfların Urfa'daki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Dikkat çekici bir diğer nokta ise şehrin sosyal ve eğlence hayatında musikinin özel bir yerinin olmasıdır. Bunu göz önünde bulunduran Osmanlı dönemi vakıf kurucularından Sakıp Efendi, kurmuş olduğu vakıfta Ramazan aylarında iftardan sonra musiki icrasını şart koşmuştur. Bütün bunlar, Şanlıurfa'nın toplum hayatında vakıfların çok yönlü rolünü gözler önüne seren güzel enstantanelerdir ve şehrin vakıf kültürünü içselleştirdiğini göstermektedir.

Bir vakıf şehri olan Şanlıurfa'da yakın zamanda açığa çıkarılan sancaklar ve vakıf teberrükat eşyalarının ilhamında hazırlanan "Şanlıurfa Vakıf Medeniyeti" kitabı, her biri vakıf alanında kıymetli çalışmalarıyla tanınan hocalarımızın makalelerini içermektedir. Şanlıurfa tarihiyle birlikte bu topraklarda kök salmış vakıf medeniyeti bütün boyutlarıyla ele alınmıştır. Başta değerli bilim insanlarımız olmak üzere, Vakıflar Genel Müdürlüğümüz tarafından yayımlanan ve şehrin kültürel hayatına katkı sağlayacağına inandığımız bu eserin hazırlanmasında emeği geçen herkese teşekkür ederim.

**Mehmet Nuri ERSOY**
T.C. Kültür ve Turizm Bakanı

# Önsöz

Kadim şehirlerimizden Şanlıurfa, tarihi ve dini boyutuyla müstesna bir yere sahiptir. Paganist/putperst dönemlerden günümüze kadar din (mabet/tapınak) şehrin kuruluş anlayışını belirlemiştir. Günümüzden 11.000 yıl öncesine kadar uzanan Göbekli Tepe, Hz. Âdem'den Hz. İbrahim ve Hz. İsa'ya kadar birçok peygamberin burada yaşamış olduğuna inanılması, şehrin dini ve mistik boyutunun göstergesidir. Şanlıurfa tarih boyunca dinsel bir merkez olmuştur. Peygamberlerin uğradığı mekân ve doğudan batıya uzanan İpek Yolu üzerinde bulunması dolayısıyla önemli ve özel bir konuma sahiptir. Özellikle Osmanlı döneminde Surre Alaylarının uğradığı Şanlıurfa, özellikle karayoluyla Hacca gidenlerin ziyaret ettiği bir merkezdir. Şanlıurfa'nın Hac yolculuğu sırasında bir ziyaret noktası olmasının en büyük nedeni Hz. İbrahim'in makamının burada bulunmasıdır. Çünkü Kâbe'yi oğlu İsmail ile inşa eden Hz. İbrahim'in Şanlıurfa'da doğup yaşadığına inanılmakta ve makamı hacılar tarafından ziyaret edilmektedir. Osmanlı döneminde Surre Alayı özellikle Şanlıurfa'dan geçmiş ve bu geçiş sırasında sancaklar açılmış, törenler yapılmıştır. Bugün bu sancaklar vakıf teberrukat eşyası olarak Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğümüzce koruma altında tutulmaktadır.

Hz. İbrahim'in doğduğuna inanılan mağaranın bulunduğu külliyede, çoğu Hac törenlerinde kullanılan 13 adet Surre Alayı sancağı tespit edilmiştir. Kendi dalında son yılların belki de en büyük keşiflerinden biri sayılan sancak eserlerin kurtarılması için, 2012 yılında başlanan envanter ve hasar tespit çalışmalarından sonra bir acil eylem planı hazırlanmış, Şanlıurfa Valiliği bünyesinde yapılan istişare toplantısında kamu kurum ve kuruluşları ile ortak bir mutabakata varılmıştır. Düzenlenen bir protokol ile eserlerin konservasyon işi Şanlıurfa Valiliği tarafından yürütülmüştür. Kontrolörlük işi ile işin bilimsel ve teknik çalışması, Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğümüz tarafından yapılmıştır. Bu kitabın ortaya çıkışını işte bu vakıf teberrukat eşyaları ve sancaklar belirlemiştir.

Şanlıurfa gibi tarihi ve kültürel zenginliği dünyaca bilinen bir şehrin, vakıf medeniyeti boyutu ihmal edilemezdi. Bu bağlamda şehrin vakıf boyutunun da ortaya çıkartılması gerekiyordu. Zira vakıf kültür ve medeniyeti anlaşılmadan vakıf teberrukat eşyalarının anlatılması/tanıtılması eksik kalırdı. Bu yüzden Şanlıurfa Vakıfları konusunda çalışmaları bulunan üniversite hocalarımızın önceden hazırlamış oldukları Şanlıurfa Vakıfları konusundaki akademik makaleleri bir araya getirerek kitaplaştırılmıştır. Her biri birinden kıymetli makalelerin bir bütünlük içinde bu kitapta yer alıyor olması oldukça anlamlıdır. Zira bugüne kadar Şanlıurfa Vakıfları konusunda böylesine birçok bilginin yer aldığı başka bir eser yayınlanmamıştır. Bu kitap Şanlıurfa Vakıflarını birçok yönüyle ele almakta, ayrıca vakıf ruhunun ne demek olduğu ve bir şehri nasıl dönüştürdüğü anlatılmaktadır.

Başta Surre Alayı sancaklarının fotoğraflamasını yapıp, kataloğunu hazırlayan Şanlıurfa Bölge Müdürlüğümüz olmak üzere, elinizde tutmuş olduğunuz "Şanlıurfa Vakıf Medeniyeti" kitabına yazılarıyla destek veren akademisyen ve yazarlarımıza, fotoğraf ve resimleriyle katkı sunan fotoğraf sanatçılarımıza ve kitabın yayınlanmasında emeği geçenlere teşekkür ederim.

**Burhan ERSOY**
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Vakıflar Genel Müdürü

# Kitap Hakkında

Şanlıurfa vakıf eserleri sayısı bakımından Türkiye'nin önde gelen şehirlerindendir. Hatta Şanlıurfa bir vakıf şehridir. Nasıl ki tarihi olarak arkeolojik eserler bakımından Türkiye'nin en zengin müzesine sahip ise, vakıf eserleri bakımında da büyük zenginliğe sahiptir. Şehrin tarihi ve çoğulcu kimliğinin kazandırmış olduğu birikim ve zenginlik bir yana, özellikle dindarlığından kaynaklanan yapı ve eserlerin zenginliği dikkate şayandır. Adını Hz. İbrahim'den ve peygamberimiz Amcası Abbas'tan alan vakıfların bulunduğu şehirde, vakıf kültürünün derinliğini görmemek mümkün değildir. Bugün şehrin eğitim ve kültürde geri kaldığı konuşulmasına rağmen, geçmişte, özellikle de Osmanlı dönemecinde bu şehirde birçok cami, mektep, medrese ve kütüphanenin vakıflar eliyle kurulması dikkate şayandır. Özellikle geri bıraktırıldığı söylenen töre kıskancındaki bu günkü kadınların zıddına, Osmanlı dönemi Urfa'sında kadınlar birçok vakıf kurmuş, hayır ve hasenatta öne çıkmışlardır. Aslında bu şehrin bir yandan geri kalmışlığı konuşulurken, diğer yandan geçmişte kurulan mektep, medrese, kütüphanelerin nasıl bir değişim dönüşüm yarattığı gözden kaçırılmıştır. Vakıf kültürü tarih boyunca Şanlıurfa'nın dini, ekonomik ve sosyal hayatının en belirleyici unsuru olmuştur. Elinizde tutmuş olduğunuz "Vakıf Medeniyeti Şanlıurfa" kitabı işte bu kültürel birikim ve zenginliği anlatmaktadır.

Bu kitabın ortaya çıkmasına vesile olan vakıf teberrukat eşyalarıdır. Bu teberrukat eşyalarına değinmeden geçmek doğru olmaz. Hz. İbrahim'in makam mağarasında keşfedilen ve konservasyonları yapılarak koruma altına alınan 13 adet sancak eser, 16 ve 20. yüzyıllar arasında Osmanlı dönemi boyunca bir gelenek haline gelen Surre Alayı, yani Hacı Uğurlama törenlerinde kullanılan sancaklar olması nedeniyle oldukça önemlidir. Günümüzden 40-50 yıl öncesine kadar, Hz. İbrahim'in makamının yer aldığı külliyede, hacı uğurlama törenlerinin düzenlendiği ve bu sancakların açıldığı Şanlıurfa'nın yaşlıları tarafından ifade edilmektedir. Hz. İbrahim Peygamber ile Kâbe arasındaki ilişki nedeniyle, hacı kafileleri tarafından çok önemsenen ve uzun yıllar Hac güzergâhının geçiş kavşağında yer alan Şanlıurfa'nın bu kutsal mekânında, çok daha fazla, belki de yüzlerce sancak eserlerin birikmiş olduğu düşünülmektedir.

Hiç kuşkusuz bu tarihi mirasımızın, Osmanlı döneminin sancak eserlerine yeni bir sayfa ekleyeceği ve ayrıca Şanlıurfa'nın inanç turizmine ve kültürüne büyük değerler kazandıracağı aşikârdır. Genel itibariyle Osmanlı döneminden günümüze kalabilen sancakların üzerinde ağırlıklı olarak 'fetih' ile ilgili ayetler işlenmiştir. Sancaklara işlenen fetih ile ilgili ayetler, sancakların Surre Alayı törenlerinde kullanıldığına işaret etmektedir. Ayrıca, Türk-İslam dünyasında 'fetih' ve 'gaza' ülküsünün önemini vurgular niteliktedir. Bunun dışında 'ay-yıldız' motifleri, sancaklar üzerine işlenen en yoğun desenlerdir. Dolayısıyla Sultan Abdülmecid zamanında tipolojisi belirginleşen ay-yıldızlı bayrağımızın ortaya çıkış aşaması hususunda belirleyici bir fikir vermektedir. İki adet sancak eserimiz üzerinde işlenen 'padişahım çok yaşa' yazısı, büyük ihtimalle dönemin Surre Alayı törenlerine Osmanlı sultanları veya paşalarının da katılmış olabileceğini göstermektedir.

Geçmişten miras olarak günümüze ulaşan vakıf eserlerimizin korunması ve vakıf hizmetlerinin yerine getirilmesi, günümüzde Kültür ve Turizm Bakanlığı Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yerine getirilmektedir. Bu kapsamda tarihi öneme haiz yurtdışı ve yurt içi vakıf kültür varlıklarımızın bakım ve onarımları yapılarak ihya edilmekte ve bu mirasın gelecek kuşaklara ulaştırılması sağlanmaktadır. Tarihi niteliğe haiz taşınır eserlerimiz de restorasyon ve konservasyon işleminden geçerek Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından Türkiye'nin birçok ilinde kurulan Vakıf müzelerinde korunmakta ve sergilenmektedir. Bu sancakların ve vakıf teberrukat eşyaları Şanlıurfa kamuoyunda büyük bir ilgi görmüştür. Bu konu ile ilgili medyada ve sosyal medyada yazılar yayınlanmıştır. Bu sancakların bulunup konservasyonlarının Bölge Müdür-

lüğümüz ve Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesince yapılması, Şanlıurfa tarihi ve kültür hayatının önemli isimlerinden Sanat Tarihçisi Dr. A. Cihat Kürkçüoğlu'nu heyecanlandırmış, bu konuda kaleme aldığı yazısında, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesine çağrıda bulunarak bir "Vakıf Müzesi" kurulmasını istemiştir. Gerçekten de bu kıymetli vakıf eserleri sergilenmeye değer eserlerdir. Bu eserlerin sergilenmesi özellikle Güneydoğu ilimizde dini, milli ve kültürel bilincin oluşmasında önemli katkı sağlayacaktır

Her kitabın bir kaderi vardır ve "Şanlıurfa Vakıf Medeniyeti" kitabının ortaya çıkışının da bir kaderi olmuştur. Urfa'da izinli olduğum bir tarihte Şanlıurfa Bölge Müdürlüğümüzü ziyaret etmiştim. Bu sırada Bölge Müdürümüz Mehmet Ali Palalı, Şanlıurfa'da bulunan vakıf teberrukat eşyalarından bahsetmiş, bir kataloğunu hazırlığı içinde olduklarını ve bunu yayınlamak istediklerini belirtmişlerdi. Hazırlanacak kataloğun dokümanlarına baktığımda, bunun bir kitapçık hacminde olmadığını, ancak çok önemli eserler olduğunu, eğer yapılacaksa Şanlıurfa vakıf kültürünü bütün boyutlarıyla içine alacak şekilde bir kitabın yayınlanmasının daha uygun olacağını söyledim. Kitabın basım giderini Mehmet Ali Palalı ve Müdür Yardımcısı Murat Arıcı yerel imkânlarla karşılayabileceklerini belirttiler. Bunun üzerine Şanlıurfa Vakıfları konusunda akademik çalışmaları bulunan hocalarımızı arayıp, "Şanlıurfa Vakıf Medeniyeti" kitabı hazırlığından bahsettim. Hepsi böyle bir esere seve seve katkı sunacakları söylediler. Kitabı basım aşamasına getirdikten sonra basımının yerel imkânlarla mümkün olmadığını görünce, Mehmet Ali Palalı ile birlikte Genel Müdürümüz Sayın Burhan Ersoy'u ziyaret edip kitapla ilgili çalışmamızdan bahsettik. Sayın Genel Müdürümüz Burhan Ersoy, "Urfa Vakıf Medeniyeti" kitabının Genel Müdürümüzce yayınlanmasının uygun olacağını belirtti. Böylece elinizde tutmuş olduğunuz eser ortaya çıkmış oldu.

Kitapta yer alan makaleler her ne kadar daha önce belli dergi ve kitaplarda yayınlanmış olsalar da yazarları tarafından yeniden gözden geçirilerek, eklemeler ve çıkarmalar yapılarak yeniden ele alınmıştır. Böylece Şanlıurfa Vakıfları ile ilgili bilgiler güncellenmiş, en son halini almıştır. Kitapta kullanılan arşiv fotoğrafları ile kitabın genelinde kullanılan fotoğrafların sahipleri kitabın künye kısmında verilmiştir. Ancak kitabın belli bölümlerinde yalnızca belli fotoğraf sanatçılarının fotoğrafları kullanıldığından dolayı, bu bölümlerin başına fotoğraf sanatçılarının isimleri yazılmıştır. Kitapta yer alan fotoğrafların altı yazılarını yazan ve son okumasına yapan, fotoğraf seçiminde yardımlarını esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Cihat Kürkçüoğlu ve vakıf teberrukat eşyalarının fotoğraflamasını stüdyo ortamında yapan, arşivini kullanmamıza izin veren fotoğraf sanatçı A. Rezzak Elçi'nin bu kitabın ortaya çıkmasındaki emeklerini belirtmeden geçemeyeceğim.

Şanlıurfa Vakıf Medeniyeti kitabına makaleleriyle katkı sunan Prof. Dr. Ziya Kazıcı, Prof. Dr. Mehmet Memiş, Prof. Dr. M. Emin Üner, Doç. Dr. Yasin Taş, Yrd. Doç. Dr. Cihat Kürkçüoğlu, Dr. Bahattin Turgut, Müslüm C. Akalın, Selahattin E. Güler, Enver Karakeçili, Mehmet Ali Palalı, Murat Arıcı ve Selman Kardeşlik'e, ayrıca fotoğraf, resim, gravür ve çini mürekkep desenlerini kullanmamıza izin veren fotoğraf sanatçısı A. Rezzak Elçi, Yasin Küçük, Yrd. Doç. Dr. Cihat Kürkçüoğlu, Ressam Nihat Kürkçüoğlu ve Dr. Burhan Vural'a teşekkür ederim. Kültür şehri Şanlıurfa'nın vakıf boyutunu öne çıkaran bu kitabın yayınlanmasını sağlayan Genel Müdürümüz Sayın Burhan Ersoy başta olmak üzere Genel Müdür Yardımcımız Rifat Türker, Daire Başkanımız Mevlüt Çam ve Şanlıurfa Bölge Müdürü Mehmet Ali Palalı ve Müdür Yardımcısı Murat Arıcı'ya teşekkür ederim.

**Mehmet KURTOĞLU**
Yayına Hazırlayan

# ŞANLIURFA
# VAKIF MEDENİYETİ

*Mazinin güneşinden her rengi almış Urfa*
*Adın tarihe şanlı yazılmış Urfa*

*Nice gönül erleri nice evliya gelmiş*
*Boynunda inci inci, tel tel dizilmiş Urfa*

*Cehalet karanlıktır ilim aydınlık demek*
*Bunu yıllar önce öğrenmiş bilmiş Urfa*

*Cihanı aydınlatan ilk ışıkla Harran'dan*
*Bugüne aynı yoldan yürümüş gelmiş Urfa*

*İbrahim'i yakmayan ateşe emir kimden*
*Söyle putlar yerlere nasıl serilmiş Urfa*

*Çile-hane içinde yıllarca dert-keş oldun*
*Eyyub'un sabrı sana miras verilmiş Urfa*

*Kabrinden şimdi nesim geçer gül kokusuyla*
*Bir bağı cinan gibi ufka serilmiş Urfa*

**Hasan Akçay**

Halilû'r-Rahman Gölü ve Medresesi
*(Servet-i Fûnun mecmuası, İstanbul, 1308 (1892))*



Mevlid-i Halil Camii doğu kapısı
*(Max von Oppenheim'den)*

# ESKİÇAĞDAN MİLLÎ MÜCÂDELEYE KADAR URFA'NIN TARİHİ

Selahattin E. GÜLER



Harran Höyük ve Harran Ulu Camii kalıntıları

## NEOLİTİK DÖNEM VE GÖBEKLİTEPE TAPINAKLARI (M.Ö. 10.000)

Urfa'nın 18 km. doğusundaki Örencik Köyü yakınlarındaki Göbekli Tepe'de, 1995 yılında başlayan arkeolojik kazılarda, dünyanın en eski tapınakları bulundu. Burada elde edilen bulgular, Neolitik Akeramik Dönem'e (Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem M.Ö. 10.000) aittir. Başka bir deyişle, Urfa bölgesi, şu anda 12.000 yıllık bir tarihe sahip.

Tapınaklardan başka, Anadolu'nun en eski heykel atölyesine de rastlandı. Kalker taşından yapılmış büyük boydaki insan başı, arslan başı, domuz başı, boğa başı ve keler heykelleri, çeşitli hayvan rölyefleri Anadolu'nun en eski plastik sanat eserleri olması açısından çok önemli. Bundan başka, mimarlığın, avcılık ve toplayıcılıktan tarım ve hayvancılığa geçen topluluklar zamanında da var olduğu ortaya çıkıyor. T biçimli kireçtaşı steller üzerinde aslan, yılan, öküz, tilki, turna ve ördek gibi hayvan kabartmaları var. Tapınağı, ayrıca doğal boyutlarında, taştan oyulmuş yaban domuzu, kaplumbağa ve akbaba heykelleri süsler. 3 metre uzunluğunda ve yaklaşık 10 ton ağırlığındaki T biçimli dikili taşların (stel) bölgede yaşayan topluluk veya kabilelere ait totemler olabileceği ihtimali üzerinde duruluyor.

## EBLA VE AKKAD KRALLIKLARI DÖNEMİ (M.Ö. XXV-XXI. yy.)

Urfa bölgesi kısmen M.Ö. XXV. yüzyılda Kuzey Suriye'de Halep yakınlarında kurulmuş Ebla Krallığı'nın hâkimiyetine girmiştir.

M.Ö. 2500 yıllarına ait Ebla Krallığı'nın merkezi *Ebla*'da (*Tell el-Mardikh*) yapılan arkeolojik kazılarda bulunan çivi yazılı arşivlerde, Harran bu dönemde Zugalum adındaki bir kraliçe tarafından yönetiliyormuş. Bu sırada Urfa'nın durumu belirsizdir.

Mezopotamya tarihinde kurulmuş ilk devlet olan Akkad Krallığı (M.Ö. 2350-2150), güçlenip Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Kilikya bölgelerini bir dönem hâkimiyeti altında tutmuştur.Kral I.Sargon (M.Ö.2340-2284), Amanos ve Toroslar'a doğru bir sefer düzenlerken bölgemizin de içinde bulunduğu Kuzey Suriye'yi ele geçirerek hâkimiyetine katmıştır.

I. Sargon'dan sonra torunu Naram-Sin (M.Ö. 2260-2220) Kuzey Mezopotamya'daki ***Subartu*** (Fırat ile Dicle arası olup daha çok Kuzey Suriye'yi ifade eder) ülkesini çeşitli düşman unsurlara karşı savunur. Ona ait kitabeli bir bazalt zafer steli Diyarbakır'ın Pir Hüseyin Köyü'nde bulunmuştur. Urfa ***Konuklu*** (Kazane) Köyü'nde yapılan kazılarda, İlk Tunç Çağı tabakasında bulunan üç çivi yazılı tabletten ikisi Eski Babil dönemine ait mektup, diğeri ise Akkadça çivi yazılı olup, Akkad alfabesini öğretmektedir.

Akkad Krallığı, İran'ın batısındaki Zagros Dağları'nda devlet kuran Gutiler'in istilâsı sonucu M.Ö. 2150 yılında tarihe karışır.

## III. SUMER-UR HANEDANI ve ESKİ BABİL KRALLIĞI DÖNEMİ (M.Ö. XXI -? )

Akkad döneminden sonra, bölgemizi de içine alan Anadolu'nun bir kısmı, III.Sumer-Ur Hanedanı (M.Ö. 2060-1960)'nın hâkimiyetine girmişti. Anadolu ve bölgemiz ahalisi bunların kültürlerinden etkilenerek yazılarını bile kullanmışlardır.

Eski Babil kralı Hammurabi'nin (M.Ö. 1728-1686), Mari (*Tell Hariri*, Suriye'de Fırat üzerinde) bölgesiyle Assur ili de dahil olmak üzere, bütün Subartu'yu, Elam'ı ve civardaki bütün ülkeleri zaptettiği, bu başarısının kendisine, "*Sümer-Akkad Kralı, Dört İklim Hükümdârı ve Cihan İmparatoru*" gibi ünvanları kazandırdığı bilinir. Bu döneme ait bilgilerimiz çok azdır.

## HURRİ-MİTANNİLER ve HİTİT KRALLIKLARI DÖNEMİ (M.Ö. 2000-1270)

Hurriler, M.Ö. 2000'li yıllardan itibaren, kuzeyde Kafkaslar'dan, güneyde Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya, batıda Toroslar'dan, doğuda İran'daki Zagros Dağları'nın ötesindeki Urmiye Gölü'ne kadar uzanan geniş bir coğrafik alana yerleşmişlerdi. Bu tarihlerde henüz siyâsi bir oluşumları yoktu.

M.Ö. 1800 yıllarında başkent Hattuşaş (Boğazköy) olmak üzere Anadolu'da bir devlet kuran Hititler, ekonomik güçlerini arttırmak ve daha geniş topraklara sahip olmak amacıyla Kuzey Suriye'ye seferler düzenlemişlerdir. Ancak daha çok Hatay bölgesine yapılan bu seferlerde bölge ahalisi Hurrilerle karşılaşmamışlardır.

Hurriler'in gittikçe güçlenerek, ırkdaşları olan Subaru aşiretlerini de hâkimiyetleri altına alarak; batıda Akdeniz'e, doğuda Kerkük bölgesine, güneyde ise Ken'an iline kadar yayıldıkları görülür. Yaklaşık M.Ö. 1500-1450 yıllarında Hurriler, biri Hurri diğeri Mitanni adında iki konfederasyona ayrılırlar.

Kerkük tabletlerinde kendileri tarafından "Maiteni" şeklinde, Mısır belgelerinde ise "Mitan" ve "Mitanni" adlarıyla bahsedilmektedir. Mitanni ülkesine Mısırlılar ve Suriyeliler "*Naharina*" (İki nehirarası), Asurlular ise "Hanigalbat" adını veriyorlardı.

"*Bereketli Hilal*" bölgesinde kurulan Mitanni Krallığı, bugünkü Ceylanpınar'ın güneyinde bulunan *Vaşşuganni* (Suriye'de *Tell Fakhariyye*) kentini başkent yapar. Mitanni Krallığı daha sonra Hurri Krallığı aleyhine güçlenerek gelişir



Harran Ulu Camii gravürü
(Servet-i Fünun, İstanbul, 1901, sayfa 249)

ve M.Ö. XIV. yüzyıl sonlarında tamamiyle onun yerine geçer. Bu arada Kargamış, Harran, Urfa, Halep ve Antakya gibi kentler Mitanni hâkimiyetine girerler.

I. Artatama'dan sonra tahta geçen oğlu II. Şuttarna'nın (M.Ö. 1400-1385) ölümünden sonra, taht varisleri arasında mücâdeleler başlar ve sonuçta, devletin arazisi varisler arasında paylaşılır. II. Artatama, ülkenin kuzeybatı kısmını alarak burada başkenti Urfa olduğu sanılan bağımsız bir Hurri Krallığı kurar. Güneydoğu Anadolu bölgesinde de kardeşi Artaşumara (M.Ö. 1385-1380) Mitanni tahtına oturur.

Hurri kralı II. Artatama, düşmanları olan Hitit kralı I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1380-1345) ile birleşerek onun da yardımıyla, kardeşi Tuşratta'nın üzerine yürür. Hitit ordusu oraya ilerleyince, Mitanni askerleri tarafından yakılan ekinler ve kapatılan kuyular yüzünden, aç ve susuz kalarak geri çekilmek zorunda kalır (M.Ö. 1380). Tuşratta, Hitit ordusundan eline geçen ganimetlerden bir kısmını Firavun III. Amenofis'e gönderir. İlk saldırısı başarısızlıkla sonuçlanan I. Şuppiluliuma, düşmanı olan bu ülkenin iç işlerini her zaman dikkatle izlemiş ve patlak veren bazı iç kavgaları kendi lehine kullanmak istemişti.

Bu dönemde Tuşratta için Hititler'den sonra ikinci bir potansiyel tehlike ise, Assur kentinde filizlenmekteydi. Mitanni karşıtı olan gruplar güçlenmişler ve Assur prensliğine Eriba-Adad'ı getirmişlerdi.

Hitit kralı I.Şuppiluliuma, Mitannilerin bu durumdan faydalanarak, hem ülkelerini ve hem de Suriye'yi ele geçirmek ister. Hitit kralı, bir taraftan Tuşratta'nın kardeşlerini, diğer taraftan da Lübnan bölgesindeki Sami-Amurru beylerini elde etmeye çalışır. Sonunda bu faaliyetlerinde başarılı olur. Mitanni prenslerinin ayaklandırılan menfaatleri, ülkedeki birliği ve gücü gevşetir.

Mitanni kralı Tuşratta, dostu Firavun IV. Amenofis'ten yardım ister. Firavun onunla ilgilenemez. M.Ö. 1366'da başkent Vaşşuganni'ye saldıran Hitit ordusu karşısında birşey yapamayan Tuşratta, hezimete uğrar ve kaçmak zorunda kalır. Mitanni prenslerinden çoğu esir edilip Kapadokya'ya götürülür. Bu hezimet üzerine Kargamış hariç, bütün Kuzey Suriye ve bölgemiz Hitit Krallığı'nın hâkimiyetine girer.

Anadolu'da, Hitit Krallığı'nın M.Ö. 1200 yıllarında beklenmeyen bir zamanda birden bire yıkılması üzerine, Assurlular yeniden batıya doğru ilerlemeğe başlamışlardı; ancak bu kez karşılarında Arâmiler kalmıştı.



## ARÂMİLER ve ASSUR KRALLIĞI DÖNEMİ (M.Ö. 1270-610)

Güneydoğu Anadolu, M.Ö. 1000 yıllarında büyük bir Arâmi göçüyle karşı karşıya kalır. Sami kavimlerinin üçüncü büyük göçünü oluşturan Arâmi göçleri uzun yıllar sürer; sonuçta Göçebe Arâmiler (*Ahlamu Aramaye*) Yukarı Mezopotamya'da birçok Arâmi devleti kurmaya muvaffak olurlar. Bunlardan Bit-Adini, Urfa bölgesini içine alıyordu.

III. Salmanassar (M.Ö. 858-824), M.Ö. 875-855 yıllarında düzenlemiş olduğu üç seferde; Bit-Adini Devleti'ni ortadan kaldırır ve civarıyle birlikte bölgemizi de bir Assur eyâleti durumuna getirir. III. Salmanassar'ın ihtiyarlık döneminde Assur Devleti'ne isyân eden kentlerin arasında *Huzirina* (Sultantepe) da bulunuyordu.

M.Ö. IX. yüzyılda Van Gölü civarında kurulmuş olan Urartu Krallığı, sınırlarını kuzeyde Kafkas ötesine, doğuda kuzeybatı İran içlerine, batıda Malatya çevresine, güneyde de Urfa-Halfeti yakınlarına kadar genişletmişti. Urartu Krallığı, 300 yıl boyunca Assur Devleti'nin en büyük rakibi olmuştur. Urartu krallarından I.Şarduri (M.Ö. 840-830) ve İşpuini (M.Ö. 830-810) bir süre Yukarı Mezopotamya'yı hâkimiyetleri altında tutmuşlardır. Assur Kralı V.Assur-Nirari (M.Ö. 753-746) Arâmi asıllı Arpad Kralı Matti'el ile bir ittifak anlaşması imzalar ve bu anlaşmada Harran kentinin koruyucusu olan Ay Tanrısı Sin de şahit tutulur.

Assur kralı III. Tighlatpileser (M.Ö. 745-727), M.Ö. 743 yılında Urartu sorununu halletmek için ordusuyla batıya doğru hareket ederek birleşmiş olan Urartu ordusunu, Urfa'nın batısındaki Halfeti ilçesinin kuzeyindeki *Arpad* (Tell Rıfad) denilen yerde yapılan bir savaşta perişan ederek birçok esir alır.

Bu zaferin sonucunda; Kuzey Suriye ve bölgemiz tekrar Assur'un hâkimiyetine girer ve yöredeki tüm kent devletleri kralları; Assur'a vergi ve haraç vermek zorunda kalırlar.

Harran ve çevresinin, bu dönemde *Bel-Pihati* ünvanlı bir vali tarafından yönetildiği ve *Till Barsip* (Tell Ahmar) kentinde oturan *Turtanu* adlı büyük vezire bağlı olduğu görülür. Urfa'nın 21 km. doğusunda bulunan Duru kenti de ayrı bir idari bölge (Urasi'lik) olarak yönetilir.



## YENİ BABİL, MED-PERS, MAKEDONYA ve SELEUKOS KRALLIKLARI DÖNEMİ (M.Ö. 610-132)

M.Ö. 614 yılında Med Kralı Keyaxares (M.Ö. 635584), Babilli Nabupolassar ile birleşerek, imparatorluğun eski başkenti Kalhu'yu zapt ve tahrip eder. Bundan iki yıl sonra da, yine aynı iki kral bir kısım göçebe İskitlinin de desteğiyle imparatorluğun başkenti Ninova'ya saldırırlar. Üç aylık bir kuşatmadan sonra, kenti ele geçirerek son kral Sin-Şarişkun'u (M.Ö.623-612) öldürürler. İmparatorluk ülkesi Medler ve Babilliler arasında paylaşılır. Bu büyük yıkım ve kuşatmadan kurtulan Assur ordularının bir bölümü, Harran'a gelip burayı Assur'un yeni başkenti yaparak son Assur prensi Assuruballit'i de kral ilan ederler. Ancak, bu yeni Assur Devleti iki yıl gibi kısa bir süre sonra, Medlerle Babilliler tarafından tarih sahnesinden silinir.

Med kralı Keyaksares, Batı Anadolu'daki Lidya Krallığı ile Anadolu'yu paylaşma pazarlığına oturacak kadar güç kazanır. Böylece batı sınırlarını güvence altına alan Medler, doğuya yönelerek zayıf bir durumda olan Urartu Krallığı'nı da kısa sürede çökertirler. Ancak sadece yağmacılık ekonomisine dayanan Med üstünlüğü uzun ömürlü olamaz. Bu arada Harran bölgesi de Yeni Babil Krallığı'nın eline geçer.

Harranlı bir rahibenin oğlu olduğu sanılan son Babil kralı Nabunaid (M.Ö. 556-538), Pers kralı Kyros (M.Ö. 559-530) ile Medlere karşı birleşir ve üç yıl sonra Medler'i yener.

Nabunaid M.Ö. 550 yılında 54 yıldan beridir harabe halinde bulunan Harran'daki Tanrı Sin Tapınağı'nı yeniden restore ettirir ve tapınak son şekliyle İslâm dönemine kadar ulaşır. M.Ö. 540 yılında başlayan Pers saldırıları, bir yıl sonra Kral Kyros'un Babil'e girmesiyle sonuçlanır ve Yeni Babil Krallığı da artık tarihe karışmış olur.

Urfa ve Harran bu dönemde Babil ve Suriye Satraplığı'na bağlanmış ve Satrap Gobryas'ın idaresine verilmiştir. Pers kralı I. Darius (M.Ö. 522-486) döneminde bölgemiz Babilonya Satraplığı içine alınmıştır.

Persler, Fırat ile Dicle nehirleri arasındaki geniş ve bereketli toprakları ekip biçerek bölgedeki ziraatı canlandırırlar. İşlenen bu arazileri de savaşlarda üstün başarı gösteren subaylara dağıtırlar. Bu asker-soylular aynı

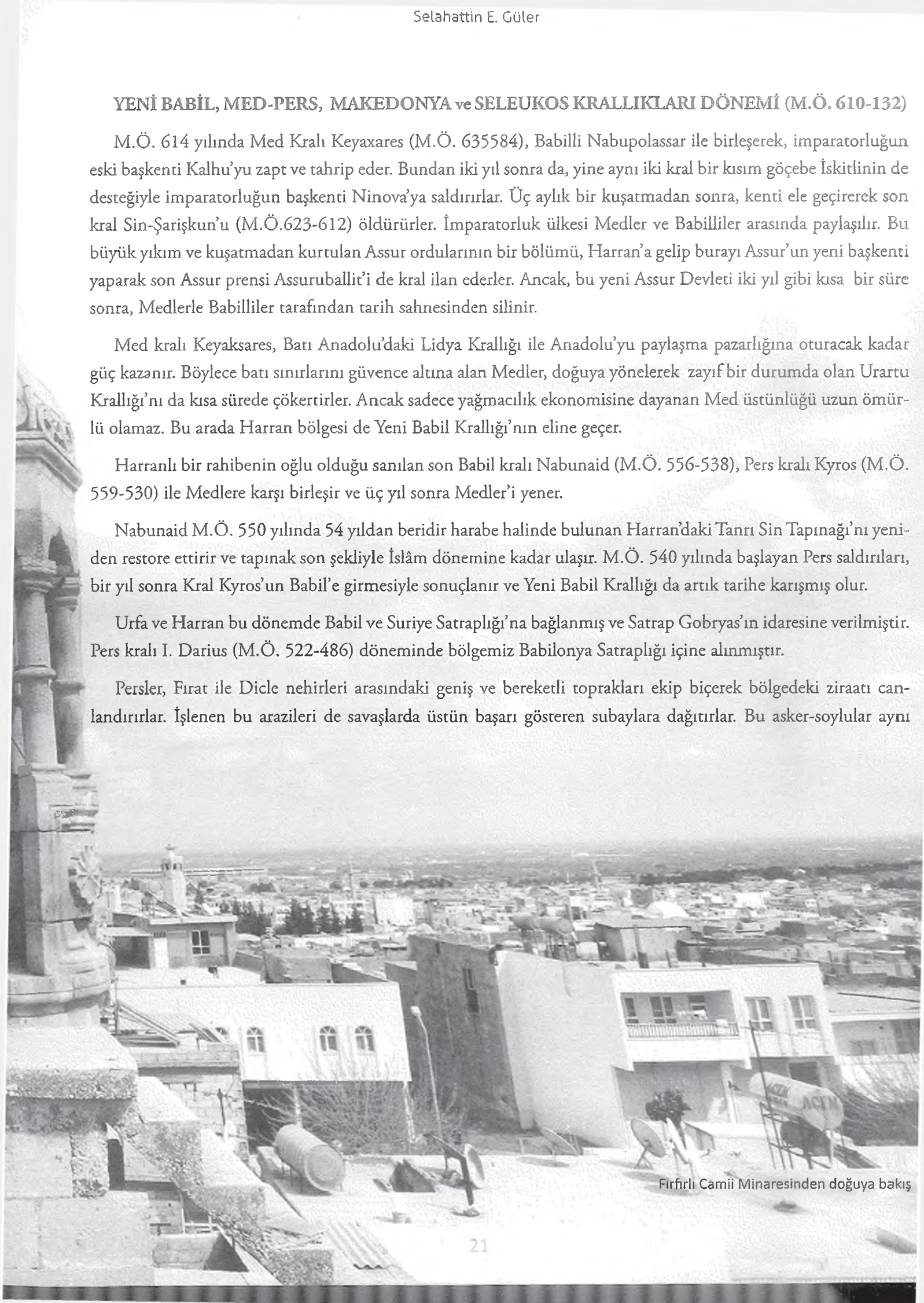

Fırfırlı Camii Minaresinden doğuya bakış

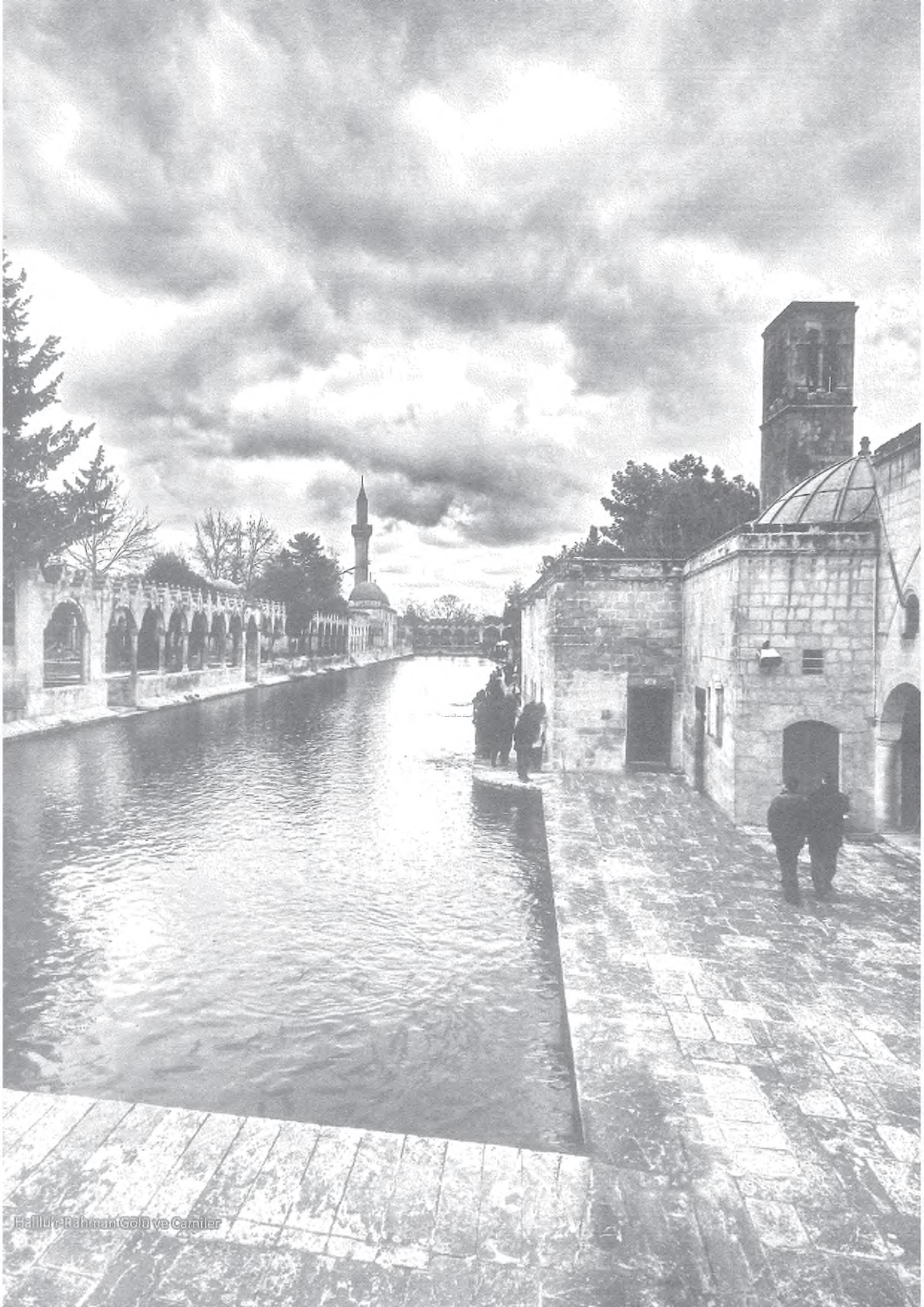

Halilur-Rahman Gölü ve Camiler

zamanda yörenin yeni yöneticileri olurlar. Persler din önderlerine de toprak bağışlayıp ayrıcalıklar tanıyarak, bunların kendilerinden yana tutum almalarını sağlarlar, ancak kıyılardaki eski koloni kentlerine söz geçiremeyen merkezi Pers yönetimi, bu kentlerde biriken ticaret gelirlerinden yoksun kalınca, imparatorluk ekonomik bunalım içine düşer. Bu fırsatı değerlendiren Makedonya Krallığı, İskender önderliğinde Anadolu'ya girer. Pers orduları önce M.Ö. 334'te, ardından da M.Ö. 332'de Hatay'ın *İssos* (Dörtyol) yakınlarında yenilince Urfa'yı da içine alan Güneydoğu Anadolu bölgesi Makedonyalıların eline geçer.

İskender, Güneybatı Asya'ya doğru fetihlerini sürdürürken Güneydoğu Anadolu'yu generallerine bırakır. İskender'in M.Ö. 13 Haziran 323 yılında beklenmedik bir zamanda, bilinmeyen bir sebepten dolayı, genç yaşta ölmesi üzerine, generaller arasında imparatorluğu paylaşma savaşları başlar. Savaşların bitiminde yapılan antlaşmada satraplıkların değil de, bölgelerin bölünmesine karar verilir. Yukarı Asya satraplıklarının bir bölümüyle Babylonya'ya sahip olan General Seleukos Nikator M.Ö. 306 yılında krallığını ilan eder.

I. Seleukos Nikator, 5 yıl önce yapmış olduğu savaşlar sonucunda topraklarını genişletmiş ve bu esnada Harran'a da uğramıştı. Seleukos Nikator, bu başarılı faaliyetleriyle Pers imparatorluğunun kalıntıları üzerine yükselecek olan yeni bir devletin temelini atmış oluyordu.

Urfa, bu dönemde Arâmiler tarafından *Urhay* olarak çağrılıyordu. M.Ö. 304 yılında I. Seleukos Nikator tarafından eski bir yerleşim alanının kalıntıları üzerine yeniden kurulan Urfa, "*suları bol*" anlamına gelen *Edessa* ismini alır. Edessa, o dönemde Makedonya'nın başkentinin adı idi; Urfa o dönemde sulak oluşu ve yeşilliğinin bolluğundan dolayı Edessa'ya benziyordu.

Bu tarihlerde Mezopotamya'da Edessa'dan başka birçok askeri koloni ve kent kuruldu. Bunlardan birkaçı Urfa bölgesinde bulunuyordu. Kurulmuş olan bu kentlerden *Karrai* (Harran), *Makedonopolis* (Birecik), *Nikephorion* (Rakka) ve *Anthemusia* (Suruç) bölgemiz için oldukça önemli idiler.

Bu dönemde Urfa'daki Balıklıgöl, ***Ayn Seluk*** (Seluk Gölü) ve daha sonra Seleukos Gölü olarak çağrılır. Bugün kalenin eteklerindeki diğer göle verilen Aynzılha ismi, bu ***Ayn Seluk*** isminden gelmedir.

## EDESSA KRALLIĞI DÖNEMİ (M.Ö. 132- M.S. 244)

Seleukoslar'ın Urfa bölgesindeki etkilerinin azalmasını fırsat bilen, Arâmi asıllı Süryâniler, liderleri Aryu önderliğinde Osrhoene Krallığı'nı ilan ederler (M.Ö. 132). Böylece Urfa bölgesi tarihte ilk kez kendine özgü bir krallığa kavuşmuş olur. Başkent ise merkezi Urfa olan Edessa idi.

M.Ö. 53 yılında Romalı General Crassus, Partlara karşı zafer kazanmak amacıyla Suriye'ye gelir. Civarda birkaç kenti zapt eder ve bazı birlikleri yenmek suretiyle imparator unvanını almak için acelece Fırat'ı geçer ve Rakka üzerinden Harran'a doğru giderken, Part süvarileri tarafından Harran'da etrafı çevrilir. Tuzağa düşürülen Roma ordusu büyük kayıp verir ve General Crassus da esir düşer. 50.000 kişilik Roma ordusundan pek azı kaçarak Fırat boylarına ulaşır.

M.Ö. 4 ile M.S. 7 tarihleri arasında ilk kez 10 yıl hüküm süren V. Abgar'ın 13-50 yılları arasındaki 37 yıllık ikinci saltanat devresinin Hıristiyanlık tarihi açısından çok önemli bir yeri vardır.

Efsaneye göre; V. Abgar ilk Hıristiyan kraldır ve Hz.İsa'nın ölümünden önce, Hıristiyanlığı kabul etmiş ve kendi halkına da benimsetmiştir. Bu konu ile ilgili efsane şöyledir: "Edessa kralı V. Abgar Ukkama, o sıralar cüzzam hastalı-

Ulu Cami Minaresi

ğına yakalanmış ve bundan dolayı oldukça ızdırap çekiyordu. Kral, Hz.İsa'nın hastaları iyileştirdiğini duymuştu; ancak çok hasta olduğundan dolayı bizzat Kudüs'e gidemiyordu. Hannan adındaki bir kuryesini, ona inandığını ve yeni dinini öğrenmek istediğini belirten bir mektupla Hz.İsa'ya gönderir ve onu Urfa'ya davet eder. Edessa kralı, Hz.İsa'ya hitaben şöyle bir mektup yazmıştır:

*"Kudüs diyarında ortaya çıkan hayır sahibi iyi kurtarıcı İsa, sana Abgar Ukkama'dan selamlar. Senin ve şifa kabiliyetinin övgüsünü duydum. Hastalıkları nasıl ilaçsız ve otsuz olarak tedavi ettiğini haber aldım. Anlatılanlara göre, körlere görme kabiliyetini vermekte, topalları yürütmekte, cüzzam hastalığını temizlemekte, insanların içersinden kötü ruhları ve şeytanları atmakta ve ölüleri diriltmekte gücünü göstermektesin. Bu mucizeleri duyduğumda, ya senin tanrı olduğuna ve gökten yere indiğine ya da bu mucizeleri yapmaya gücü yeten tanrının oğlu olduğuna inandım. Bu sebeple çekmekte olduğum ızdırabı sona erdirmek için acele olarak bana gelmeni bu mektubumda rica ediyorum. Ayrıca Yahudiler'in seninle alay ettiklerini ve sana iyi olmayan davranışlarda bulunduklarını duydum. Benim küçük ve güzel bir şehrim vardır ve burası ikimize de kâfi gelir"*

Aynı zamanda becerikli bir ressam da olan Hannan, Hz. İsa'ya götürdüğü mektubu sunduktan sonra yüksek bir yere çıkarak onun portresini yapmayı dener, ancak bir türlü başarılı olamaz. Bunu sezen Hz. İsa, yüzünü yıkar ve kendisine uzatılan bir mendille yüzünü silip Hannan'a verir. Hz. İsa'nın yüzünün şekli, mendile çıkmıştır. Hannan bir mektupla birlikte bu mendili de alarak Edessa'ya döner. Hz. İsa krala gönderdiği mektupta şöyle demiştir:

*"Ne mutlu sana Abgar ve Edessa adındaki kentine! Ne mutlu beni görmeden bana inanmış olan sana! Çünkü sana devamlı sağlıklılık bahşedilecektir. Senin yanına gelmem hususunda bana yazdıklarına gelince; bilesin ki, görevlendirilmiş olduğum herşeyi burada tamamlamak ve bu işi bitirdikten sonra beni göndermiş olana, Baba'ya dönmem gereklidir. Sana ızdıraplarını (hastalıklarını) iyileştirmek; sana ve seninle beraber olanlara ebedi yaşam ve barış bahşetmek, ayrıca senin kentine dünyanın sonuna kadar düşmanlar tarafından boyun eğdirilmemeyi sağlamak üzere havarilerimden birisini, Thomas da denilen Adday'ı göndereceğim. Amin. Efendimiz Christo'nun mektubu."*

Edessa kralı V. Abgar, Hz. İsa'nın portresi gözüken *Hagion Mandylion* (Kutsal Mendil) sayesinde sağlığına kavuşmuş ve sonra bu mendili bir tahtaya gerdirerek kentin giriş kapısında bir niş içine koydurmuştur.

Urfa, 165 yılında Romalı General Avidius Cassius tarafından kuşatılır ve kentte katliam yapılır. Bunun devamında ise Urfa ve Harran birkez daha Roma himâyesine girer. Bu himâye krallığın 244 yılındaki yıkılışına kadar sürecektir.

Roma, imparatorluğun her tarafında topraklarını korumak için karakollar kurar. Özellikle bu karakollar, Doğu'da İranlılar ve Arap bedevilerin akın ve baskınlarını kontrol altında tutuyordu. Bu amaçla İmparator Septimius Severus 197 yılında Partlara karşı bir askeri sefer esnasında Halfeti ile Urfa arasında, Eski Hisar, Büyük Keşişlik ve Ank Köyü'nde birer kale, Uzunburç, Tatburcu, Sayburç, Beyburcu ve Kızılburç'da ise birer gözetleme kulesi yaptırmıştır.

201 Kasım'ında Urfa tarihinin ilk büyük su baskını meydana gelir. Bu tufanda 2.000'den fazla insan boğularak veya enkaz altında kalarak can verir. Bundan başka kentteki Hıristiyanlar Kilisesi ve Kraliyet Sarayı da yıkılır.

Roma İmparatoru Antoninus Caracalla 213 yılında Mezopotamya Seferi'nden dönerken Urfa Kralı X.Abgar Severus ve oğullarını zincire vurup Roma'ya götürür ve orada öldürtür. Başsız kalan *Osrhoene Eyâleti* 214 yılının Ocak ayında imparator tarafından bir kez daha, Roma kolonisi haline getirilir. Aynı imparator 8 Nisan 217 tarihinde Harran'daki Tanrı Sin Tapınağı'nı ziyaretten dönerken Urfa ile Harran arasında bir yerde askerleri tarafından öldürülür.

## ROMA İMPARATORLUĞU DÖNEMİ (244-395)

Roma hâkimiyetinde bulunan kentte, şehrin ileri gelen hıristiyan büyüklerinden Şarbil ve Barsimya, 250 yılında Hıristiyanlara yapılan takibatlardan dolayı Roma imparatorunun emriyle yakalanarak şehit edilirler. Bunlar bugün Şehitlik Mahallesi'ndeki parkın bulunduğu yere gömülürler.

Sâsâni Kralı I.Şahpur, 253 yılında Ermenistan'ı işgal ettikten sonra Mezopotamya'ya girer; ancak müstahkem kentler, başta Urfa olmak üzere kendilerini İranlılar'a karşı savunurlar. Bu arada yeni imparator Valerianus, çok sıkışık bir durumda olan Urfa'ya yardım etmek üzere Fırat'ı geçmiştir. Valerianus, 260 yılı başında I.Şahpur tarafından kuşatılmış olan Urfa'yı kurtarmaya çalışırken, tedbirsiz davranarak İranlılar'ın eline düşer ve esarette ölür. Buna rağmen Urfa, teslim olmaz kendisini başarıyla savunur.

## BİZANS İMPARATORLUĞU ve SÂSÂNİ KRALLIĞI DÖNEMİ (395-639)

Urfa, Nisan 413 yılının Nisanında üçüncü kez su baskınına maruz kalır. Su baskını bu kez insan kaybına sebep olmaz, ancak büyük ölçüde maddi hasara yol açar.

Mar Yeşua'nın V. yüzyılın sonuna ait yıllığına göre; Bizans hâkimiyetinde bulunan Urfa'da halk, haftanın her günü akşamleyin erkenden belden aşağı bol elbiseler giyinip, üzerine de tülbentler sarınarak tiyatroya giderdi. Önlerinde kandiller ve buhurlar yanar ve bütün gece uyumadan dansöz Trimerius'u alkışlayarak şarkılar söylerdi. Bu eğlencelerin devam ettiği birgün kentteki yazlık hamamın soğukluk dairesi ile iki direği çökmüş ve iki kişi ezilerek ölmüştür.

Mar Yeşua'ya göre, Urfa'da ilk çıban afeti 494 yılında görülür. İnsanların vücutlarında şişkinlikler ve çıbanlar çıkar. Yaralardan dolayı insanların görüntüleri oldukça çirkinleşir. Bazılarının bütün vücutları bu çıban ve kabarcıklarla kapla-



1900 yılı başlarına ait bir kartpostalda Saray Caddesi

nır. Hatta bazı kimselerin birçok organları çıbandan dolayı delik deşik hale gelir. Bir süre sonra yapılan tedaviler sonucu hastalık iz bırakmak suretiyle de olsa ortadan kaldırılır.

Mar Yeşua, hastalığın ilk seyrini ve gelişmesini çok güzel bir şekilde anlatmıştır. 1500 yıllık bu eskiçağ hastalığı maalesef günümüzde de Şark Çıbanı (Leishmaniazis) ve Güzellik adlarıyla devam etmektedir. Çok önemli bir bulaşma yolu da esas mikrobu taşıyan "Tatarcık Sineği" (***Leishmania tropica***)dir. İyileştikten sonra düzensiz ve çukur bir yara izi kalıyor.

Nisan 525'de dördüncü bir su baskını daha korkunç bir şekilde Urfa'yı yakalar. Akşam vakti olduğundan halkın bir kısmı yemek başında, bir kısmı da hamamlarda bulunuyordu. Mar Yeşua'ya göre, bu felâkette 30.000 insan ölür. Bu sayı kentin nüfusunun yarısı demektir. Bizans İmparatoru Jüstinyen, kentin imarı ve kentten geçen Daysan (*Skirtos*, günümüzde *Karakoyun*) Nehri'nin mecrasını değiştirmek için birçok mühendis ve işçi gönderir. Nehrin akış istikameti değiştirilir; suyun dere yatağından geçişini kontrol altına alan ve risk ihtimalini ortadan kaldıran küçük bir baraj veya taşkın önleme duvarı da yapılır. Bu duvarın kalıntıları günümüzde mevcuttur.

Sâsâniler'le Bizanslılar arasında Eylül 532'de bir barış antlaşması yapılır, ancak bu anlaşma 8 yıl sürer. Sâsâni kralla-rından I.Hüsrev Anuşirvan (531-578), bu antlaşmayı bozarak Mayıs 540'da Halep, Antakya ve Humus'u yağmalayıp ülkesine dönerken Urfa'ya gelir; kenti kuşatır ancak alamaz. 544 yılında ikinci kez şansını deneyen Anuşirvan, surlara çıkarılan Hz. İsa'nın mucizevi portresinin yer aldığı kutsal mendilden dolayı kenti ele geçiremez.

Urfa, 603 yılında Sâsâni Kralı II.Hüsrev-i Perviz (591-628) tarafından işgal edilir. 610 yılında ise kent tamamiyle Sâsâni hâkimiyetine geçer. Bölgede artık Bizans'ın hiçbir etkisi kalmaz. Urfa'daki İranlı yöneticilerin, halkın üzerindeki vergileri ağırlaştırdığı, kiliselerin altın, gümüş ve mermerlerini yağma ettikleri görülür.



Harran Kalesi

II.Hüsrev, her ne kadar Urfa'ya hakim olmuş ise de her an gelebilecek bir Bizans saldırısından dolayı huzursuzdur. Nitekim 622 yılında İranlılar'a karşı harekete geçen Bizans imparatoru Herakleios, işgal edilen bütün yerleri savaşmak suretiyle kurtarır. 627 yılında da Sâsâniler'i Ninova yakınında yener. Medayin'e kadar ilerleyip onları ağır bir anlaşma imzalamak zorunda bırakır ve bir yıl sonra 628 yılında Urfa kapılarına dayanarak kenti ele geçirir. 18 yıl gibi çok kısa bir süre Sâsâni hakimiyetinde kalan Urfa, ikinci kez Bizanslılar'ın eline geçmiş olur.

## BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN II. DÖNEMİ (628-639)

Bizans İmparatoru Herakleios, 628 yılında Sâsâniler'i yenince Urfa bölgesi ikinci kez Bizans hâkimiyetine geçer. İmparator, Urfa'da Ortodoksluğu yeniden kurarak ileri gelen Yakubi ailelerini kentten sürer. Bu sırada kentin valisi Ioannes Kateas'tır.

Araplar, 634 ve 636 yıllarında Filistin'deki Ecnadin ve Yermuk savaşlarıyla Bizans ordularını bozguna uğratırlar. Bütün Filistin, Suriye ve Irak bölgesi ele geçirilir. Artık sıra Elcezire bölgesine gelmiştir. Araplar Fırat ile Dicle arasındaki bölgeye, diğer bir söyleyişle Yukarı Mezopotamya'ya Elcezire yani "Yarım Ada" ismini vermişlerdi.

Elcezire bölgesinde, İslâm ordularına karşı koyacak güçlü bir Bizans askeri kuvveti yoktu. Bölgenin ahalisi olan Süryaniler ve Araplar, yüzlerce yıldan beri devam eden Arap-Bizans ve Arapıran savaşlarından usanmış ve sona ermesini bekliyordu.



Birecik'in güney doğudan görünümü
(Gravür: A.Slom. P.Rectus L'Asie..., Sayfa 443)

Urfa'nın Bizanslı valisi ve komutanı olan Ioannes Kateas, Suriye'nin kaybedilmesinden sonra, II. Halife Hz. Ömer'in Suriye valisi Ebu Ubeyde b. el-Cerrah ile temasa geçerek İslam birliklerinin Fırat'ı aşmamaları şartıyla yıllık vergi vermeyi üstlenir. Bu konuda anlaşma yapılır ve birkaç yıl bu vergi ödenir. Ancak Urfa'yı vergi vermekle kurtarmayı deneyen Ioannes Kateas, herhalde bu faaliyetinin cezası olarak imparator Herakleios tarafından görevden alınır ve yerine General Ptolemaios (637-639) tayin edilir.

Hz. Ömer tarafından Humus ordusu komutanlığına getirilen İyad b. Ğanem, yanındaki 5000 askerle 19 Ağustos 639 tarihinde Elcezire üzerine hareket eder. İyad'ın öncü kuvvetleri Rakka'ya yaklaşır ve Rakka civarında oturan Araplardan bir topluluğu basar. Oradakilerden ganimet alır.

Rakka ahalisi vergi vermek suretiyle savaştan kurtulmuştur. İyad, ordusunu kuzeye yönelterek bu kez Harran üzerine yürür. Harran'a yakın bir yerden öncü kolları gönderir. Harran ahalisi gelen askerleri görünce kentin kapılarını kapatırlar. Kısa bir süre sonra Harran'a gelen İyad'a, Harranlıların gönderdiği bir elçi gelerek, onun önce **Ruha** (Araplar tarafından Urfa'ya verilen isim) üzerine yürümesini, Ruha ahalisi ne gibi şartlara göre barışırsa, kendileri de o şartları kabul edip barış yapacaklarını söylerler.

Harranlılardan bu sözü alan İyad, Urfa önüne gelerek kentin teslim edilmesini ister. Bizans idaresinde bulunan Urfalılar teslim olmayı red ederler. Önce surların üzerinden askerlere taş ve ok atarlar, daha sonra birkaç savaşçıyı kentten çıkararak askerlerin üzerine saldırtırlar. Müslümanlar onları bozguna uğratarak kente kaçmalarını sağlarlar. Kısa bir süre sonra barış ve aman isteğinde bulunmak zorunda kalırlar. İyad, onların bu isteğini kabul eder ve onlara bir ahitname verir. Urfa, Hicri 18 yılı Şaban ayının ortasında fethedilmiştir. Bu da Miladi olarak 21 Ağustos 639'dur.

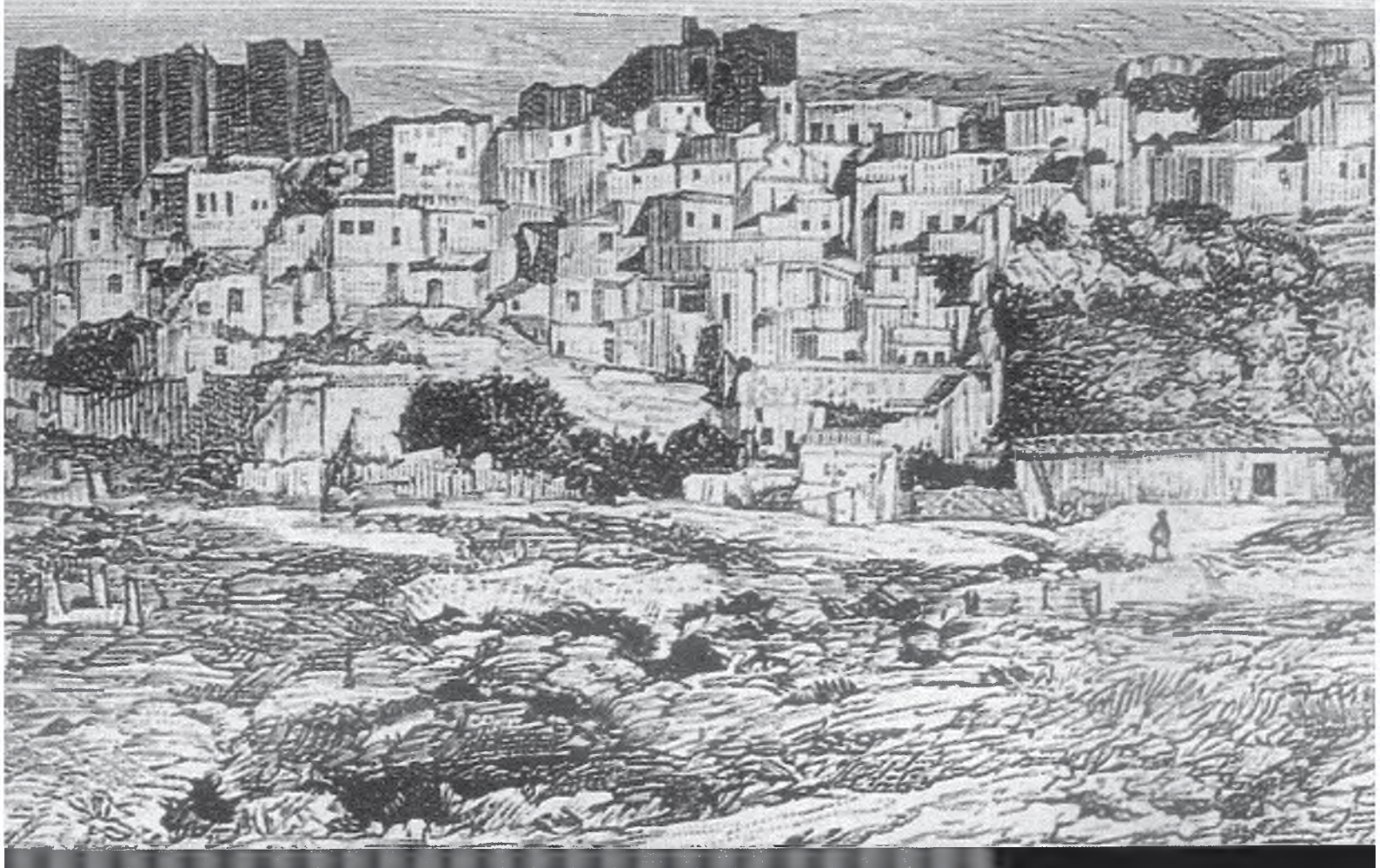

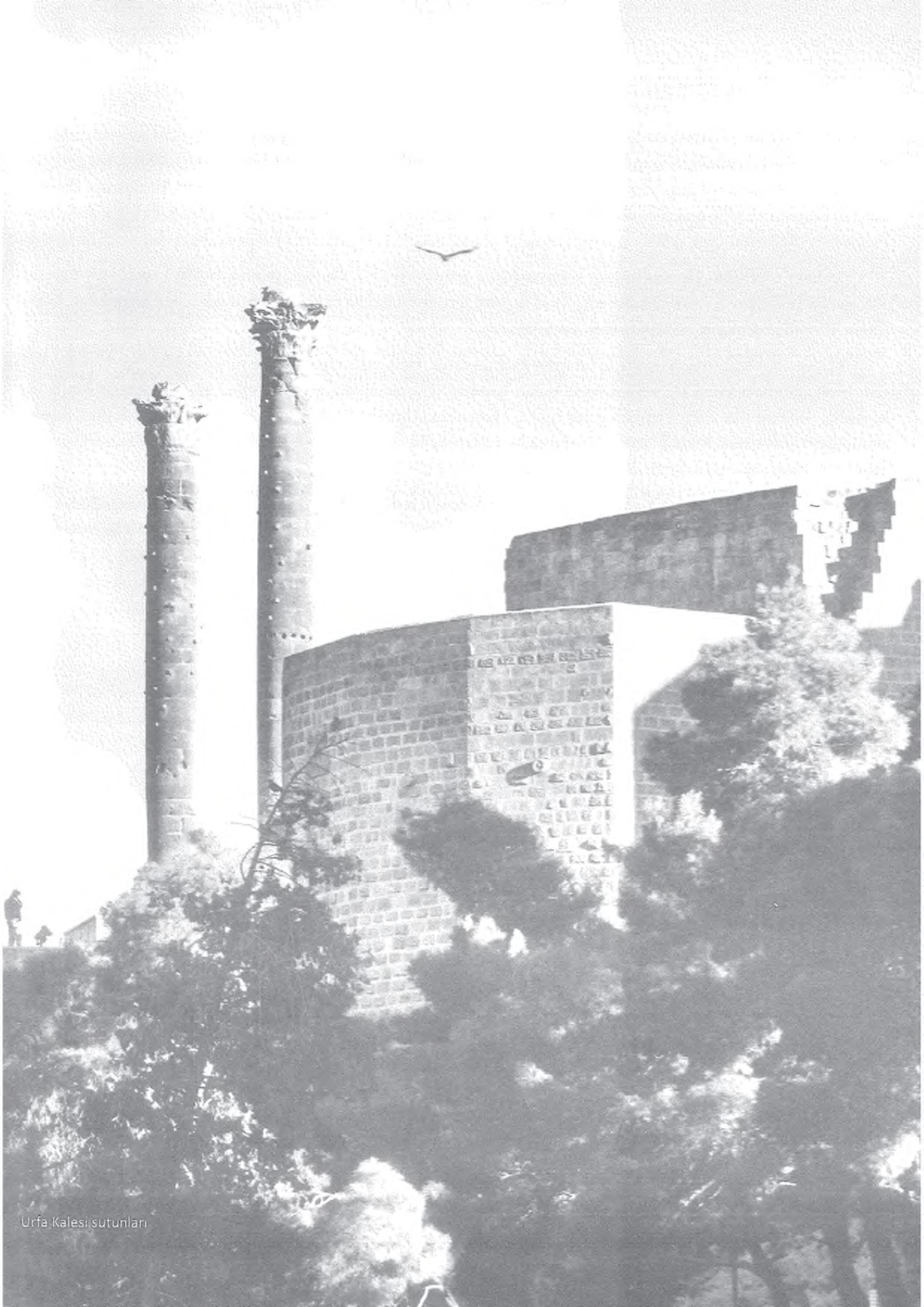

Urfa Kalesi, sutunları

## DÖRT HALİFE VE EMEVİLER DÖNEMİ (639-750)

Urfa'yı ele geçiren İyad, sonra Harran kenti ile de aynı şekilde bir anlaşma yapar. Harranlılar müslümanlara kentin kapılarını açarlar. İyad, kentteki putperestlere ait Sin Tapınağı'nı camiye çevirir ve onlara yeni bir tapınak inşa etmeleri için başka bir yer verir. İyad, oranın valiliğine birini tayin eder ve sonra Urfa'ya döner.

Araplar, Yukarı Mezopotamya'yı burada oturan kabilelere göre; *Diyârı Mudar*, *Diyârı Rabi'a* ve *Diyârı Bekr* olmak üzere üç kısma ayırdılar. Bunlardan Elcezire de denilen Diyârı Mudar'ın merkezi Harran, diğer kentleri ise Urfa, Rakka ve Suruç idi. Diyârı Bekr'in merkezi Meyyafârikin (Silvan), diğer kentleri ise Amid (Diyarbakır), Mardin ve Erzen idi. Diyârı Rabi'a'nın merkezi Nusaybin, diğer kentleri ise Sincar, Râ's elAyn (Ceylanpınar), Beled, Dârâ, Habur, Cizre idi.

Halife Hz.Osman, Humus ve Kınnesrin'i de Elcezire ile birlikte Muaviye'nin idaresine vererek onu Şam ve Elcezire valisi yapar. IV. Halife Hz.Ali'nin 661 yılında bir Harici tarafından öldürülmesi üzerine, Muaviye'nin liderliğinde Emevi Devleti kurulur ve Elcezire de Emeviler'in hâkimiyetine geçer.

Emeviler, Kuzey Şam ve Elcezire'nin idaresini birleştirerek her iki bölgeye tek bir vali tayin etmişlerdir.

İslâm dünyasında ilk donanma, ilk posta teşkilatı, ilk muhafız birliği ve ilk evrak arşivciliği Mu'aviye döneminde yapılmıştır. Elcezire'nin Mu'aviye zamanında devlete ödediği haracın miktarı 55 milyon dirhem idi.

Halife Ömer b. Abdülaziz, halifeliği döneminde Harran'a olan sevgisinden dolayı Harran'da bir tıp okulu kurdurur. Onun zamanında sona eren İskenderiye Okulu'nun hayatta kalan en son hocaları Antakya ve Harran'a gelirler, felsefe eğitimi de bu sıralarda İskenderiye'den Antakya'ya, sonra da Harran'a geçer.

667 yılının Kasım ayında bir gece yarısı, kentte yine büyük bir su baskını meydana gelir. Urfa tarihinde beşinci kez görülen bu afette yine surlar yıkılır ve binlerce insan suda boğularak ölür.

3 Nisan 679'da bölgede büyük bir deprem olur. Urfa'da birçok insan ölürken, Suruç da bütünüyle temelinden yıkılır. Bu depremde kentteki Hıristiyanların Eski Kilisesi de tahrip olur.

Emevi halifesi II. Mervân (744-750), hilâfet merkezini Şam'dan Harran'a getirir. Burada 10 milyon dirhem altın harcayıp bir hükümet sarayı yaptırır. Bugün kalıntıları ayakta olan Cami'ül Firdevs'i (Ulu Camii) yeniletir. II. Mervân, bundan başka bölgede kanallar açtırarak tarım ve ticareti geliştirir. Elcezire bölgesi onun devrinde altın çağını yaşar. Doğuda meydana gelen Abbâsi ihtilali, devletin sarsılmasına sebep olur. Abbâsilerin, İran ve Mezopotamya'nın büyük bir kısmını ele geçirmeleri üzerine harekete geçen II. Mervân, ordusuyla onları Büyük Zap Irmağı kıyısında karşılar. 750 yılında yapılan bu büyük savaşta II. Mervân yenilir, Elcezire'nin tümü Abbâsilerin eline geçer.

## ABBÂSİLER DÖNEMİ (750- 990)

Harran'ı ele geçiren ordu komutanı Abdulah b. Ali, Elcezire bölgesine Musa b. Ka'b'ı vali tayin eder.

835 yılında Urfa'da yedinci büyük su baskını meydana gelir. Batıdaki suru zorlayarak kente giren sular, caddelere ve avlulara dolar, evlerinde oturan üçbin kadar insan boğulur. Daha sonra doğudaki surları parçalayan sular güneye doğru akar.

Bizans'ın Doğu Orduları Komutanı General Ioannes Kurkuas, 943 yılında Urfa önüne gelerek, o sırada kentte saklı Hz. İsa'nın portresi gözüken kutsal mendili ele geçirmek amacıyla kenti kuşatır. Kısa bir süre sonra 200 müslüman esirin serbest bırakılması ve gelecekte kente saldırılmaması karşılığında yapılan anlaşma ile mendil Bizanslılar'a teslim edilir ve bu kutsal emanet Bizans'a (İstanbul) götürülür.

Bizanslılar, 959 yılında Leon komutasındaki bir orduyu, Elcezire ve Urfa üzerine gönderirler. Bu ordu Urfa'ya saldırarak pekçok insanı öldürür ve Müslümanlardan bazılarını da esir alır.

## NÛMEYRİLER ve MERVÂNÎLER DÖNEMİ (991-1031)

937 yılından itibaren Musul Hamdânîleri'nin elinde bulunan Harran'da, hâkimiyet savaşları yapılarak sonunda Harran'daki Hamdânî hâkimiyeti sona ermiş ve kent Halep sahibi Sa'düddevle'nin eline geçmişti. Diyâr-ı Mudar ve Halep sahibi Sa'düddevle'nin 991 yılında ölmesi üzerine Hamdânîler'e bağlı valiler istiklallerini ilan ederler. Bu sırada Harran valiliği yapan Vessab b. Sabık el-Nûmeyri de Harran'da istiklalini ilan eder.



19. Yüzyıl başlarında Urfa'nın genel görünümü
*(F.R. Chesney, The Expedition..., Cilt 2, London, 1850)*

Vessâb b. Sabık, 1019 yılında ölünce yerine oğlu Şebib geçer. Bu sırada Urfa, Nûmeyroğulları'na bağlı Utayr adlı birisinin hâkimiyetindedir. Onun kentteki naibi ise Ahmed b. Muhammed idi. Utayr, Ahmed'i kıskanarak öldürür; bunun üzerine Urfalılar Diyarbakır Mervânî hükümdârı Nasrüddevle Ahmed'e mektup yazarak kenti teslim almak üzere gelmesini isterler. Nasrüddevle de, Zengî adındaki bir Türk komutanı, Urfa'yı teslim almak üzere gönderir. Utayr ise daha sonra Nasrüddevle'nin huzuruna çıkarak Urfa'nın yarısının idaresini ele geçirmeyi başarır. Ancak Zengî, Ahmed b. Muhammed'in oğlunu teşvik edip Utayr'ı öldürtür. Bu olaydan sonra Şubat 1027'de Nûmeyroğulları ile yapılan savaşta Zengî de öldürülür. Böylece Urfa, Nasrüddevle Ahmed'in hâkimiyetine girer.

Nasrüddevle, kısa bir süre sonra kenti İbn Utayr (Utayr'ın oğlu) ile Nûmeyroğulları'n-dan Şiblüddevle'nin oğlu arasında paylaştırır. Ancak İbn Utayr Şiblüddevle'nin oğlunu öldürür. Daha sonra İbn Utayr'ın da öldürülmesi üzerine Nasrüddevle, Selman adında bir Türk'ü vali olarak atar. Selman, Utayr'ın dul eşi tarafından o kadar baskı altında tutulur ki, o bu sıkıntıdan kurtulmak için Samsat'ta oturan Bizanslı komutan Georgios Maniakes'e kenti teslim etmek için haber gönderir. Urfa'nın teslimi karşılığında uygun bir tazminat ve"*Bizans imparatorundan bir ülke ve bir eyâlet*" isteyen Selman'ın istekleri kabul edilir ve Urfa, Bizanslı komutana verilir (1031).

## BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN III. HÂKİMİYET DÖNEMİ (1031-1087)

1065-1066 yılında askerleriyle Urfa bölgesine giren Sâlâr-ı Horasan, Siverek'e saldırarak Urfa civarını yağma eder. Aynı yıl içinde ikinci kez Urfa civarına saldırarak Kısas'ta karargâh kurar. Yapılan savaşta Bizans ordusu büyük kayıplarla geri çekilir. Selçuklu komutanı üçüncü kez bölgede görünerek yağma yapar, ganimet ve esirlerle geri döner. Selçuklu komutanlarından Hacib Gümüştekin, 1066-1067 yılında yanında askerlerle Urfa civarına gelerek Siverek'e yakın Nasibin kalesini kuşatır, ancak alamaz.

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan (1063-1072), Mısır'dan aldığı bir davet üzerine bu ülkeye sahip olmak amacıyla harekete geçer ve Urfa civarındaki bazı kaleleri ele geçirir. Sultan 10 Mart 1071'de Urfa'yı kuşatır.50 gün süren sonuçsuz kuşatmayı kaldırıp Birecik'e gider ve orada konaklar. Suriye'ye doğru giderken, Bizans ordusunun Anadolu'da ilerlediğini duyunca süratle geri dönerek Urfa'dan geçer ve 26 Ağustos 1071'de Muş'un Malazgirt Ovası'ndaki savaşı kazanarak imparatoru esir alır.



Sultan Alp Arslan, Bizans imparatorunu esir almış ve onunla bir barış antlaşması da yapmıştı. Bu anlaşmaya göre, Sultan'ın Bizans'tan istediği Malazgirt, Antakya ve Menbic gibi kentler arasında sağlam bir kaleye sahip olan Urfa da bulunuyordu. Ancak Bizans'ta taht mücâdelesinin başlaması ve imparatorun bu mücâdeleyi kaybetmesi, antlaşmanın gerçekleş-mesini önlemiş ve Urfa'nın Türkler'in eline geçmesini bir süreliğine geciktirmiştir. Böylece Urfa yine Hıristiyanların elinde kalmakla birlikte yöneticisi olan Paul da Bizans'a kaçmıştır.

Sultan Alp Arslan'ın 1072 yılındaki ölümünden sonra yerine oğlu Melikşah geçer. Melikşah'ın döneminde 1077 yılında Gümüştegin Candar idâresindeki bir Türk birliğini Urfa bölgesinde Bizans kuvvetlerini bozguna uğrattığını görüyoruz.

Bizanslılar'ın Antakya valisi Filaretos Brachamios adlı bir Ermeni beyi Malazgirt Savaşı'ndan sonra Bizans'ın Anadolu'daki egemenliğinin giderek çökmekte olduğunu görüp, etrafına topladığı kuvvetlerle Maraş bölgesine yerleşerek bağımsızlığını ilan etmiş ve Maraş-Urfa arasındaki yerleri de ele geçirmişti. Filaretos, bu yerlerle yetinmeyip Vasil adındaki bir komutanını bir süvari birliğiyle Tavadanos'un oğlu Leon'un idaresindeki Urfa'ya gönderir. Vasil altı ay boyunca kenti sıkıştırır. Bu kuşatma sırasında Urfa halkı Leon'a karşı isyan eder. Leon, isyancıların elinden kaçarak üst kaleye sığınır ve oradaki Azize Meryem Kilisesi'ne saklanır. İsyancılar da onu orada bulup öldürürler ve kenti Vasil'e teslim ederler. 1078 yılında meydana gelen bu faaliyetlerin sonucunda, Urfa'da artık Bizans'ın hiçbir hakimiyeti kalmamıştır.

## ERMENİ BEYİ FİLARETOS BRACHAMIOS DÖNEMİ (1078-1087)

Urfa'yı da ele geçiren Filaretos'un hakimiyet sahası Tarsus'tan Fırat ötesine kadar uzanmıştır. Buna rağmen Filaretos kendini emniyette hissetmez. Nitekim o, bölgedeki hakimiyetini sürdürmek için potansiyel tehlike olarak gördüğü önce Bizans'a; sonra Müslümanlarla da anlaşmayı uygun bularak Haleb hakimi Şerefüddevle Müslim b. Kureyş (1061-1085)'e bağlanır.

Urfa'yı Filaretos adına yöneten Vasil, 1083 yılında ölür ve Kemerli Aziz Circis Kilisesi'ne gömülür. Vasil, herkes tarafından sayılıp sevildiğinden dolayı, ölümü kentte büyük bir üzüntü ve matem meydana getirmiştir. Urfalılar, daha sonra Ayasofya Kilisesi'nde toplanıp kentin yönetimini Ermeni asıllı Simbat'a verirler. Ancak altı ay sonra kentte hakimiyet mücâdelesi çıkar. Urfa'yı almak isteyenlerden İşhan adlı birisi, Simbat'a karşı isyan edip Filaretos'u Urfa'ya çağırır ve kenti ona teslim eder. Kentte birkaç gün kalan Filaretos, bütün taraftarlarıyla beraber İşhan'ı ve Simbat'ı tutuklatır ve ceza olarak evlerini de yıktırır. Urfa Ermenilerini yönetim kademelerinden alır. Bu faaliyetlerden kısa bir süre sonra Filaretos Antakya'ya döner.

30 Nisan 1085 tarihinde Selçuklu kuvvetleri Diyarbekir ve çevresini zapt ederler. Filaretos, kısa bir süre sonra sıranın kendisine de geleceğini anlayarak barış istemek için Melikşah'ın huzuruna çıkmaya karar verir. Filaretos, Parakamanos adlı Bizanslı bir hadımağasını yerine vekil bıraktıktan sonra, yanına çok miktarda altın ve gümüş, cins atlar ve güzel elbiseler alarak Melikşah'ın yanına gitmek üzere Urfa'dan ayrılır. Filaretos'un kentten ayrılmasından sonra zalimliği yüzünden kendisinden nefret eden halk, onun yokluğunu fırsat bilip Barsama adlı birinin yönetiminde ayaklanır. Barsama, bir Pazar günü yanındaki suç ortaklarıyla kalede bulunan Parakamanos'un yanına sokulur. O sırada kaledeki Aziz Toros Türbesi'nde büyük bir ayin icra edilmekte ve Parakamanos da dua ile meşgul olmaktadır. Barsama'nın adamları onun üzerine atılıp kilisenin içinde öldürürler. Urfalılar da Barsama'yı kentin hakimi yaparlar.

4 Haziran 1086 tarihinde, Sultan Melikşah'ın kardeşi Suriye Meliki Tacüddevle Tutuş ile Anadolu fatihi Süleymanşah, Haleb'e hakim olmak için savaşırlar. Süleymanşah, bu mücâdeleyi ve hayatını kaybeder. Bu vahim olay, Sultan Melikşah'ın beraberinde Porsuk, Bozan ve Aksungur gibi büyük Selçuklu emirleri olduğu halde (Eylül ayında) Isfahan'dan Haleb'e doğru harekete geçmesine sebep olur.

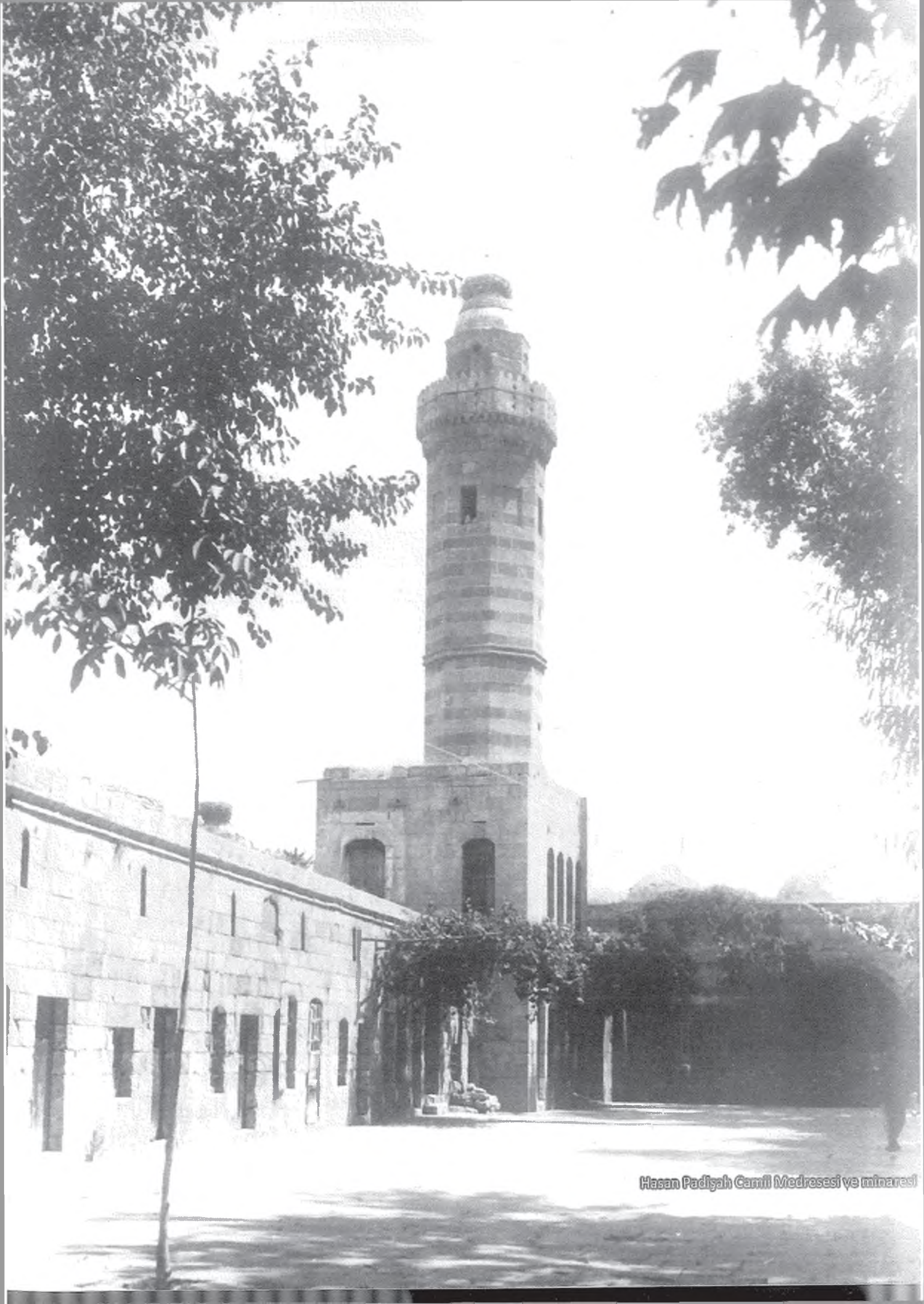

Hasan Padişah Camii Medresesi ve minaresi

Sultan Melikşah, Kasım 1086 tarihinde Musul'dan ayrıldıktan sonra Harran'a gidip, orayı Müeyyedüddevle'nin valisi Muhammed b. Şatır'dan alarak Harran, Rahbe ve Suruc'u Muhammed b. Müslim'e iktâ eder.

Bu sırada Urfa hakimi Barsama, Sultan'a bir heyet göndererek şehri kendisine teslim edeceğini bildirir. Sultan da oraya adı belirtilmeyen bir yönetici gönderir. Ancak daha sonra bu yönetici, kötü davranışlarıyla Urfa halkının isyanına sebep olur. Halk, kenti Sultan'a teslim eden Ermeniler ile şahneyi birlikte tutuklarlar ve Amid'i de kentten dışarı çıkarırlar. Sultan, bu durumu öğrendiği zaman Emir Bozan'ı büyük bir kuvvetle Urfa'nın fethine gönderir. Emir Bozan, kenti üç ay sıkı bir şekilde kuşatır. Kuşatma sırasında dışardan yardım alamayan kent halkı çaresiz kalır ve Barsama'ya isyan eder. Barsama, tehlikeden kurtulmak için Bozan'a sığınmaya karar verir ve kendini surlardan aşağı bırakır. Barsama ağır bir şekilde yaralanır ve birkaç gün sonrada ölür. Sonunda İbn Kudana adında bir Hıristiyan tacir, halkla anlaşarak Mart 1087 tarihinde kenti Bozan'a teslim eder.

## BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ (1087-1094)

Urfa ve civarı huzura kavuşur. Bu faaliyetlerinden dolayı Emir Bozan'a Urfa valiliği de verilir. Emir Bozan Urfa'da iken, bazı kişilerin dedikodu ve iftiraları sebebiyle, muhalefet ettiklerini sandığı 12 zengin ve yüksek mevkii sahibi Ermeniyi idam ettirir. Emir Bozan, yerine vekil olarak Salar Huluh adlı bir komutanını bırakarak İran'a döner.

Emir Bozan'ın valiliği döneminde, 400 yıl önce Urfa'nın Müslümanlar tarafından fethinin ilk yıllarında yaptırılan camiye bir minare eklenir

Sultan Melikşah 19 Kasım 1092'de öldüğünde, Emir Bozan bu sırada İznik'i kuşatan orduda savaşmaktadır. Sultanın ölümünü duyunca kuşatmayı bırakarak Urfa'ya çekilir.

Kısa bir süre sonra Büyük Selçuklu Devleti'nde taht mücâdelesi başlar. Bu mücâdelede Emir Bozan ve Haleb emiri Aksungur önce Melik Tutuş'u desteklerler; ancak daha sonra tahta yeni geçen Melikşah'ın oğlu Berkyaruk tarafına geçerler. Melik Tutuş bu ihaneti unutmaz; 1094 yılında Halep yakınında yapılan savaşta onları yener, önce Aksungur'u, sonra da Emir Bozan'ı ele geçirerek öldürtür. Melik Tutuş, esir aldığı iki askeri Harran ve Urfa'ya göndererek bu kentlerin teslim edilmesini ister. Emir Bozan'ın vekilleri, bu haberlere inanmayarak kenti teslim etmezler. Melik Tutuş, bir mızrak ucuna taktırdığı Bozan'ın kesik başını görüp inanmaları için bu iki kente gönderir. Efendilerinin kesik başını gören vekilleri, Urfa ve Harran'ı Melik Tutuş'a teslim ederler. Melik Tutuş, Karaca adındaki bir kölesini de Harran'a naip olarak gönderir.

## SURİYE VE FİLİSTİN SELÇUKLULARI DÖNEMİ (1094-1095)

Türklerde, ilk İslâmi dönemde olduğu gibi, Anadolu'nun ele geçirilen bir bölümünün bazı kent ve kaleleri, o bölgenin emirine bağlı olmak üzere, yerli Hıristiyan asilzâdelere bırakılıyordu. Bu usülün idari birçok kolaylığı vardı. Ayrıca bu kent ve kalelere Türk muhafızlar da yerleştiriliyordu. Bu usülün bir örneğini bu sırada Urfa'da görüyoruz. Melik Tutuş, Urfa'nın idaresini Ermeni asilzâdelerinden biri olan Toros'a verir. Kentin düzen ve asayişini de bu sırada kalede bulunan bir Türk garnizonu sağlamaktadır.

Melik Tutuş, Sultan Berkyaruk ile yaptığı taht kavgasını kaybederek 26 şubat 1095 tarihinde savaş meydanında öldürülür. Tutuş'un oğlu Rıdvan, babasına yardımcı kuvvetler götürmekte olduğundan Fırat kıyısında konaklar. Babasının öldürüldüğünü duyunca geri çekilir ve yanındakilerle Urfa'ya gelir. Toros, önce onlara iyi davranır; ancak daha sonra Türk garnizonunun bulunduğu içkaleyi ele geçirmek amacıyla onları yakalamak ister. Fakat diğer prensler onun bu hareketini uygun görmezler ve engel olurlar. Rıdvan ve yanındakiler de daha sonra Haleb'e dönerler.



Hüseyniye Çarşıları güney cephesi
*(Max von Oppenheim'den)*

Toros, bu olaydan sonra Tutuş'un ölümünü fırsat bilerek Selçuklu hakimiyetinden kurtulmayı dener. Türk birliğinin bulunduğu *Maniakes* adlı içkaleyi kentten ayırmak için faaliyete geçer. Bu amaçla kentin surunu içkaleden başlayarak yeniden inşa ettirir ve 25 kule yaptırır. Bu sırada içkalede bulunan "Sipehsâlâr" (ordu komutanı) ünvanlı Türk komutanı, civardaki Türk emirlere mektuplar yazarak Toros'un Urfa'ya hâkim olduğunu bildirir.

## ERMENİ BEYİ THOROS DÖNEMİ (1095-1098)

Ermeni Thoros'un 1095 yılında kente hâkim olması üzerine, bu arada iç kalede bulunan Sipehsalar ünvanlı Türk komutanı civardaki Türk emirlerine mektuplar yazarak Thoros'un Urfa'ya tamamıyla hâkim olduğunu bildirir. Türk komutanının çağrısı üzerine kısa sürede emirler harekete geçerler. Önce Artukoğlu Sökmen ve Samsat valisi Balduk askerleriyle beraber Urfa'ya yürüyerek kenti kuşatırlar. Kuşatma 65 gün sürer, ancak bir sonuç elde edilemez.

Avrupa'dan toplanmış ve Haçlı reisleri komutasındaki birleşik Haçlı ordusu 1097 yılı Nisan sonunda Anadolu'ya girer. 17 Ekim 1097'de Antakya üzerine hareket ederken, ordu komutanlarından Godefroi de Bouillon'un küçük kardeşi olan Baudouin de Boulogne, Maraş'da 700 kişilik bir kuvvetle ordudan ayrılır ve Fırat bölgesine yönelir. Baudouin, Fırat'ın batısında birkaç kaleyi ele geçirir ve bunları Ermeni asıllı reislere verir. Haçlılar, Antakya ve Trablus'da birer kontluk kurarlar. Asıl ordu Kudüs'e ulaşır ve burada krallık kurulur.

Baudouin, Tell-Beşir'de bulunduğu bir sırada, Thoros tarafından gönderilen Urfa papazı ile kent eşrafından 12 kişilik bir elçi heyeti Baudouin'e gelip Türkler'e karşı yardım için kentlerine davet ederler (Ocak 1098). Baudouin 6 Şubat 1098'de 200 kişilik bir kuvvetle Urfa'ya gelir ve halk tarafından büyük bir sevinçle karşılanır. Bu arada Baudouin'in Thoros ile anlaşarak Samsat üzerine başarısız bir sefer yaptığı görülür.

Samsat hezimetinden sonra halktan bazı kimseler Thoros'u öldürmek üzere anlaşırlar ve daha sonra geceleyin Baudouin'in yanına giderek planlarını açıklayıp kenti kendisine vermeyi vaadederler. İsyancılar, 8 Mart 1098 Pazartesi günü Thoros'un içinde bulunduğu kent surunu kuşatırlar. Kuşatmacılar Thoros'a birşey yapmayacaklarına dair büyük yeminler edince, Thoros kalenin kapısını açar, isyâncılar hemen kaleye girerler.

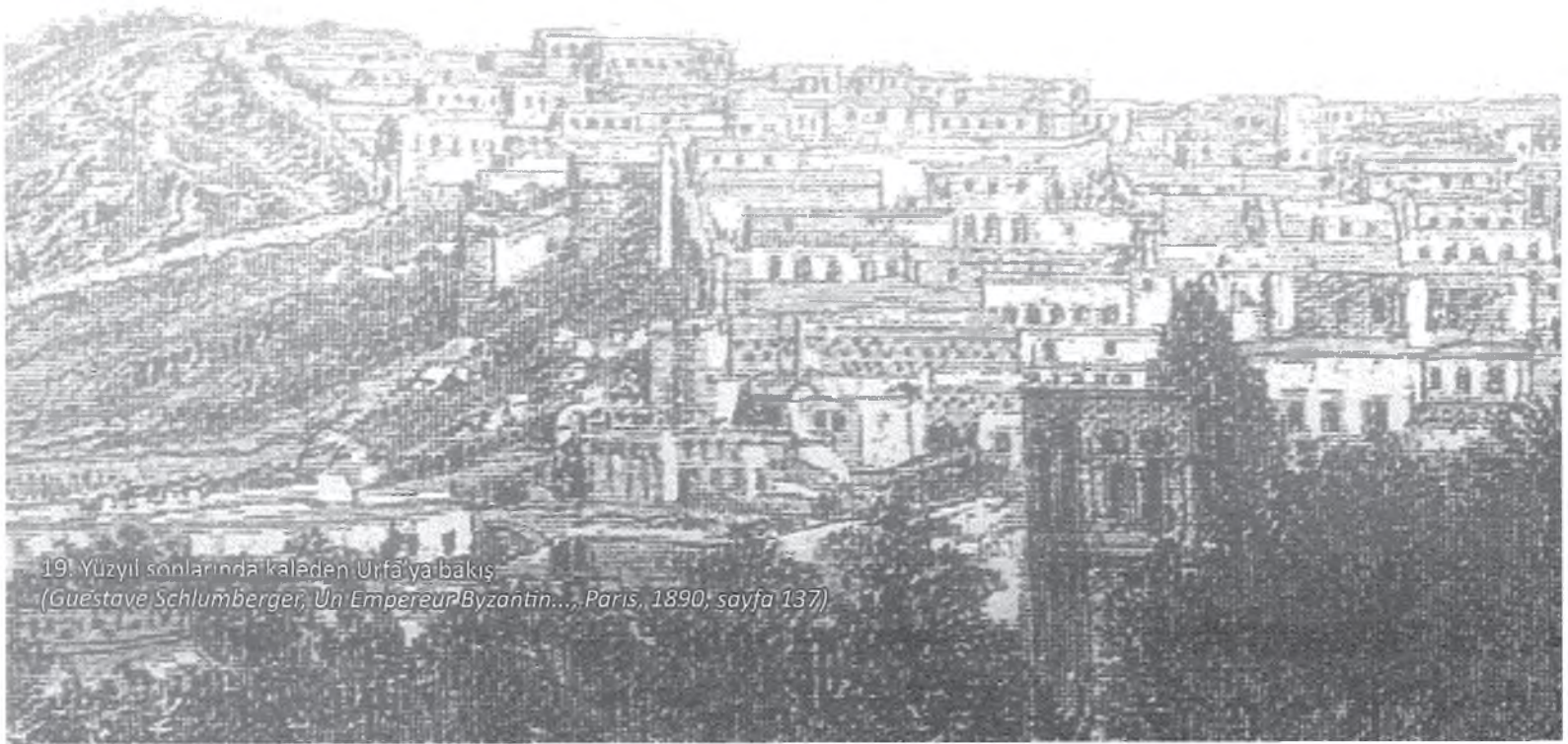

19. Yüzyıl sonlarında kaleden Urfa'ya bakış
(Guestave Schlumberger, Un Empereur Byzantin..., Paris, 1890, sayfa 137)

9 Mart Salı günü halk kılıç ve sopalarla Thoros'un üzerine saldırırlar ve onu surların üzerinden atarak ölmesine sebep olurlar. Bu olaylardan hemen sonra Urfa, Frank asıllı Baudouin'e verilir. O da 10 Mart 1098'de isyâncıların da desteğiyle Urfa'da kontluk kurar.

## HAÇLI KONTLUĞU DÖNEMİ (1098-1144)

4 Mayıs 1098'de Musul Valisi Kürboğa'nın üç haftalık Urfa kuşatması görülür. Bir sonuç elde edemeyen Kürboğa, Antakya üzerine yürür.

Kudüs'ten gelen bir heyet, Baudouin'e Küdus kralı olan ağabeyinin öldüğünü ve onun yerine geçmek üzere davet edildiğini bildirir. Baudouin, 2 Ekim 1100'da Kudüs'e gitmek üzere Urfa'dan ayrılır. Eski kont Urfa'dan ayrılırken halktan zorla büyük miktarda altın ve gümüş alır.

Eski kontun kuzeni olan Baudouin du Bourg, 1100 yılı Ekim sonlarında II.Urfa kontu olarak tahta geçer.

Artuklu Hükümdârı Sökmen (1091-1104), Samsat Emiri Balduk ve Musul Hakimi Çökürmüş'ten oluşan ordu, Mayıs 1104'de Harran'ı almaya girişen Frank ordusuna karşı çıkar ve yapılan savaşta Franklar'ı perişan eder. Urfa kontu ve diğer kontlar, Sökmen tarafından esir alınır. Daha sonra Urfa kontunu ele geçiren Çökürmüş, Harran'a giderek kenti hâkimiyeti altına alır ve vakit geçirmeden Urfa üzerine yürür; ancak 15 gün süren kuşatmadan bir sonuç alamayarak kontla birlikte Musul'a döner.

Kont Baudouin du Bourg'un Türkler'e esir düşmesi üzerine Urfa, Antakya kontu Bohemund'un eline geçer. Bohemund, kenti yeğeni Tankred'e teslim eder. Bu Antakya etkisi 18 Eylül 1108'e kadar devam eder.

Anadolu Selçuklu Sultanı I.Kılıç Arslan da (1092-1107) Eylül 1106'da Urfa önünde şansını dener; ancak amacına ulaşamayınca buradan çekilip Harran'a gider ve orayı ele geçirir.

1104 yılındaki Harran Savaşı'nda Türkler'e esir düşen Boudouin ve teyzesi oğlu ünlü şövalye Joscelin de Courtenay, 20.000 dinarlık kurtuluş fidyesi ödeyerek serbest bırakılır. İkisi birlikte, 18 Eylül 1108'de Urfa'ya dönerler.

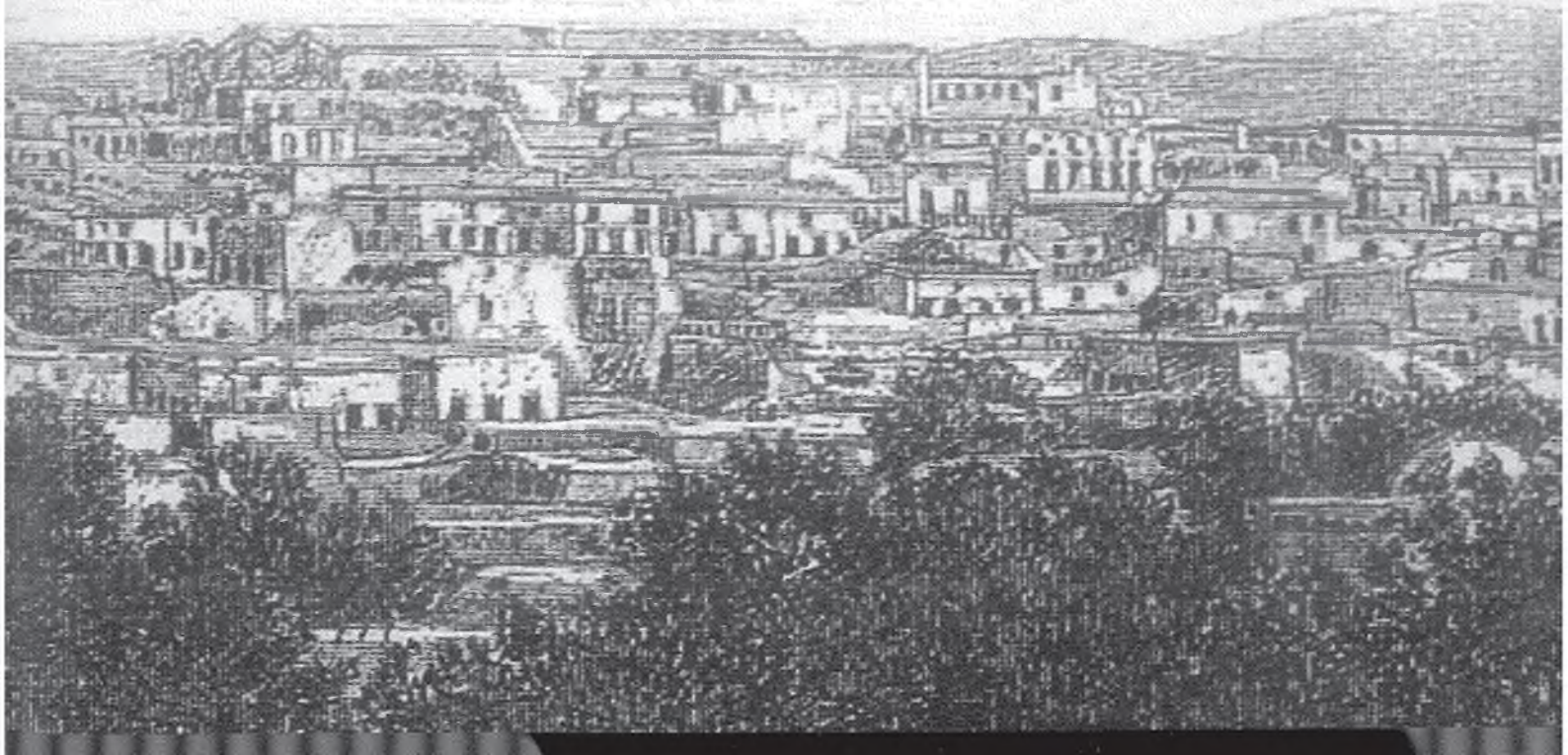

Urfa'nın II.kontu Baudouin du Bourg, Kudüs'e kral olmak için giderken, kenti teyzesi oğlu Birecik hâkimi Galeran du Puiset'eye bırakır. Galeran, Mart 1119'da Mardin Artuklu hükümdârı I. İlgazi'nin (1108-1122) bölgesine bir yağma akını yapar.

Joscelin de Courtenay, eski Urfa kontu, yeni Kudüs Kralı II.Baudouin tarafından Eylül 1119'da Urfa kontluğuna getirilir. III. Urfa kontu olan Joscelin, hem II.Baudouin'in ve hem de Galeran'ın teyzesi oğlu idi. Joscelin de Courtenay, Kont I.Joscelin de Courtenay'ın 1131 yılında ölmesi üzerine, IV. Urfa kontu olarak tahta geçer. En uzun kontluk süresi bu konta aittir. Bütün Urfa kontları gibi bu da Urfa bölgesinde birçok talan, yağma, vahşet, katliam ve zulümler yapar.

Musul Atabeyi İmâdeddin Zengî, kontluğa kesin bir darbe vurmak amacıyla 28 Kasım 1144'de Urfa önüne gelir ve teslim olmak istemeyen kenti kuşatır. 24 Aralık 1144 tarihinde Urfa, son kez olarak Müslüman Türkler'in eline geçer. 48 yıllık sömürü, talan ve tahribat sona ermiş, halk rahat bir nefes almıştır.

## MUSUL ATABEYLİĞİ (ZENGÎLER) DÖNEMİ (1144-1182)

Haziran 1145'de Urfa'ya gelen Zengî, kentte kaldığı süre içinde müslüman ve hıristiyan din adamlarıyla dostluk kurarak tarihi ve kutsal mekânları gezer.

Zengî'nin 1146 yılında Caber Kalesi'nde öldürülmesi üzerine ülkesi, iki büyük oğlu Seyfeddin Gazi ve Nureddin Mahmûd arasında eşit biçimde paylaşılır. Seyfeddin Musul'u alır, Nureddin de Halep'e yerleşir.

Urfa'nın eski kontu II.Joscelin, Ermeniler'le anlaşıp Ekim 1146'da kenti tekrar ele geçirir. Hemen harekete geçen Nureddin Mahmud, Urfa önüne gelir; savaşamayacağını anlayan II.Joscelin ani bir çıkış hareketiyle kentten kaçmayı başarır ve arkasından gelen Hıristiyan ahali, Türkler tarafından imha edilmekten kurtulamaz. Yapılan çarpışmada on-binlerce kişi ölür ve 16.000 kişi de esir edilir. II.Joscelin ise zorlukla Samsat'a kaçabilir. Beş yıl sonra 1151'de yapılacak bir savaşta son şansını deneyecek olan eski kont, bu kez yakalanıp Halep'e götürülecek ve ölünceye kadar orada hapis kalacaktır.

Nureddin Mahmûd Zengî'nin 15 Mayıs 1174'de ölmesi üzerine; Musul hükümdârı olan yeğeni II.Seyfeddin Gazi, sırayla Harran, Urfa, Rakka ve Suruç'u ele geçirir.

Bu arada Atabey Nureddin Mahmûd Zengî'nin komutanlarından olan Salâhaddin Eyyûbi kademeli olarak Elcezire bölgesini ele geçirmeye çalışır. Salâhaddin, 1174'de Nureddin'in ölmesi üzerine Mısır'da Eyyûbiler Devleti'ni kurar ve 6 Mayıs 1175'de de bağımsızlığını ilan eder.

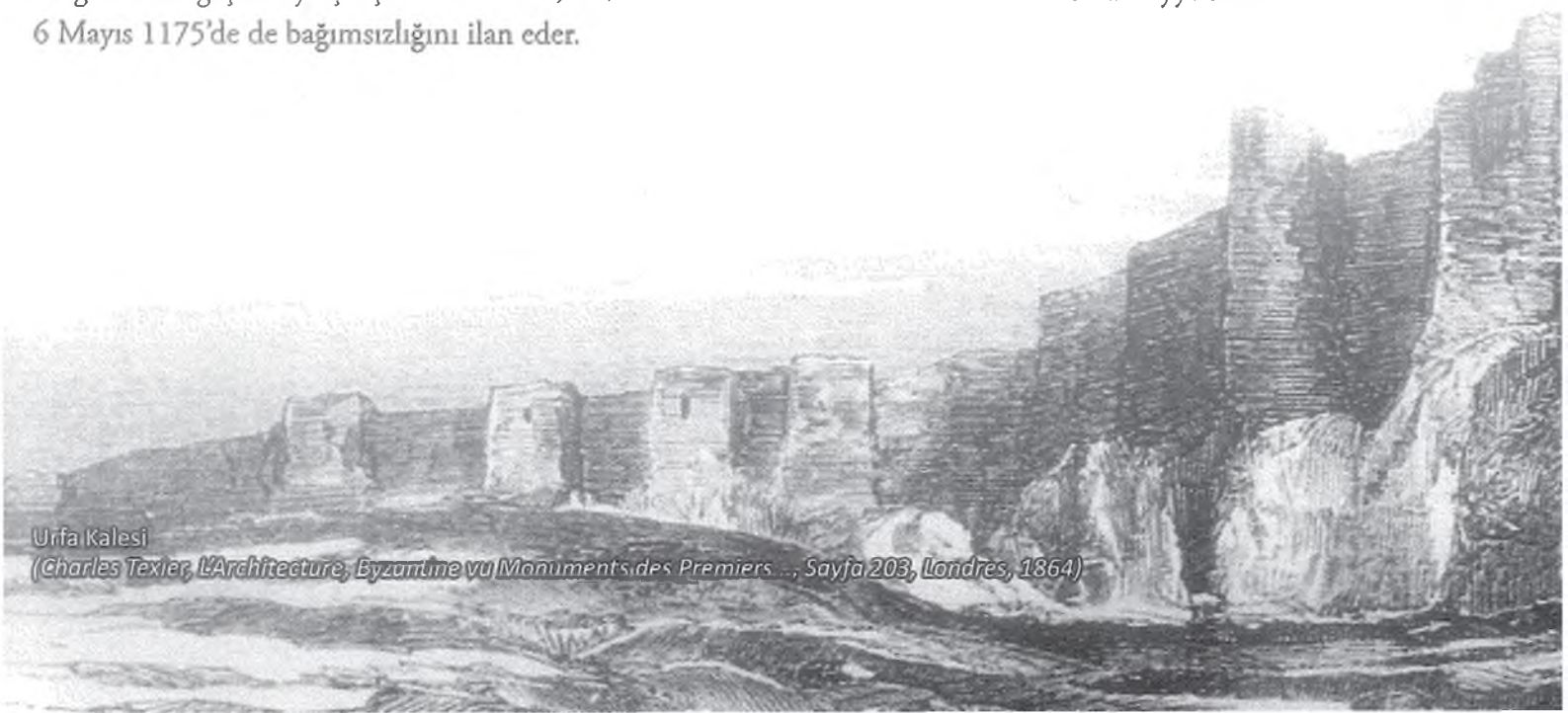

Urfa Kalesi
(Charles Texier, L'Architecture, Byzantine vu Monuments des Premiers .., Sayfa 203, Londres, 1864)

Selahaddin daha sonra Urfa üzerine yürür. Eylül 1182'de Urfa'yı kuşatıp kent halkıyla kanlı bir savaşa tutuşur. Bu sırada Urfa valisi Fahreddin Mes'ud ez-Za'ferani çarpışmaların şiddetini görünce teslim olmaya karar verir ve aman dileyip kenti teslim ederek Selahaddin'in hizmetine girer. Selahaddin kenti aldıktan sonra kaleye saldırır. Selahaddin burayı ele geçirince Harran ile birlikte Muzaffereddin'e teslim eder. Böylece Urfa bölgesi Eyyûbiler'in eline geçmiş olur. Böylece 38 yıllık Musul Atabeyliği hakimiyeti sona ermiş, Mısır ve Suriye Eyyubileri devletinin hakimiyeti başlamıştır.

## MISIR-SURİYE EYYÛBİLERİ DÖNEMİ (1182-1260)

Selâhaddin Eyyûbi, Urfa bölgesini Melik el-Mansur'a verir. Melik el-Adil, 1218'de ölünce oğlu Melik el-Eşref Şerefüddin Musa, Urfa, Harran ve Hilat hâkimi olur.

Bu sıralarda Anadolu Selçukluları ile Eyyûbiler arasında hâkimiyet savaşları başlar. 1232'de Mısır Eyyûbi Sultanı I. el-Kâmil Nasireddin (1218-1238), Urfa, Harran ve Siverek yörelerini ele geçirir ve buralara oğlu Melik Adil'i vali olarak atar. Anadolu Selçuklu Sultanı I.Alaeddin Keykubad ordusuyla Malatya'ya kadar gelir, kendisi burada kalarak Kemaleddin Kamyar'ı Urfa yöresine gönderir. Selçuklu ordusunun bir bölümü Urfa'yı kuşatırken diğer bölümü de Siverek, Harran ve Rakka'yı ele geçirir. Urfa halkı, Eyyûbiler'in önderliğinde büyük bir direniş göstermesine rağmen, kale düşer. Halkın bir kısmı öldürülür; kalanlar esir edilir (1235). Bu olay üzerine harekete geçen I. el-Kâmil Nasireddin, 4 ay içinde Anadolu Selçukluları'nca alınan yerlerin tümünü yeniden ele geçirerek, Selçuklu beylerini işkencelerle öldürtür. Eyyûbiler bu arada Urfa kalesini de tahrip ederler.

Selçuklular'a bağlı Harezmliler Selçuklular'dan ayrılarak Urfa yörelerine çekilirler ve bütün bu bölgeleri yağma ederler. Nihayet 1240 yılında Selçuklu birliklerinin Harran'da Harezmliler'i bozguna uğratmaları üzerine ele geçirilen Harran, Eyyûbiler'e bırakılır.

Moğollar, 1251'de Suruç, Harran ve Urfa civarını yağmalarlar.

Hülâgu, 1260 yılı başında Suriye Seferi'ne giderken Harran ve Urfa'yı ele geçirir; direnen Suruç halkını da kılıçtan geçirir. Birecik'i de işgal ettikten sonra Fırat'ı aşar.

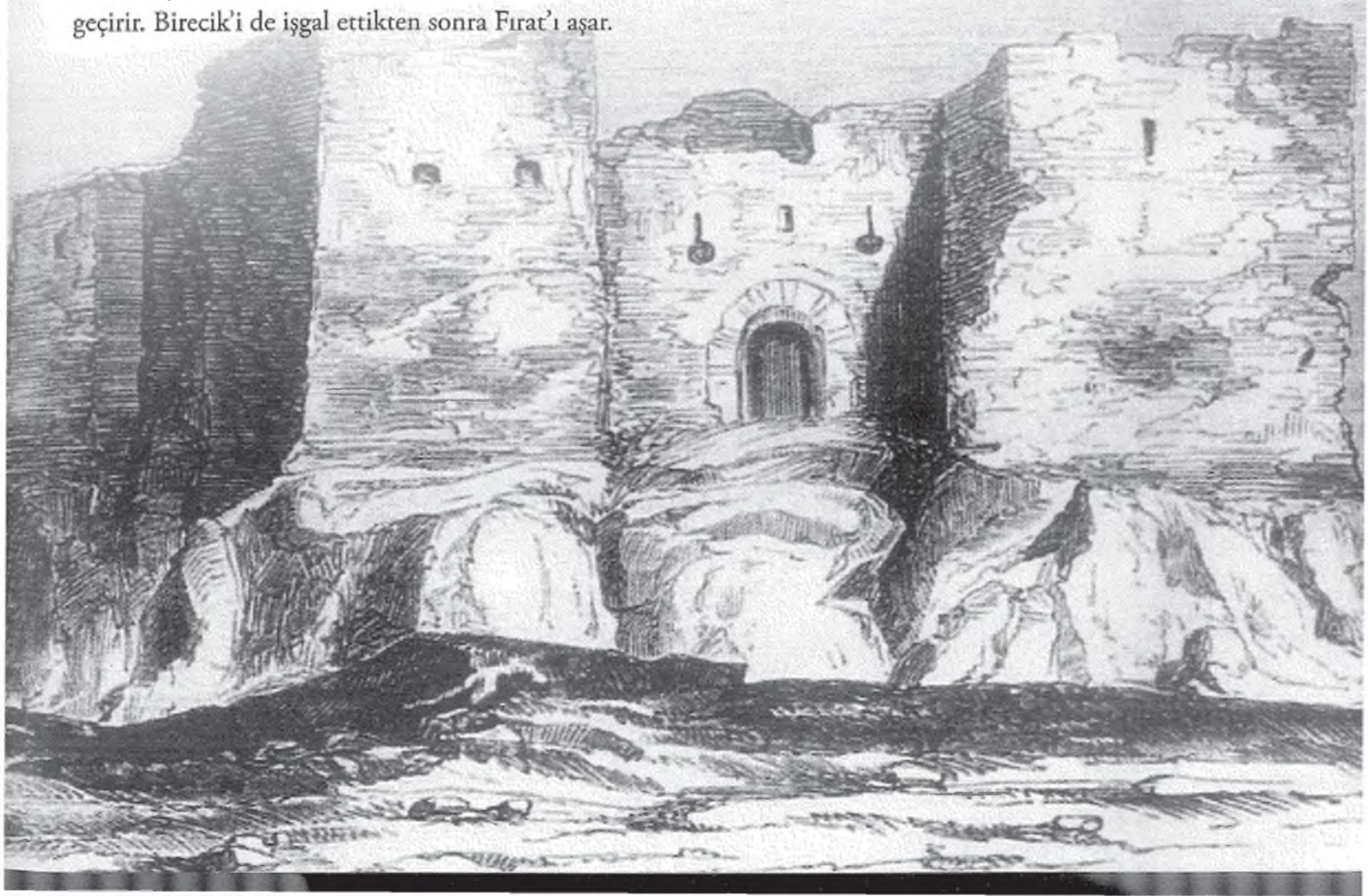


Rizvaniye Camii

## MEMLÛKLER, DÖGER AŞİRETİ, AKKOYUNLU-KARAKOYUNLU ve SAFEVİ DEVLETLERİ DÖNEMİ (1260-1517)

Memlûkler'in elinde bulunan Birecik, 1265 yılında yeniden Moğollar tarafından işgal edilir.

1272 yılında Memlûk Sultanı I.Baybars tarafından Halep'e tayin edilen Alaeddin Taybars, kısa bir süre sonra Harran ve Urfa'yı Moğollar'ın elinden alır. İki yıl sonra Birecik de Memlûkler'in eline geçer.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1318'de tarihe karışmasından sonra Türkmen aşiretleri bağımsız hareket etmeye başlarlar. Oğuzlar'ın Döğer Aşireti'nden olan Türkmenler'in Caber Kalesi çevresinde kurdukları Salim Bey ve oğulları aşireti, Urfa, Siverek, Suruç ve Harran'a doğru ilerler. Urfa bölgesi, 1404 yılına kadar aynı aşiretten Dimaşk Hoca'nın elinde kalır.

Timur, 1394 yılı Ocak ayında Mardin'den geçerek Ceylanpınar'a iner. Burası askerleri tarafından yağmalanır. Daha sonra Urfa'ya gelen Timur, kentte 19 gün kalır. Bu sırada kent, Timur'un hâkimiyetine girer ve ileri gelenler Timur'a bağlılıklarını sunarlar. Timur, ordusuyla kentten ayrılırken Urfa kalesini tahrib ettirir. Timur, 1401'de Suriye'den dönerken, Birecik'e gelir ve burada Akkoyunlu hükümdârı Karayölük Osman Bey tarafından karşılanır. Timur, Karayölük Osman Bey'e Diyârbakır yöresini vermiş, o da 1403'de Diyârbakır'da Akkoyunlu Devleti'ni kurmuştur. Akkoyunlular, kısa zamanda gelişerek sınırlarını genişletirler.

Urfa bölgesi hâkimi Dimaşk Hoca'nın 1404'de ölümü üzerine, Karayölük Osman Bey Urfa'yı ele geçirir ve buraya Yağmur Bey'i tayin eder. Daha sonra bu adamı değiştirerek yerine yeğeni Nur Ali Bey'i gönderir.

Memlûkler, 1429 yılında Emir Tanrıvermiş komutasında Urfa'ya saldırarak kenti korkunç bir şekilde yağma ve tahrib ettikten sonra, valisi Karayölük Osman Bey'in oğlu Habil'i de esir edip Kahire'ye götürürler. Bu felâketten bir süre sonra Urfa Karakoyun-lular'ın eline geçer.

1451 yılı başında Üveys Bey Urfa'ya girer ve Karakoyunluları Urfa'dan çıkarır. İki yıl sonra Uzun Hasan Bey (1453-1478) yanındaki askerlerle Urfa'ya gelir ve Karakoyunlular'ı bozguna uğratır. Akkoyunlu hükümdârı Uzun Hasan Bey, 1465 yılında Urfa'da bulunan kardeşlerini yenerek kenti ele geçirir. Uzun Hasa 1473 yılında bu kez Memlûkler'in elinde bulunan Birecik'e saldırır; ancak bunda başarılı olamayarak geri çekilir. Böylece Fırat, Akkoyunlular ile Memlûkler Devleti arasında bir sınır olarak kalır.

İran'da Safeviler'in güç kazanmaları üzerine Akkoyunlular gerileme ve çöküş dönemine girerler. Akkoyunlu hükümdârı Elvend'i mağlup eden Şah İsmail, Diyârbakır dışında bütün Doğu Anadolu'yu hâkimiyetine geçirmişti. Elvend'in ölümünden sonra Akkoyunlular'ın tek hükümdârı duruma gelen Sultan Murad, Safeviler karşısında tutunamayarak Osmanlılar'a sığınır. Sultan Murad, Yavuz Sultan Selim'den aldığı kuvvetle Diyârbakır'ı zapta girişir, ancak 7.000 kişilik ordusu Şah İsmail'in daha sonra Urfa valisi olacak emiri Ece Sultan Kaçar tarafından bozguna uğratılır ve hemen kaçamayan Sultan Murad, çarpışma esnasında öldürülür ve başı Şah İsmail'e gönderilir (1514).

1514 yılında Urfa'yı ellerine geçirmiş olan Safeviler kentin yönetimini Kaçarlar'a bırakırlar.

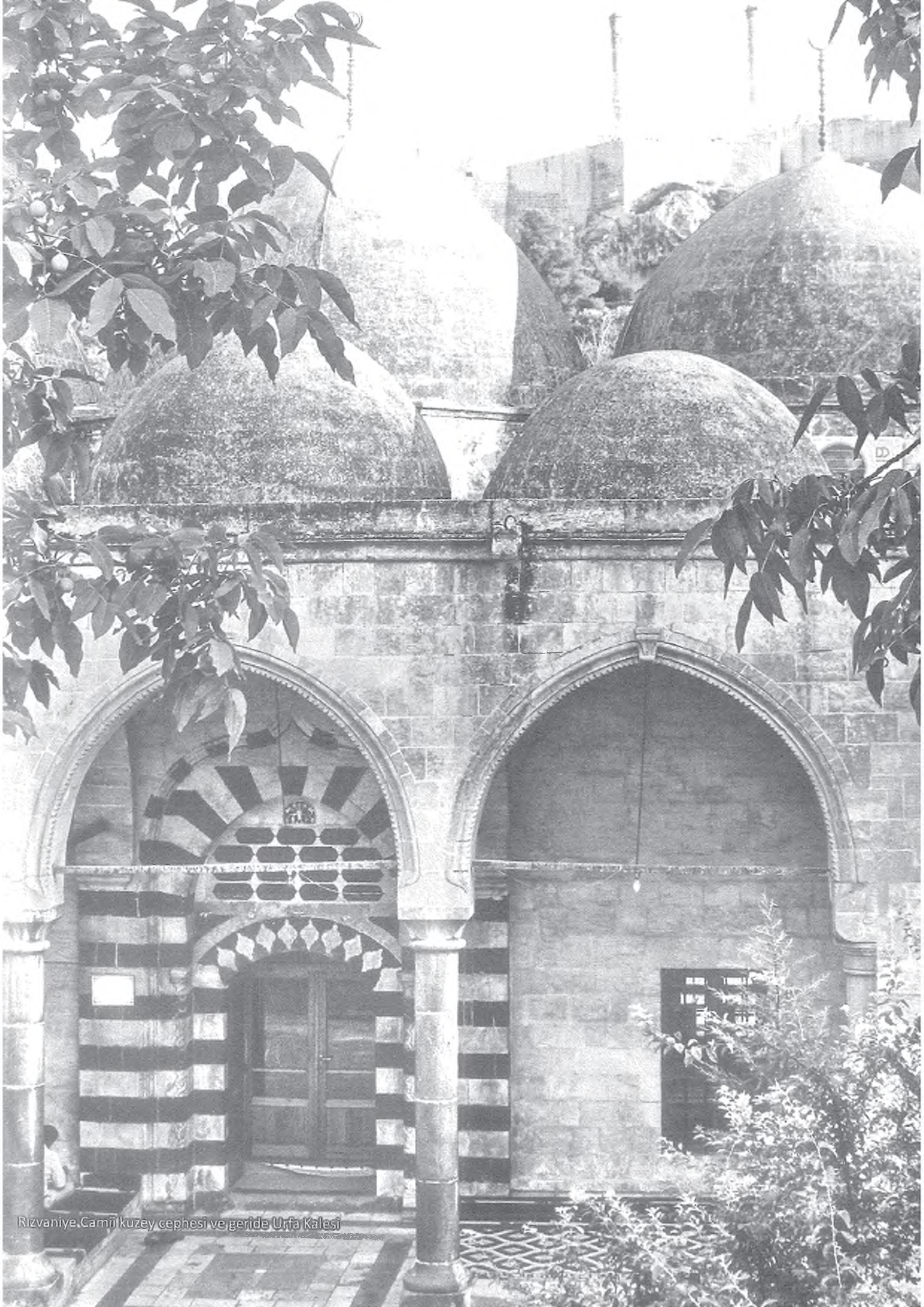

Rızvaniye Camii kuzey cephesi ve geride Urfa Kalesi

## OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİ (1517-1922)

Osmanlı kuvvetlerinin 1517 yılında Mardin kalesini ele geçirmesinden sonra Urfa bölgesi de Osmanlı hâkimiyetine geçer. Urfa, bu sırada Diyârbakır Beylerbeyliği'ne bağlanır.

Urfa, XVI. yüzyılda nüfus yoğunluğu bakımından Güneydoğu Anadolu'nun 4. büyük kenti durumundadır ve 1518 yılında kentin nüfusu 5.500'ü aşmıştır. Bu sırada kentte mahalle sayısı 4'ü Müslüman, 1'i de Hıristiyan olmak üzere 5 idi. 8 yıl sonra kentin nüfusu 8.000 civarındadır.

Osmanlı Padişahı Kanûni Sultan Süleyman (1520-1566), Irakeyn Seferi'nden dönerken ordusuyla 17-18 Kasım 1535 tarihinde iki gün Urfa'da ikâmet eder. Daha sonra Urfa ile Birecik arasında kışlayan padişah, Halep'e giderken Birecik'ten geçer.

1578 yılında Rakka ve Urfa bölgesinde, Abdurrahman adında eski bir sancak beyinin ayaklanması görülür. Kısa sürede genişleyen bu ayaklanmaya, Urfa'nın eski beyi Suhrap da katılmıştır. Bölgedeki Türkmen aşiretlerince de desteklenen bu ayaklanmayı devlet güçlükle bastırır.

1594'de kurulan Rakka Eyâleti'nin merkezi Urfa idi.

Bölükbaşı Karayazıcı Abdülhalim Bey, 1599 yılında Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanarak yanındaki isyâncılarla gelip Urfa'yı ele geçirir ve beyliğini ilan edip fermanlar bastırır. Devlet, bu isyânı basırmak için Sinanpaşazâde Mehmed Paşa'yı bir orduyla Urfa üzerine gönderir. Bu arada eski Beylerbeyi Budakoğlu Hüseyin Paşa da isyân etmiş ve adamlarıyla Karayazıcı'ya katılmıştır. Osmanlı ordusu Urfa'ya yaklaşınca, Karayazıcı ve Hüseyin Paşa kaleye kapanır. Halep Beylerbeyi Hacı İbrahim Paşa, Şam Beylerbeyi Hüsrev Paşa ile birlikte Urfa'yı kuşatan Mehmed Paşa, Karayazıcı'yı ele geçiremez. 1600 yılı baharında Mehmed Paşa'nın Urfa'yı ikinci kez kuşattığı görülür. Sonunda, Hüseyin Paşa'yı teslim etmek şartıyla Karayazıcı Antep Sancakbeyliği'ne atanır. Urfa, bu ayaklanmadan büyük zarar görmüş; kargaşa ve güvensizlikten dolayı bir kısım halk kenti terketmiştir.

Osmanlı padişahı Sultan Dördüncü Murad (1623-1640), 1638 yılında Bağdat Seferi'ne giderken, 21 Ağustos'da ordusuyla Fırat'ı geçerek Birecik üzerinden Urfa'ya gelmiş ve kentte kaldığı süre içinde tarihi ve kutsal yerleri gezmiştir.

Mısır valisi Kavalalı Mehmed Paşa, 1839 yılında Mısır'da isyân ederek bağımsızlığını ilan eder. Sultan II.Mahmûd, isyânın bastırılması için Hafız Mehmed Paşa'yı görevlendirir. 20 Haziran 1839'da Kavalalı'nın oğlu İbrahim Paşa, Birecik'te yapılan savaşta Osmanlı ordusunu yener. Bu olay üzerine Urfa, Mısırlılar'ın istilasına uğrayarak oldukça zarar görür. Urfa bölgesi idari açıdan 4 yıl kadar Mısırlılar'ın elinde kalır.

Urfa, 1865 yılında bir sancak olarak Halep vilayetine bağlanır. 1912 yılında da bağımsız bir sancak haline getirilir.

1916 yılında Van, Muş ve Bitlis vilayetlerinden Rus işgali ve Ermeni zulmünden kaçan birçok insan Urfa'ya göç etmek zorunda kalır. Kalabalıktan dolayı yeteri kadar ziraat yapılamaz ve 1917 yılında kentte başlayan kıtlık, birçok salgın hastalık ve ölümlere sebep olur.

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na girince, İngiltere'nin Türkiye'nin güneydoğusunu ele geçirme faaliyetleri hızlanmıştı. 5 Kasım 1914'de Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilan eden İngiltere'nin, 4 yıl süren savaşın sonunda, Osmanlı Devleti'ni parçalama politikasını gerçekleştirmiş olduğu görülür. Yenik Osmanlı Devleti'ne acı bir reçete gibi sunulan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekenâmesi'nin *"Müttefikler, güvenliklerini tehdit edecek durum olduğunda, herhangi bir stratejik noktayı işgal hakkına sahiptirler"* diye bilinen 7. maddesi gereğince, Urfa ve çevresi İngilizler tarafından işgal edilir.



Mevlid-i Halil Camii avlusu ve doğu kapısı
*(Max von Oppenheim'den)*

## Bibliyografya


Abû'l Farac, Gregory (Bar Hebraeus), 1987. Abû'l Farac Tarihi, 2 cild, Süryaniceden İngilizceye terc. E. A. W.Budge, Türkçeye terc. Ö.Rıza Doğrul, 2. baskı, TTKYay. Ankara.

Akdağ, M. 1963. Celâli İsyânlari (1550-1603), Ankara.

Aksarayi, Kerimüddin Mahmud. 1943. Müsâmeret-ül Ahbar, Selçukî Devletleri Tarihi, terc: M.N.Gençosman, Ankara.

Akşit, O. 1960. Roma İmparatorluk Tarihi, 2 cild, İstanbul.

Alptekin, C. 1986. "Zengi'nin Urfa'yı Fethi", Atatürk Ün. Fen-Ed. Fak. Araşt. Dergisi, Erzurum (14): 69-79.

---------. 1991. "Artuklular" maddesi, DİA, III: 416-417.

---------. 1992. "Begteginliler" maddesi, DİA, V: 342-343.

Azimi, Ebu Abdullah Muhammed. 1988. Azimi Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44), yay.Ali Sevim, TTKYay. Ankara.

Başgelen, N. 1999. "Yeni Kazıların Bulguları Işığında Anadolu'da Neolitik Çağ", Arkeoloji ve Sanat, 93: 22-24.

Belazuri. 1955. Fütûh-ül Büldan, I, terc. Z.K.Ugan, İstanbul.

Bostan, İ. 1992. "Birecik" maddesi, DİA, VI: 187-189.

Çelik, Mehmet, 2007. (ed), Edessa'dan Urfa'ya –1, Atılım Üniversitesi Yayınları No: 25, Ankara.

Çilingiroğlu, A. 1984. Urartu ve Kuzey Suriye. Siyasal ve Kültürel İlişkiler, Ege Ün. Ed.Fak.Yay., İzmir.

Danişmend, İ.H. 1945. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, II, İstanbul.

Demir, A. 2005. "Eyyubiler Dönemi Urfa Tarihi", Seyir Dergisi, 11/12: 187-198

Demirkent, I. 1990. Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118), I, 2.baskı, TTKYay. Ankara.

---------. 1994. Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146), II, 2. baskı, TTKYay. Ankara.

---------. 2002. "Ortaçağ'da Urfa (III. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Kadar)", Uygarlıklar Kapısı Urfa, Yapı Kredi Yay., İstanbul: 47-67.

Erzen, A. 1992. Doğu Anadolu ve Urartular, TTKYay. 3. baskı, Ankara.

Eser, E. 1999. "Suruç ve Çevresi Tarihi", Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rum-kale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, (ed. A.Durukan), Ankara: 270-295.

Göyünç, N. 1969-1991. XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul; 2. baskı, Ankara.

Günaltay, M.Ş. 1987a. Yakın Şark I, Elam ve Mezopotamya, TTKYay. 2. baskı, Ankara.

---------. 1987b. Yakın Şark II, Anadolu, TTKYay. 2. baskı, Ankara.

Gündüz, T. 1997. Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, Ankara.

Halaçoğlu, Y. 1988. XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, TTKYay. Ankara.

Hoca Sa'Deddin Efendi. 1979. Tâc-üt Tevârih, IV. cild, sadeleştiren: İ.Parmaksızoğlu, Kültür Bak. Yay. İstanbul.

Honıgmann, E. 1970. Bizans Devletinin Doğu Sınırı, terc. F.Işıltan, İstanbul.

----------.1949. "Urfa" maddesi, İA, XIII: 52-57. (Nejat Göyünç tarafından tamamlanmıştır.)

Işıltan, F. 1960. Urfa Bölgesi Tarihi (Başlangıçtan Miladi 825'e kadar). İst.Ün. Ed. Fak. Yay, İstanbul.

İbn Bibi. 1941. Anadolu Selçukî Devleti Tarihi, terc. M.N. Gençosman, TTKYay. Ankara.

---------. 1996. el-Evâmir-ül Alâ'iyye fi'l Umûr'il Alâ'iyye (Selçuknâme), 2 cild, terc. M.Öztürk, Ankara.

İbn Şeddâd. 1941. Bay-Bars Tarihi, terc. Ş.Yaltkaya, TTKYay. İstanbul.

İbn-Ül Esir. 1986a. el-Kâmil fit-Tarih Tercümesi, VI, terc. A. Köse, İstanbul.

---------.1986b. el-Kâmil fit-Tarih Tercümesi, VII, terc. A. Ağırakça, İstanbul.

---------.1987a. el-Kâmil fit-Tarih Tercümesi, VIII, terc. A. Ağırakça, İstanbul.

---------.1987b. el-Kâmil fit-Tarih Tercümesi, IX, terc. A.Özaydın, İstanbul.

---------.1987c. el-Kâmil fit-Târih Tercümesi, X, terc. A.Özaydın, İstanbul.

---------.1987d. el-Kâmil fit-Târih Tercümesi, XI, terc. A.Özaydın, İstanbul.

---------.1987e. el-Kâmil fit-Tarih Tercümesi, XII, terc. A.Ağırakça-A. Özaydın, İstanbul.

İlgürel, M. 1993. "Celâli İsyânları" maddesi, DİA, VII: 254.

Kafesoğlu, İ. 1953. Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul.

Kınal, F. 1991. Eski Anadolu Tarihi, TTKYay., 3. baskı, Ankara.

Koçu, R.E. 1962. Dağ Padişahları (Tarihimizdeki Büyük Şekâvet ve İsyanlar), İstanbul.

Kopraman, K.Y. 1989. Mısır Memlükleri (Şeyh el-Mahmudî Devri 1412-1421), Ankara.

---------. 1992. "Baybars I" maddesi, DİA, V: 222.

Köymen, M.A. 1954. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, TTK Yay. Ankara.

Mar Yeşua. 1958. Vak'âyinâme. 494-507 Yıllarına Ait Urfa, Amid ve Güneydoğu Anadolu Vak'aları, Bizans-Sâsâni Savaşları, Süryaniceden İngilizceye terc. W. Wright, Türkçeye terc. M.Yanmaz, İstanbul; Urfa ve Diyarbakır'ın Felâket Çağı, 494-507, ed. Y.Bilge, İstanbul 1996 (2.baskı).

Merçil, E. 1988. "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", Belleten Dergisi, 203: 461-474.

---------.1990. "Sultan Salahaddin Eyyubi'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münase-betleri", Belleten Dergisi, 209: 417-425.

Nizamüddin Şami. 1987. Zafernâme, terc. N.Lugal, TTKYay. 2. baskı, Ankara.

Orhonlu, C. 1963-87. Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskân Teşebbüsü (1691-1696), İstanbul.

Ostrogorsky, G. 1991. Bizans Devleti Tarihi, terc. F.Işıltan, 3. baskı, TTKYay., Ankara.

Özfırat, A. 1994. Eskiçağda Harran, Arkeoloji ve Sanat Yay. İstanbul.

Özsait, M. 1982a. "Anadolu'da Hellenistik Dönem", AUA II: 280-324.

----------. 1982b. "Anadolu'da Roma Egemenliği", AUA II: 326-360.

Öztuna, Y. 1996. Devletler ve Hanedânlar. Türkiye (1074-1990), TTKYay. Ankara, II. cild.

Öztürk, S. 1996. "16. Yüzyılda Urfa", Türk Dünyası Tarih Dergisi, 120: 33-37.

Paydaş, K. 1996. 11.-15. Yüzyıllarda Urfa ve Yöresi Tarihi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst. Yayınlanmamiş Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa.

---------. 1997. "Akkoyunlular Döneminde Urfa ve Yöresi", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Eylül, Sayı. 129: 45-52.

Purgstall, von Hammer, J.B. 1984. Osmanlı Devleti Tarihi, IV. cilt, terc. M.Çevik-E.Kılıç, İstanbul.

---------. 1985. Osmanlı Devleti Tarihi, IX .cilt, terc. M. Ata, İstanbul.

Runcıman, S. 1986-89. Haçlı Seferleri Tarihi, terc. F.Işıltan, 3 cild, TTKYay. Ankara.

Sahillioğlu, H. 1975. Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnâmesi, Bağdat Seferi Harp Jurnali, Belgeler, sayı 3-4, II.

Schmıdt, K. 2002. "Göbekli Tepe", Arkeo-Atlas Dergisi, Sayı 1: 74.

Segal, J.B. 2002. Edessa (Urfa) Kutsanmış Kent, terc. A.Aslan, İstanbul.

Sevim, A. 1965. Suriye Selçuklulari I (Fetihten Tutuş'un Ölümüne Kadar), Ankara.

---------. 1966."Buğyet-üt Talep fi Tarih-i Haleb'e Göre Emir Ak Sungur" DTCF, Tarih Araştirmaları Dergisi, IV, sayı 6-7: 101-125.

---------. 1971. "Haleb Selçuklu Melikliği. Fahrü'l-Müluk Rıdvan Devri (Nisan 1095-Aralık 1113)", Selçuklu Araştırmaları Dergisi II-1970'ten ayrı basım, Ankara, 1-66.

---------. 1982-89. Biyografilerle Selçuklular Tarihi, İbnül-'Adim, Buğyet-üt Taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler), çeviri, notlar ve açıklamalar, TTKYay. Ankara.

---------. 1983-89. Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, TTKYay. Ankara.

---------. 1990a. Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleymanşah, TTKYay. Ankara.

---------. 1990b. Ünlü Selçuklu Komutanları, TTKYay. Ankara.

Sevim, A.-E. Merçil. 1995. Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyâset, Teşkilat ve Kültür, TTKYay. Ankara.

Spuler, B. 1987. İran Moğolları: İlhanlılar Devri (1220-1350), terc. C. Köprülü, TTKYay. 2. baskı, Ankara.

Sümer, F. 1972. Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı, Destanları, 2. baskı, Ankara Ün. DTCF.Yay. 170, Ankara.

----------. 1976. Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enst.Yay. Ankara.

----------. 1984. Kara Koyunlular I, TTKYay. 2. baskı, Ankara.

----------. 1989. "Akkoyunlular" maddesi, DİA, II: 270-273.

----------. 1994. "Döğer" maddesi, DİA, IX: 515.

Süryani Mihail. Süryâni Keşiş Mihail Vak'âyinâmesi, Türkçeye terc. H.D. Andreasyan, 2 cild, Türk Tarih Kurumunda basilmamiş nüsha.

Şahin, İ., 2002. "Osmanlı Klasik Dönemi Urfası", Uygarlıklar Kapısı Urfa, Yapı Kredi Yay. İstanbul: 69-79.

Şeşen, R. 1983. Salahaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti, İstanbul.

----------. 1987. Salahaddin Eyyûbi ve Devlet, İstanbul.

----------. 1989. "Eyyubiler", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul, cilt VI: 301-432.

----------. 1993a. Harran Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 89, Ankara.

----------. 1993b. "Cezîre" maddesi, DİA, II: 509-511.

----------. 1997. "Harran" maddesi, DİA, XVI: 237-240.

Tekindağ, M.C.Ş. 1961. Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar), İst. Ün. Ed. Fak. Yay. 887, İstanbul.

Turan, A.N. 1993. "16. Asırda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kurulan Aşiret Köyleri: Ruha (Urfa) Örneği", Türkiye Günlüğü, 25: 114-126.

Turan, O. 1965. Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Türk Kül-türünü Araşt. Enst. Yay., Ankara.

---------. 1971-84. Selçuklular Zamanında Türkiye. Siyasi Tarih. Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318), İstanbul.

---------. 1980. Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Saltuklular, Mengücükler, Sökmen-liler, Dilmaçoğulları ve Artukoğullarının Siyâsi Tarih ve Medeniyetleri, İstanbul.

Urfalı Mateos. 1962-87. Vak'âyinâme, neşr. ve Fransızcaya terc. E.Dulaurier. 1858. Chronique de Matthieu d'Edesse, Paris. Türkçeye terc. H.D.Andreasyan, Urfalı Mateos Vak'âyinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), TTKYay. Ankara.

Ünal, T. 1967. "Savaşa Çıkan Osmanlı Ordusunda Lojistik İşleri-IV.Murad'ın Bağdat Seferi Hazırlıkları" Türk Kültürü 58, cilt V: 32-44.

Yaşar, Ş. 2002. III. ve VII. Yüzyıllarda Urfa (Siyasi, Fiziki, İdari, Dini ve Sosyo Ekonomik Yapı), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst., Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ,

Yıldız, H.D. 1988. "Abbasiler Devrinde Urfa ve Çevresi", Tarihi ve Kültürel Boyutlari İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, (ed. A.Karahan), İstanbul: 78-82.

Yınanç, R. 1989. Dulkadir Beyliği, TTKYay. Ankara.

---------. 1994. "Dulkadiroğulları" maddesi, DİA, IX: 555.

von Zettersteen, K. 1964. "Mervâniler" maddesi, İA, VIII: 780-781.

*Kahraman yatağı erler otağı*
*Bir eşi bulunmaz diyar bu Urfa*
*İç açar kırları bahçesi bağı*
*Yılın her ayında bahar bu Urfa*

*Taşları cevherdir takasım gelir*
*Otunu gül gibi kokasım gelir*
*Durup şen yüzüne bakasım gelir*
*Gönlümden kaygıyı atar bu Urfa*

*Bir yüce tarihtir onbir nisanı*
*Duymayan varmı o şanlı destanı*
*Uğırunda sel gibi akıtır kanı*
*Sonra da cana can katar bu Urfa*

*Kadını erkeği soyca kahraman*
*Yurda yan bakana sillesi yaman*
*Aslan yetiştirir, bağrından aslan*
*Yiğitler kalbinde yatar bu Urfa"*

**Halide Nusret Zorlutuna**

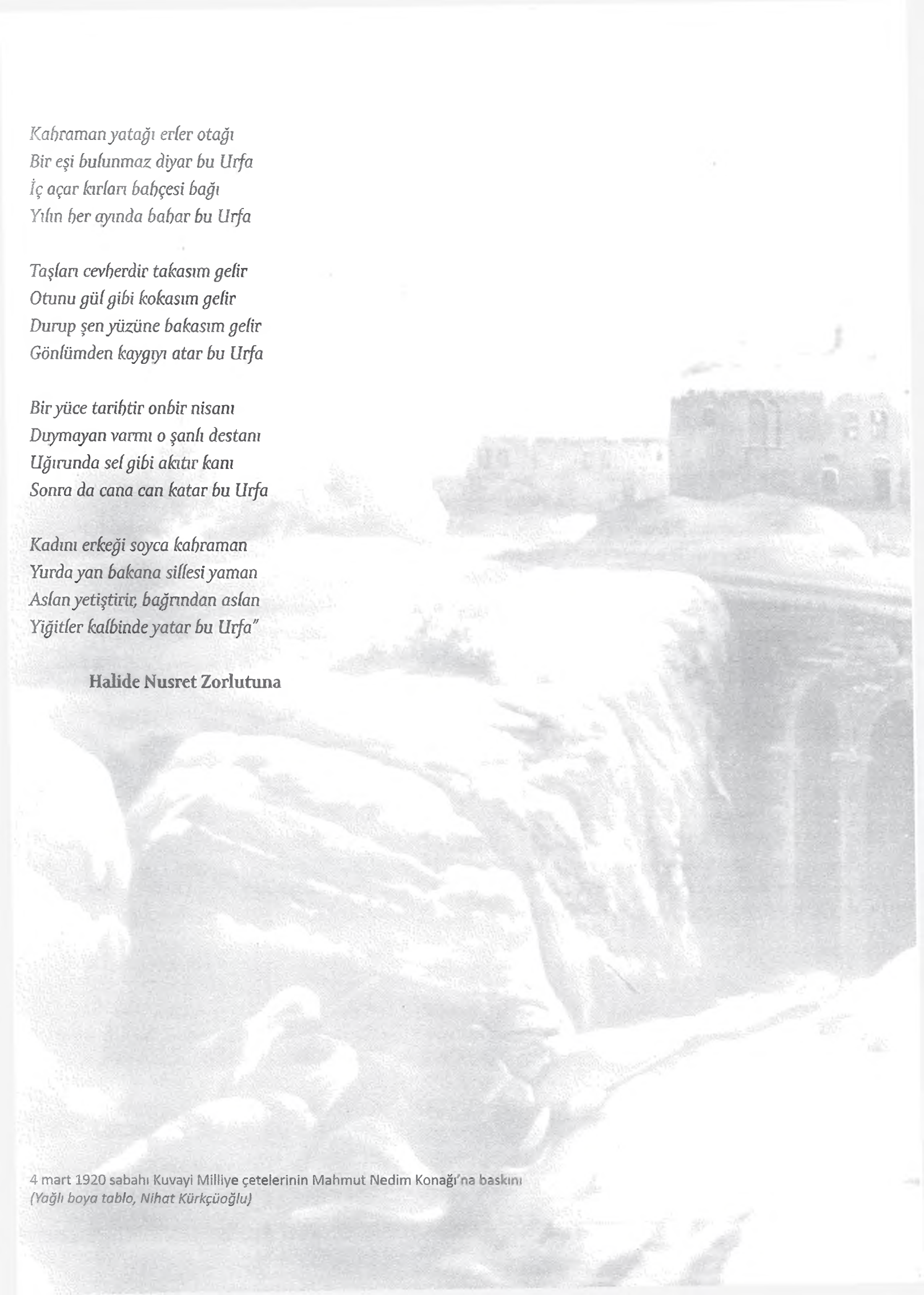

4 mart 1920 sabahı Kuvayi Milliye çetelerinin Mahmut Nedim Konağı'na baskını
*(Yağlı boya tablo, Nihat Kürkçüoğlu)*

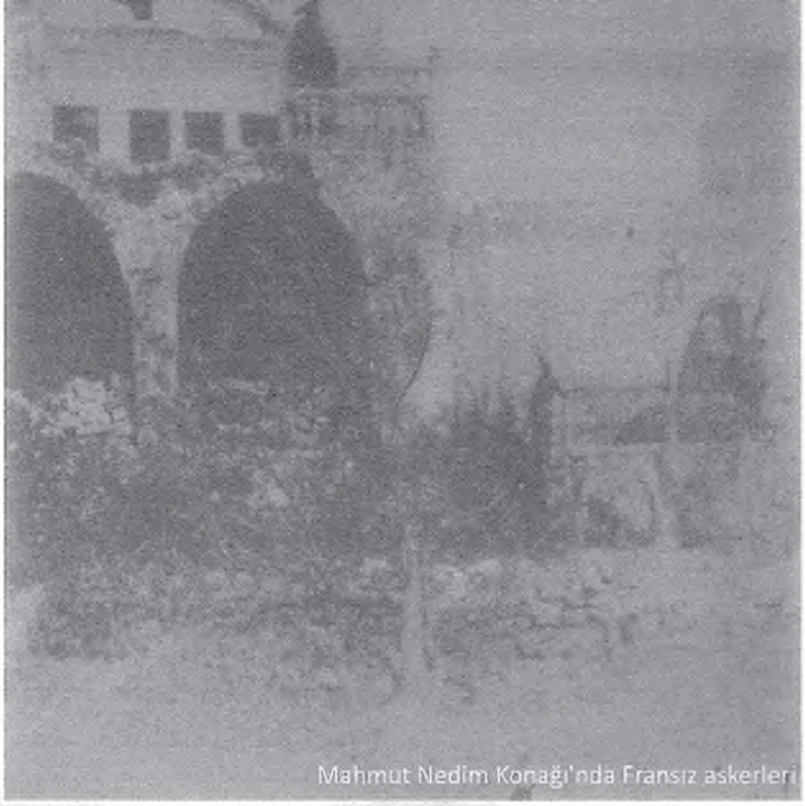

Mahmut Nedim Konağı'nda Fransız askerleri

# BİR KUVAYI MİLLİYE ÖYKÜSÜ: URFA'NIN KURTULUŞU

Müslüm C. AKALIN

Mondros Mütarekenâmesi'nin 7. maddesinde yer alan "Müttefikler, güvenliklerini tehdit edecek bir durum ortaya çıktığında herhangi bir stratejik noktayı işgal hakkını haiz olacaklardır" hükmü, Urfa'yı işgale gerekçe yapılarak 24 Mart 1919 (yerel kaynaklara göre 7 Mart 1919) tarihinde Urfa, İngilizler tarafından işgal edildi.

Bir İngiliz yarbayı, iki subay ve bir zırhlı otomobille geldikleri Urfa'da İngiliz komutan, ziyaret ettiği Mutasarrıf Nusret Bey'e "Galip bir hükümetin askeri neden karşılanmıyor?" diye sorduğunda ondan, "Haksız yere memleketi işgal eden bir kuvveti karşılamaya çıkmak bir Türk mutasarrıfına yakışmaz, bir misafir gibi gelseydiniz, sizi Birecik'te karşılardım" cevabını alıyordu.

200 kişilik bir piyade bölüğü, bir zırhlı, 6 yük ve 3 binek olmak üzere 10 otomobil ve 50 yük arabasıyla Urfa'yı işgal eden İngilizler, ertesi gün Urfa'da bulunan 1. Süvari Alay Komutanı Binbaşı Hüseyin Bey'den, Alay'ın Urfa'yı terk etmesini istediler. Durum, üst makamlara bildirilerek ve Urfa'da bir subay

İngilizler, yörede bulundukları süre içerisinde özellikle aşiretlerle ilişki kurmaya çalıştılar. Özel bir önem verdikleri Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın oğlu Mahmut Bey'e, Kürt Lawrence'ı olarak adlandırılan Binbaşı Noel ve Yüzbaşı Woolley'i gönderip Kafkasya ile Mezopotamya arasında kurulabilecek bir tampon bölge için yoklamalar yaptılar. Bununla da yetinmeyerek Halep'teki İngiliz Generali Barrow, Mahmut Bey'i 30 Haziran'da Urfa'ya davet etti. Mahmut Bey, nasıl davranması gerektiğini sorduğu XIII. Kolordu'dan aldığı talimat çerçevesinde buluşmaya

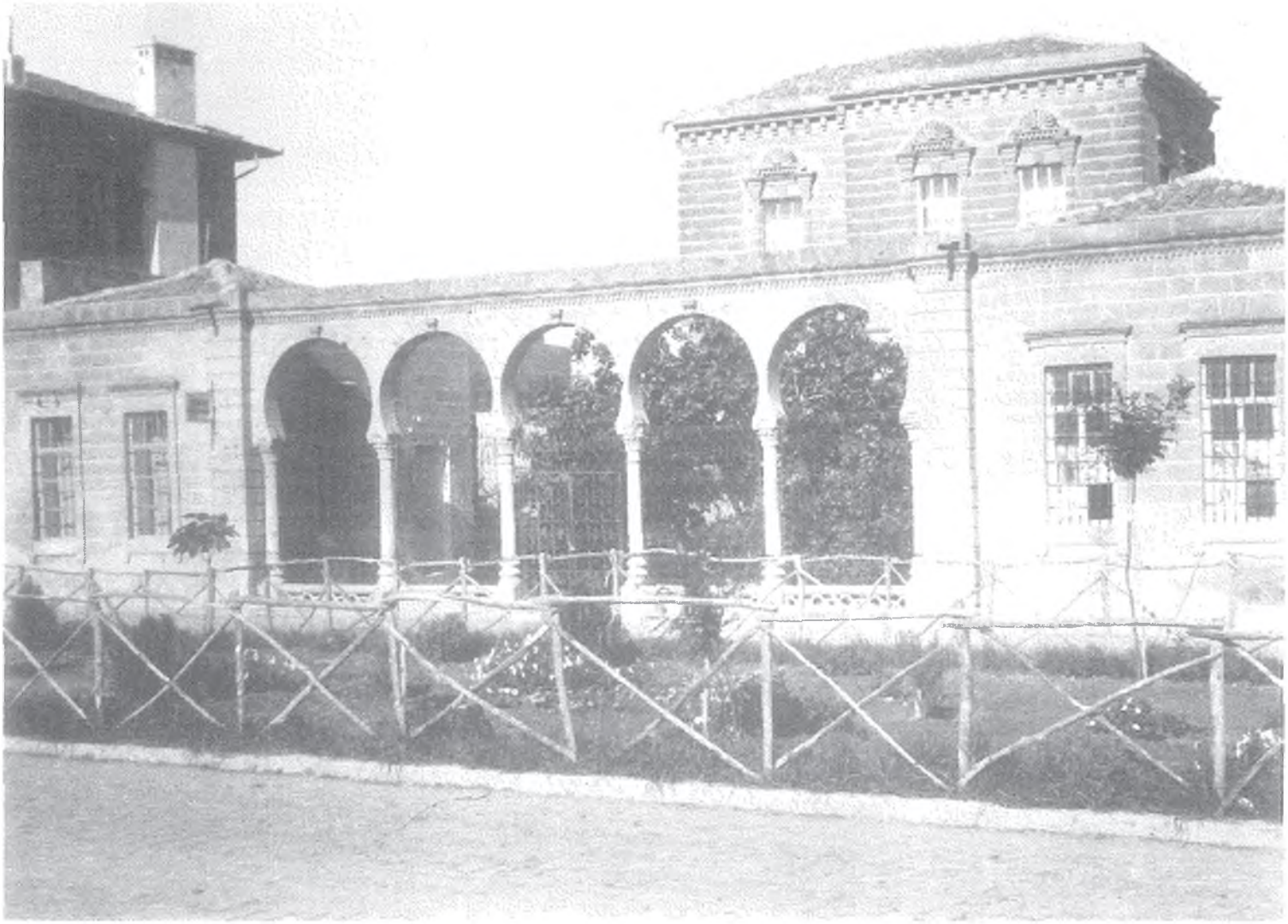

Kürkçüzade Ömer Edip Efendi Konağı doğu cephesi *(Fotoğraf: Muvaffak Uyanık, 1951, EGİTEK Arşivi)*

gitmedi. Suruç civarında aşiretle yapılan toplantıda ise Ketkânlı Aşiret Reisi Basravî, kendisiyle aşiretinin Osmanlı tebaası olmayacağını, eski dostu bulunan İngilizler kabul etmediği takdirde herhangi bir ecnebi devletin tebaası olacağını ve bunlar da kabul etmediği takdirde Arap hükümetlerine katılacağını söyledi.

İngilizlerin şehir merkezindeki Ermenilere duyduğu ilgi, onlara Ermeni mahallelerinde silah talimi yaptırmaya kadar gidiyordu. İngilizlerle birlikte Urfa'ya gelen Ermeni gönüllülerinin üstlendiği bu talimlerden başka Ermeniler ikide bir dükkânlarını kapatıp evlerine çekiliyor, çanlar çalıyorlar, asayişsizlik havası yaratmaya çalışıyorlar ve İngilizlere istihbarat çalışmalarında yardımcı oluyorlardı. XIII Klordu durumu Harbiye Nezaretine rapor ederken "İngilizler Urfa livasını asayişi sağlama maksadıyla işgal etmişlerdir. Halbuki zamanımızda Urfa'da ufak bir hadise olmamış iken İngilizlerin gelmesinden sonra hassaten son zamanlarda bu livada asayiş pek muhteldir. Eşraf köylerine gidemiyor" diyordu.

Mutasarrıf Nusret Bey'in davranışı, İngilizler'in hoşuna gitmediği için tehcir bahanesiyle görevinden azledilerek İstanbul'a gönderildi. Ancak Nusret Bey'in VI. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa'nın tavsiyesiyle oluşturduğu milis kuvvetlerinin silahları henüz toplanmamıştı. Erzurum Kongresi için yapılan davete katılabileceğini mutasarrıfa tebliğ eden Müftü Hasan Efendi'ye hayranlık duyan Jandarma Komutanı Binbaşı Ali Rıza Bey, Erzurum Kongresi'nin beyannamesini Milli Aşiret Reisi Mahmut Bey'den elde edince, dağılan milis kuvvetlerini bir cemiyet olarak örgütlemek düşüncesini, mutasarrıf olarak Nusret Bey'in yerine atanan Ali Rıza Bey'e açmış ve Meclis-i İdare azasından Hacı Kâmilzâde Hacı Mustafa aracılığıyla kurulan temas sonucu 4-5 Eylül 1919 gecesi Güllüzâde Hacı Osman Efendi'nin evinde toplanan eşraf ve aydınlar, Müdafaayı Hukuk Cemiyeti'nin temellerini atmışlar ve bu toplantıda bulunanlar, halk arasında Onikiler olarak adlandırılmışlardır. Kurtuluşa kadar mücadele edileceğine Kur'ân-ı Kerim üzerine ant içen ve Jandarma Komutanı Binbaşı Ali Rıza Bey başkanlığında toplanan 12 reis şunlardı:

1. Meclis-i İdâre eski azasından Belediye Reisi Hacı Kâmilzâde Hacı Mustafa Efendi (Hacıkâmiloğlu)
2. Barutçuzâde Hacı İmam Efendi (Barut)
3. Eşraftan Tüccar Hacı Kâmilzâde Hacı Mustafa Reşid Efendi (Yetkin)
4. Mollazâde Mahmud Efendi (Özbay)
5. Polis Komiserliğinden Müstafi Arabikâtibizâde Şakir Efendi (Yazgan)
6. Güllüzâde Osman Efendi (Güllüoğlu)
7. Esnaftan Şellizâde Ali Ağa (Şelli)
8. Tüccârdan Nebozâde Hacı İmam Efendi (Elçi)
9. Eşraftan Hacı Bedirağazâde Halil Ağa (Aydoğdu)
10. Jandarma tabur mülhakı İzmirli Adil Hulûsi Efendi (Gür)
11. Takım komutanlarından Mülazım-ı Evvel Hüseyin Pertev Efendi (Savaş)
12. Jandarma Çavuşu Sofi oğlu Hacı Mustafa Çavuş (Güven)

Cemiyetin kuruluşu Sivas'ta Heyet-i Temsiliye Başkanlığı'na bildirildi ve alınan cevapta örgütlenmenin genişletilmesi, XIII. Kolordu komutanlığı Kurmay Başkanlığı ve Mardin'deki V. Tümen komutanıyla temas kurulması istendi. Bunun üzerine Arabikâtibizâde Şakir Efendi ve Mollazâde Mahmud Efendiler, XIII. Kolordu Kurmay Başkanı Halit Bey ile muhabere etmek amacıyla Siverek'e gittiler.

**Suriye İtilâfnamesi**

Ekim ayı içerisinde İngilizlerce işgal edilen yerlerin Fransızlara devredileceği söylentileri yaygınlaştı. 15 Eylül 1919 tarihinde Paris'te yapılan ve Suriye İtilâfnamesi olarak da bilinen Suriye ve Kilikya'da İşgal Kuvvetlerinin Değiştirilmesine İlişkin İngiliz-Fransız Anlaşması'na göre Urfa ve çevresi Fransızlara verilecekti. Fransız Generali E. Brémond'un "Tarihimizde Fransa'nın başına konan talih kuşunu bir defa daha ürkütüp kaçırdığı elemli bir devre" dediği, Kilikya olarak adlandırılan bölgenin işgali bu şekilde kararlaştırılırken, Mustafa Kemal Fransız işgalini "haksızlık üstüne haksızlık" olarak nitelendiriyor ve bu bölgelerin Fransızlara işgal ettirilmemesini istiyor ve XIII. Kolordu Komutanlığı'na çektiği bir telgrafla İngilizlerin Urfa'yı boşaltmasından sonra, Urfa'dan çekilen 1. Süvari Alayı ile Urfa'nın derhal işgaliyle Fransız işgalinin bu şekilde önlenmesi gerektiğini bildiriyor, ancak XIII. Kolordu komutanı bu hususta hükümetten onay alamıyordu. Bunun üzerine Mustafa Kemal, Urfa Müftüsü ve eşrafına çektiği telgrafta "Göç doğru değildir. Milli örgütlenişi genişletin. Her türlü haksızlığı protesto ve icabında fiilen reddedin" talimatını veriyordu.

Ancak fiili hiçbir hareket vuku bulmuyor ve İngilizler Ekim ayı sonunda Urfa'yı boşaltarak Fransızlara teslim ediyorlar, fakat Fransızlar gelmeden önce Urfalılar'a silah dağıtmayı da unutmuyorlardı. Nusret Bey'in İngilizlere karşı davranışıyla azlolunduğunu bilen Mutasarrıf Ali Rıza Bey, Fransız komutanını ayakta karşılıyor ve daha önce sergilediği uysal ve durumu idare edici davranışlarıyla sinirlendirdiği Mustafa Kemal'den başka, XIII. Kolordu Komutanlığı'nın da tepkisine neden oluyordu.

Fransız işgal kuvvetlerinin komutanı Binbaşı Hauger ve siyasi yönetici Yüzbaşı Sajous, hükümet dairesinde bütün memurları toplayarak her memurun nerede olduğunu, harpten önce hangi yerlerde bulunduklarını ve adlarını sordular. Bütün memurların görevlerini günü gününe yapmalarını isteyerek Osmanlı Hükümeti ile Fransız Cumhuriyeti'nin pek eski dostlar olduklarını, iki milletin de harp etmek amacında değilken istemeyerek bir harp meydana geldiğini belirttiler ve jandarmaların iyi çalışmasını, Fransız subaylarıyla iyi geçinilmesini tavsiye ettiler.

**Konuşmaktan çok dinlemek hükümfermadır**

Kasım ayı içerisinde Binbaşı Ali Rıza Bey, aşiretleri Müdafaayı Hukuk Cemiyeti'ne katmaya çalıştı. Harran'daki İmam Bakır'da Arap aşiretlerini toplayarak hepsini İmam Bakır'ın kabri ve Kur'ân üzerine yemin ettirdi. Toplantıya Geysî aşiretinin bütün kabileleri katıldığı halde, Siyala aşireti reisi Salihel Abdullah katılmadı. Geri istenmesine rağmen, yağma ettiği Kısas Köyü'nün eşyalarını getirmedi ve toplantıyı Fransızlara ihbar etti. Yüzbaşı Sajous'un durumu Cerablus'a bildirmesi üzerine de Yarbay Depoir Urfa'ya gelerek Binbaşı Ali Rıza Bey'i karargâha davet etti. Binbaşı Ali Rıza Bey'in cevaplarından tatmin olmayan Fransız komutan, Ali Rıza Bey'e tutuklu olduğunu, Adana üzerinden İstanbul'a gönderileceğini söyledi ve azledildiğini mutasarrıflığa bildirdi. Ali Rıza Bey, taburun devir-teslimi gerekçesiyle aldığı izinden yararlanarak akşam Siverek'e doğru firar etti. Bunu haber alan Fransızlar, bölgeye Ali Rıza Bey'in girmesini yasakladılar, bölgeye girmesine hoşgörülü davrananlara para ve hapis cezası verileceğini ve kendilerine teslim edene 500 lira ödül vereceklerini bir bildiriyle mutasarrıflığa tebliğ ettiler.

Bnb. Ali Rıza Bey'ın firarına büyük tepki duyan Fransızlar, Urfa halkına ve idareye karşı davranışlarını sertleştirdiler. İlk olarak Suruç Kaymakamı Mesut Bey ve Suruç Jandarma komutanlığına vekâlet eden Onikiler'den Mülâzım-ı Evvel Hüseyin Pertev Efendi'yi tutuklatarak, Adana yoluyla İstanbul'a gönderdiler. Ardından Kürt ve Arap reislerinin Fransızlarla görüşmelerini engellemeyi "Fransızların savunduğu özgürlük ilkelerine aykırı olduğu" gerekçesiyle cezalandıracaklarını mutasarrıfa bildirdiler. Ertesi gün de Fransız işgalindeki bölgelere gidecek kişilere verilecek seyahat belgelerinin Fransızlarca vize edilmesi mecburiyetini getirdiler. Mülâzım Adil Hulûsi Efendi o günlerin baskılı ve kasvetli havasını anlatırken 'konuşmaktan çok dinlemek hükümfermadır' diyordu.

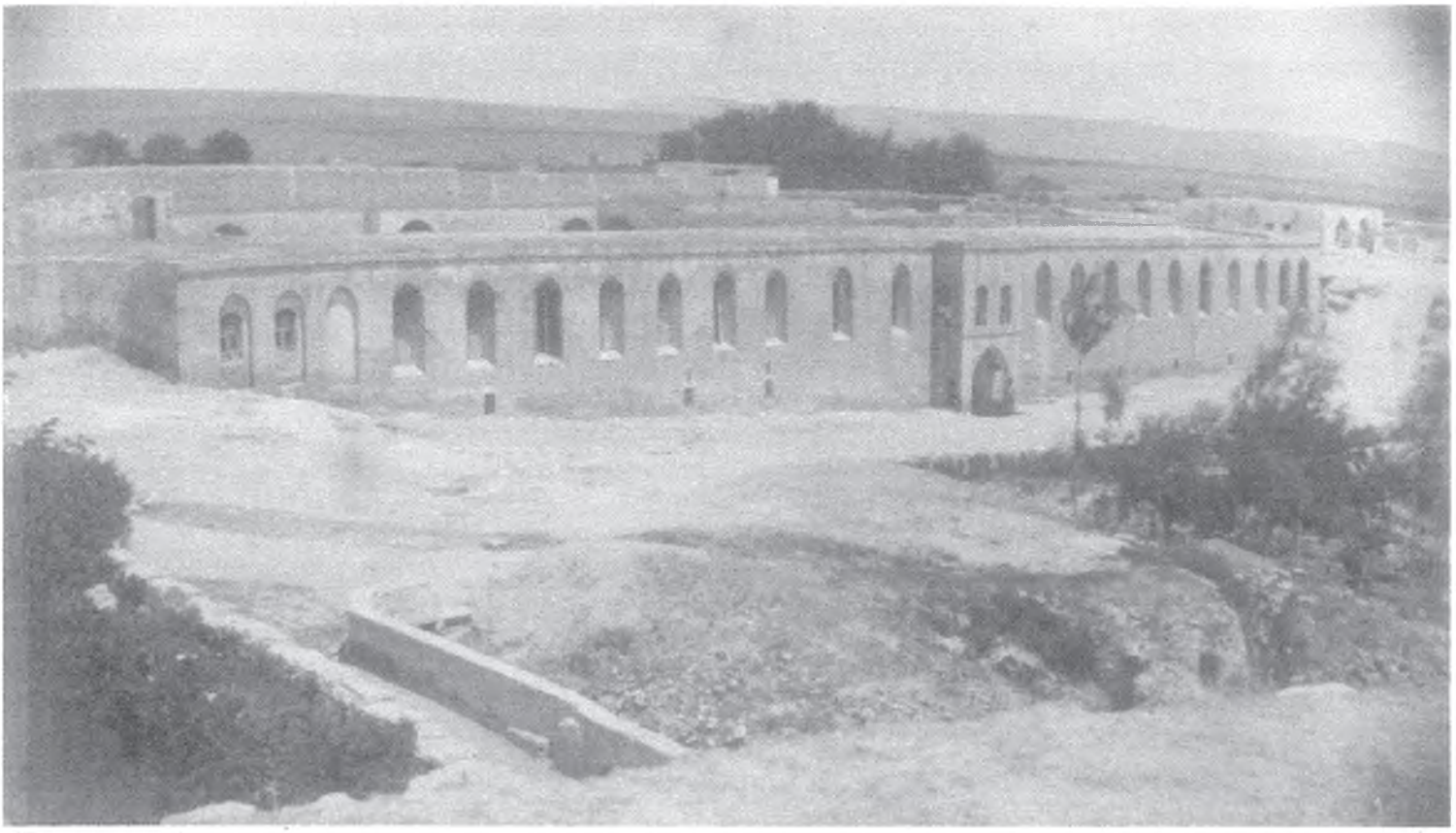

Millet Hanı (Redif Asker-i Şahanesi) güney cephesi *(İ. Ü. kütüphanesi, Yıldız Albümleri)*

Milli Mücadele yanlılarına göz açtırmamayı kafasına koyan Fransız işgal komutanlığı, Aralık ayında eşraftan dört kişinin ihbarı üzerine Binbaşı Ali Rıza Bey ile mektuplaştığı öne sürülen Siverekli Ali Efendi'yi tutuklayarak 200 Türk altını para cezasına çarptırdılar. Bucak aşireti mensubu Ali Efendi'nin tutuklanması, aşiretlerde rahatsızlık doğurduğundan Badıllı Aşireti Reisi Sait Bey, Ali Efendi'nin tahliye edilmemesi halinde aşiretlerle Urfa'ya hücum edileceğini bir mektupla Fransızlara bildirdi. Sait Bey'in ikinci mektubu Ali Efendi'nin tahliyesini sağladı. Ancak Fransızlar, mülkî idare üzerindeki baskılarını sürdürdüler. Memurların yapacakları görevlere atanmalarından Belediye'nin bütçesine kadar her işe karışmaya devam ettiler.

**Farklı Bir Mutasarrıf**

Bu sıralarda Mardin'deki V. Tümen Komutanı Yarbay Kenan Bey tarafından özel görevle Urfa'ya gönderilen Seyit Mehmet Efendi adındaki görevli, verdiği raporda, "Urfa'da iki cemiyet, iki fikrin bulunduğunu; Mutasarrıf, Şükrü Nasih Bey ve arkadaşlarının bir harekât-ı ihtilâliye yapılmayarak siyasi çalışmada bulunmak, diğerlerinin ise bir kıyam yapmak fikrinde bulunduklarını" belirtiyordu. Bu son görüştekiler jandarma komutanı Binbaşı Ali Rıza Bey'in görüşlerini paylaşanlardı. Mutasarrıf Ali Rıza Bey, Fransızlar'ın tutuklamaları üzerine firar eden Binbaşı Ali Rıza Bey'in "memleketin başına bir felâket getirecek mahiyette işlere kalkıştığından, fikrine iştirak eylemediğini" Kenan Bey'e bildiriyor, şu sıra ayaklanmanın doğru olmayacağı görüşünü savunuyordu. Mutasarrıf Ali Rıza Bey'in bu yumuşak tavrı, milli mücadele yanlılarını rahatsız ediyor, sözgelimi Milli Aşireti Reisi Mahmud Bey'in "Mutasarrıf Ali Rıza Bey, â'mal ve maksad-ı milliyi tecviz etmiyor, â'mal-i milliyeyi takip edenleri tenkid ediyor" biçiminde XIII. Kolordu'ya yakınmasına ve Fransız bölge komutanı Urfa hükümet dairesine gelip memurları topladığında Mutasarrıf Ali Rıza Bey'in makamını ona verip ayakta durması, "ziyaret boyunca hizmetçi gibi ayakta beklediği" şeklinde XIII. Kolordu Komutanlığı'nın tepkisine neden oluyordu.

Binbaşı Ali Rıza Bey'in yerine Urfa Jandarma Komutanlığı'na atanan Yüzbaşı Ali Saip Bey, Aralık ayı sonunda Urfa'ya geldi. Emekli Binbaşı İhsan Bey, Harran Kaymakamı Şevket Bey, Baytar Müfettişi Adil Bey, Meclis-i Meb'usan azası Siverekli Ali Efendi, Belediye Reisi Hacı Mustafa Efendi, Barutçuzâde Hacı İmam Efendi ve Bedirağazâde Halil Ağa ile görüştü ve ayaklanma düşüncesini onlara açtı. Onlardan tasvip görünce, 15 Ocak'ta bir ayaklanma planı hazırladı. Buna göre, 15 Ocak günü saat 8'de aşiret reisleri Urfa, Telebyâd ve Arappınarı'ndaki Fransız işgal kuvveti komutanlıklarına birer ültimatom verecekler ve Fransızlara Urfa'yı boşaltmaları için 24 saat mühlet tanıyacaklardı. Fransızlar ültimatomu reddettikleri takdirde Aneze Aşireti Reisi Haçım Bey, şimendifer hattının Siftek ile Fırat arasını tahrip ederek telgraf hatlarını kesecek, Suruç aşiretleri Suruç ve Arappınarı'ndaki Fransız kuvvetlerini püskürtecek, Döğerli, Badıllı, merkez sancağına bağlı aşiretlerle Kuvayı Milliye ve Jandarma kuvvetleri de Urfa'daki Fransız kuvvetlerini çıkaracak ve Urfa ile diğer yerler arasındaki telgraf hatlarını keseceklerdi. Aşiret reislerinin Fransızlara verecekleri ültimatom metni şu şekilde hazırlanmıştı:

*"Gerek Wilson ilkelerine ve gerekse Mondros Mütarekenamesi hükümlerine aykırı olarak memleketi sebepsiz işgalinizi şiddetle red ve protesto eder ve kısa bir müddet içinde bulunduğunuz yeri boşaltmadığınız takdirde zorla savaşılarak çıkartılmanız yoluna size ait olacağı tebliğ olunur."*

Ocak ayının 14'ünde Fransız Albay Normand'ın Urfa'ya uğraması dolayısıyla Fransız Komutanlığı'nda verilen çay ziyafetine çağrılan Ali Saip Bey, gizlice aşiretlere gönderdiği harekât planının Fransızlarca öğrenildiğini anladı ve aynı akşam bir grup arkadaşıyla Urfa'dan firar etti. Fransızlar Urfa'da kalan Mülâzım-ı Evvel Adil Hulûsi Efendi'yi



Ermeni Yetimhanesi güney doğu cephe

karargâha çağırıp sıkıştırıp sorguladılar ve Ali Saip Bey'in ne amaçla kaçtığını öğrenmeye çalıştılar. Bu arada da kaldıkları binalarda tahkimat yapmaya başladılar.

Ocak ayının 24'ünde iki Fransız askerinin kadınların bulunduğu Vezir Hamamı'na girmeleri şehirde büyük tepki doğurdu. Ertesi gün Mutasarrıf Ali Rıza Bey olayı protesto etti:

"Fransız Hakimi Siyasisine;

*Kânunusâni'nin 24 Ocak Cumartesi günü saat alaturka 9 kararlarında Sarayönü Çarşısı'nda kâin Vezir Hamamı'nda çıplak olarak yıkanmakta bulunan kadınların bulundukları sırada Fransız kıtayı askeriyesinden iki neferin sarhoş olarak mezkûr hamama duhul ettiği polis idaresinde tanzim edilen ve bir sureti leffen irsal olunan zabıtnameyle tezahür etmiştir.*

*Kadınlara mahsus olan bir hamama erkeklerin girebilmesi hiçbir din ve mezhebin kabul edemeyeceği ef'alden olmak cihetle kat'iyyen gayr-ı caiz olmakla beraber beyne'l-halâl bir hadise-i müessifeyi mucip olabilmesi mütehammil olduğundan eşkal ve kıyafetleri, mezkûr zabıtnamede musarrah olan mezkûr Fransız neferleri hakkında icap eden muamele-i enbitahiyenin tasrihi icrasiyle beraber adem-i tekerrürü esbabının istikmali ehemmiyetle temenni olunur efendim."*

Mutasarrıf Ali Rıza

**Kıyam Urfa'dan Başlayacaktır..**

25 Ocak'ta Mustafa Kemal'in Kolordulara genelgesi yayınlandı. Buna göre Fransızlar aleyhine Kuvayı Milliye'nin harekete geçmesinin daha fazla ertelenmesinde mahzurlar vardı. Peyderpey başlatılacak ayaklanmanın birinci dönemi Urfa'dan başlayacaktı. Üst üste gelen olaylar halkın zaten sabrını taşırmıştı. Mutasarrıf Ali Rıza Bey, XIII. Kolordu'ya çektiği telgrafta "Urfa'da kıyamın hissedilmekte olduğunu" bildiriyordu. Nitekim Ali Saip Bey'in beyannamesini alan aşiretler Suruç'da işe başlamışlardı bile. Aneze Aşireti Reisi Haçım Bey ile Berazi Aşireti Reisi Mustafa Bey, tren hattının bazı bölümlerini tahrip etmişler ve Fransızlar'a 24 saat içinde çekilmeleri için ültimatom vermişlerdi. Milli aşireti reisi Mahmud Bey, Kolordudan kendilerine sahip çıkılmasını istemiş, artık protestolarla reisleri yatıştıramadığını, Fransızlar'ın bölgedeki Ermenileri silahlandırarak ve onları kendi askerleri arasına sokarak katliam yaparcasına hareketler yapmaya devam ederlerse, kıyamın yalnız Urfa'da değil, her tarafta yapılacağını bildiriyor, Fransız komutanı ise, Urfa Mutasarrıfına gönderdiği yazıda Ermenilere asker elbisesi giydirdikleri iddialarının doğru olmadığını bildiriyordu.

Siverek'te aşiretlerle görüşüp Siverek halkının ve Müdafaayı Hukuk Cemiyeti'nin tam desteğini alan Ali Saip Bey, 6 Şubat'ta aşiret kuvvetleriyle beraber Urfa'ya doğru hareket etti. Ertesi gün Karaköprü'de diğer aşiretlerle buluşacak olan Ali Saip Bey, "Kuvayı Milliye komutanı Namık" imzasıyla Fransızlar'ın 24 saat içinde Urfa'yı boşaltmaları için yukarıda anılan ültimatomu gönderdiyse de Fransız komutanından gelen cevapta, Urfa'nın boşaltılmasına General Gouraud'nun karar verebileceği belirtildi. Toplanan kuvvetlerle 9 Şubat'ta Urfa'ya girildi. Bir tutanak yapılarak cephane, ağalar arasında paylaştırıldı. Hapishanenin Kuvayı Milliye tarafından boşaltılması sırasında durumdan habersiz olan nöbetçinin firar var zannıyla bir el uyarı ateşi atması, siperlerde bekleyen Fransızların şehre şiddetli bir ateş açması sonucunu doğurdu. Bundan sonraki günler, artık karşılıklı ateşle geçecekti. Artık Fransızlar, müstahkem binalarda kuşatma altındaydılar.

17 Şubat tarihinde, şehirde teşkil edilen milis bölükleri komutanlarından yedeksubay Akif (Sözeri) komutanlığında bir kuvvet Fransızların işgalindeki Külâflı Tepesi'ni zaptederek Fransızların çekilmelerini sağladı. 20 Şubat'ta Ermenilerle Fransızların haberleşme noktası olan Bediüzzaman karakolu, İzollu Aşiret Reisi Bozan Bey'in komutasına verilen İzollu ve Bucak aşiret kuvvetleriyle zaptedildi.

Kış bütün gücüyle bastırmış, kar fırtınası başlamıştı. Ali Saip Bey, hemen her gün Fransız komutanına şehri boşaltmaları için haber gönderiyor, ama Fransızlardan ilk günkü cevabı alıyordu. Fransızların müstahkem binalardan nasıl çıkarılacakları tartışılırken, binalara giden suyun yolu değiştiriliyor, Fransızların erzak sıkıntılarına bir de su sıkıntısı ekleniyordu. Ancak İsviçreli Dr. Vischer, Fransızların bulundukları binalardaki gizli kuyuları göstererek Fransızları susuzluktan kurtarıyordu.

28 Şubat tarihinde düşman karargâhına ikiyüz metrede uzaklıktaki Karalök'ün Bağı'na bir hücum planlandı. Yedek Subay Ahmet Mestçi'nin de aralarında bulunduğu kuvvetler, bağa hücum ettiklerinde Fransızlar şiddetli hücuma dayanamayıp teslim olacaklarını bildirmişlerdi ki, muharebe dışı kalması kararlaştırılan Ermeni Yetimhânesi'nden açılan yan ateşi mücahitleri avladı. Kemancızâde Fuat Efendi ve Ahmet Mestçi yaralandılar. Rastgeldizâde Hacı Ahmet Efendi, Teyfur ve Mamıki şehid oldular. Ali Saip Bey, Ermeni Yetimhânesi Müdiresi Miss Holmes'e ve Dr. Vischer'e yazarak olayı protesto ettiyse de Yetimhane'den ateş açıldığı inkâr edildi.

**Aşayir ve Ahaliyi Kumanda Muhâldir**

Mart başlarında Mülazım Kemal kumandasında 2 top Siverek'ten Urfa'ya getirildi. Aşiret kuvvetleri ve çetelerle birlikte genel bir taarruz kararlaştırıldı. Buna göre, Fransızlar'ın işgali altındaki Kürkçüzâde Osman Efendi, Kürkçüzâde Mahmud Nedim Efendi ve Şişko'nun evine hücum edilecekti. 4 Mart günü, gelen topların desteğinde Mücadele'nin en etkili taarruzu başlatıldı. Birkaç kez Fransız mevzilerine girildiği halde, kuvvetlerimiz püskürtüldü. Çok kanlı ve şiddetli geçen taarruzda Urfalılar çok kayıp verdiler. Yalnız tanınanların sayısı 82 idi. Buna köylülerden ve sahibi tarafından götürülen şehitler dahil değildi. Hastane dolmuştu. Bir Fransız subayının "Türkler yarın da aynı şiddetle hücuma devam ederlerse dayanamayız. Geceyi dehşetli bir korku içerisinde geçirdik" dediği saldırıda, topların irca yayı kırıldığı için müstahkem binalar yeterince dövülememiş, muharebe disiplinsizliği yüzünden büyük kayıplar verilmişti. Mustafa Kemal de, Urfa ve civarındaki aşiret ve Müdafaayı Hukuk Cemiyetlerinin kendilerine top, cephâne vs. için müracaatlarına karşılık, XIII. Kolordu Komutanlığı'yla V. Tümen komutanlıklarına çektiği telgrafta: "Urfa'da yalnız birkaç binada düşman bulunmasına nazaran telaş etmeye mahal olmadığını" belirtiyor ve "Anlaşıldığına göre, Urfa'daki işler harpten ve askerlikten anlamayan adamlar tarafından idare olunuyor. Oradakilere baş olacak münasip bir zatın Kolorduca gönderilmesinin münasip olduğu fikrindeyiz" diyordu.

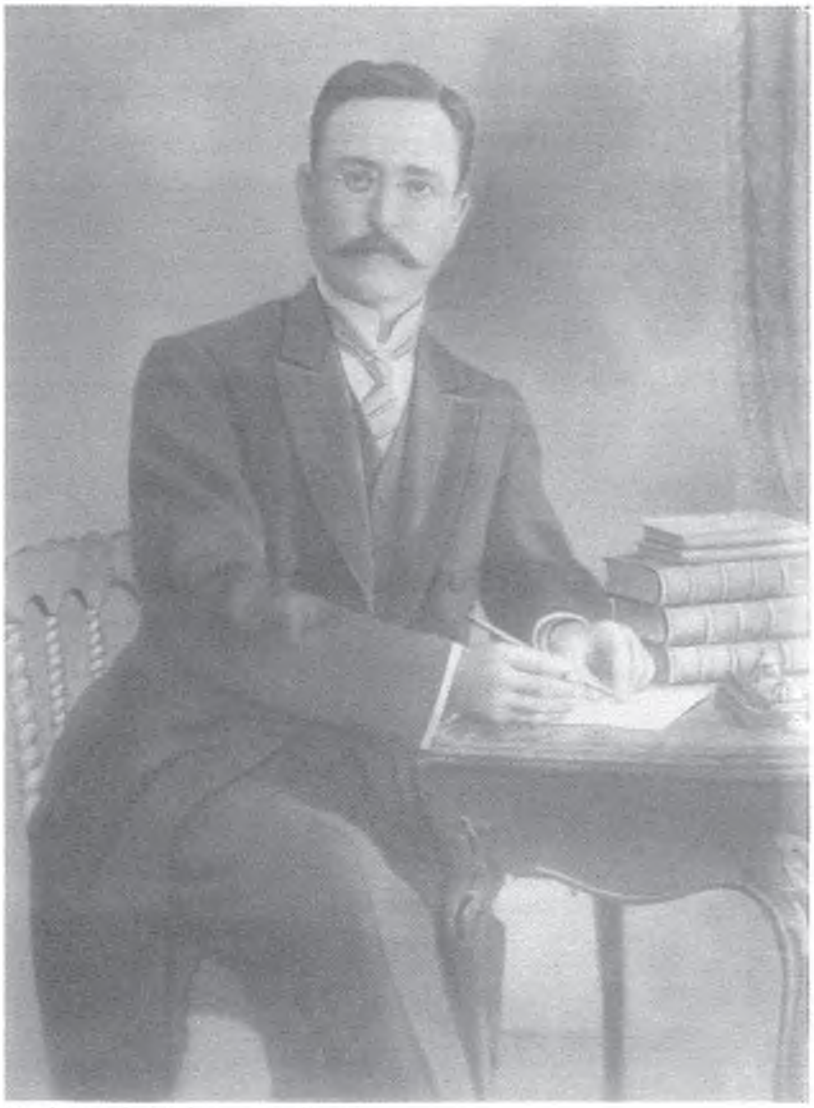

Kürkçüzade Mahmut Nedim Bey



Kürkçüzade Mahmut Nedim Bey Konağı batı cephesi. (Solda)

Bu arada Ali Saip Bey'e, verilen büyük kayıplardan dolayı tepkiler başlamıştı. XIII. Kolordu'ya bağlı II. Tümen Komutanı Yarbay Akif Bey, Siverek'e gelip Kolordu'ya verdiği raporda "Aşayir ve ahaliyi kumanda, muhal denecek kadar güç bir şey olduğu müsellem olduğundan Urfa Kuvayı Milliye Komutanı'na bir hoşnutsuzluk vardır" diyordu.

Bir taraftan kayıplar, bir taraftan Fransızlar'a imdat geleceği haberleri halkın moralini bozuyordu. Urfa ahalisi, 19 Mart'ta Karaköprü'den Heyet-i Temsiliye Başkanlığı'na çektiği telgrafta, "XIII. Kolordu Komutanlığı'na muntazam kuvvetlerin gönderilmesi için yaptıkları başvuruya cevap alamadıklarını, iki saat içinde muntazam kuvvet gönderileceğine dair cevap alınamazsa, Urfa'ya dönüp Urfalılara başlarının çaresine bakmalarına mecbur olduklarını tebliğ edeceğiz" diyorlardı. Mustafa Kemal bunun üzerine, XIII. Kolordu Komutanlığı'na bir miktar muntazam kuvvetin milli kuvvetler görünümünde Urfa'ya gönderilmesini istiyor, XIII. Kolordu Komutanlığı ise muntazam kuvvetlerin işe karıştırılmasının Fransa'ya harp ilânı anlamına geleceği gerekçesiyle bundan kaçınıyordu.

Bu arada yakalanan bir Fransız casusunun üzerinde çıkan pusulada, Fransızların erzak bakımından son derece sıkıntılı oldukları öğreniliyordu. 30 Mart'ta Şişko'nun Bağındaki ağılda (bugünkü Müze'nin yeri) bulunan Fransız askerlerine baskın yapmayı planlayan ve Nino Hacı Bekir'in Hanı'ndan (bugünkü Topçu Hanı) hareket eden Yedeksubaylardan Murad'ın oğlu Hacı Osman kumandasındaki Badıllı aşiret kuvvetleri, Fransızlar'ın uyanık bulunmaları nedeniyle şiddetli ateşle karşılaştılar ve 7 şehit, üç yaralı verdiler. Ertesi gün, erzak elde etmek için şehre karşı hücum düzenleyen Fransızlar, çetelerin ateşiyle karşılaştı ve geri çekildi.

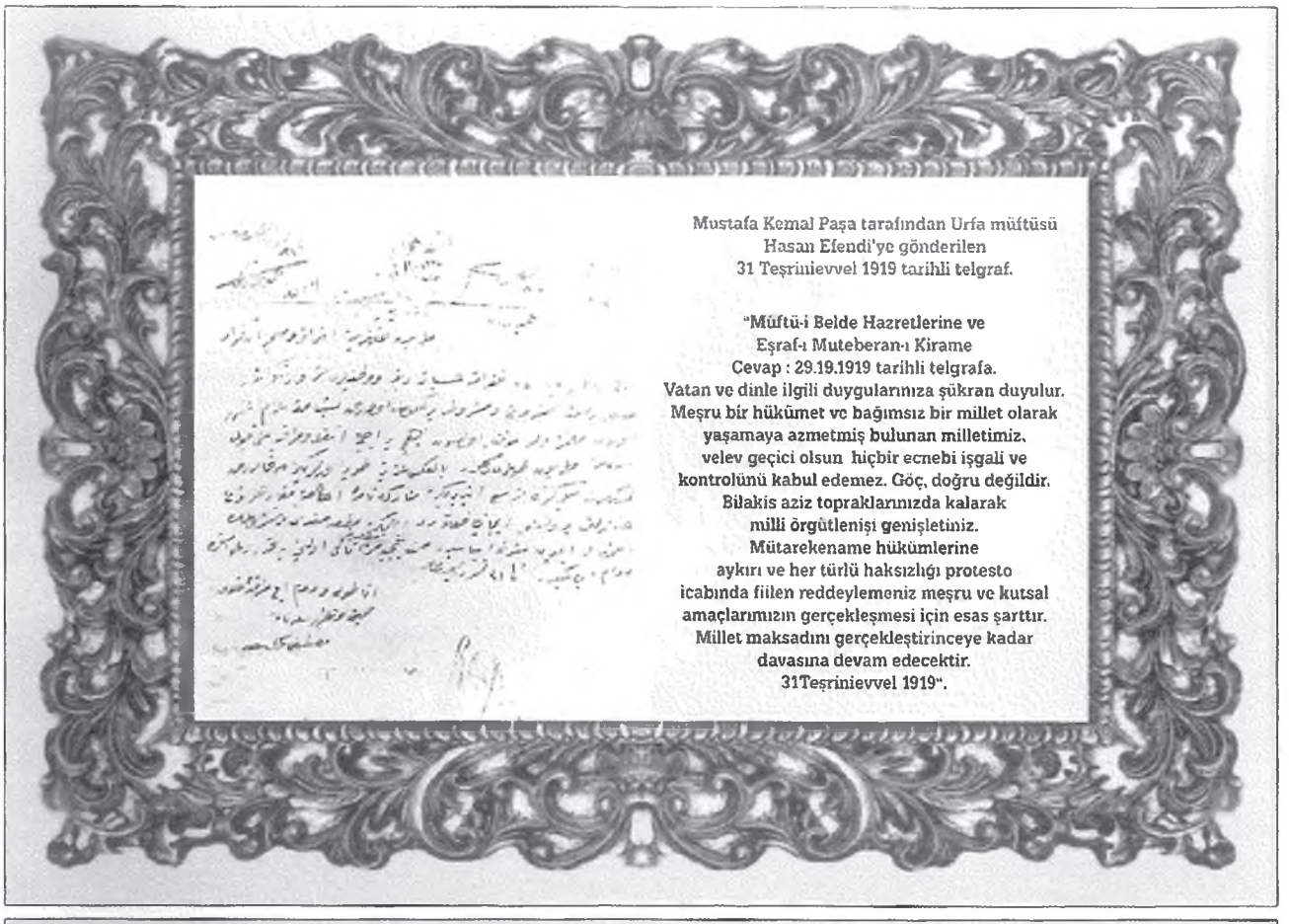

Mustafa Kemal Paşa tarafından Urfa müftüsü
Hasan Efendi'ye gönderilen
31 Teşrinievvel 1919 tarihli telgraf.

"Müftü-i Belde Hazretlerine ve
Eşraf-ı Muteberan-ı Kirame
Cevap : 29.19.1919 tarihli telgrafa.
Vatan ve dinle ilgili duygularınıza şükran duyulur.
Meşru bir hükümet ve bağımsız bir millet olarak
yaşamaya azmetmiş bulunan milletimiz,
velev geçici olsun hiçbir ecnebi işgali ve
kontrolünü kabul edemez. Göç, doğru değildir.
Bilakis aziz topraklarınızda kalarak
milli örgütlenişi genişletiniz.
Mütarekename hükümlerine
aykırı ve her türlü haksızlığı protesto
icabında fiilen reddeylemeniz meşru ve kutsal
amaçlarımızın gerçekleşmesi için esas şarttır.
Millet maksadını gerçekleştirinceye kadar
davasına devam edecektir.
31Teşrinievvel 1919".

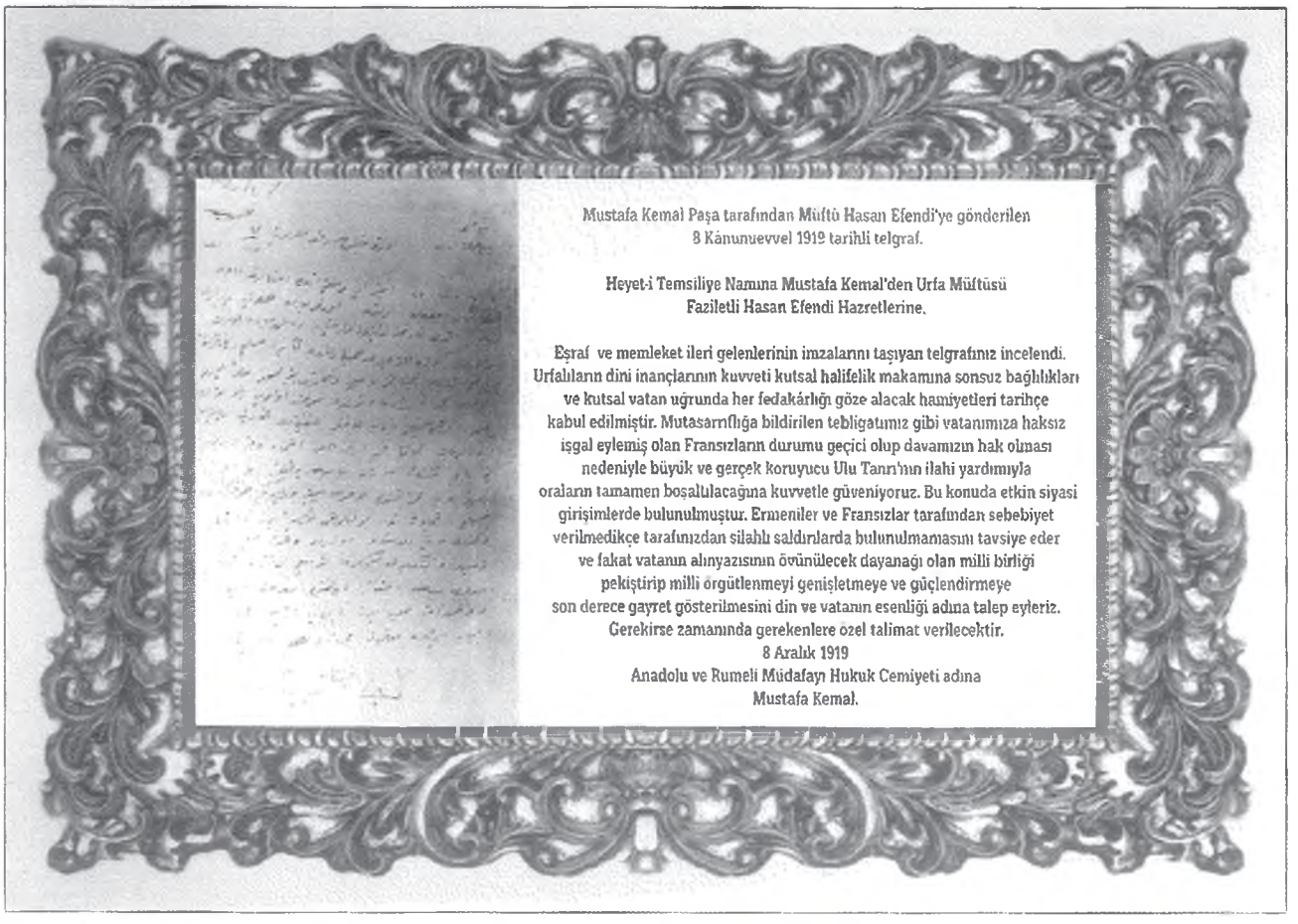

Mustafa Kemal Paşa tarafından Müftü Hasan Efendi'ye gönderilen
8 Kanunuevvel 1919 tarihli telgraf.

Heyet-i Temsiliye Namına Mustafa Kemal'den Urfa Müftüsü
Faziletli Hasan Efendi Hazretlerine.

Eşraf ve memleket ileri gelenlerinin imzalarını taşıyan telgrafınız incelendi.
Urfalıların dini inançlarının kuvveti kutsal halifelik makamına sonsuz bağlılıkları
ve kutsal vatan uğrunda her fedakârlığı göze alacak hamiyetleri tarihçe
kabul edilmiştir. Mutasarrıflığa bildirilen tebligatımız gibi vatanımıza haksız
işgal eylemiş olan Fransızların durumu geçici olup davamızın hak olması
nedeniyle büyük ve gerçek koruyucu Ulu Tanrı'nın ilahi yardımıyla
oraların tamamen boşaltılacağına kuvvetle güveniyoruz. Bu konuda etkin siyasi
girişimlerde bulunulmuştur. Ermeniler ve Fransızlar tarafından sebebiyet
verilmedikçe tarafınızdan silahlı saldırılarda bulunulmamasını tavsiye eder
ve fakat vatanın alınyazısının övünülecek dayanağı olan milli birliği
pekiştirip milli örgütlenmeyi genişletmeye ve güçlendirmeye
son derece gayret gösterilmesini din ve vatanın esenliği adına talep eyleriz.
Gerekirse zamanında gerekenlere özel talimat verilecektir.
8 Aralık 1919
Anadolu ve Rumeli Müdafayı Hukuk Cemiyeti adına
Mustafa Kemal.

Mustafa Kemal Paşa tarafından Urfa Müftüsü Miftahizade Hasan Efendi'ye gönderilen telgraflar



Güllüzade Hacı İbrahim Efendi Evi

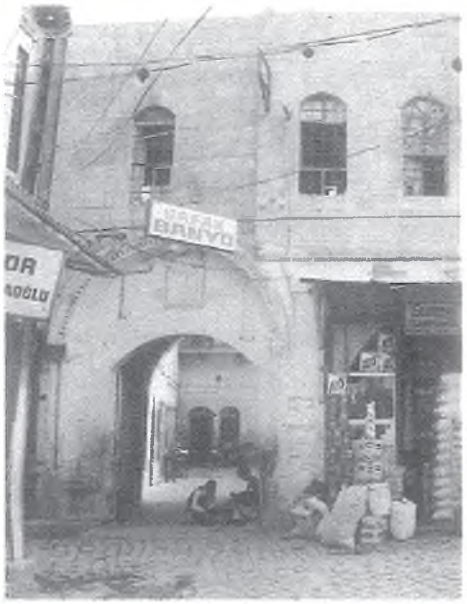

Fesadı Halil Bey Hanı

**Kasap Yağ Derdinde**

Nisan ayı başlarında, bekledikleri yardımdan ümitlerini kesen Fransızlar'ın erzakları bitmiş, Urfa'yı boşaltmayı düşünür olmuşlardı. Ancak öyle bir formül bulunmalıydı ki, Urfa'yı "Fransa'nın şerefine uygun" bir şekilde boşaltmalıydılar. Bulunan formül de şuydu: Urfa'daki Ermeniler, Fransızlar'a açlığa düştükleri gerekçesiyle başvuracaklar, Fransızlar da onların hatırı için Urfa'yı boşaltacaklardı. Urfa'daki Ermeni cemaati, Fransızlar'ın bu formülüne itiraz ettiler. Eğer böyle bir şey olursa Urfalılar, "Fransızlar Ermeniler için geldiler, yine onların hatırı için Urfa'yı terkediyorlar" diye düşüneceklerdi ve bu da Ermeniler için çok kötü olacaktı. Sajous, teklif yaptığı Ermeni cemaati liderlerinden Dr. Beşliyan'a "Doktor, bundan böyle bu Ermeni kalbidir" diyerek kalbini göstermesine rağmen, Ermeniler'i ikna edemedi. Dr. Beşliyan diyordu ki, "Velhasıl anladık ki, Fransızlar bizi kurbanlık koyun gibi Hacı Mustafa'ya bırakıp kendileri şerefle sıvışmak peşinde. Yani kasap yağ derdinde, keçi can derdinde."

**Ve Tahliye..**

Ermeniler'in bu çözümü reddetmeleri üzerine İsviçreli Dr. Vischer, bu görevi üstlenip Ermeniler'in açlığını ileri sürerek Fransızlar'ın Urfa'yı tahliye için görüşebileceklerini şartlarla beraber mutasarrıflığa bildirdi. Sonradan Ali Saip Köprüsü adı verilen Millet Köprüsü üzerinde 9 Nisan günü Mutasarrıf Ali Rıza Bey, Ali Saip Bey, Belediye Reisi Hacı Mustafa, Fransız komutanı Hauger, Yüzbaşı Sajous ve Dr. Beşliyan buluştular. Şartlar görüşüldü, anlaşmaya varıldı. Fransızlar'ın tahliye şartları şunlardı:

1. Ermenilerin hayatlarının korunması.
2. Amerikalıların hayatlarının ve mallarının korunması
3. Urfa'da ölen Fransızlar'ın mezarlarına saygı gösterilmesi.
4. Cerablus'a kadar ağırlıkların taşınması için 60 deve ve 25 yük arabasının verilmesi.
5. 17 Şubat'ta esir edilen Fransız askerlerinin geri verilmesi.
6. Urfa eşrafından 10 kişinin Cerablus'a kadar kendilerine eşlik etmesi.
7. Dr. Vischer hastanesinde bulunup taşınması mümkün olmayan yaralıların hayatlarının korunması.
8. Fransız kuvvetlerinin gidecekleri yere kadar güvenliklerinin korunması.

9. Savaşmaya derhal son verilmesi.

10. Düzenlenecek antlaşma hükümlerinin bir taraftan işgal komutanı, diğer taraftan mutasarrıf, belediye reisi ve Kuva-yı Milliye Komutanı'nca imza edilip onaylanması

Diğer şartlar kabul edilmekle birlikte, 6.maddedeki "eşraftan 10 kişi" yerine Teğmen Ömer İzzet Efendi komutasında 10 jandarma eri refakatçi olarak verildi.

10 Nisan'ı 11 Nisan'a bağlayan yarı gece Fransız kuvvetleri, Hastane ve Hızmalı Köprü yolunu izleyerek iki koldan Suruç yönüne doğru yola çıktı. Sabah saatlerinde silah sesleri gelmeye başladığında Fransız kuvvetlerini arkadan izleyen Teğmen Halil Münir Efendi'den Ali Saip Bey'e şu rapor geldi:

*"Düşman öncüsü, bilhassa öncüde bulunan Ermeniler'in yolda rastladıkları aşiretlere ve bilhassa yol üzerindeki köylülere ateş etmeleri üzerine Şebeke Boğazı'nda şiddetli bir çatışma başladı. Komutan, Fransız kuvvetlerine savaş düzeni aldırdı. Bize karşı da ateş etmeye başladılar. Urfa yolunu koruma altında bulunduruyorum, durumumuz tehlikelidir, acele etmenizi bekliyorum." Bu sırada halk ve aşiretler akın akın olay yerine gidiyordu. Olay yerine hareket eden Ali Saip Bey, yarı yolda Ömer İzzet Efendi ile karşılaştı. Ömer İzzet Efendi'den durumu öğrenen Ali Saip, olay yerine vardığında Sajous ve subaylar öldürülmüş, yerde yatıyorlardı. Muharebe sonucunda kalan 100 Fransız askeri de esir edilerek Urfa'ya getirilmiştir.*

**Kaynakça:**


Akalın, Müslüm. Millî Mücadele'de Urfa. Ank. 1985

Akalın, Müslüm, Urfa'nın Kurtuluşuyla İlgili Belgeler. Ank. 1997

Akalın, Müslüm; Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey'in -Nemrut Mustafa Paşa Divan-ı Harb'indeki - Savunması , Ank. 1992.

Ali Rıza; "Ahfada Yadigâr" Urfa Mücahedesi, Sinop. Hicri 1343.

Ali Saip, Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluş Mücadeleleri. Ank. 1340

Baykal; B. Sıtkı , Heyet-i Temsiliye Kararları, Ank. 1974.

Baytok, Taner; İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1970.

Belen, Fahri; Türk Kurtuluş Savaşı, Ank. 1973.

Fırat, Kerim; Urfa Kahramanları, Gaziantep 1940

Fırat, Kerim; Urfa Savaşından Yapraklar, Gaziantep 1944

Gökbilgin, Tayyip; Milli Mücadele Başlarken, I-II. Ank. 1959-1965.

Kılınçkaya, Derviş, Millî Mücadele'de Urfa, Yüksek Lisans Tezi (1985)

Malkoç, Nami; 1920 Yılının Kurtuluş Savaşları, Ank. 1937

Olcay, Osman; Sevr Anlaşmasına Doğru, Ank.1981.

Özçelik, İsmail, Millî Mücadele'de Güney Cephesi (Urfa), Ank.1992

Sabis Ali İhsan, Harp Hatıralarım, c.5 , Ank. 1951.

Saral, Hulki-Tosun; Vatan Nasıl Kurtarıldı, Ank. 1970.

Selek, Sabahattin; Anadolu İhtilali, İst. 1976

Tansel, Selahattin; Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, I-IV, Ankara. 1977-1978.

Véou, Paul Du; Kilikya Faciası, Çeviren: R.Göğen (Basılmamış Daktilo Metin.) Ank. 1938.



Güllüzade Hacı Osman Efendi Evi

*Bilâd-ı hayr-ı Halkillah olan şehr-i Ruhâdır bu*
*Zülâl-ı mu'ciz-i câri makam-ı enbiyadır bu*
*Hicaz-ı kudsîden gayri makamlardan ûlâdır bu*
*Letâfette şerâfette müzeyyen dil-küşâdır bu*
*Bu mevlid-i Halilullah nazar-gâh-ı hüdâdır bu*
*Halil'e ateşi berden selam eden Ruhâdır bu*

...

*Buna her kimse kim baksa ihânetle hıyânetle*
*Söyünmez ateşi şeb rûz yanar nâr-ı harâretle*
*Muhafızdır İmam bakır emânât-ı siyânetle*
*Hayat-ı Şeyh-i Harrâni yeter himmet kerâmetle*
*Bu mevlid-i Halilullah nazar-gâh-ı Hüdâdır bu*
*Halil'e ateşi berden selam eden Ruhâdır bu*

...

*Garib Fenayî derviş âsi mücrim bi-nevâ ebter*
*Belâ va'disinin seyyâhı olmuş mübtelâ-yı fer*
*Gezer âvâre eser sergerdân gezer sahra be-sahra*
*Delil'ül-sabirin Allâhü Ekber reh-nûmâ pirler*
*Bu mevlid-i Halilullah nazar-gâh-ı hüdâdır bu*
*Halil'e ateşi berden selam eden Ruhâdır bu*

**Fenâyi**

19. Yüzyıl ikinci yarısında Rızvaniye Camii
*(F.R. Chesney, The Expedition for the..., London, 1850)*



Rızvaniye Camii
*(Oswald H. Parry, Six Months in an Assyrian monastry, London, 1895)*

# URFA VAKIFLARI

Dr. Bahattin TURGUT

## 1. VAKIF MÜESSESESİ VE URFA VAKIFLARI[1]

### 1.1. GENEL ANLAMDA VAKIF MÜESSESESİ

Arapça bir kelime olan vakıf, sözlükte; "bir malı hapsetmek, durdurmak, menetmek, alıkoymak" manalarına gelir. Çoğulu "evkaf"tır.[2] Vakfın terim anlamı ise, "Gelirleri ve menfaatleri İslâm toplumunun dinî ve içtimaî ihtiyaçlarının giderilmesine tahsis edilen bir malı, Allah Teâlâ'nın mülkü hükmünde olmak üzere mülkiyetinin devredilmesinden veya devralınmasından men etmek, demektir."[3] Vakfeden kimseye "vâkıf", vakfedilen mala veya mülke "mevkûf" ve "mahall-ı vakf" denir.

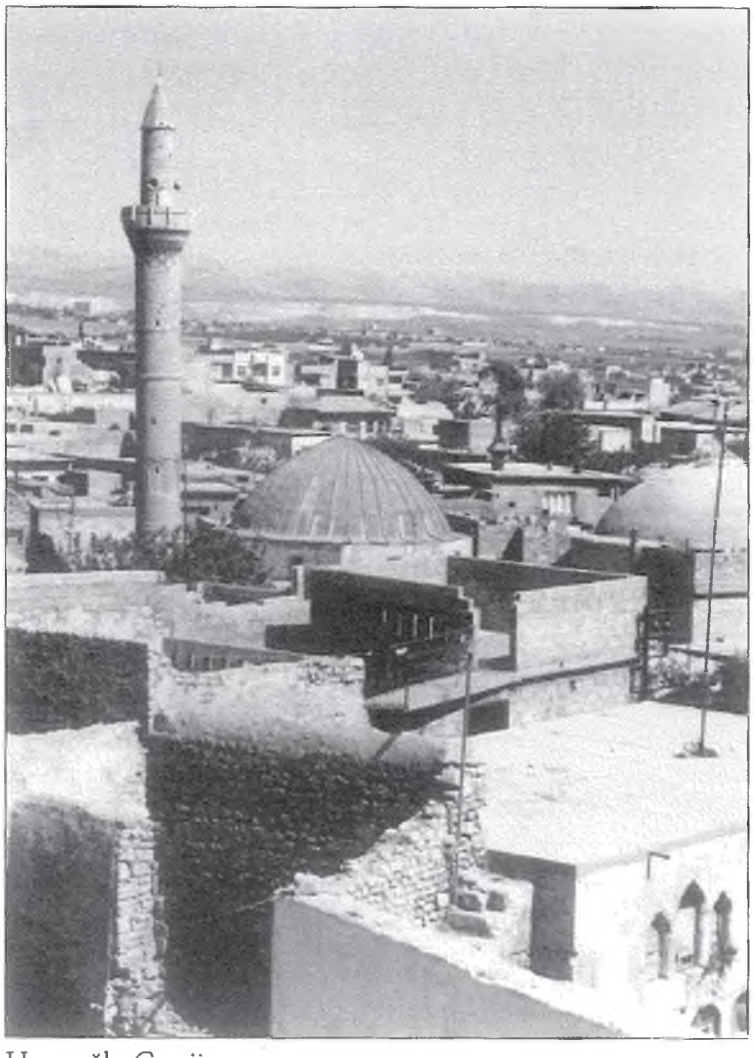

Hızanoğlu Camii

Topluma hizmet etme, insanlara faydalı olma duygusuyla gerçekleştirilen vakıf eylemi referansını Kur'an ve Sünnet'ten almaktadır. Kur'ân-ı Kerim'in; "Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe iyiliğe kavuşamazsınız,"[4] "Ey iman edenler! Kazandıklarınızın en güzeli olanlarından ve sizin için yerden çıkardığımız şeylerden infak ediniz,"[5] mealindeki ayet ve benzerleri ise yine kişinin sahip olduğu malını vakfetmeye temel teşkil eden ilahî teşviklerdir. Bu ilahi teşvikin gereğini hayatında en iyi tatbik eden ve ümmetini daima hayra teşvik eden Hz. Muhammed (s.a.v)'dir.

Hz. Peygamber'in bu teşviklere uyarak bizzat malını vakfetmesi ve ashabını vakıf yapmaya teşvik etmesi ümmeti için en güzel örnek olmuştur. Hz. Peygamber'in sadaka-i cariyeyi ve genel olarak yardımlaşmayı teşviki sayesinde İslam toplumunda vakıf geleneği yaygınlık kazanmıştır. Vakıf kurumunun yaygınlık kazanması sayesinde camiler, mescidler, yollar, köprüler, çeşmeler, mektepler, medreseler, okullar, üniversiteler açılmıştır. Vakıf kurumların yardımıyle toplumdanki aç insanlar karnını doyurabilmiş, evsizler başlarını sokacak bir yer bulabilmişlerdir. Hayvanların bakımı ve korunması için bile özel vakıflar kurulmuştur. Böylece vakıflar, İslam kültürünün sosyal hayattaki simgesi olmuş, İslam medeniyeti bir vakıf medeniyeti haline gelmiştir. Peygamberimizin yolcu olanı veya yolda kalan kimseyi zekat verilecek kimseler arasında zikretmesi, yolcular için inşa ettirilen misafirhaneyi öldükten sonra müminin sevap defterinin açık kalmasına vesile olacak fiiller arasında sayması İslam medeniyetinde yolcular için han, hamam ve kervansaray gibi tesislerin inşa edil-

1 Bu bölüm Şubat 2020 tarihinde Arı Sanat Yayınevi tarafından yayınlanan Bahattin Turgut'un "Urfa Vakıfları ( 1850-1900)" kitabından özetlenmiştir.

2 *Elmalılı M. Hamdi Yazır, İslâm Hukuku ve Fıkıh Istılahları Kamusu, (İstanbul: Eser Neşriyat 1997), 5: 410; Mevlüt Sarı, El-Mevarid, Arapça–Türkçe Lügat, (İstanbul: Bahar Yayınevi 1973), s. 1676.*

3 Ali b. Muhammed el-Cürcanî, *Kitabu't-Ta'rifât,* (Mısır: Matbaa el-Hayriyye 1306), s. 111; Elmalılı, s. 1676.

4 *Âl-i İmrân, 3/92.*

5 *Bakara, 2/ 267*

mesine yol açmıştır.[6] O, sadaka-i cariye denilen sürekliliği olan hayrın yani vakfın insanın ölümünden sonra bile amel defterinin açık kalıp sevap yazılmasına vesile olan önemli üç amelden biri olduğunu müjdeleyerek ümmetini vakıf kurmaya teşvik etmiştir.[7] Hz. Peygamber bu teşvikiyle insanların dünyada sahip oldukları mallarını kendilerine ahiret azığı yapmalarını tavsiye etmiş olmaktadır.

Hz. Peygamber, insanları vakıf yapmaya sözlü olarak teşvik etmekle yetinmeyip Medine'de bulunan yedi parça hurmalığını vakf etmiştir. Buraların intifa hakkını ise müminlerin fakirlerine tahsis etmiştir.[8] Hz. Peygamberin gerçekleştirmiş olması sebebiyle bu vakıf, İslam'da ilk vakıf olarak kabul edilmektedir. Hz. Peygamberin vakıf ile ilgili örnek davranışları ve teşvikleri sebebiyle ashabı arasında vakıf yapmaya gücü yeten herkesin malını vakfettiği rivayetlerde yer almaktadır. Hz. Ebubekir'in Mekke'deki evlerini;[9] Hz. Ömer'in Semğ arazisini;[10] Hz. Osman'ın Rûme kuyusunu;[11] Hz. Ali'nin Yenbu'daki arazilerini;[12] Hz. Talha'nın Beyruha adındaki hurma bahçesini[13] vakfettiği rivayet edilmektedir. Ashab-ı kiramdan daha niceleri sahip olduğu malını Allah (c.c.)'ın rızasına nail olmak için vakfetmişlerdir. Hz. Peygamber ve ashabı tarih boyunca tüm hayırsever Müslümanlara örnek olmuşlardır.

Allah rızası için vakfedilen maldan dönmenin caiz olup olmaması konusunda müçtehitler farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Ebu Hanife'ye göre vakıf, ne vakfedeni ne de lehine vakfedileni bağlamaz. Tarafların vakıf işleminden rucu' etmeleri caizdir. Dolayısıyla vakıf da ödünç verme gibidir, bağlayıcı değildir. Yani vakfedilen mal, vakfedenin mülkü olmaya devam eder, ancak üç durumda bağlayıcılık ifade eder. Hâkim, vakfın bağlayıcılığına hükmederse veya vakıf kurucusu, vakfı ölümüne bağlı kılarak vakfettikten sonra ölürse yahut cami yapan kimse, camiyi yolu ve arsasıyla ayırıp insanların ibadet etmesine tahsis ederse bağlayıcı olur. Aksi takdirde bağlayıcı olmaz, vakfedenin vakfından dönmesi, vakfettiği malını tekrar mülkiyetine alması caiz olur. Ebu Hanife'ye göre, vakıf eylemini gerçekleştiren kimse, vakfettiği malını belli bir gayeye veya birden fazla gayeye tahsis edebilir.[14] Ebu Yusuf ve Muhammed ise vakfın bağlayıcı olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Onlara göre, vakıftan dönüş mümkün değildir. İmam Ebu Yusuf'a göre, kişinin "vakfettim" demesiyle mal mülkiyetinden çıkar, İmam Muhammed'e göre vakfın geçerlilik kazanması için vakfedilen malın mütevelliye teslim edilmesi şarttır.[15] Vakıf işleminin meydana gelebilmesi için, vakfedilen malın, vakıf işleminin gerçekleştirildiği anda vakfedenin mülkü olması ve ev, dükkân, tarla gibi gelir getiren bir mülk olması gerekir.

Hanefî mezhebinde gayrimenkullerin vakfedilebileceği hususunda bir ihtilaf yoktur. Ancak menkullerin vakfedilebilirliği konusunda ihtilaf vardır. Hanefiler dışındaki müçtehit alimlerin çoğunluğu mutlak olarak menkul malların vakfedilebileceği konusunda ittifak etmişlerdir. Cumhura göre, kandil ve hasır gibi mescit araçları ile silah ve elbise gibi eşya türlerinin vakfedilmesi caizdir.[16]

---

6 Mehmet Emin Özafşar vd, *Hadislerle İslam,* (Ankara: DİB Yayınları 2017),1: 423.

7 "İnsanoğlu öldüğünde üç şey müstesna amel defteri kapanır; devam eden sadaka veya faydalanılan ilim veyahut da kendisine dua eden salih bir evlat" (Müslim, Vasiyye, 14; Ebû Davud, Vesâyâ, 14; Tirmizî, Ahkâm, 36.)

8 Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, es-Sünenü'l-Kübra, (Haydarabad: Dairetü'l-Maârifi'l-Osmaniyye 1356), 6: 160; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* (Kahire: Dâru'l-Maârif 1955), 1: 45.

9 Hassâf, *Ahkâmu'l-Evkâf,* (Kahire: 1904, 5.

10 *Hz. Ömer'in vakfi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Bahattin Turgut, "İslam Medeniyetinde Vakfiye: Hz. Ömer Örneği" İlted, 50 (Aralık 2018/2):271-293.*

11 İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-münevvere,* thk. Muhammed Şeltût, (Dâru'l-İsfehânî: Cidde 1982), 1: 152.

12 Hz. Ali'nin vakıfları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Bahattin Turgut, "İslam Tarihinde Hz. Ali'nin Vakfiyesinin Yeri ve Önemi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 24/42* (Aralık 2019): 157-178.

13 Nesaî, Ahbas, 2.

14 İbn Abidîn, *Reddü'l-Muhtar ala'd-Dürrü'l-Muhtar,* trc. Ahmed Davudoğlu, (İstanbul: Şamil Yayınları 1982), 4: 337.

15 *İbn Abidîn, 4: 338; Şeyhu'l-İslâm Burhanuddin Ebi'l-Hasen Ali b. Ebi Bekr b. Abdulcelil el-Merğinânî, el-Hidaye Şerh-u Bidayeti'l-Mübtedî, (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye; 1990), 3: 3.*

16 *Vehbe Zuhaylî, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, trc. Dr. Ahmet Efe, (İstanbul: Risale Yayınları 1994), 10: 251.*

Vakfın gerçekleşmesi için temlik ve teberruya ehil, akil, baliğ, reşid ve hür olan bir kimse tarafından vakıf eyleminin gerçekleştirilmesi gerekir. Vakfeden, Allah rızası için, sevab kazanmak gayesi ile toplumun menfaatini gözeterek vakfetmelidir. Vakfedenin "malımı vakf ettim, habsetttim, tasadduk ettim, sadaka-i müebbede ile sadaka ettim, vakf-ı mü'ebbed ve habs-i muhalled kıldım veya malımı ebediyyen sadaka olarak verdim, mülkümü vakfettim," gibi vakfa işaret eden sözler söylemesiyle vakıf gerçekleşmiş olur.

Hz. Peygambere ittibaen ashabı ve sonradan gelen Müslümanlar sayısız vakıflar tesis etmişlerdir. İslam tarihi boyunca vakıf fiil ve temayülü artarak devam etmiştir.[17] Emevî Halifesi I. Velid (705-715), yaptırdığı Şam Emeviye Camii'nin masraflarını karşılamak üzere mîri araziden tahsisatta bulunarak irsadî vakıf geleneğini başlatmıştır.[18] Abbasilerle, Selçuklularla ve diğer İslam toplumlarıyla daha da gelişerek devam eden vakıf müessesesi, Osmanlılarla beraber zirveye ulaşmıştır.


Dabbakhane Camii minaresi

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren memleketin her tarafında olduğu gibi Urfa'da da padişahlar, vezirler, devlet adamları ve halktan hayırsever kimseler câmi, mescit, medrese ve mektepler; han, hamam ve kervansaraylar; tekke ve zaviyeler; çeşme ve yol gibi çok sayıda hayırlı ve topluma faydalı eserler yaptırmışlardır. Bunları yaptırmakla yetinmeyip, bunların idare ve idamesini sağlayacak nispette gelir kaynağı olacak akarlar da tahsis ederek vakıflar tertip ve tanzim etmişlerdir.[19]

## 1.2. VAKIFLARIN TASNİFİ

Vakıflar, konunun uzmanları tarafından birkaç yönden tasnife tabi tutulmuşlardır. "Kendilerinden yararlanılması bakımından vakıflar"; "Mülkiyetlerinin kaynağı açısından vakıflar"; "İdare edilmeleri açısından vakıflar" ve "İşletilmeleri bakımından vakıflar" şeklinde ele alınmışlardır. Biz bu kısımda vakıfların Urfa özelindeki mevcudiyetleri üzerinden tasnife tabi tutmak istiyoruz.

### 1.2.1. Kendilerinden Yararlanılması Bakımından Vakıflar

Vakıflar, kendilerinden faydalanılması bakımından hayrî vakıflar ve zürrî vakıflar olmak üzere iki kısımda mütalaa edilmektedir.

17 *Elmalılı, Kamus, 5: 412; Ö. Hilmi, s. 10.*

18 *Ahmet Akgündüz, İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, (İstanbul: OSAV 1996), s. 357.*

19 *A.N. Turan, s. 153.*

**Hayrî Vakıflar;** Doğrudan doğruya hiçbir kısıtlama yapılmaksızın hayrî eserlere veya gayelere tahsis edilen vakıflara hayrî (şer'î) vakıflar denilmektedir.[20] Hayrî vakıf, kurucusunun, mülkünü hayır yola tahsis ederek, o mülkten elde edilen menfaati veya geliri doğrudan doğruya ve hiçbir kısıtlama yapmaksızın kamu yararına tahsis etmesidir. Böyle bir vakfın kurucusu, kurduğu vakıftan tamamen ilahi lütuf bekler. Böyle bir vakfın gerçekleşmesi durumunda vakfı gerçekleştiren ile vakfedilen hayır kuruluşu veya akarı arasında hiçbir münasebet kalmamaktadır. Bu durumda herhangi bir maddi menfaatin, vakfı kurana ulaşması mümkün olmamaktadır. Camiler, mescitler, mektepler, medreseler, kütüphaneler, aşevleri, zaviyeler, hastaneler, yetimhaneler, köprüler, yollar, kuyular, bendler, suyolları, mezarlıklar ve misafirhaneler gibi hayır kurumları ile bunların hayatiyetlerini devam ettirmeleri için gelirleri doğrudan bunlara tahsis edilen gelir kaynakları (akarlar) hayrî vakıflar sınıfında yer alırlar.

Cami, medrese, kütüphane, tekke-zaviye, mezarlık, yol ve çeşme gibi toplumun ihtiyacını karşılayan hayrî müesseselerden zengin-fakir herkes istifade edebilir. Ayrıca vakıf hayrâtının bir kısmı yalnızca sadece fakirlere mahsusdur. İmaretler, fakirlere hizmet etmek maksadıyla bina edildiklerinden zenginler faydalanamazlar. Hastaneler, zengin- fakir ihtiyacı olan herkese hizmet verirler. Talebelerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik vakıflar da kuruluşu istikametinde istifadeye açıktır.

Birkaç örnek vererek hayrî vakıf konusunun daha iyi anlaşılmasını ve Urfa özelinde tatbikatını göstermeye çalışalım: Urfa için bir padişahın hüsn-ü teveccühü ve Hz. İbrahim'in hatırâtına bir saygı anlamına gelen Kânûnî Sultan Süleyman evkafı, hayrî vakıflara örnektir. Kanunî Sultan Süleyman'ın 15 Şaban 948 (4.12.1541) tarihli vakfiyesi, vezir ve paşalardan oluşan altı kişilik bir şahit heyeti huzurunda tescil edilmiştir. Bu vakfiyeye göre vakfın kurucusu olan Kanunî Sultan Süleyman, Bozabad Nahiyesine bağlı olan Kızlar karyesi ile Karacaviran karyesinin bütün arazilerini Halilürrahman Camiî'ne ve zaviyesine vakfetmiştir. Ayrıca Halilürrahman evkafı dâhilinde bir imarethane yaptırarak zaviyeye gelip gidenlere ve şehrin fakirlerine yemek hizmeti sunmak üzere yeterli sayıda personelin görevlendirilmesini talep etmiştir. Bu müesseselerde gerekli tamirât, masraf ve personel maaşlarının vakfettiği akarın gelirinden karşılanmasını şart koşmuştur. Geliri, şahıslara değil sadece hayrî cihetlere bağışlayarak hayrî bir vakıf tesis etmiştir.[21]

Sultan IV. Murat da Urfa'da hayrî vakıf kuran sultanlardan biridir. 1269 (1852) yılına ait bir kadı siciline göre Sultan (IV.) Murad, Urfa'da Hintli âlimlerin ve fakirlerin ikamet etmeleri, orada ibadetle ve zikirle meşgul olmaları için bir tekke bina etmiş ve oraya "Hindiyân Tekkesi" adını vermiştir. Sultan ayrıca tekkenin hayatiyetini sürdürmesi, hizmetlerde aksaklık olmaması için Halilürrahman Vakfı'ndan, Hindiyân Tekkesi'ne şu tahsisatlarda bulunmuştur: "Yevmî 32 ekmek; 5 kıyye (okka) et; 11 kelb (köpek) aşı; 1 bağçe; 4 bab buyût (ev) ve 2 bab dükkân vazîfe tayin..."[22] Sultan'ın bu tahsisatlarının sadece fakir zümreye has kılınması ve tamamen hayrî cihete olup başka şahıslara özel menfaatler temin etmeye yönelik olmaması onun hayrî bir vakıf tesis ettiğini göstermektedir.

Bir başka misal ise eğitim-öğretime katkıda bulunmak için gerçekleştirilen Darendeli Hac Ali Efendi vakfıdır. 25 Zilka'de 1262 (14.11.1846) tarihli bir belgede Hâc Ali Efendi; "*Karaköprü arazisinde Mustafa b. Haydar elinde olan tahmînen 660 tiyekten ibaret olan üzüm bağını yirmi sene önce Hüseyin b. Hacı nâm kimesneden 425 kuruşa satın aldım. Kendi malımdan bedelini ödedikten sonra vakf etdim ve gallesini karye-i mezkûr camiî imamı olan muallim-i sıbyana şart eyledim, eğer onda muallim-i sıbyan bulunmaz ise Hasan Paşa Camiî dâhilinde olan Rahîmiye Medresesinde olan efendilere vermek üzre şart eyledim,*"[23] diyerek herhangi bir şahsa değil, sadece hayrî cihetlere vakfettiğini ortaya koymuştur.

20 Yediyıldız, Müessese Toplum Münasebetleri... , *Vakıflar Dergisi*, 15: 28.

21 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 22, 23.*

22 *204 nolu UŞS, s. 80.*

23 *204 nolu UŞS, s. 70.*

**Zürrî Vakıflar;** Gelirleri son safhada hayrî ve dinî bir gayeye tahsis edilmiş olan vakıflara zürrî vakıflar denir. Bu vakıflara aile vakıfları veya ehlî vakıflar da denilmektedir. Bu tür vakıflarda öncelikle vâkıfa, vâkıfın soyundan gelenlere, ailesine ve üçüncü şahısların istifadesine tahsisâtta bulunulur. Zürrî vakıf, müteselsil hissedarlar (ehl-i mürtezika) silsilesinin sona ermesi durumunda hayrî vakfa dönüşür.[24] Bu tür vakıflarda, vakfeden veya soyundan gelenler yaşadıkları müddetçe vakfedilen maldan istifade eder. Tahsis edilen cihette yer alan şahıs veya şahıslar öldükten sonra, yani ehl-i mürtezika sona erdikten sonra hayrî cihetin istifadesi mümkün olur.

Urfa vakıflarına ait vakfiyeler üzerinde yaptığımız tespitlere göre, zürrî vakıflarda, vakfeden şahıs, şayet bir hayrî eser meydana getirmişse öncelikle akarın gelirinden hayrî müessesenin tamiri ve yenilenmesi için gerekli harcamaların yapılması gerekir. Zürrî vakıflarda, vakıf personelinin (ehl-i vezaif) maaşları ile hayrî kurumun masraflarının karşılanması önceliklidir. Zikredilen masraflardan sonra vakfın gelirinden artan kısmı olursa vakfedenin aile fertleri veya soyundan gelenler arasında paylaşılmasının şart koşulması genel teamüldür. Zürrî vakıflara ait vakfiyelerde genellikle sonuç, *"zürriyetim inkiraz bulursa.... camiîne ilhak oluna..." veya "...Haremeyn evkafına zapt oluna..." veyahutta "... Haremeyn fukarasına şart ..."* gibi ifadelerle zürrî vakfın hayrî vakfa dönüşmesine imkân verilmiştir.

Urfa'daki zürrî vakıf örneklerinden biri, Hacı Feyzullah b. Arapzâde Mustafa vakfıdır. 1205 (1791) yılında vakfiyesi tescil edilerek kuruluşu gerçekleştirilen Hacı Feyzullah vakfı bir aile vakfıdır. Hacı Feyzullah Efendi, iki menzil, bir bahçe ve bir su kuyusunu vakfetmiştir. Bu vakıfla ilgili bazı sorunlar zuhur etmiş ve 20. yüzyıla intikal etmiştir. Şöyle ki, 1954 yılında vakfın ehl-i mürtezikasından olduğunu iddia eden Ali Kokacı 5/11/ 1954 tarihli dilekçe ile Urfa Asliye Hukuk Mahkemesine başvurarak Arapzâde (Hacı Feyzullah) vakfının gallesine müstahak birinci batından erkek evlattan olduğunu iddia ederek, davalı taraf olan vakıflar idaresinin celbiyle duruşmalarının gerçekleştirilmesini talep etmiştir. Vakıflar idaresi, davacının davasını isbat etmesi gerektiğini mahkemeye bildirmiştir. Urfa Vakıflar Müdürlüğü 12.1.1955 gün ve 2134/19 sayılı yazılı cevabında konuyu şöyle değerlendirmiştir: Urfa'da Hacı Feyzullah (Arapzâde) vakfının ehl-i mürtezikası olan davacı Ali Kokacı ile kardeşleri Mahmut ve Mehmed, 1937 yılından önce arapzâde vakfının fazlay-ı varidâtını ellerindeki i'lama istinaden almaktadırlar. 1937 yılından itibaren vakfın mazbut vakıflar arasına alınması dolayısıyla kendilerine herhangi bir ödeme yapılmamıştır. Urfa Mahkemesinde gerçekleştirilen duruşma sonucunda, davacı Ali Kokacı'nın Arapzade vakfının birinci batın evladından olduğu tespit edilmiştir. Buna göre galle fazlasına müstahak olduğu anlaşılmıştır. Ali Kokacı ve kardeşlerinin evlad-ı vâkıfdan olduğu, Arapzâde (Hacı Feyzullah) vakfına ait vakfiye sureti, 27.12.1954 tarihli Nüfus Müdürlüğü müzekkere cevabı, 2.3.1931 tarih ve 147/46 sayılı i'lâm münderecatı, şahitlerin yeminli ifadeleri ve Asliye Hukuk Mahkemesi 953/418 sayılı dosyasındaki mevcut belgelerle anlaşılmıştır. Bu belge ve bilgilerle davacı Ali Kokacı'nın Arapzade vakfının ehl-i mürtezikasından olduğu ve bu vakfın galle fazlasına müstahak olduğu ispat edilmiştir.[25]

Zürrî vakfa bir başka örnek Hakverdî Vakfı'dır. 11 Cemaziyelevvel 1297 (21 Nisan 1880) tarihli bir i'lama göre Hakverdi vakfı evlada meşruttur. Vâkıfın neslinden en yaşlısı kadın veya erkek tarafından tevliyet görevinin yürütülmesi ve gelirinden artanının evlatları arasında erkek veya kadın için eşit bölüştürülmesi şart koşulmuştur. Vâkıftan sonra iki nesil çocukları sırasıyla kız ve erkek ayrımı yapmadan mütevellilik görevini yürütmüşlerdir. Üçüncü nesilde torunu Muhammed'den Veliyüddin ile Medine ve kız torunu Fatma'dan olan Hatice arasında vakfın gelirlerinin paylaşımı dava konusu olmuştur. Urfa mahkemesinde yapılan duruşmada tarafların kabulü ve mahkemenin onayıyla Hakverdi vakfına mütevelli olarak atanan Molla Muhammed b. Süleyman ve Urfa Evkaf Muhasebecisi Vehbi Efendi mahkemede hazır bulunmuşlardır. Vakıf gelirlerinin vâkıfın neslinden gelen kadın- erkek evlatları arasında "erkek evladına iki, kız evladına bir hisse" şeklinde taksim edilmesi vakfiyede belirtildiğinden taksimâtın buna göre yapılması hak sahiplerince talep

24 *Yediyıldız, "Müessese-Toplum Münasebetleri...", Vakıflar Dergisi, 15: 28.*

25 *VGMA, 2141 nolu Vakfiye Defteri, s. 8.*

edilmiştir. Şahitlerin dinlenmesi ve vakfiyenin incelenmesinden sonra mahkeme, vakfiye esaslarına uygun bir şekilde vakfın gelirinden vakfa yapılan masraflarından artan kısmının vâkıfın evlatları arasında paylaştırılması kararlaştırılmıştır. Fazla-i galle vakfın mütevellisi tarafından vâkıf evlatları arasında taksim edilmiştir.[26] Bu i'lamdan Hakverdi Vakfının bir Zürrî vakıf olduğu anlaşılmıştır.

1297 (1880) senesinde 225 nolu Urfa Şer'iyye Sicilinde kayda geçirilmiş olan 5 Cemaziye'l-evvel 1229 (25.4.1814) tarihli Hacı Mustafa b. İsmail vakfiyesine göre, vakfın hayratı bir kuyudur. Akarları ise 4 dükkân ve 2 müştemilatlı menzil ve Urfa haricinde 4 bağdır. Ölünceye kadar kendisi, sonra evlatları tasarrufta bulunacaklar, masraflardan geriye kalanı paylaşacaklardır. Neslin inkirazında vakıf, Haremeyn evkafına katılacaktır.[27] Yani nesli devam ettikçe sadece aileden olanlar faydalanacaktır. Bir kuyu haricinde bu vakfın yaşatılması gereken herhangi bir hayri ciheti mevcut değildir. 1229 (1814) yılına ait bir vakfiye olmasına rağmen vakfedenin soyu 19. yüzyılın sonlarında (1297/1880) kesilmeyip devam etmektedir ve vakfiye hükümleri uygulanmaktadır.[28] Vakfiyeye göre, vakıf kurucusunun nesli munkariz olunca nihayetinde sahipsiz bir mal gibi kalmayacak ve Haremeyn evkafına katılacaktır.

Zürrî vakıflardan bazıları kısmen zürrî vakıftır. Bunlar hem hayrî vakıfların, hem de zürrî vakıfların unsurlarını ihtiva ederler. Buna göre herhangi bir kişi, hastane, mektep, çeşme gibi bazı kamu müesseseleri kuruyor, bunların muhtelif masrafları ile personel ücretlerinin karşılanması için mülklerinden bir kısmını vakf ediyor. Fakat bu tip bir vakfın idaresi zarurî olarak vakfın kurucusuna ve sülalesine ait oluyor. Ayrıca, gelir fazlası genellikle vakıf kurucusunun ailesi fertleri arasında paylaşılıyor. Bazı durumlarda, bizzat vakıf kurucusu, vakfın mütevelliliği dışında, kurmuş olduğu müesseselerdeki diğer bazı görevleri de üstleniyor veya bu görevleri ya çocuklarına ya da yakın akrabalarına tevdi ediyor ki, bunların nesilleri ailenin gelecekteki en son ferdinîn yok oluşuna kadar, belki asırlar boyunca yürüttükleri görevlerde birbirlerine halef ve selef oluyorlar. Böylece, yarı ailevî bir vakıf kuran kişi, bir taraftan mülkiyetine sahip olduğu bazı mallarını vakıflaştırıp ailesine sürekli ve sağlam bir gelir kaynağı temin ediyor; diğer taraftan bizzat kendisinin kurmuş olduğu müesseselerde kendi şahsı ve ailesinin bazı üyeleriyle halka büyük hizmetlerde bulunuyordu.[29]

Konunun daha iyi anlaşılması için burada birkaç misal zikr etmek istiyoruz: ilk önce 23 Receb 1299 (10 Haziran 1882) tarihli Hacı Kâmilzâde Hacı Mehmed Ağa vakfiyesini ele almak istiyoruz. Bu vakfiyeye göre, Hacı Mehmed Ağa, Urfa'nın değişik mahallelerinde yer alan kendi mülkiyetindeki 1 fırın ve 10 dükkânın tamamını; 4 dükkânla 1 ma'saranın (üzüm sıkma yeri) yarım hissesini ve 1 dükkânın dörtte bir hissesini vakfetmiştir. Bunların her sene icare-i vahide ile icara verilmesini ve senelik hâsıl olan gelirinden öncelikle dükkânlar ile fırın ve ma'saranın gerekli tamiratlarının yapılmasını şart koşmuştur. Yani öncelik vakıf gayrimenkullerinin yaşamasına verilmiştir. Hacı Mehmed Ağa, vakıf gelirinin artan kısmından öncelikle şu hayrî cihetlere yıllık tahsisatlarda bulunmuştur: Öncelikle Harran Kapıdaki çeşmenin suyollarının masraflarına senede 1.000 kuruş, Siverek caddesindeki köprülerin tamirine de senede 1.000 kuruşluk tahsisatta bulunmuştur. Hasan Paşa Camiî yanında yer alan musallâya hasır alınması için 100 kuruş; Hacı Lütfullah Camiî'ne döşenecek hasır için 800 kuruşluk tahsisatlarda bulunmuştur. Cami-î Kebir'in havuzuna akan suyolları için de 100 kuruşluk senelik tahsisatta bulunmuştur. Hacı Mehmed Ağa, Urfa'daki diğer hayır müesseselerini de ihmal etmeyip her birine senelik 700 kuruş verilmesini vakfiyesine kaydetmiştir. Hacı Mehmed Ağanın şartları arasında fakirlere yemek ikramı ve mevlit okutulması için senelik 1.000 kuruş harcanması da yer almaktadır. Vakfiyeden bu tahsisatların senelik olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Karakoyun köprüsü ile Harran kapısında mevcut olan çeşmeye de tahsisatta bulunmuş, fakat bunların tamire muhtaç olmadığı senelerde, bunlara tahsis edilen meblağ borç verilerek gelir artışı sağlanmaya çalışılarak, bu gelirden elde edilen paraların ihtiyaç sahiplerine harcanması şart koşulmuştur. Vakfın

26 *225 nolu UŞS, s. 1.*

27 *225 nolu UŞS, s. 7.*

28 *225 nolu UŞS, s. 7.*

29 Yediyıldız, "Müessese Toplum Münasebetleri..." , *Vakıflar Dergisi*, 15: 23.

kurucusu, vakfın mütevelliliğine oğlu Hacı Mehmed Bakır Ağa'yı tayin etmiştir. Vakfın gallesinden fazlasının oğulları Hacı Mehmed Bakır, Hacı Hasan ve Hacı Alî arasında eşit olarak taksim edilmesini istemiştir koşmuştur. Mütevellinin denetimi için de bir nâzır tayin edilmesini talep etmiştir.[30]

Bir başka misalde ise şu bilgilere rastlamaktayız: 5 Safer 1313 (28 Temmuz 1895) tarihînde Urfa Şer'iyye mahkemesinde tescili gerçekleştirilen Hâce Tursun Hatun vakfiyesine göre, mahkeme meclisinde hazır olan Hâce Tursun Hatun şöyle demektedir: *"Urfa'nın Eskici Pazarında hududu malum bir bab mülk dükkânımı hasbeten lillah vakf-ı müebbed ve habs-ı muhalled edüp şöyle şart ve tayin eyledim ki, ben hayatta oldukça dükkân-ı mezburu icare-i vahide ile icareye verüp bedel-i icarından evvela dükkân-ı mezkûru tamir ve termim ve masarif-i mühimme-i lazimesini ba'de'l-ihrac, fazla-i gallesinden senevî 5 kuruş Hasan Paşa Camii'ne verilüp mütebaki kalan meblağa ben mutasarrıf olup bi emrillah veda-ı âlem-i fâni ettikte dükkân-ı mezkûr Hasan Paşa Camiî vakfına ilhak olunup mezkur cami-î şerifin mütevellisinin marifetiyle ahara icareye verilüp tamir ve termiminden mütebaki gallesi Hasan Paşa Camii'nin masarif-i mühimme-i lazimesine sarf oluna ve Camiî şerife her kim mütevelli olur ise işbu vakfıma mütevelli olup şurût ve kuyûduma riayet eyleye..."* diyerek vakfiyesini tescil ettirmiştir.[31] Vakfiyesinden anlaşıldığı üzere, Hace Tursun Hatun vakfını tesis ederken hayrî ciheti öne çıkarmaktadır. Önceliği vakfettiği dükkânın tamirine, bakımına ve hayatiyetini devam ettirmesine vermiştir. Vakfettiği dükkânın kirasından elde edilen gelir öncelikle dükkânın tamirine, bakımına harcanacaktır. Artan bir miktar para olursa önce Hasan Paşa Camiî'ne senede 5 kuruş harcanacaktır. Gelirin geri kalan kısmını vakfın kurucusu olan Hâce Tursun Hatun yaşadığı müddetçe kendi şahsi ihtiyacı için harcayacaktır. Vakfın tam olarak hayrî bir vakfa dönüşmesi ise ancak vakıf kurucusu hayırsever kadının ölümünden sonra vakfettiklerinin Hasan Paşa Camiî vakfına katılmasıyla gerçekleşecektir.

Yine buna benzer bir vakıf ise, 1302 (1884) senesinde vakfiyesi tescil edilen Hâce Medine bt. Hac Ahmed Ağa Hac Kamilzâde'nin vakfıdır. Hâce Medine Hatun, Urfa'da Hanönü olarak bilinen handa bulunan bir dükkânını Tahtemur Camiî'ne vakfetmiştir. O sıralarda Rızaiye Medresesi müderrisi olan Hocazâde Halil Efendi'yi vakfına mütevelli tayin etmiştir. Vakfettiği dükkânını ona teslim etmiştir. Vakfiyesinde belirtildiği üzere, vakfettiği dükkân kiraya verilecek, elde edilen kira geliri ile öncelikle her sene Hasan Paşa Camiî için 250 kuruş değerinde kilim, hasır ve malzeme alınacaktır. Her sene vakıf dükkân kirasından 250 kuruş it'am-ı taama harcanacaktır. Ayrıca senede bir defa mevlid-i şerif kıraat olunacak, sevabı dükkânı vakfeden Hâce Medine Hatun'un ruhuna hediye edilecektir. Vakfın gelirinden fazla kalır ise hayatta olan kızları Zemzem ve Hatice paylaşacaklar. Kızların nesli munkariz olursa galle fazlası Haremeyn-i şerifeyn fukarasına mütevelli yediyle gönderilip sarf olunacaktır.[32] Bu ifadelerde görüldüğü üzere Hâce Medine Hatun, vakfının gelirinin bir kısmını daimî olarak camiye, fazlasını önce zürriyetine, neslin inkiraza uğraması durumunda ise Haremeyn'e vakfetmiştir. Böylece yarı ailevî bir vakıf kurmuştur. Yarı zürrî vakfa örnek verdiğimiz her iki vakfın da kadınlar tarafından kurulduğu ve bu hayırseverler tarafından Hasan Paşa Camiî'nin masraflarına öncelikle tahsis edildiği dikkatlerden kaçmamalıdır.

Görüldüğü gibi yarı zürrî vakıflarda öncelik hayrâtın yaşatılmasına verilmektedir. Hayrî işlere yapılacak harcamalara belli bir miktar tahsis edilmiş, geriye kalan evlada meşrut kılınmıştır. Bu sistemde hem hayrata yapılan harcama, hem de geride kalan evlada verilen pay garanti altına alınmaktadır. Ancak zürrî vakıflarda bazen vakfın gelirinden hayrat eserlerin istifadesi ancak neslin inkirazından sonra mümkün olmaktadır. Neslin inkirazı vuku bulmadan aile vakıflarının gelirlerinden hayrat eserlere menfaat sağlanması çoğu zaman mümkün olmamaktadır.

Yaptığımız tespitlere göre 19. yüzyılın ikinci yarısında Urfa merkezde faal durumda olan 230 vakıf mevcuttur. Bu vakıflardan 34 tanesi hayrî vakıftır. 43 tanesi zürrî vakıftır. 109 tanesi yarı zürrî vakıftır. Geriye kalan 44 tanesinin ise hangi gruba girdiği tespit edilememiştir.

30 *221 nolu UŞS, s. 526.*

31 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 150.*

32 *VGMA, 2150/2 nolu Vakfiye Defteri, s. 2.*

### 1.2.2. Mülkiyetinin Kaynağı Açısından Vakıflar

Vakıflar, akarların mülkiyetinin kaynağı açısından iki grupta mütalaa edilmektedir. Bunlar, sahih vakıflar ve irsadî vakıflardır.[33]

**Sahih Vakıf,** kişinin sahip olduğu menkul veya gayrimenkul bir mülkünü Allah rızası için kendi mülkü olmaktan çıkararak bir hayır cihetine vakfetmesidir. Bu çeşit vakıf, sadece kişinin sahip olduğu mülkü vakfetmesiyle gerçekleşebilir.[34] Urfa şehrinde varlığını tespit ettiğimiz irili-ufaklı 230 vakıftan 215 tanesi sahih vakıftır. Bu vakıflar, hayırsever insanların kendi mülkiyetlerinde olan mallarını hibe ederek kurulan vakıflardır.

Gayr-i sahih vakıf veya tahsisât kabilinden vakıf da denilen **irsadî vakf**ın kaynağını, asıl mülkiyeti devlete ait olan mîrî arazi teşkil etmektedir. Osmanlı tatbikatında "arazi-i mevkûfe" ve "mevkûf kurâ ve mezâri'" tabirleri de bu çeşit vakıflar için kullanılmıştır.[35]

19. yüzyıl kayıtlarına göre Urfa'da faal durumdaki 230 vakıftan 15'nin irsadî vakıf olduğu tespit edilmiştir. Bu vakıflar padişahlar (Kanunî ve Sultan IV. Murad vakıfları) ve paşalar (Urfa vali, kaymakam ve mutasarrıfları) tarafından kurulmuşlardır.[36] Bu tespitten hareketle irsadî vakıfların sayısal olarak Urfa şehrindeki vakıflar içindeki oranı % 5 civarında olduğu söylenebilir. Ancak bu rakamın kesin olduğunu söylemek zordur. Çünkü kendisine mirî arazi devlet tarafından ikta edilmiş olduğunu düşündüğümüz Yusuf Paşa ve Rıdvan Ahmed Paşa gibi hayırseverlerin vakfiyelerine tescil ettirdikleri vakıflardan bazı araziler ve mülkler için "kendi mülkü sahihimden..." demesi en azından böyle paşaların da vakfettikleri mülklerinin tümüyle irsadî vakıf olmadığını göstermektedir. Bununla beraber bu vakıfların şehrin en zengin vakıfları olduğu bir gerçektir. Esas itibariyle şehirde kurulan vakıflarla şehir dışında ve içinde bu vakıflara tahsis edilen emlak ve arazinin büyük çoğunluğunun mirî kaynaklı olduğu ifade edilebilir. Bir başka ifade ile şehre bakıldığında o günkü şartlarda görünüşü şehre güzellik katan görkemli binaların büyük çoğunluğunun devlet adamları tarafından yaptırılan hayrî eserler olduğunu tahmin etmek zor olmaz.

Misal olarak aslen Arapgirli olan Yusuf Paşa'nın Urfa dışından gelip Urfa'ya vali olması ile başlayan bir süreçte 201 tarla vakfetmesi, şehrin en görkemli vakıf eserlerini, şehrin su şebekesini, sosyal hayat için gerekli nice hizmetler için tahsisâtta bulunabilmesini irsadî vakıftan başka bir şeyle açıklamamız mümkün görünmemektedir.

Yusuf Paşa gibi devlet adamlarının vakıflarının kökeni mirî arazi kaynaklı olsa da devletin vatandaşına yaptığı hizmetin bir ibadet anlayışı çerçevesinde yapılmış olması bu hizmetlerin verimli işlemesine, bir yerde ibadet kutsiyeti atfedilmesine de yol açmıştır. Bu anlayış sebebiyle insanlar, vakıf mallarına "Allah korkusu" ile zarar vermekten kaçınmışlardır. Vakıf eserlerin yüzyılları aşarak ayakta kalabilmesinde bu anlayışın katkısı ve önemi büyük olmuştur.

### 1.2. 3. İdare Edilmeleri Açısından Vakıflar

Menşei bakımından vakıfların farklı oluşu, idare edilmeleri açısından da farklı konumlanmalarına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nde Padişah veya onun yetkilendirdiği kimseler tarafından mülkiyeti devlete ait olan mîrî arazi kaynaklı büyük vakıflar teşkil edilmiştir. Vakıfların büyüklüğü veya çokluğu onların idare edilmelerini zorlaştırmıştır. Özellikle irsadî vakıfları tek çatı altında toplamak ve sahih vakıflara da nezaret etmek, gerektiğinde bu vakıfların idare ve işleyişini sağlamak amacıyla 1826 yılında Evkaf Nezareti kurulmuştur.[37] Evkaf Nezareti kurulduktan sonra idare edilmeleri açısından vakıflar ikiye ayrılmıştır:

33 Ö. Hilmi, s. 39.

34 Ö. Hilmi, s. 39; A. Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi,* s. 542.

35 Ö. Hilmi, s. 40;

36 BOA, *16322 nolu Ev. d,* s. 3.

37 Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi,* (Ankara: TTK Yayınları 2003), s. 176.

**Mazbut Vakıflar,** tevliyeti ve nezareti doğrudan doğruya Evkaf Nezareti tarafından yürütülen vakıflardır. Bunlar, tevliyetleri yine vâkıf tarafından tayin olunan eski mütevellilerin uhdelerinde kaldığı halde, mütevellilerine belli bir maaş tahsisi ile vakıf işlerine müdahale ettirilmeyip idaresi doğrudan doğruya Evkaf Nezareti tarafından yapılan vakıflardır.[38] Yönetimin kurumsal olarak usule uygun gerçekleşmesi, yolsuzluklara meydan verilmemesi, vakıf mal varlığına herhangi bir zararın bulaşmaması için gerekli denetimlerin gerçekleştirilmesi de Evkaf Nezareti tarafından yürütülmüştür. Bir bakıma mazbut vakıflar, devlet tarafından idaresi ve idamesi gerçekleştirilen vakıflardır. Selâtîn vakıfları, mütevellisi kalmayan vakıflar ve mütevellisinin maaşını alıp tevliyetini Evkaf Nezaretine bıraktığı vakıflar bu çeşit vakıflardır.[39]

**Mülhak Vakıflar** ise mütevellileri tarafından idare edilen, sadece denetimi Evkaf Nezaretine ait olan vakıflardır.[40] 19. yüzyılın ikinci yarısında Urfa'daki 230 vakıftan 58'i mazbut vakıftır. 130 tanesi ise mülhak vakıftır. Geriye kalanların grubu tespit edilememiştir. Zaman içinde bazı mülhak vakıfların mazbut sınıfına alındığını belgelerden tespit edebiliyoruz. Bu durum bu konuda verilecek rakamların değişebileceğini de göstermektedir. Mütevellisi kalmayan mülhak vakıfların mazbut vakıflara dönüşmesi sonucunda zamanla mülhak vakıf sayısında azalma olmuş, mazbut vakıf sayısı çoğalmıştır.

### 1.2.4. İşletilmeleri Bakımından Vakıflar

Vakıf kurucuları, hayrî eserlerin yaşaması için akarlar tahsis etmişlerdir. Bu akarların nasıl ve kimler tarafından, hangi usul ve esaslar çerçevesinde işletileceğini de vakfiyelerinde belirtmişlerdir. Urfa vakıflarının gelir kaynağı olan akarları vakfiyelerinden ve ilgili arşiv kayıtlarından tespit edebiliyoruz. Vakıflara ait akarlar genellikle ya doğrudan tasarruf, ya da icare usulüyle işletilmektedir. İstirbaha verilerek veya akardan elde edilen gelirin öşür miktarının vakfa ödenmesi şeklinde işletilen akarlar da mevcut idi.

**Doğrudan Tasarruf:** Urfa'da vakıf sahipleri hayrî eserleri yaşatmak maksadıyla gelir kaynakları tahsis etmişlerdir. Hayrî eserlerin yaşatılması maksadıyla gelir kaynağı olmak üzere vakfedilen akarların doğrudan kullanım ve idare hakkını hayrat sahipleri genellikle ölünceye kadar ellerinde tutmuşlardır. Öldükten sonra ise tasarruf ve tevliyet hakkını çocuklarına, eşlerine, akrabalarına veya tayin ettikleri bir şahıs veya hayır kurumuna bırakmışlardır. Şayet vakfedilen akar, bir ticarethane ise orada kendisi veya şart koştuğu bir kişi ticaret yapmakta, eğer vakfedilen akar bir ev ise orada kendisi, çocukları veya şart koştuğu kimse ikâmet etmekte, şayet vakfettiği akar tarla, bağ veya bahçe ise kendisi veya şart koştuğu kişi ekip biçmektedir.[41]

5 Zilhicce 1272 (7 Ağustos 1856) tarihli bir belgeye göre, Hacı Mustafa b. Emin adındaki vâkıf tarafından evladının ekber ve erşedine meşrut olduğu halde, vâkıfın evladından olan Aişe bt. Hacı Mustafa, ablasının vefatından sonra yeğenleri sakin olmaya devam ettiklerinden kendisinin bu evde oturmaya vâkıfın şartı gereği hakkı olduğunu iddia ederek Urfa mahkemesine başvurmuştur. Mahkeme yaptığı inceleme sonucunda müştekiyi haklı bularak yeğenlerinin evden ihracına ve müştekinin hak sahibi sıfatıyla evde oturmasına hükmetmiştir.[42]

**Kiraya Verme:** Vakıf mallarının işletilme yollarından biri de kiraya verme şeklindedir. Vakıf mallarının kiraya verilmesinde birinci derecede yetkili şahıs vakfın mütevellisidir. 19. yüzyılın sonlarına doğru vakıf gayrimenkullerinin kiraya verilmesinde görülen suistimaller sebebiyle bir takım düzenlemelere gidilmiştir. Her ne kadar kiraya verilmede esas yetki vakfın mütevellisinde ise de, evkaf müdürünün ve sancak idare meclisinin onayı esas alınmıştır.[43]

38 A. Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* s. 367-368.

39 A. Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* s. 368.

40 A. Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* s. 369.

41 *Bilgi için bk. VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 129.*

42 *205 nolu UŞS, s. 113.*

43 *Bilgi için bk. 208 nolu UŞS,* s. *341.*

Vakıf hayrâtın tamir masrafları, personel maaşları ve kurum giderleri genellikle akarlardan elde edilen gelirlerle karşılanmıştır. Bu gelirler, çoğunlukla vakıf akarın icara verilmesi ile elde edilmekteydi. Bu durumun bir örneğini Abbasiye vakfında görmekteyiz. 1 Safer 1299 (23 Aralık 1881) tarihli bir i'lama göre, Hacı Abbas Ağa b. Mehmed, hayrat olarak Nimetullah Bey Camiînin yanında bir dersane ve yedi hücreden müteşekkil (Abbasiye) medresesini bina etmiştir. Medresenin idaresi ve idamesi için kendi mülkü olan Cıncıklı hamamındaki altıda beş hissesini medreseye vakfetmiştir. Hamamın bir hissesi ise Hüseyin b. Numan'a aittir. Hamam, 1294 (1877) senesinde senelik 3 bin kuruşa kiraya verilmiştir. Hamamın vakfa ait olan hissesinin (5/6) gelirinden vakfın taşınmazlarının tamir masraflarının karşılanması ve personel maaşlarının ödenmesi öncelikli olmak üzere medrese giderlerinin karşılanması esas alınmıştır. Gelirden artan miktarı ise zürrî vakıfların genelinde olduğu gibi evlada meşrut kılınmıştır.[44]

Urfa'nın en zengin akarlarına sahip vakıflardan biri de Rıdvaniye Vakfıdır. Bu vakıfta da gelirin artan miktarı evlada meşrut kılınmıştır. 3 Şaban 1315 (1898) tarihli Rıdvaniye Vakfı ile ilgili bir belgeye göre, sözkonusu vakfın mütevellisi Hamevizade Mustafa Bey b. Halil'dir. Mütevelli, mahkemeye başvurarak vakfına ait bahçeyi birine kiraya verdiğini, fakat üç senelik müddet dolduğu halde kiracının bahçeyi devretmediğini dava konusu yapmıştır. Mahkeme ise vakfa ait bahçenin vakfın mütevellisine teslimine karar vermiştir. Geciktirilmesinden dolayı ise geçirilen müddetin kira bedelinin karşılanmasını kararlaştırmıştır.[45]

Vakfın, müessese olarak özünde taşıdığı süreklilik kavramını ve topluma sunulan hizmetin devamını sağlamak için ihtiyaç duyulan sermaye, vakfedilen akarların işletilmesi ile temin edilir. Hayırsever insanlar, cami ve medrese gibi hayrât eserler meydana getirirken, o eserlerin hayatiyetini sürdürmeleri için akarlar tahsis etmişlerdir. Bu akarların gelir getirmesi için bir şekilde kiraya verilmesi gerekmektedir. Akarların kiraya verilip, hayrî kurumlar için elde edilen gelire kaynaklık teşkil etmeleri Osmanlının her tarafında olduğu gibi Urfa özelinde de üç şekilde vuku bulmuştur:

**İcare-i Vahideli Vakıflar:** Vakıf akarların ay ve sene gibi bir zaman dilimi için geçici olarak mütevellisi tarafından ecr-i misliyle isteyenlere kiraya verilmesine denir. Bu durumda elde edilen kira geliri, vâkıfın şart ve tayin eylediği cihetlere harcanır.[46] Akarların bu şekilde kiraya verilmesi, kiralayana ömür boyu bir tasarruf hakkı vermeyip, sadece kira sözleşmesinde yer alan süre zarfında kullanım hakkı elde eder. Sürenin bitiminde akar, mütevelliye teslim edilir, mütevelli de başkasına kiraya verebilir.[47]

Kiraya verilen vakıf akarı, çiftlik veya arazi cinsinden olursa üç sene, başka akarlardan olursa bir seneden fazla bir süre ile kiralanamaz. Fakat bundan fazla bir süre ile kiralanması durumu, vakfın maslahatı ve menfaatine olursa o takdirde hâkim kararıyla daha fazla süre ile kiraya verilebilir.[48]

Vakıflara ait akarlardan gelir elde etmenin en uygun işletme usulü kiraya vermekti. Kiradan elde edilen gelirle hayrî eserlerin masrafları karşılanır, tamiri ve bakımı gerçekleştirilirdi. Yine bu gelirle görevli personelin maaşı karşılanır, gelirinden artan olursa ehl-i mürtezikasına da bir pay vermek mümkün olurdu. Kiraya verme usulleri arasında en bağımsız ve belki de en kolay olanı icare-i vahideli olanı idi. Bu sebepten olsa gerektir ki, Urfa vakıf akarları da genellikle bu usul ile kiraya verilmiştir. Bu usul ile akarlarını kiraya veren vakıflardan birinin Rıdvaniye vakfı olduğu söylenebilir. Arşiv belgeleri Urfa vakıf akarları kira bedeli tahsilinin genellikle senelik kira ödemesi şeklinde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.

44 *208 nolu UŞS*, s. *341*.
45 *216 nolu UŞS*, s. *122*.
46 *Ö. Hilmi, s. 79.*
47 *Ö. Hilmi, s. 79.*
48 *Ö. Hilmi, s. 79.*

**İcareteynli Vakıflar:** İcareteyn, iki kira demektir. Yani icare-i muaccele (peşin kira bedeli) ve icare-i müeccele (veresiye kira bedeli) olmak üzere iki kira bedeli alınarak kiraya verilen akar için kullanılan tabirdir.[49] İcareteynli vakıflar, icare-i muaccele denilen akarın gerçek kıymetine yakın veya eşit, vakfa verilen peşin bir para ve her sene sonunda icare-i müeccele adıyla tayin olunan bir kira bedeli karşılığında tasarruf edilen akarlardır. İcareteynli vakıf akarları, mirasçılarına intikali mümkün olan musakkafât (çatılı binalar) ve müstegellât (araziler) dir.[50]İcareteynli vakıf akarların mülkiyeti vakfa, tasarruf hakkı ise icareteyn (iki kira bedeli) ödemesini yapana, yani kiralayana aittir. Kiralayan, hayatta oldukça o akarın mutasarrıfı olur. Vefat ettiği takdirde, o mülkü tasarruf edenin kız olsun erkek olsun evlatlarına yeniden bir bedel ödemeksizin eşit bir şekilde intikal eder. Evladı yoksa akrabalarına intikal etmez. Ancak özel olarak vasiyette bulunduğu biri varsa ona intikal eder.[51]

Urfa'da icareteynli vakıf akarların sayısı da icare-i vahideli kadar olmazsa da önemli bir sayıya ulaşmıştır. İcareteynli vakıflar, kullanıcısının tasarrufu altında bir ömür boyu veya nesiller boyu devam imkânı verdiğinden kiracıların daha da tercih ettikleri bir kiralama usuludur. İcareteynli bir vakıf mülkü kiralayan kimse, o mülkü ömür boyu kullanma hakkını elde etmiş olur. Hatta bu hak mirasçılarına intikal eder. İcareteynli vakıf akarını icare eden kişi, muaccel (peşin) ödemeyi yaptıktan sonra her sene çok cüz'i bir kira ücreti öder. Bu durum tüccarın, ticaretini devam ettirebilmesine, çiftçinin çiftçiliğini sürdürmesine imkân verir. İcareteynli vakıf akarını kiralama sistemi, "işe devam umudu" veren bir sistem olması yönüyle de kiracılar tarafından tercih edilen bir sistem olmuştur.

1269 (1853) tarihli bir belge Urfa'da bu sistemin uygulamasına dair bilgiyi muhtevidir. Buna göre Abbasiye medresesi ve müderrislerine geliri tahsis edilen Yusuf Paşa vakfına ait bir menzil, Ferdi Efendizade Hacı Ahmed Efendi adlı bir şahsa icareteyn usulüyle kiraya verilmiştir.[52]

**Mukataâlı Vakıflar ise,** Mukataalı vakıf akarların arsası vakıf olup, üzerinde olan bina ve ağaçlar mutasarrıfının mülkü olur. Mukataalı vakıf akarın arsası, üzerinde mevcut olan bina ve ağaçlara tabidir. Mukataalı vakıf mülkü kiralayan kişi öldüğünde varislerine intikal eder. Vakıf arsa üzerinde mevcut binalar yıkılsa, ağaçlar sökülse bu durumda vakıf arsa, tasarruf eden tarafından mütevelliye teslim edilmelidir. Böyle bir durumda mukataa hükümleri geçerliliğini yitirir.[53] İcareteynli bir vakıf arazi üzerine devlet veya yabancılar tarafından hastane veya okul gibi halkın istifade ettiği bir bina inşa edilse, vakfın mütevellisinin olumlu görüşü alınarak devletin izni ile mukataalı vakfa tahvil edilebilir.[54]

Hacı Said Ağa vakfına ait bir dükkân Osman b. Ahmed isimli şahsa mukataa usulüyle kiraya verilmiştir. Osman b. Ahmed'in vakfa senelik 60 kuruş kira bedeli ödediği kayda geçmiştir. Bunun icare-i vahideliden farkı arsanın vakfa ait olması ve üzerindeki binanın ise kiracıya ait olmasıdır. Dolayısıyla arsa için kira ödemektedir ve bu da "kesinleşmiş kira" anlamında "maktuan icare" usulüyle olmuştur.[55]

Urfa vakıfları içinde münderis vakıfların bulunduğu da bilinmektedir. Bunlar gelirlerinin harcanacak yerleri yok olup giden vakıflardır. Gelirlerinin nereye harcanacağı tartışma konusu olunca 1299 (1882) yılında çıkarılan bir padişah fermanıyla bu tür vakıfların gelirlerinin Maarif Nezareti emrine verilmesi kararlaştırılmıştır.[56]

49 *Ö. Hilmi, s. 56.*
50 *A. Akgündüz, İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, s. 447.*
51 *Ö. Hilmi, s. 56*
52 *204 nolu UŞS, s. 129.*
53 *Ö. Hilmi, s. 56.*
54 *Ö. Hilmi, s. 83.*
55 *206 nolu UŞS,* s. 773.
56 *225 nolu UŞS,* s. 104.

## 1.3. URFA VAKIFLARININ TARİHÇESİ

Urfa'nın Müslümanlar tarafından fethedilişi Hz. Ömer dönemine rastlar. Hz. Ömer'in talimatı doğrultusunda Cezire bölgesine yönelen komutan sahabi İyaz b. Ganm, Urfa ve Harran'ı sulh ile fethettikten kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Onun ölümünden sonra Cezire valisi olan Saîd b. Amir b. Hizyem (640-641), Urfa'da Hz. Ömer'e izafeten Ömeriye Camiî'ni yaptırmıştır.[57] Dolayısıyla bu caminin Urfa'da tesis edilen ilk vakıf eser olduğu kabul edilmektedir. Günümüze kadar ulaşan bu caminin minaresi ise Urfa'yı Büyük Selçuklu topraklarına katmayı başaran komutanlardan Bozan tarafından yaptırılmıştır.[58]

Zengilerin meşhur hükümdarlarından Nureddin Zengi (1118-1174), 1149'da harabe hale gelmiş olan şehirdeki Ayasofya Katedrali'ni yıktırarak yerine Ulu Camiî inşa etmiş (1170), ayrıca bu camiye bir medrese ve bir de misafirhane ilave etmiştir.[59] Urfa'nın en eski medreselerinden biri olan Eyyubîye Medresesi, 587 (1191) yılında Selahaddin Eyyubî tarafından yaptırılmıştır.[60] Zamanla harabe hale gelince Nakibzâde İbrahim Efendi, bu medresenin temellerini 1877'de yeniden yükseltmiştir. Yeniden inşası dolayısıyla banisine izafeten Nakibzade İbrahim Efendi medresesi adını almıştır.[61]

Onikinci yüzyılın sonlarına doğru İslâm'ı yaymak için Nişabur'dan Urfa'ya gelip şehrin güney tepelerinin eteğine yerleşen Şeyh Mes'ud[62] insanlara İslâm'ı tebliğ etmek, onları irşad etmek, İslâm'ın öğretilerini öğretmek ve yaymak için bir tekke yaptırmıştır. Tekkenin yanında yer alan Şeyh Mesud'un türbesinin kitabesi, sarnıcın üzerindeki kayaya kazılmış şekildedir. Su biriktirmek için yapılmış olan bu vakıf sarnıcın Nişaburlu Said oğlu Mesud tarafından 579 (1183) senesinde kazıldığı anlaşılmaktadır.[63]

Eyyubilerin Urfa'ya hâkim olmasından sonra Eyyubilerin ilk Urfa ve Harran valisi olan Muzafferüddin Gökbörî (1190-1233)[64] şehirde imar faaliyetlerine önem vermiştir. İbn Hallikan'a göre Gökbörî hayırsever bir devlet adamıdır. Toplum yararına çok sayıda vakıf faaliyeti gerçekleştirmiştir. O, her gün şehrin çeşitli yerlerinde muhtaçlara ekmek dağıtarak fakirlere sahip çıkmıştır. Engellileri ihmal etmeyip kötürümler ve körler için dört tane vakıf ev kurmuştur. Dul kadınlar, yetim çocuklar ve sokakta bırakılmış süt çocuklarını korumaya alıp bakımlarını üstlenen vakıflar da tesis etmiştir.[65] Gökbörî, bu dönemde kendi adına bir de tekke inşa ederek Urfa ve Harran'da tasavvufî hayatın gelişmesine katkı sağlamıştır. Urfa'da bir de hastane yaptırmıştır. Gökbörî, sosyal hayatın neredeyse her alanında tesis ettiği vakıfları vasıtasıyla halkının sıkıntılarını gidermeye çalışmıştır.[66]

Urfa'nın bayındır bir şehir olma yolundaki ilerleyişi ne yazık ki 1262'deki Moğol istilasında inkıtaya uğramış, camiler başta olmak üzere tarihî vakıf eserleri Moğollar tarafından tahrip edilmiştir.[67]

Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan (1403-1478), 15. yüzyıl ortalarında kendi adına izafe edilen Hasan Paşa Camiî'ni

57 *Belazürî, s. 255*

58 *Ekinci, s. 297.*

59 *İbn Cübeyr, s. 180.*

60 *Alpay Bizbirlik, 16. yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliğinde Vakıflar, (Ankara: TTK 2002), s. 87. Urfa Ulu Camiî'nin doğusunda yer alan medresenin günümüze ulaşan kuzey duvarındaki kitabede, bu medresenin Selahaddin Eyyubî'nin emri üzerine yaptırıldığı kaydı yer almaktadır.*

61 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 60.*

62 *Günümüzde halk arasında Şeyh Maksud diye anılmaktadır.*

63 *Neşet Çağatay, "Fütüvvet- Ahî Müessesesinin Menşei Meselesi", DİFD, İstanbul 1952, I, 60.*

64 Osman *Çetin*, "Tarihte İlk Resmi Mevlit Merasimleri", *UÜ. İlahiyat F. Dergisi,* (1987), 2/2: 75.

65 *Ramazan Şeşen, Selahaddin Eyyubî ve Devlet, İstanbul 1987. s. 317.*

66 *Ekinci, s. 284.*

67 *Ekinci, s. 270.*

yaptırmıştır.[68] Bu dönemde Akkoyunlu Beyi Karayölük Osman Bey, Urfa şehrinin idaresini yeğeni Nur Ali Bey'e teslim etmiştir. Nur Ali Bey, Urfa'da idareci olarak bulunduğu dönemde bir cami yaptırmıştır. Muhtemelen bu cami etrafında onun döneminde oluşan mahalle, cami ile birlikte onun adına izafe edilerek "Nur Ali Camiî" ve "Nur Ali Mahallesi" ismini almıştır.[69]

Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak merkezi olan Urfa'da 5 cami, 27 mescit, 6 zaviye, 6 mezar vakfı ve Peygamber Efendimize ve Medine-i Münevvere'ye izafe edilen 3 vakıf ile 1 han vakfı olmak üzere 48 vakıf mevcuttur.[70] Aynı dönemde vakıf tahririne göre, Urfa sancağındaki cami ve mescid sayısı toplamı 34'tür.[71]

Urfa'nın en eski külliyelerinden biri olma özelliği taşıyan Halilürrahman külliyesinin merkezinde yer alan camiîn Abbasi Halifesi Me'mun (813-833) tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Üzerindeki kitabesinden Halilürrahman Camiî'ni ve minaresini restore eden Eyyubiler Devleti'nin Urfa valisi Muzafferuddin Gökböri'nin 608 (1211) yılında buraya bir de medrese ilave ettiği belirtilmektedir.[72]

Kanunî Sultan Süleyman, Hz. İbrahim'e hürmeten Halilürrahman zaviyesine ve Camiîne tahsisatlarda bulunmuş, ayrıca Hz. İbrahim'in makamını ziyaret edenlerin, zaviyede misafir olanların ve çevredeki fakirlerin istifade edeceği bir de imaret kurmuştur. 15 Şaban 948 (4 Aralık 1541) tarihînde tescili gerçekleşen Kanunî Sultan Süleyman Han b. Sultan Selim Han Vakfı vakfiyesine göre yukarıda sayılanlara ilaveten zaviye için şeyh; cami için imam, müezzin, ferraş; imaret için aşçı ile daha başka görevliler tayin etmiştir. Onların alacağı maaşlarını da belirlemiştir. Vakfiyesinin tesciline Kanunî'nin vezirleri şahit olmuşlardır.[73]

Osmanlı dönemi Urfa camilerinden Kara Musa Mescidi, vakfiyesine göre 23 Cemaziyelevvel 959 (17.5.1552) tarihînde Kara Musa b. Yusuf b. Hacı Ali isimli şahıs tarafından bina edilmiştir.[74]

1646 yılında Urfa'yı ziyaret eden Evliya Çelebi, Urfa'da 22 cami, 67 kadar mahalle mescidi, çok sayıda zaviye, mektep, medrese, daru'l-kurra ve daru'l-hadis olduğundan ve bunlara devam eden çok sayıda öğrenci olduğundan bahsetmektedir.[75]

Urfa'da en çok vakıf tesis eden kişiler, Urfa'da valilik yapmış zatlardır. 17. yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın son dönemlerine kadar Urfa'da valilik yapmış olan paşaların Urfa'yı önemli kılan vakıf eserleri yaptıklarına şahit oluyoruz. Kadıoğlu Hüseyin Paşa (1696) bunlardan biridir. O, Samsat Kapısı mevkiinde Kadıoğlu Hüseyniye (Hüseyin Paşa) Camiî'ni (1106/1695) kendi ismiyle anılan Hüseyniye çarşılarını ve bazı çeşmeleri yaptırarak[76] şehrin fizikî ve manevî yapısına katkıda bulunmuştur.

Arapgir'li Yusuf Paşa (1120/1710), Urfa valisi olduğu dönemde kendi adına izafe edilen Yusuf Paşa Camiî'ni, mahkeme binasını, valiler sarayını, mektep ve medreseyi, çeşmeleri ve suyollarını yaptırarak Urfa'nın her köşesine kendi

68 *Kürkçüoğlu, Şanlıurfa'da Canlanan Tarih, s. 26. Uzun Hasan, Akkoyunlu Padişahı olması sebebiyle yaptırdığı cami, Hasan Padişah Camii olarak da ifade edilmektedir.*

69 *Ekinci, s. 270.*

70 *Bizbirlik, s. 88*

71 *BOA, 64 nolu TD, s. 389.*

72 *Şeşen, s. 317.*

73 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 23.*

74 VGMA, 2150/2 *nolu Vakfiye Defteri*, s. 46

75 *Evliya Çelebi, 3: 152.*

76 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 188.*

adını yazdırmayı başarmıştır. Yusuf Paşa vakıf kurmada en önde yer alan hayırseverlerden biri olmuştur. Yusuf Paşa, 1122 (1710) yılında tescil ettirdiği vakfiyesinde "...müceddeden bina eyledüğüm valiler sarayı..."[77] kaydıyla Urfa'da "Valiler Sarayı" diye bilinen, idarî işlerin yürütüldüğü bir hükümet konağını vakıf olarak yaptırdığına işaret etmektedir. Bugünkü Sarayönü semtine adını vermiş ve 20. yüzyılın ortalarına kadar ayakta kalabilmiş olan "Eski Saray", Yusuf Paşa'nın yaptırdığı "Valiler Sarayı" olmalıdır.[78] "*...ve kezalik Camiî kebire mülasık bina eyledigim mahkeme-i şerife...*"[79] kaydıyla da o, Urfa'ya bir de "mahkeme binası" yaptırdığını vakfiyesine tescil ettirmiştir.[80]

Urfa'nın saygın bir ilim ve kültür merkezi olmasında önemli katkıları olan zatlardan biri de Urfa valiliği yapmış olan Rıdvan Ahmed Paşa'dır (1728-1745). O, idareciliği döneminde ticarî, sosyal, dinî ve kültürel hayata katkı sağlayan çok sayıda hayrî eseri Urfa'ya kazandırmıştır.[81] Osmanlı toplumunda idarecilerin böylesine vakıf eserler ortaya koyması bir gelenek ise de gerçekten Yusuf Paşa ve Rıdvan Ahmet Paşa gibi idarecilerin sayısı azdır. Bu iki paşanın Urfa'ya kazandırdığı eserler ma'mur bir şehre kifayet edecek derecededir.

5 Muharrrem 1202 (17 Ekim 1787) tarihli vakfiyesine göre, Urfa valilerinden Firuz Paşa da (1786-1808) oturduğu konağı dâhil çok sayıda mülkünü vakfetmiş ve şehirde tamire, bakıma ve tecdide muhtaç tüm cami, mektep ve medreselere destek olmuştur. Ehl-i ilmin daha verimli hizmet etmeleri için tahsisatlarda bulunarak şehrin dinî, ilmî ve içtimaî hayatına önemli katkılarda bulunmuştur.[82] Bu hususta Firuz Paşa'nın vakfiyesinden bir misal vermek istiyoruz. Söyleki ; o, oturduğu konağını bütün birimleriyle vakfettiğini vakfiyesinde belirtmiştir. Buna göre; *"Ruha'da Tatlık Mahallesi'nde vaki irsen ve şiraen malik olduğum ve imar eylediğim inde'l-ahali ve'l-ciran mustağni ani'l-hudud ve'l-beyan mesken-i ma'dude ve buyût-u müteaddideyi müştemil hariciye ve dahiliye halen sakin olduğum konağımı cemi-i hukuk-u murafiki ve tevabii ve levahikiyle..."* diyerek konağını bütün müştemilatıyla vakfettiğini tescil ettirmiştir.[83]

Urfa'da çok sayıda vakıf gerçekleştiren hayırseverlerden biri de âlim, mutasavvıf ve şair kimliğiyle tanınan Muhammed Emin Sakıb Efendi'dir. O, Urfa'nın ileri gelenlerinden Urfa halkının ve devlet adamlarının güvenini kazanmış bir Kadirî tarikatı şeyhidir. O, sadece şeyhlik yapmakla kalmayıp cami, mektep, medrese, kütüphane, zaviye (Hankah-ı Kadiriye), misafirhane ve muvakkithaneden müteşekkil bir külliye yaptırarak Urfa'nın vakıf dünyasına önemli katkılarda bulunmuştur (1873).[84]

19. yüzyılın sonlarına geldiğinde Osmanlı yüzyılları boyunca hayırsever devlet adamlarının ve Urfa insanının kurduğu vakıflar, yaptırdığı hayrî eserler ve buralarda ilme, irfana yönelik gerçekleştirilen faaliyetler ile Urfa'nın ilim ve irfan ile mücehhez, huzurlu bir toplumu bağrında barındıran bayındır bir şehir olduğu anlaşılmaktadır.

### 1.4. URFA VAKIFLARININ ŞEHİRDEKİ DAĞILIMI

Şehirlerin oluşmasında ve gelişmesinde vakıf müessesesinin önemi büyüktür. Tamamlayıcı unsurlarıyla külliyelerin inşası ve hayrî müesseselerin hayatiyetini sürdürmesi için vakfedilen akarlar, şehir ve kasabaların kurulmasında ve

77 *BOA, Ev. Vkf, 18/ 62.*
78 *Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa Mimarî Eserleri", s. 81.*
79 *BOA, Ev. Vkf, 18/ 62; 225 nolu UŞS, s. 6; VGMA, 601 nolu Vakfiye Defteri, s. 28.*
80 *BOA, Ev. Vk. 18/62.*
81 *206 nolu UŞS, s. 640.*
82 *VGMA, 2150 nolu Vakfiye Defteri, s. 25-30.*
83 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 96-99.*
84 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 182.*

gelişmesinde önemli rol oynamışlardır.[85] Kuruluşları eski devirlere giden şehirlerin fizikî yapısına göz attığımızda, teşekkül etmekte olan yeni bir mahallenin merkezinde mutlaka bir vakıf eserin olduğunu görmekteyiz. Bu vakıf eser, Müslüman toplumlarda genellikle cami olmakla birlikte bazen şehrin ekonomisinin kaynağını teşkil eden çarşı da olabilmektedir.

Her ne kadar ilk kuruluşu itibariyle Urfa, kale merkezli, savunma esaslı konumlanan bir şehir olsa da, Osmanlı dönemindeki fizikî gelişmesi daha çok bir ibadethane veya çarşının etrafında gerçekleşmiştir. Osmanlı döneminde sur dışına taşan şehir, Kanunî gibi padişahların ve devlet adamlarının da teveccühüne mazhar olup asıl inkişafını, incelediğimiz dönem olan 19. yüzyılda göstermiştir.

Sahip olduğu vakıf eserlerin şehre verdiği fizikî yapısıyla İslâm kültürünün özelliklerini belirgin bir şekilde gösteren Urfa şehrinde, mahallelerin merkezini teşkil eden vakıf yapılar (cami, zaviye, çarşı) mahallelere isim olmuşlardır. Gayrimüslim mahallelerinde de aynı şekilde ibadethanelerin mahalleye isim olduğu belgelerde görülmektedir. Kenisay-i Kebir (Büyük Kilise) Mahallesi, Katolik Mahallesi ve Yahudi Mahallesi adını taşıyan mahalleler ibadethane ve inanç temelinde bir isimlendirmenin gayrimüslim mahallelerinde de etkin olduğunu göstermektedir.

Toplumun çekirdeğini oluşturan ailenin yaşam alanı olan evler, Urfa'da bir ibadethanenin veya bir çarşının etrafında belli bir plan çerçevesinde konumlanarak mahalleleri oluşturmuşlardır. Mahallelerin merkezlerinde yer alan ibadethanelerin sadece fizikî açıdan şehrin merkezinde yer alan birer yapı olmayıp, sosyal ve kültürel açıdan da hayatın merkezinde yer aldıkları görülmektedir. Kişilerin tanıtımında veya coğrafî bir mevkinin izahatında ibadethaneler belirgin bir şekilde kullanılmıştır. 10 Rebiulahir 1262 (7 nisan 1846) tarihli bir *belgede "....cami-i şerifi cemaatinden falan kişi..."*[86] ifadesi bize kişilerin tanıtımında caminin merkez alındığını; 11 Muharrem 1297 (25 Aralık 1879) tarihli bir başka belgede ise *"... zikr olunan kilise yirmi seneden beri mevcut ve etrafı Protestan haneleriyle muhât olup..."*[87] şeklinde yer alan ifade, ibadethane-mahalle ilişkisini inanç temelinde ortaya koymaktadır.

Urfa şehrinde mahallelerin oluşumu ibadethane merkezli olmakla birlikte aynı zamanda her mahallenin oluşumunda ibadethane kadar etkili olmasalar da çeşmelerin, mekteplerin, medreselerin, tekke ve zaviyelerin de etkisi büyüktü. Osmanlı döneminde fizikî bir yapı olarak mahallenin merkezi olan ve genellikle mahalleye isim olan cami-mescidin imamı veya tekke-zaviyenin şeyhi mahallede yaşayan insanlar için bir hayat rehberi, kimi zaman hayatın zorlukları karşısında bir teselli kaynağı olması yönüyle mahallenin lideri durumundaydı. Gayrimüslim topluluklar için de kendi din adamları önder durumda idiler. Osmanlı devlet yönetimi, din adamlarının topluma olan öncülüğünü daima desteklemiş, bu anlamda gayrimüslim din adamlarını da toplumun önünde gören fermanlar yayınlamıştır.[88]

Vakıfların mahalle ile olan ilişkisi bunlarla sınırlı değildi. Mahallenin en önemli kurumlarından olan "avarız akçesi vakfı"nın mütevellisi, mahalle yöneticileri arasında yer alıyordu. Kimi zaman da mahallenin imamı, aynı zamanda avarız akçesi vakfının da mütevellisi idi. "Avarız Akçesi Vakfı"na "Mahalle Vakfı" da denilmekteydi. Çünkü bu vakıf için toplanan para, mahallede meydana gelen herhangi bir arıza'da, yani savaş, sel, yağmur, yangın, hastalık gibi durumlarda ve olağanüstü hallerde devreye giriyordu ve mahallede meydana gelen bir arıza bu paranın harcanması ile bertaraf ediliyordu. İşte bu tür toplumsal arızaları, gerektiğinde hemen müdahale edip bertaraf etmek için mahalle sakinlerinden tahsil edilen vergiye "avarız akçesi" denilmekteydi. Zamanla bu kurum gelişmiş, bazı hayırsever insanlar, olağanüstü durumlarda toplumun sıkıntıya düşmeden durumu kurtarması için bu fona bazı tahsisatlarda

85 *Feridun M. Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, (Ankara: TTK 1989), s. 86.*

86 *204 nolu UŞS, s. 150; 204 nolu UŞS, s. 150.*

87 *BOA, İ. ŞD. 49/2728.*

88 *205 nolu UŞS, s. 15; 205 nolu UŞS, s. 16.*

bulunmuşlar, bu tahsisatlarla meydana gelen fonun adı "Avarız Akçesi Vakfı" adını almıştır.[89] Urfa'da hemen hemen bütün alanlarda vakıflar tesis eden bir hayırsever olan Rıdvan Ahmet Paşa, "avarız akçesi" de tahsis etmiştir.[90]

Osmanlı döneminde Urfa şehrini meydana getiren mahalleler isimlerini, genellikle mahalleye merkez olan bir ibadethaneden (cami, mescid, kilise) veya bir çarşı/pazardan almış olmanın yanısıra mahallelerin isimlendirilmesinde şu hususlar da etkili olmuştur:

Urfa'ya değerli katkılarda bulunmuş ve eserler yaptırmış olan devlet adamlarının adları mahallelere isim olmuştur: Nur Ali Mahallesi, Yusuf Paşa Mahallesi ve Hasan Paşa Mahallesi gibi.

Urfa'da yaşayan ilim adamı, mutasavvıf ve şairlerin isimleri mahallelere verilmiştir: İmam Sekakî Mahallesi ve Hoca Ahmed Mahallesi gibi.

Bazı mahallelere, orada icra edilen iş ve mesleklere göre adlar verilmiştir: Esb Pazarı Mahallesi ve Debbağhane Mahallesi gibi.

Mahallenin adı bulunduğu yerin konum ve özelliğine göre verilmiştir: Babu'l-Harran Mahallesi, Mahkeme Mahallesi ve Tılfetur Mahallesi gibi.

Farklı dinî aidiyeti olan cemaatlerin yaşadıkları mahalle adı, dinî mensubiyetlerine göre olmuştur: Yahudî Mahallesi, Kenisay-ı Kebir Mahallesi, Cami-i Kebir Mahallesi gibi.

Hülasa, mahallelerin tesmiyesinde idarî mekanizmanın bir zorlamasının olmadığını, inanç ve gelenek ile zamanla oluşan bir teamül neticesinde vakıf eserin, vakıf kurucusunun, çarşı-pazarın, meslek grubunun veya bir toplum önderinin adının mahalleye isim olduğunu söylemek mümkündür.

Bununla birlikte Osmanlı'nın ilk yüzyıllarında son yüzyıllardaki kadar belirgin derecede mahalle isimlerinde vakıf eserin veya kurucusunun adının olmadığı, daha çok mahallenin kurulduğu mekândan veya dinî cemaatten ismini aldığı görülmektedir.

19. yüzyılda önceki yüzyıllardan farklı bir şekilde şehrin gelişme ve yayılma kaydettiği, mahallelerin çoğaldığı, mahallelerin merkezinde yer alan cami, mescid, tekke, çarşı ve pazar gibi vakıf eserlerin tamir, termim ve müceddeden inşasının devam ettiği ve mahallelerin bu yapılar etrafında oluştuğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı şehrinde yüzyıllar boyu oluşan teamüle uygun olarak bir vakıf eserini bir hayırsever yaptırmakta, o hayrî eser banisinin adı ile anılınca, o eserin etrafında oluşan mahalle de vakıf eserin adına, yani banisinin adına izafe edilmekteydi.

Urfa'daki mahalle isimleri dikkatle incelendiğinde, şehir kapılarıyla beraber, mahallelerdeki câmi, mescit ve tekkelerin, çarşı ve pazarların, meydan ve kiliselerin mahallelere ad olduğu görülmektedir. Tesbit edilebildiği kadarıyla 56 mahalleden 41'i mescid veya câmi, ikisi kilise, ikisi şehir kapıları, biri çarşı -pazar, biri meydan, bir tanesi de tekke ismi ile isimlendirilmiştir.[91]

Konunun daha iyi anlaşılması için bir misal vermek istiyoruz. Kazancı Mahallesinin adı 1845'te 204 nolu UŞS'inde "Kazğancılar Mescidi Mahallesi" şeklinde geçmekte iken, ilerleyen senelerde 1867'lerden itibaren Kazğancı veya Kazancı Mahallesi olarak ifade edilip mescidin sadece ismine nisbet edilmiştir.

Çalışmamız şehir merkezinde yer alan hayrâtla sınırlı olsa da bu hayrâtın gelir kaynakları olan akarların bir kısmı

89 *Halime Doğru, Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü, (Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları 1995), s. 106.*

90 *206 nolu UŞS, s. 630.*

91 Taş, s. 61.

(dükkânlar, hanlar, menziller vb.) şehrin merkezindedir. Bağ, bahçe ve tarla gibi akarlar ise genellikle şehrin dışında yer almaktadır, hatta bazıları başka kaza, nahiye veya köylerdedir. Birbirinin mütemmimi olan hayrât ve akarlarının elbetteki birlikte tetkike tabi tutulması gerekir. Hayrî eserlerin yaşamasına kaynak teşkil eden bu akarların doğal olarak tespiti ve tanıtımının yapılması, şehir merkezindeki dağılımının tespiti önem taşımaktadır. 19. yüzyıl Urfa haritasına bakıldığında Urfa'nın ibadet ve eğitim hayatını canlı tutan hayrî müesseseleri olan cami ve mescidlerin, mektep ve medreselerin, tekke ve zaviyelerin genellikle sur içinde yer aldığı müşahede edilmektedir. Şehrin ekonomisine yön veren şehir merkezindeki çarşıların birbirine yakın mesafede olduğu; hanların, hamamların, çeşmelerin vb. vakıf binaların şehirde birbirine uyumlu bir mimarî ahenk oluşturduğu görülmektedir.

Urfa şehrini oluşturan yaklaşık 60 mahallenin hemen hepsinin bir vakıf eserin etrafında geliştiğini ifade etmiştik. Burada eldeki verilerden hareketle Urfa'da en çok vakfı bulunan mahalleleri ve bu mahallelerde öne çıkan vakıfların dağılımlarını vermek istiyoruz:

**Halilürrahman Mahallesi:** Halilürrahman gölünün güneybatı yönünde kurulup burada Halilürrahman Camiî, Halilürrahman imareti, Halilürrahman medresesi ve Halilürrahman Zaviyesi yer almaktadır.[92] Ayrıca halk arasında Hz. İbrahim'in ateşe atıldığı yer olarak bilinen makam da bu mahallede yer almaktadır. Yine bu dönemde Tahtemur, Mevlid Halil, Tarihî, Kazancı, Alihan Bey, Kırkmağara, Sultan Bey, Kubbe Mescidi, İmam Sekakî ve Acembeg mahallelerinin her birinin merkezinde aynı isimleri taşıyan birer caminin mevcut olduğunu görüyoruz.

Halilürrahman Mahallesi'nde yer alan zaviyenin şeyhi Hacı Hafız Mustafa b. Hasan, 25 Ramazan 1312 (22 Mart 1895) tarihînde tescil ettirdiği vakfiyesinde, zaviyede mevcut kitaplarını, şahsi eşyalarını ve Halilürrahman mahallesinde bulunan evini Halilürrahman zaviyesine vakfettiğini ifade etmiştir.[93] Kendisi bir vakıf insan olarak çalışmakla iktifa etmeyip sahip olduğu eşyaları da vakfetme yoluna gitmiş, yanında neredeyse vakfedilmedik bir şey bırakmamıştır. Bundan başka 1 Muharrem 1298 (4 Aralık 1880) tarihli bir vakfiyeye göre Taşlık mahallesi sakinlerinden el-Hac Ali b. Muhammed, Ayn Halilürrahman mevkiinde mevcut bir bahçesini ve üç aded menzilini ve tüm müştemilatını Halilürrahman, Mevlüd Halil, Tahtamor ve Narınci câmilerine vakfetmiştir.[94] Aynı mahallede Rıdvan Ahmet Paşa'nın da hayrât kabilinden yaptırdığı hayrî eserler ve vakfettiği akarlar Urfa şehrinin imarına ve toplumun gelişmesine çok önemli katkılar sağlamıştır.

Halilürrahman gölünün kuzeyinde yer alan ve bugün dahi Urfa için bir şah eser niteliğinde olan Rıdvaniye Camiî ve külliyesi Urfa valisi Ahmed Rıdvan Paşa tarafından 1736 yılında yaptırılmıştır.. O, caminin yanı sıra mektep, medrese, kütüphane, çeşme, han, çarşı ve hamam gibi şehir hayatına katkı sağlayan eserler ile 154 aded dükkân, ticaret hanlarında yer alan 95 odayı vakfederek şehrin fizikî yönden gelişmesine katkı sağlamıştır.[95]

**Ömeriye Mahallesi:** Urfa'nın Hz. Ömer döneminde (640) fethedildiğinin bir göstergesi olan Ömeriye Camiî, 19. yüzyılda yine aynı camiye izafe edilen Ömeriye Mahallesi'nde yer almaktaydı. Kazancılar Pazarı mevkii olarak bilinen çevresi ticari canlılığın olduğu bir bölgedir. Tarih boyunca çok sayıda onarımlar geçiren cami,[96] günümüzde Eski Ömeriye Camiî olarak bilinmektedir.

**Ulu Cami (Cami-i Kebir) Mahallesi:** Bilindiği gibi Anadolu şehirlerinin çoğunda rastlanan ve genellikle fetih veya ilhak sonrası mevcut en büyük kilisenin camiye tahvili suretiyle teşekkül eden Ulu Cami örneğine Urfa'da da rastlanmaktadır. Ulu Camiî'nin vakfiyesi ve inşa dönemine ait kitabesi olmadığından hangi tarihte yaptırıldığına dair bir bilgi-

92 *219 nolu UŞS, s. 176.*

93 *219 nolu UŞS, s. 351.*

94 *225 nolu UŞS, s. 28.*

95 *206 nolu UŞS, s. 779.*

96 *Son cemaat yerinin doğu tarafında muhafaza edilen kitabesi 701 (1301) tarihli tamir kitabesidir.*

ye sahip değiliz. Daha önce bir kilise olarak bilinen bu mabedin arşiv belgelerinde Kızıl Cami veya Cami-i Kebir adıyla da zikredildiği,[97] Zengiler döneminde 12. asrın sonlarına doğru fethin sembolü olarak yapıldığı bazı araştırmacılarca ifade edilmektedir.[98] Ulu Camiî'nin hemen yanında yer alan Eyyubî Medresesi, önce Selahaddin Eyyubî[99] tarafından, daha sonra da Nakibzâde Hacı İbrahim Efendi tarafından (1781) bina edilmiştir.[100]

**Nimetullah Bey Mahallesi:** Mahallenin merkezinde yer alan Nimetullah Bey Camiî, avlusunda yer alan Abbasiye Medresesi ve kütüphanesi ile topluma ibadet ve ilim sahasında hizmet vermekteydi. Bu hizmetlerin devamı için Abbas Bey, Abbasiye medresesi ve kütüphanesine gelir kaynağı olması için Tatlık Mahallesi'nde bulunan bahçesiyle Babülharran Mahallesi'ndeki Karaburç hamamındaki hissesini ve Babülemir mahallesindeki evini bütün müştemilâtıyla vakfetmiştir.[101]

**Hasan Paşa Mahallesi:** Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Paşa tarafından yaptırılan cami, Hasan Paşa mahallesinde yer almaktadır. Bu cami, Tahtemur Mescidi'nin bitişiğine yaptırılmıştır.[102]

**Babu'l-Harran Mahallesi ve Babu'l-Emir (Bey Kapısı) Mahalleleri:** Şehrin kenar mahalleleri olmalarına rağmen, 19. yüzyıl vakıf belgelerinde vakıflara ait mal varlıklarını barındıran önemli iki mahalle olarak görülmektedir. Babu'l-Harran Mahallesi, tabiatıyla Harran Kapısı çevresinde oluşmuştu. Babu'l-Emir Mahallesi ise bugünkü anlamıyla "Bey Kapısı Mahallesi" anlamına gelmekteydi. Bu iki bölgede özellikle vakıf bağ ve bahçelerin yoğunluğu ile dikkat çekmekteydi.[103]

**Yusuf Paşa Mahallesi:** Rakka-Urfa Eyaleti Mutasarrıfı olan Yusuf Paşa, kendi adıyla anılan mahallesi başta olmak üzere adeta Urfa'yı yeniden inşa etmiştir. O, vali konağını, mahkeme binasını, hamamı, camiyi, medreseyi, mektebi, çok sayıda çeşmeyi yaptırmış, günün şartlarında şehirde lüzum gördüğü her alana bir vakıf yapmayı ihmal etmemiştir. Hayratının hayatiyetini devam ettirmek için şehir dışında 144 tarla, çok sayıda dükkân ve ev vakfetmiştir.[104]

Şehrin fizikî görünümüne katkı sağlayan mekânlar arasında çarşı ve pazarlar da bulunmaktadır. Çoğunlukla bir vakıf eser olan çarşı ve pazar yerlerinin birbirine yakın olması ise alış-verişin daha da canlı tutulmasına yol açmıştır. Osmanlı döneminde Urfa çarşıları genellikle vakıf dükkânlardan oluştuğu gibi şehrin merkezinde yer alan iş hanları da genellikle vakıflara aittir.

Urfa'nın merkezinde yer alan Gümrük Hanı, Hacı Kamil Hanı, Mencek Hanı, Barutçu Hanı, Hüseyniye Çarşıları, Kumlu Hayat Hanı, Kasap Pazarı, Şaban Hanı gibi iş ve ticaret merkezleri Urfa'nın ekonomisinin can damarı olan merkezlerdi. Bu çarşıların hepsi de vakıfları kuran hayırseverler tarafından yaptırılmış, şehir esnafına destek noktaları oluşturulmuştu. Bu destek, özellikle ticaretle uğraşan tüccarın sahip olduğu parasını dükkân almak için kullanmaya mecbur kalmaması, ihtiyaç duyduğu ticarete yatırım yapması hem kendi ekonomisini, hem de şehir ticari hayatının canlılığını koruması için alınan önemli bir tedbirdi.

Osmanlı döneminde Urfa'nın vakıf gayrimenkullerden müstagallât olarak tesmiye edilen arsa, tarla, bağ ve bahçeler büyük önemi haiz idi. Bu vakıf taşınmazları, vakıflar için önemli gelir kaynakları idi. Özellikle Urfa'nın imarına önemli

97 *BOA, A. MKT. MHM. 43.*

98 *Segal, s. 329. Segal, Ulu Caminin Kızıl Kilise olarak bilinen eski bir kilisenin yerine yaptırıldığını iddia etmektedir.*

99 *Medresenin kuzey cephesinde yer alan kitabesine göre, 587 (1191) tarihinde Eyyubî hanedanından Nasıreddin Muhammed b. Ömer adına yaptırılmıştır.*

100 *Karakaş, Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim, s. 12.*

101 *220 nolu UŞS, s. 350.*

102 *Kürkçüoğlu, Şanlıurfa'da Canlanan Tarih, s. 26.*

103 *221 nolu UŞS, s. 272.*

104 BOA, *Ev. Vkf.*,18/62.

katkıları olan ve Urfa'da mutasarrıf olarak görev yapan Yusuf Paşa, Ahmet Rıdvan Paşa ve Firuz Paşa gibi vakıf kurucularıyla, Hacı Sakıb Efendi gibi mutasavvıflar çok büyük alanları kapsayacak miktarda arsalar ve tarlalar vakfettikleri gibi; hanlar, hamamlar, çarşılar ve evler gibi müsakkafât cinsinden gayrimenkuller de vakfetmişlerdir. Özellikle araziler, bağlar ve bahçeler şehrin dışında surun hemen ötesinde veya başka karye, mezra ve nahiyelerde yer almaktadır. Başka kazalarda yer alan vakıf akarları da mevcuttur. Şehrin mahallelerine bu yönüyle bakıldığında Urfa tümüyle adeta bir vakıf şehir görünümündedir.

Burada ifade etmemiz gereken bir diğer husus da vakıf eserlerde yer alan kitabelerin kabartma yazıyla süslenmiş olmasıdır. Bu yazılarda daha çok sülüs, celi ve ta'lik hattı kullanıldığı tespit edilmiştir. Mesela Halilürrahman Medresesi'ndeki yazı ta'lik hattıyla yazılmıştır. Şunu da ifade etmek gerekir ki bu yüzyılda vakıfların sahip oldukları akar ve hayrat binaları şehrin fizikî yapısına neredeyse tamamen hâkim vaziyettedir. Bu da çok sayıda vakıf hayratının olmasının bir sonucudur. Bu yönüyle vakıflar, şehrin imarına öncülük eden başlıca yapılar olmuşlardır.

## 1.5. URFA VAKIFLARININ YÖNETİMİ VE DENETİMİ

Urfa Vakıflarının nasıl yönetildiklerine dair bilgi vermek için vakıfların kuruluşu, vakfiyenin tescili, Evkaf Nezaretinin kurularak Urfa Evkaf Müdürlüğü'nün vakıfların yönetimindeki etkinliği konuları üzerinde durulacaktır.

### 1.5.1. Vakıfların Kuruluşu ve Vakfiyenin Tescili

İslam tarih ve medeniyetinde vakıfların kurulması ve hayatiyetlerini devam ettirmeleri topluma sağladıkları faydaların çokluğu ve çeşitliliği bakımından önemli olmuştur. Vakıfların toplum hayatından çekilmeleri ise toplumda yerine getirilmesi gereken nice hizmetlerin aksamasına sebebiyet vermiştir.[105]

Bir vakfın kuruluşu, vakfiyenin tescili ile veya kişinin ölümüne bağlı olarak vasiyet etmesi ile veya bizzat fiili olarak vakıf tesis etmesi ile yürürülülüğe girer. Vakfiyenin tescil edilmesi için öncelikle vâkıfın kadıya müracaat etmesi gerekir. Müracaat üzerine kadı gerekli araştırmayı yapar, vakfın onaylanmasına mani bir durum olmadığı kanaatine varınca, mahkemede şahitlerin de huzurunda vakfı karara bağlayıp tescil eder.[106]

Urfa'da Osmanlı dönemi boyunca tesis edilen vakfiyelerin hemen hepsinde kadının kararı için mahkemede kurulan özel mecliste vâkıfın yanı sıra, vakfa idareci olarak tayin edilen mütevellinin de bulunması esastandı. Çünkü vakfeden neyi vakfettiğini ve hangi şartlarla vakfettiğini kayıt altına aldırıyor, vakfın hangi cihete ve kimlere meşrut olduğunu, kimi veya kimleri mütevelli tayin ettiğini de bu esnada kayda geçiriyordu. Mütevelli olarak tayin ve tespit edilen şahıs da genellikle mahkemede hazır bulunarak bu görevi üstlenmeyi kabul ettiğini şahitler huzurunda itiraf ediyordu. Ayrıca vakfiyelerin geçerli ve güvenilir belgeler olması için şehrin ileri gelenleri mahkemede şahit olarak hazır bulunuyorlardı.[107]

Bazı insanlar, yaşadığı müddetçe ihtiyaç duyduğu malından istifade etmek ve öldükten sonra da malının faydasını görmek ister. Böylesine manevî bir düşünceye sahip hayırsever insanların mallarını ölümden sonrasına vasiyet ederek vakfettiği görülmektedir. Bu durumdaki vâkıf, şayet mirasçıları yoksa mülkünün tamamını, mirasçıları varsa üçte birini vasiyet yoluyla vakf edebilir. Ölümü halinde vasiyeti gereğince mülkü vakfa dönüşür.[108] Bir vakfın gerçekleşmesi esas itibariyle söz ve fiil ile olur. Fiilî olarak gerçekleşmemiş bir vakıf, söz ile ifade edilirse de yok hükmündedir. Bir camiyi

105 Kazıcı, *Müesseseler*, s. 275.

106 A. Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, s. 99.

107 Bilgi için bk. VGMA, 2167 *nolu Vakfiye Defteri*, s. 40-41, 178-182; *204 nolu UŞS*, s. 92.

108 Kazıcı, *Müesseseler*, s. 275.

yapıp o camide Müslümanlarla birlikte namaz kılmak şüphesiz ki kişinin vakfettiğinin en önemli göstergesidir. Bir kimse mülkü olan bir arsa üzerine bir cami inşa ettirip, ezan okutturup, cemaatin camide namaz kılmasına müsaade etse ve kendisi de bu cami içinde cemaatle birlikte namaz kılsa bu caminin vakıf olması kesinlik kazanmış olur. Artık bundan dönüş mümkün olmaz.[109]

Vakıf kurucusunun bazı şartları haiz olması gerekmektedir. Vâkıfın temlik ve teberrua ehil olması lazımdır. *"...hal-i hayatında ve kemal-i akl ve sıhhatında teberruât-ı Şer'iyye ve tasarrufat-ı mer'iyesi nafize olduğu halde..."*[110] şeklindeki ifadelerde görüldüğü üzere vakıf yapacak kişinin aklen ve sıhhaten tam olması tasarruflarının geçerli olması için ehliyet şartını haiz olması gerekmektedir. Aksi takdirde aklı yerinde olmayan, bilinci sarsılmış derecede hasta olan bir kişinin kendi malı üzerindeki tasarrufları geçerli değildir. Ayrıca borçtan dolayı mahcur bulunmaması, bu işi sevap kazanma niyetiyle yapması gerekir.[111]

Vakıflarla ilgili bilgilere en bariz şekliyle vakfiyelerle ve vakıflarla ilgili hizmetleri bildiren diğer belgelerle ulaşabiliyoruz. Genelde vakfiyenin mahkemeye tescil ettirilmesiyle gerçekleşen vakıf, belge ve bilgi bakımından kayıtlarda mevcut olan vakıftır. Dolayısıyla bu nevi vakıfların kayıtlarını, vakıf dökümanında bulmakta bir güçlük yoktur. Ancak vasiyet yoluyla veya fiilî olarak gerçekleştirilip kayıtlara geçirilmeyen vakıfların geçerliliği olmasına rağmen kayıtlarda olmaması sebebiyle tespitinde zorluk olacağı aşikârdır.

Mahkemede şahitler huzurunda tescili gerçekleştirilerek resmiyet kazandırılan belgeye "vakfiye" veya "vakıfnâme" denilmektedir. Vakfiyeler, vakıf müesseselerinin tapusu niteliğindedir. Gerçekten yüzyılları aşarak günümüze kadar gelmeyi başaran nice hayrî müessese ve onların gelir kaynağı niteliğindeki gayrimenkulleri bu vakfiyeler esas alınarak muhafaza edilmiştir. Vakfiyeler, Urfa Sancağı dâhilinde kurulan vakıfların nasıl yönetildiğini, mütevelli olarak kimlerin tayin edildiğini, mütevellilerde aranan şartları, tayini yapan makamı ve bu yapıda tarihî süreç içinde ne gibi değişimler olduğunu bize gösteren önemli belgelerdir. Vakfiyeler, içerikleri bakımından vakfın tüzüğü durumundadırlar. Vakıf kurucusu, vakfiyedeki şartlarla bu tüzüğün hükümlerini düzenler ve bu şartların uygulamada nasıl tatbik edileceğine dair kaideleri belirler. Vakfedilen malların vakfediliş maksatlarına uygun kullanılması için öncelikle korunmaları, bakılıp gözetlenmeleri, işletilmeleri ve elde edilen gelirin vakfiyede belirtilen cihetlere sarfedilmesi gerekir.

Vakıfları mütevelliler idare ederler. Vakıf kuran kimse genellikle ilk önce kendisi mütevelli olur, vefatından sonra da kimin bu işi yapacağını vakfiyesinde belirtirdi. Bazen de vakıf kurucusu vakfiyesini kadıya tescil ettirirken mahkeme huzurunda kimi mütevelli tayin ettiğini itiraf eder, tayin edilen mütevelli de genellikle mahkemede bu görevi üstlenmeyi kabul ederdi. Bu durum şahitler huzurunda gerçekleşirdi.

Osmanlı devleti yönetiminde, devletin idarî, malî, siyasî ve kültürel müesseseselerinde olduğu gibi, kuruluşundan itibaren vakıflar da doğrudan doğruya kadının gözetim ve denetimi altında bulunuyordu. Kadılar, mütevellinin yönetimi üzerinde sürekli ve mutlak bir denetim icra ediyor, her an hesapların tetkikini isteyebiliyor; gelirin vakıf kurucusu tarafından öngörülmüş gayeye uygun olarak harcanıp harcanmadığını araştırabiliyordu. Uzun vadeli kiralama, mübadele, ödünç alma, dava açma veya müdafaa hazırlama gibi vakıflarla ilgili önemli konuları karara bağlıyordu. Hatta vakıf mütevellileri, ayrı bir nâzırı bulunsa bile, bazı tasarrufları yapabilmek için, "velâyet-i amme" sıfatıyla kadının görüşünü almak zorundaydı. "Velâyet-i amme"ye izafeten kadılara tanınan nezaret yetkisi, bazen kadılar tarafından, bazen de hususî teşkil olunan makamlar tarafından kullanılmıştır. Vakıfları denetleme görevinin değişik kişi ve makamlara tevcih edilmiş olması; vakıfların yönetiminde merkezî bir idareye geçiş ortamını hazırlamıştır.[112]

109 Kazıcı, Müesseseler, s. 275.

110 VGMA, 1760 *nolu Vakfiye Defteri*, s. 34-39; VGMA, 2167 *nolu Vakfiye Defteri*, s. 178.

111 Kazıcı, Müesseseler, s. 273.

112 N. Öztürk, *Vakıf Müessesesesi*, s. 64.

### 1.5.2. Evkaf Nezareti ve Urfa Evkaf Müdürlüğü

1826 yılında vakıfların idaresini daha düzenli yürütmek için bakanlık seviyesinde Evkaf Nezareti kurulmuştur. Bu müessese II. Mahmud tarafından, sultanlara ve onların yakınlarına ait dağınık vaziyette bulunan vakıfların tek elden idare edilmesi ve vakıf sektöründe başgösteren yolsuzlukların önlenmesi gayesiyle teşkil edilmiştir. Evkaf nezareti kısa sürede gerek eyalet ve gerekse sancaklarda bulunan vakıfları da kurumun çatısı altına almıştır.[113] Bu döneme kadar vakıflar, varsa vakfiyelerindeki şartlara göre yoksa vakıf kurucularının belirlediği esaslara göre idare edilimiştir. Padişah ve sultanlar kendi kurdukları vakıfların yönetimi ve denetimiyle yeterince meşgul olamadıkları için selatîn vakıflarının nezareti sadrazam, şeyhulislâm ve kapı ağaları gibi yetkililer tarafından yürütülmüştür.[114] Evkaf Nezareti kurulduktan sonra bu kurumun bir alt kurumu olarak evkaf müdürlükleri bir süre sonra bütün eyalet ve sancaklarda kendisini göstermiştir. Böylece şehirlerdeki vakıflar bu müdürlüğün çatısı altında daha düzenli bir işleyişe kavuşmuştur.

Urfa evkaf müdürlüğünün kurulması ve ilk müdürünün tayin edilmesi 1845 yılında gerçekleşmiştir.[115] İlk evkaf müdürü olarak Urfa âlimlerinden Hac İbrahim oğlu Mustafa Efendi tayin edilmiştir.[116] 1850 senesine kadar evkaf müdürlüğü görevini devam ettiren Mustafa Bey'in yerine Muhtar Bey tayin edilmiştir.[117] Ondan sonra vakıf müdürü olarak tayin edilenlerin genellikle iki yıl süreyle bu görevi yürüttükleri tespit edilmiştir. Muhtar Bey'den sonra Urfa Evkaf Müdürlüğü görevini sırasıyla Mehmed Arif Bey,[118] Fikri Bey[119] ve Şerif Bey[120] adlı şahıslar üstlenerek bu görevi ikişer sene yürütmüşlerdir. Onlar Urfa vakıflarını koruyup kollamada titiz davranmışlar, vakıf mallarına başkaları tarafından herhangi bir zararın verilmesine fırsat vermemişlerdir.

1321 (1903) senesi Haleb Vilayeti salnamesine göre; Urfa Sancağı Evkaf Müdürü Mustafa Tevfik Efendi'dir. Evkaf İdaresi Kâtibi ise Müslim Efendi'dir.[121] Urfa Sancağı'nın idarî yapılanmasında Evkaf idaresinin yanı sıra bir de Evkaf Komisyonu mevcuttur. Bu tarihte Evkaf Komisyonu bir reis ve beş azadan teşekkül etmektedir. Komisyon Reisi Müftü Efendidir. Azaları ise; Evkaf Müdürü Mustafa Tevfik Efendi, Hacı Ömer Efendi, Hacı Abdurrahman Efendi, Haydar Ağa ve Mevlevî Şeyhi Seyyid Ahmed Efendi'dir.[122] Bu örnekte görüldüğü üzere evkaf müdürü ve komisyon üyesi olarak tayin edilen kimseler, Urfa'nın önde gelen şahsiyetleri arasından seçilmiştir. Bunlar müftü, efendi, ağa ve şeyh olabiliyordu.

Bu dönemde evkaf müdürleri çeşitli yetkilerle donatılmış önemli memurlardır. Merkezî idareye karşı vakıfların her türlü iş ve işleyişinden sorumludurlar. Özellikle vakıfların muhasebe kayıtlarının düzgün tutulması, muhafazası, kontrol edilmesi, tahsil edilen meblağlara dair makbuzların tutulması ve muhafazası, makbuzlarla defterlerin mühürlenerek Evkaf Nezaretine gönderilmesi onların başlıca sorumlu oldukları vazifelerdi.[123]

Evkaf müdürlerinin yetki ve sorumluluklarıyla ilgili olarak Şer'iyye sicilinde yer alan bir fermanda evkaf müdürleriyle ilgili yapılması gereken hususlardan bahsedilmektedir. "*...teslim olunacak layiha-i seniyyemde yazılı nizamâta uygun olarak hüsn-ü idare ve ru'yet ettirilmesi ve her sene muhasebeleri görülüp mühürlenmiş defterleriyle mürettebât-ı hazine, ...*

113 Nazif Öztürk, *Evkaf-ı Hümayun Nezareti*, XI, 521-522.

114 Nazif Öztürk, *Evkaf-ı Hümayun Nezareti*, XI, 521-522; Yediyıldız, "Müessese Toplum Münasebetleri...", *Vakıflar Dergisi*, 15: 26.

115 *204 nolu UŞS, s.* 135.

116 204 *nolu UŞS, s.* 135.

117 *205 nolu UŞS, s.* 16.

118 *205 nolu UŞS, s.* 16.

119 *205 nolu UŞS, s.* 22.

120 *205 nolu UŞS, s.* 54.

121 *Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb*,1316, s. 289; *Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb*, 1321, s. 401.

122 *Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb* (1321), s. 401.

123 *205 nolu UŞS*, s. 12.

*ferağ ve intikalât ve rusûmât vesaireye her vecihle halel gelmeyerek ve herhangi bir şekilde mütemmim ve ihfa olunmayarak Evkaf-ı Hümayun hazinesine gönderilmesi ve selefinin memuriyete başlamasından ayrılmasına kadar bütün makbuzların, gönderilen evrakın ve yapılan ödemelere (muhasebeye) dair belgelerin meclisce (Urfa sancağı meclisi) tetkik edilerek, şayet bir zimmeti ortaya çıkar ise tahsil olunarak müfredat ve mazbata defterleriyle (Dersaadet'e) gönderilmesi..."*[124] şeklinde talimatların yer aldığı fermanda Evkaf müdürleri arasındaki devir teslimle ilgili olarak Urfa sancağı meclis üyesi olan idarecilerine bir talimat verilmektedir. Yukarıda latinizesi kaydedilen fermana göre evkaf müdürlerinin görevlerini îfa etmeleri için bir nizamname mevcuttur. Vakıfların idaresi nizamnameye uygun yürütülecektir. Buna göre "hüsn-ü idare", yani idareyi güzel yapmak esastır. Vakıfların iş ve işlemlerinin takibi, denetlenmesi, muhasebelerinin senede bir titizlikle yapılarak defterlere kaydedilmesi, bu defterlerin mühürlenmesi, terettüp eden vergi miktarlarının tahsil edilerek evkaf hazinesine gönderilmesi fermanda talep edilen hususlardır. Ayrıca evkaf müdürlüğünde ve vakıflarla ilgili görevlerde tayin ve azil durumlarına dair bilgilerin de evkaf hazinesine bildirilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Evkaf müdürlerinin görevlerine başlamalarından görevini halefine devredinceye kadarki zaman zarfında işlem görmüş makbuzların, merkeze gönderilen evrakın ve yapılan ödemelerin Urfa sancak meclisince incelenmesi istenmiştir. Şayet bir zimmeti açığa çıkarsa, evkaf müdüründen tahsil edilmesi ve tahsil edildiğine dair makbuzun da diğer evraklarla beraber Dersaadet'e (İstanbul'a) gönderilmesi talimatı verilmiştir. Bu fermandan Osmanlı'da evkaf müdürlerinin kendi başlarına buyruk olmayıp iyi bir mekanizma tarafından denetlendiğini de ortaya koymaktadır.

Bir başka vesika bize Padişahın, evkaf müdürüne ve yaptığı işe ne derece önem verdiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır: "... ve *sen ki müdir-i mûma ileyhsin, sen dahi emrim gereğince amel ve hareket edesin. Layiha-i seniyyemin münderacâtındaki şurûtu ve nizamâtı harfi harfine icra ederek memuriyet görevini yerine getirmeye gayret gösteresin. Layiha-i seniyyeme aykırı hareket etmeyesin*" [125] ifadeleriyle önemli tenbihlerde bulunmaktadır. Bu babta 6 Muharrem 1269 (20 Ekim 1852) tarihînde Haleb Valisi Vezir Süleyman Paşa'ya, Urfa Sancağı Kaymakamı Hüseyin Paşa'ya ve Haleb Defterdarı Ratıb Efendiye hitaben gönderilen fermana göre Urfa Evkaf Müdürü Muhtar Bey'in yerine Mehmed Arif Bey tayin edilmiştir. Mehmed Arif Bey'in bu işe liyakatli, *emval-i evkaf ve hazineden zimmetine bir akçe geçirmeyecek derecede güvenilir ve şayet zimmeti zuhur eder ise tazminine hazinece tekeffül kılınmıştır.*"[126] Yani padişahın güvenini kazanmış bir zat, Urfa evkaf müdürü olarak tayin edilmiştir.

1260 (1845) senesinde padişah tarafından evkaf müdürlerine gönderilen bir layiha-i seniyye, evkaf müdürlerinin yetki ve sorumluluklarına dair önemli hususları içermektedir. Bu layihaya göre, mazbut ve mülhak durumda olan vakıfların Tanzimatın başlangıcında müşirlerin, defterdarların ve kaymakamların nezaret (denetim) etmelerine bırakılmıştır. Vakıfların idare edilip, muhasebelerinin yapılarak, gerek Evkaf Hazinesi, gerekse Haremeyn Hazinesi hisselerinin bu hazinelere gönderilmesi hususunda gerekli başarının elde edilemeyip karışıklıklara sebep olduğu anlaşıldığından hükümet merkezinden vakıfların idaresini müstakillen yürütecek olan evkaf müdürlerinin atanmasına gerek görülmüştür. Bundan böyle atanacak evkaf müdürlerinin uygulamada esas almaları gereken değişiklikleri ihtiva eden bir talimatname de gönderilmiştir.[127] Bu talimatnameye göre; Evkaf Nezareti ve Haremeyn Vakıfları dâhilinde bulunan menzil, dükkân, han, hamam, bağ, bahçe, tarla ve diğer müsakkafât ve müstagallât mutasarrıflarından Müslüman veya gayrimüslim kimselerden çocuksuz olarak ölenlerin uhdelerinde bulunan arazi ve binaların müzayede ile değerlerinin tespit edilerek taliplerine icara verilmesi istenmektedir. Bu kiralardan elde edilen gelirden öncelikle personelin maaşlarının ve vakfın giderlerinin karşılanması ve Evkaf Nezareti hazinesine ait payın derhal merkeze gönderilmesi talep edilmektedir.[128]

124 *205 nolu UŞS*, s. 12.
125 *205 nolu UŞS*, s. 12.
126 *205 nolu UŞS*, s. 12.
127 *204 nolu UŞS*, s. 136.
128 *204 nolu UŞS*, s. 136.

Fermana göre, vakıf musakkafâtlarına mutasarrıf olanlardan ferağ ve intikal vukuunda kaç kuruş alınır ve kaça satılır ise bundan böyle ziyade ve noksan talep edilmeyecektir. Musakkafâtın ferağında % 3, intikalinde % 1,5 kuruş hesabıyla harc alınacaktır. Bu durumların her hepsinde tahsil edilen harc her neye bâliğ olur ise olsun yarısı mütevellî, kâtib ve câbi gibi hademe-i vakfa verilecektir. Diğer yarısı ise evkaf hazinesine ait olacaktır. Vakıf gelirleri tahsil edildikten sonra mahallinde mevcut olan mütevellî, kaymakam, kâtib ve câbisi her kim mevcud ise bunlar beraberce vakıf muhasebe defterini imzalayarak evkaf hazinesine göndereceklerdir.[129]

Urfa Evkaf Müdürlüğü'nde müdürün yanı sıra muhasebeci ve kâtib de çalışmaktadır. Müdürün olmadığı zamanlarda muhasebecinin Evkaf Komisyonlarında yer alıp ona vekâlet ettiği salname kayıtlarından anlaşılmaktadır.[130]

### 1.5.3. Mütevelli ve Mütevellide Bulunması Gereken Şartlar

Vakıf müessesesinde görev alan personelin idare edilmesi ve maaşlarının karşılanması yine vakıf akarlarının maksada uygun işletilmesine bağlıdır. Bütün bu iş ve işlemlerin vakıf kurumlarında yürütülmesi ancak bir idarecinin tayin edilmesiyle mümkün olabilir. İşte bu görevleri deruhte edip yerine getiren kimseye "mütevelli" denilmektedir. Mütevelli, gerek vakıf malların korunması ve yönetilmesinde gerekse vakıf kurumlardaki görevlilerin atanmasında birinci derecede sorumlu ve yetkilidir. Bu kurumlardaki vefat, feragat gibi nedenlerle herhangi bir kadronun münhal olması durumunda mütevellilerin teklifi, kadı ya da naibin onayıyla yeni bir atama gerçekleşirdi. Bazen mütevellinin eş anlamlısı olarak da kullanılan "nâzır" terimi, daha çok mütevellinin tasarruflarını denetleyen, teftiş eden kişi anlamına geliyordu.[131]

Bir kimsenin mütevelli olması için elbetteki bazı özellikleri taşıması gerekir. Mütevellide öncelikle Müslüman olma şartı aranmaktadır. Hanefilerden bazıları, gayrimüslimin de ehil olması durumunda mütevelli tayin edilebileceğini kabul etmekle birlikte, İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre, mütevellilik bir nevi velayet kabul edildiğinden gayrimüslimin mütevelliliği caiz olmayıp, mütevellinin Müslüman olması şarttır.[132] Mütevelli, âkil, bâliğ, güvenilir ve vakfı idareye muktedir olmalıdır. Bu özellikleri taşımayan kimse mütevelli tayin edilemez. Vakıf kurucusu, vakfın mütevelliliği görevini küçük bir çocuğa şart koşsa, çocuk bulûğ çağına erişip vakfı idare işlerini yürütmeye yeterli seviyeye gelinceye kadar tevliyet görevini yürütecek ehil bir kimse onun yerine tayin olunur. Sonra çocuk, bulûğ çağına erişip, vakfı idare edebilecek seviyeye geldiğinde görev o çocuğa verilir.[133]

Mütevelli, adaletli davranan, herkesin kendisinden emin olduğu, toplumda güvenilir olarak bilinen bir kimse olmalıdır. Çevresinde ahlakı övülen, sözüne güvenilen, günah işlemekten sakınan dindar biri bu göreve getirilmelidir. Mütevelli, vakfın idaresini yürütecek yeterlilikte olmalıdır. Mütevellinin erkek olması şart değildir, kadın da mütevelli olabilir; ancak mütevelli olan kimsenin vakfı idare edebilecek, vakfın işlerini yürütmeye ehil ve muktedir olması gerekir. Ehliyet ve kabiliyeti olmayanın mütevelli tayin edilmesi caiz olmaz. Bir kişinin birden fazla vakfa mütevelli olması caiz olduğu gibi, birkaç şahsın tek bir vakfa müştereken mütevelli olması da mümkündür. Mütevelli tayin edilmek isteyen kimseye tevliyet görevi verilmez, ancak talip olan kimse tevliyetin meşrutun lehi ise o durumda görev verilir. Tevliyeti kimseye meşrut olmayan bir vakfa, vâkıf kendisi mütevelli olup vakfın idaresini yürütür. O, öldükten sonra o vakfa hâkim mütevelli tayin eder.[134]

Mütevellilik geleneği, Asr-ı Saadet'te ilk olarak kendi mülkiyetinde olan Fedek arazisini vakfeden Hz. Peygamber'in,

129 204 nolu UŞS, s. 136.

130 *Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb* (1321), s. 401.

131 A. Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, s. 356.

132 A. Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, s. 319.

133 204 nolu UŞS, s. 498.

134 Ö. Hilmi, s. 85; A. Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, s. 239.

mütevelliliğine Hz. Ebubekir'i tayin etmesi ile başlamıştır. Kendi vakıflarına ilk defa mütevellilik yapan kişinin de Hz. Ömer olduğu bilinmektedir.[135]

Urfa vakıflarına göz attığımızda vakıf kurucularının genellikle tevliyeti evlatlarına şart koştuklarını görmekteyiz. Urfa'da tespit ettiğimiz 230 vakfın vakıf kurucularının tamamına yakını nesilden nesile mütevellilerini ve yönetim şartlarını kendileri tayin etmiştir. Merkezî ve mahallî yöneticiler, yetkilerini ancak anlaşmazlık veya tayinler sırasında kullanmışlardır. Vakıf kurucuları, vakıflar yoluyla ailelerinin birlik ve beraberliğini, mal-mülklerinin bütünlüğünü asırlarca korumuşlardır. Soylarından gelenlere (çocuklarına, torunlarına) sürekli bir iş imkânı sağladıkları gibi, hayrât kurumları ile irtibatlandırarak, vakıf kurma geleneğinin devamı konusunda teşvik edici olmuşlardır.[136] Vakfın hizmetinde kusur gösterenlere mütevelli tarafından görev verilmemesi vakıf kurucusunun vakfiyede zikrettiği hususlar arasında yer almıştır.[137]

Mütevelliler, vakıflar ile ilgili davaları mahkemeye intikal ettirirken bazen vekil (avukat) tayin etmişlerdir. Arşiv belgelerine göre Urfa'daki vakıflara mütevelli olanlar vakıflarla ilgili hukukî meseleleri çözmede kendilerine avukat tayin etmede çoğunlukla gayrimüslimlerden istifade etmişler, onları kendilerine avukat seçmişlerdir. Konumuza misal teşkil etmesi açısından Abbasiye vakfı mütevellisi Memiş oğlu Hacı Emin, 4 Zilkade 1310 (20 Mayıs 1893) tarihli bir hüccete göre o, leh ve aleyhinde açılmış ve açılacak olan bütün davalarla ilgili mahkemelerde kendi adına her türlü işlemleri yürütmek üzere Manas oğlu Kirkor'u vekil tayin etmiştir.[138]

Bu dönemde kadınların da mütevelli oldukları görülmektedir. Mesela, 25 Zilhicce 1306 (22 Ağustos 1889) tarihli bir hüccete göre Ebabil vakfının mütevellisi Emine Hatun adında bir kadındır.[139] Yine 25 Şaban 1311 (3 Mart 1894) tarihli bir belgeye göre, Abbasiye vakfının başında mütevelli olarak Ayşe bt. Hacı Mustafa bulunmaktadır ve bu işi Hacı Emin adındaki bir zat ile beraber yürütmektedir. Hacı Emin vefat edince Ayşe bu görevi tek başına yürütmüştür. Ayşe'nin bu göreve getirilmesinin sebebi ise ailede bu görevi yapacak erkek çocuğun bulunmamasıdır.[140]Adile bt. Ali b. Bekir isimli bir kadın, 1226 (1811) tarihli vakfiyesinde belirttiği üzere kendisi sağ olduğu müddetçe vakfının mütevelliliğini yürüteceğini belirtmiştir.[141] 2 Şaban 1298 (30 Haziran 1881) tarihli bir belgeye göre ise Hasan Paşa Câmiî vakfı mütevelliliğine vâkıfın zürriyetinden Zübeyde adında bir hanım getirilmiştir.[142]

Bazı vakıf kurucuları vefatlarından sonra mütevelli olacak evlatlarının kız ya da erkek olması hususunda fark gözetmemişlerdir. Mesela, bu dönemde vakıf kuran Abdurrahman Çelebi böyle yapanlardan biridir.[143]1 Muharrem 1256 (5.3.1840) tarihli Vesile Hatun vakfiyesine göre, Urfa'nın Gerz Mescidi mahallesi sakinlerinden olan Vesile bt. İbrahim Halil, Gerz mahallesinde kendi mülkiyetinde olan evini bütün müştemilatıyla Allah rızası için vakfetmiş ve vakfına Tursun Hatun bt. Halil'i mütevelli tayin etmiştir. [144]

Osmanlı'da bir vakfın mütevelliliği görevinin bir kadına verilmesi yaygın bir durum değildir. Osmanlı'nın son dönemlerinde kadının sosyal hayatın çeşitli alanlarında aktif olmaya başlaması, vakıflarda görev almalarını da beraberinde getirmiştir.

135 Kazıcı, *Müesseseler*, s. 9.
136 *205 nolu UŞS*, s. 133; *205 nolu UŞS*, s. 135.
137 VGMA, 2167 *nolu Vakfiye Defteri*, s. 178-182.
138 *220 nolu UŞS*, s. 379.
139 *221 nolu UŞS*, s. 359.
140 *219 nolu UŞS*, s. 102.
141 VGMA, *2167 nolu Vakfiye Defteri*, s. 148.
142 *225 nolu UŞS*, s. 41.
143 *225 nolu UŞS*, s. 41.
144 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 66.*

Urfa vakıflarında genellikle vakıflar, aile vakfı veya yarı-aile vakfı tarzında olduklarından mütevelliliğin daha çok evlada meşrut olduğunu yukarıda zikretmiştik. Kendi neslinin sona ermesi ihtimalini de göz önüne alan vakıf kurucuları, "neslin inkirazı" durumunda vakıf üzerinde tasarrufa kimin yetkili olacağını da belirtmişlerdir. Neslin inkirazında vakıf kurucuları, mütevelliliği ya hayrât görevlilerine bırakmışlar, ya da vakfa mütevelli olacak kişi için bir takım ön şartlar koyarak tayin etme yetkisini re'y-i hâkime bırakmışlardır.[145]

Urfa'da vakıfların çoğu, idaresi için bir mütevelliden başka bir görevliye ihtiyaç duyulmayan küçük vakıflardı. Böyle vakıflarda mütevelli tek başına her türlü hizmeti yürütebiliyordu. Urfa vakıflarının bazıları da büyük çaplı ve çok yönlü idi. Yusuf Paşa vakfı ile Rıdvan Ahmet Paşa vakfı gibi vakıflar bu türdendi. Hizmetleri bakımından hayatın her alanına hitap eden ve bütçeleri bakımından zengin olan bu tür vakıflar, faaliyet sahalarının genişliği ve çeşitliliği bakımından tek bir kişi tarafından izlenmesi mümkün değildi. Bu yüzden mütevellinin yanı sıra vakfa nâzır, kâtip, cabî ve kilerci gibi görevliler de tayin edilmiştir.[146]

Vakıflarda zaman zaman değişik sebeplerle mütevelli değişikliğine gidilmiştir. Bu değişikliklerin sebepleri üzerine yaptığımız araştırmaya göre mütevelli değişikliklerinin çoğu ölüm, bir kısmı "rızaen ferağ" veya "kasr-ı yed" gibi gerekçelerle gerçekleşmiştir.

Urfa Mutasarrıfı olarak önemli bir görev ifa etmiş olan Rıdvan Ahmed Paşa, vakfiyesinde, vakıflarının idarecilik görevini (mütevelliliğini) kız olsun, erkek olsun aralarında bir fark gözetmeksizin kendi soyundan gelen, yaşı en büyük evladına bırakmaktadır. Kendisi bir devlet görevlisi olmasına rağmen, vakıflardaki teamülün aksine vakfın nezareti (teftiş edilmesi) görevine devlet adamlarından valilerin (vulât) veya hâkimlerin (hükkam) müdahale etmemelerini talep etmektedir.[147]

### 1.5.4. Vakıflarla İlgili Urfa Şer'iyye Mahkemesine İntikal Eden Dava Örnekleri

Bu dönemde vakıflarla ilgili ortaya çıkan sorunların zaman zaman mahkemeye intikal ettiği ve çözülmeye çalışıldığı görülmektedir. Hasan Paşa (Tahtemur) vakfı mütevelliliği meselesi dava konusu olmuştur. Bu davada vâkıfın evlatlarından olan Zübeyde Hanım bt. Hasan Ağa, vâkıfın evlatlarının en yaşlısı olduğunu söyleyip vakfın mütevelliliği görevinin kendi hakkı olduğunu iddia ederek mahkemeye başvurmuştur. Her iki tarafın vekillerinin (avukatlar) başvurusu sebebiyle mahkeme kararı sonuçlanıncaya kadar söz konusu vakfın mütevelliliği görevine maslahat gereği bir kayyûm tayin edilmiştir. Tarafların, vekillerinin ve on iki kişilik şuhûdu'l-hal (şahitler) heyetinin hazır bulunduğu duruşmada Zübeyde Hanım'ın evlad-ı vâkıfın en yaşlısı ve en olgunu olduğu tespit edilmiştir. Bu tespite dayalı olarak mahkemece alınan karar gereği söz konusu görev bir beratla Zübeyde Hanım'a tevdi edilmiştir.[148]

25 Cemadiye'l-ula 1262 (21 Mayıs 1846) tarihli bir mahkeme kaydına göre Hacı İbrahim Efendi vakfına ait bir değirmenin işletilmesi dava konusu olmuştur. Buna göre vakfın harabe hale gelmiş değirmeni Halil b. Yahya tarafından tamir edilerek işletilmekte iken evlad-ı mürtezikadan olduğunu iddia eden Mehmed Emin, elindeki vakıfnâme mucebince değirmendeki hissesine kendisi mutasarrıf olmayı taleb ederek mahkemeye başvurmuştur. Yapılan duruşma sonucunda Halil b. Yahya haklı görülmüş ve değirmeni işletme hakkı ona bırakılmıştır.[149]

17 Cemâziye'l-evvel 1287 (15 Ağustos 1870) tarihli mahkeme kararına göre, Urfa'da bulunan Halilürrahman Vakfı'nın mütevellisi Hüseyin oğlu Ömer Efendi'dir. Vakıf dâhilinde mevcut olan Hindiyan Tekkesi'nin şeyhi Abdullah oğlu Veliyyüddin'dir. Mütevelli Hüseyin, Veliyüddin'in vakfın parasını zimmetine geçirdiğini iddia ederek dava açmıştır. Duruşma sonunda iddia isbat edildiğinden, vakfa ait üç bin kuruşun mütevelliye ödenmesine karar verilmiştir.[150]

145 VGMA, 586 *nolu Vakfiye Defteri*, s. 180; *225 nolu UŞS*, s. 1; BOA, *Evk. Vkf*, 18/62.

146 BOA, *Ev. Vkf.* 18/62.

147 "...ve dahi umûr-u evkafına mütevelliden gayrı bir ahad karışmaya ve vulât ve hükkamdan ve kudâttan bir ahad azli ve nasb ve muhasebe-ı mütevelliye bivechin min'el-vücûh ve sebeben min'el-esbab müdahale etmeyeler..." (*206 nolu UŞS*, s. 639).

148 BOA, *Cevdet Maarif*, 2308.

149 *204 nolu UŞS*, s. 15.

150 *214 nolu UŞS*, s. 89.

Aile vakıfları gelirlerinin ehl-i mürtezika tarafından paylaşılması hususunda çıkan anlaşmazlıklar yine dava konusu olmuş ve mahkemelere intikal etmiştir. Bu konuda Muhammed b. Korkut vakfı ile ilgili şu bilgilere rastlamaktayız: 1 Rebiulâhir 1273 (29 Kasım 1856) tarihli bir belgeye göre, vâkıf Muhammed b. Korkut'un evladının birinci batından kimsesi kalmamıştır. İkinci batından vâkıfın evladı olduklarını iddia eden ve galle fazlasının evlatlarına meşrut olması dolayısıyla kendilerine pay verilmesi talebiyle dava açan bazı kişiler, talep edileni delilleriyle ve şahitleriyle ıspat edemediğinden davanın reddine karar verilmiştir.[151]

Görüldüğü üzere bazı davalarda yer alan iddiaların ispat edilemediği ve dolayısıyla reddedildiği de olmuştur. Şu davalar da reddedilenler arasındadır: 1 Receb 1298 (30 Mayıs 1881) tarihli bir hüccete göre, Urfa'da Gerz Vakfı mütevellisi olan Hüseyin b. Aynalıoğlu Hasan, vakfa ait bir evi elinde bulunduran Ali Ağa b. Maho aleyhine dava açmıştır. Mahkemedeki oturumda, Ali Ağa'nın vakfa ait evi Hekimdede mahallesinde bulunan bir ev ile vakıf yönetiminin iznini almadan değiştirdiği ve kendi mülkü haline getirdiği iddia edilmiştir. Ancak bu iddia ispat edilemediğinden mahkemece davanın reddine karar verilmiştir.[152]

Aile vakıflarında ehl-i mürtezika arasında çıkan anlaşmazlıklar da mahkemeye intikal etmiştir. Fatıma Hatun vakfı mürtezikasından olan Şeyho kızı Zemzem, vakıf gelirindeki payını alamadığından kardeşi Yahya'yı mahkemeye vermiştir. Mahkeme, Zemzem Hanım lehinde karar vermiştir.[153] Görüldüğü üzere vakıflarla ilgili mahkemeye intikal eden davalar çeşitli hususlarda olabiliyordu.

### 1.6. SOSYAL STATÜLERİ BAKIMINDAN VAKIF KURUCULARI

Dünyada topluma faydalı olması yönüyle devamlılık ifade etmesi, ahirete azık olması yönüyle de öldükten sonra bile amel defterine sevapların yazılmasına vesile olan bir ibadet olması sebebiyle vakıf, maddi durumu müsait olan her Müslümanın gerçekleştirmek istediği bir iyilik hareketidir. Bu bakımdan devleti elinde tutan padişahlardan, saray erkânından, komutanlardan, idarecilerden, paşalardan, gönlü hayır yapma aşkıyla yanıp tutuşan her kesimden insana kadar herkes vakıf yapmaya çalışmıştır. Her kesimden hayırseverin vakıf tesis ettiği tarihî şehirlerden biri de Urfa'dır. Vakıf eylemini gerçekleştirenler sadece erkekler değildir. Urfa'lı kadınların da hayır işlerinde erkeklerle yarıştıklarına belgeler şahitlik etmektedir.

Urfa'da devlet yönetiminin çeşitli kadamelerinde görevli bulunan zevatın aynı zamanda vakıf kurmaya da önem verdikleri arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Osmanlı'da hemen hemen tüm devlet adamlarının vakıflar kurdukları bilinen bir gerçektir. Padişahların devletin merkezinde vakıf kurma ile yetinmeyip taşrada da vakıflar kurduklarına şahit oluyoruz. Urfa gibi tarihî ve kültürel açıdan önemli olan bir şehirde de padişahlar vakıf kurmaktan geri durmamışlardır. Mesela, Kanunî Sultan Süleyman'ın Halilürrahman Tekkesine,[154] Sultan IV. Murad'ın da Hindiyân Tekkesine yaptığı tahsisatlar,[155] padişahlar tarafından Urfa'da gerçekleştirilen vakıfların belli başlı örnekleridir.

Esas itibariyle vakıf kuran herkesin zengin olduğunu söylemek mümkün değildir. Bazı belgeler, vakıf kuran hayırsever kişilerden bazılarının sadece bir eve sahip olduklarını ve o evlerini de vakfettiklerini bize bildirmektedir. Özellikle "ölüm ötesi" hayata iyi bir azık olur düşüncesiyle hareket eden gönlü zengin nice şahısların sahip oldukları tek evlerini de vakfettiklerini görmekteyiz. Vesile Hatun bt. İbrahim, başka bir mülkü olmadığı halde sahip olduğu tek evini vakfetmesi bu duruma iyi bir örnektir.[156]

151 *208 nolu UŞS*, s. 15.

152 *208 nolu UŞS*, s. 300.

153 *208 nolu UŞS*, s. 364.

154 VGMA, *2167 nolu Vakfiye Defteri*, s. 22, 23.

155 *204 nolu UŞS*, s. 116.

156 206 nolu UŞS, s. 103.

İslâm toplumlarında büyük bir hayır yarışı olarak kabul edilen vakıf yapma hizmetinde erkek ve kadınların adeta yarıştığı görülür. Urfa gibi erkek egemen bir toplumda vakıf kurma faaliyetleri genellikle erkekler arasında olsa da imkân bulduğu zaman Urfa kadınının da bu hayır yarışında yer aldığını görmekteyiz. Fakat ifade etmemiz gerekir ki Urfa'da vakıf kuran kimselerin ekseriyeti erkeklerden olmuştur. Urfa'da vakıf kuran erkekler arasında özellikle şunları zikredebiliriz: Urfa (Rakka) mutasarrıfı olarak görev yapan Yusuf Paşa, Rıdvan Ahmet Paşa ve Firuz Paşa gibi valiler. Camiî, tekkesi, mektebi, medresesi, kütüphanesi ve misafirhanesi olan külliyeleri meydana getiren Şeyh Hacı Ramazan Efendi b. Hacı Gazi ile Hacı Sakıb Efendi'yi de burada zikretmek gerekir. Aynı zamanda mutasavvıf olan bu iki hayırsever, inşa ettikleri vakıf eserleriyle bir yandan şehrin fizikî yapısına katkıda bulunurken diğer yandan halka manevî anlamda önderlik yapmışlardır.[157]

Osmanlı dönemi Urfa'sında çok sayıda vakıf kurulduğunu ve vakıf kurucularının büyük bir çoğunluğunun erkek olduğuna işaret edilmişti. Ancak bunun en önemli sebebinin Urfa kadınının erkeği kadar hayırsever olmamasından ziyade, toplumun erkek egemen bir toplum oluşundan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Toplumun bu özelliğine rağmen Osmanlı asırları boyunca olduğu gibi 19. yüzyılın ikinci yarısında da Urfa'da vakıf kuran çok sayıda kadının olduğunu görmekteyiz. Bunlardan bazılarının kurdukları vakıf, küçük çaplı bir ev veya dükkân olmakla birlikte, bazılarının günümüze kadar binası ulaşmış olan cami ve medrese gibi hayrata yönelik vakıflar kurduklarını da biliyoruz.

Ümmü Gülsüm Hanım, Rızaiye Medresesini kuran hayırsever kadınlardan biridir. Bu kadın, Ruha'da At Pazarı bitişiğindeki 8 aded dükkânını vakfetmiş ve kurduğu vakfı, kendi ismiyle anılmıştır.[158] Yine bu dönemde Emine hatun isimli hayırsever bir kadın, bir ev vakfetmiştir. Yeterli derecede avlusu bulunan bu evin müştemilatında, bir çardak, dört oda, iki mutfak ve bir eyvan yer almaktadır.[159] Şerbetçizâde Hace Fatıma bt. Hac Mehmed de bir vakıf kurmuş, vakfiyesinden anlaşıldığına göre bir değirmen ve bir bostandaki yarı hissesini vakfetmiştir.[160]

Bir mutasavvıf olan Hacı Gazi Halife'nin kızı ve Şeyh Ramazan Efendi'nin kızkardeşi Nefise Hanım da vakıf kuran kadınlardan biridir. O, iki bostanı, dört dükkânı ve bir değirmeni vakfetmiştir. Ayrıca kayda değer bir kültür hizmeti olarak bütün kitaplarını vakfetmiştir. Nefise hatun, vakfettiği kitapların tekke dışına çıkarılmaması hususunu vakfiyesinde belirtmiştir.[161]

Vesile Hoca bt. Abdulbaki, 5 bahçe ve 4 dükkân vakfetmiştir. Evlatlarına meşruttur. Neslin inkirazında Haremeyn evkafına ilhak olunacaktır.[162] Adile bt. Ali b. Bekir isimli hayırsever kadın, Rebiulahir 1226 (Mayıs 1811) tarihînde tescil ettirdiği vakfiyesine göre 3 ev, 2 oda ve 1 su kuyusu vakfetmiştir.[163]

Şerbetçizade Hâce Fatıma bt. Hacı Mehmed isimli hayırsever kadın, 1 değirmen ve bir bostanı aile vakfı kabilinden vakfetmiştir. Yaşadığı müddetçe kendisi vakfın mütevelliliğini ve tasarruf hakkını elinde bulunduracağını kayıt altına almıştır. Kendisinden sonra vakfın mütevelliliği görevini evlatlarının yürütmesini şart koşmuştur. Soyundan gelenlerin tükenmesi durumunda vakfının Haremeyn vakfına ilhakını istemiştir.[164]

Adile bt. Ali b. Bekir isimli kadın, bir ev vakfetmiştir. Vakfiyesinde hayatta olduğu müddetçe kendisi mütevelli ve mutasarrıf olacağını, vefatından sonra yeğenlerinin mütevelli ve mutasarrıf olacaklarını belirtmiştir. Her sene Ramazan-

157 VGMA, *586 nolu Vakfiye Defteri*, s. 176.

158 VGMA, *2150/2 nolu Vakfiye Defteri*, s. 10; VGMA, *588 nolu Vakfiye Defteri*, s. 95

159 VGMA, *2167 nolu Vakfiye Defteri*, s. 73.

160 VGMA, *619 nolu Vakfiye Defteri*, s. 5; VGMA, *2167 nolu Vakfiye Defteri*, s. 100.

161 VGMA, *586 nolu Vakfiye Defteri* s. 177.

162 VGMA, *2167 nolu Vakfiye Defteri*, s. 164-165.

163 VGMA, *2167 nolu Vakfiye Defteri*, s. 148.

164 VGMA, *619 nolu Vakfiye Defteri*, s. 5.

da bir hatm-ı şerif okunup ruhuna hediye edilmesini vasiyet etmiştir. Neslinin inkirazı durumunda vakfının, Haremeyn vakfına ilhak olunmasını istemiştir.[165]

Hâce Aişe Hatun bt. Seyyid Ali Çelebi ise bir bahçe ve bir dükkân vakfetmiştir. Bunlara kendisinin mutasarrıf olacağını, yaşadığı müddetçe ve sonrasında bu vakfın gelirinden Haremeyn fakirlerine yardım için bir macar altını[166] gönderilmesini vakfın şartları arasında zikretmiştir. Vakfın gelirinin masraflardan sonra arta kalanının yegenleri arasında paylaştırılmasını şart koşmuştur. Aişe Hatun, yegenleri munkariz olunca hâkimin izni ile mütevelli olarak tayin edilecek kimsenin dindar ve güvenilir bir şahıs olmasını özellikle belirtmiştir.[167] Vakfiyesinden ve galle fazlası gelirin paylaşılmasını yeğenlerine vasiyet etmesinden, Hâce Aişe Hatun'un çocuksuz olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı döneminde Urfa'da vakıflarla ilgili iş ve eylemlerde kadınlar, sadece vakıf kurucusu değildirler. Bazı kadınlar vakıflarla ilgili bir takım hizmetlerde aktif rol oynamışlardır. Kimisi vakıf yöneticiliği görevini üstlenmiş, vakfa mütevelli olmuştur. Mütevellilik yaparken de pasif bir yöneticilik yapmayıp vakıf mallarını korumada ve kollamada aktif davranmıştır. Hatta gerektiğinde vakfın mallarını korumak amacıyla hemcinslerine davacı olmuştur.[168] 25 Zilhicce 1306 (22 Ağustos 1889) tarihli bir hüccete göre, Urfa'da bulunan Ebâbil Vakfı'nın mütevellisi olan Emine Hatun, Ümmügülsüm bt. Abdullah aleyhine dava açmıştır. Emine Hatun, Ümmü Gülsüm'ün vakfa ait olan bahçenin ağaçlarını kesip sattığını iddia etmektedir. Emine Hatun, iddiasını mahkemede ispat etmiştir. Urfa Şer'î Mahkemesi, Ümmü Gülsüm'ün ağaçların bedelini ödemesine ve bahçeyi Emine Hanım'a teslim etmesi gerektiğine karar vermiştir. Vakfın mütevellisi olan Emine Hatun, böylece vakfın malını korumuş ve meydana gelen zararı tazmin ettirmiştir.[169]

Arşiv belgeleri Urfa kadınının tarih boyunca gerek hayra öncülük yapıp vakıf kurmada, gerekse vakıf yöneticiliği yapıp vakıf mallarının korunması, iş ve işlevlerinde hakkaniyete ve hukuka uygun olması noktasında aktif davrandığını hayrî işlerden geri kalmadığını ortaya koymuştur. Vakıf kuran hanımların bazılarının vefatlarından sonra vakıfları aracılığıyla ruhlarına Kur'an, mevlid ve dua tilavet olunmasını arzu ettikleri ve bunu kayda geçtikleri görülmüştür. Mesela, Hâce Aişe Hatun bt. Seyyid Ali Çelebi[170] ve Fatma bt. Haşim[171] isimli hayırsever kadınlar bunu arzu etmişlerdir.

## 2. HİZMET ALANLARINA GÖRE URFA VAKIFLARI

Bu bölümde Osmanlı döneminde Urfa'da kuruluşu gerçekleştirilip Müslüman topluma hizmet gerçekleştiren vakıflar üzerinde durulacaktır. Şüphesiz ki Urfa'da gayrimüslim vakıfları da kurulmuş ve gayrimüslim topluma hizmetler gerçekleştirmişlerdir. Gayrimüslim vakıfların kuruluş ve işleyiş şartları farklı olduğundan onların başka bir çalışmanın konusu olduğunu düşünüyoruz. Bununla birlikte Urfa'daki Müslüman vakıflarından gayrimüslimlerin istifadesinin önüne geçilmemiştir. Şehir merkezinde yaşayan gayrimüslim vatandaşların Müslüman vakıflara ait evleri kiralayarak oralarda ikâmet ettikleri, dükkânlarını kiralayarak mesleklerini icra ettikleri veya ticaretlerini gerçekleştirdikleri, köylerde yaşayanların da vakıfların arazilerini icar etmek suretiyle işletip geçimlerini sağladıkları bilin-

165 VGMA, *2167 nolu Vakfiye Defteri*, s. 148.

166 1833'de bir Macar altının değeri 45 kuruştur. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara 1997*, s. 109.

167 VGMA, *2167 nolu Vakfiye Defteri*, s. 74.

168 *219 nolu UŞS*, s. 131.

169 *221 nolu UŞS*, s. 359.

170 VGMA, *2167 nolu Vakfiye Defteri*, s. 74.

171 VGMA, *2150/2 nolu Vakfiye Defteri*, s. 118; VGMA, *2167 nolu Vakfiye Defteri*, 109

mektedir. Bütün bu örneklerden başka Yusuf Paşa vakfına ait bir arsayı cüz'î bir kira bedeli ile kiralayıp bir hıristiyan kilisesinin inşa edildiğini arşiv vesikaları ortaya koymaktadır.[172] Bu anlamda vakıfların Osmanlı döneminde Urfa'da Müslüman toplumla gayrimüslim toplumun birlikte yaşamasına önemli ölçüde katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Osmanlı toplumunda "vakfın en hayırlısı insanın en çok ihtiyaç duyduğu cihete yapılandır" anlayışı hâkim olmuştur. Bu nedenle hayırsever bir insan, bir taraftan sahip olduğu malını Allah yolunda harcayarak ahiret azığı yapmanın çabasını güderken, diğer taraftan gerçekleştirdiği hayrının toplumun bir derdine derman olmasını arzu ederdi. İslam dini mensuplarını dinin direği olan namaz için öncelikle camide cemaat olmaya davet etmekle birlikte, inananları hayatın her alanında birlik olmaya teşvik etmiştir. Hayatın her adımında birlik, beraberlik, dayanışma ve kardeşliği teşvik eden Yüce İslam dini, bu anlayışın bir sonucu olarak toplumda en güzel birlik, beraberlik ve dayanışmayı sağlayan vakıf kurumunu doğurmuştur.

"İnsanların hayırlısı insanlara faydalı olandır" anlayışını özünde barındıran vakıf kurumu, bu anlayış sayesinde toplumun ihtiyaç duyduğu hemen her alanda hizmet vermiştir. Bir bakıma vakıflar, İslamın hedeflediği temiz bir toplumu meydana getirme yolunda gerekli hizmetleri yerine getirmenin çabası içinde olmuşlardır. Böyle bir toplumun teşkiline katkı sağlamak amacıyla vakıf kurucusu olan hayırsever insanlar yaptırdıkları cami ve mescidlerle toplumun dinî ihtiyacına; mektep, medrese, tekke ve zaviye gibi kurumlarla eğitim ve kültürel ihtiyaçlarına; hastane gibi kurumlarla sağlık alanındaki ihtiyaçlarına; çarşı, pazar, han, hamam gibi kurumlarla sosyal alanlardaki ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışmışlardır. Her alanda topluma hizmet eden vakıflar, toplumsal hizmet ve dayanışmanın karakteristik örgütlenme biçimleri olarak tezahür etmiştir. Günümüzde belediyelerin, milli eğitim bakanlığının, sağlık bakanlığının ve daha nice devlet kurumunun gerçekleştirdiği hizmetleri, Osmanlının son asrında bile devletten yardım almadan gerçekleştiren vakıflar, gerçekten tarih boyunca çok önemli hizmetler icra etmişlerdir.

Vakıf kurumların Osmanlı toplumunda var oluşu, topluma bir güven vermiştir. Çünkü vakıflar, evi olmayanlara mesken temin etmiştir. Bu konuda Urfa özelinde Yusuf Paşa vakfı iyi bir örnektir. Vakfiyesinde yer alan kayıtlara göre Yusuf Paşa, iskân edeceği bir evi olmayanların ev yapabilecekleri konut arsaları tahsis etmiştir. Vakıflar, açtıkları aşevleriyle fakir olanlara sıcak yemek vererek toplumdaki aç insanlara umut ışığı olmuşlardır.

Toplumu ilgilendiren her alana, toplumu oluşturan her kesime hizmet veren vakıflar, Osmanlı Devleti tarafından desteklenmiştir. Vakıflar da devlete vefalı davranmış, devletin yapması gereken nice hizmetleri gerçekleştirmiştir. Böylece vakıflar, toplumla devlet arasında bir gönül köprüsü oluşturmuştur. Cami, tekke, zaviye ve medrese gibi vakıf kurumlarda bir araya gelen halk bir taraftan dinî ve sosyal donanımını manevî bir eğitimle sağlamaya çalışarak, topluma ve devlete vefalı ve faydalı fertlerin yetişmesinin yolunu açmıştır. Vakıflar sayesinde Osmanlı toplumu birbiriyle ve devletiyle barışık yaşayan bir huzur toplumu olabilmiştir.

İslam tarihi boyunca tüm Müslüman toplumlarda olduğu gibi Osmanlı dönemi Urfa toplumunda da vakıflar, din, eğitim, ekonomi ve sosyal alanlarda hizmet vermişlerdir. Bu manada câmiler, medreseler, saraylar, çarşılar, hastaneler, imaretler, çeşmeler ve daha birçok müessese vakıflarca kurulmuş ve vakıfların bünyesinde hizmet vermiştir. Vakıflar, dinî, kültürel ve de sosyal alanlardaki hizmetleriyle büyük rol oynamıştır.

Biz bu bölümde vakıfların hizmet alanlarını daha iyi ortaya koyabilmek amacıyla ayrıntılı bir biçimde incelemek istiyoruz. Bu nedenle Osmanlı döneminde Urfa'da Müslüman topluma hizmet amacıyla kurulan vakıfları "dine hizmet vakıfları"; "eğitim ve kültüre yönelik vakıflar" ve "sosyal vakıflar" şeklinde bir tasnife tabi tutarak değerlendirmek istiyoruz.

172 BOA, Ev, Vkf, 18/62, s. 6.

## 2.1. DİN HİZMETLERİNE YÖNELİK VAKIFLAR

Din hizmetlerine yönelik vakıflar, ibadet hayatına dair alanlarda kendilerini gösteren vakıflardır. Din hizmetleri, genellikle hayrî müesseseler olarak bilinen cami, mescid, tekke ve zaviye gibi yerlerde; namaz, sohbet, zikir, dua ve tilavet gibi dinî merasimlerin icra edildiği mekânlarda görülür. İslam kültür ve medeniyetinde camilerin başında gelen Mescid-i Haram ile Mescid-i Nebî ise Osmanlı toplumunun hayırseverlerinin neredeyse her hayır faaliyetinde unutmadığı İslam'ın iki kutsalıdır. Hz. İbrahim (a.s)'ın haremi olan Mekke ile Hz. Muhammed (s.a.v.)'in haremi olan Medine şehirlerinde yer almaları sebebiyle Müslümanlar bu iki şehre "Haremeyn" demişlerdir. Oralara ulaşımın zor olduğu zamanlarda nice hayırseverler gibi Urfa'lı hayırseverler de Haremeyn'e ve oraların sakinlerine surre göndermekle oralara yönelik hayır hareketlerini gerçekleştirmişlerdir.

"Din hizmetlerine yönelik vakıflar" başlığı altında Urfa'da din hizmetlerinin gerçekleştirildiği bir alan olan camilerden, mescitlerden ve haremeyne yönelik gerçekleştirilen vakıf faaliyetlerinden; hayatın zorlukları karşısında bunalan gönüllere bir teselli kaynağı olan tekke ve zaviyelerden; öldükten sonra ahiret azığı olacak dua ve tilavet vakıflarından bahsetmek istiyoruz.

### 2.1.1. Camiler ve Mescidler

Cami, halkı sinesine toplayan, etrafına çeken, bir araya getiren demektir. Mescid ise; secde edilen, namaz kılınan yer anlamına gelir. Cami ve mescid kelimeleri İslâm âleminde genellikle aynı anlamda kullanılmışlardır. Ancak bu iki kelimenin Türklerdeki anlamlandırılması diğer İslâm toplumlarından farklı olmuştur. Osmanlı'da ve halen Türkiye'de cami; içinde Cuma ve bayram namazları kılınan, daha çok yerleşim merkezlerinde yer alan, kalabalık cemaati, hutbe okunan minberi ve vaaz edilen kürsüsü mevcut olan büyük hacimli ibadethanedir. Mescid ise; mahalle aralarında, iş hanlarında, yol güzergâhlarında, kervansaraylarda mevcut olan, halkın vakit namazlarını eda etmesine imkân sağlayan mekândır. Mescidlerin minberi, kürsüsü ve Cuma ve bayram namazlarının kılınmasına dair beratı yoktur. Buraların cemaati Cuma ve bayram namazlarını camilerde cemaatle eda eder.

Camiler, ibadet yapılan, ilim tahsil edilen ve devletle vatandaşı buluşturan bir eğitim ve kültür merkezi olmanın yanı sıra haftada bir Cuma gününe mahsus Cuma namazında hutbe adı verilen konuşmalara sahne olan mekânlardır. Camiler, haftanın hemen her gün ve saatinde özel bir cemaate söz söylemek hakkına sahip olan kürsü şeyhi veya kürsü vaizi denilen halk hatiplerinin telkin ve konferanslarının da gerçekleştiği birer irfan merkezi idi.[173]

Camiler, tarih boyunca ibadete yönelik birçok faaliyetin gerçekleştiği mekânlar olmuştur. Bu faaliyetlerin başında şüphesizki camilerin en önemli fonksiyonu olan beş vakit namaz ile Cuma ve bayram namazlarını kılmak gelir. Namaz ibadetinin ana rüknü olan kıraatta Kur'an'ın okunması esas olmakla beraber, camide icra edilen her türlü faaliyette Kur'an'dan bir miktar okunması başta gelmektedir.

Camilerde özellikle mübarek gün ve gecelerde, üç aylarda ve Ramazan ayında Kur'an okumaları değişik şekillerde gerçekleşmekteydi. Özellikle Ramazan ayında sünnet olduğu veçhile mukabele okumak, yani Kur'an'ı hatmetmek en başta gelmekteydi. Her gün bir miktar Kur'an okumak camilerin vazgeçilmezlerindendi. Sabah namazlarından sonra Yasin, ikindi namazından sonra Nebe, yatsı namazından sonra Mülk surelerinin okunması daima uygulanan bir hususstu. Hatta bu sureleri okuyacak özel görevliler tayin edilirdi. Bu hususa vakfiyelerde rastlamaktayız. Bu görevleri yapanlara ise "Yasinhân", "Sure-i Mülkhân" gibi ünvanlar verilmekteydi. Kandillerde mevlid ve dua okunması; senede bir defa bazı camilerin banilerinin ruhlarına bağışlamak üzere mevlid ve Kur'an okunması, dua yapılması gibi faaliyetler de camilerde gerçekleşiyordu.[174]

Her biri bir vakıf eser olan camilerin fonksiyonları tarih boyunca çok çeşitli olmuştur. Çünkü İslâm toplumlarının yaşadıkları şehirler, cami merkezli inşa edilmişlerdir. İslam şehirleri büyüme ve gelişmelerini caminin dört bir yanında

173 *Osman Ergin, Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi, (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası 1939), s. 20.*

174 VGMA, *2167 nolu Vakfiye Defteri*, s. 132.

genişleterek sürdürmüşlerdir. Camilerin etrafında genellikle külliyelerin cüzleri teşekkül etmiştir. Kimi zaman da cami, külliye ile birlikte bir çarşının veya mahallenin merkezinde yer almıştır. Urfa'da da görüldüğü gibi caminin etrafını çevreleyen mahalle veya çarşı-pazar yeri o caminin adını taşır. Cami, sadece ibadete değil, dünya işleri için yapılacak toplantılara da yarardı. Televizyonun, internetin, radyonun ve telefonun bilinmediği ve bulunmadığı devirlerde hükümetler halkı daima bir arada toplu bulundurmak isterdi. Buna dinî bir mecburiyet izafe edilerek günün belli zamanlarında camilerde toplanan cemaate imamlar ve hatipler vasıtasiyle her türlü tebligat ve telkinat yapılırdı.[175]

Mescid olarak yapılan yerler, zamanla nüfusun kalabalıklaşması sonucunda bir berat ile camiye tahvil ediliyordu. Misal olarak önceleri bir mescid iken Urfa ileri gelenlerinden Mehmed Fazıl Efendi b. Hac İbrahim Efendi el-Arabî tarafından bitişiğindeki arsanın satın alınıp genişletilmesi sonucu büyük bir cami haline getirilen Alihan Bey Mescidi, hutbe minberi koydurularak camiye tahvil edilmiştir. Mescidin camiye bir berat ile tahvil edildiği 3 Ramazan 1310 (21 Mart 1893) tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır.[176]

Osmanlı dönemi Urfa camilerinin yapılanmalarında ibadet yapılan bir merkez olmanın yanı sıra bir ilim ve irfan merkezi olma özelliği de göz önüne alınarak hemen her caminin yanında bir sıbyan mektebi, bir medrese, bazı camilerin yanına bir daru'l-kurranın yapımına dikkat edilmiş, cami merkezli külliyeler oluşturulmuştur. Camiler, zaman zaman etrafında yer alan medreseler için dersane görevi yapmışlardır. Kimi zaman medreselerin dersleri camilerde yapılmış, medrese binaları sadece öğrenciler için yurt olarak kullanılmıştır.[177]

Osmanlı döneminde vaktin tayinine yarayan saat gibi aletlerin bulundurulduğu cami merkezli külliyelerin içinde yer alan olan muvakkithaneler[178]de vakıf kurumlar tarafından vücuda getirilen müesseselerdi. Saat sanayinin ve iletişimin yaygın olmadığı yüzyıllar boyunca günlük hayatın önemli müesseseleri olarak bazı görkemli camilerin bünyelerinde var olmuşlardır.[179] Muvakkithaneler, vakit tayin etme ilmini bilen, namaz vakitlerinin tayinine yarayan saatleri düzenleyen, bunların ayarlarına ve tamirlerine bakan muvakkit[180] unvanlı bir görevli tarafından idare edilmekte idiler. Bilindiği gibi zaman belirleme, vakitleri hassas bir şekilde tayin etme konusu dinî bir ihtiyaç olarak İslâm dünyasının her zaman gündeminde olmuştur. Zira İslâm'da namaz, oruç ve hac gibi ibadetlerin belli vakitlerde ifa edilmesi zarureti Müslümanların astronomi ilmine yönelmelerine ve dolayısıyla bu alanda ihtiyaca cevap verecek kurumlar oluşturmalarına yol açmıştır. İbadet saatlerini belirlemede önemli bir rol oynayan muvakkithane de bu ihtiyaca binaen ortaya çıkmıştır.

10 Receb 1276 (2 Şubat 1860) tarihli Sakıbiye vakfiyesinde Sakıb Efendi külliyesi dâhilinde bir muvakkithanenin olduğu kaydedilmiştir. Buna göre, Sakıb Efendi muvakkithane ile içinde bulunan aletleri vakfettiğini şu ifadelerle belirtmiştir: "*...muvakkithâne ile derûnunda mevzû' iki adet çalar kebîr ve bir adet sağîr cem'an üç adet sâ'atlarımı atyeb-i emvâl-i hâlisa ve ahsen-i menâl-i mahsûsamdan ifrâz ve hasbeten lillâhi'l-aliyyi'l-azîm ve taleben li-merzâti'r-rabbi'r-rahîm vakf-ı mü'ebbed ve habs-i muhalled kılup...*"[181] Sakıb Efendi bu açıklamasıyla muvakkithanede iki büyük, bir küçük olmak üzere üç tane saati en güzel malından harcayarak satın aldığını ve Allah rızası için vakfettiğini bildirmiştir. Urfa'da başka bir örneğine rastlamadığımız Sakıbiye vakfı muvakkithanesinde kimin muvakkit olarak görev yaptığına ve ne kadar vazife tayin edildiğine dair bir bilgi ve belgeye sahip değiliz.

Gerek bugün hâlâ hizmetlerini sürdüren vakıf eserleri, gerekse arşiv kaynaklarına göre Urfa'daki imar faaliyetleri,

175 *Ergin, İmaret, s. 20.*

176 VGMA, *2167* nolu *Vakfiye Defteri*, s. 178-182.

177 *Ergin, İmaret, s. 20.*

178 *Ergin,* Pakalın, II, 586.
*Ergin, İmaret, s. 25;* Pakalın, II, 586.

179 Hasan Özönder, "Konya'nın Son Muvakkiti: Yusuf Ziya Tokcan ve Vakit Cetvelleri", *Yeni İpek Yolu Dergisi* (Konya 2003), s. 295.

180 Pakalın, II, 586.

181 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 126.*

Osmanlı hâkimiyetinden sonra her asırda inkişaf etmiştir. Devlet adamları başta olmak üzere Urfa'nın hayırsever insanları günbegün mevcut hayrâta yenilerini eklemeye, özellikle de camileri coğaltmaya gayret göstermişlerdir. Urfa'lı hayırseverler bir taraftan eski vakıf eserleri korumaya özen gösterirken, diğer taraftan gelişip büyüyerek sur dışına taşan şehrin yeni mahallelerine camileri, bazen de külliyeleri merkez yapmaya çaba sarfetmişlerdir.

Hz. Ömer döneminde fethedildikten kısa süre sonra Urfa, ilk camisine kavuşmuştur. O dönemde Cezire bölgesi valisi olan Saîd b. Amir b. Hizyem (640-641) Hz. Ömer'e izafeten Urfa'nın ilk camisini yaptırmıştır. Günümüze kadar ulaşan ve Eski Ömeriye Camiî adını taşıyan Urfa'nın en eski camisi, Urfa'nın hayırsever insanlarının katkılarıyla günümüze kadar gelebilmiş nadir örneklerden biridir.[182]

Osmanlı idaresine geçtikten sonra yapılan tahrire (1518) göre Urfa'da Cami-î Kebir başta olmak üzere 5 cami, 27 mescit mevcut idi.[183] Anadolu'nun çoğu şehirlerinde rastlanan ve genellikle fetih ve ilhak sonrası mevcut en büyük mabedin camiye tahvili suretiyle teşekkül eden Ulu Camiî örneğine Urfa'da da rastlanmaktadır. Vakıf belgelerinde Cami-î Kebir veya Kızıl Mescid[184] adlarıyla zikredilen bu caminin,[185] Zengiler dönemindeki fetihten sonra (12. asrın sonlarında) belli sayıda önemli yapıların bulunduğu bir alan üzerine inşa edildiği anlaşılmaktadır. Ulu Camiî minaresinin daha önce kilise çan kulesi olduğu bilinmektedir.[186]

Osmanlı döneminde camiler, günümüzde olduğu gibi yaygın eğitimin yapıldığı merkezler durumundaydı. Özellikle vaizlerin camilerde halkı dinî konularda aydınlatmak için "kürsü vaizliği" denilen sistemde görev icra ettikleri bilinmektedir. Osmanlı döneminde Urfa camilerinde görev yapan vaizlerin, tayin edildikleri caminin kürsüsünden halka vaaz ettiklerini, başka camilerde görev yapmaya tevessül etmediklerini arşiv belgelerinden anlıyoruz. Elimizde bulunan 3 Rebî'u'l-evvel 1307 (28 Ekim 1889) tarihli bir belge bu konuda bize ışık tutmaktadır. Buna göre, Cami-î Kebir'de vâiz olarak görev yapan Seyyid Mehmed vefat etmiştir. Yerine bu görevi layıkıyla yerine getirmeye ehliyet ve liyâkati olan Urfa Müftüsü Hacı Abdüllatif Efendi tayin edilip beratı kendisine verilmiştir.[187] Bu tayinden vaizliğin Osmanlının son dönemlerinde bir müftünün bile atanmayı tercih ettiği önemli bir görev olduğu anlaşılmaktadır.

Bilindiği gibi camiler, mahallenin odak noktasını oluşturuyorlardı. Bunun için buralarda görev alacak kimselerin iyi seçilmesi gerekiyordu. Bu sebepten imamete tayin, padişah beratı ile olmaktaydı. Çünkü imamlık, hatiplik ve vaizlik, sorumluluk alanı geniş olan görevlerdi. Bu nedenle bu görevlere atanacak personelin seçiminde titiz davranılırdı. Misal olarak, Debbağhane Camiînin imamı ölünce yerine tayin edilen ve liyakatli olduğu tesbit edilen imamın bu işe imtihan neticesinde geldiği aktarılmıştır.[188]

Böylesine önemli bir göreve tembelliği veya ihaneti tespit edilenlerin görevlerine son verildiği durumlar da olmuştur.1293 (1876) tarihli bir i'lama göre, Urfa'da bulunan Tahtemur Camiî'nin imamı Mahmud oğlu Hâfız Ahmed Ademî Efendi'nin on seneden beri görevini yerine getirmeyip başka yerde ikâmet ettiği anlaşılmış ve görevine son verilmiştir. Liyakatli ve ehil birinin bu göreve tayin edilmesi için imamlık imtihanı açılmıştır. Yapılan seviye tespit sınavında başarılı olan Sultanbey mahallesinden Halil b. Abdurrahman, talep ettiği imamlık görevine tayin edilmiş ve kendisine bir berat verilmiştir.[189]

182 *Belâzürî, s. 255*

183 *Bizbirlik, s. 96, 289.*

184 *Kızıl Mescid denmesinin sebebi, kızıl taşlarla inşa edilmiş olmasındandır.*

185 BOA, *Cevdet Evkaf, 25864.*

186 *A. N. Turan, s. 154.*

187 *221 nolu UŞS*, s. 412.

188 *211 nolu UŞS*, s. *188.*

189 *211 nolu UŞS*, s. *203.*

Diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi Urfa'da da camilerin yanına sebil, imaret, daruşşifa gibi sivil ve sosyal hizmetlerin verildiği binalar inşa edilmiştir. Bu haliyle camiler, bir külliye meydana getirmişlerdir. Külliyenin teşekkülü ile adeta yeni bir mahalle kurulmuştur. Çünkü cami yapmak isteyen hayır sahipleri, caminin yanına tamamlayıcı unsurlar olan müştemilatı da inşa etmişlerdir.[190] Günümüze kadar ayakta kalan camilerin etrafında yer alan külliyenin cüzleri ile cami müştemilatı olarak kullanılan kısımları bir araya getirdiğimizde yine de tarihî birer mahalle görüntüsü vermektedirler.

Şunu ifade etmemiz gerekir ki incelediğimiz 230 vakıftan 58 tanesi bir cami veya mescidi bünyesinde barındıran vakıftır. 1312 (1894) yılı Halep vilayet salnamesi de Urfa şehrinde 58 cami ve mescidin olduğundan bahsetmektedir.[191] 19. yüzyılın ikinci yarısında Urfa'daki câmi ve mescit sayısı, yıllara göre değişiklik arz ettiğinden, 53-59 arası bir rakamda kalmıştır.[192]

### 2.1.2. Urfa'da Haremeyn Vakıfları

"Ka'be'nin bulunduğu, vahyin indiği, Hz. Peygamber'in yaşadığı, tevhit inancını yerleştirmek için mücadele ettiği ve nihayet fâni hayattan göç edip defnedildiği bir bölge olarak Haremeyn (Mekke ve Medine),[193] bir vücuda benzeyen İslâm dünyasının kalbi durumundadır."[194] Müslümanların hac ve umre ibadetlerini îfa etmek maksadıyla Mekke ve Medine'yi ziyaret etmeleri, namaz kılarken Ka'be'ye yönelmeleri, Ravza-i Nebi'nin Medine'de mevcudiyeti, İslâm tarihî boyunca Haremeyn'e çok büyük bir ehemmiyet kazandırmıştır. Allah (c.c.)'ın ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in buralara yönelik övgü ifadeleri, oralara hizmet edenlere ve hürmet edenlere yönelik müjdeleri sebebiyle Haremeyn, her asırda hükümdarlar başta olmak üzere, yöneticilerin ve imkân sahibi hayırseverlerin fevkalade ilgisine mazhar olmuştur. Bu bağlamda Hulefa-i Raşidîn döneminden başlayarak, siyasi bakımdan Hicaz bölgesinin hâkimi olsun ya da olmasınlar Müslüman devletler Mekke ve Medine şehirlerine çeşitli alanlarda hizmet etmek için yarışmışlardır.

Abbasiler döneminde özel ihsanlarla Haremeyn'e yapılan yardımların yerini, Memlukluların son zamanlarından itibaren vakıflar kanalıyla yapılan hizmetler almıştır. Bu hal Anadolu Selçuklu Devleti'nde ve Anadolu Beyliklerinde de aynı şekilde tezahür etmiştir. İslam tarihinin en muhteşem siyasi teşekkülü olan Osmanlı Devleti'nde de aynı gelenek devam etmiş, mukaddes beldelere hizmet aşkı her bakımdan zirveye ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin her yerinde sultanlar, hanım sultanlar, vezirler, beyler, paşalar ve halktan hayırsever insanlar Haremeyn hizmetlerinin yerine getirilmesi maksadıyla çeşitli vakıflar tesis etmişlerdir.[195]

İslam tarihi boyunca Haremeyn'e tahsis edilen vakıflarla ve onların gelirleriyle Mekke ve Medine›nin su, gıda ve temizlik ihtiyaçları giderilmiş, güvenliği sağlanmıştır. Yine Haremeyn vakıfları sayesinde hac ve umre maksadıyla kutsal beldeleri ziyaret için yola çıkanlara yolculuk esnasında gıda, giyecek, ulaşım için deve ve su temin edilmiştir. Yol güzergâhları güvenli hale getirilmiştir. Kâbe'nin örtüsü her sene yenilenmiştir. Eğitim, sağlık ve imaret hizmetleri verilmiştir. Haremeyn'de yaşayan fakirlerin ihtiyaçları ile eşraf ve görevlilerin maaşları karşılanmıştır. Hâsılı, dinimizin temel esaslarından biri olan Hac ve umrenin eksiksiz ve huzurlu yapılması için inanan insanlar mallarını

190 *Kazıcı, "Urfa'daki vakıf Hizmetleri", s. 92.*

191 *Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb, 1312, s. 292.*

192 *Meselâ 1307 tarihli Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb'e göre cami-mescid sayısı 53, s. 176; 1308 tarihli Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb'e göre 59, s. 236; 1309 tarihli Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb'e göre 56, s. 165; 1312 tarihli Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb'e göre 58, s. 292; 1315 tarihli Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb'e göre 58, s. 270; 1320 tarihli Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb'e göre (s. 328) 58 câmi ve mescid bulunmaktadır. Dolayısıyla 19. yüzyılda şehirdeki câmi ve mescid sayısı 53- 59 arası kabul edilmiştir.*

193 Haremeyn, sınırları Hz. İbrahim (a.s.) tarafından tespit edilen Mekke-i Mükerreme ile sınırları Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından belirlenen Medine-i Münevvere'yi ifade eder. (Ş. Tufan Buzpınar, Mustafa S. Küçükaşçı, "Haremeyn", *DİA*, İSAM: İstanbul 1997, XVI, 153.)

194 *Ziya Kazıcı, İslâm Kültürü ve Medeniyeti, Kayıhan Yayınları: İstanbul 2010, s. 163.*

195 Mustafa Güler, "Balkan Topraklarından Haremeyn'e Tahsis Edilen Vakıflar", Balkanlar'da İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003, İRCİCA: İstanbul 2006, s. 375.

ve mülklerini Allah yoluna vermekten çekinmemişlerdir. Bu yolda yaptıkları hayır "Haremeyn vakıfları" denilen bir kurumun oluşmasına vesile olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin önemli sancak merkezlerinden biri olan Urfa'da da valiler, kadılar, yöneticiler ve halktan varlıklı hayırsever insanlardan niceleri Haremeyn'e tahsisatta bulunarak emlak ve arazilerini Haremeyn'e vakfetmişlerdir. Bu hayırsever insanların örneklerine 18. ve 19. yüzyıllarda daha çok rastlamaktayız. Mesela, 18. yüzyılın başlarında Urfa Mutasarrıfı olan Arapgirli Yusuf Paşa, Urfa'da sosyal hayatın her alanında hayrî kurumlar inşa etmiştir. Bununla yetinmeyip Haremeyn'e de tahsisatlarda bulunmuştur. Yusuf Paşa, her paşaya nasip olmayan Mescid-i Nebi feraşet-i şerife payesine de sahip olabilmiştir. Vakfiyesinde Yusuf Paşa bu görev ile ilgili: *"Medine-i Münevvere'de Rasulullah (s.a.v.) Hazretlerinin Ravza'sında ferraşlık hizmetimizin edası için her kim vekilimiz olursa senede onar tuğralı altın verile,"*[196] diyerek vasiyette bulunmuş ve feraşet-i şerife hizmetinin yürütülmesine vekâlet edenin altınlarla ödüllendirilmesini istemiştir.[197] Bundan da Yusuf Paşa'nın bu göreve oldukça önem verdiği anlaşılmaktadır. Osmanlı'da "feraşet-i şerife" payesi manevî yönden büyük bir rütbe kabul ediliyordu. Bundan dolayı bu hizmet sadece bir kişiye verilmeyip, devlet büyükleri arasında hisse usulüyle taksim edilmekte idi.[198] Yusuf Paşa, bu göreve ilaveten vakıf gelirlerinin sonraki zamanlarda vakfiyede belirlenen yerlere herhangi bir şekilde harcanamaması durumunda, Harameyn-i Şerifeyn'e harcanmasını şart koşarak Haremeyn'e maddi açıdan da hizmette bulunmak istemiştir.[199]

Urfa için dinî ve içtimaî çok sayıda vakıf tesis eden devlet adamlarından biri de Rakka (Urfa) Eyaleti Valisi Firuz Paşadır. Firuz Paşa, 1 Muharrrem 1202 (13 Ekim 1787) tarihli vakfiyesinde, "... akraba ve zevi'l-erhamdan kimse kalmadığı takdirde evkaf-ı mezbure Haremeyn-i Şerifeyn evkafına mülhak ola..." diyerek vakıflarını Haremeyn'e bağlamaktadır.

Urfa Meclisi Azası Hacı Mehmed Emin Sakıb Efendi de 10 Receb 1276 (2 Şubat 1860) tarihinde düzenlediği vakfiyesinde bir dizi vakıflarda bulunduğunu kayda bağladıktan sonra Haremeyn evkafına senede 25 kuruş verilmesini şart koşmuştur.[200]Urfa'nın hayırsever esnafından Koltukçu Hac Mustafa b. İsmail de vakfiyesinde "...neslin inkırazında Haremeyn evkafına mülhak olup Haremeyn fukarasına sarf oluna"[201] diyerek vakfını Haremeyn'e atfetmiştir.

20 Safer 1299 (10 Ocak 1882) tarihli vakfiyesine göre, Mehmed Mirdas b. İmamzade Abdülkadir b. Mehmed Ağa, kendi mülkiyetinde olan 3 aded dükkânını vakfetmiştir. Vakfedenin şartına göre, mütevelli dükkânları kiraya verecek, gallesinden (gelirinden- kirasından) evvela dükkânların tamir ve termimine harcama yapacaktır. Gallenin öşrü mütevelliye, bakisi öncelikle İmam Sekakî Camiî'nin hasırlarına sarf olunacaktır. Şayet bu cami harap olursa Hasan Paşa Camiî hasırlarına sarf olunacaktır. Hasan Paşa Camii de harap olursa Haremeyn evkafına ilhak olacaktır.[202]

Hayırsever bir kadın olan Vesile Hatun binti Abdulbaki de 1 Muharrem 1256 (5 Mart 1840) tarihli vakfiyesinde, "...ba'de'l- inkirazi'l-küll gallesi Haremeyn fukaralarına verile,"[203] diyerek, neslinin tamamen sona ermesi durumunda, vakfının gelirini Haremeyn'in fakirlerine yönlendirmek istemiştir. 10 Rabiulahir 1304 (10 Aralık 1886) tarihli

196 BOA, Ev, Vkf, 18/62, s. 4

197 BOA, Ev, Vkf, 18/62, s. 4

198 "Feraşet-i şerife payesi": Ka'be-i Muazzama'nın ve Mescid-i Nebi'nin temizliği hususu büyük bir şeref olarak telakki edildiğinden Osmanlı Devlet büyükleri, kendi aralarında bu görevi taksim etmişler, kendileri oradan uzakta olsalar bile kendilerine vekâleten Haremeyn'de ferraşlık hizmeti yapana vakıf gelirinden önemli tahsisatlarda bulunuluyordu. Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: TTK 1993), 1: 696.

199 BOA, *Ev. Vkf*,18/62: 4.

200 VGMA, *2167 nolu Vakfiye Defteri*, s. 132.

201 225 nolu UŞS, s. 7; VGMA, 2141 *nolu Vakfiye Defteri*, s. 35.

202 225 nolu UŞS, s. 50.

203 VGMA, *216 nolu Vakfiye Defteri*, s. 164-165.

Katibu'l-iskân Mevlana Seyyid Abdullah Efendi b. Hac Abdurrahman Efendi ise vakfiyesinde, neslinin inkırazında vakfın gelirinin yarısının medresedeki müderrislere ve talebelere, diğer yarısının ise Haremeyn fakirlerinden bî vazife olanlarına (geliri olmayanlara) gönderilmesi ve onlara infak edilmesi şart koşulmuştur.[204]Verdiğimiz örneklerden de anlaşıldığı üzere bir bakıma Haremeyn, kimi insanların gerçekleştirdikleri hayırlarının heder olmasına mani olan son umut kapısı olmuştur.

Osmanlı'nın son asrında tespitini yapmaya çalıştığımız Urfa'da mevcut olan Haremeyn vakıflarının genellikle mazbut (Evkaf Nezareti'nce idare edilen) vakıflar olduğunu arşiv kayıtlarından anlıyoruz. Araştırmamıza esas olan 1262-1266 (1846-1850) yıllarına ait *12962 nolu evkaf defterinde yer alan 125 vakıf mazbut vakıftır.*[205] *Bir bakıma tamamı Haremeyn'e tahsis edilmiş vakıflar, idareleri bakımından da tamamen Evkaf Nezareti'ne bırakılmışlardır.*

Urfa'nın değişik semtlerinde yer alan Haremeyn vakıfları arasında evler, dükkânlar, bahçeler, tarlalar ve bağlar yer almaktadır. Bunların bazıları tamamen vakfedilmişken, bazıları hisseli (yarısı, üçte biri veya dörtte biri) vakfedilmiştir. Tamamı vakfedilmiş mülklerin kirası, işletmecisinden (mutasarrıfından) tam olarak, kısmen vakıf olan mülklerde ise hissesine karşılık olan kısmının kirası Evkaf Nezareti'nin Urfa sancağındaki temsilcisi Urfa Evkaf Müdürü tarafından tahsil edilerek kayıtlara geçirilmiştir.

Urfa'da doğrudan Haremeyn'e tahsis edilen vakıflar, genellikle müsakkafât (çatılı- üstü örtülü bina) veya bağ- bahçe, tarla gibi müsteğallât (gelir getiren arazi) cinsinden mülklerdir. Bu şekilde vakıf yapanlar, mülkünü ya tamamen veya kısmen Haremeyn'e vakfetmişlerdir. Bu çeşit bir vakıf, yapılan hayrın bütünüyle Haremeyn'e yönelik olması anlamı taşımaktadır.

Urfa'daki Haremeyn Evkafını Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan 12962 nolu Evkaf defterinden tespit edebiliyoruz. 1262 (1846) senesine ait 12962 nolu evkaf defterinde[206]Urfa'da Haremeyn-i Şerifeyn hazinelerinde mazbut 125 aded vakıf olduğu kaydedilmiştir. Söz konusu defterde bu vakıfların isimleri, vakıf kurucularının kimliği, kimin tasarrufunda (kullanımında) olduğu yer almaktadır. Ayrıca gelir (kira) miktarı da belirtilmiştir.

Urfa'daki Haremeyn vakıfları, Bey Kapı, Harran Kapı, Suriçi mevkileri ile çarşı ve pazarlarda yer almaktadır. Bey Kapı mevkiinde Haremeyn'e vakfedilmiş 13 aded gayrimenkul olup bunlar; 5 tarla, 6 bağ, 1 bahçe ve 1 değirmendir. Harran kapı civarında 14 aded emlak Haremeyn vakfı olup bunlar, 11 bağ ve 3 bahçe olarak tespit edilmiştir. Yoğun bir yerleşme alanı olan Suriçi semtinde ise Haremeyn'e vakfedilmiş 20 menzil ve 1 karlık mevcuttur.

Osmanlı döneminde hayırsever Urfalıların şehrin çarşı ve pazarında yer alan çok sayıda dükkânlarını Haremeyn'e vakfettikleri kayıtlara geçmiştir. Buna göre Çulcu Pazarında 6 dükkân; Minderci ve Boncukcu pazarında 21 dükkân; Naccar Çarşısında 7 dükkân; Perakende ve müteferrrik olarak 37 dükkân; Bedesten yakınlarında ise 6 dükkân olmak üzere toplam 77 dükkânın Haremeyn vakfı olduğu tespit edilmiştir.[207] Dükkânlardan başka Haremeyn'e vakfedilmiş çok sayıda tarla, ev, dükkân, bağ ve bahçeye evkaf defterlerinde yer verilmiştir. Hatta bu emlak ve arazilerden alınan kira miktarlarına da evkaf defterlerinde yer verilmiştir.

Urfa'da Haremeyn'e vakfedilen emlak ve arazi şöyle tasnif edilebilir:

**a. Haremeyn'e vakfedilmiş Tarlalar:** Urfa'da Haremeyn'e iki tarla vakfedilmiştir. Bunlardan biri Bey Kapı semtinde olup "siyah zemin" diye adlandırılan tarladır. Söz konusu tarla Dilenci Şeyho'nun oğlu Arslan tarafından senelik 200

204 225 nolu UŞS, s. 21.

205 Mazbut Vakıflar: Tevliyeti ve nezareti doğrudan doğruya evkaf nezareti tarafından yürütülen vakıflardır. Selâtîn vakıfları, mütevellisi kalmayan vakıflar ve mütevellisinin maaşını alıp tevliyetini Evkaf Nezaretine bıraktığı vakıflardır. Geniş bilgi için bkz. A. Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi,* (İstanbul: OSAV 1996), s. 368)

206 *BOA, 12962 nolu Ev. d, s. 2.*

207 *BOA, 12962 nolu Ev. d, s. 2-4.*

kuruşa kiralanmıştır. Bir diğer tarla ise "Nahs-ı nahs zemini" ismiyle kaydedilmiştir. Vakfedenin belirtilmediği bu tarla, Haremeyn evkafı muhasebe kayıtlarında mevcuttur. Şeyh Hasan isminde bir zat tarafından kiralanmıştır. Senelik kira bedeli 45 kuruştur.[208]

**b. Haremeyn'e vakfedilmiş Evler:** Şehrin muhtelif mahallelerinde yer alan 22 evin Haremeyn'e vakfedildiği kayıtlarda yer almakta olup o evler hakkında kaynaklarda detaylı bilgi verilmiştir.

**Ümmü Gülsüm hanesi:** Suriçi'nde Kutbeddin Camiî yakınlarında yer alan Ümmü Gülsüm hanıma ait bir hane Haremeyn'e vakfedilmiştir. Muhammed ve Mahmud adında iki kişi tarafından kiralanmış olup, senelik kira bedeli 30 kuruştur.

**Kurdoğlu hanesi:** Kurdoğlu lakabıyla tanınmış olan hayırsever bir kimse tarafından Haremeyn'e vakfedilen bir evdir. Urfa'nın Suriçi semtinde yer almaktadır. Kasap Molla Abdurrahman tarafından kiralanmış olup yıllık kira geliri 25 kuruştur.

**Bedir hanesi:** Suriçi semti civarında yer alan Bedir hanesi, Faki'nin oğlu Ahmed adlı bir şahıs tarafından senelik 5 kuruşa kiralanmıştır.

**Arap kızı Haduc hanesi:** Suriçi semtinde yer almaktadır. Haduc isminde bir hayırsever kadın tarafından Haremeyn'e vakfedilmiştir. Dügerli İmam Hüseyin adında bir şahıs tarafından kiralanmıştır. Senelik 10 kuruş kira bedeli mevcuttur.

**Bekir Efendi hanesi:** Suriçi semtinde yer alan bir diğer Haremeyn vakfı hanesi ise Bekir Efendi hanesidir. Serrac Ali'ye senelik 20 kuruş bedelle kiraya verilmiştir.

**Millili Ali hanesi:** Suriçi semtinde Hacı Beg hamamı yakınlarında yer alan vakıf ev, Millî aşireti mensubu Ali'ye ait bir hane iken Haremeyn'e vakfedilmiştir. Ancak bu haneyi kimin kullandığına dair bir bilgi kayıtlarda yoktur. Senelik 12 kuruş kira bedeli tahsil edilmektedir.

**Harran kapıda bir ev:** Harran kapı mevkiinde bulunan hanenin yarı (½) hissesi Haremeyn'e vakfedilmiştir. Vakfedenin kim olduğu belirtilmemiştir. Maksud isminde bir zât tarafından kiralanan evin yarı hissesi Haremeyn vakfı olup yıllık kira bedeli 6 kuruştur.

**Suriçi semtinde bir hane:** Vâkıfı bilinmemektedir. Darıcı Bektaş tarafından kiralanmıştır. Senelik kira bedeli 6 kuruştur.

**Bekir Efendi hanesi:** Bekir Efendi adında bir zât tarafından vakfedilmiştir. Suriçi semtinde yer almaktadır. Basmacı Muhammed tarafından kiralanan bu evin senelik kirası 20 kuruştur.

**Hacı Mustafa'nın evi:** Esasen Hacı Mustafa adında bir hayırsever tarafından yıkılmaya yüz tutmuş binası tamir edilerek yenilenmiş olan bu evin kim tarafından Haremeyn'e vakfedildiği belirtilmemiştir. Hacı Müslim isminde birine senelik 10 kuruşa kiraya verilmiştir.

**Kürt Hüseyin hanesi:** Ağa Çelebi meydanında yer alan bu hane Kürt Hüseyin lakablı bir zat tarafından Haremeyn'e vakfedilmiştir. Maksud adında biri tarafından senelik 15 kuruşa kiralanmıştır.

**Kebabcı Ahmed hanesi:** Suriçi'nde yer alan hane, kebapçı esnafından olan Ahmet adında bir hayırsever tarafından Haremeyn'e vakfedilmiştir. Sözkonusu evi Halil isminde bir zat senelik 5 kuruşa kiralamıştır.

**Tütüncü Bedir hanesi:** Tütüncü Bedir isminde bir zat tarafından Haremeyn'e vakfedilen ev, Suriçi semtinde yer almaktadır. Senelik kira bedeli 9 kuruştur.

208 *BOA, 12962 nolu Ev. d, s. 3.*

**İmam sanî Hacı Ahmed Efendi hanesi:** Bir caminin ikinci derecede imamlık görevini icra eden bir hayırsever olan Hacı Ahmet Efendi tarafından Haremeyn'e vakfedilmiştir. Suriçi semtinde yer almaktadır. Evin senelik kira bedelinin 40 kuruş olduğu kaydedilmiştir.

**Tatoğlu hanesi:** Suriçi semtinde yer alan Tatoğlu hanesi Haremeyn'e vakıf olup, Medine Hatun adında bir kadın tarafından senelik 15 kuruşa kiralanmıştır.

**Kâtibin oğlu hanesi:** Ümmühan hatunun kiraladığı bu evin senelik kirası 10 kuruştur. Kâtibin oğlu lakabıyla tanınan kişinin hayratıdır. Suriçi semtinde yer almaktadır.

**Vakıf bir ev:** Suriçi semtinde Küçük Kilise yakınlarında olduğu anlaşılan Haremeyn'e tahsis edilen bu evin kim tarafından vakfedildiği kaydedilmemiştir. Zimmî vatandaş Eybu tarafından senelik 17 kuruşa kiralanmıştır.

**Mercanoğlu hanesi:** Mercanoğlu tarafından vakfedilen bu ev, Suriçi semtinde yer almaktadır. Haremeyn'e tahsis edilen bu vakıf ev de zımmî Ermeni Beşlioğlu Agop tarafından senelik 20 kuruşa kiralanmıştır.

**Kayancı hanesi:** Suriçi semtinde Kilise yakınlarında olan bu vakıf ev Kayancı hanesi olarak bilinmektedir. Haremeyn vakfı olan bu ev, hıristiyan bir din adamı olan Keşiş Karabyet tarafından kiralanmıştır. Kilisenin din adamı olan Keşiş tarafından kiralanan ve dolayısıyla keşişin oturduğu bu evin, kilisenin meşrutası olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Senelik kirası ise 5 kuruştur.

**Diğer Kayancı hanesi:** Yine Kayancı hanesi olan ikinci bir vakıf ev de kilise yakınlarında olup Ermeni bir zimmî vatandaş olan Vartan tarafından kullanılmaktadır. Senelik kirası 20 kuruştur.

**Hacı Kamil hanesi:** Harabe haline geldiği için Hacı Kamil adında bir zat tarafından tamir gördüğünden Hacı Kamil hanesi denilmiştir. Hacı Kamil'in tecdid ettiği bu hanenin hangi mevkide yer aldığını bilemiyoruz. Ancak perakende dükkânlarla beraber zikredilmesinden dolayı çarşıya çok yakın bir mevkide değeri yüksek bir ev olduğu anlaşılmaktadır. Senelik kirasının 100 kuruş olduğu kaydedilmiştir.

**Zimmî Astor sekenesi:** Sarrac Pazarı civarında Astor isminde bir zimmînin oturduğu evdir. Haremeyn vakfıdır. Kim tarafından vakfedildiği belirtilmemiştir. Astor iki dükkânla birlikte bu evin kirasını 30 kuruş olarak ödemiştir. Bu evin takribi kirası 10 kuruştur.[209]

**c. Haremeyn'e vakfedilmiş Bağlar ve Bahçeler**: Kaynaklar Urfa'da Haremeyn'e bahçesini ve bağını bağışlayan hayırsever insanların da olduğuna yer vermiştir. 12962 nolu evkaf defterinde 4 bahçe ile 14 bağın hayırsever Urfalılarca Haremeyn'e vakfedildiği kaydı yer almaktadır.[210]

**Çukur Bahçe:** Bey şakkasında yer alan Çukur Bahçe, Mikail, İsrafil ve Salih isimlerinde üç kişi tarafından ortaklaşa kiralanmış olup bunlar senelik 200 kuruş kira ücreti ödemektedirler. Ancak Çukur bahçeyi vakfedenin kimliğine dair bir kayda rastlayamadık.

**Kul Ömer Bağı:** Dilencizâde Halil'in tasarrufundadır. Bey şakkasında yer alan bağ, üçte bir hisse ile Haremeyn vakfıdır. Bu hissenin senelik kirası 112 kuruştur. Önemli bir bağ olduğu anlaşılmaktadır.

**Hatuncuk Bağı:** Hatuncuk bağı hisseli bir vakıftır. Bağın beşte üçü Hatuncuk adındaki bir kadın tarafından Haremeyn'e vakfedilmiştir. Bu bağı kiralayanlar ise, bağın 5'te 3'ünün kira ücreti olarak senelik 50 kuruş ödemektedirler. Kiracılar, Parmaksızoğlu Müslim ve Ahmet'tir.

**Hacı Gazi Bağı:** Hacı Gazi adında bir vâkıf tarafından bağın üçte bir hissesi Haremeyn'e vakfedilmiş, böylece senelik 20 kuruş Haremeyn'e yardım ulaştırılması sağlanmıştır. Bu bağı Osman Efendi adında bir kişi kiralamıştır.

209 *BOA, 12962 nolu Ev. d, s. 3.*

210 *BOA, 12962 nolu Ev. d, s. 3.*

**Sittî Bağı:** Kadın anlamına gelen Sittî, bu bağın adı olmuştur. Sözkonusu bağın hayırsever bir kadın tarafından vakfedildiği anlaşılmaktadır. Kadının kimliği hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Harran kapı civarında yer alan bağ, Hacı Ramazan oğlu İmam Hüseyin tarafından işletilmekte olup yıllık kirası 150 kuruştur.

**Molla Ömer Bağı:** Molla Ömer adında bir zat tarafından Haremeyn'e üçte bir hissesi vakfedilen bu bağ, Harrankapı civarında yer almaktaydı. Bîkârzâde Muhammed ve Abdullah kardeşler tarafından işletilen bu bağın yıllık kira bedeli 34 kuruş olarak tahakkuk ettirilmişti.

**Geyik Bağı:** Harran Kapı mevkiinde yer alan bu bağ, Efkerzâde Osman ve İmam tarafından icar edilmiştir. Yıllık kirası 200 kuruştur. Vâkıfı bilinmemektedir.

**Necm Bağı:** Harran Kapı mevkiinde yer alan Necm bağının kim tarafından vakfedildiği belirtilmemiştir. Necm, bağın bulunduğu mevkiin adı veya vâkıfın adıdır. Arşiv belgesinden Necm bağının sülüs (1/3) hissesinin Haremeyn'e vakfedildiğini anlıyoruz. Ocak oğlu Cabir sözkonusu bağı kiralamıştır. Bağın, Haremeyn'e ait üçte bir hissesine karşılık, senelik 50 kuruş kira ödemektedir.

**Dede Bektaş Bağı:** Dede Bektaş adında bir hayırsever tarafından Haremeyn'e vakfedilen bu bağın, Harran kapı civarında olduğu ifade edilmiştir. Süleyman ve Karu isminde iki kişiye kiraya verilen bağın, senelik kirasının 5 kuruş olduğu anlaşılmaktadır.

**Hacı Şaban Bağı:** Harran kapı civarında yer alan Hacı Şaban bağı, Hacı İsmail zâde Halil tarafından kiraya verilmiş ve senelik "mukataa-i zemin/tarla kirası" olarak 8 kuruş takdir edilmiştir.

**Sarı Kapucu Bağı:** Sarı Kapucu lakaplı bir hayırsever tarafından Haremeyn'e vakfedilen bağın, senelik 50 kuruşa Süleyman ve Eyyüb ismindeki şahıslara verildiği anlaşılmaktadır.

**Süleyman Pınarı Civarında Bir Cüneyne:** Harran kapı yakınlarında Süleyman pınarı mevkiinde Haremeyn'e vakfedilmiş küçük bir bahçedir. Senelik 60 kuruş kiraya verildiği belirtilmiş ise de kim tarafından kiralandığı belirtilmemiştir.

**Süleyman Pınarında Bahçe:** Adından da anlaşıldığı üzere Süleyman Pınarı mevkiinde Harran Kapı civarında yer alan bahçe, Hacı Numan zade Muhammed tarafından kiraya verilmiştir. Bahçenin nısıf (yarım) hissesi Haremeyn vakfıdır. Yıllık kira bedeli 100 kuruş olarak tahsil olunmuştur.

**İspanak Bağı:** Harran kapı civarında yer alan İspanak bağının kim tarafından vakfedildiğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Bağın yarısının Haremeyn vakfı olduğu anlaşılmakta olup diğer yarısının özel mülkiyet mi, yoksa vakıf mı olduğu anlaşılmamaktadır. Haremeyn'e tahsis edilen yarım hissenin Hacı Eyyüb oğulları Muhammed ve Ahmed tarafından kiralandığı ve senelik kira bedelinin 80 kuruş olduğu kaydedilmiştir.

**Zeynel Bağı:** Vâkıfına nisbetle Zeynel bağı denilen bağ Harran kapı civarındadır. Haremeyn'e üçte bir hissesi vakıf olan bu bağın, kiracısı Tonbuloğlu Hacı Abdurrahman'dır. O, senede 90 kuruş kira ödemektedir.

**Kızıl Bağ:** Harran kapı yakınlarında yer alan bağ, Kızıl bağ adıyla bilinmiştir. Haremeyn'e vakfedilen bu bağın, Medine ve Vesile isminde iki kadın tarafından kiralandığı anlaşılmaktadır. Senelik kirası 70 kuruştur.

**Molla Hüseyin Bağı:** Zeynel bağının işletmecisi olan Tonbul oğlu Abdurrahman, Molla Hüseyin bağını da işletmektedir. Fakat bu bağın kirası 12.5 kuruştur.

**Cüneynî Bahçe:** Cüneynî bahçenin de Harran kapı mevkiinde yer aldığını ve Haremeyn vakıfları arasında yer alan çok sayıda bahçeden biri olduğunu görüyoruz. Bu bahçe de Abdurrahman isminde birine senelik kirası 50 kuruş olarak kiraya verilmiştir.

**d. Haremeyn'e Vakfedilmiş Dükkânlar:**[211]Urfa'nın Çulcu Pazarı, Minderci ve Boncukçu Pazarı ile Naccar çarşısı adı verilen çarşılarında mevcut bazı dükkânlar da Haremeyn'e vakfedilmiştir. Bunlar; Çulcu Pazarı'nda 6 dükkân olup herbirinin dörtte bir hissesi vakfedilmiştir. Toplam yıllık gelirleri 68 kuruştur.

Minderci ve Boncukçu pazarlarında ise 22 dükkân Haremeyn vakfıdır. Dükkânlardan birinin kirası 7 kuruş, birinin 25 kuruştur. Geriye kalan 20 tane dükkânın her birinin kirası 30'ar kuruştur. Bu dükkânlardan toplam yıllık gelir, 570 kuruştur.

Naccarlar Çarşısında ise Haremeyne vakfedilmiş 7 aded dükkân bulunmakta olup, yıllık kiraları 1 kuruş ile 15 kuruş arasında değişmektedir. Bunlardan elde edilen yıllık toplam gelir, 41 kuruştur.[212]

Perakende ve müteferrik (birbirinden ayrı) dükkânlar olarak Haremeyn'e vakfedilenlerin adedi 38'dir. Bunların 2 tanesi kahvehane, 1 tanesi hane, 35 tanesi ise dükkândır. Bunlardan elde edilen yıllık kira geliri toplamı 592 kuruştur.[213]

Bedesten civarında ise 6 dükkân Haremeyn vakfı olup her birinin yıllık kira bedeli 30 kuruştur. Bu dükkânlardan elde edilen yıllık toplam gelir, 180 kuruştur.[214]

Yukarıda sayılan gayrimenkullerden başka, Bey Kapı mevkiindeki yıllık 250 kuruş geliri olan Kara Vakıf (tarla veya bahçe); Derviş Muhammed cüneynesi olarak bilinen yıllık geliri 40 kuruş olan küçük bir bahçe; Şerbetçi oğlu Ahmet tarafından işletilen yıllık kira geliri 30 kuruş olan Höyük değirmeni de Haremeyn vakfıdır.[215]

Haremeyn vakıfları arasında bir karlık da mevcuttur. Sur içi semtinde yer aldığı anlaşılan karlıkın Amr'ın oğlu diye bilinen bir kişi tarafından tasarruf edildiği ve senelik kirasının 2 kuruş olduğu kaydedilmiştir.[216] Doğancızâde Vakfından Haremeyn'e maktu'an senelik 5 kuruş tahsis edilmiştir.[217]

Teftiş ve muhasebesi Urfa Evkaf Müdürü Mustafa Rüşdi Efendi tarafından görülen 1262 (1846) senesi 12962 nolu Evkaf Defterine göre Haremeyn'e tahsis edilen 125 adet vakıf gayrimenkulden elde edilen toplam yıllık geliri 3.725 kuruştur.[218]

12962 nolu Evkaf defterinde 1262 (1846), 1263 (1847), 1264 (1848) ve 1265 (1849) seneleri Urfa'da Haremeyn evkafından mazbut olan (Evkaf Nezareti'nce idare edilen) vakıfların muhasebe kayıtları yer almaktadır. Urfa Evkaf Müdürü Mustafa Rüşdi Efendi, vakıflarla ilgili vakıf sahiplerinin elinde mevcut olan senedlerini ve hüccetlerini getirterek mahkemede tetkik ettirmiş, mahkemenin de onayını alarak vakıfların kirasına % 40 zam yapmıştır. Sonraki senelerde de vakıf emlak ve arazisinin icare bedellerinin kısmi zamlarla arttırıldığı ve vakıf gelirlerinin muhafazasına özen gösterildiği evkaf defterlerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.[219]

Tahsilatı gerçekleştirilen vakıf gelirleri, Urfa Evkaf Müdürü tarafından muhasebeleri görüldükten sonra şer'i mahkemede tetkik ve incelemeleri yapılarak Haremeyn Hazinesine gönderilmiştir.[220]

1262 (1846) senesi Haremeyn Evkafı gelirleri 3.725 kuruş iken 1263 (1847) senesi Haremeyn Evkafı gelirleri 4.757

211 *BOA, 12962 nolu Ev. d, s. 3.*
212 *BOA, 12962 nolu Ev. d, s. 3.*
213 *BOA, 12962 nolu Ev. d, s. 4.*
214 *BOA, 12962 nolu Ev. d, s. 5.*
215 *BOA, 12962 nolu Ev. d, s. 1-3.*
216 *BOA, 12962 nolu Ev. d, s. 1-3.*
217 *VGMA, 606 nolu Vakfiye Defteri, s. 14-15; VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 44-45.*
218 *BOA, 12962 nolu Ev. d, s. 1-3.*
219 BOA, *12962 nolu Ev. d,* s. 7.
220 BOA, 12962 nolu Ev. d, s. 11.

kuruş olmuştur. Sonraki senelerde ise Haremeyn'e ait vakıf mülklerin gelirine yine zam yapılarak 1264 (1848)'de ve 1265 (1849)'da Haremeyn Evkafı gelirleri: 4.519 kuruşu bulmuştur.[221]

1262 (1846) senesi Urfa Evkaf Müdürlüğü tarafından Urfa sancağı ve kazalarında tahsil edilen Haremeyn vakıfları kira gelirleri ile diğer vakıflardan tahsil edilen vergi miktarları tablosu şöyledir:

| | | |
|---|---|---|
| Haremeyn vakıflarından (kira) | : | 3.725 kuruş, |
| Evladına meşrut vakıflardan (vergi) | : | 1.152 kuruş, |
| Fazlası imarına ve evladına meşrut (vergi) | : | 9.873 kuruş, |
| Birecik kazası evkafından (vergi) | : | 604 kuruş, |
| Rumkale kazası evkafından (vergi) | : | + 1.470 kuruş |
| Toplam | : | 16.824 kuruş. |
| Humus hisse eski müdür ile yeni Müdür arasında yarı yarıya | : | 3.375 kuruş, |
| Hazine aidatı (senelik) | : | 13.449 kuruş. |

Urfa Evkaf Müdürü Mustafa Rüşdi Efendi tarafından Urfa ve kazalarından tahsil edilen vakıf gelirleri toplamı 16.824 kuruştur. Bu miktarın 3.725 kuruşu Haremeyn vakıflarından elde edilen kira bedelidir. Birecik ve Rumkale'deki vakıflardan alınan vergi miktarı toplamı 2.074 kuruştur. Fazlası evladına ve imarına meşrut olan vakıflardan ise 11.025 kuruş vergi tahsil edilmiştir.[222]

Urfa merkez kazada vakıflardan elde edilen gelirlerin toplamı içinde Haremeyn evkafı gelirleri payı yaklaşık % 30'dur. Bu miktar vakıflardan tahsil edilen senelik aidat içindeki paydır. Mülhak olan vakıfların kendi içindeki işleyişlerinde dönen sermaye ve tahsilatlar bunun dışındadır. Sadece kira ve vergilerini gösteren bu tablodan da anlaşıldığı veçhile vakıfların şehir hayatına ekonomik ve sosyal açıdan katkıları önemli bir yekûn teşkil etmiştir.

**Haremeyn'e Surre Gönderilmesi**

"Surre"nin kelime anlamı, "içine para ve altın gibi şeylerin konulup, ağzı sıkıca bağlanılan kese" demektir. Terim anlamı ise, eskiden padişahların hac mevsiminden önce, Recep ayında, İstanbul'dan Mekke ve Medine'ye (Haremeyn'e), oranın en ileri gelenlerinden en yoksullarına varıncaya kadar dağıtılmak üzere özel bir törenle ve alayla gönderdikleri para, altın ve hediyelerdir.[223] Haremeyn'e surre gönderilmesi Abbasiler zamanında başlamış, Osmanlıların son zamanlarına kadar devam etmiştir.[224]

Osmanlılar, Yıldırım Bâyezid devrinden îtibâren Haremeyn'e surre göndermeye başlamışlardır. Mısır ve Hicaz'ın ilhâkından sonra ise bu vazife her yıl aksatılmadan sürdürülmüştür. Surre, 1864 yılına kadar kara yoluyla, 1864'ten sonra deniz yoluyla gönderilmiştir. Karadan Receb'in onikisinde gönderilirken, denizden gönderilmesi Şaban'ın onbeşinde olmuştur. Resmi adıyla Surre-i Hümayûn, I. Dünya harbinde Hicaz'la irtibat kesilinceye kadar gönderilmeye devam etmiştir.[225] Sultan II. Abdülhamid (1876-1909)'in gayretleri sonucunda yapılan Hicaz demiryolunun açıldığı 1908 yılından başlayarak 1916'ya kadar Surre Alayı Haydarpaşa'dan demiryoluyla gönderilmiştir.[226]

221 BOA, 12962 nolu Ev. d, s. 1-11.

222 BOA, 12962 nolu Ev. d, s. 10

223 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri,* (Ankara: TTK 1972), s. 35; Pakalın, 3: 280.

224 Pakalın, III, 284.

225 Pakalın, III, 280.

226 Münir Atalar, s. 129.

Surre, Haremeyn hazinesinden, Evkaf-ı Hümayûn hazinesinden, maliye hazinesinden, padişaha özel hazineden, evkaf-ı mazbuta ve evkaf-ı meşrutadan karşılanıyordu. Ayrıca Sultan Abdulmecid gibi padişahların Haremeyn'e yönelik gerçekleştirdikleri vakıfların gelirleri surreye dâhil ediliyordu.[227]Dolayısıyla Urfa şartlarında evkaf-ı mazbuta ve evkaf-ı meşruta'dan tahsil edilen vergiler ve kiralar deftere kaydedilerek evkaf hazinesine gönderiliyordu.[228]

Haremeyn halkına gönderilen yardımların can damarını oluşturan surre tahsîsâtı toplanıp Haremeyn hazinesinde biriktiriliyordu. Zamanı geldiğinde ise Mekke ve Medîne'ye ulaştırılarak, buralarda âdil bir şekilde dağıtılmasına özen gösteriliyordu. Surrenin sevk ve idaresinden birinci derecede Surre eminleri sorumlu olmakla birlikte Mekke ve Medînenin mahallî idarecileri de sorumlu idiler.[229]

Osmanlının son yüzyılında Urfa halkı ve yöneticileri İslam'ın iki kutsalı olan Ka'be'yi ve Hz. Peygamber'in kabrini içinde barındıran Mekke ve Medine'ye, oralardaki kutsal mekânların hizmetlerinin yürütülmesi için vakıflar kurmuşlardır. Bu vakıfların gelirleri ile oralarda görev yapan idarecilerin ve din adamlarının maaşlarının karşılanması ve fakir halkın geçimine destek olunması amaçlanmıştır.

On dokuzuncu yüzyıl ortalarında bir örneğini ortaya koyduğumuz üzere Urfa'lı hayırseverler Haremeyn'e yönelik yaptıkları vakıflarıyla büyük tahsisatlarda bulunmuşlardır. Böylesine büyük fedakârlık Urfa insanının İslam'ın kutsalları için daima sınır tanımaz derecede cömert ve hayırsever olduğunu göstermektedir.

Osmanlı dönemi Urfa'daki Haremeyn vakıfları dönem dönem sayı bakımından değişiklik arzetse de, sayıca bunlardan ibaret olmayıp esas itibariyle Urfa'da vakıf yapma imkânına ve anlayışına sahip her hayırsever bir yönüyle Haremeyne de bir tahsisatta bulunmaktan geri kalmamıştır. Urfa'lı hayırseverler, farklı amaçlarla kurdukları vakıflarından da Haremeyn'e, kimi "neslin inkirazı"nda vakfın haremeyn'e ilhakını, kimi de "galle fazlası" durumlarda Haremeyn'e harcanması gibi şartları vakfiyelerine ilave ederek bir şekilde Haremeyn'e uzanan bir gönül köprüsü kurmuştur.

### 2.1.3. Tilavet Vakıfları

Vakıf kuran hayırseverler, tescil ettirdikleri vakfiyelerinde hayırlarının öldükten sonra da kendilerine faydalı olması için bazı vasiyetlerde bulunmuşlardır. Bu manada tilavet vakfı kuranlar, genellikle öldükten sonra ruhlarına Kur'ân-ı Kerim hatmi veya Mevlid okunmasını ve sevabının kendi ruhlarına bağışlanmasını vasiyet etmişlerdir. Vasiyetlerini vakfiyelerine tescil ettirmişlerdir. Genellikle bu tür vakıf tesis edenler ya evlerini ya da başka gayrimenkullerini yakın akrabalarına vasiyet etmişlerdir. Evlerini vakfedenler mütevelliliği ölünceye kadar kendileri, öldükten sonra da evlat veya akrabalarına havale etmişlerdir.[230]

Kur'ân ve mevlid okutmak şeklindeki talebin yanı sıra bazıları da yaptırdıkları camide namaz vakitlerinden önce veya sonra belli surelerin okunarak kendi ruhuna hediye edilmesini talep etmiştir. Bu sureleri okumaya özel okuyucular tayin ettirmişler ve onlara vakıf bütçesinden ödeme yapılmasını kayıt altına almışlardır.[231] Vâkıflar özellikle, Cuma, kandil ve Ramazan gün ve gecelerinde mevlit okutulmasına önem vermişlerdir. Hemen hemen tüm tilâvet türü vakıflarda vâkıf veya belirtilen kişiler için dua edilmesi şartlar arasında yer almıştır.

Konunun daha iyi anlaşılması için Urfa'da tilavet vakfı olarak kurulan birkaç vakfı örnek olarak burada zikretmek istiyoruz. Tilavet vakfı kuranlardan biri, Adile Hanım'dır. Rebiulahir 1226 (Nisan 1811) tarihînde Urfa Naibi İshak Tahir'in niyabeti zamanında tescil edildiği anlaşılan Adile bt. Ali vakfiyesine göre, Adile Hanım, kendi mülkiyetindeki Babü'l-Bîre mahallesinde yer alan 8 birimden oluşan evini vakfetmiştir. Adile Hanım, vakfiyesinde *"Her sene Ramazan-ı*

227 Eyüp Sabri, *Mir'ât-ı Mekke,* (İstanbul: Osmanlı Yayınevi 2008), s. 687.

228 BOA, *Ev. d,* 12962, s. 11.

229 Eyüp Sabri, s. 688.

230 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 148; VGMA, 586 nolu Vakfiye Defteri, s. 178.*

231 *VGMA, 586 nolu Vakfiye Defteri, s. 178.*

*Şerif'de ruhum için bir hatm-ı şerif tilavet ettürüp sevabını ruhuma ihda eyleyeler,*" şartını zikretmiştir. Öldükten sonra da mülkünün kendisine fayda sağlaması için vasiyette bulunmuş, Kur'ân-ı Kerim ile bağını, dolayısıyla ondan istifade yolunu açık tutmaya çalışmıştır. Adile Hanım, böyle bir vakıf yapmakla, aslında mülkiyetinde olan evini tasarrufundan çıkarmayıp, ölünceye kadar kendisinin tasarrufunda, öldükten sonra da nesilleri devam ettikçe kardeşlerinin soyundan gelenlerin tasarrufuna vermiştir. Şayet onların nesli son bulursa, Haremeyn fakirlerine tahsis edilmesini şart koşmuştur. Kendisi ve yakınları hayatta olduğu müddetçe başka fakirlere bir faydası olmayacak, sadece kendisinin ruhuna bağışlanmak üzere okutulan hatm-i şerifin okunuşu esnasında gerçekleştirilen merasimde şayet fakirlerde yer alırlarsa senede bir ziyafet nasib olacaktır.[232]

Sadece kendisine ve akrabalarına menfaat temin eden bu tür vakıflar, her ne kadar üçüncü şahıslar olan fakirlere tam olarak faydalı olması uzun bir süreci gerektiriyorsa da, Yüce Kitabımız Kur'an'ın hiç olmazsa senede bir defa hatmedilerek okunmasına vesile olduğundan önemlidir. Özellikle zamanımızda ölen kimselerin ardında bıraktıkları mülklerinin mirasçıları tarafından çok kısa zamanda satışa sunulup izinin kaybettirildiği düşünülürse, Adile Hanım'ın mirasçılarının menzilini kaybettirmelerine meydan vermeyip vakfa dönüştürerek en azından bir Kur'an hatminin yapılmasına vesile olacak bir şekilde var olmasını şarta bağlaması, vakıfların yaşatılmasının farklı bir örneğidir.

Şeyh Ramazan Efendi Tekkesinde hatim yapacak kişilere dört yüz akçe ayrılıp her birine hatim yaptıktan sonra on üçer akçe verilmesi gerektiği belirtilmiştir.[233] Aynı şekilde Ümmü Gülsüm Hanım da kurduğu medresede okuyan öğrencilerin Kur'an hatmi yapmalarını, hatimden sonra müderrisin hatim duası yapmasını istemiştir. Hatim duasında sevabın evvela Resul-i Ekrem Efendimizin ve dört halifenin ruhuna, ardından da kendi ruhuna hediye edilmesini istemiştir.[234] Şunu ifade etmek gerekir ki tilavet vakıflarında ismi öne çıkanlar kadınlar olmuşlardır.

## 2.2. EĞİTİM VE KÜLTÜRE YÖNELİK VAKIFLAR

İlk emri, "Oku!"[235]olan İslâm dinî, kadın ve erkek herkesin ilim tahsil etmesini emretmiştir. Bu emir doğrultusunda İslâm dünyasında eğitim-öğretim faaliyeti, başlangıçtan beri üzerinde ehemmiyetle durulan konulardan biri olmuştur. Çünkü toplumu ıslâh etmek ve ona gereken biçimi vermek ancak eğitimle mümkündür. İnsana her alanda hizmeti gaye edinen vakıflar, Osmanlı döneminde eğitim-öğretim sahasında da önemli hizmetler sunmuştur. Bu manada sıbyan mektepleri, medreseler, dâru'l-kurralar ve dâru'l-huffaz gibi müesseseseler tesis edilmiştir.

Toplumun cehaletten kurtulup ilmin aydınlığına erişmesi, ihtiyaç duyulan ilim erbabının yetiştirilmesi için vakıf kurucuları olan hayırsever insanlar günün şartlarında ihtiyaç duyulan eğitim ve öğretimi gerçekleştirmek için gerekli ortamı temin hususunda gereken fedakârlığı yapmaktan çekinmemişlerdir. Tesis ettikleri eğitim-öğretim kurumlarının nasıl işleyeceğini, müderris ile memur maaşlarının ne miktarda olacağını mahkemeye tescil ettirdikleri vakfiyelerinde belirtmişlerdir. Bazı vakfiyelerde medreselerde okutulacak dersler ve bu dersleri verecek müderrislerin özellikleri de belirtilmiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Urfa'daki mektep ve medrese sayısında fazla bir değişiklik yoktur. 1308 senesi Haleb Salnamesine göre Urfa'da 31 mekteb, 11 medrese ve kütüphane, 5 tekke ve zaviye mevcuttur.[236] Biz bu kısımda 19. yüzyılın ikinci yarısında Urfa'daki vakıf eğitim-öğretim müesseseleri üzerinde durmak istiyoruz.

232 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 148.*
233 *VGMA, 586 nolu Vakfiye Defteri, s. 178.*
234 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 47.*
235 *Alak 96/1.*
236 *Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb (1308), s. 236.*

### 2.2.1. Sıbyan Mektepleri

Osmanlı döneminde çocuklara ilk eğitim-öğretimi veren okullara sıbyan mektepleri denirdi. Osmanlı'da beş altı yaşındaki kız ve erkek çocuklara "sabî", bunları okutmak için açılmış ilk tahsil müesseselerine de "sıbyan mektebi" denilmiştir. Sıbyan mektepleri, Tanzîmât'tan sonraki eğitim reformları kapsamında önce 1862 yılında "Mekâtib-i İbtidâî ve İslâmiye", bir müddet sonra da "ilk mektep" adını almıştır. Bu mekteplerde küçük çocuklar eğitim gördüğü için bu ad verilmiştir. Hemen her mahallede bir tane bulunduğundan halk arasında "Mahalle Mektebi" adıyla anıldığı gibi çoğu kez taşla yapılmış binalar oldukları için "Taş Mektep" de denilmiştir.[237]

Osmanlı döneminde Urfa'daki sıbyan mektepleri, câmi külliyesi veya medrese müştemilatı içerisinde yer almıştır. Bazen bu eğitim, imam ve müezzinlere mahsus odalarda gerçekleştirilmiştir. Sıbyan mekteplerinin câmiye bitişik ya da câminin içinde yer almasının sebebi, okuma- yazmayı öğretmenin yanı sıra çocuğa dinî öğretme düşüncesidir.[238]

Bu düşüncelerle oluşturulan sıbyan mektepleri, çocukların var olduğu her mahallede ve her köyde var olmuştur. Büyüklerin eğitimi için mahalle veya köy camiînde görev yapan imam, küçüklerin de eğitimine bîgane kalmayıp, aynı zamanda sıbyan mektebinin muallimliği görevini de yerine getirmiştir.

Sıbyan mekteplerindeki eğitimin Urfa özelinde nasıl gerçekleştiğini o dönemde Urfa'da yaşayan Hasan Açanal, "*Bazı cami avlularındaki hücrelerde yalnız Kur'an-ı Kerim okutan hususî muallimler vardı. Güzel yazı yazmayı öğrenmek isteyen çocuklar bir hüsn-ü hat öğretmenine gitmeye mecbur olurlardı. Bu okullarda Kur'ân-ı Kerim'i bitirenler medreselere girerlerdi,*"[239] diyerek medrese öncesi eğitim sürecinin sıbyan mektepleri ile başladığını ifade etmiştir. Urfa insanının sade mekteple kalmayıp güzel yazma sanatına olan merakını da böylece dile getirmiştir.

Bu dönemde her şehir ve köyde mevcut olan sıbyan mektepleri, mekteb-i ibtidaîler açılıncaya kadar varlığını devam ettirmiştir. Bunlar da daha sonra aynı anlamı ifade eden ilkokullara yerlerini bırakmışlardır.[240]

Evliya Çelebi, 1646 yılında Urfa'da 30 adet sıbyan mektebi olduğunu ve bunların en meşhurlarının; Kızıl Câmiî (Câmiî Kebir) Mektebi, Hz. İbrahim Halil Câmiî Mektebi, Sultan Hasan Câmiî Mektebi ve Ak Câmiî Mektebi olduğunu belirtmiştir.[241] 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu 30 rakamının sıbyan mektepleri için 18. yüzyılda fazla değişmediğini,[242] 19. yüzyılda bu sayının mahalle sayısının ve camilerin çoğalmasına paralel olarak arttığını söyleyebiliriz. 19. yüzyıl sonlarında mektep sayısı 44 olarak gösterilmektedir.[243]

Sıbyan mektebine beratla bir muallim-i sıbyan tayin edilip ücreti vakıf gelirlerinden verilirdi. Bazı vakfiyelerde muallimin ne kadar ücret alacağı vâkıf tarafından özellikle belirtilmiştir. Yusuf Paşa, Urfa'daki vakıflarına dair düzenlediği vakfiyesinde sıbyan mektebinde görev yapan muallime yevmî 10 akçe verilmesini istemiştir.[244] Cami-î Kebirde mevcut olan sıbyan mektebinin muallimi ise 4 akçe ücret almaktaydı.[245]

Tahtemur Câmiî bitişiğinde bir sıbyan mektebinin bulunduğu bilinmektedir.[246] Mehmed Fazıl Efendi b. Hacı İbrahim Efendi el-Arabî, Alihan Bey Camiînin bitişiğine çocukların eğitimi için bir sıbyan mektebi açmıştır. Bu mektepte

237 *Kazıcı, Osmanlılarda Eğitim – Öğretim, (İstanbul: Bilge Yayınları 2004), s. 86; Taş, s. 215; Üner, s. 197.*
238 *Pakalın, III, 201.*
239 *Hasan Açanal, Urfa Tarihi, (Ankara: Şurkav 1997), s. 126.*
240 *Pakalın, 3: 203.*
241 *Evliya Çelebi, 3: 153.*
242 *Üner, s. 198.*
243 *Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb (1303), s. 225.*
244 *225 nolu UŞS, s. 32.*
245 *211 nolu UŞS, s. 176.*
246 *225 nolu UŞS, s. 41.*

görev yapacak muallime günlük 2 akçe ücret verilmesini şart koşmuştur.[247]Katibu'l-iskân Mevlana Seyyid Abdullah Efendi de bir sıbyan mektebi yaptırmıştır.[248]

Arşiv vesikaları bize Sıbyan mekteplerinde çocuklara, muallimler veya câmi imâmları tarafından eğitim verildiğini bildirmektedir. Osmanlı'da ilmiye sınıfı ile ilgili görevlere şayet ehil olursa evladının atanması bir teamül haline gelmiştir. Meselâ 1293 (1877) senesinde Câmi-i Kebîr (Ulu Câmi) bünyesindeki sıbyan mektebinde muallimlik yapan Mehmed Emin Efendi'nin vefâtı üzerine câmi imâmı Hâcı Ali Efendi b. Halîl bu göreve getirilmiştir.[249]Bu örneklerin çokluğuna arşiv belgeleri şahitlik etmektedir.

Bu dönemde sıbyan mekteplerinin yalnız bir odadan ibaret olduğu ve tek bir muallim tarafından idare edildiği bilinmektedir. Mektep muallimleri, medrese eğitimlerini bitirdikten sonra buralara tayin edilirlerdi. Çoğunlukla bir caminin ya imamı, ya da müezzini idiler. Sıbyan mekteplerinde eğitim sabahtan ikindi namazı vaktine kadar yapılırdı. Elifbadan başlayarak Kur'an öğretilmesi öncelikli ders idi. Kur'an okumanın yanısıra yazı yazmak da öğretimde önemli yer tutuyordu. Kur'an'ı düzgün okumak için "tecvid" de okutulurdu.

Cami merkezli bir eğitim olan sıbyan mektebinde çocuğun küçük yaştan itibaren namaz kılmasına, namaz kılmak için gerekli olan dua ve surelerin ezberletilmesine dikkat ediliyordu. İslamın temel bilgileri olan ilmihalden de zarurî dinî bilgiler çocuklara öğretiliyordu.

Sıbyan mekteplerinde eğitim sadece dinî derslerden ibaret değildi. Hesap dersi adı altında matematiğin temel işlemleri ile ilgili eğitim de ihmal edilmeden veriliyordu.

Bu saydığımız derslere Osmanlının son zamanlarında bir miktar Tarih ve Coğrafya da ilave edilmiştir. Bu mekteplerde ders sabahtan ikindiye kadardı. Öğrenci bu mekteplere Kur'an'ı hatm edinceye kadar devam ederdi. Kur'an'ı hatm eden sıbyan mektebini bitirmiş olurdu.[250]

### 2.2.2. Dâru'l-Kurrâlar

Daru'l-kurra, Kur'ân-ı Kerim'in öğretildiği, bir bölümünün veya tamamının ezberletildiği ve kıraat ilminin bütün vecihleriyle tâlim ettirildiği Kur'an eğitim merkezleri demektir. Bunu bitirenlere "kurrâ" denilirdi.[251] Bu müesseselere "dâru'l-Kur'an" ve "dâru'l-huffâz" adı da verilirdi.[252]

Dâru'l-kurrâlarda, Kur'ân'daki kelime ve ibarelerin telaffuzu ile okunuştaki ihtilafları, nakledenlere isnad ederek bildiren "ilm-i kıraat" tahsil edilmekteydi. Hz. Peygamber döneminden başlayarak camilerde gerçekleştirilen Kur'ân eğitimi dâru'l-kurraların temelini teşkil etmiştir. Osmanlılara gelince camilerin Kur'an eğitimine tahsis edilmiş olan bölümüne veya odasına "dâru'l-kurrâ" adı verilmiştir.[253]

Osmanlı eğitim ve öğretim sistemi içinde Kur'an kıraatine dair özel ihtisas eğitimi dâru'l-kurralar vasıtasiyle yerine getiriliyordu. Umumiyetle câmi görevlileri bu müesseselerden yetişirlerdi. Sıbyan mektebini bitiren bir kimse işe en alt seviyedeki dâru'l-kurradan başlardı. Burada hıfzını tamamladıktan sonra yüksek seviyedeki bir dâru'l-kurraya devam ederdi.[254]

247 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 178.*

248 *225 nolu UŞS, s. 21; VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 83-89.*

249 *211 nolu UŞS, s. 176.*

250 *Pakalın, III, 201-203.*

251 *Pakalın, I, 399.*

252 *Nebi Bozkurt, "Dârülkurrâ", TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları 1993), 8: 543.*

253 *Kazıcı, İslâm Müesseseleri Tarihî, s. 245.*

254 *Kazıcı, Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihî, s. 91.*

1 Receb 1281 (30 Kasım 1864) tarihli Rahimiye Medresesi ve Daru'l-kurra'sı vakfiye suretinden Urfa'da bir daru'l-kurranın olduğunu tespit edebiliyoruz. Vakfiyede; "...ve taleben limerdâti'llah Medine-i mezbûrada Hasan Paşa Camiî avlusunun şark tarafına müttasıl mülk-i müşteram olan menzilin binâsını hedm ve müceddeden binâ eylediğim dâru'l-kurra ki şeyhu'l-kurraya mahsûs ... bir dershâne ve itttisâlında ... bir eyvân ve mukâbele-i şarkîsinde bir bâb hücre ve bir kenîf ve kadrınca havşı müştemil 'ala..bir dâru'l kura..."[255] kaydıyla vâkıf Abdurrahim Efendi kendi malıyla satın aldığı evini yıkarak yerine bir daru'l-kurra yaptırdığını ifade etmektedir. Yaptırılan daru'l-kurra binasında şeyhu'l-kurraya mahsus bir oda, bir tuvalet ve yeterli miktarda avlusu ile dersanesi mevcuttur.

Vakfiyesine göre vâkıf, vakfın gelirinin, öncelikle medrese ve dâru'l-kurra'nın tamirine ve giderlerine harcanmasını ve vakfın mütevelliliği görevinin ise hayatta olduğu sürece kendisi tarafından yürütülmesini şart koşmuştur. Vefatından sonra ise soyundan gelen evlatlarının, kız olsun erkek olsun en yaşlısı ve en olgunu tarafından yürütülmesini şart koşmuştur. Mütevelliye ise senelik 250 kuruş ücret takdir etmiştir.[256]

Bu dönemde ismi her ne kadar daru'l-kurra şeklinde geçmese de Firuz Paşa vakfı bünyesinde de bu işlevi gören bir Kur'an eğitim merkezini de bu sınıfa dâhil edebiliriz. Firuz Paşa, vakfını tesis ederken elde edilecek gelirleri vakıf bünyesinde verilecek olan Kur'an eğitimine tahsis etmiştir. Özellikle her pazartesi ve perşembe günleri isteyenlere Kur'an okumayı belletmek ve maharic-i hurufu öğretmek amacıyla Hasan Paşa Camiî'nde çocuklara ve büyüklere Kur'an öğretmeye muktedir Ak Müderris lakaplı Mehmet Efendi'nin Kur'an öğreticisi olarak tayin edilip günlük 20 Osmanî akçe verilmesini istemiştir.[257] Firuz Paşa'nın bu tahsisatının da Hasan Paşa Camiî'nde yapılan Kur'an eğitimine yapıldığını, Urfa'da Kur'an eğitimine yönelik en ciddi çalışmanın Hasan Paşa Camiî içinde ve civarında gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

### 2.2.3. Medreseler

Medrese, ders okunan yer ve talebenin içinde oturup ders okuduğu bina anlamına gelir. Çoğulu "medaris"tir. Medreselerde ders veren hocalara müderris denir.[258] Genel olarak orta ve yüksek tahsil müesseselerinin müşterek adıdır. İslam'ın ilk dönemlerinde camiler, ibadethâne fonksiyonu yanında aynı zamanda birer eğitim yeri durumunda idiler. Sonraki asırlarda tedris usulünde görülen metodik gelişmeler ve talebe sayısının artması camilere bazı ilave binaların yapılması ihtiyacını doğurmuş, bu ihtiyacın tabiî bir sonucu olarak medreseler camilerden ayrı birer müstakil kurum olarak ortaya çıkmışlardır.

Medreseler, Osmanlı döneminde her türlü ilmin tahsil edildiği, bilimsel çalışmaların yapıldığı, halkın dinî ve kültürel yönüyle yetişmesinde faal bir rol oynayan eğitim merkezleriydi. Bu yüzden medrese eğitimine ve bu sahanın adamlarına büyük ölçüde değer verilmiş, tahsil ve eğitim konusunda karşılaşılabilecek sıkıntılar zamanın imkânları nispetinde ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.[259]

Önemli bir tarihî ve kültürel geçmişe sahip olan Urfa, eski çağlardan beri ilim, bilim ve kültür bakımından önemli bir şehir olmuştur. Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra da, eğitim ve kültürün merkezi durumunda olan Urfa'da medrese eğitimine önem verilmiştir. Urfa'da medrese eğitimi tarih boyunca müstakil medreselerde, câmilerde ve mescitlerde devam etmiştir. Osmanlı dönemi camileri, ilim erbabı için her an ders okunabilen, ilmi mütalaa ve müzakerelerin yapılabildiği merkezlerdi. Fizikî konumundan da anlaşıldığı gibi cami, hem sosyal hayatın, hem de dinî ve ilmî hayatın merkezinde yer alıyordu. Urfa Ulu Camiî, Rıdvaniye Camiî, Halilürrahman Camiî ve Hasan Paşa Camiî bünyelerinde yer alan medreselerle günümüze kadar ulaşabilen hayrî eserlerdir.

255 *205 nolu UŞS, s. 276.*

256 *225 nolu UŞS, s. 41.*

257 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 96.*

258 *Kazıcı, Vakıflar, s. 124; Pakalın, 2: 436.*

259 *Kazıcı, Müesseseler, s. 245.*

Medreseler, zamanlarına göre ilk, orta ve yüksek tahsilin verildiği yerlerdi. Orta kısmında sarf, nahiv, yazı gibi dersler okutulurken, tetimme kısmında Şemsiye Şerhi, Şerh-i Miftah, Muhtasaru'l-meânî, Mutavvel, Usul-u Fıkıh, Taftazanî'nin Telhîs Şerhi ve Kadı Beyzavî'nin Tevalî adlı eseri okutulurdu.[260]

Evliya Çelebi, Seyahatnâmesinde Urfa'da üç aded medresenin ismi vermektedir. Bunlar; Kızıl Câmiî Medresesi, Firûz Bey Medresesi ve Sultan Hasan Medresesidir.[261] Evliya Çelebi'nin isimlerini verdiği bu medreseler, muhtemelen dönemin en meşhur medreseleriydi. Bunların dışında başka medreselerin de bulunduğunu söylemek mümkündür. Çünkü seyyahımız, *"...Her câmide ayrıca talebe hücreleri de mevcuttur..."* diyerek, hemen hemen her câmide bir ders halkasının (beklide medresenin) var olduğuna işaret etmektedir. 18. yüzyıla gelindiğinde Urfa'daki kayıtlara geçen medrese sayısı 16'ya ulaşmıştır.[262]

"Şanlıurfa Medreseleri" adlı eserinde Mehmet Memiş, Cumhuriyet dönemine kadar Urfa'da 20 civarında medresenin inşa edildiğini, bunlardan sadece 8 tanesinin tamamen veya kısmen günümüze ulaştığını ifade etmektedir.[263]

19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca faal durumda olan medrese sayısı 14'tür. Bunlar; Abbasiye,[264] Rıdvâniye,[265] Rahimiye,[266] Sâkıbiye, İbrâhimiye (Debbâğhane),[267] İhlâsiye,[268] Rızâiye (Kutbeddin),[269] Süleymâniye (Süleyman Ağa/ Yusuf Paşa),[270] Halilürrahman,[271] Rahmâniye (Abdurrahman Efendi),[272] Nakibzâde İbrahim Efendi (Ulu Camiî),[273] Hamisiye (Hamis Efendi),[274] Haydariye[275] ve Şabaniye[276] medreseleridir.

1319 (1901) senesine ait Haleb Vilayet salnamesi, bu medreselerden 8 tanesi ile ilgili malumat vermektedir (Ek 7). Bu medreselerin adını, yer aldığı mahalleyi, ders veren müderrisini, talebe adedini ve medreseyi yaptıran hayırseverin adını kayıt altına almıştır.[277]

Urfa medreselerinde görev yapan müderrislerin yevmî 60 akçe ile 4 akçe arasında ücret aldıkları tespit edilmiştir.[278] Urfa'da medreselerde müderrislik yapan âlimlerin yine bu medreselerde yetiştiğini ve yine bu medreselere müderris olarak tayin edildiklerini görüyoruz. 19. yüzyıl Urfa âlimlerinden ve müderrislerinden Abbas Vasık Efendi (ö. 1922), Hac Mustafa Hafız (ö. 1908) ve Hac Ramazan Hafız (ö. 1910) Halilürrahman Medresesi'nde müderris olarak görev yapmışlardır.[279]

---

260 *Osman Ergin, Türk Maarif Tarihî, (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası 1977), s.100.*

261 *Evliya Çelebi, 3: 152.*

262 *Bu medreseler için bk. Ünver, s. 161.*

263 Günümüze kısmen veya tamamen ulaşan Şanlıurfa Medreseleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Memiş, s. 20-114.

264 *204 nolu UŞS, s. 110.*

265 206 *nolu UŞS, s.* 483; *206 nolu UŞS, s.* 779.

266 205 *nolu UŞS, s.* 276; *227 nolu UŞS, s.* 210; 226 *nolu UŞS, s.* 318.

267 226 *nolu UŞS, s.* 373; 226 *nolu UŞS, s.* 382.

268 *Maarif Salnamesi (1319), s. 540.*

269 216 *nolu UŞS, s.* 311; *220 nolu UŞS, s.* 408.

270 220 *nolu UŞS, s.* 101; *228 nolu UŞS, s.* 18.

271 *213 nolu UŞS, s. 271.*

272 225 *nolu UŞS, s.* 143.

273 *205 nolu UŞS, s. 253.*

274 *220 nolu UŞS, s. 45.*

275 227 *nolu UŞS, s.* 168.

276 216 *nolu UŞS, s.* 398.

277 *Maarif Salnamesi (1319), s. 540.*

278 *Taş, s. 249.*

279 *Karakaş, Kültür ve Eğitim, s. 75.*

Vakıfların desteğiyle kurulan ve hayatiyetlerini sürdüren birer eğitim-öğretim kurumu olan medreselerin işleyişi ve hizmetleri ile ilgili olarak bazı medreseler üzerinde durmak istiyoruz:

**Abbasiye Medresesi,** Ak Camiî (Nimetullah Camiî)'nin içinde yer alan Urfa'nın en eski medreselerinden biridir. Dershane olarak kullanılan odasının üzerindeki kitabesinden 1107 (1695) senesinde yapıldığı anlaşılmaktadır.

10 Muharrem 1280 (27 Haziran 1863) tarihli bir belgeye göre, Urfa'nın Babülemir mahallesinden Hacı Abbas Ağa, Nimetullah Bey Camiî avlusunda bir medrese ve bir de kütüphane yaptırmıştır. Bunların giderlerini karşılamak için Tatlık mahallesindeki bahçesiyle Babülharran mahallesindeki Karaburç hamamı ile Cıncıklı hamamındaki hisselerini ve Babülemir mahallesindeki evini bütün müştemilâtıyla vakfetmiştir.[280]

Yusuf Paşa vakfına ait olan bir menzilin geliri de Abbasiye medresesine ve müderrislerine tahsis edilmiştir.[281]

**Rıdvaniye Medresesi,** Kitabesinde1149 (1736) yılında Rıdvan Ahmet Paşa tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir. 1154 (1741) tarihli vakfiyesinde medrese için otuz oda yaptırıldığı kayıt altına alınmıştır. Burada yatılı kalacak öğrencilerin özellikle fakirlerden seçilmesi istenmiştir.[282]

Dönemin meşhur âlimlerinden Urfa mürşidi olarak tanınan ve âlim bir zât olan İbrahim Efendi bu medresede müderrislik yapmıştır. Hafız Muhammed Selim Efendi (1785-1860) gibi Urfa halkının saygı duyduğu âlimler de ondan ders almışlardır.[283] Maarif Nezareti Salnamesine göre 1899'da bu medresede 30 öğrenci ders görmekteydi.[284]

**Rahimiye Medresesi,** Abdurrahim Efendi tarafından 1181 (1767) yılında yaptırılmıştır. 1181 (1767) tarihli vakfiyesinde belirttiği üzere kendi adına ve hayrına yaptırdığı daru'l-kurrasına ilaveten bir de medrese yaptırmıştır. Medresesini, Hasan Paşa Camiî avlusunda mevcut olan kendi mülkiyetindeki iki menzilini yıkarak onların yerine medresesini yaptırmıştır. Rahimiye Medresesi, bir dersaneden ve etrafındaki eyvanlardan oluşmaktadır. Talebelerin kalacağı odalar ve diğer müştemilatı bakımından oldukça donanımlı bir medresedir.[285]

Hayrî müesseselere öncelikle o müesseseleri kuran hayırseverler gelir kaynağı olacak akarlar vakfetmektedirler. Genel durum böyle olmakla birlikte bazı hayırseverlerin mevcut olan ve başkası tarafından yaptırılmış olan hayrî eserlerin yaşaması için vakıflar tahsis ettiğine de şahit oluyoruz.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Rahimiye medresesi hayırsever Abdurrahim Efendi tarafından kurulmuştur. Abdurrahim Efendi, medresesini kurarken birtakım gelir kaynakları da tahsis etmiştir. Bu medresenin gelir kaynakları olsa da ilave gelir kaynaklarının tahsisi uygun görülmüş olmalı ki bu defa Abdullah b. Abdurrahman çok sayıda emlakini Rahimiye Medresesine vakfetmiştir. Abdullah Efendi, 1164 tarihli vakfiyesinde, Bozabad Nahiyesinin Çatak-ı Ulya köyünde mevcut olan kendi mülkiyetindeki iki bahçeyi, bir tarlayı ve bir üzüm bağını Hasan Paşa Câmiî ile Rahimiye Medresesine vakfettiğini ifade etmiştir. O, vakfının gelirinin öncelikle caminin ihtiyaçlarına, artanının ise yarısının medresedeki müderrise, sıbyan mektebindeki muallime ve ilim talebelerine eşit bir şekilde paylaştırılmasını; geriye kalan diğer yarısının ise evladı olan ehl-i mürtezika arasında paylaştırılmasını istemiştir.[286]

280 *220 nolu UŞS, s. 350.*

281 204 *nolu UŞS, s. 55.*

282 *"...Halilürrahman ittisalında müceddeden tamir ve bina ettiğim medrese-i şerife yevmî 60 Osmanî akçe vazife ile ehl-i ilm ve sahib-i fazilet ve evsaf-ı hamide ile maruf taki ve mütedeyyin ve salih ve ulum-u şettaya alim ve usul ve furu' ifadesine kadir bir müderris nasb olunup ba'de eda-i hizmet vazife-i muayyenesi verile..." (206 nolu UŞS, s. 784.)*

283 *Karakaş, Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim, s. 89.*

284 *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 317, s. 1120.*

285 "...kapusu cami-i mezkûrun havlisinin şark canibine muttasıl mülk-ü müşteram olan iki menzilin binası hedm ve müceddeden bina eylediğim medrese derununda sakfı kubbe bir dershane ve dershane-i mezkurenin canib-i kıble ve şarkisine muttasıl kab eyvanlar..." (205 nolu UŞS, s. 276).

286 *225 nolu UŞS, s. 42.*

Şeyh Muhammed Halid (1823-1893), Hacı Mustafa Hafız Efendi (Ö. 1908) ve Soranî Halil Efendi gibi saygın Urfa âlimleri Rahimiye medresesinde müderrislik yaparak ilim ehli insanlar yetiştirmişlerdir.[287]

**Sakıbiye Medresesi,** Muhammed Emin Sakıb Efendi (Ö. 1873) tarafından 1854'te bina edilmiştir. Sakıbiye külliyesi yıkılmadan önce mevcut olan kitabesi Urfa'lı Şair Sabir (1819-1893) tarafından yazılmıştır.[288] Şair Sabir bu kitabede, Sakıb Efendi'nin hayırseverliğinden ve yaptırdığı medresenin adeta bütün memleketi aydınlatan sönmez bir kandil olduğunu ifade ederek övmüştür.

Sakıbiye medresesinde, dönemin âlimlerinden Ahmed Lâmî Efendi 1862-1888 yıllarında müderrislik yapmıştır.[289]

Sakıb Efendi, medresenin de içinde bulunduğu külliyesi için çok sayıda akarını vakfettiğini vakfiyesinde ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır.[290] Vakfettiği mülklerini sıraladığı 25 Zilkade 1286 (26 Şubat 1870) tarihli Sakıb Efendi vakfiyesi özetle şu şekildedir: Hacı Mehmed Emin Sakıb Efendi, Urfa'da Ayn-ı Halîlürrahmân civarında Narenci Camiî yakınındaki Esb pazarı olarak bilinen yerde mevcut olan kendine ait arsanın bir kısmına bir mescid yaptırmıştır. Yanına da Kadiriye Hânkâhını inşa etmiştir. Arsasının geri kalan kısmına ise buğday pazarını yaptırmıştır.

Sakıb Efendi, buğday pazarında yer alan kendi mülkiyetindeki otuz iki aded dükkânını; aynı çarşı içinde mevcut olan Şeker Ali Evkafına ait arsasına yaptırdığı on adet dükkânını: yinr Buğday pazarında kendi mülkiyetindeki kahvehâneyi vakfetmiştir. Böylece Sakıb Efendi buğday pazarında toplamda kahvehane ile birlikte 43 parça dükkânını vakfetmiştir. Bunlardan başka çok sayıda odayı da vakfetmiştir. Sakıb Efendi bu gayrimenkullerinden başka su kuyusu, ambar ve fırından oluşan bir diğer müstakil emlakini de vakfederek şehrin ekmek ihtiyacını karşılama yoluna gitmiştir. Sakıb Efendi, bunlardan başka İplik Pazarı'nda da yaptırdığı yirmi dört adet dükkânını ve aynı çarşı bitişiğinde yaptırdığı kahvehâne ile bir adet dükkânını da vakfetmiştir. Saraç Pazarı civarında yaptırdığı kırk bir adet dükkân ile kahvehânenin yarı hissesini de vakfetmiştir. Sakıb Efendi, Koyun Pazarı'ndaki dükkânlarını da vakfetmiştir.

Sakıb Efendi bu davranışı ile çok iyi bir hayırsever olarak tarihe geçmiş, ahiret azığını önden göndermeyi başarmıştır. Sakıb Efendi bir ilim aşığı olduğunu da kendisine ait olan kitaplarını vakfetmekle göstermiştir.[291] O, kitaplarını vakfetmekle Urfa'daki ilim erbabına faydalı olma yolunu seçmiştir. Sakıb Efendi, tüm bu vakfettiklerini öncelikle ilim tahsili için kurmuş olduğu medresesini yaşatmak, ilme-irfana hizmeti artırmak için yapmıştır.

**İbrahimiye (Dabbağhane) Medresesi,** Hacı İbrahim Efendi b. Hacı Kasım tarafından 1136 (1723) tarihînde yaptırıldığı, medresenin güney cephesinde bulunan ve camiye bakan kapısı üzerindeki kitabede yer almaktadır. Hacı

---

287 *Karakaş, Eğitim-Öğretim, s. 108.*

288 "Hânedân-i Urfa'dan Sakıb Efendi hayırhâh,
Eyledi Allah için bünyâd bir nev medrese,
Mahz-i Tevfik-i hidayettir Cenab-i Bârî'den,
Yoksa bu asâr-i hayr olmaz muvaffak herkese,
Böyle âsâr-i celîl ki bir sönmez şuledir.
Haşre dek bin bâd eğer pervâne tek dûd eylese,
Geldi bir hâtıf dedi Sâbir anın tarihîni,
Sakıbiye nâm ile olsun binâ bu medrese.
*(Bedri Alpay, Şanlıurfa Şairleri, (Şanlurfa: Dal Yayınları 1986), s. 184.)*

289 *Karakaş, Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim, s.106.*

290 "...Dokuz bâb hücreleri dahi müştemil bir bâb medrese ve sıbyân-ı fakîr ve eytâmı meccânen okutdurmak üzere medrese-i mezkûrenin taşraya (dışarıya) olan kapusı tarafında bir bâb fevkânî mektebhâne binâ olunmak üzere.. .ale'd-devâm seyr-i sülûk ile meşgûl ve mevâzıb olan sâlikân ve dervîşân ve fukarâya mahsûs olduğu misillü medrese-i mezkûrede bulunan dokuz adet hücre dahi tarîkat-i aliyye ve dervîşâna muhib olan talebeden dünyaca ihtilâtı ve bir vecihle kâr ve ticâreti olmayup ale'd-devâm tahsîl-i ulûm ile meşgûl zevâta tahsîs olunmuş... evvelâ câmi'-i şerîf ve medrese ile hânkâh-ı münîfenin ve mekteb ve muvakkithânenin üzerlerine mevkûf bulunan kâffe-i dekâkîn ve akârâtın ta'mîrât ve termîmâtına ve câmi'-i mezkûrun şam'dân ve kandil ve mefrûşâtına ve meşîhathâne ve dershâne ve tevliyethâne mefrûşâtlarına ve fevkânî olup sâlikân ve talebe-i ulûma mahsûs olan..." ( *206 nolu UŞS, s. 774).*

291 *206 nolu UŞS, s. 774.*

İbrahim Efendi vakfiyesinde, büyük bir dershane, müderris için bir ikâmetgah, talebeler için ikişer kişi kalacak şekilde dokuz hücre ve bir Kur'an mektebinden oluşan bir medrese yaptırmıştır.[292]

Hacı İbrahim Efendi, medreseye gelir kaynağı olarak 9 bahçe, 1 kavaklık, 17 dükkân, 4 tarla, 700 zeytin ağaçlı bir zeytinlik ve üç çiftlik vakfetmiştir. İbrahimiye Medresesi'nin kurucusu olan İbrahim Efendi, vakfiyesine şu hususları da tescil ettirmiştir: Mütevelli, müderris, vaiz, şeyhu'l-kurra ve mücevvid-i Kur'an olacaklar mutlaka kendi soyundan olanlar arasında seçilecektir. O, medresenin işleyişi ile ilgili şartları, görevlilerin yapacakları işleri ve alacakları maaşlarını da tespit etmiştir. Kendi ailesinden olmasını şart koştuğu müderrisin 600 akçe aylık almasını tayin etmiştir.[293]

29 Muharrem 1157 (14 Mart 1744) tarihli bir belgeye göre, İbrahim Efendi'nin oğlu Mehmed Fazlı Efendi, gerçekleştirdiği bir dizi hayrâtın yanı sıra babasının yaptırdığı İbrahimiye Medresesi'ne de tahsisatlarda bulunmuştur. O, babası Hacı İbrahim Efendi'nin yaptırdığı Debbağhane Camiî bitişiğindeki İbrahimiye Medresesi'nde bir kütüphâne ve hâfız-ı kütüb (kütüphane memuru) için iki oda yaptırmıştır.[294]

**İhlasiye Medresesi,** 17. yüzyılda Hacı Said Ağa adında bir zat tarafından yaptırılan bu medrese,[295] 19. yüzyılda dönemin meşhur âlimlerinin ders verdiği bir medresedir. Müftü Abdullatif Efendi (ö. 1896), Saîzâde Mahmud (ö. 1901) ve Abbas Vasık Efendi (ö. 1922) İhlasiye Medresesinde müderrislik yapan saygın âlimlerdir.[296] İhlâsiye Medresesi, aynı adı taşıyan İhlâsiye Câmiî'nin müştemilatı içinde yer alıp, câmiyi inşa ettiren Hâcı Musa Efendi b. Mahmud Efendi tarafından yaptırılmıştır. Medresede yatılı kalan öğrencilerin barınmaları için 5 hücre bulunmaktaydı.[297]

**Rızaiye (Kutbeddin) Medresesi**, Günümüze ulaşamayan Rızaiye Medresesi, Ahmet Rıdvan Paşanın oğlu Ömer Paşa'nın hanımı Ümmü Gülsüm hatun tarafından 1193 (1779) yılında yaptırılmıştır.[298]

**Süleymaniye (Süleyman Ağa) Medresesi,** Yusuf Paşa Câmiî'nin avlusunda Süleyman Ağa tarafından yaptırıldığı 1259 (1843) tarihli bir arşiv belgesinde belirtilen Süleymaniye Medresesi, 19. yüzyılda eğitim- öğretime devam eden medreselerden biridir. Bu medresede müderrislik yapan Seyyid Muhammed Halife'nin bila veled (çocuksuz) vefatı dolayısıyla, bu görevi layıkıyla yerine getirebilecek olan Seyyid Hac Muhammed Tahir Halife, yevmî 30 akçe vazife ile bu göreve atanmıştır.[299]

**Halilürrahman Medresesi,** Urfanın en eski medreselerinden olup, inşa tarihî kesin olarak bilinmemekle beraber Abbasi Halifesi Me'mun (813-833) tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Halilürrahman Câmiî minaresinin üzerindeki kitabeden Eyyubîler devrinde tamir gördüğü anlaşılmaktadır.[300]

Makam-ı Ceddü'l-Enbiya olarak da tanınan bu medrese Halilürrahman gölünün batı tarafında merdivenlerle çıkılan önleri revaklı odalar, aşağıda güneyde câmiye bitişik olarak büyük bir eyvan, bunun karşısında gölün kuzey batı köşesinde, içerisinde su bulunan kubbeli ve beşik tonozlu büyük bir odadan meydana gelmiştir.

Medresedeki kitabeler onarım devrelerine ait olup inşa tarihî hakkında bilgi vermemektedirler. Yukarıya çıkan merdivenin karşısına gelen ve kuzeye bakan oda cephesindeki kitabe 1189 (1775) tarihlidir. Gölün kuzey batı köşesindeki büyük odanın kapısı üzerindeki kitabede, medresenin 1288 (1871) tarihînde Sultan Abdülaziz Han döneminde Derviş

292 VGMA, 605 *nolu Vakfiye Defteri*, s. 202.
293 *VGMA, 605 nolu Vakfiye Defteri, s. 202.*
294 *220 nolu UŞS, s. 318.*
295 *Salname-i Nezaret-i Maârif (1321), s. 457.*
296 *Karakaş, Kültür ve Eğitim, s.78.*
297 Memiş, s. 116.
298 *216 nolu UŞS, s. 85.*
299 *BOA, Cevdet Maarif, 2308.*
300 *Karakaş, Şanlıurfa Kitabeleri, s. 22; 205 nolu UŞS, s. 30.*

Ali Paşa tarafından tamir ettirildiği yazılıdır. Bu medresenin yerinde daha önce, Evliya Çelebinin Seyahatnamesinde ve Urfa'lı Şair Nabi'nin Tuhfetü'l-Harameyn adlı eserinde bahsini ettikleri "İbrahim Halil Tekkesi"nin bulunduğu tahmin edilmektedir.[301]

**Rahmaniye Medresesi,** 22 Rebiulevvel 1164 (18 Şubat 1751) tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre, bu medresenin kurucusu Abdullah b. Abdurrahman Efendi'dir.[302] Cami-î Kebir mahallesinde bulunan Rahmaniye Medresesi vakfının mütevelliği meselesi dava konusu olmuştur. Zürrî vakıfların genelinde olduğu üzere, bu vakfın da tevliyeti evlada meşruttur. Şayet erkek evladın nesli munkariz olur ise, kız evladın veya kızların soyundan gelen kimselerin bu işi yürütmesi vakfiye gereğidir.

Kara Kapıcızâde Mehmed Ağa, vakfın kurucusu olan Abdurrahman Efendi'nin oğlu Abdullah Efendi'nin kız tarafından evladı olduğunu ve annesi Lutfullah kızı Rahime'nin vefatı nedeniyle kendisinin mütevelliliğe hak sahibi olduğunu mahkemeye bildirmiştir. Mahkemece yürütülen tahkikat sonucunda Kara Kapıcızâde Mehmed Ağa haklı görülmüş, kendisine bir berat verilerek Rahmaniye Medresesi vakfına mütevelli tayin edilmiştir (5 Rebiulevvel 1312/ 6 Eylül 1894).[303]

**Şabâniye Medresesi,** 24 Safer 1279 (21 Ağustos 1862) tarihli bir i'lama göre, Şaban Efendi vakfının imamet ve müderrislik hizmetlerini yevmi 5 akçe ücret alarak yürütmekte olan Seyyid Hüseyin Halife b. Ahmed vefat etmiştir. Oğlu Abdurrahman, henüz buluğa ermediğinden ona vekâleten amcası Hacı Fazlullah Efendi atanmıştır. Bu atama, bir berat ile teyit edilmiştir.[304]

**Nakipzâde İbrahim Efendi Medresesi,** Evliya Çelebinin "Kızıl Câmiî Medresesi"[305]diye bahsettiği medrese, Ulu Câmiî bitişiğindeki Eyyubî Medresesi'nin yerine Nakibzâde İbrahim Efendi tarafından yaptırılmıştır (1196 /1781). Yıldız Meydanı mevkiinde bulunan bu medresenin binası günümüze kadar ulaşmış Osmanlı dönemi medreselerinden biridir.[306]

**Hamis Efendi (Hamisiye) Medresesi,** Eski Urfa müftülerinden Hacı Hamis Efendi tarafından Harran Kapı Mahallesinde bina ettirilmiştir. Medrese, banisine nispetle Hamisiye adını almıştır.[307] Bu medreseye dair bir tevliyet i'lamına göre, Abdurrahim Efendi, bu medreseye tahsisatta bulunmuştur.[308] Hamis Efendi, Urfa şer'î mahkemede akdettiği vakfiyesine göre, medresede eğitim görenlerin iaşe ve ibatesi vakfın gelirinden karşılanacaktır. Her bir odada bir veya iki talebe kalırken, talebelerin iaşesi genellikle külliye dâhilinde yeralan aşevinden sağlanacaktır.[309] Medrese hizmetleri, vakfiyede belirtilen esaslar çerçevesinde yürütülmüştür.

### 2.2.4. Kütüphaneler

Müfessirlerin çoğunluğu Kur'an-ı Kerim'den ilk nazil olan ayetin " Seni yaratan Rabbinin adıyla oku!"[310] olduğunda müttefiktir. Bu ve bundan sonra nazil olan birçok ayet, insanı ilme ve öğrenmeye teşvik etmiş, ilmi ve âlimi övmüştür. İslamın bu emir ve teşvikleri sebebiyle ilim, Müslümanların günlük hayatının vazgeçilmez bir parçası, yaşamını biçimlendiren sermayesi ve günlük hayatının temel uğraşısı olmuştur. Müslümanın hayat tarzının odak noktasını ise,

301 *Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa Mimarî Eserleri", Şanlıurfa, s. 71; Karakaş, Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim, s.75.*

302 *219 nolu UŞS, s. 192.*

303 *219 nolu UŞS, s. 205; 219 nolu UŞS, s. 192.*

304 *BOA, Cevdet Evkaf, 20087.*

305 *Evliya Çelebi, 3: 152.*

306 *Memiş, s. 86.*

307 *VGMA, 617 nolu Vakfiye Defteri, s. 55, VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 26.*

308 *227 nolu UŞS, s. 98-16; VGMA, 619 nolu Vakfiye Defteri s. 106.*

309 *VGMA, 619 nolu Vakfiye Defteri, s. 106; Ergin, İmaret, s. 21.*

310 Alak, 1.

ilmin aydınlığıyla hayatı aydınlatan kitap teşkil etmiştir. İlimle uğraşmayı kendisine meslek edinenler bir taraftan ilmi araştırmalar yaparak nice kitaplar meydana getirmişler, diğer taraftan ilmi yaygınlaştırmak için dilden dile tercümeler yaparak ilmin evrensel boyutta yayılmasına katkı sağlamışlardır. Gerek telif, gerekse tercüme çalışmalarla vücuda getirilen kitaplar, ilim adamının ve ilim talebesinin istifadesine sunulmuştur. İlim ile mücehhez olan İslam âlimleri sadece İslam âlemine faydalı olmakla kalmamış, tüm insanlığa faydalı olmak için nice eserler vücuda getirmişlerdir. Nitekim Endülüs Müslümanlarının İber yarımadasında (bugünkü İspanya coğrafyasında) kurdukları İslam medeniyeti, bölgede açılan kütüphanelerde yer alan kitaplarla ve yapılan tercüme faaliyetleriyle İslam dünyasındaki ilmin Batı'ya aktarılmasına köprü olmuştur. Doğu da ise bu fonksiyonu Harran icra etmiştir. Doğu ile batı arasında dinî ilimlerin, pozitif bilimlerin ve batı felsefisinin aktarılmasında Harran, önemli bir köprü vazifesi görmüştür.

İlme önem veren devlet adamları ile hayatını ilim öğretmeye adamış âlimler tarih içinde zamanlarının ve sahip oldukları mallarının büyük bir kısmını kitaba ayırmışlardır. Bu manada Yüce Allah'a yaklaşmak, onun rızasını elde etmek için öğrenmeyi, öğretmeyi ve kitap yazmayı bir vesile olarak kabul etmişlerdir. Peygamber Efendimizin; "İnsanoğlu öldüğü zaman şu üç şey müstesna amel defteri kapanır: Kesintisiz sadaka, faydalı ilim ve kendisine dua eden salih bir evlat"[311] hadisine kulak veren Müslümanlardan ilmî yeterliliği olanları kesintisiz bir sadaka olan ve faydalı ilmi ihtiva eden kitabı yazmaya gayret sarfetmişlerdir.

Tarih içinde ilme ve âlime önem veren ve saygı duyan Müslümanlar, tüm insanlığın istifade ettiği bir İslam medeniyetini teşkil ederken, bu medeniyetin güzide bir kurumu olan kütüphaneyi de kurmayı ihmal etmemişlerdir. Bunun sonucu olarak çeşitli hacim ve ebatlarda kitaplar ve kütüphaneler ortaya çıkmıştır.

Tasnif edilmiş yazma ve basma kitapların bulunduğu yer anlamında kullanılan kütüphane, Osmanlı dönemi vakıf sisteminde genellikle külliyenin bir parçası olarak eğitim ve öğretime katkı sağlayan eserlerin topluca bulunduğu mekânın adı olmuştur. Kütüphanedeki kitapları korumak ve taliplisine sunmak amacıyla görevlendirilen memura ise hafizulkütüp denilirdi.[312] Hafızılkütüplerin alacakları maaşlar genellikle vakıf kurucusu tarafından vakfiyede belirtilmiştir.

Genellikle bir caminin veya medresenin yanında veya içinde yer alan kütüphane, hayırsever insanların vakfettiği kitaplardan teşekkül etmekteydi. Mevcut kitapların muhafazası, kaybolmaktan ve zarara uğramaktan korunması için kitapların dışarıya verilmesine vakfedenler tarafından çoğunlukla yasak getirilmiştir. Bu durum, bazı Urfa vakfiyelerinde de yer alır.[313]

Kitabın menkul olması sebebiyle İslam âlimleri arasında menkulün vakfedilmesi konusunda tartışma var ise de Osmanlı'da kitapların vakfedilmesi hususu bir teamül halini almıştır.[314] Oluşan bu teamül sebebiyle Urfa'da Osmanlı döneminde Urfa merkezde yer alan hemen her medresenin yanına bir de kütüphanesi genellikle medreseyi yapan hayırsever tarafından bina edilmiştir.

Burada önce 19. yüzyıl ortalarında (1864) yılında Urfa'lı bir hayırseever olan Hamis Efendi'nin vakfettiği kitaplar üzerinde durmak istiyoruz. Önce şunu belirtelim. Hamis Efendi, kendi malından fedakârlık yaparak bir kütüphane yaptırmıştır. İlim aşığı bir kişi o lsa gerektirki, Halis Efendi kütüphanenin içine de o günün şartlarında herkesin sahip olamayacağı sayıda kitabını Allah rızası için kütüphaneye vakfetmiştir. Matbuatın henüz yaygın olmadığı bir devirde çok sayıda kitabı hem büyük bir hayır, hem büyük bir beceri, hem de oldukça maliyetli bir hayırdır. Hamis Efendi 1 Receb 1281 (30 Kasım 1864) tarihli vakfiyesine, vakfettiği kitapların listesini tescil ettirmiştir. Hamis

311 Müslim, Vasiyyet, 14.

312 *Pakalın, 2: 346; İsmail E. Erünsal, Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri, (Ankara: TTK 2008), s. 179.*

313 *VGMA, 586 nolu Vakfiye Defteri, s. 175.*

314 Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Hukukunda Vakfın Konusunu Teşkil Eden Mallar ve Kitap Vakfı", *Osmanlı Devletinde Bilim, Kültür ve Kütüphaneler,* (Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği Yayınları 1999), s. 76.

Efendi, 154 kitap vakfetmiştir.[315] Vakfettiği kitaplar, ilimle mücehhez, Arapçası ileri derecede olan ilim erbabının okuyacağı kitaplardır. 19. yüzyıl sonunda yayınlanan 1321 (1903) senesi Haleb Vilayet Salnamesinde on aded kütüphane ismi listede yer aldığı halde Halis Efendi'nin vakfettiği bu kitaplara ve kütüphanesine dair bir kayıt yer almamaktadır. Halis Efendi'nin vakfettiği kitapların faal durumda olan bir başka kütüphaneye aktarılmış olması ihtimal dâhilindedir.

Halis Efendi'nin vakfettiği kitaplardan birkaç tanesini burada zikrederek kitapların seviyesini ve dolayısıyla okuyucuların da seviyesini ortaya koymakta fayda görüyoruz. Bunlar; Beydavî, Keşşaf ve Celaleyn gibi tefsirler; Buharî, Şemail-i Şerif gibi hadis kitapları; Hidaye ve Mülteka gibi fıkıh kitaplarıdır. Hemen hemen hepsi Arapça olan bu kitapların Urfa'da 19. yüzyıl sonlarında bir kütüphanede yer alması İslamî ilimler konusunda iyi seviyede olan hayli insanın olduğunu, bu insanların kitap ihtiyacının vakıflarca oluşturulan kütüphanelerce karşılandığını anlıyoruz.

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde 1308 (1891) senesi Halep Salnamesinde, Urfa'daki medrese ve kütüphane sayısı 11'dir.[316] 20. yüzyıl başlarında 1321 (1903) senesi Haleb Vilayet Salnamesinde ise, Urfa merkez kaza'da her biri bir medrese dâhilinde 10 aded kütüphane yer almaktadır. Bu kütüphanelerde mevcut kitap sayısı toplamı ise 3.010'dur.[317]

| Kütüphane Adı: | Kitap Sayısı |
|---|---|
| Rıdvaniye Kütüphanesi | 700 |
| İhlasiye Kütüphanesi | 450 |
| Rahimiye Kütüphanesi | 390 |
| Kutbeddin Kütüphanesi | 330 |
| Süleymaniye Kütüphanesi | 310 |
| İbrahimiye Kütüphanesi | 300 |
| Sakıbiye Kütüphanesi | 190 |
| Halilürrahman Kütüphanesi | 150 |
| Haydariye Kütüphanesi | 60 |
| Şabaniye Kütüphanesi | 40 |
| Toplam kitap sayısı: | 3.010 |

Kütüphane ve kitaplardaki bu sayı Urfa'da ilimle iştigal eden insanların başvuru kaynağı olarak binlerce kitaba ulaşabildiğini göstermektedir. Bu da bize vakıf tesis edenlerin ilme çok önem verdiğini, vakıflar tarafından kurulan eğitim kurumlarının bilinçli bir şekilde tesis edildiğini, toplumun ihtiyacına cevap verecek derecede kütüphanelerin oluşturulduğunu göstermektedir. Buna göre Urfa şehir merkezindeki kütüphaneler ve kitap sayıları şu şekildedir:[318]

İlim ve kültür hayatının önemli merkezleri olan kütüphanelerin Urfa'da mevcudiyeti, günün şartlarında çok sayıda kütüphane ve kitabın olduğunun da bir göstergesidir. Gerçi günümüz şartlarına göre kıyasladığımızda kitap sayısının çok az olduğu söylenebilirse de, henüz matbuatın yaygın olmadığı bir dönemin şartlarını göz önüne alarak hemen her medresenin yanında bir kütüphanenin varlığını hesaba kattığımızda o zamanda mevcut kütüphanelerin okuyuculara önemli ölçüde destek olduklarını söyleyebiliriz.

315 Kitapların listesine dair geniş bilgi için bkz. Turgut, *Urfa Vakıfları*, s. 265.

316 *Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb, 1308 (1891), s.180.*

317 *Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb, 1321 (1903), s. 405.*

318 *Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb, 1321, s. 405.*

İbrahimiye Kütüphanesinde de diğer kitapların yanı sıra 115 cilt tefsir kitabı mevcuttur.[319] Kütüphanelerde böylesine çok sayıda Kur'an tefsirinin mevcudiyeti Urfa insanının Kur'an ile iyi bir bağ oluşturduğunu ortaya koyması açısından önem taşımaktadır.

### 2.2.5. Tekkeler ve Zaviyeler

Tekke, tarikat mensuplarının oturup kalkmalarına, dinî merasim icra etmelerine mahsus yere verilen addır. Farsça tekyeden bozma bir kelimedir. Tekye; dayanma, dayanacak yer demektir. Ufak tefek farklarla "zaviye", "hankâh" ve "asitane" de tekke demektir. İslâm tarihinde ilk tekke Remle'de Ebu Haşim el-Kûfî (ö. 150/765) tarafından kurulmuştur.[320]

İslâm kültür tarihînin önemli müesseselerinden olan tekke ve zâviyeler, tasavvuf düşüncesinin, anlayış ve terbiyesinin işlendiği, derinleştirildiği ve halka takdim edildiği yerlerdir. Tekkeler, eskiden edebiyat, musikî ve tarih ocakları idi. Hayatın ızdırabını dindirmek ihtiyacında olanlar oralara koşarlar, nefis bir ahengin şelalesi altında ruhlarını yıkarlar, tesellikâr söz ve tarihî menkıbelerle yeniden canlanırlardı. Hâsılı, tekkeler, ümitsizlik ve mahrumiyet içinde canına kıyacak insanların yeniden hayat döndüğü yerlerdi. İnsanların dünya hayatının çeşitli zorlukları ve sıkıntıları ile bunalan gönüllerini dinlendirerek manevî ferahlığa eriştiği mekânlardı.[321]

Anadolu'nun İslâmlaşmasında önemli roller üstlenen tekke ve zaviyeler, Osmanlı fetihlerinin gerçekleşmesine de katkı sağlamışlardır. Tasavvuf erbabı olan şeyh ve dervişler müritleriyle beraber gelip Anadolu'nun boş alanlarına yerleşmişler, buraları imara açmışlar, yerleştikleri yerlere birer tekke -zaviye kurarak, dinî ve kültürel faaliyetlerle bu yerlerin İslâm yurdu haline gelmesine vesile olmuşlardır.[322]

Zaviyelerin bir kısmı devlet tarafından bilhassa yolculuk için tehlikeli olan yerlerde kuruluyordu. Bu bakımdan dağlarda, korkunç dağ ve geçitlerde tesis edilen zaviyeler, askerî sevk ve idareyi kolaylaştırmak, ticarete engel olabilecek eşkıya gibi kimselere mani olmak için birer jandarma karakolu vazifesi de görüyordu.

Köy, kasaba ve şehirlerde kurulan tekkeler ve dergâhlar toplum için önemli hizmetler görüyordu. Bu önemli hizmetlerden biri de temel inanç ve kültürü geliştirerek halk arasındaki birlik ve dayanışmayı sağlamak idi.[323] Bu duruma Urfa'da mevcut olan farklı kökenlere sahip tekkelerin (Hindiyân, Afgan ve Buharî) ayrı kültürlere sahip insanları bir araya getirmede önemli rol oynadıklarını söyleyebiliriz.[324] Özellikle de belgelerde o yörelerin insanlarından Urfa'ya seyahat edenler ile kimsesiz ve evsizler için birer sığınak fonksiyonu görmeleri bu tekkeleri önemli kılmaktaydı.

Urfa'da yer alan tekkelere padişahlar başta olmak üzere devlet adamları da büyük önem vermişlerdir. Tasavvuf erbabı tarafından Urfa'da kurulup faaliyetlerini devam ettiren tekke ve zaviyeler, tamamen vakıflar tarafından idare ve idame edilmekteydi.

Bu dönemde faal olan zaviyelerden biri **"Cabir el-Ensarî Zaviyesi"**dir. Kayıtlara göre aynı adla anılan köyde yer alan zaviyenin ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığına dair bir bilgi ve belgeye sahip değiliz. Sahabe-i Kiram'dan Cabir b. Abdillah b. Amr b. Harem el-Ensarî (ö. 78/697)[325] adına oluşturulmuş olan bu vakıf büyük bir ihtimalle Osmanlı döneminden öncesine ait olmalıdır.[326] 1273 (1856) yılına ait bir belgede, Cabir el-Ensarî köyünün arazisi ile Kubbe

319 VGMA, *605 nolu Vakfiye Defteri*, s. 236-238.

320 Pakalın, III, 445.

321 *Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Tekkeler" İslâm Medeniyeti Mecmuası, İstanbul, (Ekim 1982), 5/4: 29; Kazıcı, Vakıflar, s. 111.*

322 *Kazıcı, Vakıflar, s. 112.*

323 Kazıcı, "Urfa'daki Vakıf Hizmetleri", s. 96.

324 *205 nolu UŞS*, s. 72; *227 nolu UŞS*, s. 282; *221 nolu UŞS*, s. 68.

325 M. Yaşar Kandemir, "Cabir b. Abdullah", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1992), 6: 530.

326 Bizbirlik, s. 382.

Mescidi köyünün arazisinin Cabir el-Ensarî zaviyesi vakfı olduğu belirtilmiştir. Buna göre, bu köylerin arazisinden elde edilen gelir, zaviyenin giderleri için sarf edilecektir. Zaviyenin giderlerinden fazlası, zaviyenin imarına harcanacaktır. Her iki köy arazisi de gelirin dörtte bir hissesinin zaviyeye verilmesi kaydıyla Hüseyin Ağa adında birinin tasarrufuna verilmiştir. Söz konusu zaviye vakfının arazisinin Hüseyin Ağa tarafından işletilmesi için ona Hasan Hüsni Efendi kefil olmuştur.[327]

**Abdurrahman b. Avf Zâviyesi,** Urfa'ya 1,5 saat yürüme mesafesinde olduğu arşiv kayıtlarında yer alan zaviyenin ashab-ı kiramdan Abdurrahman b. Avf adına kurulup faaliyetlerini sürdürdüğü tahmin edilmektedir. Adıgeçen zaviye ile ilgili teferruatlı bilgiye sahip değiliz. Ancak Urfa şer'iyye mahkemesine intikal eden bir davaya konu olan Abdurrahman b. Avf zaviyesinin tevliyet ve meşihat cihetlerinin aynı kişi tarafından yürütüldüğü kaydedilmiştir. Yani zaviyeye şeyhlik yapan zat aynı zamanda vakfın mütevellisidir. 1317 (1899) tarihli bir belgeye göre, yevmî 7 akçe vazifeyle Seyyid Şeyh Osmân b. Seyyid Şeyh Mustafa, zaviyenin şeyhi ve mütevellisi iken vefat etmiştir. Yerine oğlu Seyyid Abdülkadir getirilmiştir.[328]

**Mevlevihane Zaviyesi** de bu dönemde Urfa'nın önemli zaviyelerinden biriydi. Evliya Çelebi, bazı tekke ve zaviyelerden bahsederken Mevlevihane Zaviyesini de zikreder. Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Osman Salahaddin Efendi tarafından Mâlîye Nezaretine yazılan 2 Rebîulevvel 1274 (21 Ekim 1857) tarihli bir tezkirede, Urfa Mevlevihanesi şeyhinin Dede Abdulhamid Efendi olduğu belirtilmektedir. Dede Abdulhamid Efendi, geçimde zorluk çektiğinden maaşının arttırılmasını bir arzuhal ile talep etmiştir.[329] Yine aynı sene yaklaşık üç ay sonra Mevlevihane Tekkesi şeyhi değişmiş (11 Cemaziyelahir 1274 / 27 Ocak 1858), Şeyh Muhammed Efendi şeyhlik makamına geçmiştir.[330] 7 Şaban 1313 (23 Şubat 1896) tarihli bir belgede ise aynı dergâhta Seyyid Hâc Ahmed Efendi b. Abdülhamid Dede'nin postnişin eylediğine yer verilmiştir.[331]

Bu dönemin meşhur zaviyelerinden biri de **"Ayn Halîlürrahman Zâviyesi"**dir. Bu zaviye, Nakşibendî tarikatına mensup dervişlerin buluşma yeri idi. Zâviyenin tamir gördüğü, Hâcı Mustafa Efendi'nin 20 Safer 1290 (19 Nisan 1873) tarihli tayin belgesinden anlaşılmaktadır. Bu kayda göre, son postnişin Bicân Efendi'nin vefâtından sonra harap haldeki tekkenin meşîhatına uzun yıllar görevli tayin edilememiştir. Tekkenin ancak yeniden inşa ve tamirinden sonra Hâcı Mustafa Efendi b. Hasan Efendi tayin edilmiştir.[332]1 Safer 1312 (4 Ağustos 1894) tarihli bir i'lamdan aynı zatın görevine devam ettiği ve söz konusu tekkenin çok sayıda akarının olduğu kaydedilmiştir.[333]

Bugün "Dergâh" denilen ve Ayn-ı Halîlu'r-Rahman civarında yer alan **"Mevlid-i Halîl Zâviyesi"**ni Kadirî Tarikatı halîfeleri idare etmekteydi. Şehirdeki en eski zâviyelerden biri olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. 7 Cemâziyelahir 1303 (13 Mart 1883) tarihli bir kayıtta, bu tarihte vefât eden ve "tarîk-ı zühd ve takvâda ifnâ-i vücûd etmiş" olan Dede Osmân Efendi'nin, 70 seneden beri Mevlid-i Halîl Zâviyesi'nde zâviyenişîn bulunduğu yer almaktadır.[334]

1860 yılından önce el-Hâc Mehmed Emin Sâkıb Efendi b. Mustafa Efendi tarafından yaptırılan **"Sakıbiye Tek-**

327 *BOA, 16322 nolu Ev. d, s. 54.*

328 *217 nolu UŞS*, s. 49.

329 *BOA, A. MKT. NZD, 242/41.*

330 *"Evkaf-ı Hümayûn Nezaret-i Celilesine, Urfa Mevlevihanesi şeyhi Şeyh Muhammed Efendi'nin bu kere uhdesinde bulunan Şeyh Ebubekir Vefaî Hazretleri evkâf-ı şerife nezareti ciheti içün yedine i'ta olunan berat-i şerif vazifesinin mikdarı mestur olduğundan tasrihan ve tebdilen berat-i şerif isdarı ve i'tası beyaniyle vermiş olduğumuz arzuhal, menzur-u sâmîleri buyurulmak üzere leffen irsal kılınmış olmağla, ol babda iktizasının icrası babında irade efendimindir." (işaret-i acizanemle) 11 Cemaziye'l-ahir 1274. (BOA, A. MKT. NZD. 248/68.)*

331 *218 nolu UŞS*, s. 121.

332 *228 nolu UŞS*, s. *426.*

333 *219 nolu UŞS*, s. *176.*

334 *"...Tarîkât-ı 'Aliyye-i Kâdiriye hulefâsından ve meşâhîr-i sulahâdan yetmiş seneden berü zâviyenişîn ve tarîk-i zühdü takvâda ifnâ-i vücûd etmiş olan Dede Osmân Efendi bin Abdâl Mehmed Efendi bin Dede Eyyûb Efendi...", (227 nolu UŞS*, s. 13).

**kesi"** Hasan Paşa Mahallesi Hakverdi sokağında yer almaktaydı.[335] Bugün ayakta olmayan yapının, inşa kitâbesi de mevcut değildir. Tekkenin berât talebi 9 Rebîulahir 1286 (19 Temmuz 1869) tarihînde gerçekleşmiştir.[336] Sakıbiye Tekkesi ile ilgili elimizde olan 5 Rebiulevvel 1276 (2 Ekim 1859) tarihli bir belge, sözkonusu tekkenin gelip- geçenlerin kalabildikleri bir mekân özelliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu belgeye göre Bağdatlı Seyyid Ahmed b. Seyyid Osman, Sâkıbiye Tekkesi'nde geçici ikamet ettiği sırada vefât etmiştir.[337]

Şehrin güney tepesinde Harrankapı haricinde yer alan bir diğer zâviye, **"Şeyh Mes'ûd Zâviyesi"**dir. Bu zâviyede, 12. yüzyılın ortalarında Horasan'dan gelip Urfa'da İslâmiyeti yaydığı tahmin edilen Şeyh Mes'ud'un türbesi yer almaktadır. Sicillerde, zâviyenin evkâf-ı kadîmeden olduğu, vakfiye kaydının mevcut olmadığı belirtilmiştir. 1304 (1886) senesinde zâviye mütevellîsi Mustafa b. Hacı Mukîm'in vefâtı üzerine tevliyet hizmetine kardeşi Osmân Efendi getirilmiştir.[338]

Urfa Kadı Sicilleri'nde ismine rastladığımız bir diğer tekke ise, **"Şafiî Tekkesi"**dir. Bir arşiv belgesinde Neccâr Pazarı'nda bu tekkenin vakfına ait bir dükkânının olduğu yer almaktadır.[339] Tekkenin yeri ve bu tekkede görev yapan tasavvuf erbabı ile yapılan hizmetler konusunda bir bilgi elde edilememiştir. Karakaş, tekkenin Mevlid-i Halîl Câmiî'nin güneyinde olabileceğini belirtmiştir.[340]

Tekke ve zaviyeler Osmanlı döneminde Urfa toplumunun birbiriyle kaynaşmasında önemli rol oynamışlardır. Sadece yerli halkın birbiriyle kaynaşmasıyla kalmayıp Urfa'ya dışardan gelip yerleşen topluluklara mensup insanları da bir araya getirmede ve birbiriyle kaynaşmada önemli görev icra ettiklerini görüyoruz. Bu yönüyle değerlendirdiğimiz zaman, tekkelerin farklı milletlere mensup insanların toplumlarına ve kültürlerine bağlı kalmalarını sağlaması açısından da önemli bir sivil toplum kuruluşu görevi yerine getirdiğini anlıyoruz. Bu anlamda 19. yüzyılda Urfa'da farklı milletlerin halkına hitap eden üç farklı tekke mevcuttur. Bu tekkeler, Urfa'daki Hindistan kökenli Müslümanların istifade ettiği "Hindiyan Tekkesi", Afganlıların istifade ettikleri, ihtiyaç duyanların kaldıkları "Afgan Tekkesi" ve Buhara'lı kişilerin devam ettiği " Buharî Tekkesi" adı verilen tekkelerdir.

**"Hindiyân Tekkesi"**, kitabesine göre 953 (1546) yılında inşa edildiği kaydedilmişse de asıl faal durumu Sultan IV. Murad'ın bu tekkenin faaliyetlerine dair verdiği talimatla başlamıştır. Bu durum Urfa Kadı Sicilleri'ndeki Zilhicce 1264 (Ekim/Kasım 1848) tarihli bir berât suretinden anlaşılmaktadır. Tekkenin Sultân IV. Murâd tarafından inşa ettirildiği zikri geçen berat suretinde, açık bir şekilde yer almaktadır. Bağdat Seferi'ne giderken (1638-1639) Urfa'ya uğrayan IV. Murâd Han, tekkenin yapım emrini bu tarihte vermiştir.[341] Sultan IV. Murad Han, bu tekkeyi Hintli âlimlerin ve fakirlerin ikamet etmeleri için bina etmiştir. Hintli âlimlerin ve fakirlerin orada ibadetle ve zikirle meşgul olmaları maksadıyla yapıldığından bu tekkeye "Hindiyân Tekkesi" adı verilmiştir. Ayrıca Tekke'nin hayatiyetini sürdürmesi ve hizmetlerde aksaklık olmaması için IV. Murad, Halilürrahman vakfından, Hindiyân Tekkesi'ne tahsisatta bulunmuştur: "...yevmî (günlük olarak) 32 aded nân-ı azîz (ekmek); 5 kıyye (okka) goşt (et); 11 kelb (köpek) aşı; 1 bağçe; 4 bab buyût (ev) ve 2 bab dükkân vazîfe tayin buyurdum..."[342] Vakfiyesinde yer alan kayda göre Hindiyân tekkesi Hindistan kökenli âlimler ile fakirlerin buluştuğu bir tekkedir. Sultan, orada kalanları rahat

335 *206 nolu UŞS, s. 728.*

336 *206 nolu UŞS, s. 582.*

337 *205 nolu UŞS, s. 231.*

338 *227 nolu UŞS, s. 123.*

339 *214 nolu UŞS, s. 313.*

340 Karakaş, *Urfa'da Eğitim ve Öğretim*, s. 58.

341 *Hindiyân Tekkesi ile ilgili 1264 (1848) tarihli bir berâtta, "...Sultân Murâd Hân tâbe serâhunun Medîne-i Ruhâ'da 'ulemâ ve fukarâ-yı Hindiyânın sâkin olması için binâ eylediği tekye..." şeklinde geçmektedir. (204* nolu UŞS, s. *117).*

342 *204 nolu UŞS, s. 117.*

ettirmek, onlar için huzurlu bir ortam sağlamak için ihtiyaçları olan günlük yemeklerini (etli yemek ve ekmek başta olmak üzere) tayin etmiştir. Hatta sadece oraya devam eden insanların açlıklarını gidermeleri dikkate alınmamış, tekkenin etrafında bulunan hayvanların da doyurulmaları şarta bağlanmıştır. Sultan Murad Han'ın vakfiyesinde tekkenin etrafında yer alan onbir köpeğin tekkeden doyurulmasını kayda geçirmiştir. Bu durum: "... onbir kelb aşı..."[343] **şeklinde** yer almıştır. Çevredeki köpeklerin doyurulmasına yönelik olan bu tahsisâtın havyan sevgisine verilen önemi ve tekke- hayvan sevgisini göstermesi açısından önemli bir durum olduğunu düşünüyoruz.

Sultan IV. Murad Han'ın Hindiyân Tekkesi'ne yaptığı bu tahsisâtından istifade etmek isteyenler olmuştur. Belgeler, Hint ulema ve fukarasının tekkelerinde evrâd ve ezkâr ile meşgul oldukları bir anda şerli Afganîlerin, "bu tayinât ve tahsisât Afgan fukarasına aittir" diyerek tekkeyi bastıklarını ve vâkıfın şartının aksine müdahalede bulunduklarını göstermektedir. Bu durum neticede mahkemeye intikal etmiş, Urfa ileri gelenlerinin de şahitliğiyle, dava konusu tahsisâtın Afgan taifesine ait olmayıp, Hindiyân tekkesine, dolayısıyla Hindistan kökenli âlimlere ve fakirlere ait olduğuna karar verilmiştir.[344]

Urfa'da Afgan kökenli insanların kaldığı bir tekke ise **"Afgan Tekkesi"**dir. Benzerlerini diğer Osmanlı şehirlerinde de gördüğümüz Afgan tekkeleri, Afganistan bölgesinden gelen seyyah ve dervişlerin barınmaları için inşa edilen mekânlardır. Aynı amaçla inşa edildiğini tahmin ettiğimiz Urfa Afgan Tekkesi'nin inşa tarihî, postnişinleri ve yeri konusunda belge ve bilgiye sahip değiliz. 12 Muharrem 1291 (1 Mart 1874) tarihli bir belgede, "*Urfa'da vâki' Afgân Tekkesinde bilâ vâris-i ma'rûf ve ma'rûfe vefât iden Afgân tâifesinden Abdullah b. Abdullah'ın...*" ifadesi yer almaktadır. Bu belge bize bu tekkede genellikle Afganlıların kaldığını, onların burada eğitim gördüğünü, bazılarının burada yatılı kaldığını ve orada vefat ettiğini göstermektedir.[345]

9 Rebî'u'l-evvel 1293 (4 Nisan 1876) tarihli bir belge, Urfa Afgan Tekkesi'nde Afganlı Abdullah oğlu Hacı Mehmed'in ikâmet ettiği anlaşılmaktadır.[346] Afgan Tekkesi'nin hangi tarikata bağlı olarak hizmet ettiği açık değildir. 11 Cemâziyelevvel 1305 (25 Ocak 1888) tarihli bir belgeden, bu tekkede misafir olarak kaldığı sırada Afgan Hasan b. Abdullah vefât etmiştir.[347]

Bir diğer tekke Ulu Câmi bünyesinde olduğu kaydedilen **"Buharî Tekkesi"**dir. 5 Muharrem 1272 (17 Eylül 1855) tarihli bir sicil kaydına göre, "...Urfa'da Câmi-i Kebîr derûnunda Buhârî Tekkesi'nde müsâferetle sâkin iken bundan akdem ecel-i mev'ûdiyle irtihâl-ı dâr-ı bekâ eyliyen Mehmed Hoca bin Ali Hoca nâm ..."[348] kimsenin vefât ettiği belirtilerek Ulu Camiî bünyesinde Buharî Tekkesi adıyla bir tekkenin olduğu ve Buhara taraflarından gelen bazı kimselerin burada kaldıkları, bazılarının da vefat ettiği belgelere geçmiştir.[349]

**Halvetî Dergâhı (Hacı Gazi Tekkesi);** Bir mutasavvıf olan Hacı Gazi Halife'nin oğlu Ramazan Efendi, Nimetullah Camiî yanındaki bir binada Halvetî tarikatına bağlı olarak faaliyet gösteren bir tekke kurmuştur.[350] Şeyh Ramazan Efendi hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz; ancak onun tekkeyi kuran ve bu tekkede seccadenişîn olan bir şeyh olduğu, aynı zamanda vakfın mütevelliliği görevini yürüttüğünü vakfiyesinden anlıyoruz.[351] 10 Rebî'u'l-â-

343 *204 nolu UŞS, s. 117.*

344 *204 nolu UŞS, s. 117.*

345 *228 nolu UŞS, s. 309; 214 nolu UŞS, s. 313.*

346 *211 nolu UŞS, s. 182.*

347 *221 nolu UŞS, s. 68.*

348 *205 nolu UŞS, s.* 121.

349 *205 nolu UŞS, s.* 119; *205 nolu UŞS, s.* 253; *206 nolu UŞS, s.* 771; *221 nolu UŞS, s.* 566.

350 *VGMA, 586 nolu Vakfiye Defteri, s. 175.*

351 *VGMA, 586 nolu Vakfiye Defteri, s. 176.*

hir 1069 (5 Ocak 1659) tarihînde ilk defa tekkenin bânisi ve şeyhi olan Ramazan Efendi tarafından tanzim edilen ve daha sonra 19. yüzyılın sonlarında 23 Safer 1306 (29 Ekim 1888) tarihînde suret olarak vakıf kayıtlarına geçen vakfiyesine göre, kurucusu Şeyh Ramazan Efendi b. Hacı Gazi Halife'dir.[352]

13 Şevval 1315 (7 Mart 1898) tarihli bir belgeye göre, Halvetiye Dergâhı'nda günlük 13 akçe ücret ile şeyhlik ve mütevellilik görevlerini, 5 akçe ilave ücret ile de imamet görevlerini yürüten Şeyh Abdulkadir vefat etmiştir. Vefat eden Şeyh Abdulkadir'in yerine oğlu Mustafa geçmek istemektedir. Mustafa Efendi, Urfa Evkaf Müdürlüğüne bu isteğine dair müracaatta bulunmuştur. Mustafa Efendi'nin Halvetiye dergâhının şeyhliği görevini, vakfın mütevelliliğini ve dergâhta imamet görevlerini yürütebilmesi için önce bazı belgeler talep edilmiştir. Sonrasında imtihan ile seviye tespiti yapılarak bu görevlere ataması yapılabilecektir. Bundan dolayı önce nüfus idaresinden nüfus kaydı talep edilmiştir. Sonrasında da askerlikle olan ilişkisi sorgulanmıştır. Önce nüfus ceridesi kaydında 1282 (1865) doğumlu olduğu tespit edilmiştir. Bu doğum tarihli olan birinin askerlik yaşını aştığı Urfa Redif Taburu meclisinden verilen mazbata ile ispatlanmıştır. İstenilen belgeler tamamlanınca bu defa Urfa Evkaf Müdürü'nün huzurunda Urfa'nın önde gelen tarikat şeyhleri ile âlimlerden oluşan bir heyet Mustafa Efendi'yi imtihana tabi tutmuştur. İmtihanda başarı ile çıkan Mustafa Efendi'nin bu görevleri yapabileceğine onay veren heyet üyelerinin imzasını taşıyan şehadetnâme Mustafa Efendi'ye verilmiş,[353] Mustafa Efendi de bu şehadetnâme ile Urfa Evkaf Müdürlüğü'nce sözü edilen görevlere tayin edilmiştir.

Urfa'da meşihat makamına tayin edilmede söz konusu görevin sadece babadan oğula geçen basit bir görev olarak değerlendirilmediği, aynı zamanda toplumun önderleri konumunda olan diğer tarikat şeyhlerinin de onay ve tavsiyelerinin alındığı görülmektedir. Bu göreve atanacak zatın yaşı bakımından kemale ermiş, ilmî açıdan âlim derecesine yükselmiş, tasavvufî açıdan Kadirî ve Halvetî tarikatı geleneğinden geldiği bilinen biri olmasına özen gösterildiğini göstermesi açısından önem taşımaktadır.[354]

Netice olarak 1312 (1894) yılı Halep vilayet salnamesine göre Urfa şehrinde 4 tekke ve zaviyenin olduğu[355] ifade edilmişse de 1850 ilâ 1900 yılları arasında Urfa'da faal olan tekke ve zaviye sayısının 12 olduğu tetkik ettiğimiz belgelerden anlaşılmaktadır. Bu da şehirdeki 230 vakıftan 12'sinin tekke- zaviye vakfı olduğunu göstermektedir.

## 2.3. SOSYAL HİZMETLERE YÖNELİK VAKIFLAR

İslam dini, cemaat dinidir. Mensuplarını cemaat olmaya, birlik ve beraberlik halinde yaşamaya her fırsatta teşvik eder. Bir arada yaşamak, cemaat olmak, insanların birbirleriyle dayanışma halinde olmasını gerektirir. Vakıflarda hedef kitle, toplumdur. Vakıflar, insana hizmeti amaç edinmişlerdir. Sağlıklı ve mutlu bir toplumun hayatiyetini devam ettirmesi için gerekli olan eserlerle, insanların en önemli ihtiyaçlarını karşılayan çeşme, sebil, sarnıç, kuyu ve karlık gibi tesislerin inşası ve suyollarının tamiri gibi topluma yönelik hizmetler vakıflarca gerçekleştirilmekteydi. Ayrıca toplumun zayıflarına sahip çıkmak babında fakirlerin doyurulması, eksikliklerinin giderilmesi, hastaların tedavi edilmesi vakıfların sosyal anlamda gerçekleştirdiği önemli fonksiyonlardı. Bu kısımda sosyal yönüyle vakıfların toplumun zayıflarına karşı gerçekleştiği hizmetler ile zengin- fakir herkese götürülmesi gereken bir hizmet olması açısından su vakıfları üzerinde durmak istiyoruz.

352 *VGMA, 586 nolu Vakfiye Defteri, s. 176.*

353 "...cihât-ı mezkureye ehliyet ve iktidarı nümayân ve tarik-i aliyyey-i ulemadan ve tarikat-ı aliyyey-i Kadiriye ve Halvetiyyeden müstahlif erbab-ı zühd ve takvadan idüğü Urfa'da vaki turuk-u aliyye meşayihi taraflarından mevrûd ve altı imza ve mührü havi şehadetname mealinden müsteban olmağla cihât-ı mezkûrenin .... mersumesiyle şurût-u mukarrere-i nizamiyesine tevfikan muma ileyh Mustafa Efendidaileri uhdesine teveccüh ve kendilerine bir kıt'a berat-ı şerif-i âlişân sadaka ve ihsan buyurulmak recasına..." (*216 nolu UŞS, s.* 153.)

354 *216 nolu UŞS, s.* 153.

355 *Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb (1312), s. 292.*

### 2.3.1. Fakirlere Yönelik Vakıflar

Vakıflar esas itibariyle fakirlere hizmeti esas alan hayır kurumlarıdır. Şüphesiz ki vakıflardan zengin insanlar da istifade etmekte ve fakirler kadar olmazsa da onlar da yerine göre hizmet almaktadırlar. Camide namaz kılan Müslümanlar zengin-fakir hepsi birlikte namaz kılmakta, sokakta akan çeşmeden herkes su içebilmektedir. Tüm topluma hizmet götürmekten içtinap etmeyen hayırseverler, öncelikle toplumun zayıflarını düşünmüşler, onların ihtiyaçlarına uygun vakıflar tesis etmişlerdir.

Urfa'da Eyyub Nebi (a.s.) vakfı müstegallat ve müsakkafât bakımından varlıklı bir vakıftır. Bu vakfın geliri, vakfın senelik bakım, onarım ve tamiri yapıldıktan sonra geriye kalan gelir fazlası teamül-ü kadîm gereği eskiden beri fakirler ile cüzzam hastaları arasında pay edilmektedir. Senelik kira (icare-i vahide) usulüyle işletilen vakıf akarlarının gelirlerinin düzenli toplanması, buna ihtimam gösterilmesi, alışılagelen teamüle uygun olarak çocukların, fakirlerin ve özellikle de cüzam hastalarının ihmal edilmemesi 15 Receb 1311 (22 Ocak 1894) tarihli bir hüccetle istenmektedir. Eyyub Nebi makamı vakfına bazı hayırsever şahısların düzenli bir peryodla bağışta bulundukları zaman zaman vuku bulduğundan onlardan gelen hayrın da boşa harcanm ayıp fakirler ve cüzamlı hastalar arasında paylaştırılmasını istemektedir.[356]

Hacı Feyzullah b. Arabzâde Mustafa, vakfının gelir fazlasını Haremeyn fakirlerine tahsis etmiştir.[357] Hamis Efendi, vakfının gelirinden bir kısmının camide tilavet-i Kur'an eden fakirler arasında paylaştırılmasını istemiştir.[358] Hacı Abdurrahman b. Abdullah, Hindiyân Tekkesi'nde kalan fakirler için yevmî 2 akçe verilmesini vakfiyesine kaydetmiştir.[359]

Urfa'da fakirlere yönelik vakıflar sadece bunlardan ibaret değildir. Hatta denilebilir ki vakıfların çoğu bir şekilde hayrını fakirlere meşrut kılmaktadır. Tabiki memleket fakirleri öncelikli olsa da Haremeyn fakirlerine bağlanan vakıfların sayısı hayli fazladır. Özellikle de vakıf kurucularının "neslin inkirazında" vakıflarını Haremeyn fakirlerine tahsis etmeleri bir teamül-ü kadîmdir.

### 2.3.2. Avarız Vakıfları

İçtimaî alanda hizmete vesile olan vakıfların bir çeşidi de avarız vakıflarıdır. "Avarız akçesi vakfı" da denilen bu vakıflar Osmanlı'da mahallenin en önemli kurumlarından biri idi.[360] Bu kurum aslında mahalle sakinlerinin karşılaması gereken ortak harcamalar için kurulmuş bir fon niteliğindeydi. Önceleri bir köyde veya mahallede zarurete binaen ortaya çıkan ortak harcamalar için gerekli olan para, mahalledeki bina sayısına bölüştürülerek toplanmakta iken hayır olsun diye veya gerektiğinde kendisinden ve evladından avârız akçası istenmemek kaydıyla bu cihete bazı mükellefler, nakdî veya gayrimenkul mallarını vakfederek bir fonun oluşmasına vesile olmuşlardır. Sosyal ihtiyaçları giderici bir rolü olan bu fon, vakfa dönüşmüş ve bir mütevelli yönetiminde, mahallenin sandığı durumuna gelmiştir. Bir başka ifade ile "mahalle vakfı" şekline dönüşmüştür.

Avarız akçası vakfına ait nakit paradan ihtiyaç sahiplerine belirli bir miktar nema karşılığı borç olarak verildiği de olurdu. Bu manada Avarız Vakfı sosyal yardımlaşmayı da sağlamakta idi. Bu vakfın mütevellisi, genellikle mahallenin ileri gelen güvenilir sakinleri arasından seçilirdi.[361] Bu durumun bu dönemde köylerde de gerçekleştiği bilinmektedir.

356 *219* nolu UŞS, s. *80'de yer alan 120 numarada yer alan* 1 Rebiulevvel 1281 (4 Ağustos 1864) tarihli bir belge, Eyüb Nebî Makâmı vakfının gelirlerinin cüzzam hastalığına yakalanan fakirlere tahsis edildiğini göstermektedir.

357 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 111.*

358 *VGMA, 617 nolu Vakfiye Defteri, s. 55.*

359 *225 nolu UŞS*, s. 23.

360 *206 nolu UŞS, s. 783.*

361 *Doğru, s. 106.*

Mesela, Katibu'l-iskân Mevlana Seyyid Abdullah Efendi b. Hac Abdurrahman Efendi Vakfı senelik dokuz köye farklı miktarlarda olmak üzere toplam 10 kuruş,[362] Ayn Zeliha Vakfı ise 20 para[363] avarız akçası vakfına tahsis etmiştir.

Avarız akçası vakfına senelik aidat toplanmasında bazı huzursuzlukların yaşandığı, bu konudaki şikâyetlerin merkezî idareye kadar ulaştığı da olmuştur. Meselâ 1264 (1848) yılında Urfa Mutasarrıfı bulunan Osmân Nuri Paşa, sancak aşîretlerinden hâne-i avârız tahsilinde yasal sınırı aşma şeklindeki bir iddia ile suçlanarak görevden azledilmiş, yerine Hüseyin Paşa getirilmiştir.[364]

### 2.3.3. İt'am-ı Taam (Yemek Yedirme) Vakıfları

İmaret vakıfları, asıl gayeleri, toplumun fakirlerini doyurmaktır. Müstakil birer kurum oldukları gibi, bir tekke veya zaviyenin bir birimi de olabilmekte idiler. Toplumun karnını doyuramayacak derecede fakir olanlarına bir şefkat elidir imaret vakıfları. Kimi zaman varlıklı insanlar da istifade etmek durumunda olmuşlardır bu çeşit vakıflar. Yerleşim merkezlerinde kurulmuş imaretler, daha çok fakirleri doyurmaya yöneliktir. Dağ başına kurulmuş olan bir zaviyede kurulu mutfak, zaviyenin müdavimi olan müritlere hizmet vermenin yanısıra gelip geçen varlıklı veya fakir herkesin istifadesine açıktır. Yolculukların kervanlarla, binek hayvanlarla ve yaya olarak yapıldığı bir zamanda yol yorgunluğundan gönlü de yorulan insanlara bir dinlenme yeri olma özelliği taşıyan zaviyeler, gönüllere hitap eden özellikleri sebebiyle insanları onure etmenin ve açları doyurmanın yeridirler. Şehir merkezinde mevcut olan bir tekkeye müdavim olanların tekkenin bir birimi olan mutfağından istifade etmeleri bir gelenek halini almıştı.

Osmanlı arşivi vesikalarında it'am-ı ta'am vakıfları olarak da ifade edilen imaret vakıfları, yemek yedirmeye odaklıdırlar. Bu vakıflar Kur'an-i Kerim'in ve Hz. Peygamber'in yemek yedirmeye dair teşviklerine binaen kurulmuşlardır. İmaret vakfı kuran hayırsever, malını bir anda yok etmektedir. İslam'ın yemek yedirmeye olan teşviklerine binaen kurulan imaret vakıfları, sürekli olduğu takdirde maliyeti yüksek olmaktadır. Bu nedenle her hayırseverin idame ettirmesi mümkün olmamaktadır. İmaret vakfının, amaçları doğrultusunda hizmetlerini devam ettirmesi için büyük gelir kaynaklarının olması gerekmektedir. Bu yüzden imaret gibi gideri fazla olan müesseseleri genellikle saray ve onun çevresindeki nüfuzlu bürokratlar ile fatih komutan aileleri yaptırmıştır. Giderleri ise aynı kişiler tarafından kurulan –mirî gelir destekli- vakıflarca karşılanmıştır.

Vakıf geleneğinin oluşmasında ve kurumlaşmasında topluma örnek olan Osmanlı padişahlarının imaret kurmada da örnek olduklarını söyleyebiliriz. Padişahlar başta olmak üzere devlet ricalinin bu konuda taşrada da önemli imaretler kurulmasına öncülük ettiğini söyleyebiliriz.

Urfa'da imaret vakıfları kurma konusunda Kanunî Sultan Süleyman ile Sultan IV. Murad'ın imaret vakıfları kurduklarını zikredebilirz. Kanunî Sultan Süleyman imaret vakfını Halilürrahman zaviyesine yaptığı tahsisatla gerçekleştirmiştir. O, imaretinde / aşevinde çalışacak aşçının vasıflarını bile belirtmiştir. O, aşçının san'atında maharetli, günlük yaşantısında olgun, hakkıyla yemek pişirebilecek ve imaretin hizmetini görebilecek biri olmasını şart koşmuştur. Bu iş için ona günlük 2,5 Osmanlı dirhemi tayin etmiştir. Bunlara ilaveten O, zaviyede hergün 15 Osmanlı dirhemi değerinde et alınıp pişirilerek yemek yapılmasını şart koşmuştur.[365]

Sultan IV. Murat Han ise Urfa'da yaşayan Hintli âlimlere, dervişlere, gelip- geçen yolculara mekân olan Hindiyân Tekkesi'ndeki imarete tahsisat kabilinden vakıfta bulunmuştur. 19 Receb 1292 (21 Ağustos 1875) tarihli bir belgeden Hindiyân Tekkesi'nde dervişlerle fakirlere yedirilen aylık yemek masrafının 750 kuruş olduğu kaydedilmiştir. Sultan, Hindiyân Tekkesi'ndeki yemek masraflarını karşılamak üzere Mevlud Halilürrahman evkafına ve Ayn Halilürrahman evkafına tahsisatlarda bulunmuştur. O, Hindiyân Tekkesi'ndeki aşevine günlük 1 akçe ücret ile bir aşçı görevlendiril-

362 *225 nolu UŞS, s. 21.*

363 *VGMA, 2150 nolu Vakfiye Defteri, s. 23-24; VGMA, 616 nolu Vakfiye Defteri, s. 151-152.*

364 *Taş, s. 33.*

365 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 22, 23.*

mesini istemiştir. Her gün için 32 tane ekmek ve 5 okka et tüketilmesi talimatını vakfiyesine kaydettirmiştir. Sultan, sadece insanları doyurmakla iktifa etmeyerek çevredeki köpekleri doyurmak için de 11 köpek aşı tahsis etmiştir. Yine Hindiyân Tekkesi'ndeki masrafları karşılamak için Ayn Halilürrahman vakfından ise Hind âlimlerine yemek yedirmek için günlük 1 akçe tahsis edilmiştir.[366]

Genellikle tekke ve zaviyelerin bünyesinde yer alan imaretler için vakfiyelerde geniş bir kadro oluşturulmuştur. İmaretin işleyişi ile ilgili olarak önemli şartlar konulmuştur. Tekkenin imaretinde pişirilecek yemek, öncelikle imarete mensup personele, sonra medresedeki talebeye, dışarıdan müracaat edecek fakirlere ve onlardan sonra da aşevine gelen misafirlere verilmekteydi.[367]

Yine bu dönemde Şeyh Müslim Zaviyesi ve Eyyüp Nebi Makamı vakıflarının gelirleri de it'am-ı taama tahsis edilmiştir.[368]Hacı Kamilzâde Hacı Mehmed Ağa b. Hacı Mehmed Kamil Vakfının it'am-ı taama senelik 1.000 kuruş tahsisatta bulunduğunu tespit ediyoruz.[369]

Hacı Kara Çelebi vakfı vakfiyesinde ise "*...beher sene Receb duhulunda bir kurban zebh ve kırk neferden noksan olmamak üzere fukaraya fi sebilillah it'am-ı taam...*"[370] ifadelerinde görüldüğü üzere vakıfların yemek yedirme konusunda üç aylar gibi mübarek vakitleri tercih ettiklerini görüyoruz.

19. yüzyılın ikinci yarısında bütün birimleriyle bir külliye şeklinde kuruluşu gerçekleştirilen Sakıbiye vakfı da it'am-ı taama önemli tahsisatlarda bulunmuştur. 10 Receb 1276 (2 Şubat 1860) tarihli vakfiyesine göre, Hacı Sakıb Efendi öncelikle kış günlerinde misafir olarak teşrif edenler ve seyyahlar için tekkesi bünyesinde istirahat edebilecekleri bir mekân, bir misafirhane oluşturmuştur. Gelen misafirlerin ibatesi (yatması) için on beş kat yatak vakfetmiştir. Tekkeye gelen misafirlere yemek yedirilmesi, onların aç bırakılmamasına da özen göstermiştir. Tekkeye misafir olan âlimlere, şeyhlere, dervişlere, misafirlere, fakirlere, talebelere ve hademelere aralarında hiçbir ayrım yapmadan yarımşar okka (200 dirhem / 600 gr) halis buğdaydan olmak üzere ekmek verilmesini vakfiyede belirtmiştir. Ramazan ayında gece aşırı, Ramazan dışında yalnız Cuma geceleri Allah rızası için bir kurban kesilip etiyle pirinç veya bulgur veyahut döğme pişirilerek tekkeye gelenlere yetecek miktarda pilav ikram edilmesini istemiştir. Diğer günlerde ise her akşam pirinç, bulgur, döğme veya mercimeğin yanı sıra, yoğurt, eşki ve diğer sebzelerden karışık çorba pişirilmesini talep etmiştir. Hazırlanan bu yemeklerin tekkede hazır bulunan herkese adaletli bir şekilde taksim edilmesini, kimsenin aç bırakılmamasını tenbih etmiştir.

Sakıb Efendi bunlarla iktifa etmeyerek dergâhına yüz tutan dervişlere daha başka ikramlarda da bulunmayı vakfiyesinde dile getirmektedir. Şayet vakfın gelirleri artıp yeterli hale gelirse Pazartesi geceleri de tekkede bulunan zevata birer kurban kesilerek pilav ikram edilmesini şart koşarak Pazartesi nafile oruç tutanlara bir iltifatta bulunmuştur. Sakıb Efendi, yemek yedirmekten zekv alan ve gelip geçeni doyuran bir hayırsever kişi olduğunu, bir başka ifade ile gerçek bir tipik cömert Urfa'lı olduğunu, adeta Hz. İbrahim'i bu uygulamaları ile takip ettiğini ifade etmekten kendimizi alamıyoruz. Onun bu konuya dair vakfiyesine ilave ettiği son şartı ise, tekkeye gelenlere her sabah çorba ikram edilmesi olmuştur.[371] Bu çorba uygulaması bile tek başına insanları tasavvufî bir ortama çekerek toplum insanının bir taraftan

366 "Der-i devlet mekîne, arz daî kemineleridir ki, Nezaret-i Evkafa mülhak Hindiyân dergâhının şehriye (aylık) 750 kuruş taamiyeyi mütevellisi yedinden mâh be mâh (aydan aya) ahz ile fukara ve dervişâna harc ve sarf cihetiyle Ruha'da vaki Mevlud Halilürrahman evkafından almak üzere yevmî bir akçe vazife ve beher yevm 32 aded nan-ı aziz ve beher yevm 5 kıyye guşt ve beher yevm 10 kelb aşı ve Ayn Halilürrahman vakfından almak üzere Ruha'da kâin Hindî Ulemasına taamiye almak üzere yevmi bir akçe vazife..." (*213* nolu UŞS, s. *335.)*

367 *Ergin, İmaret, s. 23.*

368 *BOA, 16322 nolu Ev. d.*

369 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 123.*

370 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 168-169.*

371 VGMA, *2167 nolu Vakfiye Defteri*, s. 126.

maddî açıdan doymasıyla tekkeye bağlanması gerçekleşirken diğer taraftan tekkede yürütülen ders ve programlarla insanların manevî yönden güçlenmesi sağlanmıştır. Toplumu bir araya getiren birer kurum olmaları, insanları ikram sofralarında bir araya getiren ve birbirleriyle bitmek tükenmek bilmeyen bir muhabbette bulunmalarına vesile olan tekke ve zaviyeler toplumun manevî dinamiklerini ayakta tutan önemli kurumlar olmuşlardır.

İt'am-ı taamı gerçekleştiren vakıflar yukarıdaki misallerde de görüldüğü üzere genellikle tekke/zaviye vakıfları olmuştur. Tekkeler bir taraftan gönülleri hayatın zorlukları karşısında bunalan gariplere manevî yönden sohbet, ibadet ve zikir meclisleriyle destek olurken, diğer taraftan özellikle kalacak yeri olmayan gariplere sığınacak bir melce görevi yapmışlar, onların karınlarını doyurmalarını ve yorgun bedenlerini dinlendirmelerini sağlamışlardır.

### 2.3.4. Su Vakıfları

Vakıfların önemli bir hizmet alanı da şehirlerin imarına yönelik yatırım ve hizmetlerden oluşmaktadır. Modern anlamda belediyeciliğin oldukça geç bir dönemde başladığı düşünülürse, vakıfların bu alandaki hizmetlerinin önemi daha da iyi anlaşılacaktır. Bu çerçevede, Osmanlı toplumunda gündelik hayatta ihtiyaç duyulan birtakım hizmetler doğrudan vakıflar vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Bunların başında su tesisleri gelmektedir. Vakıfların su tesisleri ile ilgili hizmetleri, daha çok şehre su ulaştırma, suyollarının tamiri ve temizlenmesi gibi sahalarda kendini göstermiştir. Modern anlamda belediyeler kuruluncaya kadar şehrin düzeni ve tertibi vakıflar tarafından sağlanmıştır. Şehirdeki sosyal hayatın aksamaması için gerekli tüm şehircilik hizmetlerini vermişlerdir. Bu çerçevede şehrin içme suyunun temini, lağım sularına karışmadan çeşmelere ulaştırılmasının yanı sıra, vakıf tesislerin, çarşıların ve yolların temiz ve bakımlı tutulması konusunda da vakıflar önemli fonksiyonler icra etmişlerdir.

Eski tarihlerden beri Urfa, sularının bol olduğu bir şehir olarak bilinmektedir. Selefkoslar Urfa'ya geldiklerinde (M.Ö. 334-136) sularının ve pınarlarının çokluğunu görmüşler ve burasını kendi memleketleri Makedonya'daki Edessa'ya benzeterek, "suyu bol" anlamında "Edessa" adını vermişlerdir.[372]

Vakıflar, yağan kar ve yağmur sularını sarnıç ve depolarda muhafaza ederek gerektiğinde toplumun istifadesine sunmuşlardır. Mevcut akarsuları bendlerde toplayarak, uygun meyillerle kanallar ve tüneller içine sevk etmişlerdir. Şebeke sularını kemerler üzerinde belli yerlere sevketmişlerdir. Şehre getirilen suları maksemlerden, maslaklardan, gerektiğinde terazilerden geçirerek ihtiyaç duyulan yerlere dağıtmışlardır. Şehirde havuzlar, şadırvanlar ve çeşmeler yapmışlardır. Alçak seviyedeki zemin sularını dolaplarla yükseklere çıkartmışlardır. Yeraltı sularından istifade için kuyular açmışlardır.

Külliye çevresinde caminin, hamamın, umumî helâların özellikle suya ihtiyacı olduğundan cami avlularında abdest almağa yarayacak şadırvan ve musluklar vakıflarca inşa edilmiştir. Cami içlerine kadar sular getirilmiş ve cemaatin hizmetine sunulmuştur. Bu maksatladır ki külliyenin münasip ve göze görünür bir köşesinde halka parasız su dağıtacak sebiller dahi yaptırılmıştır.

Urfa'da su, birkaç şekilde temin edilmiştir. Birisi şehrin dışında Kehriz denilen yerden getirilen sudur. Bu su kaynağı, cami ve medreselerin su ihtiyacını karşılamakla kalmamış evlere su şebekeleri ile çekilmiştir. Tabiî olarak şehre kanallarla akıtılan suyun mevcudiyeti nice hayırseverin insanlığın faydasına olacak çeşmeler, pınarlar, sarnıçlar, su kanalları ve suyolları yapmasına yol açmıştır. Su temin etmenin bir diğer şekli de kuyular açmak olmuştur. Ayrıca kar ve yağmur sularının biriktiği karlıklar da su ihtiyacını karşılayan önemli mekânlar arasında yer almıştır.

Rıdvaniye Vakfı, Mevlevihaneye gelen suyolunun senelik masrafına harcanmak üzere senelik 15 kuruş tahsisatta bulunmuştur.[373] Firuz Paşa vakfı suyolunun tamiri için senelik 10 kuruş tahsisatta bulunmuştur.[374] Ulu Camiî vakfiyesinde ise bu işe senelik 100 kuruş ayrılmıştır.[375]

372 *Kürkçüoğlu, Su Mimarîsi, s. 10.*

373 *211 nolu UŞS, s. 129.*

374 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 96-99.*

375 *BOA, 12373 nolu Ev. d, s. 1.*

Yusuf Paşa vakfı ise suyollarının temizlenip şehir şebeke suyunun akıtılması, saraylara ve hamamlara suyun akıtılması için gereken şebekenin düzenlenmesi, şehrin içindeki çeşmelerde suyun aksamadan akıtılması, camilerin, külliyelerin susuz bırakılmaması için önemli görevler icra etmiştir. Bu iş için gerekli olan ve adına suyolcusu denilen görevliler tayin ederek onlara belli miktarda ödemeler yapılması sağlanmıştır.[376] Ayrıca Yusuf Paşa, Urfa halkının ziyaret ettiği Şeyh Ebubekir'in mezarının korunması ve ziyaretçilerin su ihtiyaçlarını temin etmede sıkıntı çekmemeleri ve mezarın çevresinin yeşil bir alan olarak kalmasını sağlamak için bir çeşme yaptırmış ve buraya yevmi 3 akçe vazife ile bir görevli (sebildâr) tayin etmiştir. Çeşmeye 7 aded maşraba konulup, üç ayda bir kalaylanmasını ve bunların zayi olması durumunda da vakfın gelirinden yeniden maşraba alınmasını belirtmiştir.[377] Urfa'da Yusuf Paşa vakfı gibi büyük vakıflar, bu amaçla önemli sayıda personel istihdam etmişlerdir.[378] Çeşmeler, sebiller; sarnıçlar, karlıklar ve su kuyuları açma; su depoları ve hamamlar inşa etme gibi hizmetler hep personel istihdamıyla gerçekleştirilen vakıf hizmetleri olmuştur.

Netice olarak, günümüz şartlarında bir belediye hizmeti olan su şebekesinin yapımı, bakımı, onarımı, gerekli künklerin konulması ve temizlik hizmetlerinin yerine getirilmesi ile ihtiyaç duyulan çeşmelerin yapımı ve muhafazası gibi tüm hizmetlerin aksatılmadan yürütülmesi vakıflar tarafından sağlanmıştır. Bu yönüyle şehrin su hizmetlerinde Yusuf Paşa en ön sırada yer alan hayırsever bir kişi olmuş ve büyük hizmetler gerçekleştirmiştir.

Bu dönemde Urfa şehrinin su ihtiyacının karşılanmasında Kehriz Çayı ile Karakoyun deresi önemli bir yer tutmuştur. Şehrin kuzeybatısında bulunan Aşık Köyü civarındaki tepenin eteğinden doğan Kehriz suyu, Osmanlı döneminde şehrin su ihtiyacını karşılayan sulardan biri idi. Karakoyun deresi suyu ise üzerindeki Bizans devrine ait su kemeri vasıtasıyla şehre taksim edilmiştir.[379]

Su ihtiyacını karşılamak için yapılan çalışmalardan biri de kuyular ve karlıklar açmak idi. Bu hususlarda vakfiyelerde bazı kayıtlara rastlamaktayız. Mesela, Abdullah b. Abdurrahman, Karakoyun nehrinin üzerindeki köprünün karşısında kaleye yakın Karakoyun Kuyusu denilen kuyunun suyuna, şehir halkı muhtaç olduğundan, kuyuya lazım olan kova, kendir ve dolabın satın alınması için senede 2 kuruş ve onları muhafaza eden görevliye de 1 kuruş tahsis etmiştir.[380]

Su ihtiyacını temin için yapılan bir diğer müessese de çeşmelerdi. 1308 (1890) senesine ait Haleb Salnamesi'nde Urfa'da 6 çeşmenin ve sebilin olduğundan bahsedilmektedir.[381] Bu dönemde çok sayıda hayırsever çeşitli çeşmeler yaptırmıştır. Rıdvan Ahmed Paşa, vakfiyesinde tescil ettirdiği üzere, çok sayıda çeşme de yaptırarak şehrin su ihtiyacının karşılanmasına katkıda bulunmuştur. Ahmet Paşa'nın hayrât kabilinden yaptırdığı çeşmeler şunlardır:

Kafafhane bitişiğinde bir çeşme,
Koyunpazarında bir çeşme,
Urfa Merkezde Birik Meydanında bir çeşme,
Kutbeddin Mescidi yanında bir çeşme,
Müceddeden bina ettiği bir çeşme,
Kuyumcu Pazarı haricinde bir çeşme,
Gerz Mescidi yanında bir çeşme.

376 *"... Kimesneden bir akçe ve bir habbe talep olunmayup gerek medine-i Ruha'ya girecek yolların har ve haşaktan tatahhurunda ve gerek a'dalarının (başkalarının) muhafazasında ve gerek Kehrizbaşı'nda bina olunan üstü açık musluğun tatahhurunda ve ondan geçüp Arifi Ahmed Efendi mülküne cari olan ma-u Kehriz'in tathirinde ve tamirinde ve Paşa Sarayı'na girecek su yollarının tathiri ve hamam ve musluğun su yolunun tathirinde hasıl-ı kelam müceddeden künk koyulmak, revğan ve kireç alınup tathir yapılmak iktiza etmeyen mesarifinden gayri cüz'i masrafların ve iktiza eden hizmet-i külliyelerini görmek şartıyla beher yevm su yolcusuna on akçe ki senevi otuz altı kuruş ede..." (BOA, Ev.Vkf. 18/62, v. 2; 225 nolu UŞS, s. 40.)*

377 *225 nolu UŞS, s. 35.*

378 *VGMA, 2167, BOA, Ev. Vkf. 18/62 nolu Vakfiye Defteri, s. 62.*

379 *Kürkçüoğlu, Su Mimarîsi, s. 13.*

380 *225 nolu UŞS, s. 23.*

381 *Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb, (1308), s. 236.*

Rıdvan Ahmet Paşa, bu çeşmelerin masrafları ile şehrin suyollarının tamiratı için gerekli harcamaların tamamının vakfın gelirinden karşılanmasını vasîyet etmiştir.[382]

Yusuf Paşa Câmiî'nin kuzey kapısında, kitabesi 1881(1298) yılında şair Abdi tarafından yazılmış bir çeşme bulunmaktaydı. Şair Nabi, divanında bu çeşme ile ilgili olarak yazdığı manzumede 1120 (1709) tarihîni düşürmüştür. Nabi'nin 1709 olarak tarihlediği ve daha sonra Abdi'nin 1881'de bir kitabe yazdığı bu çeşme günümüze ulaşamamıştır.[383]

Kadıoğlu Câmiî avlu portalinin doğusuna bitişik olarak yapılan çeşmenin kitabesinden 1723 (1138) tarihînde Emencekzâde lakabında bir hayırsever tarafından yaptırıldığını göstermektedir.[384] Kadıoğlu Câmiî Çeşmesi aynı zamanda, Karakoyun Deresi üzerindeki su kemeri vasıtasıyla gelen Kehriz Suyu'nun çevredeki câmi, hamam ve evlere dağıtımının yapıldığı "taksimiye" görevini de yapmaktaydı.[385]

Nakibzâde İbrahim Efendi Medresesi'nin güney cephesinde yer alan çeşme, kitabesine göre medrese ile aynı tarihte (1185/1771) Fîrûz Bey tarafından yaptırılmıştır. Kitabede Kehriz Suyu'nun aktığı da belirtilmiştir. Sivri kemerli sütunçeler ilgi çekicidir.[386]

Firuz beyin yaptırdığı bir diğer önemli su vakfı ise halk arasında, "hayrat" diye tabir olunan Suruç yolu üzerindeki su deposudur. Kitabesinde, *"Ammere haza sahibu'l-hayrat el-Hac Firuz Beg, 1185"*[387] ifadeleri yazılıdır. Yoldan geçen kervanların su ihtiyacını karşılamak amacıyla yaptırıldığı anlaşılan su deposu, tepeden inen yağmur sularının depoya akışını sağlamak için küçük su kanalları yapılmış, böylece kervanların su ihtiyacı bu depoya biriken sularla karşılanmıştır.[388]

Çakerî Câmiî karşısındaki bir evin kuzey cephe duvarında yer alan Haydar Ağa Çeşmesi, kitabesine göre 1275 (1860) yılında Köroğluzâde Haydar Ağa tarafından yaptırılmıştır.[389]

Hafız Süleyman Bozan Efendi Çeşmesi ise Hekimdede Mahallesinde yer alıp kitabesinde 1882 (1300) yılında Gömükzâde vaiz Muhammed Efendi'nin oğlu Hafız Süleyman Bozan Efendi tarafından yaptırıldığı yazılıdır.[390] Şeyh Saffet Çeşmesi, Ellisekiz Meydanı'ndaki Şeyh Saffet Tekke'sinin meydana bakan batı cephesinde yer almaktadır. Şeyh Saffet tarafından yazılan manzum kitabesinde 1309 (1891) yılında kendisi tarafından yaptırıldığı yazılıdır.[391]

Bu dönemde su hizmetleriyle ilgili bir diğer yapı da sebiller olmuştur. Fonksiyonları itibariyle çeşmelerden farklılık arzederlerdi. Çeşmelerde devamlı akan su bulunurdu. Sebilde ise, sebili yaptıranın hayrına şerbet ve benzeri içecekleri dağıtan "sebilci" adında bir görevli bulunurdu. Şerbetler sebilin kar suyunda soğutulmaktaydı. Bazı sebillerin içinde sebili yaptıranın mezarı yer alırdı. Bu durum sebilden istifade edenlerin mezardakilere dua yapmasına vesile olmak içindi.[392] Şeyh Ebubekir Sebili, Ulu Câmiî'nin doğu avlu kapısı yakınında yer alan ve halk arasında "Şıh Ebubekir Ziyareti" olarak bilinen türbenin yanındaydı.[393]

Kuyular da su temini için önem arz ediyordu. Vakıflar çeşitli kuyular açarak halka bu hususta hizmette bulunuyor-

382 *206 nolu UŞS, s. 779.*
383 *Kürkçüoğlu, Su Mimarîsi, s. 23.*
384 *Kürkçüoğlu, Su Mimarîsi, s. 25.*
385 *Kürkçüoğlu, Su Mimarîsi, s. 26.*
386 *Kürkçüoğlu, Su Mimarîsi, s. 27.*
387 *Mahmut Karakaş, Kültür ve Eğitim, s. 12.*
388 *Mahmut Karakaş, Kültür ve Eğitim, s. 13.*
389 *Kürkçüoğlu, Su Mimarîsi, s. 28.*
390 *Kürkçüoğlu, Su Mimarîsi, s. 32.*
391 *Kürkçüoğlu, Su Mimarîsi, s. 33.*
392 *Kürkçüoğlu, Su Mimarîsi, s. 37.*
393 *BOA, Ev.Vkf. 18/62, v. 2; 225* nolu UŞS, s. *40.*

lardı ve bunlara vakıftan elde edilen gelirler tahsis ediliyordu. 20 Cemaziyelevvel 1269 (1 Mart 1853) tarihli bir belgeye göre Urfa'da At pazarı denilen mahalde vaki iki bab dükkân, Fatoş bt. Nasır Ağa adında bir hayırsever kadın tarafından kendi malından ihrac ve vakf-ı müebbed ile Hüseyniye (Kadıoğlu) Camii'nde bulunan kuyuya vakf edilmiştir. Vakfın geliri, söz konusu kuyunun devl (kova), habl (ip), dolab ve gerekli tüm masraflarına sarf edilmek üzere tescil olunmuştur.[394]

Karakoyun Kuyusu, bir dizi vakıflar kuran Abdullah b. Abdurrahman tarafından, halkın su ihtiyacını karşılamak amacıyla kaleye yakın bir mevkide kazılmış ve vakfedilmişti.[395] Söz konusu kuyu ile ilgili olarak sicil kaydında, "Şehir halkı yaz mevsiminde suya çok ihtiyaç duyduğundan..." şeklinde yer alan ifade ile bu işin ehemmiyetine işaret edilmişti. Vâkıf, sade bir kuyu tahsis etmekle kalmayıp kuyunun halka hizmet vermesinde aksaklığa meydan vermemek için, kuyuya gerekli görülen kova, kendir ve dolabın satın alınması için senelik 2 kuruş; kuyuyu muhafaza eden görevli için de yevmî 1 kuruş vazife tayin etmişti.[396]

Karlıklar da su hizmetleri için kullanılan yerlerdendi. Yaz mevsimi çok sıcak geçen Urfa'da kışın yağan karlar, şehrin güney batısında yer alan dağlardaki mağaraların zeminlerine oyulmuş karlıklara basılarak saklanmakta ve yaz aylarında içme sularının soğutulmasında kullanılmakta idi. Karlıklardaki karlar Urfa'da sıcak geçen yaz mevsiminde buz görevi görmekteydi.[397]

## 3. URFA VAKIFLARININ EKONOMİK YAPISI

Gerçekleştirdiği malî yatırımlarla dinî ve sosyal alanlarda hayli hizmetler gerçekleştiren vakıf müessesesi, ekonomik hayatın devamını garantileyen etkin bir kurum olmuştur. Zira din, eğitim ve öğretim; kültür; yapım, bakım ve restorasyon; sağlık; hayri ve sosyal yardım; güvenlik; ulaşım; temizlik; ekonomik altyapı; şehircilik ve savunma hizmetleri gibi birçok kentsel hizmet vakıf kurumu aracılığıyla topluma ulaştırılmıştır. Bu hizmetler vakıfların gelir kaynağı olan akarlardan elde edilen gelirlerle finanse edilmekte ve devamlılık sağlanmaktadır.

Vakıf hizmetlerinin sürdürülebilirliği, hayrî kurumların hayatiyetlerini devam ettirebilmeleri hayırsever insanların sahip oldukları emlak ve arazilerini bağışlaması ile mümkün olmuştur. Bu mülkler genellikle, han, bedesten, dükkân, pazar yeri, çarşı gibi ticarî bina; değirmen ve fırın gibi imalathane; hamam ve kahvehane gibi toplumsal buluşma mekânı cinsinden olmuştur. Bunların yanısıra vakfedilen tarım arazileri de Urfa'da önemli bir yekün tutmaktadır.

Osmanlı'da vakıflar toplumu ayakta tutan sosyal ve dinî kurumların hepsinde pay sahibi oldukları gibi, toplumu ekonomik yönüyle de ayakta tutan kurumların hemen hepsinde önemli bir paya sahip idiler. Bu açıdan değerlendirildiğinde Osmanlı ekonomisinin oluşmasında, gelişmesinde ve hayatiyetini devam ettirmesinde vakıfların önemli bir fonksiyonu olduğunu söyleyebiliriz.

Vakıflar, sadece cami ve medrese gibi hayrî kurumlar inşa eden müesseseler değil, aynı zamanda bu kurumların iş ve işleyişi ile ilgili, yani gelir – gideri ile ilgili ekonominin sahibi durumunda idiler. Osmanlı şehirlerini ve köylerini kuşatan nice vakıf binaları, bunca vakıf arazileri ve hizmet üreten çok sayıda personel sayesinde vakıflar, ülke ekonomisinin önemli bir kısmını ellerinde tutuyorlardı. Bu kesimlerin hepsi de memleket ekonomisine bir şekilde katkı sağlamakta idi. Eğitim – öğretim, dinî hizmet, bayındırlık ve şehircilik, sağlık ve sosyal yardım kurumlarının varlığını idame ettirmesi, şüphesizki bu büyük ekonomi sayesinde gerçekleşiyordu.

394 *205* nolu UŞS, s. *19*.

395 *225* nolu UŞS, s. *23*.

396 *225* nolu UŞS, s. *23*.

397 *Kürkçüoğlu, Su Mimarisi, s. 75.*

Ekonomik yönden Urfa vakıfları, tarım işletmeleri, imalat sanayi, ticaret merkezleri, konut sektörü, istihdam ve sermaye alanlarında büyük bir paya sahipti. Bunlara ilave olarak, gerek hayrî müesseseler ve gerekse akarlar, pazar yerleri ve çarşılar, üretici ve tüketici olarak halkın bir araya geldiği merkezlerdi. Bu yönüyle vakıflar hayrî kurumlarıyla ve akarlarıyla ekonomik ve sosyal hayatın en canlı olduğu yerlerdi.

Vakıfların gelir kaynağı olan akarların işletilmesinden büyük ekonomik kazançlar elde edilmekteydi. Elde edilen gelirler, bir taraftan hayrî kurumların yapım, bakım ve onarımlarına harcanırken, diğer taraftan bu kurumlarda çalışan personelin maaşlarına sarf edilmekteydi. Bu kurumlara ve personeline harcanan paralar önemli bir yekün tutmaktaydı. Bu da Urfa'da ekonominin canlanmasına, çarşı ve pazarların hareketlenmesine neden oluyordu. Vakıfların gelirleri ve giderleri tetkike tabi tutulduğunda bu gerçek daha da iyi anlaşılacaktır.

Vakıflar, istihdam ettiği personeliyle memleket ekonomisine katkıda bulunmuştur. Hatta işi olanlar için de ticaretlerini ve zanaatlarını düşük kira ödeyerek daha iyi icra edebilecekleri iş hanları, dükkânlar ve çarşılar inşa ederek onlara yardımcı olan kurumlar olmuştur. Bu yönüyle bakıldığında vakıflar, sadece fakirleri koruyucu kurumlar tesis etmekle kalmayıp, zenginlerin de iş ve ticaretlerini daha iyi yürüttüğü ortamlar oluşturmuşlardır.

19. yüzyılın ikinci yarısında Urfa vakıflarının ekonomik yapısının daha iyi anlaşılması için bu bölümde vakıfların gelir kaynağı olan menkul ve gayrimenkullerden, iktisadî kuruluşlardan ve ticarî işletmelerden bahsedilecektir. Ayrıca bu kaynakların işletilme usulleri ve vakıfların giderleri üzerinde durulacaktır.

### 3.1. GELİR KAYNAKLARI

Vakıfların sahip olduğu gayrimenkuller, iki ana grupta mütalaa edilebilir. Bunlardan birincisi, şehir merkezinin dışında, kırsal kesimde yer alan köy ve mezralardaki tarla (zemin), bağ ve bahçe gibi arazilerdir. Bu araziler daha çok tarımsal amaçla kullanılmakta, işletmecisine kiraya verilmektedir. Elde edilen kira gelirleri önemli bir yekûn tutmaktadır. Bunlara ilaveten Yusuf Paşa vakfı ve Rıdvaniye Vakfı gibi birçok vakfın şehir merkezinde olduğu gibi, şehrin dışında da bazı kaza, nahiye, köy veya mezralarda geniş arazi ve arsaları vardır. Bu tür arazi ve arsalar bina yapmak veya ziraî faaliyetlerde bulunmak maksadıyla kiralanmakta ve karşılığında da arazi kirası şeklinde gelir elde edilmekteydi.

İkinci kısım vakıf gayrimenkuller ise, arazi dışında kalan her türlü gayrimenkulü içermektedir. Genellikle vakıfların kuruluşu aşamasında mevcut olan veya inşa edilen birtakım gayrimenkuller, gelir amaçlı olarak vakıfların mal varlığına dâhil edilmişlerdir. İhtiyaca göre vakfın kendi imkânlarıyla veya yapılan ilave bağışlar yoluyla bu gibi gayrimenkullerin miktarı zamanla artabilmekteydi. Musakkafât olarak adlandırılan bu tür gelir amaçlı gayrimenkuller arasında dükkân, han, hamam, çarşı, pazar, arasta, ev ve çeşitli imalathaneler yer almaktaydı. Her vakfın bünyesinde vakfın büyüklüğüne göre değişen sayıda bu gibi gayrimenkullerin yer aldığı vakfiyelerden anlaşılmaktadır.[398]

Urfa'da 19. yüzyılın ikinci yarısında vakıfların değirmenlerden kahvehanelere, kiralık evlerden, dükkânlardan, hanlardan, hamamlardan, bahçelere ve tarlalara varıncaya kadar hayli gelir getiren gayrimenkulleri bulunmakta idi. Bunlardan elde edilen gelirler, öncelikle muhtelif yerlerde mevcut olan hayrî müesseselerin idame ve idaresine harcanıyordu. Gayrimenkul vakıf akarlarından bina cinsinden olanları genellikle şehir dâhilinde idi. Vakfedilen araziler ise genellikle şehir dışında yer almakta idi.

Urfa'da vakıfların gelirleri, dükkân, han, hamam, değirmen, fırın, bağ, bahçe ve tarlalardan elde edilmekte idi. Elde edilen kazanç hayrî kurumlara harcanmaktaydı.

Burada 1277 (1860) senesine ait Urfa merkezde yer alan ve bilançosu evkaf müdürlüğü tarafından kayda geçen 118 vakfın gelir- gider durumunu vermek istiyoruz. Buna göre 210.272 kuruş toplam gelir elde edilmiş, 107.844 kuruş gider tespit edilmiştir.

398 Tahsin Özcan, *Vakıf Medeniyeti ve Para Vakıfları, Türkiye Finans* Kat. Bank. *Kültür Yay: İstanbul 2010. s. 62.*

Dönemin en büyük vakıflarından biri olan Rıdvaniye vakfı 190.104 kuruş gelir elde etmiş, bunun yanında 38.738 kuruş gideri olmuştur. Yusuf Paşa vakfının ise 3.202 kuruş geliri, 3.814 kuruş gideri olmuştur. Halilürrahman vakfının ise 17.365 kuruş geliri, 2.541 kuruş gideri olmuştur. Hindiyân Tekkesi vakfının 7.748 kuruş geliri, 5.630 kuruş gideri olmuştur.[399] Zürrîyet vakıflarında masraflardan sonra geriye kalan gelir miktarı genellikle vakıf kurucusunun soyundan gelen ehl-i mürtezika arasında taksim edilmiştir. Hayrî vakıflarda ise gelir fazlası vakfın lehine muhafaza edilmekte, ihtiyaç durumunda yine vakfa ait kurumların tamir ve bakımına harcanmaktadır.

Osmanlı döneminde Urfa'daki bazı vakıfların çok sayıda gayrimenkul zengini olduğu kayıtlarda yer almaktadır. Özellikle Yusuf Paşa, Rıdvaniye ve Sakıbiye vakıfları bu konuda örnek gösterilebilir.[400]

### 3.1.1. Gayrimenkuller

Gayrimenkul, bir yerden başka bir yere nakledilmesi mümkün olmayan ev, arsa, tarla gibi mal ve mülktür. İslâm hukukuna göre vakıftaki devamlılık, vakfedilenin (mevkufun) gayrimenkul olmasıyla mümkün olduğundan vakfedilen şeyin akar ya da akar hükmünde olması gerekmektedir.[401]

Vakfedilecek şeyin belirli, mevcut ve ayn olması şarttır. Ayn, gayrimenkul arazi gibi taşınmazlara denildiği gibi, hayvan, para, kitap, silah gibi taşınabilir şeylere de denir. Biz Urfa'da vakfedilen gayrimenkulleri, meskenler, tarım işletmeleri, dükkânlar, hamamlar, değirmenler, arsa ve tarlalar gibi başlıklar altında değerlendirmek istiyoruz.

#### 3.1.1.1. Meskenler

Mesken; oturulan, ikâmet edilen yer demektir. Ev veya konut anlamına gelir.[402] Urfa'da vakfedilen mesken tipleri; köşk, saray, konak, menzil, ev ve oda gibi günlük hayatta kullanılan yerlerdi. Bu tip meskenler genellikle bütün müştemilatlarıyla birlikte vakfedilmişlerdir. Urfa'da saray olarak adlandırılan ve idarî bina olarak kullanılan binaların da vakıflarca meydana getirildiğini biliyoruz.[403]Ancak bu saraylar toplum için çok önemli hizmetlerin sunulduğu kurumları içinde barındıran mekanlar olsa da ikamet maksadıyla kullanılan mekanlar değildi. Biz burada mesken anlamına gelen yerlerden bahsetmek istiyoruz.

**Konaklar**

İnsanların mesken olarak kullandığı vakıf gayrimenkullerin en görkemlileri arasında konaklar önemli yer tutarlar. Hayli varlıklı kimselerin yaşamlarını sürdürdükleri meskenler olmasına rağmen böyle bir zenginliği yakalamaktan mahrum insanların istifade etmesi için varlıklı hayırsever insanlar tarafından konaklar da vakfedilmiştir.

Vakıf tahsisinde öncelikle toplumun ihtiyacını dikkate alan hayırseverlerden Firuz Paşa, ihtiyaç sahibi kimselere mesken tahsisi hususunda önceliği evlenmeyip bekâr kalmaya devam eden kızlara vermiştir. O, zürriyetinden bekâr kalıp evlenemeyen veya evlenmek istemeyen kızların ikamet etmeleri için ikâmet ettiği konağını vakfetmiştir. O, hayatta olduğu müddetçe orada ikamet etmeye devam edeceğini vakfiyesinde belirtmiştir.

Kendisinden sonra bu konakta kimlerin ikamet edeceğini ise konağını vakfetmekle ortaya koymuştur. O, bu konu ile ilgili olarak vakfiyesinde, kendi neslinden olan veya kölelerinin neslinden gelen kimselerden evlenemeyen veya evlenmek istemeyen kızların ikamet etmeleri için konağını vakfettiğini vakfiyesinde belirtmiştir.[404] Firuz Paşa, Urfa vakıfları arasında benzerine rastlanmayan bir vakıf gerçekleştirmiştir. Bu vakfı gerçekleştirmekle soyundan ge-

399 *BOA, Ev. d.* 17135.

400 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 62; VGMA, 737 nolu Vakfiye Defteri, s. 207; BOA, Ev. Vkf, 18/62. Ayrıca Urfa Vakıflarının sahip oldukları mal varlıkları ve gelirleri bakımından geniş bilgi için bkz. Turgut, Urfa Vakıfları, s. 273-276.*

401 *Ali Himmet Berki, s. 40.*

402 *İlhan Ayverdi, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, II, 2026, Kubbealtı Yayınları: İstanbul 2007.*

403 225 nolu UŞS, s. 31.

404 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 97.*

len kızlarına ve kız torunlarına çok önem verdiğini göstermiştir. Onlara pozitif bir ayrımcılık anlayışı ile yaklaşarak onların hiçbir şekilde mağdur olmaması için en kıymetli malikânesi durumundaki konağını onlara vakfetmiştir.

Sakıb Efendi de Urfa'da konak vakfedenlerden biridir. O, vakfiyesinde Kadiroğlu Konağı olarak bilinen 19 bölümden müteşekkil konağını vakfettiğini kaydetmiştir.[405]

**Menziller / Evler**

Urfa vakıflarının mal varlıkları arasında mesken olarak kullanılan evler hem sayı, hem de görkemli olmaları açısından önemli yer tutmaktadırlar. Bunların bir kısmı vakıf görevlileri için meşruta (lojman) olarak kullanılmakla birlikte önemli bir kısmı da kiraya verilmekteydi. Bu çerçevede Osmanlı döneminde Urfa şehrinin konut ihtiyacının önemli bir kısmının vakıfların yatırımları ile karşılanmıştır. Bu konuda, şehrin değişik dört ayrı yerinde geniş arsaları olan Yusuf Paşa vakfı örnek verilebilir. Yusuf Paşa, sahip olduğu arsaları ihtiyaç duyanların konut yapması için vakfetmiştir.[406] 18. yüzyılda Urfa şehir hayatının gelişmesine önemli katkıları olan Yusuf Paşa vakfı, toplum yararına konut arsaları üreterek bir taraftan fakirlerin başlarını sokabilecekleri, iskân edebilecekleri bir meskene ulaşmalarına imkan verilirken diğer yandan şehrin düzenli konutlarla gelişmesine katkı sağlamıştır. Yusuf Paşa vakfı emlak ve arazisi ile şehrin gelişmesine, toplumun ekonomik açıdan kalkınmasına, sosyal açıdan müreffeh bir toplumun gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Vakfiye kayıtlarında yer aldığı üzere Yusuf Paşa vakfına ait müstegallât ve musakkafâtın sonraki asırlara intikalinde ve özellikle de Cumhuriyet dönemine geçişte nice vakıflar gibi büyük kayıplara uğradığı muhakkaktır. Özellikle de günümüze sadece camisi ile intikal etmiş olması onun sosyal, ekonomik ve kültürel misyonunun tarihte kaldığının göstergesidir.

Saraylar ve konaklar kadar görkemli binalar olmazsa da Urfa şehrinin fizikî yapısını tamamlayan, mahallelerin oluşmasına esas teşkil eden en temel öğelerden olan şehirdeki mevcut evlerin önemli bir kısmı hayırseverler tarafından vakfedilmişlerdir. Vakıf tesis etmek isteyen hayırseverler kendi imkânları nispetinde fedakârlıkta bulunduklarından, onlardan bazıları kendi mülkiyetlerinde olan evlerini hayrî yollara tahsis etme yoluna giderek hayrının devamını sağlamıştır.

Toplumun en küçük birimi ve bir üst yapı kurumu olan aileyi içinde barındıran bir yuva olmaları sebebiyle evler, aile bireylerinin fizyolojik ihtiyaçlarını sağlıklı ilişkiler çerçevesinde temin ederler. Aile bireyleri, dinî, kültürel, geleneksel ve gündelik görev, işlev ve ilişkilerini evin içinde giderirler. Bundan dolayı aile yuvası denilen ev, insan için çok önemlidir.[407] Vakfiyelerinde tanıtımı yapılarak vakfedilen Urfa evleri, genellikle haremlik ve selamlık kısmı olmak üzere iki bölümden oluşmaktaydı. Bazen bu iki bölüm, aralarından bir duvarla ayrılmış ve sokak tarafından ayrı birer kapıları olan müstakil iki ev görünümünü verdikleri gibi, bazen de tek kapıyla girilen selamlık bölümünden sonra ikinci bir kapıyla haremlik bölümüne geçilen bir plan gösterirlerdi. Selamlık bölümünde mahalli dilde "hayat" adı verilen küçük bir avlu, bir veya iki oda, eyvan, misafirlerin bineklerinin barınacağı büyük bir "develik" (ahır) ve tuvalet bulunurdu.

Ev halkının oturduğu ve evin esas kısmını oluşturan haremlik bölümü, selamlığa nazaran daha büyükçe ve teşkilatlıdır. Haremlik avlusunun kuzey tarafında cephesi güneye bakan "kışlık eyvan" ve iki yanında "kış oturacağı" denilen birer oda, güney tarafında ise bunun simetrisi durumunda cephesi kuzeye bakan "yazlık eyvan" ve iki yanında "yaz oturacağı" odalar bulunur.[408] Eyvan ve odalar bazen yerden 1-1.5 m. yükseklikte olup alt kısımlarında "zerzem-

405 VGMA, *2167 nolu Vakfiye Defteri*, s. 128.

406 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 64.*

407 *R. Kırıkçı- İ. Büyükçolak, Bizim Evlerimiz, (İstanbul: Kâtibim Yayınları 1993). s. 11.*

408 *Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa Mimarî Eserlerine Genel Bir Bakış", Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir, s. 88.*

be"[409] denilen kiler odaları yer alır.[410] Yeraltında bulunan ve üzerinde eyvan ve odaların yer aldığı zerzembeler, serin olduklarından dolayı kışlık erzakların saklandığı depo durumundaydılar. Buralarda yağ, peynir ve pekmez gibi zahire küplerinin oturmasına yarayan yuvarlak çukurlar açılmıştır.[411]

Vâkıflar, vakfettikleri evlerini, düzenledikleri vakfiyelerinde bütün bölümleri, konumları, yönleri ve tüm ilaveleriyle zikrederek belirlemişlerdir. Urfa ileri gelenlerinden hayırsever bir insan olan Sakıb Efendi, 10 Receb 1276 (2 Şubat 1860) tarihin vakfiyesini akdetmiştir. Vakfiyesinde, mülkiyetinde olan bir evi vakfettiğini şöyle ifade etmektedir: *"...ve hânkâh-ı mezkûrda postnişîn-i meşîhat olan zâtın etfâl ve iyâli var olduğu takdîrde derûnunda meccânen oturmak..."* sözüyle postnişîn eden, yani dergahında şeyhlik yapan zatın çoluk-çocuğunun ikamet etmesi için vakfetmiştim, diyerek hademe-i hayrâtın ikamet edecekleri yerlerini hazırlamıştır. *"Hasan Paşa Câmiî mahallesinde ve hânkâh-ı mezkûr civârında bir bâb menzil ki, derûnunda yönü şimâle iki adet koçboynuzu kap ve yönü kıbleye iki adet kap ve bir sağîr eyvân ve bir adet helâ ve bir adet su kuyusu ve cemî' tevâbi' ve levâhıkıyla şirâ'en mâlik olduğum hânemi..."*[412] diyerek yine kendisine vekalet edecek şeyhin aile efradıyla birlikte ikâmet edeceği evin; dört oda, bir küçük eyvan, bir hela, bir su kuyusu ve bunların müştemilatından ibaret olduğunu belirlemiştir.

Bazen hayırsever insanlar kendi mülkiyetlerinde olan evlerini vakfederken evlat ve ahfadına şart koşmuşlar, ölünceye kadar kendileri, öldükten sonra da evlatlarının ve torunlarının ikamet etmeleri için vasiyette bulunmuşlardır. 5 Zilhicce 1272 (7 Ağustos 1856) tarihli bir belgeye göre, Hacı Mustafa b. Emin adındaki bir zat, kendi mülkiyetinde olan bir evini vakfetmiştir. O, vakfettiği bu evini, evladının ekber ve erşedine şart koşmuştur. Vâkıfın zürriyetinden olan Aişe bt. Hacı Mustafa bu sıralarda vâkıfın evladından olup en yaşlısı ve en olgunudur. Bundan önce bu evde ikamet etmekte olan ablası vefat etmiştir. Fakat ablasının çocukları olan yeğenleri vakıf evde oturmaya devam etmektedirler. Bu durum vâkıfın şartlarına aykırılık teşkil ettiğinden ve yine vakfın vasiyyetine en uygun kişi olarak "*vâkıfın evladının ekber ve erşed*"i kendisi olduğundan bu evde oturmaya hak sahibi olduğunu iddia ederek Urfa mahkemesine başvurmuştur. Mahkeme yaptığı inceleme sonucunda müştekiyi haklı bularak yeğenlerinin ihracına ve müştekinin evde oturmasına hükmetmiştir.[413]

1 Muharrem 1256 (5 Mart 1840) tarihli Vesile Hatun vakfiyesine göre, Urfa'nın Gerz Mescidi mahallesi sakinlerinden olan Vesile bint İbrahim Halil, Gerz mahallesinde kendi mülkiyetinde olan evini bütün bölümleriyle vakfettiğini şöyle ifade etmektedir: *"iki koçboynuzu kab ve bir matbah ve bir kademgah ve su kuyusunda hakk-ı şurb ile ve kadrince havşı..."* Allah rızası için gerçekleştirdiği vakfına Vesile Hatun, Tursun Hatun bt. Halil'i mütevelli tayin etmiştir. Kendisi hayatta olduğu müddetçe vakfettiği evde oturacak ve dolayısıyla evine mutasarrıf olacaktır. Vefat ettikten sonra evlatları nesilden nesile kız-erkek eşit olarak evden istifade edeceklerdir. Vakfedilen haneden her sene Şa'ban ayında Kızıl Camiî'ye üç kıyye mum alınacak, bunun sevabı vâkıfe Vesile Hatun'un ruhuna bağışlanacaktır. Nesli munkarız olursa, o zaman vakfedilen bu menzil, Kızıl Camiî (Ulu Camiî) evkafına dâhil edilecektir. Bu vakfın dönüşünün mümkün olmaması için hâkim bu duruşmada imameynin görüşüne göre karar vererek vakfiyeye kayıt düşmüştür.[414]

Adile bt. Ali adlı bir hanım, Babü'l-Bîre mahallesinde yer alan ve 8 birimden oluşan evini vakfetmiştir. Vakfedilen evin bölümleri şöyledir: Menzilin derununda yönü kıbleye iki aded dam, yönü kıbleye iki aded koçboynuzu kab,[415]

409 *Zerzembe; zir-u zemin sözcüğünden türemiştir.*

410 *Metin Sözen, Türklerde Ev Kültürü, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2001. s. 258.*

411 *Kürkçüoğlu, Şanlıurfa Mimarî Eserleri, s. 90.*

412 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 179.*

413 *205* nolu UŞS, s. *113.*

414 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 66.*

415 *Kap: Oda. ( Derleme Sözlüğü, TDK: Ankara 1975, VIII, 2629.)*

bir aded ahur, bir eyvan, bir matbah, bir su kuyusu ve bir kenif (tuvalet) ile yeterli miktarda avlusu.[416] Adile Hanım, vakfın mutasarrıflığı görevini ilk olarak kendisine tevdi etmiştir. Vâkıfe Adile hanımın evli olup olmadığı veya çocuklarının varlığı konusunda bir bilgi yoktur. Ancak onun kendisinden sonra mutasarrıf olarak sadece erkek kardeşlerini mütevelli tayin ettiği anlaşılmaktadır. "...*Ve bi emrillah bana ecel isabet edüp ruhum kafes-i tenden tayarân ve vera-ı alem-i fani eyledikde liebeveyn karındaşlarım Mehmed'in oğulları Mustafa, Ömer ve Osman merkumlar ve diğer karındaşım Hüseyin'in oğulları Hüseyin ve Hasan namân kimesneler mutasarrıf ve sakin olalar ve bu zikr olunan karındaşlar ve oğullarından fevt olanların hisselerine baki kalanları mutasarrıf ve sakin olup...*" diyerek bu işte mutasarrıf olacak kimseleri belirlemiştir.[417] Adile Hanım, "*Her sene Ramazan-ı Şerif'de ruhum içün bir hatm-ı şerif tilavet ettürüp sevabını ruhuma ihda eyleyeler...*" diyerek öldükten sonra da vakfının kendisine yarayışlı olması için vasiyette bulunmuş, Kur'ân-ı Kerim ile bağını, dolayısıyla ondan istifade yolunu açık tutmaya çalışmıştır. Adile Hanım, Haremeyn'e vakfını bağlamadan edemiyor ve Haremeyn'e ve fakirlerine karşı duyarlılığını *"el-iyazu billah karındaşlarımın oğulları külliyen fevt oldukda oğulları ve oğullarının oğulları bilkülliye münkariz oldukda Medine-i mezkurede Haremeyn-i Şerifeyn evkafına mülhak olup gallesi mucavirîn fukaralarına sarf oluna...*" diyerek o cihete de tahsisatta bulunmuştur.[418]

Adile Hanım, vakfını bağlayıcı kılmak ve vakıfdan rucuyu imkansız hale getirmek için "*İmam-ı Azam indinde adem-i lüzumu; imameyn indinde lüzumu mütehakkık olmağla imameyn indlerinde re'yleri üzere vakfiyetine hüküm taleb ederim,*" diyerek, İmameyn'in görüşü istikametinde vakıf senedinî tekmil etmiştir. Söz konusu vakfiye, Urfa Şer'iyye mahkemesinde kayda geçmiştir. Mahkeme meclisinde şuhûdu'l-hal olarak kayıtta yer alan şahitler heyetinin bu vakfiye için 14 kişinin yanı sıra daha başka kimselerden oluştuğu da anlaşılmaktadır.

Vakfiyenin sonunda "...*Vakf-ı mezkûrun şurût ve kuyûdlarının tenfiz ve meşruiyetine, sıhhat ve lüzumuna hükm-ü şer'i vakfe-i mer'iye birle hükm edüp fima ba'd vakf-ı mezkuru vakf-ı müebbed ve habs-ı muhalled kılup noksan ve tenkisa mecal-u muhal ve tebdil ve tağyiri mümteniu'l-ihtimal olundu.*" diyerek değiştirilmesine imkan tanınmayacak bir vakfiye tanzim edildiği ifade edilmiştir. Tebdil ve tağyire meydan verilmemesi için, "فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَمَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ ۚ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ." (Kim onu (vasiyyeti) duyduktan sonra değiştirirse, günahı değiştirenlerin üzerinedir. Allah duyandır, bilendir.)[419] ayeti delil getirilerek vakfa dokunulmaması tenbih edilmiştir. Vakfı korumaya dair de "...*Ve ecru'l-vâkıf ala'l-Hayyi'l-Kayyim*" (Vakıf kurucusunun sevabı diri ve gözetleyici olan Allah'a aittir" diyerek, vakfın vakfiye şartlarına uygun olarak oluşturulup bu işe devam edilmesinin ecir ve sevaba vesile olacağı vurgulanmıştır.[420]

Son olarak vakfedilen bir menzilin birkaç aileyi rahatlıkla barındırabilen bir evler grubu olduğunu ortaya koymak açısından Hacı Kara Efendizade'nin vakfettiği bir menzil üzerinde durmak istiyoruz. 1 Muharrem 1293 (28 Ocak 1876) tarihli vakfiyesine göre, Hacı Kara Efendizâde vakfına ait Tahtemur mahallesinde yer alan bir menzil haremlik ve selamlık bölümlerinden oluşmaktadır.

Haremlik bölümü, 6 oda, 3 eyvan, 1 mahzen (bodrum), büyük 1 mutfak, 1 odunluk, 2 kapılı çardak ve eyvanı, yine 1 çardak ile 1 küçük yatak odası, 3 adet memşa (tuvalet) ve bir aile yaşantısı için yeterli olacak derecede avlusu olan harem dairesi. Bu menzilin selamlık bölümü ise, büyük 1 ahır, 1 oda (misafir ağırlama odası), küçük 1 bodrum, büyük 1 çardak, 1 kahve ocağı, küçük bir çardak, 1 tuvalet ve yeterli büyüklükte bir avludan ibarettir.[421] Görüldüğü üzere 19.

416 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 148.*

417 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 148.*

418 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 148.*

419 Bakara, 2/181.

420 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 148.*

421 "...Dahili ve harici bir bab harem ve selamlık dairesini müştemil, mezkur harem dairesinde tahtani yönleri kıbleye birbirlerine muttasıl kab tabir olunur üç oda ve yönleri garba iki aded eyvan ve kapusu eyvana meftuh bir bab kab tabir olunur oda ve yönleri şimale birbirlerine muttasıl iki bab kab tabir olunur oda ve kezalik yönü şimale bir eyvan ve derununda bir mahzen ve derununda bir kebir matbah ve derununda kebir odun damı ve fevkani yönleri şimale iki bab çardak ve beynlerinde bir eyvan ve yine fevkani yönü garba bir bab kebir çardak ve

yüzyılın ikinci yarısında hayırsever insanlar tarafından vakfedilen evler, bu örnekte görüldüğü gibi fevkalâde medenî bir ailenin yaşayabileceği, misafirlerini rahatlıkla ağırlayabileceği büyüklükte ve rahatlıkta olduğunu görüyoruz.

Bu gibi yapıların önemli bir kısmının vakıflar tarafından inşa edilerek kiraya verildiği, özel şahıslar tarafından yaptırılan bazı yapıların da sonradan satın alınmak veya sahipleri tarafından vakfedilmek suretiyle vakfa dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Vakıfların konut sektöründeki yatırımları, konut ihtiyacının karşılanması ve konut kiralarının istikrarlı bir düzeyde belirlenmesi açısından önemliydi. O günün şartları göz önüne alındığında vakıf meskenlerin ücretsiz otel görevi gördüklerini söyleyebiliriz. Belgeler üzerinde yaptığımız incelemede Urfa'da 87 menzilin vakfedildiğini tespit ettiğimizi söyleyebiliriz.

**Odalar**

Hz. Muhammed (s.a.v.)'in yolcuyu veya yolda kalan kimseleri zekât verilecekler arasında sayması,[422] Yolcular için bina ettirilen misafirhaneyi öldükten sonra inanan insanın sevap defterinin açık kalmasına vesile olacak davranışlar[423] arasında dile getirmesi İslam kültür ve medeniyetinde oda geleneğinin oluşmasının temel dayanağı olmuştur. Yardımsever ve cömert Urfa insanı Allah Rasulünün bu müjdesine nail olmak, kendisine ahiret azığı edinmek için gelen – geçeni ağırlayıp, onlara ikramda bulunacak mekânlar inşa etmiştir.

Bu mekânların başında ticaret kervanları başta olmak üzere gelip geçenlerin konaklayarak istrahat edip yeyip içtikten sonra yoluna devam edeceği odalar gelir. Odadan maksat, geniş bir meskenin bir odası veyahut işhanındaki bir oda ya da bunların dışında müstakil olarak inşa edilmiş yeri kasdediyoruz. Vakıf kurucularının vakıf kurarken bekâr kimseleri, yalnız yaşayan fakirleri, işyerinde çalışan işçiyi, sürekli hareket halinde olan tüccarı da unutmadığını görüyoruz. Odalar, bu tür insanlar için inşa edilmişlerdi. Odalar, genellikle ticaret alanı olan iş hanlarında, kervansaraylarda veya ailelerin ikamet ettiği menzillerin bir bölümünde yer almaktaydı.

Vakfedilen bir menzilin harem bölümünden ayrı olarak selamlık bölümünü teşkil eden oda, gelip geçen misafirleri ve yolcuları ağırlama ve barındırma gibi bir fonksiyonu mevcut olmakla birlikte işhanlarında yer alan odaların fonksiyonlarını haiz değildirler. Evin bir parçası olması dolayısıyla eve gelen misafirleri ağırlamak için yapılmışlardır. Bu oda tipinde misafir ağırlamak maddî bir karşılık beklemeden, gelip geçenleri sadece insanî gerekçelerle, belkide sırf Allah rızası için, Hz. Peygamberin müjdesine ermek için gerçekleşiyordu. Bunun neticesinde toplumda dostluklar gelişiyor, kardeşlik ilişkileri kuvvet buluyor, toplumsal birlik ve beraberlik pekişiyordu. Ticarî ilişkilere dayalı bir misafirlik ortamı buralarda geçerlilik kazanmaz.

Ticarî hayatın merkezi konumunda olan işhanlarında yer alan odalar, menzillerde yer alan odalardan farklı bir fonksiyona sahip idiler. Bu tip odalar, iş ve ticaret maksadıyla birbirleriyle ilişkileri olan insanların daimî veya geçici olarak ikamet ettikleri veya misafir edildikleri odalar şeklindeki konutlar, kiralanmak amacıyla genellikle katlı olarak ve eş boyutlu, eş biçimli, diziler halinde inşa edilmişlerdir. Bir ya da iki kişinin barınabileceği genellikle tek katlı bu küçük ev yapılarında, dar gelirli insanlar sürekli oturabilirler, ya da ticaretle uğraşan ve değişik memleketlerden gelen bekâr işçiler, hamallar, tüccarlar, yolcular ve misafirler kalabiliyorlardı. Özellikle hanlar içerisinde yer alan odalar, şehirlerarası ticaret yapan tüccar taifesinin konaklaması için yapılmışlardı.[424] Bu odalarda yukarıda sayılan gruplar cüz'î bir kira ödeyerek ikamet ederlerdi.[425]

derununda sağir yatak odası ve fevkanî ve tahtanî üç aded memşa ve kadrince suyu ve bahçeyi müştemil harem dairesini ve mezkur selamlık derununda yönü garba bir bab kebir ahur ve yönü şimale bir bab kab ve muttasılında sağir zir-i zemin ve fevkani bir bab kebir çardak ve muttasılında sağir bir bab kahve ocağı ve yönü şimale bir bab sağir çardak ve bir memşa ve kadrince havliyi müştemil şayian ve müştereken ber vech-i münasefe malik ve mutasarrıf olduğumuz bir bab mülk menzilimizi..." (*211* nolu UŞS, s. 186).

422 Buharî, Zekât, 47.

423 İbn Mâce, Sünnet, 20.

424 *Çiftçi, Bursa'da Vakıflar, s. 102.*

425 *Haim Gerber, Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700, (Jerusalem 1988), s. 151.*

Şehir dışından gelen ticaret erbabının kısa süreli ikameti için yapılan Gümrük Hanı gibi hanlarda yer alan odalar da bu kategoride değerlendirilebilir. Şehirlerin ihtiyaç duyduğu iş gücünü sağlayan bekârların, kendi odalarında topluca ve birbirine kefil kılınarak yaşadıkları bilinmektedir. Gelir durumları iyi olmayan bekâr insanların ve işçilerin kaldığı bu odalar, arşiv belgelerinde "bekârhâne" şeklinde de ifade edilmektedir. Bekârların kolektif konutu olan odalar, kent içinde, belirli noktalarda, çalışma alanları olan ticaret merkezi ve yakın çevresinde yoğunlaşmaktadır.[426]

### 3.1.2. Çarşılar ve Pazarlar

Osmanlı döneminde şehirlerde vakıflar tarafından inşa edilmiş hayrî müesseseler ve onlara gelir sağlamak maksadıyla inşa edilmiş musakkafât nev'inden binalar mevcuttu. Bu binaların başlıcaları han, hamam, fırın, değirmen, pazar yerleri ve çarşılardan oluşmakta idi. Bunlar şehrin veya şehrin bir semtinin fizikî gelişmesine ve malî yapısına önemli katkılar sağlamaktaydı. Hayrât sahipleri bina ettikleri yapıların hayatiyetlerini devam ettirmeleri için ticarî alanlara yatırım yaparlardı. Urfa'da vakıflar tesis eden hayırseverler vakfettikleri hayrî eserlere gelir kaynağı olması için çarşı, bedesten, dükkân, han, hamam ve çeşitli imalathaneler vakfetmişlerdir. Bu başlık altında vakıfların akarları arasında önemli bir yer tutan çarşılardan ve pazarlardan bahsetmek istiyoruz.

Çarşılar, alış-verişin kalbi durumunda olup ekonominin en canlı tutulduğu yerlerdi. Aslında pazarlar veya pazar yerleri dediğimiz merkezler de çarşılardan çok farklı yerler değildi. Urfa özelinde çarşıları kapalı ticarî alanlar, pazarları, nisbeten açık ticarî alanlar olarak algılamanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Bünyesinde yer alan kurumları ve işleyişini sağlayan vakıflarıyla çok yönlü ve çok fonksiyonlu bir manzume teşkil eden bu yapıların, şehirlerin çekirdeğini teşkil ettiği ve şehir hayatında ihtiyaç duyulan temel ihtiyaçların karşılanması için gerekli altyapıyı oluşturdukları için şehrin ekonomik hayatına, toplumun ihtiyaçlarına katkı sağlaması sebebiyle önem taşımaktadırlar. Vakıfların, inşaatını gerçekleştirerek kiraya verdiği bu yapılar düzenli kira gelirleriyle vakfın gelir kaynakları arasında önemli bir kategori oluşturduğu gibi, esnaf açısından da ciddi bir yatırım ihtiyacını karşılamaktaydı.

Ticaret veya üretim yapan zanaat erbabı, üretim, depolama ve satış için ortaya çıkan mekân ihtiyacını kiraladığı vakıf yerlerle karşılamakta idi. Sabit bir yere sermaye yatırımı yapmak yerine sermayenin tamamını doğrudan ticarî veya sınaî faaliyetleri için kullanabilmekteydi. Öte yandan, ticaret ve üretim alanlarından elde edilen gelirler vakıflara aktarılarak, zenginlerden ziyade toplumun fakirlerinin istifadesi hedefleniyordu."[427]

Vakıfların Urfa'da toplumun ihtiyaç duyduğu değişik imalathanelere sahip oldukları ve bunları kiraya vererek gelir temin ettikleri görülmektedir. Bu tür imalathaneler arasında değirmen ve fırın gibi günün ekonomik şartları çerçevesinde ortaya çıkan çeşitli üretim tesisleri de yer almaktadır. Yusuf Paşa vakfına ait iki değirmen ile bir fırın, Rıdvaniye vakfına ait iki fırın, bir kebapçı dükkânı ve bir şerbetçi dükkânı ile değişik yerlerde mevcut iki değirmen bu duruma örnek teşkil etmektedirler.[428]

Urfa Şer'iyye sicillerinde, vakfiyelerde ve Osmanlı arşiv belgelerinde çok sayıda çarşı ve pazar ismi geçmektedir. Vakıflarla ilgili belgelerde geçen çarşı, pazar ve dükkânların vakıflara ait taşınmazlar olduğunu ifade etmeliyiz. Buralarda yer alan sosyal ve ticarî hayatın etrafında şekillendiği çarşı ve pazarlarda mevcut olan dükkânlar, vakıflarla ilgili kayıtlarda ayrı ayrı zikredilmiştir. Kayıtlarda herhangi bir çarşının tümüyle vakıf olduğu net olarak yer almamakla beraber o kadar çok dükkân sayısı verilmektedir ki adeta bu çarşıların hepsinin vakıf olabileceği kanaati hâsıl

426 *Çiftçi, Bursa'da Vakıflar, s. 103.*

427 *Özcan, Vakıf Medeniyeti, s. 66.*

428 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 62; VGMA, 2150/2 nolu Vakfiye Defteri, s. 40.*

olmaktadır. Kadıoğlu Çarşısı,[429] Köroğlu Çarşısı,[430] Eski Arasa Çarşısı,[431] Teymurcu Çarşısı,[432] Sarayönü Çarşısı,[433] Beykapı Çarşısı,[434] Akar Çarşısı,[435] Sipâhî Çarşısı,[436] Bedesten Çarşısı,[437] Hanönü Çarşısı,[438] Haffafhâne Çarşısı[439] ve Hüseyniye Çarşıları[440] vakıflarla ilgili arşiv belgelerinde yer almaktadırlar. Urfa şehrinin ticaret merkezinde yer alan bu çarşıların her biri bir vakfın gelir kaynağı durumunda olmuştur.

Çarşılar kadar pazar yerleri de ekonomik canlılığın önemli bir sahasını oluşturuyordu. Pazar yerleri de genellikle vakıf kurumlar tarafından meydana getirilmiş ve vakıfların akarları arasında yer almıştır. Urfa'da vakıflara ait olan pazarları Urfa şer'iyye sicillerinden tespit etmek mümkün olmaktadır. Pazarlar, esnaf ve zanaatkâra göre konumlandırılmışlardır. Bir bakıma aynı işi yapan esnaf bir arada aynı pazarda yer almıştır. Buğday ve diğer tahıl çeşitlerinin alım-satımı Buğday pazarında; halkın giyim kuşamına dair malların alım satımı ise İplik pazarı,[441]Kunduracı pazarı-[442]ve Kuyumcu pazarı[443]gibi yerlerde gerçekleşmiştir. Mülkiyetleri vakıflara ait olan pazarlar Urfa Şer'iyye sicillerinde ve arşiv belgelerinde yer almıştır. Pazarlara göz attığımızda şehrin neredeyse tüm çarşı ve pazarlarının yüksek oranda vakıflara ait olduğu söylenebilir.

Bu pazarlarda vakıfların sahip olduğu dükkânlara bir örnek olması için Sakıbiye vakfını örnek olarak zikretmek istiyoruz. Sakıbiye vakfı, 19. yüzyılın ikinci yarısında henüz kuruluşu tamamlanmış bir vakıftır. 10 Receb 1276 (2 Şubat 1860) tarihli vakfiyesine göre, vakıf kurucusu Hacı Mehmed Emin Sakıb Efendi'dir. Ayn-ı Halîlürrahmân civarında Narenci Camisi yakınında Esbpazarı olarak bilinen alan Sakıb Efendi'nin mülküdür. Esb Pazarı olan arsasının bir kısmına bir mescid ile Kadiriye Hânkâhı yaptırmıştır. Bunlara gelir kaynağı olması için ise aynı arsanın diğer kısmına Buğday pazarını yaptırmıştır. Sakıb Efendi, Buğday pazarında kendi mülkü olan 83 aded dükkânı vakfetmiştir. İplik pazarındaki 27 aded dükkânını ve Sarac pazarı civarındaki 42 aded dükkânını ve sayısını belirtmediği daha başka dükkânlarını vakfetmiştir. Sakıb Efendi'nin vakfiyesinde belirttiği dükkân sayısı toplamı, 152 olarak karşımıza çıkmaktadır.[444]Yaptırdığı cami, hankâh ve diğer hayrî kurumların tamir, bakım, onarım, idaresi, idamesi ve personel maaşlarının karşılanmasında herhangi bir hizmetin aksaklığa uğramaması için yapılan tahsisâtlar sayesinde bu müesseseler devlete yük olmadan hayatiyetlerini sürdürebilmişlerdir. Binlerce dükkânı bulan Urfa'daki vakıflara ait çarşı ve pazarlar, sayılarının çokluğu itibariyle bir taraftan şehrin esnafına ticaret mekânı olurken, diğer taraftan yüksek meblağlarda vakıflara ekonomik yönden gelir kaynağı olmuşlardır.

429 *214 nolu UŞS, s. 163.*
430 *206 nolu UŞS, s. 164; 213 nolu UŞS, s. 71.*
431 *213 nolu UŞS, s. 128; 227 nolu UŞS, s. 244.*
432 *206 nolu UŞS, s. 265.*
433 *227 nolu UŞS, s. 18.*
434 *226 nolu UŞS, s. 433.*
435 *228 nolu UŞS, s. 89.*
436 *227 nolu UŞS, s. 3; 221 nolu UŞS, s. 273.*
437 *227 nolu UŞS, s. 18.*
438 *220 nolu UŞS, s. 58.*
439 *221 nolu UŞS, s. 284.*
440 *221 nolu UŞS, s. 606.*
441 *214 nolu UŞS, s. 64.*
442 *219 nolu UŞS, s. 280; 221 nolu UŞS, s. 547.*
443 *219 nolu UŞS, s. 11.*
444 VGMA, 2167 nolu *Vakfiye Defteri*, s. 126 - 132.

### 3.1.3. Ticaret Hanları

Vakıf kurucuları tarafından tesis edilen hayrât müesseseleri ile bu müesseselere gelir sağlamak amacıyla tahsis edilmiş olan akarlar Urfa şehrinin fizikî oluşumunda önemli bir yer tutmaktadırlar. Vakıfların gelir kaynakları arasında yer alan ticaret hanları da aynı şekilde şehrin fizikî yapısına güzellik kattıkları gibi, hayrât müesseselerin hayatiyetlerini devam ettirmelerine de önemli katkıda bulunmuşlardır.

Urfa'da Osmanlı döneminde bina edilip 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar ayakta kalmayı başaran ticaret hanları çoğunlukla vakıflar tarafından yaptırılmıştır. Ticaret erbabına cüz'i bir kira karşılığında verilerek; bir taraftan şehirdeki ticarî hayatın canlı tutulması sağlanmıştır. Diğer yandan ticaretle uğraşan esnafın işyeri yapımına büyük servetler yatırmasına gerek kalmamış, esnafın elindeki parasını ticarî sermaye olarak kullanmasına imkân tanınmıştır.

Osmanlı döneminde bir ticaret şehri özelliğine sahip olan Urfa'da, bina edilmiş hanların, han mimarîsine riayet edilerek inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Mimarî özellik arzetmeyen bazı küçük hanlar bir tarafa bırakılacak olursa, halen Şanlıurfa merkezde mevcut olan onbir aded büyük hanın Osmanlıdan günümüze ulaştığını tespit edebiliyoruz. Bu hanlar: Barutçu Hanı, Bican Ağa Hanı, Fesadı Hanı, Gümrük Hanı,[445] Hacı Kamil Hanı,[446] Kumlu Hayat Hanı, Mencek Hanı,[447] Millet Hanı, Samsat Kapısı Hanı, Şaban Han ve Topçu Hanı'dır.[448]

Urfa'da vakıflar tarafından teşekkülü sağlanan vakıf hanlardan bazıları tek katlı, bazıları da iki katlıdırlar. Bunlardan; Barutçu Hanı, Hacı Kamil Hanı çift katlı hanlardır. Hücre biçiminde birçok odadan meydana gelen hanlar, tüccar taifesinin ve değişik bölgelerden gelen yolcuların barınmalarını, ticaret yapmalarını ve çeşitli ihtiyaçlarını karşılamalarını sağlamak amacıyla oluşturulmuş binalardı.

Hanların alt katları depolardan, üst katları ise ticaret yapmak ve konaklamak amacıyla yapılmış odalardan oluşmaktadır. Osmanlı döneminde Urfa şehrinin gelişmesine vesile olan, şehrin ekonomik hayatına canlılık katan şehir içi hanları varlıklarını yüzyıllar boyunca sürdürmüşlerdir. Ticaret erbabının ihtiyacı olan ticarî merkez durumundaki hanlar, çarşılar ve pazarların hemen hemen hepsinde mevcut olan dükkânların neredeyse her biri bir vakfın mülkiyetinde bulunmaktaydı.

### 3.1.4. Fırınlar

Her evde, her gün tüketilen ekmeğin üretildiği yerler olmaları açısından fırınlar, toplum için büyük önem taşımakta idiler. Toplumun bu noktadaki ihtiyacını dikkate alan vakıflar, toplum yararına fırınlar inşa etmişlerdir. Vakıf fırınlar, fırıncı esnafının elindeki sermayesini fırın yaptırmak için harcamak zorunda kalmadan cüz'î bir kira karşılığında mesleğini icra etmesine vesile olmaktaydı. Toplum yararını dikkate alarak hayatın her alanında eserler yaptıran hayırsever insanların bu alanda da kendilerini gösterdiklerini ilgili belgelerden anlıyoruz.

Rıdvaniye,[449] Sakıbiye,[450] Davud Paşa[451] ve Yusuf Paşa,[452] Hacı Kâmilzâde Hacı Mehmed Ağa[453] ve Ümmü Gülsüm[454] vakıflarına ait fırınların kiraya verildiği ve bunların vakıfların ekonomisine katkıda bulunduğu tespit edilmiştir. Bir fırın bu dönemde senelik takriben 2.000 kuruşa kiraya veriliyordu.[455]

445 *218 nolu UŞS*, s. *422; 227 nolu UŞS*, s. *21.*
446 *206 nolu UŞS*, s. *56; 221 nolu UŞS*, s. *184.*
447 *204 nolu UŞS*, s. *1; 228 nolu UŞS*, s. *309.*
448 *205 nolu UŞS*, s. *219; 210 nolu UŞS*, s. *19.*
449 *VGMA, 737 nolu Vakfiye Defteri, s. 207-215*
450 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 126 - 132.*
451 *221 nolu UŞS*, s. *469.*
452 *BOA, Ev. Vkf. 18/62, v. 2; 225 nolu UŞS*, s. *31.*
453 *225 nolu UŞS*, s. *46.*
454 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 47.*
455 *225 nolu UŞS*, s. *46.*

1 Safer 1266 (17 Aralık 1849) tarihli Fatıma bt. Haşim adlı bir hayırsever kadın Koyunpazarında mevcut bir habbaz dükkânını yani fırını Meşarikiye Camiî'ne vakfetmiştir; ancak vakfeden Fatıma hanım, hayatta oldukça kendisinin, öldükten sonra ise oğlu Mehmedin vakfa mutasarrıf olmasını şart koşmuştur. Fırından elde edilen kira geliriyle camiye, senede bir mum alınacak ve 4 hatm-i şerif okunarak vakfın kurucusu olan Fatıma hanımın ruhuna hediye edilecektir. Vakfın gelirinin sarfedilmesinde öncelik fırına verilecek, fırında tamirat gibi bir durum zuhûr ederse derhal yaptırılacak, şayet nesli munkarız olursa fırın Meşarikiye Camiî evkafına dâhil edilecektir.[456]

### 3.1.5. Dükkânlar

Urfa şehrindeki mevcut dükkânların hepsinin vakıf olması elbetteki düşünülemez; ancak vakfiyeleri incelediğimizde vakfedilen dükkân sayısının hayli fazla olduğunu görmekteyiz. Vakıf dükkânın bulunmadığı hiçbir çarşı ve pazar yok gibidir. Şehirdeki çarşı, pazar ve ticaret yapılan hanların hemen hepsinde vakıflara ait dükkân, sekü, pazar yeri gibi gelir getiren mülkler mevcuttur. Şehrin Osmanlı idaresine geçişinden hemen sonra 1540 ve 1566 yıllarına ait kayıtlarda önemli bir kısmı bedestenlerin içinde ve dışında yer alan yüzlerce, hatta bin rakamanına varacak kadar vakıf dükkânı sayılabilmektedir. Bunların 30 kadarı metruk ve harabedir, gerisi işlek durumdadır.[457]

1 Rebiulevvel 1294 (16 Mart 1877) tarihli Mehmed Fazlı Efendi b. Şeyh İbrahim Efendi vakfiyesine kaydedilen dükkânlarla ilgili şu ifadeler bir vakfın bünyesinde yer alan dükkânlar hakkında önemli bir malumat vermektedir: *"...Halen medine-i mezbure esvakında (çarşısında) vaki Gümrük Hanı mukabelesinde vaki dükkânımı mevkufat-ı mezbureye ilhak edüp vakf-ı müebbed kıldım ve yine Mahrem Hamamı kurbunda vaki bir bab penbeci dükkânı ve yine Mahrem Hamamı kurbunda vaki bir bab kalaycı dükkânı ve yine Harran Kapısı sukunda vaki bir bab bakkal dükkânı ve yine suk-u keçeciyanda vaki bir bab attar dükkânı ve çukacı pazarında vaki bir bab çukacı dükkânı ve eski bedesten kapusu mukabelesinde İbrahimiye Medresesi suyu üzre vaki bir bab kahvehane, işbu kahvehane harabe ve müşrif olup mezkûr kahvehanenin kal'iyle yerine dükkânlar inşa ve tamiri ezher cihet-i canib-i vakfa enfa olduğu münasib görülmüş olduğundan..."* Burada görüldüğü üzere adı geçen hayırsever, 7 aded dükkân vakfetmiştir. Vakfettiği dükkânlar şehrin merkezinde değişik çarşılarında yer almaktadır.

Urfa'da 19. yüzyılın ikinci yarısında mevcut olduğunu tespit ettiğimiz 230 vakfa[458] ait dükkân sayısının oldukça yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Şehirde o günkü şartlarda toplamda kaç dükkân olduğunu tespit edemiyoruz. Vakıflara ait dükkân sayılarını ise vakıflarla ilgili belgelerde verilen rakamlardan hareketle tespit edebiliyoruz. Belgelere göre şehri baştanbaşa binalarıyla kuşatan bazı büyük vakıfların dükkân sayısı 100'ün üzerindeydi. Mesela, Rıdvaniye vakfının 285 dükkânı,[459] Yusuf Paşa Vakfının 75,[460] Sakıbiye Vakfının ise 194 dükkânı mevcut idi.[461] Sadece bu üç vakfın sahip olduğu dükkân sayısı 500'ün üzerindeydi. Toplamda ise 763 aded civarında dükkânın Urfa merkezde vakıflara ait olduğu tespit edilmiştir. Ancak biz bu rakamın daha fazla olduğu kanaatindeyiz. Şunu söylemek gerekir ki, vakfedilen dükkânlar, vakıflara gelir getiren en önemli gayrimenkullerdi. Dükkânlar, kiraya verilip vakfın giderlerine harcanıyordu. Dükkânlar bulundukları yerin kıymetine göre gelir getirmekteydi. Siverekli Ali Mescidi'ne gelir getiren 4 dükkânın yıllık toplam kira gelirinin 1.400 kuruş olduğunu görmekteyiz.[462] Yine içinde bir değirmen, üç bahçe ve 16 dükkân bulunan gayrimenkulün Hoca Ahmed (Pazar) Camiî vakfına senelik 10.906 kuruş gelir getirdiği kayıtlarda yer almaktadır.[463]

456 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 109.*

457 *A.N. Turan, s. 150.*

458 Geniş bilgi için bkz. B. Turgut, *Urfa Vakıfları*, s. 257.

459 *211* nolu UŞS, s. *129.*

460 *BOA, Ev. Vkf,18/62; 225 nolu UŞS*, s. *39; VGMA, 601 nolu Vakfiye Defteri, s. 25.*

461 *VGMA,2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 126.*

462 *218* nolu *UŞS*, s. *80.*

463 *218* nolu *UŞS*, s. *291.*

### 3.1.6. Hamamlar

Hamam, İslâm şehirlerinde en sık rastlanan yapılardan biridir. Çünkü Müslümanlar için hamam, tabiî olduğu kadar, dinî bir ihtiyaca da cevap vermektedir. Bilindiği gibi temizlik, İslâm'ın önem verdiği belli başlı prensiplerden biridir. Bu sebeple gerek Kur'an[464] ve gerekse Hz. Peygamber'in hadislerinde[465] bu mesele üzerinde ehemmiyetle durulur.[466] Bu yüzden İslâmiyet'in ilk yıllarından beri, İslâm dünyasında hamamlar hep mevcut olagelmiştir.[467]

Osmanlı İslâm kültüründe vakıf sisteminde hamamların özel bir yeri vardır. Bu yerler insanların beden temizliği için sık sık uğradığı yerlerdi. Burada dışarıdan gelen kimseler yıkandıkları gibi, orada çalışan tüm personel de yıkanır, temizliğini yapardı.[468]

Osmanlı döneminde vakıf eserler arasında hamamlar sanat, kültür ve mimarlık tarihî açısından önemli yer tutarlardı. Temizliğin yapıldığı alanlar olmalarından dolayı, hemen her mahallede birer tane inşa edilmişti. Çoğu zaman câmi, medrese, mektep, kütüphane gibi külliyeyi oluşturan müesseselerin yanı sıra hamamların da yapımına büyük özen gösterilerek, mimarî bakımdan câmilere benzetilirlerdi.[469]

İslâm şehirlerinde iki grup hamam mevcuttur. İdarecilerin oturduğu sarayların yanında, çoğu kere saraya ek bir yapı şeklinde karşımıza çıkan hamamlar, halka açık olmayıp sadece idarecilere aittir.[470] Bu babtan olmak üzere Urfa'da da Osmanlı döneminde ihtiyaca cevap verecek şekilde hamamlar bina edilerek vakfedilmiş, insanların temizlik konusundaki ihtiyaçlarına bu müesseselerle cevap verilebilmiştir.

Evliya Çelebi, 17. yüzyılda Urfa'nın hamamlarından övgüyle bahsetmektedir. O, halkın istifadesi için vakfedilen Paşa Hamamı, Samsat Kapısı Hamamı, Hacı Bey Hamamı, Cıncıklı Hamamı, Arasta Hamamı, Mahrem Hamamı, Keçeci Hamamı ve Meydan Hamamını sayar. Ayrıca şehrin ileri gelenleri ile yöneticilerinin istifade ettiği ve genellikle bir konakta veya sarayda yer alan 75 tane saray hamamının da olduğunu ifade eder.[471]

18. yüzyılda şehirde toplam hamam sayısının 19 olduğu tespit edilmiştir.[472] Şehirde halka hizmet eden hamamlar, vakıflar tarafından halkın bu yöndeki ihtiyacı karşılamak üzere bina edilmişlerdir. Bunların başında Yusuf Paşa'nın vakfettiği Vezir Hamamı, 18. yüzyıl başlarında yaptırılmış olup günümüze kadar ulaşmıştır.[473] 14 Rebiulahir 1290 (11 Haziran 1873) tarihli bir belgede, sözü edilen hamamın Molla Halil b. Hüseyin tarafından işletildiği belirtilmiştir. Adı geçen hamamın suyollarının 20 seneden beri harap halde olduğu ve tamir edildiği ifade edilmektedir.[474]

1860'lı yıllardan sonra faal bir durumda olan Danekıran Hamamı'nın ne zaman yıkıldığı ve yerinin neresi olduğu tespit edilememiştir.[475]Mahrem Hamamı ise Penbeci Pazarının yanında yer almaktadır.[476] Sultan Bey Mescidinîn güneyinde yer alan hamamın, Sultan Bey Câmiî'nin bânisi Ahmet Paşa tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.[477]

---

464 Bilgi için bk. Kur'an, Tevbe, 9/108; Mâide, 5/6.

465 Bilgi için bk. Buharî, Cumu'a 8; Müslim, Tahare, 42

466 *Kazıcı, Müesseseler, s. 216.*

467 *Can, İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı, s. 142.*

468 *Ergin, İmaret, s. 42.*

469 *Kazıcı, Vakıflar, s. 143-145.*

470 *Can, s. 142.*

471 *Evliya Çelebi, 3: 155.*

472 *Üner, s. 178-179.*

473 *BOA, Ev, VKF, 18/62: 5; 225 nolu UŞS, s. 34.*

474 *BOA, Ev, VKF, 18/62: 5*

475 *BOA, Ev, VKF, 18/62: 5*

476 *206 nolu UŞS, s. 792.*

477 *Kürkçüoğlu, Şanlıurfa Mimarî Eserleri, s. 62*

Kaynaklarda ismi geçen diğer hamamlar ise şunlardır: Halîlurrahman Hamamı,[478] Vali Bey Hamamı,[479] Hacı Bey Hamamı,[480] Arasa Hamamı,[481] Cıncıklı Hamamı,[482] Vezir Hamamı,[483] Hamevîzâde Muhyeddin Bey Hamamı,[484] Haffafhâne Hamamı,[485] Ayaklı Hamamı[486] ve Orta Hamam.[487]

Hamamlar, halkın temizlik ihtiyacını karşılayan önemli müesseselerdi. Genel teamül olarak kiralayan kimse tarafından işletilmekteydi. Tabiî olarak vakıflara gelir getiren müesseseler arasında yer alıyorlardı. 1 Safer 1299 (23 Aralık 1881) tarihli bir belge bu konuya bir misal niteliğindedir. Hacı Abbas vakfına ait olan Cıncıklı hamamının kira gelirlerinden Abbasiye Medresesi odalarının tamir masrafları karşılanmaktadır.[488] Belgelerde Cıncıklı Hamamı'nın kirasının yüksek olduğu, buna bağlı olarak bazen kiracıları tarafından suîistimale uğratıldığı anlaşılmaktadır.

7 Zilka'de 1311 (12.5.1894) tarihli bir belgeye göre Hacı Abbas vakfının mütevellisi Mustafa kızı Ayşe'nin vekili olan büyük oğlu Musa, hamamın kiracısı olan Hazanoğlu mahallesi sakinlerinden Edhem oğlu Mustafa aleyhine davacı olmuştur. Hacı Abbas vakfına ait olan Cıncıklı hamamının yıllık kira bedeli olan 4.000 kuruşun, hamamın kiracısı olan Edhem oğlu Mustafa tarafından ödenmediği iddiası mahkemece sabit görülmüş ve hamamın, vakfın mütevellisi olan Ayşe Hatun'a teslim edilmesine karar verilmiştir.[489]

### 3.1.7. Değirmenler

Vakıflara gelir getiren bir diğer ticarî işletme de değirmenlerdi. Evliya Çelebi, 17. asırdaki Urfa'da mevcut değirmenlere dair şu bilgileri verir: *"...Şehirde birçok su değirmeni vardır ki, misli ve benzeri yoktur. Evvela, Pazar Değirmeni, beher yevm 50 kile un öğütür. Diğerleri ise Arasta Değirmeni, Tayyar Paşa Değirmeni, Sakî Fakih Değirmeni, Arastabaşı Değirmeni ve Kadı Değirmeni'dir."*[490]

Osmanlı döneminde Urfa şehir merkezindeki Karakoyun Deresi ve etraftaki diğer akarsuların üstünde çok sayıda su değirmeni mevcuttu. Sicillerdeki kayıtlar dikkatlice incelendiğinde bu değirmenlerin çoğunlukla Müslümanlara ait olduğu ancak neredeyse tamamının Ermenî esnâf tarafından kirayla işletildiği görülmektedir.[491] Çeşitli zamanlarda harap hale gelen değirmenleri işletmek şartıyla tamir eden Ermenîler'in, bu konuda mâhir olduğu anlaşılmaktadır.[492]

Urfa vakıfları içerisinde değirmenlerinin çokluğuyla dikkat çeken vakıf Rıdvaniye vakfı olmuştur. Bu vakfın Atdeğirmeni, Murdarca, Seldeğirmen, Tennur ve Akdeğirmen olmak üzere 5 değirmeninin mevcut olduğu belgelerde yer almaktadır. Bunlardan; Murdarca, Tatlık Mahallesi'nde; Seldeğirmeni, şehir dışında Karakoyun Deresi'nde; Akdeğirmeni ise Benlice isimli mahalde yer almaktadır. Tennur Değirmeni de Bozabad Nahiyesi Kızlar Karyesinde

478 *205 nolu UŞS*, s. *82*.
479 *206 nolu UŞS*, s. *246; 206 nolu UŞS*, s. *104*.
480 *225 nolu UŞS*, s. *114*.
481 *219 nolu UŞS*, s. *11*.
482 *219 nolu UŞS*, s. *177*.
483 *217 nolu UŞS*, s. *18*.
484 *218 nolu UŞS*, s. *3*.
485 *206 nolu UŞS*, s. *780*.
486 *204 nolu UŞS*, s. *106*.
487 *225 nolu UŞS*, s. *35*.
488 *208 nolu UŞS*, s. *341*.
489 *219 nolu UŞS*, s. *127*.
490 *Evliya Çelebi, 3: 156*.
491 *205 nolu UŞS*, s. 191; *216 nolu UŞS*, s. 150; *216 nolu UŞS*, s. 188; *216 nolu UŞS*, s. 239.
492 *206 nolu UŞS*, s. 196.

yer almaktadır. Atdeğirmeni de Ma'sara yakınlarındadır. Değirmenlerin tamamını Rıdvan Ahmet Paşa kendi malıyla inşa etmiştir.[493]

1 Rebiulevvel 1263 (17 Şubat 1847) tarihli bir i'lam bir değirmenin o günkü malî durumunu göstermesi açısından önemli bilgiler vermektedir. Şöyle ki: İbrahimiye Medresesi vakfına ait Bozabad nahiyesi Höyük karyesindeki başdeğirmen boş ve harabe olduğundan zımmî Tataroglu Kirko veled-i Serkis değirmeni tamir ettirip aylık 50 kuruş kira vererek işletmek istediğini vakfın mütevellisine bildirmiştir. Mütevelli ile anlaşma yapılmıştır. Değirmene yapılan harcama 19.000 kuruş olarak ortaya çıkınca, kiracı yaptığı harcamadan 7.500 kuruş unun kiraya mahsup edilmesini, bakiyesinin (11.500 kuruş) vakıfca kiracıya ödenmesini talep etmiştir. Mütevelli buna itiraz ederek, her ne kadar kendisi bu miktara kiraya vermeyi kabul etmişse de yapılan araştırmada emsali olan değirmenlerle mukayese edildiğinde on senelik kirasının 20.000 kuruş olması gerektiğini mahkemeye bildirmiştir. Söz konusu miktarı mahkeme de yerinde bularak kira akdinîn bu miktar üzerinden yeniden tanzimini istemiştir.[494]

Burada görüldüğü üzere değirmen, vakfa gelir getiren önemli bir ticari kuruluştur. Ayrıca bu kuruluşun kendi değerinde kiraya verilmesi hususu da gözardı edilmemiş, gerektiğinde bu işe mahkeme de müdahale etmiştir. 19 Rebî'u'l-evvel 1299 (8 Şubat 1882) tarihli bir i'lamdan bir değirmenin o günkü kira bedelini tespit edebiliyoruz. Buna göre Fatıma Hatun Vakfı emlakından Bozâbâd nahiyesinin Höyük köyünde bulunan değirmen kirası 1.250 kuruştur.[495] Bu rakamın çok altında kiraya verilen vakıf değirmenleri de vardı. Ulu Camii'ne ait Cüllab Nahiyesindeki değirmenin senelik kirası 200 kuruş, aynı şekilde şehir merkezinde yine aynı vakfa ait bir başka değirmenin kirası da yine 200 kuruştur.[496]6 Şaban 1272 (12 Nisan 1856) tarihli bir belgeye göre; Karaburç Camiî vakfına ait Cıncıklı nam değirmenin bir senelik kira bedeli 4.600 kuruştur.[497]

### 3.1.8. Tarım İşletmeleri

Tarım işletmeleri de vakıfların en önemli gelir kaynakları arasında yer almaktaydı. Urfa vakıflarına gelir getiren tarım işletmeleri arsa, bağ, bahçe, tarla, köy ve mezraa'lar ile bunların müştemilatından oluşmaktaydı. Bunların ekilip biçilmesi, malî durumlarının denetlenmesi, elde edilecek gelirin nereye ne şekilde harcanacağı vakfiyelerde kayıt altına alınmıştı.

Tarım işletmelerinden elde edilen gelirlerin toplanması, harcanması veya personele maaş olarak ödenmesi esas olarak mütevellilerin göreviydi. Her mütevelli kendi vakfında gerçekleştirdiği hizmetlerden dolayı ortaya çıkan hesabı vermekle mükellef idi. Evkaf müdürü ise iş ve işlemlerin usule uygun yürütülmesini denetlemekle görevliydi.

**Bağ-bahçe**

Yusuf Paşa vakfına ait dört aded bahçe bulunmaktaydı.[498]14 Rebiulahir 1264 (20 Mart 1848) tarihli bir belgeden tespit ettiğimize göre; Vesile Hatun vakfına ait Harran şakkasında Hazan Bağı olarak bilinen bir bağ senelik 146 kuruşa icara verilmiştir.[499]

Sultan IV. Murad'ın, Urfa'daki Hindiyân Tekkesi'ne bir bahçe vakfettiği vakfiye kayıtlarında yer almaktadır.[500] Hacı Lütfullah Vakfına ait bir bahçenin kirasının ise 600 kuruş olduğu kaydedilmiştir.[501]

493 *211 nolu UŞS*, s. 129.
494 *204 nolu UŞS*, s. 33.
495 *208 nolu UŞS*, s. 364.
496 BOA, *Ev. d.* 12373.
497 *205 nolu UŞS*, s. *81.*
498 BOA, *Ev. Vkf*,18/62; *225 nolu UŞS*, s. 41.
499 *204 nolu UŞS*, s. 10.
500 *204 nolu UŞS*, s. 116.
501 *206 nolu UŞS*, s. 47.

Katibu'l-iskân Mevlana Seyyid Abdullah Efendi b. Hac Abdurrahman Efendi Vakfına ait 12 aded bahçe olduğu kaydedilmiştir. Ancak bu bahçelerin her birinin senelik kira gelirinin 1.5 kuruş ile 3,5 kuruş arasında değiştiği belirtilmiştir.[502] Vakıf bahçeler çok düşük rakamlara kiraya verilerek çiftçilere- köylülere bir kazanç kapısı vakıflar aracılığıyla açılmış olmaktadır.

**Arsalar**

Cami, mektep ve medrese gibi hayrî kurumların inşa edilmesi için hiç şüphesiz arsalara ihtiyaç vardı. Ancak toplumun ihtiyacı olan her alanda bir çeşit hiznet üreten vakıflar evi olmayan vatandaşların ev sahibi olabilmesi için konut arsaları üretmişlerdir. Bu anlamda Yusuf Paşa vakfiyesinde, vakfına ait 5 arsanın olduğu, her birinin yıllık kira gelirinin ise 40 kuruş olduğu belirtilmiştir. Mesken ihtiyacı olan kimselerin bu arsalara belirtilen kira bedelini ödemeleri kaydıyla kendilerine konut inşa edebilecekleri hususu vakfiyesinde belirtilmiştir. İhtiyaç duyanlara konut arsası tahsis etmesi açısından Urfa'da en varlıklı vakfın Yusuf Paşa vakfı olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.[503]

Müslüman vakıflara ait arsalara genellikle ya halkın ihtiyacını karşılamaya ma'tufen mesken yapılmıştır, ya da ticarî amaçlı dükkân ve benzeri yapılar inşa edilmiştir. Bazen alışılmışın dışında Müslüman bir vakfa ait bir arsaya gayrimüslim toplumun ihtiyacı olan bir yapının inşa edildiği de müşahede edilmiştir. Bu duruma bir örnek olmak üzere Yusuf Paşa vakfına ait bir arsaya bir kilisenin belli bir kira ödemek şartıyla inşa edildiği kayıtlara geçmiştir.[504] Böyle bir durumun Urfa toplumunda mevcudiyeti vakıflar sayesinde Müslüman toplum ile gayrimüslim toplum arasında gayet olumlu bir iletişimin mevcudiyetini, bir arada yaşama tecrübesinin olumlu yansımalarının hoş bir örneğinin yaşandığını göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Koyun Pazarı mahallesinde Hacı Said Ağa vakfına ait bir arsanın da mevcut olup senelik kirasının 60 kuruş olduğu tespit edilmiştir.[505] Arşiv belgelerinde genellikle vakıflara ait arsaların alanı hakkında detaylı malumata yer verilmemiştir.

**Tarlalar**

Vakıflara gelir getiren bir diğer gayrimenkul de tarlalardı. Bunlar kiraya verilir, gelirleri vakfın bütçesine aktarılırdı. 19 Şevvâl 1292 (7 Kasım 1876) tarihli bir belgeye göre, Rıdvaniye vakfı mütevellisi Hamavîzâde Mustafa Beydir. Urfa'nın Bey şakkasında yer alan Paşa bağı adıyla bilinen yedi kile tohum alan Rıdvaniye vakfına ait bir sulu tarla mevcuttur. Bu tarla senelerden beri Mahmud Ağa adında biri tarafından kiralanmaktadır. Vakfiye şartlarına göre üç seneden fazla aynı kimseye kiraya verilmemesi gerektiğinden, vakfın mütevellisi bu sürenin tamamlandığını ve tarlanın vakıf adına kendisine teslim edilmesinin teminini Urfa mahkemesinden talep etmiştir. Mahkeme verdiği kararla, tarlanın vakfın mütevellisine teslimini sağlamıştır.[506]

Katibu'l-iskân Mevlana Seyyid Abdullah Efendi b. Hac Abdurrahman Efendi Vakfı hayratına gelir miktarı belirtilmeyen 3 kile sulu tarla vakfedilmiştir.[507] Hamisiye vakfına ait haric-i Ruha'da Kahlık olarak bilinen yerde 200 zira boyunda 70 zira eninde bir tarlanın, Cüllab'da ise 5 kilelik bir tarlanın olduğu tespit edilmiştir.[508] Ulu Camiî vakfına ait bir tarlanın yıllık gelirinin 800 kuruş olduğu ve bunun Halilürrahman Camiî'nin onarımına tahsis edildiği kaydedilmiştir. Yapılan onarıma 285 kuruş harcandığı ve geriye 515 kuruş kaldığı belirtilmiştir.[509]

502 *225 nolu UŞS*, s. 21.
503 BOA, *Ev. Vkf,18/62; 225 nolu UŞS*, s. 41.
504 BOA, *Ev. Vkf,18/62; 225 nolu UŞS*, s. 43.
505 *206 nolu UŞS*, s. 723.
506 *211 nolu UŞS*, s. 129.
507 *225 nolu UŞS*, s. 21.
508 VGMA, *617 nolu Vakfiye Defteri*, s.55.
509 BOA, *Ev. d*, 18254.

Urfa'da 19. yüzyılın ikinci yarısında faal olan 230 vakıftan en çok tarlaya sahip olan vakıf, Yusuf Paşa vakfıdır. Hayrî eserlerine gelir kaynağı olarak vakfettiği tarlaları bütün özellik, mekân ve miktarlarıyla vakfiyesine kaydeden ve sınırlarını belirleyen Yusuf Paşa, 201 tarla vakfetmiştir. Bu tarlaların toplam 1.315 keyl tohum istiab ettikleri kaydedilmiştir.[510] Sadece tarlaları cihetiyle bile Urfa'nın neredeyse her köyüne kadar ulaşmış olan Yusuf Paşa vakfının bu derece geniş arazilere sahib oluşu, bir vakfın zenginliğini göstermesi açısından anlamlıdır. Şunu da söylemek gerekir ki Yusuf Paşa vakfının sahip olduğu gayrimenkul miktarı bununla sınırlı değildir. Bu örnekle iktifa ederken Rıdvaniye gibi zengin daha başka vakıfların da bulunduğunu belirtmekte fayda vardır.

**Karye (Köy) ve Mezraa'lar**

Vakıfların sahip olduğu karye ve mezraa'lar da vardı. Bu gayrimenkuller Urfa'nın çevresinde yer alıp yakın ve uzak olabiliyordu. Gelirleri senelik olarak tahsil edilip vakfın bütçesine aktarılıyordu. 1 Safer 1312 (4 Ağustos 1894) tarihli bir i'lama göre, Kanunî Sultan Süleyman, Halilürrahman zaviyesi vakfına şehrin kuzeyinde yer alan Kızlar ve Karacaviran köylerinin ziraî gelirlerini vakfetmiştir. Bu tahsisat Kanunî'nin vakfiyesinde belirtilmiştir.[511]

Köy ve mezralarda tarlaları mevcut olan vakıflara örnek bir vakıf, Yusuf Paşa vakfıdır. Yusuf Paşa Vakfiyesinin ikinci kısmında mevkiî, sınırları ve miktarlarıyla ayrıntılı bir şekilde belirtilen tarlaların sayısı 201'dir. Alan olarak 1337 kileden ibarettir.[512] Yusuf Paşa vakfının tarlalarının çoğu köy ve mezralarda yer almaktadır. Tarlaların önemli bir kısmı ise Urfa merkez civarında yer almaktadır. Bu tarlaların bazıları bahçe olup Yusuf Paşa Camiî ile mahkeme binası civarında yer almaktadır. Urfa dışında yer alan Yusuf Paşa vakfı tarlalarından biri "Suruc nahiyesinde Cencik nam karyede Hac Ahmed ve kardeşi Abdullah'tan satın alınarak vakfedilen tarladır. Bu tarla tahminen 12 kile tohum almaktadır. Bir diğeri ise, yine Ruha haricinde Şehir nahiyesinde Cevsak köyünde bedeli ödenerek satın alınan tarladır. Bu tarla ise, tahminen 3 kile tohum istiab etmektedir. Yusuf Paşa vakfettiği tarlaları tek tek sınırları ve ölçüleriyle kayıt altına almıştır.[513] Birkaç köyün arazisi kadar tarla ve bahçeyi vakfeden Yusuf Paşa, bu davranışıyla çok sayıda köylü ve şehirli çiftçi aile için geçim kaynakları temin etmiş olmaktadır.

Akarları bakımından zengin olan vakıflardan biri de Abdullah Efendi vakfıdır. Abdullah Efendinin açık kimliği, Katibu'l-iskân Mevlana Seyyid Abdullah Efendi b. Hac Abdurrahman Efendi'dir. Abdullah Efendi Vakfına ait araziler şöyledir: Çatak-ı Ulya karyesinde 8 aded bahçe, 3 tane köyü belirtilmemiş bahçe, Şehir nahiyesi Köprülük karyesinde iki bahçe, Şehir nahiyesi Cevsak karyesinde ise 1000 tiyeklik bir bağdır. Babülemir mahallesinde bir bahçe ve Göbekli karyesinde 3 kilelik bir tarla olmak üzere toplam 16 akar olduğu tespit edilmiştir. Bu bahçe ve tarlaları icare eden, yani kiralayan çiftçi aileler, vakfa elde ettikleri hasılatın öşrünü (1/10) vermektedirler.[514]

Abdullah Efendi vakfının bağı, bahçesi veya tarlası hangi köyde var ise elde edilen icar gelirinden o köylere avarız akçesi adı altında o köyün ortak giderlerine katkı olması için bir miktar yardımda bulunulmaktadır. Daha öncede ifade edildiği gibi, „Avarız akçesi vakfı" köylülerce paylaşımı gerektiren ortak hizmetlerin gerçekleşmesine destek olması için bir yardım fonu özelliği taşımaktadır. Abdullah Efendi, vakıf tarlaların yer aldığı köylere köy hissesi olarak 6,5 kuruş, avarız akçesi olarak tahsisatta bulunmuştur. Abdullah Efendi vakfı tarlalarının ne suretle satın alındığı,

510 BOA, *Ev. Vkf, 18/62; 225 nolu UŞS*, s. 42.

511 VGMA, *2167 nolu Vakfiye Defteri*, s. 22, 23.

512 Kile, hububat ölçü birimi olup, Osmanlı döneminde kullanılan bir tabir idi. Her yörede farklı bir ağırlığa tekabül etmekle birlikte Şanlıurfa yöresinde kile halen kullanılan bir hububat ölçü birimidir.

513 BOA., *Ev. Vkf., 18/62*: 2

514 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 83; VGMA, 2150/2 nolu Vakfiye Defteri, s. 143.*

tarlanın veya bahçenin tümünün veya belli bir hissesinin vakfa ait olduğu da vakfiyede belirtilmiştir. Ayrıca avarız akçesi vakfına her tarladan ne kadar miktar verileceği de kayıt altına alınmıştır. Abdullah Efendi vakfına ait 7 aded tarladan birer kuruş, bir tarladan yarım kuruş avarız akçesi vakfına senelik tahsisât yapılmıştır.[515]

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan 16322 nolu Evkaf defterindeki kayıtlara göre Urfa'da 31 köy veya mezraa vakıftır. Bu vakıf köy ve mezraalar ya bütün tarlalarıyla vakıftır. Ya da belli bir hissesi itibariyle vakıftır. Vakfedilen köy veya mezraalar, Urfa'nın önde gelen bir kaç vakfına tahsis edilmiştir. Tahsis gayesi ya evlada meşrut, ya imarına meşrut ya da it'am-ı taâma meşruttur. Yani bu vakıf köylerden elde edilen gelir vakfedilen cihete sarfedildikten sonra şayet artarsa bu miktar bazı vakıflarda vakfedenin zürriyetine verilecek, bazı vakıfların gelir fazlası ile hayrî binaların bakım ve tamiri yapılacak, bazı vakıfların gelir fazlası ise zaviyeye gelip geçen misafirlere yemek olarak ikram edilecektir. Özellikle bu köylerden onu, Şeyh Müslim zaviyesine vakfedilmiş ve it'am-ı taâm, yani yemek yedirme şartına bağlanmıştır. Yani zaviyeye gelen misafirler hiç bir ücret alınmadan bu köylerin tarlalarının öşrüyle ağırlanacaklar.[516] Zaviyenin genellikle şehir dışında, dağ başlarında veya kervanların uğrak yerlerinde yer aldığını dikkate alacak olursak, bunun sosyal dayanışma, toplum güveni ve seyahat güvencesi açısından vakıfların ne derece önem taşıdığını anlıyoruz.

Köy ve mezraa vakıflarının cami ve medreselere tahsisatları olmakla birlikte daha çok aviyelere tahsis edildikleri kayıtlardan anlaşılmaktadır. Vakıf köy ve mezraaların tahsis edildiği hayrat ve cihetleri Ek 10'daki tabloda yer almaktadır. Tabloda karye ve mezraların vakıf hisseleri gösterilmiş olup, tamamının mülhak vakıflar olduğu ifade edilmiştir.[517]

1273 (1856) tarihli bir belgede vakıf karye ve mezraların açık arttırma usulüyle kiraya verildiği ifade edilmektedir.[518] Urfa sancağı evkaf müdürünün de marifetiyle alenen açılan ihale sonucunda bir yük[519] 86.659 kuruş bedel ile ihale taliplerine verilmiştir. Ancak bu miktara da zam yapılarak bir yük 99.280 kuruşa ihale miktarı Urfa sancak meclisince kararlaştırılmıştır. Lazım gelen muhasebeleri ise müdür marifetiyle gözden geçirilip hazine aidatı tahsil edildikten sonra geriye kalan miktar ehl-i mürtezika arasında taksim edilmiştir.[520]

### 3.1.2. Menkuller ve Para Vakıfları

Kitap, ev eşyası, tarım aletleri, hayvan ve para gibi taşınması, bir yerden bir yere intikali mümkün olan şeylere menkul denir. Burada Urfa'daki vakıflara ait tespit ettiğimiz menkul mallar üzerinde durmak istiyoruz. Urfa'da 19. yüzyılın ikinci yarısında vakfedildiğini tespit ettiğimiz iki tür menkul mal bulunmaktadır. Bunlar, kitaplar ve nakit paralardır. Kitaplar, ilim ehlinin fevkalade istifade ettiği eserler olmasına rağmen, gelir getiren cinsten mallar olmadığı için biz burada sadece para vakıfları üzerinde durmak istiyoruz.

İlk İslâm fakihleri arasında nakit paraların vakfedilmesinin caiz olup olmadığı tartışma konusu olmuştur. Bu

515 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 83; VGMA, 2150/2 nolu Vakfiye Defteri, s. 143.*

516 BOA, *16322 nolu Ev. d*, s. 5.

517 BOA, *16322 nolu Ev. d*, s. 6.

518 *"...1273 (1856) senesinde Urfa sancağı evkaf müdürünün de marifetiyle alenen açılan müzayede sonucunda bir yük 86.659 kuruş bedel ile talipleri üzerlerinde takarrur etmiş iken bu bedele zam yapılarak bir yük 99.280 kuruş bedelâtıyla ihalelerinin meclisce bi'l-icra bedelât-ı ma'lumelerinden lazım gelen muhasebelerinin müdür marifetiyle ru'yet ve tesviye ve aidat-ı hazine istihsaliyle mütebakileri ashabları tarafına i'ta kılındığını mübeyyin tanzim kılınan defter, evkaf hazinesine takdim kılındığı misüllü maliye hazinesinde dahi icab-ı icra buyurulmak üzere... takdim kılınmıştır. Emr-ü ferman men lehü'l-emrindir."* (BOA, *16322 nolu Ev. d*, s. 3.)

519 Yük: 100 bin akçe bedeline tekabül eden bir tabirdir. (Pakalın, 3: 639)

520 BOA, *16322 nolu Ev. d*, s. 5.

tartışmalar Osmanlı döneminde de devam etmiştir.[521] Elimizdeki kayıtlar Urfa'da para vakfeden hayırseverlerin bulunduğunu göstermektedir. Bunun anlamı, bir miktar nakit paranın Allah rızası için hayrî yollara sarfedilmek üzere veya belirlenen hayrî bir cihete harcanmak üzere hayırsever bir insan tarafından tahsis edilmesidir. Bu çeşit vakıfta vakfedilen, mülk olmayıp sadece nakit paradır. Vakfeden kimse vakfettiği parasını belirlediği hayrî cihete harcamaya ya kendisini yetkili kılar, ya da başka bir şahsı mütevelli tayin eder. Genellikle mahkemede akdedilen vakfiye sonucunda vakfedilen para, ilgili cihete sarfedilmek üzere mütevellinin tasarrufuna bırakılır.

Urfa Şer'iyye sicil kayıtlarına geçmiş para vakıflarının tek bir örneği, Hüseyin Paşa'ya ait bir para vakfıdır. 15 Ramazan 1265 (4 Ağustos 1849) tarihli bir mahkeme kaydına göre; Rakka Eyâleti kaimmakamı Hüseyin Paşa bir cild kelâm-ı kadîm (Kur'ân-ı Kerim) ile 1.000 kuruş nakit para vakfetmiştir. Vakfedilen nakit paranın vakıf olduğunu ikrâra ve bu konuda da'vâ açmaya ve vakfı rucû ettirmeye kendisine vekil olarak kayın biraderi el-Hâc Tahir Efendi b. Mustafa'yı tayin etmiştir. Mushaf ve nakit para vakfını deruhte edip idare etmesi için ve gerekli tasarruflarda bulunması için ise Urfa müftüsü el-Hâc Muhammed Tahir Efendi b. es-Seyyid Ahmed'i mütevellî tayin etmiştir. Vâkıf Hüseyin Paşa'nın vekili kayın biraderidir. Vakfın mütevellisi ise şehrin en saygın insanlarından Müftü Efendi'dir. Bir bakıma işi ehline havale etmiştir. Vâkıfın vekili el-Hac Tahir Efendi, bu konu ile ilgili mahkemede şöyle demiştir: *"...Müvekkilim Hüseyin Paşa hazretleri bir cild kelâm-ı kadîm ile 1.000 (bin) kuruş nukûdu vakf edüp, şöyle şart eyledi; vakfedilen meblağ mütevellî eliyle onda iki (yüzde yirmi) hesabı üzre her sene istirbâh oluna. Hâsıl olan kârından 50 (elli) kuruşu mütevelliye tevliyet görevi içün verile..."*[522] Bu ifadede para vakfıyla ilgili hususun yanı sıra bu parayı hayır yolunda sarf edecek mütevelliye yaptığı işin karşılığı olarak 50 kuruş senelik ücret tayin edildiği de belirtilmiştir.

## 3.2. VAKIFLARIN GİDERLERİ

Vakıfların gelirlerinin nereye harcandığına dair kayıtları incelediğimizde vakıflara ait hayrât binalarının ve gelir getiren (akar) binalarının tamir ve bakımına, hizmet giderlerine ve personel maaşlarına harcanmakta olduğunu tespit edebiliyoruz. Vakıf gelirlerinin bu gider kalemleri dışında gelirin artan kısmının (fazla-i gallenin) genellikle vakıf kurucusunun zürriyetinden olanlar arasında paylaşılmasının vakıf kurucusu tarafından şart koşulduğu kayıtlarda yer almaktadır.

Aile vakıfları ile yarı aile vakıflarında gelir fazlasının vakıf kurucusunun kendi neslinden gelenler arasında paylaşılması genel bir teamül olmakla birlikte vakfiyelerde neslin inkirazında genellikle son bir şart olarak vakıf geliri Haremeyn'e tahsis edilmiştir.[523]

### 3.2.1. Bakım ve Onarım Giderleri

Vakıflarda esas olan hayrî amaçla inşa edilmiş binaların idare ve idamesinin sağlanarak Vakfın gelirinin ilk önce vakfa ait binaların tamir, onarım ve bakımına harcanması vakfiyelerin hemen hepsinde vakıf kurucuları tarafından koşulan bir şarttır. Urfa vakıf akarları şehrin önemli bir kısmını teşkil ettiğinden, vakıflara ait müsakkafât cinsinden yapıların vakfedenlerin vakfiyelerinde belirttikleri tamir, bakım ve onarım şartının yer alması sebebiyle şehrin fizikî yapısının oluşumunda vakıfların katkısı her zaman kendinî göstermiştir. Yine şehirde en önemli yapıları oluşturan hayrâtın tamiri, bakımı ve onarımı da şehrin güzel bir çehreye sahip olmasında birinci derecede önemli bir hususdur.

521 Bilgi için bk. Özcan, *s. 62-65.*

522 *204 nolu UŞS*, s. 115.

523 *205 nolu UŞS*, s. 262.

Urfa vakıfları ile ilgili tanzim edilmiş hemen her vakfiyede hayrât ve akârların hayatiyetlerini sürdürmeleri için gerekli olan tamir, bakım ve onarımları vakfedenlerce şart koşulmuştur. Vakıf kurucuları, bu isteklerini devamlı hale getirmek için hayrât eserleri bina edip insanların hizmetine tahsis etmekle kalmayıp, onların uzun ömürlü olmaları için tedbirler almayı ihmal etmemişlerdir. Akarlarının gelirlerinin hayrâta aktarılmasına zamanla fırsat verilmeyen yerlerde hayrât eserler yaşamlarını devam ettirme imkânını kaybetmişlerdir.

Bazen vakıflara ait taşınmazların bakımsızlıktan yıkıldığını ve yenisinin yapılmasının da zor olduğunu ilgili belgelerden tespit edebiliyoruz. 8 Rebîulâhir 1262 (5 Nisan 1846) tarihli bir huccetten anlaşıldığına göre; Yusuf Paşa evkafı dâhilinde cami-i şerifin kebîr kapısı hizasında vakfa ait beş harabe dükkân mevcuttur. Harabe olmaları sebebiyle bu dükkânlar icara verilememekte ve herhangi bir gelir elde edilememektedir. Dükkânların yeniden inşasına ise vakfın (idaresinin) müsaadesi yoktur. Urfa eşrafından İshak Efendi, Bey Kapısı civarında sahibi olduğu bir nalband dükkânının yedi hisseden iki hissesi karşılığında Yusuf Paşa vakfına ait sözkonusu harabe dükkânların arsasına tâlib olmuştur. Urfa mahkemesinde Yusuf Paşa Vakfı mütevellisi Muhammed Bey'in de hazır olduğu bir oturumda verilen karar doğrultusunda talep edilen değişiklik gerçekleşmiştir. Bu karara göre, harabe durumda olan dükkânlar İshak Efendi'nin mülkü, dükkânın yedi sehmden iki sehmi ise vakfın malı olmuştur.[524] Bundan böyle dükkânın vakıf hissesinin geliri, vakıf idaresince tahsil edilerek vakfın hesabına aktarılacak, İshak Efendi ise harabe halde olan dükkânları muhtemelen yıkarak yeniden inşa edecek, böylece daha fazla mülke sahip olacaktır.

Vakıfların var oluş amaçlarından biri de şüphesizki hayrî eserlerin idare ve idamelerinin sağlanmasıdır. Çok sayıda hayırseverin Urfa'da hayrî eserlerin imarına yönelik araziler veya dükkân kabilinden gelir getiren mülkler vakfetmişlerdir. Vakıf yapılardan tarihî olanların imarı için padişah iznine başvurulduğunu bazı belgeler ortaya koymaktadır. 13 Rebiulahir 1313 (3 Ekim 1895) tarihli bir arşiv belgesi bize, Ömeriye Camiî olarak bilinen Urfa'nın en eski camisinin tamirinden bahsetmektedir. Buna göre; Urfa'da mevcut olan Ömer el-Faruk (r.a.) Camiî'nin tamirinin devam ettirilmesi için daha önce Padişah fermanı gerçekleşmiştir. Ferman gereği Caminin tamirinin bir fizibilitesinin ortaya konulması istenmiştir. Bu nedenle yürütülen araştırmada caminin tamirinin 31.900 kuruşa gerçekleşmesinin mümkün görülmüştür. Tamiratın güven içinde gerçekleşmesi için sözkonusu mevlağdan bir miktar indirim yapılmıştır. Baki kalan rakam 25.819 kuruş 30 paradır. Bu miktarın 1311 senesi bütçesinden sarfına izin verilmiştir. Camiîn imarının gerçekleşmesi acilen gerekli olduğundan sözü edilen çalışmanın yürütülmesi evkaf nezaretine havale edilmiştir[525] Bu ve benzeri belgeler özellikle evkaf-ı kadîmeden olup vakfının bütçesi tamir ve termimine müsait olmayan hayrî eserlerin tamir ve termimi evkaf nezaretince sağlanmış ve takibi yapılmıştır. Bilindiği kadarıyla Urfa'nın ilk camiî olma ünvanına sahip olan Hz. Ömer (Eski Ömeriye) Camiî ve benzerlerinin tamir ve termiminde görülen zorlukların Evkaf Nezaretince takip edildiği anlaşılmaktadır.

Abbasiye vakfı mütevellisi olan Mahmud bin Muhsin'in 15 Şevval 1266 (18 Eylül 1846) tarihli dilekçesine göre, Hacı Bey Mahallesinde Yusuf Paşa Vakfına ait bir menzilin geliri Abbasiye Medresesine ve müderrislerine tahsis edilmiştir. Zamanla harabe hale gelen evin tamiri gerektiğinden erbab-ı mürtezikası ve mütevellisi olan Mahmud b. Muhsin, Urfa Kadı'sına başvurarak evin tamiri için gerekenin yapılmasını istemiştir. Kadı, Naib ile beraber mimarbaşı Mustafa Ağa'yı evin keşfiyle görevlendirmiştir. Mustafa Ağa, gerçekleştirdiği keşif sonucunda evin tamirinin

524 *204 nolu UŞS, s. 84.*

525 "Urfa'da kâin Ömer el-Faruk (r.a.) Camiî'nin idame-i ma'muriyeti hakkında mukaddeman şerefsadır olan irade-i seniyye üzerine caminin 31.900 kuruş rayiç akçe ile tamiri muhkem olacağı anlaşılmış olduğundan tamiratın emaneten icrası içün meblağ-ı mezburdan yapılan tenzilattan sonra baki kalan 25.819 kuruş 30 para'nın 1311 senesi bütçesinden sarfına me'zuniyet i'tası isti'zan edilmiş ve Camiîn muhafaza-i ma'muriyeti lazimeden bulunmuş olduğundan icrası nezarete havale kılındı," ( *BOA, İrade Evkaf, sayı, 2004.)*

3.500 kuruşa mal olacağını tespit etmiştir. Mahkeme tarafından vakıf evin tamir ve termimi için halen evde kiracı olan Ferdizade Hac Ahmed Efendi görevlendirilmiştir.[526]

7 Rebî'u'l-âhir 1308 (20 Kasım 1890) tarihli bir i'lama göre, Urfa'da Hacı Kâmilzâde Hacı Mehmed Ağa'nın vafettiği dükkânlar, fırın ve ma'serenin senelik hsıl olan gelirinden öncelikle vakfettiği dükkânlar ile fırın ve ma'serenin gerekli tamiratları yapılacaktır. Bu akarların tamiri yapıldıktan sonra Harran Kapısındaki çeşmenin suyollarının masrafları için senelik bin kuruş, Siverek caddesindeki köprülerin tamiri için senelik bin kuruş, Cami-i Kebir'in havuzuna akan suyolları için yüz kuruş harcanmasını şart koşmuştur.[527]

### 3.2.2. Personel Giderleri

Bilindiği gibi vakıfların faaliyet alanı insandır. Yani insana yönelik hizmetleri içeren dinî ve içtimaî alanlardır. Vakıflar, bu faaliyetlerini hayrî müesseseler kurarak ve onları idare ve idame ederek yürütürler. Ancak cami, okul, tekke/zaviye, çeşme gibi sırf hayrî amaçla yapılan kurumların idaresi ve idamesi yeterli miktarda personelin istihdam edilmesi ile mümkündür.

Osmanlı döneminde vakıf kurucuları yaptırdıkları hayrî kurumun binasını yaptırarak kendi haline bırakmazlardı. Hayrî kurumun idaresi için mütevelli, gerekli faaliyetlerin yürütülmesi için de ihtiyaç duyulan personeli tayin ederdi. Personelin alacağı (yevmiye- günlük) maaşını da vakfiyede belirtirdi. Mesela, bir hayırsever bir cami yaptırdıysa o camide kaç kişinin (vaiz, imam, müezzin, ferraş gibi) görev yapacağını, onlara ünvanlarına göre ne kadar ücret ödeneceğini belirtirdi. Tabiki bunun finansmanının karşılanacağı akarı da öncelikle tahsis ederdi. Vakıf kurucuları bu durumları ayrıntılı bir şekilde vakfiyede belirtirdi. Bu yönüyle vakıf kurucusunun vasiyyeti kesinlik ifade ederdi. Vakfiyeler düzenlenirken genellikle vakıf gelirinin harcanacağı yerler belirtilmiştir. Harcama cihetleri arasında personel giderleri de detaylı bir şekilde belirtilirdi. Vakıflarda görev yapan personelin maaşları vakıfların gelirlerinden karşılanıyordu. Vakıf kurucularının tahsis ettikleri dükkân, han, hamam gibi binalardan ve arsa – tarla gibi arazilerden elde edilen gelirin harcama kalemleri arasında personel giderleri önemli yer tutmuştur. Vakfiyelerde genellikle hangi vasıflardaki personelin istihdam edileceği ve kaç kuruş yevmiye veya maaş alacağı belirtilmiştir.

Vakfın idaresi ve hayrî kurumların idamesinden sorumlu olan mütevelli ise vakfın bütçesinden belirtilen miktarları ilgili personele ödeyerek hizmetin devamını sağlamak durumundadır. Her hayrî kurumun vakfı, bir bakıma idaresi farklı olduğundan her vakıf kurucusu da kendi vakfının gelirine göre ücret ödeme durumunda olduğundan aynı şehirde aynı işi yapan personel arasında maaş farkı olabiliyordu. Bu durum vakfın bütçesi ile alakalıydı. Bazen bir vakfın bünyesinde aynı görevi yapan iki personel arasında da maaş farkı olabilmiştir. Bunun sebebini tespit edememekle beraber kıdem ya da iş tecrübesinden kaynaklanmış olma ihtimali olduğunu söyleyebiliriz.

Vakıfların hizmetlerini gerçekleştiren personele "hademe-i hayrât" denilirdi. Hayrî müesseselerde görev yapan bu personel şüphesiz ki vakıfların gelirlerinden en iyi istifade eden personel idi. Bir başka ifade ile vakıf gelirlerinin oldukça önemli bir kısmı söz konusu görevlilerin maaşlarına gitmekteydi. Firuz Paşa vakfiyesinde, Kazğancı Mescidine Fakih İbrahim Efendi'nin yevmi 4 akçe vazife ile hatip tayin edilmesi talep edilmiştir.[528] Şunu ifade etmek gerekir ki bu rakam genel geçerliliği olan bir rakam değildir. Verilen rakam tamamen vâkıfın kararı sonucunda ortaya çıkmıştır. "...Ve Kazgancı Mescidine müezzin olan hizmetine müdavemet ettikçe yevmî 4 akçe ve ferraş tayin olunan kimes-

526 *204 nolu UŞS*, s. 230

527 *221 nolu UŞS*, s. *526.*

528 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 96.*

neye yevmî 2 akçe vazife verile..."[529] kaydı ile personelin alacağı yevmiye belirtilmiştir.

26 Receb 1291 (8 Eylül 1874) tarihli emirnameye göre, görev tevcihlerinde alınacak harç miktarının dörtte bir miktarı peşin alınacaktır. Peşin alınan bu miktar mazbatalara da kaydedilecektir. Ayrıca yazılacak beratların evrak bedeli de görev sahiplerinden peşin olarak tahsil edilecektir. Bu işlemlerin ilgili evraka kaydedilmesine dair tarife cetvelinin birer nüshası valiliklere gönderilmiş olup Evkaf muhâsebecilerine de bu konuda bilgi verilmiştir. Bu konuda gerekli hassasiyetin gösterilmesi istenmektedir.[530]

### 3.2.3. Aydınlatma Giderleri

Hz. Peygamber döneminden başlayarak özellikle camilerin aydınlatılması teşvik edilmiş, camileri aydınlatanların Yüce Allah'ın hoşnutluğuna nail olacakları müjdesi verilmiştir. Bu müjdenin ilk muhatabı Yemen'den gelerek İslam'ı kabul eden ve Mescid-i Nebi'yi ilk defa yaktığı kandillerle ışıklandıran Temim ed-Dârî olmuştur.[531] Hz. Peygamber'in teşvikini uygulamak için tarih boyunca nice hayırseverler camilerin aydınlatılması için tahsisatlarda bulunmuşlardır. Osmanlı Urfa'sında da henüz elektriğin bulunmadığı bir zaman diliminde hayırsever insanlar, camilerin ve medreselerin aydınlatılması için tahsisatlarda bulunmuşlardır. Hayırseverlerin mallarından fedakârlık yaparak gerçekleştirdikleri bu tahsisatları ayrıntılı bir şekilde vakfiyelerin kayıtlarına geçirmişlerdir. Osmanlı belgelerinde bu tür tahsisatlara çokça tesadüf edilmektedir.

Hayır kurumları için zarurî harcama kalemlerinden biri de bu kurumların aydınlatılması için yapılan harcamalardı. Genellikle cami, mescid, tekke ve zaviyelerin aydınlatılması her gün için zorunlu idi. Bununla birlikte buraların özellikle Ramazan ve kandil gecelerinde en görkemli şekilde aydınlatılması ve buralarda hizmetlerin aksamaması için gerekli tedbirlerin alınması önem taşımaktaydı. Aydınlatılması önem taşıyan bir kurum da medreselerdi. Medreselerde kalan talebelerin günlük aydınlatma ihtiyaçları için mum, bal mumu, zeytinyağı veya susam yağı gibi yakıt cinsinden katı ve sıvı maddeler hayırseverler tarafından tahsis edilerek bu ihtiyacın giderildiği arşiv kayıtlarından tespit edilebilmektedir.[532]

### 3.2.4. Vakıfların Hazineye Ödediği Vergiler

Elimizdeki kayıtlar, vakıfların bütçesinden Evkaf Hazinesine her yıl düzenli olarak vergi ödendiğini göstermektedir. 1857-1859 yıllarına ait hazineye aktarılan vergi miktarını bir tablo üzerinde vermek istiyoruz. "*Nezaret-i Evkaf-ı Hümayûn'a mülhak evkaftan Urfa sancağında bulunan evladiyete ve imarına meşrut bi'l-cümle evkafın 1857-1859 seneleri muhasebeleri...*" ifadesinde görüldüğü üzere vakıflara ait muhasebe giderleri, vergi harcı, memur maaşı ve hazine payını karşılamak için Evkaf Nezareti'nce vakıfların gelirlerinden belli bir miktar vergi alınmaktaydı. Bu vergiler, vakıfların devlet hazinesine sağladığı katkısı açısından önem arz etmektedir.[533]

Vakıfların bütçesinden hazineye ödenen miktar vakfın mâlî durumuna göre değişiklik göstermekteydi. Urfa vakıflarının hazineye ödediği aidatı gösteren 16461 nolu Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki Evkaf defteri bu konuda bize bilgi vermektedir. 1857 ve 1858 senelerinde hazineye Urfa vakıflarınca ödenen miktarlar gösterilmiştir. Urfa'da mevcut 230 vakıftan 106'sı hazineye vergi ödemiştir. Ödenen miktarın toplamı 1857'de 25.093 kuruş iken, bir sene sonra, yani 1858 yılında bu miktar 23.890 kuruş'a gerilemiştir.

529 *VGMA, 2167 nolu Vakfiye Defteri, s. 96.*

530 *213 nolu UŞS*, s. 262.

531 Özafşar, 1: 347.

532 *205 nolu UŞS*, s. 288.

533 BOA. *16461 nolu Ev. d*, s. 4.

Hazineye aidat ödeyen vakıflar, farklı miktarlarda vergi ödemişlerdir. Aidat miktarları 2 kuruş ile 10.430 kuruş arasında değişiyor. Hazineye en çok aidat ödeyen vakıf Rıdvaniye vakfıdır. En az ödeyen vakıf ise senelik 2 kuruş ödeyen Hacı Veysoğlu vakfıdır. Evkaf defterine göre, Yusuf Paşa vakfı 1857'de herhangi bir aidat ödememiştir. 1858'de ise 40 kuruş vergi ödemiştir. Bu miktarı Rıdvaniye vakfının ödediği miktarla kıyasladığımızda arada çok büyük bir fark vardır. Bu tahsilatın neye göre az veya çok yapıldığına dair açıklayıcı bir bilgi defterde yer almamaktadır. Biz bu tahsilatın vakfın gelirlerinden arta kalan miktarı esas alınarak gerçekleştirildiğini düşünüyoruz.

Tarihli Camiî (Hoca Ahmed Camiî) vakfının 1857'de hazineye 70 kuruş, 1858'de ise 6 kuruş aidat ödediğini görüyoruz. İki sene ödenen aidat miktarının bu derece düşmesini ancak gelir fazlası durumla izah etmek mümkündür. Yani personel giderleri ile hayrî kurumlara yapılan masraflar çıktıktan sonra geriye kalan bir miktar var ise onun üzerinden vergilendirmenin yapıldığını düşünüyoruz. Gelirinin tümü vakfın masraflarına harcanan bir vakfın herhangi bir aidat ödemesi söz konusu olmamıştır. İlgili tabloda da bazı vakıfların bazı seneler iadat ödemediği belirtilmiştir. Mesela Yusuf Paşa vakfı 1857'de aidat ödememiştir. Urfa'nın en büyük vakıflarından biri olan Yusuf Paşa vakfının 1857'de hazineye hiç ödeme yapmaması, onun benzeri olan diğer bir vakıf olan Rıdvaniye vakfının ise 10.000 kuruştan fazla bir aidat ödemesi bütçe bakımından da varlıklı bir vakıf olduğunu göstermektedir.

Hazine aidatının bir zaviye vakfı olan Şeyh Müslim zaviyesi vakfından 1857 yılında 2.700 kuruş, bir sonraki sene ise 3.625 kuruş şeklinde gerçekleştiği evkaf defteri kaydında yer almaktadır. Bir zaviye vakfının hazineye bu miktar bir aidat ödemesi vakıflarca millete yapılan hizmetin yanısıra devletin hazinesine de önemli bir ekonomik destek sağlandığını göstermektedir.[534]

534 Geniş bilgi için bkz. Turgut, *Urfa Vakıfları,* s. 273-276.

## Kaynakça

### I. Arşiv Kaynakları

**Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**

Cevdet Tasnifi:

Cevdet Evkaf, Belge no: 20087, 23560, 25864.

Cevdet Maarif, Belge no: 2308.

Cevdet Maliye, Belge no: 810.

Cevdet Timar, Belge no: 4588.

Evkaf Defterleri (Ev. d.) Tasnifi, Defter no: 12373, 12962, 16322, 16461, 17135, 18254.

Vakfiyeler (VKF) Tasnifi: BOA, VKF, 18/62.

İrade Şuray-ı Devlet Tasnifi, BOA, İ. ŞD. 49/2728.

İrade Evkaf Tasnifi, Belge no: BOA, İ, 2004.

Tapu Tahrir Defterleri (TTD), Defter no: 64, 295.

Timar ve Zeamet Tevcih Defterleri, Defter no: 1816.

Bab-ı Asafi Mektubî Mühimme Kalemi Tasnifi (BOA, A. MKT. MHM.), Belge no: 43.

Bab-ı Asafi Mektubî Nezaret ve Devâir Kalemi Tasnifi (BOA, A. MKT. NZD.), Belge no: 242/41; 248/68.

**Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)**

Vakfiye Defterleri: 585, 586, 588, 601, 606, 609, 616, 619, 1760, 2141, 2150/1, 2150/2, 2167.

Urfa Şer'iyye Sicilleri (UŞS)

Defter No: 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228.

**Salnameler- Yıllıklar**

Osmanlı Devlet Salnameleri, Defter No: 1313 (1895) ve 1316 (1898)

Haleb Vilayet Salnameleri (Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb): Sene 1284, 1308, 1309, 1312, 1313, 1315, 1316, 1326, 1321.

Maarif Salnâmeleri, Sene 1308, 1316, 1317, 1318, 1319, 1321.

Özkaynak, İhsan,- Özyurt, Erbil, -Aka, Müslüm, Her Yönüyle Şanlıurfa İl Yıllığı (1988), (Şanlıurfa: Ünal Ofset 1988)

Akbıyık, Abuzer vd, Her Yönüyle Şanlıurfa 97 İl Yıllığı, Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği Yayınları 1997.

### II. Genel Kaynaklar

Açanal, Hasan, Urfa Tarihî, (M.Ö. 2000-M.S. 1400), Ankara: Şurkav Yayınları 1997.

Ahmed b. Hanbel, Müsned, Kahire: Dâru'l-Maârif 1955.

Akdağ, Mustafa, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2009.

Akgündüz, Ahmet, İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, İstanbul: Osav 1996.

Alpay, Bedri- Saraç, Adil, Şanlıurfa Şairleri, Şanlurfa: Dal Yayınları 1986.

Arif, Şefik, Türkiyenin Sıhhî ve İctimaî Coğrafyası Urfa Vilayeti, İstanbul: Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti Neşriyatı: 1925.

Atalar, Münir, Osmanlı Devletinde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları, DİB: Ankara 1999.

Ayas, Nevzad, Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler, Ankara: MEB 1948.

Ayverdi, İlhan, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul: Kubbealtı Yayınları 2007.

Barbaro, Josaphat, Anadolu'ya ve İran'a Seyahat, trc. Tufan Gündüz, İstanbul: Yeditepe Yayınları 2005.

Bayraktar, Hilmi, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı: (İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı), Elazığ: Fırat Ün. Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay. 2007.

Berki, Ali Himmet, Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı 1966.

Bilmen, Ömer Nasuhi, Hukukı İslâmîyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu, İstanbul: Bilmen Yayınları ty.

Bizbirlik, Alpay, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliğinde Vakıflar, Ankara: TTK Yayınları 2002.

Boyâbâdî, Hafız Halil Şükri Efendi, Kitab-u Ahkami'l-Evkaf, İstanbul: Terakki Kütüphanesi 1329.

Bulduk, Abdülgani Fahri, Mardin Tarihî, Ankara: Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları 1999.

Can, Yılmaz, İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı, İstanbul: TDV Yayınları 1995.

Çadırcı, Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara: TTK Yayınları 1997.

Çiftçi, Cafer, Bursa'da Vakıfların Sosyo-ekonomik İşlevleri: Avarız vakıfları, Hirfet Vakıfları, Para Vakıfları, Selâtin Vakıfları, Bursa: Gaye Kitabevi 2004.

Danişmend, İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihî Kronolojisi, İstanbul: Türkiye Yayınları 1971.

Demirkent, Işın, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihî, I-II, Ankara: TTK Yayınları 1974,

Dennis, James Shepard, Christian Missions and Social Progress A Sociological Study of Foreign Missions, New York: Forgotten Books 1906.

Develioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Ankara: Aydın Kitabevi 2013.

Doğru, Halime, XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi 1995.

Dolapönü, Hanna, Tarihte Mardin, İstanbul: Hilal Matbaası 1972,

Donald, Pitcher, Edgar, an Historical Geography of the Ottoman Empire, Leiden: E. J. Brill, 1972.

Ebu Davud, Sünen-i Ebi Davud, İstanbul: Çağ Yayınları 1992.

Ebu Zehra, Muhammed, Muhadarât fi'l-Vakf, Kahire: Daru'l-Fikr el-Arabî 1971.

Ekinci, Abdullah, Ortaçağda Urfa, Ankara: Gazi Kitapevi 2006.

Ergin, Osman, Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası 1939.

Belazürî, Ebi'l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud, Fütûh el-Büldan, Beyrut: Daru'l-Kitab el-İlmiyye 1983.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn b. Alî, es-Sünenü'l-Kübra, (Haydarabad: Dairetü'l-Maârifi'l-Osmaniyye 1356)

Cürcanî, Ali b. Muhammed, Kitabu't-Ta'rifât, Kahire: Matbaa el-Hayriyye 1306.

Hamevî, Yakut, Mu'cemu'l-Buldan, Kahire: Daru's-Saade 1906.

Merğinanî, Şeyhu'l-İslâm Burhanuddin Ebi'l-Hasen Ali b. Ebi Bekr b. Abdulcelil, el-Hidaye Şerh-u Bidayeti'l-Mübtedî, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye 1990.

Emecen, Feridun M., XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara: TTK Yayınları 1989.

Ergin, Osman, Türk Maarif Tarihî, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası 1977.

Ergin, Osman, Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası 1939.

Erünsal, İsmail E, Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri, Ankara: TTK 2008.

Taberî, Ebi Cafer Muhammed b. Cerir, Tarihu'r-Rusul ve'l-Mulûk, Kahire: 1968.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, Seyahatname, İstanbul: İkdam Matbaası 1314.

Eyüp Sabri, Mir'atü'l-Harameyn, (Mir'at-ı Mekke), İstanbul: Bahriye Matbaası 1306.

Gerber, Haim, Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700, Kudüs: Taylor –Francis Ltd, 1988.

Gibb, Sir Hamilton Alexander Roskeen, The Life of Saladin from the Works of 'Imad ad-din and Baha'ad-din, London: Oxford University Press 1973.

Göyünç, Nejat, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, Ankara: TTK Yayınları 1991.

Güler, Mustafa, Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüzyıllar), İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları 2002.

Hauptmann, Harald, Neolitik in Turkey The Cradle of Civilization, New Discoveries, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları 1999.

Işıltan, Fikret, Urfa Bölgesi Tarihî: (Başlangıçtan h.210/825'e kadar), İstanbul: İÜ. Edebiyat Fak. Yayınları 1960.

İbn Abidîn, Reddü'l-Muhtar ala'd-Dürrü'l-Muhtar, trc. Ahmed Davudoğlu, İstanbul: Şamil Yayınları 1982.

İbn Cübeyr, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed, Endülüsten Kutsal Topraklara, çev: İsmail Güler, İstanbul: Selenge Yayınları 2003.

Kahraman, Seyit Ali, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti, İstanbul: Kitabevi 2006.

Karakaş, Mahmut, Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim, Ankara: KB Yayınları 1995.

Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihî, Ankara TTK 1983.

Kazıcı, Ziya, İslâm Kültürü ve Medeniyeti, İstanbul: Kayıhan Yayınları 2010.

Kazıcı, Ziya, İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar, İstanbul: Marifet Yayınları 1985.

Kazıcı, Ziya, Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihî, İstanbul: İFAV 1995.

Kazıcı, Ziya, İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihî, İstanbul: Kayıhan Yayınları 1999.

Kazıcı, Ziya, Siyasi, Dinî, Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihî, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti, X, İstanbul: Kayıhan Yayınları 1996.

Kırıkçı, Abdurrahman - İ. Büyükçolak, Bizim Evlerimiz, İstanbul: Kâtibim Yayınları 1993.

Kürkçüoğlu, A. Cihat, Şanlıurfa Su Mimarîsi, Ankara: KB Yayınları 1992.

Kürkçüoğlu, A. Cihat, Şanlıurfa'da Canlanan Tarih, Şanlıurfa: Şurkav 1995.

Memiş, Mehmet, Tarihçe ve Mimarî Özellikleriyle Şanlıurfa Medreseleri, Ankara: TTK Yayınları 2019.

Merğinânî, Şeyhu'l-İslâm Burhanuddin Ebi'l-Hasen Ali b. Ebi Bekr b. Abdulcelil, el-Hidaye Şerh-u Bidayeti'l-Mübtedî, Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye 1990.

Mustafa Nuri Paşa, Netayicu'l-Vukûat, Sad. Neşet Çağatay, Ankara: TTK 1987.

Oktay, Hasan, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, Selenge Yay: İstanbul 2007.

Öğüt, Tahir, Urfa Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Yapılanmasında Rıdvaniye Vakfının Yeri (1739-1872), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İÜ. SBE: İstanbul 1999.

Ömer Hilmi Efendi, İthafu'l-Ahlaf fi Ahkâmi'l-Evkaf, Ankara: VGM Yayınları t.y.

Önge, Yılmaz, Türk Mimarîsinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları, TTK: Ankara 1997.

Özafşar, Mehmet Emin vd, Hadislerle İslam, Ankara: DİB Yayınları 2017.

Özcan, Tahsin, Vakıf Medeniyeti ve Para Vakıfları, Türkiye Finans Katılım Bankası Kültür Yay: İstanbul 2010.

Özme, Adil, Urfa Hanları, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Ün. SBE: Ankara 2000.

Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III, İstanbul: TTK 1993.

Peters, F. E., Mecca A Literary History of the Muslim Holy Land, New Jersey: Princeton University 1994.

Pitcher, Donald Edgar, An Historical Geography of the Ottoman Empire, Leiden: E. J. Brill Press 1972.

Sarı, Mevlüt, el-Mevarid, İstanbul: Bahar Yayınları 1980.

Segal, Judah Benzion, Edessa (Urfa) Kutsal Şehir, Çev. Ahmet Arslan, İstanbul: İletişim Yayınları 2002.

Seyyid Muhammed, Seyyid Mahmud, XVI. Asırda Mısır Eyaleti, İstanbul: MÜ Fen-Ed. Fakültesi Yayınları 1990.

Sözen, Metin, Türklerde Ev Kültürü, İstanbul: Doğan Kitapçılık 2001.

Sümer, Faruk, Oğuzlar, Ankara Ün. Ankara: DTCF Yayınları 1972.

Şemseddin Sâmî, Kâmûs-i Türkî, Dersaadet: İkdam Matbaası 1317.

Şeşen, Ramazan, Selahaddin Eyyubî ve Devlet, İstanbul: Çağ Yayınları 1987.

Taş, Yasin, Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900), İstanbul: Hiper Yayın 2019.

Turan, Ahmet Nezihi, XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı, Şurkav: Şanlıurfa 2005.

Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih, Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318), Turan Neşriyat Yurdu: İstanbul 1971.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Mekke-i Mükerreme Emirleri, Ankara: TTK 1972.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihî, Ankara: TTK 1988.

Üner, Mehmet Emin, Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi, Ankara: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları 2009.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, İslâm Hukuku ve Fıkıh Istılahları Kamusu, İstanbul: Eser Neşriyat 1997.

Yediyıldız, Bahaeddin, XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi, Ankara: TTK Yayınları 2003.

Zuhaylî, Vehbe, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, trc. Dr. Ahmet Efe, İstanbul: Risale Yayınları 1994.

**III. Makaleler**

Akbıyık, Mehmet, "Şanlıurfa Coğrafyası", Şanlıurfa-Uygarlığın Doğduğu Şehir, Ankara: Şurkav 2002.

Akdağ, Mustafa, "Karayazıcı" İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: MEB 1975, 4: 341.

Akgündüz, Ahmet, "Osmanlı Hukukunda Vakfın Konusunu Teşkil Eden Mallar ve Kitap Vakfı", Osmanlı Devletinde Bilim, Kültür ve Kütüphaneler, Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği Yayınları 1999. s. 73-88.

Aydüz, Salim- Kumbasar, Zeliha, "Üsküdar Semtinde Bulunan Muvakkithaneler ve Güneş Saatleri" Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, İstanbul 2008, s. 52-66.

Birecikli, İhsan Burak, Medine-i Urfa Şer'iyye Sicillerinde (204, 205, 218, 225 nolu) Urfa Kazasında Vakıflar, Vakıflar Dergisi, Ankara, Haziran 2012, S. 37.

Bozkurt, Nebi "Dârülkurrâ", TDV İslâm Ansiklopedisi, 8: 543-545, İstanbul: TDV Yayınları 1993.

Buzpınar- Küçükaşçı, "Haremeyn" TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları 1997, 16: 155-157.

Çağatay, Neşet, "Fütüvvet-Ahî Müessesesinin Menşei Meselesi", DİFD, I, İst. 1952.

Çelik, Mehmet ve dğr. "Kuruluşundan İslâm Fethine Kadar Edessa'nın Siyasî Tarihî", Edessa'dan Urfa'ya, Ankara: Atılım Üniversitesi Yayınları 2007.

Çetin, Osman, "Tarihte İlk Resmi Mevlit Merasimleri", Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, 1987, S. 2, C. 2, s. 75.

Erdoğan, Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", Belleten, Ankara 1988.

Günenç, Ayşegül Yılmaz, "Başlangıçta Anadolu Vardı", TÜBİTAK Bilim ve Teknik, (Eylül 2000), 394: 58-62.

Hauptmann, Harald, "The Urfa Region," Neolitik in Turkey The Cradle of Civilization, New Discoveries, İstanbul 1999.

Honigmann, Ernest, "Urfa", İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: MEB Yayınları 1988, 13: 50-52.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihî, İstanbul: İrcica Yayınları 1998.

Kayaoğlu, İsmet, "İslam'da Vakfın Amacı ve Vakıf Çeşitleri", Diyanet Dergisi, Ankara (Temmuz-Ağustos 1975), 4: 255.

Kandemir, M. Yaşar, "Cabir b. Abdullah", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları 1992, 6: 530-532.

Kazıcı, Ziya, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa'daki Vakıf Hizmetleri", MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1987-1988, 5-6: 82-102.

Kazıcı, Ziya, "Osmanlılarda Tekkeler" İslâm Medeniyeti Mecmuası, İstanbul, (Ekim 1982), 5/4: 29-42.

King, David A, "Mamluk Astronomy and the Institution of the Muwaqqit", The Mamluks in Egyptian Politics and Society,

Cambridge: Cambridge University Press 1998, s. 152-161.

Kökten, Kılıç, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşim Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1952.

Kürkçüoğlu, A. Cihat, "Şanlıurfa Mimarî Eserlerine Genel Bir Bakış", Uygarlığın Doğduğu Şehir Şanlıurfa, Şurkav: Şanlıurfa 2002.

Minorsky, V., Şehabettin Tekindağ, "Uzun Hasan", İslam Ansiklopedisi, İstanbul: MEB 1988, 8: 91.

Oğuz, Mustafa – Akgündüz, Ahmet " Hüccet", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları 1998, 18: 445-446.

Öğüt, Tahir, "Urfa'da Tanzimat'a Geçiş Sürecinde İdarî ve Mâlî Yapı," BEÜ. Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, Zonguldak 2011, C. 7, S. 14, s. 325-345.

Özme, Adil, "Ruha (Urfa)'da Bir Grup Şehiriçi Hanı", Vakıflar Dergisi, Ankara: VGM Yayınları 2005, 29: 288-297.

Özönder, Hasan, "Konya'nın Son Muvakkiti: Yusuf Ziya Tokcan ve Vakit Cetvelleri", Yeni İpek Yolu Dergisi, Konya 2003, s. 293-302.

Öztürk, Nazif, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", DİA, XI, 521-22.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi", Vakıflar Dergisi, (Ankara 1982) 15: 23-55.

Öztürk, Nazif, "Vakfın Çeşitleri", Din Öğretimi Dergisi, MEGSB, (Ankara 1985) 5: 85-94.

Strange, Guy Le, "Jazirah", The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge: Cambridge University Press 1975.

Turgut, Bahattin, "İslâm Medeniyetinde Vakfiye: Hz. Ömer Örneği", İlted, (Aralık 2018), 50: 271-293.

*Bu şehrin hikâyesi*
*Sor ki niceydi,*
*Sur duvarlarının ardı*
*Binbir geceydi...*
*Dar ve gölgeli*
*Uzun sokaklarından*
*Geçerdik şehrin;*
*Kabaltılarından,*
*Cumbaların altından.*
*Enikli kapıları evlerin*
*Geniş kapılara açılır;*
*Çardaklara,*
*Eyvanlara,*
*Kuş takalarına,*
*Halil İbrahim sofralarına,*
*Hikmet sofalarına çıkardı.*
*Ve uygarlık bir ırmaktı;*
*Sarnıçlarda süzülür,*
*Dehlizlerden gürül gürül*
*Akardı.*

**İbrahim Tezölmez**

19. Yüzyıl ortalarında Rızvaniye Camii.
*(Çizim: Eugene Flandin. Gustave le Bon, La Civilisatian..., Paris 1844, Sayfa 161)*

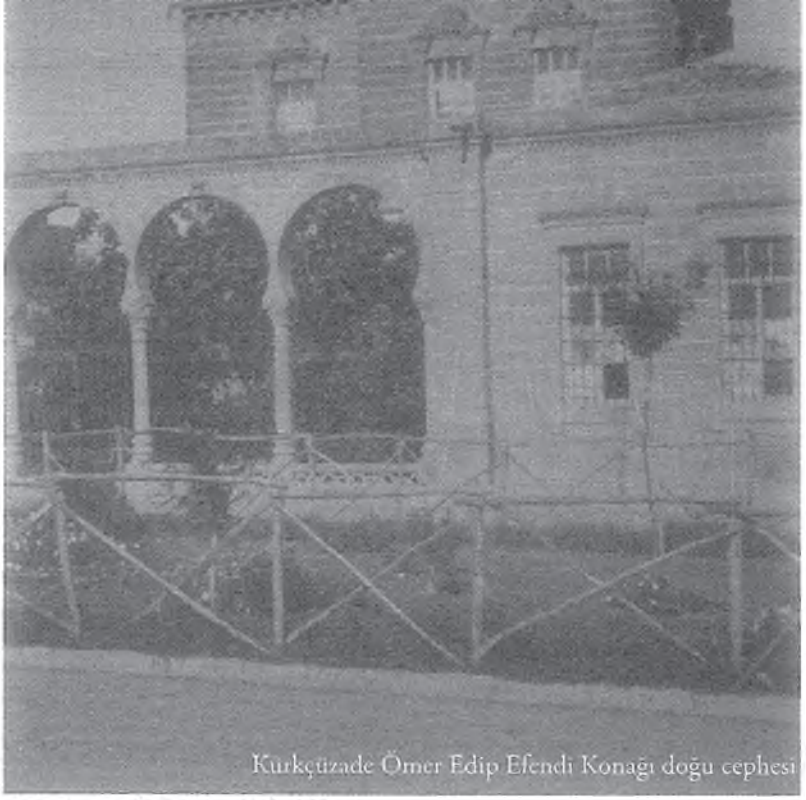

Kurkçüzade Ömer Edip Efendi Konağı doğu cephesi

# ARŞİV KAYNAKLARINA GÖRE OSMANLI'NIN SON YÜZYILINDA URFA'DA KADIN VAKIFLARI

Doç. Dr. Yasin TAŞ



Çift Kubbe'den Urfa

## 1. Giriş

Sözlükte tutmak, durdurmak, hapsetmek manalarına gelen vakıf kelimesi, en genel ifadesiyle; bir kimsenin menkul veya gayr-ı menkul mülkünü, Allah rızasına ulaşmak gayesiyle dinî, hayrî ve toplumsal bir hizmete daimi olarak tahsis etmesidir.[1] Asr-ı saâdetten günümüze kadar Müslümanları, "malın aslını Allah'ın mülkü olarak hapsetmek, gelirini de hayır niyetiyle halkın menfaatine ebediyen tahsis etmek"[2] şeklindeki anlayışa yönelten sâiklerin başında hiç şüphesiz Allah yolunda harcamayı emreden ayetler kadar cimrilikten men eden nasslar gelmektedir.[3] Hz. Peygamber'in mahlûkata hizmeti tavsiye eden telkinleri ve bilhassa sadaka-i câriye hadisi, hayatın her alanında hizmet halkası şeklinde vakıflar teşkil edilmesinde diğer amillerden olmuştur.

Maddî bir karşılık beklemeden başkalarına yardım etmek gibi ulvî bir düşüncenin mahsulü olan vakıf müessesesi, asırlardan beri müslüman toplumlarda büyük bir ehemmiyet kazanmış, beşerî hayatın şekillenmesinde derin tesirler icra ede gelmiştir.[4] Psikolojik, sosyolojik, ekonomik boyutları da bulunan ve Allah'a yaklaşma gibi dinî düşünce ve ni-

1 Bu konudaki çeşitli tanımlar için bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1972, III, 577; Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, İstanbul 2003, s. 33-34; Mehmet Şeker, İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri, Ankara 2007, s. 187; Ahmet Akgündüz, İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, İstanbul 1996, s. 91; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul 2002, I, 273.

2 Ömer Nasuhî Bilmen, *Hukuk-ı* İslâmiyye *ve Istılâhat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul ty, IV, 284.

3 Veysel Kasar, "Vakıf Düşüncesi", *Harran Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa 1999, V, s. 300; Konuya dair bazı ayetler şu şekildedir: "Siz sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe, takvaya ulaşamazsınız! Hayırdan her ne harcarsanız şüphesiz Allah onu hakkıyla bilir" (Bakara, 92); "Allah yolunda mallarını infak edenlerin misali, yedi başak bitiren bir dâne gibidir ki, her başakta yüz dâne vardır. Allah dilediğine kat kat fazlasını verir" (Bakara 261); Allah'a güzel bir borç vermek isteyen kimdir? Allah onu kat kat arttırır. Rızkı daraltan da arttıran da O'dur" (Bakara 254); "Hayır işleyin ki kurtuluşa eresiniz" (Hac 77).

4 Ziya Kazıcı, İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar, İstanbul 1985, s. 9.

yetlerle kurulan vakıflar, toplumun sosyal ve ekonomik hayatına yön verdiği gibi onun sosyal dayanışmasını da temin etmiştir. Bilhassa yoksul ve kimsesizlerin geçimine tahsis edilen çok sayıdaki vakfın varlığı, toplumda oluşan iktisadî dengesizliklerin ortadan kaldırılmasına yönelik çabaları ve daha da ötesinde İslam medeniyetinde insana ve insanlar arasındaki kardeşliğe verilen değeri ortaya koymaktadır.[5] Bu açıdan vakıfların, insan şahsiyetinin ve hayatının korunması, geliştirilmesi, karşılaşılabilecek maddi-manevi sıkıntıların giderilmesi, sosyal düzenin her türlü tehlike ve sarsıntılardan korunarak güzelleştirilmesi noktasında önemli hizmetlerde bulunduğu açıktır.[6]

İslam dininin kabulüyle beraber Türklerin iktisadî ve içtimaî hayatında etkin bir rol oynayan vakıf müessesesi sadece fakirlere yardım etmek gibi dar bir çerçevede kalmamış, aynı zamanda fikir, kültür, irfan ve imar anlayışı üzerinde derin izler bırakmıştır. Türk-İslam kültürünün yüzyıllar boyu hâkim olduğu sahalarda önemli bir yer tutan vakıflar, bütün İslam dünyasında olduğu gibi hatta daha fazla bir şekilde kültür tarihimize etki etmiştir. Bu müessesesinin uygulamada zirveye ulaştığı Osmanlı döneminde bugünkü sosyal devlet anlayışının aksine, toplumun ihtiyaç hissettiği ve kamu hizmeti niteliği taşıyan eğitim, sağlık, içtimaî yardım, alt yapı ve belediye işleri gibi pek çok husus vakıflar eliyle yürütülmüştür. Ülkenin dört bir yanında imar edilen yollar, köprüler, çeşmeler, hastaneler, medreseler, kütüphaneler, camiler, mescitler, hanlar, hamamlar, kervansaraylar, tekkeler, zaviyeler ve daha benzeri pek çok sosyal, kültürel ve dinî yapılar, hayır sahiplerinin birer eseri olarak ortaya çıkmıştır. Bu yapıların yaşatılması ve hizmetlerinin devamlılığı için gerekli olan finansman kaynağı da bizzat vakıf kurucularının vakfettiği para ya da gayrimenkul mülkler ile temin edilmiştir.[7]



Atatürk Caddesi

## 2. Osmanlı Kadını ve Vakıf

Osmanlı'da vakıfların büyük bir gelişme gösterdiği, toplumun eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi en temel ihtiyaçlarının ötesinde son derece ayrıntılara dönük alanlara bile yöneldiği bilinen bir gerçektir.[8] Hayatın tüm alanlarında vakıfların bu derece etkin olmasının başlıca nedenleri arasında, devleti yöneten idareci sınıfla birlikte toplumun her seviyesindeki insanların bu hayır yarışına katılmış olması gelmektedir. Aynı şekilde erkeklerle beraber kadınların da bu faaliyetlerin içine girmiş olması, vakıf hizmetlerin yaygınlaşmasında bir diğer önemli faktördür. Bir başka ifadeyle toplumun ihtiyaç duyduğu vakıf eserler yahut bu müesseselerin zamanla ortaya çıkan ihtiyaçları sadece mahalle zenginlerinin ya da eşrafın değil, aynı sosyal çevrede yaşayan kadın-erkek herkesin meselesi olmuştur. Hatta denilebilir ki ekonomik açıdan hangi gelir seviyesinde bulursa bulunsun, sorumluluk duygusu taşıyan her insan, gerektiğinde imkânları dâhilinde bir vakıf kurmaktan geri durmamıştır.

5 Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1982, XV, 34; Şeker, İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri, s. 189.

6 Yusuf Ziya Keskin, "İslam'da Vakıf ve Toplum Açısından Önemi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, Sayı 2, s. 191.

7 İ. Ercüment Kuran, "Vakıf Müessesesinin Mahiyeti ve Günümüzde Değerlendirilmesi", *Türk Çağdaşlaşması*, Derleyen: Mehmet Erdoğan, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 179.

8 İ. Erol Kozak, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, Akabe Yayınları, İstanbul 1985. s. 20.



Şehrin güney kesimi ve Urfa Kalesi

Tarihimizin pek çok döneminde kadınlar, kurdukları vakıflarla sosyal, kültürel ve sağlık alanlarında yardımlaşma ve dayanışmanın sağlanmasında öncülük etmişlerdir. Bu cümleden olarak Selçuklulardan günümüze binlerce kadın kurdukları vakıflarla büyük hizmetlerin ifasına vesile olmuşlardır. Gevher Nesîbe Sultan, Gülnûş Emetullah Sultan, Zeynep Sultan, Hürrem Sultan, Mihrişah Sultan, Bezm-i Âlem Valide Sultan, Pertevniyal Valide Sultan bu alanda öne çıkmış simalardan sadece bir kaçıdır.

Esasında çeşitli dönemlere ait kayıtlar kadınlar tarafından kurulan vakıfların her zaman belli bir oranın üzerinde seyrettiğini ortaya çıkarmaktadır.[9] Mesela 953 (1546) tarihli İstanbul vakıfları tahrir defterinde kayıtlı 2517 vakıftan 913'ü (%36) kadınlar tarafından kurulmuştur.[10] Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan yaklaşık 30.000 vakıf belgesi içinde kadınların kurduğu 2309 vakıf tespit edilmiştir. Bu vakıflardan 1044 adedinin vakfiyesi de mevcuttur.[11] Bu kayıtlar vakıf alanında çok sayıda kadının hayır işlerine gönül verdiğini göstermenin ötesinde medeniyetimizde kadınların, içinde yaşadıkları toplumun dinî, ilmî ve fizikî hayatına sadece vakıflarla bile olsa azımsanmayacak derecede katkıda bulunduklarının, toplumsal sorunların çözümü için büyük bir çaba ve fedakârlık gösterdiklerinin birer tarihî belgesi mahiyetindedir.

Osmanlı'da kadın vakıflarının sayısı ve tüm vakıflar içerisindeki oranı bölgeden bölgeye, şehirden şehre değişiklik göstermektedir. Bazı bölgelerde bu oranın zaman içerisinde hızla yükselerek değiştiği de görülmektedir. Mesela Halep şeriyye sicillerine kaydedilen vakfiyelerde, kadın vakıfları XVI. yüzyılda % 6.5, XVII. yüzyılda % 26, XVIII. yüzyılda % 37, XIX. yüzyılın ilkyarısında %44'lük bir orana sahiptir.[12] İstanbul, Edirne, Sivas, Ankara gibi şehirlerimizde kadın vakıf kurucularının oranı, tüm vakıflar içerisinde %20 seviyelerinde bulunmaktadır.[13] Kıbrıs şeriyye sicillerine kayıtlı 764 vakfiyeden 301'i (%39,5) kadınlara aittir.[14] Yine Erzincan'da günümüze ulaşan 142

9 M. Akif Aydın, "Kadın (İslam'da Kadın)", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 88.

10 Aydın, "Kadın", *DİA*, XXIV, s. 88.

11 *Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar Hanım Sultan Vakfiyeleri*, Ed. Tülây Duran, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul Araştırma Merkezi, İstanbul 1990, s. 9.

12 Aydın, "Kadın", *DİA*, XXIV, 89.

13 Hasan Yüksel, "Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadınlar (XVI-XVII Yüzyıllar)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara 2000, V, 52.

14 Fatma Şensoy, "Kıbrıs Sicillerinde Kadınların Kurduğu Vakıf Örnekleri", *Kıbrıs Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi*, 2019, Cilt II, Sayı 4, s. 73. (ss. 61-74)

vakfiye kaydına nazaran vakıf kurucularının 42'si (%29,5) kadındır. Vakıf kuran kadınlardan 30'u (%71) Erzincan kaza merkezi, 12'si (%29) ise kazaya bağlı köy sakinleridir.[15]

İstanbul'da XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVIII. yüzyılın sonuna kadar birçok büyük külliye inşa edilmiştir. Tamamı vakıf sistemi içerisinde yer alan bu yapıların azımsanmayacak bir kısmı padişah anneleri, eşleri, kızları yahut sarayda yetişmiş diğer kadınlar tarafından yaptırılmıştır.[16] Nitekim yukarıda zikrettiğimiz Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki 2309 kadın vakfının % 16,83'ü XVI. yüzyılda, % 30,06'sı ise XVII. yüzyılda kurulmuş olup, son yüzyıldaki kadın vâkıfların yaklaşık % 90'nı, hanım sultanlar, saray kadınları ve bürokrasinin çeşitli kademelerindeki devlet adamlarının eşleri, kızları veya anneleri tarafından tesis edilmiştir.[17] Saray kadınları aynı zamanda modern çağın başlarında İstanbul ve bilhassa Üsküdar'da hayır tesislerinin kurulmasında ve desteklenmesinde aktif bir rol oynamaya devam etmiş, Osmanlı topraklarının birçok yerinde camiler, medreseler, mektepler, hastaneler, kütüphaneler, aşevleri ve çeşmeler yaptırılmasına ön ayak olmuşlardır.[18] Elbette sözü edilen kadınların, vakıf alanındaki hizmetleri sadece zikrettiğimiz faaliyetler ve dönemlerle sınırlı değildir, bu zümredeki kadınlar, imparatorluk tarihi boyunca vakıfların ve hayır kurumlarının kurulmasında daima öncü bir rol üstlenmişlerdir.[19] Hiç şüphesiz onların kurduğu vakıflar, Osmanlı topraklarındaki diğer hayırsever kadınlar için de önemli bir ilham kaynağı olmuş, tur. Zira İslam dünyasında pek çok kimse, sultanların vakıflarına bakarak yeni vakıflar inşa etmişlerdir.[20]

Osmanlı'da, hanedan veya bürokrasi içindeki ailelere mensup olmayan sıradan kadınların erkekler kadar geniş ekonomik imkânlara sahip olmadığı bilinen bir husustur. Ancak bu durum kadınları vakıf hizmetlerinden geri bırakmamıştır. Gelirleri itibariyle daha geniş alanlara hizmet götürme imkânı bulan hanedana mensup kadınlarla birlikte Osmanlı taşrasındaki kadınlar da pek çok şehirde vakıf eserler kurmuşlardır. Bir başka ifadeyle toplumun en üst seviyesindeki hanım sultanlardan, Anadolu'nun küçük bir kasabasındaki kadınlara kadar her gelir ve seviyeden kadın, vakıf kurma faaliyetine katılmıştır.[21] Büyük vakıflar kurmaya gücü yetmeyen çok sayıda Osmanlı kadını, geliri azalmış bir vakfa ufak



Harran Hayat el-Harrani Türbesi



Çift Kubbe

15 Yasin Taş, "Erzincan Vakfiyeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar II*, Ed. Hasan Selim Kıroğlu, Gece Kitaplığı, Ankara 2020, Cilt 3, s. 303.

16 Saray kadınlarının bazı hayır hizmetleri için bkz. Aslı Sancar, *Osmanlı Kadını*, İzmir 2009, s. 109-114; Zehra Toska, "İstanbul Hayalhânesinde Beliren Kadın Simaları", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C.5, s. 458-459.

17 Yüksel, "Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadınlar", s. 51-52.

18 Farıba Zarınebaf-Shahr, "XVIII. Yüzyıl İstanbul'unda Kadın Vakıfları", *Türkler*, Ed. Hasan Celal güzel ve diğerleri, Ankara 2002, XIV, 18.

19 Zarınebaf-Shahr, "XVIII. Yüzyıl İstanbul'unda Kadın Vakıfları", *s.* 15.

20 Kazıcı, İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, İstanbul 2001, s. 283.

21 Ruth M. Roded, "Osmanlı Tarihine Cinsiyetçi Açıdan Bakılması", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C. 5, s. 420-421; Sevim Can, "Osmanlı Devleti'nde Vakıf Kuran Kadınlar", *Diyanet Dergisi*, 1999, Sayı 108, s. 64.

da olsa bir gelir kaynağı sağlamak için ev, dükkân, tarla, bahçe gibi varlıklarını bağışlamış, bazı yaşlı kadınlar, iki veya üç göz odası bulunan evlerinin bir veya iki gözünü vakfetmişlerdir. Böyle bir imkâna sahip bulunmayanlar da hiç olmazsa bir ilim ve din müessesesinin mum, kandil, şırlağan, halı, kilim gibi masraflarını yahut bu müesseselerde hizmet veren görevlilerin maaşlarını karşılamak suretiyle bu hayır anlayışına iştirak etmişlerdir.[22]

### 3. Urfa'da Vakıf Hizmetleri

Urfa, Hz. Ömer döneminde, İyaz b. Ganem komutasındaki ordular tarafından 638 yılında fethedilerek İslam topraklarına katılmıştır. Fetihten hemen sonra Cezire Valisi Said b. Amir, Urfa'da bir cami yaptırmıştır.[23] Urfa'da tesis edilen ilk Müslüman vakfını bu cami kabul etmek gerekir. Halk arasındaki yaygın kanaate göre söz konusu cami, bugün Kazancı Pazarı civarında bulunan Ömeriye Camii'dir. Camiinin tamir kitabelerinde, yapının Hz. Ömer'in hilafeti yıllarında inşa edildiğine dair kayıtların mevcut olması ve Hz. Ömer'e ait bazı özel vurguların bulunması, bu ihtimali güçlendiren faktörlerdendir.[24] Urfa Kadı Mahkemesi kayıtlarında ve aynı camiinin mevzu bahis edildiği çeşitli belgelerde bu hususa dikkat çekilmektedir. Mesela 1320 (1902) yılına ait bir belgede camiinin imâmet, hitâbet ve vaizlik cihetlerine el-Hac Ömer Efendi'nin; müezzinlik ve feraşlık hizmetlerine Mehmed Reşid Efendi'nin tayin edildiği yer almaktadır. Aynı kayıtta cami için, "*Kazğancı Mahallesinde* Ömerü *'l-faruk radiyallahu anhu efendimiz hazretlerinin binâ kerdesi olan mescid-i* şerîf" ifadesi yer almaktadır.[25]

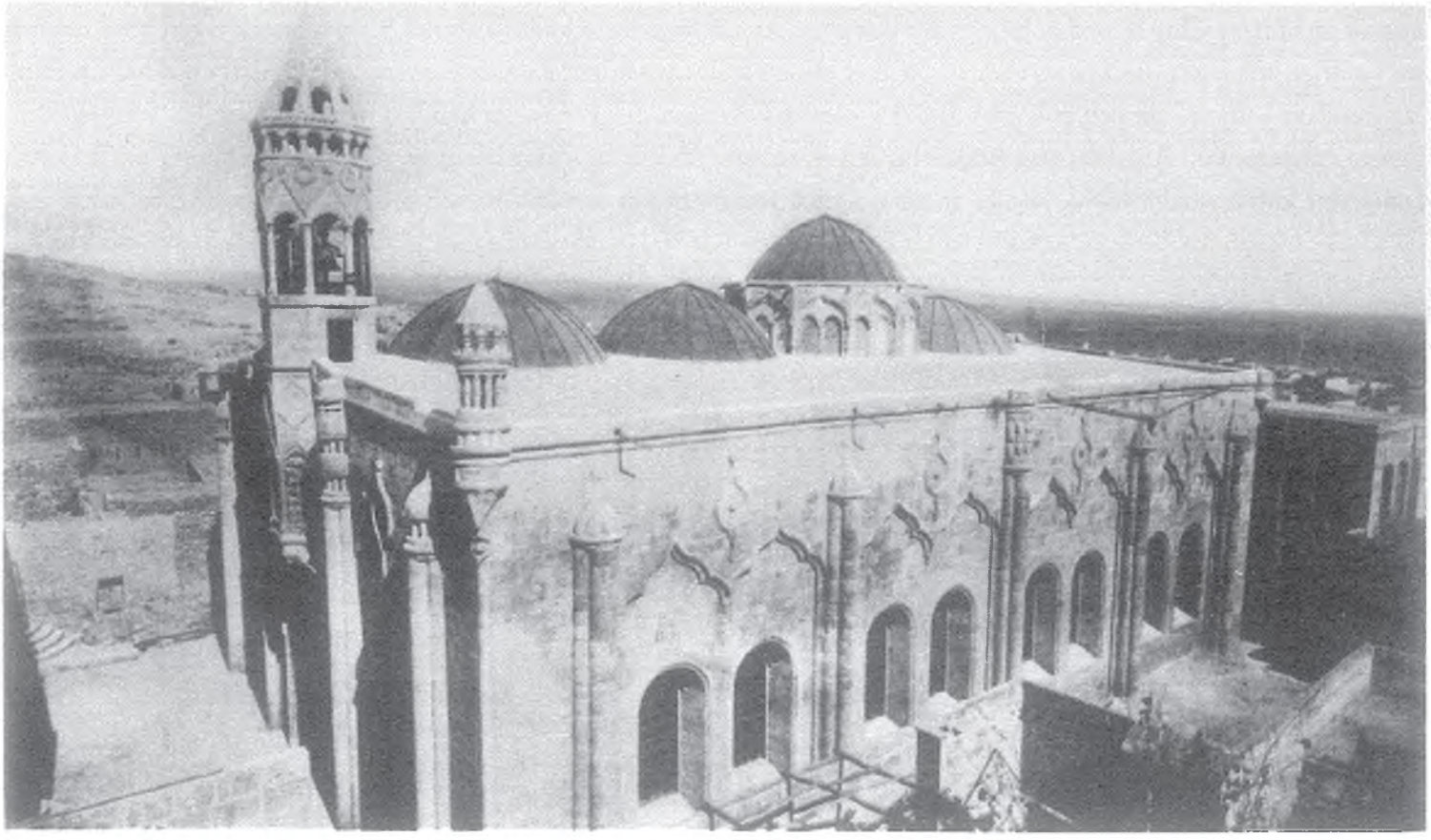

Fırfırlı (İyaz bin Ganem) Camii *(12 Havari Klisesi)*

22 Kazıcı, İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar, s. 20-21.

23 Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 2000, s. 111.

24 Kürkçüoğlu, Şanlıurfa Camileri, s. 17; Sözgelimi 1912 senesinden Sultân Reşad döneminde yapılan tamir için kitabede; bu caminin Hz. Ömer Faruk tarafından yaptırıldığı ve bu tamirle ruhunun şâd olduğu kaydedilmiştir. Bkz. Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Konya 2012, s. 136.

25 Urfa Şeriyye Sicili, defter 215, sayfa 57, belge 512 (UŞS, 215/57-512); UŞS, 215/57-513.

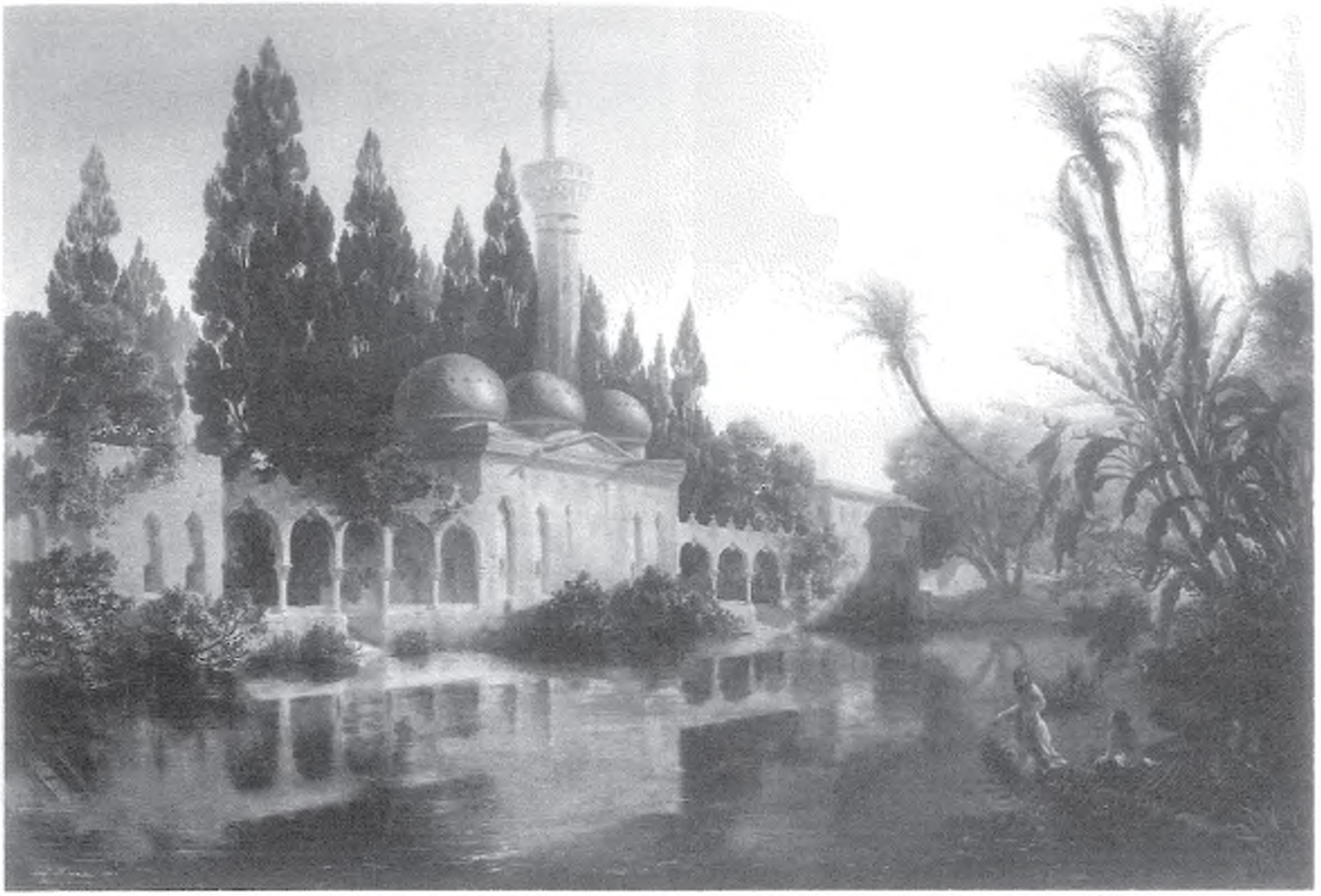

Halilü'r-Rahman Gölü ve Rızvaniye Camii. *(Eugene Flandin, 1849)*

Urfa'da vakıf kültürünün oluşması ve gelişmesinde şehirdeki dini mekânların büyük bir etkisi olmalıdır. Özellikle Hz. İbrahim'in hatırası olarak görülen Halilürrahman ve Zeliha göllerinin bulunduğu bugünkü Balıklıgöl çevresi ile Hz. Eyyüb'ün yaşadığı kabul edilen mekânların korunması ve çeşitli hizmetlerinin görülmesi için erken dönemde birçok tekke ve zâviye kurulmuştur. Mesela Urfa'nın en eski vakıf eserlerinden biri olan Halilürrahman külliyesi merkezinde yer alan camiinin, Abbasi Halifesi Me'mun (813-833) tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.[26] Osmanlı'dan önce bölgede hüküm süren devletlerden Zengiler, Eyyubiler ve Akkoyunlular döneminde şehirde çok sayıda vakıf tesis edildiği bu devre ait yapılardan anlaşılmaktadır.[27]

Osmanlılar, ilhak ettikleri yerlerdeki vakıflara dokunmadıkları gibi bu vakıfların eskiden beri devam ede gelen şartlarına riayet etmiş, çoğu zaman geliri azalanlara da yeni mülkler vakfetmişlerdir. Konuyla ilgili pek çok vakfiye ve belge, müslüman hükümdarların yönetiminde bulunan bölgelerdeki Osmanlı öncesi vakıfların şartlarına, Osmanlı idarecilerinin aynen riayet ettiğini göstermektedir.[28] Bu açıdan Osmanlı döneminde vakfiyesi mevcut olmayan ve arşiv kayıtlarında "evkâf-ı kadîme" şeklinde yer alan bazı Urfa vakıflarının, Osmanlı'dan önce çeşitli dinî mekânların ve hizmetlerin edası için tesis edilmiş çok eski vakıflar olduğu söylenebilir. Zira 1517'de Osmanlı'ya ilhak olduktan sonra Diyarbekir Sancağına bağlanan Urfa'da bu dönemde 48 vakfın mevcut olduğu vakıf tahririnde yer almaktadır.[29]

26 Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 317.

27 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Bahattin Turgut, *Urfa Vakıfları (1850-1900)*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2020, s. 48-50.

28 Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, s. 92.

29 Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliğinde Vakıflar*, TTK, Ankara 2002, s. 88.

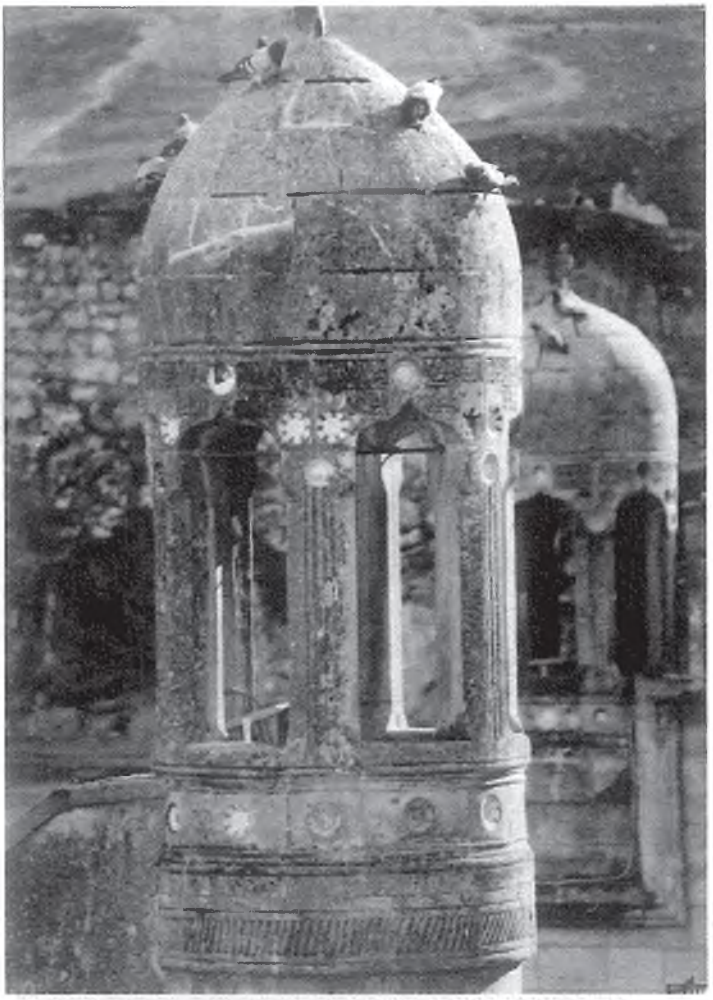

Mevlid-i Halil Camii minareleri



Hasan Padişah Camii minaresi

Urfa'da vakıf kültürünün yaygınlaşması ve sosyal hayatın tüm alanlarında hizmet vermesi bilhassa Osmanlı döneminde oldu.[30] Şehre gönderilen bazı ferman ve berâtlerde, şehir vakıflarına ayrı bir dikkat çekilerek burada "*haylice evkâf-ı* şerîfe" bulunduğu yetkililere hatırlatılmıştır.[31] Bu vakıfların büyük bir kısmı Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde ve şehrin sicil defterlerinde kayıt altındadır. Sadece XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait şeriyye sicillerinde birkaçı gayrimüslimlere ait olmak üzere yaklaşık 180 vakıf mevcuttur.[32] Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivini de tarayan Turgut, aynı dönemde bu rakamın 230 civarında olduğunu belirtmektedir.[33] Ancak buradaki bazı vakıfların XIX. yüzyılda hizmetlerine devam edip etmediği meçhuldür. Bu bakımdan biz söz konusu dönemde şehirde faaliyetlerine devam eden yaklaşık 200 vakfın mevcut olduğu kanaatindeyiz.

### 4. Kadınların Urfa'da Vakıf Hizmetleri ve Kurdukları Vakıflar

Erken dönem Osmanlı taşrası vakfiye kayıtlarının başlıca kaynağı şeriyye sicilleridir. Urfa sicilleri genel olarak XIX. yüzyıl ikinci yarısına ait olduğundan ve önceki yüzyıllara ait defterler şimdilik mevcut olmadığından bu döneme ait vakfiyeler tabi olarak sadece Vakıflar Arşivindeki vakıf defterlerinden takip edilebilmektedir. XVII. yüzyıla ait elimiz-

30 Bu konudaki bazı hizmetler için bkz. Kazıcı, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa'daki Vakıf Hizmetleri", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 1987-1988, Sayı 5-6, s. 87-88; İbrahim Burak Birecikli, "Medine-i Urfa Şeriyye Sicillerine (204, 205, 218, 225 No'lu) Göre Urfa Kazası'nda Vakıflar 1845-1899", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 2012, Sayı 37, s. 262.

31 UŞS, 204/135-239.

32 Bu vakıfların isimleri için bkz. Yasin Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, Hiper Yayın, İstanbul 2019. 359-362.

33 Bu vakıfların isimleri için bkz. Turgut, *Urfa Vakıfları*, s. 231-251.

deki tek kadı sicil defterinde, vakıf arşivinde rastlanmayan kadın vakfiyelerinin bulunması birçok kadın vakfiyesinin günümüze ulaşmadığını gösterir. Mesela 1629 senesinde iki vakfiye tescil ettiren el-Hac Ramazan Efendi'nin kızı Saliha hatun, ilkinde Babü'l-Beriyye Mahallesi'nde ikamet ettiği evini Haremeyn evkafına, diğer vakfiyede ise Neccar Pazarında vakfettiği iki dükkândan birini Hacı Abeş Mescidi'nin şırlağan bahasına, öbürünü Ebubekir b. Şah Hüseyin'in çocuklarının süknasına meşrut şekilde vakfetmiştir. [34] Aynı dönemde Mansur kızı Gülbeşe kadının Meşarıkıye Mescidi'ne halı ve kilim satın alınması için bir ev vakfettiği sicil defterinde yer almıştır.[35] Hacı Gazi Halife'nin kızı Nefise Hanım'ın da 1656 yılında ağabeyi Şeyh Ramazan Şanî Efendi tarafından imar edilen Hacı Gazi Dergâhının ihtiyaçları için vakıflarda bulunduğu dergâhın vakfiyesine yansımıştır.[36]

Vakfın idaresi anlamındaki tevliyeti, bilindiği gibi tamamıyla vakfiyede belirlenen şartlar çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Vakfın tesisi esnasında belirlenen bu şart, vakfiyedeki diğer şartlar gibi kesin bir şekilde uygulanmıştır. Urfa'da vakıfların idaresini evlâd-ı evlâdına bırakan vâkıflar, bu noktada umumiyetle "eslâh, ekber ve erşed" şartını koşmuşlardır. Arfizâde, Aynzeliha bint Hacı Ali, Hacı Abbas, Hacı Abdülfettah, İshâk Paşa, İyilikzâde, Şahkulu, Rahimiye Medresesi vakıfları buna örnektir.[37] Bazı vakfiyelerde tevliyetin sadece erkek evlâda tahsis edildiği görülmekteyse de bu konuda erkek ve kız evlâd arasında ayrım gözetmeyen vakıflar da mevcuttur. Mesela Ebabil, Şeyh Efendi, Habbâb, Hacı Abbas ve Hacı Lütfullah vakıfları bunlardan bir kaçıdır.[38] Bazı vakıflarda ise sadece erkek evlâd soyunun kesilmesi durumunda kız evlâdın mütevellî olabileceği kararlaştırılmştır. Meselâ Hacı Abbas Vakfi'nın 1108 (1696/1697) tarihli vakfiyesinde, tevliyet erkek evlâdın erşed eslâhına şart koşulmuş ancak devamında "*eğer evlâd-ı zükûr mütekarriz olur ise inâsdan eslâh ve erşed olanı mevkûf-ı mezkûre mütevellî olâ*" denilmiştir.[39]

XIX. yüzyılda Urfa'da gerek vakfiyelerdeki şartlardan kaynaklı olarak gerekse de erkek neslinin kesilmesi dolayısıyla birçok kadının hem hayrî hem de evlâdî vakıfların mütevellisi olarak vakıfları idare ettikleri görülmektedir. Konuyla ilgili birkaç misâl vermek gerekirse; meselâ İhlâsiye Camii Vakfi'nı 1791-1821 yılları arasında Rahime Hatun;[40] Kör Fatma Vakfi'nı 1846'da Afife Kadın;[41] Ebâbil Vakfi'nı 1883'te Zeliha bt. Mehmed, 1887'de Ümmü Gülsüm bt. Beka-

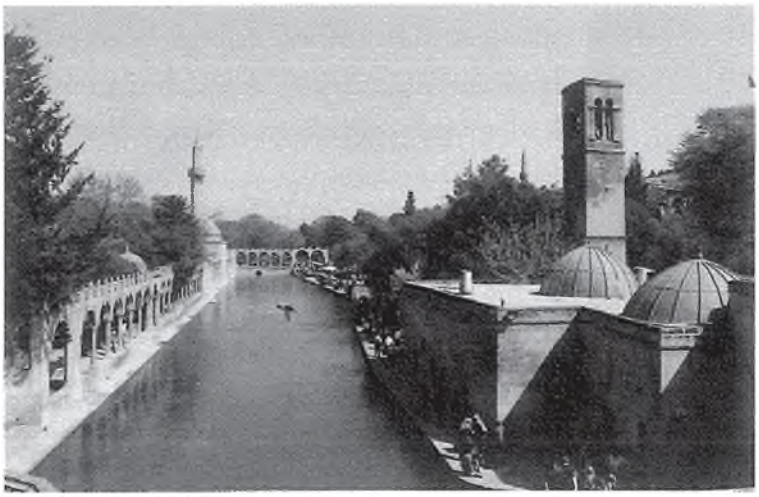

Halilü'r-Rahman Gölü ve Camii



Harran Kalesi'nde Evler

34 UŞS, 207, 162-364; UŞS, 207, 162-365.

35 UŞS, 207/181-428.

36 VGMA, 586,175-168.

37 Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat*, s. 273.

38 Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat*, s. 273.

39 UŞS, 220/350-1140.

40 Enver Karakeçili, *Hurufat Defterlerine Göre Ruha Kazası*, Şurkav Yayınları, Şanlıurfa 2017, s. 74.

41 Hilmi Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Urfa Sancağı*, Elâzığ 2007, 152.

roğlu Abdullah, 1889'da Emîne Hatun; Hacı Abbas Vakfı'nı 1893-1906 yılları arasında Ayşe bt. Hacı Mustafa; Fîrûz Paşa Vakfı'nı 1873 yılında Ayşe bt. Ahmed ile Rahime bt. Abdülbaki; Rahimiye Medresesi Vakfı'nı 1880'de Zübeyde Hanım bt. Hasan Ağa; Şeyh Efendi Vakfı'nı 1886'da Fatma bt. Şeyh Ömer; Ümmü Gülsüm bt. Abdullah Beg Vakfı'nı 1879'da Fatma Hanım bt. Halil Bey; Veli Bey Vakfı'nı 1864'te Ayşe bt. Abdurrahman, 1868'de Emine bt. Abdurrahman; Câkoğlu Vakfı'nı 1888 senesinde Zeliha bt. Mustafa; Doğancıoğlu Vakfı'nı 1884'te Medine bt. Doğancızâde Ahmed ve Mencekzâde Vakfı'nı 1860'da Emetullah bt. Abdulkadir, 1885'te Zemzem bt. Derviş Kadir, 1906'da Vâdiha bt. Mehmed Emin[42] mütevelliye sıfatıyla idare etmekteydi.

Kadın mütevellilerin arşivlere yansıyan davaları aynı zamanda onların vakıflarla ilgili bütün işleri bizzat yürüterek akarları korumaya çalıştıklarını göstermektedir Mesela Dilaver Paşa Vakfı'nın mütevelliyesi Hadice Hatun'un 1779 yılında İstanbul'a kadar giden şikâyet dilekçesi bu noktada dikkat çekicidir. Onu payitahta kadar gitmeye mecbur eden husus; vakıf değirmeninde kiracı bulunan "mütegalibe ve cebayireden Hızarcıoğlu" denilen şahsın biriken borçlarını ödemekten imtina etmesiydi. Hatice Hatun'un şikâyeti üzerine Urfa kadısına emir gönderilerek icare parası olan meblağın tahsil edilip vakıf idaresine teslim edilmesi istendi.[43]



Harran Hayat el-Harrani Camii

Osmanlı'da vakıfların nizamnamesi sayılan vakfiyeler ve vakıflara dair her türlü dava ve kayıtlar kadı mahkemeleri tarafından yazıya geçirilerek şer'iyye sicillerine kaydedilmiştir. Kurulan vakıflara ait vakfiyelerin birer sureti de Evkâf-ı Hümayun'un teşkilinden sonra burada muhafaza edilmiş, bu vakfiyeler Cumhuriyet döneminde Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde toplanmıştır. Vakıf görevlerine yapılan atamalar sayesinde hurufat defterlerine yansıyan vakıfların hizmet sahaları ve görevlileri belirlenebilmektedir. Nadiren de olsa bu defterlerde vakfiye suretleri ya da hülasalarına rastlanması hurufatları vakfiye şartlarını belirleme noktasında kıymetli bir kaynak haline getirmektedir. Diğer taraftan Tanzimat döneminden itibaren vakıfların işleyişinden sorumlu olan evkaf müdürlükleri, çeşitli yıllarda mevcut vakıfların gelir-gider bilançolarını kontrol ederek vergilerine ait muhasebe kayıtlarını

42 Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat*, s. 273.

43 Mehmet Emin Üner, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Urfa Tarihi*, Şanlıurfa İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2009, s. 127.



Harran Hayat el-Harrani Camii

merkeze göndermişlerdir. Buralardaki harcamalar, vakfiyesi bulunmayan vakıfların hizmet sahalarını belirlemeye imkân vermesi açısından önemlidir. Bu bakımdan Osmanlı döneminde Urfa'daki kadın vakıflarını ortaya çıkarmak gayesiyle hazırladığımız bu çalışmada şehrin kadı sicillerine, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki vakfiye defterleri ile hurufat kayıtlarına, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki vakıf fonları ile evkaf muhasebe kayıtlarına müracaat edilmiştir. Ancak oldukça uzun bir tarihi süreci bu makale çerçevesinde ele almak ve değerlendirmek mümkün olmadığından konunun kapsamını ve arşiv kaynaklarını dikkate alarak çalışmamızı, XIX. yüzyılın başlarından Osmanlı'nın yıkılışına kadar olan yaklaşık bir asırlık dönemle sınırlı tutacağız. Kurulmuş olan kadın vakıflarının yanında daha önceki dönemlerde kurulmuş olup bu dönemde hizmetlerine devam eden vakıflara da temas etmeye çalışacağız.

**1. Adile bt. Ali Vakfı:** Vakfın bâniyesi Babü'l-Beriyye Mahallesi'nden Adile bt. Ali b. Bekir'dir. Rebiulahir 1226 (Mayıs 1811) tarihli vakfiyesine göre Adile Hanım, Cami Kebir (Ulu Cami) Mahallesi'ndeki bir bab menzilini vakfetmiştir. Vakfiyede, vakfedilen menzilde hayatta oldukça kendisinin, vefatından sonra ise kardeşi Mehmed'in çocukları Mustafa, Ömer ve Osman ile diğer kardeşi Hüseyin'in çocukları Hasan ve Hüseyin'in sakin olmasını istemiştir. Vefat edenlerin hisselerine geride kalanların tasarrufta bulunmasını isteyen Adile Hanım, menzili yeğenlerinin evladı evlatlarına meşrut kılmıştır. Ayrıca evde ikamet edenlerin her yıl ramazan ayında bir hatim okuyup ruhuna hediye etmelerini, nesillerinin kesilmesi halinde ise vakıf menzilin Haremeyn evkâfına dâhil olup gelirinin fukaraya sarf olunmasını şart koşmuştur.[44]

44 VGMA, 2150-2, 158-87

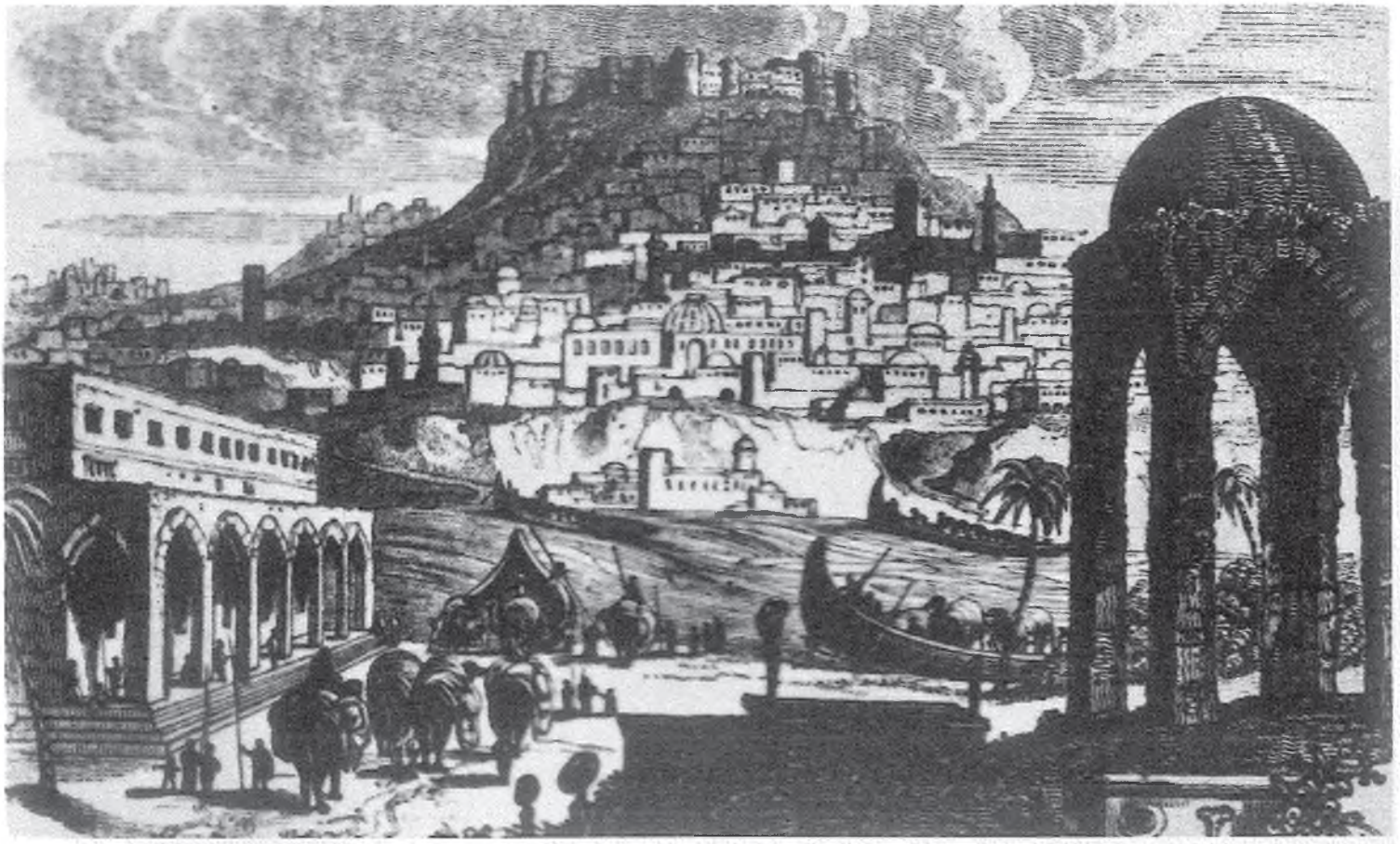

19. Yüzyıl başlarında Birecik *(J.S. Buckingham, Travels in Mesopotamia, London, 1827, Cilt 1, Sayfa 44)*

**2. Aynzeliha Hatun Vakfı:** Vakfın bâniyesi Bâbü'l-Emir Mahallesi'nden Aynzeliha bt. Hacı Ali olup vakfiyesi Rebîulevvel 1228 (Mart 1813) tarihlidir. Aynzeliha Hatun, Nimetullah Bey Mahallesi'ndeki evini, şehrin değişik çarşı pazarlarında yer alan altı dükkânını ve Bozabad Nâhiyesi Yarımtepe Karyesi'ndeki bir bahçe ile iki tarlasını vakfederek bir evlâdiye vakfı tesis etmiştir. Vakfiyesinde, vefatına kadar kendisinin, vefatından sonra da eşi Ahmed'in vakfı idare etmesini şart koşmuştur. Dükkân ve tarla gelirleriyle öncelikle dükkânlara gerekli onarımların yapılmasını, kalan miktarın da evlatları arasında taksim edilmesini istemiştir. Vakfın tevliyeti, erşed evlada, geliri ise mirastaki gibi erkek evlada iki, kız evlada bir hisse şeklinde zürriyete meşruttur. Aynzeliha kadın, vakıf gelirinin evlada taksiminden önce her sene Cami Kebir'e 1 kıyye şırlağan alınmasını ve bunun Ramazan ayında camiye teslim edilmesini şart koşmuştur.[45] Vakfın 1273 (1857) senesi "aidat-ı hazine" miktarı 57 kuruş[46], 1274 (1858) senesinde ise 69 kuruştur.[47] Kayıtlara göre 1276 (1859/1860) senesi mütevellisi Hacı Ahmed b. Neccâr Mehmed'dir.[48]

**3. Beylice Kadın Vakfı:** Vakfın, şehir sakinlerinden Beylice adında bir kadın tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır. Diğer yıllara ait muhasebe kayıtlarında sadece Beylice adıyla kaydedilen vakıf, H. 1265 yılında "Beylice Kadın" olarak yer almaktadır. Tevliyetin evlada ait olduğu vakfın bu senedeki kayıtlarda Bey şakkasında bir bahçesi olduğu ve yıllık kira gelirinin 200 kuruş olduğu görülmektedir. Bu gelirden 50 kuruşu mütevelliye vazife, 50 kuruşu be-her sene hayrât, 30 kuruşu harc-ı muhasebe, kalan 75 kuruş da vakıf evladı arasında paylaştırılmıştır.[49] Bu kayıtlardan Beylice kadının Bey şakkasındaki bir bahçesini fazlası evlada meşrut şekilde vakfettiği ancak burada hayrat olan kısmın ne şekilde şart

45 UŞS, 225/50-7.

46 BOA, EV. d. 16237.

47 BOA. EV. d. 16461.

48 UŞS, 205/254-579.

49 BOA, EV. d. 12373-12; BOA, EV. d. 12979-15.

belirlendiği anlaşılamamaktadır. H. 1258 yılına ait evkaf kayıtlarında, "fazlası evlâdına meşrut olan Beylice vakfının hasılatı 150 kuruş olup bunun 100 kuruşu masraf, 20 kuruş harc-ı muhasebe kalan 30 kuruş da evlad arasında taksim edilmiştir.[50] 1846 yılına ait evkaf kayıtlarında vakfın aynı senedeki mütevellisi Kadri adında bir zattır. Vakfın Evkâf-ı Hümayun hissesi 25 kuruş, hazine hissesi ise, 17.5 kuruştur.[51] Hangi tarihte kurulduğu tespit edilemeyen vakfın XIX. yüzyıl ortalarında faal olduğu görülmektedir.

**4. Cennet Kadın Vakfı:** Vakfiyesine ulaşamadığımız Cennet Kadın Vakfı'nın, kimin tarafından, ne zaman kurulduğu belli değildir. İsminden hareketle vakfın, Cennet adında bir kadın tarafından kurulduğu izlenimi uyanmakla birlikte vâkıfenin, halk arasında Cennet ismiyle şöhret bulmuş olması da muhtemeldir. Urfa Evkâf idâresinin vakıf mülküne müdahalesi üzerine 17 Teşrînievvel 1938 tarihinde Urfa Asliye Mahkemesinde görülen davada, Cennet Hatun Vakfı'nın Urfa'da kâin şarken Çaputoğlu bahçesi garben Arabîzâde Abdülkadir Efendi'nin mahdumları Mehmed Şerif ve Mehmed Bakır bahçesi şimâlen Karakoyun nehri kıbleten Fındıklı bağı denilen Kirişçioğlu Mahmud bahçesiyle mahdud bir kıt'a bahçenin olduğu kaydedilmiştir. Burada H. 1324 tarihli bir ilâma atıf yapılarak vakıf gelirinin batn-i evvelde bulunun sağir ve kebir erkek ve kızlara eşit şekilde taksim edildiğinin, batn-i evvel münkariz olursa batn-i sani ol-vechle taksim edegeldiklerinin teamül-i kadim iktizasından olduğu belirtilmiştir. Vakfa ait vakfiyenin bulunmadığının belirtildiği kararda vakfın tevliyetinin evlâda hasredildiği, aslah ve erşedinin mütevelli olarak belirlendiği yer almaktadır. Bu tarihlerde vakfın idaresini evladı vakıftan olan Hatice hatun yapmaktadır.[52]



Mevlid-i Halil Camii minaresi

H. 1260 yılına ait muhasebede Cennet Kadın vakfının Harran şakkasında icar halde bir bahçesi olup senelik geliri 300 kuruştur. 40 kuruş mütevelliye, 60 kuruş be-her sene hayrata ayrılmış 50 kuruş da harc-ı muhasebe alınmıştır. Kalan 150 kuruş da evlad arasında taksim edilmiştir.[53] H. 1272 yılındaki muhasebede bir bostanı görülen vakfın yıllık geliri 250 kuruştur. Bu gelirden 20 kuruş vazife-i tevliyet, 30 kuruş hayrat masrafı, 50 kuruş da muhasebe harcı gösterilmiştir.[54] Vakfın 1897-1907 yılları arasındaki 10 senelik ve 1909-1916'ya kadar ki 8 yıllık olmak üzere toplam 18 senelik hesabı Urfa Evkaf dairesince tasdik edilmiş ve 26 Ağustos 1339 tarihli muhasebe koçanında 4.121 kuruş fazla gelir olduğu tespit edilmiştir. Bu gelir Cennet Kadın'ın belirlediği şartlar dâhilinde evladı vakfa tevzi edilmek üzere Urfa Evkaf idaresi tarafından vakıf mütevellisi olan Hatice hanıma teslim edilmiştir.[55]

50 BAO, EV. d. 11891-1.
51 Bayraktar, *Urfa Sancağı*, s. 152.
52 VGMA, 618, 159-121.
53 BOA, EV. d. 12373-9.
54 BOA, EV. d. 15803-8.
55 VGMA, 618, 159-121.



Çift Kubbe

**5. Emine Hatun (Arifpaşazâde) Vakfı:** Arifzâde veya Arifzâde Kuyu Vakfı olarak da bilinen bu vakfın bâniyesi Arifpaşazâde ailesinden Emine Hatun'dur. Vakfın, vakfiyesi mevcut değildir ancak sicil defterlerinde yer alan kayıtlardan; Emine Hanım'ın Sarayönü'ndeki Arifzâde Kuyusu için Yusuf Paşa Mahallesi'nde iki dükkân vakfettiği ve kuyu masraflarından arta kalan fazla geliri evlâd-ı vakıf arasında eşit şekilde taksimi esas aldığı anlaşılmaktadır.[56] "*Cihet-i tevliyete evlâd-ı evlâdının ekber ve erşedinin tevliyeti te'âmül-i kadîm*" olan vakfın tevliyetine 1888 senesinde evlâd-ı vakıftan Osman b. Mehmed Salih,[57] 1899 senesinde ise yine evlâd-ı vakıftan Mustafa Efendi Ağa b. Mehmed Efendi mütevelli tayin edilmiştir.[58]

Vakıf hakkındaki 1920 yılına ait bir ilama göre Ömer b. Mehmed Salihzâde Osman, mahkemeye başvurarak vakıfta câbilik yaptığını, vakfa ait vakfiyenin zayi olduğunu ancak tevliyetinin kendisinde olduğunu iddia ederek mahkemeye şahitler getirmiş ve bu husus için îlam talebinde bulunmuştur. Evlad-ı vâkıfeden olduğunu belirten Ömer Efendi, ceddesi Emine Hatun vakfına ait gelirlerinin öncelikle Sarayönü Çarşısında vâkıfenin açtırdığı su kuyusunun ihtiyaçlarına harcandığını, fazlasının ise kız ve erkek evlat arasında taksim edilmesinin teamül olarak devam ede geldiğini ifade etmiştir.[59] Bu kayıt söz konusu kuyunun da Emine Hanım tarafından yaptırıldığını ifade etmesi bakımından önemlidir.

**6. Emine Hatun (bt. İshak Bey) Vakfı**: Vakfın bâniyesi Kubbe Mescid Mahallesi'nden Emine bt. İshak Bey'dir. Oğlu ve vekili Mehmed Efendi aracılığıyla şer'î mahkemeye yaptığı müracaat ile Serrac Pazarı'nda yarı hissedarı olduğu dükkânı vakfetmiştir. 28 Rebiülahir 1285 (18 Ağustos 1868) tarihli vakfiyesine göre, evinin bahçesine yaptırdığı havuza

56 UŞS, 221/247-825; UŞS, 221/156-638.

57 UŞS, 221/156-638.

58 UŞS, 217/41-86.

59 VGMA, 1760, s. 107.

Kubbe Mescidi sersebilinden su verilmesi için izin alan Emine Hatun, bunun karşılığında vakfettiği dükkân gelirinin Kubbe Mescid Camii'nin ihtiyaçlarına sarf olmasını istemiştir. Ancak sersebilden su alınmasına müsaade edilmezse, vakfın tevliyet ve gelirinin evlâda meşrut hale getirilmesini ve nesli kesilirse dükkân hissesinin Kubbe Mescid Camii Vakfı'na ilhâk edilmesini şart koşmuştur.[60]

**7. Fatoş Hatun Vakfı:** Vakfın bâniyesi Fatoş Hatun bt. Nâsır Ağa'dır. Fatoş Hatun, kitabesine göre 1138 (1725/1726) yılında Mencekzâde adlı bir hayırsever tarafından yaptırılan Kadıoğlu Cami Çeşmesi'ne,[61] Beyt Pazarı'nda bir bâb dükkân vakfetmiştir. Bu amaçla 20 Cemaziyelahir 1269 (31 Mart 1853) tarihinde kadı mahkemesinde tescil ettirilen kayda göre vakfedilen kuyunun ip, kova ve dolap masrafları başta olmak üzere çeşmenin iktiza eden tüm ihtiyaçları vakfedilen dükkânın gelirinden karşılanacaktır.[62]

**8. Hâce Adile Hatun Vakfı:** Vakfın bâniyesi Ali Kavîzâde Mehmed Halil'in büyük kızı Hâce Adile Hatun'dur. Vakfa ait vakfiye şu an için elimizde mevcut değildir. Kadı mahkemesi kayıtları arasında yer alan 21 Rebiulevvel 1290 (19 Mayıs 1873) tarihli bir davaya göre Alihân Bey Mahallesi'ndeki bir bâb menzili, evladı hayatta oldukça nefislerine, onların vefatından sonra da kız kardeşlerinin çocukları Mehmed Şerif Çelebî, Mehmed Hatip Çelebî ile Zemzem'e ve onların evlâd-ı evlatlarının süknasına meşrût olacak şekilde vakfetmiştir.[63] Söz konusu tarihe yakın dönemde, -kitabesine göre 1287 (1870) yılında- Cami Kebir Mahallesi Kubbe Mescit Sokağı'nda, Adile Hanım Çeşmesi adıyla bir çeşme yaptırılmıştır.[64] 1980 yılında 12 Eylül Caddesi'ni açma çalışmaları esnasında yıktırılan bu çeşmenin yukarıda ismini zikrettiğimiz Hâce Adile Hatun ile ilgisi olup olmadığı şimdilik bilinmemektedir.

**9. Ayşe Hatun (bt. Kamilzâde Hacı Mehmed) Vakfı:** Vakfın kurucusu Pazar Cami Mahallesinde Hâce Ayşe Hatun'dur. Kendisi Urfa eşrafından Hacı Kâmilzâde el-Hâc Mehmed Kâmil b. Yahya ile Hanım Hatun'un kızı ve Hacı Kamilzâde Abdurrahman Ağa b. Ahmed Efendi'nin eşidir. Daha sonra da ifade edeceğimiz üzere hem annesi hem de babası vakıf kurmuş hayırseverlerdir. Ayşe Hatun Vakfı'na ait vakfiye kaydı elimizde mevcut değildir. Ancak 1907 senesinde görülen bir davada Ayşe Hatun'un 23 Şaban 1312 (18 Şubat 1895) tarihinde vakfı kurduğu ve 1900 senesinde vefat ettiği yer almaktadır. Dava vekillerden Hacı Ahmed Efendi b. Mehmed Efendi, vakfiyenin içeriği ve şartları hakkında detaylı bilgiler vermiştir. İhlasiye Mahallesi'nde ikamet ettiği ev ile birbirine bitişik 6 dükkân vakfeden Ayşe Hanım, hayatta oldukça evde kendisi tasarrufta bulunmasını, vefatından sonra ise damadı Kadızâde Hacı Müslüm Efendi b. Ahmed Efendi mütevelli sıfatıyla vakfı idare etmesi şart koşmuştur. Kiraya verilecek dükkânların yıllık gelirinden 150 kuruş mütevelliye ödenecek, geri kalan gelirin yarısı dükkânların ihtiyaç hissettiği tamir ve bakıma harcanacaktır. Diğer yarısı ile her sene Kurban Bayramı'nda beş adet "toklu" (koyun) satın alınıp kesilecek ve eti Allah rızası için fakirlere dağıtılacaktır. Aynı şekilde vakıf geliri ile her sene bir hatim ile bir mevlid okutulacak ve sevabı Ayşe Hatun'un ruhuna hediye edilecektir. Mütevelli Hacı Müslüm Efendi vefat etiğinde tevliyeti vâkıfenin kızı Hace Vesile Hatun, onun vefatından sonra kardeşi Hacı Mehmed Bakır Ağa sonra da onun erkek evladının ekber, erşed ve eslahı idare edecektir. Nesillerinin kesilmesi halinde ise dükkânların tamirden arta kalan geliri Haremeyn Evkafı'na dâhil edilecektir.[65]

**10. Hâce Ayşe Hatun (bt. Seyyid Çelebi) Vakfı:** Vakfın bâniyesi Babü'l-Emir Mahallesi'nden Hâce Ayşe Hatun bt. Seyyid Ali Çelebî'dir. Vakfiyesi Muharrem 1151 (Nisan 1738) tarihinde kayıt altına alınmıştır. Ayşe Hatun büyük kardeşi Halil Çelebî'yi mütevelli tayin ederek, babasından miras kalan bir dükkân ile sur dışında yer alan iki bahçedeki 1/5 hisseleri vakfetmiştir. Vakfiyede, kendisi hayatta oldukça vakfedilen mülk geliri ile her sene bir Macar altını alınıp

60 UŞS, 206/425-386.

61 Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa Su Mimarisi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 25.

62 UŞS, 205/19-27.

63 UŞS, 228/427-798.

64 Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, s. 205.

65 UŞS, 215/410-465/2.

Haremeyn fukarasına gönderilmesini şart koşmuştur. Vefatından sonra kardeşleri Halil Çelebî ile Seyyid Mehmed Çelebî'nin ve onların erkek evlatlarının mütevelli olup mülklerin kirasıyla aynı şekilde her sene güvenilir bir kimse ile Haremeyn fukarasına bir altın göndermelerini, fazlasını ise eşit şekilde aralarında taksim etmelerini istemiştir. Vakfın tescilinden sonra, vakfiyedeki şartları değiştirerek vakfa ihanet edecek kimselere beddua edilmiştir. Burada Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti söz konusu kimselerin üzerine olsun denilmiştir.[66]

XVII. yüzyıl ortalarında kurulan bu vakfın, XIX. yüzyıl ortalarında yani iki yüz yılı aşkın bir süre sonra hala ayakta olduğu görülmektedir. Nitekim 1846 yılına ait belgelerde Ayşe Hatun Vakfı'nın mütevellisi olarak Mehmed Bozo adında bir zat kaydedilmiştir.[67] Vakfın aynı dönemdeki evkâf-ı hümayun ve hazine hissesi 10'ar kuruş gösterilmiştir.[68]

**11. Hâce Dursun Hatun Vakfı:** Vakfın bâniyesi Hasan Paşa Mahallesi'nden Hâce Dursun bt. Balcı Kanber b. Abdullah'tır. Sicil defterlerindeki vakfiye kayıtlarına göre Hâce Dursun Hatun hazırlattığı iki ayrı vakfiye ile Kara Musa ve Hasan Paşa camilerinin ihtiyaçları için birer dükkân vakfetmiştir. 5 Safer 1313 (28 Temmuz 1895) tarihli ilk vakfiyede Kara Musa Mahallesi'ndeki bir bâb dükkânın senelik gelirinden tamir sonrası 25 kuruşun Kara Musa Camiine verilmesi, vefatından sonra dükkânın tamamen cami vakfına ilhak edilmesi ve gelirin sadece bu cami hizmetleri için sarf edilmesi şart koşulmuştur.[69] Aynı günde tescil edilen diğer vakfiyede ise Eskici Pazarı'ndaki bir dükkânda hayatta



Şahap Bakır - Arabizade Reşit Efendi Evi *(TBMM Milli Egemenlik Evi)*

66 VGMA, 2150/2, 95-43.

67 Bayraktar, *Urfa Sancağı*, s. 152.

68 BOA, EV. d. 16237; BOA. EV. d. 16461.

69 UŞS, 218/58-742.

oldukça yıllık gelirinden 5 kuruş, vefatından sonra ise dükkânın tamamen Hasan Paşa Camii Vakfı'na dâhil edilmesini ve kira gelirinden elde edilecek miktarın camii ihtiyaçlarına harcanmasını şart koşmuştur.[70]

**12. Hâce Emine Hatun Vakfı:** Vakfın bâniyesi Babü'l-Beriyye Mahallesi'nden Hace Emine Hatun bt. el-Hac İsmail Efendi'dir. Vakfiyesi Recep 1206 (Şubat/Mart 1792) tarihlidir. Vakfiyedeki bilgilere göre, Emine Hatun tesis ettiği vakıf için Mencekzâde Hanı'ndaki 67/300 hissesini, bir evini ve şehrin değişik çarşı pazarlarında bulunan beş dükkânını vakfetmiştir. Hayatta oldukça kendisini, vefatından sonra da kız kardeşi Ümmügülsüm'ü mütevelli belirlemiştir. Emine Hatun, vakıf gelirlerinin bir kısmını çeşitli hayırlara, geri kalanını yakınlarına tahsis etmiştir. Her sene öncelikle Rızaiye Medresesi müderrisi Ali Efendi'nin erkek evlatlarından büyüğü Emine Hatun'un ruhu için bayramda bir hatim okuyacak ve kendisine 10 kuruş verilecektir. Aynı şekilde Ali Efendi'nin oğlu Mehmed Efendi hem vakfa nazır olacak hem de her sene bir mevlid-i şerif okuyacak ve kendisine 10 kuruş verilecektir. Her sene iki kuruşa Kutbeddin Camii'nin aydınlatması için yağ alınacaktır. Vakfın tamir ve sözü edilen masraflarından arta kalan geliri, dörde bölünecek, iki hisse vakıfenin kardeşi Ümmügülsüm'e, bir hisse amcası Seyyid Molla Ahmed'e verilecek, bir hisse de Şam'da ikamet eden diğer kardeşi Zeliha'ya gönderilecektir. Kız kardeşlerin vefatından sonra hisselerini onların çocukları alacak, aynı zamanda amcasına verilen hisseyi de aralarında bölüşeceklerdir. Vakfın tevliyetini evladı evladına bırakan Emine Hatun, neslinin tükenmesi halinde kadı izniyle salih bir kişinin mütevelli olmasını, vakfın tamir ve bakım masraflarından arta kalan gelirin Haremeyn fukarasına gönderilmesini şart koşmuştur.[71]

Sicil defterlerindeki kayıtlara göre vakfın, XIX. yüzyılda 3 menzil, 2 dükkân ve Mencek Hanı'nda 67/300 hissesi mevcuttur.[72] Bu durum mütevellilerin, zamanla bazı dükkânları satarak vakıf için yeni evler aldıkları yahut bu dükkânları başka mülklerle değiştirdikleri ihtimalini akla getirmektedir. Yine kayıtlarda yer alan bir ilamdan anlaşıldığı üzere 1299 (1882) senesinde vakfın tevliyetine Hacı Akî Efendi adında bir zat tayin edilmiştir.[73]

**13. Hâce Fatma Hatun (Şerbetçizâde) Vakfı:** Vakfın bâniyesi Taşlık Mahallesi'nden Hâce Fatma bt. el-Hac Mehmed'dir. Muharrem 1200 (Kasım 1785) tarihinde tescil edilerek kayıt altına alınan vakıf bilahare Şerbetçizâde Vakfı adıyla meşhur olmuştu. Fatma Hatun, vekil ve mütevelli tayin ettiği oğlu Ahmed b. Ali aracılığıyla Hüvek mezrası Pınarbaşı mevkiindeki bir bab iki göz değirmen ile Babü'l-Emir şakkasındaki bir kıta bahçesini vakfetmiştir. Vakıf mülküne hayatta oldukça kendisinin, vefatından sonra eşit şekilde oğulları Ali ile Ebubekir'in, onlardan sonra da evlatlarının tasarrufta bulunmasını istemiştir. Vakıf gelirini tamamen evladına hasretmiş, kız evladın mirastaki gibi erkek evladın yarısı kadar hisse almasını şart koşmuştur. Neslinin kesilmesi halinde vakfının Haremeyn eş-Şerifeyn ilhak edilmesini istemiştir.[74]

XIX. yüzyıla ait şer'iye sicillerinde Hace Fatma Hatun vakfına ait çeşitli kayıtlara rastlanmaktadır. Bu kayıtlarda Fatma Hatun'un vakfı kendi mülküyle kurduğu ve Bozabad Nahiyesi Hüvek Karyesi'nde bir değirmen ve Beg şakkasında bir kıta bahçe vakfettiği anlaşılmaktadır.[75] Aynı şekilde 17 Şaban 1298 (15 Temmuz 1881) tarihli bir dava kaydında vakfın mütevellisi Yahya b. Şeyho; Fatma Hatun'un senevî hâsıl olan galle için erkek evlada 2, kız evlada 1 şeklindeki taksimi benimsediğini ve "*...evlâd-ı zukûrun inas evlâdı vefat edinceye değin vakf-ı mezbûrdan hisseye müstehak ola ve ba'de'l-vefat inas evlâdının evlâdına hisse verilmeye...*" diye şart koştuğunu belirtmiştir.[76]

70 UŞS, 218/59-743.
71 VGMA, 1760, 32-19.
72 UŞS, 221/616-106.
73 UŞS, 208/352-230.
74 VGMA, 2167, 100-45.
75 UŞS, 208/364-257; UŞS, 221/568-26; UŞS, 226/316-662; UŞS, 227/152-108.
76 UŞS, 225/31-6.



Mustafa Kemal Paşa Anıt Çeşmesi

Bu dönemde vakıfla ilgili çeşitli şikâyetler de mevcuttur. Mesela 1883 yılında, vakıf mütevellisi Abbas b. Ahmed'in kardeşi Müslüm mahkemeye başvurarak, Abbas'ın vakfa ait değirmeni "*noksân*-ı fahişe" ile icareye vererek vakfı zarara uğrattığını iddia etmiştir. Yapılan incelemede Abbas'ın, vakıf değirmenine senelik 4000 kuruşla talip olan Nazo v. Aro yerine, onu 2500 kuruşa başkasına kiraya verdiği tespit edilmiştir. Abbas'ın da durumu itiraf etmesi üzerine, tevliyet görevine son verilmiş yerine de davacı kardeşi Müslüm getirilmiştir.[77] Vakfın 1897 senesi mütevellisinin hala Müslüm Kâhya b. Ahmed Kâhya olduğu görülmektedir.[78]

**14. Hâce Fatma bt. Haşim Vakfı:** Vakfın bâniyesi Babü'l-Beriyye Mahallesi'nden Hace Fatma Hatun bt. Haşim'dir. Evail-i Sâfer 1266 (17 Aralık 1849) tarihli vakfiye suretine göre Fatma Hanım Koyun Pazarı'nda bir bâb dükkân vakfetmiştir. Hayatta oldukça dükkâna kendisinin vefatından sonra torunu Mehmed'in ve onun erkek evladının tasarrufta bulunmasını istemiştir. Onun neslinin kesilmesi halinde ise, erkek ve kız ayrımı yapılmaksızın evlatları içinde en dürüst olanın mütevelli olması şart koşulmuştur. Mütevellilerin her sene Meşarıkıye Camii'ne bir mum almaları, sevabını anne-babalarıyla cedlerinin ruhlarına hediye etmek şartıyla Recep, Şaban, Ramazan ve Zilhicce aylarında olmak üzere dört hatim okutmaları şart koşulmuştur. Evlad neslinin kesilmesi halinde ise dükkânın Meşârıkıye Cami Vakfı'na idhal edilmesi ve gelirinin bu caminin ihtiyaçlarına sarf edilmesi istenmiştir.[79]

**15. Hâce Hanım Hatun Vakfı:** Hâce Hanım Hatun, 1875 senesinde vefât eden Urfa eşrâfından Hacı Kâmilzâde el-Hâc Mehmed Kâmil b. Yahya'nın eşidir. Hayırsever bir zat olan el-Hâc Mehmed Kâmil Bey, kurduğu vakıf ile diğer birçok hizmetin yanında Karakoyun Deresi üzerine bir köprü inşa ettirmiştir.[80] Eşi Hâce Hanım Hatun da Siverek'te bir köprü yaptırmıştır. Hacı Kâmilzâde Hacı Mehmed Bakır Efendi 1882 senesinde vakıf mütevellisi sıfatıyla mahkemeye müracaat ederek, validesi Hâce Hanım Hatun'un Siverek Çarşısı'nda inşa ettirdiği Çemçayı Köprüsü ile babasının Urfa'da yaptırdığı Karakoyun Köprüsü'nün tamir masrafları için vakıftan senevî 1000 kuruş şart ve tahsis edildiğini ancak bu miktarın tamire kifayet etmediğini belirterek gerekli masraflar için ayrıca harcama talebinde bulunmuş, mahkeme de kendisine izin vermiştir.[81]

77 VGMA, 2150-1, s. 114.

78 UŞS, 216/47-299.

79 VGMA, 2150-2, 118-61.

80 11 Ramazan 1310 (29 Mart 1893) tarihli bir dava kaydından anlaşıldığına göre, tevliyetin evlâd-ı evlâd-ı zukûrun erşedine meşrût kılındığı vakfiyede; vakıf mülklerinden elde edilecek gelirle Harrankapı haricindeki Lütfullah Cami tahtında bulunan sersebilin suyolu ve dolap tamirine senevî 1000 kuruş, aynı camiye ve Hasan Paşa Camiisinin hasırları için senevî 100'er kuruş, Karakoyun Köprüsü'nün tamiri için senevî 1000 kuruş, Cami Kebîr'in su haznesine senevî 100 kuruş, her sene mevlid-i şerif okutulması ve fakirlere yemek yapılıp dağıtılması için de 1000 kuruş sarf olunması şart koşulmuştur. Ayrıca vakfiyede mütevellinin; suyolu, çeşme ve köprülerin tamire ihtiyaçlarının olmadığı yıllarda buralara sarf edilecek paraları istirbâh yoluyla işletmesi ve ihtiyaç duyulan zamana kadar muhafaza etmesi istenmiştir. UŞS, 220/370-1160.

81 UŞS, 225/48-4.

**16. Hâce Havva Şerife Hanım Vakfı:** Hâce Havva Şerife Hanım, Kütahyalı Hacı Ali Paşa'nın kızı olup Urfa mutasarrıflarından Süleyman Rüşdü Bey b. Mehmed Bey'in eşidir. Süleyman Rüşdü Bey, 1878 senesinde Urfa'ya tayin edildikten iki yıl sonra yani 1880 senesinde görevi başında iken şehirde vefat etmiştir. Cenazesi Ulu Cami haziresine defnedilen Süleyman Rüşdü Bey'in, vefatından önce şehirdeki çeşitli hayır hizmetleri için vasiyette bulunduğu anlaşılmıştır.[82] Eşinin vefatından sonra İstanbul'a dönen Hâce Havva Şerife Hanım, onun vasiyet ettiği hizmetlerle yakından ilgilenmeye devam etmiş ve kendisi de daha sonra Urfa Attar Pazarı'nda senelik 700 kuruş geliri bulunan bir adet dükkânı çeşitli hayır hizmetleri için vakfetmiştir. Kadı sicillerinde yer alan 17 Rebiulevvel 1319 (4 Temmuz 1901) tarihli vakfiyede şehir nâibi, müftüsü ve evkâf müdürü olmak üzere her üçünün "*ber-vechi hasbî*" mütevelli olması ve dükkânın bu mütevelliler eliyle muteber bir tüccara kiraya verilmesi istenmiştir. Dükkândan elde edilecek gelirinden, her Pazartesi, Perşembe ve Berat gecelerinde Ulu Cami'de Süleyman Rüşdü Bey'in ruhuna hediye edilmek üzere Kur'an okuyacak kişiye senevî 250 kuruş verilmesi, Ramazan'da aynı camide hatim yapıp Kadir gecesinde hatim duasını edecek bir hafıza 100 kuruş verilmesi, Rebiulevvelin 12. günlerinden sonra münasip bir günde Ulu Cami'de mevlit ve aşr okutulup mevlithân ve aşr-hâna âdet olduğu şekilde taksim edilmek üzere 100 kuruş verilmesi, cami cemaatine dağıtılmak üzere kâfi miktarda şeker ve gül suyu alınıp dağıtılması, cami hizmetlilerine taksim edilmek üzere 60 kuruş verilmesi, merhum Süleyman Bey'in türbesi ile vakıf dükkânın tamirine sarf olunmak üzere senevî 90 kuruş harcanması ve fazla kalır ise yahut tamir yapılmadığından artarsa bu paranın da hizmet edenlere verilmesi şart koşulmuştur.[83]

**17. Hâce Medine Hatun (bt. Hacı Ahmed) Vakfı:** Vakfın bâniyesi Pazar Cami Mahallesi'nden Hâce Medine Hatun bt. Hacı Ahmed b. Hacı Kamil'dir. Kadı sicillerinde yer alan 1 Muharrem 1313 (24 Haziran 1895) tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre, Hasan Paşa Camii tevliyet vazifesini de yürüten Hâce Medine Hatun, vefatından 15 gün önce Hanönü Çarşısı'ndaki 10.000 kuruş kıymetli bir adet dükkân vakfetmiştir. Açılan bir dava neticesinde kayıtlarda yer alan bu vakıfta Hâce Medine Hatun, vakıf dükkânın yıllık kirasından elde edilecek 250 kuruşun Hasan Paşa Camiisine verilmesini, 250 kuruşla her yıl aynı camide mevlidi şerif okutulup hayır için yemek yapılarak dağıtılmasını, dükkânın gelirinden daha da artan olursa iki kızı arasında paylaştırılmasını istemiştir.[84]

**18. Hatice Hatun Vakfı:** Vakfın bâniyesi Alihânbey Mahallesi'nden Hatice bt. Dumanlı Abbas b. Mustafa'dır. Şeriyye sicillerinde yer alan 15 Rebîulahir 1289 (22 Haziran 1872) tarihli vakfiyesine göre Necîb Efendi Sokağı'nda ikamet ettiği evinin altındaki iki zermezin oda ile evin bahçesindeki kuyuyu vakfetmiştir. Hayatta oldukça kendisinin, vefatından sonra Mahmud b. Abdurrahman'ın, onun vefatından sonra evlatlarından ekber ve erşed bir kimsenin, ona ait neslin kesilmesi halinde ise Alihanbey Mescidi'ne imam olan kişinin mütevelli olması istenmiştir. Kiraya verilecek vakıf odaların geliriyle kuyu için icap ettiği zamanlarda kendir ve dolap alınmasını, fazlasının kuyu ve menzilin tamirine sarf edilmesini şart koşmuştur. Mütevelliye vazife olarak senelik 1 kuruş ücretin takdir edildiği vakfiyede ayrıca, başta mahalle ahalisi olmak üzere hiç kimsenin kuyu suyundan men edilmemesi ve mütevellinin vakfiye şartlarına aykırı davranması durumunda mahallelinin onu bu davranışından men etmesi istenmiştir.[85] Bu vakfın, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan vakfiyesinin hemen altına Hatice Hatun'un, 10 Cemaziyelahir 1296 (1 Haziran 1879) günü aynı şartlarda vakfiyede belirtilen menzilde bir oda ve bir zerzemin daha vakfettiği kaydedilmiştir.[86]

82 UŞS, 208/124-753.

83 UŞS, 225/52-8.

84 UŞS, 218/106-814.

85 USŞ. 228/224-228. Bu vakıf için ayrıca bkz. UŞS, 210/325-326.

86 VGMA, 2167, s. 118.

**19. Kör Fatma Vakfı:** Vakfın kurucusu Kör Fatma adında bir kadın olup vakfiyesine ulaşılamamıştır. Sicil defterlerinde yer alan bir kayıttan vakfın, Harran şakkasında bir kıta bahçesinin bulunduğu, tevliyet ve gelirinin evlada ait olduğu, nesli evladın ınkırâzı halinde Haremeyn Evkafı'na ilhakının şart koşulduğu anlaşılmaktadır. Aynı kayıtta vakfın 1864 yılı mütevellisi Serrâc Ahmed b. Eyüb, vakıf işlerini görmekten âciz olduğunu belirtip kendi rızasıyla tevliyet görevini evlâd-ı vakıftan müstakim bir zat olan Hâcı Mustafa b. Abdurrahman'a bırakmıştır.[87]

Evkaf muhasebe defterlerinde vakıf şartlarıyla ilgili daha detaylı bilgiler bulunmaktadır. Fazlası evladiyete meşrut denilen Kör Fatma Vakfı'nın, kirada olan bir bostanının yıllık geliri 300 kuruştur. Bu gelirin sarf yerleri vakfın şartlarına da ışık tutmaktadır. Gelirin 40 kuruşu "hatm-i Kur'an", 40 kuruşu "Hacı Mustafa Vakfı'na", 60 kuruşu Hüseyin Paşa Câmiine" verilmiştir.[88] Dolayısıyla bir bahçesi bulunan vakıfta, Kuran okutulması ve Hacı Mustafa Vakfı ile Hüseyin Paşa vakıflarına hayır şartları olduğu anlaşılmaktadır. 1846 yılına ait kayıtlarda vakıf mütevellisi Afife Kadın, evkafı hümayun hissesi 37.5 kuruş, hazine hissesi ise 30 kuruş, gösterilmiştir.[89] Vakfın 1857 senesi "aidat-ı hazine" miktarı 46 kuruş,[90] 1274 (1858) senesinde ise 40 kuruştur.[91]

**20. Medine Hatun (bt. Ali Paşa) Vakfı:** Vakfın bâniyesi Damat Süleyman Paşa Mahallesi'nden Medine bt. Ali Paşa'dır. 28 Rebiulahir 1274 (26 Aralık 1857) tarihinde şer'i mahkeme huzurunda, mahallede ikamet ettiği "*bir matbah, bir su kuyusu, bir kenif ve kadarınca havşı (avlu) müştemil*" evi ile Kalo Pazarı'ndaki leblebici dükkânı vakfetmiştir. Vakfın tevliyet ve geliri evlâd-ı evlâda meşrut kılınmıştır. Medine Hatun, vakıf gallesinin "*beyne'l-evlâd musâvi taksim*" olmasını şart koşmuş hatta bu varidât "*li'z-zekeri misle hazzi'l-*ünseyeyn *i'tibârı olmaya*" diyerek kız evladın da erkek evlat kadar hisse almasını özellikle istemiştir. Vefatına kadar mülklere kendisinin tasarruf etmesini, neslinin kesilmesi halinde vakfın Haremeyn evkafına mülhak olmasını şart koşmuştur.[92]

**21. Medine Hatun (bt. İsmail Bey) Vakfı:** Vakfın bâniyesi Babü'l-Beriyye Mahallesi'nden Medine Hatun bt. İsmail Bey'dir. Vakfiyesi evâil-i Zilhicce 1159 (Aralık 1746) tarihlidir. Medine Hatun, kaza merkezindeki iki menzilini, Bozabad Nahiyesi Âşık Karyesi'ndeki 300 tiyek üzüm bağını ve şehir civarında birinde 6/15, diğerinde 3/15 hissedar olduğu iki parça bahçedeki hisselerini vakfetmiştir. Hayatta oldukça kendisinin, vefatından sonra kızı Hatice bt. Hacı Kasım'ın, onun vefatından sonra da evladının tasarrufta bulunmasını ve vakıf gelirini aralarında mirastaki gibi 2'ye 1 taksim etmelerini istemiştir. Neslinin kesilmesi halinde, vakıf gelirinin Cami Kebir Medresesi'ndeki talebelere eşit bir şekilde taksim edilmesini ve her bir talebenin ruhu için bir hatmi şerif okumasını şart koşmuştur. Medresenin de zamanla ortadan kalkması halinde vakfının Haremeyn evkafına dâhil olmasını istemiştir.[93]

XIX. yüzyıl sonlarında hala ayakta olan vakıf, evlad-ı vâkıfe tarafından idare edilmekteydi. Sicillerde yer alan 1881 yılına ait bir dava kaydında Medine Hatun Vakfı'nın 1746 tarihinde tescil edildiği, vakfa ait tevliyet ve gallenin evlâda meşrut olduğu ve Aşağı Debbağhane nâm mahalde 10/15 sehmi vakfa ait bir bahçesi bulunduğu belirtilmiştir. Aynı dava kaydına göre, vakfın söz konusu tarihlerdeki mütevellisi Seyyid Bekirzâde Mehmed Efendi b. Halil Efendi'dir.[94]

87 UŞS, 226, 256-533.
88 BOA, EV. d., 15803-8.
89 Bayraktar, *Urfa Sancağı*, s. 152.
90 BOA, EV. d. 16237.
91 BOA. EV. d. 16461.
92 UŞS, 205/171-406.
93 VGMA, 2150-2, 107-53.
94 UŞS, 225/43-10.

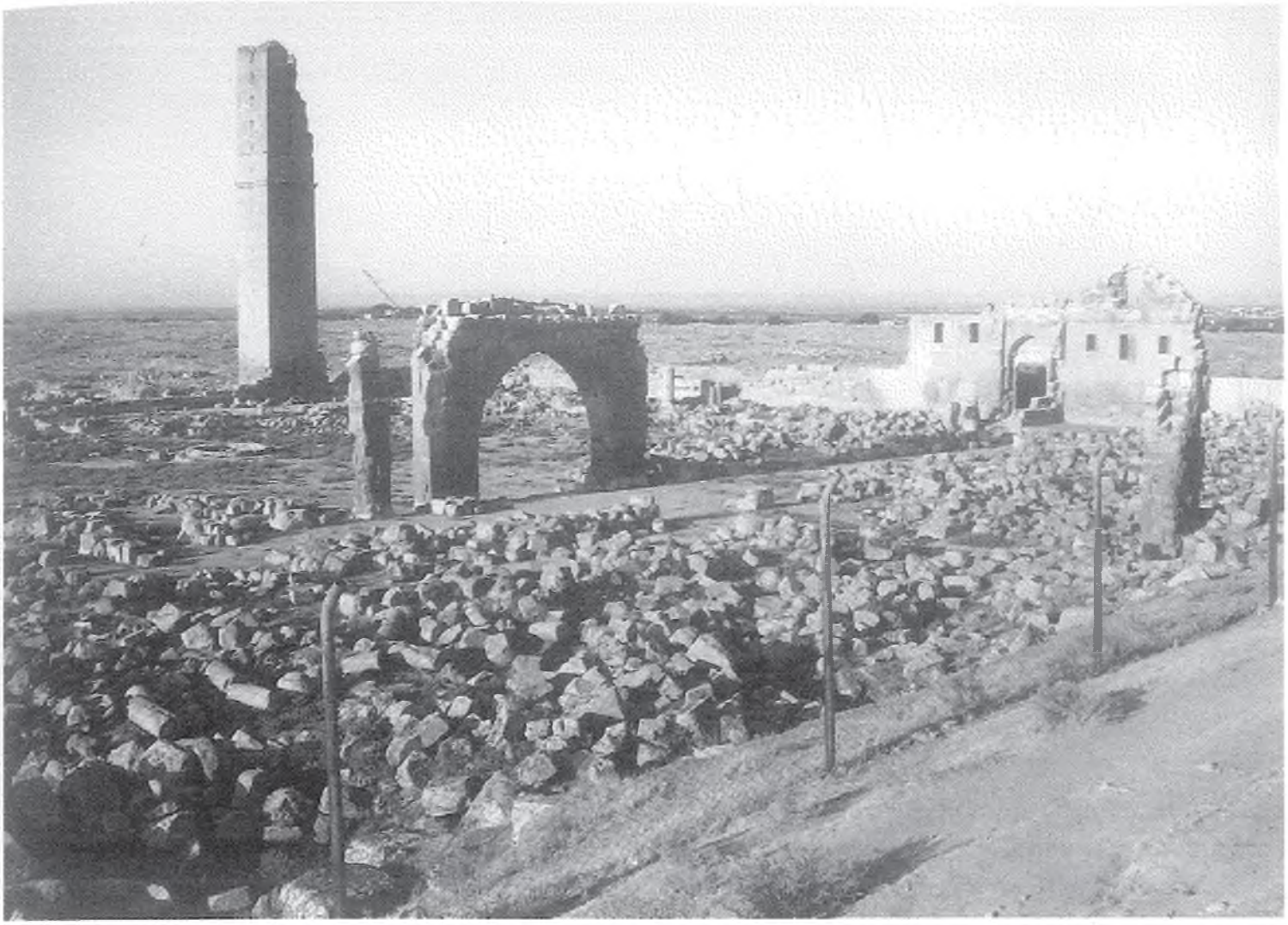

Harran Ulu Camii kalıntıları

**22. Rahime Hatun Vakfı:** Vakfın bâniyesi Kazğancı Camii Mahallesi'nden Rahime Hatun bt. Kazâz Molla Ahmed'dir. Vakfın 3 Cemâziyelahir 1277 (17 Aralık 1860) tarihli vakfiyesine göre Rahime Hatun, Kazğancı Mahallesi'ndeki bir bâb menzilini, menzilin avlusunda yer alan kuyuyu ve Kazâz Pazarı'nda bir bâb kazâz dükkânı vakfetmiştir. Dükkân ve menzilin geliriyle menzil ve dükkâna gerekli tamiratın yapılması, kuyunun kendir, kova ve dolap ihtiyaçlarının karşılanması, senevî 100 kuruşun çeşitli hayırlara sarf edilmesi, her yıl Hasan Paşa Camiine 3 kıyye şırlağan alınması ve kalan miktarın evlâd-ı vâkıf arasında taksim edilmesi kararlaştırılmıştır. Vakfın tevliyetine erkek evladından erşed ve a'kâl (en akıllı) olan bir kimsenin geçmesini şart koşan Rahime Hatun, nesl-i evlâdın inkırâzı halinde vakfının Haremeyn evkafına ilhak edilmesini vasiyet etmiştir.[95]

**23. Safiye Hatun Vakfı:** Vakfın bâniyesi Babü'l-Beriyye Mahallesi'nden Safiye Hatun bt. Gerz Mustafa'dır. Gerzoğlu adıyla meşhur olan vakfın vakfiye Rebiülevvel 1074 (Ekim 1663) tarihlidir. Vakfiyedeki kayıttan zengin bir kadın olduğu anlaşılan Safiye Hatun, şehir merkezinde 3 konak, şehir etrafında 2 bahçe, Çoban Köyü'nde 7 tarla, Sırrın Karyesi'nde 18 çiftlik ve Colab Deresi üzerinde yarı hissedarı olduğu iki göz değirmendeki hisseleri vakfetmiştir. Vakıf tevliyetini ve gelirini eşit şekilde evladına hasretmiş, her sene vakıftan "beş kâmil esedî kuruş"un Haremeyn Vakfı'na verilmesini istemiştir.[96]

95 UŞS, 205/260-596.

96 VGMA, 734, 61-38.

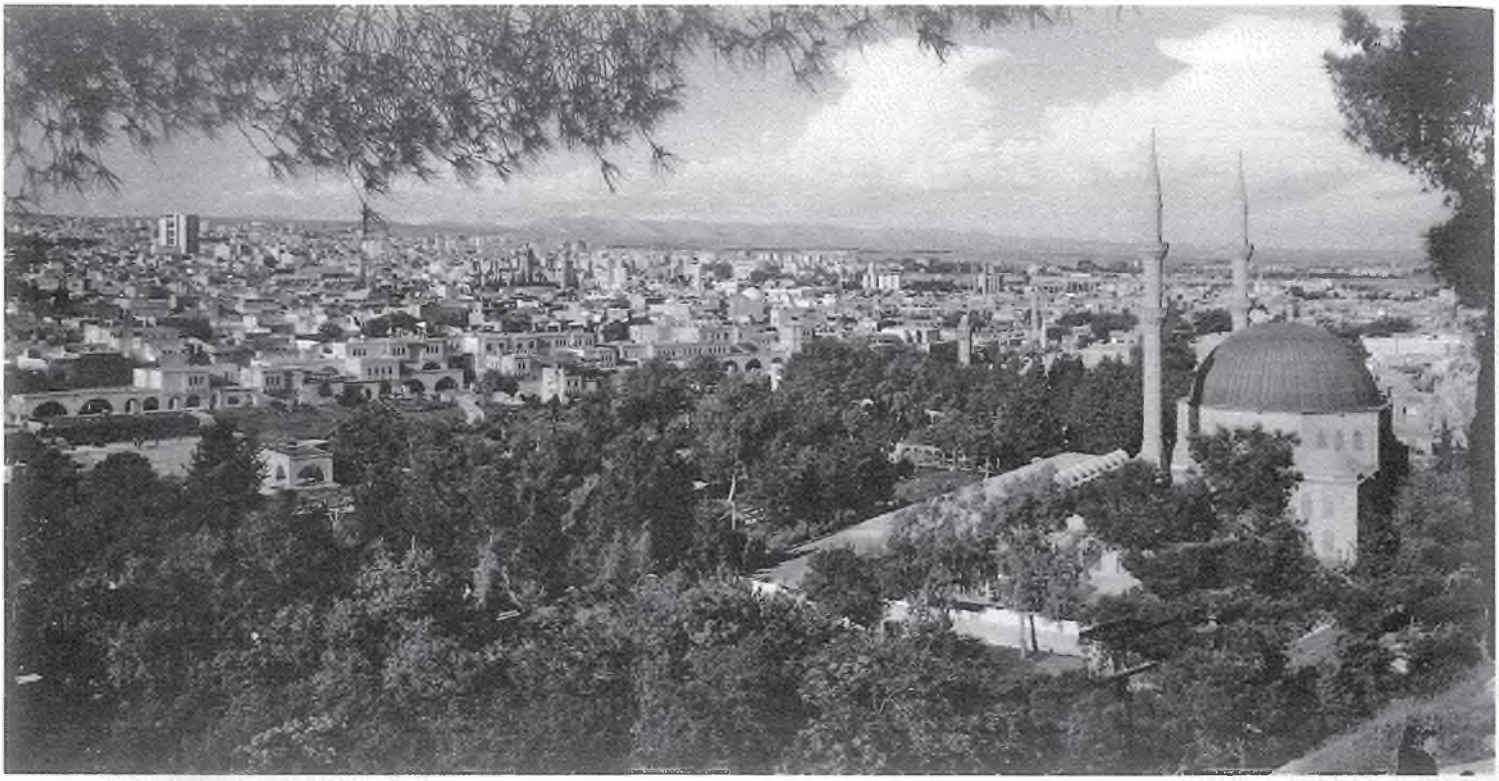

Kaleden Urfa'ya bakış

Mevcut kayıtlara göre Safiye Hatun Vakfı, XIX. yüzyılda hala ayaktadır. Bu yüzyılın ortalarına ait bir belgede vakfın Karamusa Mahallesi'nde bulunan bir evinin zamanla harap hale geldiği, vakfiyede evin tamiri ile ilgili bir şart bulunmadığı için evin tamir edilemediği ve bu haliyle vakfın zarara uğratıldığı belirtilmiştir. Kadı kararı ile vakıf evi 5500 kuruşa satılıp yerine 3850 kuruşa aynı mahalleden Hatice bt. Hasan'a ait ev satın alınmış geriye kalan 1560 kuruş ise satın alınan yeni evin tamirat ve ihtiyaçlarına harcanmıştır.[97] 1882 yılına ait bir vekâlet kaydında ise, aynı tarihlerdeki vakıf mütevelliyesi Aynzeliha bt. Hacı Halil; li-eb ceddesi Safiye Hatun'un, tevliyet ve gallesi evlâd-ı evlâda meşrut şekilde Hekimdede Mahallesi'nde bir menzil ve bir değirmen ile Harran şakkasında bir bahçe vakfettiğini belirtmiştir.[98]

**24. Sa'îde Kadın Vakfı:** Kaynaklarda bâniyesi ismine açık bir şekilde rastlanmamakla birlikte evkâf muhasebe kayıtlarında vakıf ismi Saîde Kadın şeklinde kayıtlıdır. 1865 yılına ait evkâf muhasebe kayıtlarında vakıf adı, "fazlası evlâdiyete meşrût Urfa'da vâki' Saîde Hatûn Medresesi vakf-ı şerîfi" şeklinde kayıtlıdır. Burada vakfın 2 bahçe ve 3 dükkândan 930 kuruş geliri olduğu yer alır. Masrafları ise "vazîfe-i müderris 10, vazîfe-i mütevellî 30, kandil bahâ 15, hatm-i Kur'an 30, ta'mîrât bahâ 50" kuruştur.[99] Aynı dönemdeki başka kayıtlarda "muhâsebe-i medrese-i Saîde Kadın" şeklinde ve şehirdeki diğer medreseler ile bir arada kaydedilen vakfın mütevellisi Seyyid Halil'dir.[100]

Kayıtlarda Saide Kadın vakfı; "fazlası evlâdiyete meşrût evkâfdan medîne-i Ruha'da vâki' Sâ'îde Kadın nâm vâkıfeninin binâ eylediği medresenin bâ-berât-ı âlî mütevellisi Halil..." şeklinde tanımlanmıştır. Hatta bazı yıllarda medrese talebeleri için "hücre mesârifi" kaydedilmiştir.[101] XIX. yüzyıl ortalarında medrese hücrelerine yapılan harcamalar, burada yatılı talebeler olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Vakfa gelir getiren 3 dükkânın son dönem kayıtlarında yer almadığı buna mukabil Halilürrahman Vakfı'ndan senelik 36 kuruş tahsisat alındığı anlaşılmaktadır.

97 VGMA, 2150-2, s. 105.
98 UŞS, 226/86-177.
99 BOA, EV. d. 15803-4.
100 BOA, EV. d. 12373-6.
101 BOA, EV. d. 12979-10

Mevcut araştırmalarda Urfa'da, Saîde Kadın adıyla ya da onun tarafından yaptırılan herhangi bir medreseye tesadüf edilememektedir. Evkâf muhasebe defterlerinin farklı yıllara ait kayıtlarında ve neredeyse tümünde yer alan medrese bilgisinin sehven yazılmış olabileceğini düşünmek mümkün değildir. Nitekim 1863 yılında cülüsü hümâyûn dolayısıyla gönderilen mütevelli berâtı üstüne "Sa'diye Hâtûn Medresesi" ibaresi düşülmüş ve medresenin "Ruha'da vâki' Câmi'-i Kebîr derûnunda" bulunduğu ifade edilmiştir. Medrese vakfının mütevellisi de daha önceki yıllarda muhasebe kayıtlarından ismini gördüğümüz Seyyid Halil'in oğlu Seyyid Ahmed'dir.[102] Diğer taraftan İsmail Bey kızı Medine Hâtûn'un 1746 yılında Ulu Camii bünyesindeki talebelere de bazı tahsisatlar ayırdığı vakfiyesinin üstüne sonradan "Sadiye Medresesi vakfının sûreti vakfiyesi" ifadesi yazılmıştır.[103] Dolayısıyla Ulu Cami bünyesindeki "Cami-i Kebir Medresesine" bazı kayıtlarda Sa'diye Hâtûn Medresesi denildiği ve mütevelli isimlerinden hareketle bu medresenin vakıf muhasebelerine Saîde Kadın Medresesi şeklinde kaydedildiği söylenebilir.

Osmanlı'da İbtidaiye mekteplerinin açılmaya başlamasından sonra Urfa mutasarrıflığı tarafından Maarif Nezâreti'ne gönderilen 1897 tarihli bir tahriratta, şehirde İrfâniye, Feyziye, Sadiye ve Hayriye adlarıyla 4 mektep kurulduğu ve Sadiye Mektebi'nin Cami Kebir Mahallesi'nde bulunduğu yer almaktadır.[104] İsmi benzerliği nazarı itibara alınırsa XIX. yüzyıl ortalarından sonra tedris faaliyetlerinin durduğu Saide Kadın Medresesi'nin, bu dönemde kurulan Sadiye mektebine dönüştürülmüş olması muhtemel görünmektedir.

**25. Uzunoğlu Kızı Vakfı:** Vakfın bâniyesi Tuzeken Mahallesi'nden "Uzunoğlu Kızı" demekle meşhur Zeyneb bt. Osman'dır. Zeynep Hatun, Tuzeken Mahallesi'nde ikamet ettiği evini vakfetmiştir. 3 Cemaziyelahir 1316 (19 Ekim 1898) tarihli vakfiyede, vakfın tevliyeti evlâda hasredildikten sonra vakfedilen evin mütevelli tarafından kiraya verilmesi, geliriyle öncelikle ihtiyaç hissedilen yıllarda evin tamir edilmesi, fazla kalan gelirin 1/3'ünün mütevelliye verilmesi, 2/3'ünün ise Alihanbey Camii derûnunda bulunan sıbyan mektebinde muallimlik yapan kimseye ödenmesi şart koşulmuştur.[105]

**26. Ümmügülsüm Hatun Vakfı:** Ümmügülsüm bt. Abdullah Hanım, Urfa valilerinden Mîrimîrân Ömer Paşa'nın eşidir. Ömer Paşa ise Rakka Valisi ve Rızvaniye Vakfı'nın bânisi Rızvân Ahmet Paşa'nın oğludur. Genç yaştaki oğlu Ahmed'in vefatına çok üzülen Ümmügülsüm Hatun, onun hatırasına Urfa'da bir vakıf kurup eşi Ömer Paşa'nın tamir ettirdiği Kutbeddin Cami bünyesine sadaka-i cariye olmak üzere Rızâiye ismiyle bir medrese inşa ettirmiştir.[106] Evâhir-i Ramazan 1193 (Ekim 1779) tarihli vakfiyede, şehrin değişik yerlerinde bulunan 7 bahçe, 1 değirmen, 19 dükkân ve 3 adet fırın vakfedildiği, vakfa mütevelli olarak da Bakizâde el-Hac İshak Efendi'nin tayin edildiği yer almaktadır. 1 dershane ile 9 odadan müteşekkil medresede kalacak talebelerin tayinatları ile müderris ve çalışanlarına ödenecek ücret de belirlenmiştir. Buna göre, hücrelerde kalacak her bir talebe camide sabah namazını kıldıktan sonra birer cüz okuyup üç günde hatim yapacaklar ve on kişinin her birine yevmî 10'ar Osmanî akçe ödenecektir. On kişiden herhangi biri gelemeyecek olursa müderris onun yerine, başka birisine cüz okutacak ve akçeyi de ona verecektir. Medresede görev yapacak ehli ulemadan bir müderrise yevmî 40, medresenin iç ve dış temizliğini yapacak ferraşa 5, buradaki aydınlatmadan sorumlu olan çerağdara yevmî 5, her gün camide cüzleri dağıtacak, okunduktan sonra onları toplayıp muhafaza edecek ve temizlikte yardımcı olacak bir kişiye de 4 Osmanî akçe ödenecektir.[107]

102 VGMA, 2150/1, 54-57.
103 VGMA, 2150/2, 117-53; VGMA, 2167, 93-43.
104 BOA, MF.MKT, 351-6-22.
105 UŞS, 216/346-866.
106 VGMA, 588, 95-108.
107 VGMA, 588, 95-108.



Sakibiye Tekkesi *(Fotoğrafın altında Osmanlıca "Urfa'da Sakibiye Tekkesi'dir" yazılıdır)*



Sipahi Pazarı

XIX. yüzyılda ayakta olan ve hizmetlerine devam eden Ümmügülsüm Hatun Vakfı'nın 1880 senesi mütevelliyesi Fatma bt. Halil Bey'dir. Akarbaşı semtinde vakfa ait bulunan fırını, Ermeni Kevork v. Çölmen Aro'ya senelik 700 kuruşa kiraya vermiştir.[108] Kayıtlarda vakfın 1857 ve 1858 senelerinde "aidat-ı hazine" miktarı 100'şer kuruş olarak gösterilmiştir.[109] Ümmügülsüm Hatun'un vakıf eseri olan Rızaiye Medresesi, Osmanlının son dönemlerine kadar ayakta kalmış ve eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. 1318 tarihli Maarif Salnamesinde medrese bünyesinde 13 talebinin olduğu kayıtlıdır.[110]

**27. Vesile Hatun Vakfı:** Vakfın bâniyesi Gerz Mahallesi'nden Vesile Hatun bt. İbrahim Halil'dir. Muharrem 1256 (Mart/Nisan 1840) tarihinde tescil ettirdiği vakfiye ile Gerz Mahallesi'ndeki haremlik dairesini, hücr-i terbiyesinde bulunan Dursun bt. Halil adlı kadına vakfetmiştir. Dursun Hatun'un mütevelli de tayin edildiği vakfiyede, vefatına kadar evde oturması, vefatından sonra da onun zukûr ve inâs evlâdının mütevelli olup evde ikamet etmeleri istenmiştir. Vesile Hatun vakfiyede ayrıca, evden her yıl Şaban ayında "ruhu içün" Kızıl Cami (Ulu Cami)'ine 3 hokka mum alınmasını, meşrûtun leh olan neslin inkırâzı halinde ise vakfettiği menzilin aynı caminin vakfına ilhâkını şart koşmuştur.[111]

**28. Vesile Hoca Vakfı:** Vakfın bâniyesi Babü'l-Harran Mahallesi'nden "sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât" Vesile Hoca bt. Abdülbaki'dir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki vakfiyesi Receb 1229 (Haziran/Temmuz 1814) tarihlidir. Vakfedilen mülkler arasında tamamı şehir etrafındaki bahçelerde farklı oranlarda bulunan hisseler, çarşı pazarlardaki 5 dükkân ve Oduncu Pazarı yakınlarında içinde üzüm şırası yapılan bir masara mevcuttur. Vesile Hoca, vakfettiği

108 UŞS, 208/89-667.

109 BOA, EV. d. 16237; BOA. EV. d. 16461.

110 1318 Tarihli Maarif Salnamesi, s. 1265.

111 USŞ. 206/385-259.



Vali Konağı ve Mustafa Kemal Paşa Anıt Çeşmesi

mülklerin tevliyet ve gelirini evladına hasretmiştir. Mülklerin geliriyle evvela gerekli yıllarda akarlara bakım yapılması, gazla gelirin kız ve erkek evlad arasında mirastaki gibi taksim edilmesi istenmiştir. Neslin inkırazı halinde ise vakfın Haremeyn Evkafı'na ilhak olunması şart koşulmuştur.[112] Vakfiye suretinin üst kısmında yer alan kayıtta, şehir haricinde Harran şakkasında yer alan Çeker bahçesindeki 62,5 vakıf mülkü hissesinin, aynı mevkide bulunan Kızıl bahçedeki hisselerle istibdal edildiği de kaydedilmiştir.

Vakfın XIX. yüzyıl ortalarında ayakta olduğu sicil defterlerindeki çeşitli kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim 1848 yılında görülen bir davada Harran sapağında vakfa ait "Hazanbağı" demekle maruf bir bağ olduğu kaydı mevcuttur.[113] H. 1273 yılına ait muhasebe kayıtlarında Vesile Hoca vakfının hazine hissesi aynı yıl için 80 kuruş,[114] bir sonraki sene için 90 kuruş gösterilmiştir.[115]

**29. Zekiye Hatun Vakfı:** Vakfın bâniyesi Kadıoğlu Mahallesi'nden Zekiye Hatun bt. Yusuf adlı bir hayırseverdir. Vakfiyesi 25 Cemâziyelâhir 1335 (18 Nisan 1917) tarihli olup Zekiye Hatun'un, Kadıoğlu Mahallesi'nde sakin olduğu üç göz oda ve bir mahzenden müteşekkil evini Kadıoğlu Camiine vakfettiği kayıtlıdır. Hayatta oldukça vakıf evde kendisinin oturmasını vefatından sonra ise kiraya verilmesini istemiştir. Kira gelirinden evin ihtiyaç hissettiği tamir ve onarımlar ile vergi masrafları karşılandıktan sonra kalan miktarın tamamı Kadıoğlu Camii'nin giderlerine tahsis edilmiştir.[116]

112 VGMA, 2150/2, 169-95.
113 UŞS, 204/10-16.
114 BOA, EV. d. 16237.
115 BOA. EV. d. 16461.
116 VGMA, 2150-2, 210-124.




1926 tarihli bir kartpostalda Aziz Efraim Manastırı *(Hıdır İlyas Kilisesi)*

**30. Zeynep Hatun bt. Halil Efendi Vakfı:** Vakıflar Arşivindeki istinsah vakfiyede vakıf bânisi "Zeynep ve Halil" adında iki kişi yer almakla birlikte doğrusu Zeynep Hatun bt. Halil Efendi olmalıdır. Hem vakfiyede alışık olunmadığı şekilde Zeynep Hatun'un baba isminin yer almaması hem de kullanılan tekil dil, bâniyesinin sadece Zeynep Hatun olduğuna işaret sayılmalıdır. Muharrem 1203 (Ekim 1788) tarihli vakfiye kaydına göre Babül-Harran Mahallesi'nde ikamet ettiği evini, Babü'l-Harran şakkasında Sofu Halil Bostanı denen bostanın ¼'ünü, aynı yerdeki başka bir bostanın iki hissesini, çarşıda birbirlerine bitişik 3 dükkânı, Kehriz arasında meyveli ve meyvesiz ağaçlardan oluşan bir sulu bahçeyi, beş yüz tiyek bir üzüm bağını, bir mamur kab ve yakınında bulanan bin beş yüz tiyek "şitil" (fidan) üzüm bağı ile civarında yedi kile tohum ekilebilir bir tarlayı vakfetmiştir. Hayatta oldukça vakıf gelirine tasarruf etmek isteyen Zeynep Hatun, Babü'l-Harran Mahallesi'nde bulunan Hacı Mescidi'nin kandilleri için susam yağı alacaktır. Vefatından sonra ise "Huri Kızı" evladından Mehmed, Ali ve Raziye mutasarrıf olacaklar ve adı geçen mescidin kandil yağı masrafını karşılamaya devam edeceklerdir. Onlardan biri çocuksuz vefat ederse hisseleri erkek ve kız kardeşlerine geçecektir. Söz konusu kimselere ait neslin kesilmesi halinde ise vakıf Haremeyn evkafına dâhil edilecektir.[117]

İsmine XIX. yüzyıla ait kadı sicillerinde de rastladığımız bu vakıf zamanla ilk mütevellisi Mustafa Efendi'ye nisbetle Şeyh Mustafa Vakfı olarak meşhur olmuştur. Ancak 1885 yılında görülen bir dava kaydında, evlâdı vakıftan Salih b. Teymuroğlu Teymur, söz konusu vakfın Şeyh Mustafa olarak bilinse de ceddeleri Zeynep Hatun tarafından kurulduğunu ve tevliyet ile vâridât-ı vakfın evlâda meşrût olduğunu belirtmiştir. Aynı kayıtta, daha önce vefat etmiş olan mütevellinin yerine, vakfın ehli mürtezikasından olan ve diğer evladı vakfın da rızasını alan yukarıda ismini zikrettiğimiz Salih Efendi'nin getirildiği yer almaktadır.[118]

117 VGMA, 1884, 1-1.

118 UŞS, 226/485-155.

**31. Zeynel Kızı Vakfı:** Evlâda meşrut olan bu vakfın ismi şer'i mahkeme kayıtlarında yer almaktadır. 1860 senesine ait bu sicil kaydında vakfın ismi, "*Aynzeliha bint Zeynel Vakfi*" şeklinde yer almaktadır. Narıncı Mahallesi'nde vakfa ait bir bâb menzil, kışın şiddetinden dolayı harabe hale gelmiş ve tamir için 3000 kuruş civarında bir masraf gerekmiştir. Vakıf mütevellileri, Eski Kehriz nam mahalde vakfın da hissedarı olduğu bahçedeki meyveli-meyvesiz ağaçları kesip kerestelerini satmak suretiyle menzilin ihtiyaç duyduğu tamiri yapmaya çalışmışlardır.[119] Vakfın şartları hakkında ise herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

Osmanlı döneminde Urfa'daki gayrimüslimler, Müslüman ahali gibi vakıf tesis ederek, mabetlerinin ve milletlerinin çeşitli hizmetlerini bu vakıflar aracılığıyla sağlamaya çalışmışlardır. Bu vakıflar Müslüman vakıfları gibi şahıs adlarıyla anılan müstakil vakıflar olmayıp kilise, manastır veya diğer dini yapılara yapılan bağışlar şeklindedir. Urfa'da kiliselere bağışta bulunmak suretiyle vakıf kuran gayrimüslimler arasında kadınlar da mevcuttur.

**32. Ağisa Hatun Vakıf:** Vakfın banisi Esmeroğlu Taşçı Kivork'un kızı Ağisa'dır. Vakfiye 20 Zilkade 1315 (12 Nisan 1898) günü Ağisa'nın Telfutur Mahallesindeki evinde bazı Ermenilerin de hazır olduğu meclis huzurunda mahkeme kâtibi Hocazade Salih Efendi tarafından kaydedilmiştir. Vakıf mütevellisi olarak Ermeni murahhas vekili Ananya v. Ruhbanyan Hezaryan'ın belirlendiği vakfiyede Telfutur mahallesindeki evini vakfetmiştir. Evin yıllık gelirinden tamir fazlasının "Ermeni milleti kenisasında mektephane fukarasına" sarf edilmesini şart olarak belirlemiştir.[120]

**33. Dehriye vt. Agop Vakfı:** Vakfın kurucusu Gerz Mahallesi Ermenilerinden Dehriye bt. Agop'tur. Vakfiyesi, 17 Safer 1316 (7 Temmuz 1898) tarihinde şeri mahkeme tarafından tescil edilmiştir. Dehriye Hatun, Urfa Ermeni Cemaati murahhas vekili Ananya Efendi'yi mütevelli tayin ederek, Gerz Mahallesi'nde daha önce vefat eden kızı Makrit'ten kendisine 3/8'ü miras kalan evdeki hissesini vakfetmiştir. Vakfiyede, evin mütevelli eliyle kiraya verilerek elde edilecek yıllık gelirin öncelikle evin tamirine harcanmasını istemiştir. Buradan arta kalan gelirin yarısını Büyük Kilise'de yer alan mektebhane şakirdanının fukarasına diğer yarısını ise Büyük Kilise fukarasına tahsis etmiştir.[121]

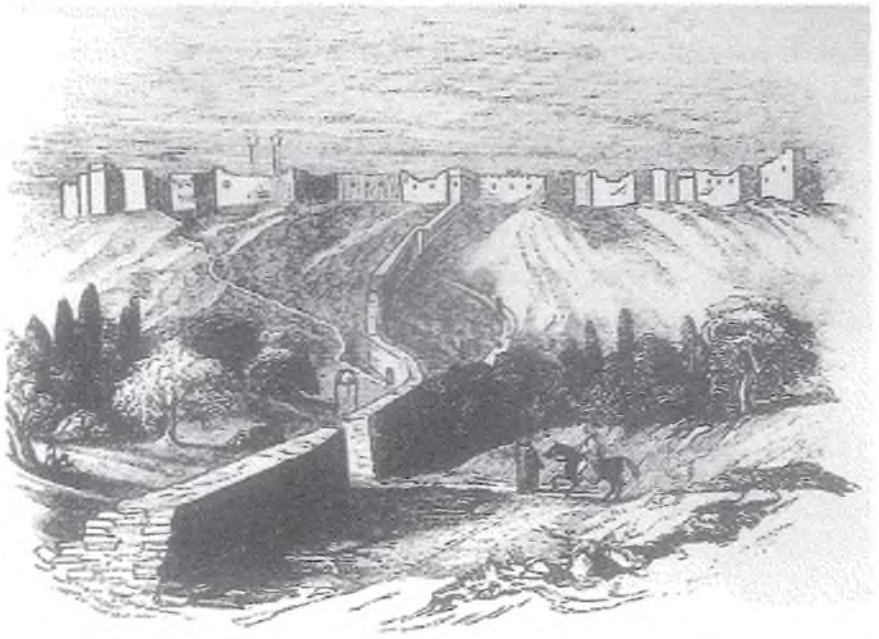

Urfa Kalesi *(G. P. Badger, The Nestorians and..., London, 1850)*

**34. Devheriye vt. Laklakoğlu Kevork Vakfı:** Vakfın bâniyesi Gerz Mahallesi'nden Devheriye vt. Laklakoğlu Kevork v. Hıdan adlı Ermeni kadındır. Vakıf, 14 Şevval 1314 (18 Mart 1897) tarihinde kayıt altına alınarak tescil edilmiştir. Devheriye, Gerz Mahallesi'nde Masbane Sokak'taki 3 oda, bir mahzen, bir divan, bir matbah, bir kuyu ve bir helâyı müştemil evini vakfetmiş, Urfa Ermeni murahhasını vakfa mütevelli tayin etmiştir. Vakfiyede evin mütevelli eliyle kiraya verilerek geliri ile evvela evin gerekli yerlerine tamir yapılması, fazla kalanın Büyük Kilise'de yeniden inşa edilmekte olan Hıristiyan Eytâmı Mektebi'nde eğitim gören şakirdân-ı eytâm fukarasına verilmesi şart koşulmuştur.[122]

119 UŞS, 205, 252-575.
120 UŞS. 216, 190-593.
121 UŞS, 216/270-743.
122 UŞS, 218/361-50.



Hüseyniye Çarşısı

## 5. Değerlendirme

İncelediğimiz dönemde tespit edebildiğimiz kadın vakıflarının sayısı 34'tür. Bunlardan 3 (%9)'si gayrimüslimlere, geri kalan 31 (%91) tanesi Müslüman kadınlara aittir. 34 vakfın 2 (%6)'si 17. yüzyılda, 5 (%15)'ü 18. yüzyılda, 18 (%53)'sı 19. yüzyılda, 2 (%6)'si 20. yüzyılda kurulmuştur. 7 (%20) vakfın ise kayıt tarihi tespit edilememiştir. Söz konusu 34 vakıftan 24 (%71)'ünün vakfiyesi bugün elimizde mevcuttur. Bu vakfiyelerden bir kısmı şeriyye sicillerinde bir kısmı Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bir kısmı da her ikisinde kayıtlıdır.

Öncelikle 31 adet müslüman vakfından 2 tanesinin hizmet cihetleri belirlenememiştir. Geri kalan 29 vakıftan 12'si tamamen hayrî vakıf, 6'sı tamamen evlâdî vakıf, 6'sı küçük hayırların şart koşulduğu evladî vakıf, 5'i ise hayrî hizmetlerden fazlası evlada meşrût vakıf durumundadır. 3 Gayrimüslim vakfı ise müstakil vakıflar olmayıp kiliseye bağış şeklinde kurulmuşlardır.

Vakıf tesis eden kadınlardan birkaçı paşa yahut şehrin önde gelen eşrafının eşleri olmakla birlikte, çoğunluğu ekonomik açıdan toplumun üst seviyelerinde yer almayan sıradan insanlardır. Müslüman kadınlardan 8 tanesinin hac farizasını yerine getirdiği isimlerinin başındaki hâce sıfatından anlaşılmaktadır. Ancak geriye kalan kadınlardan bazılarının, vakıf tesis ettikten sonra hacca gitmiş olabileceği ihtimali de unutulmamalıdır.

Vakfiyelerden yahut çeşitli davalardan, mülklerini belirlediğimiz vakıflara akâr, yani gelir olmak üzere çok sayıda gayrimenkullün vakfedildiğini görmekteyiz. 31 adet müslüman vakfında, 18 ev, 56 dükkân, 22 bahçe, 18 çiftlik, 10 tarla, 3 değirmen, 3 kuyu, 3 fırın, 1 köprü ve şıra yapımı için kullanılan 1 masara vakfedilmiştir. Üç gayrimüslim vakfında ise birer evin vakfedildiği görülmektedir. Bu durum kadınların, ekonomik hayatın içinde bulunduklarının ve gayrimenkul sahibi olduklarının göstergesidir. Bazı kadınların aynı anda birkaç mülk vakfetmiş olması, sahip oldukları zenginliğin derecesini göstermesi bakımından önemlidir.

Evladiye vakıflarında, vakıfların tevliyeti evlada meşrut kılınmıştır. Adile bt. Ali, Hace Dursun Hatun, Medine bt. İsmail, Rahime Hatun ve Hatice Hatun vefatlarına kadar tevliyetin kendilerinde kalmasını şart koşmuşlardır. Bilindiği gibi vakfiyelerde çoğu zaman vâkıf evladının yahut vakfı idare edecek kimseleri neslinin kesilmesi halinde, vakfın ne şekilde idare edileceği hususuna da açıklık getirilmiştir. İncelen vakıfların bir kısmında bu duruma bir açıklık getirilmemişse de çoğunda, nesli evladın inkırazı halinde vakıfların Haremeyn Evkafı'na ilhakı istenmiştir. Fatma bint Haşim,

Hatice Hatun, Dursun Hatun, Uzunoğlu kızı ve Vesile Hatun vakıflarında ise gelirin bir kısmı ya da tamamını bağışta bulundukları cami ve mescitlerin vakfına ilhakı şart koşmuştur. Hacce Emine Hatun ise bu durumda, kadı tarafından salih bir kimsenin mütevelli tayin edilmesini talep etmiştir. Gayrimüslim vakıflarında tevliyet, Urfa Ermeni cemaatine murahhas olacak kişinin uhdesine bırakılmıştır.

Hiç şüphesiz İslam'da vakıfların asıl amacı ve kuruluş gayesi Allah'ın rızası niyetiyle mahlûkata hizmettir. Konuya bu çerçevede baktığımızda yukarıda zikrettiğimiz gibi bazı vakıfların vakfiyeleri mevcut olmadığından hizmet cihetlerinin kapsamını tam olarak tespit edebilmek güç görünmektedir. Ancak büyük bir kısmında insanlar için çeşitli hayri hizmetlerin şart koşulduğu anlaşılmaktadır. Bunlar, çeşme ve kuyu hizmetleri, cami ve mescitlerin çeşitli ihtiyaçlarının temini, Haremeyn Evkafı ve diğer mevcut vakıflara kaynak oluşturma, medrese inşası, mekteplerde eğitim faaliyetlerinin sürdürülmesine destek olma, köprü yapma, ihtiyaç sahibi yakınlara mesken tedariki, yılın belirli zamanlarında fakirlerin doyurulması ve onlara et dağıtılması, Kur'an ve mevlit okutulması gibi dini hizmetlerin ifasıdır. 3 gayrimüslim vakfiyesinde ise, Büyük Kilise bünyesinde yer alan mektepteki öğrencilerin, yetimlerin ve fakirlerin ihtiyaçlarının karşılanması amaçlanmıştır.

**Sonuç**

Tarihimizin önemli bir parçası ve hayır yarışının önemli bir meyvesi olan vakıf müessesesinin öncüleri, sanıldığı gibi yalnız erkekler değildir. Bilhassa Osmanlı döneminde kadınlar da bu hayır yarışına geniş ölçüde katılmış ve varlığı günümüze kadar devam eden birçok eser bırakmışlardır. Tespitlerimize göre 19. yüzyılda Urfa'da ikisi gayrimüslimlere ait olmak üzere 34 kadın vakfı mevcuttur. Aynı dönemde şehirde 200 civarında vakıf olduğu hesaba katıldığında, kadın vakıflarının tüm vakıflar içinde yaklaşık %17 gibi bir orana tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Bu kadınlardan sadece bir paşa eşi olan Ümmügülsüm Hatun 18. yüzyılda kurduğu vakıfla büyük bir medrese inşa ettirmiştir. Saide Kadın'ın da Ulu Camii bünyesinde bir medrese yaptırdığına dair kayıtlar, vakfiyesi bulunmadığı için ihtiyatla karşılanmalıdır. Malî açıdan büyük vakıflara gücü yetmeyen diğer kadınlar ise imkânları ölçüsünde daha küçük vakıflar kurarak yapılmış olan cami, medrese, çeşme gibi vakıf eserlerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle bu hizmetlere katkıda bulunmuşlardır.

Malını vakıf kurmak suretiyle evladına bırakan çok sayıda kadın da mevcut olmakla birlikte bunların önemli bir kısmı, hayır yapmayı da unutmamış ve vakfettiği mülkün senevî gelirinden cüzî de olsa bir miktarını hayır müesseselerinin ihtiyaçları için şart koşmuştur. Evladiye vakıflarının çoğunda gördüğümüz bu durum şehir kadınlarının, dünya hayatında, az da olsa devamlı bir hayırla yâd edilmeye vesile olacak ameller bırakmaya çalıştığını göstermektedir. Ancak diğer Osmanlı şehirleriyle karşılaştırıldığında burada evladiye vakıflarının yaygın olduğu göze çarpmaktadır. Çoğu şehirde kadınların cami görevlilerinin maaşları için yaptığı vakıflara ise Urfa'da hiç karşılaşılmamaktadır. Camilere yapılan vakıflar, görevli maaşlarına katkı mahiyetinde olmayıp yapıların onarım, aydınlatma ve tefrişat ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir.

Genelde Osmanlı'da özel de ise Urfa'da kurulmuş olan kadın vakıflarının hizmet sahalarına bakıldığında, mütevazı bir çerçevede de olsa diğer vakıflar gibi toplumun ihtiyaçlarına ve sosyal sorunlarına çözüm arandığı söylenebilir. Hiç şüphesiz böyle bir anlayışın oluşması toplumun ihtiyaçlarını bilmek ve hissetmekle mümkündür. Dolayısıyla vakıf konusundaki kayıtlar bize, Osmanlı kadınının içinde yaşadığı topluma karşı sorumluluk hissiyle hareket ettiğini ve cemiyetin bir ferdi olarak üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmeye çalıştığını göstermektedir. Birçok kadının, sahip olduğu malı toplum için harcamaktan geri durmamış olması bu sorumluluğun bir neticesidir. Bu durum aile yapısında ataerkil özelliklerin daha belirgin hissedildiği Urfa'da da kadınların, sosyal hayatta güçlü bir şekilde yer aldığını ve bir kısmının malını vakıf yoluyla çocuklara bırakırken diğer bir kısmının sahip olduğu maddî imkânları beraber yaşadığı insanlar için harcamaktan geri durmadığını göstermektedir.

## Kaynakça

### Arşiv Kaynakları

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

EV.d. (Evkâf defteri) 11891, 12373, 12979, 15803, 16237, 16461;

MF.MKT. (Maarif, Mektubi), 351-6-22.

2. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA),

Defter No; 588, 618, 734, 1760, 1884, 1993, 2150, 2167.

3. Urfa Şeriyye Sicili (UŞS),

Defter No: 204, 205, 206, 207, 208, 210, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 225, 226, 227, 228.

### Basılı Kaynaklar

Akgündüz, Ahmet, İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, İstanbul 1996.

Aydın, M. Akif, "Kadın (İslam'da Kadın)", DİA, İstanbul 2001, XXIV, 86-94.

Bayraktar, Hilmi, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2007.

Belâzurî, Futûhu'l-Buldân, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 2000.

Bilmen, Ömer Nasuhî, Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhat-ı Fıkhiyye Kamusu, İstanbul ty.

Birecikli, İ. Burak, "Medine-i Urfa Şeriyye Sicillerine (204, 205, 218, 225 No'lu) Göre Urfa Kazası'nda Vakıflar 1845-1899", Vakıflar Dergisi, Ankara 2012, Sayı 37, 245-264.

Bizbirlik, Alpay, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliğinde Vakıflar, TTK, Ankara 2002.

Can, Sevim, "Osmanlı Devleti'nde Vakıf Kuran Kadınlar", Diyanet, 1999, Sayı 108, 63-66.

Karakaş, Mahmut, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Konya 2012.

Karakeçili, Enver, Hurufat Defterlerine Göre Ruha Kazası, Şurkav Yayınları, Şanlıurfa 2017.

Karaman, Hayreddin, Mukayeseli İslam Hukuku, İstanbul 2002.

Kasar, Veysel, "Vakıf Düşüncesi", Harran Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Şanlıurfa 1999, V, 299-320.

Kazıcı, Ziya, İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 2001.

_____, İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar, Marifet Yayınları, İstanbul 1985.

_____, Osmanlı Vakıf Medeniyeti, Bilge Yayınları, İstanbul 2003.

_____, Kazıcı, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa'daki Vakıf Hizmetleri", Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 1987-1988, Sayı 5-6, 85-102.

Keskin, Yusuf Ziya "İslam'da Vakıf ve Toplum Açısından Önemi", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1996, Sayı 2, 181-192.

Kozak, İ. Erol, Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf, Akabe Yayınları, İstanbul 1985.

Kuran, İ. Ercüment, "Vakıf Müessesesinin Mahiyeti ve Günümüzde Değerlendirilmesi", Türk Çağdaşlaşması, Derleyen, Mehmet Erdoğan, Akçağ Yayınları, Ankara 1997.

Kürkçüoğlu, Cihat, Şanlıurfa Su Mimarisi, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992.

_____, Şanlıurfa Camileri, Şurkav Yayınları, Ankara 1993.

Maarif Salnamesi, 1318 Tarihli, İSAM Kütüphanesi.

Pakalın, M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1972.

Roded, Ruth M., "Osmanlı Tarihine Cinsiyetçi Açıdan Bakılması", Osmanlı, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, Cilt 5, 418-427.

Sancar, Aslı, Osmanlı Kadını, Kaynak Yayınları, İzmir 2009.

Şeker, Mehmet, İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.

Şeşen, Ramazan, Selahaddin Eyyubî ve Devlet, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.

Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar - Hanım Sultan Vakfiyeleri, Ed. Tülây Duran, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul Araştırma Merkezi, İstanbul 1990.

Taş, Yasin, Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900), Hiper Yayın, İstanbul 2019.

_____, "Erzincan Vakfiyeleri Üzerine Bir Değerlendirme", Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar II, Ed. Hasan Selim Kıroğlu, Gece Kitaplığı, Ankara 2020, Cilt 3, 295-314.

Toska, Zehra, "İstanbul Hayalhânesinde Beliren Kadın Simaları", Osmanlı, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, Cilt 5, 458-465.

Turan, Ahmet Nezihi, XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı, Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı, Şanlıurfa 2005.

Turgut, Bahattin, Urfa Vakıfları (1850-1900), Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2020.

Üner, Mehmet Emin, Osmanlı'dan Cumhuriyete Urfa Tarihi, Şanlıurfa İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2009.

Yediyıldız, Bahaeddin "XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi", Vakıflar Dergisi, Ankara 1982, XV, 23-53.

Yüksel, Hasan, "Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadınlar (XVI-XVII Yüzyıllar)", Osmanlı Ansiklopedisi, Ankara 2000, V, 49-55.

Zarınebaf-Shahr, Fariba, "Kentsel Alana Kadının Katılımı: XVIII. Yüzyıl İstanbul'unda Kadın Vakıfları", Çev. Burcu Özdemir, Türkler, Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri, Ankara 2002, Cilt 14, 15-24.

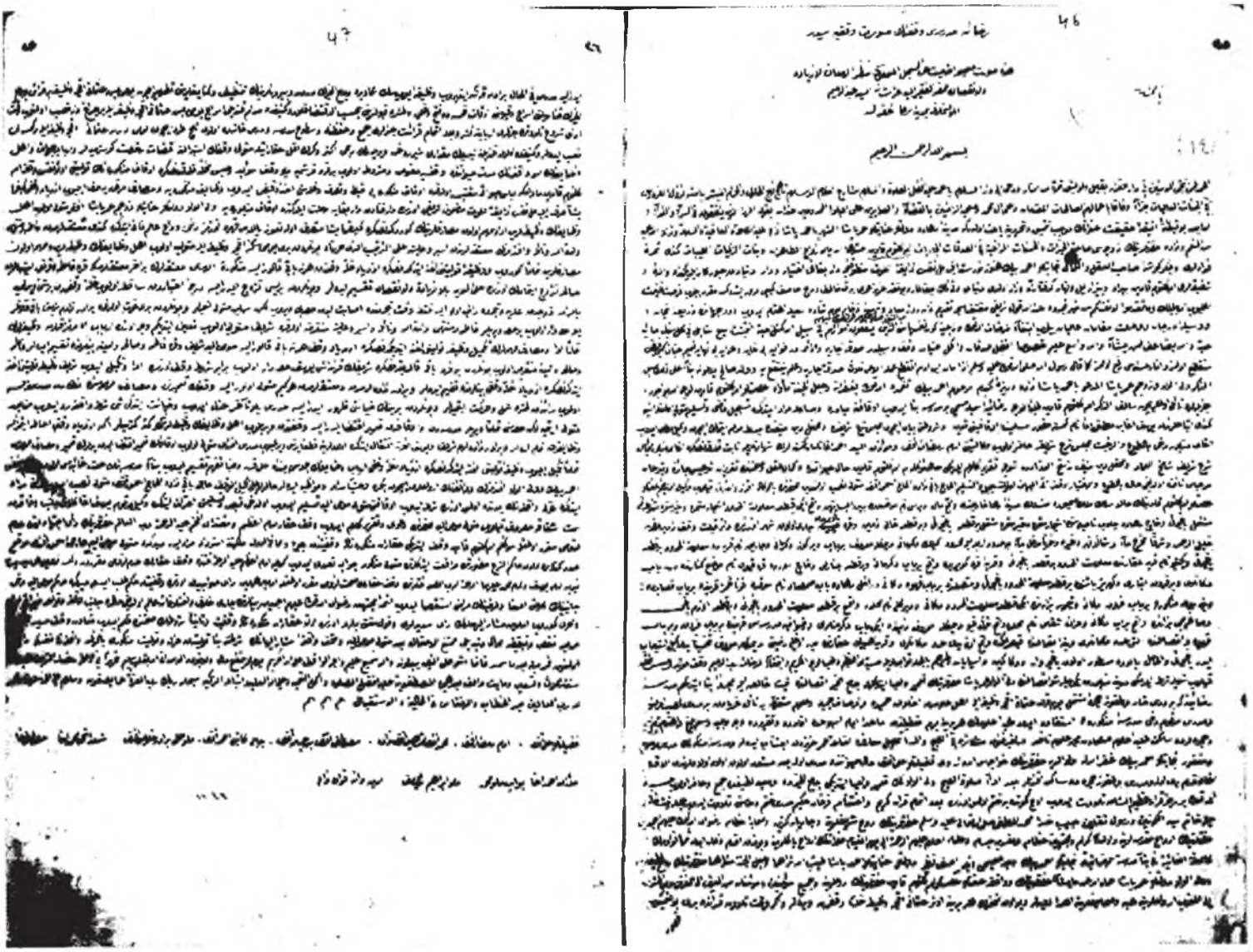

Ek. 1. Ümmügülsüm Kadın Vakfiyesi (Rızaiye Medresesi Vakfiyesi)

VGMA, 2167, 46-14

*Ve gül Nemrud'un yaktığı ateşte açan*
*Koncalanan açılan gelişen İbrahim'in elinde*
*Tatlı bir su içe gerçekler saçan bir mağara*
*Urfa'da yıldızların yıldızdan ayın aydan*
*Günün günden fazla bir şey olduğu orada*
*Uzanan bir yarı ölü eli kirazdan kiraza*
*Kirazsa bebeğin ıraklığı bozmamakta korumakta*
*İçilemeyen bir su bardakta*
*Aklı düzeltmenin mümkünü kutsal balıklarda*

**Sezai Karakoç**

Rızvaniye Camii ve Halilü'r-Rahman Hamamı *(Desen: Dr. Burhan Vural)*



# ŞANLIURFA VAKIF MEDRESELERİ

Prof. Dr. Mehmet MEMİŞ



Solda Rızvaniye Camii Avlu Kapısı, sağda Halilü'r-Rahman Karakolu *(Desen: Dr. Burhan Vural)*

Eğitim-öğretim konusu Müslümanların vakıflar yoluyla topluma hizmette bulunmayı amaçladıkları en önemli alanlardan birini teşkil etmektedir. İslam dininin ilme ve öğrenmeye verdiği ehemmiyet Müslümanları her fırsatta ilim öğrenmeye ve öğretmeye yöneltmiştir. Bu hususta Kur'an ayetleri ve Hz. Muhammed (a.s.) ın hadislerinde teşvik mahiyetinde birçok ifadenin bulunduğu malumdur.[1] Hz. Peygamber (a.s.) zamanında, onun suffe meclisinde başlayan eğitim faaliyetleri, daha sonra camilerde devam etmiş, camilerin giderek artan bu faaliyetlere yeterince cevap verememesi neticesinde, buralardan ayrı eğitim kurumları yapma ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bu ihtiyaca bağlı olarak, İslam coğrafyasının muhtelif merkezlerinde müstakil medreselerin inşasına başlanmış ve asırlar içinde bu yapılar İslam mimarisinin en önemli yapı gruplarından birini meydana getirmiştir.[2]

Bütün Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Urfa şehrinde de, toplumun çeşitli alanlardaki sosyal ihtiyaçları vakıflar aracılığı ile karşılanmıştır. Gerek Urfalı hayırseverler ve gerekse o bölgede görev yapan devlet adamları tarafından kurulmuş olan vakıflar, bir taraftan yaptıkları mimari eserlerle şehrin imarına katkı sağlarken, diğer yandan istihdam ettikleri eğitimci ve yardımcı personel aracılığı ile de eğitim alanında şehir halkına hizmet vermişlerdir. Bu amaçla vakıflar tarafından birçok medrese ve mektep inşa edildiği vakfiye kayıtlarından anlaşılmaktadır.

1 İlim öğrenmeyi teşvik eden; *"...Rabbim, benim ilmimi artır de."* (Tâhâ, 20/114), *"...Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak temiz akıl sâhipleridir ki (bunları) hakkıyla düşünür."* (Zümer, 39/9), *"...Allah'tan, kulları içinde ancak âlimler korkar..."* (Fâtır, 35/28), meâlindeki ayetlerle; *"Âlimin âbide üstünlüğü, ayın diğer yıldızlara üstünlüğü gibidir, âlimler peygamberlerin vârisleridir."* (Ebû Dâvud, *Sünen*, İlm, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.V, s. 196), *"Hikmet müminin kaybolmuş malıdır, onu nerede bulursa alır."* (İbn-i Mâce, *Sünen*, Zühd, 15; Tırmizî, *Sünen*, İlm, 19), *"İlim talebi için yola çıkan kimse dönünceye kadar Allah yolundadır."* (Tirmizî, *Sünen*, İlm, 2), *"Kim ilim talep ederse, bu iş geçmişteki günahlarına keffaret olur"* (Tirmizî, *Sünen*, İlm, 2), *"Yeryüzündeki âlimler, gökteki yıldızlar gibidir."* (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.III, s. 156) anlamındaki hadis-i şerifler bunlardan bazılarıdır.

2 Mehmet Memiş, *Tarihçe ve Mimari Özellikleriyle Şanlıurfa Medreseleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 9,10.

Muhtelif kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, geçmişte Urfa şehir merkezinde yirmiden fazla medresenin inşa edildiği bilinmektedir. Ancak bu yapıların birçoğu zaman içinde yeri dahi belli olmayacak şekilde ortadan kaybolmuştur. Vaktiyle bu şehirde faaliyette bulunduğu yazılı kaynaklardan tespit edilebilen ancak günümüze ulaşamayan medreseler; Hasan Padişah (XV. yüzyılın üçüncü çeyreği), Temürboğa (XVI. Asrın ilk yarısı ?), Firuz Bey (1056/1646 tarihinden önce), İhlâsiye (1051/1641?), Şabâniye (1115/1703), Sultan Burhan (1115/1704 tarihinden önce), Hamîs Efendi / Hamîsiye (1137/1724-1725), Abdurrahman Efendi / Harrankapı (1133/1721), Rahîmiye (XVIII. Yüzyıl ortaları), Rahmâniye (1164/1751), Haydâriye / Haydar Ağa (1169/1755-1756), Rızâiye / Kutbeddin (1192/1778) ve Sâkıbiye (1279/1862-1863) medreseleridir. Kısmen de olsa günümüze gelebilenler ise; Salahaddin Eyyûbî / Ulu Cami (587/1191), Halîlürrahman (1056/1646 tarihinden önce), Abbâsiye / Abbas Ağa (1107/1695-1696), İbrâhimiye / Dabbağhâne (1136/1723), Rıdvâniye (1149/1736-1737), Süleyman Ağa / Yusuf Paşa (1164/1751), Nakibzâde İbrâhim Efendi (1196/1781-1782) ve Şehbenderiye (1328/1910) medreseleridir.[3]

Bu kurumların gerek inşası gerekse daha sonraki yıllarda salimen fonksiyonunu devam ettirebilmesi için gerekli olan mali kaynağı karşılamak üzere vakıflar kurulmuş, bu vakıfların işleyiş kurallarıyla muhtelif gelir kaynaklarını belirleyen bir veya birden fazla vakfiyesi hazırlanmıştır. Aynı zamanda vakfın nizamnamesi mahiyetindeki bu vakfiyeler, vakfın yönetiminden tutun, binaların tamir, bakım, aydınlatma ve tefrîşi gibi zorunlu harcamalarına, kütüphane tesisinden su hizmetlerine, çeşitli birimlerde hizmet veren görevlilerinin maaşlarından talebelerin masraflarına kadar yapılacak iş ve harcamalarla ilgili detaylı bilgiler içermektedir.[4]

Yukarıda da ifade edildiği gibi Urfa'da Osmanlı döneminde inşa edilmiş olan medreselerin tamamının birer vakıf eseri olduğunu söylemek mümkündür. Günümüze ulaşan vakıf medreseleri aşağıda ayrıca ele alınacaktır. Ancak, vakfiyelerden ve diğer yazılı kaynaklardan anlaşıldığına göre, Şanlıurfa'da geçmişte vakıflar aracılığıyla inşa edilmiş olan ama zamanımıza ulaşamayan medreselerin sayısı da az değildir. Bu medreselerin nerede, ne zaman ve kim tarafından yapıldığı hakkında kısa da olsa bilgi vermekte fayda görüyoruz:

İhlâsiye Medresesi'nin, aynı adı taşıyan cami ile birlikte, İmam Mahmud Efendi'nin oğlu Hacı Mûsâ Efendi tarafından, Bâbül Emir Mahallesi'nde, bugünkü Divanyolu Caddesi'nin batı kenarında inşa ettirildiği, evâhir-i Rebîulevvel 1051 (1641) tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır.[5] İhlâsiye (Kardeşler) Camii ve Medresesi'nin yerinde, 1995-96 yıllarında yeni bir cami inşa edilmiştir. Urfa eşrafından Abdünnebî Çelebi oğlu Hacı Şa'bân Efendi, Tanlık Mahallesi'nde, yanında bir mescid ve bir de han ile birlikte, bir dershane ve on odadan oluşan Şa'bâniye Medresesini inşa ettirdiğini 1115 (1703) tarihli vakfiyesinde zikretmektedir.[6] Bugün mevcut olmayan Hamîsiye Medresesi, Hacı Hamîs Efendi tarafından Şanlıurfa'nın Harrankapı Mahallesi'nde inşa edilmiş, 1137 (1724-1725) tarihinde de vakfiyesi düzenlenmiştir.[7] Medrese de bu tarihte veya bu tarihten önceki birkaç yıl zarfında inşa edilmiş olmalıdır. Evâil-i Receb 1137 (Mart 1725) tarihli vakfiyesinden, Bâbül Emir Mahallesi sakinlerinden Mustafa Çelebi oğlu Hâcı Abdurrahman Efendi'nin kendi adıyla anılan medresesini, şehrin eski kapılarından biri olan Harran Kapısının karşısında hâlen mevcut bulunan Hacı Lütfullah Camii'nin avlusunda yaptırdığı anlaşılmaktadır.[8] Hacı Abdürrahîm Efendi tarafından yaptırılan Rahîmiye Medresesi'nin ise Akarbaşı mevkiinde, bugünkü Hasan Padişah Camii avlusunun doğu tarafına bitişik durumda

3 Mehmet Memiş, "Medreseler", Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat, ed: Yusuf Ziya Keskin, TDV Yayınları, Ankara 2011, s. 157-188.

4 Vakıflar eliyle yürütülen bu hizmetler hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Memiş, "Osmanlı Dönemi Urfa Vakıflarının Eğitim Öğretim alanındaki Hizmetleri", Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans, Ed: Fuat Aydın-vd., Mahya Yayınları, İstanbul 2018, s. 503-532.

5 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 608/2, s. 324.

6 "Şa'bâniye Vakfı"nın vakfiye örneğinden (Mahmut Karakaş Arşivi/Ş.Urfa)

7 Urfa Şer'î Mahkeme Sicilleri, No: 227, s. 98, Kayıt No: 16.

8 "Abdurrahman b. Mustafa Çelebi Vakfı" nın vakfiye sûreti, (Mahmut Karakaş arşivi/ Şanlıurfa).

bulunduğu gurre-i Receb 1181 (Kasım 1767) tarihli vakfiyesinde belirtilmiştir.[9] 1939 yılındaki yol genişletme çalışmaları sırasında yıkılan[10] medresenin yerinde sonradan yeni yapılar yapılmıştır.

Urfa Şeri Mahkeme sicillerinde mevcut, 12 Safer 1312 (16 Ağustos 1894) tarihli, medrese vakfının tevliyet davası ile ilgili bir arîzadan anlaşıldığına göre; şehrin neresinde bulunduğu hususunda bilgi edinemediğimiz Rahmâniye Medresesi, Abdullah ibni Abdurrahman Efendi tarafından yaptırılmış, 22 Rebîulevvel 1164 (19 Şubat 1751) tarihinde de vakfiyesi düzenlenmiştir.[11] Haydâriye veya Haydarağa Medresesi hakkında ise, banisi Hacı Haydar Ağa bin Muhammed'in 1169 (1755-1756) tarihli vakfiyesinden bilgi edinilmektedir. Haydar Ağa vakfiyesinde, medreseyi inşa ettiği yeri tarif ederken, *"...Medîne-i mezkûre ve mahalle-i mezbûrede vâkî kıbleten Hamîs Efendi Medresesi ve şarken tarîk-ı âmm ve şimâlen yine tarîk ve garben...(vakfiyede yırtık) mescidi ile mahdud... iştirâ eylediğim zeminlere hâlen müceddeden medrese binâ ve tamir...edüb..."*[12] sözleriyle yukarıda geçen ve Harrankapı Mahallesi'nde bulunduğu belirtilen Hamîs Efendi Medresesi'nin yakınında (kuzeyinde) inşa ettiğini zikretmektedir. Ancak günümüze ulaşmış herhangi bir kalıntısı bulunmadığından bu iki medresenin yerlerini tespit etmek mümkün olamamıştır.

Rızâiye Medresesi, vakfiyelerindeki bilgilere göre bugün Oniki Eylül Caddesi'ndeki Basmahâne yakınında yer alan ve 1979 yılında yıkılarak yeniden inşa edilen[13] Kutbeddin Camii (Camiü'l-Hayr) ın bitişiğinde bulunuyordu. Hakkındaki en geniş bilgi, medreseyi yaptıran Ahmetpaşazâde Ömer Paşa'nın eşi Ümmü Gülsüm Hanım'ın bu medrese için hazırladığı vakfiyelerinde yer almaktadır. Evâhir-i Ramazan 1193 (Ekim 1779) tarihli vakfiyesinde geçen ifadelerden, Ümmü Gülsüm Hanımın genç yaşta vefat eden oğlu Ahmet Bey'in ölümüne çok üzüldüğü, bunun üzerine eşi Ömer Paşa, oğlu Ahmet Bey ve kendisi için, ölüm sonrasında da sevabından istifade edebileceği bir sadaka-i cariye olmak üzere Rızâiye Medresesi'ni inşa ettirdiği anlaşılmaktadır. Medrese bir dershane ile dokuz odadan meydana geliyordu.[14] Kutbeddin Camii'nin etrafı bugün konutlarla çevrilmiş olup medreseden bir iz görülmemektedir. Sâkıbiye medresesi ise, tekke, mektep ve cami ile beraber bir külliye halinde yapılmıştır. Şair ve mutasavvıf Muhammed Emin Sâkıb Efendi'nin vakfettiği mülklerini de sıraladığı 25 Zilkade 1286 (27 Şubat 1870) tarihli vakfiyesindeki bilgilere göre; Narıncı Mahallesi'ndeki Akarbaşı Mevkii'nde bulunan bu geniş külliyede, bir Kadirî Dergâhı, bir cami, bir medrese, yaz günlerinde namaz kılmak için bir musalla, bir havuz, bir abdesthane, altı adet hela, bir mutfak, iki büyük ahır, bir meşîhathane, bir misafirhane, bir muvakkithane, bir dershane, kütüphane, mektep ve kırk kadar oda bulunuyordu.[15]

Halîlürrahman Gölü'nün batı kıyısında yer alan Halîlürrahman Medresesi günümüze gelebilen tarihi eserlerdendir. İnşa tarihi ve bânisi hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde "Halîlürrahman Mektebi" olarak bahsettiği[16] yerin bu yapı olduğu tahmin edilmekte ve medresenin, O'nun Urfa'yı ziyaret ettiği 1056 (1646) tarihinden evvel yapıldığı düşünülmektedir. 1288 (1871-1872) tarihli tamir kitabesine göre Sultan Abdülaziz zamanında, Derviş Ali Paşa tarafından tamir edildiği anlaşılan[17] medrese 1930'lu yıllarda satış yoluyla özel mülkiyete geçmiştir. Günümüze ulaşabilen diğer medreselerden sağlam olarak gelenler olduğu gibi kısmen ayakta kalan veya yapıları değişime uğrayanlarda bulunmaktadır. Şanlıurfa merkezinde yer alan bu medreseler inşa edildikleri tarihlere göre şu şekilde sıralanabilir:

9 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 619, s. 105.

10 Cihat Kürkçüoğlu, Yıldız Albümlerinde Urfa, Ankara 2009, s. 41.

11 Urfa Şer'î Mahkeme Sicilleri, No: 219, Kayıt No: 306.

12 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 617, s.105.

13 Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa Câmileri, Ankara 1993, s. 31.

14 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 588, s. 95, 96.

15 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 585, s. 41.

16 Evliya Çelebi Mehmed Zıllî, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, (Ahmed Cevdet tab'ı), İstanbul 1314, c.III, s. 153, 154.

17 Mehmet Memiş, Tarihçe ve Mimari Özellikleriyle Şanlıurfa Medreseleri, s. 26.

## ABBÂSİYE (ABBAS AĞA) MEDRESESİ

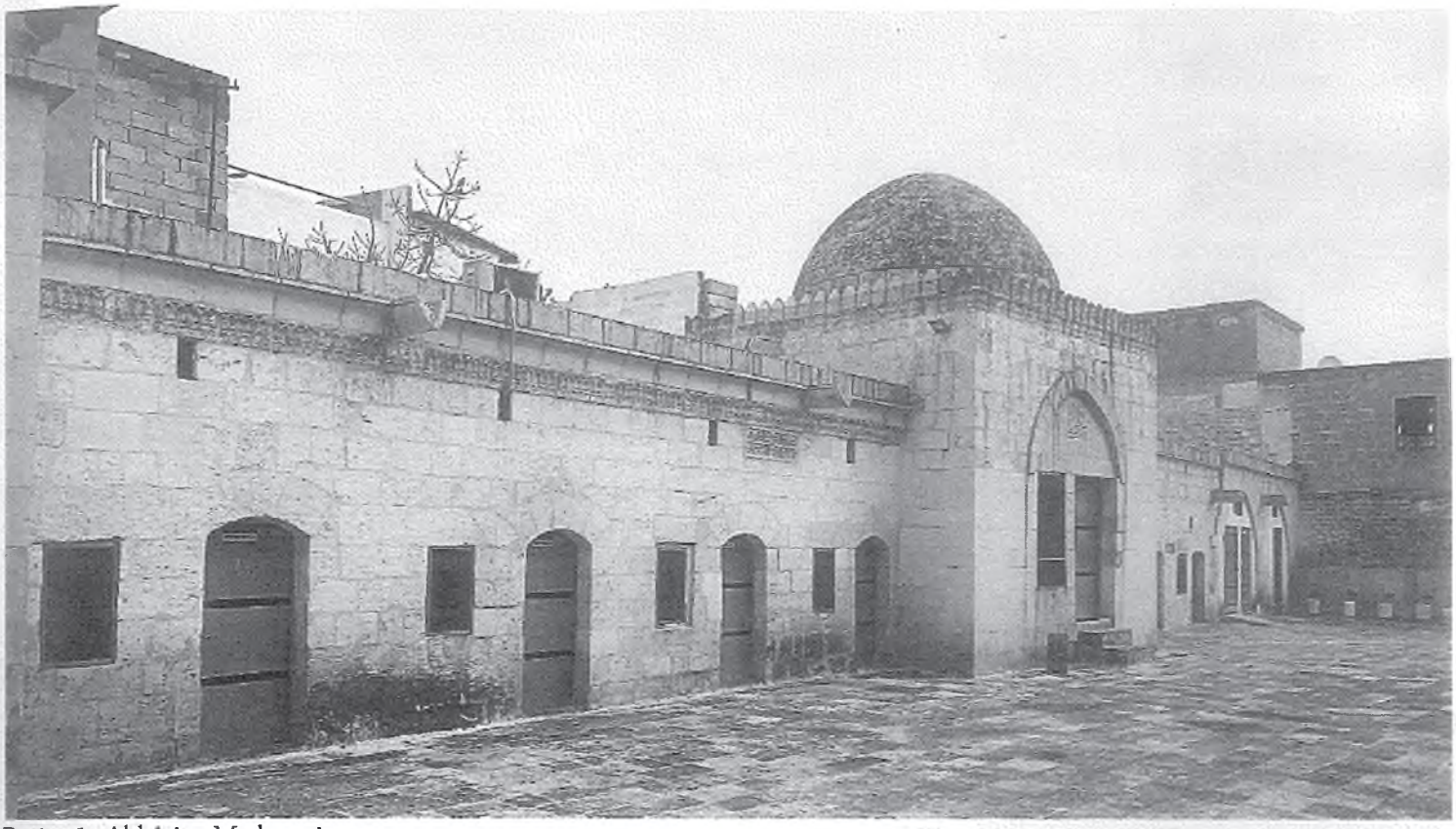

Resim 1- Abbâsiye Medresesi.

Abbâsiye Medresesi, Nimetullah Mahallesi'ndeki Karakol Sokak'ta bulunan Nimetullah Camii'nin (Ak Cami) avlusunun kuzeyinde yer almaktadır. Halen bütün bölümleri ayakta olan medresenin inşâ kitâbesi batıdan üçüncü sıradaki oda kapısının üzerindedir. 0.87 x 0.30 metre ebadında ve iki satır halinde taşa mahkûk celî sülüs inşâ kitabesi medresenin 1107 (1695-1696) târihinde Abbas Ağa tarafından yaptırıldığını bildirmektedir. Metni ve okunuşu şöyledir:

١- بهر تحصيل علوم اشبو مقامه لله بانى مدرسه ايتدكده خلوصيله بنا

٢- نقط مصرعى هاتف ديدى اولدر تاريخ ايلدى بو يدى نو حجره يى عباس آغا- ١١٠٧

*1- Beher tahsîl-i ulûm iş bu makâma lillâh Bânî medrese ettikde hulûsiyle binâ*

*2- Nukat-ı mısraı Hâtıf dedi oldur târih, Eyledi bu yedi nev hücreyi Abbas Ağa - 1107*

Kitabenin son mısraında noktalı harflerle (mu'cem târih ile) 1107 (1695-1696) tarihi düşürülmüştür.

Resim 2- Abbâsiye Medresesi, İnşa Kitabesi.

Bâbül-Emir Mahallesi sâkinlerinden Muhammed oğlu Hâcı Abbas Ağa'nın bu medrese için hazırladığı vakfiyesi evâil-i Muharrem 1108 (Temmuz 1696) tarihini taşımaktadır. Vakfiyede geçen ve: *"...Mahalle-i mezkûrda vâki' Ni'metullah Bey Câmi-i Şerîfi havlisi dâhilinde, medrese olmak üzere müceddeden binâ eylediğim yedi bab hücre ve bir dershâne, hâlis malımdan ihrâc ve ifrâz idüp..."*[18] şeklinde devam eden sözleriyle Abbas Ağa, yerini de belirterek medreseyi kendisinin yaptırdığını ifade etmektedir. Yine bu cümlelerden, medresenin bir dershâne ve yedi oda olarak inşâ edildiği anlaşılmaktadır.

18 VGM., Kültür ve Tescil Dâiresi Arşivi, Defter No: 608/2 s.150.



Resim 2- Abbasiye Medresesi İnşa Kitabesi

Bâni Abbas Ağa'nın, medresedeki vazifeliler için koyduğu şartlar da vakfiyesinde şöyle tespit edilmiştir:

*"...Şöyle şart eyledim ki... tahsîl olunan gallâtından... dershânede bir garîb ehl-i ilm dindar kimesne müderris olup hucerât-ı mezkûrede gurebâdan sâkin olmak üzere tâlib-i ilm eyledikten sonra, beher mâh birer buçuk kuruş vazîfe verem. Ve yedi hücerâta sâkin yedi nefer talebe-i ulûmun beher mâh her birine nısf kuruş vazîfe virem. Ve bir kuruş dahî beher mâh taamları masraflarına sarf olunup ba'de't-taâm mukâbelesini bir müderris ve yedi neferler... bir hatm-i şerîf eyleyip sevâbın rûhuma ihdâ eyleyeler. Cem'an vazîfe ve taâmiyeleri beher mâh altışar kuruş ile mecmû-u seneviyesi yetmiş iki kuruş eder... Ve eyyâm-ı şitâda dört kuruş şirugan iştirâ olunup, her bir müderris ve yedi tâlib-i ilmin sırâcına sarf oluna ve medresenin damına üç kuruş vazîfe ile bir luğkeş tayin eyledim. Edâyı hizmet eyledikten sonra... kendüye verilip tayin eylediğim medrese-i mezkûreye evkâf-ı mezbûr gallâtından masârıf-ı vazîfe-i meşrûta-i mezkûrenin cümlesine bilâ ziyâde velâ noksan sarf eylediklerinden sonra..."*[19]

Buradan da anlaşıldığı gibi Abbas Ağa, medresenin masraflarını karşılamak için vakfettiği gelir kaynaklarını saydıktan sonra bu gelirlerin, yapının ve çalışanların ihtiyaçlarına sarfı hususunda da bazı kurallar koymuştur. Buna göre medresede ehl-i ilim ve dindar biri müderris olup yedi odada yedi talebe kalacak. Yeme, içme ve diğer masrafları için her talebeye aylık altışar kuruştan senede yetmiş iki kuruş verilecek. Müderris ve talebeler vâkıfın ruhu için her ay bir Kur'an hatmi yapacak. Kış günlerinde dört kuruşa yakıt alınıp müderris ve talebeler için sarfedilecek. Medresede görev yapan luğkeşe[20] aylık üç kuruş maaş verilecektir.

Hurûfat defterlerinde yer alan ders-iâmm, müderris ve loğkeş gibi görevlilerin atama kayıtlarından, XVII. Asır sonlarında eğitim hayatına başlayan Abbâsiye Medresesi'nin XVIII. Asır boyunca faaliyetini aralıksız sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Yine 26 Rebîulâhir 1218 (15 Ağustos 1803) tarihinde müderrislik vazifesinin ulemadan Hacı Mehmed Efendi'ye verilmesi, 17 Zilkade 1239 (14 Temmuz 1824) tarihinde de Seyyid Halil'in yerine oğlu Seyyid Osman'ın müderris olarak tayin edilmesi XIX. Yüzyılın ilk yarısında da medresenin faal olduğunu göstermektedir.[21] 15 Receb 1225 (16 Ağustos 1810) tarihinde bu medreseye ibtidâ-i hâric derecesi verilmiştir.[22]

19 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi. Defter No: 608/2 s.150.

20 Luğ (loğ): Çamur sıvalı damların pekiştirilmesi için kullanılan taş silindir anlamındadır. (Bk. Şemseddin Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1317, s. 1247). Luğkeş ise bu aleti kullanan kişidir.

21 Enver Karakeçili, *Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazâsı*, ŞURKAV Yayınları, Şanlıurfa 2017, s. 145,146.

22 Murat Akgündüz, *Osmanlı Dönemi Urfa Medreseleri ve Terisat Hayatı*, İstem Dergisi, Konya 2008, sy 11, s.116



Resim 3- Abbasiye Medresesi'nin Dershanesi.

**Mimârî:** Medresenin odaları, Nimetullah Camii giriş kapısının karşısına düşen kubbeli türbenin (dershane) iki yanında sıralanmıştır. Doğu batı yönünde 31.00 metre cephe uzunluğuna sahip olan medresenin, birer kapı ve birer pencereyle güneye açılan, dikdörtgen planlı, beşik tonozlu odalarından üçü doğuda, dört tanesi de batı taraftadır. Uzun kenarları 4.20 metre olan bu odaların genişlikleri ortalama 2.00 metre kadardır. Batıdan ikinci ve dördüncü sırada bulunan odaların kuzey cephelerinde de birer pencere mevcuttur. Doğu taraftaki odanın pencere lentosu üzerine ortada altı kollu yıldız ve etrafında altıgenlerden oluşan geometrik desenli bir madalyon işlenmiştir. Bu odanın devâmında, üç pâye üzerine oturmuş iki sivri kemer gözüyle güneye açılan, çift çapraz tonoz örtülü, 7.00 metre uzunluğunda dikdörtgen planlı bir bölüm daha bulunmaktadır.

Medrese manzumesinin orta kısmında yer alan kubbe örtülü türbenin güney cephesinde üç satır halinde taşa mahkûk bir kitabe vardır (Resim-4). Türbede medfun kişilerin isimlerinin yer aldığı, 0.40 x 0.45 metre ölçülerindeki bu celî sülüs kitabe halen sağlam ve okunaklı durumda olup metni ve okunuşu şöyledir:



Resim 4- Nimetullah Bey ve Ali Bey'e Ait Türbe Kitabesi (1997

١- زير زمين حجره ده مدفون مرحومله فاتحه
٢- روز بك الشهير نعمت الله بك سنه ٧٢٩ هجرى
٣- على بك ابن لطفى بك سنه ١٠٠٣

*1- Zîr-i zemîn-i hücrede medfûn merhumlara fâtiha*
*2- Rûz Beğ eş-şehîr Ni'metullah Beğ, sene: 927 Hicrî (1521)*
*3- Ali Beğ ibn-i Lütfî Beğ, sene: 1003 (1597)*

Türbenin doğusundaki odadan, merdivenle beşik tonozlu cenazelik katına inilmaktedir. 3.60 x 3.55 metre ölçülerindeki bu mahzende üç kabir bulunmaktadır (Resim-5). Bunlardan işlemeli sandukası ile kuzeyde yer alanı, Nimetullah Bey namı ile tanınan Rûz Bey'e, ortadaki Rûz Bey'in validesine, güneydeki ise Ali Bey ibn-i Lütfi Bey'e aittir.

Cenazelik katının üzerindeki bir kapı ve bir pencere ile güneye açılan ve aynı zamanda dershane olarak kullanılan 3.70 x 3.70 metre ölçülerindeki kare planlı türbe kısmı diğer odalardan biraz daha ileriye çıkıntılı durumdadır. Kubbe geçişlerinin mukarnaslı pandantiflerle sağlandığı dershanenin kuzey ve batı duvarlarında iç içe çift sivri kemerli birer niş bulunmaktadır (Resim-6).



Resim 5- Medrese Dershanesinin Alt Katında Bulunan Mezarlar.

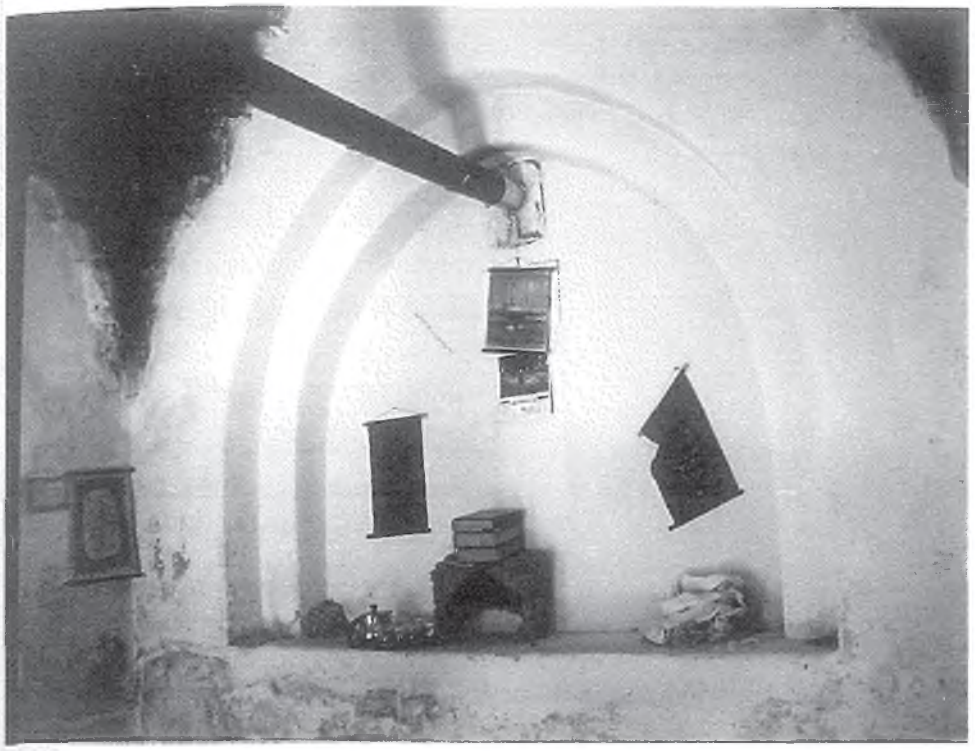

Resim 6- Abbâsiye Medresesi, Dershane İçinden.

Abbas Ağa'nın, dershaneden söz ederken: *"...Tamîr eylediğim sâli-fü'z-zikr dershânede bir garîb ehl-i ilm dindar kimesne müderris olup, hücerât-ı mezkûrede gurebâdan sâkin olmak üzere tâlib-i ilm eyledikten sonra..."*[23] şeklinde bahsetmesi, onun dershaneyi daha evvel mevcut olan bir yapıyı tamir ederek oluşturduğunu göstermektedir. Türbenin kitabe tarihi daha eski olduğuna göre, önceden dört tarafı açık baldeken türbe tipinde inşa edilmiş olan bu yapı, medresenin inşası esnasında yan tarafları kapatılarak dershane haline getirilmiş olmalıdır. Dershanenin iki duvarındaki, sonradan kapatıldığı tahmin edilen sivri kemerli nişler de buna işaret etmektedir.

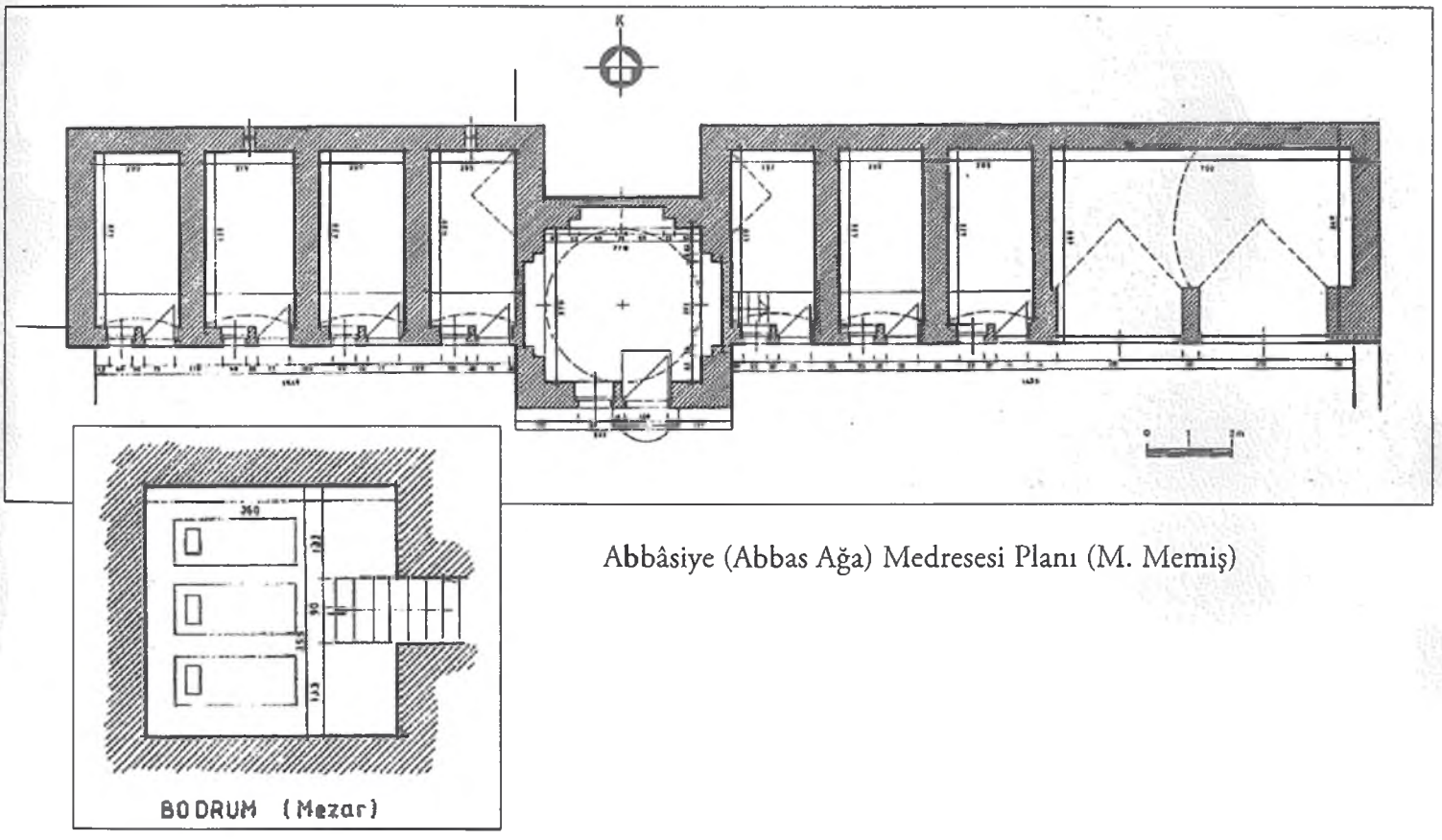


Abbâsiye (Abbas Ağa) Medresesi Planı (M. Memiş)

23 VGM. Külrür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 608/2, s.150.

## İBRÂHİMİYE (DEBBAĞHANE) MEDRESESİ

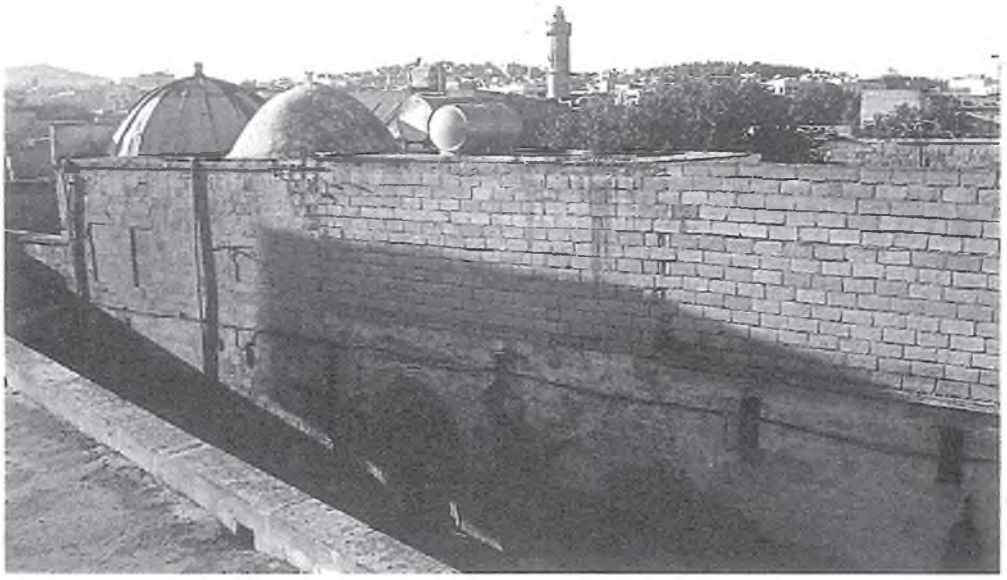

Resim 7- İbrâhimiye Medresesi, Güney Cephe.

Pınarbaşı Mahallesi'nde, Debbağhane Caddesi, Velibey Sokak'ta bulunmaktadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Behram Paşa tarafından yaptırıldığı tahmin edilen[24] Debbağhane Camii'nin avlusunun kuzeyine bitişik durumdadır. Çevresinde yapılmış konutlar arasında sıkışıp kalan İbrâhimiye Medresesi'nin bazı kısımları değişime uğramış olmakla beraber yapının büyük bir bölümü hâlen ayaktadır.

İbrâhimiye Medresesi'nin, Hacı Kasım oğlu Hacı İbrâhim Efendi tarafından 1136 (1723-24) tarihinde yaptırıldığı, medresenin güney cephesinde bulunan taç kapısının üzerindeki Arapça inşa kitabesinden anlaşılmaktadır. Kitabe farklı ebatlarda iki ayrı taş üzerine işlenmiştir. Üstte bulunan 0.25 x 0.50 metre ebadındaki iki satırlık celî sülüs kitabenin (Resim-8) metni ve okunuşu şöyledir:



Resim 8- İbrâhimiye Medresesi, İnşa Kitabesi.

24 Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa Câmileri, s. 38; VGM. Âbide ve Yapı İşleri Dâiresi Arşivi, Vakıf Eski Eser Fişi, Dosya No: 63-01/6.

١- ...نا محلا لتدريس الشريف الحاج ابراهيم في سبيل الله
٢- مورخ القرآن فى تاريخا ...لكتب قيمة با لله

*1- (Be)nâ mahallen li tedrîsi'ş-şerîf el-hâc İbrâhim fî sebîli'llah*
*2- müverrih'ül-Kur'an fî târîh-i....likütübin kayyimetün billah.*

Bunun hemen altında ve 0.36 x 1.27 metre ölçülerindeki daha geniş kısmı ise:

١- عمر هذه المدرسة الشريفة لوجه الله الكريم و طلبا لمرضات رحيم واتباعا لقوله تعالى وما تقدموا لأنفسكم
٢- من خير تجدوه عند الله الفقير الى الله تعالى الحاج ابراهيم افندى ابن الحاج قاسم افندى غفرا لله لهما فى سنة ست و ثلاثون و مائة و الف

*1- Ammera hâzihi'l-medresete'ş-şerîfete li vechillâhi'l-kerîm ve taleben li merdâti Rahîm ve'ttibâan li kavlihî teâlâ ve mâ tukaddimû li enfüsiküm*

*2- min hayrin tecidûhü ındallâh. El-fakîru ilallâhi teâlâ el-Hâc İbrâhim Efendi ibni el-Hâc Kâsım Efendi gaferallâhü lehümâ fî seneti sittin ve selâsûne ve mietin ve elf.* şeklindedir.

Türkçesi: Bu medresei şerifi Kerim ve Rahim olan Allah'ın rızası için, Allahu Teâla'nın: *"Önceden kendiniz için yaptığınız her iyiliği Allah'ın katında bulacaksınız" sözüne uyarak, Hacı Kâsım Efendi'nin oğlu, rabbine muhtac Hacı İbrâhim Efendi (Allah her ikisini de bağışlasın) 1136 yılında yaptırdı.*

Aynı hicri tarih, medresenin batı kanadında bulunan, eyvana bitişik odanın avluya bakan duvarında şöyle kaydedilmiştir:

تاريخ المدرسة هي خالصة فى سنة ١١٣٦

"*Târîhü'l-Medreseti hiye hâlisatün fî sene 1136*" (Resim-9).



Resim 9- Medrese Odası Üzerinde Bulunan Tarih Kitabesi.

Medresenin Hacı İbrâhim Efendi tarafından 1139 (1726-27) tarihinde hazırlanmış olan vakfiyesi, VGM. Kültür ve Tescil Dairresi Arşivi'nde 605 nolu defterin 201'inci sahifesindedir. İbrâhim Efendi'nin vakfettiği mallarını tek tek kaydettiği bu vakfiyesi şöyle devam etmektedir:

*"...menzil-i âkıbete cidd-ü sa'y ile himmet eyleyen zümre-i ahyârdan Medîne-i Ruhâ'l-mahmiye... a'yânından olan sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât ve râgıbü's-sadakât ve'l-müberrât kıdvetü's-sülehâ-i's-sâlikîn eş-Şeyh el-Hâc İbrâhim Efendi ibni'ş-Şeyh el-Hâc Kâsım Efendi... hâli hayâtında ve kemâl-i akl ü sıhhatinde..meclis-i şer'-i şerîf...de ikrar ve îtiraf idüb mahmiye-i mezbûrede Tanlık Mahallesinde vâki Debbağhâne Câmi-i Şerîfi'nin cânib-i şimâlinde... mâlik olduğum büyût-i müteaddidenin binâlarını hedm ve kalı' idüb arsasında etyab-ı malım ve enfes-i menâlimden bir medrese-i dilküşâ binâ eyledimki, cânib-i garbinde fevkânî bir kubbe üzere bir dershâne, müderrisi efendileri sâkin ola, ve tahtında bir hücre ve bir eyvan, ve yine mübnâ alel arz muttasılında iki hücre ve önlerinde bir havuz, ve yine medrese-i mezkûrenin cânib-i kıblesinde yedi adet hücerât ve ittisâl-i müntehâlarında iki adet kenîf ve fevkında bir mağ*[25]üzere bir hücre-i kebîr dâru'l-kurrâ *olmak içün ve bunların kadr-i muayyenleri havş*[26] *ile ki bu cümle-i hudûdu..."*[27]



Resim 10- İbrâhimiye Medresesi, Güney Cephe.

25 Mağ: 3x3 metre boyutlarında bir alan ölçüsüdür. (Metin Sözen-Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü,* İstanbul 1992, s.151.)

26 Havş: Bağdat evlerinin çevresi revaklı avlularına verilen addır. (Metin Sözen-Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü,* s.102.)

27 VGM. Kültür ve Tescil Dâiresi Arşivi., Defter No: 605, s. 202.

Bu ifadeleriyle Hacı İbrahim Efendi Debbağhâne Câmii'nin kuzeyindeki sahibi olduğu evlerini yıkıp onların yerine medreseyi yaptırdığını belirtmekte ve yapının kısımları hakkında bilgi vermektedir. Medresenin işleyişi ile ilgili şartlarını, vazifelilerin görev ve ücretlerini de vakfiyesinde şöyle tesbit etmiştir:

> "*...Evkâf-ı mezbûre mütevellîsi hâlâ ekber ve erşed evlâdımdan fazîletli Mehmed Fazlı Efendi...yevmî on akçe vazife ile mütevellî olup ba'dehû mütevellî-i vakf olanların cümlesi evlâd-ı zükûrunun erşed ve esâlihinden olalar, ...ve dahî müderris olanlar evlâd-ı evlâd-ı evlâdımdan tedrîse müstehak olanlardan olalar, neslimden müstehakları olmazsa mütevellî-i vakfın izniyle ve ma'rifetiyle gurebâdan ulûmu şerîfe tedrîsine kâdir bir sâhib-i fazîlet müderris ta'yin ve nasbeyliye, gurebâdan dahî bulunmadığı sûrette yerliden ulûm-u şettâ ve fünûn-u şerîfe tedrîsine bir sâlih...efendi nasb ve ta'yin eyleye; yerliden mücerred olan müderris efendiler aleddevam leylî ve nehâr dershânede sâkin olup mütâlaaya meşgul olalar...Dârul-kurrâya ta'yin olunan şeyhü'l-kurrâ evlatlarımdan müstehak bulunur ise onlar mutasarrıf olalar, ...haftada üçer gün ta'lim-i Kur'ân-ı Azîmü'ş-şân ideler...Yevmî dört akçe ile medresenin muttasılında vaki olan câmii şerifte müstehak olan evlatlarımızdan birisi haftada üç gün ıbadullâha va'z-u nasîhat eyleye...Hücrelerde sâkin olan talebe-i ulûm efendilerin cümlesi gurebâdan olalar. Gurebâlardan bulunmadığı vakitte hücreler tehî ve hâlî kalmasın içün şehirlinin müstaid ve mücerredlerinden gece ve gündüz mütâlaa ve dersle meşgül olanlardan olalar...Talebe-i ulûmun hücreye duhûl ve hurûcu mütevellî-i vakfın izin ve ma'rifeti birle ola... Müderris efendiye yevmî yirmi akçe vazîfe ki şehriyesi beş kuruş, seneviyesi altmış kuruş eder ve şeyhü'l-kurrâya yevmî sekiz akçe vazîfe ki şehriyesi iki kuruş, seneviyesi yirmi dört kuruş eder. Kapının şarkî tarafında hücrede sâkin olan bevvâba yevmî dört akçe ki seneviyesi oniki kuruş eder, ol şart ile ki medresenin taşra kapısıyle ve şeyhü'l-kurrânın derc başında vâki olan kapıları ba'de'l-işâ galk ve ba'de tulûü'l-fecr feth ide ve medresenin havlisini kens ve haftada bir havzını tathîr ve bağçesin vaktiyle sakyeyleye ve bevvâbın hücresinden maadâ hücrelerde iktizâ vaktinde ikişer tâlib sâkin ola ve hücre başına yevmî üçer akçe vazîfe ve bir akçe sırâc bahası verile ki anların her birilerinin seneviyeleri on iki kuruş eder...ve su yolcusu ehemm ü mühim olmağın mütevellî, galle-i vakıftan yevmî bir akce (ki senevî üç kuruş eder) vere..."*[28]



Resim 11- İbrâhimiye Medresesi, Üstten.

28 VGM. Kültür ve Tescil Dâiresi Arşivi., Defter No: 605, s.202-203.

Vakfiyede belirlenen şartlara göre, Hacı İbrâhim Efendi'nin oğlu Mehmet Fazlı Efendi günlük on akce ücretle vakfın mütevellisi olup daha sonraki mütevelliler de kendi neslinden olacak. Müderrislik için, varsa kendi neslinden ehil olan biri, yoksa âlim ve faziletli bir kişi görevlendirilip gece gündüz dershanede kalarak dersle meşgul olacak. Ehil olan birisi, medresenin yanındaki camide günlük dört akce ücretle haftada üç gün vaaz verecek. Talebe olarak tercihen şehir dışından, yoksa şehirden istidatlı ve bekar olanlar alınarak, gece gündüz dersle meşgül olup giriş ve çıkışları vakıf müteveelîsinin bilgisi ve izni dâhilinde olacak. Müderrise günlük yirmi akçeden senede altmış kuruş, şeyhülkurra günlük sekiz akçeden senede yirmi dört kuruş, kapıcıya medrese avlusunu ve havuzu temizlemek ve bahçeyi vaktinde sulamak şartıyla günlük dört akceden senede on iki kuruş, odalarda ihtiyaç halinde ikişer talebe kalmak üzere muhtelif masrafları için günlük dörder akçeden her birine senede on ikişer kuruş, suyolcuya günlük bir akçeden senede üç kuruş ücret verilecektir.

İbrâhimiye Medresesi'nde, 1317 (1899) yılında on üç, 1319 (1901) yılında on iki, 1321 (1903) yılında da on dört öğrencinin öğrenim gördüğü ve bu yıllarda Hacı Ramazan Efendi'nin burada müderris olduğu bilinmektedir.[29]

1316 (1898), 1319 (1901) ve 1321 (1903) tarihli Maarif Nezareti salnamelerinde medrese dahilindeki İbrâhimiye Kütüphanesi'nin 1100 (1688-1689) da kurulduğu belirtilmekte ise de,[30] bu tarih medresenin inşa tarihinden önceye rastlaması nedeniyle doğru değildir. Medresenin bânisi Hacı İbrâhim Efendi, yaptırdığı kısımları ayrı ayrı belirtmesine rağmen kütüphaneden ve kitaplardan bahsetmemektedir. Kütüphanenin daha sonra oğlu ve vakfının mütevellisi Mehmet Fazlı Efendi tarafından yaptırıldığı evâhir-i Muharrem 1157[31] (Şubat/Mart 1744) tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Mehmet Fazlı Efendi bu inşayı "*...pederimiz el-Hâc İbrâhim Efendi binâgerdesi ve âsâr-ı celîlesi olan Medrese-i İbrâhimiyye'de dershâneye muttasıl bir kütübhâne ve hâfızu'l-kütüb içün birbirinin içinde iki hücre binâ eyledim...*"[32] cümleleriyle ifade etmiştir. Buna göre kütüphanenin vakfiyenin tanzim tarihi olan evâhir-i Muharrem 1157 (Şubat/Mart 1744) tarihinden evvel, buna yakın bir tarihte yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kütüphanenin hâfızı kütübü Hacı Hasan Efendinin beratının yenilenmesi ile ilgili olarak, hurufat defterlerinde geçen Cemâziyelahir 1171 (Şubat/Mart 1758) tarihli bir kayıt şöyledir: *"Rûha'da vâki' İbrâhimiye Medresesi'nde olan talebe-yi ulûm içun Kapucu el-Hâc Mehmed Fazlullah Efendi binâ ve vakf eylediği kütüphânenin hâfız-ı küttübü olan el-Hâc Hasan zîde ilmihûnun atîk berâtı tecdîd buyruldu."*[33] Defterlerdeki bir başka kayıtta Hacı Hasan Efendi'ye bu görevin Şevval 1163 (Eylül/Ekim 1750) tarihinde verildiği belirtilmektedir ki buda kütüphanenin o tarihte hizmette olduğunu göstermektedir. 15 Muharrem 1203 (16 Ekim 1788) tarihli bu kayıtta kütüphaneyi yaptıran Mehmed Fazlı Efendiden müteveffa olarak bahsedilmiştir.[34]

Yine Mehmet Fazlı Efendi'nin, tamir ettirdiği Arabîzâde Camii ve İbrâhimiye Medresesi için hazırladığı Rebîulevvel 1194 (Mart/Nisan 1780) tarihli zeyl vakfiyeden anlaşıldığına göre, Mehmet Fazlı Efendi kendi yaptırmış olduğu İbrâhimiye Medresesi Kütüphanesi'ne, yedi adet tefsir, onbeş adet hadis, onbeş adet fıkıh, on adet tarîk-ı Muhammediye, onyedi adet nahiv, dokuz adet sarf, yirmi yedi adet ilm-i meâni olmak üzere yüzün üzerinde kitap vakfetmiştir.[35] 1316 (1898), 1319 (1901), 1321 (1903) tarihli Maarif Nezareti salnamelerinde ve 1326 (1908) senesi Halep Vilayeti Salnamesi'nde, İbrâhimiye Medresesi Kütüphanesi'nde 300 kitap bulunduğu belirtilmektedir.[36]

29 *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, yıl: 1317, s. 1120, 1121; yıl: 1319, s. 540, 541; yıl: 1321, s. 464.

30 *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, yıl: 1316, s. 1018, 1019; yıl: 1319, s. 546, 547; yıl: 1321, s. 468.

31 Mehmet Fazlı Efendinin 1157 tarihli bu vakfiyesi 1257, aşağıda zikredilen 1194 tarihli zeyli ise 1294 tarihini taşımaktadır. Bu tarihlerin yanlışlıkla yüz yerine iki yüz olarak yazıldığı kanaatindeyiz. Asıllarından çoğaltılan vakfiye suretlerinde bu tür hatalar görülebilmektedir. Hurufat defterlerindeki 1203 (1788) tarihli bir kayıtta (VGMA, Defter 1095, s. 172) Mehmet Fazlı Efendi'den müteveffa olarak bahsedilmeside bu düşünceyi doğrulamaktadır.

32 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No:605, s.234.

33 VGMA, Defter 1090, s. 124; Karakeçili, *Hurûfât Defterlerine Göre Ruha Kazâsı*, s. 150.

34 VGMA, Defter 1095, s. 172; Karakeçili, *Hurûfât Defterlerine Göre Ruha Kazâsı*, s. 150.

35 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 605, s.237.

36 *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, yıl: 1316, s. 1018, 1019; yıl: 1319, s. 546, 547; yıl: 1321, s. 468; *Salnâme-i Vilâyet-i Haleb*, yıl: 1326, s. 397.

**Mimârî:** Eyvanlı, açık avlulu tipte olan İbrâhimiye Medresesi, kesme taşlardan iki katlı olarak inşa edilmiştir. Halen mevcut olan Şanlıurfa medreseleri içinde iki katlı tek örnektir. Medreseye güney cephesindeki yarım daire kemerli ana kapıdan girilip beşik tonozlu bir koridorla avluya ulaşılır. Giriş koridorunun batısında çapraz tonozla örtülü, zemini avlu zemininden 0.30 metre kadar yüksek olan bir eyvan bulunmaktadır. Eyvanın batısındaki, girişi eyvana açılan çapraz tonozlu odanın güney cephesinde bir pencere yer almaktadır. Bu odanın bitişiğinde, medrese avlusunun batısında bulunan, birer kapı ve pencere ile avluya açılan çapraz tonozlu iki odanın iç düzeni değiştirilerek tuvalet ve banyo haline getirilmiştir.

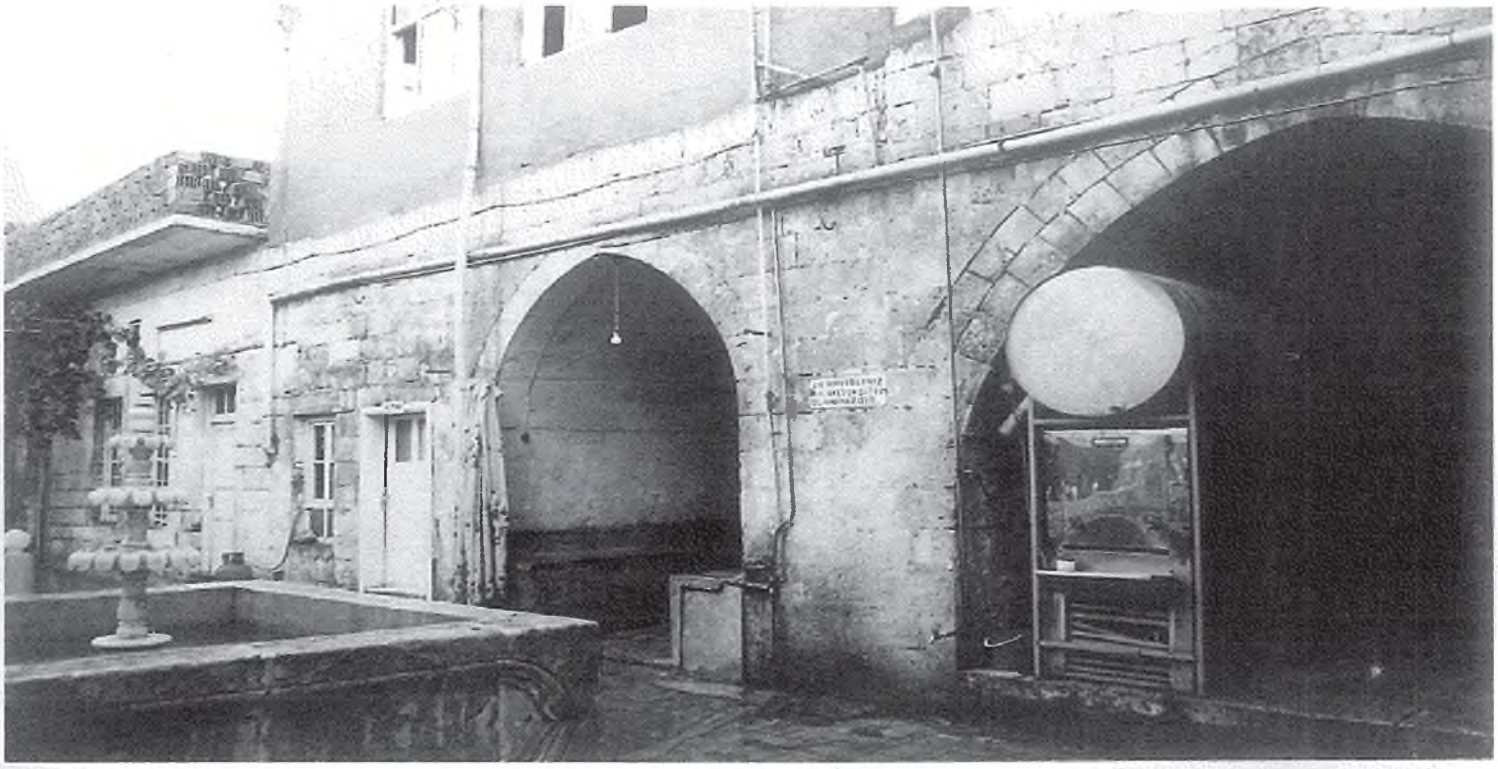

Resim 12- İbrâhimiye Medresesi, Giriş Koridoru ve Eyvan.

Giriş koridorunun doğusundaki ocaklı ve çapraz tonozlu oda medresenin mutfağıdır. Kuzey tarafında bulunan pencere şeklindeki kemer açıklığı sonradan kapatılmıştır. Mutfağın doğusundaki iki oda ve bir geniş salon yenidir. Bani Hacı İbrahim Efendi'nin vakfiyesinde bahsettiği yedi oda, iki tuvalet ve üzerlerinde dârulkurra olarak yapılan büyük odanın[37] bu yapıların yerinde olduğu anlaşılmaktadır. Bugünkü büyük salonun kuzey doğusunda, eski yapıdan kalan bir oda daha vardır ki medresenin doğu hududunu da belirleyen yaklaşık 2.00 x 2.50 metre boyutlarındaki beşik tonozlu bu oda, bu bölümde bugün mevcut olmayan yapılar hakkında da fikir vermektedir. Doğudaki bu yapı ile batı taraftaki odalar arasında kalan medrese avlusu 28.70 metre olup, doğu batı yönünde medresenin toplam cephesi yaklaşık 35.00 metredir.

Avlunun kuzey batı köşesinde bulunan, üstü betonla kaplanmış merdivenden medresenin üst katına çıkılmaktadır. Merdiven başında bulunan güney kuzey yönünde 4.45 x 5.00 metre ölçülerindeki dikdörtgen planlı büyükce oda yenidir. Doğu cephesindeki izlerden, buranın önceden doğuya açık bir eyvan şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu odanın içinden, güney batı köşedeki kubbeli dershaneye geçilmektedir. Kubbeye geçişlerin pandantiflerle sağlandığı dershane, ikisi güneyde, ikisi batıda, birisi doğuda, birisi de kuzeydeki odaya açılan altı pencere ile aydınlatılmıştır. Dershanenin içinden, doğusundaki diğer kubbeli mekana geçilmektedir. Güney ve kuzey taraflarındaki iki küçük pencereyle aydınlatılmış olan 3.30 x 3.30 metre ebadındaki kare planlı bu oda medresenin kütüphanesidir.

37 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 605, s. 202.



Resim 13- İbrâhimiye Medresesi, Avludan.

Yukarıda belirtildiği gibi Arabî Mehmet Fazlı Efendi tarafından bilahere kütüphane ile birlikte medreseye ilave edilen ve kütüphanenin bitişiğinde olduğunu düşündüğümüz, hafızıkütüp için yaptırılmış olan iki oda bugün mevcut değildir. Onların yerinde son zamanlarda yapıldığı anlaşılan yeni bir bölüm bulunmaktadır (Resim 13).

Bugün orijinal yapısından birçok şey kaybetmiş olan İbrâhimiye Medresesi'nin kıble tarafında olması gereken -bani Hacı İbrâhim Efendi'nin vakfiyesinde belirttiği-yedi oda, iki tuvalet ve bunların üst katında bulunduğu belirtilen büyük dârülkurrâ odası günümüze ulaşmamıştır. Bu yapıların yerlerine sonradan iki oda ve büyük bir salon yapılmıştır. Büyük salonun içinde kalan beşik tonozlu, batıya açılan bir oda, bu bölümde eski yapıdan kalan tek mekandır. Medresenin vakfiyesinde sözü edilen ve batıdaki iki odanın önünde bulunan havuz yakın tarihte yenilenmiştir. Avlunun giriş tarafına yakın kısmında bulunan şimdiki havuzun, Hacı Bekir Türkoğlu tarafından 1992 yılında yaptırıldığı üzerinde yazılıdır.



Resim 14- Medresenin Dogu Tarafında Yeniden Yapılan Odalar.

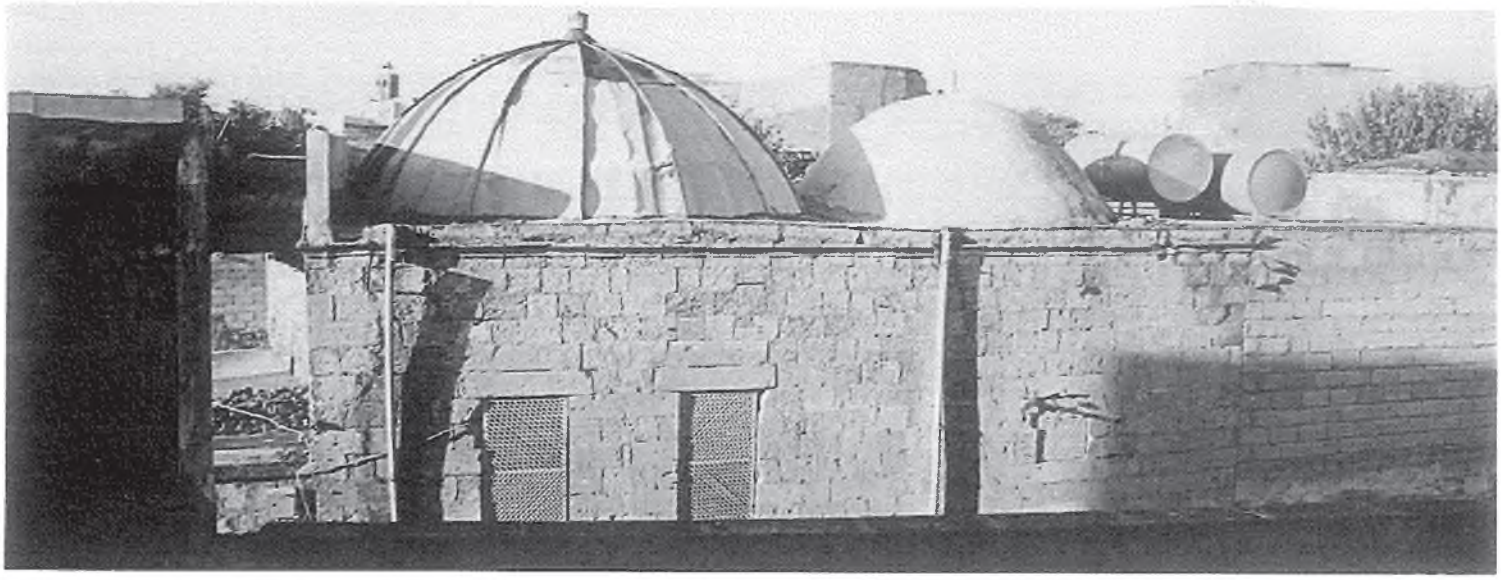

Resim 15- Üst Katta Bulunan Dershane ve Kütüphane.

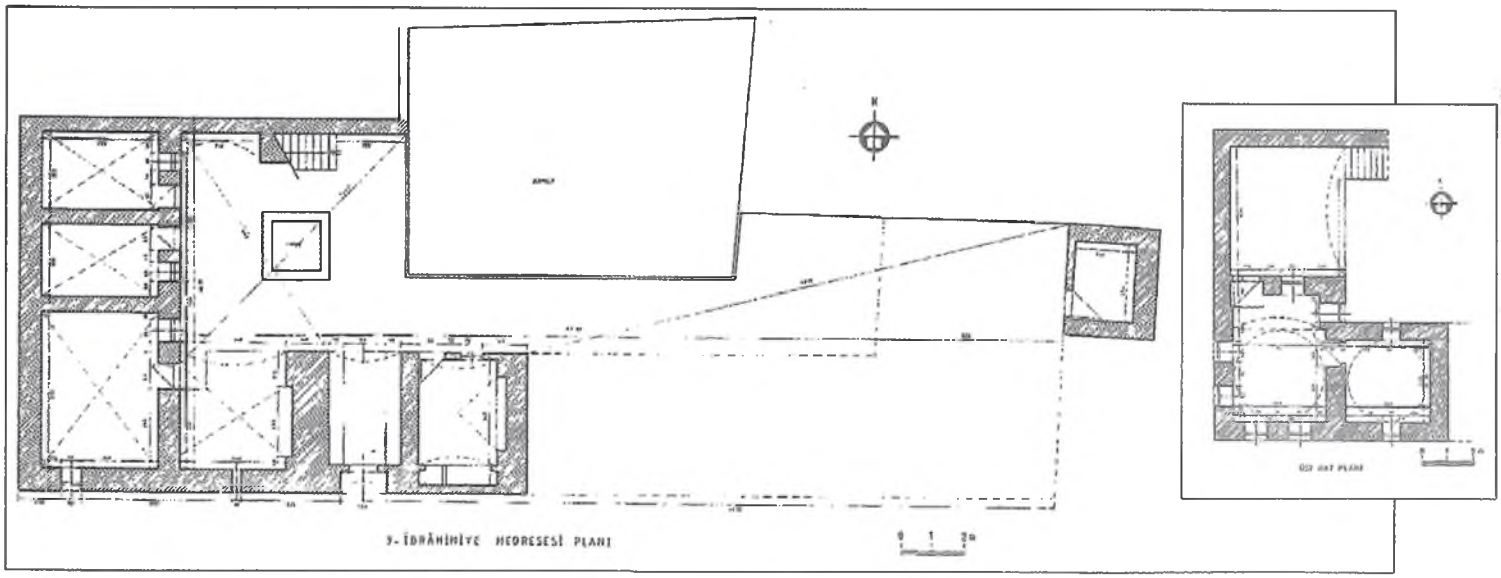


İbrâhimiye (Debbağhane) Medresesi Planı (M. Memiş)

## RIDVÂNİYE (RIZVÂNİYE) MEDRESESİ

Rıdvâniye Câmii ve Medresesi, Şanlıurfa'nın en önemli ziyaret yerlerinden Halîlürrahman Gölü'nün (Balıklıgöl) kuzey kenarında yer almaktadır. Camiyi çevreleyen medrese odaları ve göl kıyısındaki kemerleriyle çok zarif bir görünüm arzeden külliye Bizans devrine ait *St. Thomas Kilisesi*'nin yerine inşa edilmiştir.[38]



Resim16- Rıdvâniye Camii ve Medresesi.

Osmanlı Devleti'nin Rakka valisi Rızvan Ahmet Paşa[39] tarafından inşa edilen bu medresenin ve avlusundaki Rıdvâniye Camii'nin inşa kitabeleri 1149 (1736-1737) tarihini taşımaktadır. Medrese dershanesinin üzerinde bulunan, 0.70 x 1.00 metre ebadındaki celî sülüs kitabenin (Resim-17) metni ve okunuşu şöyledir:

١- احمد الباشا بنى هذا البنا ساعيا لله فى ارضائه
٢- مصرع ثان من البيت الاخير وافق التاريخ فى مبنائه
٣- ربنا عمر بفضلك بانيا بيت علمك اسست لاحيائه
٤- سنة ٩٤١١

*1- Ahmedü'l-paşa benâ hâzel binâ - Sâiyen lillâhi fî ırsâihî*
*2- Mısra-ı sânin minel beyti'l-âhîr* - Vâfık'üt-târîhi fî mebnâihî
*3- Rabbenâ ammir bifazlıke* bâniyen - *Beyte ılmik essestü li'hyâihî*
*4- Sene: 1149*

Son mısrada ebced hesabıyla da H. 1149 tarihi düşürülmüştür.

38 J.B. Segal, *Edessa The Blessed Cty*, Oxford University Press. 1970, s. 263.

39 Ahmed Paşa b. Hasan Paşa: (?-1160/1747) Bağdad vâlisi Eyüp'lü Hasan Paşa'nın oğlu olup İstanbul civarında doğmuştur. 1719 da vezir olmuş, babasının vefatı üzerine 1724 yılında Bağdad Eyâleti'ne vâli tayin edilmiştir. 1734 de Halep, sonra Rakka Eyâleti'ne tayin edilen Ahmet Paşa, 1747 de Bağdad'da vefat etti. Babasının yanına defnedildi. ( M. Cavid Baysun, "Ahmed Paşa" mad., İA., İstanbul 1993, c.I, s.199; Abdülkâdir Özcan, "Ahmed Paşa" mad. DİA., İstanbul 1989, c. II, s.111).



Resim 17- Rıdvâniye Medresesi, İnşa Kitabesi.



Resim 18- Rıdvâniye Camii, İnşa Kitabesi.

Rıdvâniye Camii'nin giriş kapısı üzerinde bulunan ve 0.15 x 0.40 metre ebatlı on beş kartuş halinde taşa hakkedilmiş olan celî ta'lik kitabenin (Resim-18) en alt kısmında küçük bir kartuş içinde inşa tarihi yer almaktadır. Zemini koyu yeşile boyanarak kabartma yazıları altın varak kaplanmiş olan bu kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

١- بارك الله زهى جامع ايدنده(؟) بنا — اولسه پاينده سزا نفعنه چرخ مينا
٢- رسم رعناسى پسنديده روح جمشيد — علم رفعتى افلاكه خجالت فرما
٣- كويا ايما حسننك اينه سى حوض خليل الرحمن — مثلى خارجده كورلمزليكه
٤- اتصالنده بو نو مدرسهء ذى شرفى — ايلمش سائق توفيق هم اغوش رضا
٥- نام نسبينه خوش موسبه(؟) دانيه(؟) — عندليبان نواسازى فحول علما
٦- صدر اقباله بانى سرافرازنى حق — ايلمش علم و كمالات ايله فخر الوزرا
٧- ذاتى بر نسخه نايابه كتور حكمت — نطق جان بخشى ينابيع فنون شتى
٨- حسن تدبيرنه دلبسته در عقل فعال — چرخ تمكين وقارندن ايدر استحيا
٩- منتظم راى زرينيله جهان رافت — نبذ انموزج احياسيدر اقليم روها
١٠- بو ايكى نو اثرن ايليه الله مبرور — حشره دك الديره شاهنشه دورانه دعا
١١- مبحث علم شريعت اوله هم مدرسه سى — هم اوله جامع پاكنده عباداته صلا
١٢- صاحب الخيرى خطالردن ايدوب هم محفوظ — صاقليه نجل تجيبنده خطردن (ا)لا
١٣- بو ايكى موسبه نك وضع اساسى يكسر — اولدى بر سال شر فبخشده چونكيم احيا
١٤- طبع وصاف خوش ايده ادا تاريخى — اصله تحصيص ايله بو تعميه يى كوردى روا
١٥- روح نابى ديمش اولسون بو مقامه تاريخ — جامع پاك فلك منزلت احمد پاشا سنه ٩٤١١

*1- Bârekallâhü zehî câmi' edende binâ — Olsa pâyende sezâ nef 'ıne çarh-ı mînâ*
*2- Resm-i ra'nâsı pesendîde rûh-ı Cemşîd — İlm rif'ati eflâke hacâlet-fermâ*
*3- Hüsnünün âyinesi havz-ı Halîlü'r-Rahmân — Misli hâriçte görülmezliğe gûyâ îmâ*
*4- İttisâlinde bu nev medrese-i zî-şerefî — Eylemiş sâik-i tevfik hem ağûş-ı rızâ*
*5- Nâm-ı nisbine hoş mevsibe-i(?) dâniye(?) — Andelîbân nevâsâzı fuhûl-i ulemâ*
*6- Sadr-ı ikbalde bânî serefrâzını Hak — Eylemiş ilm ü kemâlât ile fahr'ül -vüzerâ*
*7- Zâtı bir nusha nâyâb getür Hikmet — Nutk-ı cân bahşi yenâbî'-ı fünûn-ı şettâ*
*8- Hüsn-i tedbîrine dilbestedir akl-i fa'âl — Çarh-ı temkin ü vekârından eder istihyâ*
*9- Muntazam re'yi zerrînle cihan re'fet — Nebz-i enmûzec-i ihyâsıdır iklîm-i Rûhâ*
*10-Bu iki nev eserin eyleye Allah mebrûr — Haşre dek aldıra şâhinşeh-i devrâne duâ*
*11-Mebhas-ı ilm-i şerîat ola hem medresesi — Hem ola câmi-i pâkinde ibâdâta salâ*
*12-Sâhib'ül-hayrı hatalardan idüphem mahfûz — Saklıya necl-i necîbinde hatardan (i)llâ(?)*
*13-Bu iki mevsibenin vaz-ı esâs-ı yekser — Oldu bir sâl-ı şerefbahşda çünkim ihya*
*14-Tab-u sâf-ı hûş ayında edâ târîhi — Asla tahsis ile bu tâmiyeyi gördü revâ*
*15-Rûh-ı Nâbî demiş olsun bu makâma târih — Câmi-i pâk-i felek menzilet-i Ahmet Paşa*

*Sene : 1149*

Bu kitabenin sonundaki tarih rakamlarından birinin aşınmış olması sebebiyle caminin yapılışıyla ilgili farklı tarihlendirmeler ve cami ile medresenin ayrı zamanlarda yapıldığı şeklinde değerlendirmeler yapılmıştır.[40] Ancak ki-

40 Daha çok İran sahasında görülen 4 (۴) rakamı eski yazıda kullanılan 3 (۳)rakamına çok yakın bir şekilde yazılmaktadır. Aynı tarzda yazılmış olan bu kitabedeki 4 rakamının Ayn Harfi kaşı şeklindeki parçası aşındığı için muhtemelen 3 e benzetilmiş olmalıdır. Ancak 3 rakamının Sin dişine benzer dendanı burada yoktur. Üstelik Medresenin dershanesi üzerindeki tarihte 4(۴) rakamı aynı şekilde yazılmıştır.

tabede cami ve medreseden "*...bu iki nev eser...*", "*Bu iki mevsibenin vaz'ı esası yekser, oldu bir sâl-ı şerefbahşda çünkim ihyâ*" şeklinde birlikte söz edilmesi, ikisinin aynı zamanda inşa edildiğini göstermektedir. Tâmiyeli tarihin yer aldığı son mısraın ebced karşılığı 1151 dir. Bir önceki mısrada geçen *"Rûh-ı Nâbî demiş olsun bu makâma târih"* ifadesiyle ismine atıfta bulunulan Şair Nâbi o tarihte hayatta olmadığına göre,[41] "*Rûh-ı* Nâbî" kelimeleri (iki sayısı) çıkarılırsa 1149 tarihi bulunur. Medresenin kitabesi de aynı tarihi taşıdığı için iki yapının aynı zamanda inşa edildiği açıktır.

VGM. Kültür ve Tescil Dairre Başkanlığı Arşivi'nde Rıdvâniye Külliyesi' ne ait üç ayrı vakfiye bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Urfa kadısı Seyyid Mustafa Efendi başkanlığındaki bir heyet tarafından (Ahmet Paşa'nın da Nezaretiyle) hazırlanmış olup, evâili Şaban 1153 (Ekim 1740) tarihlidir.[42] Birinci vakfiyeye zeyl olarak hazırlandığı anlaşılan ikinci vakfiye tarihsiz,[43] üçüncü vakfiye de evâsıtı Receb 1154 (Eylül 1741) tarihlidir.[44] Rıdvâniye Külliyesi'nin geniş çapta gelir kaynaklarına sahip olduğu, vakfedilen bütün malların tek tek sayıldığı bu vakfiyelerden anlaşılmaktadır. Hatta Rıdvâniye vakfına elli lira ücretle bir kâtip istihdamı hakkındaki İdare Meclisi'nin 13 / 5 / 1942 tarih ve 325 sayılı kararında, *"vakfın yıllık gelirinin 1700 lira kadar vüs'atli ve cesâmetli olduğu ve 370 parça akarı bulunduğu,"*[45] yine İdare Meclisi'nin 19 / 9 / 1945 tarih ve 784/725 sayılı kararında da, bu gelirlerin daha da arttığı ve 50 lira olan kâtip ücretinin 70 liraya çıkarıldığı belirtilmiştir.[46]

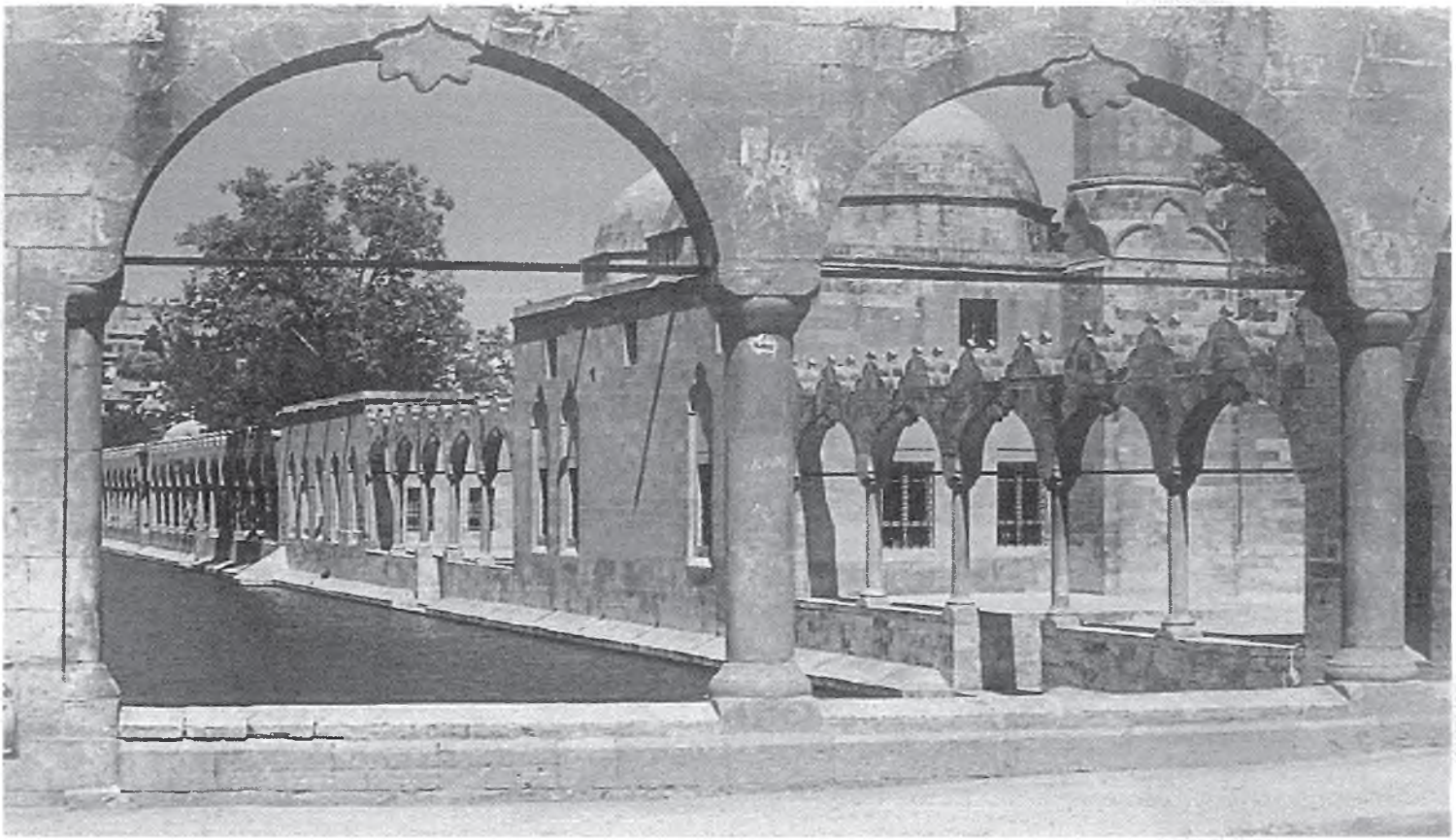

Resim 19- Rıdvâniye Külliyesi, Halîlürrahman Gölü Kıyısındaki Kemerler.

41 Şair Nâbî'nin vefat tarihi 1124 (1712) dir. (Abdülkadir Karahan, "Nâbî", *DİA*. İst. 2006, c. 32, s. 258). Kitabede Nâbi adının geçmesi nedeniyle bazı eserlerde onun tarafından yazıldığı belirtilmekte ise de, kitabenin tarihi Nâbî'nin vefat tarihinden (1124 / 1712) epey sonraya rastlamaktadır. Bu durumda kitabeyi Nâbî'nin yazması mümkün görülmemektedir. Zaten kitabede geçen "*Rûh-ı Nâbi demiş olsun bu makâma târih*" mısraı, tarihin Nâbi'nin ruhuna ithaf edildiğini anlatmaktadır. Şiirde "Hikmet" adı geçtiğine göre, O'nun tarafından yazıldığını düşünmek daha doğrudur.

42 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 737, s. 207.

43 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 737, s. 218.

44 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 737, s. 223.

45 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1757, s.95.

46 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1965, s.101.

Külliyenin işleyişi ile ilgili olarak birinci vakfiyede, cami ve medresedeki vazifelilerin görev ve maaşları şöyle belirlenmiştir:

> "*Medrese-i şerife yevmî altmış Osmânî Akçe vazîfe ile ehl-i ilim ve sâhib-i fazilet ...bir müderris nasb oluna. Câmi-i şerîfte mefharü'l- ulemâ ve fudelâdan İshak Efendi'ye, haftada iki gün (yevm-i hamîs ve yevm-i isneynde) ehâdîs-i nebevî ta'lim ve tedris etmek üzere yevmî on altı akçe verile. Medrese-i mezkûrun otuz adet hücresinde meskûn olan talebe-i ulûm, yerli olmayıp bilcümle gurebâdan olup sa'y-ı ulûm ettikten sonra, beher hücreye yevmî on akçe verile.*[47] Câmi-i şerîfe yevmî onar akçe vazife ile bir hatip ve bir imam, yevmî altışar akçe ile üç nefer müezzin, yevmî sekiz akçe ile bir muarrif, yevmî altışar akçe ile câmi ve medresenin temizlik ve aydınlatılmasıyla görevli dört nefer ferraş ve çerağdar, dershâne muttasılındaki kütüphaneye yevmî altı akçe ile bir hâzin-i kütüb ve on akçe ile fenn-i *kitabette mâhir bir kâtib, yevmî on akçe ile bir câbî, yevmî dörder akçe ile iki nefer luğkeş, yevmî on akçe ile evkâf-ı mezkûreye sanatında mâhir bir mîmar, yevmî on akçe ile medrese avlusundaki havuz ve evkâf-ı mezkûrenin su yollarına bakacak bir suyolcusu, yevmî on akçe ile medrese bahçesine bir bahçivan, yevmî altı akçe ile evkâftan iki hamam, kuyumcu çarşısı, mukâbilindeki dükkanlar ve fırın için bir luğkeş, yevmî dört akçe ile bir noktacı, medreseye yevmî altı akçe ile bir bevvâb ve tuvaletlerine dört akçe ile bir ferrâş nasboluna. Mütevellî-i vakfa yevmî altmış Osmânî Akçe verile. Medrese ve câmiin tamiri iktizâ oldukta, ziyâde-i vakıf ihâta etmezse, vazîfelilerin hisseleri verilmeyip câmi ve medresenin tamirine nasboluna.*[48]

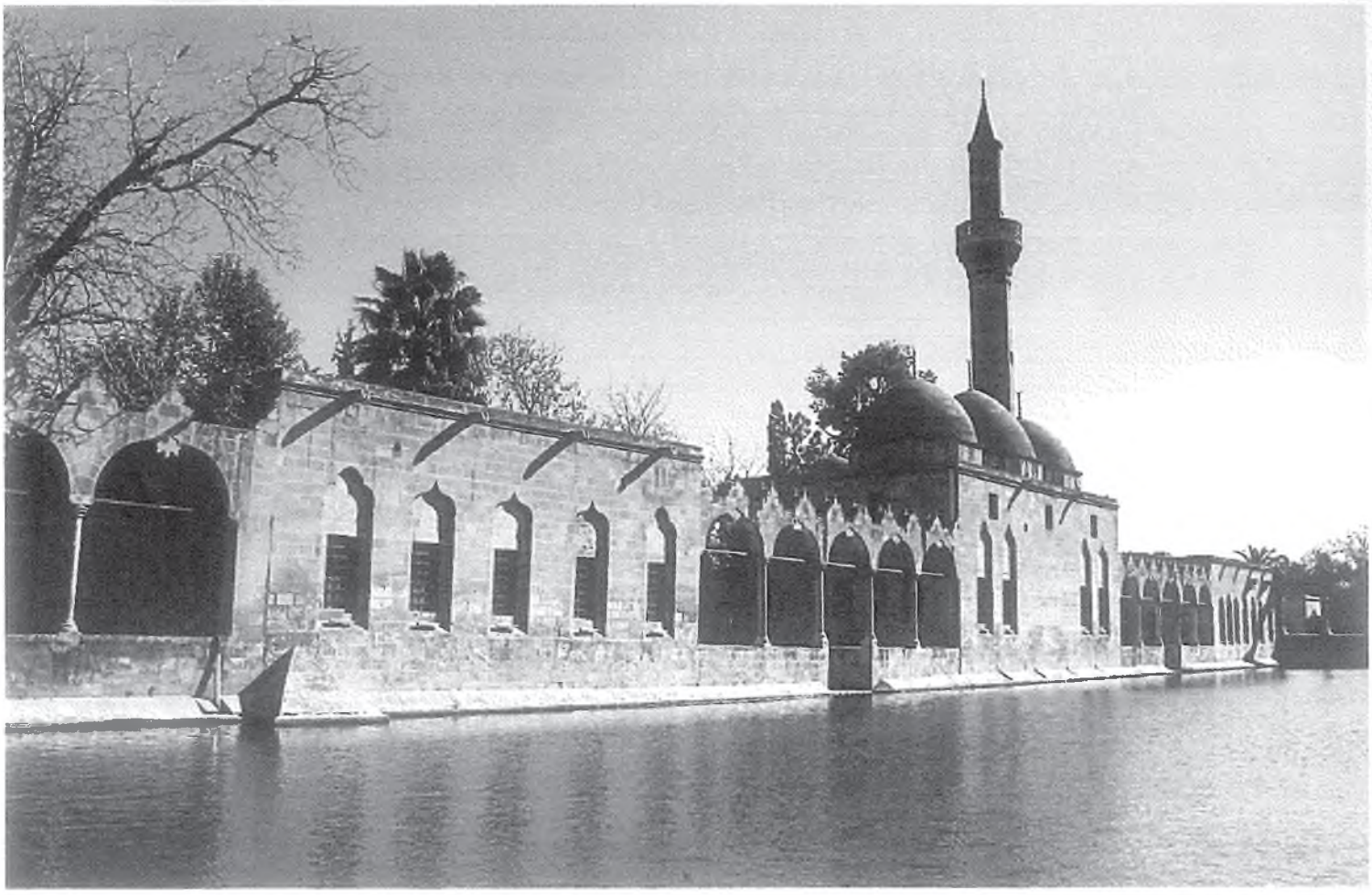

Resim 20- Rıdvâniye Külliyesi, Güney Cephe.

47 Vakfiyedeki bu şart, İdare Meclisinin 14/6/1946 gün ve 466/450 sayılı kararıyla "Urfa'daki ilk okul fakir çocuklarının her türlü ihtiyaçlarına" şeklinde tebdil edilmiştir. Değiştirilen diğer şartlar için bkz. VGM. Kültür ve Tescil Dâiresi Arşivi, Defter No: 1965, s.157-158.

48 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 737, s. 207.

İkinci vakfiyede bu miktarlar artırılarak mütevelli yevmiyesi altmıştan yüz yirmi akçeye, kâtip ve câbininki ondan yirmiye, suyolcunun yevmiyesi de ondan on bir akçeye,[49] üçüncü vakfiyede ise kâtip ve câbinin yevmiyeleri otuzar akçeye yükseltilmiştir.[50] Rıdvâniye Medresesi'nde, Hacı Mustafa Efendi'nin müderris olduğu 1317 (1899) yılında otuz-Rıdvâniye Medresesi bünyesinde, Ahmed Paşa tarafından kurulmuş olan kütüphanenin tesis tarihi olarak, 1147 (1734-1735)[51] ve 1159 (1746)[52] gibi tarihler gösterilmişse de bu tarihler medresenin inşa tarihiyle çelişmektedir. Halbuki kütüphanenin medrese ile birlikte yapıldığı ve birçok kitabın vakfedildiği, Ahmet Paşa'nın 1153 (1740) tarihli vakfiyesinde açıkca belirtilmiştir. Bu durumda kütüphanenin tesisi, medresenin inşasından evvel olamayacağı gibi, vakfiyenin tanzim tarihi olan 1153 (1740) den sonra da olmaması gerekir.

Medresenin vakfiyesinde, dershanenin bitişiğinde bir kütüphane inşa edildiği belirtilmiştir.[53] Bu kütüphane dershanenin batısındaki oda olabileceği gibi, eyvanın içinden arka tarafa (kuzeye) çıkan bir merdiven (Resim-27), kütüphanenin, son yıllarda yenilenmiş olan bu kısımda da olabileceğini düşündürmektedir. Rıdvan Ahmet Paşa bu kütüphaneye Bağdad'dan birkaç katır yükü kıymetli el yazması kitaplar getirtmiştir.[54] Vakfiyesinde isimleriyle zikredilen bu kitapların sınıfları ve adetleri şöyledir: Beş adet Mushaf-ı Şerif, otuz adet Kur'an cüzü camide bulunmak şartıyla, ilmü'l-lüğa on sekiz, ilmü's-sarf beş, ilmü'n-nahiv on beş, ilmü'l-meâlî on beş, ilmü'l-mantık on, ilmü'l-âdab iki, ilmü'l-kelam on bir, ilmü't-tefsir kırk bir, ilmü'l-hadis elli üç, usûlü'l-hadis beş, usûlü'l-fıkıh on beş, ilmü'l-fıkıh yetmiş bir, ilmü'l-muhâdarat on, ilmü't-târih on üç, Fârisî ve Türkî on altı, cüz'iyyat yedi, ilmü'l-hikme altı, ilmü'n-nücûm bir cild olmak üzere toplam 349 ciltir.[55] Daha sonra nevi ve adetleri belirtilmeyen bazı kitaplarla birlikte fıkıh ilmine ait on beş cilt kitap daha ilave edilmiştir.[56] 1316(1898), 1319(1901) ve 1321(1903) tarihli Maarif Nezareti salnamelerine göre bu kütüphanede anılan tarihlerde 200 kitap bulunmaktayken,[57] 1326 (1908) tarihli Halep Vilayet Salnamesi'nde 700 adet olduğu belirtilmiştir.[58] Bu kitaplardan günümüze gelen olmamıştır. Ancak o zamandan kalan ve yakın zamana kadar cami içerisindeki bir camekanda muhafaza edilen tezhibli iki Kur'ân-ı Kerîm'den biri çalınmış, diğeride 1984 yılında Vakıflar Şube Müdürlüğü'nce Ankara'daki genel müdürlüğe gönderilmiştir.[59]

**Mimârî:** Klasik Osmanlı medreseleri şemasında açık avlulu, tek eyvanlı bir yapı olan Rıdvâniye Medresesi kesme taş malzemeyle inşa edilmiştir. Kubbeli dershanesi dışındaki kapalı alanları tonoz örtülüdür. Medresenin avlusuna güneydoğu köşesinde bulunan siyah ve beyaz taşlardan yapılmış taç kapıdan girilir. Basık kemerli giriş kapısı, sivri kemerli bir niş içinde yer almaktadır (Resim-21, 22). Üst kemerin merkezinde, kemer kavisine paralel bir form içinde bulunan kabartma rûmî motifleri sarı renkli taş üzerine işlenmiştir (Resim-23).

Yakın zamana kadar, yol seviyesinden düşük olduğu için girişe beş basamaklı bir merdivenle inilirken, Şanlıurfa Valiliği ve ŞURKAV tarafından yürütülen "*Dergah Projesi*" çerçevesinde 1995 yılında yapılan çevre düzenlemesiyle, yol seviyesi yaklaşık giriş seviyesine indirilmiştir. 6.55 metre uzunluğunda ve 1.70 metre genişliğindeki beşik tonozlu bir koridorla ulaşılan avluyu, doğu, batı ve kuzey yönlerinden önleri revaklı medrese odaları çevrelemektedir. Odalar önünde daha basık olan ve orta kısımlarında üç dilimli sarkıtlar bulunan revak kemerleri (Resim-25, 26),[60]

49 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1988, s.243.

50 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1988, s.251.

51 *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, yıl: 1316, s. 1018, 1019; yıl: 1319, s. 546, 547; yıl: 1321, s. 468.

52 İsmail E Erünsal, *Türk Kütüphâneleri Târihi II*, Ankara 1991, s. 98.

53 VGM. Kültür ve Tescil Dâiresi Arşivi, Defter No: 1988, s. 234.

55 *Cumhûriyetin 50. Yılında Urfa-1973 İl Yıllığı*, s.121; Mustafa Ayataç, *Peygamberler Şehri Urfa*, İstanbul 1988, s.102

55 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1988, s. 237, 238, 239.

56 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1988, s. 244.

57 *alnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, yıl: 1316, s. 1018, 1019; yıl: 1319, s. 546, 547; yıl: 1321, s. 468.

58 *Salnâme-i Vilâyet-i Haleb*, yıl 1326, s. 397.

59 Cihat Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa Medreseleri", *Harran Dergisi*, sy. 26, Şanlıurfa 1989, s.14.

60 Burada olduğu gibi üst kısımları daha düz ve yan tarafları yuvarlak olan kemerler için "Sepet Kulplu Kemer" tâbiri kullanılmaktadır. (Bkz. Metin Sözen-Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, s. 269; Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul 1995, s. 247).

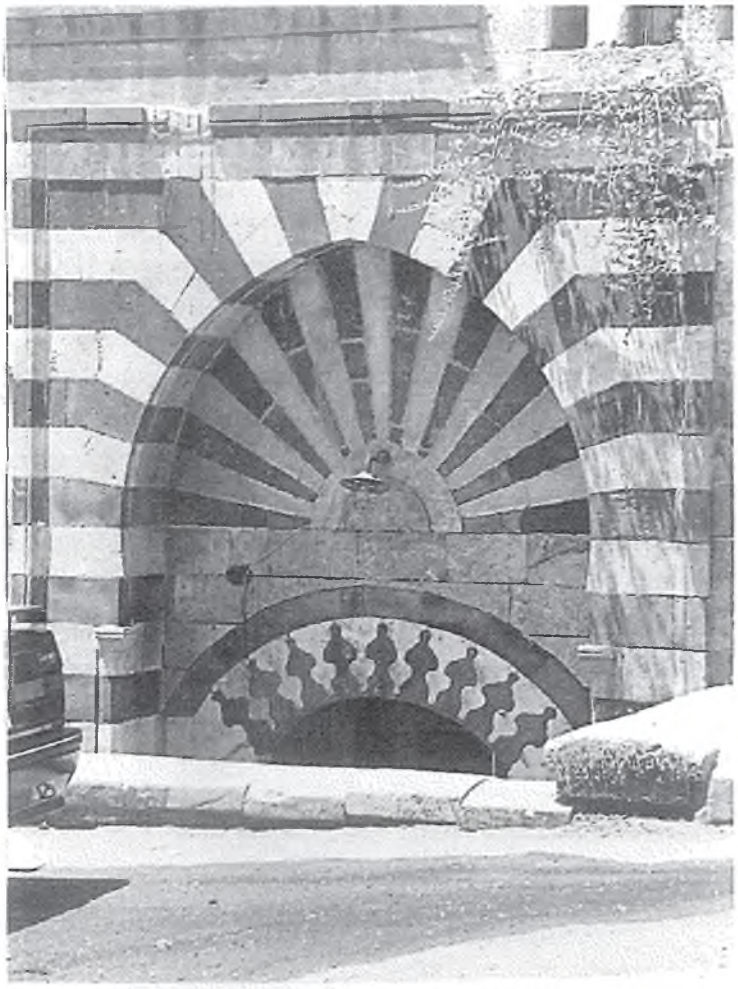

Resim 21- Rıdvâniye Külliyesi, Taç Kapı (1993)

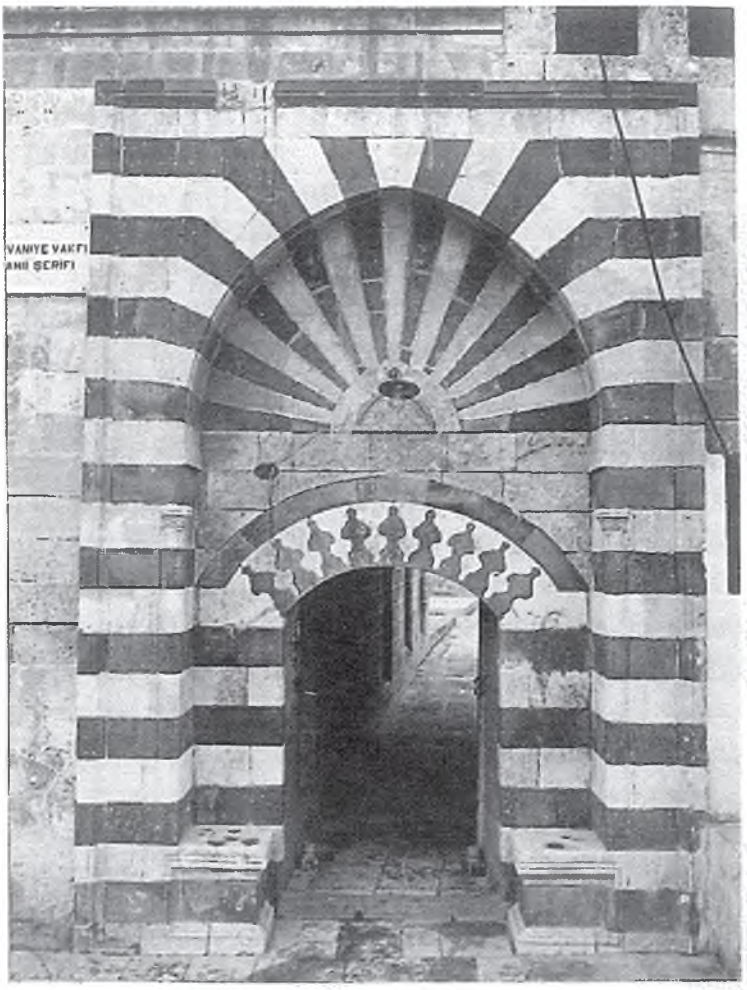

Resim 22- Rıdvâniye Külliyesi, Taç Kapı (1995-96 Yıllarındaki Çevre Düzenlemesinden Sonra)

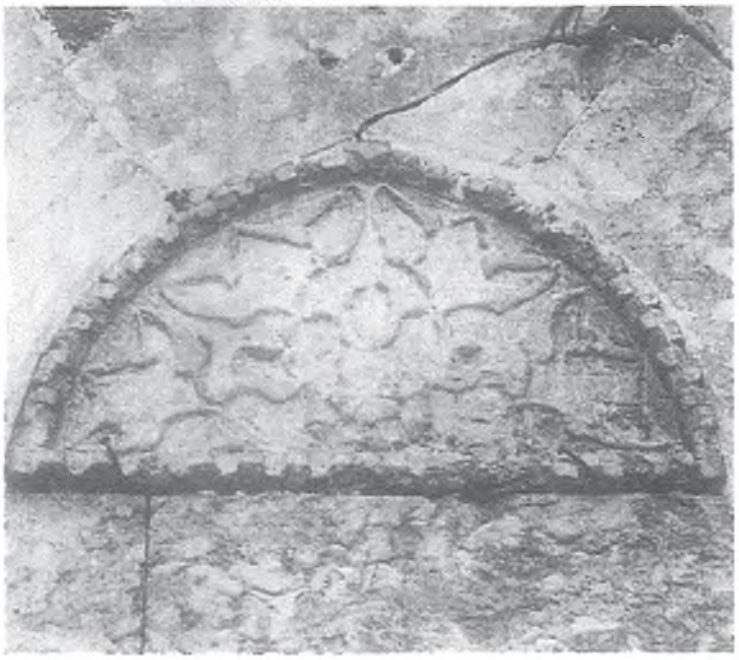

Resim 23- Taç Kapının Alınlığında Bulunan Kabartma Rûmîler

göl kıyısında yarım daire şeklinde devam etmektedir. Güney cephede, caminin iki yanında yer alan beşer gözlü kemer dizisi, külliyenin göl kıyısındaki bütünlüğünü sağlamaktadır. Üç kademeli tepeliklerle taçlandırılmış bu kemerlerin orta gözünden her iki tarafta merdivenle su seviyesine inilmektedir. Medresenin kuzeydeki odalarının orta kısmında kubbeli dershane, dershanenin doğusunda da eyvan yer alır. Dershaneye 3.00 x 4.50 metre boyutlarındaki beşik tonozlu eyvana açılan kapıdan girilir. Güneyde ve doğuda ikişer, batı tarafta da bir penceresi olan dershanenin güney duvarında mihrab yer almaktadır. Kubbeye geçişler tromplarla sağlanmıştır. Dört duvarın üst kısımlarındaki sivri kemerler, birleşik durumda bulundukları köşe tromplarının kemerleriyle benzerlik ve bütünlük arzetmektedir (Resim-30). Bu sekiz kemerin hemen üstünde bulunan kubbe kasnağında bir mukarnas kuşağı yer almaktadır.

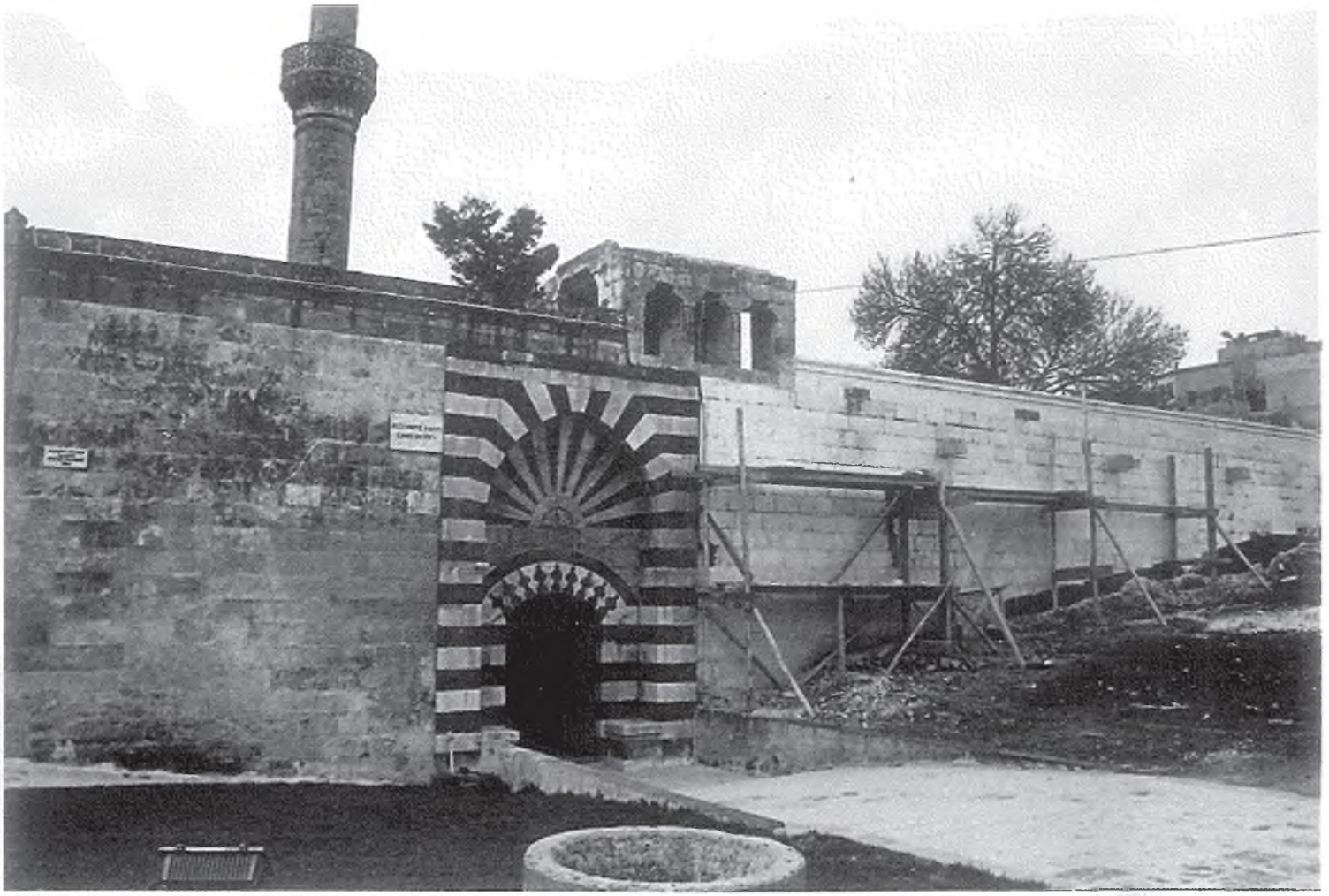

Resim 24- Rıdvâniye Medresesi'nin Doğu Cephesinde Yapılan Onarım Çalışmaları (1995-96).

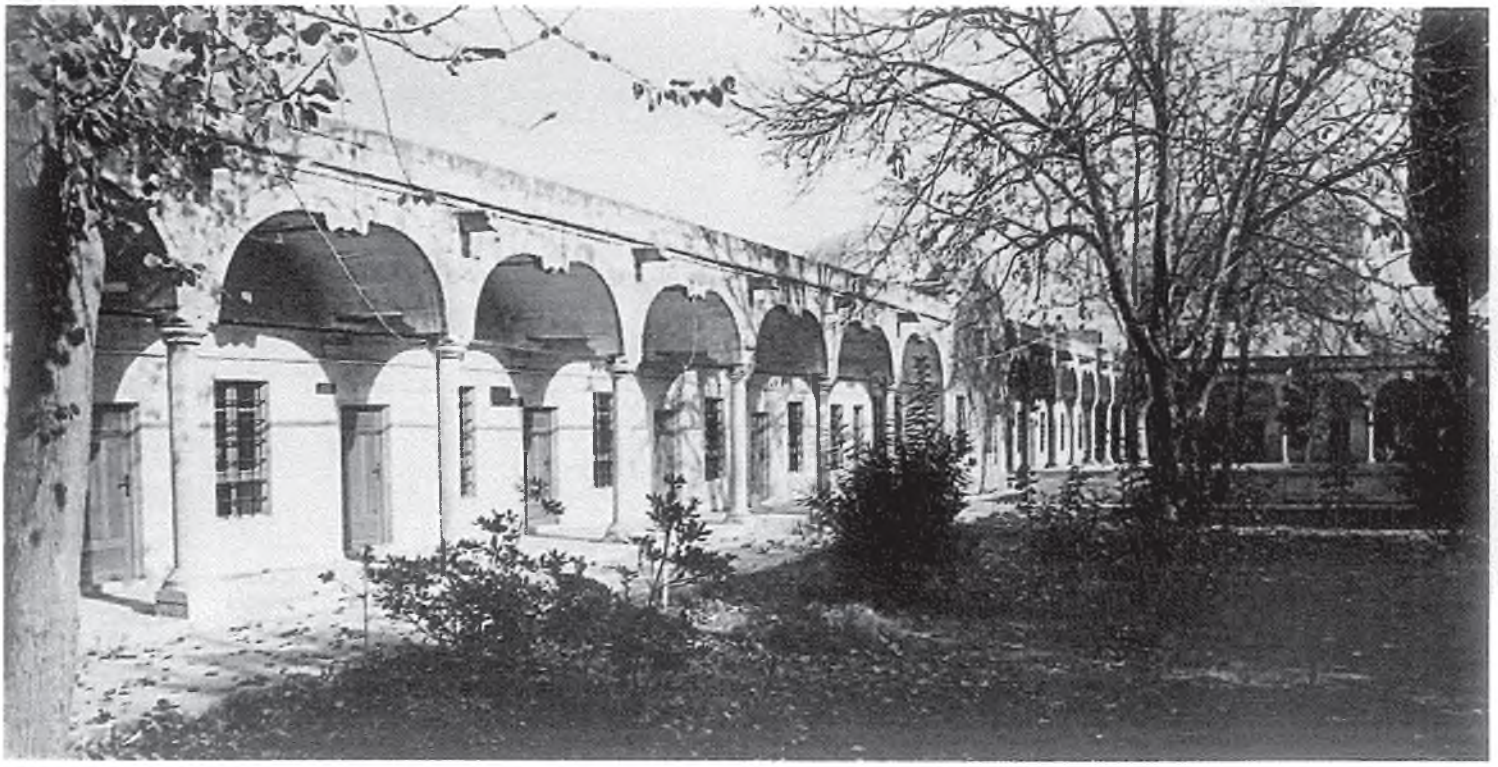

Resim 25- Rıdvâniye Medresesi Kuzey Revakları.



Resim 26- Medresenin Kubbeli Dershanesi İle Önündeki Namazgâh ve Havuz.

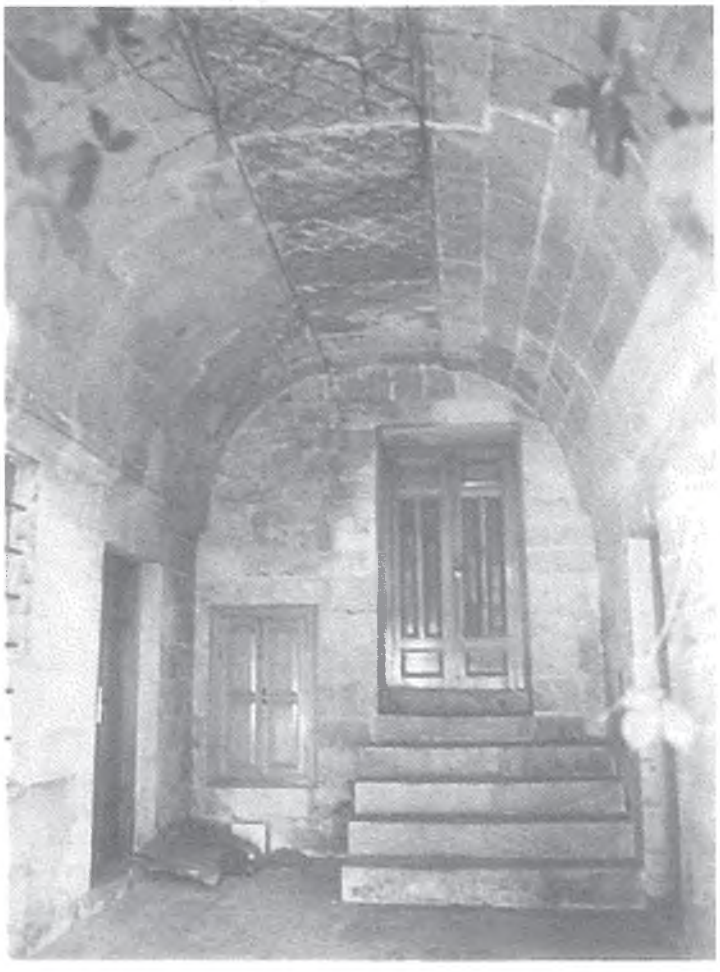

Resim 27- Rıdvâniye Medresesi'nin Eyvanı.

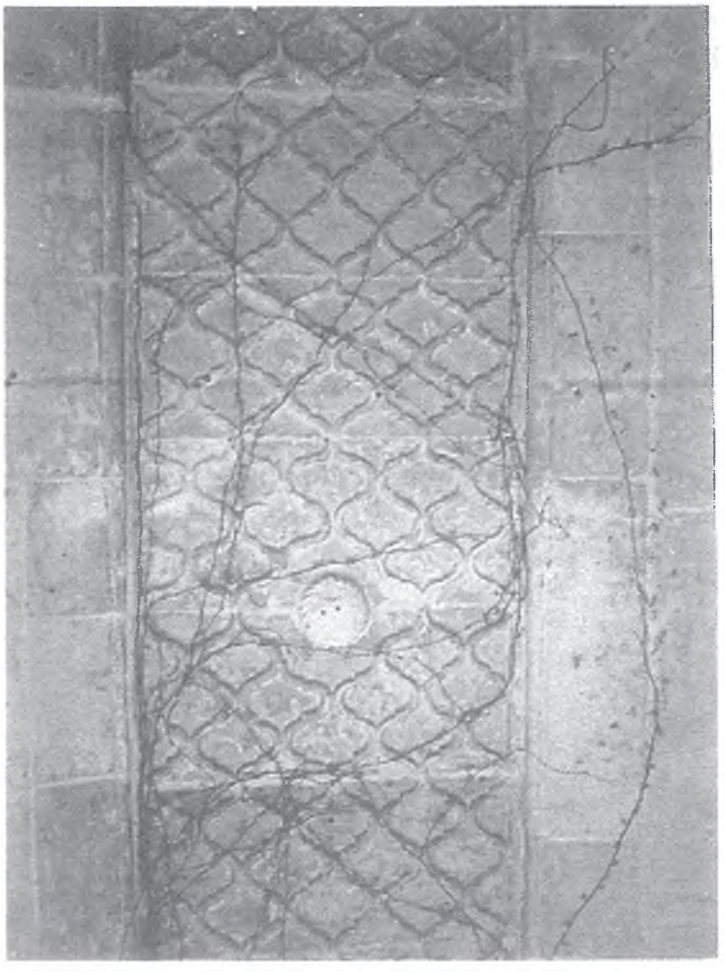

Resim 28- Eyvan Tonozundaki Taş Süsleme.



Resim 29- Rıdvâniye Medresesi, Dershane Mihrabı.

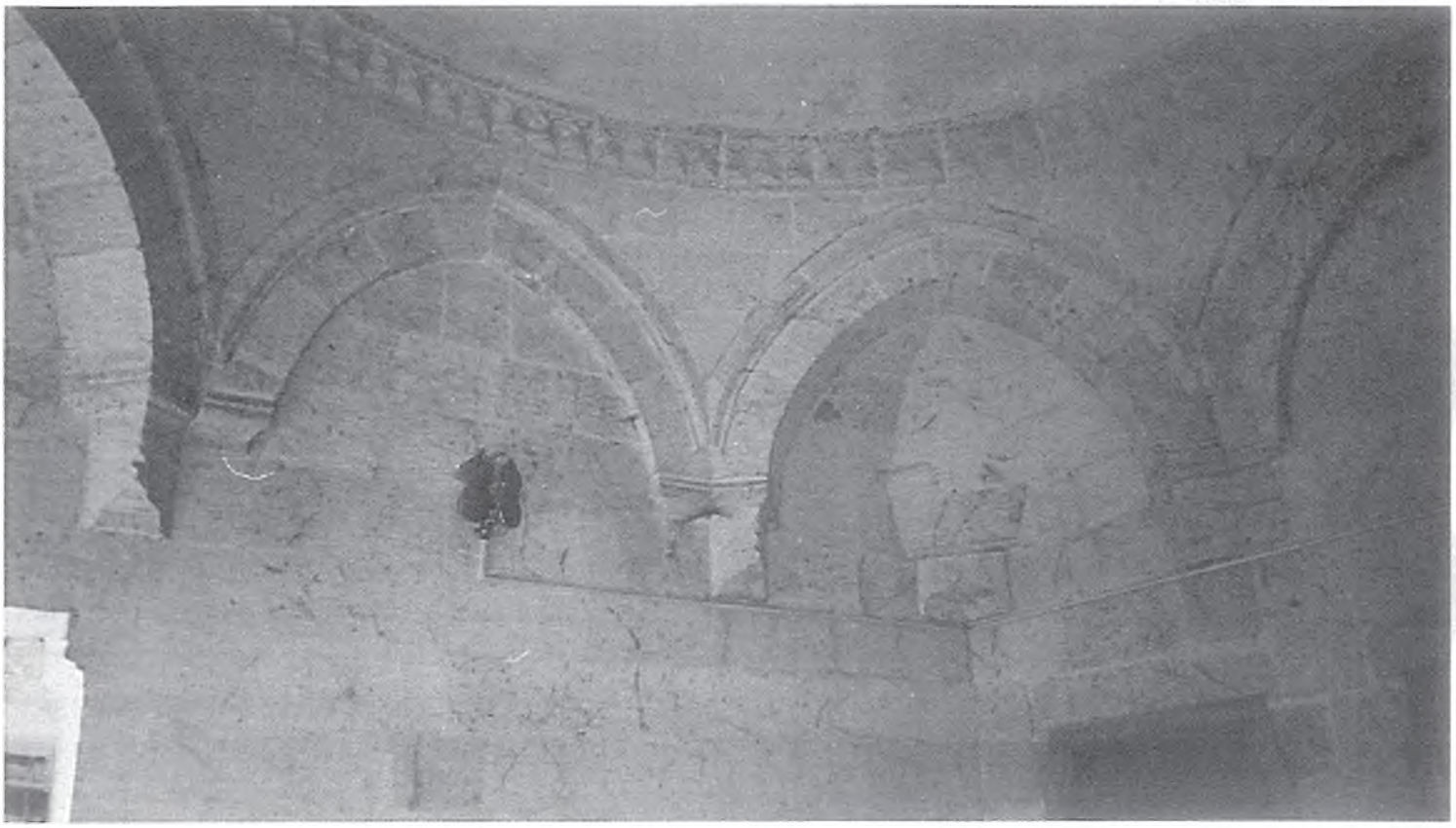

Resim 30- Dershanenin Kubbe Geçişleri.

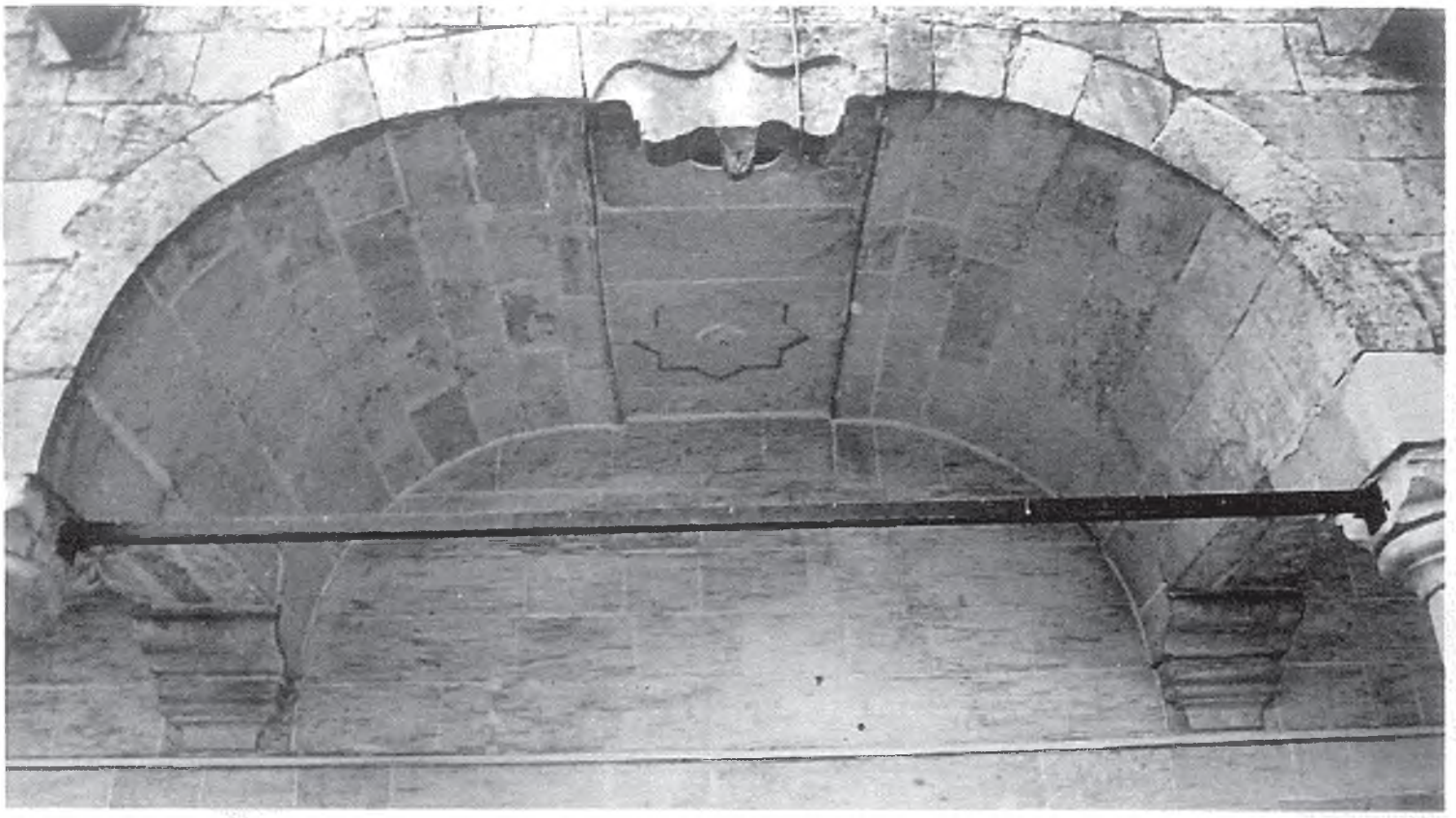

Resim 31- Rıdvâniye Medresesi, Revak Tonozu.



Resim 32- Eyvan Zemininde Renkli Taşlardan Yapılmış Sekiz Kollu Yıldız.

Revak tonozlarının orta kısımlarında bulunan, taşa hakkedilmiş sekiz kollu yıldız motifleri eyvanın zemininde siyah beyaz ve pembe renkli taşlarla tekrar edilmiştir (Resim-31,32). Avluyu doğu, batı ve kuzey yönlerinden çevreleyen, ortalama 3.00 x 3.90 metre ebatlarındaki dikdörtgen planlı ve ocaklı medrese odaları beşik tonozlarla örtülü olup birer kapı ve birer pencereyle avluya açılmaktadırlar.

Otuz adet odadan başka, avlunun güneyinde, göl kenarında, diğerlerinden büyük iki oda daha vardır ki, bu odaların yazlık dershane olarak kullanıldığı düşünülmektedir.[61] Güneydeki bu odaların pencereleriyle caminin göle paralel güney cephesindeki dört pencere nişi, iki yandaki kemer dizisiyle bütünlük sağlayarak, gölün de etkisiyle gayet zarif bir görünüm oluşturmaktadır.

61 Mehmet Alper, *Urfa'nın Mekansal Yapısı Türk İslam Mîmârîsindeki Yeri ve Önemi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1987, s. 56.

Giriş koridoru bitişiğinde bulunan bir merdivenle medresenin damına çıkılmaktadır. Ortalama ölçüleri 30.00 x 65.00 metre olan avlunun kuzey doğu köşesinde çapraz girişli tuvalet ve abdest alma yerleri, kuzey batı köşesinde de yine çapraz girişli, karışık tonozlu mutfak bulunmaktadır. Cami ile medresenin dershanesi arasında, 5.50 x 5.50 metre ölçülerindeki namazgâh ile namazgâhın güneyine bitişik durumda bulunan ve suyunu vaktiyle Halîlürrahman Gölü'nden aldığı anlaşılan[62] 3.00 x 4.30 metre ebadındaki dikdörtgen planlı havuz yer almaktadır (Resim-26).

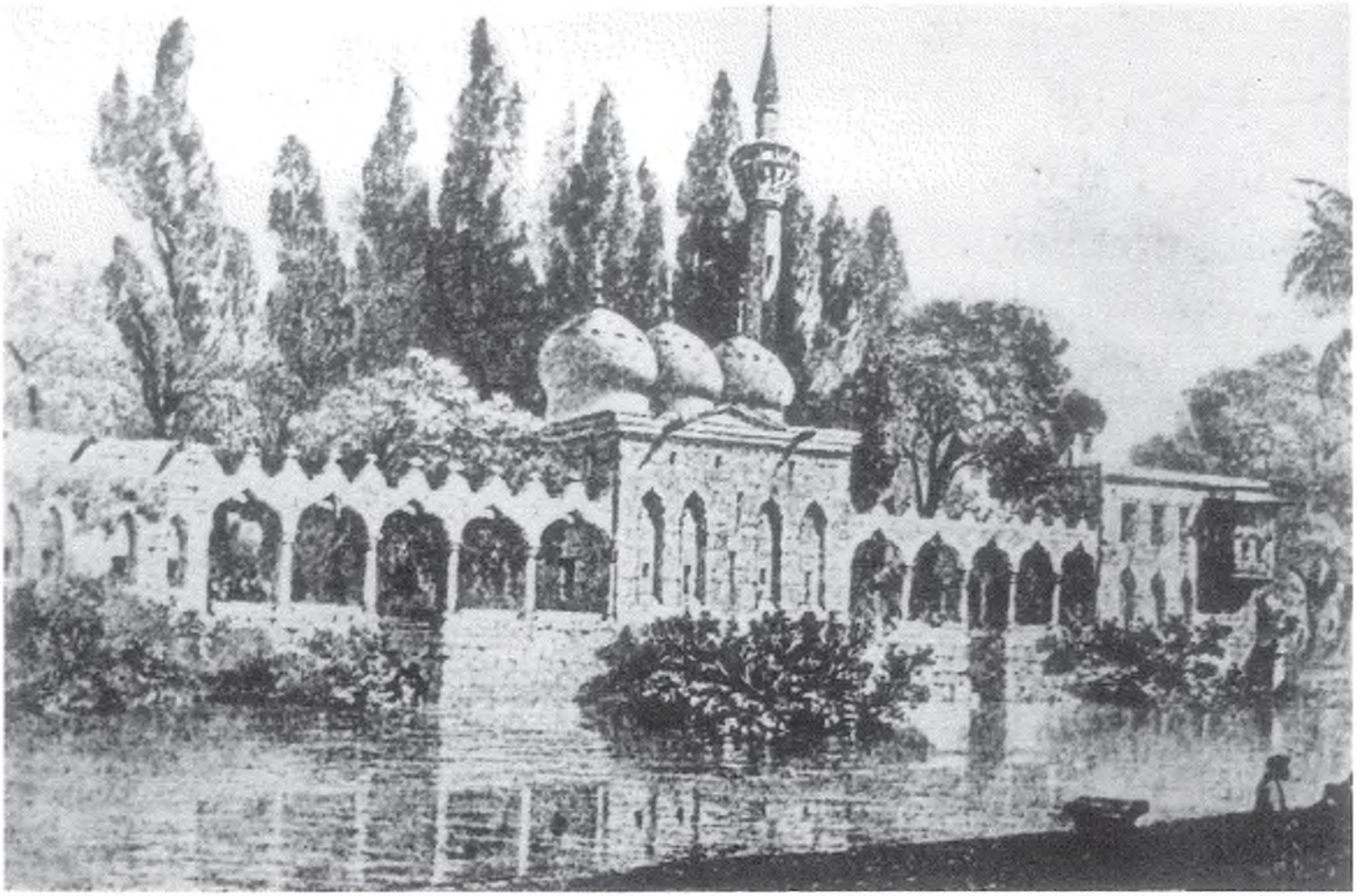

Resim 33- Rıdvâniye Külliyesi'nin XIX. Yüzyıl Ortalarında Çizilmiş Bir Gravürü *(Gustave Le Bon, 1844: 161)*

Rızvaniye Medresesi'nde zaman içinde bazı onarım ve değişikliklerin olduğu da anlaşılmaktadır. XIX. yüzyıl ortalarında çizilmiş gravürlerde, caminin doğu tarafındaki odaların göle bakan cephesinde görülen köşk bugün yerinde yoktur (Resim-33). VGM. Abide ve Yapı İşleri Dairesi arşivinde bulunan 63/01 nolu dosyada mevcut, Rıdvâniye Medresesi'nin 1963 yılı restorasyonuyla ilgili bir rapordan anlaşıldığına göre; bahsedilen yılda medresenin asıl yapısı değiştirilmeden, mevcud kısım ve izlerden istifade edilerek restore edilmiş, odalardaki ocakların bacaları mevcut numunelerine göre yeniden yapılmış, inşaat bünyesinde mevcut çürümüş taşlar çıkarılmak suretiyle aynı cins taşlarla yenilenmiş, tonozlar üzerindeki düz toprak dam örtüsünün devamlı su alması nedeniyle yıkılan bazı hücre tonozları yeniden yapılmış, toprak dolgu kaldırılarak dış görünüş bozulmayacak şekilde betonarme düz tabliye yapılmak suretiyle muhafaza altına alınmıştır. Mevcut tuvaletler onarılarak su tesisatı çekilmiş, kapı ve pencerelerle bilumum döşemeler mevcutların da ıslahı ile yenilenmiştir. Bu onarımdan sonra medresenin giriş tarafındaki üç odasının Urfa Vakıflar Müdürlüğü olarak, diğer odalarının da talebe yurdu olarak kullanıldığı yine aynı rapordan anlaşılmaktadır.[63]

62 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1988, s. 234.

63 *Rızvâniye Medresesinin 1963 yılı Onarımına Ait Rapor*, VGM., Abide ve Yapı İşleri Dâiresi Arşivi, Dosya No: 63/01, s. 2, 3.

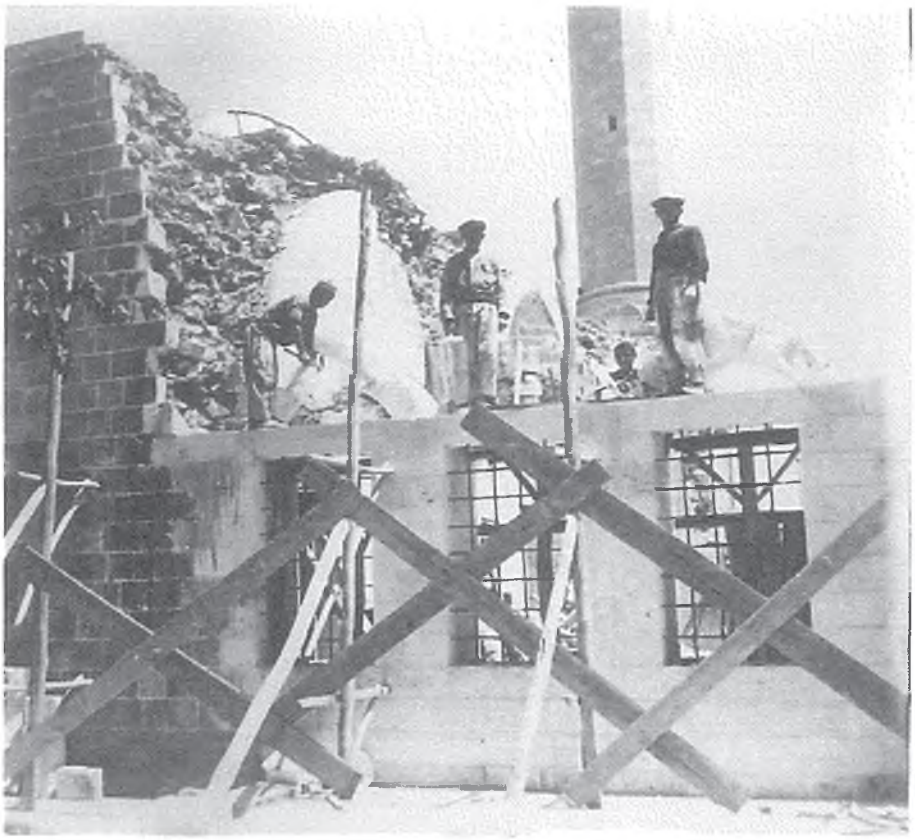

Resim 34- 1967 Yılında Yapılan Restorasyon Çalışması Sırasında Rıdvâniye Camii Sahn Kısmının İndirilmiş Hali *(VGM. Abide ve Yapı İşleri Dairesi Film Arşivi)*

VGM. Abide ve Yapı İşleri Dairresi'nin film arşivinde bulunan görüntülerinden anlaşıldığına göre külliyenin cami kısmı da önemli bir onarım geçirmiştir. 1967 yılında yapılan bu onarım sırasında caminin son cemaat yeri ve minaresi hariç kubbeleriyle beraber sahn kısmı tamamen yıkılmış (Resim-34, 35), eskisine uygun olarak kesme taşlarla yeniden yapılmıştır.



Resim 35- 1967 Yılında Yıkılan Sahnın Yeniden İnşa Edilişi *(VGM. Abide ve Yapı İşleri Dairesi Film Arşivi)*



Resim 36- Medrese Odalarında Yapılan Onarım Çalışmaları *(1992, C. Kürkçüoğlu Arşivi)*

Son olarak Şanlıurfa Valiliği ve Şanlıurfa İli Kültür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı (ŞURKAV) işbirliği ile 1992-93 yıllarında restore edilen[64] Rıdvâniye Külliyesi'nde cami ve medresenin pencerelerinin demir kafesleri ve ahşap doğramaları yenilenmiş, son cemaat yerinin döşeme taşları değiştirilmiş, kıble duvarının Balıklıgöl ile temasta bulunan kısmındaki koruyucu beton şerit taş ile kaplanmış, medrese odalarının dökülmüş sıvaları yenilenmiş, duvarlar raspalanarak çürütmeler yapılmış, sıva altına elektrik tesisatı çekilmiş, tuvaletler yenilenerek şehir kanalizasyonuna bağlanmış, avlunun bahçe tanzimi yapılarak taşları tamamen bozulan havuz ve namazgah yeniden yapılmış, medresenin otuz beş odasından on beşi İslam Araştırmaları Merkezi olarak kullanılmak üzere Harran Üniversitesi'ne, diğerleri de Şanlıurfa'daki çeşitli vakıflara tahsis edilmiştir.[65]

64 1990-95 yılları arasında "Dergah-Balıklıgöl Çevre Düzenleme Projesi" adı altında göl çevresinde yapılan geniş çaplı düzenlemeler ile Rızvâniye Külliyesi, Halîlürrahman Külliyesi, Hasan Padişah Câmii ve diğer târihî sivil yapıların son restorasyonları ile ilgili bilgi için bk. Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa'da Canlanan Târih, Ankara 1995; Merih Karaaslan, "Şanlıurfa Târihî Kent Merkezi Koruma Geliştirme Canlandırma Projesi", Mimarlık ve Dekorasyon Dergisi, sy. 57, s. 52.

65 Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa'da Canlanan Târih, s. 41, 42.

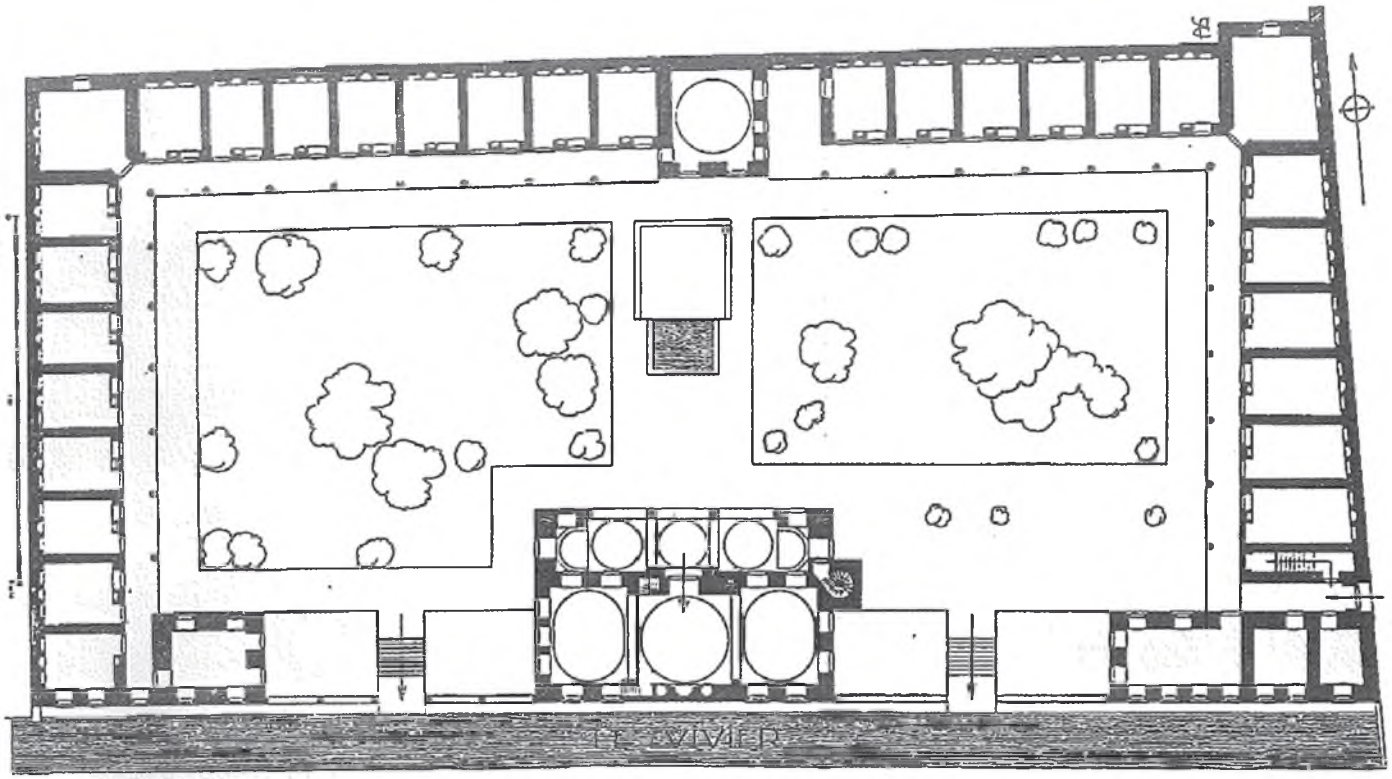

Rıdvâniye Külliyesi Planı *(A. Gabriel, 1940: 284)*

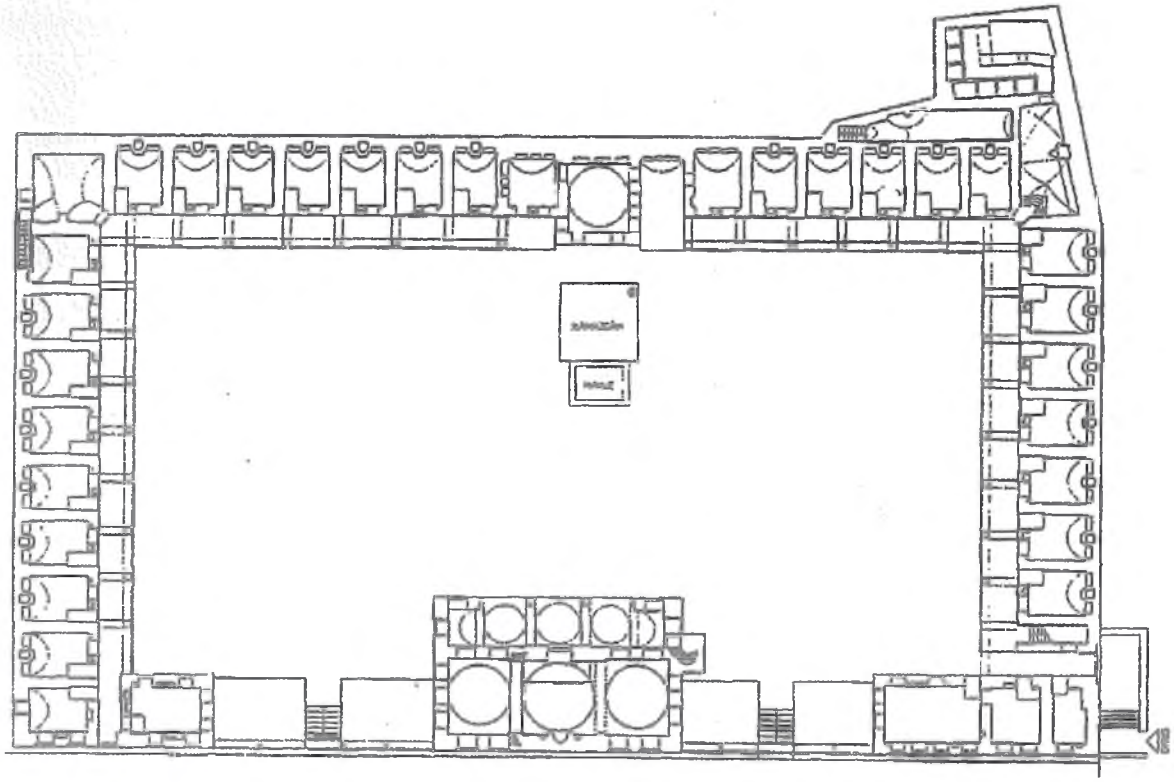

Rıdvâniye Külliyesi Planı *(Mehmet Alper, 1987: 36)*

## SÜLEYMAN AĞA (YUSUF PAŞA) MEDRESESİ

Sarayönü Mahallesi'ndeki Divanyolu Caddesi üzerinde, Beyaz Sokağın güneyinde bulunan Yusuf Paşa Camii avlusunun kuzey doğu tarafında yer almaktadır. Bu nedenle Süleyman Ağa Medresesi "Yusuf Paşa" adıyla da anılmaktadır. Camiyi 1121(1709) tarihinde yaptırmış olan Rakka Valisi Yusuf Paşa, hazırladığı 1122 (1710) tarihli vakfiyesinde, yaptırdığı elli adet dükkan, hamam, mahkeme gibi binaları da zikretmiştir.[66]

Medresenin inşa kitabesi bulunmamaktadır. Ancak Süleyman Ağa vakfının 24 Receb 1164 (18 Haziran 1751) tarihli vakfiyesinden vâkıfın bu tarihte ya da bu tarihten kısa süre önce Dergezenli Mahallesi'nde bir mescid ve Yusuf Paşa Câmii avlusuna bitişik olan bu medreseyi yaptırdığı anlaşılmaktadır. Serbevvâbîn-i Dergâh-ı Âlî Süleyman Ağa'nın mescid ve medresenin ihtiyaçları için vakfettiği mallarınının da kaydedildiği vakfiyesinde şu ifadeler geçmektedir: *"...Medîne-i Rehâ sükkânından Serbevvâbîn-i Dergâh-ı Âlî... Süleyman Ağa... medîne-i mezkûrenin hâric-i surunda vâki Dergezenli Mahallesi...de müceddeden ... tesis ve bina eylediğim Mescid-i Şerîf ve yine medîne-i mezkûrede vâki Yusuf Paşa Câmii Şerîfi'nin havşi muttasılında müceddeden tamir ve inşâ eylediğim Medrese-i Latîfin erbâbı vezâif ve sâir levâzım ve mesârıfları için...şöyle şart eyledim ki...Medrese-i Şerîfin müderrisi fahru'l-ulemâ Sûfîzâde Mehmed Efendi...müderris olup ba'de edâyı hizmet yevmî otuz Osmânî akçe vazife verile...ve yine medrese-i mezkûrun dâhilinde vâki on üç adet hücrenin derûnunda sâkin olan tâliblere yevmî beşer Osmânî akçe vazife verile..."*[67] Ayrıca bu cümlelerden Sûfîzâde Mehmed Efendi'nin otuz akçe yevmiye ile o tarihte müderris tayin edildiği Süleyman Ağa Medresesi'nin on üç adet odasının bulunduğu da anlaşılmaktadır.

Maarif Nezâreti salnamelerinde Damat Süleyman Ağa tarafından, bu medrese dâhilinde 1150 (1737-1738) yılında *"Süleymâniye"* adıyla bir kütüphane tesis edildiği belirtilmiştir.[68] Ancak vakfiye kenarlarına düşülen şerhler, inşasını müteakip vâkıfın medrese dışına emanet verilmemek şartıyla bazı kitaplar vakfederek bu kütüphaneyi oluşturduğunu göstermektedir.[69] 1326 (1908) yılında bu kütüphanede 310 cilt kitap bulunduğu kaydedilmiştir.[70]

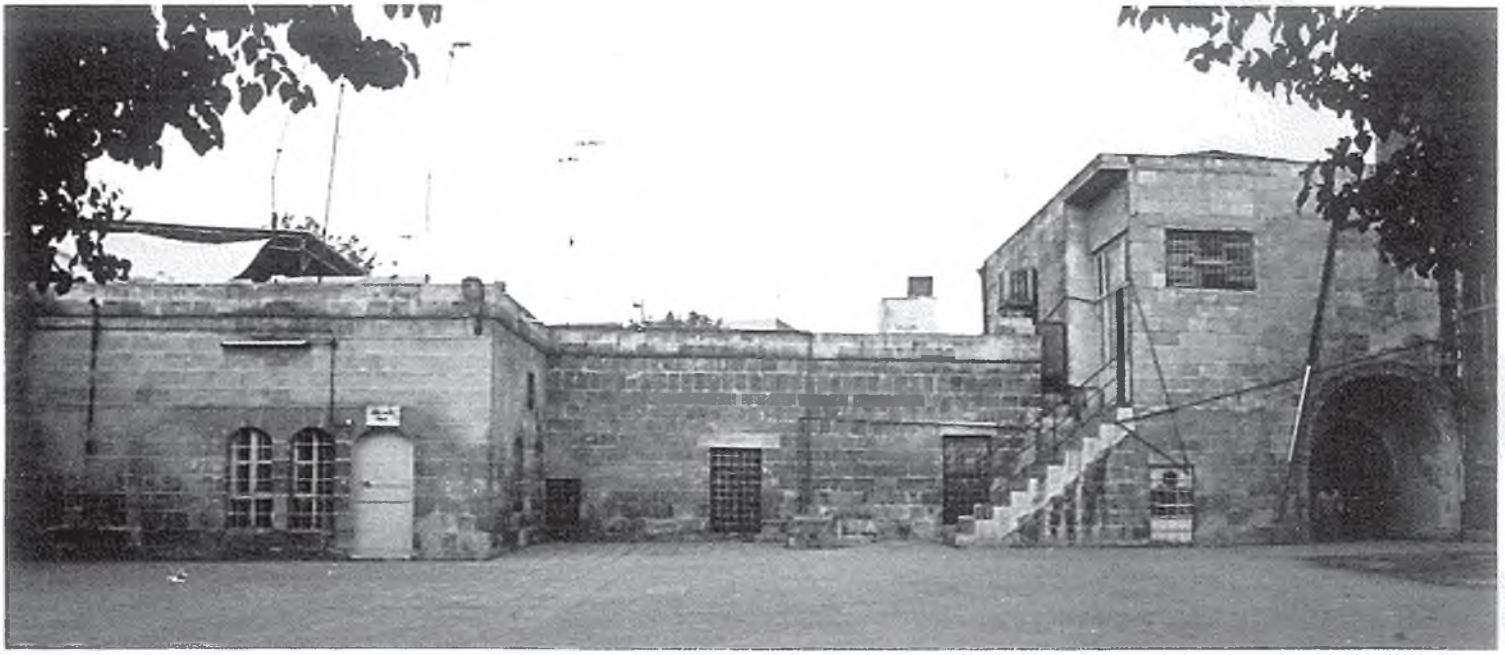

Resim 37- Süleyman Ağa Medresesi'nden Kalan Kısımlar.

66 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 2103 s. 140.

67 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 2167 s. 54,55.

68 *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, yıl: 1316, s. 1020, 1021; yıl: 1319, s. 546, 547; yıl: 1321, s. 468; İsmail E. Erünsal, *Türk Kütüphâneleri Târihi II*, s. 97.

69 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 2167 s. 56.

70 *Salnâme-i Vilâyet-i Haleb*, yıl: 1326, s. 397.

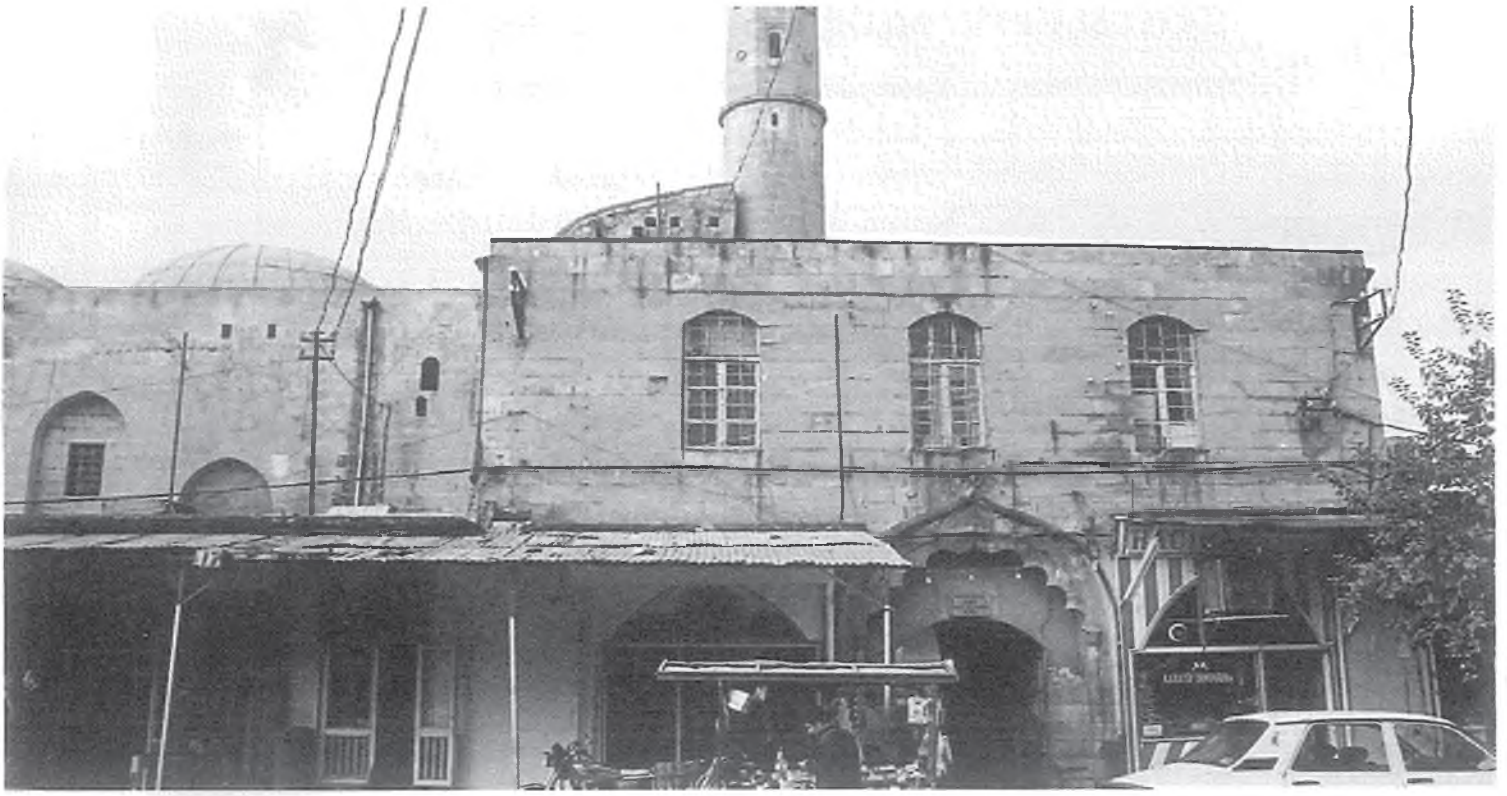

Resim 38- Yusuf Paşa Camii, Doğu Girişi Üzerinde Bulunan Büyük Oda.

Yusuf Paşa Camii minaresinin bitişiğinde, medrese ile irtibatlı, dârülkurra olduğunu düşündüğümüz bir yapı daha vardır ki, medreseden bir süre sonra yapıldığı anlaşılan bu mekândan, 23 Zilka'de 1181 (1768) tarihli "Urfa'da Kazzaz Mehmed Çelebi ibn-i Abdullah vakfı" na ait vakfiyede bahsedilmektedir. Vakfiyedeki: "*...bin yüz altmış sekiz senesinde vakfeylediği evkâfın gallâtından, Yusuf Paşa Câmii Şerîfi'nin minâresi tahtında müceddeden binâ ve inşâ eylediği hücrenin tamir ve termîmi ve bilkülliye münhedîm olduğu sûrette müceddeden binâsı galle-i vakıftan sarf olunmak üzere...*"[71] şeklinde devam eden cümlelerden, bu odanın 1168 (1754-1755) yılında, ya da bundan önceki yakın bir tarihte Kazzaz Mehmed Çelebi tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Aynı vakfiyede, bu hücrede sakin olan es-Seyyid Hacı Molla Yusuf'a, her ay bir Kur'an hatmi yapıp vâkıfın ruhuna hediye eylemesi şartıyla, bir kuruş aylık bağlandığı da belirtilmektedir.[72]

20 Zilhicce 1259 (13 Ocak 1844) tarihli bir arz dilekcesine göre Yusuf Paşa Camii'nin avlusunda bulunan ve Süleyman Ağa Medresesi diye bilinen medresenin günlük 30 akçe ile müderrisi olan Seyyid Mehmed Halife'nin ölümü üzerine bir başkasının tayini istenmektedir. 5 Cemâziyelevvel 1267 (8 Nisan 1851) tarihli bir başka arz dilekcesinde de Urfa'daki Yusuf Paşa Camii ve mektebi için, Urfa'ya bir saat uzaklıkta bulunan "Sırrın" adlı köyün bütün arazisinin vakıf olduğu belirtilmektedir.[73]

Bu medrese için "Süleymâniye Medresesi" adının da kullanıldığı, hurufat defterlerinde geçen 15 Şaban 1192 (8 Eylül 1778) tarihli bir kayıttan anlaşılmaktadır. Medrese vakfının mütevellisi Mehmed Kuddusi'ye nazırlık görevinin de verildiğini bildiren kayıt şöyledir: *"Ruha'da Yusuf Paşa Câmii ittisâlinde Süleyman Ağa'nın binâ eylediği Medrese-i Süleymaniye'nin evkafı mütevellîsi olan vakf-ı mezbûru ta'mîr ve termîm idüb ,,, olub tatil bâdi olmakla bir nâzıra muhtaç olmakla iki akçe vazîfe ile nezâret-i mezkûre Mehmed Kuddusi'ye nâibi Hüseyin arzıyla. 15 Şa'bân sene 1192."*[74]

71 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1760, s.40.

72 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1760, s.41.

73 Ziyâ Kazıcı, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa'daki Vakıf Hizmetleri", *M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5-6, İstanbul 1993, s. 90.

74 VGMA Defter 1096, s. 266; Karakeçili, *Hurûfât Defterlerine Göre Ruha Kazâsı*, s. 153.

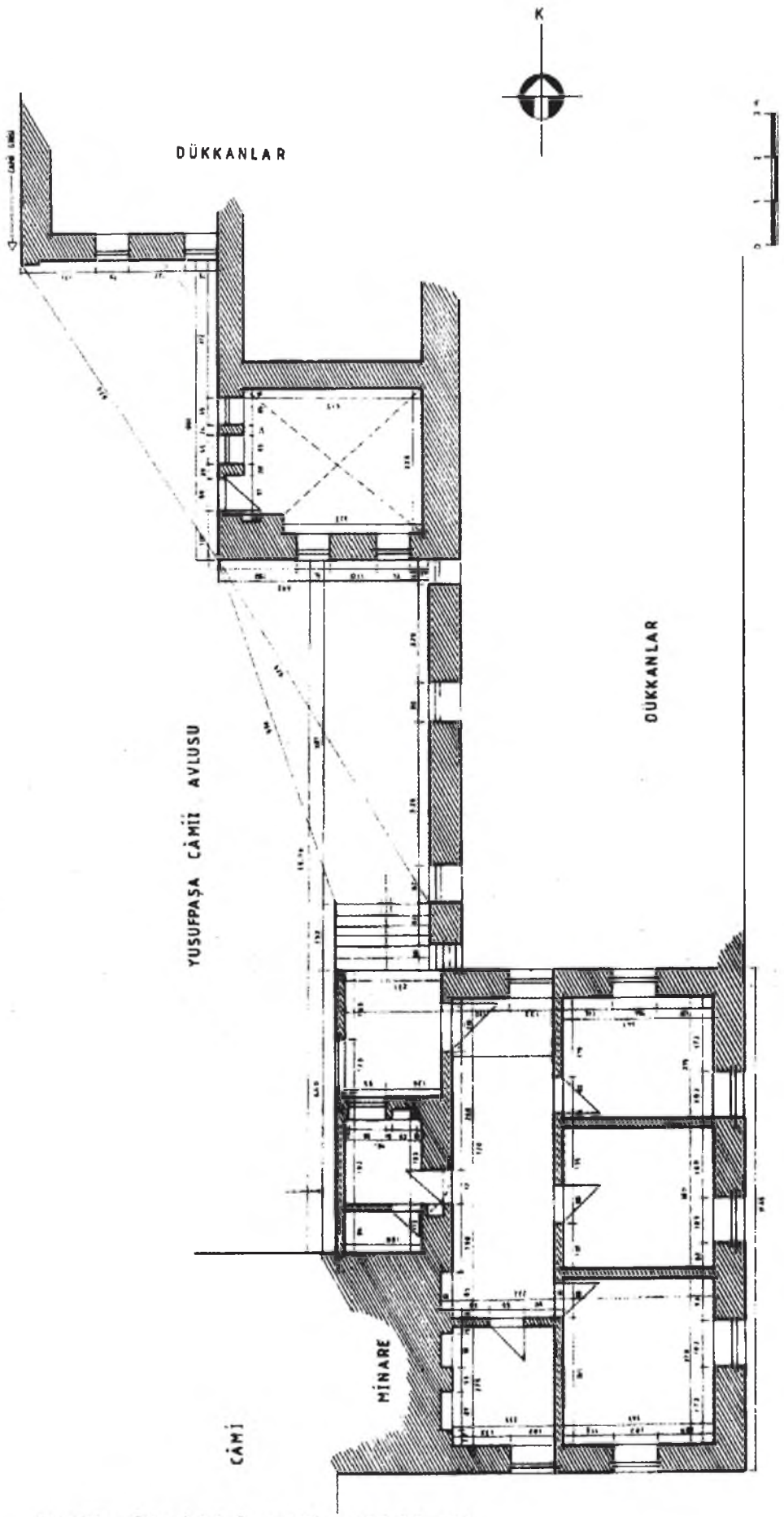


Süleyman Ağa (Yusuf Paşa) Medresesi Planı (M. Memiş)

**Mimârî:** Süleyman Ağa Medresesi'nin büyük bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Vakfiyesinde zikredilen on üç adet odasından yalnız biri sağlam olarak kalmıştır. Cami avlusunun kuzey doğusundaki, üzerinde tamir kitabesi bulunan 4.15 x 3.28 metre ebatlı, çapraz tonozlu bu odanın medresenin dershanesi olduğu düşünülmektedir. Batı yönünde beşik kemerli iki penceresiyle kapısı, güneyde de yine beşik kemerli iki penceresi bulunmaktadır. Dershanenin kuzeyine doğru devam eden duvar üzerinde bulunan ve sonradan kapatılmış olduğu anlaşılan bir kapı ve iki pencere izinden, önceden burada da aynı şekilde ikinci bir odanın bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu mekan sonradan arka tarafındaki dükkanla birleştirilmiştir. Medresenin bugün mevcut olmayan bazı kısımlarının da vaktiyle cami avlusunun kuzey tarafında olduğu düşünülmektedir.

Dârülkurra olarak kullanıldığı tahmin edilen ve dershanenin 9.40 metre kadar güneyinde, caminin doğu giriş kapısı üstünde bulunan büyük odaya (Resim-37) kuzey batı köşesinden çıkan bir merdivenle ulaşılmaktadır. İç kısmı 6.00 x 10.00 metre kadar olan bu mekânın, kuzey, güney ve batı yönlerinde ikişer, doğusunda üç olmak üzere, yarım daire kemerli yedi penceresi olup, batıdaki iki tanesi sonradan kapatılmıştır. Odalara bölünerek daire haline getirilmiş olan ve günümüzde eğitim amaçlı bazı vakıflar tarafından öğrenci pansiyonu olarak kullanılan bu mekânın içyapısının eski hali belli değildir.



Resim 39- Süleyman Ağa Medresesi, Dershane Kısmı.

Yukarıda bahsi geçen 15 Şaban 1192 (8 Eylül 1778) tarihli atama kaydından vakfın mütevellisi Mehmed Kuddisi tarafından Süleyman Ağa Medresesi'nin o tarihlerde tamir ettirildiği anlaşılmakta[75] ancak bu tamiratın mahiyeti hakkında bilgi bulunmamaktadır. Dershane üzerindeki tamir kitabesine göre, medrese daha sonra 1296 (1879) tarihinde Abdülvehhab adında bir hayırsever tarafından tamir edilmiştir.

75 VGMA Defter 1096, s. 266.



Resim 40- Süleyman Ağa Medresesi, Tamir Kitabesi.

Zayıf bir işçilikle taşa hakkedilmiş olan 0.37 x 0.44 metre ebadındaki celî ta'lik kitabenin metni ve okunuşu şöyledir:

| | |
|---|---|
| ١- سرتسر اولموش كورنجه حجره لر مشرف حراب | *1- Bahr-ı gayret-i mevc urub kaldırdı bî had hab*âb |
| بحر غيرت موج اوروب قالديردى بى حدحباب | *2- Gördü (urdu) bir hizmet, yolunda Hazret-i Rab-b'in bu kez* |
| ٢- كوردى (اوردى) بر خدمت يولنده حضرت ربك بو كز | *Bâb-ı* lütfundan *ona virsün ecr-i* bî hisâb |
| باب لطفكدن اكا ويرسون اجر بى حساب | *3- Yediler geldi Latîfâ cevherin târih dedi* |
| ٣- يديلر كلدى لطيفا جوهرين تاريخ ديدى | *Etti himmet serteser âbâdına Abdülvehhâb* |
| ابتدى همت سرتسر آبادينه عبدالوهاب | *1296*[76] |
| ١٢٩٦ | |

Süleyman Ağa Medresesi'nde eğitim görenler arasında Berkî (1840-1889), Hâmî (1884-1908), Lutfî (1888-1938), Zihnî (1832-1878) gibi Urfa'lı şairler de bulunmaktadır.[77] 1317(1899) ve 1321(1903) yıllarında 25, 1319(1901) yılında 20 öğrencinin öğrenim gördüğü kaydedilen bu medresede Abdurrahman Efendi'nin de bu tarihlerde müderris olduğu belirtilmiştir.[78]

76 Kitabe metninin tamamlanmasında Mahmut Karakaş'ın, (*Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler,* Ankara 2001, s. 149) adlı eserinden istifade edilmiştir.

77 Bedri Alpay, Şanlıurfa Şâirleri, Şanlıurfa 1986, s. 31, 80, 130, 141.

78 *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, yıl: 1317, s. 1120, 1121; yıl: 1319, s. 540, 541; yıl: 1321, s. 464.

## NAKİBZÂDE İBRÂHİM EFENDİ (ULU CAMİ) MEDRESESİ



Resim 41- Selahaddin Eyyûbî Medresesi, Kuzey Duvarı.

Camii Kebir Mahallesi'nde, Yıldız Meydanı mevkiinde, 12 Eylül Caddesi ile Divanyolu Caddesi'nin kesiştiği yerdedir. İnşa kitabelerinden anlaşıldığına göre, Urfa Ulu Camii'nin doğu tarafına bitişik durumda olan bugünkü yapı, Usâmeddin lakablı müderris Nakibzâde İbrâhim Efendi tarafından 1196 (1781-1782) senesinde, daha evvel burada bulunan Ulu Câmi (Selahaddin Eyyûbî) Medresesi'nin yerine inşa edilmiştir. Bu sebeple önce eski medrese hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Eski Ulu Câmi Medresesi'nin inşa kitabesi ve kitabenin de üzerinde bulunduğu kuzey duvarı halen ayakta kalan kısımlarıdır (Resim-41). Orijinal Arapça inşa kitabesine göre bu medrese, Eyyûbî hükümdarı Salahaddin Eyyûbî zamanında, Ömer b. Şâhânşah b. Eyyub tarafından yapımı başlatılıp oğlu Melik el- Mansûr N*âsırud*din Muhammed b. Ömer tarafından 587 (1191) tarihinde tamamlanmıştır. Taşa kabartma olarak hakkedilmiş olan 133 x 107 cm. (alt satır uzunluğu 160 cm.) boyutlarındaki yedi satırlık celî sülüs kitabenin (Resim-42) metni ve okunuşu şöyledir:

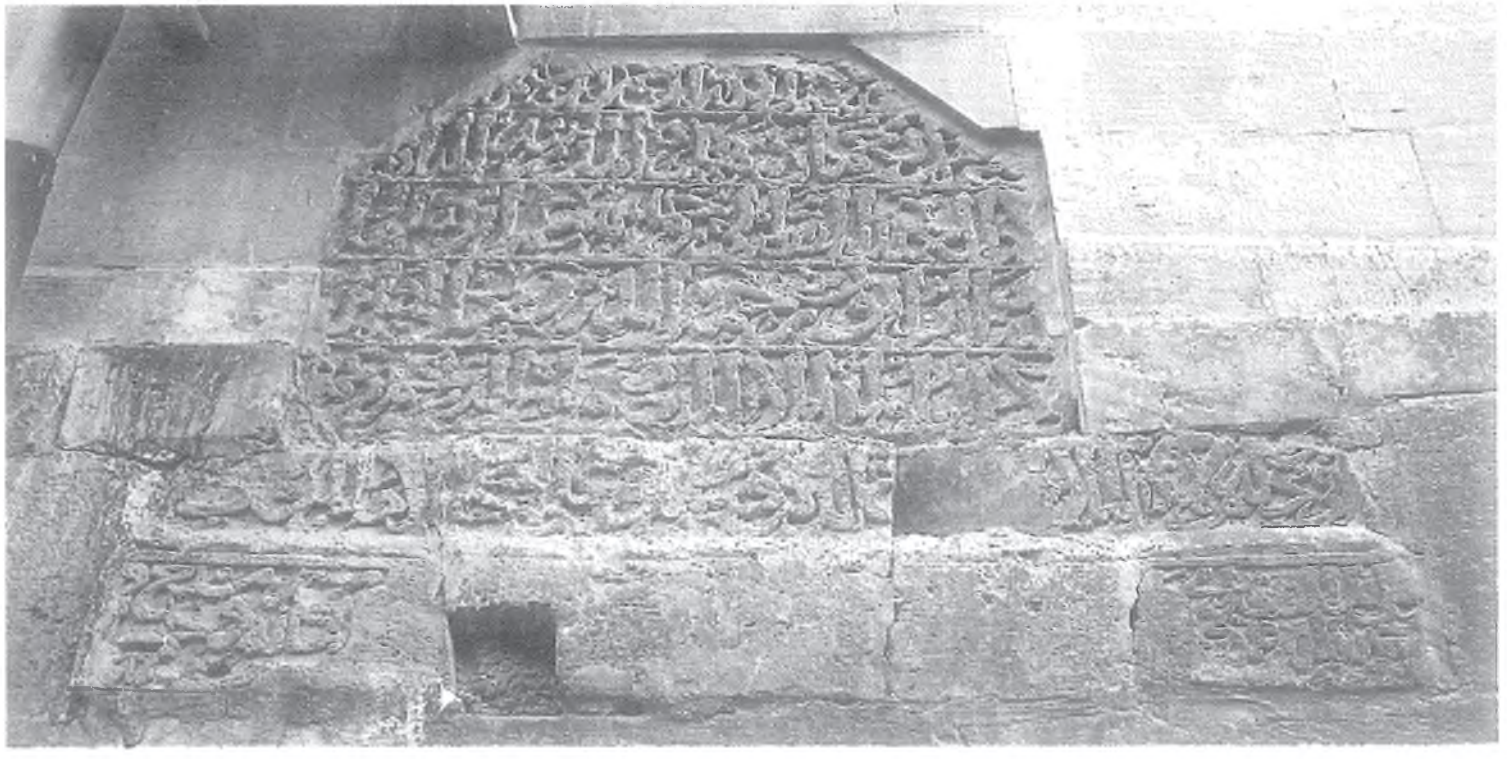

Resim 42- Selahaddin Eyyûbî (Ulu Câmi) Medresesi, İnşa Kitabesi.

١- بسم الله الرحمن الرحيم
٢- أمر بعمارة هذه المدرسة المبار
٣- كة العبدالفقير الى رحمة ربه عمر ابن شاهان
٤- شاه ابن ايوب رحمةالله تعالى وامر
٥- (ا)كما لها ولده الملك المنصور ناصرالدين محمد بن عمر
٦- في دولة مولانا الملك (الناصرصلا)ح الدين يوسف بن ايوب على اصحاب الامام الشا(فع)ى
٧- على يدالفقير الى رحمةالله خلدي..... سنة سبع و ثمانين و خمسمائة

*1- "Bismillâhirrahmânirrahîm.*
*2- Emera bi-imâreti hâzihi'l-medreseti'l-mübâre-*
*3- ke el-abdü'l-fakîru ilâ rahmeti Rabbihî Ömer ibn-ü Şâhân-*
*4-* şâh *ibn-i Eyyûb rahimehullâhü Teâlâ ve emera*
*5- (i)kmâlihâ veledühû el-Melik el-Mansur Nâsıruddin Muhammed bin Ömer*
*6- fî devleti mevlânâ el Melik (en-n*âsır Salâ)hıddin Yû*suf bin Eyyûb alâ ashâbi'l-İmâmi'ş-*Şâ(fi)î.
*7- Alâ yedi'l-fakîr ilâ rahmetillâhi Huldî .... sene seb'a ve semânîne ve hamse mietin."*

*Türkçesi:* Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla başlarım. Bu mübarek medresenin yapılmasını Allah'ın rahmetine muhtaç kulu Ömer b. Şâhânşah b. Eyyub -Allah ona rahmet etsin- emretti. Oğlu el-Melik el- Mansûr Nasıruddin Muhammed b. Ömer de, Melik Nasır Salahuddin Yusuf b. Eyyub zamanında İmam Şâfi'nin mensubları için, Allah'ın rahmetine muhtaç Huldî ...eliyye bu yapının tamamlanmasını emretti. Sene beşyüz seksen yedi.

Eyyûbî Medresesi'ni yaptıran el-Melik Muzaffer Takıyyüddîn Ömer b. Nûriddevle Şâhânşah *(Şâhinşah)* bu dönemde Selâhaddin Eyyûbî'nin Urfa ve Harran meliki olarak görev yapmıştır.[79] Selâhaddin Eyyûbî'nin yeğeni ve aynı zamanda en başarılı ordu kumandanlarından, devletin ileri gelenlerinden idi.[80] 19 Ramazan 587'de (10 Ekim 1191) vefatı üzerine bu medresenin oğlu el-Melik Mansûr Nâsırüddîn Muhammed[81] tarafından tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Urfa Ulu Cami (Camii Kebir) vakıflarına ait, 786 (1384) tarihli Hasan bin Alâüddin'in Arapca vakfiyesinde, Ulu Cami'nin doğu tarafında *"Medrese-i Omisa(?)"* (مدرسهءاوميصه) adında bir medresenin bulunduğu belirtilmektedir ki[82] bu isim, medresenin o dönemde kullanılan bir başka adı olmalıdır. Yine Hasan bin Alaüddin'e ait 786 (1384) tarihli bir başka vakfiyede şu cümleler geçmektedir: *"Ruhâ şehrinde Câmi-i Kebîr'in şark tarafında bir sıra üzerinde onbir dükkânın tamâmı olup kıble taraftan... şimâl taraftan mezkûr câmie giden yol, batı taraftan mezkûr câmie mücâvir bulunan medrese ile mahduttur."*[83] Bu ifadelerden, Camii Kebir'e bitişik bir medresenin mevcut olduğu ve bu

79 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993, s. 101.

80 Eyyûbîler'in Hama kolunun kurucusu ve ilk hükümdarı (1178-1191) olan Melik Muzaffer Haçlılar'a karşı mücadelede Kuzey Suriye ve el-Cezîre bölgesinde Eyyûbîler'in en önemli gücü oldu. Malazgirt seferi sırasında 19 Ramazan 587'de (10 Ekim 1191) vefatı sonrası cenazesi Hama'ya götürülüp orada defnedildi. Birlikleri oğlu Melik Mansûr Muhammed'i onun halefi olarak kabul ettiler. Dımaşk ve Mısır valiliklerinde de bulunan Takıyyüddin Ömer İskenderiye'de meşhur muhaddislerden hadis dinlemiş, dîvan yazmıştır. Urfa'daki medresesinden başka Feyyûm'da iki, Kahire'de ve Dımaşk'ta birer medrese yaptırdı ve bunlar için büyük vakıflar tahsis etti. (Angelika Hartmann, "el-Melikü'l-Muzaffer", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2004, XXIX, s. 73,74).

81 Babasının ölümü üzerine Hama ve civarına vali tayin edilen Melik Mansûr Nâsırüddîn Muhammed b. Ömer b. Şâhinşâh küçük yaşta iken büyük amcası olan Selâhaddîn Eyyûbî'nin ve babasının seferlerine katıldı. Mısır sultanı Melik Âdil 596/1200'de onu Hama meliki tayin etti ve kızlarından biriyle evlendirdi. Zilkade 617'de (Ocak 1221) Hama Kalesi'nde vefat etti. Melik Mansûr âlim ve edipleri himaye etmekle kalmayıp bizzat kendisi de ilimle uğraşmıştır. Tarih ve şiir alanında günümüze gelen telif eserleri bulunmaktadır. İmar faaliyetleriyle de yakından ilgilenmiş, Hama'da çarşı, hamam ve köprü gibi eserler yaptırmıştır. (Angelika Hartmann, "el-Melikü'l-Mansûr", TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara 2004, XXIX, s. 70,71).

82 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 608/2, s.290; Tercümesi, Defter No: 1767, s.360.

83 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi. Defter No: 608, s. 292; Tercümesi: Defter No:1767, s. 368.

medresenin, bugün Yıldız Meydanı adıyla bilinen doğu tarafındaki yol üzerinde, Ulu Cami vakfına ait dükkanların bulunduğu anlaşılmaktadır.

Medine Hatun binti İsmail Vakfının evâil-i Zilhicce 1159 (15-20 Aralık 1746) tarihli vakfiyesinde Camii Kebir Medresesi'nin müderris ve talebelerine vakıf gelirlerinden tahsisatta bulunulduğu belirtilmiştir.[84] Bu vakfa mütevelli tayini ile ilgili olarak hurufat defterlerinde de bazı kayıtlar bulunmaktadır. Ramazan 1168 (Haziran/Temmuz 1755) bir kayıt şöyledir: *"Ruha'da Câmi-i Kebîr dâhilinde medresenin talebesine meşrûta Medine Hatun Vakfi'nın ber-vech-i hasbî mütevellîsi olan Mehmed Efendi bî-berât olmakla kemâ-kân mutasarrıf olmak üzere nâibi Seyyid Mehmed arzıyla."*[85]

18 Cemaziyelevvel 1191 (24 Haziran 1777) tarihli bir başka kayıtta ise: *"Ruha'da Câmi-i Kebîr Medresesi'nin derûn medresesinin müderrisine ve talebelerine meşrûta omak üzere merhûme Medine Hatun Vakfı'nın hasbî mütevellîsi olan Müderrîs Hacı Abdurrahman Efendi vakf-ı mezkûrda vukuf-ı tâmmı olan mevsûku'l-kelim kimesneler haber vermeleriyle tevliyet-i mezbûre hizmetinde usret ve vazîfesi olub galle-i vakfın vazîfeye tahammülü olduğu nümâyân olmakla yevmî yedi akçe Hacı Abdurrahman'a Suruç nâibi İbrahim arzıyla tevcîh buyruldu"*[86] denilmektedir.



Resim 43- Nakibzâde İbrahim Efendi Medresesi, Taç Kapı Üzerindeki İnşa Kitabesi.

84 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi. Defter No: 2167, s. 110.

85 VGMA, Defter 1090, s. 118; Karakeçili, *Hurûfât Defterlerine Göre Ruha Kazâsı*, s.147.

86 VGMA, Defter 1096, s. 265; Karakeçili, *Hurûfât Defterlerine Göre Ruha Kazâsı*, s.147.

Bu kayıtlarda geçen "Câmi-i Kebîr dâhilinde", "Câmi-i Kebîr Medresesi'nin derûn medresesi" gibi ifadeler o tarihlerde Ulu Cami Medresesine bağlı olarak, cami içinde faaliyet gösteren bir alt biriminin bulunduğuna işaret etmektedir. Muhtemelen bu medrese Fatih Medreselerindeki "Tetimme" gibi Ulu Cami Medresesi'ne talebe yetiştiren kısım olmalıdır.

Nakibzâde İbrahim Efendi tarafından inşa edilmiş olan bugünkü yapıya gelince; medresenin taç kapısı üzerinde, dershanesinde ve kütüphanesinde aynı tarihli üç kitabesi bulunmaktadır. Celî sülüs hattıyla, yedi satır halinde taşa mahkûk 1196 (1781-1782) tarihli inşa kitabesi Ulu Cami avlusuna açılan kuzey batıdaki taç kapısının sivri kemer nişi içerisindedir (Resim- 43). "*Es-Seyyid el-Hâc Abdurrahîm el-Mansûrî*" imzalı, 1.25 x 1.77 metre ölçülerindeki kitabenin metni ve okunuşu aşağıdaki gibidir:

١- بسم الله الرحمن الرحيم و به ثقتى

٢- الحمد لله الذى بنعمته واحسانه تتم الصالحات و على رسوله

٣- ازكى السلام و انمى التحيات واله و اصحابه نجوم الهدات و بعد قد تم و كمل

٤- بعونه تعالى بناء هذه المدرسة الشريفة بعمارة الموفق للبر والخيرات والمبشر باشارة من جاء بالحسنة فله عشر حسنات

٥- السيدالفاضل والامجد الكامل فخر المدرسين الكرام الحاج ابراهيم افندى الملقب بعسام الدين

٦ - الشهير بنقيب زاده دامت عليه النعمة والسعادة تقبل الله منه و جعلها خالصة لوجهه الكريم و نفعه بها و اتاه من لدنه اجر عظيم

٧- يوم لا ينفع مال ولا بنون الا من اتى الله بقلب سليم انه هو السميع العليم و ذلك فى سنه ست و تسعين و مأة و الف كتبه الفقير السيد الحاج عبدالرهيم المنصورى النائب برها

*1- Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîmi ve bihî sigatî*

*2-Elhamdü lillâhi'llezî bi ni'metihî ve ihsânihî tetimmü's-sâlihâti ve alâ Rasûlihî*

*3- Ezke's-selâm ve enmiye't-tahiyyât ve âlihî ve ashâbihî nücûmü'l-hüdât ve ba'd, kad temme ve kemmele*

*4- Biavnihî teâlâ binâi hâzihi'l-medreseti'ş-şerîfeti bi imâreti'l-muvaffakı li'l-birri ve'l-hayrâti ve'l-mübeşşeri bi-işâreti men câe bi'l-haseneti felehû aşre hasenât.*

*5- Es-Seyyidü'l-Fâzıl ve'l-Emcedü'l-Kâmil Fahrü'l-Müderrisîne'l-Kirâm el-Hâc İbrâhîm Efendi el mülekkab bi-Isâmıddîn*

*6- Eş-şehîr bi Nakîbzâde dâmet aleyhi'n-ni'metü ve's-seâdetü tekabbele'l-lâhü minhü ve cealehâ hâlisaten livechihi'l-kerîm ve nefeahû bihâ ve etâhu min ledünhü ecrun azîm.*

*7- Yevme lâ yenfau mâlün velâ benûne illâ men eta'llâhe bi kalbin selîm. İnnehû hüve's-semiu'l-alîm ve zâlike fî sene-i sitte ve tis'în ve miete ve elf. Ketebehû'l-fakîr es-Seyyidü'l-Hâc Abdurrahîm el-Mansûrî en-Nâib-ü bi-Rehâ.*

*Türkçesi:* "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla ve O'na güvenerek başlarım. Güzelliklerin ihsan ve nimetiyle tamam olduğu Allah'a hamd olsun. Selam ve tahiyyatın en güzeli Rasulünün, O'nun âlinin ve hidayet yıldızları olan ashabının üzerine olsun. Bu medresenin yapımı, *"bir hayırla gelene on hayır karşılık vardır"* işaretiyle müjdeleyen, iyilik ve hayırlara muvaffak kılan Allah'ın yardımıyla, "Nakibzâde" diye tanınan "Isâmüddîn" lakablı, müderrislerin övünç kaynağı, faziletli Hacı İbrâhim Efendi (nimeti ve saadeti daim olsun, Allah hayrını kabül buyurup, *"O gün ne mal fayda verir ne de evlat, ancak Allah'a temiz bir kalp ile gelenler fayda bulur. Yalnız O işiten ve bilendir"* ayetinde bahsedilen kıyamet günü katından ona büyük ecir ihsan etsin) tarafından tamamlandı. Sene bin yüz doksan altı. Bu yazıyı Rehâ (Urfa) naibi Seyyid Hacı Abdurrahîm el-Mansûrî yazdı."



Resim 44- Medrese Dershanesinin Kuzey İç Duvarı, İnşa Kitabesi

Medrese dershanesinin içinde, kuzey duvarında bulunan, 1.36 x 0.60 metre ebadındaki mâil satırlı celî ta'lik kitabenin metni ve okunuşu da şöyledir (Resim-44):

وما توفيق الا با لله

١- زهى دار الحديث نو بناى طرز متّسنى — اولور چادر روبكش(؟) بو جايه هربر طالب معنا
٢- صحيحيندن مخرجدر معنعن وصف زيباسى — اساسى حكمةالاشراقدن مستنبط احكام
٣- تواترله اولور مشهور طلاب هنر پيرا — فناسى منطق الطير افضلدن اولور كويا
٤- او بيضاى ره فضيلت فخر رازئ سماحت كم — بو شكل دلفريبه عقل كل خيران دابست
٥- جناب، سيد ابراهم افندئ كمال آرا — نتيجه محظ توفيق خدادر بو اثر
٦ - بناى دار علم اولمشدى بونا مقصودى الله — مثالى ناشنيده عينى ناديده رها ايجره
٧- ايدنجه نحو خيره صرف مال اول فاضل دانا — در مختارن بر بذل ايله بو مدرس احيا
٨- معانئ بديعن وصف تبياننده عاجزدر — اكا نعم البدل جنات عدنن ايليه احسان
٩- مقاصد مطلبنده شرح ايدرسه سيد بنا — قبول ايده بو بنياد شريفن حضرت مولا
١٠- سزادر زر قلمله يازسهلر تارخن اى قدسى — نه زيبا دار علم دلكش پاكيزه نو رعنا
١١- نمقه ابوبكر بك حاجى بك زاده — وذلك فى ٦٩١١

*Vemâ tevfîkî illâ billah*

*1- Zehî dârü'l-hadîs-i nev binâ-yı tarz-ı müstesnâ*
*Olur çâder-i rû bekeş(?) bu câye her bir tâlib-i ma'nâ*

*2- Sâhîhaynden muharreçtir muan'an vasf-ı zîb*âsı
*Esâsı hikmetü'l-işrâktan müstenbat-ı ahkâm*

*3- Tevâtürle olur meşhûr tullâb-ı hüner pirâ*
*Fenâsı mantıku't-tayr-ı efdalden olur gûyâ*

*4- O beyzâ-yı reh-i fazîlet Fahr-ı Râzî-i semâhat kim*
*Bu şekl-i dilfirîbe akl-ı kül hayran dilbeste*

*5- Cenâb-ı Seyyid İbrâhîm Efendî-i kemâl-i* ârâ
*Netîce mahz-ı tevfîk-i Hüdâ'dır bu eser Hakkan*

*6- Binâ-y*ı dâr-ı ilm olmuştu buna maksûd*u Allah*
*Misâli nâşenîde aynı nâdîde Rehâ içre*

*7- Edince nahv-ı hayra sarf-ı mâl ol* fâzıl-ı dânâ
Dürr-i *muhtârın bir bezl ile bu medrese ihyâ*

*8- Meânî-i bedî'in vasf-ı tıbyânında âcizedir*
*Ana ni'me'l-bedel Cennât-i Adnın eyleye ihsân*

*9- Mekâsıd-ı matlabında şerh iderse seyyid-i bennâ*
*Kabûl ede bu bünyâd-ı şerîfin Hazreti Mevlâ*

*10-Sezâdır zer kalemle yazsalar târîhin ey Kudsî*
*Ne zibâ dâr-ı ilm-i dilke*ş pâkize-i nev ra'nâ

*11-Nemekahû Ebû Bekir Bey Hacı Bey Zâde*
*Ve zâlik fî 1196*

Medresenin bir dârülhadis olduğunu belirten bu kitabe de, dershanenin Nakibzâde Hacı İbrâhim Efendi tarafından 1196 (1781-1782) tarihinde inşa ettirildiğini göstermektedir. Etrafı rûmî ve palmet motifli bir bordürle süslenmiş olan ve üzeri boyandığı için bir hayli zor okunan kitabe Şair Kudsî tarafından yazılmıştır.



Resim 45- Kütüphane Kapısı Üzerindeki İnşa Kitabesi.

Kitabelerden biri de, medresenin kütüphanesi olduğu anlaşılan güney batıdaki odanın, dershaneye açılan ahşap oymalı kapısının üst tarafındadır. Celî ta'lik hattıyla taşa mahkuk olan 0.83 x 0.47 metre ölçülerindeki beş satırlık bu kitabenin (Resim-45) metni ve okunuşu da şöyledir:

١- سيد قطب فاضيلت ملكى الخصلت حاجى ابراهم افندىء شريحى تمثيلى

٢- صرف ايدوب وارنى لله وجوه خيره اولدى بو دار كتب دعوئ اخلاصه دليل

٣- طبع كشافى پسنديده ايدوب بو جايى يوقدر اشياهى مياننده بوكا مثل عديل

٤- نيجه اثاره موفق قيله هردم مولى ويره بو همت مقبوله سنه اجر جزيل

٥- قدسيا سويلدى تارخ تمامن هاتف اثر پكنى مقبول ايده منان جليل

*1- Seyyid-i kutb-i fazîlet melekiyyü'l-haslet - Hacı İbrâhim Efendî şerîhi temsîl*

*2- Sarf idüb vârını lillah vücûh-ı hayra - Oldu bu dâr-ı kütüb da'vâ-i ihlâsa delîl*

*3- Tâb-ı keşşâfı pesendîde idüb bu cây ı - Yokdur eşbâhı meyânında buna misl-i adîl*

*4- Nice âsâra muvaffak kıla herdem Mevlâ - Vere bu himmet-i makbûlesine ecr-i cezîl*

*5- Kudsiyâ söyledi târîh-i tamâmın hâtif - Eser-i pâkini makbûl ede Mennân-ı Celîl*

Yine Şair Kudsî tarafından yazılan bu kitabenin son mısraında da, ebced hesabıyla 1196 tarihi düşürülmüştür.



Resim 46- Önde Nakibzâde İbrâhim Efendi Medresesi, geride Ulu Cami *(Türkiye Ulu Camileri, http://www.akmb.gov.tr/)*

**Mimâri:** Evliya Çelebi'nin "*Kızıl Cami Medresesi*" adıyla bahsettiği[87] Eyyûbî Medresesi açık avlulu, eyvanlı medreseler tipindedir. Ulu Cami'nin bir parçası gibi inşa edilmekle beraber, ona bağlı olmadan çalışabilecek şekilde düzenlenmiştir. Mevcut kalıntılarından anlaşıldığına göre, beyaz renkli kesme taş kullanılarak inşa edilmiş olan medreseden günümüze, üzerinde inşa kitabesi bulunan 24.00 metre boyunda, 0.85 metre kalınlığında ve 2.00 metre kadar yüksekliğindeki kuzey duvarı gelmiştir. Bu duvar üzerindeki izlerden, kitabenin altında kalan kısmın daha evvel açık olup sonradan kapatıldığı anlaşılmaktadır. Kitabenin daha uzun tutulan alt satırının orta kısmının boş bırakılıp metnin iki yanda toplanması (Resim-41,42) burada eskiden medresenin kemerli taç kapısının bulunduğuna işaret etmektedir.

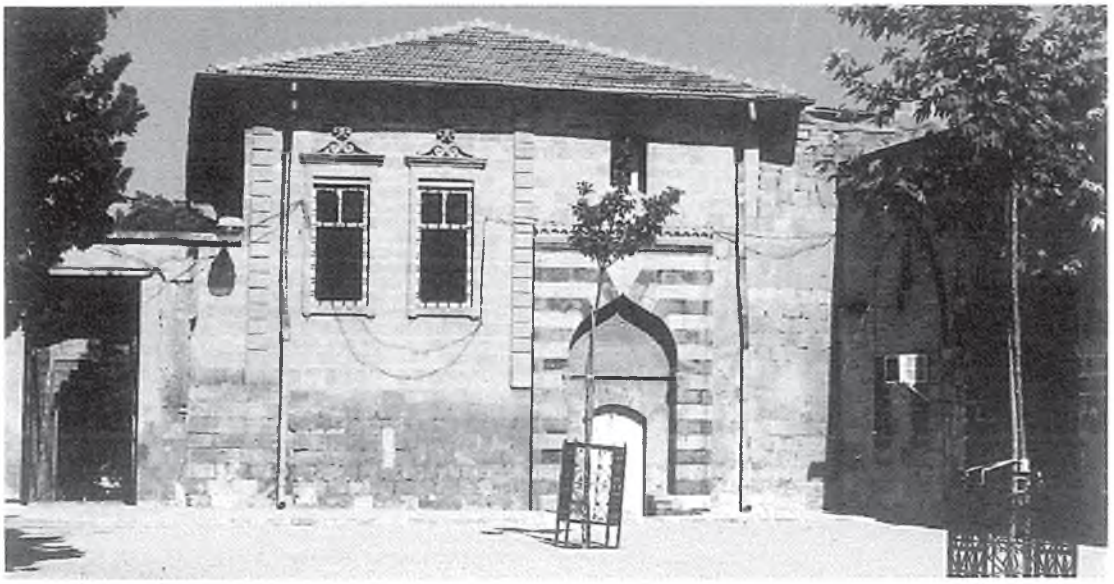

Resim 47- Nakibzâde Medresesi, Ulu Cami Avlusuna Açılan Taç Kapı

87 Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c.III, s.152.

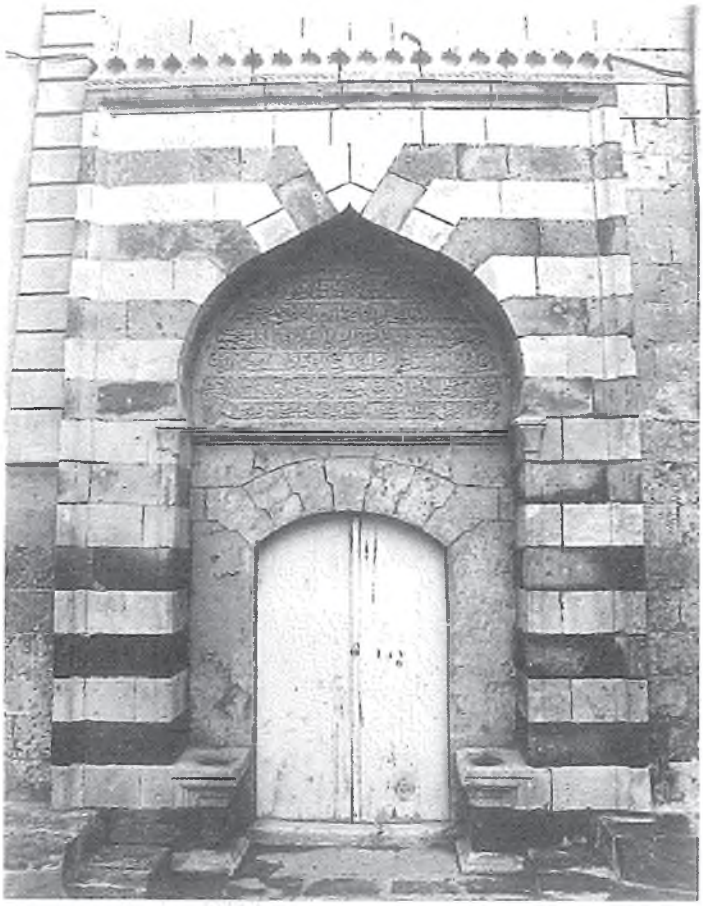

Resim 48- Nakibzâde İbrâhim Efendi Medresesi,Taç Kapı.

Güney cephedeki alt seviyelerde yer yer, kuzeydeki eski duvarın yapısına benzer kısımların varlığı, batı tarafı Ulu Cami'ye bitişik olan bugünkü medresenin, yerleşim alanı olarak Eyyûbî Medresesi'nin sınırları dâhilinde bulunduğunu göstermektedir. Anlaşılan o ki, Nakibzâde İbrâhim Efendi o tarihte büyük oranda yıkık ve harabe durumda bulunan eski yapının temellerini ve sağlam kalan kısımlarını da kullanarak bu medreseyi yeniden inşa etmiştir.

Tek eyvanlı ve açık avlulu bu medresenin kuzey batısında bulunan taç kapısı Ulu Cami avlusuna açılmaktadır. Siyah beyaz kesme taşlarla kırmızı mermerden yapılmış olan taç kapı, üstte palmet motifli bir firizle nihayetlenmiştir. Basık kemerli giriş açıklığı sivri kemerli portal nişi içinde yer almaktadır (Resim-48). Buradan beşik tonozlu bir koridorla medrese avlusuna ulaşılır. Koridorun sol tarafında, girişe yakın yerde bulunan kapı şeklindeki bir girinti ve bu girinti içindeki aşınmış basamak, şimdi kapalı olan bu kısımda eskiden yukarıya çıkan bir merdiven bulunduğunu göstermektedir.



Resim 49- Avlunun Kuzeyindeki Medrese Odaları ve Revaklar.

Kuzey kanadını oluşturan medrese odalarının önündeki payeler üzerine oturmuş dört derin kemer gözü (Resim-49), odalar önünde doğu batı yönünde uzanan beşik tonoz örtüsüyle kesişerek bu cephedeki revak dizisini oluşturmaktadır. 13.50 metre yer tutan bu revakların gerisinde bulunan altı adet odanın genişlikleri farklı olmakla beraber uzunlukları 4.30 metre kadardır. Bunlardan en batıdaki beşik tonozlu odaya, ikinci odanın içinden açılan kapıdan girilmektedir. Ancak bu odanın güney cephesindeki izler, eskiden buranın da güneye açılan bir kapısının olduğunu göstermektedir. Batı cephesindeki, Ulu Cami avlusuna açılan iki mazgal penceresi sonradan kapatılmıştır. Çapraz tonozlu ikinci oda, bir kapı ve bir pencereyle avluya açılmaktadır. Diğerlerine göre daha geniş olan iki pencereli, çapraz tonozlu üçüncü odanın, kuzeye açılan iki metre kadar yükseklikteki penceresi kapatılmıştır. Bunların doğusundaki birer kapı ve birer pencereyle avluya açılan beşik tonozlu üç oda birbirine benzemektedir. Avlunun kuzey doğu köşesinde, revakların önünde, doğu batı yönünde beşik tonozlu bir oda daha vardır. Kuzey batısında bir penceresi ile batıya açılan bir de kapısı bulunmaktadır.

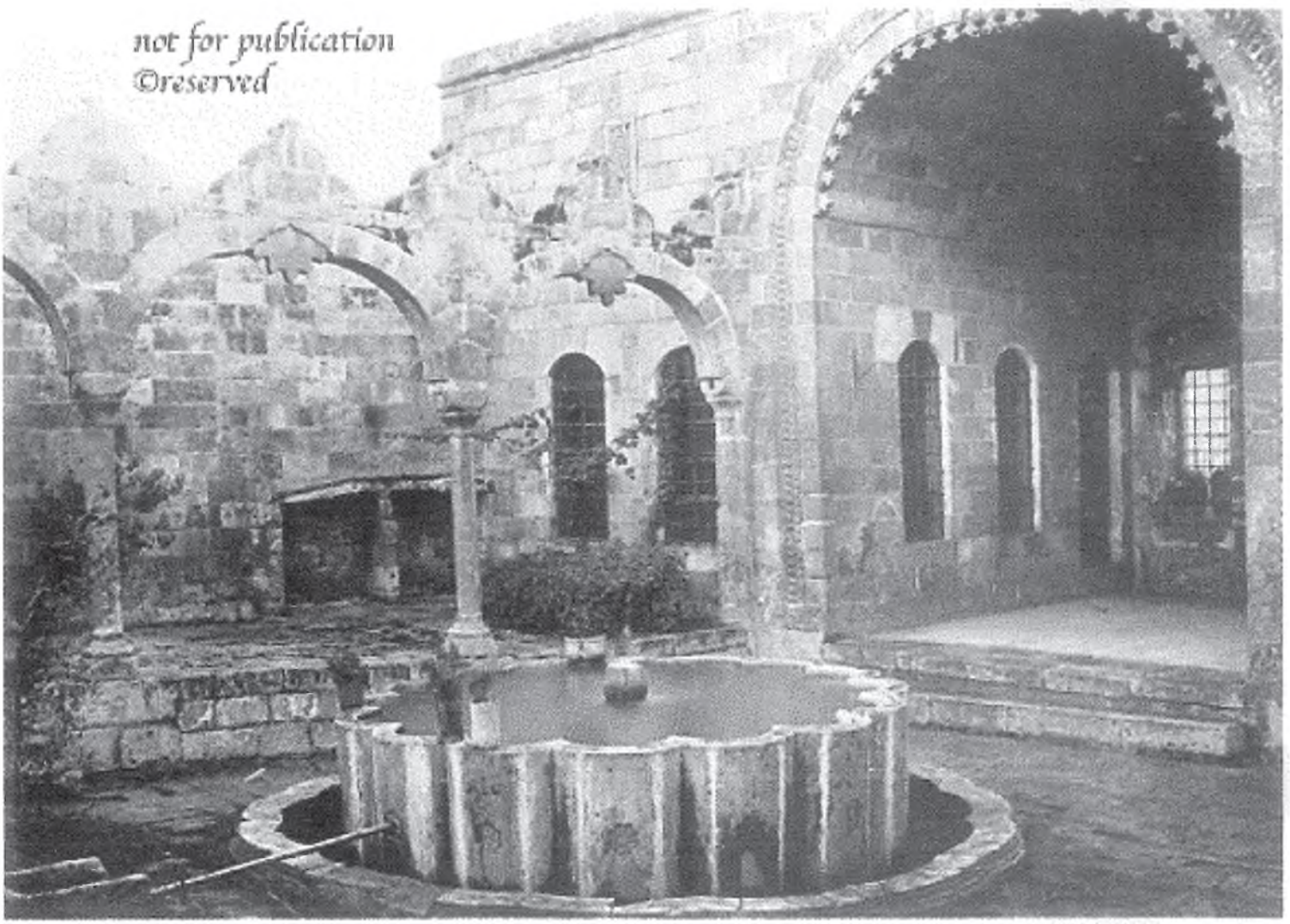


Resim 50- Medresenin Avlusundan. (1911, German Archaeological Institute *(DAI) Objects Arachne, http://arachne.uni-koeln.de, 20.01.2017)*

Bu odanın karşısında, avlunun batı cephesindeki beşik tonoz örtülü iki oda, yuvarlak kemerli birer kapı ve birer pencereyle avluya açılmaktadır. Bunların güneyindeki karışık tonozlu, yarım daire kemerli bir kapısı ve iki penceresi bulunan, Ulu Cami'nin doğu duvarına yaslanan kısım tuvalet ve lavabo olarak kullanılmaktadır. Bu bölümün güney doğu köşesinde yer alan yarım sütunun başındaki kırıklık, eskiden buradan güneydeki dershaneye doğru uzanan bir kemer dizisi olduğu fikrini vermektedir. Eski resimlerde görülen ve eyvanın doğu yakasından kuzeye doğru uzanan



Resim 51- Nakibzâde Medresesi'nin Güney Kanadı.

kemer dizisi ise 1149 (1736-1737 tarihli Rızvaniye Medresesi'nin Halilürrahman Gölü kıyısındaki kemerleriyle benzerlik arzetmektedir (Resim-51). Yine aynı resimde yer alan avludaki dilimli silindirik gövdeli mermer havuz da değişmiştir.



Resim 52- Nakibzâde İbrâhim Efendi Medresesi, Eyvan.

Kuzey kanadın üst katına, kuzey batıdaki giriş koridorunun sağından bir merdivenle çıkılmaktadır. Günümüzde Vakıflar Şube Müdürlüğü olarak kullanılan bu kısım sonradan yapılmıştır. Medresenin güney kanadı kuzeydeki odalardan 27.12 metre uzaklıktadır. Bu bölümün ortasında, üstü düz basık kemeriyle (sepetkulpu kemer) kuzeye açılan, 6.08 x 3.93 metre ölçülerindeki beşik tonozlu eyvan[88] yer alır (Resim-51,52). Avlu seviyesinden iki basamak yüksekte olan eyvan açıklığının kenar çerçevesi mukarnaslı bir bordürle kuşatılmış, kemeri palmet motifli çıkıntılarla süslenmiştir. Güneye açılan iki penceresi, dışardan sivri kemerli, içerden Bursa kemerli birer niş içerisine yerleştirilmiştir. Eyvanın kıble tarafında, iki pencere arasında mihrab, bu mihrabın üstünde, taşa mahkûk "*Lâ ilâhe illallâh Muhammedün Rasûlullah*" ibaresi, biraz yukarısında da 1293 (1876) tarihli tamir kitabesi bulunmaktadır (Resim-53). İki satır halinde celî ta'lik hattıyla taşa hakkedilmiş olan bu kitabe şöyledir:

88 Tepesi düz basık kemer erken Osmanlı mimârîsinde de görülmektedir. XIV. yüzyılda Bursa'da çok kullanıldığı için "Bursa Kemeri" adı verilen bu tip kemer Osmanlı mimârîsinde beşik ya da çapraz tonoz şeklinde inşa edilmemiştir. Osmanlılar tepesi düz, aynalı tonoz kullanmışlardır. Ama bununla tepesi düz şerit şeklinde yapılmış tonoz arasında fark vardır. Birincisi orta yerinde kare veya dikdörtgen düz satıh olan çapraz tonozdur. İkincisinde tepedeki düz satıh devamlı olup duvardan duvara uzanır.

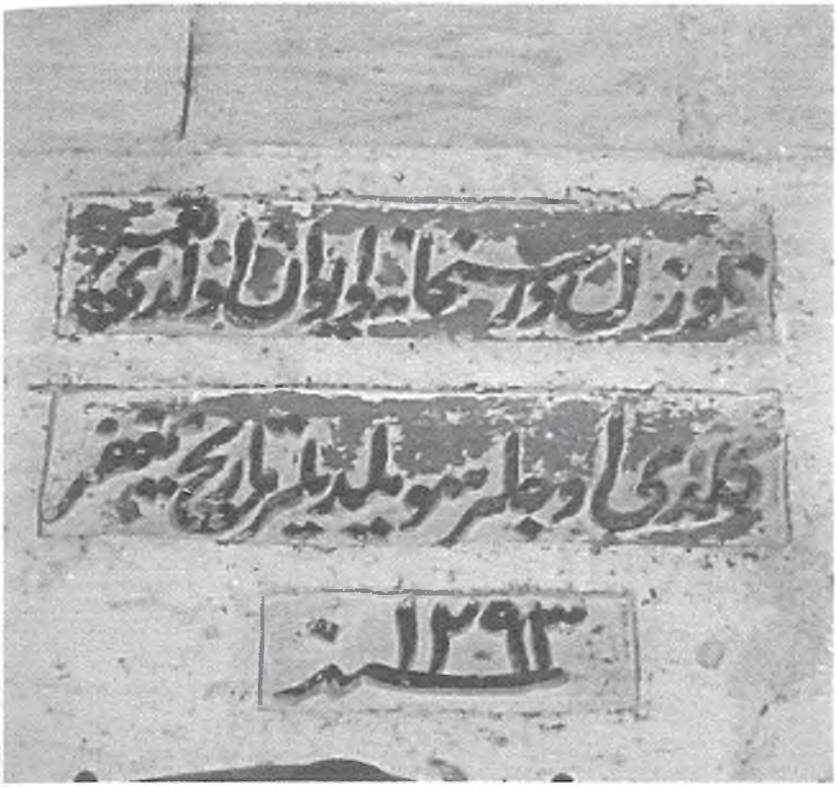

Resim 53- Eyvan Mihrabının Üst Tarafındaki Tamir Kitabesi.

١- نه كوزل درسخانه وايوان اولدى تعمير
٢- كلدى اوچلر سويلديلر تاريخ يغفر
سنة ١٢٩٣

*1- Ne güzel dershâne ve eyvan oldu tâmîr*
*2- Geldi üçler söylediler târîh yağfir*
*sene: 1293*

Bu tarihte dershane ve eyvanın tamir edildiğini gösteren kitabenin ikinci satırındaki tâmiyeli tarihte aynı rakamı vermektedir.

Eyvan tonozunun orta kısmında sekiz kollu yıldız şeklinde, onun güney ve kuzeyinde de iki küçük baklava dilimi biçiminde işlemeli kabaralar bulunmaktadır. Eyvanın içinden doğudaki çapraz tonozlu odaya geçen kapı üzerine, celî sülüs hattıyla: الله ولى التوفيق و هو حسبى و بهى *"Allâhü veliyyü't-tevfîk ve hüve hasbî ve bihî"* ibaresi işlenmiştir (Resim-54). Kuzey ve doğu tarafında birer, eyvan tarafında iki penceresi bulunan bu odanın, bir kapısı da kuzeyde olup, avludan dört basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır.

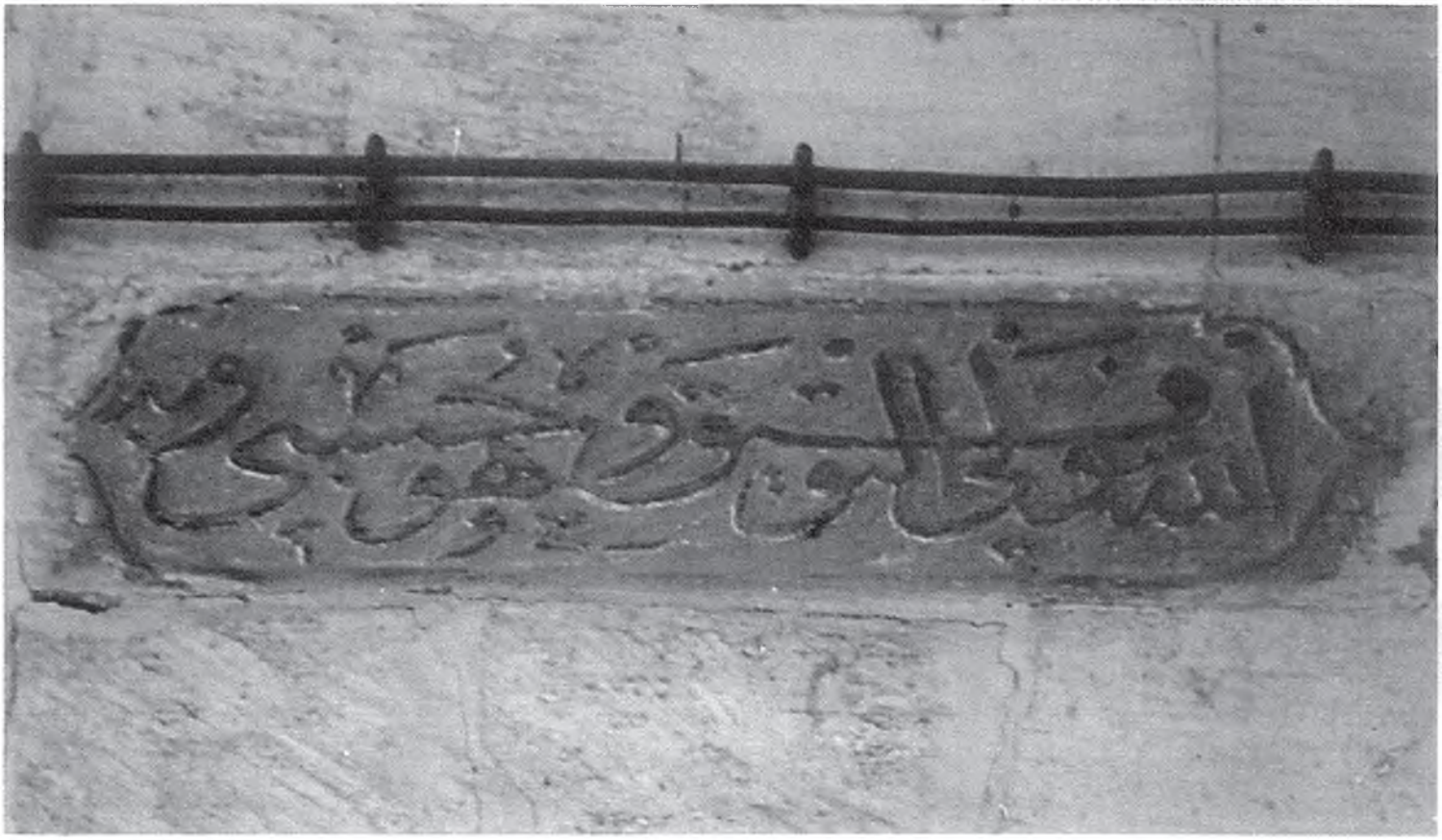

Resim 54- Eyvandan Doğusundaki Oda ya Giriş Kapısı Üzerinde Bulunan Kitabe.



Resim 55- Medrese Dershanesinin Eyvana Açılan Kapısı Üzerinde Bulunan Kitabe.

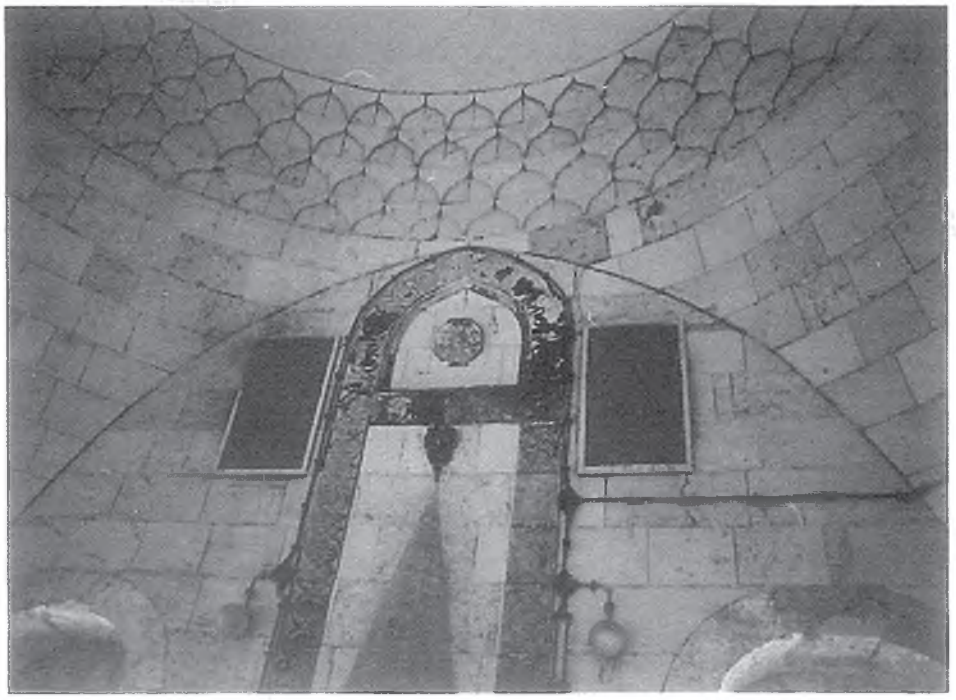

Resim 56- Dershanenin Kubbe Kasnağındaki Süslemeler.

Eyvanın batısındaki kubbeli dershaneye, eyvandan açılan bir kapıyla girilmektedir. Bu kapı üzerinde:

بسم الله الرحمن الرحيم و به العون

*"Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm ve bihi'l-avn"* ibaresi ve onun üstünde palmet süslemeli bir rozet bulunmaktadır (Resim-55). 5.33 x 5.35 metre ölçülerindeki dershanenin kubbe geçişleri, alt kısımları mukarnaslı pandantiflerle sağlanmış, kubbe kasnağı balık pulu şeklinde paftalardan oluşan bir kuşakla çevrilmiştir (Resim-56). Güneye bakan iki penceresi arasındaki ocağın etrafı, tabandan kubbe kuşağına kadar yükselen, rûmî ve palmet motifli bir bordürle kuşatılmıştır (Resim-57, 58). Bu bordürün ortasında üst tarafta çarkı felek şeklinde karanfil motifli bir rozet, onun alt tarafında, ocak külahının üst ucunda da kabartma palmet motifi yer almaktadır. Kuzey, güney ve doğu cephelerinde ikişer penceresi bulunan dershanenin, kuzey batısında da avluya açılan bir kapısı olup, avludan dört basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır.

Dershanenin batısındaki odanın, medresenin kütüphanesi olduğu, dershaneye açılan kapısının üzerinde bulunan kitabeden anlaşılmaktadır. İki kanatlı ahşap kütüphane kapısı bitkisel süslemelerle bezenmiş olup her iki kanadı üçer panodan oluşmaktadır (Resim- 59, 60). Serenler ve başlıklar mâil oyma tekniğiyle kıvrık dallı nebatî motiflerle işlenmiştir. Üst panolarda celî ta'lik kitabeli paftalar yer almaktadır. Daha geniş olan orta panolar yekpâre ağaçtan yapılmış olup, aynı kompozisyonla bezenmiş ikişer paftadan meydâna gelmiştir. Paftalar içinde bir vazodan çıkan simetrik hayat ağacı motifi yer almaktadır. Orta kısmı tahrib olmuş kapı binisi burmalar ve yer yer penç kabartmalarıyla süslenmiştir. Bu kapıdan girilen, kare planlı, çapraz tonozla örtülü odanın dershane tarafıyla, güney ve batı cephelerinde birer penceresi bulunmaktadır. Kuzey, güney ve batı cepheleri, zeminden yaklaşık 0.50 metre yükseklikte ve 0.50 metre derinlikte sivri kemerli, geniş nişler şeklindedir.

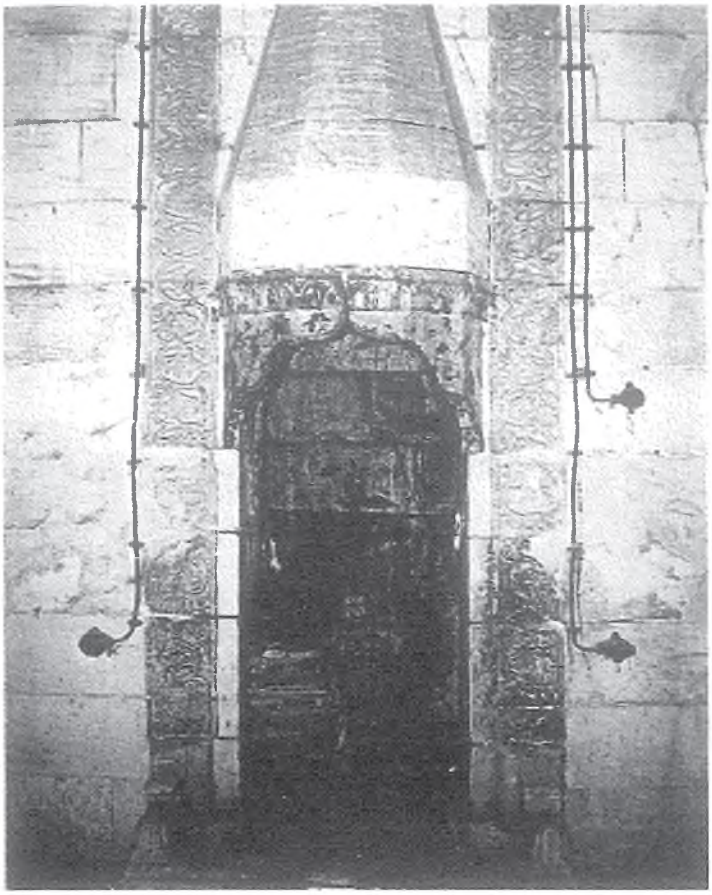

Resim 57- Medrese Dershanesinin Taş Süslemeli Ocağı.

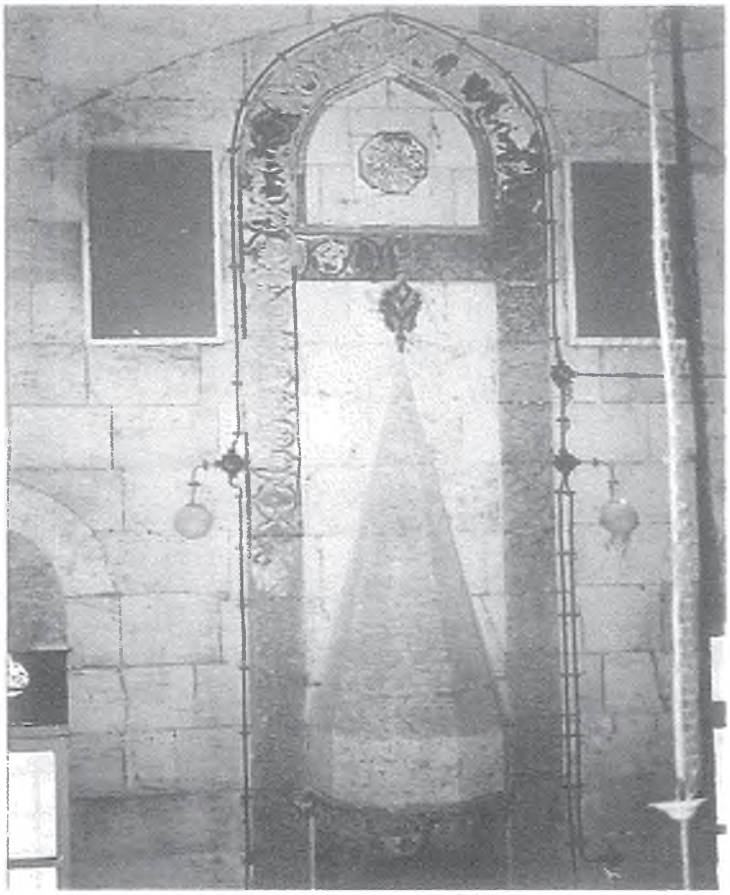

Resim 58- Ocağın Üst Tarafı.



Resim 59- Medrese Kütüphanesinin Süslemeli Ahşap Kapısı.



Resim 60- Ahşap Kapıdan Süsleme Detayı.

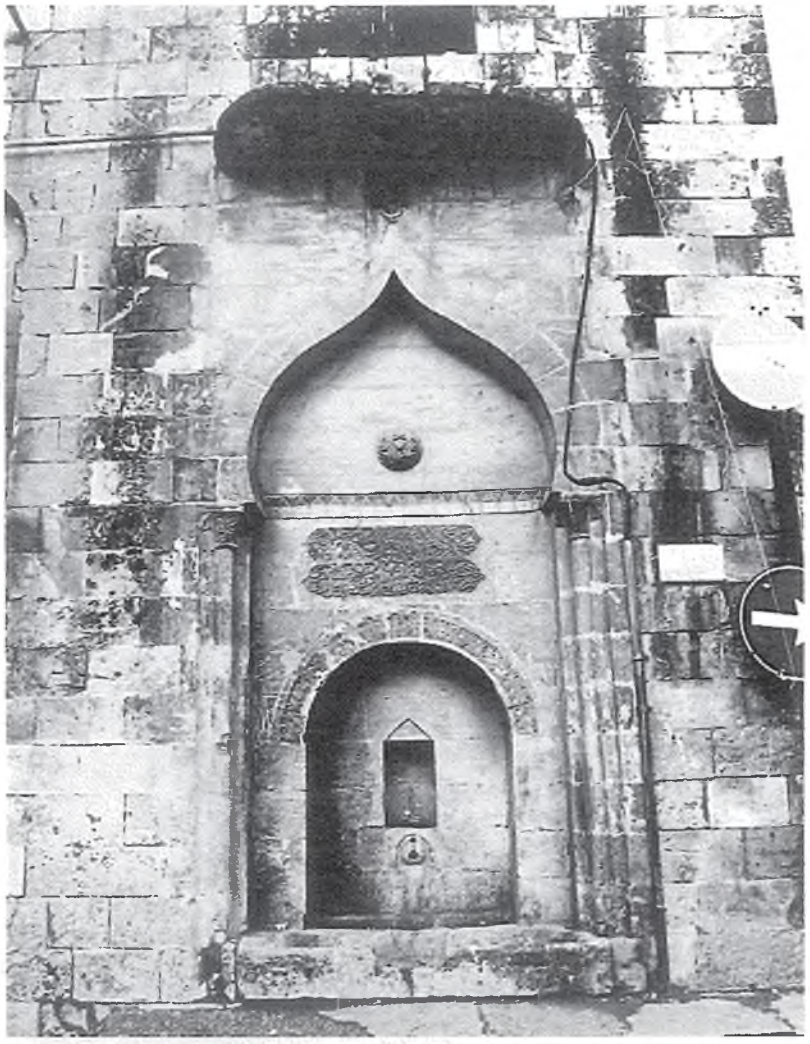

Resim 61- Nakibzâde Medresesi, Güney Cephede Bulunan Firuz Bey Çeşmesi.

Kuzey duvarı 24.00 metre boyunda olan medresenin güney cephesi doğu batı yönünde 20.00 metre, güney kuzey yönünde uzanan doğu cephesi de 40.57 metre uzunluğundadır. Yıldız Meydanı'na bakan, güney doğusundaki Firuz Bey[89] Çeşmesi'nin (Resim-61) ilk yapıya (Salahaddin Eyyûbî Medresesi'ne) ait olduğu belirtilmekte isede,[90] inşa kitabesi Nakibzâde Medresesi'nin kitabeleri ile aynı tarihi taşımaktadır. Bu durum çeşmenin bu medrese ile birlikte yapılmış olduğunu göstermektedir. Çeşme üzerinde bulunan, iki pafta içinde dört satır halinde, celî ta'lîk hattıyla taşa mahkuk, 0.40 x 0.95 metre boyutlarındaki manzum kitabenin metni ve okunuşu şöyledir (Resim-62):



Resim 62- Firuz Bey Çeşmesi, İnşa Kitabesi.

89 Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan ve tamir ettirmiş olduğu Eski Ömeriye Câmii'ndeki bir kitâbeden Ali Bey adında bir zatın oğlu olduğu anlaşılan Firuz Bey'in, 1201 (1786) tarihinde Rakka valisi 1787 yılında da Diyarbakır valisi olan Firuz Bey olduğu düşünülmektedir. Urfa Ulucâmi haziresinde bulunan bir mezar taşında: "Defn-i evvel sâhib-i hayrât el-Hâc Firuz Bey sene 1223 (1808)" kaydı yer almaktadır ki, muhtemelen bu kabirde aynı kişiye aittir. (Cihat Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa Çeşmeleri ve Sebilleri", *Şanlıurfa'nın Kurtuluşu-68. Yıl*, Şanlıurfa 1988, s. 20).

90 Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, c.I, Ankara 1969, s. 23, 142.

ما شاء الله

١- قپو(؟)جی باشی درگاه جلیل العیون — حاجی فیروز بك اول منبع احسان سخا

٢- رقه نك ایلدی هر سوینه(؟) لطفن جاری — اشته بو ...یله قلدي ...نا اروا

٣- جانب خیره صو کبی آقیدوب مال کثیر — کوشه به کوشه رها اولدی ماوی بهشت

٤- بری چیقدی دیدی تاریخ(؟) بر قدی — کوثرك عینی دکلی بو سبیل اوفی

فی سنه ١١٩٦

*Mâşâallâh*

*1- Kapu(?)cı başı dergâh-ı celîl'el-uyûn - Hacı Firuz Beğ ol menba-*ı ihsân-ı sehâ

*2- Rakka'nın eyledi her sûyine(?)* lütfun cârî - İşte bu ... yle kıldı...nâ ir*vâ*

*3- Cânib-i hayra su gibi akıdup mâl-i kesîr* - Köşe be köşe Ruhâ oldu m*e'vâ behişt*

*4- Biri çıktı dedi târîh(?) bir kaddi - Kevserin aynı denli bu sebîl-i evfâ*

*Fî sene: 1196,*

Son satırdaki ta'miyeli tarihte 1196 rakamını vermektedir.

Yüksekce bir saçak altında bulunan çeşmenin, iki yanındaki oymalı başlıklı zarif sütunceleri üzerinde, soğan tipli sivri bir kemer yer almaktadır. Kemer nişinin orta yerinde ajurlu bir kabara, onun altında kemerin alt sınırını belirleyen basit süslemeli bir firiz bulunmaktadır. Palmet motifleriyle işlenmiş dairresel iç kemerin üstündeki kitabesi, bir hayli yıpranmış, bazı harfleri de dökülmüştür.

1927 yıllarında "Merkez Ana Mektebi" olarak görev yapan[91] Nakibzâde İbrâhim Efendi (Ulu Câmi) Medresesi, daha sonra eyvan açıklığı da kapatılarak bir süre ilkokul olarak kullanılmıştır. Son olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1982 yılında bir onarım yapılmış ve bu onarım sırasında o zamanın parasıyla toplam 1.795.000 TL harcanmıştır.[92]

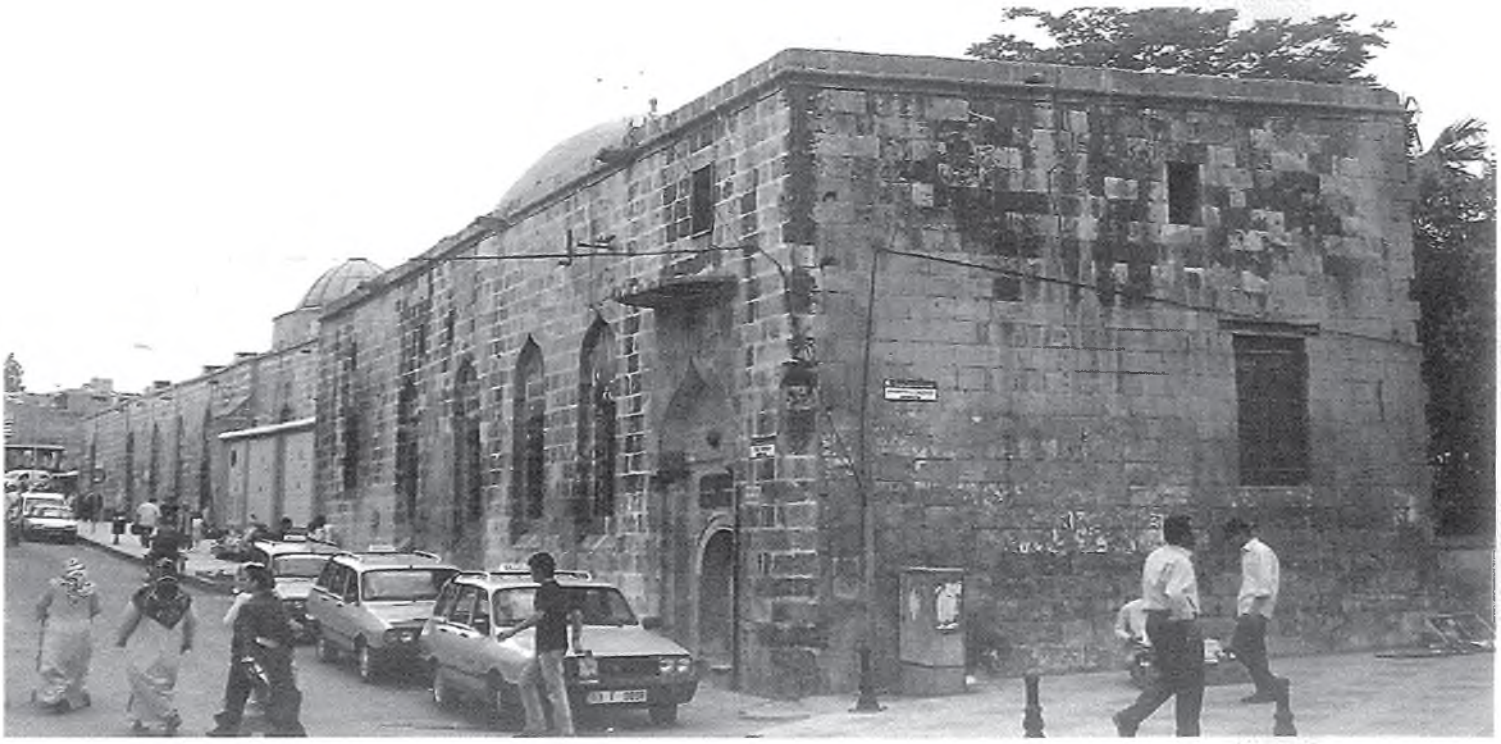

Resim 63- Nakibzâde İbrâhim Efendi Medresesi, Güney Cephe.

91 *Urfa Hakkında Tabii, Coğrafî, İctimâi, İktisâdî, Târihî, Mülkî Mâlûmâtı Câmi Salnâme*, İstanbul 1927, s.126.

92 İbrâhim Ateş-Abdülkerim Erdoğan, İl İl Vakıflar 86, Ankara 1986, s. 144.

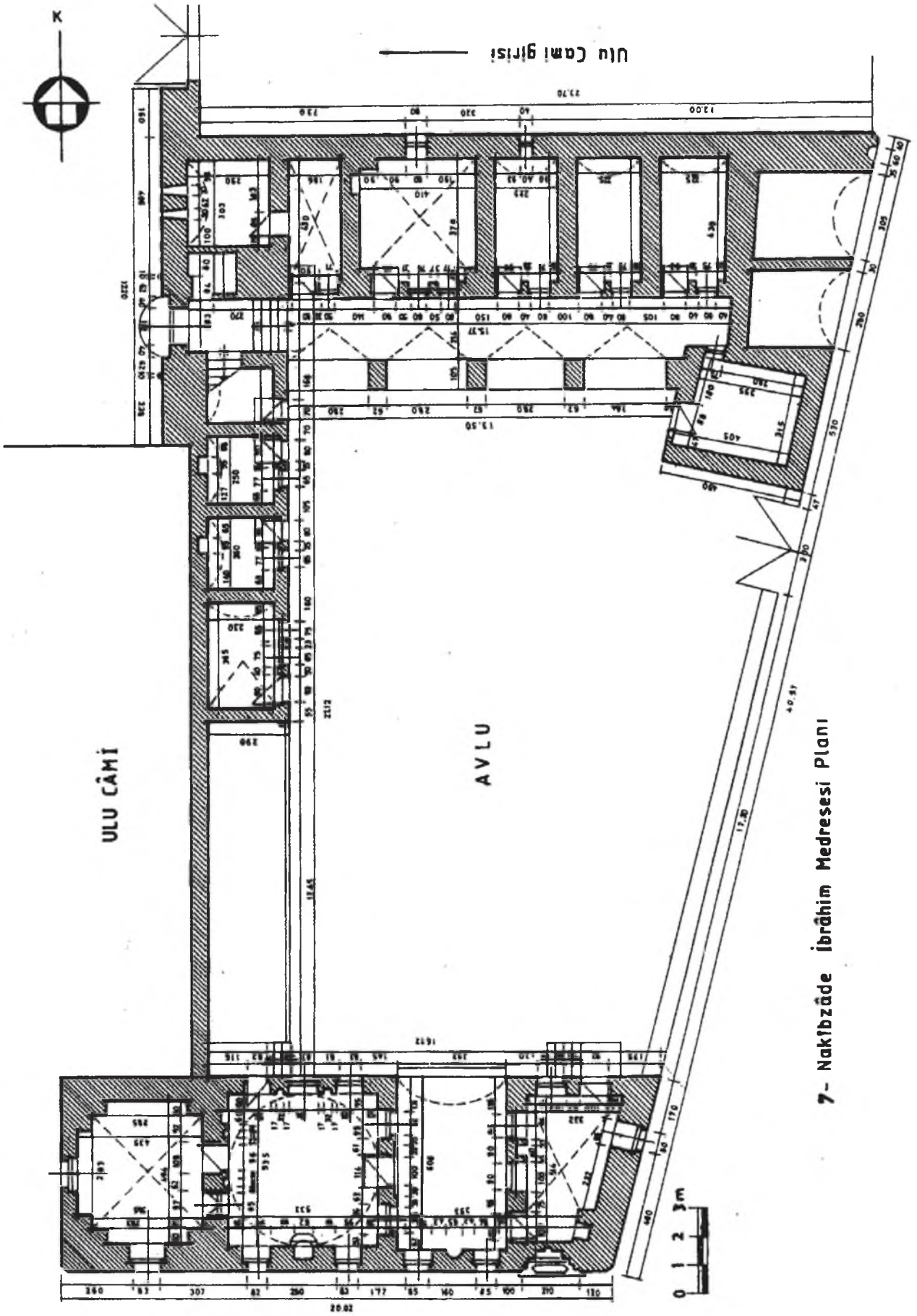


Nakibzâde İbrâhim Efendi (Ulu Câmi) Medresesi Planı (M. Memiş)

## ŞEHBENDERİYE MEDRESESİ

Atatürk Mahallesi, Topçu Meydanı'nda -Topçular Sokak ile Çamlık Sokağın kesiştiği köşede- bulunan Şehbenderiye Medresesi, aynı adı taşıyan caminin batı tarafında yer almaktadır. İran şehbenderi (konsolos), Hacı Müslüm oğlu Parmaksızzâde Hacı Bekir Bey tarafından yaptırılan Şehbenderiye Camii'nin doğudaki avlu kapısı üzerinde ve son cemaat yeri cephesinin doğu tarafında bulunan inşa kitabeleri 1327 (1909) tarihini taşımaktadır. Medrese ise, caminin yapımından sonra 1328 (1910) tarihinde yine Hacı Bekir Bey tarafından inşa ettirilmiştir.



Resim 64- Şehbenderiye Camii ve Avlunun Batı Tarafındaki Medrese Odaları.



Resim 65- Şehbenderiye Medresesi, İnşa Kitabesi.

Medresenin inşa kitabesi, caminin son cemaat mahalli revakının batı tarafındadır (Resim-65). Aşağıda metni ve okunuşu verilen, 0.40 x 0.50 metre ebadındaki beş satırlık celî sülüs kitabe taşa mahkuk olup, zayıf taş işçiliği nedeniyle okunması bir hayli güçtür.

١- دائما بو مطلع انوار علمك طالب هنرى همراز (؟)

٢- نعمت عظيما پى بولسون دو جهانده بانى شهبندرى

٣- چاريارك نصرتيله بلدم بو تا ريخ هم(؟) شرحنى(؟) قلدم

٤- ارونالله لهم والطالبين با لذي... كوثر

٥- سنه : ١٣٢٨

*1- Dâimâ bu matlaı envâr-ı ilmin tâlib-i hüneri hemrâz(?)*

*2- Ni'met-i azîm pey bulsun dû cihânda bânî Şehbenderi*

*3- Çâr-ı yârın nusretiyle bildim bu târîh hem(?) şerhini(?) kıldım*

*4- Ervanallâhü lehüm ve't-tâlibîne billezî... kevser(?)*

*5- Sene: 1328*

Kitabenin son mısraında tâmiyeli ebced hesabıyla 1328 tarihi düşürülmüştür.

Parmaksızzâde Hacı Bekir Bey'in, yaptırdığı cami, medrese, hane ve çeşme için düzenlemiş olduğu vakfiyesi 3 Safer 1328 (14 Şubat 1910) tarihlidir. Vakfiyede geçen: "*...Hâlâ silk-i milk-i sahîhimde münselik Medîne-i Ruhâ'da ve Dergezenli Mahallesi'nde vâki, hudûd-u erbaası mâlum ve ındel ahâlî ve'l-cîrân müştehir ve müstağnî-i anil beyân, müceddeden binâ ve inşâ eylediğim Şehbenderiyye Câmii Şerîf ve ma'bed-i latîfi ile derûnunda kâin dershânenin ve mâi cârî hayrâtına sarf ve vezâifü huddâmın ehl-i cihâtı ve sâir mesârıf ve mühimmâtı içün, hulûs-i niyyet ve sıtk-ı taviyyet ile kendi malımdan ihrâc idüp... hasbeten lillâhi teâlâ vakf-ı müebbed ve habs-i muhalled idüb şöyle şart eyledimki: Mevkûfât-ı mezkûre îycârâtından, evvelâ câmii şerîf ve ma'bed-i latîf ve hâne ve selamlık ile, medrese-i münîf ve hayrât-ı mâ' ile mezkûr akarâtın mühim ve muktezî olan tâmirât ve termîmâtı...*" sözleriyle, zikredilen bu yapıları kendisinin inşa ettirdiğini beyan etmektedir.[93]

Hacı Bekir Bey, büyük oğlu Şeyh Müslüm Efendi'yi mütevelli tayin ettiğini belirttiği bu vakfiyesinin devamında da, camideki görevlilerle ilgili şartlarını belirttikten sonra, "*...ve medrese-i mezkûrede, tedrîs-i ulûm ve fünûn etmek üzere, senevî sekizyüz kuruş müderrisliğine tahsîs olunup, câmii şerîf-i mezkûr hücrelerinde tahsîl-i ilm ile iştigâl eden fakir tâlib-i ilme şırlağan bahası olarak şehrî on kuruş...*"[94] şeklinde devam eden cümleleriyle de, medresede görev yapacak olan müderrisin ücretini yıllık 800 kuruş olarak tesbit etmiş ve talebelerin aydınlanma masrafları için de aylık on kuruş tahsis etmiştir.[95] Şehbenderiye Camii ve Medresesi'nde, küçük çapta bir kütüphane oluşturulduğu, vakfiyesinde kayıtlı olan kitaplardan anlaşılmaktadır. Bani Hacı Bekir Bey tarafından vakfedilen kitaplar; on adet Kur'ân-ı Kerim olmak üzere, tefsir, hadis, fıkıh, İslam ahlâkı gibi konularda kırk cilt kadardır.[96]

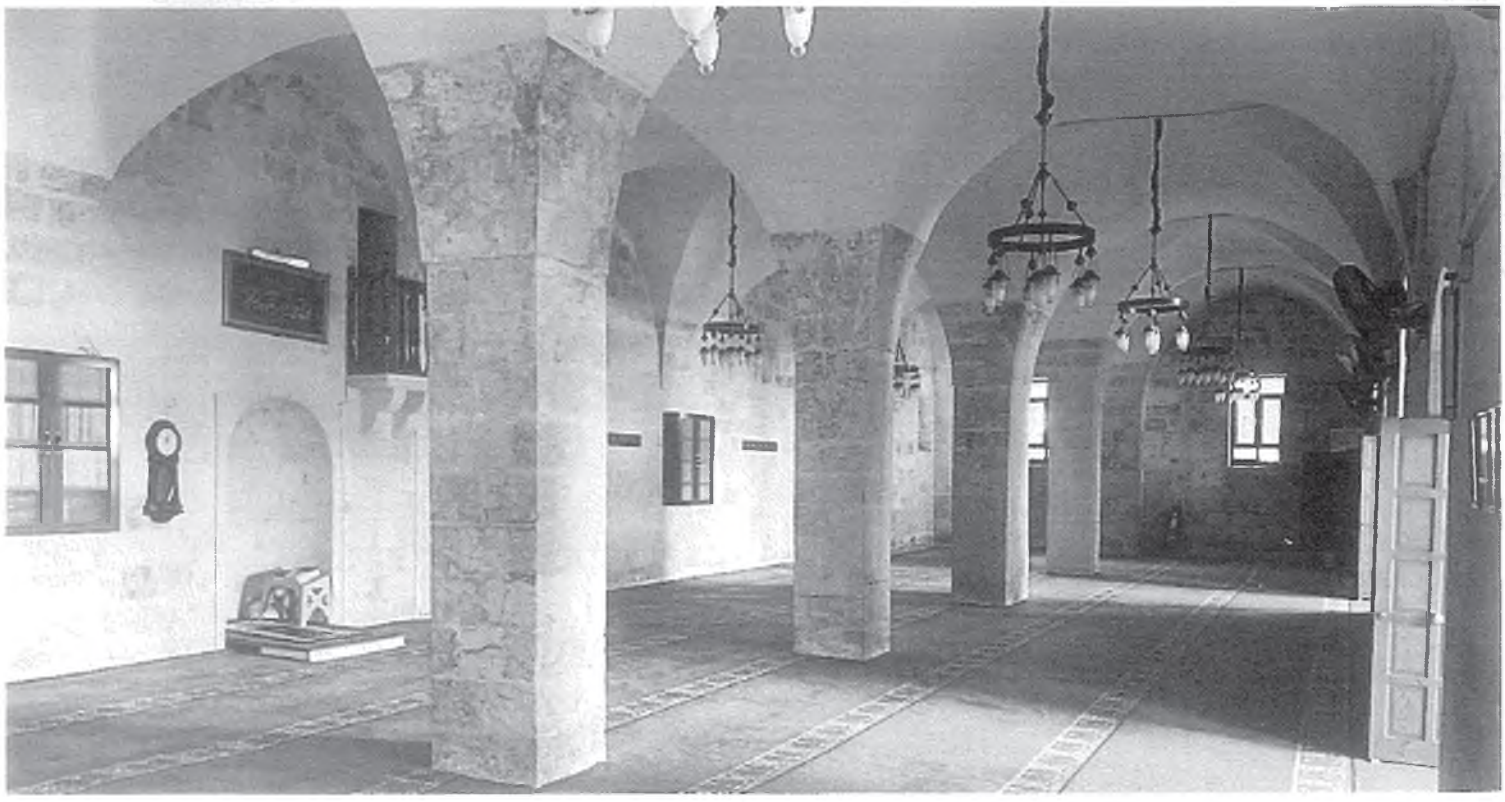

Resim 66- Şehbenderiye Camii'nin Haremi, Batı Tarafta Vaktiyle Medreseye Ait Dershane ve Odaların Bulunduğu Kısım.

93 VGM. Kültür ve Tescil Dâiresi Arşivi, Defter No: 2103, s. 115, 116.

94 Vakıflar Umum Müdürlüğü İdare Meclisi'nin 12 / 2 / 1943 târih ve 135 / 132 sayılı şart tebdili kararıyla, hayır şartlarından bu gün yapılmasına imkan kalmamış olan, müderris, câmi hücrelerindeki fakir talebelere yağ bedeli ve nazâret şartları, mahallî kimsesiz fakir ilk mektep çocuklarının ders levâzımına sarfedilmesi yönünde değiştirilmiş, 16 / 6 / 1943 târih ve 487 / 466 saylı kararlada vakıf muhassesâtının tevzîni yapılmıştır. (VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1760, s. 189; Defter No: 1757, s. 158, 159).

95 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 2103, s. 117.

96 VGM. Kültür ve Tescil Dâiresi Arşivi, Defter No: 2103, s. 118.

**Mimari:** Vakfiyede medresenin kısımları ve oda sayısı teferruatlı olarak belirtilmemiştir. Ancak dershaneden ve cami hücrelerinden bahsedilmektedir. Vakfiyede geçen "*...müceddeden binâ ve inşa eylediğim Şehbenderiye Câmii Şerîf ve ma'bed-i latîfi ile derûnunda kâin dershânenin ... mesârıf ve mühimmâtı içün...*"[97] sözlerinden, medresenin dershanesinin cami dâhilinde yapıldığı anlaşılıyorki, bu mekânın, sonradan caminin sahn kısmına katılmış olan, batı tarafdaki çapraz tonozlu ve güney cephesi cami duvarından 0.70 metre kadar içerde bulunan bölüm olduğu anlaşılmaktadır (Resim-67).



Resim 67- Kısmen Câmiye Dâhil Edilen Şehbenderiye Medresesi'nin Bugün Ayakta Kalan Kısımları.

Camide 1964 yılından itibaren uzun süre görev yapmış olan ve görüşmenin yapıldığı 1998 yılında halen medresenin yeniden düzenlenmiş bir odasında ikamet eden Mustafa Bildirici adındaki yaşlı din görevlisinin ifadesine göre: "Cami, medresenin bulunduğu batı tarafa doğru genişletilmeden önce, burada yönü kuzeye bakan ve ders yapılan büyükce bir oda (dershane) vardı. Bu oda ile cami arasında da bir boşluk bulunuyordu. Halen caminin son cemaat yeri revakının dış-batı tarafında bulunan, medreseye ait kitabe de bahsedilen bu dershane üzerinde idi. Cami batıya doğru genişletilince, kitabe bugünkü yerine konuldu."

Yapı üzerinde görülen değişim izleri de bu ifadeleri doğrulamaktadır. Cami haremi bu yöne doğru genişlediği için, mihrab sol tarafta kalmıştır. Ancak adı geçen yaşlı din görevlisi bu genişletmenin yapıldığı zaman hususunda belli bir tarih verememiştir. Camide göreve başladığı 1964 yılı dikkate alınırsa yapıdaki tadilatın bu tarihten sonra yapıldığı söylenebilir. Vakıflar Şube Müdürlüğü ve Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerinde bu hususta bir kayda rastlanamamıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1984 yılında yapılmış olan onarım ise daha küçük çapta olup, bahsedilen genişletme çalışmasını kapsamamaktadır. Bu onarımda caminin güneyine bitişik olan ev yıkılarak güney dış duvarı meydana çıkarılmış (Resim-68), moloz taşla ortaya çıkan duvar, diğer cephelerde olduğu gibi ince yonu taşıyla kaplanmış, üst örtüdeki beton tasfiye edilerek hasır demirle mozaik yapılmıştır.[98]

97 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 2103, s. 115.

98 *Urfa İl Merkezinde Şehbenderiye Câmisi'nin 1984 Yılı Onarımına Âit Rapor*; VGM., Âbide ve Yapı İşleri Dâiresi Arşivi, Dosya No: 63-01/14.

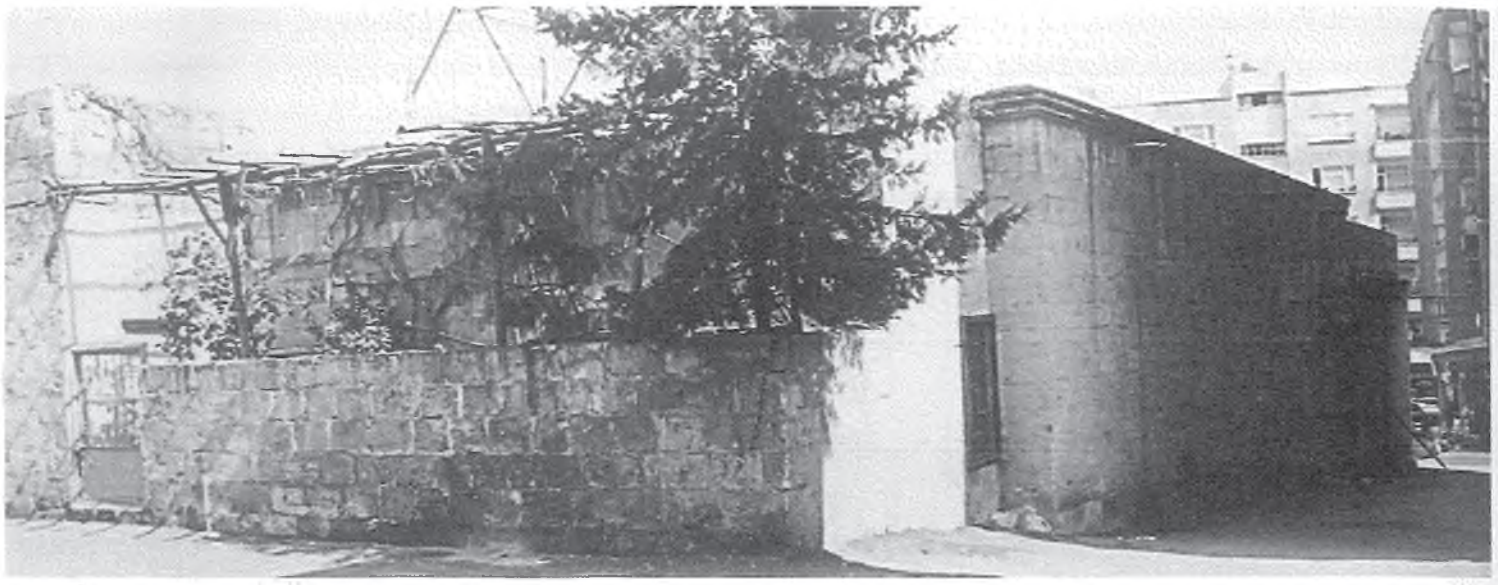

Resim 68- Şehbenderiye Camii, Güney Batıdan.

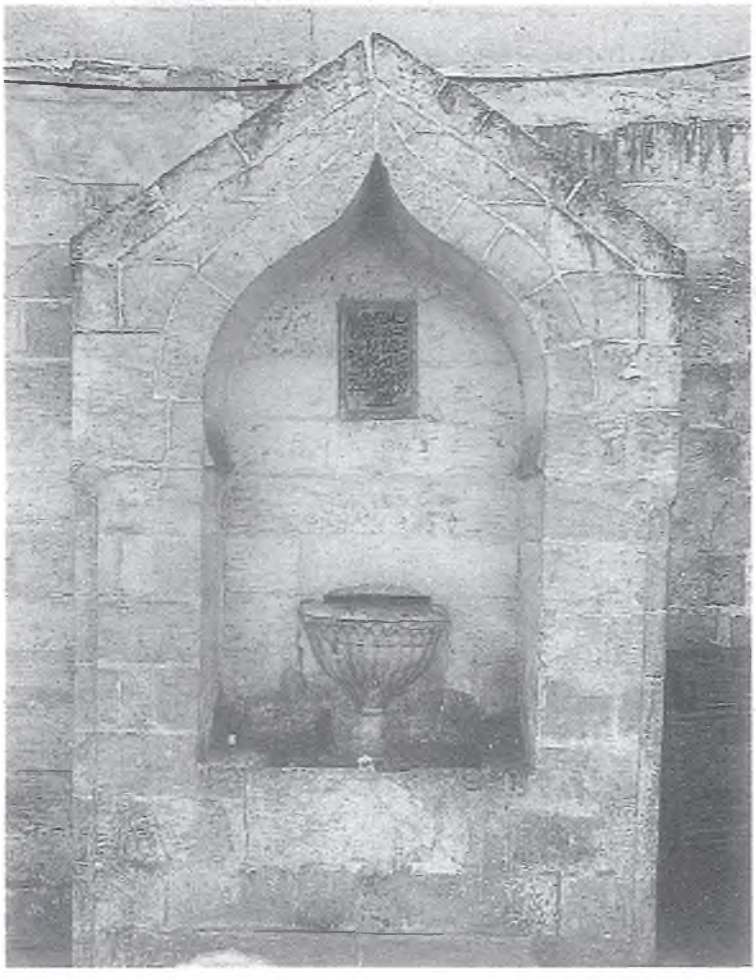

Resim 69- Şehbenderiye Camii, Kuzey Cephede Bulunan Çeşme.

Medresede bulunan odaların sayısı hakkında bilgi verilmemekle beraber vakfiyede geçen, "*...Câmi-i şerîf-i mezkûr hücrelerinde tahsîl-i ilim ile iştigal eden fakir tâlib-i ilme şırlağan bahası olarak şehrî on kuruş...*"[99] ifadelerinden, medrese talebeleri için yapılmış birden fazla oda bulunduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda bahsedilen eski Şehbenderiye Camii imamının ifadesine göre: "Dershane yanında, caminin batı tarafında, dershaneden başka dört adet oda bulunuyordu". Bazı değişimler geçirmiş olmakla beraber halen bunlardan ikisi tamamen ikisi de kısmen ayaktadır. Cami avlusunun batı tarafında, güney-kuzey istikametinde sıralanmış olan bu odalardan kuzeydeki 3.20 x 2.78 metre ebatlı olanın avluya açılan kapı ve penceresi kapatılıp dışardan kapı açılmak suretiyle dükkâna çevrilmiştir. Doğu batı yönünde beşik tonozlu bu odalardan 3.25 x 2.80 metre boyutlu ikinci oda, bir kapı ve pencereyle cami avlusuna açılmaktadır. Caminin son cemaat yerinin genişletilmesi sırasında yapılmış olan batıdaki payesi bu odanın içinde bulunmaktadır. Buradan dershanenin bulunduğu güney tarafa doğru uzanan diğer iki oda kısmen camiye dâhil edilmiş, kalan kısımları birleştirilerek 5.10 metre uzunluğunda dar bir oda şekline getirilmiştir.

Cami avlusunun kuzey duvarı dışında bulunan çeşmenin kitabesi de 1327 (1909) tarihini taşımaktadır. Bani Hacı Bekir Bey vakfiyesinde, yaptırdığı bu çeşmeyi de zikrederek ihtiyaçları için tahsisatta bulunmuştur[100] (Resim-69).

99 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 2103, s. 117.

100 VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 2103, s. 116.

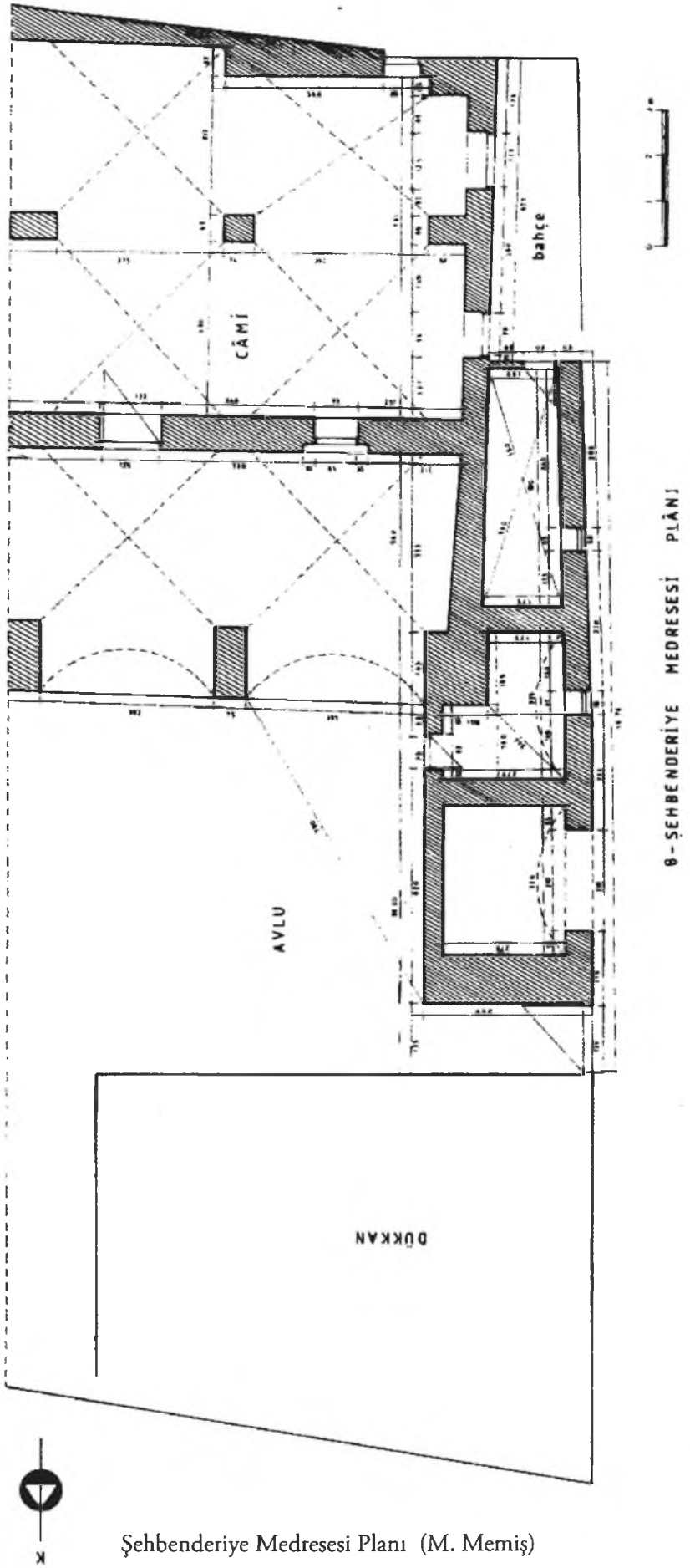


Şehbenderiye Medresesi Planı (M. Memiş)

## Kaynakça

**A) Arşiv Kaynakları**

**1. Vakfiyeler:**

(Defter numaralarına göre sıralanmıştır.)

Mehmed Emin Sâkıb Efendi'nin Sâkıbiye Câmii Vakfı, Defter No: 585, s. 41-42.

Rızâiye Medresesi Mühimmâtı İçin Musakkafâtı ve Müstekıllâtı Vakfı, Defter No:588, s.95-97.

Şehbenderiye (Bekir Bey) Câmii Vakfı, Defter No: 600, s. 29-31.

Dabbağhâne Mahallesinde İbrâhimiyye Medresesi Vakfı, Defter No: 605, s.201-204.

Mehmet Fazlı b. İbrâhim'in "Arabî" Nâmıyla Vakfı, Defter No: 605, s. 234-237.

Urfa'da Câmii Kebîr (Hasan b. Alâüddîn) Vakfı, Defter No: 608/2, s.290-292.

Urfa'da Hacı Abbas b. Mehmed Vakfı, Defter No: 608/2, s. 149-150.

Urfa'da Ümmügülsüm binti Abdullah Vakfı, Defter No: 608/2, s. 277-279.

Urfa'da Molla Mûsâ Câmii (İhlâsiye) Vakfı, Defter No: 608/2, s.323-325.

Urfa'da el-Hâc Haydar Ağa b. Muhammed Vakfı, Defter No: 617, s. 105-107.

Urfa'da Abdürrahim Efendi (Rahîmiye Medresesi) Vakfına Âit Vakfiye Örneği, Defter No: 619, s. 105-108.

Rakka Vâlisi Ahmed Paşa'nın Câmi, Medrese ve Kütübhâne Vakfı (Üç Ayrı Vakfiye), Defter No:737, s. 207-228.

Urfa'da Kazzaz Mehmed Çelebi b. Abdullah Vakfı, Defter No: 1760, s. 39-40.

Hasan b. Alâüddin'in 786 Tarihli Arabca Vakfiyesinin Tercümesi; Defter No:1767, s. 358-366 ve 367-371.

Şeyh Hacı Kâsım Efendi Oğlu Şeyh Hacı İbrâhim Efendi'nin 1138 Tarihli Vakfiye Örneği, Defter No: 1959, s. 279-282.

Rakka Vâlisi Ahmed Paşa'nın Evâil-i Şa'bân 1153 Tarihli Vakfiye Örneği, Defter No:1988, s. 228-240.

Rakka Vâlisi Ahmed Paşa'nın Tarihsiz Vakfiye Örneği, Defter No:1988, s. 240-244.

Rakka Vâlisi Ahmed Paşa'nın Evâsıt-ı Receb 1154 Tarihli Vakfiye Örneği, Defter No: 1988, s. 245-252.

Hacı İbrâhim Oğlu Arabî Mehmed Fazlı Efendi'ye Âit Vakfiye Örneği, Defter No: 2103, s. 121-125.

Hacı İbrâhim Oğlu Arabî Mehmed Fazlı Efendi'ye Âit Zeyl Vakfiye Örnegi, Defter No: 2103, s. 125-127.

Hacı Müslim Oglu İran Şehbenderi Parmaksızzâde Hacı Bekir Bey'in 3 Safer 1328 Tarihli Vakfiyesi, Defter No: 2103, s. 114-118.

Urfa'da Yusuf Paşa Câmii Vakfı, Defter No: 2103, s. 140-143.

Kutbeddin Câmii (Hamevîzâde Ömer Paşa) Vakfı, Defter No: 2150, s. 15-17.

Süleyman Ağa Vakfının Vakfiye Sureti, Defter No: 2167 s. 54-56.

Rızâiye (Ümmü Gülsüm Hâtun) Vakfının Vakfiye Örneği, Defter No: 2271, s 99-103.

Şa'bâniye Vakfiyesinin Örneği (Mahmut Karakaş Arşivi / Şanlıurfa).

Hacı Abdurrahman bin Mustafa Çelebi Vakfiyesi Örneği (Mahmut Karakaş Arşivi / Şanlıurfa).

**2. Şer'iyye Sicilleri:**

Urfa Şer'î Mahkeme Sicilleri; Defter No: 219, Kayıt No: 306

----------, Defter No: 227, Kayıt No: 16, s. 98

----------, Defter No: 227, Kayıt No: 370, s. 358

**3. Rapor, Kayıt ve Kararlar:**

(Belge isimleri dosya ve defter numaralarına göre sıralanmıştır.)

Rıdvâniye Medresesi'nin 1963 Yılı Onarımına Âit Rapor, VGM. Abide ve Yapı İşleri Dairesi Arşivi, Dosya No: 63/01.

Dabbağhâne Câmii Vakıf Eski Eser Fişi, VGM. Abide ve Yapı İşleri Dairesi Arşivi, Dosya No: 63-01/6.

Urfa İl Merkezinde Şehbenderiye Câmii'nin 1984 Yılı Onarımına Âit Rapor, VGM. Abide ve Yapı İşleri Dairesi Arşivi, Dosya No: 63-01/14.

Rıdvâniye Vakfına Bir Kâtib Tayini Hakkındaki 13/5/942 Tarih ve 325/310 Sayılı Karar Örneği, VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1757, s. 95.

Urfa'da İran Şehbenderi Hacı Bekir Bey b. Müslim Vakfı Muhassesâtının Tevzinine Dair İdâre Meclisinin 16/6/943 Tarih ve 487/466 Sayılı Karar Örneği, VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1757, s. 158.

Urfa'da İran Şehbenderi Hacı Bekir Bey b. Müslim Vakfı Hayır Şartlarının Tebdiline Dair İdâre Meclisinin 12/2/943 Gün ve 135/132 Sayılı Karar Örneği, VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1760, s. 189.

Urfa'da Rıdvâniye Vakfı Kâtibi Ücretinin Artırılmasına Âit İdâre Meclisinin 19/9/945 Tarih ve 748/725 Sayılı Karar Örneği, VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1965, s. 101.

Urfa'da Ahmed Paşa Vakfı Hayır Şartlarından Bazılarının Değiştirilmesi Hakkında İdâre Meclisinin 14/6/956 Gün ve 466/450 Sayılı Karar Örneği, VGM. Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1965, s. 157.

**4. Hurûfat Defterleri**

(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)

----------, Defter 565, s. 215.

----------, Defter 568, s. 239.

----------, Defter 1088, s. 51, 54, 56.

----------, Defter 1090, s. 118, 120, 124.

----------, Defter 1095, s. 172.

----------, Defter 1096, s. 265, 266, 267, 268.

----------, Defter 1117, s. 37.

----------, Defter 1119, s. 90, 91.

----------, Defter 1158, s. 260.

----------, Defter 1160, s. 187.

**5. Fotoğraf Arşivleri:**

Cihat Kürkçüoğlu Fotoğraf Arşivi (Şanlıurfa)

German Archaeological Institute (DAI) Objects Arachne, http://arachne.uni-koeln.de/

Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi Film Arşivi (Ankara)

**B) Yayınlar**

Ahmed B. Hanbel, Müsned, c. III, V, İstanbul 1982.

Akgündüz, Murat, "Osmanlı Dönemi Urfa Medreseleri ve Terisat Hayatı", İstem Dergisi, Konya 2008, sy 11.

Alpay, Bedri, Şanlıurfa Şâirleri, Şanlıurfa 1986.

Alper, Mehmet, Urfa'nın Mekansal Yapısı, Türk-İslam Mimarisindeki Yeri ve Önemi, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü (basılmamış doktora tezi), İstanbul 1987.

Altun, Ara, Sanat Tarihinde Mimari Çizim İçin Küçük Rehber, İstanbul 1976.

Anonim, Cumhûriyetin 50. Yılında Urfa-İl Yıllığı, 1973.

....., Urfa Hakkında Tabiî Coğrafî İctimâî İktisâdî Târîhî Mülkî Mâlûmâtı Câmi'

Salnâme, İstanbul, 1927.

....., Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye, Sene: 1316, İstanbul.

....., Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye, Sene: 1317, İstanbul.

....., Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye, Sene: 1319, İstanbul.

....., Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye, Sene: 1321, İstanbul.

....., Salnâme-i Vilâyet-i Haleb, Sene: 1326, Haleb.

Ateş, İbrâhim - ERDOĞAN Abdülkerim, İl İl Vakıflar-86, Ankara 1986.

Ayataç, Mustafa, Peygamberler Şehri Urfa, İstanbul 1988.

Baysun, M. Câvid, "Ahmed Paşa", İA, c.I, İstanbul 1993.

Çantay, H. Basri, Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm, İstanbul 1976.

Ebû Dâvud, Sünen, c. IV, İstanbul 1981.

Erünsal, İsmail E., Türk Kütüphâneleri Tarihi-II, Ankara 1991.

Evliya Çelebi, Mehmed Zıllî, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, (Ahmed Cevdet tab'ı) c. III, İstanbul 1314.

Gabriel, Albert, Voyages Archeologiques Dans la Turquıe Orıentale, Texte I, Paris 1940.

Hartmann, Angelika, "el-Melikü'l-Mansûr", TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara 2004, XXIX, s. 70,71.

Hartmann, Angelika, "el-Melikü'l-Muzaffer", TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara 2004, XXIX, s. 73,74.

Hasol, Doğan, Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, İstanbul 1995.

İbn-İ Mâce, Sünen, c.II, İstanbul 1981.

Karaaslan, Merih, "Şanlıurfa Tarihî Kent Merkezi Koruma Geliştirme Canlandırma Projesi", Mimarlık ve Dekorasyon Dergisi, sy. 57, ts.

Karahan, Abdülkâdir, "Nâbî", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2006. 32/258-260.

Karakaş, Mahmut, Cumhûriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim, Ankara 1995.

....., Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara 2001.

Karakeçili, Enver, Hurûfât Defterlerine Göre1690-1837Tarihlerinde Ruha Kazâsı, ŞURKAV Yayınları, Şanlıurfa 2017.

Kazıcı, Ziyâ, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa'daki Vakıf Hizmetleri", Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 5-6, İstanbul 1993.

Kuran, Apdullah, Anadolu Medreseleri, c.I, Ankara 1969.

Kürkçüoğlu, Cihat, "Şanlıurfa Çeşmeleri ve Sebilleri", Şanlıurfa'nın Kurtuluşu - 68. Yıl, Şanlıurfa 1988.

....., "Şanlıurfa Medreseleri", Harran Kültür ve Folklor Dergisi, sy. 26, Şanlıurfa 1989.

----------, Şanlıurfa Camileri, Ankara 1993.

----------, Şanlıurfa'da Canlanan Tarih, Ankara 1995.

----------, Yıldız Albumlerinde Urfa, Ankara 2009.

Le Bon, Gustave, La Civilisation des Arabes, Paris 1844.

Memiş, Mehmet, Şanlıurfa Medreseleri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (basılmamış doktora tezi), İstanbul 1998.

----------, "Medreseler", Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dînî Hayat, s. 157-188, Ankara 2011.

....., "Osmanlı Dönemi Urfa Vakıflarının Eğitim Öğretim Alanındaki Hizmetleri", Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans, Ed: Fuat Aydın-vd., Mahya Yayınları, İstanbul 2018, s. 503-532.

....., Tarihçe ve Mimari Özellikleriyle Şanlıurfa Medreseleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Özcan, Abdülkâdir, "Ahmed Paşa", DİA, c. II, İstanbul 1993.

Segal, J. B., Edessa The Blessed City, Oxford 1970.

Sözen, Metin - Tanyeli Uğur, Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1992.

Şemseddin Sâmi, Kâmûs-ı Türkî, (Ahmed Cevdet neşri) İstanbul 1317.

Tirmizî, Sünen, c. IV, İstanbul 1981.

Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993.

Unat, Fâik Reşit, Hicrî Tarihleri Mîlâdî Tarihe Çevirme Klavuzu, Ankara 1984.

*Bir gece Urfa'da Halilrahman'da*
*Suda ay doğduğu garip zamanda,*
*İçimde hicranlı bir bülbül sesi,*
*Altımda seccade bir gül bahçesi,*
*Üstümde yıldızlar, önümde havuz,*
*Pırıl pırıl bir aşk gecesi, temmuz*
*Orada sularla baş başa kaldım,*
*Asırlar boyunca hülyaya daldım.*
...
*İbrahim'i dile getiren masal,*
*Bu gece canlandı içimde dal dal.*
*Nemrud'u, ateşi yanımda duydum,*
*Gurbeti, hicranı canımda duydum.*
*Ayıldım hülyadan bülbül sesiyle,*
*Ayın doğmasıyla, suyun aksiyle,*

*Urfa, destan yurdu, bu eski belde,*
*Nice efsaneler yaşar dilinde.*
*Toprağın öz oğlu, öz kızı Urfa,*
*Bin kere hem şehit, hem gazi Urfa,*
*Güneyde Türkiye'nin Demir Kalesi...*
*Bu gece içimde Urfa'nın sesi.*

**Ahmet Kutsi Tecer**

Hayali bir Urfa tasviri
*(J.S. Buckingham, Travels in Mesopotamia, London, 1827, Cilt 1, sayfa 88)*

# OSMANLI ARŞIV BELGELERİNE GÖRE ŞANLIURFA'DAKI VAKIF HİZMETLERİ

Prof. Dr. Ziya KAZICI



Dabbakhane Camii
*(Fotoğrafın altında Osmanlıca. "Urfa'da Meydan Camii Şerifi'nin resmidir" yazılıdır.*
*(İ.Ü. Kütüphanesi, Yıldız Albümleri))*

Tâbir caizse, bütünüyle bir vakıf medeniyeti olarak isimlendirebiliceğimiz osmanlı Medeniyet'nin bu hizmetinden Şanlıurfa'da yeterince faydalanmış görünmektedir. Nitekim Osmanlı arşivlerindeki vesikalara baktığımız zaman gerek bizzat Urfa sakinleri ve gerekse Urfalı olmayan bazı kimseler tarafından bu şehrimizde kurulmuş olan vakıfların hizmetlerini ve neler yaptıklarını görmemiz mümkün olacaktır.

Bununla beraber biz, Urfa'da tesis edilen vakıfların vakfiyelerini değil, sadece bu vakıflardan bir kısmının berat, ilâm, arz, şikâyet, kayıp ve berat yenileme gibi sebeplerden dolayı merkezle yapılan yazışmalar vasıtasıyla istanbul'a intikal eden belgeleri inceleme imkânını bulduk. Bu bakımdan, araştırdığımız bu konunun, Urfa'daki bütün vakıfları içine aldığını söylememiz mümkün değildir. Araştırmamızın temelini Başbakanlık osmanlı Arşivi'nde (BOA.) bulunan Cevdet Tasnifi'nin vakıfları kısmı teşkil etmektedir. Bilindiği gibi sadece bu arşivde daha birçok tasnif bulunmaktadır. Ayrıca henüz tasnif edilip okuyucunun tedkikine sunulamayan milyona yakın belge bulunduğu tahmin edilmektedir.[1]

Urfa kadı sicilleri ile diğer arşilerdeki vesikalar tam olarak araştırılmadan bu konuda son ve kesin sözü söylemenin mümkün olamayacağını bilhassa belirtmek isterim. Bütün bu imkânsızlıklara rağmen elimizde bulunan ve hemen hemen bir tasnife dayanan belgeler ible, bakıfların Urfa'da oynadığı rolün ne kadar büyük ve önemli olduğununu göstermeye yetecektir.

Burada, ehemmiyetle üzerinde durmamız gereken bir konu da vikaların verdiği bilgi muvacehesinde Urfa'daki vakılardan istifade eden halkın tamamı, yarısı, çeyreği ve hatta belki onda biri bile olmadığıdır. Bizim burada kendilerinden bahsedeceklerimiz sadece yaptıkları hizmet ve gördükleri iş karşılığında vakıflardan ücret alıp geçimini temin eden kimseler olacaktır. Binaenaleyh vakfa bağlı bir hada her gece kaç yolcunun kaldığını ve ebunlara nasıl hizmet edildiğini; bir medresede (okul) kaç öğrencinin ders görüp memleket irfan ve kültürüne hizmet ettiğini; imârette günde ne kadar yemeğin pişirilip kaç kişiye dağıtıldığını; hastahanede kaç kişinin kaldığını şimdilik (elimizde vakfiye bulunmadığı için) bilemiyoruz. Ama handa kaç kişinin ücretle çalıştığını ve geçimini bu yolla temin ettiğini, imâretlerde aşçılık, ekmekçilik, dağıtıcılık, bulaşıkçılık, nakliyecilik vs. gibi hizmetlerden dolayı ücret alan insanların sayılarını; Câmide kimin hatip, kimin imam, kimin müezzinve kayyumluk gibi hizmetlerde bulunduğunu ve bundan dolayı ücret aldığını; idaresini üstlenenler ve diğer işleri ile meşgul oldukları için kimlerin geçimlerini sağladıklarını biliyoruz. Biraz sonra temas edileceği gibi, osmanlılar döneminde Urfa'da kurulan vakıfların hizmetleri, sadece ücretle çalışanlar açısından değerlendirildiği zaman bile bunların küçümsenmeyecek ber yekûn tuttukları görülecektir.

Urfa'daki (Şanlıurfa) vakıflar, sadece bölgeye değili, Haremeyn halkına da el uzatmıştır. Nitekim doktora öğrencimiz Bahattin Turgut tarafından ve sadece 50 yıllık (1850 - 1900) bir dönemi kapsayan süre içinde gerek Urfa sakinleri, gerekse başkaları tarafından urfa'da kurulan vakıflar bir hayli yekün tutmaktadır. Bu arada özellikle üzerinde durmamız gereken konulardan biri de urfa halkı tarafından geliri Haremeyn' tahsis edilmiş olan vakıflardır. Öğrencimiz, sözü edilen 50 yıllık dönem içinde Urfa'da 125 Haremeyn vakfının mevcut olduğunu, bunların bulundukları semt, mahalle ve pazarlar ile cinslerini de ortaya koymuş bulunmaktadır.[2]

Osmanlı toplumunda vakıf o kadar itibarlı ve önemli bir müessesedir ki, malî bakımından toplumun en alt seviyesinde bulunanlar ile en üst seviyesinde bulunanlar arasında anlayış bakımından bir farklılık göze çarpmaz, Nitekim iki göz (oda) evi bulunan yaşlı bir kadın bile eveinin bir odasını vakfetmek suretiyle bu anlayışa iştirak eder. Keza, toplumumun en üst kademesinde bulunanlar da (hükümdarlar dâhil) kendi mâlî durumlarına uygun olacak şekilde vakıf kurmak gayretine düşmüşlerdir.[3] Şu anda değil sadece günümüz Türkiye'sinin sınırları içerisinde, Osmanlı idâresinde bulunan bütün yerlerde hükümdar, vezir ve diğer devlet memurları tarafından kurulan birçok

1 Arşivdeki tasnif ve bölümler hakkında geniş bilgi için bk. Atilla Çetin, Başbakanlık Arşivi Kılavuzu, İstanbul 1979.

2 Bahattin Turgut, urfa Vakıfları, (1850-1900), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, basılmamış dokto tezi, s. 115.

3 Bu konuda daha geniş bilgi için bk, Ziya Kazıcı, İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar, İstanbul 1985, s. 12-23; 106-139



Dabbakhane Camii

vakıf bulunmaktadır. Medeniyetimizin içeride ve dışarıda bulunan bu canlı şahitlerinden burada bahsetmek mümkün değildir. bununla beraber bölgemizi (Urfa) yakından ilgilendiren bir arz tezkiresinden söz etmek mecburiyetinde olduğumuzu belirtmek isterim. buna göre urfa sancağında Türkmen Cullabı denilen nehrin civarında ve hass_ı humayun arazisinin ortasında bulunan çok münbit bir arazinin Padişah vakfına dâhil edildiğini öğreniyoruz.[4]

Bilidiği gibi, vakıfların idâre ve vâkıfın (vakfı tesis eden kimse) şartlarına göre nizamlarının korunmasında en önemli vazife "mütevelli", denilen yöneticiye düşmektedir. Urfa'daki vakıfları bu açıdan değerlendirdiğimiz zaman bütün bu vakıfların da malî imkânlarına göre mütevellilerce idâre edildiğini ve bunların (mütevellilerin) bu hizmetlerinden dolayı vakıftan ücret aldıklarını görüyoruz. bunlardan bir kısmının tevliyet işinin babadan oğula intikal ettiği de daha sonraki sayfalarda görülecektir.

Geniş ve detaylı bir tafsilata girdemeden birkaç vesika ile bu konuyu açıklamak istiyoruz. 19 Rebiülahir 1118 (1 Ağustos 1706) tarihli bir arızada Urfa Ulu Câmîi (Acmî-i Kebir) vakfı mütevellisi olan sat, ihtiyarlığından ve dolayısıyle hakkiyle vazife yapamadığından bahsederek, adı geçen vakfın tevliyetinni evladiyet şartına bağlı olduğunu, bu sebepten hüsn-i rızası ile işini oğluna devretmek istediğini bildirir. Bu durumda evladına, aynı vazifeyi yüklenmek üzere berat verilir.[5]

Halilürrahman diyarı olarak bilinen urfa'da bu isimle bir vakfın olmaması ve halka hizmet etmemesi düşünülemez. Aynı ismi taşıyan bu vakfın yönetimini üstlenmiş bulunan mütevelli Seyyid İsmail Efendi bu hizmetinden dolayı yevmiye üç akça almaktadır.[6] 1124 (1712) yılında bu miktar küçümsenmeyecek kadar bir yek^ün tutmaktadır. Böylece, bu zatın geçim kaynağının mütevellilik olduğu anlaşılmış bulunmaktadır. Keza aynı vakıfta kâtiplik yapmakla geçimini sağlayan birisinin öldüğünü, onun yerine oğlunun geçmesin iisteyen Evail-i Şevval 1131(17-26 Ağustos, 1719) tarihli bir ariza da ölen kişinin bu hizmetinden dolayı yevmiye üç akça aldığını göstermektedir.[7]

Bilindiği gibi, bir işle görevli bir kimsenin, vazifesini hakkiyle yerine getirdiği her zama söylenemez. bunun için bazı kimselerin vazifelerinin kötüye kullandıklarını söylememiz gerekir. Benzer bir durumla, urfa

4 BOA. İrâde, Dâhiliye, nr. 24638. (23 Receb 1272)

5 BOA. Cevdet, Evkaf, nr. 27068

6 BOA. İbnü'l-Emin, Evkaf, nr. 4898. (27 Muharrem 1124)

7 BOA. İbnü'l Emin, Evkaf nr. 6078.

müdafatından Kara Curn Hanı vakfının mütevellisi olan Hüseyin'le karşılaşıyoruz. biraz sonra tarih ve numarası verilecek olan belge sayesinde Urfa'daki vakıfların han ve kervansaray hizmetini de yerine getirdiğini öğrenmişo luyoruz. Adı geçen zat, hana iyi bakmamakta, hanın harap olmasına ve vakıf gelirlerinni başkaları tarafından zaptedilmesine sebep olduğundan mütevelliliğin elinden alınıp bir başkasına verilmesi 25 Şaban 1135 (2 Haziran 1722) tarihli Urfa Kadısı Salih'in arzından anlaşılmaktadır.[8]

Osmanlı toplum hayatında gerek yollar üzerinde gerekse şehir merkezlerinde bulunan han ve kervansaraylar, vakıflara bağlıydı. Yolcular burada hem dinlenir, hem de çeşitli ihtiyaçlarını giderirlerdi. Dinlenme ve ihtiyaçların temininden sonra yollarına devam ederlerdi. Çeşitli vakfiyellerden öğrendiğimize göre buralarda üç gün ücretsiz kalınabiliyordu.

Memleketin bir ucundan ömür ucuna ticarî emtia nakleden kervanlar ile farklı sebeplerle yolculuk yapanlar, memleket ekonomisinin can damarı diyebileceğimiz yollar üzerindeki bu hanlara iniyorlardı. Böylece ticarî hayatın canlı tutulması sağlanıyord: Bu da gerek yol ve gerekse şehirlerde bulunan hanların sağlam ve güvenilir olmasına bağlıydı. bunun için memleket dahilinde hanlara büyük bir önem veriliyordu. Bu sebepten olacak ki türkiye'de pek çok han ve kervansaray inşa edilmiştir. bunları bir katalog halinde veren bir esere göre türkiye sınırları içinde 112 Selçuklu, 221 de Osmanlı kervansarayı bulunmaktadır.[9]

Daha önce de belirtildiği gibi vakıfların idaresinde metüvellilik önemli bir görevdi. bu sebeple vakıf mütevellisinin çok dikkatli olması ve hizmetin aksamadan yürümesi için gerekli yerlere zamanında uyarıda bulunması



Dabbakhane Camii

8 BOA. İbnü'l-Emin Evkaf, nr. 7171

9 Geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, vakıflar, s. 132.

gerekiyordu. Nitekim Evail-i Şevval 1253 (1-10 Ocak 1838) tarihl ve mütevelli Seyyid Ahmet Rıza b. Seyyid hafız Ömer Ssufi imzalı bir arizada, Urfa'daki Hoca Ahmet Mescidi(nin imâmet ve hitâbet cihetlerine mutasarrıf olan Ahmet halifenin bilâ veled (çocuk bırakmadna) öldüğünü, binaenaleyh, yerinn boş ve hizmetinin muattal kaldığını, bunun için belirtilen hizmeti yerine getirmeye her bakımdan layık olan ve "mesâil-i şer'iyyeye liyakatı zâhir, hâfi-zu'l-Kur'an ve't-Tecvid ve Dâvudî elhan" Hafız Mustafa Halife b. Ramazan Efend'ye beratla tevcihini istemektedir.[10]

Şayet vakfın tevliyeti (mütevelliliği) evlâdiyet üzere şart kılınmışsa o zaman her değişiklikte yeni mütevelli olacak olan evladın da beratla bu vazifeyi alması sağlanırdı. Nitekim Urfa'daki Meşârıka Camîi'nin yevmî dört akça ile mütevellisi olan Ahmed'in Evail-i Şevval 1124 (1-10 Kasım 1712) tarihli irazasında bu mütevelliliğin 200 seneden beri dedelerinde (âba ve ecdâd) olduğunu belirtmesi[11] ve evlatlar için de beratların verilmiş bulunması bu söyledik-lerimizi doğrulamaktadır.

Osmanlılar döneminde memleketin ilim, irfan ve kültürüne hizmet eden o günün ilim merkezi olan medreseler de vakıflara bağlıydı. Kökleri çok eski tarihlere kadar uzanan bir İslâmî vakıf geleneği, bütün Osmanlı diyarında ve dolayısiyle Urfa'da devam ediyordu. Bu anlayışın bir sonucu olarak medreseyi kuran kişi, sadece binan yapıp işin içinden sıyrılmıyordu. Aksine medresesede öğretmenlik (müderris-profesör) muidlik (bir çeşit asistanlık) yapan hoca kadrosu, bina ve talebelerin hizmetini gören hizmetliler kadrosu, ayrıca eğitim gören öğrencilerin iâşe, ibâta ve çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için de gelir getiren vakıflar da bulunuyordu. Böylece, sosyal ve ekonomik bir

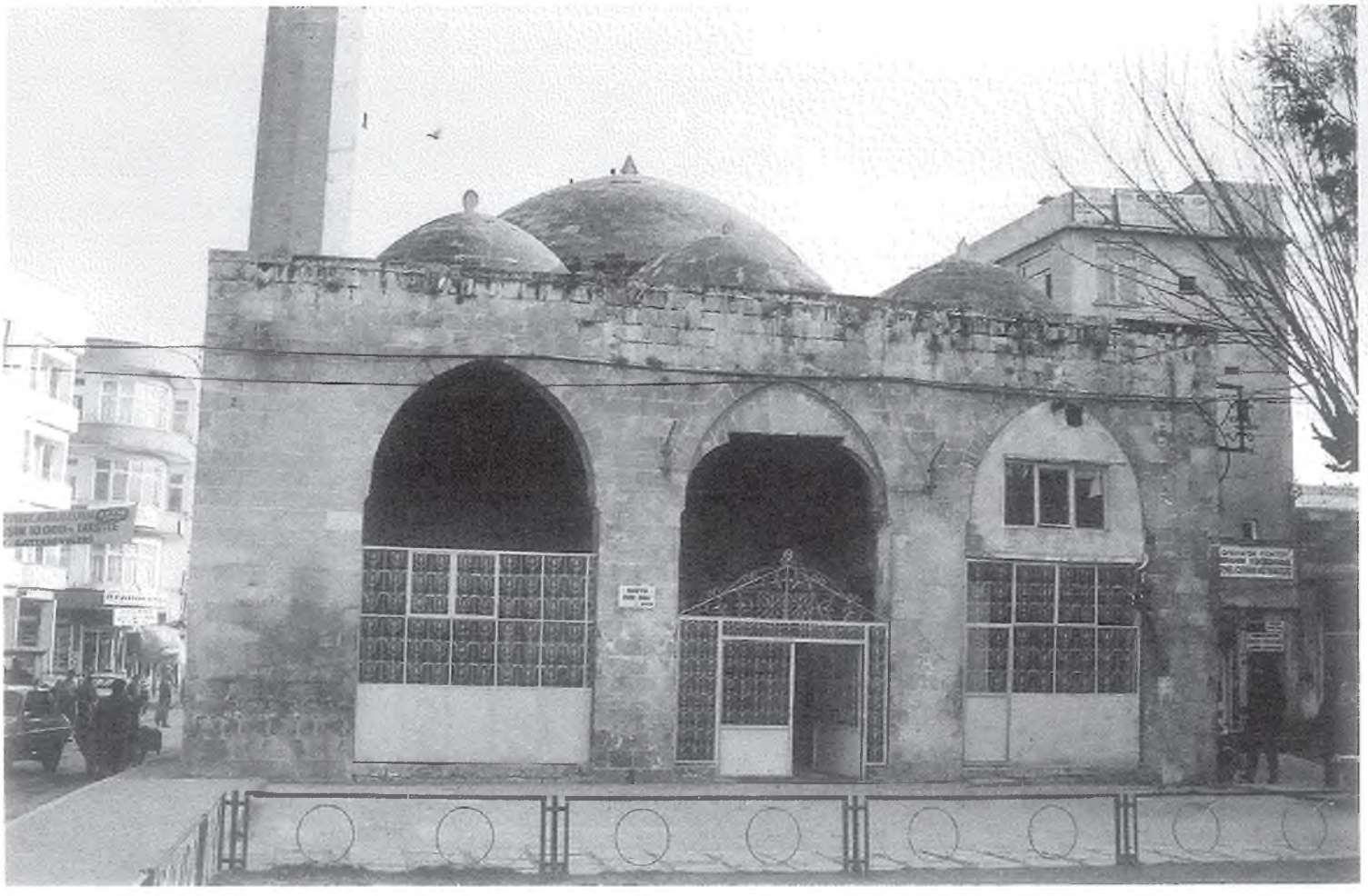

Hüseyin Paşa Camii

10 BOA. Cevdet, Evkaf, nr. 22522.

11 BOA. İbnü'l-Emin, Evkaf, nr. 4344



Hüseyin Paşa Camii

sıkıntıya düşmeden öğrencilerin eğitimlerin idevamı sağlanıyordu. nitekim 5 Cemaziyelevvel 1267 (8 Nisan 1851) tarihli bir ariza Urfa'daki Yusuf Paşa Câmii ve mektebi için urfa'ya bir saat uzaklıkta bulunan Sırrin adlı köyün bütün arazisinin saıf olduğunu[12] belirtmektedir. Bu sâyede, ilim tahsili için taşradan Urfa'ya gelenler mâli bir sıkıntı ile karşılaşmıyorlardı.

Osmanı dönemi eğitim sisteminde milli Eğitim, malî bakından devlete bağlı değildi. bunun için devlet, milli Eğitime ayrı bir ödenek ayırma ihtiyacını duymuyordu. Zira bütününyle bu iş vakıflara aitti. bu yönü ile urfa'ya bkıldığı zaman burada irili-ufaklı bir çok medrese görmek mümkün olacaktır. Eğitim kurumlarına birkaç örnekle temas etmemiz birçok bakımdan faydalı olacaktır. 7 Receb 1225 (9 Ağustos 1810) tarihli bir belgede şöyle denilmektedir; "Ruha (Urfa) kazasında Abbasiye Medresesi'nin yevmî 6 akça ile müderrisi olan el-Hac Mehmet bilâ veled fevt ve mahlûlundan Seyyid Halil'e tevcih buyrulmak bâbıbnda nâibi, seyyid Mehmed Mes'ud ba'de'l-arz şeyhülislâm mevlâna faziletlü semâhatlû es-Seyyid Mehmed Ata'nın işâreti mucibince 1222 senesi Rebiulahirinde tevcih olunduğu mestûr ve mukayyeddir."[13]

Belgeler, Urfa'daki eğitim müesseselerinin derece itibariyle yüksek olduğıunu göstermektedir. Nitekim 20 Zilhicce 1259 (13 Ocak 1844) tarihli bir arz dilekçesine göre yusuf Paşa Câmii'nin avlusunda bulunan ve Süleyman Ağa Medresesi diye bilinen medresinin yevmî (günlük) 30 akça ile müderrisi olan Mehmed'in ölümü üzerine bir başkasının tayini istenmektedir.[14]

Osmanlı idârî sisteminde bilhassa bazı vazifeler evlada intikal eder şekilde düzenlenmişlerdir. Bunun için, gerek mütevellilik ve gerekse imam hatiplik gibi bir vazife ifâ ederken vefat eden kimsenin, çocuklarından bu işi yapmaya ehil olan varsa, vazife önce onlara teklif edilir, şâyet ehil olan yoksa o zaman bu vazife bir başkasına havale edilir.[15] bu usül, osmanlı ekonomik hayatında da önemli bir şekilde takip edilip korunuyordu. Gerçekten, Osmanlı siyasî ve içtimaî hayatında muhtelif zümreler nasıl ayrı ayrı sınıf ve tabakalar halinde bölünmüşlerse, iktisadî hayatta da yine sınıf adı ile anılan meslek ve sanatlar aşılmaz setlerle birbirlerinden ayrılmışlardı.[16]

12 BOA. Cevdet, Evkaf, nr. 21327.

13 BOA. Cevdet, Maarif, nr. 954.

14 "İşbu inha ve merbut_ı ilâm derkenarlar nâtık olduğu üzre Nezâret-i Evkaf-ı Hümâyuna mulhak medine-i Ruh'da vaki Yusuf Paşa Câmii-Şerifi havlisinde kâin ashab-ı hayrattan Sülayman Ağa medresesi vakfından almak üzere yevmî 30 akça vazife ile müdoerrislik ciheti mutasarrıfı seyyid Mehmet Hali'nin bilâ veled ve vefatı vukuuyla mahlûlundan erbab-ı istihkaktan es-Seyyid el-Hac Mehmed Tahir halife'ye ber Mûceb-i işâret-i aliyye-i hazret-i fetvapenahi humayuna bittevcih yerine kaleminden şurutu derciyle iktiza eden beratı ita olunmak bâebında emr u ferman "BOA. Cevdet, Maarif, nr. 2308.

15 Hitâbet, imâmet vesair cihetler mutasarrıflarının vefatlarında evladı varsa onlara, yoksa ehle tevcih edilmesi usûldan olup vilâyet ve livaların birçoğuna muaccelât nâzırı ikame edilmiş olmakla gerek bunlar ve olmayan yerlerde mütesellimler tarafından son derece dikkat edilerek ehliyeti olmayanlara cihet tevcih edilmemesi hakkında fermanın okunduğuna dair niksar kadısından arz. Cemaziyelevvel 1253 (Ağustos 1837) BOA. Cevdet, Evkaf, nr. 14548.

16 Sabri F. ülgener, İktisadî Özülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası, İstanbul 1981, s. 84.



Urfa Ulu Camii

Vazifenin evlada intikalinde ve bazı şartlar aranıyordu. bu şartların başında bilgi ve yaş geliyordu. bununla beraber, çocuk henüz o yaş ve bilgi sevyesine gelmemiş ve fakat o duruma gelme çabası içindekyse o zaman çocuğa vekâleten, vazife ehil olan bir başkasına verilirdi. Çocuk o yaş ve seviyeye gelince görev kendisine iade edilirdi. Bütün bu söylediklerimizi doğrulayanv e o günün anlayışı hakkında bize fikir veren bir belgye sahip bulunuyoruz. urfa için büyük bir ehemmiyeti haiz olduğuna inandığımız 5 Şaban 1278 (5 Şubat 1862) tarihli bu belgeyi aynen buraya alıyoruz;

"Nezâret-i evkaf- humayunu mulûkâneye mulhak Urfa'da Şaban Efendi vakfının yevmî beş akça vazife ile imâmet ve yevmî beş akça vazife ile müderrislik cihetlerine mutasarrıf olan es-Seyyid Hüseyin b. Ahmed fevt olup yeri hâli ve hizmet-i lâzimeleri mahlûl ve muattal olmağın müteveffay-ı mezkûrun yalnız bir nefer sulb-i sağir oğlu Korkmaz Câmi-i Şerifi Mahallesi'nde 102. h"anenin 4. numarasında 1268 (1851) tarihinde tevellüd eden Abdurrahman b. Hüseyin bendeleri, tahsil-i ulûm ile meşgul olarak kesb-i istihkak edeceği nâsiye-i hâlinden numayan bulunmağı binnefs edây-ı hizmete kesb-i istihkak edene kadar hane-i mezkûrun 3. numarasında 30 yaşında mukayyed bulunan ammisi (amcası)a'lem-i ulemadan el-Hac Fadli Efendi b. Ahmed Halife binniyâbe bilâ kusur edâyı hizmet edeceğini taahhud etmiş olduğundan müteveffay-ı merkumun mahlûlundan cihat-ı mekürereteynin vazife-i muayyeneleriyle sulb-i sağır oğlu işbu bais-i arz-ı ubûdiyet Abdurrahman uhdesine tevcih ve yedine müceddeden bir kıt'a berat-ı şerif-i âlişan sadaka ve ihsan buyrulmak recasiyle evvelki vaki hal bi'l-/iltimas pâye-i serir-i saltanat-ı a'laya arz ve ilan olundu." Urfa Kadısı Mehmed[17]

17 BOA. Cevdet, Evkaf, nr. 20087.

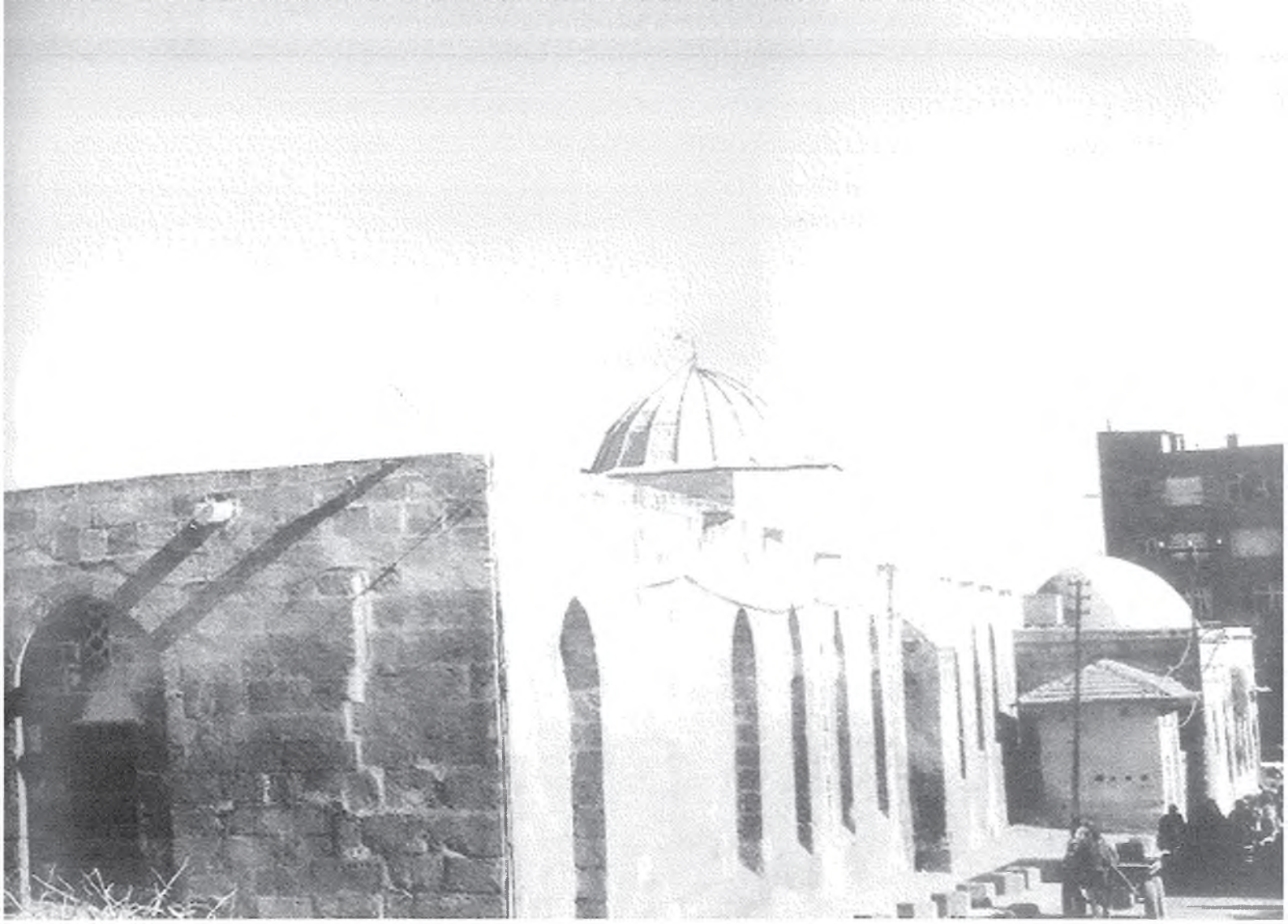

Urfa'da eğitim ve öğretim müesseselerine gereğinden çok az bir şekilde temas ettik. Zira sadece eğitim işi başlı başına incelenmesi gereken bir konudur. Hâlbuki bizim durumumuz şimdilik buna müsait değildir. Ancak medreselerin de kapsamında yer aldı külliyeden kısaca bahsetmek istiyoruz. külliye denilen müessesenin şümûmuna Câmi, medrese, bimarhâne, aşevi, tabhane, kervansaray, kütüphane, hamma, arasta, meşruta binalar vs. gibi insanalar afaydalı bütün tesisler girmektedir.[18] Buna göre Urfa'da bulunan Câmilerin tamamına yakın bir bölümünün medresesi olduğunu söyleyebilirz. Gerçekten de Urfa Ulu Câmii medreseleririn mimarî durumundan bahsedilirken şöyle denmektedir: "Urfa Ulu Câmii medreseleri kendi avluları etrafında tertiplenmiş fakat bir Ulu Câminin parçası olarak inşa edilmişlerdir. Câmi ile medresenin birbirine bitişik olarak yapılması Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde daha sonraki yüzyıllarda da devam edecektir."[19]

Gerçekten, bugün bile Urfa'daki Câmileri ziyaret edecek olan bir kimse, mimarî yapı olarak bunların yanında medrese, kütüphâne ve diğer vakıf eserlerin bulunduğunu görecek veya bulunması gerektiğini hemen anlayacaktır. Bilindiği kadarı ile bütün bir Osmanlı diyarında olduğu gibi, günümüzde "Şanlıurfa" diye isimlendirilen bu şehrimizde de medreseler vakıfları bağlı olarak faaliyetlerini devam ettiriyorlardı.

Toplumun gelişmesinde önemli bir rolü olduğu bilinen ve mimarî yapı olara dinî eserlerin başında gelen Câmiler, tamamiyle vakıflara bağlıydılar. Osmanlılar'da Câmi, mahallenin idare merkezi ve imamların karargâhı idi. kendisine verilen Arapça isimden de anlaşılacağı gibi Câmi, halkı toplayan veya halkın toplantı yeri mânalarına gelmektedir. bu

18 Osman Nuri Ergin, Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi, İstanbul 1939, s. 19.

19 Abdullah kuran, Anadolu Medreseleri, Ankara 1969, I, 131.

yüzden içtimai müesseselerimizin başında gelen câmiler, hem ibâdet yeri hem de cemaatin toplu bulunması sebebiyle memleket, muhit ve mahalleye âit işlerin görüşülüp karara bağlandığı yerlerdi. bunun için sosyal bir yapı olarak büyük bir önemi haizdi. Bu yüzden Osmanlılar'da Câmi, bir mahallenin odak noktasını teşkil ediyorud. Câmilerin etrafında bazen geometrik bir düzen içinde, bazen de yerin özelliğine göre çok defa belli bir estetik dikkate alınarak evler serpiştirilir. bu evlerden başka en önemli bina medrese idi. Medreseler özel mimarî tarzı bulunan zarif ve ağırbaşlı eserlerdi. Bu binalardan birkaçı bir Câmi etrafında sıralanınca bunlara kütüphâne gibi yardımcı tesisler de ekleniyordu. bundan başka özellikle büyük Câmilerin yanına sebil[20] imâret, dâru'ş-şifa vs. gibi sivil ve sosyal vazifelrein görüldüğü binalar yapılırdı. Bu haliylebunlar bir külliye meydana getirir ve âdeta yeni bir mahallenin kurulmasın ayardım ederlerde. Çünkü bir Câmi yapmak isteyen hayır sahibi, toprağa ağaç diker gibi binasını tek şanı ayalnız ve garip bırakmazdı. öyle ki yaptığı ibadethâneye sosyal ihtiyaçları karşılayacak canlı bir ogan karakteri vererek onu medresesi, imâreti, mektebi, hamamı ve diğer müştemilatı ile bütünlerdi. Bunun için, Türk şehirlerinde, vakıf tesisleri önemli derecede rol oynuyorlardı. Fethedilen şehirlerin yenileştirilmesi ve bir Türk şehri haline getirilmesinde en çok vakıf binaların hizmeti olmuştur.[21]

İslâm dünyasında, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti ile başlayan Câmi inşası, daha sonra hemen her yerde görülmeye başlandı. Câmiyi inşa eden kimse onu kuru bir yapı olarak bırakmıyor, etrafında çeşitli hizmetleri göre-



Yusuf paşa camii doğu avlu kapısı üzerindeki oda.

20 Günümüz Urfası'nda bilhassa yaz aylarında Câmi kapılarında su satıcıların "sebil, sebil" diye bağırdıklarını duyan bir yabancının o suyun daha önceden biri tarafından satın alanıp hayır maksadiyle halka dağıtıldığını anlaması kendisini şaşırtır. sebil isminini kullanılması ise daha çok dikkat çekicidir..

21 Hilmi Ziya Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği" Vakıflar Dergisi, IX, 31.



Ulu Cami minaresinden Hüseyin Paşa Camii

cek yeni eserler de meydana getiriyordu. Gerek Câmi ve gerekse diğer eserlerin masraflarını karşılamak üzere de onlara gelir getiren çeşitli emlâk vs. gibi şeyler vakfediyordu. Osmanlılar döneminde bütün Câmilerin bu şekilde gelir getiren büyük vakıfları olduğunu söylemek gerekir.

Demek oluyor ki vakıflar, bu yolla günümüzde devlet bütçesinden maaş almlak suretiyle geçimlerini sağlayan pek çok kimseyi, devlet bütçesine yüklenmeden besleyebiliyorlardı. Urfa'da Câmilerde vazife görmek suretiyle geçimlerini temin edenlerden sadece birkaç kişinin bulunduğu Câminin ismini ve aldıkları ücreti belirtmekle yetinmek istiyoruz:

1. Medine-i Ruha'da vaki Ahmed Hoca Câmii'nin hatibi İbrahim Hasan yevmî 4 akça almaktadır[22]

2. Urfa'da vaki Kara Burç mescid-i şerifinin yevmî 5 akça ile imamı olan Seyyid Yunus.[23]

3. Ruha'da vaki nimetullah evkafından almak üzere yevmî 5 akça vazife ile Nimetullah Câmi-i Şerifinin hatibi olan Seyyid Osman.[24]

4. Urfa'da sur dışındaki taşra mahallede bulunan Musa Efendi Câmi-i Şerifinin imam ve hatibi Halil Halife b. Mehmed yevmî 5 akça ile.[25]

5. Urfa Câmi-i kebirirni yevmî 10 akça olan hitabetinin vakfından ödenmesi suretiyle devam etmesi.[26]

6. Urfa'da Nar Câmi-i Şerifinin yevmî 5 akça ile hatibi olan seyyid Osman.[27]

7. Urfa'da Halil Rahman Câmii'nde hatip olan Seyyid Yusuf.[28]

8. Urfada vaki merhum Emir-i Hac Yusuf Paşa'nın Câmi-i şerifinde müezzinbaşı olan kişi.[29]

9. Medine-i Ruha'da sur dışında miskinler evkafından almak üzere yevmî iki akça vazife ile Miskinler Câmi-i şerifi imamı Mustafa Halife.[30]

10. Nezaret-i Evkaf-ı Hümayun-ı mül3ukâneye mulhak evkaftan Medine-i Ruha'da Vali sarayı ittisalinde vaki Arapgirli Yusuf Paşa Câmi-i Şerifi vakfından almak üzere yevmî 16 akça vazife ile hitabet cihetine mutasarrıf olan Mustafa Halife b. Mustafa.[31]

22 BOA. İbnü'l-Emin, Evkaf, nr. 5784. (Evahir-i Şevval 1124)
23 BOA. İbnü'l-Emin, Evkaf, nr. 4372. (Evail. R. Ahir 1139)
24 BOA. Cevdet, Evkaf, nr. 30791. (R. Evvel 1191)
25 BOA. Cevdet, Evkaf, nr. 23560. (Gurre-i Muharrem 1265)
26 BOA. İbnü'l-Emin, Evkaf, nr. 4275. (7 C. 1110)
27 BOA Cevdet, Evkaf, nr. 22286. (8 Safer 1158)
28 BOA. İbnü'l-Emin, Evkaf, nr. 4773. (17 Z. 1117)
29 BOA. Cevdet, Evkaf, nr. 27013. (6 Safer 1139)
30 BOA. Cevdet, Evkaf, nr. 8852. (Evail Zilka'da 1255)
31 BOA. Cevdet, Evkaf, nr. 7875. (1 C. evvel 1275)

Görüldüğü gibi biz, sadece birkaç Câmide vazife gördüklerinden dolayı Câmi vakıflardan ücret alan görevlilerden bahsettik. Câmi ve diğer dinî müesseselere vakfedilen emlâk ve eşyanın mütevellileri, kâtipleri, muarifleri[32] ve câbileri gibi bütün hizmetlilerde söz etmedik. Bütün bu görevlileri hasebe katıp ona göre bir değerlendirme yaptığımız takdirde vakıfların ne kadar büyük bir ol oynadıkları kendiliğinden meydana çıkar.

Daha önce de belirtildiği gibi Câmiler, mahallenin odak noktasını teşkil ediyorlardı. Bunun için buralarda vazife alacak olanlarrında iyi seçilmesi gerekiyordu. bu sebepten, imâmete tâyin, hükümdar (padişah) beratı ile olmaktaydı. Çünkü imamlık, sorumluluk alanı geniş olan önemli bir vazife idi. Bu bakımdan, imam olan kimse özellikle sosyal faaliyetleri bakımından başı boş bırakılmazdı. Kadılar, her zaman imamları teftiş edebilirlerdi. bu teftişlerde onlar, sadece dinî görevleri değil, mahalledeki diğer hizmetlerin de yapılır yapılmladığını araştırırlardı.[33]

Memleketimizde 1245 (1829 senesinde muhtarlık teşkilâtı kurulana[34] kadar mahalle yöneticisi olan imamlar, Kadı'nın bir çeşit temsilciliğini yapıyorlardı. kadıların yerine getirmeleri gereken pek çok işte imamlardan yardım gördüklerine şahit oluyoruz. Çünkü onlar, mahallerinin düzeninden, halk arasındaki ahenk ve barışın sağlanmasından sorumlu idiler. İmamlar, mahalle teşkilâtının başında bulunurlardı. Kendi mahallerinde inzibatı sağlamak için sıkı tedbirler almlak zorunda idiler. Bu sebepten, bazı zâbıta ve beledî işler de yine mahalle imamlar ıtarafından takip edilirdi. Meselâ ahlâkî yönden zâbıtayı ilgilendiren olaylardan imam sorumlu idi. nüfus kayıtları, doğum, ölüm, evlenme, boşanma gibi işlemler de imamlar vasıtasıyle yerine getirilirdi. mahalleye gelip gidenler, mahalle halkını rahatsız edecek şekilde uygunsuz davrananlar, içki içip sarhoş olanlar gibi kimseler de imamlar tarafından gözetilirlerdi. tabir caizse imamlar, mahalleni göre gözü, işiten kulağı idiler. Onlar, Câmi ve diğer kalabalık yerlerde vaz eder, çocuklara ders verir, cemaate yol gösterir, hasta ve fakirlerle ilgilenirlerdi. Ayrıca mahalle halkı tarafından biriktirilip imama teslim edilen ve "avarız akçası" denilen bir nevi yardımlaşma sandığı vardı ki, burada biriktirilen para ile mahalledeki hasta ve fakirler eyardım yapılırdı.[35]

Bilindiği gibi, İslâm kültür tarihinde önemli yeri bulunan müesseselerden biri de tekkelerdir. tekke, zâviye, dergâh ve hankah gibi isimler alan bu müeseseler, tesevvuf düşüncesinin, anlayış ve terbiyesinni işlendiği, derinleştirildiği ve halka takdim edildiği yerlerdir. İnsanlar, dünya hayatının çeşitli meşakkat ve sıkıntılar ile yorulan ruh ve bunalar gönüllerini dinlendirmek için buralarda bir araya gelip boş zamanlarının değerlendirirlerdi.

Şu anda elimizde bulunan ve 219 numaralı Urfa Şeriyye Sicili'ndeki bir "ferağ" (başkasının lehine terk) ve "kasr-ı yed" (başkasına devir ile vazifeden ayrılmak suretiyle el çekme) kaydından önemli bir şey daha öğreniyoruz. O da Kânunî Sultan Süleyman'ın da Urfa'da vakıflarının olduğudur. buna göre 1 Safer 1312 (4 Ağustos 1894) tarihini taşıyan ve adı geçen defterin 176-177. sayfalarında bulunan kayda göre Urfa'da Ayn-ı Halilürrahman Zaviyesi postnişini (şeyhi) olan el-Hac Mustafa Efendi b. Hasan, urfa mahkemesinde Evkaf müdürü Hasan basri Efendi'nin de hazır bulunduğu "Meclis-i Şer'de" aslen urfa'nın meşarika mahallesinden olan ve İstanbul'daki Fatih Câmii dersiamın hocalarından ve aynı zamanda Nakşibendi Tarikatı halifelerinden olan Muhammed Efendi b. Hacı Ömer'in de mev-

32 "Der-i devlet mekine arz-ı dâi- kemine budur ki medine-i Ruha'da vaki' Câmi-i Kebir evkafından almak üzere yevî 20 akça muarriflik vazifesine mutasarrıf olan el-Hac Mustafa fevt olup yeri hâli ve vazifesi mahlûl olmağla yerine müteveffay-ı mezbûrun sülbî kebir oğlu işbu bâis-i arz-ı ub^diyet Hasan Numan dâileri her vechle sezâ ve mahall-ı mustahak olmağın vazife-i mezkûre, babası mahlûlundan oğlu Mevlânay'ı merkum dailerine tevcih ve yedine berat-ı şerif-i âlişan sadaka ve ihsan buyrulmak recasındadır. baki emr u ferman... Tahriren 5 Muharrem 1145" Urfa Kadısı İbrahim. BOA, Cevdet, Evkaf, nr. 8516; Muarriflik hakında bilgi için bk. Fuad Köprülü, "Vakfa Ait Tarihî Istılâhlar Meselesi" Vakıflar Dergisi (1938), I, 131.

33 İmamların diğer vazifeleri hakkında bk. Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Mahalle İmamlarının Bazı Görevleri" İslâm Medeniyet Dergisi (1982) V/3, 29-35.

34 Ahmed lütfi, lütfi Tarihi, İstanbul 1291, II, 173.

35 Osman Nuri Ergin, "Türk Belediyeciliği ve Şehirciliği" İller ve Belediyeler Dergisi (1947) 15-16, 615

cut bulunduğu mecliste takrir'i kelam edip Kanunî Sultan Süleyman'ın, Urfa'da bulunan halilürrahman zaviyesinin mesalihi (faaliyetleri ve iyi bir şekilde görevini yerine getirmesi) için vakfettiği Bozabat (Bozova) nahiyesine bağlı Kızlar ve Karacaviran[36] köylerinin gelirinden (galle) berat-ı âlişan ile mutasarrıf olduğu yevmî (günlük) 4 Dirhem-i Osmanî ile meşihat ve feraşet cihetlerin ikendi hüsn-ı rızası ile adı geçen muhammed Efendi b. Hacı Ömer'e terk eylediğini beyan etmektedir.

Müslüman toplumların ekonomik ve sosyal yapısını teşekkülünde harç vazifesi gören bu teşkilâtın son zamanlarındaki durumlarına bakıp bunların devamlı böyle olduğunu zannetmek, büyük bir haksızlık olur. Nitekim M. Cevdet de bu konuya temasla "Son zamanlardaki tereddisine bakıp ta tekkelerin daim öyle olduğuna hükmetmemelidir. dört mevsimden sonbahara bakarak ilkbaharda da ortalığı yapraksız ve yeşilliksiz sanmak doğru olmadığı gibi kemâl zamanlarında tekkeler, ruhları çok terbiye etmiştir. Eskiden tekkeler, edebiyat, musikî ve tarih ocakları idi. Hayatın ızdırabını dindirmek ihtiyacında olanlar oralara koşar, nefis bir ahengin şelâlesi altında ruhlarını yıkar, tesellikâr söz ve tarihî menkıbelerle yeniden canlanırlardı. Hâsılı tekkeler, ye's ve mahrumiyet ile canına kıyacak insanların, yeniden tamir gördüğü yerlerdir"[37] diyerek tarihî bir gerçeği dile getirmeye çalışır.



Mevlid-i Halil külliyesi

36 Belgede dikkatimizi çeken konulardan biri de bu köylerin o günkü isimleri ile günümüzdeki isimlerinni aynı olmasıdır. her ne kadar bu gün Karacaviran, Karacaören'e çevrilmiş ise bu değişiklik yakın zamanda olmuştur.

37 Osman Nuri Ergin, Türkiye Şehirciliğin Tarihî İnkişafı, İstanbul 1936, s. 19.

Osmanlı fetihlerini kolaylaştırmada büyük bir önemi haiz olduklarını bildiğimiz tekkeler[38] köylerin gelişmesinde ve köy halkının ilerlemesinde de büyük hizmetler ifâ etmişlerdi. Tekke ve zâviyelerin bir kısmı devlet tarafından, bilhassa yolculuk için tehlikeli olan yerlerde tesis ediliyordu. Bu bakımdan, dağlarda, korkunç boğaz ve geçitlerde tessi edilen tekkeler, askerî sevk ve idâreyi kolaylaştırmak, ticarete engel olabilecek eşkıya vs. gibi kimselere mani ollmak için birer jandarma karakol vazifesi de görüyorlarda. oturma merkezlerinde kurulan dergahların gördüğü önemli hizmetlerden biri de temel inanç ve kültürün, halk arasındaki birlik ve sıhhatli bir haberleşmenin sağlanması idi.

Görüldüğü gibi, psikolojik, pedagojik ve tıbbî meselere varıncaya kadar geniş bir hizmet sahası olan tekke, o devrin mektebidir, hastahanesidir, spor yurdudur, moral kaynağıdır, dinlenme kampıdır, beldenin güzel sanatlar akademisidir, edebiyat ve fikir ocağıdır. Velhasıl etkke, insanların hayrına olan her şeydir.[39]

Tamamiyle vakıflara bağlı bulunan tekkelerin Urfa'da bu hizmetleri gördükleri şüphesizdir. Biz buradaki tekkelerden sadece birkaçına temas etmekle yetiniyoruz.

1. Urfa dışında bulunan Şeyh Yalıncık Zâviyesinin yevmi üç akça vazife ile şeyhi olan Şeyh Ahmed fevt olup, yeri hâli olmağla sulehadan bir başkasının tayini ile ilgili evahir-i Safer 1148 (23-30 Haziran 1735) tarihli arz[40] Urfa dışında bulunan bu tekkenin, yoldan gelip gidenlere (âyende ve revende, İbnu's-sebil) himet ettiğini göstermektedir.

2. Ruha (Urfa) da Şeyh Tahir Tekkesi evkafından muayyen vazife ile meşihat cihetinin tevcihi istenen Zilkade 1185 (Şubat 1772) tarihli ilam, bu müessesenin şehir içindeki faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir.[41]

3. Urfa'da Câbir el-Ensârî Zâviyesine berat-ı şerif, vazife muayyene ile vakf-ı mezbur tevliyetine meşrutiyet üzere mutasarrıf olup emr-i âliye imtisâlen tecdid-i berât için Asitâneye (İstanbul) gelür iken bikazaillahi Teâla esnay-ı rahta yedemizden berâtımız zayi' olup... zayiinden berât-ı şerif-i âlişan sadaka ve ihsan buyrulmak bâbında emr u ferman devletlû efendim hazerlerinindir. "İsmail b. Mustafa[42] imzasıyle yazılan dilekçeye göre beratın verildiği anlaşılmaktadır. Buradan da tekkelerin devlet kontrolü altında bulunduğunu ve memlekete hizmet ettiklerini anlıyoruz.

4. Urfa'da Halil Rahman Mevlevî Zâviyesi vakfının şeyhi ve seccade nişinliği mutasarrıfınını vefatı üzerine yerine nâib olarak Mehmed Veliyüddin adında birinin tayin edildiği 26 Cemaziyelahir 1272 (3 Mart 1856) tarihli bir inha ve arzdan anlaşılmaktadır.[43]

5. Urfa'ya bağlı Suruc nahiyesinde bulunan Şeyh Müslim Zâviyesi, yol güzergâhında bulunmakla önemli bir hizmet ifâ etmektedir. Bu zâviyenin vakfından Câbilik karşılığı yevmiye bir akça alan seyyid İshak'ın kendi rızası ile vazifeyi başkasına devrettiğine dair arz ve buna bağlı olarak beratın verilmesi istenmektedir. 5 Cemayilahir 1221 (20 Ağustos 1806) tarihli bu arizaya göre beratın verilmesi istenmektedir.[44]

6. Aynı zaviyenin vakfından yevmî beş akçaya mutasarrıf olarak vâkıfın ruhu için duagu olan Osman, kendi hüsn-ı rızası ile vazifesini Ahmed b. İbrahim'e devrettiğini 25 Ramazan 1124 (26 Ekim 1712) tarih arz ile bildirmiş bulunmaktadır. bunun üzerine kendisen 25 Cemaziyelahir tarihli bir berat verilmiştir.[45]

38 Tekkelerin hizmetleri ve Osmanlı futûhattındaki yardımları hakkında geniş bilgi için bk. Ömer Lütfi Barkan, "İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler" Vakıflar Dergisi (1942) II, 290.

39 Tekkelerin fonksiyonları ile ilgili geniş bilgi için bk. Kazıcı, Vakıflar, s. 112-115.

40 BOA. Cevdet, Evkaf, nr. 22304.

41 BOA. Cevdet, Evkaf, nr. 15229.

42 BOA. Cevdet, Evkaf, nr. 20206.

43 BOA. Cevdet, Evkaf, nr. 19689.

44 BOA. Cevdet, Evkaf, nr. 22144.

45 BOA. Cevdet, Evkaf, nr. 5751.

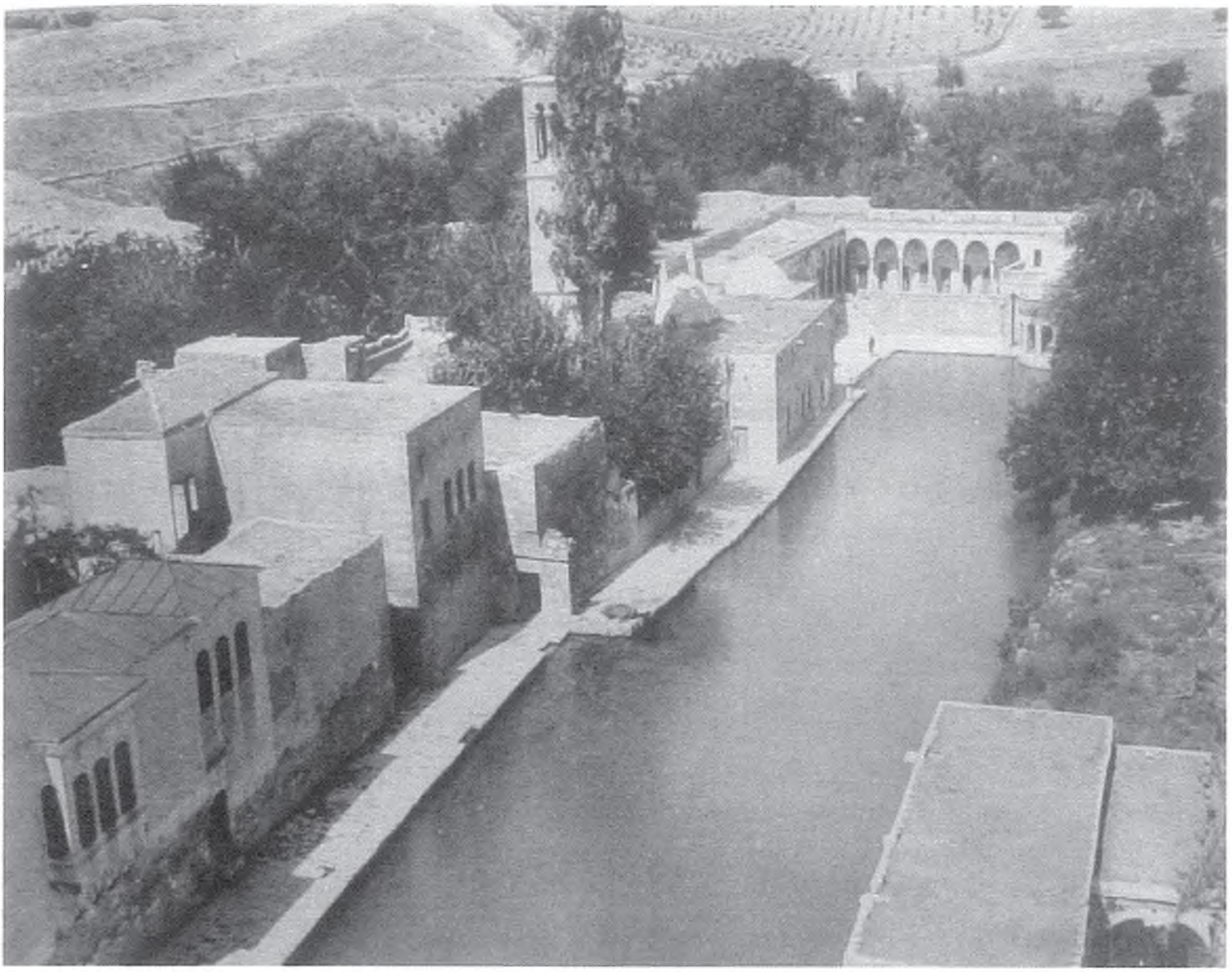

Halilu'r-Rahman Gölü ve Camii *(Albert Gabriel'den)*

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, her yerde olduğu gibi, Urfa'da da vakıflar, gerek ekonomik, gerek sosyal ve gerekse dinî hayat üzerinde derin tesirler meydana getirmekle kalmamış, diğer müesseselerin gelişmesine de yardımcı olmuşlardır. bu küçük ve muhtasar araştırmamızda vakıfların halka sunduğu hizmetlerin dağılım sahalarında sadece birkaçından bahsettik. Zevaidhor[46] kayyum, buhurî, kandilci, muvakkit, bevvâb, hatm-ı hacegânhan, ihlâshan, duaguyan[47] vs. gibi diğer görevlilerden bahsetmedik. Gerçekten, günümüz insanı için (şimdilik) Urfa'daki bütün vakıf ve bunların hizmetlerinden gereği gibi bahsetmek mümkün değildir.

46 Halil Rahman vakfından yevmiye 15 akça zevaidhor vazifesi alan Muhammed halifenin çocuksuz vefatından dolayı hizmetinin bir başkasına verilmesi gerektiği mütevellinin 23 Cemaziyelevvel 1221 (9 Ağustos 1806) tarihli arzından anlaşılmaktadır. BOA. Cevdet, Evkaf, nr. 26877.

47 Câmi ve mescidlerde görev alanların listesi için bk. Kazıcı, Vakıflar, s. 109-110.

*Keşfedilmiş kokusu vardır şehrin*
*Gül, yaprak, çiçek kokusu*
*Sımsıcak kadın ve serin ırmak kokusu*
*Baharda kırların, rüzgârda dağların kokusu*
*Yağmurdan sonra toprak kokusu*
*Okşar ruhumuzu kadife bir el gibi...*

*Avluda narçiçeği aktarda kına*
*Kaçakçı pazarında tütün kokusu*
*Demircinin ter, kalaycının nışara kokusu*
*Ihlamur, çay, meyan kokusu*
*Çulhacı dükkânında ipek,*
*Anzılha gölünde balık kokusu*
*Dergâhta güvercin, evde reyhan kokusu*

*Sabah namazlarında gül yağı*
*Mahzenlerde küf kokusu*
*Harran'dan savrulup gelen*
*Kurak ve sıcak çöl kokusu*
*Dahası güller ve göller içinde*
*Unutulmaz şehir kokusu*

**Mehmet Kurtoğlu**

Kazancı Pazarı, karşıda Barutcu Hanı, sağda Hüseyniye Çarşıları
*(Desen: Abdurrahman Birden)*



# URFA'DA VAKIF KİTAPLAR ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Mehmet KURTOĞLU
Enver KARAKEÇİLİ

Geçmişi günümüzden on iki bin yıl öncesine tarihlenen (Schmidt, 2007: 102) tarihî Harran ve Edessa (Urfa) okullarıyla (üniversite) ve Ortaçağ İslam dünyasında önemli bir kültür merkezi olması münasebetiyle Urfa'nın düşünce tarihimizdeki yeri yadsınamaz.[1] Tarih boyunca ilim ve kültür merkezi olan Urfa, tarihî Harran ve Urfa Üniversitesi'nde yetiştirdiği ilim adamlarıyla ve bunların düşünce tarihine kazandırmış olduğu kitap ve Risâlelerle, Yunan felsefesinin İslam âlemine taşımasında aracı rol oynamış, bundan dolayı "Doğunun Atinası" sıfatını almıştır (Çetinkaya 2013: 113).

Şehirdeki kütüphanecilik tarihinin de köklü olduğu ve M.Ö. 610'lı yıllara kadar dayandığı, Urfa ve Harran arasında yapılan kazılarda elde edilen ve Nergal'a ait olduğu sanılan arşivden anlaşılmaktadır (Yıldız 2003: 16). M.S. IV. yüzyılda Urfa'da bir okul kütüphanesinin olduğunu Ermeni tarihçi Khoreneli Moses'ten öğreniyoruz (Yıldız, 2003: 308). Hıristiyanlık döneminde ise Urfa'da halka ait belgelerin de içinde yer aldığı arşivlerin bulunduğu ve bunlar arasında Süryanice ve Eski Yunanca belgeler ile vergi kayıtlarının, tapınak *annal*lerinin bulunduğu belirtilmektedir (Yıldız, 2003: 16 vd).

1517 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine giren Urfa, eğitim ve öğretim bakımından en istikrarlı dönemini yaşamıştır; birçok han, hamam, cami, medrese, kütüphane bu dönemde vakıflar aracılığıyla yapılmış, mimarî ve kültürel anlamda şehir büyük bir gelişme göstermiştir. XVII. yüzyılda üç adet olan medrese sayısı, XIX. yüzyıla gelindiğinde on dörde yükselmiştir (Memiş 1998: 2). Vakıflar tarafından vücuda getilen bu medreselerin on tanesinde kütüphane olduğunu 1908 tarihli *Haleb Vilâyeti Salnâmesi*'nden öğrenmekteyiz (Haleb Vilâyeti Salnâmesi 1327: 397). Medrese kütüphanelerinin yanında tekke ve zaviyelerin bünyesinde kütüphanelerin da bulunduğu göz önüne alındığında, şehrin küçümsenmeyecek büyüklükte bir kitap külliyatına sahip olduğu görülmektedir.

Tarih boyunca birçok savaş ve istilaya tanıklık eden, çok sık el değiştiren Urfa, en istikrarlı ve bayındır dönemini Osmanlı hâkimiyeti altında yaşamıştır. Özellikle bu dönemde şehrin en görkemli camileri olan Hüseyin Paşa, Yusuf Paşa, Nimetullah ve Rizvaniye inşa edilmiştir. Ayrıca eğitim ve ilim hayatında vakıflar aracılığıyla büyük bir canlılık yaşanmış, birçok medrese ve kütüphane bu devirde kurulmuştur. Örneğin h. 1324/m. 1906 tarihli *Haleb Vilayet Salnamesi*'nde Urfa sancağındaki kütüphane sayısının on adet olduğu ve bu kütüphanelerde toplam üç bin on adet kitap bulunduğu belirtilmektedir (Kapaklı 2012: 29). Şahsi kütüphaneleri de göz önünde bulundurduğumuzda, dönemin şartları içinde kütüphane ve kitap sayısının iyi bir noktada olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı dönemindeki Urfa medreselerine baktığımızda; Abbasiye Medresesi (h. 1107/m. 1695), Abdurrahman veya Rahmaniye Medresesi (17. yy.), Eyyubi Medresesi (h. 587/m. 1191), Firuz Bey Medresesi (17. yy.) Halilürrahman Medresesi (h. 813-833/m. 1410-1429), Hamis Efendi Medresesi (h. 1169/m. 1756) Hasan Padişah Medresesi (h. 866/m. 1462), Haydariye veya Haydar Ağa Medresesi (h. 1169/m. 1756) İbrahimiye veya Dabbakhane Medresesi(h. 1136/m. 1723), İhlasiye Medresesi (h. 1051/m. 1641), Kutbeddin Medresesi (h. 1192/m. 1778), Nakibzâde Usameddin İbrahim Efendi Medresesi (h. 1196/m. 1781), Rahimiye Medresesi (h. 1150/m. 1737), Rızaiye Medresesi ( h. 1193/m. 1779), Rızvaniye Medresesi (h. 1149/m. 1736), Sakıbiye Medresesi (h. 1270/m. 1854), Süleymaniye Medresesi (h. 1259/m. 1843), Şabaniye Medresesi (h. 1214/m. 1800), Şehbenderiye Medresesi (h. 1328/m. 1910), Ulu Cami Medresesi (h. 786/m. 1384), Yusuf Paşa Medresesi (h. 1121/m. 1709) ile Darü't-Ta'lim(h. 994/m. 1586) ve Darü'l-Hüffaz (Darü'l-Kurra) olmak üzere toplam yirmi medrese, iki *darü'l-kurra* ve *darü'l-hadis*in mevcut olduğu görülür. Ayrıca devrinin zengin ve şöhretli bir ismi olan Şair Sakıp Efendi'nin de, kendi adıyla anılan Sakıbiye Medresesi'ni (1863) kurduğu ve kütüphaneye şahsî kitaplarını da bağışladığı bilinmektedir (Kurtoğlu 2011: 121).

1 Urfa Tarihi hakkında detaylı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, TDV Yay., Ankara 1993, Judahbenzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, Çev. Ahmet Arslan, İletişim yay. İstanbul 2002 ve E.R.Hayes, *Urfa Akademisi*, çev. Yaşar Günenç, Yaba Yay. İstanbul 2002.

*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nde ise üç medrese, otuz sıbyan mektebi, üç darü'l-kurra ve darü'l-hadis olduğu yazılıdır (Kahraman-Dağlı 2010: 202). Kaynaklara baktığımızda bahsi geçen medrese ve kütüphanelerden ayrı olarak; Şeyh Ramazan Efendi'nin Urfa'daki tekkesinde (h.1072/m. 1661), Damat Süleyman Ağa'nın (h. 1150/m. 1737) önceki asırlarda kurulan küçük kütüphanelerin bir devamı mahiyetinde bir kütüphane kurduğu bilinmektedir. Aynı şekilde Nakibzâde İbrahim Efendi'nin de medresesi içinde bir kütüphane yaptırdığı (h. 1196/m. 1781), Muhammed Fazlı Efendi'nin de Dabbakhane Camii'nin kuzeyinde babası Hacı İbrahim Efendi'nin yaptırdığı medresenin bitişiğinde bir kütüphane ile hafız-ı kütüplerin oturmaları için iki de oda inşa ettirdiği ve kütüphanesinde, *Maarif Nezareti Salnamesi*'ne göre 1900 ve 1902 senesinde üç yüz kitap bulunduğu belirtilmektedir. 1327 senesi *Haleb Salnamesi* de aynı bilgeleri içermektedir. Bunun yanında XIX. asrın başlarında Urfa'da toplam beş tane kütüphane olduğu belirtilmektedir (Erünsal 2008: 169-274).

Yine Mehmed Fazlı Efendi'nin tamir ettirdiği Arabizâde Camisi ve İbrahimiye Medresesi kütüphanesine, yedi adet tefsir, on beş adet hadis, on beş adet fıkıh, on adet tarik-i Muhammediye, on yedi adet nahiv, dokuz adet sarf, yirmi yedi adet ilm-i meâni olmak üzere yüzün üzerinde kitap vakfetmiştir (Memiş 2011: 166). Bir görüşe göre ise yukarıda sayılan kütüphanelerden hariç dokuz kütüphane daha bulunmaktadır (Karakaş 2012: 145-155). Hacı Mustafa Hafız veya Halilürrahman Kütüphanesi (h. 1312/m. 1895) on beş Kuran-ı Kerim ve iki yüz otuz sekiz adet kitap, Haydariye Kütüphanesi, altmış adet kitap, İhlasiye Kütüphanesi (h. 1275/m. 1858) üç yüz adet kitap, Rahimiye Kütüphanesi (h. 1150/m. 1737) iki yüz yirmi bir adet kitap, Rızaiye Kütüphanesi (h. 1192/m. 1779) yüz adet kitap, Rızvaniye Kütüphanesi (h. 1149/m. 1736) 1905 tarihinde iki yüz, h. 1321/m. 1903 tarihinde ise yedi yüz adet kitap, Sakıbiye Kütüphanesi (h. 1286/m. 1870) yüz elli adet kitap, Süleymaniye Kütüphanesi (h. 1150/m. 1737) doksan beş adet kitap, Şehbenderiye Kütüphanesi (1910) vakfiyesinde ise 10 adet *Kur'an-ı Kerim*, sekiz adet *Tefsir-i Fahreddin Râzi*, beş cilt *Müşkülatü'l-Mesabih*, dört cilt İmam Buhari, dört cilt İhya-i Ulûm, iki cilt İmam Şarani, bir cilt Şifa-i Şerif, bir cilt *Mirkâtü*'l-Fellah ve bir cilt *Nüzhetü'l-Mecalis* toplam kırk iki adet kitapları bulunmaktadır (Karakaş 2012: 145-155).

Yukarıda sayılan medreselerin her birinin bir kütüphanesi olduğu vakfiyelerden anlaşılmaktadır. Ancak bu kütüphanelere ait kitaplar bugün kaybolduğundan, vakfedilen kitapları Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan *vakfiye*lerden ve şer'iyye sicillerinden öğrenmekteyiz. Adı geçen medreselerin bir kısmının yıkıldığı, kalanların ise Cumhuriyet ile birlikte kapatılmasından dolayı, bunlara ait kütüphane ve kitapların akıbeti hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak söz konusu kitapların kimler tarafından vakfedildiğini, içeriği ve sayısını vakfiyelerden öğrenebilmekteyiz.

Yine Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferiyle Osmanlı idaresine giren Urfa, Kahire, Bağdat, İskenderiye, Halep, Kudüs, Şam gibi geçmiş dönemlerde bilim, kültür, sanat ve eğitim alanlarında önemli merkezler olan bu kentlerdeki kültür ve sanat eserleri İstanbul'a gönderilmiştir. Sözü edilen kütüphanelerden alınan kitaplar, Yavuz Sultan Selim'in yapılan seferler sonucu kurduğu saray kütüphanesinin yani Hazine-i Amire'nin dermesini oluşturmaktaydı (Anameriç 2009:563).

**Vakıf, Medrese ve Kütüphaneler**

Türkçede vakıf şeklinde telaffuz edilen "vakf" kelimesi Arapça'da bir mastar olup, lügatlere göre "durdurmak", "alıkoymak" manasına gelir(lügat kaynak gösterilmeli). Bu deyim genellikle, "terk", "emanet", "depo" fikirlerini ifade etmekte ve günlük anlamında "mukaddes bir şey, dindarlık duygusuyla insanlığın ihtiyaçlarına veya halkın ibadet hizmetlerine adanmış bir nesne" düşüncesini taşımaktadır (Yediyıldız 2003: 8). Sosyal yaşayışın üzerinde derin etkiler yapan dinî, hukukî kurumlar olarak, çoğunlukla yarış ve sevap düşüncesi ile yapılan vakıfların, toplumda

sosyal dayanışmayı amaçlayan kurumlardan olduğu muhakkaktır (Kazıcı-Şeker 1982: 247). Vakfiyelere genel olarak bakıldığında, vakıf gelirlerinin tahsis edildiği sahalardan birinin de eğitim ve öğretim faaliyetlerine yönelik olduğu anlaşılır. İlköğretim müessesesi olan sıbyan mekteplerinde, medreseler ve tekkelerde eğitim hizmetlerinin vakıflar tarafından itina ile yürütüldüğünü görmekteyiz. İslam dünyasında *darü'l-hadis*, d*arü'l-kurra* ve *medrese*lerin büyük bir kısmı da vakıf olarak vücuda getirilmiş ve bütün masrafları vakıflar tarafından karşılanmıştır. Bu medreselerle ilgili vakfiyelerde, ders verecek öğretim kadrosunun (müderris, muîd, danişmend, muhaddis, muallim-i feraiz, muallim-i hat, vaiz, şeyhu'l-kurra, vs.), kütüphanesi olanlar için hafızü'l-kütüb ve diğer hizmetlilerin tayinleri, okutulacak dersler (ulûm-i akliye, ulûm-i nakliye, ulûm-i şer'iyye ulûm-i âliye, ulûm-ı nafia) için ödenecek ücretler, kısaca medreselerin iç işleyişleri hakkında çok dikkatçekici ve kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Vakıflar sayesinde medreseler tam Muhtâriyete sahip müesseseler haline gelmiştir. (Yediyıldız, 1989: 44-45)

Osmanlı eğitim sistemine baktığımızda Osmanlı medreselerinin kurulduğu Orhan Gazi devrinden itibaren okutulan derslerin daha ziyade dinî ilimlere tahsis edildiği, bu sebeple medrese eğitiminde esas tutulan *tefsir*, *hadis* ve *fıkıh* gibi ilimler okutulduğu ve bu ilimlere yüksek ilim manasında *ulûm-i âliye* (علوم عاليه) denildiği bilinmektedir. Ayrıca mezkûr ilimleri öğrenmeye vasıta olan mantık, belagat, sarf ve nahiv ilimlerine ise *ulûm-i âliye* (علوم عالية) (âlet ilimleri) denildiği ve bunun yanında *cüz'iyât* veya *koltuk dersleri* denilen ve XVI. asrın sonlarında kaldırıldığı iddia edilen *matematik*, *hendese*, *he'yet* (astronomi) ve *felsefe* ilimlerinin de belli bir süre medreselerde okutulduğu kaynaklarda geçmektedir. (Akgündüz, 2012: 71)

Ayrıca medrese vakfiyelerinde, belirtilen pek çok husus arasında orada okutulacak dersler hakkında şartlar konulduğuna da rastlanmaktadır. Örneğin, Niğde'deki Karamanoğlu Ali Bey Medresesi'nin vakfiyesinde, medresede şer'î ve edebî ilimlerin, *fıkıh* ve *usul-ü fıkıh*ın yanı sıra on beş şer'î ilimin okutulacağı, Konya Karatay Medresesi vakfiyesinde, ders verecek müderrisin özellikleri sayılırken şeriat, *hadis*, *tefsir*, *usul*, *furû'* ve *hilaf* ilimlerinde uzman olmasının istenmesi, burada okutulacak dersler hakkında fikir vermesi bağlamında bir örnektir. Sultan II. Murad'ın Edirne'de yaptırdığı Dârü'l-Hadîs'in vakfiyesinde de; "şu da şartımdır ki, müderris medresede katiyen felsefî ilimlerle iştigal etmeyecektir. Orada müderris ders günlerinde hadis ilmi ve onunla ilgili diğer dersleri öğretecek ve onun öğrettiklerinden iadesi gerekenleri muîd tekrar edecektir" diye yazmaktadır (Ergün, 1996: 1).

**Urfa'da Medreseler, Vakıf Kitap ve Kütüphaneleri**

Birçok İslâm ülkesinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nde de, başta sultan ve sadrazamlar olmak üzere hayırsever kimseler tarafından cami ve medrese etrafında veya özel surette yapılan binalarda ya da külliyelerde pek çok kütüphane kurulmuş, bunların bakımı ve yönetimi için vakıflar tesis edilmiştir. Birer kültür müessesesi olan kütüphaneler, yüzyıllarca kurucuların vakfiyelerinde koydukları şartlar doğrultusunda mütevelliler tarafından yönetilmiştir (Öztürk 1995: 391). Arapça bir kelime olan *medrese*, "ders okunan yer" veya "ders yapılan mekân" anlamına gelmektedir. İslamiyet'in ilk dönemlerinden Osmanlı dönemine kadar medreseler birer eğitim yuvası olarak hizmet vermişlerdir. Bunun yanında faal kültür ve propaganda merkezleri olan *tekke* ve *zaviye*ler (Barkan, 1963: 241) ile İslamiyet'in ilk dönemlerinde ibadetin yanında öğretim faaliyetlerinin sürdürüldüğü *mescit*ler (Erünsal, 2008: 2) ve muhtelif öğretilerin yanında vaaz ve *Kur'an* öğretilerinin yapıldığı yerler olan *cami*ler de birer eğitim-öğretim merkezleri olarak değerlendirilebilir. Bahsi geçen yerlerde görev alan hizmetlilerin ücretleri, faaliyetin gerçekleştirileceği fiziki mekânlar ve iaşe giderleri vakıflar tarafından karşılanmıştır. Bundan dolayıdır ki vakıf kavramının medeniyet tasavvurumuzda yeri ve önemi yadsınamayacak derecede büyüktür. Sadece eğitim değil, ekonomi, istihdam, şehirlerin mamur hale getirilmesi, ibadet için dinî yapıların inşası, yoksullara yemek yedirilmesi, hastane yapılması gibi sosyal hayatın birçok alanında vakıfların etkin bir şekilde faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.

Medeniyet ve kültür hayatımızda vakıf medreseleri ve kütüphaneler de önemli bir yer tutmaktadır. Tarih boyunca İslam dünyasında, kitap ve kütüphanelere büyük önem verilmiş, adeta bir kitap medeniyeti kurulmuştur. İlk dönemlerde kitap ve kütüphanelerin, daha çok dar bir alanda bireysel çabalarla şekillendiğini, daha sonraları ise, bunun kişisel çabalardan sıyrılarak kurumsallaştığı görülmektedir. İslam âleminde ilk kütüphanelerin, *Kur'an-ı Kerim* ve hadislerin etrafında yoğun bir telif faaliyetinin başladığı Emeviler döneminde (661–750) aynı zamanda birer okul olarak da görev yapan mescitlerde ortaya çıktığı sanılmaktadır. Kaynaklardan öğrendiğimize göre bu devrede bazı âlimlerin de evlerinde önemli sayılabilecek sayıda kitaptan oluşan kütüphaneleri vardı. Yine İslam dünyasında kütüphanelerin h. I-II/m. VII.-VIII asırlarda daha çok *Beytü'l-Hikme* veya *Dârü'l-Hikme* şeklinde adlandırılan araştırma kurumlarında yer aldığını görmekteyiz. Bu kurumlar h. IV/m. X. asrın ortalarına kadar varlıklarını sürdürmüşler ve bu asrın sonlarına doğru, yerlerini *dârü'l-ilm*lere bırakmışlardır (Erünsal, 2008: 3). Özellikle Fatih'in İstanbul'u fethetmesiyle birlikte, burada büyük medrese ve kütüphanelerin kurulduğunu ve bundan ilhamla imparatorluğun diğer şehirlerinde de medrese ve kütüphanelerin yaygınlaştığını kaynaklardan öğrenmekteyiz (Erünsal, 2008: 91).

**Vakfedilen Kitaplar**

Urfa'da medrese, cami ve tekke kütüphanelerine vakfedilen kitaplara baktığımızda, Osmanlı eğitim sisteminde okutulan *Kur'an*, hadis, tefsir, fıkıh, tasavvuf ve fen ilimleri kitaplarının yer aldığını görmekteyiz. Zira Osmanlı eğitim sisteminde dini ilimlerin ağırlıklı olduğu, yabancı dil bağlamında da Arapça ve Farsçanın öğretildiği bilinmektedir. Urfa medreselerinden mezun olup, İngilizce, özellikle Fransızca gibi dilleri öğrenenlerin, bunları kendi çabasıyla öğrendiği bilinmektedir. Örneğin Urfa Müftüsü Hasan Açanal Efendi, Fransızcayı Urfa'da Süryani bir papazdan öğrendiğini belirtmiştir.

Urfa'daki güçlü tasavvufî gelenekten dolayı, vakfedilen kitaplar arasında İslam tasavvufunun önemli kaynak eserlerinin yer aldığı görülmektedir. Yine bu vakfiyelerden ilme ve okumaya önem verildiği, kitap vakfederken, kitabın kaybolmaması için rehinsiz, hatta şeyh ve müderrislerin tasarrufu dışında kimseye verilmemesinin şart koşulması bunu göstermektedir. Şehirdeki medrese, kütüphane ve vakfedilen kitap sayısı, şehrin o dönemde içinde bulunduğu eğitim, kültür ve sosyal hayatı hakkında bize bilgiler vermektedir. Zira gerek kitap çeşidi ve sayısı, gerek vakfedilen kitapların içeriği incelendiğinde, aynı zamanda şehirdeki fikir ve sanat hayatı hakkında bilgilere ulaşmak mümkündür. Kitapların dinî ve tasavvufî içerikte olması bugün de şehirde güçlü bir şekilde devam eden tasavvufî damarı işaret etmektedir. Örneğin el-Hâc Hafız Mustafa bin Hasan kütüphanesine baktığımızda, on beş cilt *Kur'an-ı Kerim* ve iki yüz otuz sekizden fazla dinî ve tasavvufi mahiyette kitap vakfedildiğini görürüz (UŞS, nr.219: 557).

Vakıf arşivi ve şer'iyye sicillerinde yaptığımız araştırma neticesinde, vakıf kütüphaneleri açısından daha önce bilinmeyen Urfa kültür ve eğitim hayatının aydınlatılmasına katkı sağlayacak üç adet vakfiyeye ulaşılmıştır. Urfa'da vakfedilen kitaplar olarak seçilen üç adet vakfiye ve daha önce ele alınan "el-Hâc Hafız Mustafa bin Hasan Vakfı"na[2] ait vakfiyede belirtilen kitap isimleri, vâkıfları ve vakfiye şartlarına bakıldığında dönemin eğitim, bilim ve dünya görüşü hakkında bilgilere ulaşılabilmektedir. Ele alınan bu dört vakfiyeye bakıldığında, vâkıfların, vakfedilen bu kitapların medresede ders kitabı olarak okutulmasını şart koşmadıklarını görmekteyiz. Zira bu durum Urfa'da eğitim ve öğretim faaliyetlerinin sadece medrese bünyesinde yapılmadığı, aynı zamanda tekke ve zaviyelerde de yürütüldüğüne dair bir işarettir. Bu vakıfların haricinde Halilürrahman Zaviyesi'nde, İbrahim Halebî'nin öğretisi/dersiyesinin okutulması, muhaddis görevine atamaların yapılması, tekke ve zaviyelerde tarikat şeyhlerinin mensup oldukları tarikata ilişkin öğretileri buralarda öğretmeleri yukarıda işaret edilen uygulamaya örnek olarak gösterilebilir (Karakeçili, 2015: 66 vd). Zikredilen üç adet vakıf kitaplarını, Şeyh Ramazan Efendi, Dede Osman Efendi, Hacı

2 Bu vakfiye kitap isimleriyle beraber Mahmut Karakaş tarafından yayınlanmıştır. (bkz. Mahmut Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Şanlıurfa Valiliği Yay., Konya 2012.

Kurra Efendizâde Mehmed Halid ve Mehmed Salih Efendiler ebna-i el-Hâc Mustafa Efendi ibn-i Halil Efendiler vakfetmiştir. Bu üç vakfiyenin yanında daha önce yayınlanmış olan el-Hâc Hafız Mustafa bin Hasan vakfına ait kitaplara da yer verilmiştir. Vakfedilen bu kitapların hiç biri medresede okutulmak veya buraya konulmak için vakfedilmemiştir. Dört adet vakfiyeden üçüne ait vakfiyelerin tahlilinden, vakıf kurucularının görev yaptıkları tekkelere konulmak üzere kitap vakfettiği, diğer vakfiyede ise kitapların aile efradı tarafından kullanılması için vakfedildiği anlaşılmaktadır.

**Şeyh Ramazan Efendi Vakfı ve Kitapları**

Asıl adı Ramazan, mahlası Şani'dir. Urfa'nın bilinen en eski şairi olan Şeyh Ramazan 1631 yılında Urfa'da doğmuştur (Alpay 1986: 213). Halveti tarikatına girmiş ve şeyhlik mertebesine erişmiştir (Karakaş 1996: 148). 1693 yılında vefat etmiştir. Türbesi Beykapısı Buğday Pazarı'nın kuzey tarafındadır. Tertip edilmiş fakat basılmamış bir divanı olduğu söylenmektedir (Alpay 1986: 213).

Şeyh Ramazan Efendi Rebiu'l-ahir 1069/ Ocak 1659 tarihli vakfiyesinde bina eylediğini belirttiği "Tekye-i Cedide", Elli Sekiz Meydanı diye bilinen ve kayıtlarda Kurtuluş Mahallesi adıyla geçen mahalledeki Halvetiye tekkesidir. Bu tekke günümüzde Şeyh Safvet Tekkesi olarak bilinmektedir. Tekke bugünkü adını Halvetiye şeyhi olan Şeyh Safvet Efendi'den almaktadır. Şeyh Safvet Efendi, Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye'de görev yapmış, Meclisi Mebusan ve Cumhuriyet döneminde iki dönem mebusluk yapmıştır. Elli iki arkadaşıyla hilafetin kaldırılması için önerge vermiş bir zattır. Tekkenin ismi onunla şöhret bulmuştur (bkz. Özdemir 2014).

Şeyh Ramazan Şani'nin yaptırmış olduğu Tekye-i Cedide'nin şeyhi, babası Hacı Gazi Halife'dir. Bu zatın tarikat silsilesinde ismi, "Kıdvetü erbabu't-Tarika Mevlana el-Hâc Gazi Şani Halife" şeklinde geçmektedir. Ramazan Şani, yaptırdığı tekkeye yine kendi adına bir vakıf tesis etmiş, bu vakfın vakfiyesinde tekkenin mütevellisine, şeyhine, *Kur'an-ı Kerim* hocasına vakfından ücretlerinin verileceğini belirtmiştir (Karakaş 1996: 149). Vâkıf Rebiu'l-ahir 1069/Ocak 1659 tarihli vakfiyesinde "... *bir salih ehl-i Kur'ân ve sâhib-i hilm-i kâmilu'l-îmân ve câmi'u'l-ilm kimesne tekye-i mezbûrede mu'allim olub etfâl-i hâlisatü'l-bâle ve sıbyân-ı sâfiyyü'l-cenâne ta'lîm-i Kur'ân-ı azîmü'ş-şân eyleye ve vazîfe-i yevmiyesi üç akçe ola...*" ( VGMA, 586: 175/168) ifadelerinden dinî ilimler yanında diğer ilimlere de vâkıf olan salih bir kimsenin, tekkede akıl baliğ ve sıbyan olanlara *Kur'an- Kerim* öğretmek üzere muallim olarak görev yapmasını ve buna günlük üç akçe verilmesinin şart koşulduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda değinildiği üzere bu tekkenin gerek vakfedilen kitaplar ve gerekse görevlendirilen muallimden de anlaşılacağı üzere, bir eğitim kurumu mahiyetinde işlev gördüğü söylenilebilir.

Vakfiye tarihinden iki yıl sonra yapılan vakıf tahririnde pek de olağan olmayan bir şekilde vakfa ait kitap listesinin kaydedildiği görülmektedir. Söz konusu Muharrem 1072/ Ağustos 1661 tarihli tahrirde "...*fukarâ-yı Tarîkat-i Halvetiye içün kendü mâlından Bâbü'l-Emir Mahallesi'nde arz-ı hâliye üzere binâ eylediği Tekye-i Cedîde'ye kendü emlâk ve akârâtından vakfeylediği kütüb-i mu'tebere ve sâir akârât-ı mevkûfe-i mu'ammereyi beyân eder...*"(TKGMA, nr. 574, s.2) ifadeleriyle vâkıf bina eylediği mezkûr tekkeye konulmak üzere otuz dört ciltlik kitap vakfetmiştir[3] (Bkz. Ek-2). Vâkıfın vakfedilen bu kitapların tekkede okutulmasını ve dışarıya çıkarılmamasını şart koştuğunu, "*Tekye-i mezbûrede okuyub okutalar. Tekyeden taşra* çıkmamak üzere şart olunmuşd*ur*" ifadelerinden anlamaktayız. Ayrıca vakfedilen bu kitaplar için özel bir mekân tahsis edilmediği, tekkenin herhangi bir odasına konulmak üzere gelen tarikat mensuplarının istifadesine sunulduğu vakfiyeden anlaşılmaktadır.

3 Bu rakam vâkıf tarafından 33 adet olarak zikredilmiş olup Mushaf-ı Şerif ile beraber 36 adet kitap olduğu beyân edilmiştir (TKGMA, nr. 574, s.2).

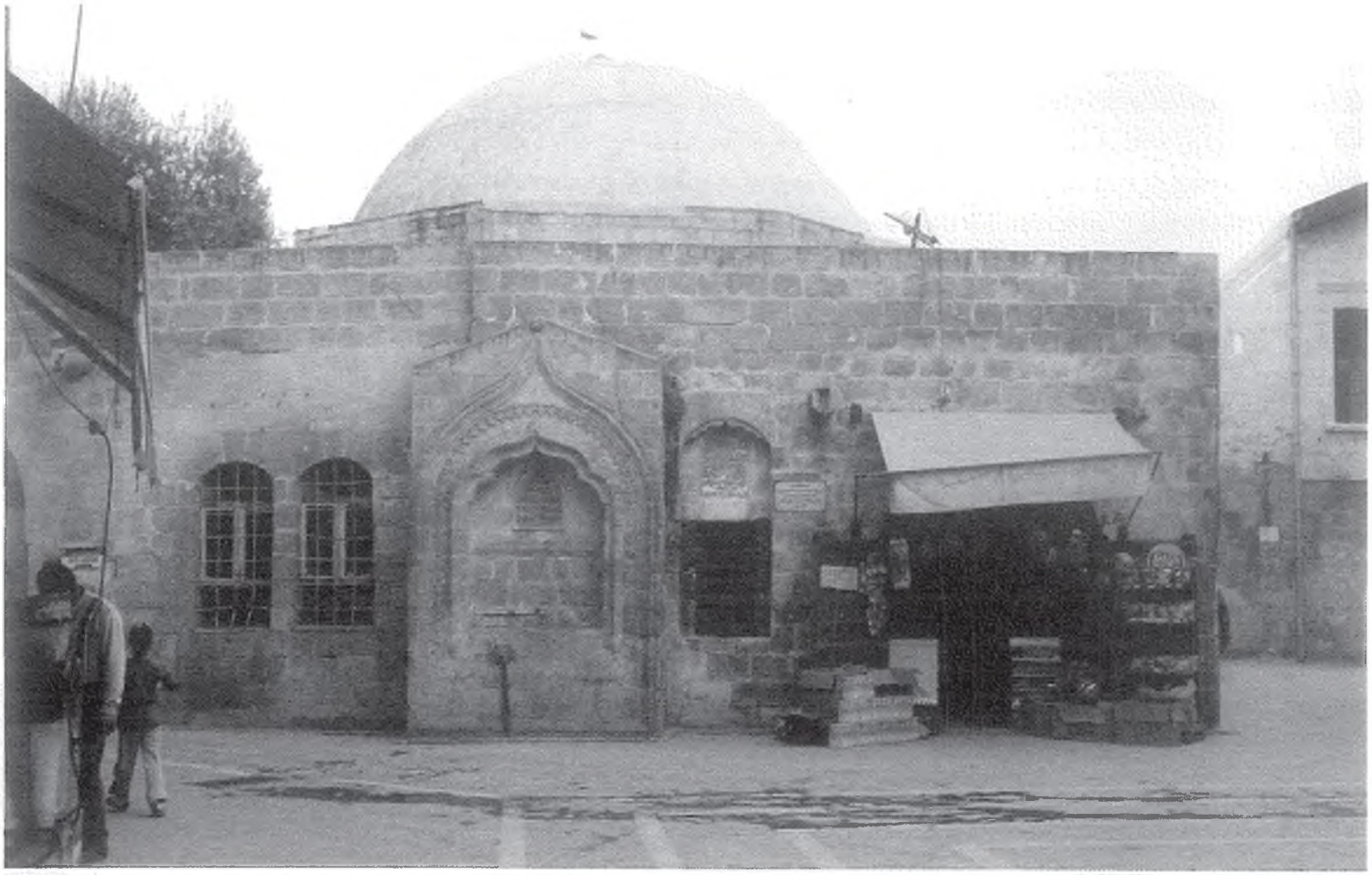

**Resim 1:**Tekye-i Cedide (Bu günkü adıyla Şeyh Safvet Tekkesi)

**El-Hâc Hafız Mustafa bin Hasan Vakfı'na Ait Kitaplar**

Devrinin büyük din âlimi ve hafızlarından olan Hacı Mustafa Hafız Efendi h. 1245/m. 1829 yılında Urfa'da doğmuştur. Zamanın meşhur âlimi Rızvaniye Medresesi müderrislerinden İbrahim Efendi'den ders almıştır. Yıllarca Halilürrahman Medresesi'nde ders vermiş, birçok öğrenci yetiştirmiştir. 1908 yılında vefat eden Hacı Hafız Mustafa Efendi, Halilürrahman Cami mezarlığına defnedilmiştir. Yetiştirdiği talebeleri arasında ünlü Matematikçi Celal Saraç'ın babası Abbas Vasık Efendi (1859-1922), Buluntu Hoca Abdurrahman Efendi (1865-1968), Miftahizâde Hasan Efendi (1873-1953) ve Müftü Şeyh Müslüm Efendi (ö.1937) gibi âlimler bulunmaktadır. Nakşibendi halifesi olan Hacı Mustafa Efendi, Halilürrahman Zaviyesi'nde post-nişinlik yapmıştır (VGMA, Defter 2150-1, 353/376).

Ayn-ı Halilürrahman Zaviyesi'nde şeyhlik görevini ifâ eden ve Urfa'nın meşhur âlimlerinden Buluntu Hoca'nın pîri olan el-Hâc Hafız Mustafa bin Hasan 25 Ramazan 1312/22 Mart 1895 tarihli vakfiyesinde Halilrrahman Zaviyesi'nde müderrris bulunan kişinin tasarrufunda bulunmak ve dışarıya rehinsiz olarak verilmemek üzere çok sayıda kitap vakfetmiştir (UŞS, nr. 219: 557). 238 cildi bulan bu kitapların tasarrufuyla ilgili olarak vâkıf 24 Zilhicce 1320/24 Mart 1903 tarihli zeyl vakfiyesiyle bazı değişikler yapmıştır. Bu kitapların sayısı ile ilgili olarak h.1326/m. 1908 tarihli *Haleb Salnamesi*'nde ise Halilürrahman Kütüphanesi'nde 150 adet kitap bulunduğu belirtilmektedir (Memiş 1998: 30).

Vakıf kurucusunun 25 Ramazan 1312/22 Mart 1895 tarihli vakfiyesindeki, "...Emmâ ba'd, hâdim-i makâm-ı ceddü'l-enbiyâ el-HâcHâc Hâfız Mustafa bin Hasan meclis-i şer'-i şerîf-i şâmihü'l-evtâdda ahkâm-ı vakfı tescîl içün

mütevellî ta'yîn itdiği Suruç nâ'ibi Mahmud Efendi mahzarında... bi'l-iştirâ silk-i milkimden tanzîm olan emlâkimden kütüb-ü nefîsemin serlevhâ-i a'yârı on beş cild Kelâm-ı Kadîm ile zeyl-i vakıfda esâmî ve mikdârı mukâyyed kitâblarımı ve... büyût-ı adîdeyi müştemil bir adet menzilimi ve el-an ikâmet[4] etmekde bulunduğum Zaviye-i Ceddü'l-Enbiyâ'da... tefrîş olunan iki halı ve bir büyük kilim ve on yedi kendir yasdık ve beş köşe döşeği ve bir mak'ad döşeği ve bir soğuk şerbet takımı ve bir takım çay ve kahve takımları enfes-i emvâlimden ifrâz... vakf ve habs idüb şöyle şart eyledim ki... Fî yevmi'l-hamîs ve'l-ışrîn min-şehr-i Ramazâni'l-mübârek fî sene 1312." ifadelerinden vakfedilen kitapların arasında on beş ciltlik *Kur'an-ı Kerim*'in olduğu ve kitaplardan başka halı, kilim, yastık, kahve ve çay takımları vesaireyi de vakfettiği anlaşılmaktadır (UŞS, nr. 219: 557). Halilürrahman Zaviyesi'nde şeyh ve ferrâşlık[5] görevini ifâ eden el-Hâc Hafız Mustafa bin Hasan'ın zikredilen vakfiye ve zeylinde bu kitapların nereye konulacağı ile ilgili olarak bir şart koymadığı anlaşılmakta olup, Ayn-ı Halilürrahman Zaviyesi'nde şeyhe kendisine tahsis edilen binaya (bkz. Resim-1) konulmuş olması lazım gelir. Zira vakıf kurucusu kitabın yanında ikâmet ettiği odada muhtelif bazı eşyalarını da vakfettiğini belirttiğinden bahsi geçen kitapların da kendisine tahsis edilen bu odaya konulmuş olduğu ve buranın bir kütüphane mahiyetine geldiğini söyleyebiliriz.

Vakfa ait 24 Zilhicce 1320/24 Mart 1903 tarihli zeyl vakfiyede ise, vakıf kurucusu Ayn-ı Halilürrahman Vakfi'nın vakfiyesinde tedris şartı bulunmadığından müderristen maksadının vefatından sonra ilim ve tedris ile meşgul

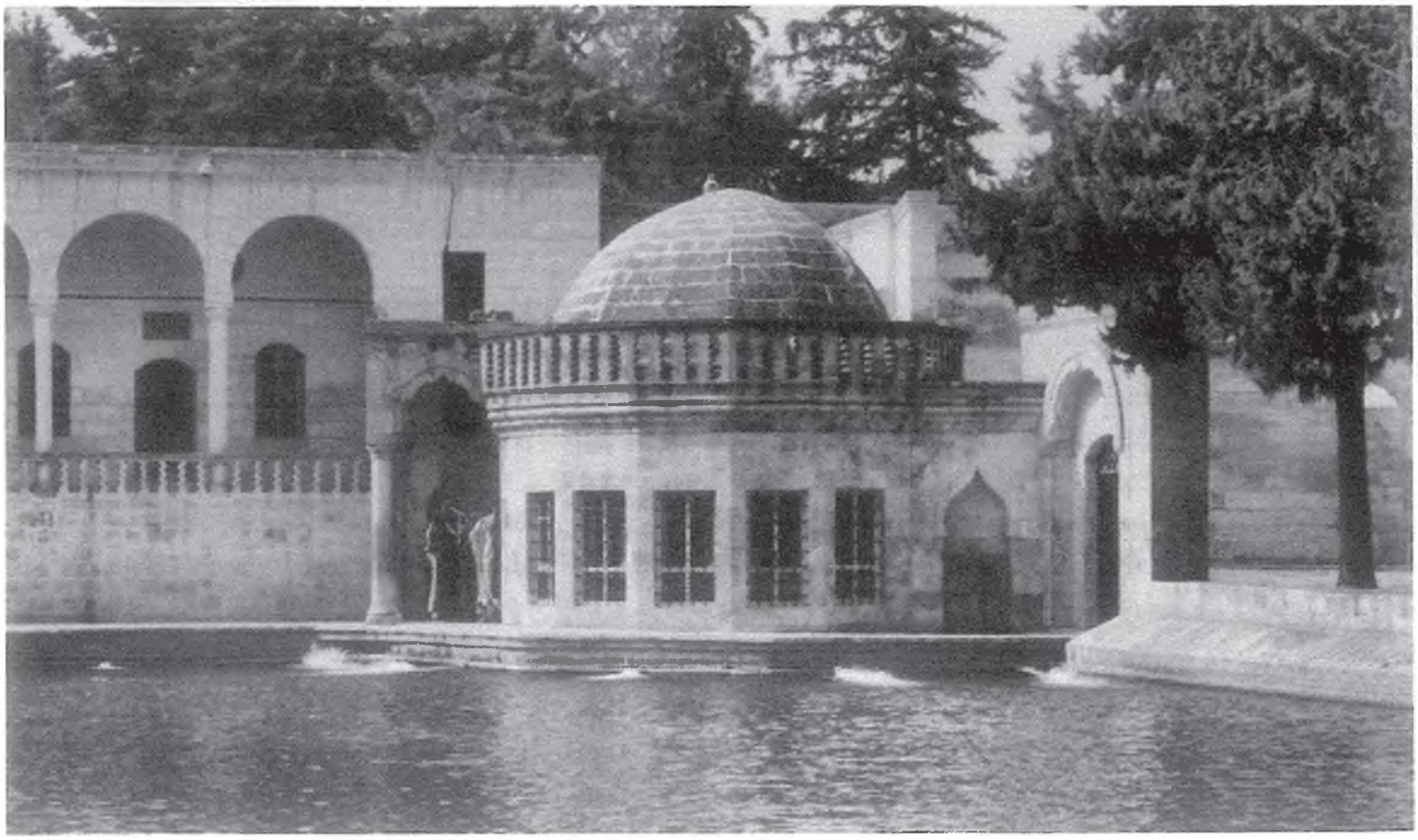

**Resim 2:** Ayn-ı Halilürrahman Zaviyesi'ne ait şeyh odası

4 [illegible] "*ve el'an imâmet etmekte*" şeklinde okunan bu kelimenin, (bkz; Mahmut Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Şanlıurfa Valiliği Yay., Konya 2012, s. 145 ; Mehmet Memiş, Şanlıurfa Medreseleri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s.30.) doğru okunuşu "*ve el'ân ikâmet etmekte*" şeklindedir.

5 Bu iki görevin, şeyh ve ferraşlık, tek kişiye verilmesi, söz konusu Halilürrahman Zaviyesi için bazı köylerin öşür gelirlerini vakfeden Kanuni Sultan Süleyman'ın 1541 tarihli vakfiyesinin şartı gereği olduğu anlaşılmaktadır (VGMA, 2150/2: 6). Şeyhlik görevini yapan kişinin aynı zamanda ferraşlık görevini de yapmasının şart koşulması, şeyhlik mertebesindeki birinin temizlik vs. işlerle vazifelendirilmesi nefsî ve tasavvufi bir terbiye metodu olarak telakki edilebilir.

olan kimse olmadığından kendisinden sonra icazetli talebesi olan Buluntu el-Hâc Ahmed Efendizâde Abdurrahman Efendi'ye verilmesi ve bu şahsın eğer zaviyeadı geçen zaviyeye şeyhlik ve post-nişinliğe atanırsa kendi hücresinde ders ve devir ile meşgul olup, layıkıyla görevini ifâ etmek şartıyla bu kitapların yine Abdurrahman Efendi (Buluntu Hoca) yedinde (elinde) olmasını ve eğer mezkûr zaviyede bulunmaz ise her nerede olursa olsun ehil olmayanın eline geçmemesi için yine Abdurrahman Efendi'ye vakfettiği anlaşılmaktadır (UŞS, nr. 219: 557). El-Hâc Hafız Mustafa bin Hasan'ın vefat etmesiyle Abdurrahman Efendi'nin Ayn-ı Halilürrahman Zaviyesi'nde meşîhat görevine 14 Zi'l-ka'-de 1328/17 Kasım 1910 tarihinde atandığı ve tarafına berat verildiği görülmektedir (VGMA, 2150/1: 293/309). Bu atamadan sonra meşihat görevine atama yapılmadığı ve dolayısıyla Abdurrahman Efendi'ye vakfedilen bu kitapların, onun görevinin sona ermesinden sonra, akıbeti hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

**Dede Osman Efendi Kitap Vakfiyesi**

Devrinin en büyük Kadiri şeyhi, büyük mutasavvıf Dede Osman Avni Hazretleri'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Vefat tarihi mezar taşında h. 1300/m. 1883 olarak geçmektedir. Kabri Mevlûd-i Halil Cami içindeki kendi türbesindedir. Dede Osman Avni Hazretleri Mevlûd-i Halilürrahman Zaviyesi şeyhlerinden biri olup, görev yaptığı bu zaviyeye konulmak üzere h. 1301[6]/m. 1883-1884 tarihindekırk cilt kitap vakfetmiştir (UŞS, nr. 225: 599). Dede Osman Efendi'nin h. 1300/m. 1883 tarihinde vefat ettiği göz önüne alındığında, düzenlenen bu kitap vakfının kendisi tarafından değil, mahkemece h. 1301/m. 1884 yılında tanzim edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca vakfiyede kitapların nasıl kullanılacağı -zaviyeye konulmak şartı haricinde- kimlerin istifadesine sunulacağı gibi şartlar bulunmaması da bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

Ona ait eşyalar caminin ziyaret girişinde sergilenmektedir. Kadiri tarikatında önemli bir yere sahip olan Dede Osman Efendi, Anadolu'ya Kadiriliğin yayılmasında önemli rol oynamıştır. Otuz yaşında şeyhliğe başladığı ve yüz yaş civarında vefat ettiği sanılmaktadır (Karakaş 1996: 147). Dede Osman Efendi'nin Mevlûd-i Halilürrahman Zaviyesi'ne hangi tarihte atandığı kesin olarak bilinmemekle beraber, 6 Receb 1303/10 Nisan 1886 tarihli belgede senevî bin beş yüz kuruş maaş ile süregelen teamül üzere beratsız olarak zaviyenin meşihat cihetinin yetmiş seneden beri Tarikat-ı Aliye-i Kadiriye'den Dede Osman Efendi'nin uhdesinde olduğu ve vefatıyla Hafız Halil bin Müslim Efendi'ye tevcih edildiği belirtilmiştir (BOA, Ev. Mkt.1352/64). Söz konusu belgede "yetmiş seneden beri" denildiğinden Dede Osman Efendi'nin zaviyedeki meşihat görevine h. 1231/m. 1815-1816 yılında atanmış olması lazım gelir. Dede Osman Efendi'den önce şeyhlik görevine, günlük on akçe ile görev yapan Mustafa'nın ölümüyle Şeyh Hacı Mehmed'in h. 1168/m. 1754-55 tarihinde atandığı anlaşılmaktadır (VGMA, 1090: 119). Şeyh Hacı Mehmed'in ferâğıyla bu defa günlük on akçe ile Mevlûd-i Halilürrahman Zaviyesi'nde seccâde-nişîn olarak kaydedilen görevin, oğlu Seyyid Mustafa'ya 27 Zi'l-ka'de 1188/5 Ağustos 1774 tarihinde tevcih edildiği (VGMA, 1084: 107) görülmektedir ki; bu da Dede Osman Efendi'nin zaviyenin kurucusu ve ilk şeyhi olduğu yönündeki görüşlere (Tenik 2011: 203) katılmamızı engellemektedir.

Görev yaptığı zaviyeye konulmak üzere kırk cilt kitap (bkz.Tablo-3) vakfettiği belirtilen Dede Osman Efendi'nin bu kitapları zaviyede bulunan derviş ve müritlerin istifade etmesi için bağışladığı değerlendirilebilir. Kadiri tarikatı hulefasından olduğunu bildiğimiz Dede Osman Efendi'nin (BOA, EV.Mkt.1352/64.) zaviyede derviş ve müritleri tasavvuf vetarikat gibi konularda eğittiği, vakfedilen kitapların içeriğinden anlaşılmaktadır (bkz. Ek-3).

Zaviyede bulunan hücrelerden birine konulmak üzere vakfedildiği anlaşılan bu kitaplar için bir kütüphane binasının tahsis edildiğiyle ilgili olarak herhangi bilgi mevcut değildir. Ancak bu kitapların bugün dahi bir kısmı Mevlûd-i Halilürrahman Camii'nin ziyaret girişi yanındaki bir odada sergilendiği bilinmektedir (Tenik 2002; 108).

6 Bahsi geçen vakfiyede tarih verilmediğinden vakfiyeden önceki belgede yer alan h. 1301 tarihi dikkate alınarak vakfiye tarihinin de aynı tarih olabileceği değerlendirildiğinden bu tarih verilmiştir

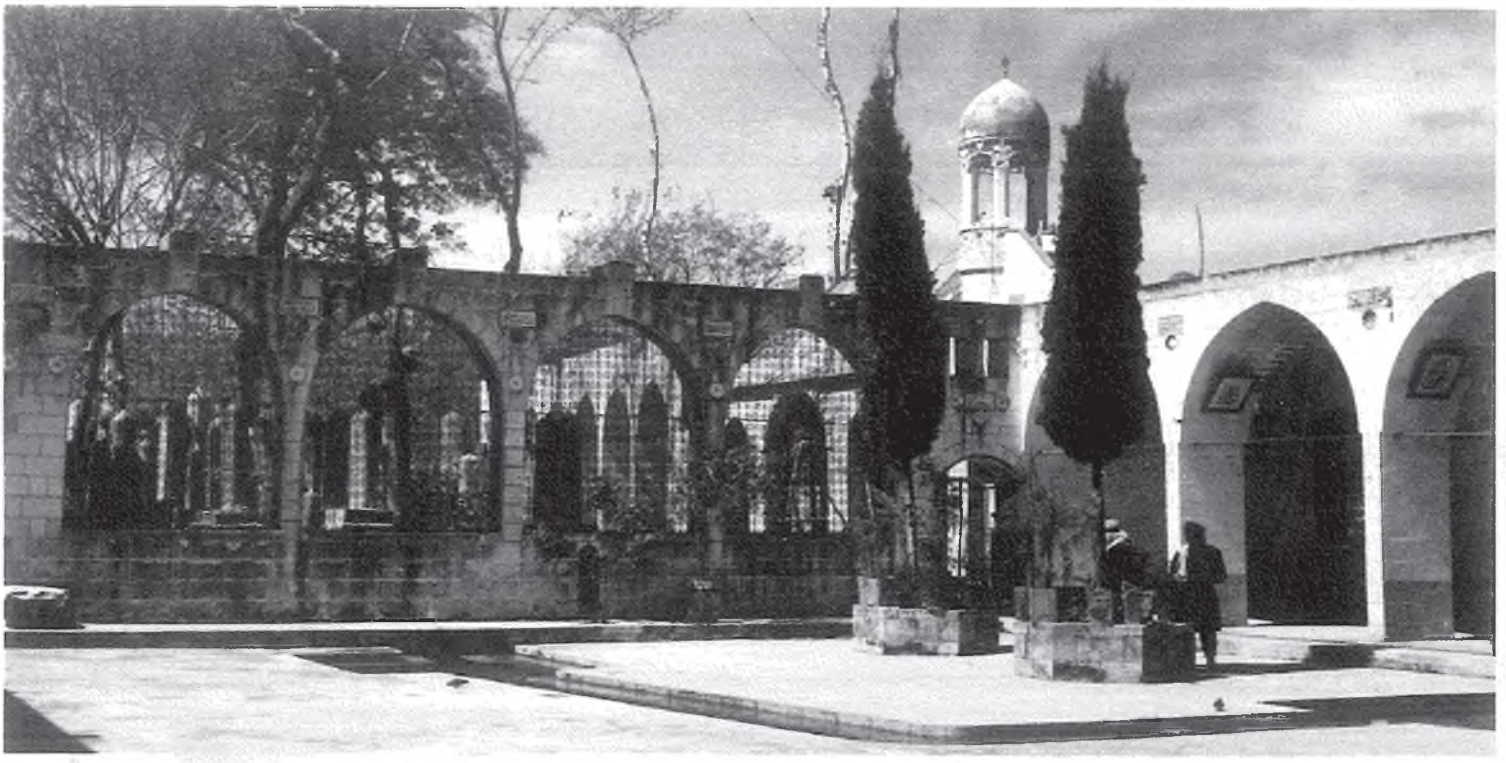

**Resim 3**: Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Külliyesi *(Fotoğraf: Mustafa Tezel, 1954, EĞİTEK Arşivi)*

**Hacı Kurra Efendizâde Mehmed Halid ve Mehmed Salih Efendiler ebna-i el-Hâc Mustafa Efendi ibn-i Halil Efendi Vakfı**

1823 yılında Urfa'nın Mevlûd-i Halil Mahallesi'nde dünyaya gelen Mehmed Halid Efendi, Kurrazâde ailesine mensuptur. Hasan Padişah Medresesi'nden mezun olmuştur. Çok dindar olduğu için Mevlana Halid diye tanınmıştır. *Kur'an*'ı hıfzetmiş, "Kıraat-ı Seb'a" ile okumaya muvaffak olmuştur (Alpay 1986: 77). Şair de olan Mehmed Halid Efendi, Kadiri, Rufai ve Nakşibendi tarikatı halifesidir. Bu gibi çok tarikat şeyhlerine "Camiü'l-Turuk" denilmektedir. Nakşibendi tarikatının Halidiye kolunun Ziyaiye ve Bekriye kolundan gelmektedir (Karakaş 1996: 87). 1891 yılında vefat etmiş, Mevlûd-i Halil mezarlığına defnedilmiştir. Mezar taşında "Şuâradan Mevlana Kurrazâde Halid Rebiü'l-ahir sene 1311" yazılıdır (Alpay 1986: 77).

Tahtemur Mahallesi sakinlerinden olan Mehmed Halid Efendi ve kardeşi Mehmed Salih Efendilere ait Muharrem1293/Ocak 1876 tarihli vakfiyede *"...zeyl-i kitâbda mezkûr kütüb-i müteferrik-i şer'î dahi ber-minvâl-i sâbık ilâmâ- tenâselu ve te'âkabu evlâd-ı evlâd-ı evlâd-ı evlâd-ı evlâdı zükûrumuzun a'lem ve utekâsına ve ba'de'l-inkırâz alâ-vechi's-sâbık ashâb-ı ferâiz ve asabe ve zevi'l-erhâm cihetinden akrabâmızın a'lem ve utekâsına ve ba'de'linkırâz Harameyni'ş-Şerifeyn kütübhânelerine vaz' olunub talebe-i ulûm müstefid olmak üzere vakf eyledik..."* (UŞS, nr. 211: 1190) ifadelerinden vakfiyede adı geçen 126 kitabın (bkz.Ek-4) yukarıda isimleri ve vâkıflarının şartları belirtilen diğer üç vakıftan farklı olarak tasarruf hakkı ile ilgili olarak vakıf kurucularının *"daha iyi bilen ve günah işlemekten korkan"* nesilden nesile erkek evlatlarına inkırazında ise aynı vasıflara sahip akrabalarına ve bunların dahi inkırazında bu kitapların Harameyn-i'ş-Şerifeyn kütüphanelerine konulmasını şart koştukları anlaşılmaktadır. Yani bu kitapların istifadesi öncelikle kendi nesillerine bırakılmış olup, nesillerinin inkırazında ise kitapların şehirde bırakılmaması ve Harameyni'ş-Şerifeyn kütüphanelerine gönderilmesi şart konulmuştur. Bu şartların dikkat çekici tarafı vakfedilenin menkul ve gayrimenkul olmamasına karşın, böyle düşünülüp kitapların bütün toplumun istifadesine sunulmayıp ailenin istifadesine sunulmasıdır. Zira vakıf kurucuları genel itibariyle kar getiren menkul ve gayrimenkullerine nesiller boyu kendi ahfadından olanları tayin etmekteydiler.

## Sonuç

Urfa'da vakıf kitaplarına ve kütüphanelerine baktığımızda, vakıf kurucularının büyük çoğunluğunun şeyh, âlim, hafız ve şair olduğu görülmektedir. Vakfedilen kitapların ise döneminin eğitim ve kültür hayatıyla örtüşen kitaplar olduğunu görürüz. Vakfedilen bu kitapların, devrin Osmanlı eğitim sistemiyle örtüşen ve daha çok dinî ve tasavvufî mahiyette olduğu görülmektedir.

Şeyh Ramazan Efendi'ye ait h. 1072/m. 1661 tarihli vakfiyede 36 adet, Hacı Kurra Efendizâde Mehmet Halid ve Mehmet Salih Efendiler ebna-i el Hac Mustafa Efendi ibni Halil Efendi h. 1293/m. 1876 tarihli vakfiyesine göre 126, Dede Osman efendi h. 1302/m. 1884 tarihli vakfiyesine göre 49 adet ve Hafız Mustafa bin Hasan Efendi h.1312/1895 tarihli vakfiyesine göre ise 239 adet olmak üzere toplam 450 adet kitap vakfedilmiştir. Bu vakfiyelerden üçü tekke ve zaviyeye, biri ise daha önce zikredildiği gibi aile efradına verilmek üzere vakfedilmiştir. Bu vakfiyelerden anlaşılacağı üzere kitapların muhafaza edilmesi için müstakil bir kütüphane binası inşa edilmemiştir. Dolayısıyla bu kitapların daha çok mezkûr tekke ve zaviyelerdeki talebe ve dervişlerin istifadesine sunulduğu, halkın bunlardan doğrudan yararlanamadığı görülmektedir. Müstakil bir kütüphane binasının yapılıp kitapların konulmasına dair zikredilen vakfiyelerde şart bulunmamasının nedenini biraz da vakfedilen kitapların niceliğinde aramak gerekir. Zira tek başlarına değerlendirildiğinde müstakil bir kütüphane kurulmasını gerektirecek sayıda kitabın vakfedilmediği görülmektedir.

## Kaynakça


**1. Arşiv Kaynakları**

Urfa Şer'iyye Sicilleri: UŞS, nr.211: 557, UŞS, nr.219: 557, UŞS, nr. 225: 599

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi: TGMA, nr. 574, s.1-2.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Evkaf Mektubî Kalemi: BOA EV. Mkt.1352

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi: VGMA, Defter nr.2150/1, s.353, sıra.376., s.293, sıra.309, Defter nr. 1090, s. 119, Defter nr.1084, s. 107.

**2. Araştırma ve İnceleme Eserler**

El Cuburi, Abdullah (H. 1389/M. 1969), Mektebetü'l-Evkafi'l-Amme, Tarihuha ve Revadiru

Mahtutatiha, Bağdat: Meccelletü'r-Risâleti'l-İslamiye (Matbaatü'l Maarif),

Akgündüz, A. ( 1996). İslam ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, İstanbul.

Akgündüz, M. ( 2012). Osmanlı Medreseleri, Beyan Yay. İstanbul.

Albayrak, S. (1977). Son Devir Osmanlı Uleması, Medrese Yay. İstanbul.

Alpay, B. (1986). Urfa Şairleri, Şanlıurfa.

Anameriç, H.(2009). "Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi", VI.

Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, C.II, yay. haz. Şebnem Ercebeci, Ankara.

Barkan, Ö. L. (1963). "İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", İktisat Fakültesi Mecmuası, C.XXIII, İstanbul, ss. 238-296.

Çetinkaya, B. A. ( 2013). Medine'den Medeniyete, İnsan Yay. İstanbul.

Ekinci, A. ( 2006). Ortaçağda Urfa, Kitabevi Yay. Ankara.

Erünsal, İ. E. (2008). Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri, TTK Yay. Ankara.

_____(1991). Türk Kütüphaneleri Tarihi-I, C.2, TTK Yay. Ankara.

_____(2014). Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri, Timaş Yay. İstanbul.

Güler, S. E. (2012). Urfalı Nakşibendi Şeyhi Hacı Müslüm Hafız Efendi Hazretleri, Şanlıurfa.

Hayes, E. R. (2002). Urfa Akademisi, Çev. Yaşar Günenç, Yaba Yay. İstanbul.

Kahraman S. A. - Dağlı Y. (2010). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, C. 3, YKY. Yay., İstanbul.

Karakaş, M.( 2012). Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim, Şanlıurfa Valiliği Yay., Konya.

_____(1996). Şanlıurfa Evliya ve Âlimleri, Şanlıurfa Belediyesi Yay., Şanlıurfa.

_____(2009). Urfa'nın Kültür ve İnançlar Serüveni, Şanlıurfa Valiliği Yay., Ankara

Karakeçili, E. (2015). Urfa'da Halilu'r-Rahman Vakıfları (XVI.-XX. Yüzyıl Başları), Y.B.Ü., Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Kapaklı, K. (2012). "1324 tarihli Halep Vilayet Salnamesinde Urfa Sancağı'ndaki Mekteb ve Kütüphaneler", Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi, Sayı 14, Şanlıurfa, ss. 26-29.

Kazıcı, Z.- Şeker, M. (1982). İslam Türk Medeniyeti Tarihi, (İlaveli ikinci baskı) İstanbul.

Köprülü, F. (1983). İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, İstanbul.

Kurtoğlu, M.( 2011), "Şair Sakıb Efendi Hayatı, Vakfiyesi ve Vakfettiği Kitaplar", Vakıflar Dergisi, Sayı 34, VGM. Yay., Ankara, ss. 107-154.

_____(2011). İbrahimin Nazargâhı Urfa, Bengü Yay. Ankara.

Memiş, M.( 1998). Şanlıurfa Medreseleri, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

_____(2011). "Medreseler", Şanlıurfa'da Dini Hayat (Edit. Yusuf Ziya Keskin), TDV Yay., Ankara, ss. 157-187.

Öğüt, T. (2013). 18-19. yy.'da Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı, TTK Yay., Ankara.

Öngül, A. ( 2004). Urfa Tarihi, Emek Matbaası, Manisa.

Özdemir, U.S. (2014). Siyasal Kimliğiyle Urfa Mebusu Şeyh Safvet Efendi, Gürer Yay. İstanbul.

Özel, A. (2014). Hanefi Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları, TDV. Yay., Ankara.

Öztürk, N. (1983). Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar, VGM. Yay., Ankara.

_____(1995). Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, TDV. Yay, Ankara.

_____(1995). Elmalılı M.Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar, TDV. Yay. Ankara.

Tenik, A. (2011). "Tekke ve Zaviyeler", Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat (Edit.Yusuf Ziya Keskin), TDV Yay., Ankara 2011, ss. 195-210.

Turan, A.N. ( 2012), XVI. Yüzyılda Ruha(Urfa) Sancağı, TTK. Yay., Ankara.

Segal, J. B.( 2002). Edessa (Urfa) Kutsal Şehir, Çev. Ahmet Arslan, İletişim Yay. İstanbul.

Schmidt, K. (2007). Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar, Çev. Rüstem Arslan, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul.

Şeşen, R. (1993). Harran Tarihi, TDV Yay. İstanbul.

Yediyıldız, B. ( 2003). XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi, TTK.Yay., Ankara.

_____(1989). "İslam›da Vakıf, Doğuştan" Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.14 (4) , İstanbul.

Yıldız, N. (2003). Kalıntılar ve Edebi Kaynaklara Işığında Antik Çağ Kütüphaneleri, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul.

**Ekler**

**Ek 1:** Hafız Mustafa bin Hasan'a Ait Ayn-ı Halilu'r-Rahman Vakfı'na Kitap Vesaire Vakfetmesine İlişkin 25 Ramazan 1312/ 22 Mart 1895 Tarihli Vakfiye ve 24 Zilhicce 1320/24 Mart 1903 tarihli Zeyl Vakfiye.(UŞS, nr.219: 557)



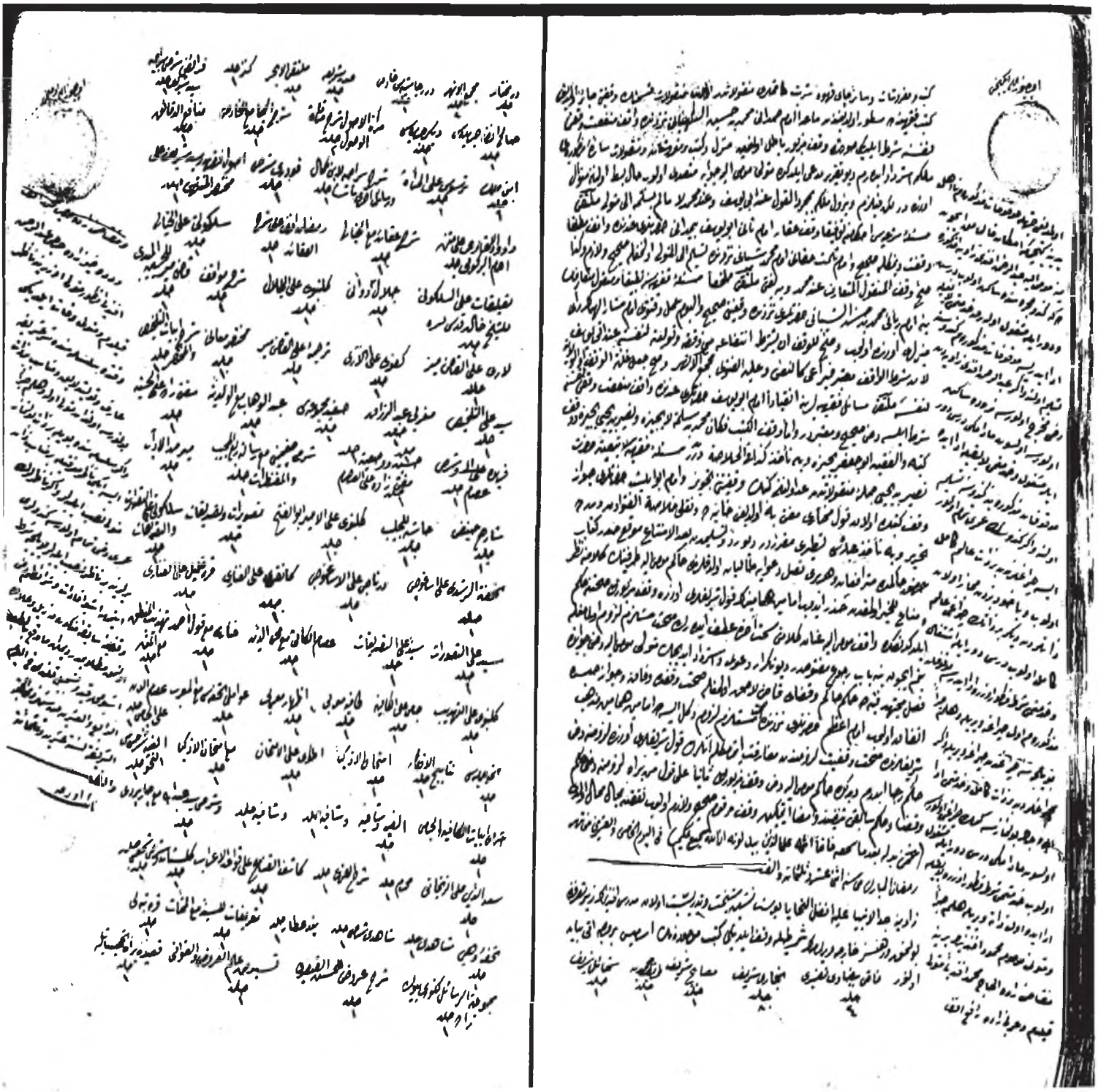

Hafız Mustafa bin Hasan'a Ait, Ayn-ı Halilu'r-Rahman Vakfı'na Kitap Vesaire Vakfetmesine İlişkin, 25 Ramazan 1312/ 22 Mart 1895 Tarihli Vakfiye'sinde Yer Alan Kitapların Listesi (UŞS, nr.219: 557).

Zaviye-i ceddü'l-enbiya aleyh efdalü't-tahaya post-nişin-i meşihat ve tederrüsiyet olan müderris efendinin zir-i tasarrufunda bulunmak ve rehinsiz harice verilmemek şartıyla vakf eylediği kitab-ı mevcudenin esamisi ber-vechi ati beyan olunur.

| Kitap Adı | Adeti |
|---|---|
| Kâdı-i Beydavî Tefsîri | 4 cilt |
| Buhâri-i Şerîf | 8 cilt |
| Mesâbîh-i Şerîf | 1 cilt |
| Tarikat-ı Muhammediye | 1 cilt |
| Şemâil-i Şerîf | 1 cilt |
| Dürrü Muhtâr | 1 cilt |
| Mecmau'l-Enhür | 2 cilt |
| Dürer Hâşiyesi Hadimi | 1 cilt |
| Sadri Şeria | 1 cilt |
| Mülteka'l Ebhur | 1 cilt |
| Kenz | 1 cilt |
| Ferâiz Şerhi Siraciye (Seyid Şerîf ) | 1 cilt |
| Salih Efendi Cerîdesi | 1 cilt |
| Diğer Cerîdesi | 1 cilt |
| Mir'âtül'l-Usûl Şerhu Mikatu'l-Vüsûl | 2 cilt |
| Şerhu'l Cami' li'l-Hadimi | 1 cilt |
| Menâfiu'd-Dekâik | 1 cilt |
| İbn-i Melek | 1 cilt |
| Tarsus Ale'l-Mirat | 1 cilt |
| ŞerhuSiraciye li-İbn-i Kemal Paşa ve Resail-i Uhra | 1 cilt |
| Kudûrî Şerhi | 1 cilt |
| Usûl-ı Fıkıh ve Seyid Şerîf ala Muhtasarı'l-Münteha | 1 cilt |
| Davudu'l-Karsi ala metni İmam el-Birgivi | 0 cilt |
| Şerhu Akaid ma'a'l Hayali | 1 cilt |
| Ramazan Efendi ala Şerhi'l-Akaid | 1 cilt |
| Selekutiale'l Hayali | 1 cilt |
| Talikatale's-Selekuti li-Şeyh HalidKuddise Sirruhu | 1 cilt |
| Celal Devvani | 1 cilt |
| Gelenbevî ale'l- Celal | 1 cilt |
| Şerhi Mevakıf | 1 cilt |
| Kadı Mir li'l- Hüseyin el- Mübeydi | 1 cilt |
| Lariale'l Kadı Mir | 1 cilt |
| Kefevîale'l Lari | 1 cilt |
| Tercüme ale'l Kadı Mir | 1 cilt |
| Muhtasar-i Maani | 1 cilt |
| Şerhu Ebyatu't-Telhis ve'l- Muhtasar | 1 cilt |
| Seyidale't-Telhis | 1 cilt |
| Mağribî Abdurrezzak | 1 cilt |
| Hafid Mecmûası | 1 cilt |
| Abdulvahab ma'a'l-Velediye | 1 cilt |

| | |
|---|---|
| Müftizâdeale'l- Hüseyniye | 1 cilt |
| Feride ve Şerhi İsam | 1 cilt |
| Abdulvahab ma'a'l-Velediye | 1 cilt |
| Müftizâdeale'l- Hüseyniye | 1 cilt |
| Feride ve Şerhi İsam | 1 cilt |
| Şerhu Çuğmunî ma'a Risâle-i Rubu'l-Mücibve'l-Mukantarat | 1 cilt |
| Mir Mine'l- Adab | 1 cilt |
| Şarih-i Hanifi | 1 cilt |
| Hâşiye li'l-Celib | 1 cilt |
| Gelenbevîale'l-Emir Ebu'l-Fetih | 1 cilt |
| Tasvirat ve Tasdikat | 1 cilt |
| Selkutî ale't- Tasvirat ve't-Tasdikat | 1 cilt |
| Tuhfetu'r-Rüşdi ala- İsegocî | 1 cilt |
| Dürrü Naci ale'lİsegocî | 1 cilt |
| Kangırıale'l-Fenarî | 1 cilt |
| Kara Halil ale'l-Fenarî | 1 cilt |
| Seyidale't-Tasavvurat | 1 cilt |
| Seyidale't-Tasdikat | 1 cilt |
| İsam el-Kati ma'a- Muhiddin | 1 cilt |
| Fenarî ma'a- Kul Ahmed | 1 cilt |
| Tehzibu'l-Mantık ma'a'l-Metin | 1 cilt |
| Gelenbevîale't-Tehzib | 1 cilt |
| Cami ale'l-Kafiye | 1 cilt |
| Kafiye Mu'ribî | 1 cilt |
| İzhar Mu'ribî | 1 cilt |
| Avâmil Tuhfesi ma'a'l-Mu'rib | 1 cilt |
| İsamuddin ale'l-Câmi' | 1 cilt |
| Nahiv Cümlesi | 1 cilt |
| Neteyicu'l-Efkâr | 1 cilt |
| İmtihanu'l-Ezkiya | 1 cilt |
| Adavîale'l-İmtihan | 1 cilt |
| Ma'a İmtihanu'l-Ezkiya | 1 cilt |
| Elfiye Şerhi mine'n-Nahvî | 1 cilt |
| Şerhi Ebyatu'l-Kafiye ve'l-Câmi' | 1 cilt |
| Elfiye ve Şâfiye | 1 cilt |
| Şâfiye ve Şâfiye | 1 cilt |
| Şerhi Seyid Abdullah ma'a Çarperdi | 1 cilt |
| Sadeddinale'z-Zencanî | 1 cilt |
| Muharrem | 1 cilt |
| Şerhi İzzi | 1 cilt |

| | |
|---|---|
| Kaşifu'l-Kına' ala Kavbaidi'l-İ'rab | 1 cilt |
| Gülistân | 1 cilt |
| Şerhi Şem'i | 1 cilt |
| Tuhfe-i Vehbi | 1 cilt |
| Şahidî | 1 cilt |
| Şahidî Şerhi | 1 cilt |
| Pend-i Attar | 1 cilt |
| Ta'rifat li-Seyid ma'a'l- ... | 1 cilt |
| Karatepeli | 1 cilt |
| Mecmûatu'r-Resail-i Keferi? Büyükzâde | 1 cilt |
| Şerhi Aruz li'l-Muhsini'l-Kayseri | 1 cilt |
| Teysirmin- ilmi'l-Aruz ve'l-Kavafî | 1 cilt |
| Kaside-i Bür'e.... | 1 cilt |
| Şerhi Bür'e | 1 cilt |
| Usûl-ı Hadisten Nuhbe Şerhi | 1 cilt |
| Telhizli'l-Hatibi'd-Dımişki | 1 cilt |
| Mecmûatu'l-Resail fi-Hakkı Zikir | 1 cilt |
| Kitâbu'l-Kerahiye | 1 cilt |
| Talimu'l-Müteallim | 1 cilt |
| Mecmûatu'l-Ezkarve'd-Davat | 1 cilt |
| İstidlaliye | 1 cilt |
| Akyiseala't-Tasavvuratve't-Tastikat | 1 cilt |
| Mecmûatu'l- Kavaid | 1 cilt |
| Şemsiye | 1 cilt |
| Museviye ve Hâşiyesi | Birer cilt |
| Subha-i Subyân | 1 cilt |
| Manzume-i İsmail Hakkı fi'l- Kaide fi- Lisan-ı Türkî | 1 cilt |
| Hasan Zibarîale'l-İsam | 1 cilt |
| Kaside-i Bür'e ve Nuniye ve Emavî ve Tantaraniye | 1 cilt |
| Hikmet-i İslâmiye li- İbrahim el-Karamanî el Amidî | 1 cilt |
| Vaziye Şerhi | 1 cilt |
| Kaside-i Münferice Şerhi | 1 cilt |
| Muhtasaru'l-VelayeTercemesi | 1 cilt |
| Talikatale's-Seyid | 1 cilt |
| Hâşiye-i Muhtasar el-Müntehi | 1 cilt |
| Merah | 1 cilt |
| Mecalis-i Konevî | 1 cilt |
| Halebî ve Şerhi Hilyetu'n-Naci | 1 cilt |
| Velail-i Şerîf | 1 cilt |
| Aliyu'l-Kari ale'ş-Şifa | 1 cilt |
| Berika Şerhi Tarika-i Muhammadiye | 1 cilt |

| | |
|---|---|
| Dürer | 1 cilt |
| Fetva-i Ali Efendi | 1 cilt |
| Fevaid-i Feyyaziyeli'l-Câmi' | 1 cilt |
| Kâmûs Tercemesi Okyanus | 1 cilt |
| Muhammediye | 1 cilt |
| Kara Davud | 1 cilt |
| Dürretü'n-Nasihin | 1 cilt |
| Mülteka'l- Ebhur | 1 cilt |
| Buhâri-i Şerîf | 4 cilt |
| Hâşiye-i Ebi'n-Neca ala Şerhi Şeyh Halid | 1 cilt |
| Hâşiye-i Şeyh Hasan el-Attar ala- Şerhi'l- Ezheriye | 1 cilt |
| ŞerhuFevaki el-Ceniye ala Medni'l- Ecrubiye | 1 cilt |
| Meraku'l- Felah | 1 cilt |
| Vecihi Paşazâde Kemal Paşa'nın Mecmûa-i Manzumesi | 1 cilt |
| Ahmedîye | 1 cilt |
| Mustafa Mevlidi | 1 cilt |
| Mevlid-i İzzet | 1 cilt |
| Dürrü Yekta | 1 cilt |
| Mürşidü'l Müteehhilin | 1 cilt |
| Tuhfe-i Vehbi | 1 cilt |
| Hatim Duâsı | 1 cilt |
| Ramazan Methi | 1 cilt |
| Dürretü'n-Nasihin | -- |
| Mevize-i Hasena | -- |
| İmanu'l-Enzar ma'a Ruhu'ş-Şuruh | -- |
| Menâsiku'l-Hac | 1 adet |
| Seyidale't-Tasavvvuratve't-Tasdikat | 1 adet |
| Kedusîale'l-İrtifa | 1 adet |
| Şerhu Aliyu'l-Kari ale'l-Emari | 1 adet |
| Câmi'-i Şağir | 1 adet |
| Kaside Şerhi Harbutî | 1 adet |
| Cerîdetu'l-Ferâiz Hamza Efendi | 1 adet |
| Seyid Şerîf ale's-Siraciye | 1 adet |
| Molla Câmi' | 1 adet |
| | 1 adet |
| Mülteka | 1 adet |
| Delâil'l-Hayrat | 2 adet |
| Mesnevî-i Şerîf | 1 adet |
| Haleb-i Sağîr | 2 Adet |
| Tuhfetu'l-İhvan ale'l-Evamil | 1 adet |
| Mesâbîh-i Şerîf | 1 adet |

| | |
|---|---|
| Muhtasar-ı Maani | 1 adet |
| Kafiye Mu'ribi | 1 adet |
| Fevayid Mecmûası | 1 adet |
| Muhammediye | 1 adet |
| Kaside-i Bür'e | 1 adet |
| İzhar Mu'ribi | 1 adet |
| Tasdikat Mantık Cümlesi | 3 adet |
| Mefhum-ı Maksud | 1 adet |
| Muharrem ale'l-Cami | 2 adet |
| Dürer-i Şerhi Gurer | 2 adet |
| Sarf Cümlesi | 1 adet |
| Gülistân-ı Sadi | 1 adet |
| Mülteka'l Ebhur | 1 adet |
| Kaside-i Bür'e Şerhi Harputî | 1 adet |
| Mecmûa-i Hutbe | 1 adet |
| Manzum Şerhi Manzum | 1 adet |
| En- Muzec? | 1 adet |
| Şerhi Niyazi ale'lBirgivî | 1 adet |
| Taşköprü | 1 adet |
| Kaside Şerhi aliyu'l-Kari | 1 adet |
| Hal-i Rumuz Kaside-i İsmet | 1 adet |
| Buhâri | 1 adet |
| Velediye | 1 adet |
| Nusretu'l-Cunûd | 1 adet |
| Kavaid-i Farisiye | 1 adet |
| Lüccetu'l- Esrar li-Mevlana Cami | 1 adet |
| Mecmûa-i İ'lal | 1 adet |
| Şâfiye | - |
| Celalü'd-Devvanî | 1 adet |
| Nahiv Cümlesi | 1 adet |
| Esami-i Eshab-ı Bedir | 1 adet |
| Hizbu Bahir | 1 adet |
| HusamKâtı | 1 adet |
| Menâsiku'l-Hac | 1 adet |
| Cevhere-i Şerh Vasiyet-i İmam-ı Azam | 1 adet |
| Yasin-i Şerîf Cümlesi | 1 adet |
| Cezerî | 1 adet |
| Feride? | 1 adet |
| Tercüme-i Suyufu'l- Akvati' | - |
| Divan-ı Şemsu'l- Hakayık | - |
| Mevlevî | 1 adet |

| | |
|---|---|
| Yazma Tıp Farisi İshak Efendi Kasidesi | 1 adet |
| Mir Ebu'l- Fetih? | 1 adet |
| Câmi' | 1 adet |
| Mecmûa-i Gazeliyat | 1 adet |
| Tasavvurat ve Tasdikat | - |
| Vankulu Cild-i Evveli | 1 adet |
| Mehmed Emin ale'lFenarî | - |
| Şifa-yı Şerîf | 1 adet |
| Dürretu'l-Vaizin | - |
| Elfiye Şerhi | 1 adet |
| ŞerhuAkayid ma'a'l Hayali | 1 adet |
| Dâmâd | 1 adet |
| Muharrem ale'l-Câmi' | 1 adet |
| Tehzibu'l-Mantık | - |

**Ek 2:** Ramazan Efendi'nin Tekye-i Cedide'ye Konulmak Üzere Vakfettiği Kitaplara İlişkin h.1072/1661 Tarihli Kayıt (TKGMA, nr.574, s. 1-2.)

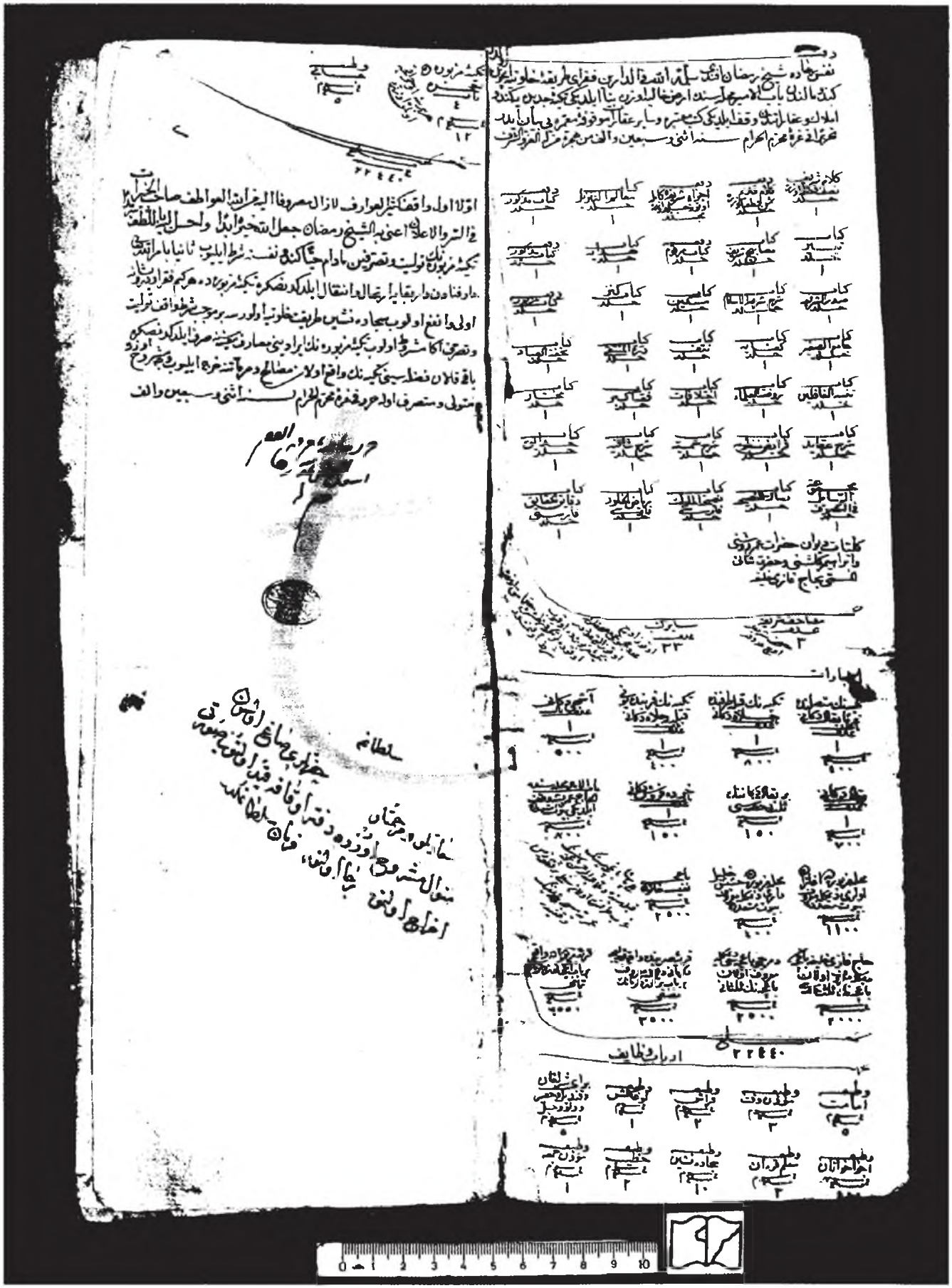

Ramazan Efendi'nin Tekye-i Cedide'ye Konulmak Üzere Vakfettiği Kitaplara İlişkin h.1072/1661 Tarihli Belgenin Transkripsiyonu (TKGMA, nr. 574, s. 1-2)

Nefs-i Ruha'da Şeyh Ramazan Efendi sellemehullahu fi'd-dareyn fukura-yı tarika-i Halvetiye içun kendu malından Babu'l-Emir Mahallesi'nde arz-ı halîye üzere bina eylediği Tekye-i Cedide'ye kendu emlak ve akaratından vakfeylediği kütüb-i mu'tebere vesair akarat-ı mevkufe-i muammereyi beyan eder. Tahriren fi gurre-i Muharremu'l-haram sene isney ve sebin ve elf.(1072) Min hicreti men lehul izzu ve'ş-şeref.

| **Kitap Adı** | **Adeti** |
|---|---|
| Kelâm-ı Şerîf Nısıf Kıt'a Üzere | 1 cilt |
| Defa Kelâm-ı Kadim Sümün Kıta Üzere | 1 cilt |
| Defa Ecza-i Şerîfe-i Kamile Otuz cilt üzere mücelled | - |
| Kitâbu Maalimu't-Tenzil | 1 cilt |
| Defa Kitâb-ı Mezkûr | 1 cilt |
| Kitâb-ı Teysir | 1 cilt |
| Kitâb-ı Mesâbîh-i Şerîf | 1 cilt |
| Defa Kitâb-ı Merkûm | 1 cilt |
| Kitâb-ı Hidaye | 1 cilt |
| Defa Kitâb-ı Mezkûr | 1 cilt |
| Kitâbu Sadru'ş-Şeria | 1 cilt |
| Kitâbu Şerhu Şir'atu'l-İslâm | 1 cilt |
| Kitâbu Miskin | 1 cilt |
| Kitâbu Kenz | 1 cilt |
| Defa Kitâb-ı Mezbur | 1 cilt |
| Kitâbu Câmiu's-Sağîr | 1 cilt |
| Kitâbu Kafiye (Kifaye) | 1 cilt |
| Kitâbu Netif | 1 cilt |
| Kitâbu Dürretü'l-Münteki | 1 cilt |
| KitâbuTuhfetu'l-İbâd | 1 cilt |
| Kitâbu Tambihu'l-Gafilin | 1 cilt |
| Kitâbu Ravzatu'l-Ulema | 1 cilt |
| Kitâbu İhtilafat | 1 cilt |
| Kitâbu Fıkh-ı Ekber | 1 cilt |
| Kitâbu Muhtâr | 1 cilt |
| Kitâbu Şerhi Akayid | 1 cilt |
| Kitâbu Faraiz-i Manzume | 1 cilt |
| Kitâbu Şerhi Şemsiye | 1 cilt |
| Kitâbu Şerhu Şâfiye | 1 cilt |
| Kitâbu Hadâik | 1 cilt |
| Mecmûatu'r-Resailfi't-Tasavvuf | 1 cilt |
| Kitâbu Risalatu'n-Nasiha | 1 cilt |
| Kitâbu Nasihatu'l-Mülûk Farîsi | 1 cilt |
| Kitâbu Riyazi'l-Hulûd Farîsi | 1 Cilt |
| Kitâbu Dekâiku'l-hakâik Farîsi | 1 Cilt |
| Külliyât-ı Divan-ı Hazreti Ömer Ruşenî ve İbrahim Gülşeni ve Hazreti Şani el-Müsemma bi-Hacı Gazi Halife | - |

Külliyât-ı Divan-ı Hazreti Ömer Ruşenî ve İbrahim Gülşeni ve Hazreti Şani el-Müsemma bi-Hacı Gazi Halife. Cem'an masahif-i şerife adet 3.Mushaf-ı şerifler üç adettir. Sair kütüb 33 adet.

Otuz üç adet mecmuu mushaflarla otuz altı adettir. Tekye-i mezburede okuyup okutalar. Tekyeden taşra çıkmamak üzere şart olunmuştur.

**Ek 3:** *Dede Osman Efendi'nin Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Zaviyesine Vakfettiği Kitaplar* (UŞS, *nr. 225*: 599)

*Dede Osman Efendi'nin Mevlûd-i Halilu'r-Rahman Zaviyesine Vakfettiği Kitapların Listesi* (UŞS, nr. 225: 599)

Zehadetlu Dede Osman Efendi'nin Mevlûd-i Halilu'r-Rahman'a vakıf etmiş olduğu kitapların ber-vechi zir-i esami ve a'dadının kaydı beyan olunur.

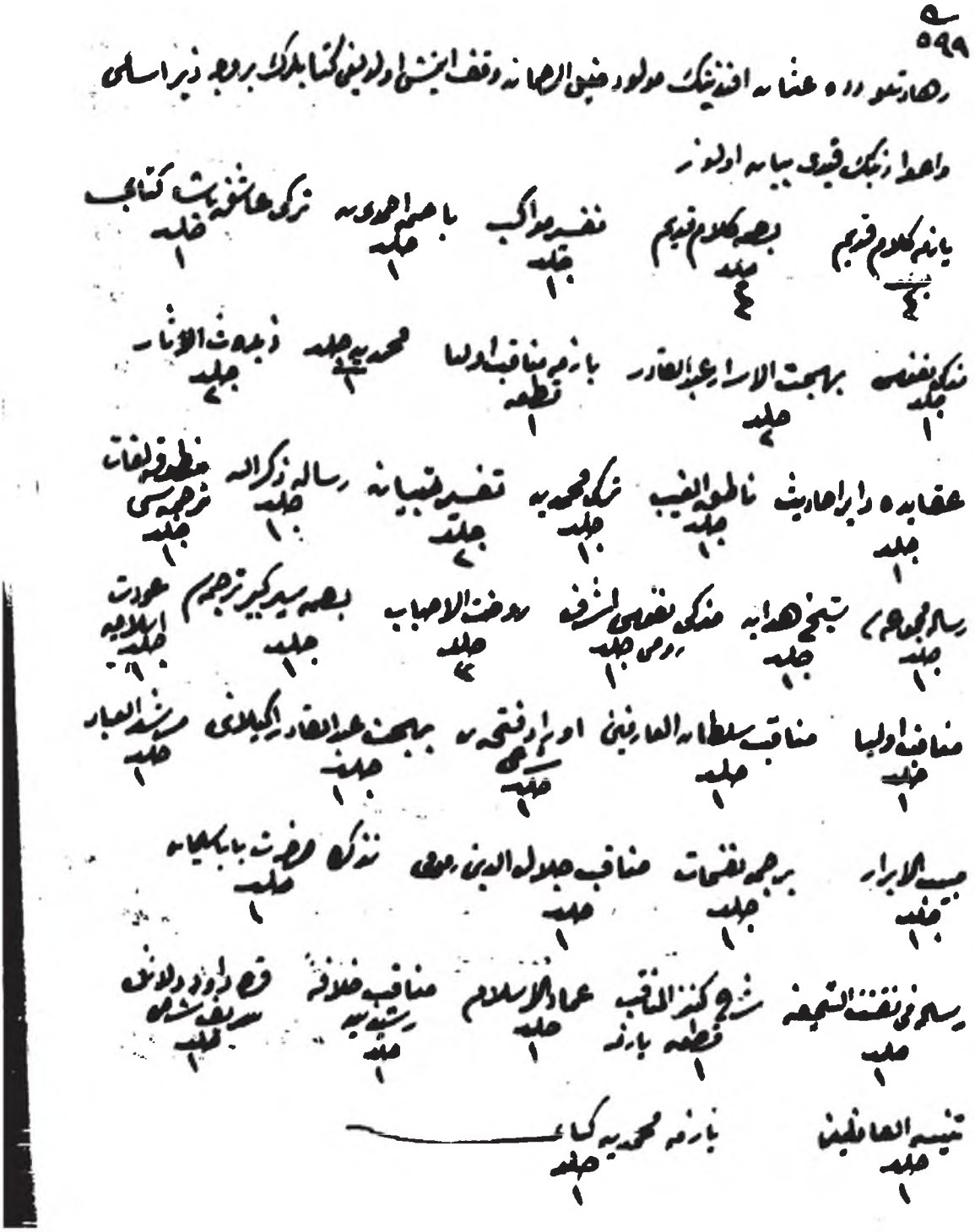

| Kitap Adı | Adet/Cilt |
|---|---|
| Yazma Kelâm-ı Kadim | 4 adet |
| Basma Kelâm-ı Kadim | 4 adet |
| Tefsîr-i Mevâkib | 1 cilt |
| Basma Ahmedîye | 1 cilt |
| Türkî Âşık Paşa Kitâbı | 1 cilt |
| Müzekkin-i Nüfûs | 1 cilt |
| Behcetu'l-Esrar-ı Abdulkadir | 2 cilt |
| Yazma Menâkıb-i Evliyâ | 1 kıt'a |
| Muhammediye | 1 cilt |
| Zubdetu'l-Asâr | 2 cilt |
| Akayide Dair Ahadis | 1 cilt |
| Nâtıku'l-Gayb | 1 cilt |
| Türkî Muhammediye | 1 cilt |
| Tefsîr-i Tibyân | 2 cilt |
| Risâle-i Zikrullah | 1 cilt |
| Mantuk-i Lugat Tercemesi | 1 cilt |
| Risâle Mecmûası | 1 cilt |
| Şeyh Hidaye | 1 cilt |
| Müzekkîn-i Nüfûs Eşref-i Rumî | 1 cilt |
| Ravzatu'l-Ahbab | 3 cilt |
| Basma Siyer-i Kebîr Tercümesi | 1 cilt |
| Avdet-i İslâmiye | 1 cilt |
| Menâkıb-ı Evliyâ | 1 cilt |
| Menâkıb-ı Sultanu'l-Arifin | 1 cilt |
| Evrad-ı Fethiye Şerhi | 1 cilt |
| Becet-i Abdulkadir Geylani | 1 cilt |
| Mürşidi'l- İbâd | 1 cilt |
| Ceybu'l-Ebrâr? | 1 cilt |
| Tercüme-i Nefahat | 1 cilt |
| Menâkıb-ı Celaleddin Rumî | 1 cilt |
| Tezkire-i Hazret-i Baba Süleyman | 1 cilt |
| Risâle fi-,,,, | 1 cilt |
| Şerhu Kenzu'l-Menâkıb | 1 cilt |
| İmadu'l-İslâm | 1 cilt |
| Menâkıb-i Hilafe-i Reşidiye | 1 cilt |
| Kara Davud Delâil-i Şerîf Şerhi | 1 cilt |
| Tenbihu'l-Gafilin | 1 cilt |
| Yazma Muhammediye Kitâbı | 1 cilt |

**Ek 4:** *Hacı Kurra Efendizâde Mehmed Halid ve Mehmed Salih Efendiler ebna-i el-Hâc Mustafa Efendi ibn-i Halil Efendi'nin h.1293/1876 Tarihli Vakfiyesi* (UŞS, nr. 211: 1190).

*Hacı Kurra Efendizâde Mehmed Halid ve Mehmed Salih Efendiler ebna-i el-Hâc Mustafa Efendi ibn-i Halil Efendi'nin h.1293/1876 Tarihli Vakfiyesi'nde yer alan kitapların listesi* (UŞS, nr. 211: 1190).

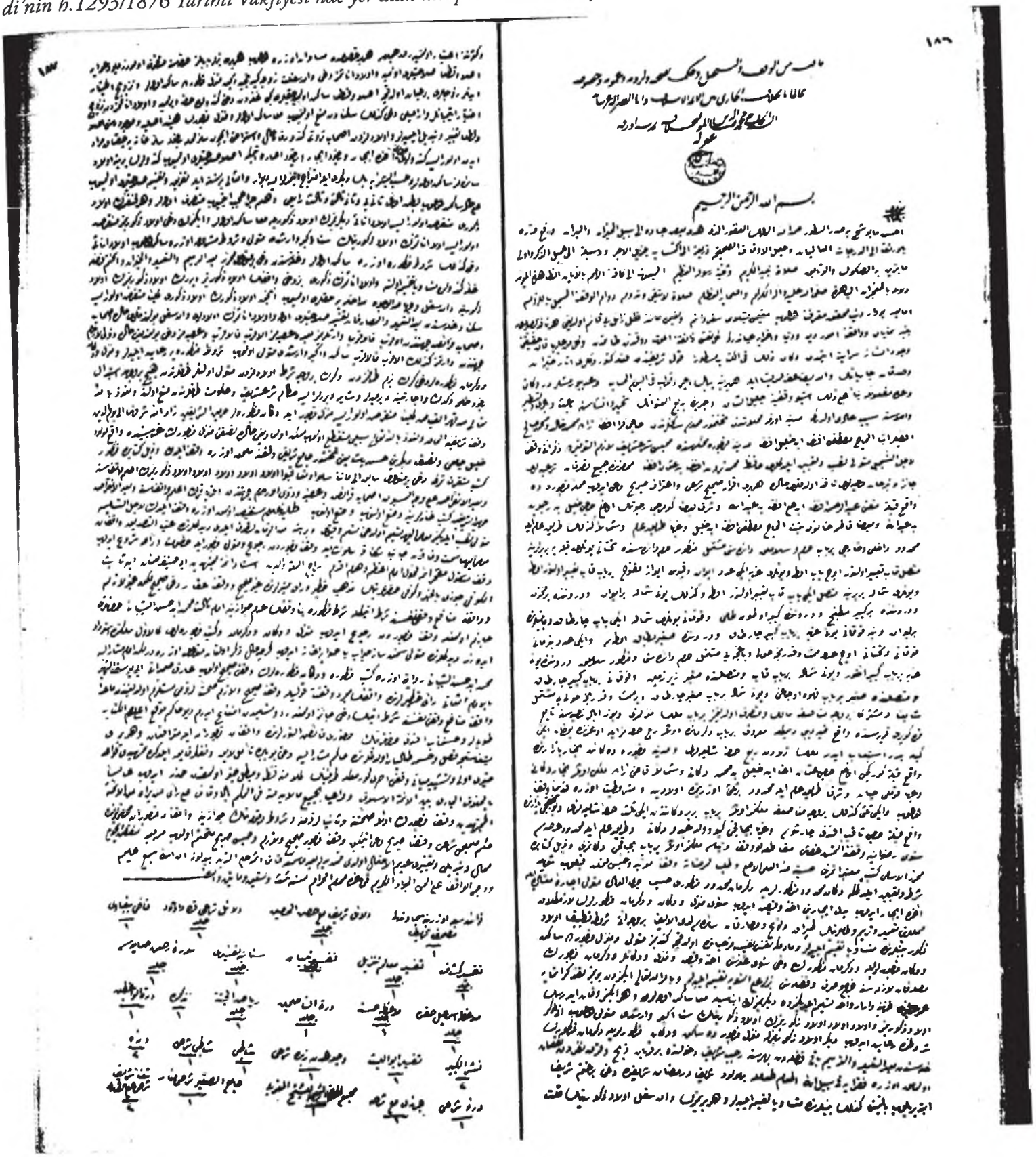



| Kitap Adı | Adeti |
|---|---|
| Kıraat-ı Seb'a Üzerine Secaventli Mushaf-ı Şerîf | 1 kıta |
| Delâil-i Şerîf ma'a Hisnu'l-Hasîn | 1 cilt |
| Delâil Şerhi Kara Davud | 1 cilt |
| Kadı Beyzavî | 1adet |
| Tefsîr-i Keşşaf | 1 cilt |
| Tefsîr-i Malim-i Tenzil | 1 cilt |
| Tefsîr-i Tibyân | 1 cilt |
| Sinaniye Tefsîri | 1 kıta |
| Sure-i Rahman,,,, | 1 cilt |
| Mevize-i İsmail Hakkı | 1 cilt |
| Mevize-i Hasene | 1 cilt |
| Dürretü'n-Nasihin | 1 cilt |
| Riyadü'l-Cenne | 1 cilt |
| Tezkere | 1 adet |
| Dürretü'l-Vaizin | 1 adet |
| Neşru'l-Kebîr | 2 adet |
| Tefsîr-i Ebu'l- Leys | 1 adet |
| Vücuhdan Zubde Şerhi | 1 adet |
| Şatıbî | 1 adet |
| Şatıbî Şerhi | 1 adet |
| Dürer | 2 adet |
| Dürer Şerhi | 1 adet |
| ,,,,ma'a şerhihi | 1 adet |
| Mecmau'l-Fevaidli Şeyhi'l-Mağribi | 1 adet |
| Câmiu's- Şağir Şehi Menar | 1 adet |
| Şifa-ı-Şerîf Şerhi Aliyu'l-Kari | 2 adet |
| Meşârik-i Şerîf | 1 adet |
| Meşârik-i Şerîf Şerhi Mebarik-i Şerîf | 1 adet |
| Hadis-i Erbain ma'a Şerhihi | 1 adet |
| Tarikat-ı Muhammediye | 2 adet |
| Tarikat-ı Şerhi Berika | 2 adet |
| Siyer-i Kebîr | 2 adet |
| Marifetnâme-i İbrahim Hakkı | 1 adet |
| Pend-i Attar Şerhi İsmail Hakkı | 1 adet |
| Hayali ma'a Şerhi Akayid | 1 adet |
| Silekutiale'l-Hayali | 1 adet |
| Celal e'd-Devvanî | 1 adet |

| | |
|---|---|
| Hallali ale'l-Celal | 1 adet |
| Gelenbevî ale'l- Celal | 1 adet |
| Silekuti ale'l-Celal | 1 adet |
| Gelenbevî ale'l- Hayal | 1 adet |
| Sefinetu'r-Reğayib | 1 adet |
| Şerhi Mevakıf | 1 adet |
| Şerhi Mekasıd | 1 adet |
| Kaside-i Emaliye ma'a Şerhihi | 1 adet |
| Fıkh-ı Ekber ma'a ŞehihiHidaye | 1 adet |
| Kaside-i Nuniye Şerhi | 1 adet |
| Mirkât ma'a Şerhihi Mirat | 1 adet |
| Tandih-i Telvih | 1 adet |
| İbn-i Melek | 1 adet |
| İzmirîale'l- Mir'ât | 2 adet |
| Dürrü'l- Muhtâr | 1 adet |
| Reddü'l- Muhtâr ala Dürül Muhtâr | 5 adet |
| Yazma Hamavî ale'l- Eşba | 1 adet |
| Basma Hamavî ale'l-Eşba | 2 adet |
| Bidaye | 1 adet |
| Hidaye | 2 adet |
| Sadru'ş-Şeria | 2 adet |
| Ahi Çelebi ala-Sadri'ş-Şeria | 1 adet |
| Eşbah | 1 adet |
| Dürer-i Gurer | 2 adet |
| Tercüme-i Dürer | 1 adet |
| Abdulhalim ale'd-Dürer | 2 adet |
| Vanîale'd-Dürer | 1 adet |
| Hadimîale'd-Dürer | 1 adet |
| Mülteka'l Ebhur | 2 adet |
| Mevkufat | 1 adet |
| Mülteka Şerhi Dâmâd | 2 adet |
| Mülteka Şerhi Sefine | 1 adet |
| Mülteka Şerhi Bağanî | 1 adet |
| Kudûrî | 2 adet |
| Kudûrî Şerhi | 1 adet |
| Müşkilatı'l-Kudûrî | 1 adet |
| Vakiatu'l-Müftin | 1 adet |

| | |
|---|---|
| Kenzu'd-Dekâik | 1 adet |
| Hulâsa | 1 adet |
| Kadıhan | 2 adet |
| Muhtasar-ı Kadıhan | 1 adet |
| Muhtasar-ı Vikaye | 1 adet |
| Tenviru'l-Ebsar | 1 adet |
| Müeyyedzâde | 1 adet |
| Fetâvâ-yı Ankaravî | 2 adet |
| Fetâvâ-yı Hayriye | 1 adet |
| Tenkihu'l-Hamidiye | 2 adet |
| Kunye ma'a Gunye | 1 adet |
| Fetâvâ-yı Feyziye | 1 adet |
| Câmi'u'l-Fetâvâ | 1 adet |
| Hulasetu'l-Fetâvâ | 1 adet |
| Fetâvâ-yı Ali Efendi | 1 adet |
| Fetâvâ-yı Netice | 1 adet |
| Fetâvâ-yı Behcet | 1 adet |
| Eşduşî | 1 adet |
| Şir'atu'l-İslâm | 1 adet |
| Haleb-i Sağîr | 2 adet |
| Reşehat-ı Şerîf | 1 adet |
| Minhâcu'l-Abidin | 1 adet |
| Külliyât-ı Ebi'l-Beka | 1 adet |
| Ahterî | 1 adet |
| Terceme-i Kâmûs | 3 adet |
| En-Muzu'l-Ulûm | 1 adet |
| Taceddinli'ş-Şeyh Abdulgani Nabulsi | 1 adet |

*Balıklıgöl Rızvaniye*
*Bir ışık demetinde*
*Balıklar oynar niye,*
*Ve kaybolan külliye*
*Nerdedir Sabkıbiyye?*

*Balıklıgöl Rızvaniye*
*Işıklar huzme huzme*
*Görkemli bizim kale*
*Arkasında şeyh maksut*
*Ve yanında Çift kubbe*
*'Hamim' diyen dillerle*
*Parmaklar oynar niye?*

*'Hamim, hamim'*
*Dost İbrahim'i bildim*
*Eyyub'la sabreyledim*
*Elif, lam, mim, vav, he, ye..*
*İbrahim İbrahim*
*Kim seni tanımaz kim?*
*Rızvaniye Rızvaniye*
*Bir ışık demetinde*
*Balıklar oynar niye?*

**Hanifi Düşmez**

Kara Pınar ve Cıncıklı Hamam
*(Desen: Dr. Burhan Vural)*



# ŞANLIURFA ve İLÇELERİNDE VAKIFLARA AİT MİMARİ ESERLER

- Camiler - Mescitler
- Türbeler
- Hanlar
- Çarşılar
- Hamamlar

Dr. A. Cihat KÜRKÇÜOĞLU

# EYYÜBİYE İLÇESİ VAKIF CAMİLERİ VE MESCİTLERİ

## ARABİ CAMİİ

Kaleboynu Mahallesindedir. Bizans dönemine ait Aziz Mihail Kilisesi'nin yerine yapıldığı belirtilmektedir.[1] Minare kaidesinin batı tarafındaki H.1156/M.1743 tarihli kitabede caminin Muhammed Fazili tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir. Cami iç mekânına giriş kapısı üzerindeki aynı tarihli kitabede *"Cami'i ziba-yi Muhammed Fazıli"* (Muhammed Fazıli'nin güzel camisi) yazılıdır.

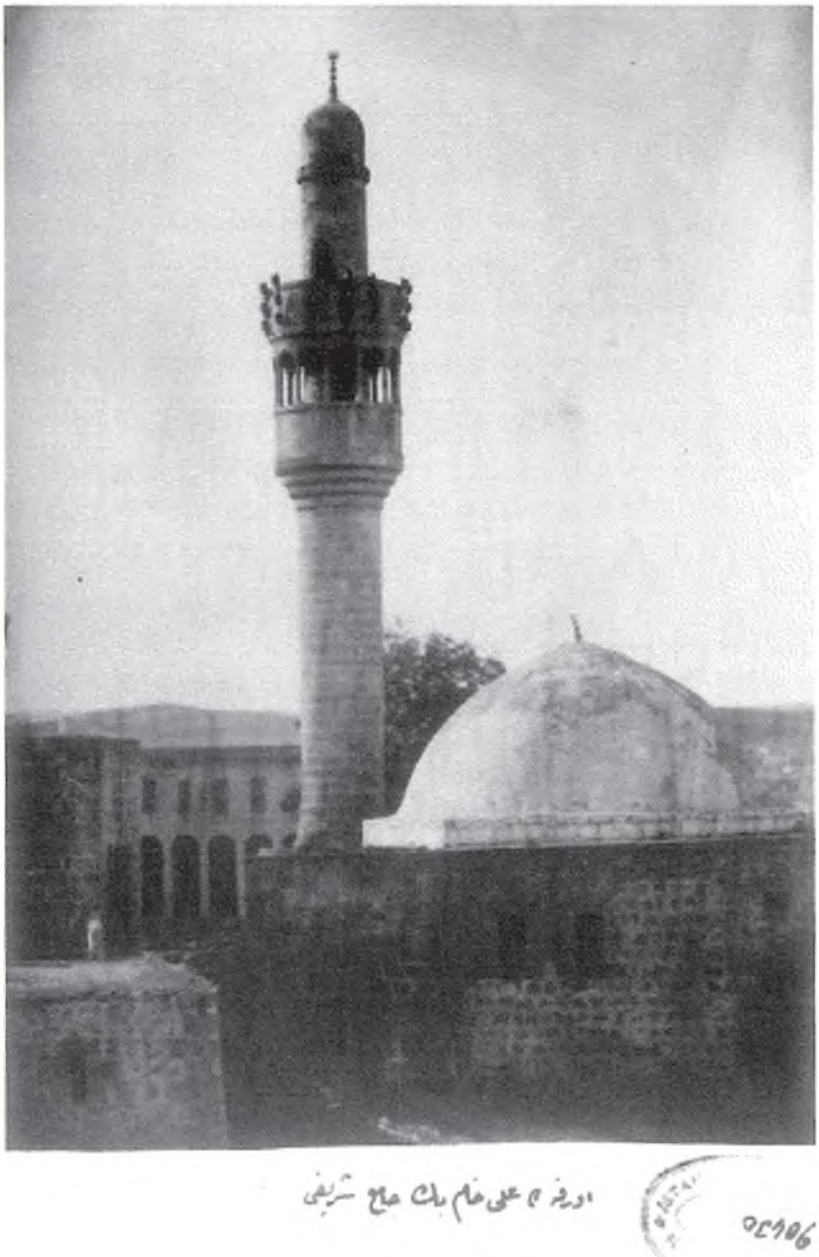

Fotograf 1. Arabi Camii. Fotografın altında Osmanlıca *"Urfa'da Ali Han Bey Camii Şerifi"* yazılıdır. *(İ.Ü.Merkez Kütüphanesi-Sultan II. Abdülhamid,* Yıldız Fotograf Albümleri'nden.)

Caminin esas adının Ali Han Bey Camii olduğu, bu kitabelerin Ali Han Bey Camii'nin onarımı sırasında yazıldığı Arabizade Muhammed Fazıli Efendi'nin cami için hazırlattığı H.1157/M.1743 tarihli vakfiyeden anlaşılmaktadır. Muhammed Fazıli Efendi bu vakfiyesinde, Urfa'da Ali Han Bey Camii'ni onararak minber, minare ve yanına bir de kütüphane yaptırdığını belirtmektedir. Muhammed Fazıli Efendi, onardığı bu camiye kendi adını vermiş, ancak cami halk arasında onun lakabı olan "Arabi Camii" adıyla anıla gelmiştir. Caminin ismi Hurufat Defterleri'nde H.1153/M.1740 tarihinden itibaren "Muhammed Fazlı Efendi Camii "olarak geçmektedir.[2]

Muhammed Fazıli Efendi'nin, Dabbakhane Camii avlusunun kuzeyindeki İbrahimiye Medresesi'ni yaptıran Şeyh Hacı Kasım Efendi oğlu Hacı İbrahim Efendi'nin en büyük oğlu olduğu H.1138/M.1725 ve H.1139/M.1726 tarihli vakfiyelerden anlaşılmaktadır.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilen caminin esası, orta kubbenin yanlara doğru tonozlarla genişlediği enine dikdörtgen plana sahip iken, 1953 yılındaki onarım sırasında örtü sistemi tamamen yıkılarak betonarme tabliye ile örtülmüştür. Bu onarım sırasında çapraz tonozla örtülü iki gözlü son cemaat yerine ve minareye dokunulmamıştır. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde muhafaza edilen II.Abdülhamid'in 1890 yıllarında çektirdiği ve "Yıldız Albümleri" olarak tanınan albümlerdeki "Urfa'da Ali Ham (Han) Bey Cami-i Şerifi" alt yazılı bir fotoğrafta bu cami kubbeli şekli ile görülmektedir.[3]

1 Judah Benzion Segal, *Edessa The Blessed City*, Oxford 1970, s.190,263.

2 Enver Karakeçili., Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazası (Vakıf Yapıları, Cemaatler, Meslek Grupları), Şurkav Yayınları, Şanlıurfa, 2017, sayfa, 29-31.

3 A.Cihat Kürkçüoğlu, *Yıldız Albümlerinde Urfa*, (Metin Düzeltmeleri ve İngilizce Çeviri: Prof.Dr.Zuhal Karahan Kara), Ankara, 2009, s. 50.

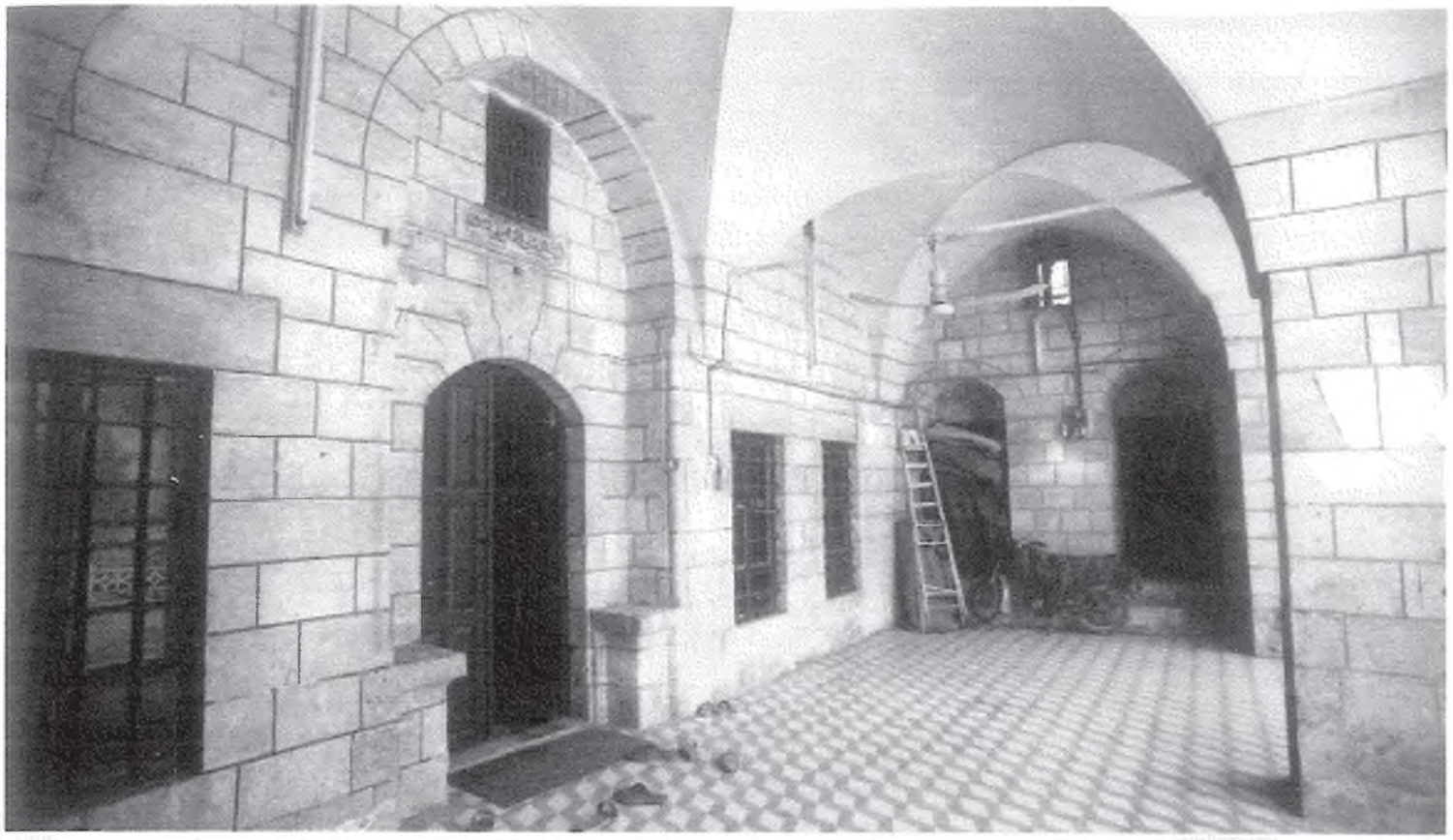

Fotograf 2. Arabi Camii son cemaat yeri.



Fotograf 3. Arabi camii minesi.

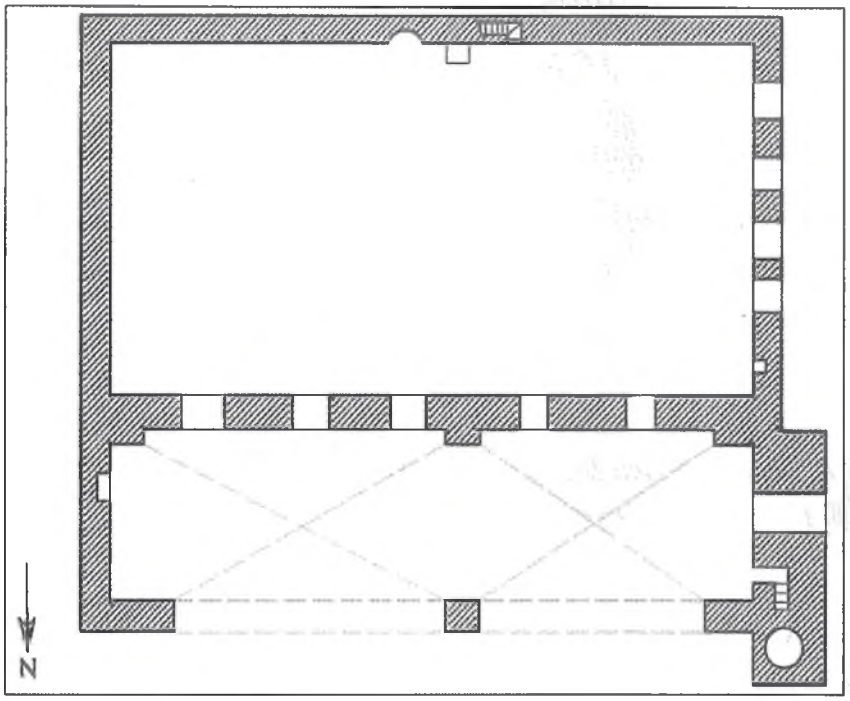


Plan 1. Arabi Camii planı.

Taş mihrap süslemesizdir. Minber, duvar içerisinden taş merdivenle çıkılan balkon şeklindedir. Kuzey batı köşedeki silindirik gövdeli, iki şerefeli minarenin birinci şerefesi ince sütunlar üzerine oturan sivri kemerlerle çevrelenmiştir. Üzeri kapalı olan bu şerefe kışın yağmurdan, yazın güneşten korunmak, bunun üzerindeki ikinci şerefe ise açık olup yağışsız ve güneşsiz havalarda kullanılmak amacıyla yapılmıştır. Külah kısmı küçük bir taş kubbe ile örtülü olan bu minare şekli Urfa'da tek örnektir.

**Camideki Kitabeler:**[4]

**Harim kapısı üzerindeki kitabe:**

*"Cami-i ziba-yı Muhammed Fazıli*

*sene 1156"* (M.1742)

Kitabe; "Muhammet Fazıli'nin güzel camii" anlamındadır.

**Minare kaidesinin batı cephesindeki kitabe:**

*"Cenab-ı sahib el-hayrat zi baht*

*Muhammed Fazıli pakize gevher*

*Fenasın fehm edüb mal-i cihanın*

*Hulûs ile olub bu hayre mazhar*

*Binaya eyledi sa'i firavan*

*Yapub bu cami'i ol ferhunde server*

*Güzel mevkide bu asâr-ı âlî*

*Minare beyine-i cay-i münevver*

*Müezzin her kaçan ehl-i salat'a*

*Sala etse ezan ile beraber*

*Cema'at her tarihin okurlar*

*Ta'ala şanuhu Allahü ekber*

*sene 1156"* (M.1742)

Kitabede şu anlamdadır: "*Saadetli hayrat sahibi, temiz mücevher Muhammed Fazili hazretleri, dünya malının yok olacağını anlayınca samimi bir kalb ile bu hayırlı işi yaptı. Binası için çok fazla çalıştı. O mutlu ulu kişi bu camii yaptı. Bu büyük eserin mevkii de güzeldir. Yerinin nurlu olduğuna minaresi şahittir. Her namaz vakti geldiğinde, müezzin ezanla birlikte sala da okusun. Cemaat de caminin tarihini (Ta'ala şanuhu Allahu ekber) de okusun.*" Son mısrada ebced hesabı ile H.1156/M.1743 tarihi düşürülmüştür.

4 Mahmut Karakaş., Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara, 2001, s.40-41.

## CABİR EL-ENSAR CAMİİ VE TÜRBESİ

Şanlıurfa merkez ilçeye bağlı Yardımcı (Cabir el-Ensar) Köyü'ndedir.

Camideki tek kitabe oldukça silik olduğundan inşa tarihi hakkında bir fikir vermemektedir.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan cami mihrap duvarı boyunca sıralanmış eş değerde dört kubbe ile örtülü enine dikdörtgen planlıdır. Kubbeler duvar payelerine oturmaktadır. Mihrap sade ve süslemesizdir. Duvara asılı ahşap minber son yıllarda yapılmış olup orijinalliği yoktur. Doğudaki kubbeli mekân bir duvar ve kapı ile cami mekânından ayrılmış olup burası Abdurrahman Dede Camii'nde olduğu gibi içerisinde bir mezarın yer aldığı türbe olarak kullanılmaktadır. Mezarda Cabir el-Ensar'ın (Cabir bin Abdullah) yattığına inanılmaktadır.



Fotograf 4. Cabir el-Ensar Camii ve Türbesi güney cephesi



Fotograf 5. Cabir el-Ensar Camii iç görünüm

Peygamber Efendimiz ile birçok savaşa katılan, O'nun vefatından sonra Şam'ın fethinde bulunan Cabir bin Abdullah'ın hicretten 16 yıl önce (M.607) Medine'de doğduğu, 697 yılında yine Medine'de vefat ettiği bilinmektedir. Bu zatın Hz.Ömer zamanında Harran ve Urfa'nın fethine katıldığı ve şehit düşen bir uzvunun gömüldüğü yere bu türbenin (meşhed) yapıldığına halk arasında inanılmaktadır.

Betonarme minare 1990'lı yıllarda köylüler tarafından yapılmıştır.

Harim kapısı üzerinde ve bu kapının doğusundaki pencerenin köşe sütunçeleri ile alınlığındaki geometrik ve bitkisel süslemeler Şanlıurfa köy camilerindeki tek süsleme örnekleri olması bakımından önemlidir.

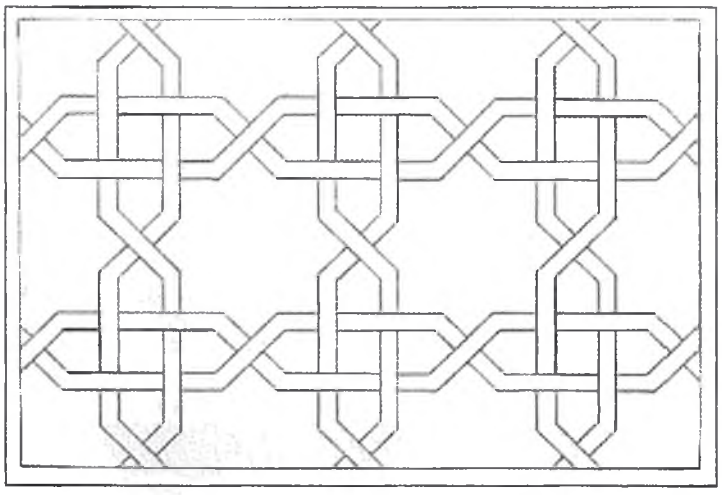

Şekil 1. Cabir el-Ensar Camii harim kapısı alınlığı süslemesi

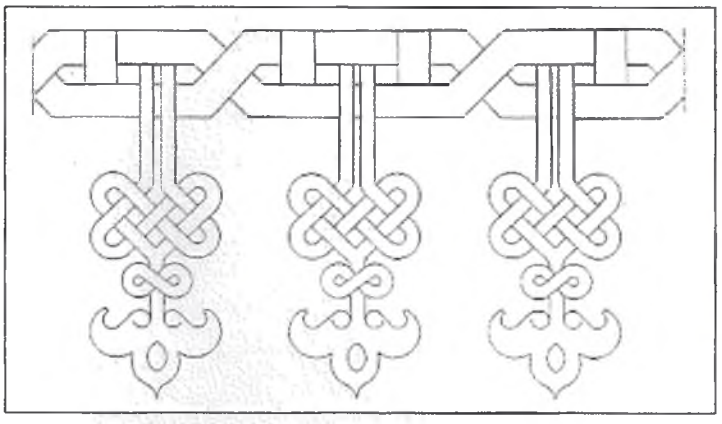

Şekil 2. Cabir el-Ensar Camii harim kapısı alınlığı süslemesi



Fotograf 6. Cabir el-Ensar Camii harim portali doğusundaki pencere pahı süslemesi

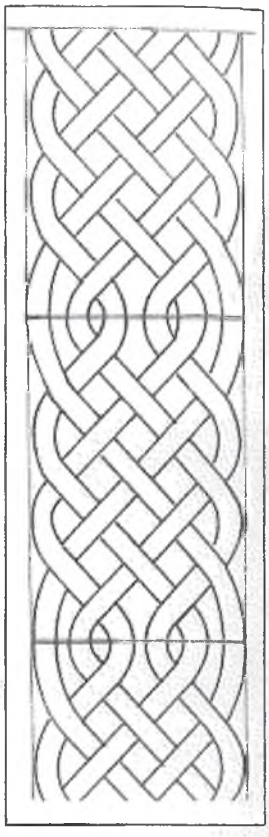

Şekil 3. Cabir el-Ensar Camii harim portali doğusundaki pencere pahı süslemesi çizimi.

**Harim Portali Süslemeleri:**

Kesme taşlardan zikzak kemerli olarak yapılmış harim portalinin alınlığında, yatay konumdaki iki şeritli örgünün her düğümünden aşağıya sarkan iki şerit ortada bir düğüm oluşturduktan sonra ters palmet motifi ile son bulmaktadır. Alınlıkta ayrıca, yatay ve dikey olarak kesişen iki şeritli örgülerin dörtlü düğümler ve sekiz kollu yıldızlar oluşturduğu bir kompozisyon yer almaktadır.

**Türbe Penceresi Süslemeleri:**

Harim portali doğusundaki pencere alınlığı, bir sıra halinde kesişen çemberlerin üst taraflarından birleşerek palmet motifleri ile son bulduğu geometrik-bitkisel karışımı kabartma bir bordür ile süslenmiştir. Pencerenin pahlarında altı şeritli kabartma örgü süslemesi bulunmaktadır.

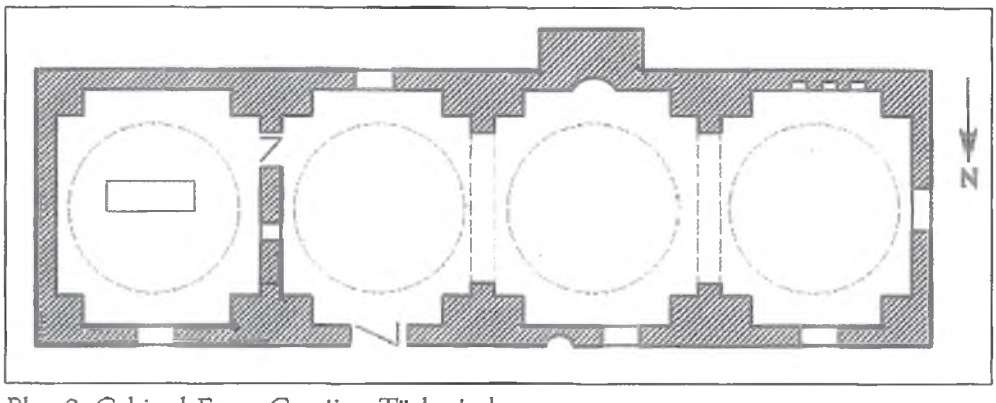


Plan 2. Cabir el-Ensar Camii ve Türbesi planı.

Cami ve türbenin restorasyonu Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2018 yılında tamamlanmıştır.

## ÇAKERİ CAMİİ

Pınarbaşı Mahallesi, Karapınar mevkiindedir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde bu camiden "Caygirli Camii" olarak bahseder ve içersinden Halil-ür Rahman suyunun geçtiğini söyler.[5] Bizans döneminde caminin yerinde bir tiyatro bulunmakta ve bundan dolayı yakınındaki sur kapısı "Tiyatro Kapısı" olarak adlandırılmaktaydı.[6] Hurûfât Defterleri'ndeki atama kayıtlarında onarımını yapan zata izafeten "Hacı Hüseyin Camii" olarak geçmektedir.[7]



Fotograf 7. 1900'lü yılların ortalarında Çakeri Camii ve çevresi. (Yağlıboya Tablo: Nihat Kürkçüoğlu)



Fotograf 8. Çakeri Camii Doğu cephesi.



Fotograf 9. Çakeri Camii son cemaat yeri.

Harim kapısının sağındaki H.930/M.1524 tarihli kitabede mescidin onarımının Muhammed Çakeri'nin oğlu Hacı Ali'nin yardımı ile yaptırıldığı yazılıdır. Cami mekânına giriş kapısı üzerindeki iki kitabeden altta olanında caminin H.1044 Zilkade/M.1635 Nisan tarihinde Ayaş oğlu Hacı Hüseyin tarafından tamir ettirildiği belirtilmiştir.

Avlunun güney kapısı üzerindeki H.1044 Zilkade/M.1635 Nisan tarihli kitabede caminin önce Şeyh Seyyid Muhammed Çakeri tarafından, daha sonra ise Sultan Ahmed (1603-1617) oğlu Sultan IV.Murad Han (1623-1640) devrinde Ayaş oğlu Hacı Hüseyin tarafından onarıldığı belirtilmiştir.[8]

Harran Kapı mezarlığındaki bir mezarın baş şahidesinde; mezarda yatanın Çakeri Hacı Eyyüp oğlu Hacı Muhammed olduğu, ayak şahidesinde ise hicri Şaban 1007 (Miladi Şubat 1599) tarihinde vefat vefat ettiği yazılıdır. Bu mezar taşından "Çakeri" ailesinin 16.-17. yüzyılda Urfa'da yaşadığı anlaşılmaktadır.[9] "Çakeri" köle anlamına gelmektedir.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilen cami mihrap duvarı boyunca enine dikdörtgen planlı yapıda orta kısım tromplu büyük bir kubbe, bunun doğusu pandantifli iki küçük kubbe ile örtülüdür. Kubbeler ortada mihrap ekseninden doğuya kaymış T şeklinde bir payeye, diğer yanlarda duvarlara oturmaktadır. Caminin bu planı Urfa Nimetullah Camii'ne benzemekte, ancak Nimetullah Camii'nde ortada iki payeye oturan ana kubbenin batısında yer alan iki kubbe Çakeri Camii'nde yoktur.

Dilimli kemerli ve mukarnas kavsaralı mihrap son zamanlarda fayansla kaplanmış, ancak Vakıflar Genel Müdürlüğünce 2001 yılında yapılan restorasyon sırasında tekrar orijinaline dönüştürülmüştür. Balkon şeklindeki minbere kıble duvarı önündeki ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Cami mekânına giriş kapısı üzerindeki betonarme müezzin mahfili 2001 yılındaki restorasyon sırasında orijinal şekli olan ahşaba dönüştürülmüştür.

5 Atsız (Hazırlayan), Evliya Çelebi Seyahatnamesi Seçmeler, İstanbul, 1972, s.216.

6 Judah Benzion Segal, Edessa The Blessed City, Oxford 1970, s.263

7 Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazası (Vakıf Yapıları, Cemaatler, Meslek Grupları), ŞURKAV Yayınları, Şanlıurfa, 2017, sayfa, 54.

8 Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 51,52.

9 Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 53.

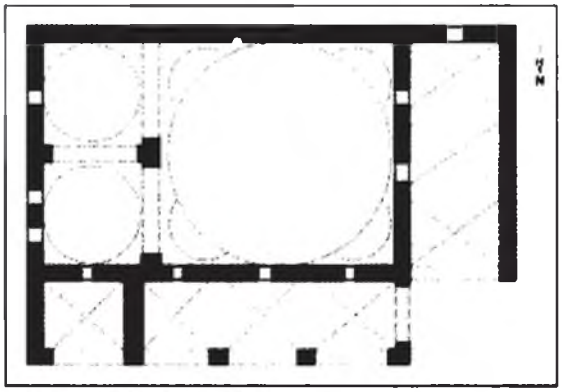

Plan 3. Çakeri camii planı.

Çapraz tonozlarla örtülü dört gözlü son cemaat yeri önde dört bağımsız payeye, doğuda duvar payesine oturmaktadır. Cami kapısı kapısı son yıllarda fayanslarla kaplanmış, ancak bu fayanslar 2001 restorasyonunda kaldırılmıştır. Sivri külahlı minber minare son cemaat yerinin batı payesi üzerinde yer almaktadır.

**Camideki Kitabeler**[10] **:**

**Harim Kapısı sağındaki kitabe:**

*"Ammere hazihi'l- mescid el-mübarek biavni Hacı Ali ibni Muhammed Çakeri Gafarallahu lehu ve livalideyhi fi seneti tarihihu selesine ve tis'a mie"* (H.930/M.1524)

Kitabede; Bu mübarek mescidin onarımı Muhammed oğlu Hacı Ali'nin yardımı ile yapılmıştır.Allah onu ve ebeveynini mağfiret etsin. Sene H.930 (M.1524)" yazılıdır.

**Harim kapısı üzerindeki birinci kitabe :**

*"Fi eyyam sultan Murad Han İbni sultan Ahmed Han"*
Kitabede; "Sultan Ahmed oğlu Sultan Murad Han zamanı" yazılıdır.

**Harim kapısı üzerindeki ikinci kitabe:**

*"Haza mimmâ inşâehu sahibü'l hayr ve'l hasanat mut'i lizekati ve's- sadakati*
*Eskenehullahu fi'l- cinâni'l-âliyâyat el-ku'ud ve zerefetü fi'l- gurefati*
*el Hac Hüseyin bin Ayaş fi şehri zi'l-ka'detü ve fi*
*seneti erba'a ve erba'ine ve elf"* (H.1044 Zilkade/M.1635 Nisan)

Kitabede; "Bunu inşa eden hayır ve hasenat sahibi, zekâtını ve sadakasını veren , Ayaş oğlu Hacı Hüseyin'dir. Allah kendisini yüksek cennetlerde güzel ve hoş odalarda oturtsun. H.1044 senesi, Nisan ayı" yazılıdır.

**Avlunun güney kapısı üzerindeki kitabe:**

*"Sabıken ammere haza'l cami' es-seyyid şeyh Muhammed el-Çaker rahmetullahi ala ve ceddedehu*
*el-hac Hüseyin ibni Ayaş fi eyyam is- Sultan Murad Han ibni*
*es-Sultan Ahmed han fi şehri zi'lkade senetü erba'a*
*erba'ine ve elf.es- sebebü'l- hayrat el-Hac İbrahim*
*İbni Mehdi"* (H.1044 Zilkade/M.1635 Nisan)

Kitabede; Caminin daha önce Seyyid Şeyh Muhammed Çaker tarafından onarıldığı, sonradan Ayaş oğlu Hacı Hüseyin tarafından Sultan Ahmed (1603-1617) oğlu Sultan IV.Murad Han (1623-1640) devrinde zilkade 1044 (M.Nisan 1635) tarihinde ikinci kez tamir edildiği ve bu hayra Mehdi oğlu Hacı İbrahim adındaki yapı ustasının sebep olduğu belirtilmiştir.

**Abdest alma eyvanı payesinin güney tarafındaki kitabe:**

*"Sahib el-hayrat ve'l-hasanat*
*.....*
*Gaybden geldi bir nidâ-i tarih*
*Nihayet.....ali.....ab*
*Sene....."*

Abdest alma eyvanının yapımı ile ilgili olan bu kitabe yer yer silik olduğundan tam okunamamış ve tarihi tespit edilememiştir. Ancak mevcut yazılardan "Hayır ve iyilik sahibi,...gaibden bir tarih sesi geldi" anlamı çıkarılmıştır.

10 Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 51-55

## ÇAMURLU KÖYÜ HACI HASAN AĞA CAMİİ

Şanlıurfa merkez ilçeye bağlı Çamurlu Köyündedir.



Fotograf 10. Hacı Hasan Ağa Camii girişinde Hacı Hasan Ağa ve hanımının mezarları *(Restorasyondan önce)*

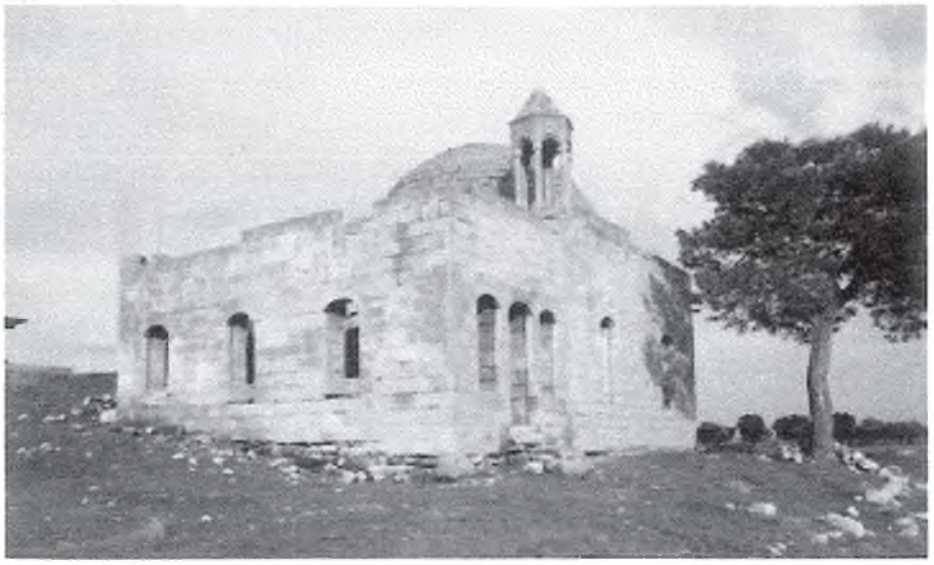

Fotograf 11. Hacı Hasan Ağa Camii güney batıdan görünüm. *(Restorasyondan önce)*

Kitabesi bulunmadığından ve her hangi bir kaynakta inşası ile ilgili bilgi yer almadığından inşa tarihi bilinmemektedir. Caminin giriş cephesi önündeki iki mezardan H.1335/M.1917 tarihli olanı camiyi yaptırdığı söylenilen Hacıkâmilzade Hacı Hasan Ağa'ya diğeri ise hanımına aittir.

Hacı Hasan Ağa, bugünkü Haşimiye meydanına adını veren ve o meydanda 1958 yılına kadar bulunan çarşıları yaptıran Hacı Haşim Efendi'nin kardeşidir. Bediüzzaman mezarlığında medfun Nakşibendi tarikatı halifesi Kerküklü Şeyh Adurrahman Efendi ve Nadir Efendi 1890 yıllarında Kerkük'ten Urfa'ya geldiklerinde Çamurlu Köyü'nde uzun bir süre Hacı Hasan Ağa'nın misafiri olmuşlardır.[11]

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan cami, yaklaşık 7x7 M. boyutundaki kare mekânın üzerini örten tek kubbeli bir plana sahiptir. Kubbe dışarıdan sekizgen kasnaklıdır.

Yarım yuvarlak niş şeklindeki taş mihrap sade ve süslemesizdir. Mihrap üzerindeki minber iki adet kısa taş konsolun üzerine yerleştirilmiş ileriye taşkın ağaç kütüklere oturmaktadır. Minbere çıkışı sağlayan ve ahşap olduğu tahmin edilen merdiven günümüzde yoktur. Minber ise harap vaziyettedir.[12]

Caminin esas giriş kapısı kuzey cephedir. Doğu ve batı cephelerde ayrıca iki giriş kapısı daha bulunmaktadır. Caminin güneybatı köşesi üzerindeki minber minare, altı sütun üzerine oturan piramidal külahlıdır. Minareye batıdaki giriş kapısının yanından, caminin batı duvarı içersindeki taş merdivenle çıkılmaktadır. Kuzey cephedeki giriş kapısının sağında ve solunda birer, mihrabın sağında ve solunda birer olmak üzere camide toplam 4 pencere bulunmaktadır.

11 Bu bilgiler Urfa eşrafından Yusuf Demirkol'dan alınmıştır.

12 A.Cihat Kürkçüoğlu, *"Şanlıurfa Köy Camileri"*, ŞURKAV Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi, sayı 2, Şanlıurfa, 2008, s. 22.



Fotograf 12. Hacı Hasan Ağa Camii iç görünüm (Restorasyondan önce).

Caminin batı cephesine bitişik olarak cami ile bağlantılı bir imam odası yapılmıştır. Üzerinin ağaç direkler üzerine düz toprak damla örtülü olduğu anlaşılan bu odanın girişi güney cephedendir. Odadan camiye ise caminin batı cephesindeki kapıdan olmaktadır. Bu odanın tavanı günümüzde tamamen çökmüş bir durumdadır.

Köy tüzel kişiliği mükiyetinde olan, yıllardan beri kaderine terkedilmiş harap bir vaziyette ve içinde koyunlar otlayan cami Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün girişimleri ile Vakıflar Genel Müdürlüğü mülkiyetine alınmış, 2018 yılında restorasyonu tamamlanarak ibadete açılmıştır.

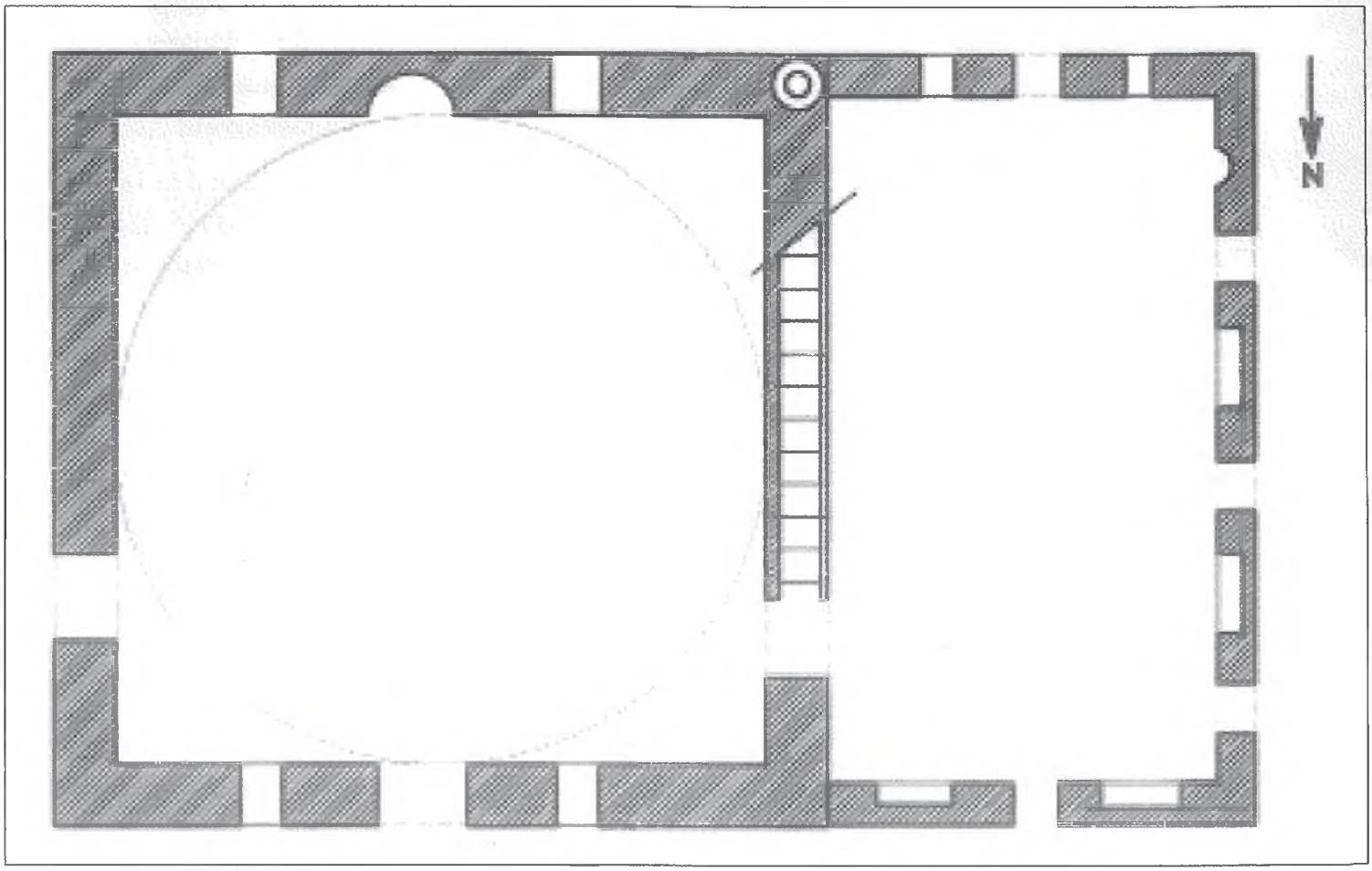


Plan 4. Hacı Hasan Ağa Camii planı.

## ÇARHOĞLU KARDEŞLER (MEŞARKİYE) CAMİİ

Türk Meydanı yakınında yer alan bu caminin yerinde "Meşarkiye" adında bir caminin bulunduğu vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Ancak meşarkiye caminin planı hakkında elimizde herhangi bir bilgi yoktur. Ahmet adında bir şahıs Şevval 1124 (M.1712) tarihli dilekçesinde, dedelerinin 200 seneden beri Meşarkiye Camii'nin mütevellisi olduğunu, kendisinin mütevelli olarak yevmiye dört akçe aldığını belirtmektedir.[13] Bu dilekçeden, caminin 16. yüzyıl başlarında, Urfa'nın Osmanlı topraklarına katıldığı yıllarda yapıldığı anlaşılmaktadır.

Meşarkiye Camii'nin 1956 yılında yıktırılarak yerine Muhammed ve Ali Çarhoğlu kardeşler tarafından bu günkü Çarhoğlu Kardeşler Camii'nin yaptırıldığı avlunun cadde tarafındaki kapısı üzerinde yazılı *"Muhammed-Ali Çarhoğlu Kardeşler Camii, 1375 fi şehri Şaban"* kitabede belirtilmiştir.

Bu kardeşlerden Muhammed Çarhoğlu ayrıca 1965 yılında Urfa'daki Mar George Kilisesi'ni de *"Circis Peygamber Camii"* ne dönüştürmüştür.



Fotograf 13. Çarhoğlu Kardeşler Camii son cemaat yeri.



Fotograf 14. Çarhoğlu Kardeşler Camii iç görünüm.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilen Çarhoğlu Kardeşler Camii, mihraba paralel iki sahınlı dikdörtgen bir plana sahiptir. Her sahın üçer çapraz tonozla örtülü olup, tonozlar ortada iki dikdörgen payeye, yanlarda duvar payelerine oturur. Önde dört payeye oturan üç gözlü son cemaat yerinin her gözü birer çapraz tonozla örtülüdür. Son cemaat yerinin yanlara açılan kemerlerinden doğuda olanı sonradan örülerek pencereye dönüştürülmüş, batı olanı ise camekânla kapatılmıştır.

İki yanı burmalı sütunlu taş mihrabın üzerinde yazılı *"Küllema dehale aleyha zekeriyyel mihrabe vecede indeha rızka"* ayetinin (Al-i İmran, 3/37) yukarısındaki üçgen alınlığın ortasında yuvarlak istif edilmiş *"Maşaallah"* yazısı bulunur.

Mihrabın sağ tarafında önde yuvarlak iki sütuna oturan, üzeri yarım kubbeli, duvardan balkon şeklinde çıkan minber bulunur. Minbere, yandaki pencereden duvar içersine açılan merdivenle çıkılır. Minber kompozisyonun simetrisi mihrabın sağ tarafına vaiz nişi olarak yapılmıştır. Minber ve vaiz nişinin simetrik bu kompozisyonu eski Ömeriye Camii'ni örnek almıştır.

Silindirik gövdeli, tek şerefeli, sade ve süslemesiz minare caminin güney batı köşesindedir.

Caminin dikdörgen pencerelerinin üzerinde yuvarlak kemerli, küçük birer pencere daha bulunmaktadır.

13 Ziya Kazıcı., *"Osmanlı Belgelerine Göre Urfa'daki Vakıf Hizmetleri"*, *Güneydoğu Gazetesi*, 8-10 Haziran 1998 sayıları, Şanlıurfa.

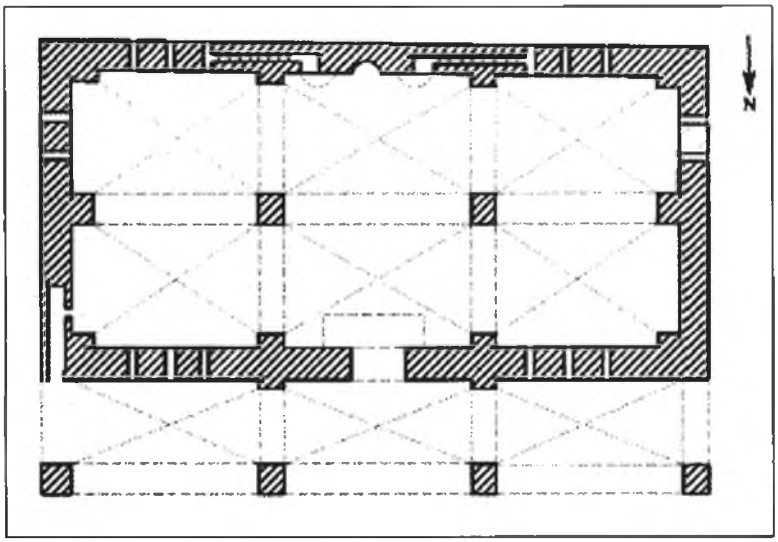


Plan 5. Çarhoğlu Kardeşler Camii planı.

Cami iç mekânının doğu duvarının kuzey kesimi içinde bir kapı ile geçilen küçük bir çile (itikâf) odası bulunmaktadır. Bu odaya giriş ayrıca son cemaat yerinin güney doğu köşesinden olmaktadır. Böyle bir itikâf odası ayrıca Mevlid-i Halil mescidinde de bulunmaktadır.

Cami duvarlarına; Urfalı ünlü hattat Muhammed Behçet Arabî tarafından yazılan, ayetler, hadisler, Allah'ın sıfatları, Peygamberimizin adları, hadis şerifler, 12 İmam'ın adlarından oluşan yazılar işlenmiştir. Bu yazılar adeta camiye bir hat eserleri müzesi görünümü vermiştir.

**Camideki Kitabeler:**[14]

**Avlunun cadde tarafındaki kapısı üzerindeki kitabe:**

*"Muhammed - Ali Çarhoğlu Kardeşler Camii*
*1375* (M.1956) *fi şehri Şaban"*

**Cami avlusundaki 10 satırlık kitabe:**

Bu kitabede caminin 1375/ 1955 tarihinde Muhammed Çarhoğlu tarafından yeniden canlandırıldığı (ihya edildiği) yazılıdır. Kitabe metni şöyledir:

*"Çarhoğlu adiyle olsun şöhret*
*Âlemde mi şu beka-yi nazife*
*Muhammed Çarhoğlu etdi ihya*
*Me'cur ola hizmet-i münife*
*Kılmış hasenata çünkü memur*
*Hak Adem'i eyleyub halife*
*Kullukda devam ederse mutlak*
*Kuvvetle neyyir ümmet-i za'ife*
*Tarihini gûş eden ahali*
*Dahil ola mescid-i şerife*
*1375" (1955).*

14 Mahmut Karakaş., a.g.e., s, 56.

## DABBAKHANE CAMİİ

Dabbakhane Mahallesindedir. Cami avlusunun batı kapısı üzerinde yer alan ve son yıllarda araştırmacı yazar Mahmut Karakaş tarafından fark edilerek üzerindeki sıvası temizlenen kitabede; "*Bu mübarek cami'i şerif Sultan Süleyman (1520-1566) oğlu Sultan Selim II. (1566-1574) zamanında H.975 (M.1568) tarihinde yaptırılmış ve tamamlanmıştır*" yazılıdır. Avlunun kuzeydoğusundaki şadırvan eyvanının güneyindeki örülmüş olan kapının H.970/M.1562 tarihli kitabesinde Behram Paşa'nın adı geçmektedir. Buradan, Behram Paşa tarafından 1562'de inşasına başlanılan caminin 1568'de tamamlandığı tahmin edilmektedir. 1563 tarihinde Diyarbakır Beylerbeyi olan Halhallı Behram Paşa, 1560 tarihinde Urfa Gümrük Hanı'nı da yaptırmıştır.

1523 tahririnde "Mescid-i Debbağhane" adında bir mescid adı geçmektedir[15]. Bu mescidin Çakeri Camii doğu yakınında yer alan, sile çukurlarında derilerin tüylerinden temizlendiği *"aşağı dabbakhane"*de ayrı bir mescit olduğu tahmin edlmektedir. Kırk-elli yıl önce yıkılarak yerine ev yapılmış olan bu mescidin duvar izleri 1978 yılında Sanat Tarihçisi Cihat Kürkçüoğlu tarafından tespit edilmiştir. 50-60 yıl öncesinde faaliyette olan *"Aşağı Dabbakhane"* de evler altında kalmıştır.

Caminin güney cephe duvarı üzerindeki kitabede Sultan Murad'ın oğlu Sultan Mehmed Han zamanında (1595-1603) Abdullah oğlu Ramazan Ağa tarafından onarıldığı yazılıdır. Avlunun güney kapısı üzerindeki H.1173/M.1759 tarihli kitabede kapının Bihsevi Ağa tarafından onarıldığı belirtilmiştir. Diğer bir onarım kitabesi de H.1305/M.1887 tarihli olup son cemaat yerinin onarımı ile ilgilidir.



Fotograf 15. Çevresiyle birlikte Dabbakhane Camii

15 Ahmet Nezihi Turan., XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı, Şanlıurfa, 2005, s. 160.

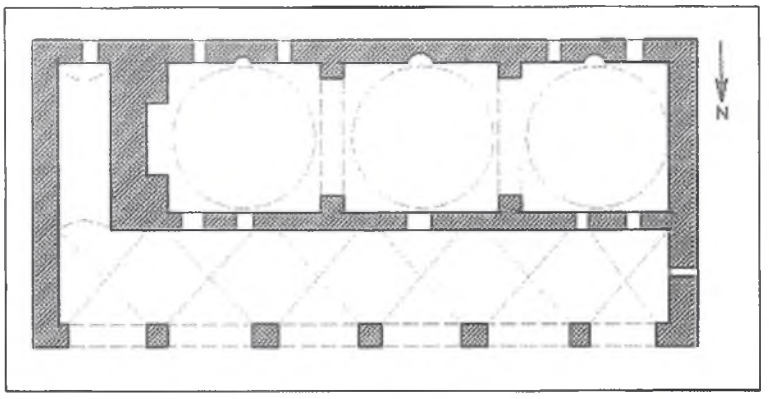


Plan 6. Dabbakhane Camii planı



Fotograf 16. Dabbakhane Camii iç görünüm.

Cami, enine dikdörtgen planlı yapı mihraba paralel sıralanmış eşdeğerde üç kubbe ile örtülüdür. Kubbelere geçiş pandantiflerledir. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cami mekânının doğu tarafında kadınlar mahfili yer almaktadır. Buraya çıkış, son cemaat yerinin doğudaki gözünden merdivenli bir kapı ile olmaktadır. Kapının üzerinde okunamayan bir kitabe bulunmaktadır. Kadınlar mahfili ahşap bir kafes ile camiden ayrılmış iken 1990'lı yılların başlarında yapılan restorasyon sırasında bu kafes kaldırılarak yerine duvar örülmüş ve oda haline getirilen mahfilin cami ile ilişkisi kesilmiştir.

Kesme taş mihrap sade ve süslemesiz olup kavsarası mukarnaslıdır. Balkon şeklindeki minbere duvar içersinden merdivenle çıkılmaktadır. Ahşap müezzin mahfilinden harim kapısı üzerinden son cemaat yerine balkon şeklinde açılan mükebbire[16] Urfa camilerinde tek örnektir.



Fotograf 17. Dabbakhane Camii mükebbiresi

Çapraz tonozlara örtülü altı gözlü son cemaat yeri ön tarafta beş payelidir.

Caminin kuzey batı köşesinde tek şerefeli minare yer almaktadır. Bu minare, Urfa minareleri içerisinde en çok taş süslemeli minare olma özelliğine sahiptir. Minarenin alt bölümü sekizgen, orta bölümü silindirik, yukarı bölümü onikigen formdadır. Üst bölüm yatay bir kaval silme kuşakla ayrıca ikiye ayrılmıştır. Alttaki sekizgen gövdeyi, iki şeritli yatay örgülerin minare köşesinde dikey ve düşey şekilde birleşerek oluşturdukları dört şeritli kabartma bir örgü çevreler. Silindirik olan orta bölümde, kabartma iki palmet bordürü arasına negatif oyma tekniğinde sekizgen yıldızlar işlenmiştir. Yukarıdaki onikigen gövdenin alt bölümü, onikigenin her yüzünde sıçandişi bordürün çevrelediği sağır kemerlerle dekore edilmiştir. Yatay kaval silme kuşağın üzeri balıksırtı motifi ile süslenmiştir. Balıksırtı motifi ile şerefe mukarnaslarının arasına, sekizgenin her yüzünde, bir sürahiden çıkan haşhaş dalları (hayat ağacı) kabartmasına yer verilmiştir.

Minare gövdesine yer yer altıgen çini panolar yerleştirilmiştir. Dabbakhane Camii'nin minaresinde ve son cemaat yerinde yer yer altıgen çini panoların kullanılmış olması, Osmanlı çini sanatının dorukta olduğu 16.yüzyılın bir özelliğinin yansıması olarak değerlendirilebilir.

16 Mükebbire: Camilerde müezzinlerin, son cemaat yerlerinde namaz kılan halka, imamın tekbirlerini tekrar etmek üzere bulundukları çıkıntılı balkon.



Fotograf 18. Dabbakhane Camii. Fotografın altında Osmanlıca *"Urfa'da meydan Camii şerifi'nin resmidir"* yazılıdır.



Fotograf 19. Dabbakhane Camii minaresi

Dabbakhane Camii minaresi ile Siverek Ulu Camii minaresi arasında bazı benzerlikler dikkati çekmektedir. H.982/M. 1574 tarihli Siverek Ulu Camii minaresi üzerindeki altıgen çini panolar, bir sürahiden çıkan haşhaş bitkisi kompozisyonları, minarenin aşağı bölümünün onikigen oluşu bu benzerliğin başlıcalarıdır. Buna dayanarak, Dabbakhane Camii minaresini 1568'de yapan ustanın bundan altı yıl sonra 1574 yılında Siverek Ulu Camii minaresini yaptığı söylenilebilir. Zengiler dönemine ait (12.yüzyıl) Şanlıurfa Pazar Camii minaresinin Dabbakhane Camii minaresine öncülük etmiş olmalıdır.

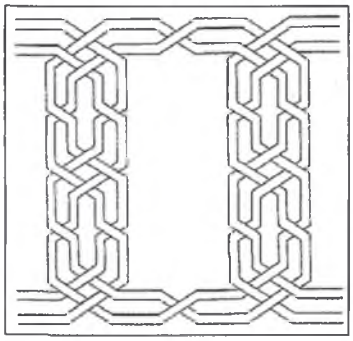

Şekil 4. Dabbakhane Camii minaresinde örgü motifi.

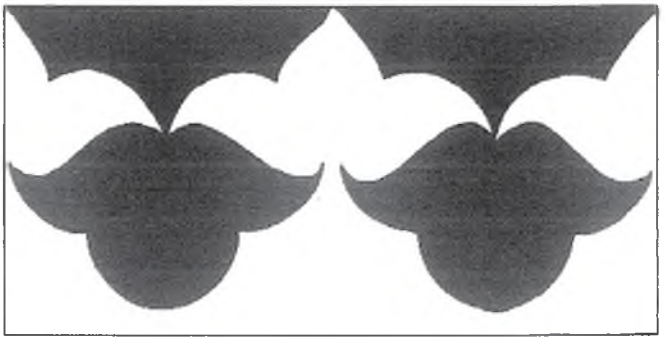

Şekil 5. Dabbakhane Camii minaresinde palmet bordürü.

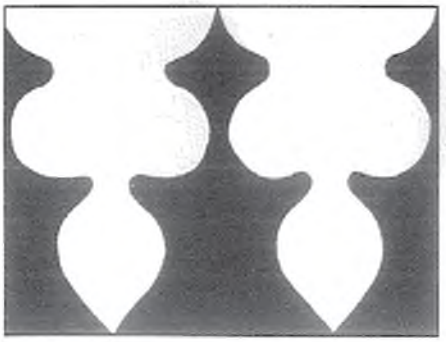

Şekil 6. Dabbakhane Camii minaresinde palmet bordürü

Cami avlusuna, batıdan ve güneyden üzerleri geometrik taş süslemeli kapılardan girilir. Esas kapı batı kapısıdır. Eyvan şeklindeki bu kapının kemer taşlarında yan yana dizilmiş palmetlerden oluşan bir süsleme yer almaktadır. Her iki palmetin yaprakları arasındaki boşluklarda ters vaziyette palmetler oluşmuştur. Kapı alınlığında ma'kılı tarzında dört defa "Ali" yazılı kare bir rozet bulunmaktadır. Bu rozetin altındaki kitabe kartuşunun iki yanına, simetrik çatallı rumilerin geçmesinden oluşan birer palmet motifi işlenmiştir. Kapı eyvanının iki yanındaki mihrabiyelerin üzerinde, yan yana sıralanmış ters palmetlerden oluşan bir bordür vardır. Güneydeki mihrabiyenin üzerinde ayrıca, dikey ve çapraz kırık çizgilerin kesişmesinden altı kollu yıldızlar ve altıgen boşlukların oluştuğu bir kompozisyon yer alır. Kuzeydeki mihrabiyenin üzerinde ise yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen kabartma bir süsleme bulunur.

Avlunun küçük ölçüdeki güney kapısı lentosu üzerine, aynı boydaki tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen kabartma tekniğinde bir kompozisyon işlenmiştir.

Cami avlusunun kuzeydoğusunda çapraz tonozlu, batıya bakan eyvan şeklindeki şadırvan bulunur. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde muhafaza edilen, II.Abdülhamid'in 1890 yıllarında çektirdiği ve "Yıldız Albümleri" olarak tanınan albümlerdeki bir fotoğrafta bu mekânın üzerinin kesme taştan kaburgalı kubbe ile örtülü bir oda olduğu görülmektedir.[17] Kubbeli bu oda H.1398/M.1977 tarihinde yıkılarak çapraz tonozlu eyvan şadırvana dönüştürülmüş, odanın güney taraftaki kitabeli kapısı örülerek iptal edilmiştir.

Cami avlusunun güney batı köşesinde, avlunun batı kapısının güneyinde Hafız Muhammed Selim Efendi'nin türbesi bulunur. Türbenin kitabesinde Mevlana Halid-i Bağdadi'nin halifelerinden olan Hafız Muhammed Selim Efendi'nin H.1277/M.1860 tarihinde vefat ettiği, türbesinin H.1298/M.1880 tarihinde Hüseyin Ferideddin Efendi tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Bu türbenin batısına bitişik çeşme de, kitabesine göre aynı zat tarafından yaptırılmıştır. Caminin restorasyonu Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 2017 yılında tamamlanmıştır.

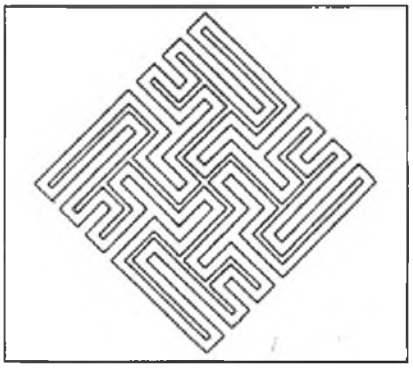

Şekil 7. Dabbakhane Camii avlusu batı kapısı üzerinde ma'kılı tarzında dört defa "Ali" yazısı.

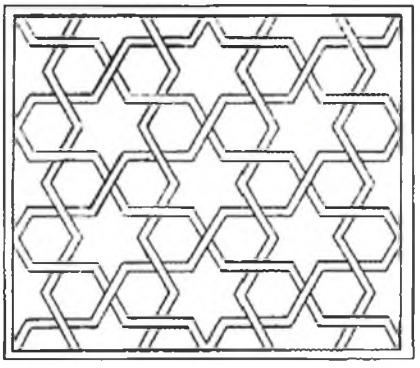

Şekil 8. Dabbakhane Camii Avlusu batı portalinin yan Duvarında geometrik süsleme.

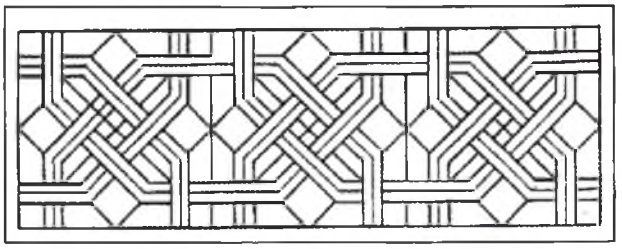

Şekil 9. Dabbakhane Camii avlusu batı portalinin yan duvarında geometrik süsleme

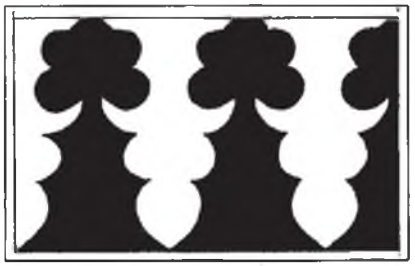

Şekil 10. Dabbakhane Camii avlusu batı portalinin yan duvarında palmet dizisi.

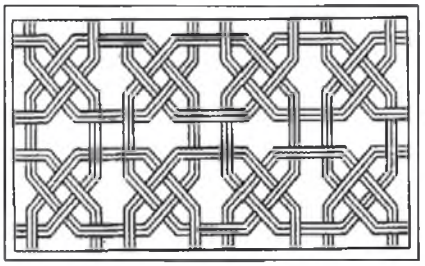

Şekil 11. Dabbakhane Camii Avlusu Güney batı kapısı lentosunda geometrik süsleme.

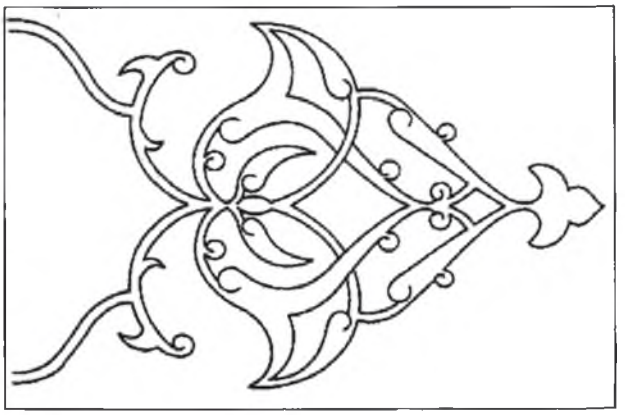

Şekil 12. Dabbakhane Camii son cemaat yeri batı duvarındaki kitabe kartuşunda Rumilerden oluşan palmet motifi.

17 A.Cihat Kürkçüoğlu, *Yıldız Albümlerinde Urfa*, (Metin Düzeltmeleri ve İngilizce Çeviri: Prof.Dr.Zuhal Karahan Kara), Ankara, 2009, s. 52.

**Camideki Kitabeler**[18]**:**

**Avlunun kuzey-doğusundaki şadırvan eyvanının güneydeki örülmüş kapısının kitabesi:**

*"Hazreti Behram Paşa mukaddem*

.....

*Azerhani masumane muhbir namdarruh (?)*

*İcabet eyledi zamane devlet u ikbalde*

*Sene 970"* (M.1562).

Oldukça bozuk olan bu kitabenin ikinci satırı tamamen silinmiş, üçüncü satır ise bozukluğundan dolayı anlamsız kelimeler oluşturmuştur. Sadece birinci satırdaki *"Behram Paşa"* ismi sağlam durmakta ve H.970 (M.1562) tarihinin geçtiği dördüncü satır tam okunabilmektedir.

**Avlunun batı kapısı kitabesi:**

*"Kad vaka'a'l-firağ min benae haza'l-cami'i'ş-şerif el-mübarek*

*Fi zamani's-Sultan Selim ibni Sultan Süleyman sene ve tarih 975"* (M.1568).

Üzeri sıva ile kapatılmış olan bu kitabe, araştırmacı-yazar Mahmut Karakaş tarafından tespit edilerek temizlenip açığa çıkarılmış ve okunmuştur. Caminin inşa tarihini veren kitabede; Bu mübarek cami-i şerif'in Sultan Süleyman (1520-1566) oğlu Sultan Selim II. (1566-1574) zamanında H.975 (M.1568) tarihinde yaptırıldığı ve tamamlandığı yazılıdır.

**Cami güney cephesi duvarındaki kitabe:**

*"Ammere haza'l cami'iş-şerif el-rıdaenlillah el-melik el-lattaf ahakk-i derci'l-adil ila rahmetillahi ta'ala. Fahrü'l-akran Ramazan Ağa ibni Abdullah fi eyyami adaleti's-sultan ibni's-sultan ibni Sultan Ahmed ibni Muhammed Han."*

Kitabede; Caminin, Sultan Muhammed (1595-1603) oğlu Sultan Ahmed I. (1603-1617) han'ın saltanatı zamanında, Abdullah oğlu Ramazan Ağa tarafından onarıldığı ifade edilmiştir. Bu kitabe, caminin en eski tarihli onarım kitabesidir.

**Avlunun Güney Kapısı Kitabesi:**

*"Ammare hazihi bab el-cami eş-şerif*

*Muhammed Bihsevi Ağa sene 1173"* (M.1759)

Muhakkak hattı ile yazılmış olan bu kitabede, Muhammed Bihsevi Ağa'nın H.1173 (M.1759) tarihinde bu kapıyı onardığı belirtilmektedir.

**Son Cemaat Yeri Kitabesi:**

*"Maşaallu kâne*

*La İlahe İllallah Muhammededün Resulallah 1305"* (M.1887).

Bunun hemen altındaki son cemaat yerinin onarımı ile ilgili kitabede;

*"Haza tamiru sun'uhu sene 1305 ve şehri şevvalı şerif"* yazılıdır.

**Minare kaidesinin cami avlusuna bakan doğu cephesindeki kitabe:**

*"Hasbunallah tamir oldu minare. Sahib-i tamir Seyyid Muhammed bin Hüseyin Namdar."*

Kitabede; Minarenin Hüseyin Namdar oğlu Seyyid Muhammed tarafından onarıldığı belirtilmiştir. Ancak tarih yazılmamıştır.

**Kadınlar Mahfilinin Merdivenle Çıkılan kapısı kitabesi:**

Kapının lento taşındaki tek satırlık kitabe oldukça silik olduğundan tam okunamamıştır. Sadece son kısımdaki *"...Salavatullahu aleyhil ecmain"* okunabilmektedir.

18 Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 57-60.

## FIRFIRLI CAMİ

Vali Fuat Bey Caddesi'ndedir. Protestan kilisesi olup, Oniki Havvari Kilisesi olarak da bilinmektedir.[19] Kitabesi bulunmadığından inşa tarihi bilinmemektedir. 1865 yılında Osmanlı padişahlarından Abdulaziz tarafından yayımlanan kiliselerin yenilenmesine ilişkin ferman sonrasında eski bir kilisenin üzerine yapıldığı tahmin edilmektedir.



Fotograf 20. 1900'lü yılların başlarında Oniki Havari Kilisesi (Ermeni Protestan Kilsesi) yakınındaki Amerikan Misyon Evi külliyesi ve üzerindeki rüzgar gülü.

1900 yılı başlarında yakınındaki "Amerikan Misyonu" külliyesi üzerine yerleştirlen rüzgâr gülü (fırfır) nedeniyle halk arasında "Fırfırlı Kilise" olarak adlandırılmıştır. Avrupa kaynaklı bir kartpostalda bu rüzgâr gülü "Amerikan Misyonu" külliyesi görülmektedir[20].



Fotograf 21. Ermeni protestan Kilisesi. *(İ.Ü.Merkez Kütüphanesi Sultan II.Abdülhamd Yıldız Fotograf Albümleri'nden.)*



Fotograf 22. 1904 yılında Ermeni protestan Kilisesi. *(Fotograf: Sarrafyan Bross, Şanlıurfa 1850-1950, Yayına Hazırlayan: A.Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa 2008.)*



Fotograf 23. 1919 yılında Ermeni protestan Kilisesi. *(Prof.Dr.Abdullah Ekinci, Thomas Çerme Arşivi.)*

19 Judah Benzion Segal, *Edessa The Blessed City*, Oxford 1970, s. 239, 263.

20 A.Cihat ürkçüoğlu, *Urfa Fotograflarla Evvel Zaman İçinde*, Ankara, 2011, s.526, fotograf, 975.

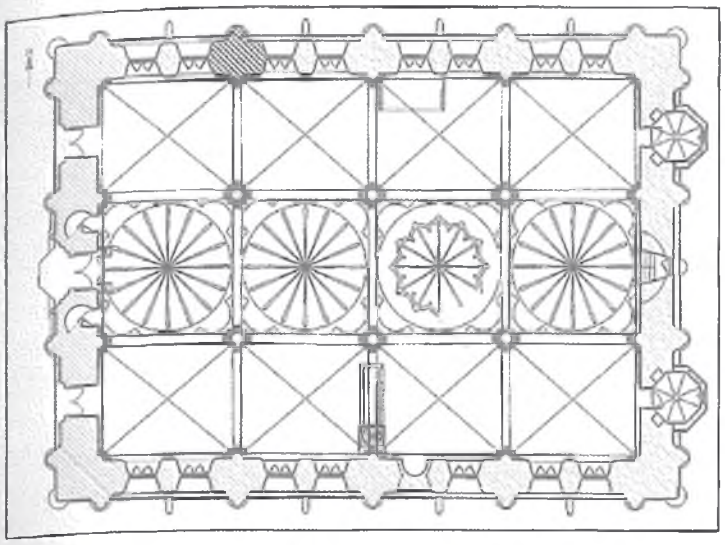

Plan 7. Fırfırlı Cami planı.

Yapı apsise dikey üç nefli bazilikal planlıdır. Orta nef doğu batı yönünde sıralanan eş değerde dört adet tromplu kubbe, yan nefler eşdeğerde dörder çapraz tonozla örtülüdür. Yan neflere göre daha geniş tutulan orta nefin girişten itibaren üçüncü kubbesinin kasnağı 24 adet pencerelidir. Yapıdaki kubbe ve tonozlar ortada; her nefte üçer olmak üzere altı adet bazalt sütuna, yanlarda; kesme taştan yapılmış duvara bitişik yarım sütunlara oturmaktadır. Yarım sütunlar dış cephelerde de birer dekorasyon unsuru olarak yer almışlardır.

Batıdaki giriş kapısı, içerden yarım kubbeli, dış cepheden sivri kemerli olup pembe mermerden yapılmıştır. Kapının üzerinde Dabbakhane Camii'ndeki mükebbire'yi andırır biçimde üç cepheli ve üç pencereli balkon bulunur. Bu mekânın, kilisedeki evlendirme törenlerinde gelin ve damat tarafından kullanıldığı söylenilmektedir. Urfa'daki diğer kiliselerde görülen narthex ve gynakaion bölümleri bu yapıda yoktur.

Taş süsleme bakımından zengin olan yapının bilhassa batı cephesindeki ve köşe kulelerindeki güzel taş işçiliği dikkat çekicidir.

1920 yılında Ermenilerin Urfa'dan ayrılmasından sonra bir süre cezaevi olarak kullanılan yapı, 1965 yılında camiye dönüştürülmüştür. Bu sırada batı cephede, portal hizasında, dam üzerinde yer alan çan kulesi kaldırılmış, damın doğu kesimi ortalarına minber minare yapılmıştır. Apsis, camiye dönüştürme sırasında duvarla örülerek pencereye dönüştürülmüştür. Apsis ve iki yanında yer alan pastoforion hücreleri, dışarıdan çıkıntı halindedir.

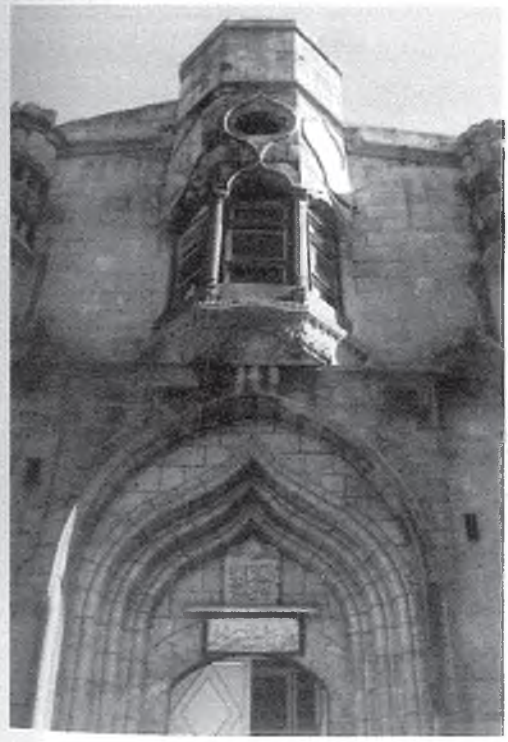

Fotograf 24. Fırfırlı Cami portali.



Fotograf 25. Fırfırlı Cami damında köşe kulesi.



Fotograf 26. Fırfırlı Cami portali üzerindeki cumbanın iki yanında yer alan kuş evleri.

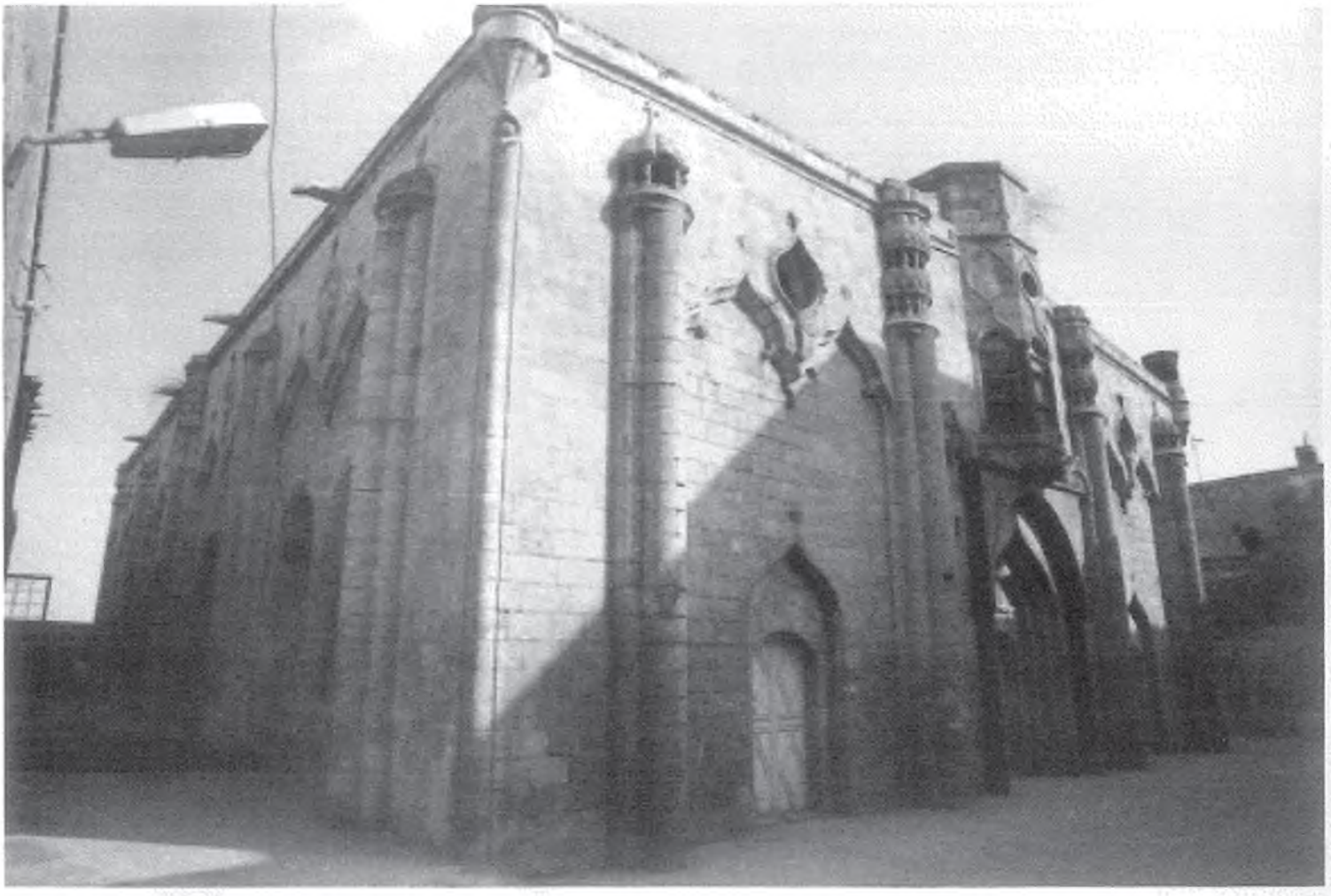

Fotograf 27. Fırfırlı Cami kuzey batı köşeden görünüm.



Fotograf 28. Fırfırlı Cami iç görünüm.

Kilise, camiye dönüştürülürken güney pencerelerinden biri mihrap haline getirilmiş ve güney duvarın ortasında bulunan yarım sütunun önüne taş minber yapılmıştır. Mihrap üzerinde yer alan kitabedeki H.1376/M.1956 tarihi kilisenin camiye çevrilme tarihidir. Yapı camiye çevrilmeden önce bir müddet ceza evi olarak kullanılmıştır. Bahçenin güneyinde, kilisenin müştemilatından olan bir ev bulunmaktadır.

Yapı Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından esaslı bir restorasyona tabi tutulmuş ve bu restorasyon 2018 yılında tamamlanmıştır. Restorasyon sırasında yapının batı cephesindeki çan kulesi eski fotogrfalarına bakılarak yeniden yapılmıştır.

## HACI LÜTFULLAH CAMİİ

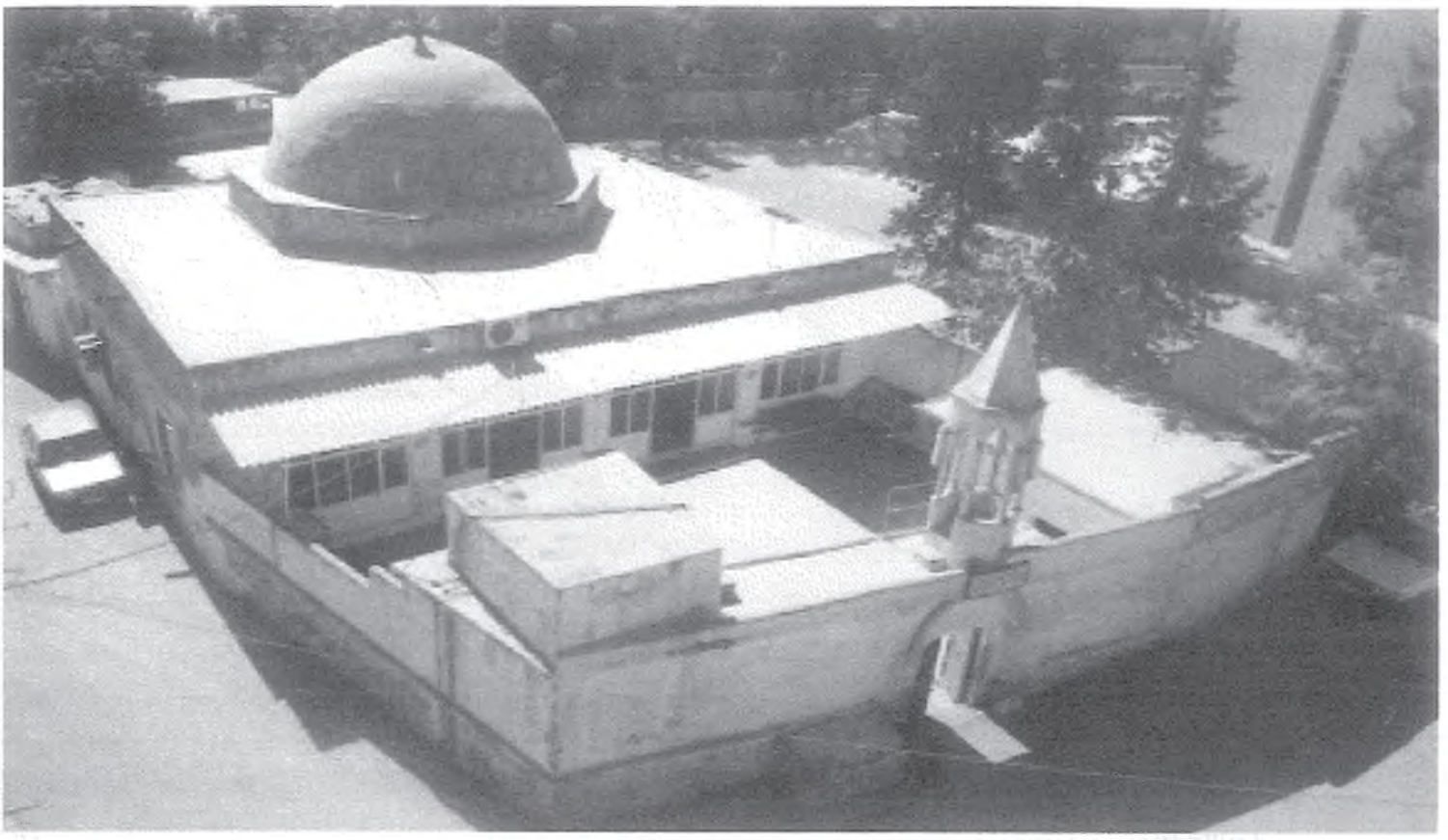

Fotograf 29. Hacı Lütfullah Camii restorasyondan önce.

Harran kapısının 50 M. güneyinde ve şehir surlarının dışında yer alır. Şehir kapısının kapalı olduğu sırada şehre gelen yolcular için yapılmıştır. İnşa tarihi bilinmemektedir. Cami mekânına açılan iki kapıdan doğuda olanının üzerindeki kitabede, H.1133 /M.1720 tarihinde Mustafa oğlu Hacı Abdurrahman Efendi tarafından onarıldığı yazılıdır. Mevlana el-Hac Abdurrahman Efendi bin Mustafa Çelebi H.1137/M.1724 tarihli Vakfiyesinde; bu onarımı *"Harran kapı haricinde iki büyük kubbe üzerine bir camii şerif inşa ettim"* cümlesi ile belirtmiştir.

Batıdaki kapının üzerindeki H.1400/M.1980 tarihli kitabe bir hadis-i şerif yazılıdır.

Son cemaat yerinin doğu bölümündeki H.1270/M.1853 tarihli kitabe ise cami ile ilgili olmayıp 1958 yılında Yıldız meydanındaki Eski Paşa Hamamı ile birlikte yıktırılan bir evden getirilmiştir.



Fotograf 30. Hacı Ltfullah Camii iç görününüm.

Vakfiyesinde iki kubbeli olduğu belirtilen yapı, sonraları esaslı bir onarım geçirerek ortada büyük bir kubbe, yanlarda birer çapraz tonozla enine dikdörtgen planlı şekle getirilmiştir. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Sekizgen kasnaklı kubbeye geçiş pandantiflerledir. Kesme taş mihrabın köşe sütunçelerinin başlığına ve kavsarasına basit taş süslemeler işlenmiştir. Balkon şeklindeki minbere yan taraftaki pencere içersinden merdivenle çıkılmaktadır. Minberin orijinalde ahşap olan döşemesi son yıllarda betonarmeye dönüştürülmüş, ahşap korkulukları orijinal olmayıp son yıllarda basit bir biçimde yapılmıştır. Cami iç mekânının doğu duvarında müsenna (aynalı) tarzında yazılmış "Maşallah" yazısı yer almaktadır.

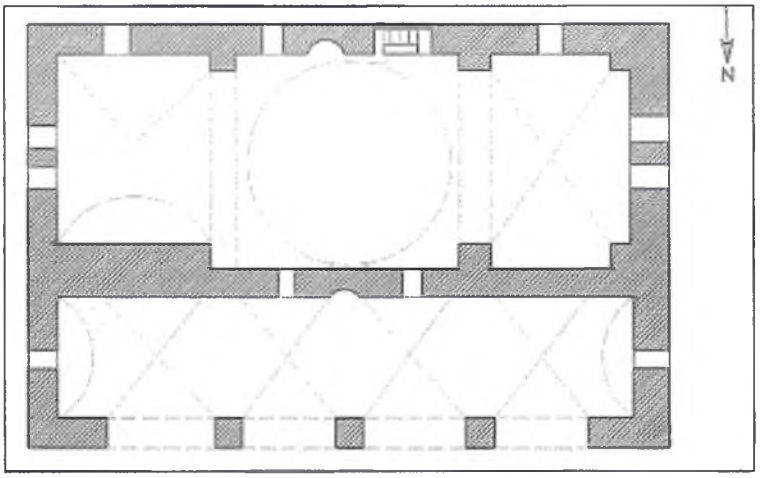


Plan 8. Hacı Lütfullah Camii Planı



Fotograf 31. Hacı Lütfullah camii son cemaat yeri.

Dört gözlü son cemaat yerinin her gözü birer çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar önde üç bağımsız payeye, yanlarda duvar payelerine oturmaktadır. Son cemaat yerinin ortadaki iki gözünden birer kapı camiye açılmaktadır. Doğudaki kapının iki yanında sade ve süslemesiz birer mihrap nişi bulunur.



Fotograf 32. Hacı Lütfullah Camii güney cephesi

Caminin kıble duvarının dış cephesinde ve mihrabın altına gelen kısımda eyvan şeklinde, beşik tonozlu iki mekân selsebildir. Balıklıgöl suyunun tarihi yer altı kanalları vasıtasıyla ulaştığı bu selsebillere Hacıkâmilzede Hacı Mehmet Efendi tarafından 1299/1882 tarihinde vakfiye hazırlanmıştır. Zamanla tıkanan bu suyolu, 1920'li yıllarda Urfa eşrafından Nebozade Hacı İmam Efendi tarafından içerisine adamlar indirilerek temizletilip yeniden hizmete açılmıştır. 1970 yılı başlarına kadar açık olan bu selsebiller, tarihi su kanalının tekrar tıkanması sonucunda 1980'li yıllarda örülerek iptal edilmiştir. Ayrıca, caminin güneyinde bulunan bahçenin zemin kotunun yükseltilmesi ile selsebil nişlerinin bir bölümü toprak altında kalmıştır.



Fotograf 33. Hacı Lütfullah Camii minaresi ve Harran Kapısı güney cephesi. *(İ.Ü.Merkez Kütüphanesi Sultan II.Abdülhamid* Yıldız *Albümleri'nden.)*

Kuzeydeki avlu kapısı üzerine 1950'li yıllarda yapılan betonarme minber minare 2011 yılı restorasyonunda kaldırılmış, yerine II.Abdülhamid'in 1890 yıllarında çektirdiği ve "Yıldız Albümleri" olarak tanınan albümlerdeki fotograflardan birinde görülen altı adet yuvarlak sütuna oturan orijinal minber minare yapılmıştır.[21] Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan bu esaslı restorasyon sırasında yapının orjinalinde olmayan, sonradan eklenen birçok unsur kaldırılmış, güney cephedeki selsebiller açığa çıkarılmış ve cami orijinal şekline dönüştürülmüştür.

21 A.Cihat Kürkçüoğlu., Yıldız Albümlerinde Urfa, (Metin Düzeltmeleri ve İngilizce Çeviri: Prof.Dr.Zuhal Karahan Kara), Ankara, 2009, s. 29.

**Camideki Kitabeler:**[22]

**Son cemaat yerinden camiye açılan doğudaki kapı üzerindeki kitabe:**

*"Ammere haza'l cami'iş- şerif halisen livechillahi'l kerim*

*taleben li'mardati rabbi rahim ve ittiba'an likur'anni'l azim*

*innema yu'ammiru mesacidallahi men amene billahi ve'l yevmi'l- ahir*

*El-Hac Abdurrahman Efendi İbni Mustafa tekabbelallahu*

*hayratuhu. Kâmil fi receb sene 1133"* (M.1720).

Kitabede; "Bu camiyi, Allah'ın rızasını talep ederek, ihlas ile Kuran-ı Kerim'e tabi olarak *"Allah'a ve ahiret gününe iman edenler Allah'ın mescidlerini tamir ederler"* ayeti anlamına uyarak Mustafa oğlu Hacı Abdurrahman Efendi tamir ettirdi. Allah hayrını kabul etsin. Receb, 1133 de tamir tamamlandı" denilmektedir.

**Son cemaat yerinden camiye açılan batıdaki kapının üzerindeki kitabe:**

*"Accilu bisselati kablel fevt*

*ve accilu bi tevbe kablel mevt*

ümmire merreten saniyeten sene fi 1400 Urfa. Yazıcı: Muhammed Derviş"

Hicri 1400 (M.1980) yılında hattat Muhammed Derviş tarafından yazılan bu kitabe; "Vakti geçmeden önce namazda, ölümden önce tövbede acele ediniz" anlamındaki hadis-i şerifi içermektedir.

**Son cemaat yerinin güney-doğu köşesindeki mihrap nişinin solundaki kitabe:**

*"İlahi hayyü'l-Baki bihamdillah hitam oldu*

*Bu hane sahibin Ya Rab said et*

*Erüb Cennet sarayına Cehennem'den be'id et*

*Maşallah sene 1270"*

Kitabede; "Hay ve Baki olan Allah'a hamd olsun tamamlandı. Yarab bu ev sahibini mutlu kıl. Kendindi cennete ulaştır, cehennemden uzaklaştır. Maşallah sene 1270 (M.1853)" yazılıdır. Cami ile ilgisi olmayan bu kitabe, Cami imamının verdiği bilgiye göre 1958 yılında Yıldız meydanındaki Eski Paşa Hamamı ile birlikte yıktırılan bir evden getirilerek buraya yerleştirilmiştir. Hacı Lütfullah Vakfı Restorasyonu 2011 yılında tamamlandı

22 Mahmut Karakaş., a.g.e.,s. 101,102.

## HACI YADİGAR CAMİİ (KUTTİK CAMİ)



Fotograf 34. Sağda Hacı Yadigar Camii ve solda Sadık Kalfa Tekkesi

Hacı Yadigâr Mahallesi, Güllüoğlu sokaktadır. Küçük olması nedeniyle halk arasında küçük cami anlamına gelen "Kuttik Cami" adıyla anılmaktadır. Bizans döneminde caminin yerinde Piskopos Hiba tarafından yaptırılan Oniki Havari Kilisesi'nin bulunduğu belirtilmektedir.[23]

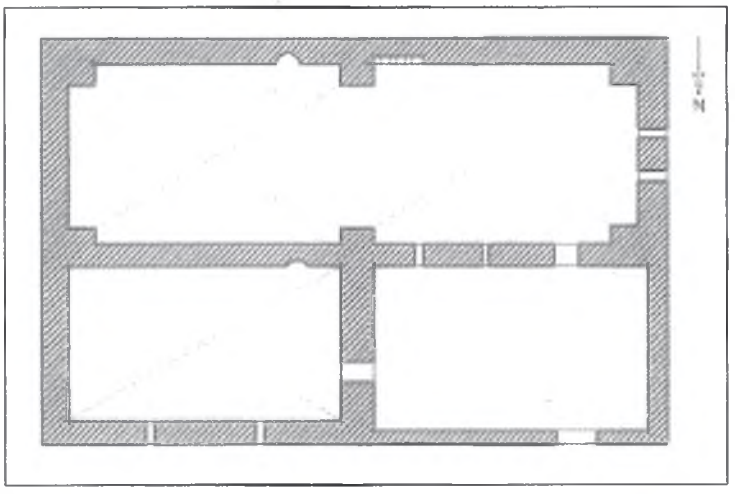

Plan 9. Hacı Yadigar Camii planı.

İnşa tarihi bilinmeyen caminin kapısı üzerindeki H.1288 / M.1871 tarihli onarım kitabesinde, Nurlu Hacı Yadigâr Camii'nin H.550 (M.1155), H.920 (M.1514) ve 1871 tarihlerinde onarıldığıtarihinde onarıldığı yazılıdır. Bu kitabeden, caminin M.1155 tarihinde mevcut olduğu ve Urfa'nın en eski camilerinden olduğu anlaşılmaktadır.

Enine dikdörtgen planlı cami, mihrap duvarı boyunca eşdeğerde iki çapraz tonozla örtülüdür. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Tonozlar duvar payelerine oturmuştur. Son yıllarda ahşapla kaplanan mihrap, orta eksenden biraz doğuya kaymış durumdadır. Minber mihrap duvarı içerisinde taş merdiven şeklindedir.

23 Judah Benzion Segal, *Edessa The Blessed City*, Oxford 1970, s.183, 263.



Fotograf 35. Hacı Yadigar Camii iç görünüm.



Fotograf 36. Hacı yadigar Camii avlu portali ve minaresi.

Cami avlusunun doğusundaki çapraz tonozlu ve mihraplı oda son cemaat yeri olarak kullanılmaktadır. Burasının caminin kuzey cephesi doğu yarısı önüne sonradan yapıldığı mevcut mimari izlerden anlaşılmaktadır. Kuzey cephenin batı kesimindeki kaş kemerli giriş kapısının doğusunda yer alan yuvarlak kemerli iki pencerenin üzerine ayrıca kaş kemerler yapılmış ve böylece bu cepheye zengin bir görünüm kazandırılmıştır. İnce sütunlar üzerine oturan, piramit külahlı minber minare avlu duvarının kuzey batı köşesi üzerindedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından esaslı onarıma alınan caminin bu onarımı 2011 yılında tamamlanmıştır.

**Camideki Kitabeler:**[24]

**Harim kapısı kitabesi:**

*"Evkaf müdiri Urfa'nın mahz-ı rıza-yı hakkı içün*
*Tecdid edüb bu mescidi kıldı Ruha'ya yâdigar*
*Tamiri beşyüz ellide bir de dokuzyüz yirmide*
*Lakin olub bu def'ade gayet esasi üstüvâr*
*Bu himmeti hakken becâ bulsun hemen hüsn-i cezâ*
*Meşkur ede sa'iyyin Huda asarın etsun payidar*
*Üçler çıkub Sabir dedi tecdidine tarih- tam*
*Çün oldu mamur mescid pür nur-i Hacı Yâdigar*
*Sene 1288"* (M.1871).

Kitabede özetle; "Urfanın vakıflar müdürü sadece Allah rızası için, bu mescidi onararak Urfa'ya armağan etti. Önce H.550 (M.1155) tarihinde, ikinci onarım H.920 (M.1514) tarihinde yapıldı. Fakat bu defa yapılan onarım çok sağlam oldu. Buraya gerçekten özen gösteren bu zat, Allah tarafından güzel bir şekilde mükâfatlandırılsın. Çalışmasını Allah, kendisine şükür edilmiş kabul etsin ve eserini sonsuz kılsın. Şair Sabir onarım tarihine üç çıkararak tam tarih söyledi. Nurlu Hacı Yadigar Camii onarıldı. Sene H.1288 (M.1871)" denilmektedir.

**Avlu Kapısı Kitabesi:**

Bu kitabede, *"Vakti geçmeden namazda acele edin, Ölüm gelmeden tevbede acele edin"* anlamındaki aşağıdaki Hadis-i Şerif yazılıdır.

*"Accilu bisalavati kablel fevt*
*Accilu bittevbeti kablel mevt"*

24 Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 62,63.

## HALİLU'R-RAHMAN CAMİİ



Fotograf 37. Halilu'r-Rahman Camii restorasyon kazısında zeminde bulunan Bizans dönemi kilisesine ait sütun kaidesi.



Fotograf 38. Halilûr-Rahman Camii Minaresinde bitkisel bordür.

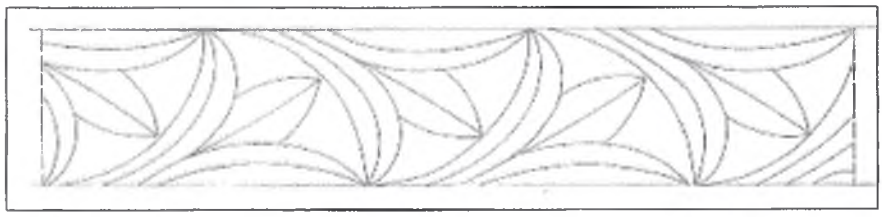

Şekil 13. Halilûr-Rahman Camii Minaresinde bitkisel bordür.

Halil-ür Rahman Gölü'nün güney batı köşesinde yer alan bu cami halk arasında "Döşeme Camii" veya "Makam Camii" olarak da adlandırılmaktadır. Hurûfât Defterleri'nde Ayn-ı Halilu'r-Rahman Cami olarak geçmekte ve camiye H.1103/M.1691-92 ve H.1243/M.1827 tarihleri arasında 67 atamanın yapıldığı anlaşılmaktadır.[25]

Caminin güney doğu köşesine bitişik kare gövdeli kesme taş minarenin batı ve kuzey cephelerindeki kitabelerde caminin H.608/M.1211 yılında Meyyafarikin Eyyüpulerinden Melik Eşref Muzafferüddin Musa'nın emri ile yaptırıldığı yazılıdır. Osmanlı döneminde; medrese, mezarlık ve Hz.İbrahim'in ateşe atıldığında düştüğüne inanılan makamdan oluşan eklemelerle bir külliyeye dönüştürülmüştür.

Cami, M.504 tarihinde (Bizans dönemi) Urbisyus'un maddi yardımlarıyla Monofizitler adına yaptırılan Meryem Ana Kilisesi üzerine inşa edilmiştir.[26] Camiye dönüştürme sırasında kare gövdeli kesme taş çan kulesi minare olarak değerlendirilmiştir. Minarenin orta kuşağındaki yatay silmede yer alan iki sıra inci dizisi bordürünün arasına yan ve baş aşağı sıralanmış kabartma palmetler ve şerefedeki sütunların akantüs yapraklı başlıkları Bizans devri süsleme özelliklerini yansıtmaktadır. Minarenin batı ve kuzey cephelerindeki Eyyüpi dönemi kitabeler camiye dönüştürme işlemi sırasında işlenmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğünce yapılan son restorason sırasında cami harimi döşemesi kazılmış ve döşemenin altında Meryem Ana Kilisesi'ne ait sütun, sütun kaidelerine ve Bizans dönemine ait sikkelere rastlanılmıştır.

25 Enver Karakeçili., Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazası (Vakıf Yapıları, Cemaatler, Meslek Grupları), ŞURKAV Yayınları, Şanlıurfa, 2017, sayfa, 32-38

26 Judah Benzion Segal, *Edessa The Blessed City*, Oxford 1970,S. .213

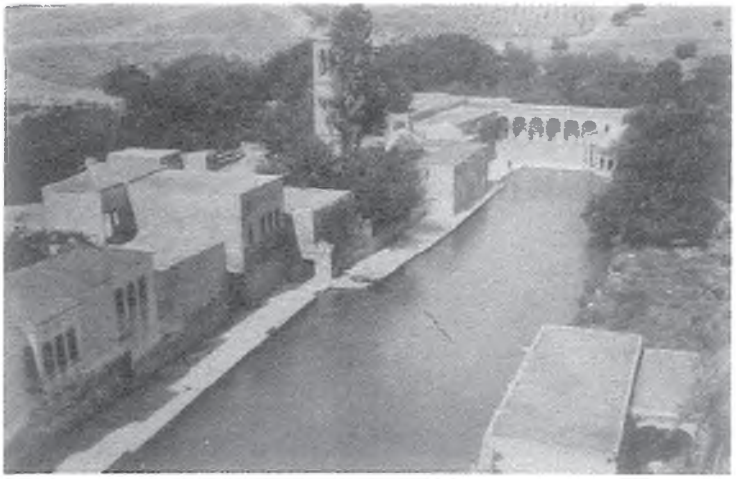

Fotograf 39. 1932 yılında Rıdvaniye Camii minaresinden Halilu'r-Rahman Gölü ve Camii. *(Albert Gabriel, Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale, Paris, 1940)*

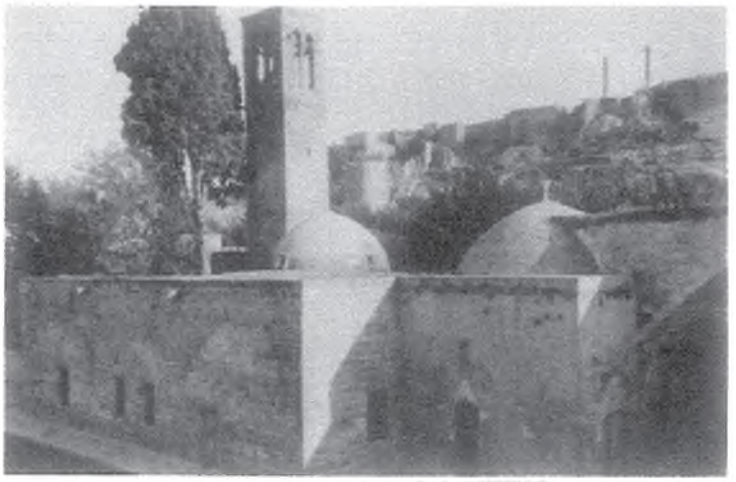

Fotograf 40. Halilu'r-Rahman Camii *(K.A.C.Creswell'den)*



Fotograf 41. Halilu'r-Rahman Gölü, Cami ve Medresesi. *(İ.Ü.Merkez Kütüphanesi, Sultan II.Abdülhamd Yıldız Fotograf Albümleri'nden)*

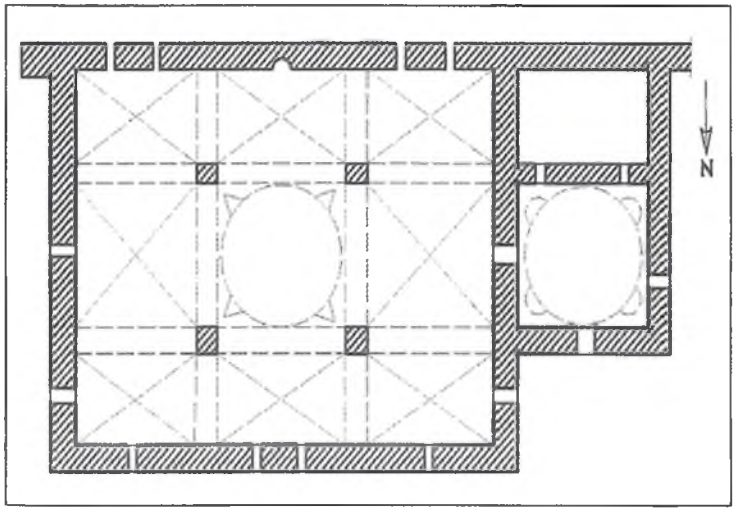


Plan 10. Halilu'r-Rahman Camii planı.

Caminin doğudaki kapısı üzerindeki Arapça kitabe *"Peygamberlerin atası Halil-ür Rahman'ın makamı olan bu cami H.1225/M.1810 tarihinde yaptırılmıştır"* anlamındadır. Buradan Eyyüpiler devrinde inşa edilen caminin zamanla harap bir duruma gelince 1810 tarihinde temelden başlanılarak önemli değişiklikler geçirdiği anlaşılmaktadır.

Caminin batısına bitişik Hz.İbrahim'in ateşe atıldığında düştüğüne inanılan mekânın batıya bakan kapısı üzerindeki H.1228/M.1871 tarihli kitabede Hz.İbrahim'in ateşe atılması ile ilgili ayet-i kerime yazılıdır.

Kareye yakın dikdörtgen planlı cami, merkezde dört ayak tarafından taşınan bir kubbe ve bunu dört yandan çevreleyen çapraz tonozlarla örtülüdür. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cami bu planıyla M.1606-1611 yıllarında inşa edilmiş olan Diyarbakır Nasuh Paşa Camii ile büyük bir benzerlik gösterir.[27] Sekiz çapraz tonozun ve ortada bir kubbenin oluşturduğu bu plan, merkezi kubbeli özellik taşır.

Eyyüpi tarzı sivri kemerin içerisinde sade ve süslemesiz mihrap yer alır. Sivri kemerin iki yanı köşe sütunçelidir. Caminin sade ve süslemesiz kesme taş minberi 1990'lı yılların başlarında camiyi daralttığı gerekçesiyle kaldırılarak yerine mihrap duvarı önünden ahşap merdivenle çıkılan balkon şeklindeki minber yapılmıştır.

27 Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul, 1971, s.254.

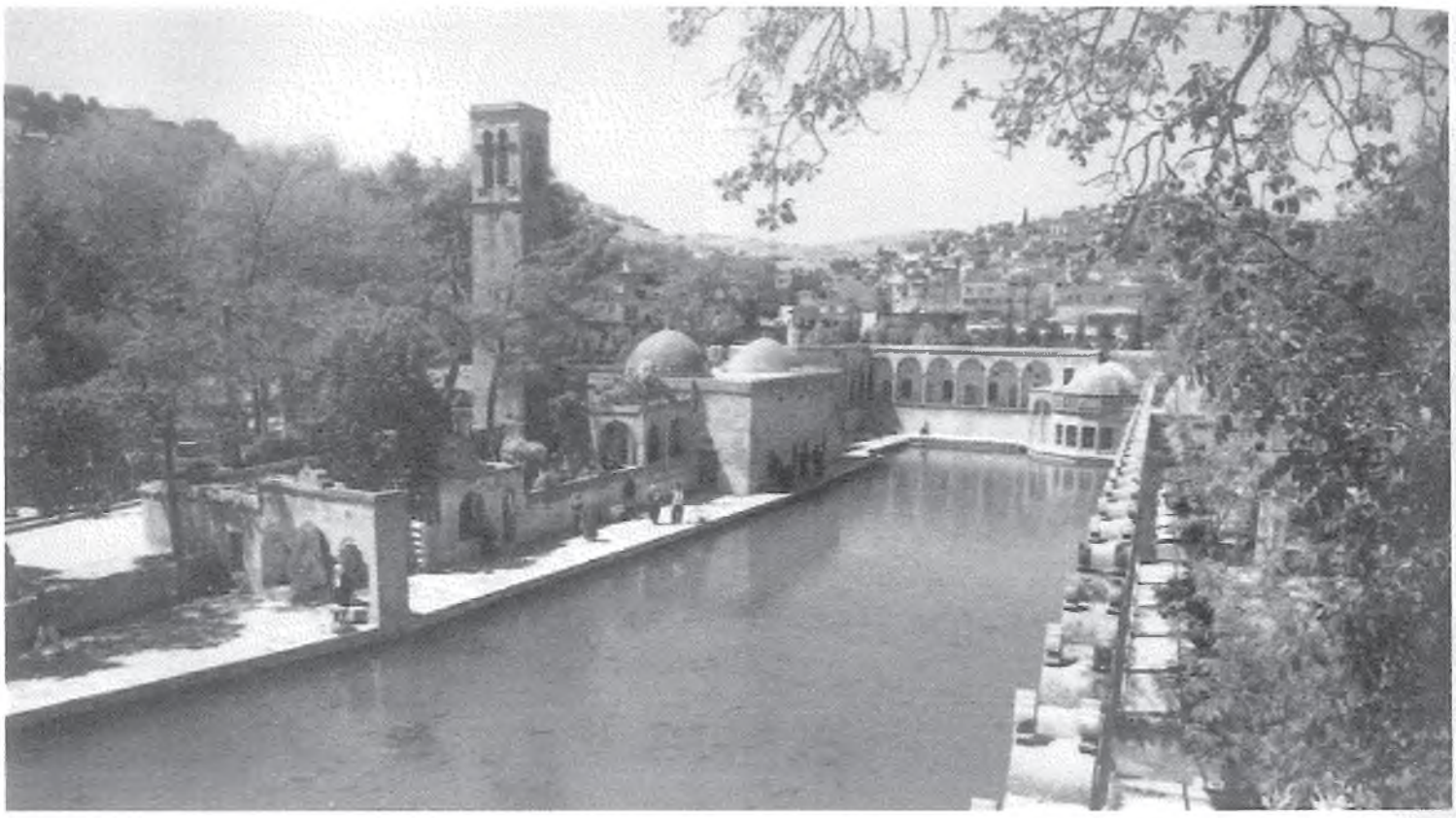

Fotograf 42. Halilu'r-Rahman Göl ve Camii.

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde bu camiden "İbrahim Halil Tekkesi" olarak bahseder ve şöyle der: *"Tekkenin içinde bir kaynak vardır ki, Nemrud Hz.İbrahim'i atmak için yaktırdığı ateşin olduğu yerden çıkmıştır. Sultan IV. Murad, Bağdad seferine giderken bu tekkeyi ziyaret edip iki balık yakalatarak kulaklarına birer altın küpe takmıştır."* Evliya Çelebi şöyle devam eder: *"Bir adam yedi gece, yedi gün bu tekkeyi ziyaret etse muradı olur derler. Saf suyundan içenler Allah'ın emri ile çarpıntı illetinden kurtulurlar. Bunun için Urfa halkında çarpıntı olmayıp sağlam olurlar."* Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği kaynak, caminin batısına bitişik tromplu kubbeli mekânda bulunan su olup Şanlıurfa halkı burasını *"Ağ Balık"* adıyla ziyaret etmektedir. Eskiden dilek yazılı kâğıtlar buradaki suya atılır, Ak Balık'ın bu kâğıdı kapıp götürmesi halinde o dileğin gerçekleşeceğine inanılırdı. Evliya Çelebi, İbrahim Halil Tekkesi'nin bir de imaretinin bulunduğundan söz etmektedir.



Fotograf 43. Halilu'r-Rahman Camii mihrap önü bölümü (Minber kaldırılmadan önce)



Fotograf 44. Halilu'r-Rahman Camii mihrap önü bölümü (Minber kaldırıldıktan sonra)

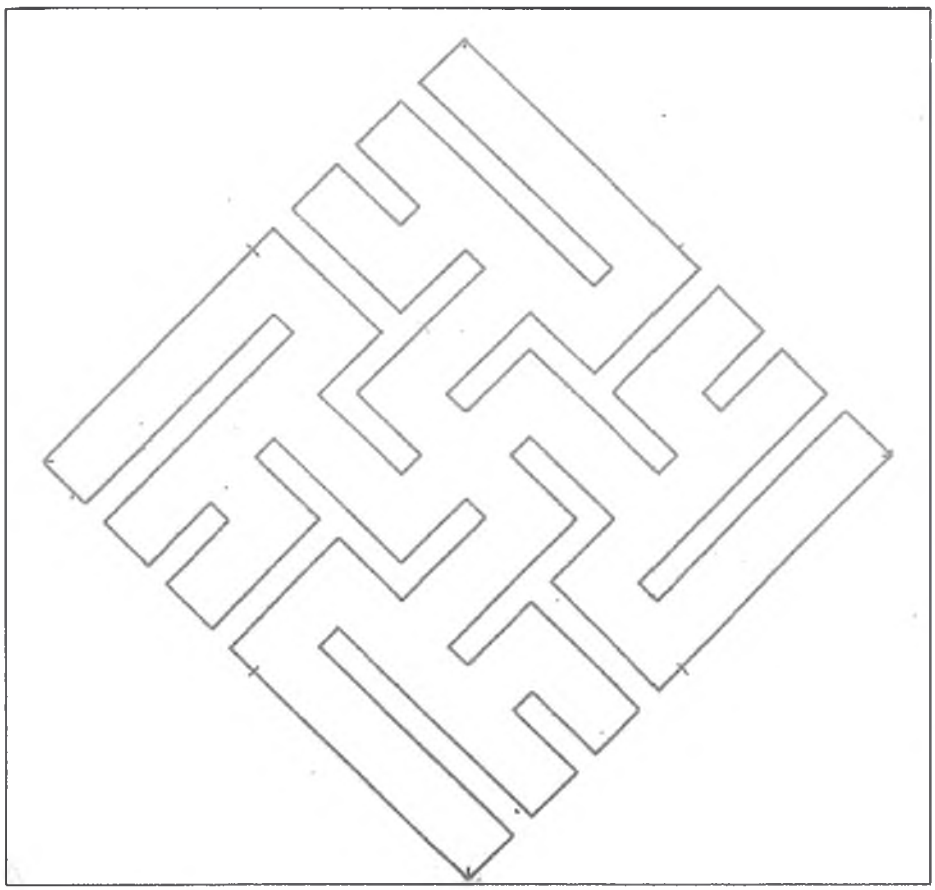

Şekil 14. Halilu'r-Rahman Camii güney cephesindeki pencere lentosunda kûfi tarzında dört defa "Ali" yazısı.

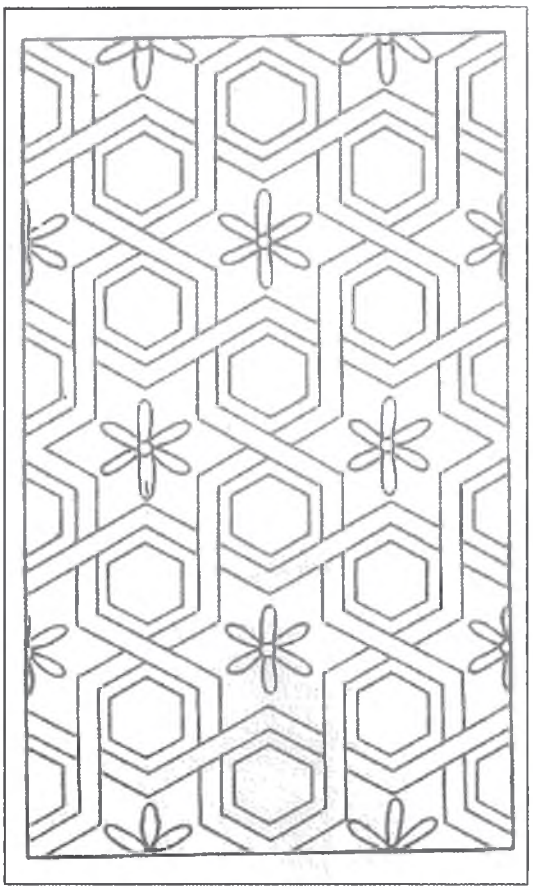

Şekil 15. Halilu'r-Rahman Camii güney cephesindeki pencere lentosunda geometrik süsleme. (Bu lento günümüzde yoktur)

Caminin güney cephesindeki iki pencereden birinin lentosunda kûfi tarzında kare formlu üç adet "Ali" yazısı, diğerinde kırık çizgilerin kesişmesinden altı kollu yıldızlar ve altıgen boşlukların meydana geldiği geometrik bir süsleme yer almaktaydı. 1994 yılındaki restorasyon sırasında bu lentolardan geometrik süslemeli olanı çatlak olmasından dolayı kaldırılmış, yerine süslemesiz bir lento konulmuştur.

Camii'nin doğusuna bitişik olarak küçük bir mezarlık bulunmaktadır. Şahidelerinde Osmanlı şiir ve hat sanatının güzel örnekleri yer alan bu mezarlıkta, Şazeli Şeyhi Ali Dede ve Urfalı din bilgini "Buluntu Hoca" nın (Abdurrahman Buluntu Efendi) türbeleri, Urfalı âlim ve evliyalardan Miftahizade Abdurrahman Efendi, Miftahizade Hacı Muhammed Efendi, Müderris Muhammed Efendi, Hacı Hafız Mustafa Efendi'nin mezarları ve Osmanlı dönemine ait diğer mezarlar bulunmaktadır[28]. Halilu'r-Rahman Camii su kaynağı üzerine inşa edilmiş olduğundan halilu'r-Rahman gölüne doğru kayma göstermesi ve duvarlarında çatlaklar oluşması nedeniyle Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 3-4 yıl süren esaslı bir restorasyona alınmış, su üzerindeki yapıları ile tanınan Venedik'ten getirtilen uzamanların ve ükemiz bilim insanlarının görüşleri doğrultusnda yapılan restorasyon 2020 yılında tamamlanmıştır.

28 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Evliya ve *Alimleri*, Şanlıurfa 1996, s. 26, 180, 189, 239, 240, 261; aynı yazar Şanlıurfa Mezar Taşları, Şanlıurfa, 1996, s. 119-121.

**Camideki Kitabeler:** [29]

**Minare'nin batı cephesindeki kitabe:**

*"Fi eyyyami'l-Melik el-Eşref*
*Haza ma emere bi imaretihi Abdulmun'am el-Yana*
*fi eyyami Mevlana es-Sultan*
*el-Melik el-Eşref Muzaffereddünya*
*ve'd-din halladallahu mülkehu*
*fi sene semane ve sittemie."*

Kitabede; "Bu minare Melik Eşref zamanında, onun emri ile Abdulmun'am el-Yana (Yapıcı ustası anlamına gelen el-Benna olabilir) tarafından onarılmıştır. Mevlana Sultan Melik Eşref Muzafferiddin zamanında hicri 608 (M.1211) tarihinde tamamlandı. Allah mülkünü daim etsin" denilmektedir.

**Minarenin kuzey cephesindeki kitabe:**

*"Ta'ala ismihu*
*Haza ma emere bi'imaretihi el-fakiru ila rahmetullah*
*Abdulmun'am el-Yana el-Melik el-Eşref fi eyyami*
*Mevlana es-Sultan el-Melik el-Eşref el-Alim el-Adil*
*Muzaffereddünya ve'd-din Ebu'l-feth Musa halladallahu*
*mülkehu fi seneti semaniye ve sittemieti."*

Minarenin batı cephesindeki kitabe ile aynı anlamda bu kitabede; "Melik Eşref Muzafferiddin Musa zamanında Abdulmun'am tarafından onarılmıştır. Sene 608 (M.1211). Allah mülkünü daim kılsın." denilmektedir.

**Caminin doğu kapısı kitabesi:**

*"Kad amere hazihi'l-cami'i'ş-şerifeti makamu ceddü'l-enbiya*
*Halil-ür Rahman. Sene hamse ve işrune ve isnamietin ve elfün"*

Kitabede; Caminin H.1225 (M.1810) tarihinde onarıldığı ve peygamberlerin atası İbrahim Halil-ür Rahman'ın makamı olduğu belirtilmiştir.

*İbrahim peygamberin ateşe atıldığında düştüğüne inanılan mekânın batı kapısı kitabesi:*

*"Bismillahirrahmanirrahim*

*Ya naru, kûnî berden ve selamen alâ İbrahiM.* ("Ey ateş, İbrahim'e karşı serin ve selamet ol." Kur'an-ı Kerim Enbiya suresi, 69. Ayet.)

*Sene 1288"* (M.1871).

29 Mahmut Karakaş., a.g.e., s.64-67.

## HASAN PADİŞAH CAMİİ

Akarbaşı mevkiindedir. Eski bir sinagog üzerine inşa edilmiştir.[30] 1518, 1523, 1540, 1566 tahrirlerinde "Tohtemur Mescidi"nin yanında olduğu belirtilerek adının "Sare Hatun Valide-i Hasan Padişah" camii olduğu ifade edilmiştir.[31] Bu ifadeden Hasan Padişah Camii'nin 1404-1514 tarihleri arasında bölgeyi ellerinde tutan Akkoyunluların sultanı Uzun Hasan tarafından validesi Sare Hatun adına, doğusuna bitişik olan Toktemur Mescidi'nden sonra ve bu mescidi içine alacak şekilde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Uzun Hasan adının Şanlıurfa kalesindeki H.965/M.1460 tarihli bir onarım kitabesinde geçmesi bu caminin de aynı tarihte yapılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Son cemaat yeri mihrabı üzerindeki kitabede H.982/M.1574 tarihinde Sultan Süleyman Han oğlu Sultan Selim Han (Selim II) zamanında (M.1566-1574) Şeyh Abdülkadir oğlu Hacı Yakub tarafından tamir ettirildiği yazılıdır.



Fotograf 45. Solda günümüze ulaşmamış olan Rahimiye Medresesi kubbesi, ileride Hasan Padişah Camii minaresi. *(İ.Ü.Merkez Kütüphanesi Sultan II.Abdülhamid Yıldız Fotograf Albümleri'nden)*

1927 tarihli Salnamede caminin Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Evliya Çelebi bu camiden *"Sultan Hasan Camii"* adıyla söz etmektedir.

Son cemaat yeri cephesindeki H.1211/M.1796 tarihli kitabe, Haseki Ağası Hacı Musa Ağa'nın yaptığı onarımla ilgilidir. Bu cephedeki daha uzun olan H.1291/M.1874 tarihli diğer kitabe, Küpelizade şöhretiyle nam bulmuş Hacı Ömer'in onarımına aittir.

H.1302/M.1885 tarihli vakfiyede Hacıkâmilzade el-Hac Mehmet bin Mehmet Kâmil tarafından Hasan Padişah Camii'ne ve doğusuna bitişik Toktemur Mescidi'ne vakıfta bulunulmuştur.

Kıble duvarı boyunca sıralanmış eş değerde üç büyük kubbe ile örtülü cami enine dikdörtgen bir plana sahiptir. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kubbeler orta bölümde dört bağımsız payeye, doğu ve batıda ikişer duvar payesine, kuzey ve güneyde duvarlara oturur. Bu plan, 1694 tarihli Şanlıurfa Kadıoğlu camii ile büyük benzerlik gösterir. Ancak Hasan Padişah Camii'ndeki yan kubbeler yerine Kadıoğlu Camii'nde çapraz tonozlar kullanılmıştır.

Mihrap duvarı boyunca sıralanmış üç kubbeli plan M.1562 tarihli Dabbakhane Camii'nde ve daha küçük ölçüde M.1716 tarihli Rızvaniye Camiinde uygulanmıştır. Ancak Hasan Padişah Camii'nde orta kubbenin oturduğu dört bağımsız paye bu camilerde bulunmayıp, kubbeler duvarlara oturmaktadır. Hasan Padişah Camii, doğusuna bitişik olan Toktemur Mescidi'nden sonra inşa edilmiş ve bu mescit ile bütünleşmiştir.

30 Judah Benzion Segal, *Edessa The Blessed City*, Oxford 1970, s.263.

31 Ahmet Nezihi Turan. XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı, Şanlıurfa 2005, s. 160.



Fotograf 46. Önde Hasan Padişah Camii, geride Yeni Dergah Camii ve Urfa kalesi.

Yerden yarı yüksekliğe kadar sarı ve pembe renkli mermer taşların almaşık sıralanmasıyla, yarıdan sonra kalker taşından yapılan mihrabın kavsarası mukarnaslıdır. Mihrap üzerindeki H.1388/M.1968 tarihli kitabe onarım sırasında konulmuştur.

Pembe, beyaz ve sarı mermerden inşa edilmiş olan minberin yan duvarlarında yer alan şebekeli iki motiften üstte olanında, çapraz eksenlere göre kesişen kırık çizgilerin iki farklı konumda kırılıp kesişmesiyle gamalı haç ve ok ucu şekillerinin meydana geldiği kompozisyon, altta olanında üçerli üç sıra kare çerçeve içersinde birer kolu uzatılmış karelerden oluşan çark-ı felek motifleri yer almaktadır. Minberin iki kanatlı ahşap kapısı bitkisel oyma süslemelidir. Urfa camilerinde orijinal tek minber kapısı olan bu kapı son yıllarda yağlıboya ile boyanarak orijinalliğini kaybetmiştir.



Fotograf 47. Hasan Padişah Camii mihrabı.



Fotograf 48. Hasan Padişah Camii minberi.

Caminin son cemaat yeri, önde 7 paye üzerine oturan çapraz tonozlarla örtülü 8 gözlüdür. Doğudaki göz Toktemur Mescidi'ne aittir.

Avlunun kuzeyinde yer alan tek şerefeli ve poligonal gövdeli minare, camiye bağlı medrese odalarının yol açımı sırasında yıktırılmasından sonra cadde kenarında kalmıştır. Kapısı üzerindeki kitabede minarenin H.1276/M.1859 tarihinde onarıldığı yazılıdır. Kalker taşının iki farklı tonunun almaşık olarak sıralandığı minare gövdesi bu özelliği ile Diyarbakır'daki Akkoyunlu yapılarını çağrıştırır.

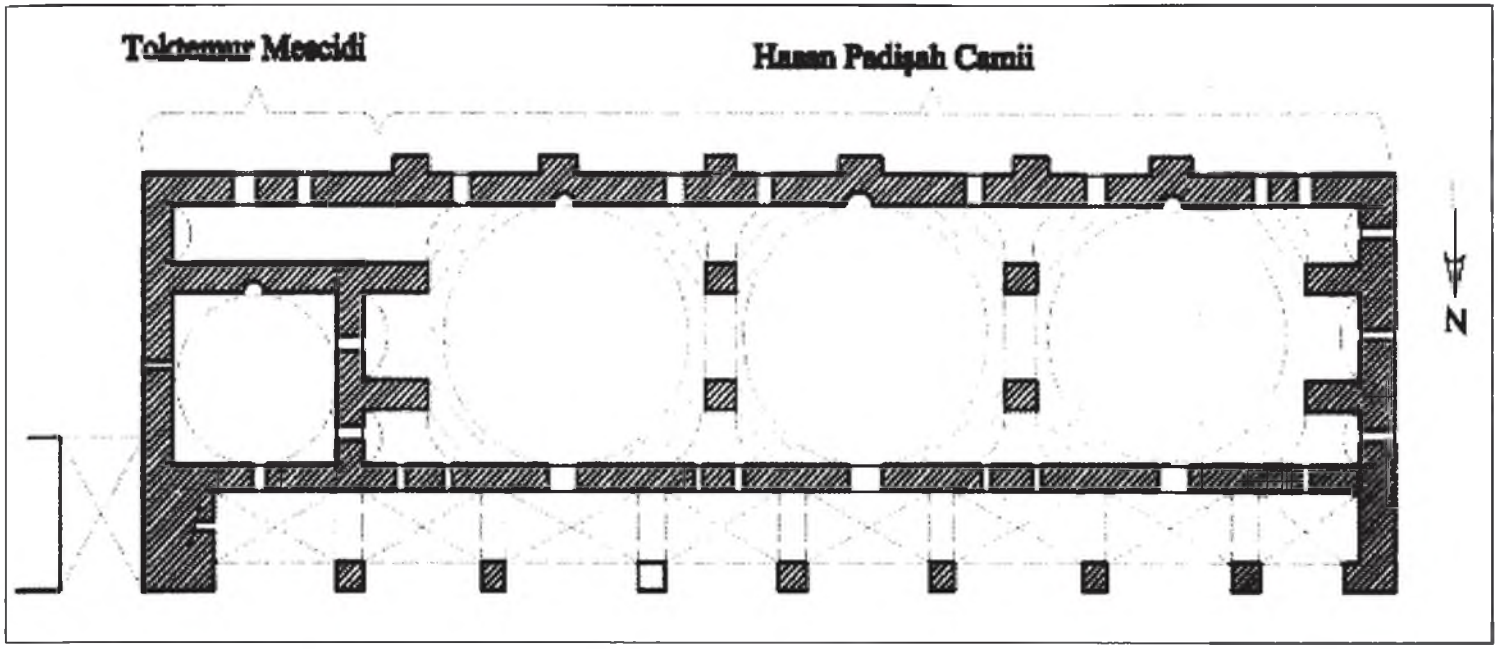


Plan 11. Toktemur Mescidi ve Hasan Padişah Camii planı.

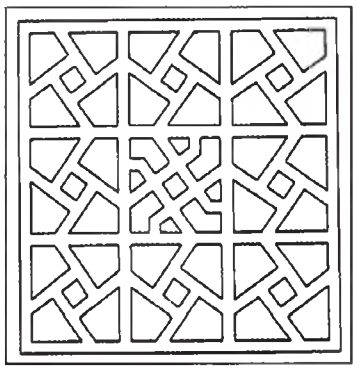

Şekil 16. Hasan Padişah Camii minberi yanlarında geometrik süslemeli şebekeli oyma pano.

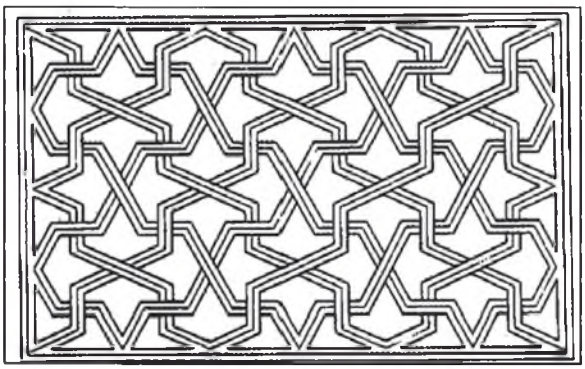

Şekil 17. Hasan Padişah Camii minberi yanlarında geometrik süslemeli şebekeli oyma pano.

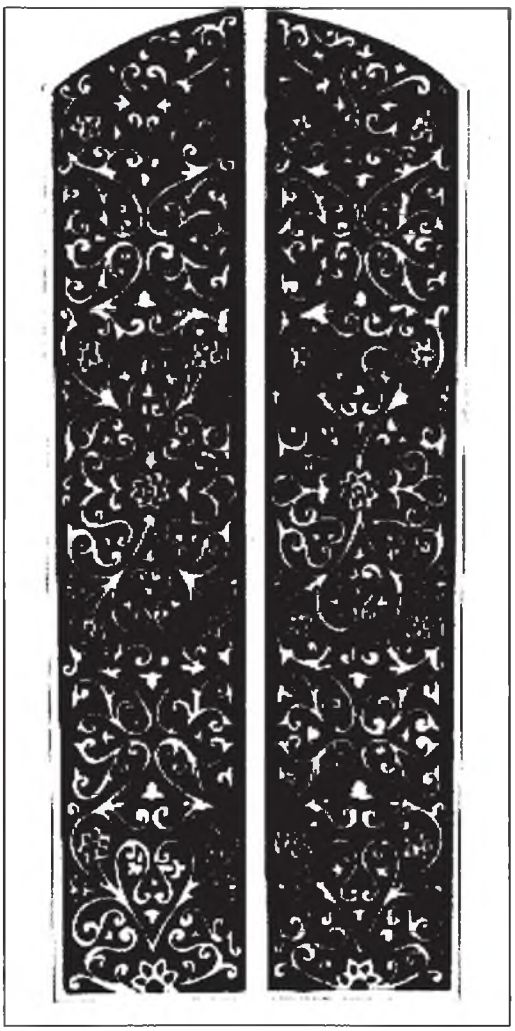

Şekil 18. Hasan Padişah Camii minberi ahşap kapısı.*(Çizim: Dr.Burhan Vural)*

**Camideki Kitabeler:**[32]

**Son cemaat yeri mihrap kitabesi:**

*"BismillahirrahmanirrahiM. Ammere haza'l-cami'eş-şerif Sahib el- hayrat Ebu'l-hayr ve'l-hasanat el-Hac Yakub İbni'ş-Şeyh Abdulkadir fi eyyam es- sultan el- melik el-a'zam es-Sultan Selim İbni's- Sultan Süleyman halladallahu hilafetihi fi evveli'l-Muharrem eş-şerif fi sene isna ve semanine ve tis'amie".* (H.902/M.1496).

Besmele ile başlayan kitabede; "Bu cami'i, Şeyh Abdülkadir'in oğlu hayır sahibi, hayr ve hasenat babası Hacı Yakub, Sultan Süleyman'ın oğlu Sultan Selim Han (1566-1574) zamanında tamir ettirmiştir. Allah hilafetini daim etsin. Senesi Muharrem ayının başları 982 (M.1574)" yazılıdır.

32 Mahmut karakaş., a.g.e., s.68,71,7374,75.

**Son cemaat yeri cephesindeki birinci kitabe:**

*"Maşaallahukane sene 1291 (M.1874)*
*Rabbena olsun ziyade şan-ı erbab-ı ğina*
*Ehl-i servetdir kıyas muhibbaya tamir-ü inşa*
*Bahususen Küpelizade şöhretiyle namdar*
*Yani kim Hacı Ömer merhume çok olsun seha*
*Sağlığında kıldığı hayratdan te'yid eyledi*
*Himmet (alisi) bu cami tecdidü bina*
*Heft çeşm eyvan heft tak eflake mümas*
*(Takıma) bir mi olur ervah-ı akdese inşa*
*Tarh edüb üç Sefer Hikmet söyledim tarihini*
*Bin ikiyüz doksan birde kılmışdır bina"*

Kitabede; "Ya Rabbi zenginlerin şanı ziyade olsun. Tamir ve inşa işleri, zenginlerin sevgisini gösterir. Özellikle Küpelizade diye nam yapmış merhum Hacı Ömer çok cömert olsun. Sağlığında çok hayratlar yapmıştı. Bu cami, onun himmeti ile yeniden yaptırıldı. Feleklere dokunan yedi kemer ve yedi eyvan yaptırdı ki, mukaddes ruhlarla inşa etmiş gibi oldu. Şair Hikmet tarihini üç Sefer bin iki yüz doksan bir olarak söyledi" denilmektedir.

**Son cemaat yeri cephesindeki ikinci kitabe :**

*Ammere haza'l makam el-ali*
*taleban lırıdai'l-Bari*
*El-Hac Musa Ağa Haseki*
*Sene 1211"* (M.1796).

Kitabede; son cemaat yerinin H.1211(M.1796) tarihinde Haseki ağası Hacı Musa Ağa tarafından onarıldığı belirtilmiştir.

**Minare Kapısı üzerindeki kitabe:**

*"Ruhanın hanedanından Halil Beg*
*Bu asar-ı cemileyi kıldı tecdid*
*Harab olmuş iken iş bu minare*
*Vücuh-ı hayr içün sa'i etdi temhid*
*Ki mamur eyledi başdan ayağa*
*(Şevkile) vere tekbir-i temcid*
*Bunun banisine ruz-i cezada*
*Şefaat eyleye her ehli tevhid*
*Fehimada düşüb cevherle tarih*
*Ezan içün minare oldu tecdid*
*Sene 1276"* (m,1859).

Kitabede; "Urfa'nın hanedanından olan Halil Bey, bu güzel eseri yeniledi. Bu caminin minaresi harap olmuştu. Hayra yönelmek için minareyi döşemeye çalıştı. Baştan başa onardı ki, tekbir ve sabah duasını müezzin şevk ile okusun. Kıyamet gününde bu hayratı yapana her imanlı şefaat eylesin. Şair Fehim de bunun tarihini cevher olarak düşürdü ki, ezan için minare yenilendi. Sene 1276 (M.1859) denilmektedir. Ebced hesabı ile son mısradaki noktalı harflerin toplamı H.1276 tarihini vermektedir.

## HAYRULLAH CAMİİ

Harran Kapı Mahallesi, Hamam Sokak'tadır. Bizans dönemine ait Aiz Barlaha kilisesinin üzerine inşa edilmiştir.[33] İnşa kitabesi bulunmadığından tarihi bilinmemektedir. Avlu kapısı üzerindeki H.1178/M.1764 tarihli kitabede, minarenin ve kapının Abdurrahman Paşa'nın oğlu Hacı Ali tarafından onarıldığı belirtilmiştir.

Minber üzerindeki iki satırlık kitabede minberin H.1212/M.1797 tarihinde onarım gördüğü yazılıdır. Bu caminin diğer bir adının *"Araplar Camii"* olduğu Sultan Abdülhamid'in "Yıldız Albümleri"ndeki fotoğrafının altındaki yazıdan anlaşılmaktadır.[34]

Cami, mihrap boyunca uzayan enine dikdörtgen mekânın tek çapraz tonozla örtülü olduğu bir plana sahiptir. Çapraz tonozun kolları köşelerde duvar payelerine oturmaktadır. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Mihrap nişi beş köşelidir. Balkon şeklindeki minber ve merdiveni betonarme olarak son yıllarda yapılmıştır. Son cemaat yeri yoktur. Caminin doğusuna bitişik olarak, ortasından destekleme kemeri ile iki bölüme ayrılmış beşik tonozlu eyvanın son cemaat yeri amacıyla yapılmış olduğu düşünülmektedir. Bu eyvanın önü iki pencere ve bir kapının yer aldığı bir duvarla sonradan örülmüştür.

Caminin kuzey doğu köşesindeki silindirik gövdeli, tek şerefeli minare düzgün kesme taşlardan yapılmıştır.

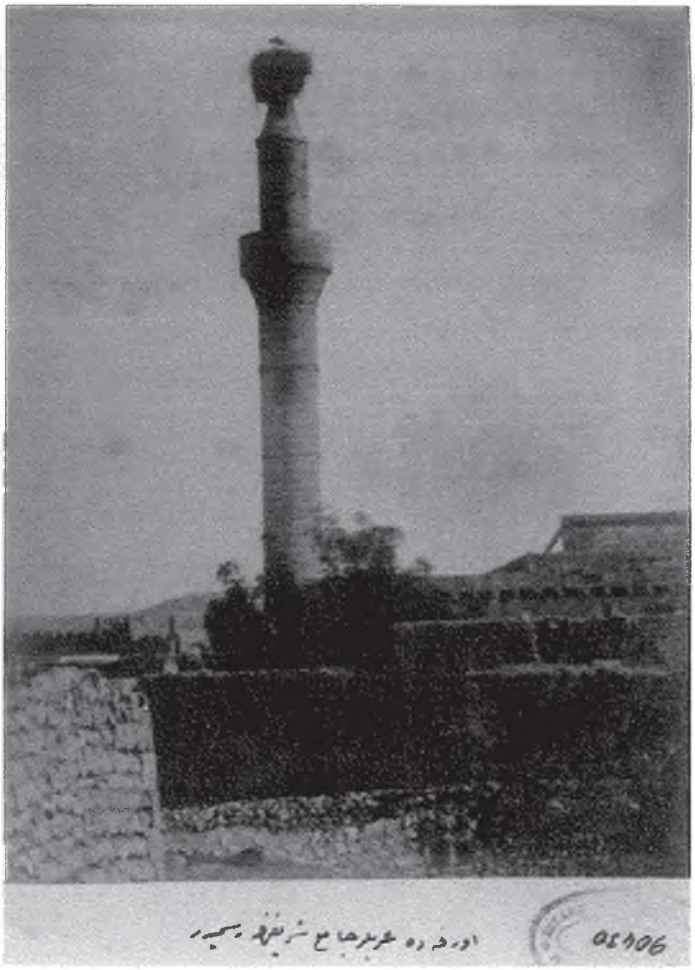

Fotograf 49. Hayrullah Camii minaresi.
*(İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden)*



Fotograf 50. Hayrullah Camii güney doğudan görünüm.

33 J.B.Segal., a.g.e., s.182,263.

34 A.Cihat Kürkçüoğlu, *Yıldız Albümlerinde Urfa*, (Metin Düzeltmeleri ve İngilizce Çeviri: Prof.Dr.Zuhal Karahan Kara), Ankara, 2009, s. 49.

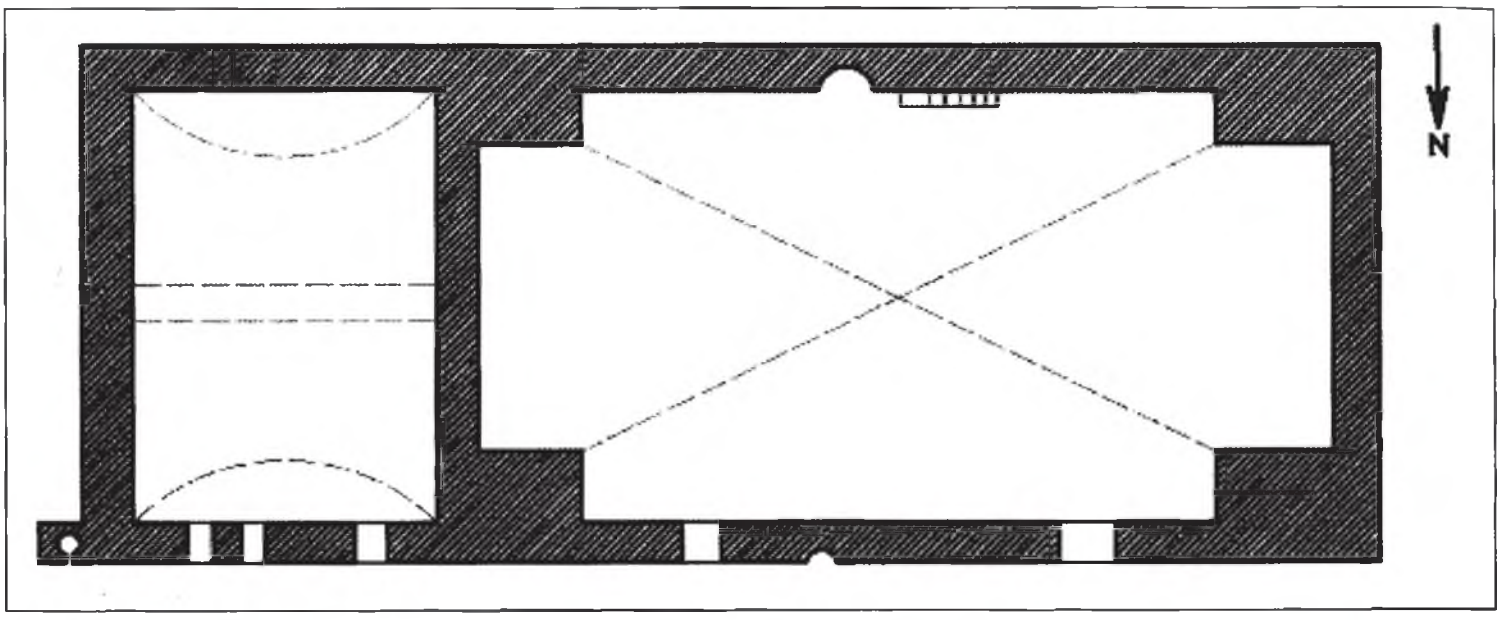


Plan 12. Hayrullah Camii planı.

**Camideki Kitabeler:**[35]

**Avlu kapısı kitabesi:**

*"Amere haza'l-minare ve bab*

*el-Hac Ali ibni Abdurrahman Beşe (Paşa)*

*sene: H.1178* (M.1764)"

Kitabede, Minarenin ve kapının Abdurrahman Paşa'nın oğlu Hacı Ali tarafından H.1178/M.1764 tarihinde onarıldığı yazılıdır.

**Minber kitabesi:**

*"Haza tamiru tecdid fi şehri sefer muzaffer sene 1212"* (M.1797)

Kitabede, minberin H.1212/M.1797 tarihinde onarılarak yenilendiği belirtilmiştir.

35 Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 77.

## HEKİM DEDE CAMİ



Fotograf 51. Hekim Dede Camii mihrap önü bölümü.



Fotograf 52. Hekim Dede Camii son cemaat yeri cephesinden görünüm.

Hekim Dede Mahallesi'ndedir. 1566 tahririnde "Mescid-i Hekim Dede" olarak adının geçmesi[36] yapının 16.yüzyıl ikinci yarısında mevcut olduğunu göstermektedir. Camideki mevcut kitabeler onarımlarla ilgilidir. Cami kapısının doğusundaki H.1043/M.1634) tarihli kitabede harabe halinde olan caminin Ahmed oğlu Bayram Beg adında bir zat tarafından imar edildiği yazılıdır. Cami kapısı üzerindeki H.1190/M.1776 kitabede ise uzun süredir harap olan ve minaresi bulunmayan caminin Mustafa Paşa tarafından ikinci kez onarıldığı ve minaresin yapıldığı belirtilmiştir. Hekim Dede Türbesi ile ilgili olduğu tahmin edilen, son cemaat yerinin batı duvarındaki kitabe ise yer yer silik olup 1218/1803 tarihi okunabilmektedir. Hurûfât Defterleri'nde Ruha kaza merkezinde olduğu belirtilen bu caminin H.1137/M.1724 tarihli atama kaydında banisinin Hekim Dede olduğu belirtilmiştir. Camiye ait en eski atama kaydı ise H.1104/M.1693 tarihlidir.[37]

Son cemaat yerinin batı duvarındaki kitabe yer yer silik olup H.1218/M.1803 tarihi okunabilmektedir.

36 Ahmet Nezihi Turan., a.g.e., s. 160

37 Enver Karakeçili., Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazası (Vakıf Yapıları, Cemaatler, Meslek Grupları), ŞURKAV Yayınları, Şanlıurfa, 2017, sayfa, 61.

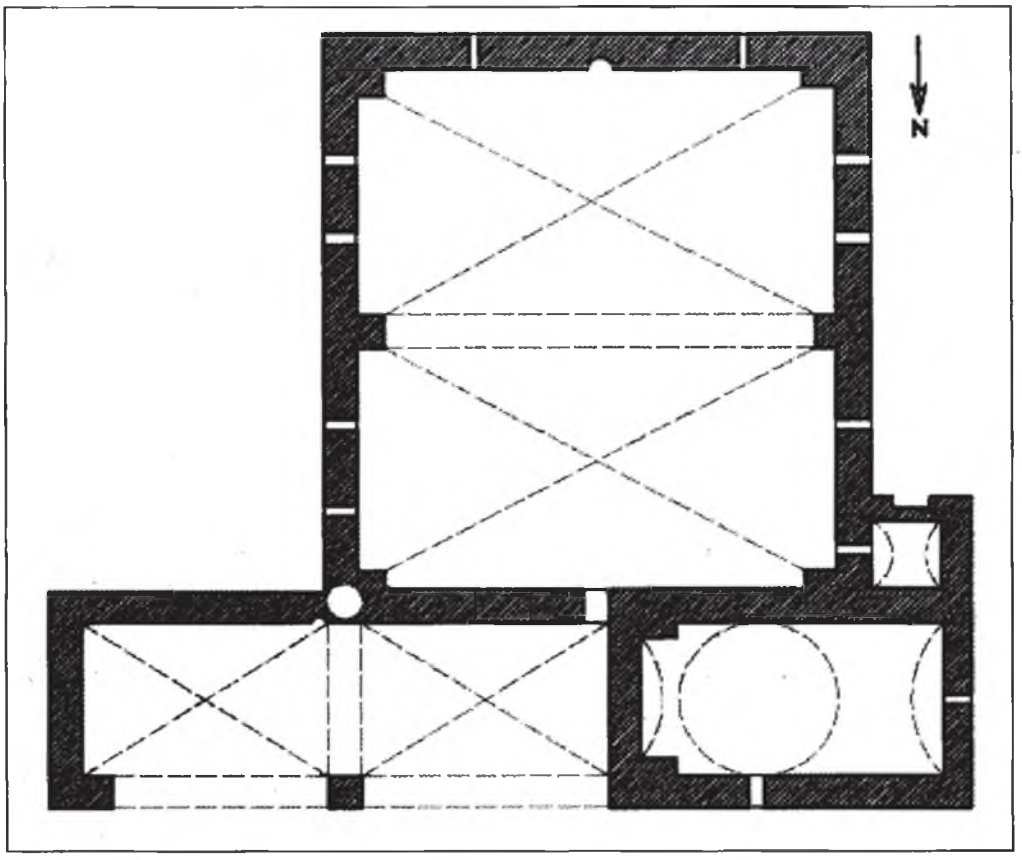


Plan 13. Hekim Dede Camii ve Türbesi Planı

Mihraba dikey dikdörtgen planlı cami, eş değerde iki çapraz tonozla örtülüdür. Bu plan şeması, 1877 tarihli Şanlıurfa Hüseyniye Mescidi'ne örnek olmuştur. Yapıda inşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Caminin kuzey batı köşesinde Hekim Dede'nin türbesi yer almaktadır.

Mukarnas kavsaralı taş mihrab, mukarnas başlıklı köşe sütunçelidir. Karameydan Hüseyin Paşa Camii başta olmak üzere Urfa'daki birçok camide görülen bu mihrap tipi, Hekim Dede camiinde dar ve dikine uzayan bir formdadır. Taş minber kıble duvarına paralel merdivenlidir. Giriş kapısının üzerinde, iç tarafta ahşap müezzin mahfili yer almaktadır.

Çapraz tonozla örtülü iki gözlü son cemaat yerinin bir gözü, Hekim Dede türbesi nedeniyle doğuya kaymış durumdadır. Buna dayanarak, önce türbe ve caminin yapıldığı, son cemaat yerinin sonradan camiye eklendiğini söylemek mümkündür.

Tek Şerefeli ve silindirik gövdeli kesme taş minare caminin kuzeydoğu köşesindedir.

Camii avlusundaki mezarlıkta yatan Osman Vehbi Efendi ile Halepli Ömer Behçet'in oğlu Ahmed Nuri Efendi'nin mezar şahideleri Araştırmacı-Yazar Mahmut Karakaş tarafından okunarak yayınlanmıştır.[38] Mezarlığa yeni definler nadir olarak yapıldığından eski şahideler günümüze kadar ulaşmıştır.

Caminin batı duvarının kuzey kesiminde yer alan iki cepheli çeşme kitabesi silik olup, okunabilen kısımlarından çeşmenin Arifî Ahmed Efendi tarafından 1120/1708 tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

38 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Mezar Taşları, Şanlıurfa, 1996, s. 122.

**Camideki Kitabeler:**[39]

**Cami kapısının doğusundaki kitabe:**

*"Haza makam-ı Hekim Dede*
*İmaret Kıldı Mescid-el müşrif*
*Bayram Beg ibni bende-i Ahmed bende-i al-i Muhammed*
*Fi şehri zi'l-kade fi sene selase erbaine ve elf"* (H.1043/M. Mayıs 1634)

Kitabede özetle, "Harabe olan bu Hekim Dede makamı camiini, Hz. Muhammed'in kulu Ahmed oğlu Bayram Bey H.1043 senesinin zi'l-kade ayında (Mayıs 1643) yeniden onarmıştır" denilmektedir.

**Cami kapısı üzerindeki kitabe:**

*"*.....
*Bünyesi müşrif harab olarak*
*Bir zaman rahmetine hal eyledi*
*Kimse darû-yi himmetin eylemedi*
*Kalmadı hiç eser binasından*
*Mürde-i sad salveş kaldı*
.....
*Dem-i can-ı bahşi eyledi ihya*
*Yoğidi fi'l-asıl minare-i şerifi*
*Şimdi eyledi müceddiden inşa*
.....*sa'yine şükran*
*Ve sabah el-kabul ve'l-zülefa*
*Du zeban-ı kalemle dedi tarih*
*Bani-i mesani Mustafa Paşa*
*sene 1190"* (M.1776)

Bazı yerleri okunamayan ve bazı yerleri de bozuk olan kitabede özetle; "Bu caminin içi tamamen harap olmaya yüz tutmuştu. Bir zaman bu harabeliğe kimse himmet edip merhem olmamıştı. Yüz sene kadar böyle ölü vaziyette kaldı. Son can veren kanla yeniden dirildi. Aslında bu caminin minaresi yoktu. Şimdi yeniden yapıldı. Kalemin iki dili ile tarihini söyledi. Ki ikinci defa onarımını yapan Mustafa Paşadır, H.1190 (M.1776)" denilmektedir. Son mısrada tarih düşürülmüş olup harflerin toplamı caminin onarım tarihini vermektedir.

**Son cemaat yerinin batı duvarındaki Hekim Dede türbesi kitabesi:**

*"Sahib el-hayrat*
.....*Ağa 1218*
*İbni serhad namı*
*el-ced.....* "

*Çoğu yeri kapanmış olduğundan tamamı okunamayan bu kitabe, H. 1218 (M.1803) tarihlidir.*

39 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara, 2001, s.78-79.

## HIZANOĞLU CAMİİ

Pınarbaşı Mahallesi Hızanoğlu Sokak'tadır. İnşa kitabesi olmayıp, mevcut kitabeler onarım devirlerine aittir. Caminin avlu kapısı ve harim kapısı üzerindeki manzum kitabelerde H.1142/M.1729 tarihinde Hacı Halil Ağa tarafından onarıldığı yazılıdır. Hacı Halil Ağa'nın lakabının *"Hızanoğlu"* olduğu Hurufat Defterleri'ndeki H.1148/M.1735 tarihli atama kaydından anlaşılmaktdır.[40] Bu nedenle cami halk arasında *"Hızanoğlu Camii"* adıyla adlandırılmıştır. Minare kaidesinin batı tarafındaki şair Zahir tarafından yazılmış kitabede (Zahir, Hüseyin Paşa Camii kitabesini de yazmıştır.) isim olmayıp, ebced hesabı ile H.1142/M.1729 tarihi düşülmüştür.[41]

Hızanoğlu Camii'nin diğer bir adının "Karaburç Mescidi" olduğu "Vakf-ı Mescid-i Karaburç" adındaki vakfiyesinden anlaşılmaktadır[42]. Ayrıca XVI. yüzyılda yapılan tahrirlerde de *"Vakf-ı Mescid-i Karaburç"* olarak geçmektedir. Hurûfât Defterleri'ndeki atama kayıtlarından camiye H.1103/M.1691/92 ve H.1235/M.1820 tarihleri arasında 92 adet atama yapıldığı anlaşılmaktadır.[43]

İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılan kare planlı caminin üzeri tromplu büyük bir kubbe ile örtülmüştür. Sekizgen kubbe kasnağının iç tarafında sekiz pencere ve 32 adet sağır yonca kemer bulunmaktadır. Caminin bu planı Urfa'daki Hüseyin Paşa ve Mevlevihane camilerine benzemektedir.

Caminin ön tarafının sokağa rastlaması nedeniyle üç gözlü son cemaat yeri caminin güney batı köşesine, mihrap duvarı hizasına alınmıştır. Kare mekânlı, tek kubbeli Hızanoğlu, Şanlıurfa'daki Hüseyin Paşa ve Mevlevihane camilerine benzemektedir.

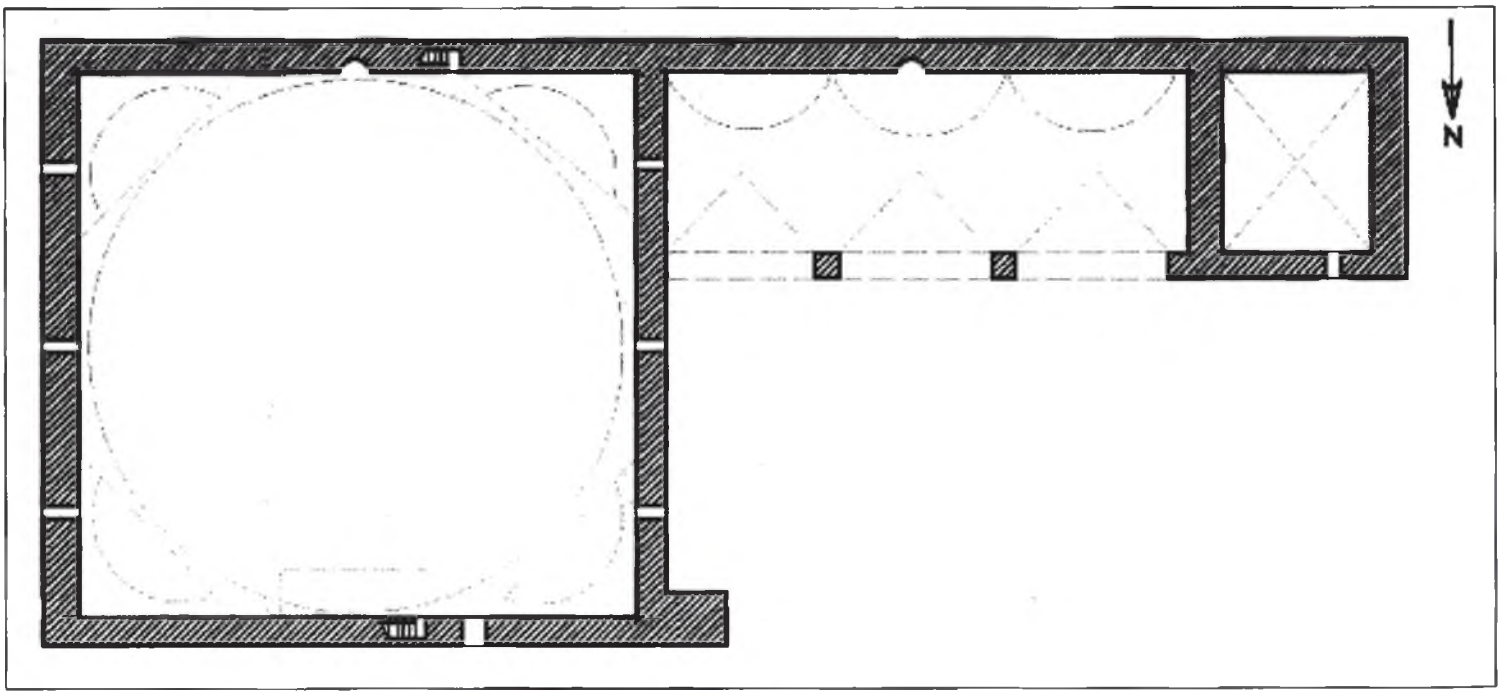


Plan 14. Hızanoğlu Camii planı

40 Enver Karakeçili., Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazası (Vakıf Yapıları, Cemaatler, Meslek Grupları), ŞURKAV Yayınları, Şanlıurfa, 2017, sayfa, 79-86

41 Bedri Alpay., Şanlıurfa Şairleri, Şanlıurfa, 1986, s.240.

42 Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivi.

43 Enver Karakeçili., Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazası (Vakıf Yapıları, Cemaatler, Meslek Grupları), ŞURKAV Yayınları, Şanlıurfa, 2017, sayfa, 79-86



Fotoğraf 53. Hızanoğlu Camii son cemaat yeri.



Fotograf 54. Hızanoğlu Camii minaresi.
*(İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden)*



Fotograf 55. Önde Hızanoğlu Camii kubbesi, geride Cıncıklı Hamam kubbesi.

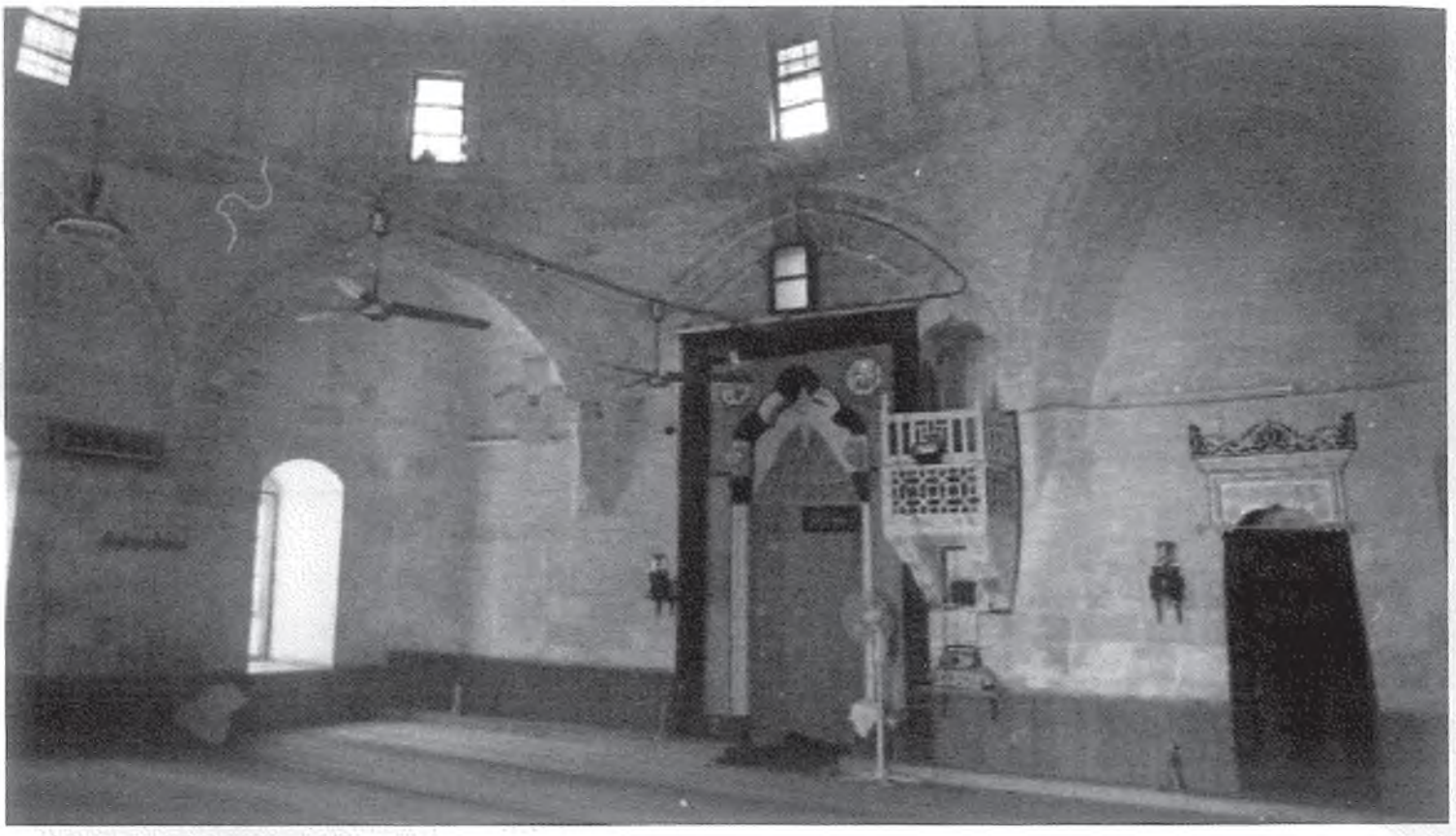

Fotograf 56. Hızanoğlu Camii mihrap ve minberi.

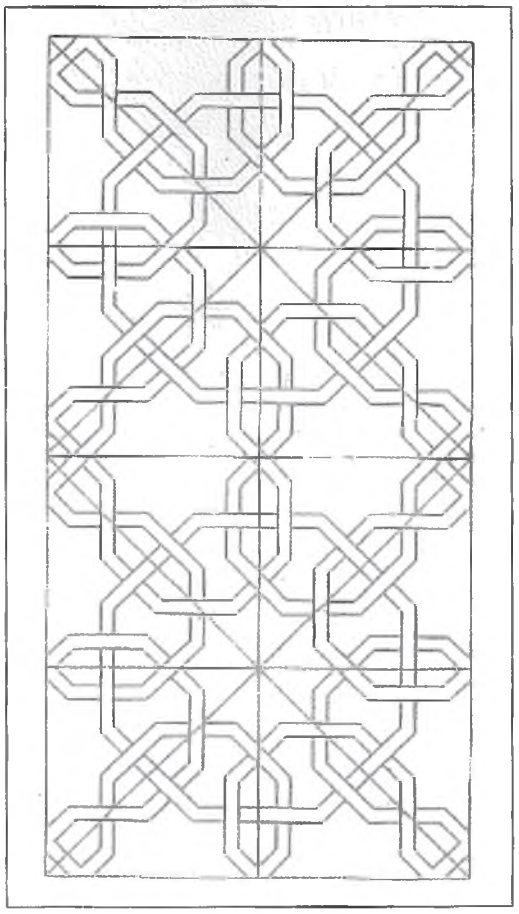

Şekil 19. Hızanoğlu Camii mihrap çevresindeki geometrik bordür.

Düzgün kesilmiş kalker taşından yapılmış olan mihrabın çevresinde bir sıra mukarnas bordürü, bunun iç kısmında bir sıra, farklı büyüklükte tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen kabartma bir bordür dolaşmaktadır. Bu süslemenin aynısı Şanlıurfa'daki Nimetullah Camii portal ve mihrabında, Nimetullah Camii avlusunun kuzeyindeki kubbeli hücrenin altındaki Ruz Bey'in mezar sandukasında ve az farklılıkla Yusuf Paşa Camii mihrabında uygulanmıştır. Üç dilimli kemer içerisindeki mihrap kavsarası mukarnaslıdır. Mihrap son yıllarda renkli yağlıboya ile boyanarak orijinalliğini kaybetmiştir.

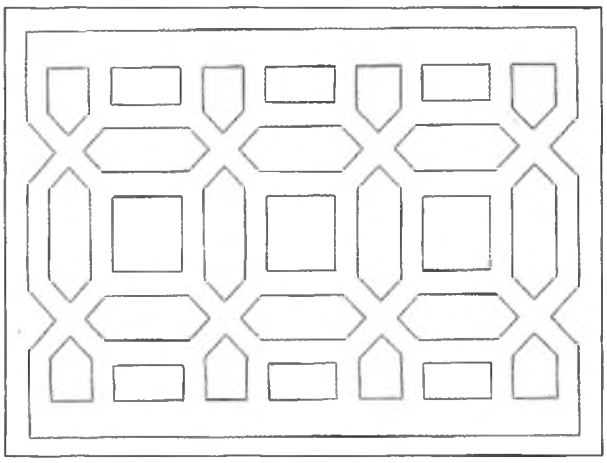

Şekil 20. Hızanoğlu Camii minber korkuluğunda şebekeli oyma geometrik süslemem

Duvar içerisinden merdivenle çıkılan ve iki konsola oturan balkon şeklindeki minberin korkuluğu, aynı boydaki tam ve yarım sekizgenlerin çakışarak ve kesişerek aralarda kare ve altıgen şekiller oluşturduğu geometrik şebekelidir.



Fotgraf 57. Hızanoğlu Camii minaresi.



Fotoğraf 58. Hızanoğlu Camii minaresinde palmet kuşağı.

Silindirik gövdeli ve tek şerefeli minare caminin kuzey batı köşesindedir. Minarenin şerefesi mukarnas süslemelidir. Minare gövdesi dört yatay kuşağa bölünmüştür. En alttaki kuşakta yan yana dizilmiş palmetlerden oluşan bir bordür dolaşmaktadır. İkinci kuşakta, kaval silmeli altı adet sağır kemerin arasında dairesel bir eksen etrafında kesişerek dönen dairelerin oluşturduğu rozet ve çark-ı felek motifinden üreyen altı kollu yıldız rozeti yer almaktadır. Üçüncü kuşakta minareyi çevreleyen kaval silmeden aşağıya sarkan kabartma palmetler, bunun üzerindeki dördüncü kuşakta minareyi çevreleyen altı kollu yıldız kabartmalar yer almaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce camide yapılan esaslı restorasyon 2011 yılında tamamlanmıştır.

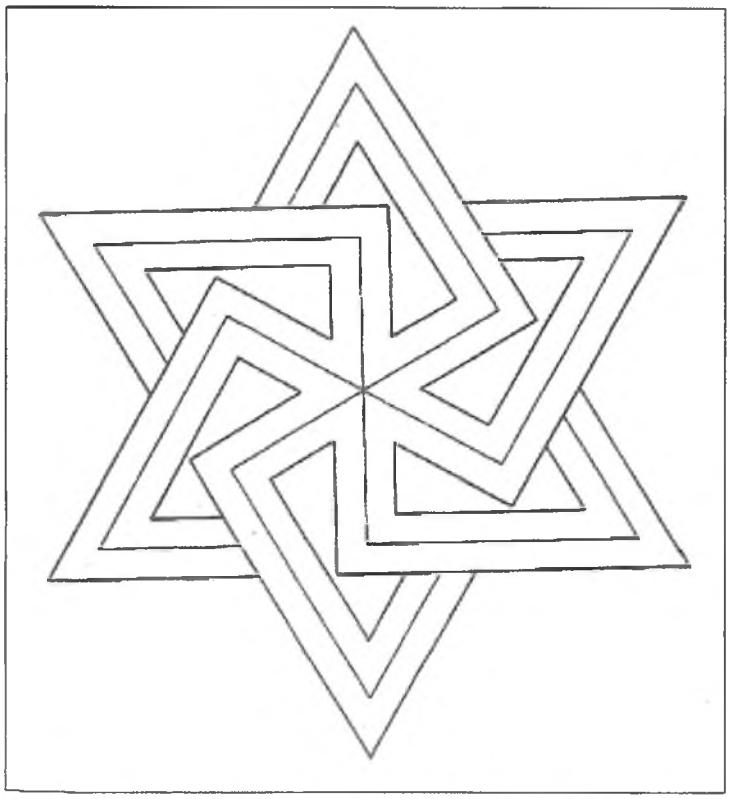

Şekil 21. Hızanoğlu Camii minaresinde çark-ı felek şeklinde altı kollu yıldız.

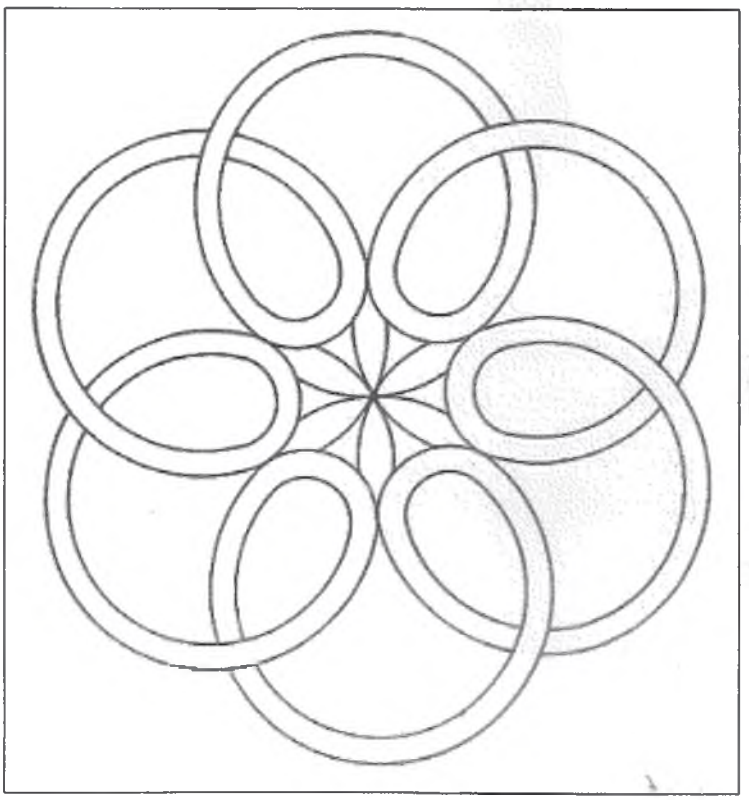

Şekil 22. Hızanoğlu Camii minaresinde kesişen dairelerden oluşan rozet.

**Camideki Kitabeler:**[44]

**Cami kapısı kitabesi:**

*"Zehi Hacı Halil Ağa-yı dilşad*
*Bu güne hayre emen etdi teşbih*
*Bu köhne cami'i tamire himmet*
*Edib evvela cihanda nam-i tezekkür*
*Kabul ede Huda âsârin ecrin*
*Vere gülzarda me'vâ-yi tenvir*
*Görünce dedi tahsin birle hatıf*
*Dem-i tarihini tecdid-i tamir*
*Sene 1142"* (M.1729)

Kitabede; Mutlu olan Hacı Halil Ağa'nın bu çeşit hayra korkusuzca başladığı, bu eski camii tamir ettirdiği, adının dünyada anılması için Cenab-ı Hakk'tan hayrının mükaâfatını vermesini, cennet bahçesinde yerini nurlandırmasını dilediği belirtilmiştir. Kitabede ebced hesabı ile H.1142(M.1729) tarihi düşürülmüştür.

**Avlu kapısı kitabesi:**

*"Sahibtar-ı zehi Hacı Halil*
*Gördü bu camii tamire mahal*
*Çıkdı tarih dü zeban gönülden*
*Hayrını ede kabul azze ve celle"*

Bu kitabede de caminin Hacı Halil tarafından onarıldığı belirtilmektedir. Son mısrada ebced hesabı ile H.1142/M.1729 tarihi düşürülmüştür.

**Minare kaidesindeki kitabe:**

*"Zehi bâlâ câ-yi minare nur*
*mekân-ı huş gazel ra'nâ u bihter*
*Sala eyler müezzin has-ı amme*
*Salat-ı hamse terğib ekser*
*Dedim tarihin şevkiyle Zahir*
*Makam be hub neva Allahü Ekber"*

Şair Zahir tarafından yazılmış bu kitabede; Minarenin yüksek olduğu, güzel ve hoş bir yerde yapıldığı söylenmekte, beş vakit namaz için her ezan okunduğunda sala da verilmesi istenilmektedir. Son mısrada ebced hesabı ile H.1142/M.1729 tarihi düşürülmüştür.

44 Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 81-83.

## HÜSEYİN PAŞA CAMİİ

Kara Meydan mevkiindedir. Bizans döneminden kalma Melkitlere ait Meryem Ana Kilisesi üzerine inşa edilmiştir.[45] Cami mekânına giriş kapısı üzerindeki şair Zahir tarafından yazılmış H.1142/M.1729 tarihli kitabede caminin Ali Paşa tarafından onarıldığı yazılıdır. Yusuf oğlu Darendeli Hüseyin Paşa H.1141/M.1728 tarihli vakfiyesinde; *"Medine-i Ruha'da Kara Meydan nam mahalde bina ve tamir eylediğim camii şerif'e"* cümlesiyle bu camiyi kendisinin bina ve tamir ettiğini söylemektedir. Ali Paşa Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın oğlu olup Darendeli Hüseyin Paşa'nın kayın pederidir ve oğlu yoktur.[46] 1728 tarihinde camiyi yaptıran Hüseyin Paşa, bir yıl sonra camide bazı küçük onarımlar ve değişiklikler yaptırırken merhum kayın pederi Ali Paşa'nın adının yaşatılması amacıyla kitabeye onun adını yazdırmış olmalıdır.

Darendeli Hüseyin Paşa, Ahmed Han oğlu Yusuf Ziyaeeddin'in oğludur. Ahmed Han, Horasan'dan göçerek Anadolu'ya gelmiştir. Hüseyin ve kardeşi Hasan, XVIII. yüzyıl başlarında İstanbul'da yeniçeri ocağında görevli iken çıkan bir ayaklanmaya adları karıştığından İstanbul'dan ayrılarak Urfa'da hemşehrileri Mirahur Mehmet Ağa'nın yanına gelirler. O tarihlerde II.Sultan Mustafa'nın kızı Safiye Sultan'ın kocası ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın oğlu Ali Paşa Urfa valisidir. Hüseyin Paşa, Mirahur Mehmet Ağa'nın yardımıyla vali Ali Paşa'ya damat ve kethuda (Yardımcı) olur. Ali Paşa, 1721-1722 tarihlerindeki hac yolculuğunda Emir-ül Hac görevinde iken vefat eder. Hüseyin Ağa bu durumu kimseye duyurmadan yolculuğu başarıyla yürütür. Onun bu tutumu padişahın beğenisini kazandığından rütbesi paşalığa yükseltilir ve Urfa valiliğine tayin edilir.[47]




Fotoğraf 59. 1900'lü yılların Başlarında Hüseyin Paşa Camii güney cephesine bakış. *(Max von Oppenheim'den)*



Fotoğraf 60. 1900'lü yılların başlarında Hüseyin Paşa Camii kuzey cephesi. *(K.A.C.Creswell'den)*

45 Judah Benzion Segal, *Edessa The Blessed City*, Oxford 1970, s. 213, 263.

46 Cemil Cahit Güzelbey, *Gaziantep Camileri Tarihi*, Gaziantep, 1984, s. 92,93.

47 Cemil Cahit Güzelbey., a.g.e., s. 92,93.



Fotoğraf 61. 1950'li yıllarda Hüseyin Paşa Camii güney cephesi. *(J.B.Segal'den)*

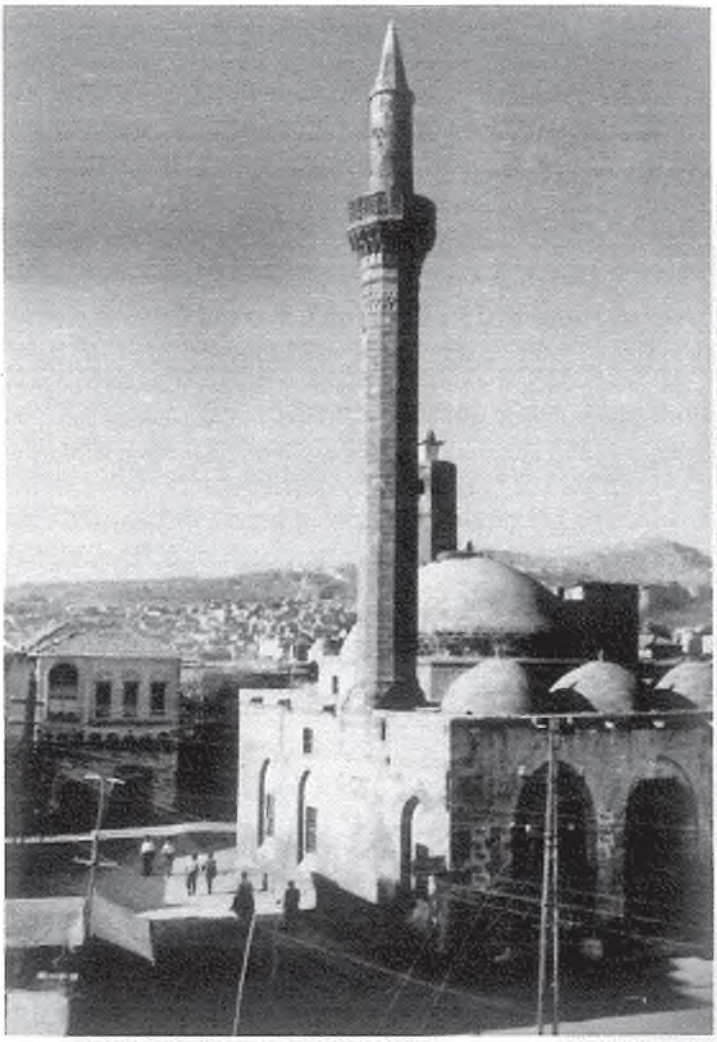

Fotoğraf 62.Hüseyin Paşa Camii Kuzey doğu cepheden görünüm.

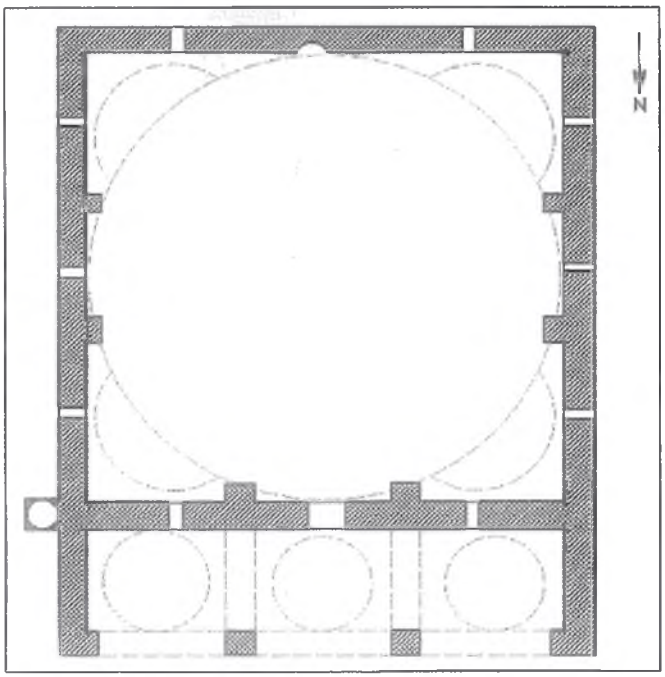


Plan 15. Hüseyin Paşa Camii planı.

Hüseyin Paşa Urfa'dan başka; İzmir, Darende ve Antep'te de birçok hayır işleri yapmıştır. Antep'te Hüseyin Paşa Camii ve Hüseyin Paşa Hamamını yaptırmıştır. H.1156/M.1743 tarihinde vefat eden Hüseyin Paşa'nın oğlu Yusuf ve bunun oğlu İbrahim de Paşa olmuştur. İbrahim Paşa Osmanlı Rus savaşlarına katılarak yararlılıklar göstermiştir.[48]

Kare planlı caminin üzeri tromplu büyük bir kubbe ile örtülüdür. İnşaat malzemesi olarak duvarlarda düzgün kesme taş, kubbenin oturduğu duvar payelerinde yarı yüksekliğe kadar bazalt taş kullanılmıştır. Kubbe kasnağının iç tarafında 24 adet sağır yonca kemer dolaşmaktadır. İç mekândaki toplam 10 pencere camiye aydınlık ve ferah bir hava vermiştir.

Kalker taşından yapılmış olan mihrapta, kavsara mukarnasları ve köşe sütunçelerinin mukarnaslı başlıkları dışında süsleme bulunmamaktadır.

48 Cemil Cahit Güzelbey., a.g.e., s. 93.

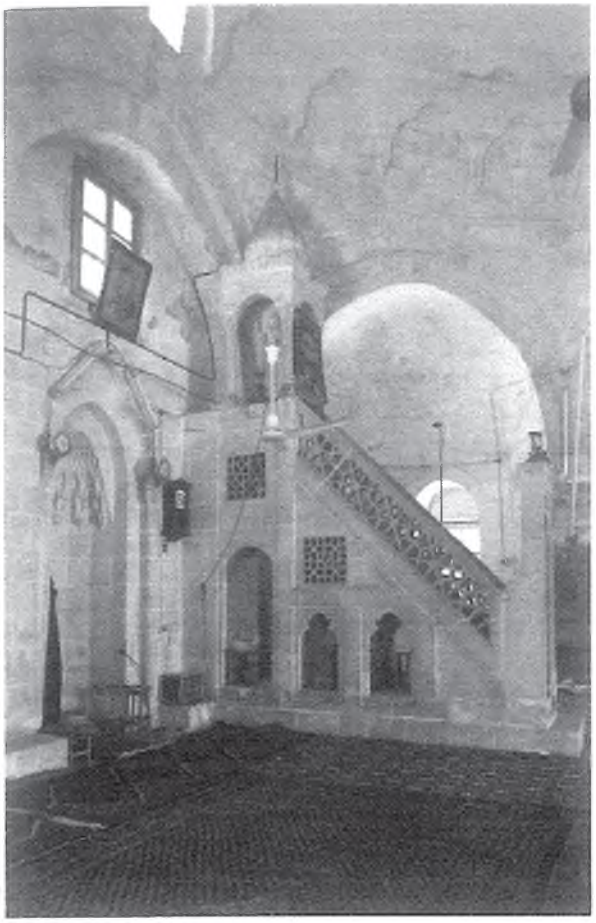

Fotoğraf 63. Hüseyin Paşa Camii mihrap ve minberi.

Kesme taş minberin korkuluğu, yan yana çakışarak petek biçimi oluşturan altıgenlerden meydana gelmiş şebekelidir. Minberin iki yanında şebekeli oyma birer kompozisyon bulunur. Bu kompozisyonlardan birinde, aynı boydaki bir tam ve dört yarım sekizgenin çakışarak ve kesişerek oluşturduğu kompozisyon, diğerinde birer kolu uzatılmış karelerden oluşan beş adet çark-ı felek motifinin meydana getirdiği kompozisyon yer almaktadır. Minber üzerindeki H.1297/M.1878 tarihi onarım dönemine aittir.

Camiye giriş kapısı üzerinde yer alan ahşap müezzin mahfiline kapının batısındaki duvar içerisinden taş merdivenle çıkılmaktadır.

Üç gözlü son cemaat yerinin her gözü birer kubbe ile örtülüdür. Son cemaat yerinin orta göz kemeri, "Bursa Kemeri" olarak bilinen tipte olup Urfa camilerinde tek örnektir. Kubbeler önde iki payeye, yanlarda duvarlara otururlar. Hüseyin Paşa Camii'nin planı Şanlıurfa Hızanoğlu ve Mevlevihane camileri ile benzerlik gösterir. Ancak bu üç cami son cemaat yerleri bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Hüseyin Paşa Camii'nde ön tarafta yer alan üç gözlü son cemaat yeri, Hızanoğlu Camii'nde ön tarafın sokağa rastlaması nedeniyle caminin güney batısına alınmış, Mevlevihane Camii'nde ise son cemaat yeri yapılmamıştır.

Cami kapısının iki yanı ve kemeri bazalt ve kalker taşların almaşık sıralanması ile örülmüştür. Kapı alınlığındaki kalker taşlar, ortadaki bitkisel bir rozetten yayılan ışık şeklinde biçimlendirilmiştir.

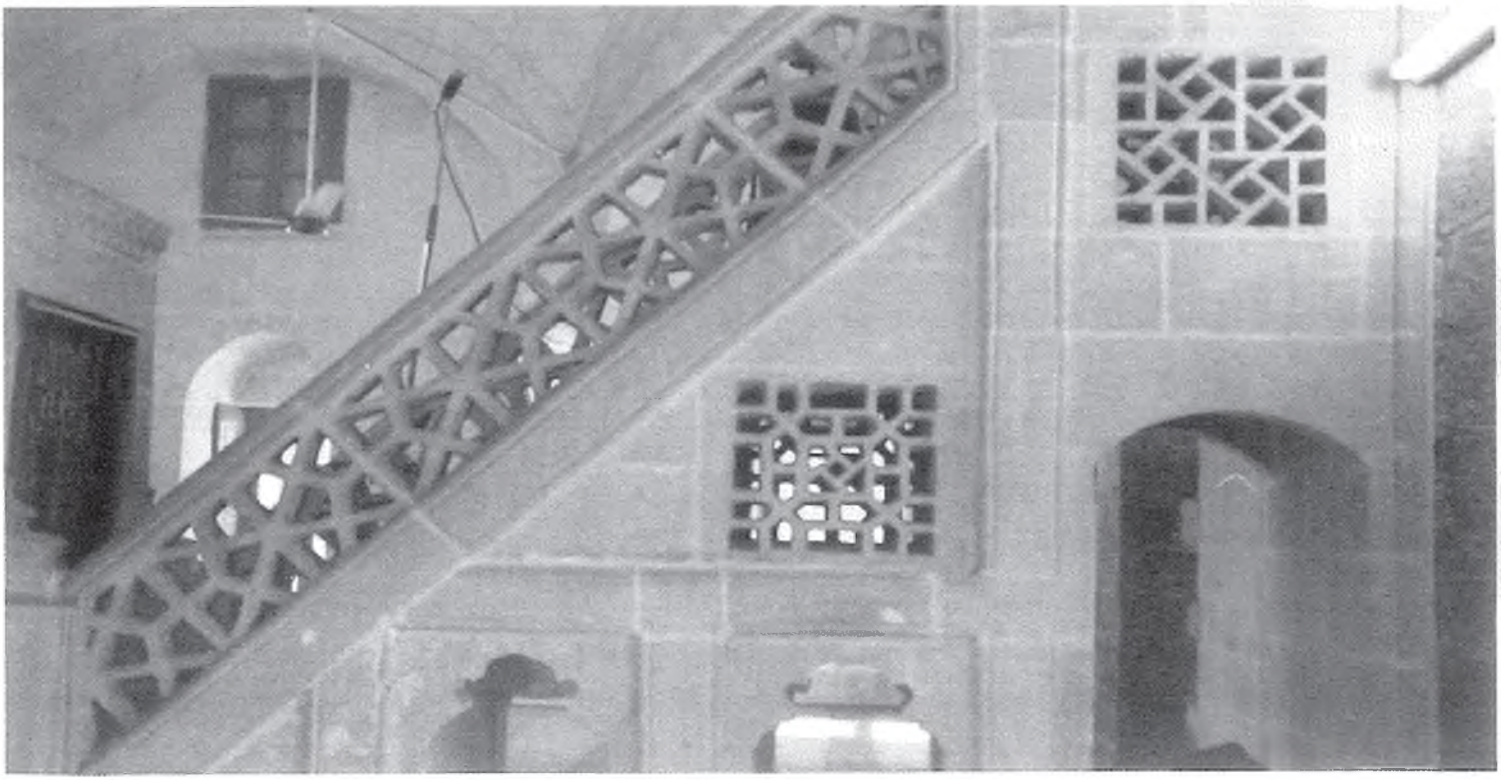

Fotoğraf 64. Hüseyin Paşa Camii minberinde şebekeli oyma korkuluk ve panolar.

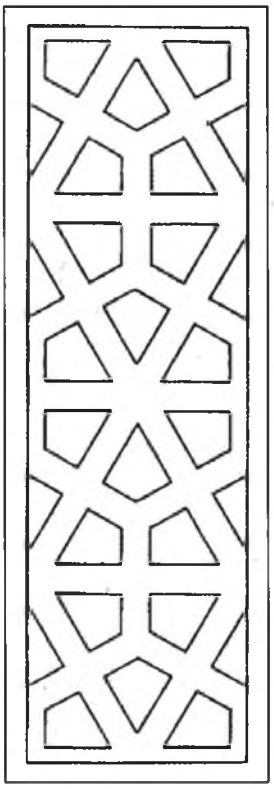

Şekil 23. Hüseyin Paşa Camii minberi korkuluğunda şebekeli oyma geometrik kompozisyon.

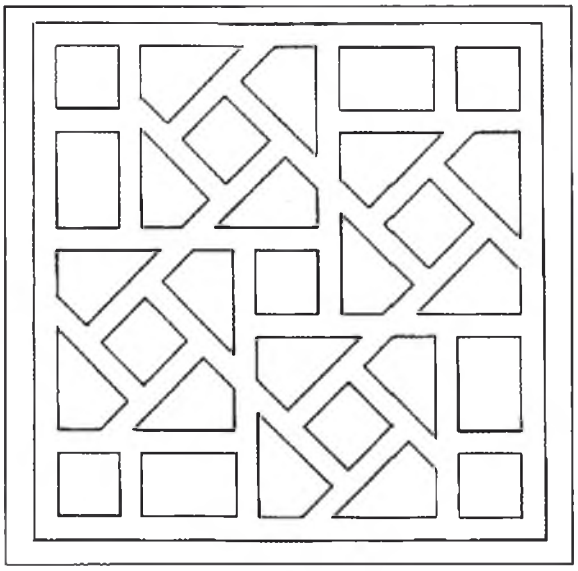

Şekil 24. Hüseyin Paşa Camii minberi yan duvarında şebekeli oyma geometrik kompozisyon.

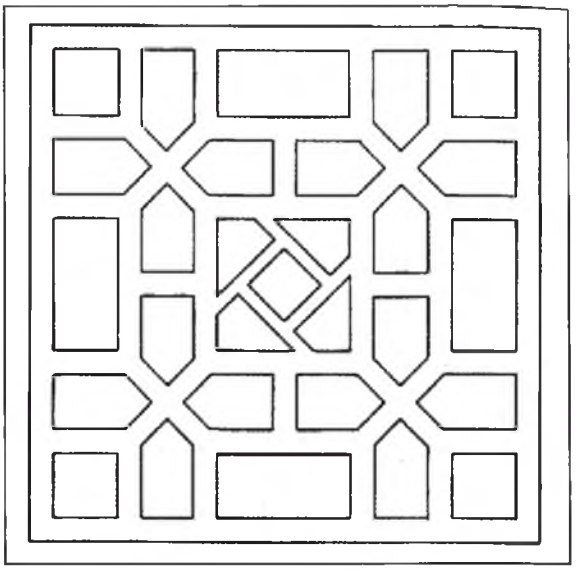

Şekil 25. Hüseyin Paşa Camii minberi yan duvarında şebekeli oyma geometrik kompozisyon.

Caminin kuzey doğu köşesindeki tek şerefeli ve poligonal gövdeli minarenin şerefe korkuluğu, iç içe geçen sekizgenlerden şebekeli oymalıdır. Minare, Şanlıurfa Rızvaniye Camii minaresini örnek almıştır.

Camide inşaat malzemesi olarak beyaz kesme taş kullanılmıştır. Sadece iç tarafta, kubbenin oturduğu duvar payeleri yarı yüksekliğine kadar bazalt taşından yapılmıştır. Caminin doğu tarafından geçen yolun bahçe olduğu, 1940'lı yıllarda bu bahçenin yerinden bu günkü yolun açıldığı eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 2011 yılında esaslı bir restorasyon yapılmıştır.

**Camideki Kitabeler:**[49]

**Cami kapısı kitabesi:**

*"Hazret-i merhum Ali Paşa-yı Zi-halk-ı kerim*
*Ola Ya Rab mesned-i mev'a-yı Adn i(çr)e mukim*
*Himmet-i kadriyyi ruhaniyyesi te'sir edüb*
*Etdi bu nev cami'i tmirini ber kadim*
*Hayriyle asar olursa böyle olsun Zahira*
*Yazdılar tahsin edüb tarihin esas-ı azim"*

Kitabede özetle ; "Merhum Ali Paşa'nın mesnedi cennet yurdu olsun. Onun ruhaniyetinin kudretli himmet ve ihtimamı ile bu cami onarıldı. Onun manevi desteği ile cami yeni yapıldı. Ey Zahir, eğer hayr eser olacaksa bunun gibi olmalıdır. Caminin tarihini de beğenerek, överek *"esas-ı azim"* diye yazdılar" denilmektedir. Kitabeye rakamla tarih yazılmamıştır. Son mısradaki *"esas-ı azim"* harfleri ebced hesabı ile H.1142/M.1729 tarihini vermektedir.

49 Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 88.

## KADIOĞLU CAMİİ

Kadıoğlu Mahallesi, Sumeydam mevkiindedir. İnşa kitabesi yoktur. Vakfiyesinde H.1106/M.1694 tarihinde Kadızade Hüseyin Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Bundan dolayı "Kadıoğlu Hüseyin Paşa Camii" adıyla da anılmaktadır. Kadıoğlu Hüseyin Paşa'nın bu camiyi yaptırdıktan bir yıl sonra vefat ettiği Ulu Cami haziresindeki H.1107/M.1695 tarihli mezar şahidesinden anlaşılmaktadır.

H.1106/M.1694 tarihli Kadızade Hüseyin Paşa Vakfiyesi, H.1228/M.1813 tarihli Mehmet Emin Kızı Fatma Hatun Vakfiyesi, H.1231/M.1816 tarihli Koçoğlu Molla İsmail Vakfiyesi, H.1233/M.1818 tarihli Osman Kızı Rahime Hatun Vakfiyesi ile camiye vakıfta bulunulmuştur.[50] Hurûfât Defterleri'ndeki atama kayıtlarından H.1111/M.1699 ve H.1235/M.1820 tarihleri arasında camiye 22 adet atama yapıldığı anlaşılmaktadır.[51]

Cami avlusunun kuzeye bakan giriş cephesindeki şair Nidayî tarafından yazılmış H.1138/M.1725 tarihli çeşme kitabesinde çeşmenin "Mencekzade" lakabında biri tarafından yaptırıldığı yazılıdır.[52] Portal üzerindeki minarenin kaidesindeki kitabede minarenin H.1260/M.1844 tarihinde Bahri Paşa tarafından yaptırıldığı (Camiden 150 yıl sonra) belirtilmiştir.[53]



Fotoğraf 65. Kadıoğlu Camii kuzey batıdan görünüm

50 Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi.

51 Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazası (Vakıf Yapıları, Cemaatler, Meslek Grupları), ŞURKAV Yayınları, Şanlıurfa, 2017, sayfa, 70

52 Bedri Alpay, Şanlıurfa Şairleri, Şanlıurfa, 1986, s.256.

53 Mahmut Karakaş, a.g.e., s. 84.

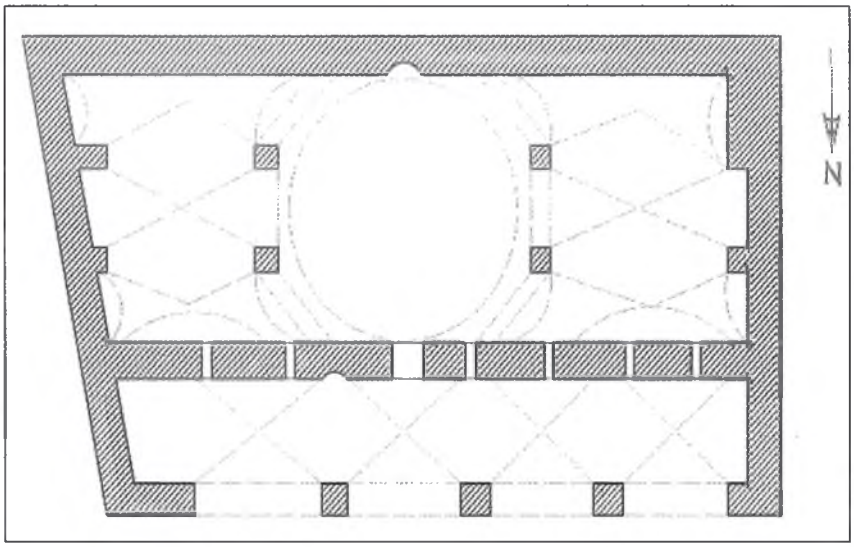


Plan 16. Kadıoğlu Camii planı

İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılan Kadıoğlu Camii, doğusundaki sokağın şekline bağlı kaldığından bu kesiminde eğrilik meydana gelmiştir. Dört payeye oturan sekizgen kasnaklı orta kubbe yanlara doğru çapraz tonozlarla genişletilmiştir. Kadıoğlu Camii, XV. Yüzyıla ait Diyarbakır Şeyh Safa Camii örnek alınarak yapılmış, ancak onun ölçülerine ulaşamamıştır. Caminin planı ayrıca Şanlıurfa Nimetullah Camiine benzemektedir. Nimetullah Camii'nden farklı olarak merkezi kubbe ortada iki paye yerine dört payeye oturmaktadır ve kubbenin iki yanı ikişer kubbe yerine çapraz tonozlarla örtülmüştür.

Sade ve süslemesiz kesme taş mihrap beş köşeli niş şeklindedir. Balkon şeklindeki minbere duvar içersinden merdivenle çıkılmaktadır.

Dört gözlü son cemaat yeri, önde üç payeye, yanda duvarlara oturan dört çapraz tonozla örtülüdür.

Avlunun kuzeyinde, ortada üzeri yarım kubbeli avlu portali ve bunun üzerinde silindirik gövdeli, tek şerefeli minare yer alır. Minare kaidesinin kuzeye bakan cephesindeki kitabede H.1260/M.1844 tarihinde Bahri Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Minare, portal üzerine oturduğundan alt kısmı boştur. Bu nedenle halk arasında bu camiye "Dipsiz Minare Camii" de denilmektedir.



Fotoğraf 66. Kadıoğlu Camii iç görünüm.

Portalin doğusunda zikzak kemerli, 1725 tarihli Mencekzade Çeşmesi, bunun arkasında beşik tonozlu abdest alma yeri bulunur. Çeşme, eskiden mahallelere su taksim edilen "Taksimiye" olarak kullanılmaktaydı. Bundan dolayı caminin yer aldığı meydana "Su Meydanı" adı verilmiştir.

Camiyi yaptıran Kadızade Hüseyin Paşa'nın mezarı Ulu Cami haziresindedir. Mezarın baş şahidesinde;

*"Rıza lillahi'l Fatiha*
*Haza merkad-i Kadızade merhum*
*Civar-ı rahmete etdi cihet*
*Gelüb rah-ı hatıf dedi tarih*
*Ola mesken Hüseyin Paşa'ya Cennet*
*Sene: 1107"* (M.1695) yazılıdır.[54]

54 Mahmut Karakaş, a.g.e., s.86.

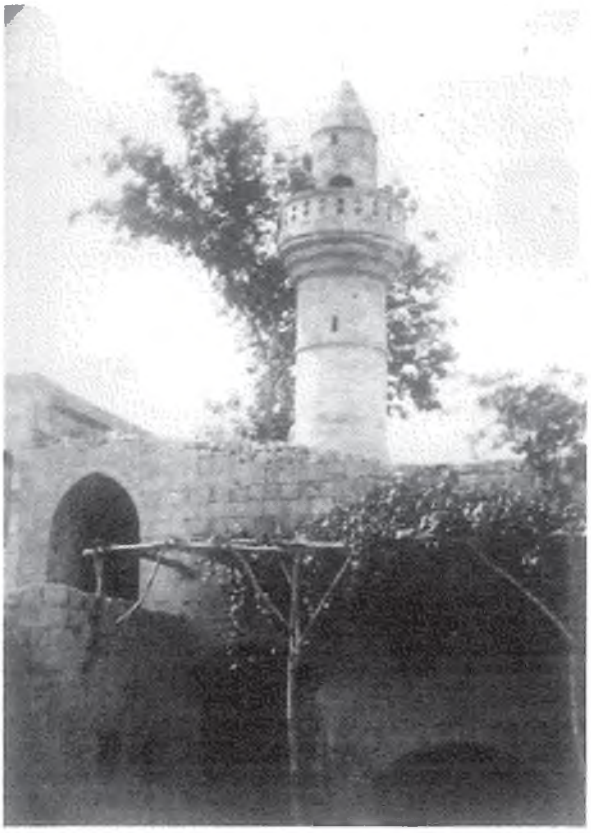

otoğraf 66. Kadıoğlu Camii minaresinin avludan görünümü. *(İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II.Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden)*

Mezar şahidesinde Hüseyin Paşa'nın babasının kadı olduğu anlaşılmaktadır. Hüseyin Paşa ise askeri paşa olmayıp vali paşadır. Hüseyin Paşa'nın adına 15 Temmuz 1691 tarihli bir fermanda rastlamaktayız. Rakka çevresindeki eşkiyanın halka saldırarak halkı taciz etmesi üzerine çevre halkı padişaha şikâyette bulunmuş, Padişah da Rakka Beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya bir ferman göndererek eşkiyanın temizlenmesini emretmiştir. Aşiretlerin iskânı ile ilgili 29 Rebiülevvel 1104 (M. 9 Aralık 1692) tarihli başka bir fermanda adı *"Rakka Beglebegi Kadızade Hüseyin"* olarak geçmektedir. Aşiretlerin bu bölgeye yerleştirilmesi ile ilgili gelen 7 Ocak 1696 tarihli son fermanda ise adından *"Vezir Kadızade Hüseyin Paşa"* olarak söz edilmektedir.[55]

Mezar taşında 1695 tarihinde öldüğü belirtilen Hüseyin Paşa'ya 1696 yılının ocak ayında ferman yazılmış olması kendisinin 1695 yılının son ayında vefat etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Vefatından sonra 6 Mart 1696 tarihinde Rakka valiliğine Ahmet Paşa getirilmiştir.

Kadızade Hüseyin Paşa'nın ermiş bir kişiliğe sahip olduğu ve caminin inşası sırasında aşağıdaki kerameti gösterdiği halk arasında rivayet edilmektedir:

*"Kadıoğlu Hüseyin Paşa bu camiyi yaptırırken, mihrabın yönünü tayin etmekte yanlışlık gösteren gayrimüslüm ustayı uyarır ve kıblenin doğru yönünü kendisine gösterir. Fakat usta elindeki alete göre kıblenin kendi dediği yönde olduğunu ısrar eder. Bu tartışma bir iki kez tekrarlanınca Kadıoğlu, elini ustanın gözüne sürerek –Bak gör, kıble bu taraftır- der. Gayrimüslüm usta karşısında Kâbe'yi görür. Bunun üzerine usta kelime-i şahadet getirerek Müslüman olur."*

**Camideki Kitabeler:** [56]

**Cami mekânı kapısının doğusundaki kitabe:**

Burada camileri inşa edenlerle ilgili ayet-i kerime yazılıdır.

**Cami mekânı kapısının batısındaki kitabe:**

Bu kitabenin önemli bir kısmı silinmiş olup sadece *""mimma emere bi'imaretihi Mevlana Sultan İbni sultan..."* yazısı okunmaktadır.

**Minare kitabesi:**

*"Bina etdi minari*
*Bahri Paşa sene 1260"* (M.1844).

Kitabede, minarenin H.1260/M.1844 tarihinde yaptırıldığı yazılıdır.

55 Mahmut Karakaş, a.g.e., s. 86-87; Ahmet Vefik, *Anadolu Aşiretleri*, İstanbul, 1930, s.93

56 Mahmut Karakaş, a.g.e., s. 84-85.

## KARA MUSA CAMİİ (MÜŞERREF MESCİDİ)

Bey Kapısı Mahallesi'ndedir. İnşa kitabesi yoktur. 1523 tahririnde "Mescid-i Müşarefe" adıyla geçmesi[57] caminin 16. Yüzyıl başlarında mevcut olduğunu göstermektedir. Hacı Ali Yusuf oğlu Kara Musa, H.959/M.1552 tarihinde hazırlattığı Vakfiyesinde camii kendisinin yaptırdığını belirtmiştir. Trablusşam Şehrindeki Dergâh-ı Ali'nin Başkapıcısı Darendeli Mehmet Ağa'nın H.1164/M.1751 tarihli vakfiyesinde "Müşerref Mescidi" olarak geçmektedir.[58] Hurûfât Defterleri'nde bu camiye H.1102/M.1691 ve H.1239/M.1823 tarihleri arasında 42 adet atama yapıldığı anlaşılmaktadır.[59]



Fotoğraf 68. Kara Musa Camii minaresi. *(İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden)*

Cami mekânının doğu duvarındaki payeye ters olarak yerleştirilmiş olan ve Eyyübi nesihi ile yazılmış kitabede, sadece bazı isimler ve sultan ismi okunabilmektedir. Ancak baş ve sondaki kelimeler okunamadığından bundan bir anlam çıkarılamamıştır. Bu kitabenin buradaki eski bir camiye mi ait olduğu, yoksa başka bir yerden mi getirilip buraya ters yerleştirildiği husuları açıklığa kavuşturulamamıştır.[60]

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş camideki mevcut kitabeler onarım devirlerine aittir. Bunlardan, önceleri cami iç mekânına giriş kapısı üzerinde yer alan, ancak son yıllarda caminin önüne eklenen son cemaat yeri cephesine konulan kitabede, caminin H.1082/M.1671 yılında Muhammed oğlu Abdurrahman Çelebi tarafından onarıldığı belirtilmiştir. Caminin batı cephesindeki pencere altında yer alan kitabede ise H.1160/M.1747 tarihinde onarım gördüğü yazılıdır. Bunlardan başka, avlunun batı kapısı üzerindeki ve minare kaidesindeki kitabelerde, caminin H.1195/M.1780 tarihinde Firuz Bey tarafından tamir ettirildiği, avlunun güney kapısı üzerindeki kitabede aynı şahıs tarafından buraya su getirtildiği yazılıdır.

57 Ahmet Nezihi Turan., a.g.e., s. 160

58 Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi.

59 Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazası (Vakıf Yapıları, Cemaatler, Meslek Grupları), ŞURKAV Yayınları, Şanlıurfa, 2017, sayfa,75- 79

60 Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 94.

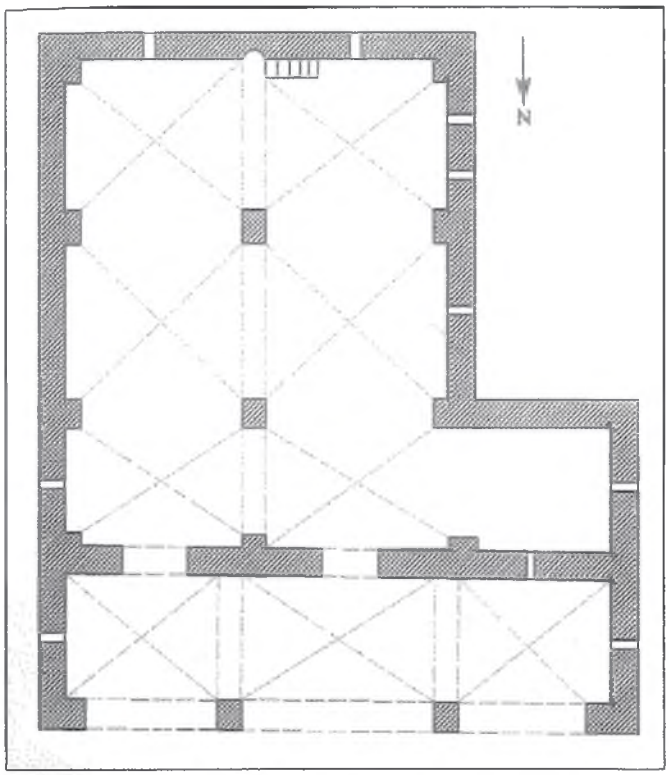


Plan 17. Kara Musa Camii planı.

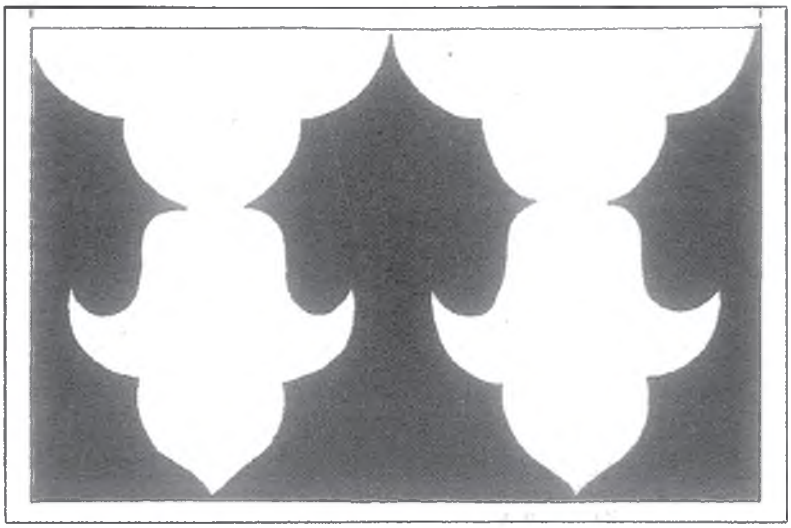

Şekil 26. Kara Musa Camii minaresinde kabartma palmet kuşağı.

Alt kısmındaki dükkânlar nedeniyle "Fevkani Camiler" grubuna giren Kara Musa Camii, mihraba dikey iki sahnın her birinin arka arkaya üçer çapraz tonozla örtülü olduğu bir plana sahiptir. Tonozlar ortada iki payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Bu plan miskinler camiinde mihraba paralel olarak uygulanmıştır. Üç gözlü son cemaat yeri çapraz tonozlarla örtülü olup, tonozlar önde iki payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Son cemaat yeri ön tarafına sonradan eklenen betonarme ikinci bir son cemaat yeri ile birlikte cami iç mekânına katılmıştır.

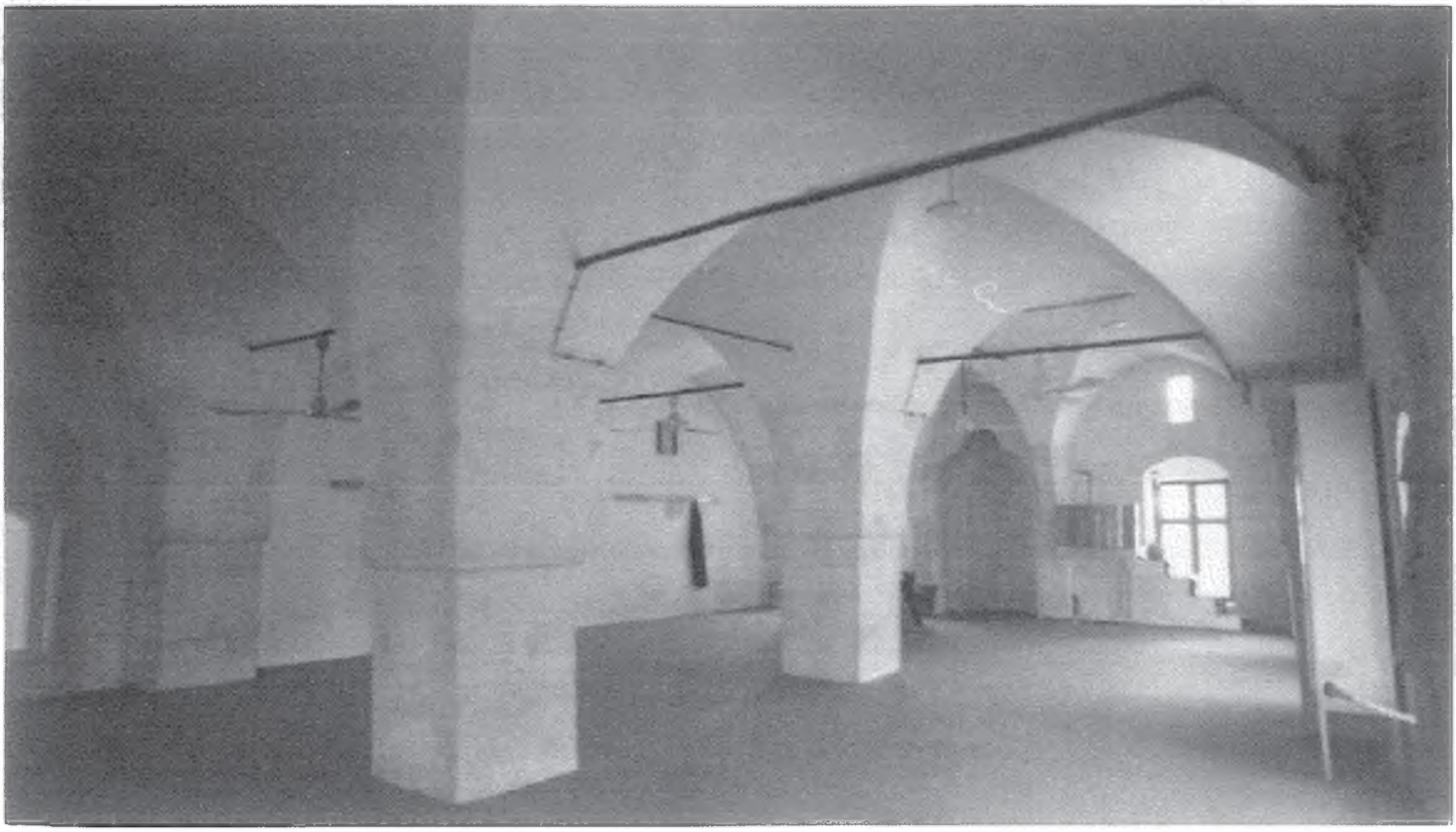

Fotoğraf 69. Kara Musa Camii iç görünüm.

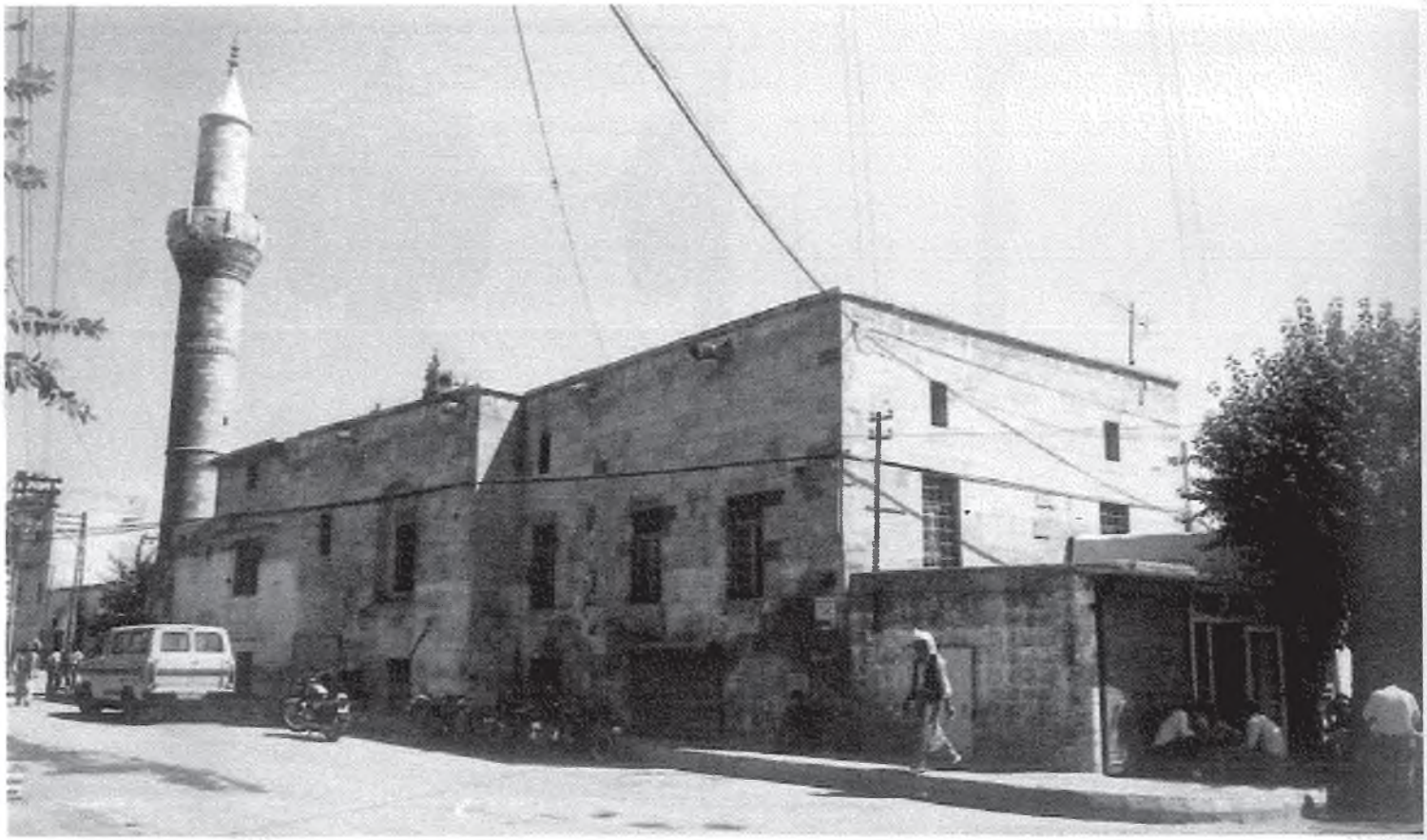

Fotoğraf 70. Kara Musa Camii güney batı cepheden görünüm.

Yuvarlak nişli ve yonca kemerli taş mihrap sade ve süslemesizdir. Minber, kıble duvarı önünden duvara paralel bir merdivenle çıkılan balkon şeklindedir.

Caminin kuzey batı köşesinde tek şerefeli, silindirik gövdeli kesme taş minare yer almaktadır. Minarenin orta kuşağında ters vaziyette sıralanmış kabartma palmetlerden oluşan bir bordür dolaşmaktadır. 2015 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce esaslı bir restorasyon geçiren camide sonradan yapılan betonarme eklentiler kaldırılmış ve cami orijinal şekline dönüştürülmüştür.

**Camideki Kitabeler:**[61]

**Cami iç mekânına giriş kapısı kitabesi :**

*"İhyayı hazihi'l- asar el-şerifetü mübareke limardatillahi'l azim*
*Abdurrahman Çelebi ibni Muhammed Gafarallahu lehuma fi sene*
*İsneyn ve semanini ve elf"* (H.1082/M.1671)

Kitabede özetle, Bu mübarek eserlerin ihyasını (onarımını) Allah rızası için H.1082 senesinde (M.1671) Muhammed oğlu Abdurrahman Çelebi yaptırmıştır denilmektedir.

**Avlunun batı kapısı kitabesi:**

*"Ammere hazihi'l cami li vechillahi'l kerim*
*El-Hac Firuz Beg mükerrem sene 1195"* (M.1780).

Kitabede, caminin Hacı Firuz Bey tarafından H.1195 (M.1780) tarihinde onarıldığı yazılıdır.

61 Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 90-94.

**Caminin batı cephesindeki pencere kitabesi:**

*"Bunu bina eden bani*
*Edub bu cami'i ta'zim*
*Bu beyti hatm edüb dedi*
*Tarihidir ya'ni azim"*

Onarımla ilgili olan, ancak onaran kişinin adının yazılmadığı bu kitabenin son mısrasında ebced hesabı ile H.1160 (M.1747) tarihi düşürülmüştür.

**Avlunun güney kapısı kitabesi :**

*"Fahr-i a'yan-ı Ruha hazret-i pâkize sıfat*
*Hacı Firuz Beg ol sadr-i hayr u hasanat*
*K'olmuş âsârı ile şöhret u şânı*
*Vere hak ömr-i füzûn ve iki devletde rahat*
*Cami-i Ahmeri hem beydâ cedid edeli*
*Vaki'a sularıdır teşnelere ab-ı hayat*
*Dahi bir nice sakka ve nice hayrat-i kesir*
*Eylemişdir ol keremkâri o sâlâr-i sehâvat*
*Görecek harab olmuş bu mübarek cami'i*
*Vech-i ta'mirine sa'i etdi o sahib-i hayrat*
*Dedi tarihini bir ta'miyesiyle Hatif*
*Vere Rahim Allah ana mukabil cennat*
*Sene 1195"* (M.1780)

Kitabede, "Urfa ayanının övündüğü temiz vasıflı hayr ve hasanat sahibi Hacı Firuz Bey, birçok eseri ile şan ve şöhret kazanmıştır. Allah onun ömrünü uzun ve iki cihanda mutlu kılsın. O hayr sahibi, hem Kızıl Camii (Ulu Cami) hem de Ağ Camii (Nimetullah Camii) yenileyerek onardı. O, susayanlara ab-hayat gibi suları, şehrin çeşitli yerlerine taksim ederek çeşmeler yaptı. Onun nice hayr ve hasanatları vardır. İşte O, cömertlerbaşı Hacı Firuz Bey, bu mibarek camii de harabe olmuş görünce hemen onarımı için harekete geçti. Gizliden bir ses, bir ta'miye ile tarihini şöyle dedi. Merhamet sahibi olan Allah, yaptıklarına karşılık o zata cenneti versin" denilmektedir. Kitabenin son satırında tarih düşürülmüş olup, son mısra harflerinin toplamına bir eklemekle onarım tarihi olan H.1195 (M.1780) tarihi çıkmaktadır.

**Minare kaidesinin batı cephesindeki kitabe:**

*"Sahib el-hayrat ve'l hasanat*
*El-hac Firuz Beg fi sene 1195"* (M.1780).

Kitabede, caminin Hacı Firuz Bey tarafından H.1195 (M.1780) onarıldığı belirtilmektedir.

**Cami mekânını doğu duvarındaki payeye ters yerleştirilen kitabe:**

*"....el-mübarek fi eyyami Mevlana.....*
*El-muzaffer Yusuf bin es-Sultan el-melik*

**.....İbrahim bin (eş-Şan....)**

Eyyübi neshisi ile yazılmış olan bu kitabede, sadece bazı isimler ve sultan ismi okunabilmektedir. Ancak baş ve sondaki kelimeler okunamadığından bundan bir anlam çıkarılamamıştır.

## MEVLEVİHANE CAMİİ

Pınarbaşı Mahallesi'nde kendi adıyla anılan mevkide bulunan Urfa mevlevîhânesinin ne zaman ve kimin tarafından inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. 1650 yıllarında Urfa'yı ziyaret eden Evliya Çelebi'nin "Mevlevi Tekkesi " adıyla da anılan mevlevîhâneden bahsetmemesi muhtemelen bu tarihte mevcut bulunmadığını göstermektedir. Yapı ile ilgili elimizdeki en eski belge, Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerindeki 491 nolu defterin 374. syfasının 65. sırasında kayıtlı H.1172 (M.1758) tarihli Mevlevihane Vakfı şahsiyet kaydı kopyasıdır. Bu belgede, Medine-i Ruha'da (Urfa) Abdülkerim adındaki zatın H.1118 (M.1705) tarihinde Mevlevihane vakfına ilk görevli olarak tayin edildiği belirtilmiştir.[62]

H.1153/M.1740 tarihli Rıdvan Ahmed Paşa Vakfiyesinde bir yer tarifi nedeniyle Mevlevihane'nin adı geçmektedir. Ayrıca, 1890 tarihli Halep salnamesinde "Mevlevihane" geçmektedir.

3 Mart 1856 tarihli bir inha ve arzda, Urfa'da Halil-i Rahman Mevlevi Zaviyesi'nin şeyhliğine ve seccadenişliğine Mehmet Veliyüddin adında bir zatın tayin edildiği belirtilmektedir.[63] Bu belgeden; Urfa'da Halil-ür Rahma gölü yakınında ayrıca bir Mevlevi zaviyesinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu zaviye günümüzde yoktur.

Bilindiği üzere Mevlevihaneler, genellikle büyük bir bahçe içersinde Semahane, bunun içinde veya bahçesinde Mevlevi şeyhlerinin medfun bulunduğu bir türbe veya hazire, dervişlerin oturup yattıkları hücreler, Şeyhin misafirlerini kabul ettiği selamlık, şeyhin ailesinin oturduğu haram dairesi, dervişlerin yemek pişirme ve erzaklarının konulması için mutfak ve kiler, yeni başlayan dervişlerin sema çalışmaları yapmaları için meşkhane'den oluşan bir külliye halindedir.[64]



Fotoğraf 71. Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Urfa mevlevihanesi Mevlevileri.
*(Ali Kaysı arşivi)*

1912 yılında postnişin olan Seyyid Ahmed Dede Efendi, Konya çelebisine gönderdiği H.29 Kânunuevvel 1327/M.1 Ocak 1912 tarihli mektupta Mevlevîhânenin vakfiyesinin bulunmadığını ve kuruluş tarihinin bilinmediğini, ilk bânisinin Hacı İbrâhim Ağa, ikinci bânisinin Paşa rütbesine yükseltilerek H.1135/M.1722-23 yılında Urfa valiliğine tayin edilen Dârendeli Hüseyin Paşa olduğunun rivayet edildiğini bildirmektedir. H.1153/M.1740 tarihli Rızvan Ahmed Paşa Vakfiyesi'nde bir yer tarifi nedeniyle mevlevihanenin adı geçmektedir. Ayrıca bu mevlevihaneden başka Urfa'da

62 A.Cihat Kürkçüoğlu., *"Urfa Mevlevihanesi", Türkiyat Araştırmaları Dergisi, II.Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevihaneler Kongresi, Tebliğler*, Konya, 1996, s. 304.

63 Ziya Kazıcı., *"Osmanlı arşiv belgelerine göre Vakıfların Urfa'daki hizmetleri", Güneydoğu Gazetesi*, Şanlıurfa, 1-10 Haziran 1988 tarihli nüshaları.

64 Celal Esad Arseven., *Sanat Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul, 1966, s. 1310-1313,



Fotoğraf 72. Pazar camii minaresinden Mevlevihane Camii.

"Halilu'r-Rahman Mevlevi Zaviyesi" adında bir zaviyenin olduğu, şeyhliğine ve seccadenişinliğine Mehmet Veliyüddin adında bir zatın tayin edildiği 3 Mart 1856 tarihli bir atama kaydından anlaşılmaktadır.

Seyyid Ahmed Dede Efendi'nin mevlevîhâne tarihiyle ilgili verdiği bilgiler ve arşiv kayıtlarına göre mevlevîhânenin meşihatında bulunan postnişinler şunlardır: Hacı Abdülhamid Dede Efendi (1720-1876), Ali Haydar Dede Efendi, ilk bânisi Hacı İbrâhim Ağa'nın oğlu Hacı Sıddîk Dede Efendi, Muhammed Dede Efendi, Bâkî Dede Efendi, Sâlih Dede Efendi, Yûsuf Dede Efendi, Konyalı Osman Dede Efendi ve babası Abdülhamid Dede Efendi (?-1874), Abdülhamid Dede'nin oğlu Seyyid Ahmed Dede Efendi (?-1912), Abdülhamid Dede'nin diğer oğlu Mustafa Dede Efendi (1849-?), Seyyid Ahmed Dede Efendi'nin oğlu Hüseyin Hüsâmeddin Dede Efendi (?-1918), Ahmed Dede'nin diğer oğlu Hasan Vahab (Döner) Dede Efendi (?-1956). Seyyid Ahmed Dede Efendi'nin postnişin olduğu 1874-1912 yıllarında çekilen üç kartpostal resminde mevlevîhânenin son dört postnişini bir arada görülmektedir.

Konya Mevlevi Dergahı arşivinde mevcut 6 Kânunuevvel 1327 (19 Aralık 1911) tarihli tamir keşfindeki bir krokide; mevlevîhânenin yaklaşık 1300 m²'lik bir arsa üzerine oturduğu ve 23 x 29,30 M. ölçüsünde çift havuzlu dikdörtgen planlı bir bahçe etrafında düzenlendiği, bahçenin güneyinde semâhâne ile onun batısına bitişik üstte iki oda ve bir salonu olan "L" planlı bir harem dairesi, bahçenin Hamam (Danakovan Hamamı) Caddesi'ne bakan kuzeyinde altta vakıf dükkânları, üstte bir salon, dört hücre ve bir şeyh odası olan selâmlık dairesi, bahçenin doğusunda Hamam Caddesi üzerindeki vakıf dükkânlarına bitişik cümle kapısından girilen Bahçe sokağı ile 5,5 x 4 M. ölçüsünde küçük bir hâmûşân'dan (kabristan) oluşan külliye halinde olduğu görülmektedir.[65]



Fotoğraf 73. Çevre düzenlemesinden sonra Mevlevihane Camii.



Fotoğraf 74. Mevlevihane Camii iç görünüm.

65 Ş.Barihüda Tanrıkorur., "Urfa Mevlevihanesi", https://islamansiklopedisi.org.tr/urfa-mevlevihanesi.;

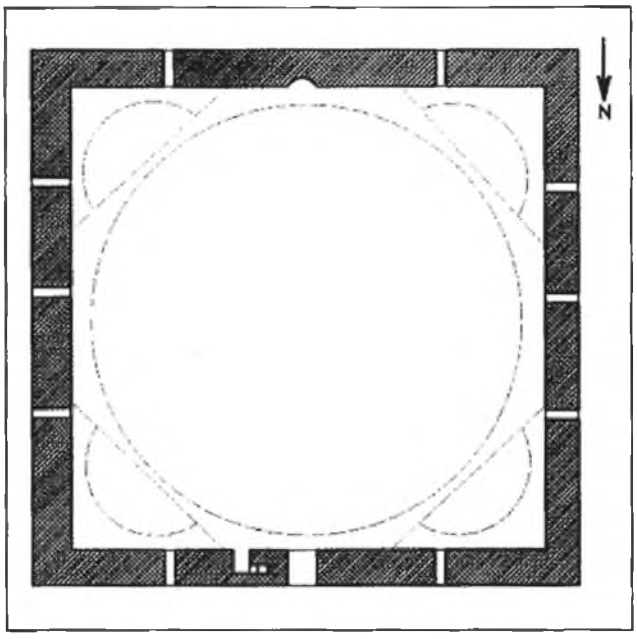


Plan 18. Mevlevihane Camii planı.

1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla bu külliye kaderine terk edilmiş, 1950'li yıllarda semahane hariç külliyenin tamamı ve külliyenin batısında yer alan Danakovan Hamamı yıkılarak yerine sebze hali yapılmıştır. Semahane depoya dönüştürülmüş ve tapunun "niteliği/evsafı" bölümüne "Kargir Ambar" olduğu yazılmıştır. Ayrıca Tapu müdürlüğündeki 1966 tarihli belgelerde semahanenin Mevlevihane adıyla vakfedildiği ve vakıflar idaresince ambar olarak belediyeye kiraya verildiği kayıtlıdır. Kırk yılı aşkın bir süre sebze hali esnafı ve belediye tarafından depo olarak kullanılan semahane 1973 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce mihrap ve minberin eklenmesiyle camiye dönüştürülmüş ve "Mevlevîhâne Camii" adıyla hizmete açılmıştır.

Camiyi dört bir yandan çevreleyen sebze halinin yıkılarak burada bir çevre düzenleme projesinin yapılması amacıyla Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 02.05.1992 gün ve 410 sayılı yazısı ile Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'na öneride bulunulmuştur. Kurulun 18.06.1992 gün ve 1048 sayılı kararı ile bu öneri uygun görülmüş, ancak uygulamaya geçilmemiştir. Arkeolog Dr.Nurettin Yardımcı'nın Vakıflar Genel Genel Müdürü olduğu 2002-2006 yılları arasında Mevlevihane çevre düzenlemesi projesine tekrar el atılmış ve camiyi saran yapılarile sebze hali kamulaştırılarak yıkılmış, hem semahane, hem de batısına bitişik tarihi kasaplar çarşısı restore edilerek çevre düzenlemeleri yapılmıştır. Kasaplar Çarşısı Mevlevîhâne Çarşısı adıyla turistik ürünlerin satıldığı çarşı olarak kullanıma sunulmuştur.

**Semahane (Mevlevihane Camii).**

Mevlevihane'nin ikinci banisi olarak bilinen Urfa Valisi Darendeli Hüseyin Paşa Karameydan mevkiinde H.1141/M.1728-29 yılında yaptırdığı Hüseyin Paşa Camii ve aynı yıllarda inşa ve tamir edilen Hızanoğlu Camii ile Semahane benzer mimari özelliklere sahiptir. Üç yapının da sekiz kasnaklı, tromplu, tek kubbeli kare planlı şemalarından ve benzer taş işçiliğinden hareketle semahanenin de 1141/1728-29 yılında inşa edildiği ve aynı ustaların elinden çıktığı söylenebilir. Ancak, Hüseyin Paşa camiinin ön tarafında, Hızanoğlu camiinin güney batısında yer alan üç gözlü son cemaat yeri Mevlevihane camiinde yoktur.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan kare planlı semahanenin (cami) üzeri sekizgen kasnaklı bir kubbe ile örtülüdür. Cami hariminin kıble duvarında, eyvan biçimindeki mekân içerisinde çevresi mukarnaslı, yuvarlak nişli mihrap yer alır. Mihrap önü bölümünde iki basamakla çıkılan, şeyhin oturmasına mahsus bir sekinin bulunduğu Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerindeki fotoğraflardan anlaşılmaktadır. 1973 yılındaki restorasyon sırasında bu seki kaldırılarak mihrap önü bölümü cami döşemesi ile aynı düzeye getirilmiştir. Kıble duvarında ve giriş cephesinde ikişer, doğu ve batı cephelerinde üçer olmak üzere toplam 10 penceresi vardır. Yapının orijinalinde minber yoktur. Bu günkü ahşap minber son yıllarda yapılmıştır.

Cami portali sade ve süslemesizdir. Portal ve kubbe üzerinde Mevleviliğin sembolü olan taş bir sikke (Mevlevi külahı) bulunmaktadır. Girişte, bu gün müezzin mahfili olarak kullanılan ahşap mekânın zemin kısmı, sema ayinlerinde ney üfleyen, kudüm çalan ve ilahi okuyanlara ayrılmış "mutrip mahfili", bunun üzerindeki kat ise "seyirci mahfili"dir.

## MEVLİD-İ HALİL (DERGAH) CAMİİ

İbrahim Peygamber'in doğduğuna inanılan mağaranın batısına bitişiktir. Hazire, Kadiri halifesi Dede Osman Efendi'nin makamı, revaklar ve odalardan oluşan bir külliye halindedir. Külliyedeki en eski kitabe İbrahim peygamberin doğduğuna inanılan mağaranın kapısı üzerindedir. Hat tarzından Eyyüpi dönemine ait olduğu tahmin edilen iki satırlık bu kita-benin birinci satırında bu imaretin hangi sultan zama-nında yaptırıldığı yazmaktadır. Ancak sultanın adının yazılı olduğu yer ve tarih kısmı tamamen kırılmıştır. Alttaki satır ise ölümle ilgili bir hadis-i şeriftir.

Osmanlı dönemine ait en eski kitabe ise avlunun doğusundaki müezzin odası kapısının odaya bakan kısmı üzerindedir. Araştırmacı-Yazar Mahmut Karakaş tarafından keşfedilerek üzeri temizlenip ilk kez yayınlamış olan bu kitabe, iki taş üzerine ve her taşa iki satır halinde yazılmıştır. Üstteki taşta besmele, bir ayet-i kerime ve manzum halinde bir dua yazılıdır. Alttaki taşta ise özetle; "*Hazreti İbrahim aleyhisselamın doğduğu bu yeri, Sultan Selim Han (Yavuz) (1512-1520) oğlu Sultan Süleyman Han (Kanuni) (1520-1566) zamanında, 929 Rebiülahir/Şubat 1523 tarihinde Muhammed Salih Paşa bina ve imar ettirmiştir*" denilmektedir.[66]



Fotoğraf 75. 1920 yılında Mevlid-i Halil Camii külliyesi.

Urfa'nın 1517 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmesinden 6 yıl sonra yazılan bu kitabenin Urfa'daki en eski Osmanlı kitabesi olduğu ve Mevlid-i Halil Camii'nin de Urfa'da yapılan ilk Osmanlı eseri olduğu anlaşılmakta-dır. Bu kitabenin dışındaki tüm kitabeler onarım devirlerine aittir.

1523 yılı tahririnde ise burada bir zaviyenin bulunduğu kayıtlıdır. Hurûfât Defterleri'nde Mevlûd-i Halililu'r-Rahman adıyla da geçen bu camiye H.1103/M.1691/92 ve H.1250/M.1834 tarihleri arasında 74 adet atama yapıldığı atama kayıtlarından anlaşılmaktadır.[67]

Yıldız Albümleri'ndeki bir fotoğrafta bu kitabelerin, cami avlusunun doğudaki kapısının doğu cephesinde yer aldığı görülmektedir. 1371/1951 yılında Urfa eşrafından Şeyh Müslüm (Abacı) Hafız tarafından avluyu çevrele-yen revaklar ve avlu kapıları yapıldığında bu kitabelerin bulunduğu doğu kapısı yıkılmış, kitabeler bu günkü yeri olan müzezzin odasına taşınmıştır. Max von Oppenheim tarafından 1900'lü yıların başlarında çekilen iki fotografta bu avlu kapısının dışarıdan ve avlu içinden görü-nümleri yer almaktadır. Bu fotograflarda ayrıca, kapının üzerinde bir de minber minarenin yer aldığı görülmektedir[68]

Külliyedeki onarım kitabelerinin en eskisi, İbrahim Peygamber'in doğduğu mağaranın giriş kapısı üzerindeki 1223/1808 tarihli kitabedir. Caminin giriş kapısı üzerindeki kitabede caminin 1269/1852 tarihinde Mahmut oğlu Mahmut Ağa tarafından onarıldığı yazılıdır. Avlunun güney doğusundaki iki odadan birinin, 1272/ 1855 tarihinde Ahmet Bican Paşa tarafından, diğerinin 1305/1885 tarihinde Derviş Musa tarafından yaptırıldığı kitabelerinden anlaşılmaktadır.[69]

66 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara, 2001, s.105.

67 Enver Karakeçili., Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazası (Vakıf Yapıları, Cemaatler, Meslek Grupları), ŞURKAV Yayınları, Şanlıurfa, 2017, sayfa, 92-99

68 A.Cihat Kürkçüoğlu, Yıldız Albümlerinde Urfa, (Metin Düzeltmeleri ve İngilizce Çeviri: Prof.Dr.Zuhal Karahan Kara), Ankara, 2009, s. 27.

69 Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 110, 111.

Selevkoslar döneminde Mevlid-i Halil Camii külliyesi-nin yerinde bir putperest tapınağı bulunmaktaydı. M.S. 150 senelerinde bu tapınağın üzerine ilk Hıristiyan kiliselerinden olan "*Hıristiyanlar Kilisesi*" inşa edilmiştir. 201 ve 203 yıllarındaki sellerle harap olan bu kilise-nin yerine, 313 yılında Piskopos Kora tarafından yeni bir katedral yapılmaya başlandı. Binayı, halefi Sa'ad tamamladı. Piskopos Aitallaha tarafından 327-328 yıllarında doğu tarafına yapılan ekleme ile genişletildi. Katedralin girişi Edessa'daki kiliselerin çoğunda olduğu gibi kuzeydendi. 448'de Piskopos Hiba'nın yerine geçi-ci olarak gelen Piskopos Nona, Kora Katedralinin şape-lini yaptırdı. Bizans döneminde, Melkit Piskoposu Ama-zonius, imparatorun emri ile Kora Katedrali üzerine Ayasofya Kilisesi'ni inşa ettirdi.[70] Sekizinci yüzyılda yıktırılan bu kilisenin bazı sütun ve sütun başlıkları Emeviler tarafından 744 yılında Har-ran'a inşa edilen Harran Ulu Camii'nde kullanılmıştır.

Osmanlı döneminde bu alana, cami, hazire ve oda ve revaklardan oluşan günümüzdeki külliye yapılmıştır. Mihraba dikey dikdörtgen planlı cami, kuzey güney yönünde boydan boya beşik bir tonozla örtülüdür. Tonoz örtüsü düzgün kesme taşlardan sanatkârane bir işçilik göstermektedir. Caminin doğu duvarı içerisinden İbrahim Peygamber'in doğduğu mağaraya bir kapı açılmaktadır. Cami mekânının batı duvarında, içinde mihrap nişi bulunan ve Urfa camilerinde tek örnek olan küçük bir itikâf hücresi bulunur. (Bu itikâf hücresinin bir benzeri Birecik'teki Sadeddin Camii'nde de bulunmaktadır. Ancak oradaki hücre, cami mekânının güneydoğu köşesinden bir merdivenle inilen, yer altında kayaya oyulmuş iç içe iki mekândan oluşan mağa şeklindedir).



Fotoğraf 76. 1900'lü yılların başlarında Mevlid-i Halil Camii avlusunun güney doğu köşesindeki kapı. *(Max von Oppenheim'den)*



Fotoğraf 77. Mevlid-i Halil Camii avlusunun güney doğu köşesindeki kapı ve Urfa Kalesi. *(İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden)*

70 Judah Benzion Segal, *Edessa The Blessed City*, Oxford 1970, s.182, 263.



Fotoğraf 78. 1900'lü yılların başlarında Mevlid-i Halil Camii avlusunun doğusundaki revaklar.



Fotoğraf 79. 1919-1920 yıllarında Mevlid-i Halil Camii avlusu ve haziresi. *(Gabriel Bretocqdan)*



Fotoğraf 80. Mevlid-i Halil Camii külliyesinin doğudan görünümü *(Fotoğraf: Zeynel Yeşilay/1976)*

Kesme taş mihrap nişi sade ve süslemesizdir. Duvar üzerinde balkon şeklindeki minbere, duvar önüne açıl-mış nişten taş merdivenden çıkılır.

Mağara ile cami arasındaki duvar üzerinde çevresi sütunlu minber minare yer almaktadır. Külliyede bu şekilde, biri güneydoğu, diğeri kuzeybatı köşede olmak üzere iki minare daha mevcuttur. Bu minareler süs amacıyla yapılmıştır. Kesme taştan silindirik gövdeli tek şerefeli esas minare, avlunun doğu tarafında yer almakta olup 1932 yılında Mance Hacı Ayşe Hanım tarafından yapıcı ustası Abdürrezzak Efendi'ye yaptırılmıştır. Minarenin kitabesi yazıldıktan sonra, Urfa'da yayınlanan bir gazetenin; *"Arapça harflerle yazılmıştır, harf inkilabına aykırıdır"* şeklindeki yayını üzerine zamanın emniyet müdürünün görevlendirdiği bir polis memuru tarafından keserle kazınarak silinmiştir. Gazetenin bu yayını üzerine Urfa'da ayrıca, Yusuf Paşa Camii avlusunun güneydoğu kapısı kitabesi de silinmiştir. Silinme işleminin başka kitabelere de uygulanmak istenmesi üzerine, halk arasında; bu yazıların devrimle bir ilgisi-nin olmadığı, bunların birer tarihi belge olduğu, silin-mekle de tarihin silineceği konusunda tepkiler baş göstermiş, bunun üzerine emniyet müdürü silme işlemini durdurma zorunda kalmıştır.[71]

Mevlid-Halil Camii minare kaidesinin kazınan kitabesinin metnini arşivinde saklayan Dr. Hazım Açanal, 1990'lı yılların başlarında metni Urfalı Hattat Mehmet Ali Caduk'a yazdırmış ve mermer bir levhaya kazıtarak eski yerine astırmıştır.

Cami avlusunu çevreleyen revaklar ve avlu kapıları 1371/1951 yılında halkın da yardımlarıyla Hacı Müslüm Hafız tarafından yaptırılmıştır.[72]

Mevlid-i Halil Camii cemaate dar gelmeye başlayınca, 1980'li yıllarda avlusunun batısındaki mezarlık biraz güneye, (eski caminin batısına) nakledilmiş, mezarlığın yerine bu günkü büyük cami inşa edilmiştir. Rahip Gabriel Bretocq'un 1919-1920 yıllarında çektiği bir fotografta eski mezarlığın caminin kuzey cephedeki kapısı önüne kadar uzadığı görülmektedir.[73]

Bu büyük mezarlıktan başka cami avlusunun güneyinde küçük bir mezarlık daha bulunmaktadır. Her iki mezar-lığa yeni gömü yapılmadığından şiir ve hat sanatı değeri olan çok sayıda şahide günümüze kadar gelebilmiştir.

71 Bu bilgiler Urfalı şair Mehmet Hulûsi Kılıçarslan (1905-1990)'dan alınmıştır.

72 Bu bilgi, Urfa folklorunun kaynak kişilerinden, mevlithan ve gazelhan Tenekeci Mahmut Güzelgöz (1919-1988) den alınmıştır.

73 A.Cihat Kürkçüoğlu, Urfa Fotograflarla Evvel Zaman İçinde, Anakara, 2011, s.770, fotograf 1548.



Fotoğraf 81. Mevlid-i Halil Camii külliyesinin batıdan görünümü.

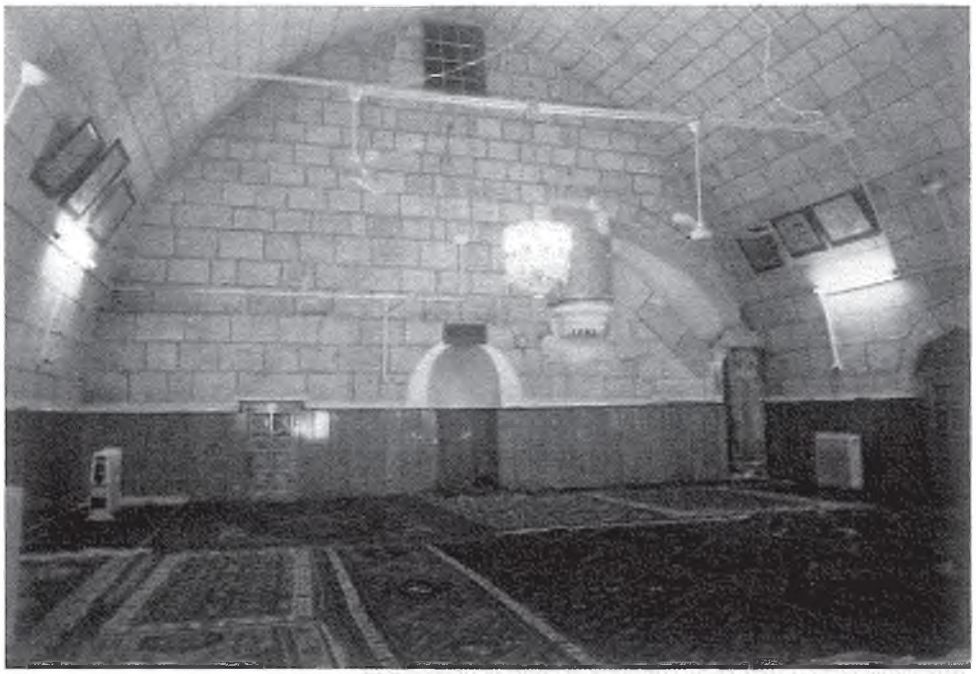

Fotğraf 82. Mevlid-i Halil Camii iç görünüm.

**Büyük Mezarlık:** Bu mezarlıkta Mevlevi Şeyhi Hasan Dede, Şeyh Abdülfettah Efendi, Şeyh Muhammed Halid Efendi, Şeyh Mustafa, Sakıb Efendi, Mahmud Kâmil Efendi, Hacı Abdullah Efendi, Seyyid Ahmed Lami Efendi, Hacı Halil Efendi, Hacı İbrahim Efendi, Muhammed Salih Efendi, Güllüzade Osman Efendi, Mustafa Kamil Efendi, Vakkas Sabri Efendi ve Hacı Muhammed Reşid Hafız Efendi'nin mezarları ve Urfa eşrafından çeşitli şahısların mezarları yer almaktadır[74].

**Küçük Mezarlık:** İçerisinde XIX.y.y. başlarında yaşamış mutasavvıf Dede Osman-ı Avni hazretlerinin mezarı bulunmaktadır. Ayrıca Urfalı âlim ve evliyadan Derviş Eyyüp Efendi, Derviş Seyyid Eyyüp Efendi, Derviş Halil Hafız, Dede İbrahim Efendi, Sofi Muhammed Efendi, Derviş Abdal Muhammed Efendi, Antepli Baba Mustafa Efendi ve Derviş Seyyid Hafız Süleyman Efendi'nin mezarları yer almaktadır[75].

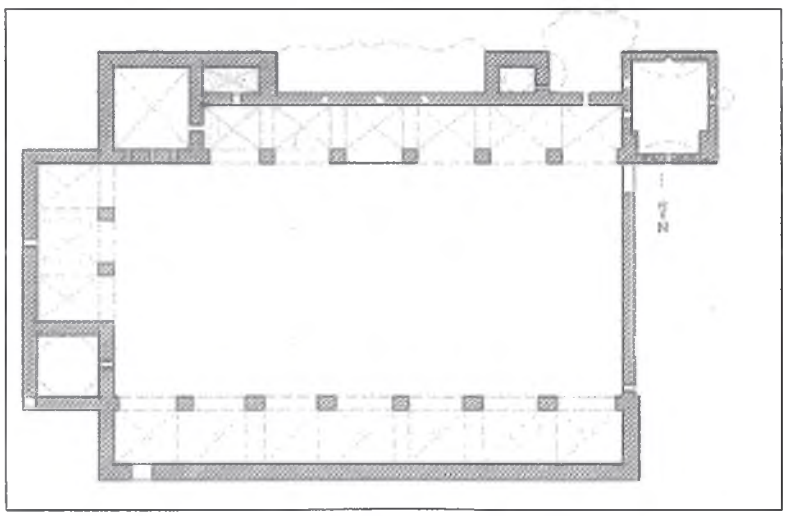

Plan 19. Mevld-i Halil Külliyesi ve Camii planı.

**Camideki Kitabeler:** [76]

**Cami avlusunun doğusundaki müezzin odası kapısının odaya bakan kitabesi:**

*"BismillahirrahmanirrahiM. Nasrün minallahi ve fethün karib ve kad bena haza'l-imaret fi eyyami es-Sultan el-Han es-Sultan Sultan Süleyman ibni es-Sultan Selim halladallahu mülkehu ve hilafetuhu biyedi el-fakir Muhammed Salih Paşa fi şehri rebi'el-ahir Sene 929".*

74 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Evliya ve Alimleri, Şanlıurfa, 1996, s. 12, 61, 70, 94, 126, 162, 188, 199, 219, 224, 235, 250, 282, 310, 311, 312, 322, Şanlıurfa Mezar Taşları, Şanlıurfa, 1996., s. 126-146.

75 Mahmut Karakaş, a.g.e., s. 41, 42, 43, 55, 68, 69, 98, 112, 133., a.g.e., s. 123, 124, 125.

76 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara, 2001, s. 115.

Kitabe iki taş üzerine ve her taşa iki satır halinde yazıl-mıştır. Üstteki taşta besmele, bir ayet-i kerime ve man-zum halinde bir dua azılıdır. Alttaki taşta ise özetle; "*Hazreti İbrahim aleyhisselamın doğduğu bu yeri, Sultan Selim Han (Yavuz) (1512-1520) oğlu Sultan Süleyman Han (Kanuni) (1520-1566) zamanında,* **Şubat 1523 tarihinde Muhammed Salih Paşa bina ve imar ettirmiştir**" denilmektedir.

**İbrahim Peygamber'in doğduğu mağara kapısının kitabesi:**

*"Emere bi'imareti haza'l-makam eş-şerif fi eyyami es-Sultan el-a'zam ve'l-melik el-muazzam (.....) halladallahu mülkehu ve sultanuhu cemalu millete ve devlete ve'd-din (.....) "el-mevtü ka'sin küllü nasi şaribuhu ve'l-kabru babu küllü nasi dahilihu kale Nebi salallahu aleyhi ve sellem külli nasin neyamu feiza matû entebehu sadaka resulallah meda ömrün vefate minni el-matlubu ala'allahi el-fakir Fahrüddin bani ustad İsmail (.....) fi sene (.....)*

Uzun bir taş üzerinde, iki satır halindeki bu kitabe, oldukça büyük celi harflerle yazılmıştır. Birinci satırda bu imaretin hangi sultan zamanında yaptırıldığı yazıldır. Ancak sultan adının geçtiği kısım tamamen kırık oldu-ğundan okunamamıştır. Alttaki satır, ölümle ilgili bir hadistir. Kitabedeki harfler Eyyüpi dönemi stilindedir.

**İbrahim Peygamber'in doğduğu mağara kapısı üzerindeki üst kitabe:**

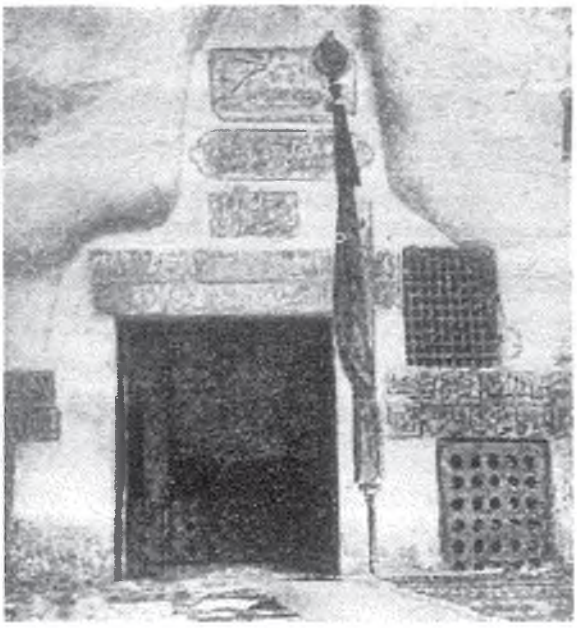

Fotoğraf 83. İbrahim Peygamber'in doğduğuna inanılan mağaranın girişindeki kitabeler.

*"Elâ ya hakim* eş-şer'i'l-muallâ
*Lienneke fi külli'l-ulûmi habiruha*
*Ve ente'lezi u'tayte re'yen ve hikmeten*
*Ve inneke fi limi'ş-şeri'ati tavruha*
*Kad ammereha men ünasin seyyiden*
*Muhammed el-Mes'ud fehüve müniruha*
*Ve tarihuha el-hüsna bihakimin eşrekat*
*Ve dare ala merri'z-zamani mürruruha*
*Sena 1231.*

Kitabede özetle; burayı Seyyid Muhammed Mes'ud'un 1816 tarihinde onararak nurlandırdığı yazılmıştır.

**Caminin giriş kapısı kitabesi:**

*"Cenab-ı Mahmud oğlu Mahmud Ağa*
*Hemişe uhreviyya hayr hahan*
Şu cay-ı görücek cüzünce müzlim
*Bu nev tamir ile kıldı handan*
*Bu hayr asarı hayre eyle nail*
*Aya ey vahib el- amal-ı Rahman*
*Gelince dört Natık çıkdı tarih*
*Ceza-i cennet-i huld eyle ihsan*
*fi sene 1269"*

*Şair Natık tarafından yazılmış olan bu kitabede özetle, Uhrevi hayırlar yapmayı isteyen Mahmut oğlu Mahmud Ağa'nın bu yeri böyle karanlık ve harap görünce 1852 senesinde yeniden onararak yüzünü güldürdü denilerek Allah'tan ebedi cennet mükâfatı istenilmektedir.*

## MÜDERRİS MESCİDİ



Fotoğraf 84. Müderris Mescidi son cemaat yeri

Harran Kapı Mahallesi'ndedir. İnşa tarihi bilinmemektedir. 1523, 1530 ve 1566 tahrirlerinde geçen ve okunuşlarından tam emin olunamayan Vakf-ı Mescid-i Müderris'in bu yapı olma ihtimali vardır.[77] H.1137/M.1724 tarihli Mevlana El-Hac Abdurrahman Efendi bin Mustafa Efendi Vakfiyesinde bu mescidden "Bab el-Harran kurbinde Müderris Mescidi" olarak söz edilmektedir. Hurûfât Defterleri'ndeki atama kayıtlarından bu mescide H.1103/M.1691/92 ve H.1250/M.1834 tarihleri arasında 51 atama yapıldığı anlaşılmaktadır.[78]

Mihrap boyunca enine dikdörtgen tek sahınlı yapı, yarım çapraz ve yarım beşik tonozlarla örtülüdür. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Üç gözlü son cemaat yeri çapraz tonozlarla örtülüdür. Tonozlar önde iki payeye, yanlarda duvarlara otururlar. Caminin bu planı Şanlıurfa Behramlar Camii ile benzerlik göstermektedir.

Orijinalinde sade ve süslemesiz olan taş mihrap son yıllarda fayansla kaplanmıştır.

Ahşap minber son yıllarda yapılmış olup bir özellik göstermemektedir. Mescidin çok küçük bir avlusu vardır. Avlu kapısı üzerindeki betonarme minber minare sonradan yapılmıştır.



Fotoğraf 85. Müderris Mescidi iç görünüm.

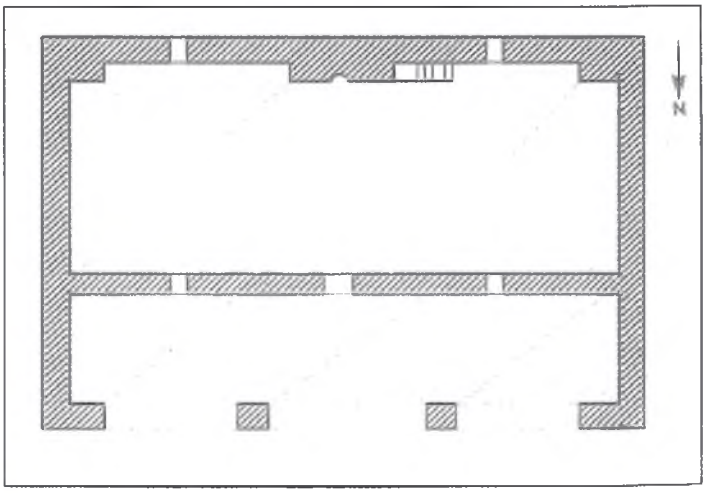


Plan 20. Müderris Mecidi planı.

77 Halit Çal., *"Urfa'daki Taşınmaz Eski Eserler Hakkında Bir Ön Araştırma"*, Yeni Harran Çevresi, 1. Yıl, 4.Sayı, 1993, s. 49-70.

78 Enver Karakeçili., Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazası (Vakıf Yapıları, Cemaatler, Meslek Grupları), ŞURKAV Yayınları, Şanlıurfa, 2017, sayfa, 187-190.

## NİMETULLAH CAMİİ (AĞ/AK CAMİ)

Nimetullah Mahallesi Ellisekiz Meydanı mevkiindedir. İnşa tarihi bilinmemektedir. Avlusunun kuzeyindeki Abbas Ağa (Abbasiye) Medresesi ile Ruz Bey, Ruz Bey'in annesi ve Lütfü Bey oğlu Ali Bey türbesinin bulunduğu bir külliye halindedir.



Fotoğraf 86. Nimetullah Camii minaresi. (İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız *Fotoğraf Albümleri'nden)*

Abbas Ağa Medresesi'nin dershane mescidinin güney cephesindeki kitabede zir-i zemin hücrede "Nimetullah Bey" adıyla şöhret kazanmış olan Ruz Bey'in (Vefat tarihi H.927/M.1520) ve Lütfi Bey oğlu Ali Bey'in (Vefat tarihi H.1003/M.1594 olarak belirtilmiştir. Bu durumda caminin "Nimetullah" adıyla şöhret kazanmış olan Ruz Bey tarafından inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bu durumda Nimetullah Camii Ruz Bey'in vefatından, yani 520 tarihinden önce yapılmış olmalıdır. Ruz Bey'in 1520 tarihli mezarındaki süslemelerle, caminin portal ve mihrabı üzerindeki süslemelerin aynı üslupta olmalarına dayanılarak caminin 1500'lü yılların başlarında, Ruz Bey'in ölümünden önce yapılmış olabileceğini söylemek mümkündür.

Cami avlusunun kuzeyindeki Abbas Ağa (Abbasiye) Medresesi'nin H.1108/M.1696 tarihli vakfiyesinde Abbas Ağa'nın *"...Medreseyi Nimetullah Bey Camii avlusuna yaptırdım"* demiş olması caminin 1696'da mevcut olduğunu göstermektedir. Medrese kitabesinde de M.1695 yılında Abbas Ağa tarafından yaptırıldığı yazılıdır.

Hacı Nimetullah bin Asker tarafından H.1134/M.1721 tarihinde, Hacı Haydar Ağa tarafından H.1169/M.1755 tarihinde camiye vakıfta bulunulmuştur. Hacı Nimetullah bin Asker'in ayrıca Birecik ilçesinde bir mescit yaptırdığı H.1134/M.1722 tarihli vakfiyesindeki *"...Halep beldesine tabi Bire't-ül Fırat beldesinde, meydan mahallesinde, Şekeroğlu hanesi kurbinde halis malımdan bir mescid bina ettim"* ifadeden anlaşılmaktadır.[79] Buradaki "Asker oğlu Nimetullah Bey" in camiyi inşa eden Nimetullah Bey lakaplı Ruz Bey'in soyundan olduğu, ondan yaklaşık 200 yıl sonra camiye vakıfta bulunduğu tahmin edilmektedir.

Minare kaidesinin batı cephesindeki kitabede caminin 1756 yılında Hacı Haydar Ağa tarafından tamir ettirildiği yazılıdır. Minarenin kuzeyine bitişik yapılan sebil hücresi içerisindeki kitabede burasının malını hayır işlerine su gibi sebil ettiği belirtilen Firuz Bey tarafından çeşme (sebil) olarak yaptırıldığı yazılıdır. Sebilin batı cephesindeki kitabede caminin kiliseden çevrilerek Ak Cami adını aldığı ve Firuz Bey tarafından onarıldığı yazılıdır. Ebced hesabı ile düşürülen tarihten bu onarımın H.1174/M.1760 senesinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Kitabede geçen kilise Aziz Sergius Kilisesi'dir.[80]

79 Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivi.

80 J.B.Segal, *Edessa The Blessed City*, Oxford 1970, s. 36-40.



Fotoğraf 87. Nimetullah Camii genel görünüm.

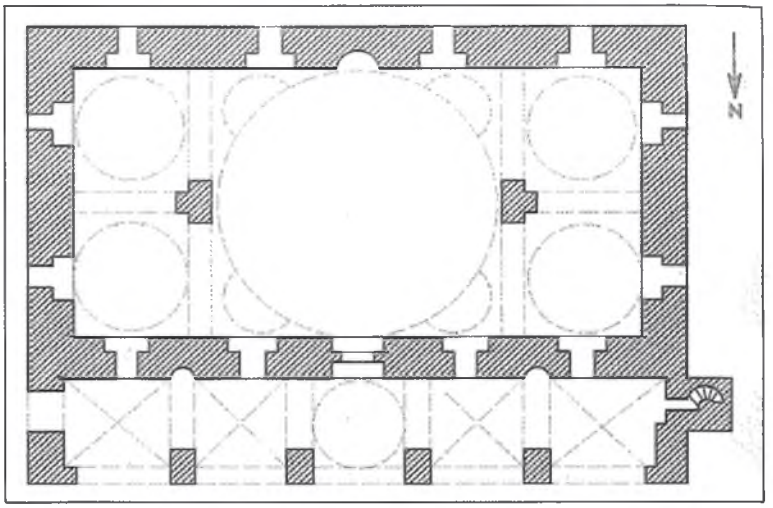


Plan 21. Nimetullah Camii planı.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan Nimetullah Camii, mihrap boyunca enine dikdörtgen bir plana sahiptir. Orta bölüm merkezi büyük bir kubbe, her iki yan bölüm kuzey güney yönünde art arda ikişer küçük kubbe ile örtülüdür. Kubbeler ortada -T- şeklindeki iki payeye oturur. Bu plan Edirne Üç Şerefeli (1437-1447), Manisa İvaz Paşa (1448), Manisa Hatuniye (1490) ve Manisa Hafza Sultan (1522) camileriyle aynı özellikleri taşımaktadır. Aynı plan, batıdaki iki kubbenin kaldırılması ile Urfa Çakeri Camii'nde (1530) yarım olarak uygulanmıştır.

Üç dilimli kemer içerisinde yer alan mukarnas kavsaralı mihrap nişinin çevresinde taş kabartma olarak farklı büyüklükte tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen bir bordür ve bunun da çevresinde mukarnas bordürü dolaşır. Bu motif avlunun kuzeyindeki kubbeli mekânın altında bulunan Ruz Bey'in mezarı üzerine de işlenmiştir.



Fotoğraf 88. Nimetullah Camii iç görünüm.

Aynı kompozisyon Şanlıurfa Hızanoğlu Camii mihrabında ve az farkla Yusuf Paşa Camii mihrabında da kullanılmıştır.[81] Bazı basit süslemeli mihraplar hariç, bu üç camiden başka (Nimetullah, Hızanoğlu, Yusuf Paşa) Urfa'da mihrabı süslemeli cami bulunmamaktadır.

1562 tarihinde Behram Paşa'nın emri ile Şanlıurfa Gümrük Hanı'nı inşa eden mimarlar, Nimetullah Camii mihrap modelini ve süslemelerini Diyarbakır'da Behram Paşa adına yaptıkları cami de de uygulamışlardır.

81 A.Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998, s. 51.

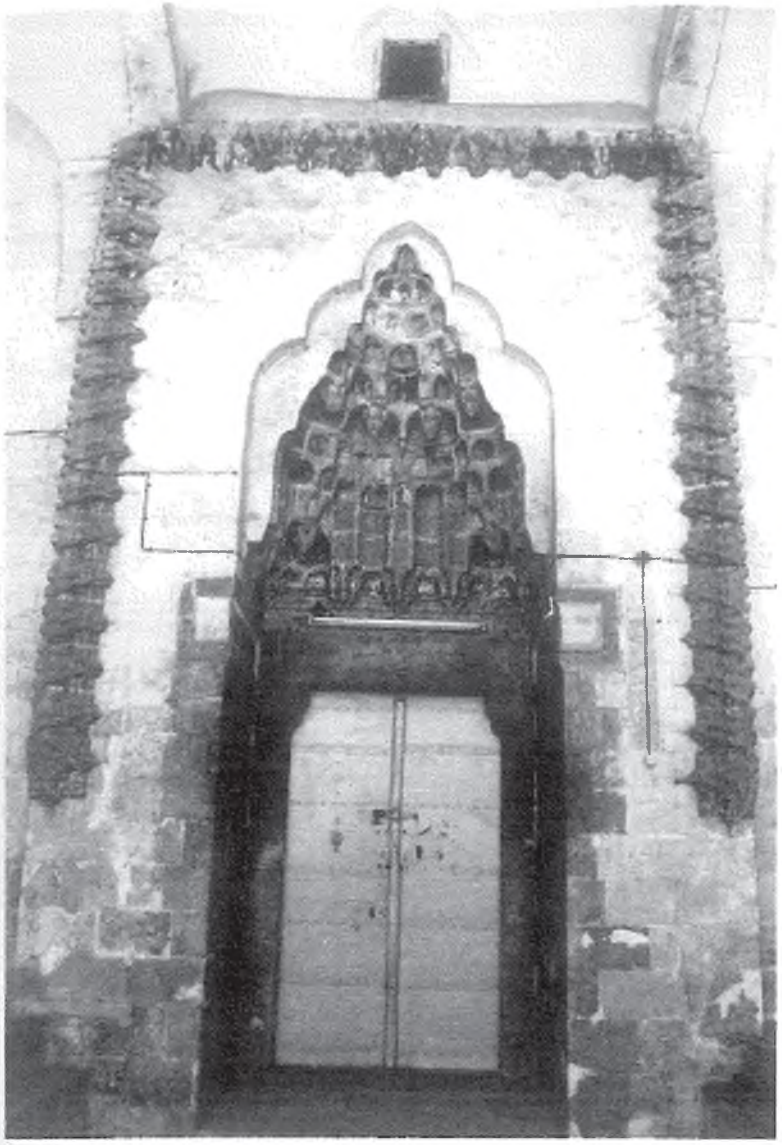

Fotoğraf 89. Nimetullah Camii portali.



Fotoğrfa 90. Nimetullah Camii harim portali yanında ağaç levha üzerine ma'kılı tarzında yazılmış *"Camideki mü'min sudaki balık gibidir"* yazısı.



Fotoğraf 91. Nimetullah Camii dış cephesi güney batı köşesindeki ma'kılı tarzında yazılmış *"Mübarek zi saadetlerinden"* yazısı.

Nimetullah Camii'nin portali klasik Osmanlı portalleri tarzındadır. Üç dilimli kemer içerisinde yer alan portal kavsarası mukarnaslıdır. Süsleme yönünden mihrabın tekrarı olan portalin çevresinde bir sıra mukarnas, bir sıra farklı büyüklükte tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen kabartma geometrik bordür dolaşmaktadır. Ancak bu bordürün üzeri yer yer sıvanarak kapatılmış, yer yer de tahrip olmuştur. Portalin her iki iç yanında iki şeritli örgü motifinin bir ters, bir doğru yaba biçimi oluşturduğu geometrik çerçeve bordürü yer alır. Bu çerçevelerden batıda olanın içerisindeki tahta levha üzerine siyah mürekkeple ta'lik hattında *"el-mü'minü fi'l-mescid ke's-semekü fi'l-mai"* (Camideki mü'min sudaki balık gibidir), solda olanında ise *"ve'l-münafiku fi'l-mescid ke't-tayrü fi'l-kafesi"* (Camideki münafık kafesteki kuş gibidir) hadis-i şerifi yazılmıştır. Yazıyı çevreleyen bordürün aynısı Ruz Bey'in mezarı üzerinde de görülmektedir.[82]

Beş gözlü son cemaat yerinin orta gözü kubbe, yanlardaki ikişer gözü çapraz tonozlarla örtülüdür. Kubbe ve tonozlar öndeki payelere oturmaktadır.

82 Bu levhaların hattatının Hattat Lobut beyzade Ahmet Vefik Efendi (1860-?) olduğu söylenmektedir. Ölüm tarihini bilmediğimiz Ahmet Vefik Efendi'nin, vilayet kavşağındaki Harb-ı Umumi Şehitleri anıtına yazdığı yazıdan 1917 yılında sağ olduğu anlaşılmaktadır. Ahmet Efendi'nin H.1325 (M.1907) tarihli "Küllema dehale aleyhâ Zekkeriye'l mihrab" yazılı bir levhası, Nimetullah Camii'nin kışlık bölümünde mihrap olarak kullanılan pencere üzerinde yer almaktadır. Ayrıca kendisinin icazet verdiği öğrencisi Muhammed Behçet Arabi'nin de (1893-1965) çok sayıda hat levhası camii'nin duvarlarını süslemektedir.

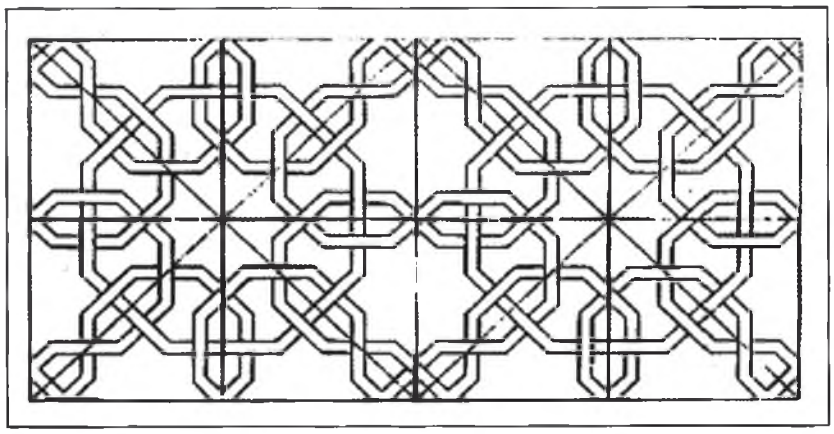

Şekil 27. Nimetullah Camii portal ve mihrabında geometrik süsleme.

Caminin kuzey batı köşesindeki silindirik gövdeli tek şerefeli minare, Urfa camileri arasında en uzun olanıdır.

Cami dış cephesinin güney batı köşesindeki pahlanmış zemine ma'kılı hattı ile istifli bir şekilde "Mübarek zi saadetlerinden" yazılmış, yazının üzeri mukarnaslı bir tac ile süslenmiştir. Cami ve Abbas Ağa Medresesi Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce esaslı bir restorasyondan geçirilmiş ve bu restorasyon 2018 yılında tamamlanmıştır.

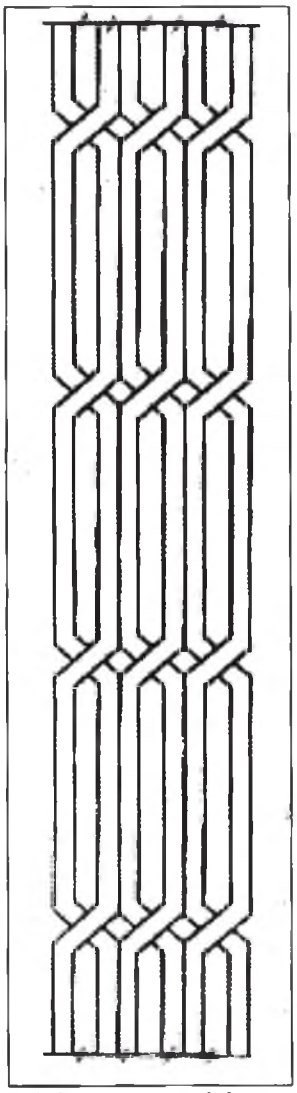

Şekil 28. Nimetulah camii mihrabında altı şeritli örgü süslemesi

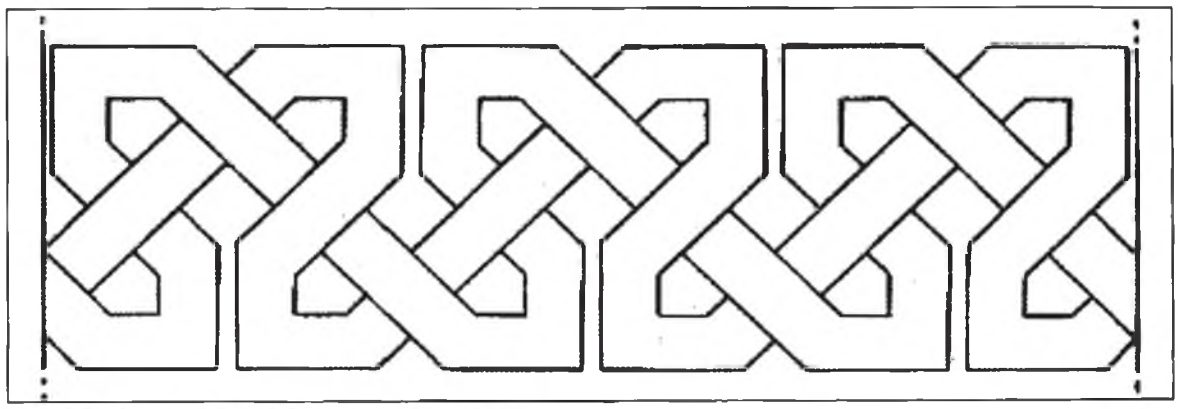

Şekil 29. Fotoğraf 54'deki süslemenin çizimi.

**Camideki Kitabeler:**[83]

**Cami avlusunun kuzeyindeki Abbasiye medresesi kitabesi:**

*"Beher tahsil-i ulûm makama lillah*
*Bani-i tedrise ettikde hulusiyle bina*
*Noktasın kasr hatıf dedi oldu tarih*
*Eyledi böyle nev hücreyi Abbas Ağa*
*1107"* (M.1695).

Kitabede; "Bu medreseyi, her bir ilimi Allah rızası için okumak için içten gelen sevgi ile yaptırdı. Abbas Ağa bu medresenin inşa tarihini, noktalı harflerin toplamı ile söylemiştir" yazılıdır. Son mısradaki noktalı harfler toplandığında H.1107/M.1695 tarihi çıkmaktadır.

**Avlunun batı kapısı güneyindeki sebilin batı penceresi üzerindeki kitabe :**

*"Hakka ne güzel cami'i nur olmuşdu*
*Pür nur olup ab-ı (...) ile çü me'vâ*
*Virâne olup bu mesken olmuş idi hem*
*Deyr-i pür nasara'dan iken cami'i beyda*
*Tamirine kân-i himem eyledi ol himmet*
*Firuz Beg ol bahr-i ayn seha ata"*

83 Mahmut Karakaş., a.g.e., s.35-38, 155, 182.

Kitabede özetle; "Gerçekten bu nurlu cami ne güzel oldu. Bu mesken (ibadet edenlerle nurlandı). Burası eski ve harabe bir kilise iken onarılarak camiye çevrildi. O himmet kaynağı, cömertlik ve ihsanlık denizi olan Firuz Beg bu caminin tamirine himmet etti" yazılıdır. Son mısrada ebced hesabı ile H.1174/M.1760 tarihi düşürülmüştür.

**Minare kaidesinin batı cephesindeki kitabe:**

*"Hacı Haydar Ağa cûyâ- yı Rabbâni*
*İhtimam etdi edüb himmet tamiratına*
*Dediler tarihini etdi rıza-i lillah*
*Saile köhne binasını cediden tamir*
*Sene 1170"* (M.1756).

Kitabede; "Allah rızasını arayan Hacı Haydar Ağa , bu caminin onarımına dikkatle özen gösterdi. Allah rızası için yaptığını ve tarihini soranlara eski binayı yeniden onardığını söyledi". Kitabenin son mısrasında tarih düşürüldüğü söylenmişse de, tarih çıkmamaktadır.

Nimetullah Camii minaresinin kuzeyine bitişik olarak caminin onarımı sırasında kesme taştan yaptırılmış, dikdörtgen planlı oda şeklinde küçük bir sebil bulunmaktadır. Bu sebilin doğu ve kuzey cephelerindeki pencerelerden camiye gelen cemaate şerbet dağıtıldığı tahmin edilmektedir. Sebilin batı cephesindeki H.1174/M.1760 tarihli kitabe caminin Firuz Bey tarafından onarılması ile ilgilidir. Oda içersindeki ikinci kitabede ise yine firuz Bey'in adı geçmekte ve burasının bir çeşme (sebil) olduğu belirtilmektedir.

**Sebil içersindeki kitabe:**

*"Fahr-ı ayan-ı Ruha Hacı Firuz Beg ekrem*
*Su-yi hayrata malını su gibi sebil etmiş*
İhsandır tevfik-i Huda bunca asarına nice...
*Burası çeşme işte bu su*
*Bu.....ve ayni zemzem gibi olmuştur*
*Ziba dilşad oldu bina geldi tarihi dahi"*

**Cami avlusunun doğu duvarındaki kuyu kitabesi:**

Cami avlusunun doğu duvarı ortalarında nişi örülmüş bir kuyu bulunmaktadır. Kuyu üzerindeki kitabede şunlar yazılıdır.

*"Bu bîri Kasım ibni İbrahim Kıldı bina*
*Gevher kılsunlar be'aşki çün Şehid-i Kerbela*
*Su çekin ey Şafi-i devran dökülür mey dönderin*
*Hayr edin Allah için tarihidir emr-i rıza*
*1242".* (M.1826).

Kitabede kuyunun İbrahim oğlu Kasım tarafından H.1242/M.1826 tarihinde yaptırıldığı belirtilmiştir. Son mısrada tarih düşürülmüş olup, "emr-i Rıza" harflerinin toplamı ebced hesabı ile H.1242 tarihini vermektedir.

## ESKİ ÖMERİYE CAMİİ

Kazancı Pazarı mevkiindedir. Caminin mevcut kitabeleri onarım devirlerine ait olduğundan inşa tarihi bilinmemektedir. Halk arasında adına dayanılarak Hz. Ömer zamanında yaptırıldığı fikri hakimdir. 1540 tahririnde geçen "Mescid-i Seyyid Ömer"in[84] bu cami olduğu düşünülmektedir.[85]



Fotoğraf 92. Eski Ömeriye Camii mihrap önü bölümü

Son cemaat yerinin doğu duvarında yer alan kitabede H.701/M.1301 tarihinde Ahmed el-Hac Durmuş Siraceddin oğlu Muhammed Ağa tarafından onarıldığı yazılıdır. Bu kitabedeki tarih Ömeriye Camii'nin Urfa'nın en eski camilerinden biri olduğunu göstermektedir. Cami avlusunun bir kenarına bırakılmış H.1186/M.1772 tarihli bir kitabede ise caminin Ali Bey oğlu Firuz Bey tarafından onarıldığı yazılıdır. Son cemaat yerindeki H.1330/M.1911 tarihli iki kitabeden birinde Arapça bir şiir, diğerinde caminin Hz.Ömer'in ruhuna ithafen Sultan Reşat devrinde onarım gördüğü yazılıdır.[86]

Kuzeydeki avlu kapısı üzerindeki H.1382/M.1962 tarihli kitabede caminin Hz. Ömer'in hilafeti zamanında yapıldığı ifade edilmiştir.

Mihrap duvarı boyunca enine dikdörtgen planlı yapıda orta mekân kubbe, yanlar birer çapraz tonoz ile örtülüdür. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kubbeye geçişi sağlayan tromplar üzerindeki şebekeli oyma altı kollu çiçek motifli havalandırma delikleri Şanlıurfa'da ilk kez bu camide görülmektedir. Sekizgen kubbe kasnağı 16 pencerelidir. Kubbe ve tonozlar duvarlarda ve köşelerde kaideleri süslemeli yarım sütunlara otururlar. Bu tip duvar sütunları kiliseden dönüştürülen Şanlıurfa Fırfırlı Cami'de de görülür. Eski Ömeriye Camii'nin bu planı, Şanlıurfa Harran Kapı'daki Hacı Lütfullah Camii planına öncülük etmiş olmalıdır.

84 Ahmet Nezihi Turan., a.g.e., s. 160.

85 Halit Çal., *"Urfa'daki Taşınmaz Eski Eserler Hakkında Bir Ön Araştırma1,* Yeni Harran Çevresi, 1. Yıl, 4. Sayı, Sayfa, 49-70.

86 Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 119-122.



Fotoğraf 93. Eski Ömeriye Camii son cemaat yeri

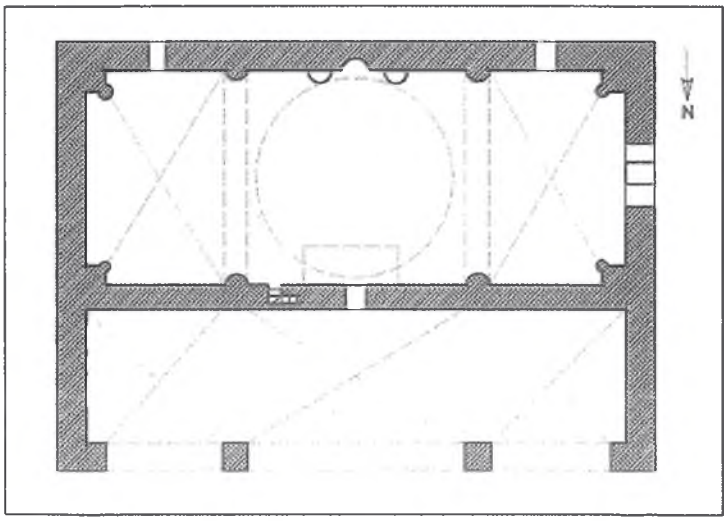

Plan 22. Eski Ömeriye Camii planı.



Fotoğraf 94. Eski Ömeriye Camii son cemaat yeri.

Eski Ömeriye Camii'nin plan özelliklerine bakıldığında Hz. Ömer zamanı (VII.yüzyıl ilk yarısı) ile ilgisinin olmadığı anlaşılır. Ancak, Hz.Ömer zamanından kaldığı söylenilen caminin H.1186/M.1772 tarihinde Ali Bey oğlu Firuz Bey tarafından onarıldığı sırada yıkılarak bu günkü şeklini aldığı söylenilebilir.

H.1330/M.1911 tarihli mihrabın iki yanı taş örgü süslemeli ve çift yarım sütunçelidir. Mihrabın iki yanında simetrik olarak duvardan balkon şeklinde taşan, önde ikişer tam, arkada ikişer yarım sütunlu çıkmaların sağda olanı minber, solda olanı vaiz amaçlı olarak kullanılmaktadır. Üzerleri taştan yarım kubbeli, korkulukları demir şebekeli bu minber ve vaiz mekânı Urfa camilerinde görülen balkon şeklindeki minberlerin en zarif örnekleridir.

Cami mekânına giriş kapısı üzerindeki ahşap müezzin mahfili, iki taş konsol üzerine atılmış ağaç kirişlere oturmaktadır. Müezzin mahfiline çıkış duvar içerisindeki merdivenle olmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce camide yapılan esaslı restorasyon 2004 yılında tamamlanmıştır.

Önde iki payeye oturan üç gözlü son cemaat yeri çapraz tonozlarla örtülüdür. Son cemaat yerinin kuzey doğu köşesinde yer alan altı sütunla çevrelenmiş minber minare Şanlıurfa Şehbenderiye Camii minaresini etkilemiştir.

**Camideki Kitabeler:**[87]

**Son cemaat yerinin doğu duvarındaki kitabeler:**

***Üstteki kitabe:*** *Kelime-i tevhid.*
***Ortadaki kitabe:*** *Ayet-i kerime*

***Alttaki kitabe:***

*"BismillahirrahmanirrahiM. Ammere haza'll-mescid el-mübarek*
*el-ustad Muhammed bin Ahmed el-Hac Durmuş el-Siraceddin Ağa*
*ve sene ihda ve seb'a mietin"*

Kitabede; "*Bu mübarek mescid Ahmed Hacı Durmuş Siraceddin oğlu Ustad Muhammed Ağa tarafından onarılmıştır*" denilmektedir.

**Cami avlusuna atılmış kitabe:**

*"Kad ammere hazihi'l-cami'eş-şerifeti sahibi'l-hayrat ve'l-hasenat*
*el-Hac Firuz Beg bin Ali Beg. fi şehri rebi'el-evvel.*
*Sene 1186"* (M.1772).

Kitabede; Caminin hayır ve hasenat sahibi Ali Beg'in oğlu Hacı Firuz Beg tarafından H.1186 (M.1772) senesinde onarıldığı belirtilmiştir.

**Son cemaat yerinin doğusundaki pencere üzerindeki kitabe:**

*"Devrimiz bir devr-i bî emsâldir*
*Yaşasın sultanımız Sultan Reşad*
*Hazret-i Faruk'un iş bu cami'i*
*Kıldı tamir ile cümle nası şâd*
*Hem bu hayr yolda inayetzade'nin*
*Oldu el-hak gayreti hadden ziyad*
*Heşt bihişt'e yaz güher tarihini*
*Ruh-i Faruk'u bu tamir etti şâd*
*Sene 1330"*(M.1911).

Kitabede; "Devrimiz emsalsiz bir devir olan Sultan Reşad'ın (1909-1918) devridir. Hazreti Ömer Faruk'un (Hilafeti: M.634-644) yaptırdığı bu camiyi İnayetzade tamir etmekle bütün halk sevindi. İnayetzade'nin gerçekten çok gayreti geçti" denilmektedir. Son iki mısrada ise ebced hesabı ile H.1330/M.1911 tarihi düşürülmüştür.

**Cami mekânına giriş kapısının doğusundaki kitabe:**

*"Lemma beda müteceddiden mütevassian mütekammilen*
*El-mescid el-Ömeriye zien bi inayeti el-Mevla Ömer*
*Kad kultu fi envari müteşekkiren ve muarrihen*
*Ammere el-surur avatıf el-İslam min haza'l- eser*
*1330"*(M.1911).

Urfalı hattat Behçet Arabi imzalı bu kitabede Arapça bir şiir yazılıdır.

87 Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 119-122.

## PAZAR CAMİİ

Haşimiye meydanı mevkiindedir. İnşa kitabesi bulunmadığından ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Camideki mevcut kitabeler yapılış tarihi ve banisi ile ilgili bilgi vermemektedir. Minaredeki kaval düğümlü silmelerin Zengiler dönemine ait bir süsleme tarzı olduğu düşünüldüğünde caminin Zengiler (1127-1250) dönemine ait olduğu söylenilebilir. Ayrıca avlunun kuzeybatı köşesindeki türbede yatan Ahmed Zemci tarafından caminin yaptırıldığı ve Hoca Ahmet adının bu şahıstan kaynaklandığı da ileri sürülmektedir. Ahmed Zemci'nin Emevi Devleti'nin yıkılıp, yerine Abbasi Devleti'nin kurulmasında başrol oynayan Ebu Müslim-i Horasani'nin (D.718-Ö.755) yandaşı, silah arkadaşı olduğu düşünüldüğünde caminin inşa tarihi 8.yüzyıl ikinci yarısına gider ki bu varsayım zayıf görülmektedir. Türbede yatan zatın Ahmed Zemci değil de Zengiler döneminde yaşamış Hoca Ahmed Zengi olduğu, caminin adını bu zattan aldığı görüşü de ileri sürülmektedir ki bu görüş daha geçerlidir.

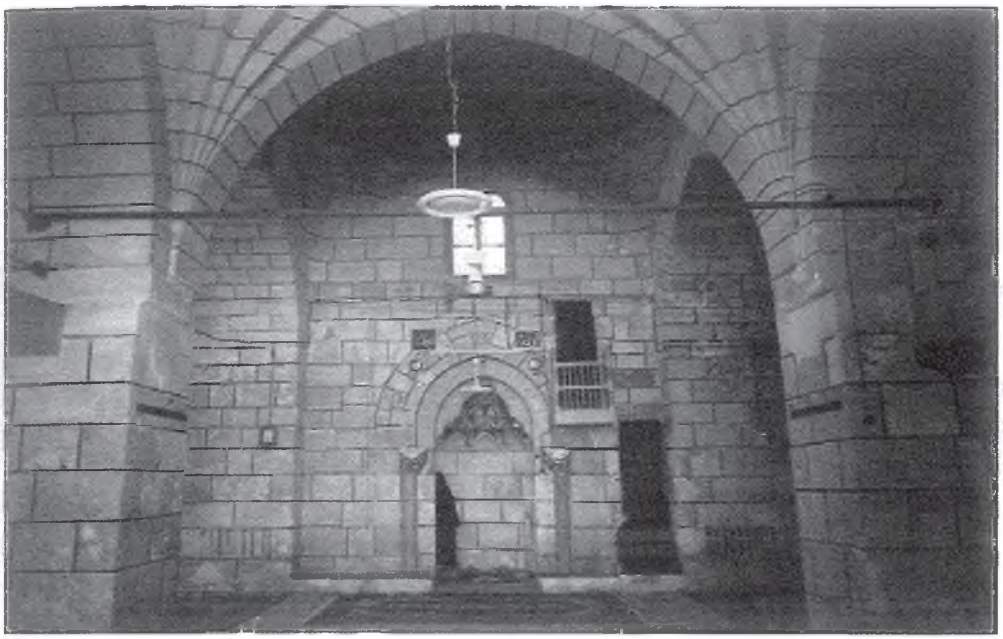

Fotoğraf 95. Pazar Camii mihrap önü bölümü.



Fotoğraf 96. Pazar camii mihrap önü sahını.

1523 tahririnde ise "Cami-i Hoca Ahmet" olarak geçmektedir.[88] Hurufat Defterleri'nde "Ahmed Hoca Cami", "Hoca Camii", "Hacı Ahmed Camii", "Hoca Ahmed Camii" adları ile geçen bu camiye H.1103/M.1691/92 ve H.1229/M.1814 tarihleri arasında 25 adet atamanın yapıldığı anlaşılmaktadır.[89] Ayrıca; Hacı Abdülfettah bin Şaban Vakfı'na ait H.1038/M.1628, Rıdvan Ahmed Paşa Vakfı'na ait H.1153/M.1740 tarihli ve H.1238/M.1822 tarihli başka bir vakfiyede Eskici Pazarı yakınında olduğu belirtilerek "Hoca Ahmed Camii" adıyla geçer.

Camideki tüm kitabeler onarımlarla ilgilidir. Bu kitabelerden en eski olanı, son cemaat yeri cephesinin doğu kesimindeki mihrap üzerindedir. H.1250/M.1834 tarihli bu kitabe, Fenarizade Ahmet Efendi tarafından yaptırılan onarım ile ilgilidir. Minber kapısı üzerindeki kitabede, camiyi daraltan esas minberin H.1275/M.1858 tarihinde kaldırılarak yerine duvar içerisinden merdivenle çıkılan *"muallaktaki"* minberin (Bu günkü balkon şeklindeki minber) Hacı Recep tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Cami mekânının kıble duvarındaki pencere altında yer alan H.1280/M.1863 tarihli kitabe buraya yaptırılan iki pencere ile ilgilidir. Son cemaat yerindeki H.1291/M.1874 tarihli ve cami iç mekânının doğu duvarındaki H.1306/M.1888 tarihli kitabeler son dönem onarımlarına aittir.[90]

88 Halit Çal., *"Urfa'daki Taşınmaz Eski Eserler Hakkında Bir Ön Araştırma"*, Yeni Harran Çevresi, 1. Yıl, 4.Sayı, 1993, s. 49-70.

89 Enver Karakeçili., Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazası (Vakıf Yapıları, Cemaatler, Meslek Grupları), ŞURKAV Yayınları, Şanlıurfa, 2017, sayfa, 64-66

90 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara, 2001, s. 44-48.

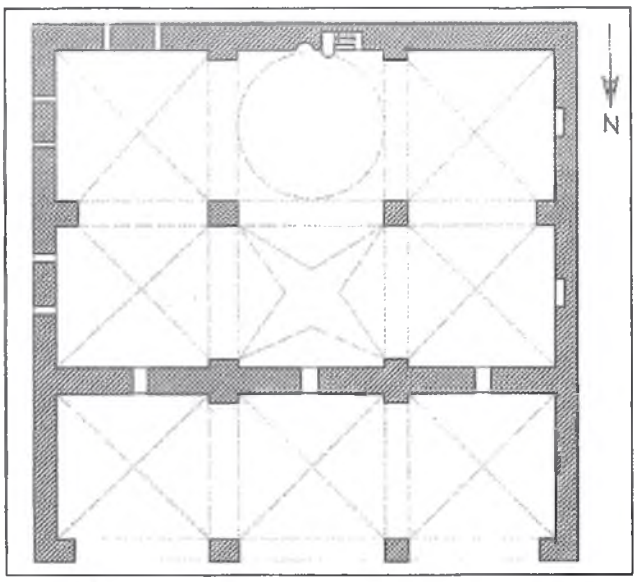


Plan 23. Pazar Camii planı.

Enine dikdörtgen planlı yapı mihraba paralel iki sahınlıdır. Mihrap önündeki sahında; ortada kasnaksız bir mihrap önü kubbesi, yanlarında birer çapraz tonoz bulunur. İkinci sahında; ortada bir yıldız tonoz, yanlarda birer çapraz tonoz yer alır. Düzgün kesme taşlardan yapılmış tüm örtü sistemi ortada iki payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Teknik ve sanat özelliği bakımından Urfa'da tek örnek olan yıldız tonozun ortası geometrik geçme süslemeledir.

At nalı kemerli ve kavsarası mukarnaslı mihrabın iki yanında, mukarnas başlıklı mermer sütunçeler bulunur. Sütunçelerin başlıkların mihraba bakan yan yüzlerine, simetrik bir şekilde girift rumili bir kompozisyon kabartma olarak işlenmiştir. Başlıkların solda olanının ön yüzünde "Muhammedün Resulallah" yazısı okunur. Sağda olanında yazılmış olması gereken "La ilahe İllallah" yazısı ise, esas minberin H.1275/M.1858 tarihinde kaldırılarak yerine duvar içerisinden merdivenle çıkılan *"muallaktaki"* minberin yapılması sırasında *"hutbeyi okuyanın ayakları altında kalmasın"* düşüncesiyle kazınmıştır.

Minber, kitabesinde de belirtildiği üzere "muallak" (balkon) şekildedir.



Fotoğraf 97. Pazar Camii minaresi. *(İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden)*

Üç gözlü son cemaat yeri, önde iki payeye, yanlarda duvarlara oturan üç çapraz tonozla örtülüdür.

Avlunun kuzey batı köşesindeki kesme taştan yapılmış tek şerefeli minarenin gövdesi üç bölüme ayrılmıştır. Alttaki bölüm sekizgen, orta bölüm silindirik, şerefeye kadar olan üstteki bölüm ise onikigendir. Onikigen bölümün her yüzünde Zengiler devri süslemelerini anımsatan, kaval silmelerden meydana gelmiş

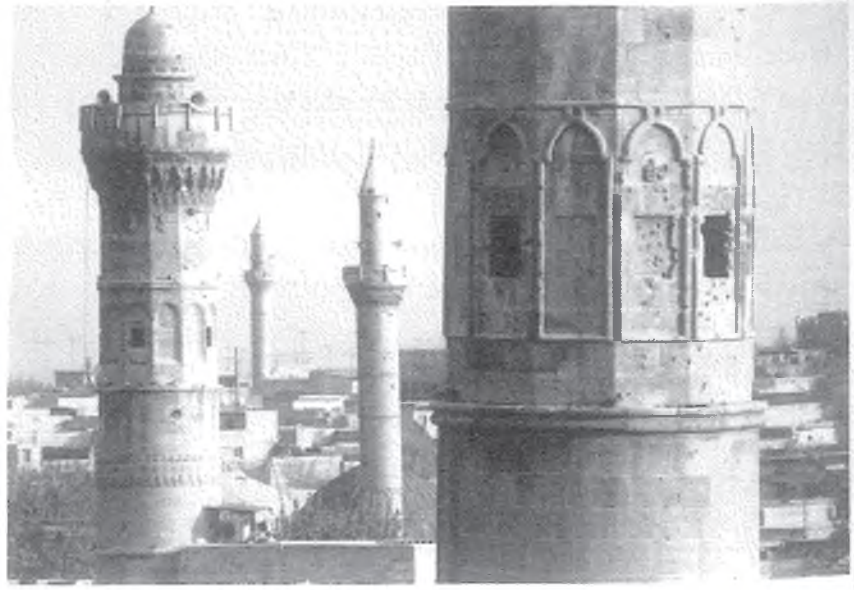

Fotoğraf 98. Önde Pazar Camii minaresi, geride Dabbakhane, Hızanoğlu ve Hayrullah camileri minareleri.

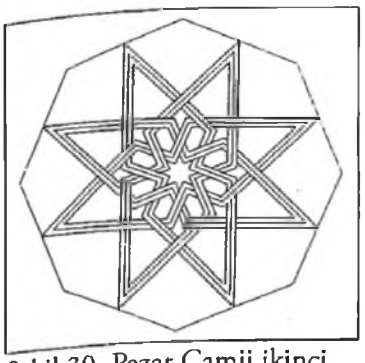

Şekil 30. Pazar Camii ikinci sahın orta tonozundaki yıldız süsleme.

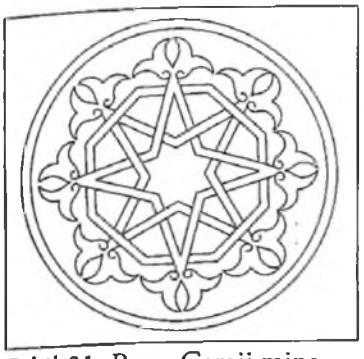

Şekil 31. Pazar Camii minaresinde geometrik ve bitkisel karışımı rozet süsleme.

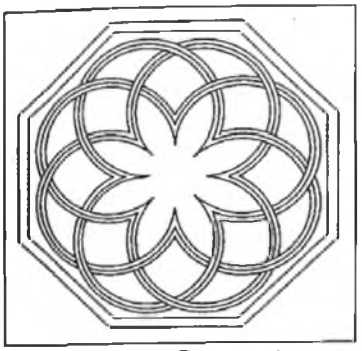

Şekl 32. Pazar Camii minaresinde kesişen dairelerden oluşan rozet süsleme

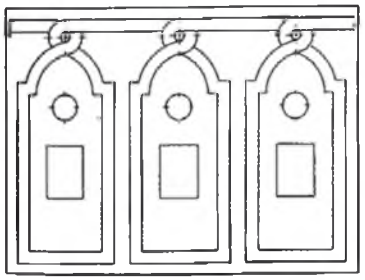

Şekil 33. Pazar Camii minaresinde kaval silmelerden oluşan düğümler.

düğümlü sathi kemerler bulunur. Ayrıca bu bölümde şerefe mukarnaslarının altında; bir tarafı açık, birbirine bağlı sekiz adet çemberin dairesel bir eksen etrafında dönerek oluşturduğu bir rozet ve uçlarında palmetler bulunan dört kollu iki yıldızın iç içe geçmesinden oluşmuş sekiz kollu ikinci bir yıldız rozet yer almaktadır.[91] Bu minare, Şanlıurfa'da 1562 tarihinde inşa edilmiş olan Dabbakhane Camii minaresinin büyük ölçüde etkilemiştir.

Avlunun kuzeyindeki yarım kubbeli taş portalin kemeri yan yana sıralanmış kabartma palmet motifleriyle çevrelenmiş, palmetlerin aralarındaki boşlukta negatif ters palmetler oluşmuştur. Kapının çevresini kabartma tekniğinde Rumili bir bordür dolaşmakta, iç yan duvarlarda ters palmetlerden oluşan bir bordür yer almaktadır.[92] Bu portal şekli, bazı farklılıklarla ve daha küçük ölçülerde Şanlıurfa'daki Dabbakhane Camii avlusu batı portaline ve Kadıoğlu Camii avlu portaline örnek olmuştur.



Şekil 34. Pazar Camii avlusu kuzey kapısı çevresinde Rumili bordür.

Cami avlusunun doğusuna bitişik Pazar Değirmeni bulunmaktaydı. Avludan geçen su ile çalışan ve girişi Eskici Pazarı'ndan olan bu değirmeni'nin 1995 yılında camiye bakan kısmı şadırvana, eskici pazarına bakan kısmı ise dükkânlara dönüştürülmüştür. Evliya Çelebi seyahatnamesinde bu değirmenin günde 50 kile un öğüttüğünü ve gezilecek bir değirmen olduğunu söyleyerek duvarına güzel yazıyla *"Asyab-ı felek âhır öğüdür dânemizi / Gün gelir nevbetimiz, etme a devran acele"* (En sonunda felek değirmeni danemizi -canımızı- öğütür/ Sıramız gelecek, ey zaman acele etme) beyitini yazdığını söyler.[93]

Avlunun kuzey batı köşesinde Ahmet Zemci hazretlerinin mezarı yer almaktadır. Son yıllarda yapılan eklemelerle cami iç mekânı, son cemaat yeri ve avlu orijinalliğini kaybetmiş, cami iç mekânındaki yıldız tonozun doğusundaki ve batısındaki bölümler betonarme tabliyelerle ikiye bölünmüş, bu tabliyelerin betonarme kirişleri caminin tüm örtü sistemini taşıyan ortadaki iki payeye gömülmüş, avlunun ortasından geçen balıklıgöl suyunun üzeri kapatılmış ve buradan caminin tuvaletlerine su aktaran dönme dolap kaldırılmış, avlunun kuzey ve doğu cephelerine iki katlı odalar inşa edilmiştir. Vakıflar Genel Müdürülüğü'nce yaptırılan ve 2020 yılında tamamlanan esaslı restorasyon neticesinde tüm eklentiler kaldırılmış, avlunun ortasından akan Halilu'r-Rahman suyu tekrar açığa çıkarılmış ve cami orijinal şekline dönüştürlmüştür.

91 A.Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens. Sanat tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998, s.46.

92 A.Cihat Kürkçüoğlu, a.g.t., s.46.

93 Atsız (Hazırlayan), Evliya Çelebi Seyahatnamesi Seçmeler, İstanbul 1972, Cilt II, s.219.

**Camideki Kitabeler:** [94]

**Son cemaat yeri'nin doğu kesimindeki mihrap kitabesi:**

*"Bihamdillah meserret oldu me'vâ*
*Hemişe bu makamı ol küşade*
*İlahi her dü âlemde meded kıl*
*Keremkâr-ı (afvuna et mukteza)*
*Yaraşur Sabriyâ şöhretle şâna*
*Bu dem Ahmed Efendi Fenarizâde*
*Sene 1250"* (M.1834).

***Şair Sabır tarafından yazılmış kitabede; mihrabın Fenarizade Ahmet Efendi tarafından*** yaptırıldığı belirtilmektedir.

**Minber kapısı üzerindeki üst kitabe:**

*"Kadim minberi kılmışdı işbu cami'i diltenk*
*Muallak oldu divar içre minber san'atla*
*Teşekkürle dedim cevherle Sabır bende tarihin*
*Becâ vad' oldu minber barekallahu sa'i ve hemişe*
*Sene 1275"* (M.1858).

Şair Sabır tarafından yazılmış bu kitabede; camiyi daraltan minberin kaldırılarak yerine duvar içerisinde muallâktaki sanatkârane minberin H.1275 (M.1858) tarihinde yaptırıldığı yazılıdır.

**Minber kapısı üzerindeki alt kitabe:**

"İnşaü haza'l-minber el-cami
*Zikrullahi melike (l-a'lam)*
*(Da'if allahu ibade'l-ulvi)*
*El-Hac Receb*

Bu kitabede; minberin Hacı Recep tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir.

**Harimin kıble duvarındaki iki pencere ile ilgili kitabe:**

*"Ehl-i hayratın bu vatanlarıdır*
*Yaptılar bu yüzden iki pencere*
*Eyledim Sabır anı bende hisab*
*Tam tarih oldu bâlâ manzara*
*1280"* (M.1863).

Şair Sabır tarafından yazılan ve H.1280 (M.1863) tarihi düşürülen bu kitabede; hayır sahibi şahısların açtıkları bu iki pencere ile caminin içerisinin hem havalı ve hemde ferah olduğu belirtilmiştir.

**Son cemaat yeri kitabesi:**

*"Haza musanni'i cedidi safai eyvan*
*Elfün ve mieteyn ve tes'ine ve ahad*
*Min şehri Ramazan 1291"* (M.1874).

Kitabede; Son cemaat yerinin H.1291(M.1874) tarihinde yeniden onarıldığı belirtilmiştir.

**Harimin doğu duvarındaki kitabe:**

*"Yazıldı cevherin tarih-i tamir*
*Okusun neş'e-i ba tesbih ü tekbir"*

Onarımla ilgili bu kitabede ebced hesabı ile H.1306 (M.1888) tarihi düşürülmüştür.

94 Mahmut Karakaş, a.g.e., s. 44-48.

## RIZVANİYE (RIDVANİYE) CAMİİ

Halilü'r-Rahman Gölü'nün kuzey kenarı boyunca uzamaktadır. Bizans dönemine ait Aziz Thomas kilisesinin yerine inşa edilmiştir.[95] Avluyu çevreleyen medresesi ile birlikte bir külliye halindedir. Harim kapısı üzerindeki ve avluyu çevreleyen medresenin dershane mescidi cephesindeki H.1149 (M.1736) tarihli kitabelerde cami ve medresenin Rıdvan Ahmet Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır.

Caminin Vakfiyesi H.1153/M.1740 tarihinde Urfa'da Şer-i Şerif meclisinde hazırlanmıştır.

Rakka valisi olan Rıdvan Ahmet Paşa'nın sert karekterli bir kişiliğe sahip olmasından ve inşaat sırasında işçilere baskı yaparak çalıştırmasından dolayı halk arasında "Zulumiye Camii" olarak anılmaktadır.


not for publication
©reserved

Fotoğraf 99. Rızvaniye Camii soncemaat yeri cephesi *(Max von Oppenhaim'den)*



Fotoğraf 100. Rızvaniye Camii iç görünüm.



Fotoğraf 101. Rızvaniye Camii son cemaat yeri cephesi. *(İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden)*



Fotoğraf 102. Rızvaniye Camii güney cephesi. *(İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden)*

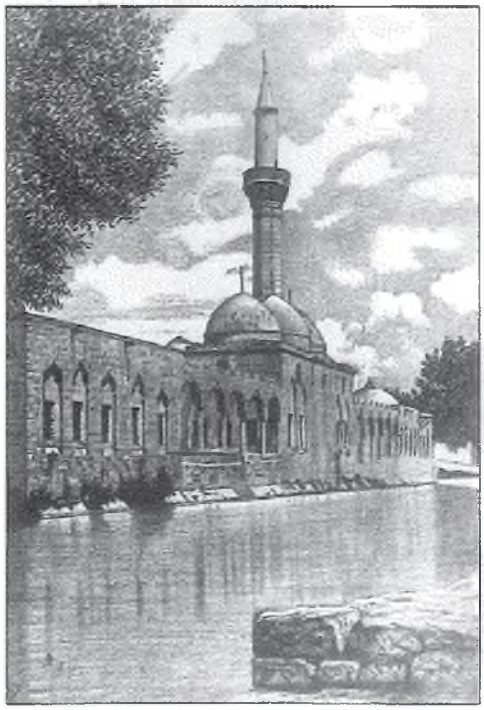

Fotoğraf 103. Rızvaniye Camii güney cephesi. *(Servet-i Fünun Mecmuası, cilt 5, sayı 133, İstnabul, 1308)*

95 J.B.Segal., a.g.e., s.169,263.

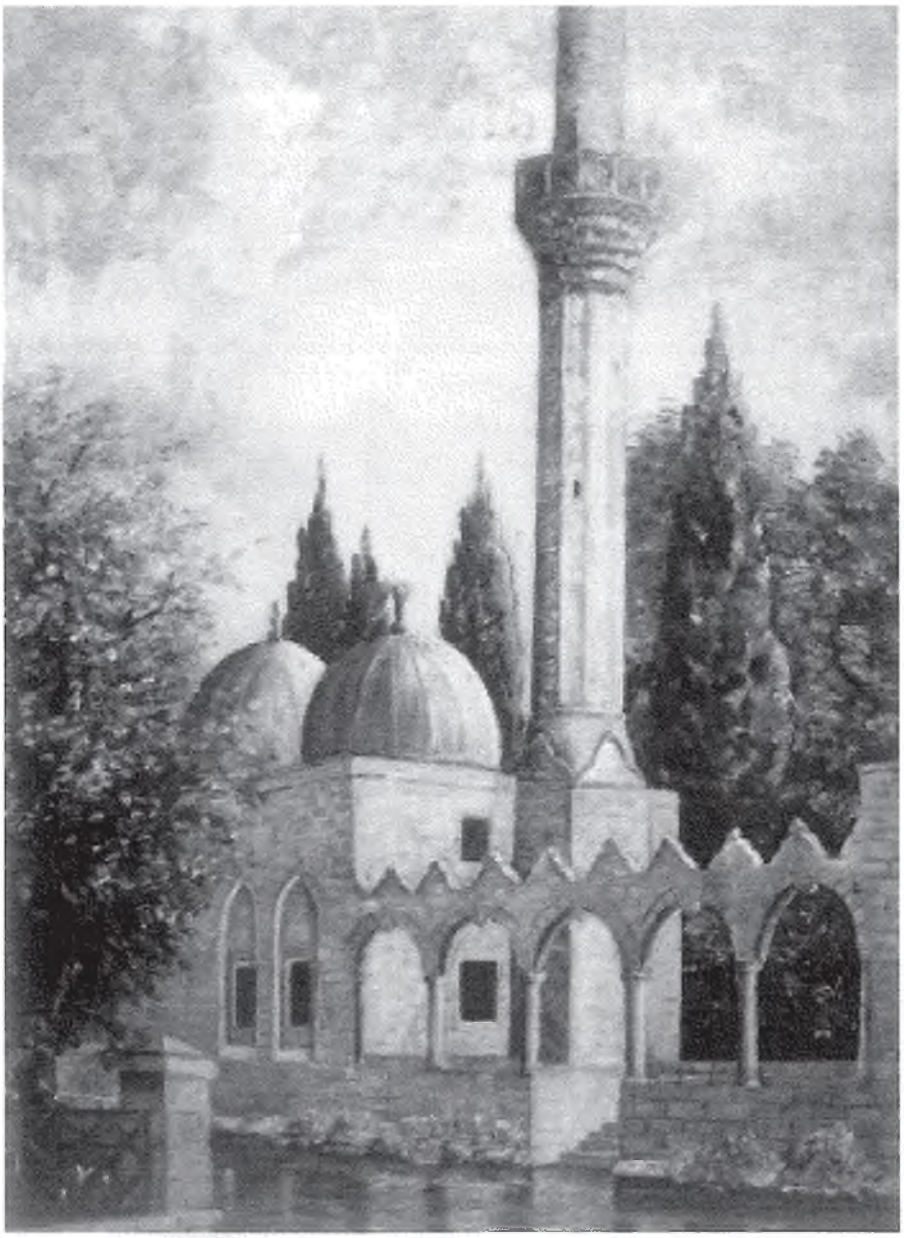

Fotoğraf 104. Rızvaniye Camii. *(Yağlıboya tablo: Sami Barlas)*

İnşa malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Enine dikdörtgen planlı yapı mihrap duvarı boyunca sıralanan üç kubbe ile örtülüdür. Mihrap önü kubbesi yuvarlak, yan kubbeler ovaldir. Üç gözlü son cemaat yeri, önde iki sütuna, yanlarda duvarlara oturan üç kubbe ile örtülüdür. Yanlardaki kubbeler yarım kubbelerle genişletilmiştir. Son cemaat yerinin orta göz döşemesinde; gri, pembe ve beyaz renkteki mermer plakalardan oluşan mozaik kakma tekniğindeki kare panoda sekiz kollu yıldız kompozisyonu yer almaktadır. Alman araştırmacı Max von Oppenheim'in 1900'lü ılların başlarında çektiği bir fotografta, son cemaat yeri cephesindeki 5 çörtenin her birinin kademeli üç sıra halindeki taş konsollara oturduğu görülmektedir. Bu konsollar ve çörtenler günümüzde yoktur.[96]



Fotoğraf 105. 19. Yüzyıl ikinci yarısında Rızvaniye Camii. *(F.R.Chesney, The Expeditionfor the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris Atlas, London, 1850.* Çizm:Escourt*)*

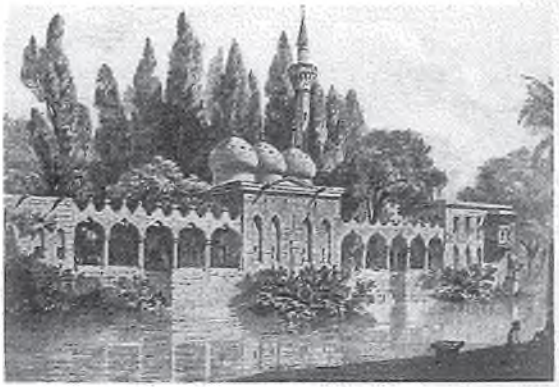

Fotoğraf 106. Rızvaniye Camii. *(Çizim: Eugène Flandin Gustave le Bonn)*



Fotoğraf 107. 19.yüzyıl sonlarına ait bir Fransız kartpostalında Halilu'r-Rahman Gölü ve Rızvaniye Camii.



Fotoğraf 108. 1909 tarihli bir Fransız kartpostalında Halilu'r-Rahman Gölü ve Rızvaniye Camii.

96 A.Cihat Kürkçüoğlu., *Urfa Fotograflarla Evvel Zaman İçinde*, Ankara, 2011, s. 772, fotograf 1553.



Fotoğraf 109. Halilu'r-Rahman Camii minaresinden Rızvaniye Camii.

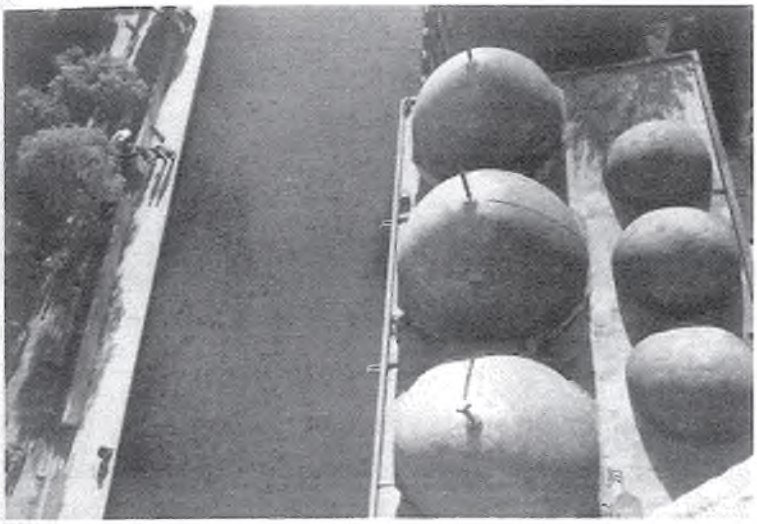

Fotoğraf 110. Minareden Rızvaniye Camii kubbeleri.

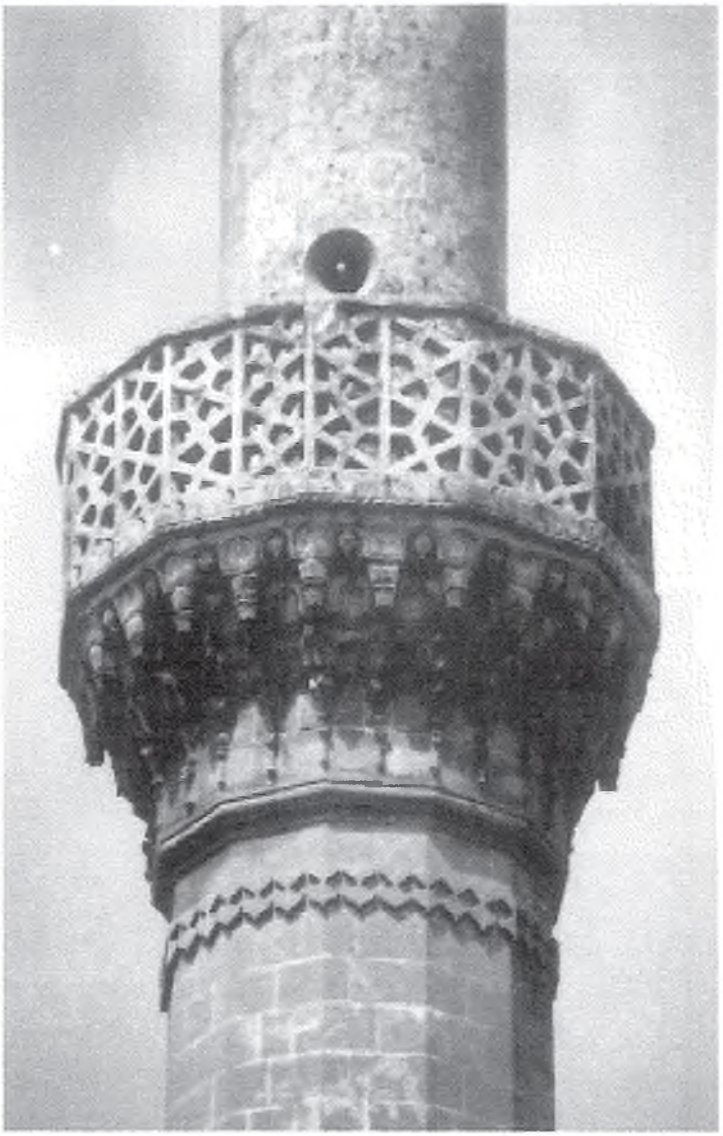

Resim 111. Rızvaniye Camii minare şerefesi.

Mihrap, kahverengi mermer ve beyaz kalker taşlarının almaşık sıralanması ile inşa edilmiştir. Mihrap nişi, yine bu taşların zikzak şekilde almaşık sıralanması ile dekore edilmiş, kavsara beyaz kesme taş mukarnaslarla süslenmiştir. Taç kısmında yüksek kabartma oyulmuş palmet dizisi yer almaktadır. Mihrap kemerinin köşe dolgularındaki şebekeli oyma iki kabara rozetten solda olanında, dairesel bir eksen etrafında dönen palmet motiflerinden oluşan bir kompozisyon, sağda olanında düşey eksene dikey ve çapraz kırık çizgilerin eşit uzunlukta 120 derecelik açılarla kırılarak kesişmesinden altı kollu yıldızlar ve altıgen boşlukların meydana geldiği bir süsleme bulunmaktadır Mihrabın iki yanındaki is odasıyla sonuçlanan kandil nişleri Urfa camilerinde ilk örnektir. Rıdvan Ahmet Paşa'nın oğlu Ömer Paşa, H.1194/M.1780 tarihinde "Yengi Çarşı" içersindeki "Kutbiye (Kutbeddin) Camii"ni onarırken, babasının yaptırdığı Rıdvaniye camiindeki kandil nişlerini bu caminin mihrabının iki yanına uygulamıştır.

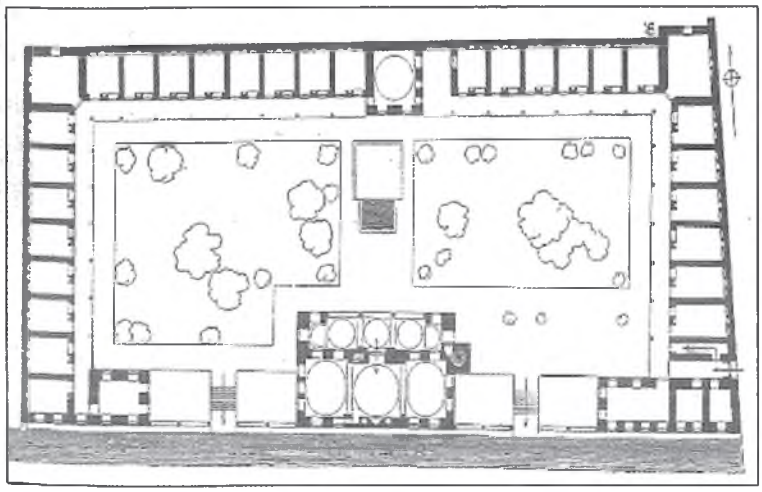

Plan 24. Rızvaniye Camii planı *(A. Gabriel'den)*

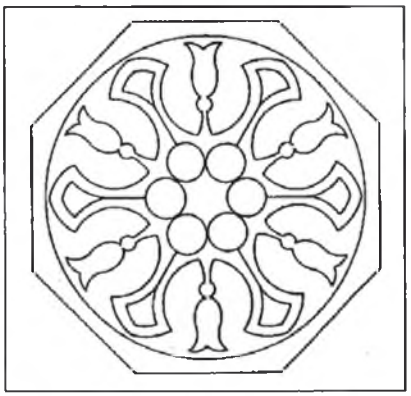

Şekil 35. Rızvaniye Camii mihrabı üzerinde şebekeli oyma küresel rozet.

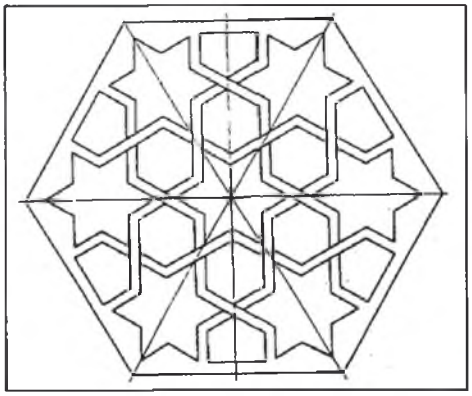

Şekil 36. Rızvaniye Camii mihrabı üzerinde şebekeli oyma geometrik süslemeli küresel rozet.

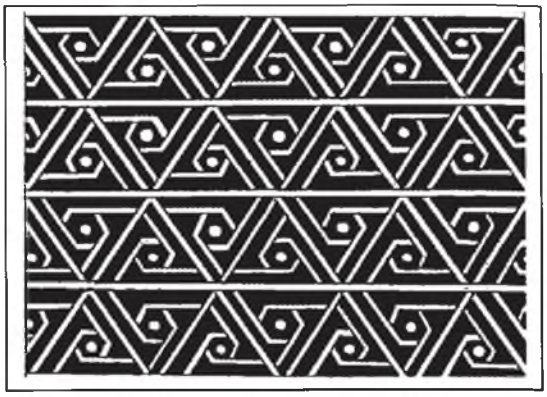

Şekil 37. Rızvaniye Camii müezzin mahfili tabanının altında ağaç çıtala-rın çakılmasıyla oluşturulmuş üç kollu çark-ı felek motifleri.



Şekil 38. Rızvaniye Camii harim kapısında ahşap süslemeli pano. *(Dr. Burhan Vural)*



Şekil 39. Rızvaniye Camii harim kapısında ahşap süslemeli pano. *(Dr. Burhan Vural)*

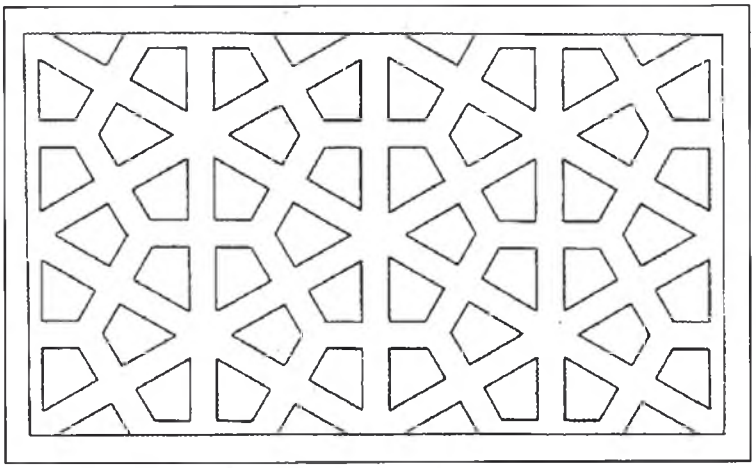

Şekil 40. Rızvaniye Camii minare şerefesi şebekeli oyma korkuluğu.

Balkon şeklindeki minbere duvar içersinden merdivenle çıkılmaktadır. Minberin kesme taş korkuluğu, aynı boydaki tam ve yarım sekizgenlerin çakışarak ve kesişerek aralarda kareler ve altıgenler oluşturduğu şebekeli oyma süslemelidir

İnşa tarihinden kalma ahşap müezzin mahfilinin alt kısmında ince çıtaların çakılmasıyla geometrik şekiller oluşturulmuş, çıtaların araları kalem işi renkli çiçeklerle süslenmiştir.

Caminin geçme ve kakma tekniklerinde yapılmış ahşap kapısı üzerinde yer alan panolardaki bir saksıdan çıkan dallar ve rumili kompozisyonlar XVIII.y.y. süsleme özelliklerini yansıtmaktadır. Yapının inşa tarihinden kalmış olan bu kapı, Urfa camileri içersinde tek örnektir.

Caminin doğu duvarına bitişik onikigen gövdeli, tek şerefeli kesme taş minare, sonraları inşa edilen Karameyden Hüseyin Paşa camii minaresine örnek olmuştur. Minaredeki süslemeler şerefede yoğunlaşmıştır. Şebekeli şerefe korkuluğu, yan yana birleşerek petek biçimi oluşturan altıgenler, merkezlerinden geçen dik ve çapraz hatlarla altı parçaya bölünmüştür. Şerefe mukarnaslarının aralarındaki boşluklara, başları yukarıya doğru kabartma balık figürleri işlenmiştir. Mukarnasların altındaki yatay kuşakta kabartma palmetlerden oluşan bir bordür dolaşır.

Avlu kapısı ile caminin iç mekânına giriş kapısı Diyarbakır camilerinde olduğu gibi almaşık sıralanmış iki renkli taşlardan yapılmıştır. Koyu kahverengi ve beyaz



Fotoğraf 112. Rızvaniye Camii avlu kapısı.



Fotoğraf 113. Rızvaniye Camii harim kapısı.

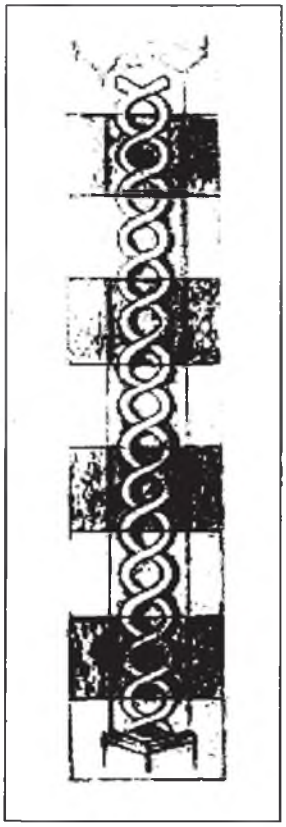

Şekil 41. Rızvaniye Camii harim kapısı pahlarında zincirleme dolanmış çift yılan kabartması.

mermerlerin almaşık sıralanması ile inşa edilmiş olan cami portalinin alınlığında dört sıra halindeki elips kartuşlar içerisine kitabe yazılmıştır. Koyu kahve ve beyaz mermerin almaşık örüldüğü portalin pahlarına birbirine zincirleme dolanmış kabartma iki yılan figürü kabartma olarak işlenmiştir. Gövdeleri 15 düğümden oluşan yılanların başlarında detaya yer verilmemiştir. Bu kabartmalar, kiliseden camiye dönüştürülen Selahattin Eyyubi Camii'nin pencere pahlarındaki kabartmaların benzeridir. Ancak buradaki yılanbaşları Selahattin Eyyubi Camii'nin pencerelerinde ejder başı şeklindedir.

**Camideki Kitabeler :**[97]

**Cami harimine giriş kapısı üzerindeki kitabe:**

"BAREKALLAHÜ ZEHİ CAMİ'İ EDENDE BİNÂ

OLSA PÂYENDE SEZA(SINA) ÇARH-I MİNÂ

*Resm-i ra'nâyı pesendide ruh-i Cemşid*
*İlm-i rif'ati eflâke hacalet fermâ*
*Hüsnünün ayinesi havz-ı Halilü'r-Rahman*
*Misli hariçde görülmezliğe güyâ imâ*
*İttisalinde bu nev medrese-i zi-şerefi*
*Eylemiş saik-i tevfik hem aguş-i rıza*

97 Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 126-128, 163.

*Nam-ı nisbine hoş müessis (daniye ?)*
*Andelibân-ı nevasazi-i nühul ülema*
*Sadr-i ikbalde bani-i ser efrazını Hak*
*Eylemiş ilm u kemalât ile fahr'ül-vüzerâ*
*Zatı bir nüsha-i nâyâb künuz-i hikmet*
*Nutk-ı canbahş-i yenâbi hüzn-i şitâ*
*Hüsn-i tedbirine dilbestedir akl-i fa'al*
*Çarh-ı temkin ü vekaretden eder istihya*
*Muntazam ra'yi zerrinle cihan re'fet*
*Hebbeza nümuzec ihyasıdır iklim-i Ruha*
*Bu iki nev eserden eyleye Allah mebrur*
*Haşre dek aldıra şahinşeh-i devrane dua*
*Mebhas-ı ilm-i şeriat ola hem medresesi*
*Hem ola cami-i pâkinde ibadete salâ*
*Sahib'ül-hayrini hatalardan edüp hem mahfuz*
*Saklıya necl-i necibinde hatırdan bilâ*
*Bu iki müessesenin vaz'ı esas-i yekser*
*Oldu bir sal-ı şerefbahşde çünkim ihya*
*Tab-ı u saf huş ayende edâ tarihini*
*Asla tahsis ile bu tamiyeyi gördü revâ*
*Ruh-i Nabi demiş olsun bu makama tarih*
*Cami'-i pâk-i felek menzilet Ahmed Paşa*
*Sene 1149"* (M.1736)

M.1712'de vefat eden Urfalı divan şairi Nabi'nin ruhuna ithaf edilen bu şiirde şiiri yazan şairin adı belirtilmemiştir. Kitabe özetle şu anlamdadır:

"Allah bu camii yapana mübarek kılsın. Çünkü bu cami, mavi gök kubbeye destek olsa yeridir. Cemşid'in ruhu bile onun güzelliğinin resmini beğenmiştir. Onun yüksek ilmi, felekleri utandırır. Güzelliğin aynası Halil-ür Rahman gölüdür. Onun gibisi hiçbir yerde bulunmaz. Hemen bitişiğinde bu yeni şerefli medrese de ona uygun olarak Allah rızasını kucaklamıştır. Benzerlerine göre hoş bir müessese olan bu medresenin bülbül gibi okuyan ve arı gibi çalışan âlimleri vardır. Allah Ahmed Paşa'yı saadet devrinde benzerlerinden üstün kılarak, ilim ve kâmillik vermiş ve onu vezirlerin övündüğü kimse yapmıştır. Onun zatı, hikmet hazinesinin bulunmaz bir nüshasıdır. Onun nutku insana can bahşeden kaynak ve hüznü kıştır. Düşünebilen akıl, onun tedbirinin gzelliğine gönül vermiştir. Felek, onun vakar ve ağırbaşlılığından utanır. Devamli altın gibi görünüşüyle cihana acır. Urfa'nın iklimi hayatın ne güzel bir örneğidir. Bu iki yeni eserini Allah kabul ve hayırlı etsin. Kıyamete kadar dünyanın padişahına dua aldırsın. Medresesi şeriat ilminin öğrenildiği yer olsun, camiinde de devamlı ibadet yapılsın. Allah, bu hayratın sahibini hatalardan korusun ve temiz soyunu da belalardan korusun. Bu iki müessesenin temeli, şerefli bir senede birlikte atıldı. Tarihini eda etmekte tab'ı ve safı hoş gelmiş ve aslına çevirmek suretiyle bu ta'miyeyi uygun görmüştür ki, (Nâ-Bî)'nin ruhu bu makama tarih olsun. Bu pak, temiz cami'i Ahmet Paşa yaptırmıştır".

Burada ebced hesabı ile düşürülen tarihi araştırmacı-yazar Mahmut Karakaş *"Son mısra toplandığında 1151 rakamı çıkar. Bu rakamdan -iki yokluk- anlamına gelen "N*â-bi" çıkarılınca caminin yapılış tarihi olan H.1149 (M.1736) tarihi çıkmış olur" şeklinde hesaplamıştır.

## SELAHADDİN EYYÜBİ CAMİİ

Vali Fuat Caddesindedir. Daha önce yerinde M.S. 457 yıllarında Piskopos Nona tarafından yaptırılan ve Adalet Sarayı olarak da kullanılan, kırmızı renkteki 32 adet mermer sütunuyla ünlü Vaftizci Aziz Yahya Kilisesi bulunmaktaydı.[98] Zamanla harap olan bu kilisenin yerine 1851 yılında Kebir-i Kenisa (Büyük Kilise), Surp Asdvadzadzin (Azize Meryem Ana) Katedrali veya Ermeni Apostolik Kilisesi kilisesi olarak adlandırılan bu günkü yapının temelden inşa edildiği, kuzey avludaki eyvanda yer alan ve sonradan Urfa Müzesi'ne götürülmüş olan Ermenice kitabenin okunabilen kısımlarından anlaşılmaktadır.

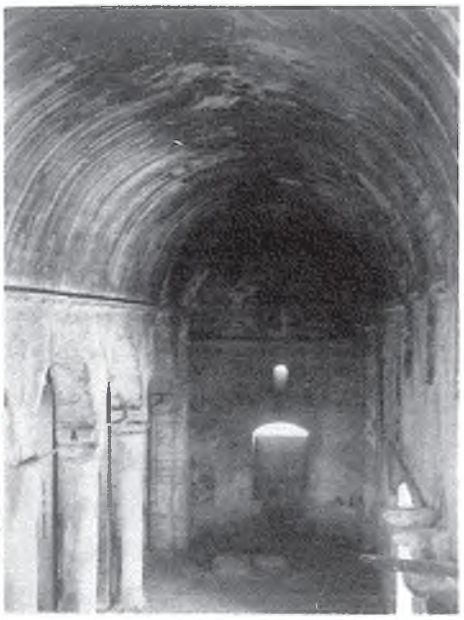

Fotoğraf 114. Selahattin Eyyübi Camii güney nef.

Ermenilerin 1920 yılında Urfa'dan ayrılmasından sonra, 1930'lu yıllarda Sanatlar Ocağı olarak kullanılan yapı, daha sonra şehre elektrik sağlayan jenaratörlerin çalıştığı elektrik santrali olarak uzun yıllar hizmet vermiş, 1970 yıllarında yeni elektrik santralinin yapılmasıyla boşaltılmıştır. 1990 yılına kadar boş ve kaderine terk edilmiş bir durumda gelen yapı restore edilerek 1992 yılında Selahaddin Eyyüpi Camii adıyla ibadete açılmıştır. Restorasyon sırasında yapının orijinal planının korunmasına özen gösterilmiştir. Ancak bu sırada batı cephedeki balkonun üzerindeki üçgen alınlık içerisine Osmanlıca olarak yazılmış "Sanatlar Ocağı" ibaresi kazınarak silinmiş, orta apsisin iki yanındaki yarım sütunların başlıklarına işlenmiş haç taşıyan melek ve kuş figürleri sıvanmıştır.

Yapı doğu-batı yönünde apsise dikey üç nefli bazilikal planlıdır. Nefler normal Helenistik bazilikalarda olduğu gibi sütunlar ile birbirinden ayrılır. Her nef boydan boya beşik tonozla örtülü olup düz damlıdır. Orta nef, yan neflerden daha geniş ve yüksekçedir. İstiridye şeklindeki dilimli yarım kubbeli orta apsis, yan apsislere beşik tonozlu koridorlarla bağlanmıştır. Apsisler dışarıdan çıkıntılı olmayıp Suriye bazilikalarında olduğu gibi düz duvar halindedir. Yan apsislere bitişik olarak pastophorion[99] hücreleri yer almaktadır. Yapının doğu ve batı kesimindeki bahçe kapılarının yanında yer alan bu hücrelerin karşısından çıkan merdivenli dehliz, pencerelerin üzerindeki taş konsollara oturan ve binanın iki yan duvarı ile iç narthex'in önünü dolaşan ahşap galeriye çıkmaktadır. Galerinin ahşap kısımları yıkılmış olup üzerine oturduğu duvara bağlı konsollar durmaktadır.



Fotoğraf 115. "Urfa'da Ermeni Kilisesi derunu". *(İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden)*



Fotoğraf 116. 20.yüzyıl başlarında Surp Asvadzadzin Katedrali. *(Hans Lukas Kieser'den)*



Fotoğraf117. 19.yüzyıl sonlarında Surp Asvadzadzin Katedrali.

98 J.B.Segal., a.g.e.ks. 122, 183, 184, 263.

99 Apsis'in güneyinde bulunan, içinde kutsal kaplar,giysiler, dinsel seremoni eşyasının muhafaza edildiği oda "diakonikon", apsisin kuzeyinde bulunan, kutsal şarap ve kutsal ekmeğin muhafaza edildiği oda "prothesis" olarak adlandırılmaktadır. Tören hazırlığı için kullanılan her iki odaya ortak isim olarak "pastophorion" denilmektedir.



Fotoğraf 118. Selahatattin Eyyübi Camii kuzey batıdan görünüm. (Restorasyondan sonra)



Fotoğraf 119. Selahattin Eyyübi Camii iç mekân.

Yapının dış cephesi girişindeki yedi gözlü dış narthex'in her gözü çapraz tonozlarla örtülüdür. Tonozlar yanlarda payelere, ortada iki sütuna oturmaktadır. İç narthex'in sağında ve solundaki kapılar yan bahçelere açılmaktadır. Her iki narthex'in üzerini örten gynakaion (kadınlar mahfili) kısmından binanın batı cephesine bir balkon taşmaktadır.

Yan neflerdeki pencerelerin pahlarındaki birbirine dolanmış ejder kabartmaları, orta apsisin iki yanındaki yarım sütunların başlıklarına işlenmiş haç taşıyan melek figürleri, kuş figürleri (camiye dönüştürme esnasında sıvanmıştır) ve batı cephesi orta kemerindeki palmet süslemeleri dışında yapıda süsleme bulunmamaktadır. Pencere pahlarındaki gövdeleri onbeş düğümden oluşan ejderlerin ağızları açık, dudak ve diller birbirine yapışık olup gözleri badem biçiminde, kulakları boynuz şeklinde olup başları karşılıklı olarak biribirine bakar vaziyettedir. Bu ejderlerin benzerleri 1726 tarihli Rızvaniye Camii harim portali pahlarında yılanbaşlı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yapının batı cephesinin değişiklik geçirdiği, bu cephenin önünden geçen ve 1924 yılında Vali Fuat Bey tarafından açılan yolun yerinde kiliseye ait mezarlığın bulunduğu, tonozlarının üzerinin dışarıdan üçgen çatılarla örtülü olduğu eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır[100].

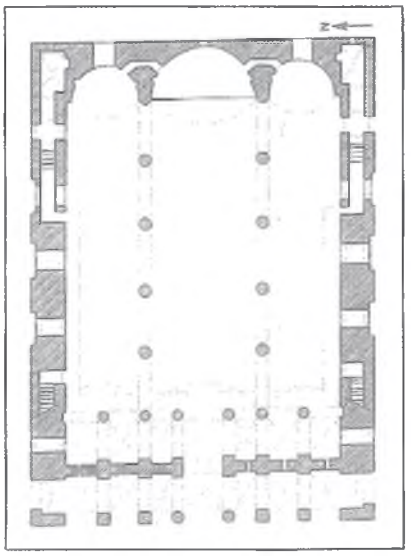

Plan 25. Selahattin Eyyübi Camii planı.

Kuzeydeki avlunun kuzey kenarı boyunca, ortada eyvan ve yanlarda odalar olmak üzere iki katlı bir yapı uzamaktadır. İkinci kattaki eyvan ortasından bir sütunla iki göze bölünmüştür. Ayrıca iki katlı bu yapının doğusuna bitişik olarak zemin katta bir eyvan bulunmaktadır. Bu eyvan camiye çevrilme işlemi sırasında abdest alma mekânı olarak düzenlenmiştir. Eyvanın doğuya bakan ve iki renkli taşların almaşık sıralanmasından oluşmuş kapısı, camiye dönüştürme sırasında sökülerek kuzey avlunun batısına yapılan kapıya monte edilmiştir. Bu kapı, Rızvaniye camii avlu portalinin tekrarıdır. Alınlığın ortasındaki bitkisel süslemeden başlayıp portal kemerini aşarak yanlara açılan almaşık sıralanmış iki renkli taşlar bir merkezden yayılan ışık görünümü vermiştir. Kapının yuvarlak kemeri, Rızvaniye Camii avlu portalinde olduğu gibi beyaz ve kahverengi mermerden oluşan palmetlerin almaşık sıralanmasından meydana gelmiştir. Kapının iki yanındaki köşe sütunçelerinin başlıkları kabartma palmet süslemelidir.

Eyvanın kuzey duvarında bulunan 8 satırlık Ermenice kitabe de camiye çevril-

100 A.Cihat Kürkçüoğlu, Yıldız Albümlerinde Urfa, (Metin Düzeltmeleri ve İngilizce Çeviri: Prof.Dr.Zuhal Karahan Kara), Ankara, 2009, s. 62.

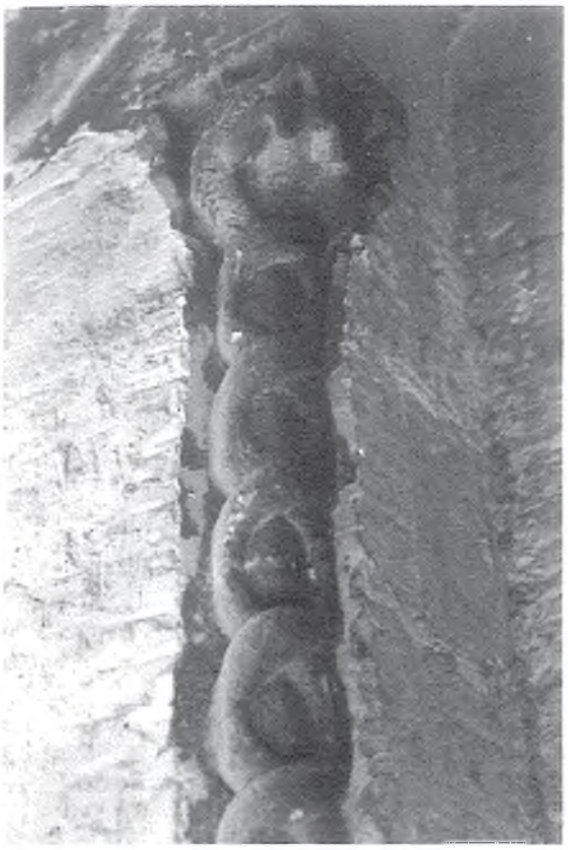

Fotoğraf 120. Selahattin Eyyübi Camii pencere pahlarında zincirleme dolanmış çift ejder kabartması.

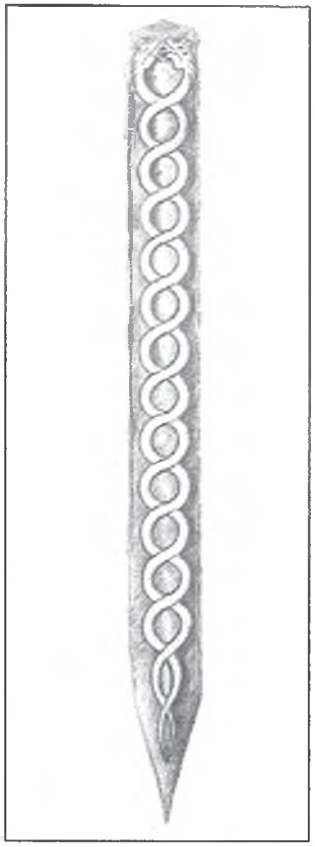

Şekil 42. Selahattin Eyyübi Camii pencere pahlarında zincirleme dolanmış çift ejder kabartması çizimi.

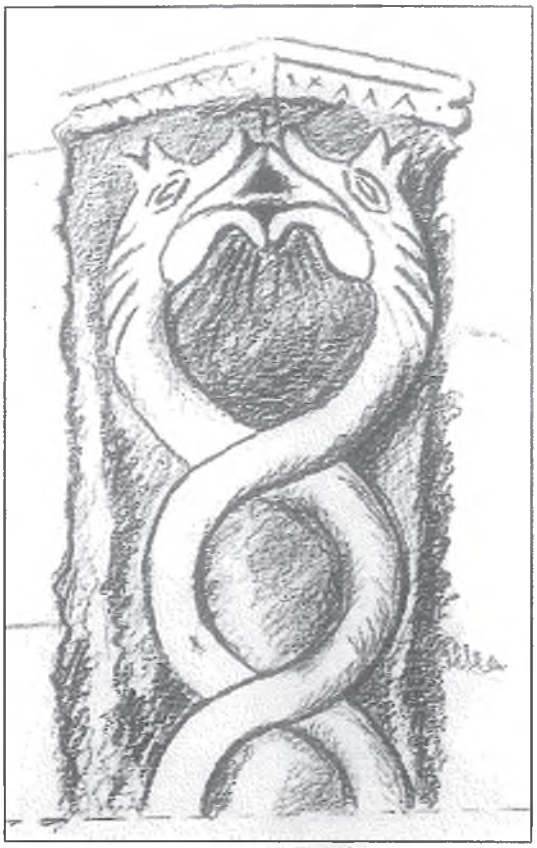

Şekil 43. Selahattin Eyyübi Camii pencere pahlarında zincirleme dolanmış çift ejder kabartmasından detay.

me işlemi sırasında yerinden sökülerek Urfa Müzesi'ne kaldırılmıştır. Büyük bir kısmı kırık olan kitabe 1851 yılında yapılan yeniden inşa ile ilgilidir.

Camiye dönüştürme sırasında kuzeydeki avlunun doğu kenarına kesme taşlardan imam-hatip odaları inşa edilmiştir.

Yapı uzun yıllar elektrik santralı olarak kullanıldığından harap duruma gelmiş, uzun süre boş ve harap bir durumda kaderine terk edilmiş, 1994 yılında camiye çevrilme esnasında esaslı bir restorasyondan geçirilerek kültür tarihimize kazandırılmıştır. Vakıflar genel Müdürlüğü tarafından 2011 yılında tekrar bir retorasyondan geçirilmiştir.

**Kilisenin kuzey avlusundaki eyvandan Urfa Müzesi'ne götürülen Ermenice Kitabe:**[101]

*".....Halaskârın .....*
*Binsekizyüzellibir.....*
*Yeniden temelden inşa edildi*
*Papaz Zakar'ın.....*
*Aziz Karabed'in.....*
*Herkesin mükâfatını .....*
.....
....."

101 Bu kitabe araştırmacı yazar Selahattin E.Güler tarafından okunmuştur.

## SEFALI CAMİİ

Şanlıurfa Yakubiye Mahallesi, Kırk Mağara mevkiindedir. Eski Urfa'nın Roma döneminden kalma nekropol alanına Hacı Müslüm Hafız'ın öncülüğünde Hacı Mehmet Sanlı'nın ve halkın maddi katkıları ile 1957 yılında kesme taşlardan inşa edilmiştir[102]. O yıllarda birkaç evin bulunduğu bu alan, 1970'li yıllardan sonra tamamen gecekondular altında kalmış ve binlerce kaya mezarı tahrip edilmiştir.

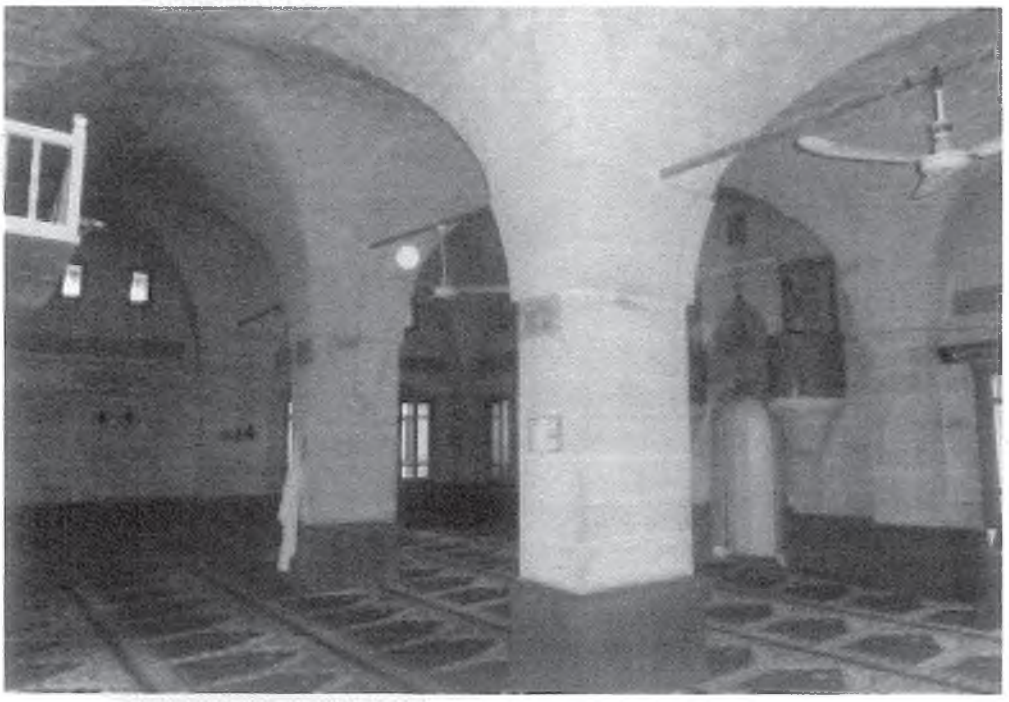

Fotoğraf 121. Sefalı Camii iç görünüm

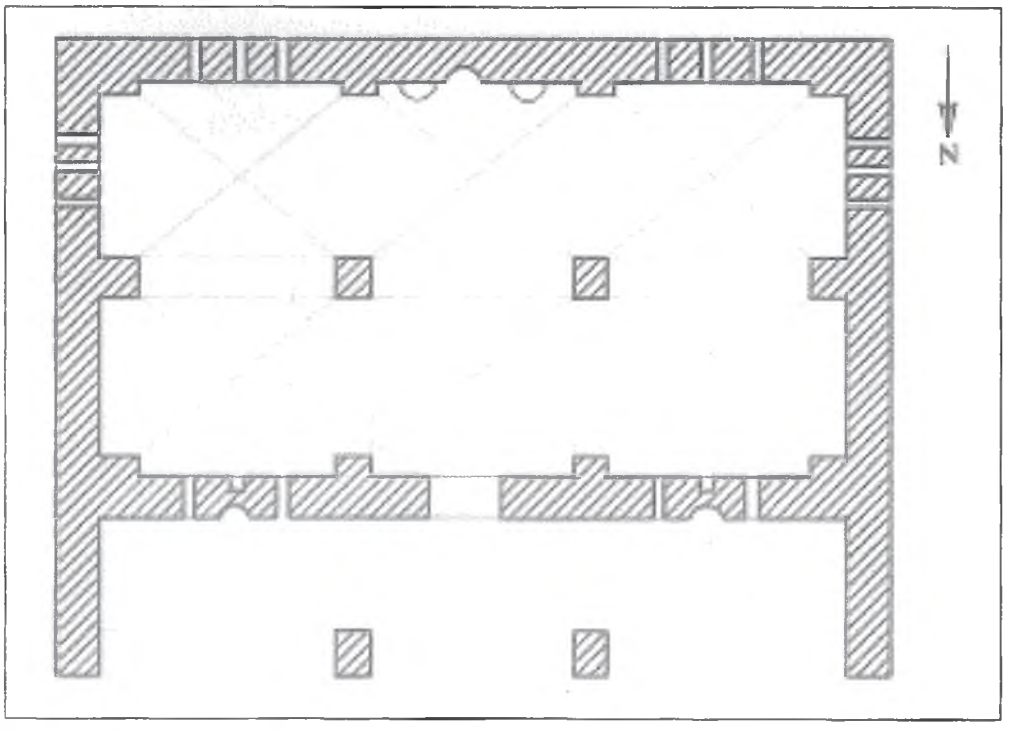


Plan 26. Sefalı Camii planı.

Sefalı Camii, kendisinden bir yıl önce inşa edilen 1956 tarihli Çarhoğlu Kardeşler (Meşarkiye) Camii ile aynı plana sahiptir. Mihraba paralel iki sahınlı dikdörtgen planlı camide her sahın üçer çapraz tonozla örtülü olup, tonozlar ortada iki dikdörgen payeye, yanlarda duvar payelerine oturur. Üç gözlü son cemaat yeri Çarhoğlu Camii'nden farklı olarak betonarme tabliye ile örtülüdür.

Yuvarlak kemerli mihrabın iki yanında baklava dilimlerinden oluşan dikine birer bordür bulunur. Mihrap kemerinin her taşına kabartma birer güçle motifi işlenmiştir. Caminin iç duvarlarında Urfalı hattat Muhammed Behçet Arabî imzalı yazılar dolaşmaktadır.

Silindirik bir kaideye oturan, altı sütunlu, altıgen gövdeli, prizmatik külahlı minber minare caminin güney batı köşesinde, dam üzerindedir.

Caminin kuzey girişi önüne son yıllarda, arazinin eğimine uyarak betonarme abdest alma yeri ve tuvaletler eklenmiştir.

102 Selahattin Eyyübi Güler, *"Urfalı Hacı Müslüm Hafız Efendi"*, ŞURKAV Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi, Sayı 10, Mayıs 2011, s. 40.

## ŞEHBENDERİYE CAMİİ.



Fotoğraf 122. Şehbenderiye Camii doğu cepheden görünüm.

Topçu Meydanı Mahallesindedir. Camide; ikisi son cemaat yeri cephesinde, biri avlunun doğu kapısı üzerinde, biri avlunun kuzey duvarı dış cephesindeki çeşme üzerinde olmak üzere dört kitabe bulunmaktadır. Son cemaat yeri cephesinin doğusundaki kitabede caminin H.1321/M.1903 tarihinde Bekir Beg tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Camideki en eski tarihli kitabe budur. Avlunun doğu kapısı ile kuzey duvarı dış cephesindeki çeşmenin inşa kitabeleri H.1327/M.1909 tarihlidir. Son cemaat yeri cephesinin batı kesimindeki kitabe ise H.1328/M.1910 tarihli olup cami batıya doğru genişletilirken yazılmıştır.

Hacı Bekir Beg bini Müslüm H.1328/M.1910 tarihinde hazırlattığı vakfiyesinde bu camiye vakıfta bulunmuştur. Hacı Bekir Bey'in İran ticaret konsolosu (Şehbender) olması dolaysıyla camiye "Şehbenderiye" adı verilmiştir. Hacı Bekir Bey ayrıca aynı tarihlerde caminin kuzey-doğu yakınına kendi adıyla anılan "Hacı Bekir Hanı"nı da (Topçu Hanı) yaptırmıştır.



Fotoğraf 123. Şehbendriye Camii iç görünüm.

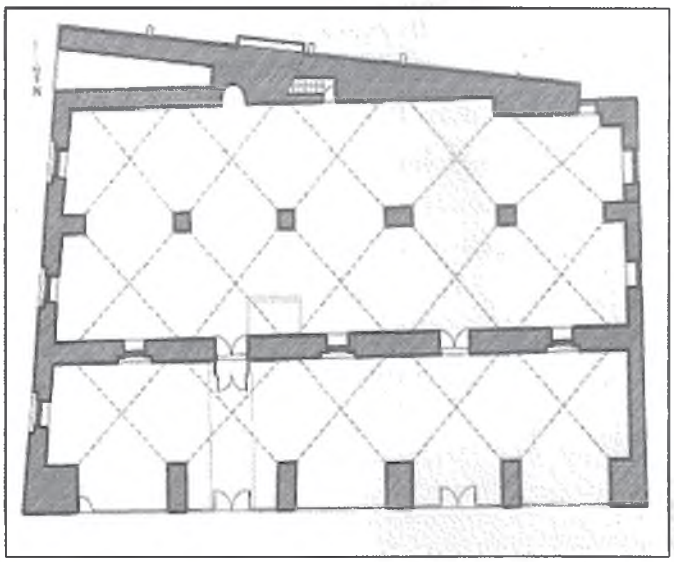

Plan 27. Şehbenderiye camii planı.*(Mim. Cevher İlhan'dan)*

Mihrap boyunca enine dikdörtgen planlı cami mekânı 4 adet paye ile iki sahına bölünmüş, her sahın beşer adet çapraz tonozla örtülmüştür. İnşa malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Duvarlardaki izlerden ve son cemaat yeri cephesindeki iki kitabenin tarih farklılıklarından, 1903 tarihinde iki sahınlı ve her sahını üçer çapraz tonozla örtülü ve üç gözlü son cemaat yeri planında inşa edilen yapının, 1910 tarihinde sahınlarının ve son cemaat yerinin batısına ikişer çapraz tonoz eklenmesiyle genişletildiği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı, caminin ilk şekline göre ortada yapılmış olan mihrap ve minber doğuya kaymış durumdadır. Mihrap sade ve süslemeszdir. Balkon şeklindeki minbere duvar içersinden merdivenle çıkılmaktadır.



Fotoğraf 124. Şehbenderiye Camii minaresi.

Beş gözlü son cemaat yerinin her gözü birer çapraz tonozla örtülü olup tonozlar önde dört payeye oturmaktadır.

Eski Ömeriye Camii minaresini örnek alan, dört ince sütun üzerine küçük bir kubbeyle örtülü minber minare, son cemaat yerinin kuzey doğu köşesindedir. Camide süsleme yoktur.

Camiyi yaptıran Hacı Bekir Beg bini Müslüm, H.1328/M.1910 tarihli vakfiyesinde camiye bir de dershane yaptırdığını söylemektedir. Bu dershaneler, cami avlusunun batısında ve kuzeyinde yer alan iki oda olmalıdır.

**Camideki Kitabeler:**[103]

**Son cemaat yeri cephesinin doğusundaki kitabe:**

*"Habbeza Şehbender-i Cami-i Bekir Beg*
*Yine bir hayr-i fani etdi inşa*
*Edib bu camii nev tarz-i bünyâd*
*Cihanda etdi hayr ana misl-i etibba*
*Kılındı fahre salavat hamd u salat*
*Vere banisine ecrini Mevlâ*
*Dedi tarih rumi geldi üçler*
*.....şu cami oldu inşa*
*sene 1321"* (M.1903).

Kitabede özetle; Bekir Bey'in Şehbenderi camiini ne güzel yaptırdığı, fani bir hayr inşa ettiği ve yeni tarzda yaptığı bu cami ile doktorlar gibi cihanda yardım ve hayr yaptığı, Fahr-ı kâinata salavat getirildiği ve Allah'a hamd edildiği belirtilerek bunu yapana Allah'ın mükâfatını vermesi dileğinde bulunulmaktadır. Şair Rumi üç rakam eklemekle son mısrada tarih düşürülmüştür. Ancak son mısra tam olmadığı için tarihi çıkarmak mümkün olmamıştır. Rakamla yazılan tarih H.1321 (M.1903)'dür.

**Avlunun doğu kapısı kitabesi:**

*"Bir eserdir bu eser ki mesleki peykeri*
*Nuş ede banisi cennetde şarab-ı kevseri*
*"Len tenalü'l-birre hatta tünfikû" mefhumun*
*Güş edince (rahına) bezl etdi sim u zeri*
*Söyledim cevherle bir tarih emin geldi feri*
*Pürnâ-yi Hüsrevidir Cami'i Şehbenderi*
*Sene 1327"* (M.1909).

Kitabede, "Bu eser öyle bir eserdir ki kendi mesleğinin suretidir. Bunu yaptıran cennette Kevser şarabını içsin. *"Sevdiğiniz şeylerden sadaka vermedikçe asla hayır işlemiş olamazsınız"*[104] anlamını işitince, bu yolda altın ve gümüş sarf etti. Emin cevherle tarihini şöyle söyledi, bu Şehbenderi camii padişahlara mahsus yeni bir camidir" denilmektedir. Son mısrada tarih düşürülmüş olup, noktalı harflerin toplamı 1037'dir. Bu rakama "feri" kelimesinin kıymeti olan 290 eklenince H.1327 (M.1909) tarihi çıkmaktadır. "Fer" ışık anlamındadır. Şair Emin *"geldi feri"* dediği için bu kelimeyi eklemeyi işaret etmiştir.

**Son cemaat yeri cephesinin batısındaki kitabe:**

*"Daima bu tali'-i envar-ı ilimde talib-i hemrazı*
*Nimet-i uzmayı bulsun cihanda banisi Şehbenderi*
*Çar-ı yarın nusretiyle bildim tarihi hem taharri kıldı*
*Eruna allahu lehum ve't-talibine ve'z-zakirin*
*Sene 1328"* (M.1910).

103 Mahmut Karakaş., a.g.e., s.134,136.

104 Kur'an-ı Kerim., Ali İmran suresi, ayet, 92.

## ŞEYH MES'UD HORASANİ ZAVİYESİ-MESCİDİ-TÜRBESİ

Şanlıurfa kalesinin güneyinde, halk arasında *"Şıh Maksud"* olarak adlandırılan dağlık alanda yer alır. Zaviyenin üzerinde, yapıldığı döneme ait her hangi bir kitabe bulunmamaktadır. Zaviyenin batısında, yağmur sularının toplanması için kaya zeminine oyulmuş sarnıcın üzerinde kayaya işlenmiş H.579/M.1183 tarihli Arapça kitabeden; Şeyh Mes'ud'un Nişaburlu Said Hengel'in oğlu olduğu ve 1183 tarihinde bu sarnıcı kazdırdığı anlaşılmaktadır. Kendisinin doğum ve vefat tarihleri bilinmemektedir. Hurufat Defterleri'ndeki atama kayıtlarından H.1103/ M. 1692 ve H.1143/M. 1730 tarihleri arasında bu zaviyeye üç atama yapıldığı anlaşılmaktadır.



Fotoğraf 125. Şeyh Mes'ud Zaviyesi sarnıcının üzerinde kayaya işlenmiş H.579/M.1183 tarihli Arapça kitabe.

Hoca Ahmed Yesevi'nin halifelerinden olduğu tahmin edilen Şeyh Mes'ud, Halife olduktan sonra, hocası Ahmed Yesevi tarafından İslamı yaymak ve Anadolu'nun Selçuklu fethine zemin hazırlamak amacıyla Urfa'ya gönderilmiş bir Alperen'dir.[105] O Urfa'ya geldiği tarihlerde şehir Zengilerin (1144-1182) ve Eyyüpilerin (1182-1193) hakimiyetinde idi. Şanlıurfa şehir merkezinde, Dabbakhane kahvehanesinin önündeki şadırvanın altında bulunan yeraltı mezar odasında yatan Şeyh Muhammed Horasani de Şeyh Mes'ud gibi bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşmasına katkıda bulunmak amacıyla öğrencileriyle Horasan'dan Urfa'ya gelmiş bir Alperen'dir.[106]

Öğrencileriyle 1183 tarihinde Urfa'ya gelen Şeyh Mes'ud, bu zaviyeyi kurmuş, müritlerinin ve misafirlerinin konaklaması için zaviyenin güney batısındaki kayalara odalar ve bir mescit oydurmuştur. Bu mağara mescidin güney duvarının doğu kesimindeki üç satırlık çiçekli kûfi yazıda aşağıdan yukarıya doğru üç satır halinde *"Bismillah-Lailahe-İllallah"* yazısı dikkati çeker.

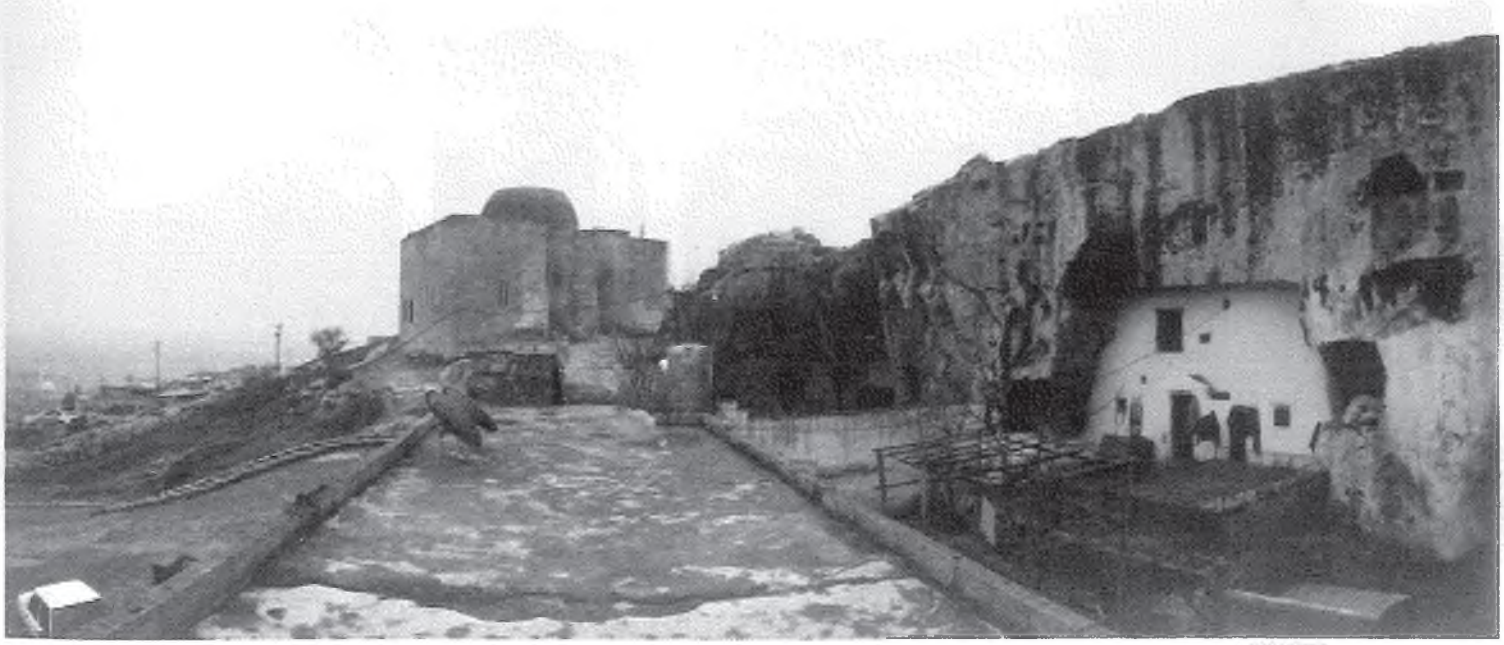

Fotoğraf 126. Şeyh Mes'ud Zaviyesi batıdan genel görünüm. *(Fotoğraf: İzzet Aran)*

105 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Evliya ve Alimleri, Şanlıurfa, 1996, s. 62-66.

106 A.Cihat Kürkçüoğlu., Yıldız Albümlerinde Urfa, Ankara, 2009, s. 56.

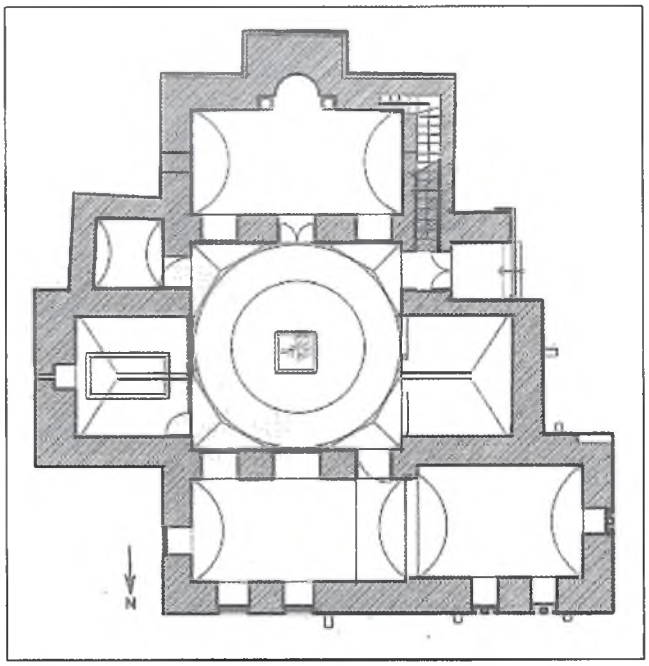

Plan 28. Şeyh Mes'ud Zaviyesi planı

Şeyh Mes'ud Zaviyesi, 1523 tahririnde "Zaviye-i Mezar-ı Şeyh Mes'ud Dede-i Horasani" adıyla geçmektedir[107] Hurufat Defterleri'ndeki atama kayıtlarından H.1103/ M. 1692 ve H.1143/M. 1730 tarihleri arasında bu zaviyeye üç atama yapıldığı anlaşılmaktadır.[108]

Zaviyenin kuzey eyvanın kuzey duvarındaki kitabede ebced hesabı ile H.894/M.1488 tarihi düşürülmüş olup bu eyvanın Ömer Beg tarafından onarıldığı belirtilmiştir. Kuzey eyvanın batı duvarındaki onarım kitabesi ise H.1096/M.1684 tarihinde Ali Paşa'nın yaptığı onarımla ilgilidir. Zaviye üzerindeki bazı mimari izlerden bu onarımlar sırasında yapının esas planında bazı değişiklikler yapıldığı anlaşılmaktadır.

Batı cephedeki yarım kubbeli portalden girilen zaviye dört eyvanlı kapalı Selçuklu medreseleri planındadır. Orta mekânı dört yönde çevreleyen beşik tonozlu eyvanlarda dört mezhebe eğitim verilmekteydi. Avlunun ortasında bir havuzun bulunduğu mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Son yıllardaki restorasyonlarda döşeme taşlarının yenilenmesi ile bu izler kaybolmuştur.

Doğudaki eyvanın güneyine bitişik beşik tonozlu küçük odanın çilehane olduğu tahmin edilmektedir. Diğer üç eyvanın önleri kapı ve pencerelerle örülerek kapalı hale getirilmiştir. Zaviyenin kuzeyindeki eyvanı 1684 yılındaki onarım sırasında batıya doğru uzatılarak yapının simetrisi bozulmuştur. Duvarlardaki izlerden yapının çeşitli dönemlerde esaslı onarımlar geçirdiği anlaşılmaktadır.



Fotoğraf 127. Şeyh Mes'ud Zaviyesi mağara mescidin güney duvarının doğu kesimindeki üç satırlık çiçekli kûfi tarzında aşağıdan yukarıya doğru üç satır halinde *"Bismillah-Lailahe-İllallah"* yazısı.



Fotoğraf 128. Şeyh Mes'ud Zaviyesi güney batıdan görünüm.



Fotoğraf 129. Şeyh Mes'ud Zaviyesi avlusu.

107 Ahmet Nezihi Turan., a.g.e., s. 160.

108 Enver Karakeçili., a.g.e., s. 240..

## ŞEYH MES'UD HORASANİ ZAVİYESİ MESCİDİ

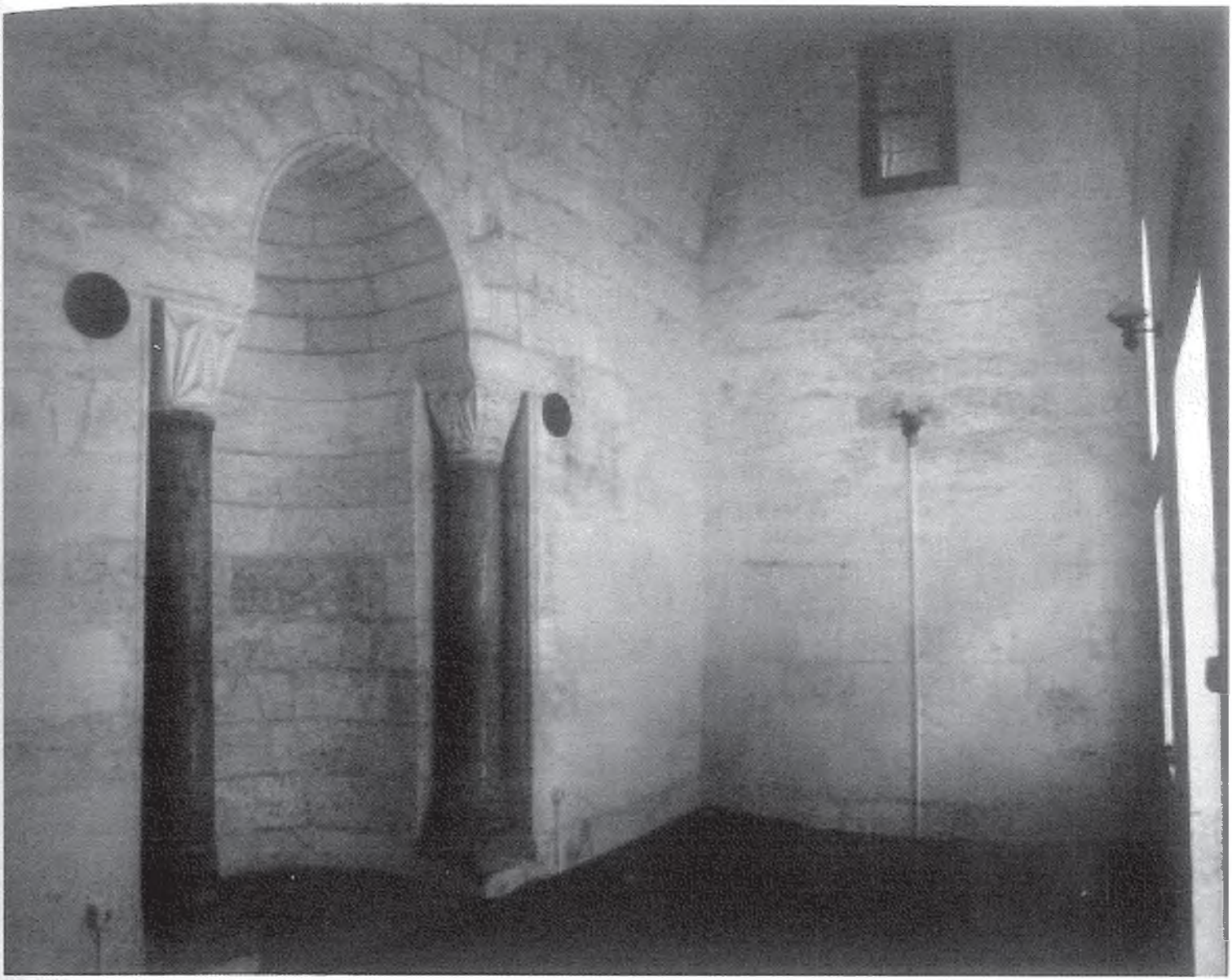

Fotoğraf 130. Şeyh Mes'ud Zaviyesi mescidi mihrabı.

Zaviyenin Güneydeki eyvanı mescit şeklindedir. Mihrap duvarı boyunca enine dikdörtgen planlı mescidin üzeri doğu-batı yönünde düzgün kesme taşlarla beşik tonozla örtülmüştür. Girişte ortada bir kapı, iki yanında birer pencere yer alır. Pencerelerin üzerinde birer küçük pencere daha bulunmaktadır. Yuvarlak nişli yüksek mihrabın iki yanındaki pembe mermerden yapılmış köşe sütunları, mihraba görkemli bir görünüş kazandırmıştır. Sütunların başlıkları türk üçgenleriyle süslü kalker taşından, kaideleri pembe mermerdendir. Mihrap duvarı dışarıdan çıkıntı şeklindedir.

## ŞEYH MES'UD HORASANİ TÜRBESİ

Şeyh Mes'ud vefat edince zaviyenin doğu eyvanı altındaki mezar odasına gömülmüş, temsili sandukası eyvana konulmuştur. Mezar odasında Şeyh Mes'udun mezarı dışında 1 mezar daha bulunmakta, ancak bunun kime ait olduğu bilinmemektedir. Hurûfât Defterleri'ndeki atama kayıtlarından türbeye H.1113/M.1701 ve H.1225/M.1810 tarihleri arasında 9 atama yapıldığı anlaşılmaktadır.[109]

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce zaviyede yapılan esaslı restorasyon 2011 yılında tamamlanmıştır.



Fotoğraf 131. Şeyh Mes'ud Türbesi iç görünüm. *(Fotoğraf: M.Sadık Alican).*

**Zaviyedeki Kitabeler:**[110]

**Zaviyenin 100 M. batısındaki sarnıç kitabesi:**

*"BismillahirrahmanirrahiM. Kad farağa min 'ameli sahrinc el-fakir ila rahmetullahi Mes'ud bini Sa'id Hengel el-Nişaburi fi'l-aşareti min receb el-ğarra. sene tis'a ve seb'ine ve hamse mie. ferahimehullahi men da'a (...) ve i'anehu ve sa'adehu ve licemi'i'l-mu'minîn".*

Kitabede; "Bu sarnıcın Nişaburlu Said Hengel oğlu Mes'ud tarafından 579 yılı Receb ayının 10'unda (30 Ekim 1183) bitirildiği, kim Allah'ı yardıma çağırırsa, Allah ona ve bütün müslümanlara yardım etsin, merha-met etsin" anlamı ifade edilmektedir.

109 Enver Karakeçili, a.g.e., s. 210.

110 Mahmut Karakaş., Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara, 2001, s. 253-260.

**Kuzey eyvanın kuzey duvarındaki onarım kitabesi:**

*"Cenab-ı Kubadlızade (veya Kayıdlızade) Ömer Beg*
*Yegâne serteser (azar u yesir)*
*Görünce münderis bu cayekâni*
*Binaya sak-i himmet etdi teşmir*
*Makamın Şeyh Mes'ud Veli'nin*
*Ziya-yı mihr-i cûdi kıldı tenvir*
*Cihanda bu eser oldukça baki*
*Ederler himmet-i pâkini tezkir*
*Olub dildade hatif dedi tarih*
Ömer Beg eyledi bu cayi ta'mir"

Kitâbede; "Kubadlızade veya Kayıdlızade diye bilinen Ömer Bey, bu tekke ve türbeyi böyle baştan başa harab olmuş, yok olmaya yüz tutmuş halinde görünce, himmet paçalarını sığadı ve tamir ettirdi. Şeyh Mes'ud Hazret-leri'nin tekke ve türbesi olan bu binayı cömertlik güneş-inin ziyasiyle nurlandırdı. Bu eser dünyada ayakta dur-dukça, kendi himmetini de hatırlarlar. Diye düşünüyor ve buraya gönül vererek gizli bir ses, Ömer Bey'in bu türbeyi tamir ettirdiğini tarih olarak söyledi" denilmek-tedir.

Son mısranın harfleri toplandığında onarımın 1129/ 1717 tarihinde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kitâbenin altında ayrıca tarih yazılmamıştır.

**Kuzey eyvanın batı duvarındaki onarım kitabesi:**

*"Ruha'ya vali oldu Kedhüda-yı sadra'zam kim*
*Ali Paşa-yı adildir anın ünvan-u ma'hûdi*
*Ulu Cami'i şehrin ne ra'na eyledi ta'mir*
*Anın gibi nice hayr etmek iken dahi maksûdi*
*Gelüb görüb ziyaret eyledi şeyhin mezarında*
*Yıkılmış câ becâ gördü heman bu ca-yi mahmûdi*
*Hemişe hayr babında olan lütf u firâvânın*
*Bu merkadde dahi icrâ edüb kıldı yine cûdi*
*(...) tecdid etdi himmet dedi tarihin*
*Yeni yapdı Ali Paşa makam-i merd-i Mes'ûdi"*

Zamanın Urfa valisi Ali Paşa'nın tamir ettiğini belirtilen kitâbede; "Sadrazam'ın kethüdası Ali Paşa Urfaya vali oldu. Ali Paşa, Adil ünvanı ile bilinmekte ve tanınmak-tadır. Şehrin Ulu Camii'ini ne güzel tamir ettirdi. Onun gibi daha nice hayırlı işler yapmak istiyordu ki, Şeyh Mes'ud'un türbesine gidip ziyaret eylediğinde, oranın yer yer yıkılmış, harap olduğunu görünce, hemen hayr için bol bol lütuf ve ihsanda bulundu. O cömert zat, bu türbeyi de yeniden tamir ettirdi. Tamir tarihini de, "Şeyh Mes'ud'un makamını Ali Paşa yeni yaptı" mısrası olarak verdi" denilmektedir. Kitabede yine tarih yazılmamıştır. Son mısra harfleri toplandığında, tamiratın 1096/1684 tarihinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Ali Paşa, Ulu Camii'ni de aynı tarihte tamir ettirmiştir.

Ömer Bey›in yaptırdığı 1717 tarihli tamir ile Ali Paşa›nın yaptırdığı 1684 tarihli tamir arasında 33 sene gibi bir zaman bulunmaktadır.

## URFA ULU CAMİİ (CAMİ-İ KEBİR)

Cami-i Kebir Mahallesi'ndedir. Eski bir sinagog iken M.S.435-436'da ölen piskopos Rabbula tarafından Mar Stefanos Kilisesi'ne dönüştürülen ve kırmızı renkteki mermer sütunlarının çok olması nedeni ile "Kızıl Kilise" olarak da adlandırılan yapının yerine inşa edilmiştir.[111] Bu kilisenin avlu duvarları, avluya açılan kuzey (Karanlık Kapı) ve doğu kapıları ile günümüzde minare olarak kullanılan çan kulesi halen ayaktadır. Avluya açılan doğu kapısı lentosunun doğu cephesindeki yuvarlak rozet içerisinde yer alan haç motifinin sonradan kazındığı mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Ayrıca kiliseden kalma bazı mermer sütun ve sütun başlıkları cami avlusunda görülebilmektedir. Bu sütunlardan önemli bir miktarının, cami avlusunun kuzeyindeki "Karanlık Kapı" ya çıkan yolun altına konularak üzerinin örtüldüğü söylenilmektedir[112].

Caminin kilisenin avlusuna mı, yoksa esas mekânı üzerine mi inşa edildiği konusu kesinlik kazanmamıştır. 1979 yılında müze, vakıflar ve turizm müdürlüklerinin işbirliği ile caminin güney duvarı ortaları altında yapılan araştırma kazısında, kuzeye doğru uzayan ve kiliseye ait olduğu anlaşılan 6-7 M. uzunluğunda bir koridor ortaya çıkartılmıştır. İleride bir duvarla kesilen bu koridorun devam edeceği, sağa ve sola ayrılarak kilisenin mahzenine veya katakomp'una (yeraltı mezar odaları) açılacağı tahmin edilmiştir.[113] Buna göre, caminin kilisenin esas mekânı üzerine inşa edilmiş olabileceği fikri ağırlık kazanmıştır. Kiliseye ait kırmızı sütunlardan 4 tanesi caminin kuzey duvarının iç mekâna bakan batı kesiminde, tonozların oturduğu duvar payelerinin ikisinin önünde birer çift olarak kullanılmıştır.



Fotoğraf 132. Ulu Cami avlusunda St.Stephan Kilisesi'nden kalma sütun başlıkları.

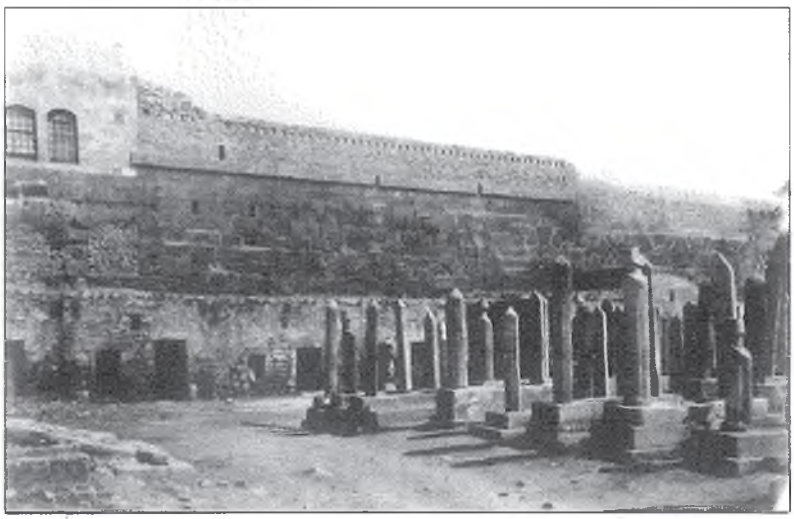

Fotoğraf 133. Ulu Cami avlusunun kuzey kesiminde St.Stephan Kilisesi'nden kalma duvarlar ve caminin haziresi. *(K.A.C. Creswell'den)*

Ulu Cami'nin İnşa kitabesi bulunmadığından ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. H.786/M.1384 tarihli Hasan bin Alaeddin Vakfiyesi'nde adının geçmesi caminin o yıllarda mevcut olduğunu göstermektedir.

Ayrıca, 1523 tahririnde "*Evkaf-ı Kızıl Mescid nam Cami-i Kebir*" adıyla geçmektedir. [114]

Nureddin Zengi tarafından tamir ettirilerek bugünkü şeklini alan Halep Ulu Camii ile benzer bir plan gösteren Urfa Ulu Camii'nin Zengiler zamanında XII. yüzyılın ikinci çeyreğinde (1170-1175) yaptırılmış olabileceği tahmin edilmektedir.[115] Ayrıca, Güneydoğu Anadolu bölgesindeki enine dikdörtgen ve mihrap önü kubbeli Artuklu Camileri planına dayanılarak Urfa Ulu Camii'ni Artuklu eseri olabileceğini söylemek mümkündür.

111 J.B.Segal, *Edessa The Blessed City*, Oxford, 1970, s.263.

112 Bu bilgi Urfalı şair ve yazar A.Naci Pek'ten alınmıştır.

113 A.Cihat Kürkçüoğlu., *"Şanlıurfa'da Yapılan Arkeolojik Araştırmalar, Kazılar ve İl Sınırları içindeki Sit Alanları"*, Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir, Hazırlayanlar: A.Cihat Kürkçüoğlu, Müslüm Akalın, S.Sabri Kürkçüoğlu, Selahattin Güler, Ankara, 2002, s. 125.

114 Halit Çal., a.g.M. s.49-70.

115 Oktay Aslanapa., *Türk Sanatı*, C.II, İstanbul, 1973, s.16-19.

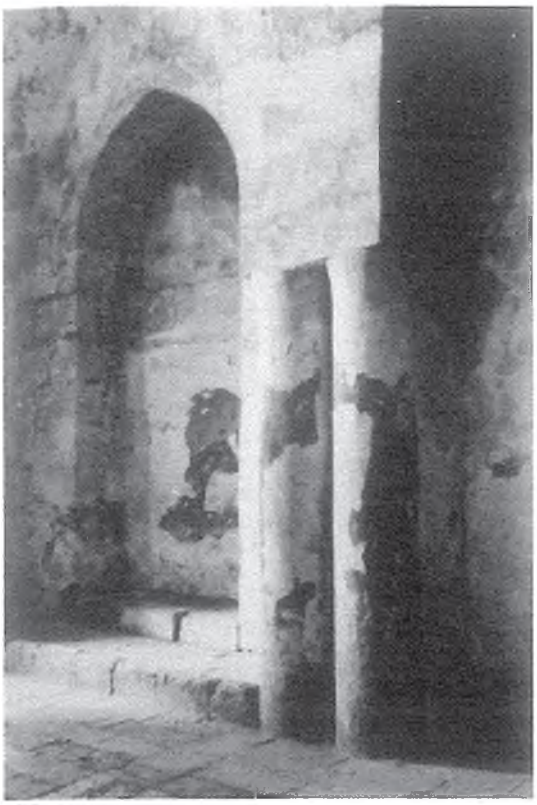

Fotoğraf 134. Ulu Cami harimi kuzey duvarının batı kesiminde St.Stephan Kilsesi'ne ait sütunlar.



Fotoğraf 135. Ulu Cami ve minaresinin genel görünümü.



Ftoğraf 136. Ulu Cami kuzey cepheden görünüm.

Anadolu'daki Artuklu camilerinde görülen mihrap önü kubbeli enine plan tipinin ilk örnekleri Gazneli ve Büyük Selçuklu camilerinde görülmektedir. Gaznelilerin XI.yüzyıl başına ait Leşker-i Bazar Ulu Camii'nde mihraba paralel iki sahını kesen mihrap önü kubbesi Anadolu'da; Silvan (Meyyafarikin) Ulu Camii (1152-1157), Mardin Ulu Camii (1176-1186) ve Kızıltepe (Dunaysır) Ulu Camii'nde (1184-1200) uygulanmıştır. Yine bir Artuklu eseri olan Harput Ulu Camii'nde (1156-1157) ise, mihrap önü kubbesi Urfa Ulu Camii'nde olduğu gibi tek sahnı (nef) kesmektedir.

Urfa Ulu Camii'ndeki mevcut kitabeler onarım dönemlerine aittir. Batı avlu kapısındaki H.1096/M.1684 tarihli kitabede caminin Ali Paşa tarafından onarıldığı yazılıdır. Ali Paşa, aynı tarihte Şeyh Mes'ud zaviyesini de onarmıştır. Son cemaat yerinden cami mekânına giriş kapıları üzerinde bulunan H.1193/M.1779 ve H.1194/M.1780 tarihli iki onarım kitabesinden 1194 tarihli olanında onarımın Hacı Firuz Beg tarafından yaptırıldığı yazılıdır. H.1193/M.1779 tarihli kitabede ise isim yeri kırık olduğu için okunamamış, ancak bu onarımı yapan şahsın da Firuz Bey olduğu tahmin edilmiştir. Son cemaat yerindeki H.1287/M.1870 tarihli üçüncü kitabe, Urfa Evkaf Müdürü Mustafa Efendi tarafından buraya yaptırılan şadırvan ile ilgilidir.[116] Alman araştırmacı Max von Oppenheim'in 1929 yılında çektiği bir fotografta görülen bu şadırvan (çanak havuz) 1950'li yılların başlarında cami avlusuna yaptırılan havuz içerisine konulmuş, 1995 yılında ise, kısa adı ŞURKAV olan Şanlıurfa Kültür Sanat Eğitim ve Araştırma Vakfı'nın Hasan Padişah Camii karşısındaki merkezinin avlusuna taşınmıştır[117].

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan cami; her sırada 11 adet olmak üzere iki sıra payenin taşıdığı çapraz tonozlarla örtülü mihrap duvarına paralel üç sahınlı dikdörtgen bir plana sahiptir. Sadece, orta eksenden biraz doğuya kaymış olan mihrap önü bölümü sivri kemerler üzerine oturan tromplu bir kubbe ile örtülmüştür. Payelerin kalın ve alçak tutulması, cami içersinde basık bir havanın doğmasına neden olmuştur. Düz toprak dam olan caminin örtüsünde dıştan sadece mihrap önündeki kubbe yükselmektedir.

Taş mihrap ve minber sade ve süslemesizdir. Minberin özgün olmayıp sonradan yapıldığı tahmin edilmektedir. Mihrap ve minber üzerindeki taşa işlenmiş ayetler H.1381/M.1964 tarihinde Urfalı hattat Behçet Arabî tarafından yazılmıştır. Mihrap nişi dışarıdan dikdörtgen bir payanda ile vurgulanmıştır.

116 Mahmut Karakaş, a.g.e., s. 139-142.

117 A.Cihat Kürkçüoğluç, Urfa Fotograflarla Evvel Zaman İçinde, Ankara 2011, s. 772, fotograf 1552.



Fotoğraf 137. Urfa Ulu Cami iç görünüm.

Caminin batı kesimi Şafiilere tahsis edilmiş olup bu bölümün ayrıca bir mihrabı bulunmaktadır. Bu bölümün 50 cm. yüksekte olan zemin kotu, 1960'lı yıllarda yapılan restorasyon sırasında kaldırılarak caminin esas zemin kotu düzeyine getirilmiştir.

Ortadaki giriş kapısının üzerinde olan müezzin mahfiline, giriş kapısının batısından, duvar içerisindeki merdivenle olmaktadır. Orijinalinde ahşap olan müezzin mahfili son yıllarda betonarmeye dönüştürülmüştür. 1929 yılında Alman araştırmacı Max von Oppenheim tarafından çekilen bir fotografta, müezzin mahfilinin taş konsollar üzerine oturan ahşap bir balkon şeklinde (mükebbire) son cemaat yerine de açıldığı görülmektedir[118].

Ortadaki giriş kapısının cami içerisinden doğusuna bitişik niş içerisinde bir kuyu bulunmaktadır. Halk arasındaki yaygın bir inanışa göre; İsa Peygamber'in, Urfa kralı Abgar Ukama'ya (V.Abgar) gönderdiği ve üzerinde mucizevi portresinin bulunduğu kutsal mendil (Hagion Mandylion) bu kuyuya düşmüştür. Diğer bir söylenceye göre bu mendil, şehir merkezindeki Eyüp Peygamber kuyusuna düşmüştür. Ulu Cami'deki ikinci bir kuyu da hazirenin kuzey kesimindedir. Eski fotograflarda haziredeki bu kuyunun üzerinin dört kemerli baldeken tipi bir yapıyla örtülü olduğu, güneye bakan kemerin önünde üç sütunlu bir revak olduğu görülmektedir[119].

Payeler üzerine oturan ve her biri çapraz tonozlarla örtülü, farklı boyutlardaki on dört sivri kemerle avluya açılan son cemaat yeri, Anadolu'daki bilinen en erken tarihli son cemaat yeri olmasıyla, Anadolu Türk mimarisi içinde ayrı bir öneme sahiptir[120]. Son cemaat yerinin batıdaki on dördüncü gözü, H.1096/M.1684 tarihinde Ali Paşa tarafından yaptırılan batı avlu kapısının girişine katılmış, buradan camiye açılan kapı örülerek iptal edilmiştir.



Fotoğraf 138. 1900'lü yılların başlarında Ulu Cami mihrabı. *(K.A.C.Creswell'den)*



Fotoğraf 139. Ulu Cami son cemaat yeri batıdan doğuya doğru görünümü. *(K.A.C.Creswell'den).*

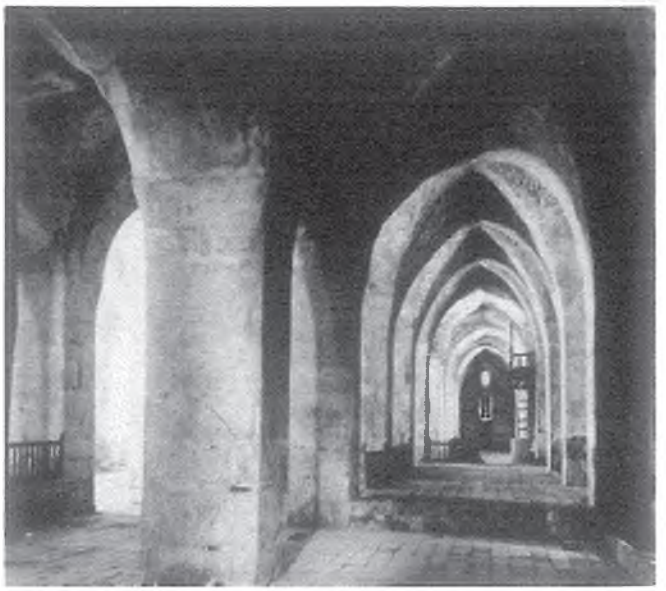

Fotoğraf 140. 1900'lü yılların başlarında Ulu Cami iç görünüm. *(K.A.C.Creswell'den)*

118 A.Cihat Kürkçüoğluç, a.g.e., s. 772, fotograf 1552.

119 A.Cihat Kürkçüoğlu., a.g.e., s. 755, fotograf 1487.

120 Aynur Durukan, Doç.Dr., *"Şanlıurfa Ulu Camii", Türkiye İş Bankası Kültür Sanat Dergisi*, Sayı 14, Ankara, 1992, s. 8-10.

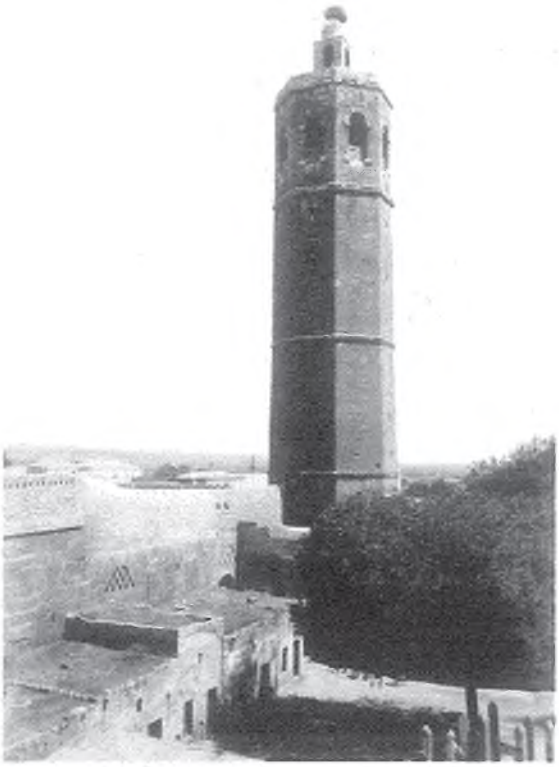

Fotoğraf 141. 1900'lü yılların başlarında Ulu Cami minaresi. *(K.A.C.Creswell'den)*

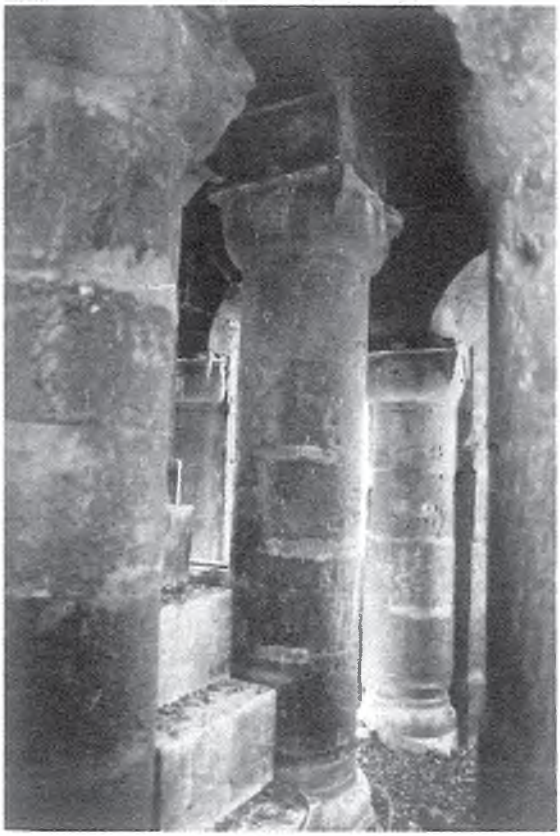

Fotoğraf 142. Ulu Camii minaresi şerefe kısmındaki sütunlar.

Son cemaat yerinin orta göz döşemesindeki renkli mermerden yapılmış kakma kompozisyon camideki tek süsleme örneğidir. Gri renkli mermerden dikdörtgen çerçeve içerisine kolları ve ara boşlukları sarı, siyah, beyaz ve gri renkli mermer parçalardan oluşan sekiz kollu bir yıldız motifi ve bunun da içerisine beyaz mermerden ikinci bir yıldız motifi yerleştirilmiştir.[121] Renkli mermer kakma süslemer Zengilerin Suriye yapılarında ve Artukluların Diyarbakır iç kalesi şadırvanında da görülmektedir.

Avlunun kuzey doğu köşesinde yer alan sekizgen çan kulesi günümüzde minare olarak kullanılmaktadır. Prof. Dr. Semavi Eyice, İstanbul Mimar Sinan Mescidi minaresi ile Urfa Ulu Camii minaresini karşılaştırarak şunları yazmaktadır: *"Bu minare adeta Urfa Ulu Camii'nin muazzam minaresinin şayan-ı hayret bir minyatür modelidir. Öyle zannediyorum ki büyük ölçüde yapıldığı zaman kaba ve ağır bir manzara arzeden bu minarenin, ufak ölçüde olan bu benzeri, biblo gibi zarif bir eser teşkil etmektedir."*[122]

Kızıl Kilise'ye ait kalın duvarlarla çevrili cami avlusunun kuzey batı kesimi mezarlıktır. Bu mezarlıkta Haçlılara karşı şehit düşen yedi komutanın mezarı ile Mevlana Halid-i Bağdadi'nin küçük oğlu Şahabeddin Ahmed'in türbesi bulunmaktadır. Şahabeddin Ahmed, H.1239/M.1823 yılında vefat etmiş olup, türbesi H.1263/M.1845 yılında Halep Valisi Şeyhzade Osman Nuri Paşa tarafından yaptırılmıştır.



Fotoğraf 143. Ulu Cami haziresindeki kuyu ve üzerindeki günümüze ulaşmayan yapı.

121 A.Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa İslam Mimarisind Taş Süsleme, S.Ü. Sosyal Bilimler Ens.Doktora Tezi, Konya 1998, s. 45.

122 Erdem Yücel., *"Mimar Sinan Mescidi"*, Sanat Tarihi Yıllığı, III, İstanbul, 1970, s. 49-50.



Şekil 44. Ulu Cami avlusunda St.Stephan Klisesi'nden kalma sütün başlığı süslemelerinden.

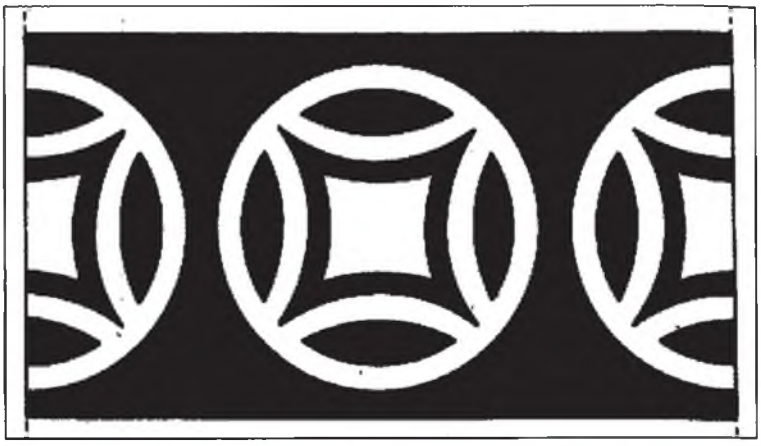

Şekil 45. Ulu Cami avlusunda St.Stephan Klsesi'nden kalma sütün başlığı süslemelerinden.



Şekil 46. Ulu Cami avlusunda St.Stephan Klisesi'nden kalma sütün başlığı süslemelerinden.

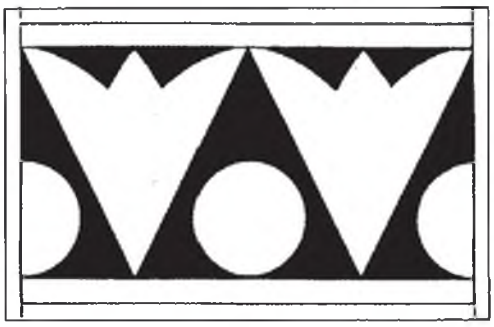

Şekil 47. Ulu Cami avlusunda St.Stephan Klisesi'nden kalma sütün başlığı süslemelerinden.

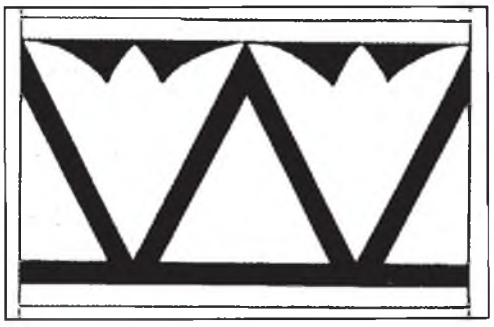

Şekil 48. Ulu Cami avlusunda St.Stephan Klisesi'nden kalma sütün başlığı süslemelerinden.

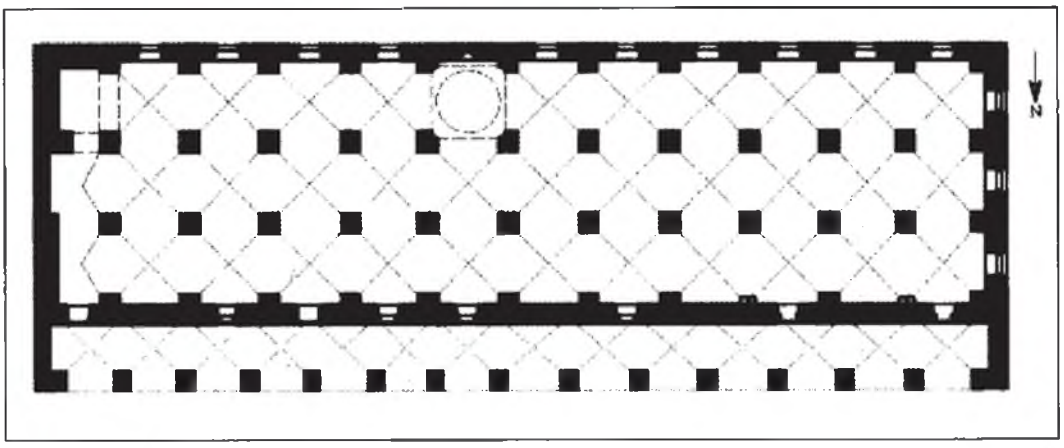


Plan 29. Urfa Ulu Cami planı.

Mezarlıkta ayrıca; Hafız İbrahim Halil Efendi, Muhammed Şerif Buhari, Harranşeyhizade Ömer Sabri Efendi, Hacı Osman Nuri Efendi, Rakka Valisi Kadızade Hüseyin Paşa, Hüseyin Vasfi Paşa, Kaplamazade Ömer Ağa, Yengiceağasızade Ali Ağa, Şeyh Muhammed Ali Efendi, Hüseyinpaşazade Ali Yaver Beg, Hacıhızırzade Muhammed Reşid Efendi, Urfa Mutasarrıfı Germiyanoğlu Süleyman Rüşdü Bey gibi şahısların mezarları yer almaktadır[123]. Mezarlığın kuzey kesiminde bir kuyu bulunmaktadır. Mezar şahidelerinde Osmanlı dönemi şiir ve hat sanatının güzel örnekleri yer almaktadır. Bu mezarlığa yeni gömüler yapılmadığından şahideler günümüze kadar sağlam bir vaziyette gelebilmişlerdir.

Şahabeddin Ahmed türbesinin ön kısmında yazlık namazgâh yer alır. Mermer mihraplı namazgâhın zemin kotu cami avlusundan yaklaşık 1 M. yüksektedir.

123 Mahmut Karakaş., Şanlıurfa Evliya ve Alimleri, Şanlıurfa, 1996, s. 36, 56, 92, 134.

Avlunun kuzey-doğu kesiminde yer alan, hamama gidecek parası bulunmayan yoksul kişilerin gusletmesi amacıyla yapılmış olan kare mekânlı, tek kubbeli "Çimecek" (Gusülhane) Urfa su mimarisinde tek örnektir.[124]

Avlunu kuzey kesiminde ince sütunlara oturan, basık konik çatılı taş şadırvan, 1995 yılında Konya Mevlana Dergâhı'nın ahşap şadırvanı örnek alınarak hayırsever Hacı Emin Uslusoy tarafından yaptırılmıştır. Şadırvanın mimari projesi Mimar Cevher İlhan tarafından çizilmiştir. Kalem işi süslemeleri Dr.Burhan Vural tarafından tasarlanmış, uygulaması ressam Abdurrahman Birden tarafından gerçekleştirilmiştir. Şadırvan çevresindeki kitabeler hattat Mehmet Ali Caduk tarafından yazılmıştır. Ulu camide Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan esaslı restorasyon 2011 yılında tamamlanmıştır.

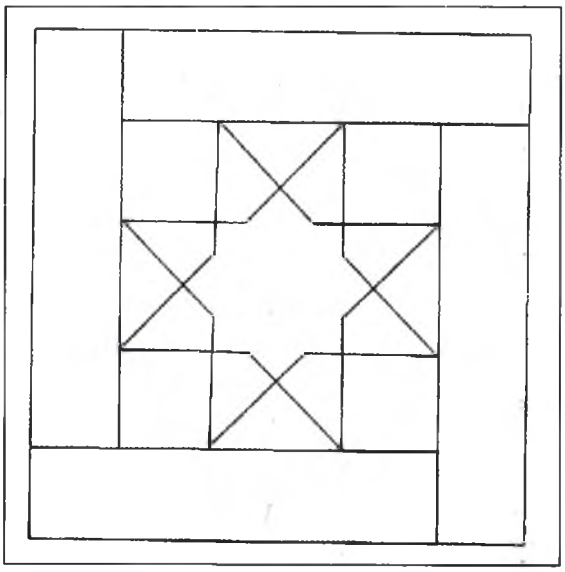

Şekil 49. Ulu Cami son cemaat yeri orta göz döşemesinde renkli mermer kakma süsleme.

**Camideki Kitabeler:**[125]

**Avlunun batı kapısı kitabesi:**

*"Harab olmuş idi bu divar-ı cami*
*Görünce burasını hemandem*
*Dayaklar urdurub ru-yi kıble divarın*
*....sin ettirdi cümle teb'id*
*Yıkub yapmasından çün ettiğinde*
*Anı da gayetiyle etdi teşyid*
*Güzel yaptırdı etdi anı itmam*
*Kabul ede kendi hayratını Hakk*
*Konulub iki rakamdan dendi tarih*
*Edub imarına ihsanı tezyid*
*Cennet-i Firdevsi ede ana tabid*
*(A)li Paşa'yı adil kıldı tecdid*
*Sene 1096"* (M.1684).

Kitabede; Caminin duvarlarının harap olduğunu gören Adil Ali Paşa'nın kıble duvarını ve bütün camiyi desteklerle kuvvetlendirmesi anlatılmakta, Allah'ın mimarına bol ihsan vermesi, Adil Ali Paşa'nın Firdevs Cenneti ile ebedi mükâfatlandırılması için dua edilmektedir.

**Kuzey cephenin Doğusundaki giriş kapısı kitabesi:**

*"Ceddede haza'l-cami'el-kebir fi zamani hin ve'l-muhtac*
*El-münir (.....) rahimehullahu el-melik. el-mu'in*
*El-a'zam el-muhsin sahib el-hayr ve'l-hasanat ve'l-a'yan*
*El-Hac Firuz Beg Kabbelallahu minhu. Fi seneti erb'a*
*Ve tis'ine ve mieti ve elf."*

124 Cihat Kürkçüoğlu., Şanlıurfa Su Mimarisi, Ankara, 1992, s. 68-69.

125 Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 139-142.

Kitabede; Ulu Camii'nin Allah'ın rahmeti ve nuruna muhtaç olduğu zamanda, hayr ve hasenat sahibi ve a'yan Hacı Firuz Bey tarafından H.1194 (M.1780) tarihinde yeni baştan onarıldığı belirtilmektedir.

**Kuzey Cephenin Ortasındaki giriş kapısı kitabesi:**

*"Cami'i şerif (en-nazrü'l-himem) ve'l-ihyâ*
*(.....) (.....) (.....) hayr-i evfâ*
*Ta'mire ve tecdide (.....) serâ*
*Yapdı nice mesacid nice cami ihyâ*
*Ta'mir-i cami'i Ruha o mekân-i kebir*
İşbu (mescid-i) şerifi hem temennâ
*Bihamdillahi Taala (.....)*
*Ol mes'ude hacâtı ile subh û mesâ*
*Gördü bu ma'bedi (.....)*
*(.....) (.....) eyledi ihyâ*
*Amma cayine sarf eyledi nakd-i himmet*
*(.....)*
*Verdi bu nev esere meskun tarih*
Şimdi gelir bir sada-i hatıf aslâ
*Sene: 1193* (M.1779)

Kitabede; birçok yeri kırılmış olduğundan adı okunamayan hayırsever bir şahsın birçok cami ve mescidi tamir ettirdiği, bütün çalışmalarını ve servetini bu uğurda sarf ettiği ve Ulu Camii'de H.1193/M.1779 yılında tamir ettirdiği belirtilmektedir. Bu şahsın Firuz Bey olduğu tahmin edilmektedir.

**Kuzey cephenin doğu kesimindeki çeşme (şadırvan) kitabesi:**

*"Urfa evkaf müdürü zi-himmet*
*Yani kim Mustafa Efendi evrat*
*Ber hayat çeşmesi kılsın icra*
*Camiye sarf kıldı (mubisat)*
*Tabiki baran ü berfden mahfuza*
*Ala abdest halk beray-ı salat*
*Eyle hayr duasını sabır*
*Yazıla defterine çak hasenet*
*Su gibi oku cevher-i tarih*
*Gel buyur iç havuzdan ab-ı hayat*
*Sene 1287" (M.1870).*

Şair Sabır tarafından yazılmış bu kitabede; buradaki (son cemaat yeri) yağmur ve kar sularından korunan hayat çeşmesinin (Fıskiyeli havuz ) abdest almak amacıyla H.1194/M.1780 tarihinde Urfa Evkaf müdürü Mustafa Efendi tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Kitabenin hemen önünde, son cemaat yerinde bulunan bu fıskiyeli havuz 1900'lü yılların başlarında cami avlusunun kuzey tarafına yapılan büyük havuz'un ortasına taşınmıştır. 1995 yılında bu havuz da yıkılarak yerine Konya Mevlana Dergâhı'ndaki şadırvan örnek alan bir şadırvan yapılmış ve fıskiyeli havuz bu şadırvanın ortasına konulmuştur.

## YUSUF PAŞA CAMİİ

Yusuf Paşa Mahallesi, Sarayönü mevkiindedir. Bizans dönemine ait Aziz Sirakus Kilisesi'nin yerine yapılmıştır.[126] Minber korkuluğunda süslemeler arasına gizlenmiş H.1121/M.1709 tarihi caminin inşa tarihini vermektedir. Urfalı divan şairi Nabi, Divanında Yusuf Paşa Camii'nin yapılışı ile ilgili yazdığı manzumede aynı tarihi düşürmüş ve caminin Vezir Yusuf Paşa tarafından yaptırıldığını belirtmiştir. Cafer Paşa'nın kardeşi olan Yusuf Paşa, bu cami için hazırlattığı H.1122/M.1710 tarihli vakfiye'de caminin doğusunda bir hamam (Bugünkü Vezir Hamamı), kuzeyinde "Valiler Sarayı" ve Ulu Cami yakınında "Mahkeme-i Şerif" yaptırdığını söylemektedir. Vakfiyede geçen Valiler Sarayı bugünkü Sarayönü semtine adını veren ve 1940'lı yıllarda yıktırılan "Eski Saray" (Osmanlı Hükümet Konağı) olmalıdır. Ulu Cami yakınında yaptırdığını söylediği "Mahkeme"nin yeri bilinmemektedir.[127]



Fotoğraf 144. Yusuf Paşa Camii doğu cephesi.
*(İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden)*

Cami avlusunun kuzeydoğu köşesindeki hücrenin batı cephesindeki kitabede burasının H.1266/M.1849 yılında Abdülvahap adında biri tarafından onarıldığı yazılıdır. Her iki hücre Yusuf Paşa medresesinin dershaneleridir.

Son cemaat yerinin önünde yer alan musalla taşı mihrabı üzerindeki kitabede cami avlusunun H.1267/M.1850 yılında Hacı Esad tarafından onarıldığı yazılıdır.

Bu kitabelerden başka, cami avlusuna kuzeyden ve güney-doğudan girişi sağlayan beşik tonolu dehlizlerin kapıları üzerinde birer kitabe daha bulunmaktadır. Kuzeydeki dehliz kapısının kuzey cephesi üzerindeki kitabe silik olduğundan okunamamıştır. Güneydoğudaki dehliz kapısı üzerindeki kitabe ise, 1932 yılında Urfa'da yayınlanan bir gazetenin; Mevlid-i Halil camii minaresine yazılan Arapça yazıyı hedef göstererek yaptığı *"Arapça harflerle yazılmıştır, harf inkilabına aykırıdır"* yayını üzerine, emniyet müdürünün görevlendirdiği bir polis memuru tarafından Mevlid-i Halil Camii minaresi kaidesindeki kitabe ile birlikte keserle kazınarak silinmiştir. Silinme işleminin başka kitabelere de uygulanmak istenmesi üzerine, halk arasında; bu yazıların devrimle bir ilgisinin olmadığı, bunların birer tarihi belge olduğu, silinmekle de tarihin silineceği konusunda tepkiler baş göstermiş, bunun üzerine emniyet müdürü silme işlemini durdurma zorunda kalmıştır[128].

126 J.B.Segal., a.g.e., 190,263.

127 Eskiler halen Ulu Cami doğusundaki Yıldız Meydanı'na "Mahkeme Önü" demektedirler. Ayrıca Yıldız Meydanı'ndan Ellisekiz Meydanı'na inen Güven Sokağın (Kazancı Bedih Sokak) ortalarından güneye doğru inen sokağın adı da "Mahkeme Sokak"tır.

128 Bu bilgiler Urfalı şair Mehmet Hulûsi Kılıçarslan (1905-1990)'dan alınmıştır.



Fotoğraf 145. Saray Caddesi'nden Yusuf Paşa Camii



Fotoğraf 146. Saray Caddesi'nden Yusuf Paşa Camii.



Fotoğraf 147. Yusuf Paşa Camii kuzey cephesi.



Fotoğraf 148. Yusuf Paşa Camii iç görünüm.

Urfalı divan şairi Nabi, Yusuf Paşa Camii kitabesi için bir şiir yazmış, ancak bu şiir kitabeye işlenmeyerek şairin divanında kalmıştır[129].

Bedri Alpay, "Şanlıurfa Şairleri" adlı eserinde Yusuf Paşa Camii'nin kuzeyindeki avlu kapısının yanında, kitabesi H.1298/M.1881 tarihinde Şair Abdi tarafından yazılmış bir çeşmeden söz etmektedir[130]. Ancak bu çeşme ve kitabesi günümüze ulaşmamıştır.

Yusuf Paşa Camii düzgün kesme taşlardan inşa edilmiştir. Enine dikdörtgen planlı yapı, kıbleye paralel iki sahna ayrılmış, her sahnın üzeri eş değerde üçer kubbe ile örtülmüştür. Kubbeler ortada iki payeye, yanlarda duvarlara otururlar.

Üç gözlü son cemaat yeri, önde iki payeye, yanda duvarlara oturan üç kubbe ile örtülüdür.

Son cemaat yerinin doğusundan duvar içersine açılan bir kapıdan merdivenle ahşap müezzin mahfiline çıkılmaktadır. 1980'li yıllarda müezzin mahfili betonarmeye dönüştürülmüş ve betonarme tabliyeler caminin yan duvarlarından kıble duvarına doğru uzatılarak ikinci bir kat elde edilmiştir. Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğünün son yıllarda yaptığı başarılı bir restorasyonla beton tabliyeler yıkılmış, müezzin mahfili ağaç direkler üzerine oturan orijinal ahşap şekline dönüştürülmüştir.

Kalker taşından yapılmış mukarnas kavsaralı mihrabın çevresinde mukarnas bordürü ve farklı boylardaki tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen geometrik bir bordür dolaşır. Mihrabın köşe sütunçeleri burmalı olup başlıkları mukarnaslıdır. Her iki sütunçe başlığının yukarısındaki ikişer adet yuvarlak rozet bulunur. Soldaki rozetlerde altı kollu yıldız kompozisyonu, sağdakilerde ise birbirine teğet dönen yarım dairelerin oluşturduğu sekiz kollu yıldız kompozisyonu yer alır.

Yusuf Paşa Camii mihrabındaki süslemeler bazı küçük farklılıklarla Şanlıurfa Nimetullah ve Hızanoğlu camileri mihraplarında da görülmektedir.

Caminin minberi Urfa camileri içersinde en zengin taş süslemeli minber olma özelliğine sahiptir. Minber kapısının tac kısmı kıvrık Rumili dallardan oluşan girift bir kabartma kompozisyonla süslenmiştir. Şebekeli oyma minber korkuluğu, üst üste iki sıra halinde uçları pahlı haç motiflerinin çakışarak aralarda oluşturduğu şebekeli oyma sekiz kollu yıldızlardan meydana gelmiştir. Minberin yan duvarında,

129 Nabi, Divanı, İstanbul, 1992, s.101-102.

130 Bedri Alpay., Şanlıurfa Şairleri, 1986, s. 256.

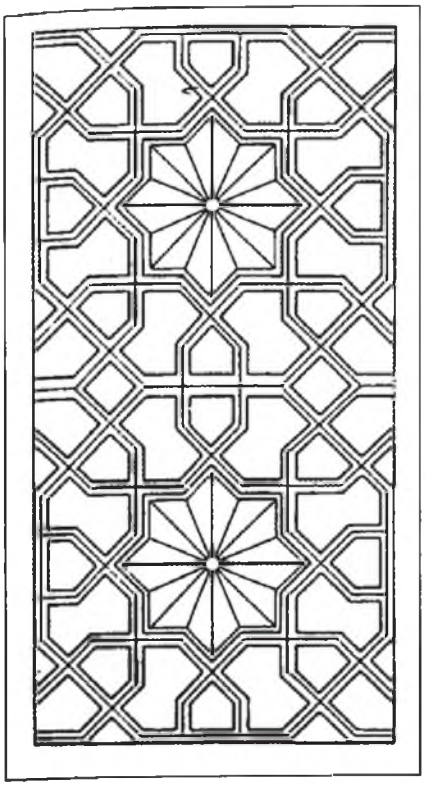

Şekik 50. Yusuf Paşa Camii mihrap çevresinde geometrik bordür.

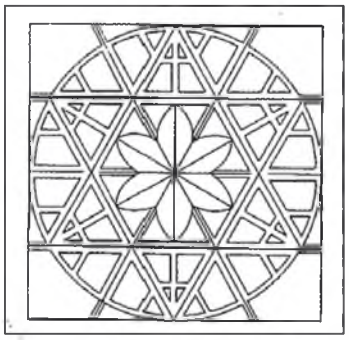

Şekil 51. Yusuf Paşa Camii mihrabında rozet süsleme.

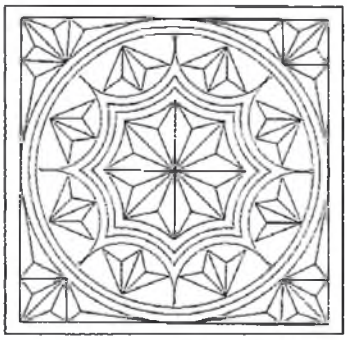

Şekil 52. Yusuf Paşa Camii mihrabında rozet süsleme.

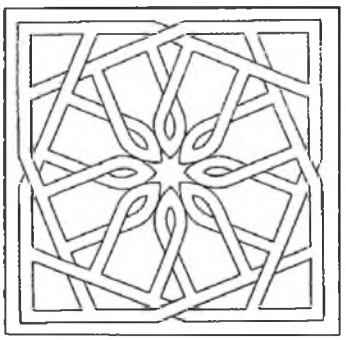

Şekil 53. Yusuf Paşa Camii minberinde geometrik süsleme.

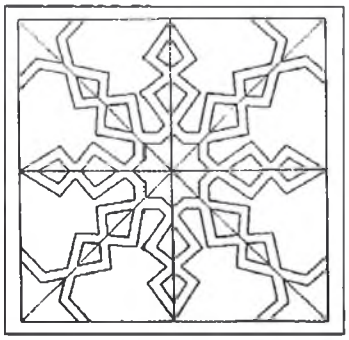

Şekil 54. Yusuf Paşa Camii minberinde geometrik süsleme.



Şekil 55. Yusuf Paşa Camii minberinde bitkisel süsleme.

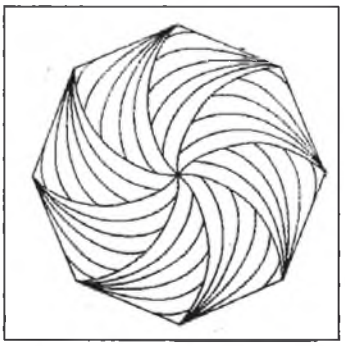

Şekil 56. Yusuf Paşa Camii minaresinde çarkıfelek motifli rozet

büyükten küçüğe doğru sıralanan üç adet kemerin köşe dolgularında kıvrık Rumilerden oluşan girift kompozisyonlar yer almıştır. Ayrıca bu dolgulardaki iki rozetten birine, alttan ve üstten geçerek bir merkez çevresinde dönen çizgilerin ortada oluşturduğu sekiz kollu yıldız motifi, diğerine kırık çizgilerin kesişmesinden oluşan sekiz kollu yıldız motifi işlenmiştir.

Mihrap ve minber yağlıboya ile çok renkli boyalı iken son yıllardaki restorasyon sırasında beyaz yağlıboya ile boyanarak orjinaline yaklaştırılmaya çalışılmıştır.

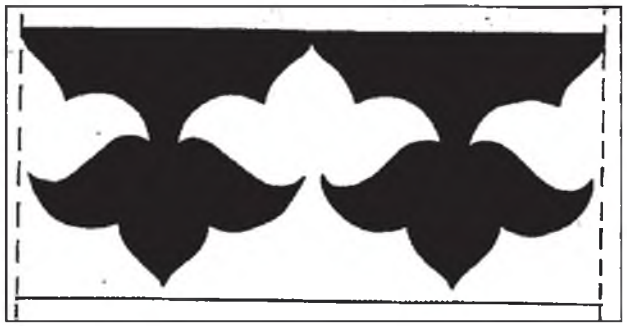

Şekil 57. Yusuf Paşa Camii minaresinde sıralı palmetlerden oluşan kuşak.

Silindirik gövdeli tek şerefeli minare son cemaat yerinin doğu köşesindedir. Üç bölüme ayrılmış olan minare gövdesinin alt ve üst bölümleri silindirik, orta bölümü sekizgen biçimdedir. Süslemelerin yoğunlaştığı sekizgen bölümün çevresinde, üç boyutlu ve aşağıya sarkan palmetlerden oluşan bir bordür dolaşır. Palmetlerin aralarındaki boşluklarda negatif birer palmet oluşmuştur. Bu bölümde ayrıca, sıçandişi bordürlerin çevrelediği pencereler ve sağır kemerler yer almaktadır. Pencereler ve kemerler arasındaki boşluklara çark-ı felek ve sekiz kollu yıldız motiflerinin yer aldığı sekizgen rozetler yerleştirilmiştir.

Caminin batısına bitişik olarak bulunan hazirede; Urfa eşrafından ve ulemasından Miralay Mustafa Bey, Saraçzade Halil Efendi, Abdülkerim Bey, Muhammed Bozan Efendi, Hafız Ahmed Efendi gibi şahısların mezarları ve Osmanlı dönemine ait diğer mezarlar bulunmaktadır.[131] Yusuf Paşa Camii haziresindeki mezar şahidelerinde Osmanlı dönemi şiir ve hat sanatının güzel örnekleri yer almaktadır. Bu mezarlığa yeni defin yapılmadığından şahideler orijinalliklerini muhafaza ederek günümüze kadar gelebilmiştir.

131 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Evliya ve Alimleri, Şanlıurfa, 1996, s. 164, 203, 220.



Fotoğraf 149. Yusuf Paşa Camii minber ve mihrabı

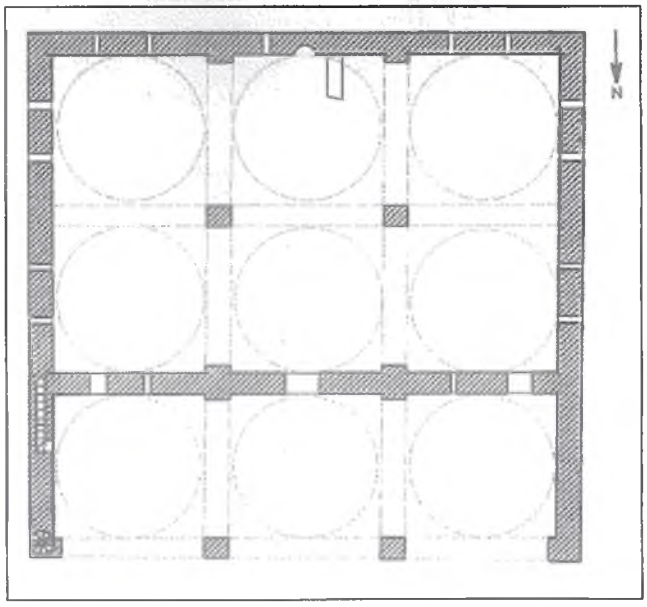

Plan 30. Yusuf Paşa camii planı.

**Camideki Kitabeler:**[132]

**Cami avlusunun batısındaki oda kitabesi:**

*"Ehl-i hayrın Allah diler iş bu na'im himmeti*
*Dediler tecdid-i resmiyle bu dürlü ziyneti*
*Hamdülillah lütf-i Hak ile bulub inâbeti*
*İnşa-i tarih ile erdi binada san'ati*
*Sene 1289"* (M. 1872).

Kitabede; "Allah'ın verdiği nimet ile hayır ehli, bu odayı yeniden bir şekil vererek süslediler. Allah'a hamd olsun, Hakk'ın lütfu ile günahları terk ederek Hakk'a dönüldü. Binadaki san'at inşa tarihi ile sona erdi" denilmektedir. *"ile erdi binada san'atı"* cümlesi ile *"Hamdulillah lütf-i Hak ile"* cümlesi harflerinin toplamı odanın yapılış tarihini vermektedir.

**Cami avlusunun doğusundaki oda kitabesi:**

*"Hücreler olmuş görünce serteser müşrif harab*
*Bahr-i gayret-i mevc urub kaldırdı bî had habâb*
*Urdu bir hizmet yolunda hazret-i Rabb'in bu kez*
*Bâb-ı lütfundan ana versun ecr-i bî hisab*
*Yediler geldi Lütfiyâ cevherin tarih dedi*
*Etdi himmet serteser abâdına Abdulvahhab*
*Sene: 1296* (M.1879)

Kitabede; "Odaların harab olmaya yüz tuttuğunu görünce, deniz dalgalarının gayreti gibi vurarak sayısız su kabarcıkları kaldırması gibi, Abdulvahab Efendi de bu hizmet yoluna başvurdu. Allah, kendinse lütuf kapısından sonsuz mükâfatlar versin. Ey Lütfi, yediler geldi, cevher tarih dediler ki, Abdulvahab Efendi bu odaların hepsinin baştan başa yapılmasına himmet etmiştir" denilmektedir.

**Son cemaat yeri önündeki musalla mihrabı kitabesi:**

*"Barekallah feyz-i Hak geldikde Hacı Es'ad'e*
*Camiin sahnini tamir eyledi ol zikerem*
*Belki ümidlidir vere (ized) tâ'ala ecrine*
*Dar-ı ukbada mukabil huri ve bağ-ı irem*
*Geldi hatıfdan mübeşşir söyledi tarihini*
*Çekme gam sen ehl-i cennetsin dedi sahib-i kerem*
*Sene 1267"* (M. 1850).

Kitabede, Cami avlusunun H.1267/M.1850 tarihinde Hacı Es'ad tarafından onarıldığı ifade edilmiştir. Musalla mihrabı da aynı tarihte yapılmış olmalıdır.

132 Mahmut Karakaş., Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, s. 147-150.

# BİRECİK İLÇESİ VAKIF CAMİLERİ VE MESCİTLERİ



Fotoğraf 150. "Birecik'te Cücük Cami-i Şerifi'nin resmidir". *(İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden)*



Fotoğraf 151. Cücük Camii güney cepheden görünüm.

## CÜCÜK (ABDİ KETHUDA) CAMİİ

Saha Mahallesi'ndeki bu caminin inşa tarihi bilinmemektedir. Harim kapısı üzerindeki kitabede H.1243/M.1827) tarihinde harap iken Sabrizade Ali Baba tarafından onarıldığı yazılıdır.

Mihraba paralel iki sahınlı cami, uzun kenarı doğu batı yönünde dikdörtgen planlıdır. Mihrap önündeki sahında, ortada kasnaksız bir mihrap önü kubbesi ve yanlarında birer çapraz tonoz bulunur. Bunun gerisindeki ikinci sahın doğu batı yönünde sıralanmış üç çapraz tonozla örtülüdür. Kubbe ve tonozlar ortada iki payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır.

Cücük Camii bu planıyla, Zengiler döneminden kaldığı tahmin edilen Urfa Pazar Cami ile büyük benzerlik göstermektedir. Pazar Camii'nden farklı olarak burada üç gözlü son cemaat yeri yoktur. Son cemaat yeri görevini caminin batısına ilave edilmiş olan düz direk damlı ve ön kısmı iki kemerli bölüm görmektedir.

Taş mihrap sade ve süslemesizdir. Balkon şeklindeki minbere yandaki pencereden açılmış bir kapıyla duvar içersindeki merdivenle çıkılmaktadır.

Avlunun güney batı köşesindeki silindirik gövdeli kesme taş minare tek şerefelidir. Şerefeyi çevreleyen ağaç direkler üzerine oturan saçak, Gaziantep ve Maraş minareleriyle benzerlik göstermektedir. Bu saçağın yapılmasıyla müezzinin yağmurdan ve güneşten korunması sağlanmıştır. Cücük Camii'nin minaresi, Birecik'teki Sadeddin Camii minaresi ile benzerlik göstermektedir. [133]

Caminin güney ve batı cepheleri ile mihrap üzerinde taş rozet süslemeler dikkat çekmektedir. Camide Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan esaslı restorasyon 2005 yılında tamamlanmıştır.

133 A.Cihat Kürkçüoğlu., Birecik, Ankara, 1996, s. 26-30 .

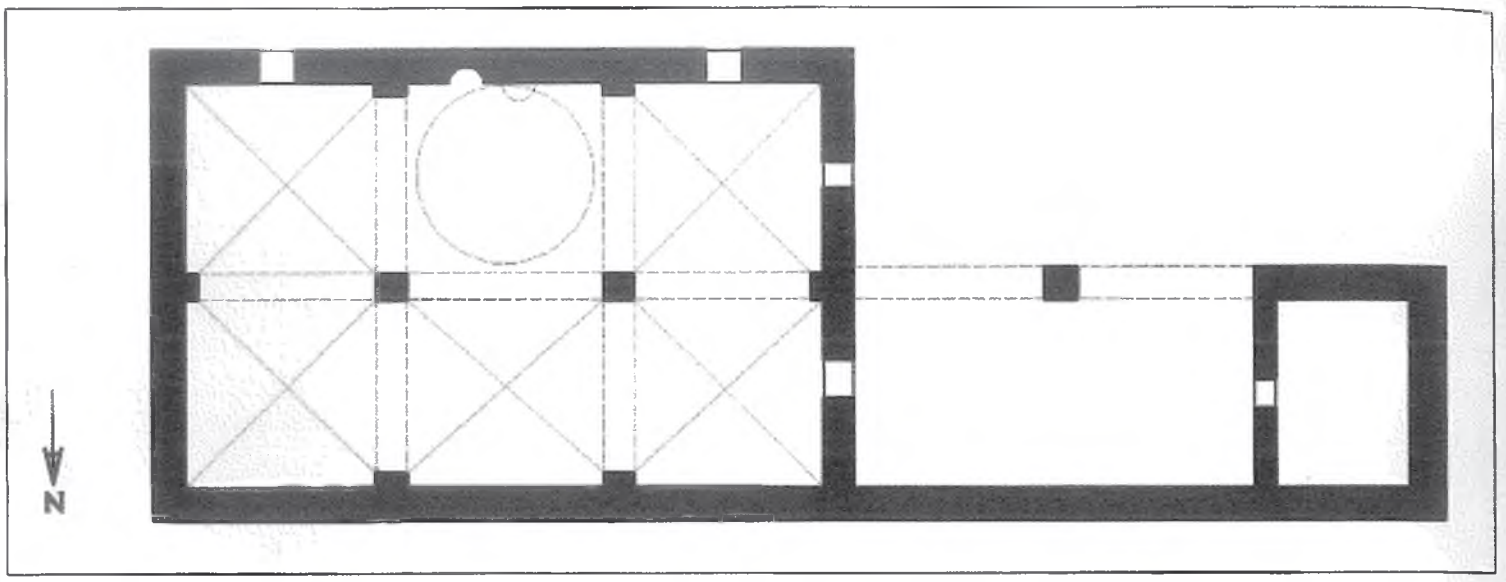


Plan 31. Cücük Camii planı.

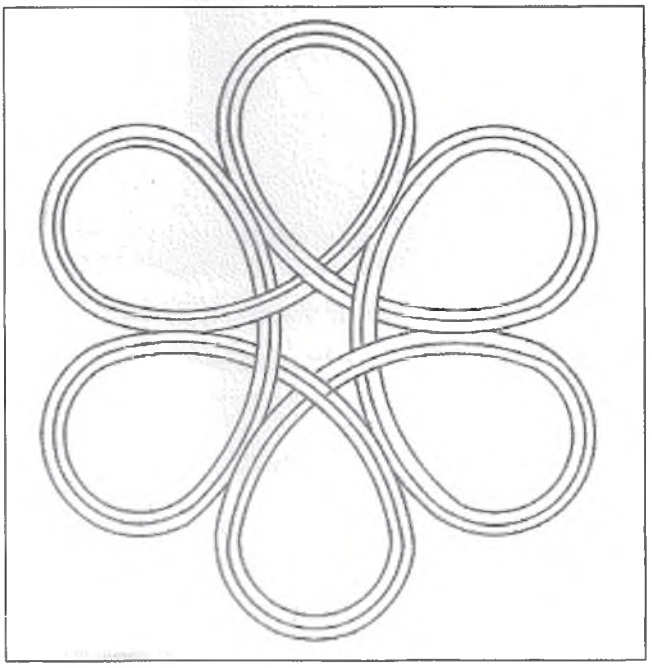

Şekil 58. Cücük Camii güney cephe duvarında rozet süsleme.

**Camideki Kitabeler:**[134]

**Harim Kapısı Kitabesi:**

*"Bu abd-i Hüda nev bina şerefbahşa-i feyzaver*
*Harab olmuş iken ziyb oldu meceddediyle revnakter*
*Sabrizade Al Baba edüb hayr ehlini terğib*
*Bu asare delalet etdi sad ecre ola mazhar*
*Hakem pür şeref buldukda bakub dedi tarihin*
*Ferahyab oldu nev tecdidle bu cami'i enver*
*1243"* (M.1827-28)

Kitabenin son mısrasında şair Hakem tarafından ebced hesabı ile H.1243 tarihi düşürülmüştür.

134 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara 2001, s.321

## ÇARŞI CAMİİ

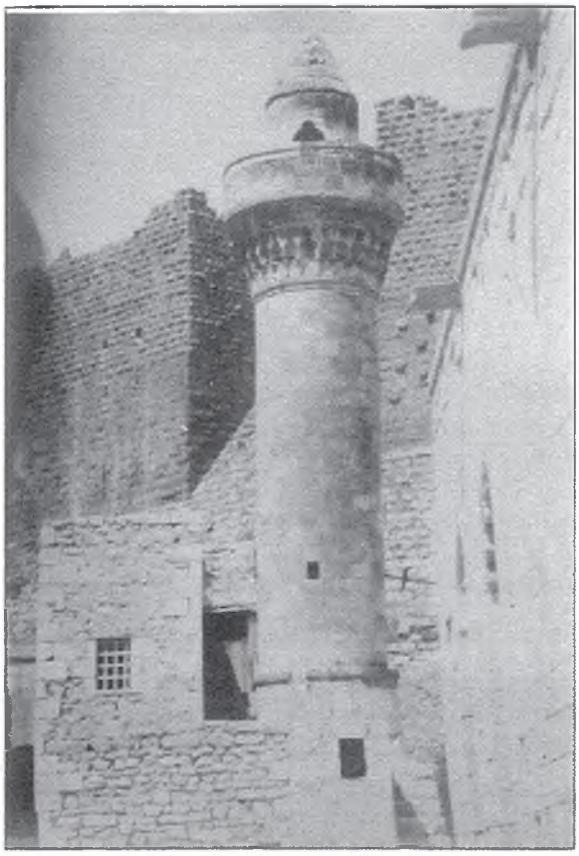

Fotoğraf 152. "Birecik Çarşı Cami-i Şerifi'nin resmdir". *(İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden)*

Birecik İlçesi, Attar Pazarı'ndadır. Harim Kapısı üzerindeki kitabede H.1168/M.1755 tarihinde Seyyid Muhammed oğlu Hacı Seyyid tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Ancak, minare kapısı üzerindeki iki kitabeden altta olanında minarenin H.771/M.1370 senesinde Hacı Bingazi el-Mifras'ın yönetiminde Antepli Ahmed oğlu, Ömer oğlu Muhammed tarafından yaptırıldığı yazılıdır.[135] Buna dayanarak, caminin de bu tarihte yaptırılmış olduğunu söylemek mümkündür. Ancak 1755 tarihinde yıkılan bu caminin yerine Seyyid Muhammed oğlu Hacı Seyyid tarafından bugünkü cami yaptırılmış olmalıdır.

Çarşı Camii kuzey ve güneyde duvarlara, ortada iki kalın payeye oturan büyük bir kubbenin yanlara doğru ikişer çapraz tonozla genişlediği enine dikdörtgen bir plana sahiptir. Cami bu planıyla, 1437-1447 tarihli Edirne Üç Şerefeli Cami ve XVI. yüzyılın ilk çeyreğine ait Urfa Nimetullan Camii ile benzerlik göstermektedir. Ancak Çarşı Camii'nde ortadaki kubbenin yanlarında yer alan ikişer tonoz yerine, Edirne ve Urfa'daki camilerde ikişer kubbe yer almıştır. Esasında bu plan şemasının ilk öncüsü, Eski Merv'in 30 kM. yakınındaki XI. yüzyıl sonu, XII. Yüzyıl başı Karahanlılar döneminden kalma Talhatan Baba Camii'dir.[136]



Fotoğraf 153. Çarşı Camii genel görünüm.

Çarşı Camii'nin kesme taş mihrabı sade ve süslemesizdir. Ahşap minber yeni olup bir orijinallik göstermemektedir. Caminin poligonal gövdeli tek şerefeli minaresi, kitabesine göre H.771 (M.1369) tarihinde sünnetçi Hammad'ın oğlu Ali'nin oğlu Muhammed ve ikinci defa Hacı Abdurrahman tarafından yaptırılmıştır.

135 Alp, Suat, *"Çarşı Camii"*, Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Ankara, 1999, s. 72-77

136 A.Cihat Kürkçüoğlu, Birecik, Ankara, 1996, s. 30-32 .

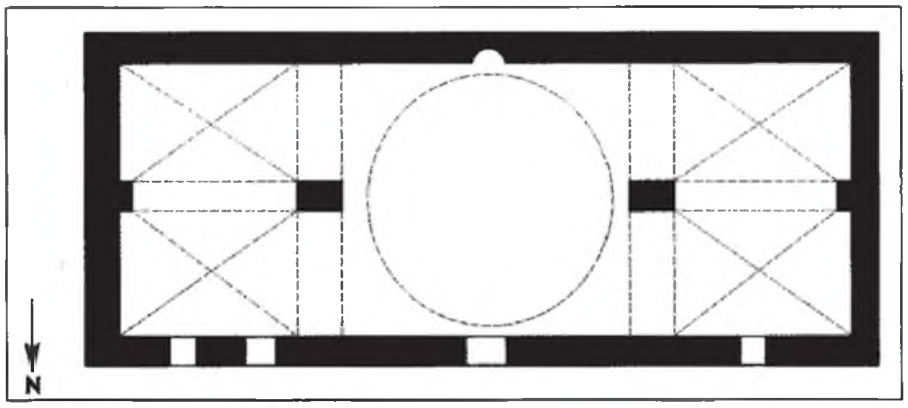

Plan 32. Çarşı Camii planı.

**Camideki Kitabeler:**[137]

**Minare Kitabeleri:**

**Birinci Kitabe:**

*"Bismillahirrahmanirrahim. Binae hazihi minare'l-mübarek Muhammed bin Ali bin Hammad el-Hattani tareten el-Hac Abdurrahman rahimehullaH. Es-sene ihda ve seb'ine ve seb'amie"*

Bu kitabede minarenin sünnetçi Hammad'ın oğlu Ali'nin oğlu Muhammed ve ikinci defa Hacı Abdurrahman'ın H.771 (M.1369) senesinde yaptırdığı yazılıdır.

***İkinci Kitabe:***

Bu kitabenin başlangıcı tamamen bozulmuş olup sadece;

*"Selase mie ve elf-1300"* (M.1883) tarihi okunabilmektedir.

**Harim Kapısı Kitabesi:**

*"BismillahirrahmanirrahiM. İnnema Ya'muru mesacidallahi men amene billahi ve'l-yevmi'l-ahiri. Sa'e bi'imareti haza'l-cami'iş-şerif el-Hac Seyyid İsma'il bin es-seyyid Muhammed fi sene semane ve sittine ve mietin ve elf"*

Kitabede, besmeleden sonra, muhakkak ki Allah'a ve ahiret gününe iman edenler Allah'ın mescitlerini imar ederler" anlamındaki ayetten sonra bu caminin imaretini Seyyid Muhammed oğlu Hacı Seyyid İsmail 1168 senesinde (M.1755) yaptırdı denilmektedir.

**Mihrap Kitabesi :**

*"BismillahirrahmanirrahiM. İnnema ya'muru mesacidallahi men amene billahi afallahu anhu. bise'a bi'imareti haza el-Cami'iş-şerif es-seyyid Abdürrezzak ibni es-seyyid Mecd"*

Bu kitabede de harim kapısı kitabesindeki ayetten sonra bu camiyi Seyyid Mecid'in oğlu Seyyid Abdürrezzak'ın tamir ettiği belirtilmektedir. Kitabede tarih belirtilmemiştir.

**Avlu Kapısı Kitabesi:**

*Belediye reisi Nuri Efendi Mirkelam*
*Lücce-i ğufrane ğark etsun anı Rabb'l-ibad*
*Çarşular yandı pazarlar ateş aldı bi'l umum*
*Nazlı mallar yandı amma yapdı b ali nihad*
*Cami' buldu harab evkafı yanmış ateşe*
*Cümle vakfullah'ı yapdı hayrı etdi 'tiyad*
*Ve aldı Muhlis beka-yi namına dedi tarih*
*Yapdı vakfullah'ı bu necl-i necibhayr el-ibad*
*1333 – 1331"*

Kitabenin sonundaki tarihler H.1333 (M.1915), rumi 1331 (M.1915) tarihlerine tekabül etmektedir.

137 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara , 2001, s. 322-325 ;

## KULE MESCİDİ (URFA KAPISI MESCİDİ)



Fotoğraf 154. Kule Mescidi batı cephesi. *(Restorasyondan önce)*

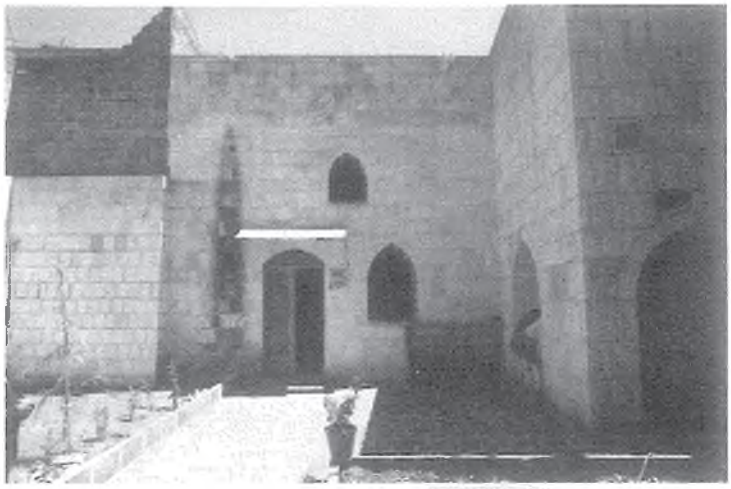

Fotoğraf 155. Kule Mescidi batı cephesi. *(Restorasyondan sonra)*

Birecik ilçe merkezi, Urfa Kapısı kuzeyine bitişiktir. Şehir surlarının ve Urfa Kapısı'nın M.1482 senesinde Memluk Sultanı Kayıtbay tarafından yaptırılması sırasında bu mescidin de inşa edildiği tahmin edilmektedir.



Fotoğraf 156. Kule Mescidi mihrap önü bölümü *(Restorasyondan önce).*

Doğu-batı istikametinde dikdörtgen planlı mescit ortada büyük bir çapraz tonozla örtülüdür. Çapraz tonozun doğu batı uçları beşik tonoz şeklinde uzayarak mescidin dikdörtgen şekil almasını sağlamıştır. Mescidin kıble duvarı şehir surudur. Bu sur üzerinde Urfa Kapısı'nın inşası ile ilgili şerit kitabenin başlangıç kısmı bulunmaktadır.[138]

Süslemeye yer verilmemiş olan yapının malzemesi duvarlarda düzgün kesme taş, tonozda moloz taştır.

Oldukça harap bir durumda olan ve çöplük haline dönüşmüş şuan mescit, 1993 yılında Şanlıurfa Valiliği tarafından orijinaline uygun bir şekilde restore edilmiştir. Ahşap minber bu restorasyon sırasında yenilenmiştir.

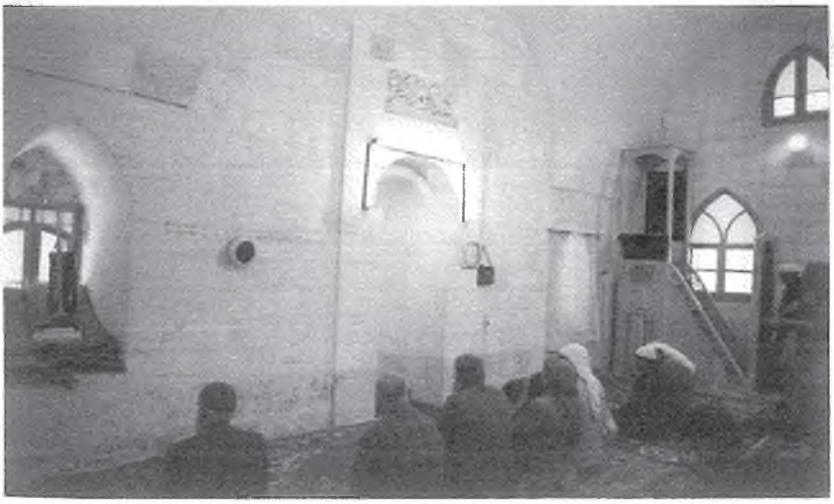

Fotoğraf 157. Kule Mescidi mihrap önü bölümü. (Restorasyondan sonra).

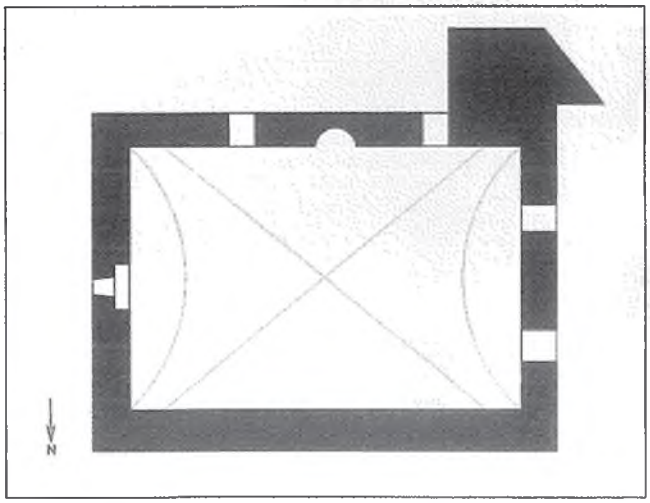

Plan 33. Kule Mescidi planı.

138 A.Cihat Kürkçüoğlu, Birecik, Ankara 1966, s. 32-33.

## MAĞARA CAMİİ



Fotoğraf 158. "Birecik Mağara Camii". *(İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden)*

Birecik İlçesi, Hoca Şeref Mahallesi, Mağara Camii Sokağındadır. İnşa tarihi bilinmemektedir. Mağaranın batıya bakan giriş cephesinde bulunan iki kitabeden kuzeyde olanında 1221 (M. 1806) tarihinde tamir ettirildiği yazılıdır. Güneyde olan tarihsiz kitabede geçen "*Bu büyük hücreyi eski müftü Seyyid Hacı Abdülkadir Efendi inşa etti*" ibaresinden mağaranın bu zat tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 13.78x15.95 M. boyutlarında düzensiz dikdörtgen planlı bir mağaradan oluşur. Halk tarafından eski bir kilise olduğu söylenilen mağara tamamen kaya kütlesi içine oyularak biçimlendirilmiştir. Mağara üç sıra halinde, düzensiz kare ve dikdörtgen biçimli kayadan oyulmuş yedi payeye, kuzey duvarın doğusundaki duvar payesine oturan düz tavanla örtülüdür. Harimin doğu duvarı güneye doğru 0.80 M. derinleştirilmiştir. Mihrap doğuya kaymış durumdadır. Güney duvarda mihrapla birlikte beş niş bulunmaktadır. Yarım yuvarlak nişli ve sivri kemerli mihrabın batısındaki nişlerden biri yarım yuvarlak, diğerleri dikdörtgen biçimlidir.[139]

Yapıya sürekli su sızması özellikle kıble duvarında sekinin hemen üzerindeki bölümün oyulmasına neden olmuştur. Güney duvardaki seki, batı duvarda da devam etmektedir.

Abdülhamid han tarafından çektirilen ve Yıldız Sarayı'nda muhafaza edildiği için "Yıldız Albümleri" olarak nitelenen albümlerdeki 1890 yılına ait olduğu tahmin edilen bir fotoğrafta bu caminin minaresi mağara cephesinin doğusuna bitişik olarak görülmektedir.[140]



Fotoğraf 159. Mağara Camii iç görünüm.



Fotoğraf 160. Yeni Mağara Camii ve minaresi.

139 A.Cihat Kürkçüoğlu, Birecik, Ankara 1966, s. 40-41.

140 A.Cihat Kürkçüoğlu, Yıldız Albümlerinde Urfa, s.97, Ankara, 2009.

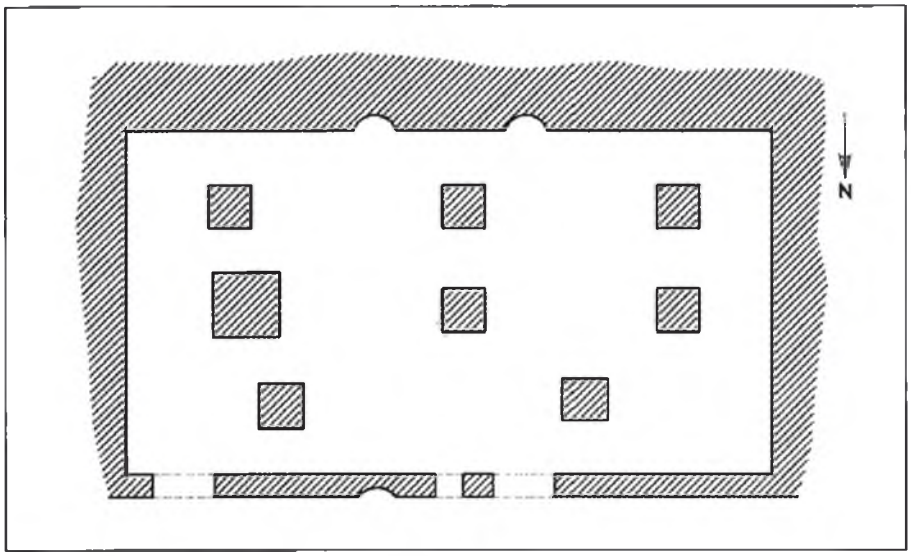


Plan 34. Mağara Camii planı.

Üzerindeki evlerden ve kanalizasyonlardan dolayı su sızdıran Mağara Camii, boşaltılmış ve 1964 yılında ön tarafına aynı adla anılan yeni bir cami yapılmıştır. Bu sırada, mağara cephesinin doğusuna bitişik orijinal minare de yeni yapılan caminin önüne taşınmıştır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce başlanılan esaslı restorasyon devam etmektedir.

**Camideki kitabeler:**[141]

**Giriş Cephesi Solundaki Kitabe:**

*"Ne güzel oldu imaretin bu eyvan-ı na'im*
*Vere mahşerde Huda andadır ecr-i azim*
*Şaniya söyler bunda tamirine tarih*
*Eseri pakin makbul ede Mevla-yı kadim*
*Sene 1221"* (M.1806).

Kitabenin sonunda 1221 tarihi verilmiş olasına rağmen, şiirde şair Şani tarafından düşürülen tarih ebced hesabı ile H.1223'ü vermektedir.

**Giriş Cephesi Sağındaki Kitabe:**

*"İnşau ve binau hazihi'l hücreti'ş-şerifeti*
*es-Seyyid el-Hac Abdülkadir el-müfti-i sabıka*
....."

141 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara 2001, s. 326.

## MAHMUT PAŞA CAMİİ



Fotoğraf 161. "Birecik Mahmut Paşa Camii Şerifi". *(İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden)*

Birecik ilçesi, Kurtuluş Mahallesi, Mahmut Paşa sokağındadır. Caminin kuzey cephesinin doğusundaki kapısı üzerinde üst üste yer alan iki kitabeden altta olanında caminin H.981/M.1573 tarihinde Mahmut Paşa tarafından yaptırıldığı, bunun üzerindeki iki satırlık kitabede ise caminin H.1135 senesi Şaban ayında (M.1723 mayıs) yenilendiği yazılıdır.[142]

Uzun kenarı doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı cami, kıbleye paralel iki sahınlıdır. Her sahın kıble duvarı boyunca dörder çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar ortada üç bağımsız payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Bu plan şeması, H.1329 (M.1911) tarihinde onarım gören Birecik'teki Sadeddin Camii'ne her sahına bir tonoz daha eklenmesiyle örnek olmuştur.[143]

Taş mihrap sade ve süslemesizdir. Balkon şeklindeki minbere duvar kenarından merdivenle çıkılmaktadır. Harime giriş kapısı üzerinde ahşap müezzin mahfili yer almaktadır. Caminin kuzey cephesinin doğu köşesine eklenen iki çapraz tonozlu bölüm son cemaat yeri işlevini görmektedir.

Avlu kapısının doğusunda yer alan minare burmalı silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Bu minare burmalı gövdesi ile Birecik Ulu Camii minaresine benzemektedir.

Caminin doğusuna bitişik olarak Mahmut Paşa Hamamı yer almaktadır. Caminin Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce yapılan esaslı restorasyonu 2006 yılında tamamlanmıştır.



Fotğraf 162. Mahmut Paşa Camii genel görünüm.



Fotoğraf 163. Mahmut Paşa Camii iç görünüm.

142 Suat Alp, *"Mahmut Paşa Camii"*, Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Ankara 1999, s. 83-84;
143 A.Cihat Kürkçüoğlu, Birecik, Ankara 1966, s. 18-21.

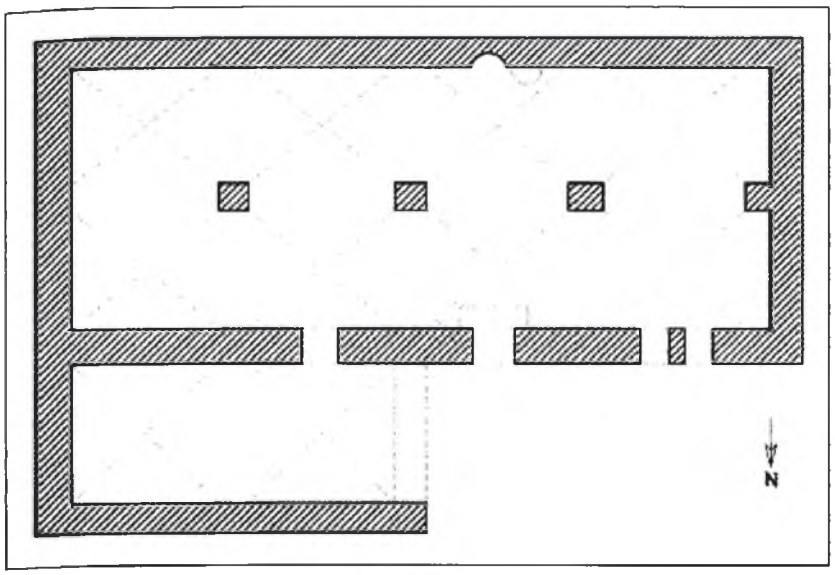


Plan 35. Mahmut Paşa Camii planı.

**Camideki Kitabeler:** [144]

Harim kapısı üzerinde üstüste konulmuş iki taşın her birinde iki satır olmak üzere dört satırlık bir kitabe vardır. Ütteki iki satırda caminin H.1135 senesi Şaban ayında (M.1723 mayıs) yenilendiği, alttaki iki satırda, Caminin Mahmut Paşa tarafından H.981 (M.1573) senesinde inşa edildiği belirtilmiştir. Bunun batısındaki diğer kitabe 1952 yılındaki onarım ve ilavelerle ilgilidir.

**Caminin Kuzey Cephesi Doğu Kapısı Kitabeleri:**

**Alttaki Kitabe:**

*İnşau haza'l cami'iş-şerif el-mübarek el-abde'l-fakir*

*Mahmud Paşa fi sene ihda ve semanine ve tis'amie"*

**Üsteki Kitabe:**

*"Ceddede haza'l cami'iş-şerif fi şehri şa'ban el-mu'azzam*

*sene 1135"* (M.1723).

144 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İçelerinde Kitabeler, Ankara 2001, s. 327.

## ŞEYH SADEDDİN CAMİİ



Fotoğraf 164. Şeyh Sadeddin Camii minaresi.
*(İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden)*

Birecik İlçesi, Saha Mahallesi, Bağlar Kapısı caddesindedir. Esas inşa tarihi bilinmemektedir. Avlu portali üzerindeki kitabede harap olan caminin H.1329 (M.1911) tarihinde Şeyh Mustafazade Ayşe Hatun tarafından bir hayli masraf edilerek yenilendiği yazılıdır.

İkisi kuzeyden, biri batıdan olmak üzere iki kapıdan girilen harim kısmı kıbleye paralel iki sahnın örttüğü enine dikdörtgen bir plana sahiptir. Her sahın beşer çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar ortada dört bağımsız payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Aynı plan, H.981 (M.1573) tarihli Birecik Mahmut Paşa Camii'nde her sahında bir tonoz eksik olarak uygulanmıştır. Sadeddin Camii'nin bu planı Urfa'daki Şehbenderiye Camii ile büyük benzerlik göstermektedir. Ancak Şehbenderiye Camii'nde görülen beş gözlü son cemaat yeri, Sadeddin Camii'nde harim cephesinin doğu köşesine, harimin iki tonozunu karşılayacak ölçüde beşik tonozlu olarak yapılmıştır. Son cemaat yerinin bu şekli Birecik Mahmut Paşa Camii'nde de karşımıza çıkmaktadır.[145]

Harimin güneydoğu köşesinden bir merdivenle, yer altında kayaya oyulmuş iç içe iki mekândan oluşan itikâf mağarasına (Çilehane) inilir. Mağaranın içersi günümüzde su ile doludur.



Fotoğraf 166. Şeyh Sadeddin Camii altındaki itikaf mağarası.

Caminin kuzeybatı köşesindeki tek şerefeli, silindirik gövdeli kesme taş minare Birecik'teki Cücük Camii minaresine benzemektedir.

Kesme taşlardan inşa edilmiş olan Sadeddin Camii'de süslemeye yer verilmemiştir. Vakıflar Genel Müdrlüğü tarafından camide yapılan esaslı restorasyon 2007 yılında tamamlanmıştır.

145 A.Cihat Kürkçüoğlu, *Birecik*, Ankara 1966, s. 22-25.

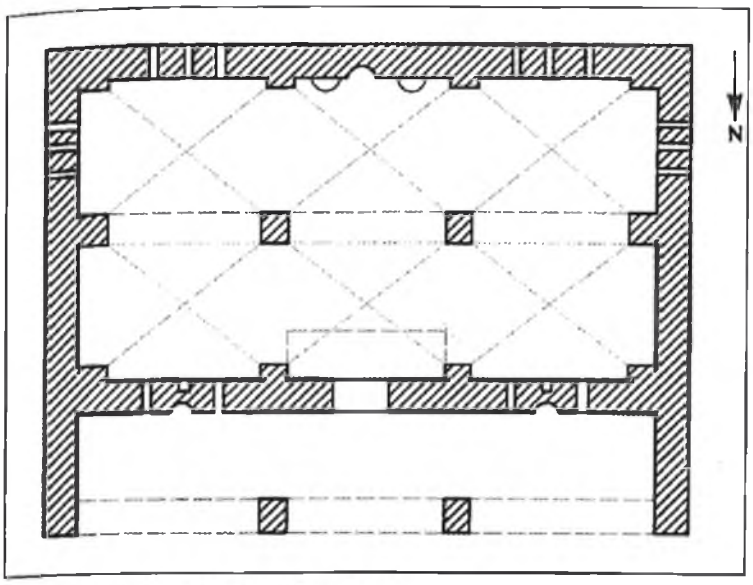


Plan 36. Şeyh Sadeddin Camii planı.

**Camideki Kitabeler:** [146]

**Avlu Portali Üzerindeki Kitabe:**

*"Eğer ister isen olmak sa'adet-i ukbadar*
*Rehnüma-yı hakkı tahsile gayret eyle dünyade*
*Olub sa'yi fikre işte bu hatun-i bi hemta*
*Ki ismi Ayşe Hatun'dur Şeyh Mustafa zade*
*Makam-ı Şeyh Sa'adeddin harab bulacak bu meskeni*
*Edüb bir hayli masraf sa'i kıldı anı bünyade*
*Karin etsün kul Rabbi hırkasını gözün*
*Kıyametde ana şah-ı risalet ersün imdade*
*Çıkub bir münci Kamil dedi mu'cemle tarihin*
*İlahi şu makamı yapdıran sana olsn ciran*
*Fi sene 1329"* (M.1911).

146 Mahmut KARAKAŞ, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara 2001, s. 332-333.

## ŞEYH ZEHRAVEY MESCİDİ[147]

İskele Çarşısı'nda, Ulu Camii'nin güneyindedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü 2344 numaralı fihrist defterinde, "Mehmet Caferil Gazi, diğer adı Endülüslü Şeyh Mehmet Zehravey" camii olarak geçmektedir.



Ftoğraf 167. Şeyh Zehravey Mescidi kitabesi.

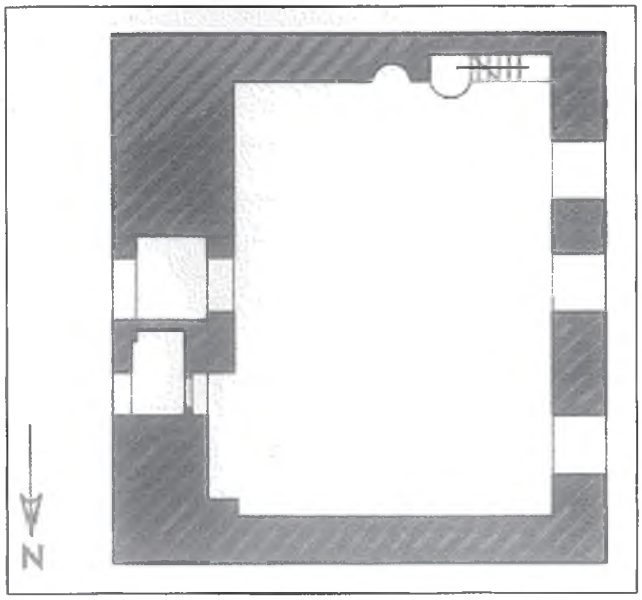


Plan 37. Şeyh Zehravey Mescidi planı.

Doğuya bakan giriş kapısı üzerindeki kitabede, burasının Endülüslü Şeyh Şeyh Muhammed Zehravey'in türbesi olduğu, bu türbe-mescit harap iken H.1340/M.1921 tarihinde Muhlis Efendi tarafından yenilendiği ve Muhlis Efendi'nin oğlu Muhammed Nuri'nin buraya defnedildiği yazılıdır. Ancak günümüzdeki mevcut yapıda herhangi bir mezar bulunmamaktadır. Bu kitabe dışında elimizde her hangi bir bilgi mevcut olmadığından yapının ilk şekli ve tarihi bilinmemektedir.

Uzun kenarı kuzey-güney yönünde uzayan dikdörtgen planlı mescit tamamen betonarme olup üzeri de beton damlıdır. Yapının doğuya bakan cephesindeki kesme taşlardan yapılmış eyvan kapının mescidin ilk döneminden kaldığı tahmin edilmektedir.[148]

Betonarme mihrap üzerindeki H.1340 (M.1921) tarihinde kitabede mescidin adı *"Mirkelam Mescidi"* olarak geçmektedir.

**Camideki kitabeler:**[149]

**Doğu Cephedeki Kapı Kitabesi:**

*"Harab olmuş görünce bu ibadethaneyi ancak*
*Rıza-yı Bariye tahsil içün ez nev bina etdim*
*Bu merkad Endülüslü Şeyh Zehravi Muhammed'dir*
*Harab idi yapub nur gühere ben iltica ettim*
*Dahi defn eyledim oğlum Muhammed Nuri'yi burda*
*Garik-i lücce-i gufranetini Hak'dan rica etdim*
*Bu türbe mescidin banisi Muhlis düşdü bir tarih*

Saladır ehl-i imane bir nev mescd bina etdim".

**Mihrap Kitabesi:**

*"Sene 1340*
*Oniki İmamların aşkı ile yaz tarihini*
*Mirkelam Mescidin yapdım Huda makbul ede".*

147 Halk arsında ve bazı kayıtlarda Caminin adı yanlış olarak "Zehravey/Zehravi" olarak geçmektedir. Oysa kelimenin aslı "Zehraveyn" olup iki çiçek/çifte güller demektir. "Zehraveyn" ayrıca bakara suresi ve al-i imran suresi için ortak ad olarak da kullanılır.

148 A.Cihat Kürkçüoğlu, Birecik, Ankara 1966, s. 42-43.

149 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İçelerinde Kitabeler, Ankara 2001, s. 328-329.

## TEKKE CAMİİ (BAHRİYE TEKKESİ MESCİDİ)



Fotoğraf 168. Tekke Camii güney batıdan görünüm *(Restorasyondan önce).*



Fotoğraf 169. Tekke Camii güney batıdan görünüm. *(Restorasyondan sonra).*

Birecik İlçesi, Meydan Mahallesi, Belediye Caddesi üzerindedir. Yapının üzerinde inşa tarihini veren herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Alman araştırmacı Max von Oppenheim, Bahriye Tekkesi Mescidi'ne ait olduğunu söylediği bir kitabeyi 1899'da okumuş ve bunu 1913'te yayınladığı kitabelerle ilgili kitabında yayınlamıştır. Söz konusu kitabede caminin H.981 (M.1573-74) tarihinde Sultan Süleyman Han devrinde inşa edildiğini belirtmiştir.[150]

Birecik şehrinin güney kesimindeki surlara bitişik olarak şehir tarafına inşa edilmiştir. Surlar caminin kıble duvarını oluşturmaktadır. Kıble duvarı boyunca enine dikdörtgen plana sahip cami, tek çapraz tonozla örtülüdür. Çapraz tonoz, doğu ve batıda biraz derin, kuzey ve güneyde fazla derin olmayan eyvana benzer bölümlerle dört yöne doğru genişlemiştir. Bu plan, Urfa'daki Hayrullah Camii planına büyük ölçüde benzemektedir.[151]

Mihrap sade ve süslemesizdir. Balkon şeklindeki minbere, pencereden duvar içersindeki merdivenle çıkılmaktadır.

Ahşap sütunlar üzerine oturan minber minare, caminin batısına bitişik hücrenin damının güneybatı köşesindedir. Minareye avlunun batı duvarı üzerindeki merdivenle çıkılmaktadır.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan Tekke Camii'nin avlusunda, Kadiri Şeyhi Hacı Fakı Baba (?-1889) ile oğlu Şeyh Hacı Ali Baba'nın (1844-1913) mezarları bulunmaktadır. Caminin restorasyonu 2015 yılında tamamlanmıştır.

150 Max Freihern von Oppenheim, Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien gesammelt im jahre 1899, Leipzig, J.C.Hinrichs 1913, s. 102.

151 A.Cihat Kürkçüoğlu, Birecik, Ankara 1966, s. 38-40.

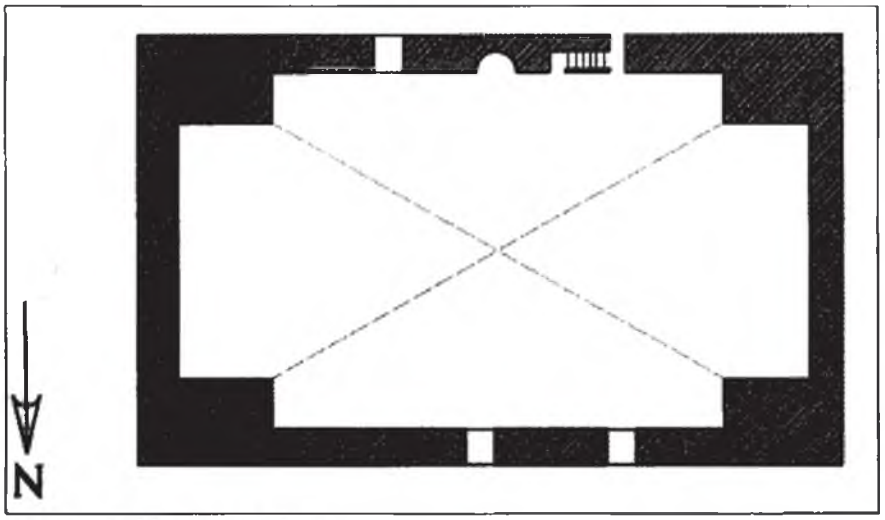


Plan 38. Tekke Camii planı.

**Caminin 1899'da Oppenheim Tarafından Okunan Kitabesi**[152]

*"İnşaü haza'l cami'el-mübarek ..... es-Sultan Süleyman Han azze nasruhu tarihu sene ihda ve semanine ve tis'amine."*

Kitabe; "Bu mübarek caminin inşası Sultan Süleyman Han ..... Allah onun yardımını yüceltsin zamanında yapıldı. Senesi H.981/M.1573-74'dir" anlamındadır. Oppenheim, yukarıdaki kitabede noktalı kısmı okuyamamıştır. Mahmut Karakaş kitabedeki 1573 tarihinin II.Selim Han devrine denk geldiğini söyleyerek bu boşlukta *"es-Sultan Selim ibni"*, yani Sultan Süleyman oğlu Sultan Selim Han adının olması gerektiğini belirtmiştir.[153]

152 Max Freihern von Oppenheim, a.g.e., s. 102.

153 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İçelerinde Kitabeler, Ankara 2001, s. 337

## BİRECİK ULU CAMİİ

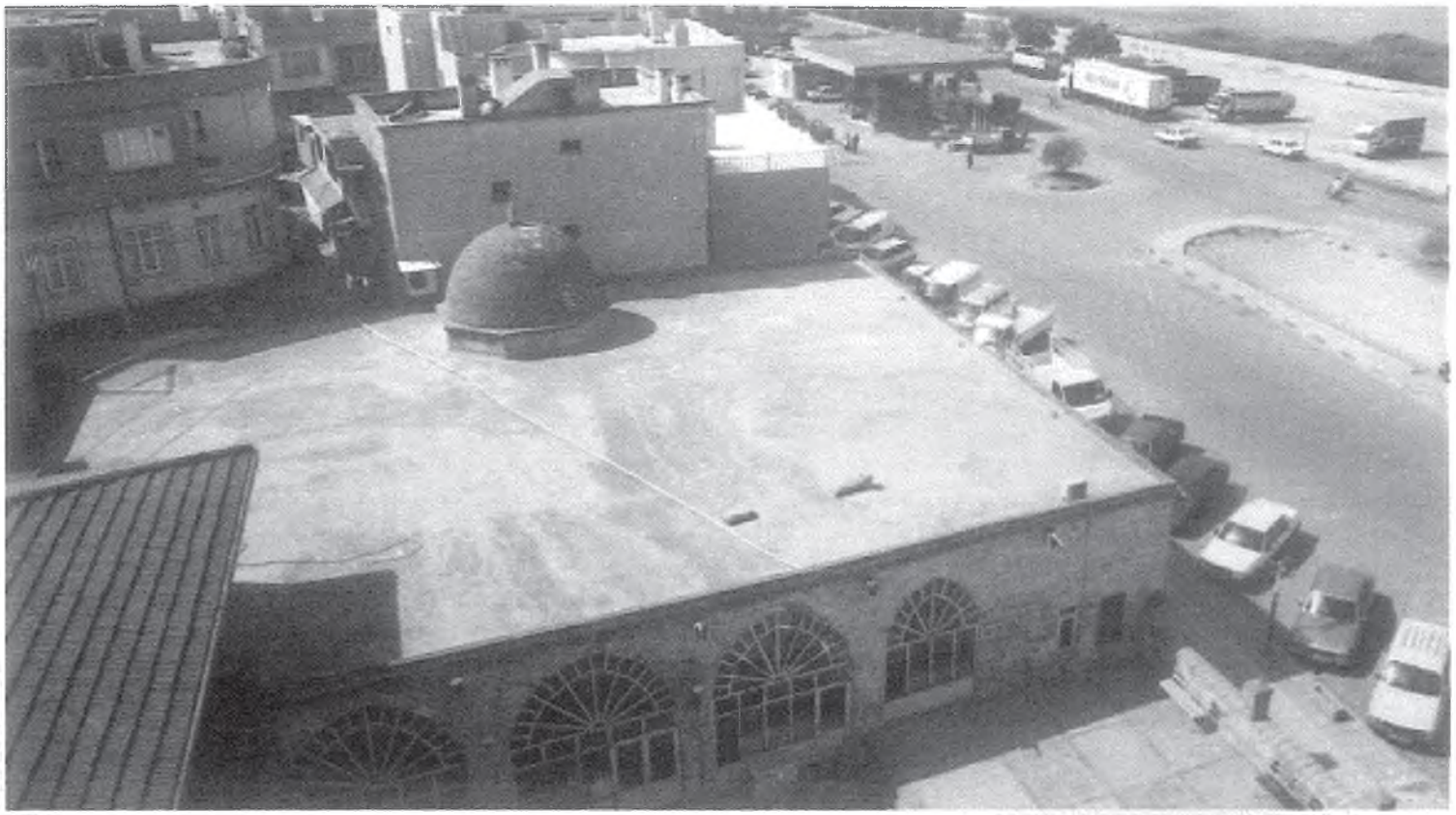

Fotoğraf 170. Bircik Ulu Camii kuzey cepheden genel görünüm.



Fotoğraf 171. "Birecik Ulu Camii şerifi'nin resmidir". *(İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden)*



Fotoğraf 172. 20.yüzyılın başlarında Birecik Ulu Camii avlusunun kuzey doğu köşesinde minare ve yapılar.

İskele Çarşısı, Kemal Yaşar Caddesi üzerindedir. Mevcut kitabeler onarım dönemlerine ait olduğundan yapının esas inşa tarihi hakkında bilgi vermemektedir. Başka kaynaklarda da bilgi bulunmadığından ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Caminin kuzey kapısı üzerinde yer alan ve Oppenheim tarafından 1899'da okunan, ancak günümüzde mevcut olmayan H.766/M.1364-65 (Memluklu dönemi) tarihli iki satırlık kitabede bani adı okunamamakta, sadece *"adil ve yüce melik"* ibaresi dikkati çekmektedir. O tarihte Memluklu sultanı Melik Eşref Şaban'ın hükümdar olduğu dikkate alındığında caminin bu sultanın emriyle yaptırılmış olabileceği düşünülebilir.[154]

154 Meryem Acara - Ceren Erel., *"Ortaçağ'da Birecik ve Çevresi"*, Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Ankara 1999, s. 40.

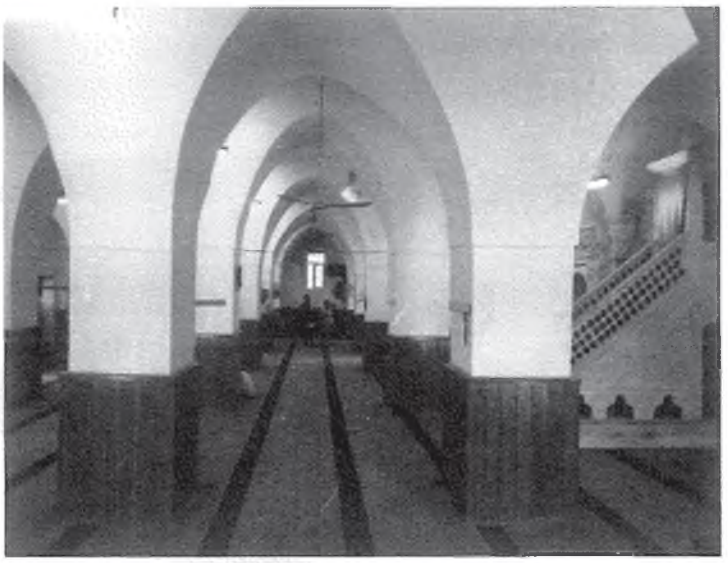

Fotoğraf 173. Bircik Ulu Camii iç görünüm.

Birecik Ulu Camii, payeler üzerine kıble duvarına paralel dört sahınlı enine dikdörtgen bir plana sahiptir. Her sahın birbirinden dörder paye ile ayrılmış olup camide toplam 12 paye bulunmaktadır. Mihrap önü kubbesi dışında tüm harim beşik tonozlarla örtülmüştür. Payelerin alçak tutulması, Urfa Ulu Camii'nde olduğu gibi cami içinde basık bir havanın doğmasına neden olmuştur. Düz damlı olan caminin örtüsünde dıştan sadece mihrap önü kubbesi yükselmektedir.

Zengiler dönemine tarihlenen (12. yüzyıl) Urfa Ulu Camii ile Artuklu dönemine ait Mardin Ulu Camii ile benzer plan özellikleri gösteren Birecik Ulu Camii, 12. yüzyılda Güneydoğu Anadolu'da uygulanmış bir plan tipi olan "Mihrap Önü Kubbeli Çok Ayaklı Ulu Camiler" planından etkilenmiş olmalıdır. Urfa ve Mardin Ulu Camilerindeki mihraba paralel üç sahın yerine, Birecik Ulu Camii'nde dört sahın vardır.[155]

Mihrap sade ve süslemesizdir. Taş minberin korkuluğu şebekeli oyma sekizgenlerden meydana gelmiştir. Ayrıca minberin yan duvarlarında yuvarlak yıldız rozet süslemeler vardır.

Dört gözlü son cemaat yeri önde üç bağımsız payeye oturan dört çapraz tonozla örtülüdür. Son cemaat yerinin doğu ve batı kanatlarında çapraz tonozla örtülü birer hücre bulunmaktadır. Harime giren üç kapıdan ortada olanın üzerindeki kitabeye göre son cemaat yeri Serdar Ahmet Ağa tarafından H.1217 (M.1802) tarihinde yaptırılmıştır.

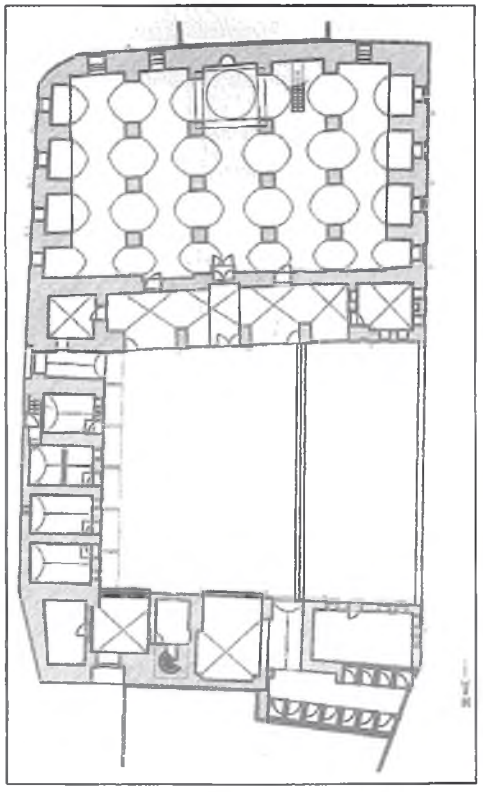

Plan 39. Birecik Ulu Camii planı.
*(Mim. Cevher İlhan'dan)*



Fotoğraf 174. Birecik Kalesi gravürü. *(J.S.Müller'den).*

155 A.Cihat Kürkçüoğlu, Birecik, Ankara 1966, s. 14-18.

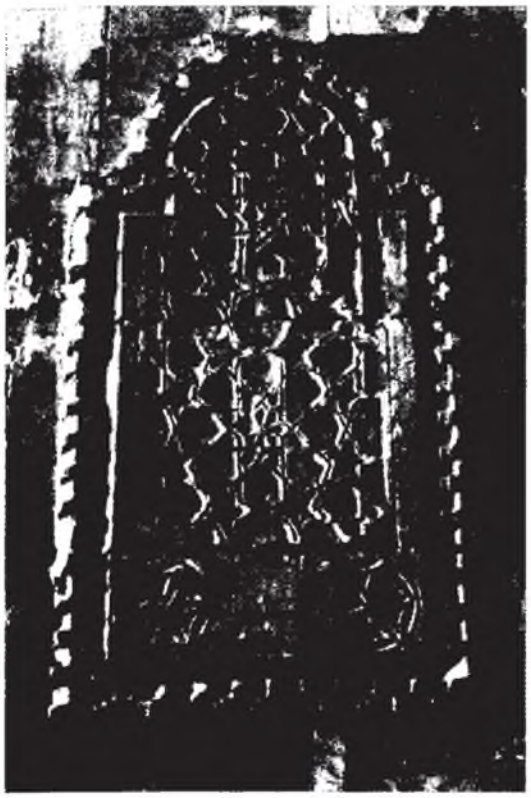

Fotoğraf 175. Birecik Ulu Camii avlusunun kuzey kapısı eyvanının güney duvarındaki geometrik süsleme.

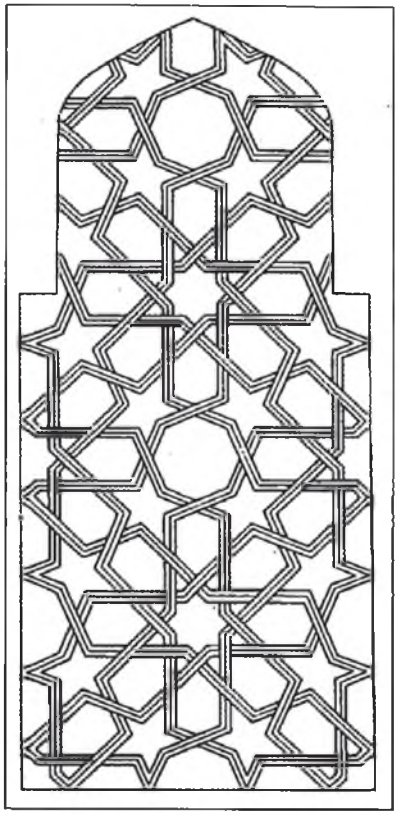

Şekil 59. Birecik Ulu Camii avlusunun kuzey kapısı eyvanının güney duvarındaki geometrik süslemenin çizimi.

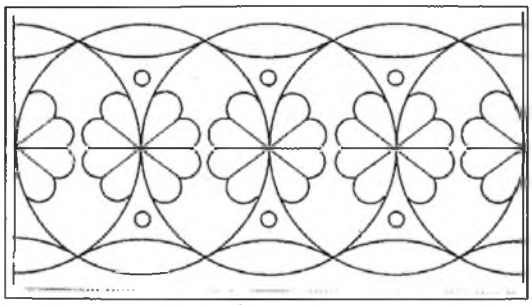

Şekil 60. Birecik Ulu Camii minaresinde taş süsleme.

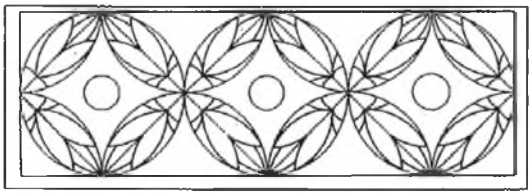

Şekil 61. Birecik Ulu Camii minaresinde taş süsleme

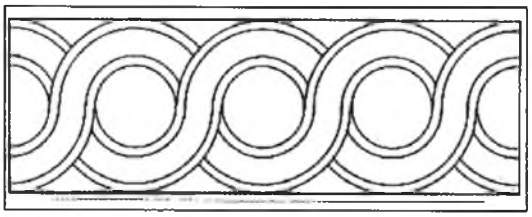

Şekil 62. Birecik Ulu Camii minaresinde örgü motifli taş süsleme.

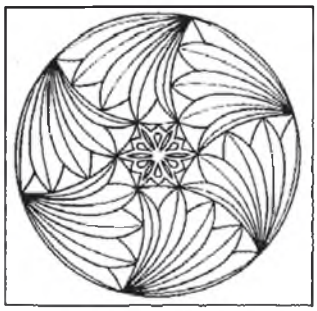

Şekil 63. Birecik Ulu Camii minaresinde taş süsleme rozet.



Şekil 64. Birecik Ulu Camii minaresinde taş süsleme rozet

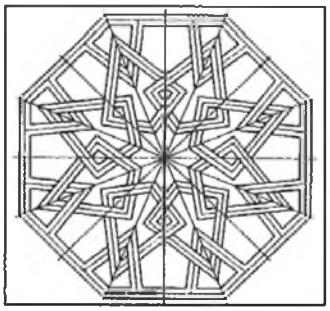

Şekil 65. Birecik Ulu Camii son cemaat yeri doğu duvarında taş süsleme sekizgen rozet.

Burmalı silindirik gövdeli ve tek şerefeli minare cami avlusunun kuzey-doğu köşesindeki abdest alma eyvanının üzerine yapılmıştır. Şerefe korkuluğu şebekeli oyma geometrik motiflidir. Minare kaidesinin üst kısmında bir sıra örgü motifi ve ve aralarında yuvarlak rozet süslemeler bulunur. Gövde yapısı yönüyle Birecik Mahmut Paşa Camii minaresini hatırlatan Ulu Cami minaresinin Birecik Kalesi'ndeki "Selimiye Camii"nden indirildiği söylenmektedir. Minare kapısı üzerindeki iki satırlık sülüs kitabede minarenin H.1232 (M.1816-17) tarihinde yenilendiği yazılıdır. J.S.Müller'in *"Travels Through Different Cities of German, Italy, Greece and Several Parts of Asia, as far as the Bank of the Ephrates"* adlı eserinde yer alan Birecik Kalesi gravüründe görülen minarenin bu minare olması kuvvetle muhtemeldir.[156]

Cami avlusunun kuzey kanadında tuvaletler ve imam odası yer almaktadır. Avlunun doğu kanadında günümüzde Müftülük hizmet binası olarak kullanılan iki katlı medrese yer alır. Medresenin inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak cami ile birlikte inşa edildiği tahmin edilmektedir. Medresenin güneydoğu ucundaki sivri tonoz örtülü eyvanlı avlu kapısı doğudaki sokakla bağlantı sağlamaktadır. Sokağın daha yüksek kotta olması nedeniyle kapı beş basamakla yola ulaşmaktadır.

156 A.Cihat Kürkçüoğlu., Ruha'dan Urfa'ya, Ankara, 1990, s. 112, resim 232.

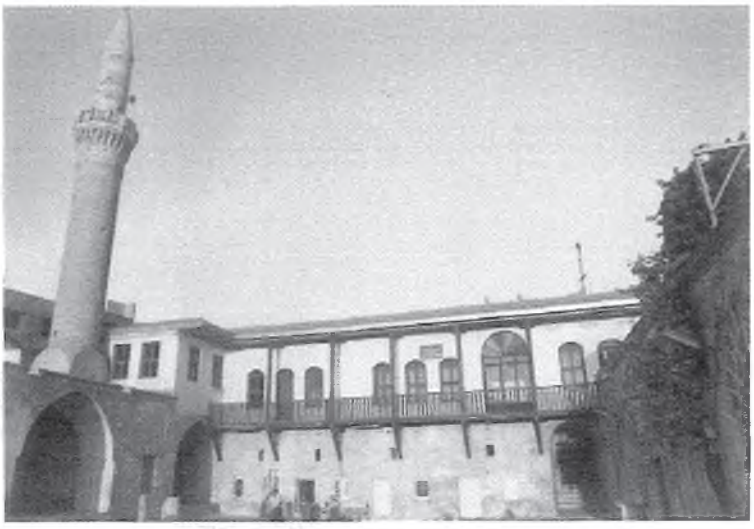

Fotoğraf 176. Birecik Ulu Camii avlusunun doğusundaki medrese bölümü.

Medresenin zemin katında, doğu batı yönünde uzayan sivri tonoz örtülü 4 oda yer alır. Odalar avluya dikdörtgen forumlu küçük birer pencere ve kapı ile açılmaktadır. Ayrıca her odanın üzerinde birer küçük pencere daha bulunmaktadır. Medresenin üst katının güney kanadında önlerinde ahşap direkli revak bulunan, yuvarlak kemerli bir eyvan ve bunun sağında ve solunda birer oda yer alır. Her iki odanın girişi eyvan içersindendir. Eyvanın kuzeyine bitişik odanın kuzeyinde yer alan üçüncü odanın girişi avluya açılan revaktan olmaktadır. İkinci kattaki bu mekânların üzeri çatı ile örtülüdür.

Vakıflar Genel Müdürlüğünce camide yapılan esaslı restorasyon 2009 yılında tamamlanmıştır.

**Camideki Kitabeler:**[157]

**Kuzey Kapısı Üzerinde Max von Oppenheim Tarafından Okunan Kitabe:**
(Bu kitabe günümüzde mevcut değildir).

*".....el-Melik el-Eşref el-Adil.....*

*izze'l-mansure.....sene sitte ve sittin ve seba mie"* (Adil ve yüce Melik el-Eşref –Allah yardımcılarını aziz eylesin- yıl H.766 (M.1364-65).

**Güney Cephenin Doğusundaki Pencere Kitabesi:**

*"Lemma vasele ez-zeman bi-tarih sene hamse ve aşere ve maeteyn ve elf sa'a*

*Bi-imaret haze'l-mescid....el-Hac Mstafa bin Ahmed fendi rahimah-lah"*

Bu kitabede H.1215 (M.1800-01) tarihinde caminin yapılmasına Ahmed Efendi oğlu Hacı Mustafa'nın çaba gösterdiği anlatılmaktadır.

**Harimin Orta Kapısı Kitabesi :**

*"Ma vasala'z-zamani bitarihi sene seb'a aşereten ve*

*mieteyn ve elf. Se'a bi'imareti haza'l-bab ve'l-eyva*

*Serdar Ahmet Ağa. Şekerallahu sa'yuhu ve ecruhu da'if amin.*

**Harimin Batı Kapısı Kitabesi:**

*"Binbaşı Ahmed Cevdet ruhuna fatiha. Sene 1337 muharrem"*(M.1918-19).

**Minare Kapısı Kitabesi:**

*"Yine Hak feyz old aşikare Sa'yi cedide olundu bu minare*

*İcrasına seyr-i tarih Yusuf feda de ücret kaldı vecd-i kerd-i kare*

*Sene 1232"* (M. 1816-17).

157 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İçelerinde Kitabeler, Ankara 2001, s. 335.

# BOZOVA İLÇESİ VAKIF CAMİLERİ VE MESCİTLERİ

## KIRMIZI PINAR CAMİİ



Fotoğraf 177. Kırmızı Pınar Camii son cemaat yeri ve minaresi.



Fotoğraf 178. Kırmızı Pınar Camii iç görünüm.

İnşa tarihi bilinmemektedir. Harim kapısı üzerindeki 1865 tarihinin caminin inşasına ait olduğu tahmin edilmektedir.

Kesme taşlardan inşa edilmiş olan cami doğu batı doğrultusunda dikdörtgen bir plana sahiptir. Cami, mihraba paralel iki sahına ayrılmış, her sahın beşer çapraz tonozla, sadece güneydoğu köşe yarım çapraz tonozla örtülmüştür. Tonozlar ortada dört payeye oturmaktadır.

Sade ve süslemesiz mihrap nişi son zamanlarda beton sıvanarak yağlı boya ile boyanmıştır.

Önde iki sütuna oturan üç gözlü son cemaat yerinin üzeri beton örtülüdür. Son cemaat yerinin H.1388/M.1968 tarihinde eklendiği kitabeden anlaşılmaktadır.

Cami avlusunun doğusundaki minare kapısı üzerindeki kitabede minarenin H.1378/ M.1958 tarihinde yaptırıldığı yazılıdır. Son yıllarda düşen bir yıldırım sonucunda minare gövdesi yıkılmış olup sadece pabuç ve kaide kısmı ayaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafında camide yapılan restorasyon 2015 yılında tamamlanmıştır.

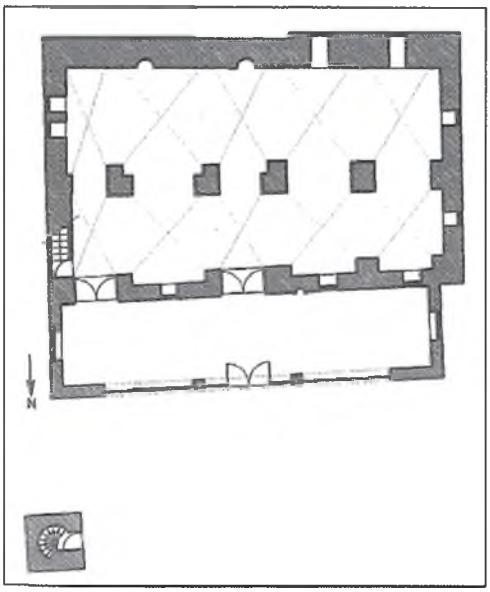

Plan 40. Kırmızı Pınar Camii planı.
*(Mim. Cevher İlhan'dan)*

**Camideki kitabeler:**

**Son cemaat yerinin orta kemeri kilit taşındaki kitabe:**

*"1388 (1968) Maşallah"*

**Son cemaat yeri kemerlerinden batıda olanı üzerindeki kitabe:**

Madalyon içersinde *"Allah Celle Celaluhu"*, bunun sağındaki sivri kemercikli ve üzeri yıldız kabartmalı çerçeve içersinde; *"El-Necatü fi's-sadaka"* hadis-şerifi yazılıdır.

**Son cemaat yeri kemerlerinden doğuda olanı üzerindeki kitabe:**

Madalyon içersinde; *"Muhammed aleyhisselam"*, bunun solundaki sivri kemercikli ve üzeri ay yıldız kabartmalı çerçeve içersinde , *"Er-rizku Alâallah"* hadis-i şerifi yazılıdır.

# HALFETİ İLÇESİ VAKIF CAMİLERİ VE MESCİTLERİ

## HALFETİ MERKEZ (ULU) CAMİİ



Fotoğraf 179. Halfeti Merkez (Ulu) Camii kuzey doğudan görünüm.



Fotoğraf 180. Halfeti Merkez (Ulu) Camii iç görünüm.



Fotoğraf 181. Halfeti Merkez (Ulu) Camii minberi.

Halfeti İlçe Merkezi, Gökçek Sokak'tadır. Cami kapısı üzerindeki kitabelerden sağda olanında H.1219 (M.1804) tarihinde inşa edildiği yazılıdır.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan cami, uzun kenarı doğu-batı yönünde, içten11.60x16.60 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Mihraba paralel üç sahınlı caminin birinci ve üçüncü sahınları üçer çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar ortada kubbenin oturduğu dikdörtgen payelere, yanlarda duvar payelerine oturmaktadır. Orta sahın, yanlarda birer çapraz tonozla, ortada dört adet dikdörtgen payeye oturan bir kubbe ile örtülüdür. Kubbenin sekizgen kasnağının her kenarına birer dikdörtgen pencere açılmıştır.[158]

Köşe sütunçeli, yuvarlak kemer kavsaralı mihrabın sütunçe başlıkları ve kemeri taş süslemelidir. Mihrap sütunçeleri ve yuvarlak kavsarası yeşil-beyaz renklerde yağlıboya ile boyanmştır. Caminin kafesli orijinal ahşap minberi son yıllarda suntadan yapılmış basit minberle değiştirilmiş, orijinal minber cami avlusuna atılmıştır.

Caminin çapraz tonozlarla örtülü üç gözlü son cemaat yeri önde iki dikdörtgen payeye oturmaktadır. Caminin kuzey doğu köşesindeki tek şerefeli, silindirik gövdeli kesme taş minare, kitabesine göre H.1326 (M.1908) tarihinde İbrahim Efendi tarafından yaptırılmıştır.

Caminin Güney ve doğu duvarları önüne dış cephede tonozlu dükkânlar inşa edildiğinden bu duvarlarda pencere bulunmamaktadır. Batı cephede avluya, kuzey cephede son cemaat yerine açılan üçer adet pencere yer almaktadır.

Yer aldığı arazinin topoğrafyasına uygun bir biçimde inşa edilmiş olan caminin batı cephesi aşağısından geçen yoldan oldukça yüksekte olup bu cephenin güney-batı köşesinden bir merdivenle avluya çıkılmakta idi. Ancak Birecik Barajı'nın yapılmasıyla bu merdiven ve caminin zemin kodu sular altında kalmıştır.

158 Suat Alp, *"Merkez Camii", Birecik, Halfeti , Suruç, Bozova İlçeleri İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, Ankara 199, s. 234-241



Fotoğraf 182. Birecik Barajı yapılmadan önce Halfeti Merkez (Ulu) Camii'ne batısındaki caddeden çıkan ve günümüzde sular altındakalmış olan merdivenler.



Fotoğraf 183. Birecik Barajın'dan sonra sular altında kalan Halfeti Merkez (Ulu) Camii son cemaat yeri.

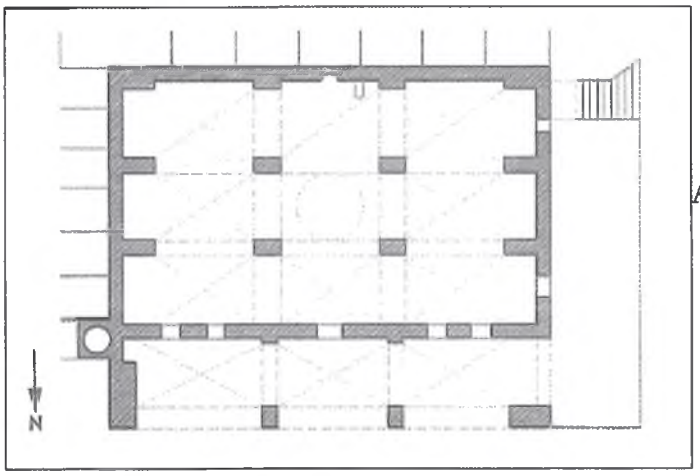


Plan 41. Halfeti Merkez (Ulu) Camii planı.

**Camideki kitabeler:**[159]

**Harim kapısı üzerinde sağdaki kitabe:**

**"BU BEYTÜ'L –CELİL-İ HAZRET-İ ALLAHU A'ZAMDIR**

*Ki her kim etdi ta'zimin du alemde* mükerremdir
*Hulusiyle icabetgah-ı hacate kılın tekrim*
*Buna can ile hizmet cümle eşyadan mukaddemdir*
*Riyasız eyledi inşa ibadethane-i İslamı*
*Reh-i Hakk'a bu denlü hizmet ol zate müsellemdir*
*Yine tamir edüb Abdüllatifzade Muhammed kim*
*Efendi bu kadr-i latif namiyle meşhur-i alemdir*
*Binaye mu'cem ve tamire mühmel Nafi'a tarih*
*Cümle mü'mini muhlislere bu dar-ı hayratdır*
*Sene 1219 bina sene 1286 tamir"*

Mefâîlün, mefâîlün, mefâîlün, mefâîlün vezninde, sülüs hattıyla Şair Nafi mahlasıyla yazılmış kitabede: "Bu büyük ev, Hazreti Allahu azimuşşan (c.c)'ındır. Her kim buraya hürmet gösterirse her iki cihanda yükselir. Kalb temizliği ile ihtiyaçların, duaların kabul edildiği yere hürmet edin. Buna canla başla hizmet etmek her şeyden önce gelir. Bu islam ibedethanesini riyasız bir şekilde inşa etti. Hak yoluna bu kadar hizmet etmek ancak o zata verilmiştir. Abdullatifzade Muhammed yine tamir etti ki, bu zat, bu kadar hoş yumuşak ismiyle bütün dünyada meşhur olmuştur. Ey Nafi, yapılışına mu'cem, tamirine de mühmel tarihdir. Bütün ihlaslı mü'minlere bu hayrat evidir" anlamı ifade edilmiştir. Kitabedeki H.1219 (M.1804) caminin yapılış tarihini, H.1286 (M.1869) tamir tarihi olarak belirtilmiştir.

159 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara 2001, s. 351-354.

**Harim kapısı soldaki kitabe:**

"……

*Saye-i lütfünde oldu her taraf berr-i huldin*

*Bize de erdi o lütf-i münteha-yi hayrden*

*Günbegün oldu mu'ammer câ becâ erkân-ı din*

İnhidamına mail iken işbu cami' kâmilen

İbrahim Reşid Efendiler kılub devletin

Şem'i ikbali firuzan ola hem rahmet karin

*Hem de sair müminin müstağrik-i gufran ola*

*Ma'bed-i İslam'ı tevsi' eylediler müslimin*

*Sene 1324* şemsiye"

Fâilâtün, fâilâtün, fâilâtün, feûlün vezninde yazılan kitabede: "Onun büyüklüğü sayesinde her taraf cennet içi gibi oldu. O hayrın sonuçlanmasının büyüklüğü bize de yetişti. Her yerdeki dini adablar günden güne uzun ömürlü oldu. Bu camii bütünüyle yıkılmaya yüz tutmuş iken, İbrahim ve Reşid Efendiler yeniden temelden yenilediler. Allah, Latifzadelerin oğlunun devletini uzun etsin ve onların ikballerinin ateşi devamlı parlasın, rahmete yakınlaşsınlar. Hem de diğer müminler Allah'ın mağfiretine kavuşsunlar. Çünkü müslümanlar İslam mabedini genişlettiler" anlamı ifade edilmiştir. Minare kitabesinde 1324 tarihi Rumi olarak vermiştir. Buna dayanarak buradaki tarihin de Rumi olduğu düşünülebilir. Bu da M.1908 yılına tekabül etmektedir.

**Minare Kitabesi:**

*"Hulûs ile temessük et ezane*

*Yetişür emri mevla'nın cihane*

*Dikildi arza ziya-yı ber serv-i masnû'*

*Hezar-i müminine oldu lâne*

*Kılub imar İbrahim Efendi*

*Yok iken böyle bir hayrden nişane*

*Seherde şakirâ temcid oku kim*

*Gide asvat-ı tekbir asumâne*

*1324 sene 1326 h.arabi"* (M.1908)

# HARRAN İLÇESİ VAKIF CAMİLERİ VE MESCİTLERİ

## İMAM BAKIR CAMİİ VE TÜRBESİ

Harran'ın 3 km. kuzey doğusundaki İmam Bakır Köyü'ndedir. 12 İmam'dan beşincisi olan Ebu Cafer İmam Muhammed Bakır'ın adını taşıyan eski caminin yanında İmam Bakır'a ait olduğuna inanılan eski bir türbe yer almaktaydı. Bu cami ve türbe 1990'lı yılların sonlarında tamamen yıkılmış ve yerlerine türbeyi de içerisine alan bugünkü betonarme cami yapılmıştır.



Fotoğraf 184 İmam Bakır Camii kuzey batıdan görünüm.

Anne ve baba tarafından Hz.Fatıma'nın (r.a.) torunu olan, ilim, irfan ve takvasıyla herkesin saygısını kazanan, "Bakır" lakabıyla anılan Ebu Cafer İmam Muhammed 57/676 senesinde Medine'de doğmuştur. "Bâkırü'l-ilm" tamlamasının kısaltılmış şekli olarak "ilmi yarıp derinliklerine ulaşan, geniş ilim sahibi" anlamına gelen Bâkır lakabı kendisİne geniş bilgisinden dolayı verilmiştir. H.103/M.721 senesinde Hamime'de vefat edince naşı Medine-i Münevvere'ye getirilerek Baki Mezarlığı'na defnedilmiştir.

Hz. Ömer zamanında Urfa ve Harran'ın fethi savaşına katılan (M. 639) Ebu Cafer İmam Muhammed'in şehit düşen parmağının buraya gömülerek üzerine türbenin (meşhed) yapıldığı ve köye "İmam Bakır" adı verildiği rivayet edilmektedir.

Caminin yanındaki mezarlıkta bulunan bazı şahideler üzerindeki yazı ve süslemeler, Harran'ın doğu surları dışındaki Orta Çağ'a tarihi mezarlıkta bulunan şahidelerle aynı özellikleri taşımaktadır.



Fotoğraf 185. İmam Bakır Camii son cemaat yeri.



Fotoğraf 186. İmam Bakır Türbesi

## ŞEYH YAHYA HAYAT EL-HARRANİ CAMİİ VE TÜRBESİ

Harran şehir surlarının kuzey batı dışarısındaki mezarlık alanındadır. Cami, türbe ve mezarlıktan ibaret bir külliye halindedir. Türbe ve caminin günümüze kadar önemli değişiklikler geçirdiği duvar ve payelerdeki izlerden anlaşılmaktadır.

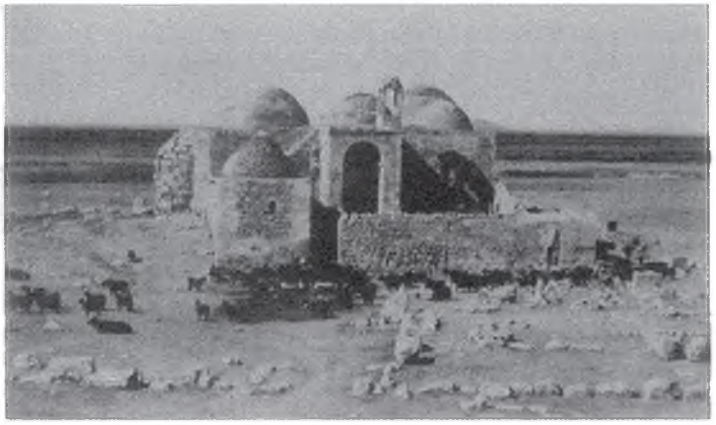

Fotoğraf 187. Şeyh Yahya Hayat el-Harrani Camii ve Türbesi'nin doğu cepheden görünümü. *(K.A.C.Creswell'den)*



Fotoğraf 189. Şeyh Yahya Hayat el-Harrani Camii ve Türbesi'nin güney cepheden görünümü. *(K.A.C.Creswell'den)*



Fotoğraf 188. Şeyh Yahya Hayat el-Harrani Camii ve Türbesi'nin kuzey batı cepheden görünümü. *(K.A.C.Creswell'den)*

Şeyh Yahya Hayat el-Harrani XII. yüzyılda Harran'da yaşamış ve 1185 tarihinde burada vefat etmiş büyük bir mutasavvıftır. 1184 yılında Şeyhin sağlığına yetişen ve O'nu ziyaret eden İbni Cübeyr bizlere şu bilgileri vermektedir: *"Allah bu şehri (Harran) dindar, iyi kişilerin oturduğu, kendini Allah'a adamış seyyahların uğradığı bir yer yapmış. Bu kişilerden Ebü'l Berakat Hayat b. Abdülaziz'i kendi adını taşıyan mescidin kıblesine inşa ettiği zaviyede ziyaret ettik. Bu zaviyenin yanında oğlu Omar'ın zaviyesi de bulunur. Babasının yolunu tutmuştu. Onda zahitlerde gördüğümüz halleri gördüM. Şeyh Ebü'l Berakat'ın yanına vardık. Seksen yaşını aşmıştı. Bizimle el sıkıştı, bize hayırlı dualarda bulunup oğlu Ömer'i görmemizi tavsiye etti. Onun yanına vardık".* [160]İbni Cübeyr'in verdiği bu bilgilerden, şeyhin vefatından önce burada kendisine ait bir mescid ve zaviyenin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Şeyh Yahya Hayat el-Harrani'den şu cümlelerle bahseder: *"Şeyh Yahya (Hayat) ziyaret yeri Harran dibindedir. Kutupluğa ayak basmış ulu sultandır. Harran kalesinin yanında çöl tarafında büyük bir kubbe içinde medfundur. Çöl Arapları bu sultana son derece bağlıdırlar. Hatta Araplar arasında mühim bir mesele için yemin ettirmek icabetse, ta Basra, Lahsa, Umman, Cezayir, Kurna'dan gelip bu sultan üzerine "be ser-i Yahya hayati" deyip duvarına el süsrerse Allah'a yemin etmiş gibi sayarlar. Bu sultana Yahya Hayati demelerinin aslı bir seccade üzerinde tahiyatta ve hayatta oturur gibi oturduğundandır".* [161]

Dört paye ve kemerler üzerine oturmuş tromplu bir kubbenin örttüğü türbede Şeyh Hayat'ın sandukası bulunmaktadır. Türbenin doğu tarafında giriş kısmı olarak kullanılan kubbeli ikinci bir mekan inşa edilmiştir. Rice, sandukanın bulunduğu kubbeli mekanın Eyyübiler devrinde yapıldığını söylemektedir.[162]

160 Ramazan Şeşen., Harran Tarihi, Ankara, 1993, s. 21,22.

161 Ramazan Şeşen., a.g.e., s. 30

162 D.S. Rice., *"Medival Harran"*, Anatolian Studies II, 1951.



Fotoğraf 190. Şeyh Yahya Hayat el-Harrani Camii ve Türbesi'nin doğu cephedeki portali ve üzerindeki minare. *(K.A.C. Creswell'den)*

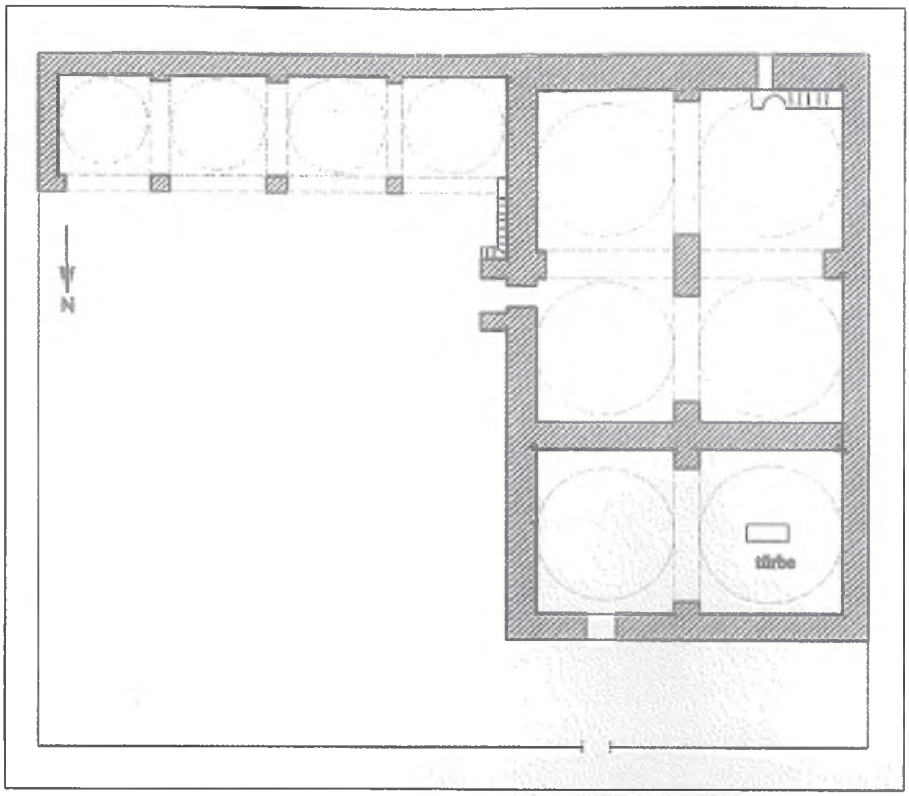


Plan 42. Şeyh Yahya Hayat el-Harrani Camii ve Türbesi planı.

Türbe ve girişinin güney tarafına bitişik olarak ikişerli sıra halinde dört kubbenin örttüğü cami bulunmaktadır. Kubbeler, yanlarda duvar payelerine, ortada bağımsız bir payeye oturur. Orta eksenden batıya kaymış durumdaki mihrabın sonradan yapılmış olması, duvar ve payelerdeki bazı mimari izler bu caminin esasının İbni Cübeyr'in sözünü ettiği mescit ve zaviye olduğunu, sonradan önemli değişiklikler geçirerek bugünkü şekli aldığını göstermektedir.

Camiye giriş doğu cephedeki taç kapıdan olmaktadır. Kapı üzerindeki kitabede; bu meşhed'in (türbe) Hayat İbni Kays'ın (İbni Cübeyr, İbni Abdülaziz diyor) oğlu Omar'ın emri ve kız kardeşinin oğlunun eliyle 592/1195 tarihinde yaptırıldığı yazılıdır. Tabakat el-Kübra'da şeyh'in vefat tarihi olarak 581/1185 verilmiştir. Buradan, türbenin şeyhin vefatından 10 yıl sonra inşa edildiği ortaya çıkmaktadır.



Fotoğraf 191. Şeyh Yahya Hayet el-Harrani Camii ve Türbesi'nin doğu cepheden görünümü.



Fotoğraf 192. Şeyh Yahya Hayet el-Harrani Camii'nin iç grünümü.

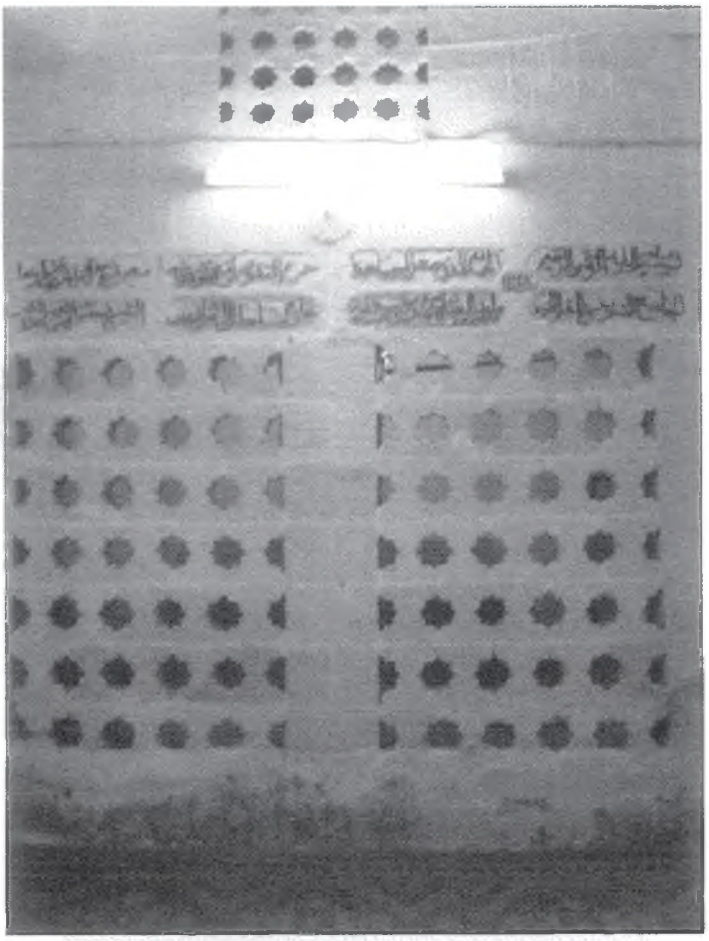

Fotoğraf 193. Şeyh Yahya Hayet el-Harrani Camii ve Türbesi'ni ayıran duvarın cami içerisinden görünümü.

Cami ile türbeyi ayıran duvarın camiye bakan tarafında iki tamir kitabesi bulunmaktadır. Bunlardan solda olanında Şeyh Hayat İbni Kays'ın adı ve ebced hesabı ile 882/1399 tarihi kayıtlıdır. Sağdaki iki satırlık kitabede ise bu cami ve makamın 1168/1755 tarihinde tamir edildiği yazılıdır.

Caminin güney doğusuna bitişik olarak, doğu-batı istikametinde, dört kubbeli, kuzeye açık bir revak eklenmiştir. Cephesindeki kitabeden revakın 1275/1858 tarihinde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Caminin doğuya bakan taç kapısının üzerinde dört sütuna oturan, taş kubbeli mimber minare bulunmaktadır.

Kölemenlerden Şam kafili ve koruyucusu merhum ve maliki Aduddevle emir el-mü'minin el-emir Abdülcevad Mencik, hayat el-harrani hazretlerinin türbesine H.1048/M.1638 tarihinde vakıfta bulunmuştur.[163]

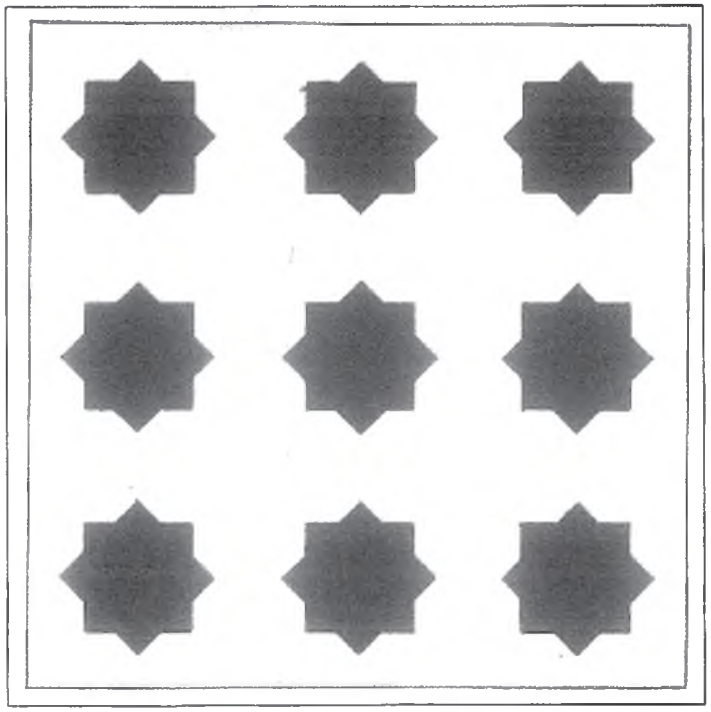

Şekil 66. Şeyh Yahya Hayet el-Harrani Camii ve Türbesi'ni ayıran duvar üzerindeki sekiz kollu yıldızlar.

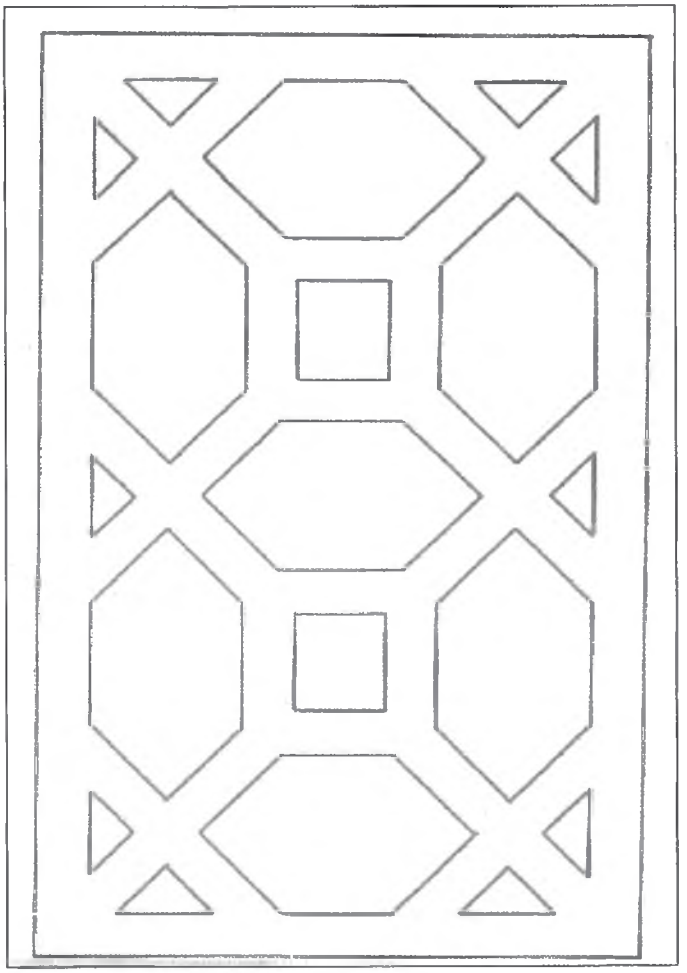

Şekil 67. Şeyh Yahya Hayet el-Harrani Türbesi'nin batı duvarındaki şebekeli taş oyma pencere.

163 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara, 2001, s. 371.

**Camideki Kitabeler:**[164]

**Caminin doğu kapısı kitabesi:**

*"BismillahirrahmanirrahiM. Emere inşaü haza'l-meşhed*

*el-mübarek efakir ila rahmetullahi ta'ala eŞeyh*

*es-Salih ez-Zahid el-abid Ömer ibni eş-Şeyh Ebubekir kadesallahu*

*ta'ala ala yedi'l fakir ibni uhtuhi Ali gafarallahu*

*lehu ve licemi'i'l-müslimin ve kâne'firag min imaretihi*

*fi şehri cemazielahir es-sene isneyn ve tes'ine hamsemie"*

Kitabede; bu mübarek meşhed'in (türbe) inşasına Kays'ın oğlu Şeyh Hayat'ın oğlu abid, zahid, salih, Şeyh Ömer ve kardeşi Şeyh Ebubekir'in oğlu emretti. Kız kardeşinin oğlu Ali'nin eliyle yapıldı. Allah onu ve bütün müslümanları mağfiret etsin. Yapımı 592 (M.1195) senesinin cemazielahir ayındadır denmektedir.

**Türbenin cami harimine bakan duvarındaki kitabe:**

Dörder parça halinde iki satırdan oluşan bu ktabede;

*"Bismillahirrahmanirrahim. El-Hamdü lillahillezi ce'ala*

*ehyae haza'l-cami'eş-şerif ve'l-makam el-münif ala yed*

*el-ad'afü'l-ibad es-seyyid Muhammed Mukim ibni Seyyid*

*el-Harrani.*

*Harreme takva min ümmihi fehüve kad üssista hadimü*

*Sultan el-arifin ma'bedi fi Harran tarihuhu erha.*

*Eş-Şeyh Hayat ibni Kays kadesallahu sırrahu.*

*Sena 1168."* (M.1775) yazıldır.

Kitabede; Bu mübarek cami-i şerif ve makamın ihya kılınması (tamir edilmesi) Seyyid Harrani'nin oğlu ve kulların en zayifi Seyyid Muhammed Mukim eliyle yaptırılmıştır. Harran'da olan ariflerin sultanının mabedinin hadimi ve annesi tarafından tesis kılındı. Tarihi erh'dır. Kays'in oğlu Şeyh Hayat (k.s.) . Sene H.1168 (M.1775) denilmektedir. Kitabedeki "erha" kelimesi ile ebced hesabı olarak tarih düşürülmüş ise bu kelimenin karşılığı H.802 (M.1400) tarihini verir. Şayet "erha" ile tarih düşürülmemiş ise bu sadece H. 1168 (M.1775) tarihindeki tamirin kitabesidir.

**Caminin doğusundaki son cemaat yerinin cephe kitabesi:**

*"Bismillahirrahmanirrahim*

*La ilahe illallah*

*Muhammedün Resulallah*

*Maşaallah 1275"* (M.1858)

164 Mahmut Karakaş, a.g.e., Ankara, 2001, s. 369-371.

# SURUÇ İLÇESİ VAKIF CAMİLERİ VE MESCİTLERİ

## AHMED-İ BİCAN CAMİİ

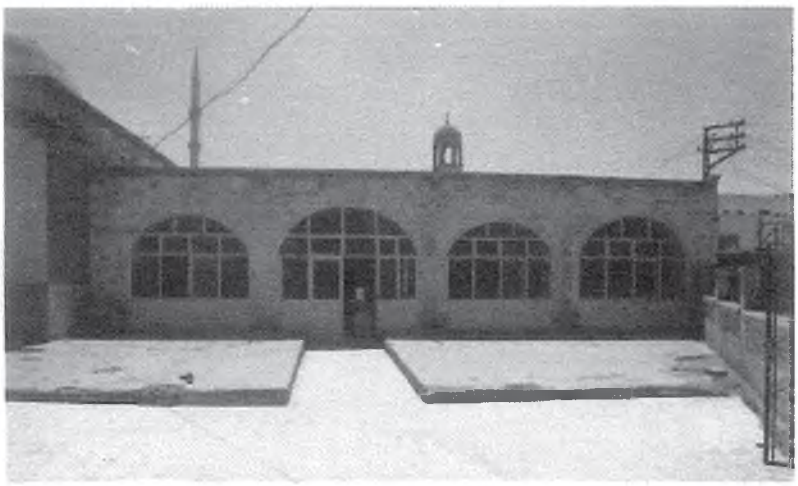

Fotoğraf 194. Ahmed-i Bican Camii son cemaat yeri cephesi.

Suruç ilçe merkezindedir. İnşa kitabesi yoktur. Urfa Cami-i Kebir mahallesi sakinlerinden Kürkçüzade Ahmed Bican Efendi tarafından 5 Ramazan 1304 (28 Mayıs 1887) tarihinde, inşa ettirilmiştir.

Ahmet Bican Efendi; Kürkçüzade Hacı Osman Efendi'nin oğlu olup Fırat'ta boğularak ölen kardeşi Müslüm Lami'nin eşi Birecikli Hacı Baba oğlu H. Mustafa'nın Kızı Hatice Hanım'la evlenmiş, Hatice Hanım'ın vefatından sonra İslam Bey'in Kızı Emine Feride Hanım'la ikinci evliliğini yapmıştır. Ahmed Bîcân Efendi, Suruç'ta kendi adına bu camiyi yaptırdıkan ve vakfiyesini hazırladıktan birkaç gün sonra yani 1304 (1887) senesinin Ramazan ayında hac farizası için Urfa'dan yola çıkmış ve ramazan-ı şerifin 27. günü Hicaz'a ulaşmıştır. Eşlerinden Emine Feride Hanım'ın ifadesine göre aynı senenin "Zilkade-i şerîfin yirmi sekizinci günü Mekke-i Mükerreme'de vefât" etmiştir.[165]

Ahmed Bican Efendi Suruç'taki bu eserinden başka; Kutbeddin Camii'ne babası Osman Ağa ile birlikte 1293/1876 yılında son cemaat yeri yaptırarak 1304/1887 yılında camiye vakıfta bulunmuştur. Camideki kitabelerde baba-oğulun adları geçmektedir. Ayrıca, Sultan II. Abdülhamid döneminde Sacur Suyu üzerine bir köprü, Urfa'da Köprübaşında ve İsotçu Pazarında kendi adıyla anılan iki han, harem kapısı Haciban sokakta, selamlık kapısı Kubbe Mescit sokakta olan büyük bir ev yaptırmıştır. Vefatından sonra bu evinde oğlu Ali Rıza Efendi oturmuştur. Evin Harem bölümü bugün İmam Demirkol mülkiyetinde olup halen durmaktadır. Selamlık bölümü ise Karalök ailesinin mülkiyetine geçmiş ve 12. Eylül Caddesinin açılması sırasında yıkılmıştır.



Fotoğraf 195. Ahmed-i Bican Camii iç görünüm.



Fotoğraf 196. Ahmed-i Bican Camii iç görünüm.

165 Yasin Taş., *"Suruç Kazası Kürkçüzâde Ahmed Bîcân Efendi Câmii ve 1304/1887 Tarihli Vakfiyesi"*, İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu (25-27 Mart 2016), Tebliğler, Cilt II, Ankara, 2016, sayfa 263.



Fotoğraf 197. Ahmed-i Bican Camii minber minaresi.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan ve doğu-batı doğrultusunda enine dikdörtgen planlı Suruç Ahmed-i Bican Camii harimine, son cemaat yerinin güney duvarı doğusundaki kapıdan girilir. Doğu-batı yönünde uzun bir beşik tonozla boydan boya örtülü olan caminin nişlerinden çıkan beşik tonozlar uzun tonozu kesmiştir.

Taş mihrap sade ve süslemesizdir. Duvar içersinden merdivenle çıkılan minber birçok Urfa camiinde olduğu gibi balkon şeklinde duvardan taşkın biçimdedir.

Önde üç bağımsız payeye, yanlarda duvarlara oturan üç gözlü son cemaat yerinin üzeri beton örtülüdür. Son cemaat yerinin batı duvarı buradaki sokağın şekline bağlı kaldığından eğridir.

Altı adet küçük sütuna oturan ve üzeri kubbeli minber minare caminin damında yer almaktadır. Camiyi genişletmek amacıyla doğusuna bitişik olarak yapılan betonarme kubbeli ikinci caminin önüne ayrıca betonarme bir minare daha yaptırılmıştır.

Camide herhangi bir süsleme yoktur. Dışta batı cephede alt seviyede yer alan pencerelerin söveleri dışa taşkın tutulmuş ve lentoları silmelerle hareketlendirilmiştir.[166] Cami 2018 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından esaslı bir onarımdan geçirilmiştir.

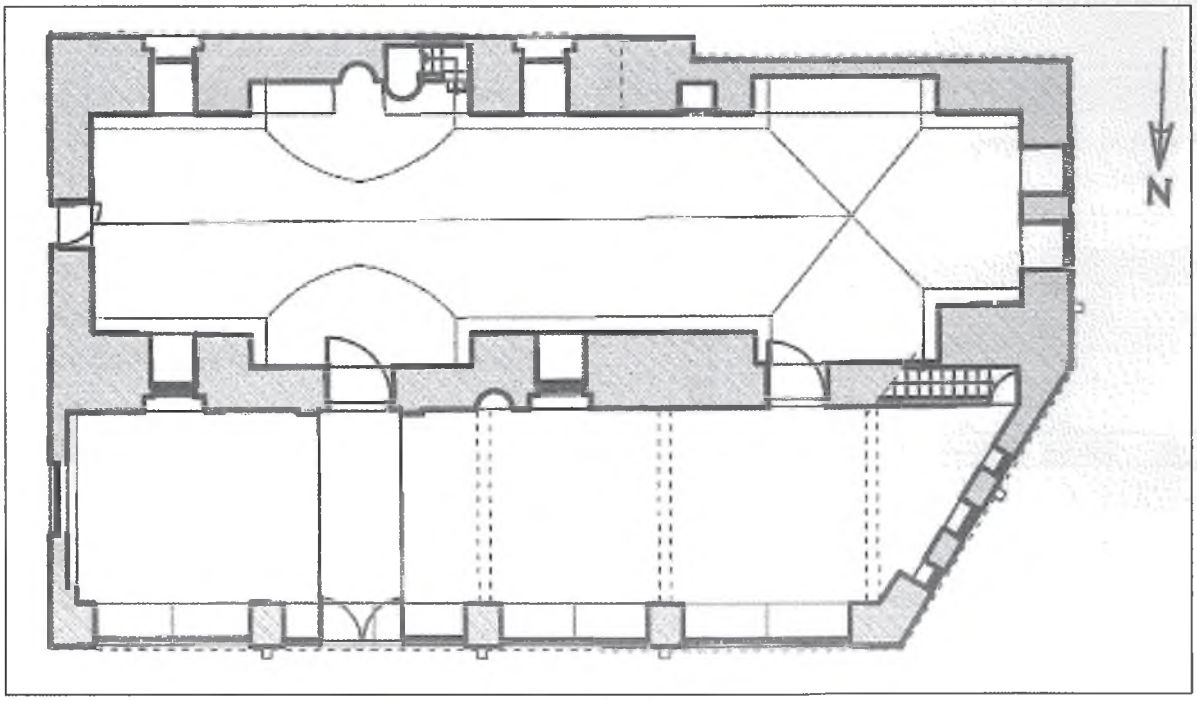


Paln 43. Ahmed-i Bican Camii planı. *(MimCevher İlhan'dan)*

166 Erdal Eser, "*Suruç'taki Eserler-Ahmed-i Bican Camii*", Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Ankara 1999, s.279-282.

# SİVEREK İLÇESİ VAKIF CAMİLERİ VE MESCİTLERİ

## GÜLABİ BEY CAMİİ



Fotoğraf 198. Gülabi Bey Camii iç görünüm



Fotoğraf 199. Gülabi Bey Camii'nde Siverekli hattat Yusuf Sami Efendi'ye ait yazılardan.

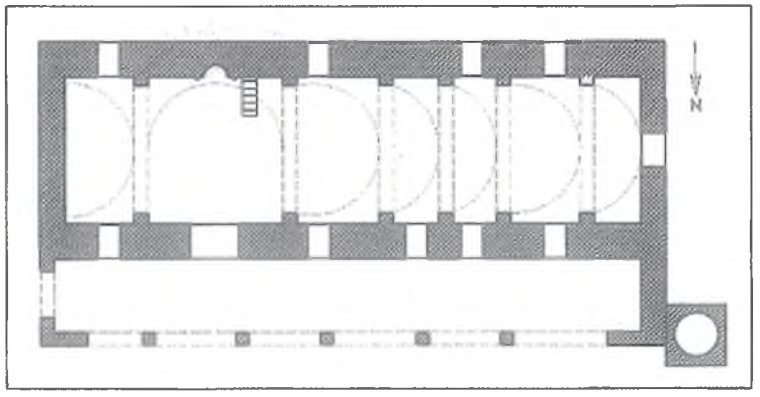

Plan 44. Gülabi Bey Camii planı. *(H. Fehmi Gür'den revize edilmiştir)*

Siverek Müsellimi[167] Gülabibey tarafından yaptırılmıştır. Bu zat, görev yaptığı Halep ve Erzincan'da da aynı adla camiler yaptırmıştır. Viranşehir Varidat Katibi Abdülcelilzade Zühtü Efendi tarafından 1926-1927 yıllarında yazılan ve Siverek'in tarihini konu alan "Keşkül" adlı elyazması eserdeki *"Siverek'in Hasan Çelebi Camii ve Gülabibey Camii ve Kasım Paşa Camii gibi mebani-i hayriyye o zamanlar Siverek müsellimliklerinde bulunan zevatın hayratı olarak yaptırılmıştır"* ifadesinden Gülabibey Camii'nin banisinin Siverek müsellimi olduğu anlaşılmaktadır. [168]

Son cemaat yerinden harime geçilen iki kapıdan sağda olanının üzerindeki H. 1121/M. 1709 tarihli kitabe camideki en eski tarihli kitabe olup eyvanın inşası ile ilgilidir. Caminin inşası bu tarihten daha eskiye ait olmalıdır.

H.1125 (M.1713) tarihli bir tevcih belgesinde caminin "Vakf-ı Camii Gülabi" adında bir vakfının olduğu, vakıfta dört kişinin çalıştığı, vakfın günlük 9, yıllık 3240 akçe giderinin olduğu, H.1266 (M.1850) tarihli bir mazbatada ise gider miktarının değişmediği görülmektedir.[169]

Uzun kenarı doğu-batı yönünde uzayan dikdörtgen planlı Gülabibey Camii 8.20 x 25.71 metre ölçülerindedir. Harim, doğudan başlamak üzere, beşik tonoz ve kubbenin örtüğü birinci bölüm ve batıya doğru taş kemerlere oturan 5 adet beşik tonoz ile örtülü ikinci bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Hanefiler, ikinci bölümün Şafiiler tarafından kullanılmaktadır. Harime giriş, son cemaat yeri revaklarının doğu kesimindeki ikinci kemer karşısına gelen kapıdan ve altıncı kemer karşısına gelen batıdaki kapıdan olmaktadır. Doğudaki kapıdan esas mihrap ve minberin bulunduğu kubbeli bölüme geçilir. Bu bölümün batısındaki ikinci beşik tonozun kıble duvarında ikinci mihrap yer almaktadır. Kubbeli bölümdeki esas mihrap, köşe sütunçeli ve yuvarlak nişlidir. Köşe sütunçelerinin başlıkları, niş kemeri ve mihrabın

167 Müsellim: 1. Teslim eden, veren. 2. Osmanlı devlet teşkîlâtında Sultan II. Mahmud devrine kadar eyâlet vâlileriyle sancak mutasarrıflarının kendi bölgeleri içindeki beldelere tâyin ettikleri kaymakam veya nâhiye müdürü durumundaki yönetici.

168 Ramazan Özgültekin, Ekrem Akman, Hüseyin Demirbağ, Dünden Bugüne Siverek, s. 38, 72.

169 Alpay Bizbirlik, *"XVI. Yüzyılın Sonlarında Siverek Sancağı ve Vakıfları"*, Tarihte Siverek Sempozyumu Bildirileri, Şanlıurfa 2002, s. 99.

çevresi mukarnas süslemelidir. Ancak mihrap son yıllarda yeşil ve kahverengi renklerde yağlıboya ile boyanmıştır. Daha geç tarihlerde yapıldığı tahmin edilen ahşap minberin yanları renkli yağlıboya ile bitkisel süslemelidir. Harimin batı kesimindeki Şafiilere ait bölümde yer alan yuvarlak nişli ikinci mihrabın çevresi basit mukarnas bordürlü olup alınlığı alçı kabartma bitkisel süslemelidir. Ancak bu mihrap da son yıllarda yağlıboya ile boyanmıştır.

Harimin kıble duvarındaki pencereler üzerinde, mihraplar üzerinde ve kubbe kasnağında yeşil, lacivert ve kırmızı zeminler üzerine Siverekli hattat Hacı Yusuf Sami Efendi (Doğumu: 1846) tarafından yazılmış ayetler yer almaktadır.

Harimin kıble ve kuzey duvarlarında dörder, doğu ve batı duvarlarında birer olmak üzere camide toplam 10 pencere bulunmaktadır.

Önde 5 bazalt sütuna, yanlarda -L- şeklinde payelere oturan 6 gözlü son cemaat yerinin üzeri orijinalinde direk örtülü iken, son yıllarda mihraba dikey kirişler üzerine betonla örtülmüştür. Bu örtü kuzey cephede, bazalt taş konsollar üzerine öne taşkın bir vaziyettedir. Son cemaat yerinin doğu tarafı -L- şeklinde payeye oturan açık kemerli, batı tarafı harim duvarıyla bitişir vaziyette düz duvar şeklindedir.

Camide inşaat malzemesi olarak düzgün kesilmiş bazalt taşı kullanılmıştır.

Düzgün kesilmiş kalker taşlarından iki şerefeli olarak inşa edilmiş olan minare, son cemaat yerinin batısına bitişik olup 1955 yılındaki onarım sırasında yaptırılmıştır.

Camide, biri son cemaat yerinin doğu kesimindeki harim kapısı üzerinde, ikisi son cemaat yeri revakları kuzey cephesinde olmak üzer üç adet kitabe bulunmaktadır.

**Camideki Kitabeler:**[170]

**Son Cemaat Yeri Doğu Kesimindeki Harim Kapısı Kitabesi:**

*"Sene binyüz yirmibirde ey can*
*Tamam oldu bi'avnillah bu eyvan*
*Binasına olub her kim mu'avin*
*Müyesser kıl ana kevser şarabın"*

**Son Cemaat Yeri Revakları Kuzey Cephesi Doğudaki Kitabe:**

*Reşk etse bu taka nola ze tak-ı semavat*
*Ol tak-ı mu'alla ise bu mevc-i ta'at*
*Her kim ki bu eyvanda iysar-ı mikatı*
*Mahşerde Hudayi eyleye ecrini mükafat*
.....
*Tarihine birde etmededir sahib-i hayrat*
*Sene 1312* (M.1894-95)"

**Son Cemaat Yeri Revakları Kuzey Cephesi Batıdaki Kitabe:**

*"Eyvanın tamirine söyledi Kul Mustafa*
*Hayrat yapanın kabul et ve cümle ilka*
*Zenbini afv et sevabın eyle makbul ya Huda*
*Ruziçe-i mahşerde şefi' ola Muhammed Mustafa*
*Sene 1183* (M.1769)"

170 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara 2001, s. 380-383

## HACI ÖMER CAMİİ

1847 yılında Hacı Ömer adında bir zat tarafından yaptırılan bu cami 1957 yılında Camileri Onarma Derneği tarafından büyültülüp 1 metre yükseltilerek bu günkü şeklini almıştır.

Kıbleye dikey, kareye yakın dikdörtgen planlı cami mihraba paralel üç sahınlıdır. Sahınlar, ortada ikişer bazalt sütuna oturan, iki sıra halindeki üçer kemerle birbirinden ayrılmıştır. Her sahnın üzeri kuzey güney yönünde yerleştirilmiş ahşap direklerle düz damlı olarak örtülmüştür. Harime giriş, kuzey cephedeki kitabeli ve üzeri sundurmalı ana kapıdan ve batı cephede önünde iki gözlü revak bulunan yan kapıdan olmaktadır.



Fotoğraf 200. Hacı Ömer Camii iç görünüm.

Yuvarlak nişli mihrap sade ve süslemesiz olup sonradan yeşil yağlıboya ile boyanmıştır. Mihrap güney cepheden dışarıya taşkın bir biçimde kendini hissettirmektedir. Ahşap minberin korkulukları ve zemine yakın kısımları şebekeli oyma; iki yanındaki üçgen panolar kesişen kırık çizgilerin ortada 8 kollu yıldız oluşturduğu geometrik oyma süslemelidir. Minber köşkünün iki yanındaki dikine dikdörtgen panolarda kesişen kırık çizgilerin ortada altı kollu yıldızlar oluşturduğu oyma bir geometrik kompozisyon bulunmaktadır. Minber de mihrap gibi son zamanlarda yeşil yağlıboya ile boyanarak orijinalliğini kaybetmiştir.

Caminin son cemaat yeri alışılmışın aksine kuzey cephede olmayıp, caminin güney-batı köşesine 5 sütuna oturan altı kemerli -L- planında inşa edilmiştir. Harimin batı cephesindeki iki gözlü revakın kuzey kısmında merdivenle çıkılan müezzin odası yer almaktadır.

Yapıda inşaat malzemesi olarak düzgün kesilmiş bazalt taş kullanılmıştır.

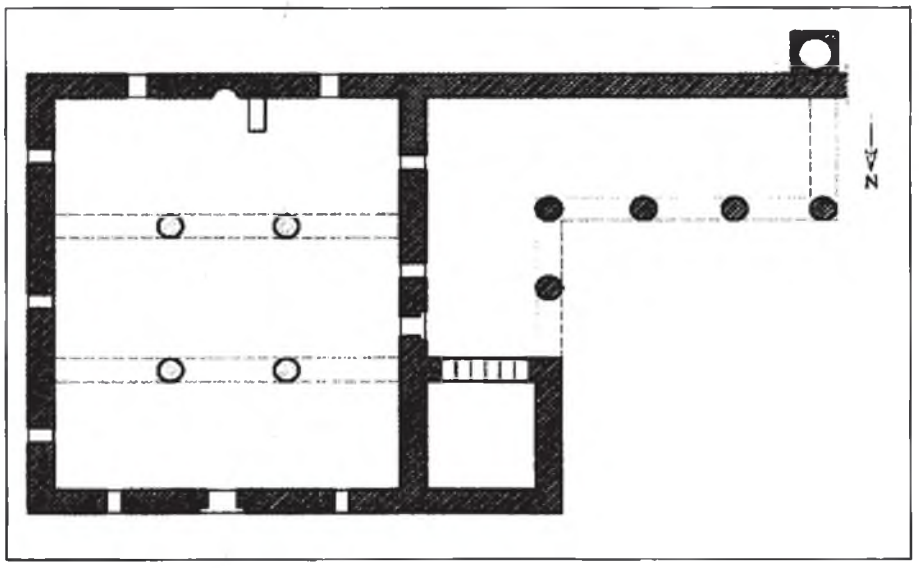


Plan 45. Hacı Ömer Camii planı.

Güney cephedeki avlu kapısının hemen yanından iki şerefeli olarak yükselen minare, Cami İmamı İsmail Hazman'ın girişimiyle 1972 yılında, sekizgen kaide üzerine silindirik gövdeli olarak beyaz kesme taş görünümü verilmiş beyaz beton taşlarla yapılmıştır.

Abdest alma yerleri ve tuvaletler cami avlusunun kuzeybatı köşesinde -L- planlı olarak yer almakta ve -L-' nin her kolu önünde ortada bazalt bir sütuna oturan iki göz kemerli bir revak bulunmaktadır.

Caminin kuzey, güney ve batı cephelerindeki ikişer pencere ile doğu cephedeki üç pencere ve bunların üzerlerinde yer alan küçük havalandırma pencereleri, soğuk demir işçiliğinin ürünü, ayak saplarıyla dairesel biçimde kavranmış sıralar halinde ters-doğru palmetlerden oluşan kafes süslemelidir.

Siverekli araştırmacı-yazar Ramazan Özgültekin Hacı Ömer Camii'nin yapılışı ile ilgili olarak halk arasında şöyle bir hikâyenin anlatıldığını söylemektedir:

*"Çiftçilikle uğraşan Ömer ibni Nebi'nin ekinlerinin o yıl çok iyi gelmesi üzerine eline iyi bir para geçmiştir. Bir gün hanımına "Hanım paraları getir de sayalım" demiş. Hacı Ömer Efendi bir taraftan paraları sayarken, diğer taraftan ağlıyormuş. Hanımı, "Hacı Efendi niye ağlıyorsun, mahsülümüz iyi gelir getirdi. Eğer sattığına üzülüyorsan satmasaydın" demiş. Hacı Ömer hanımına: "Hanım ben buğdayı sattığım için değil, bu parayı veren Allah'ın ahirette benden nereye harcadığıma dair hesap sorduğunda ne cevap vereceğime ağlıyorum" demiş.*

*Aradan günler geçmiş. Hacı Ömer Efendi'nin evi Caminin bugünkü yerinin yakınında imiş. Bir gün evine giderken bazı kişilerin araziyi ölçüp biçtiklerini görmüş ve onlara ne yaptıklarını sormuş. Adamlar:*

*-"Hacı Efendi biz buraya bir cami yapmayı düşünüyoruz" demişler. Bunun üzerine Hacı Ömer*

*-"Buralarda cami yoktur, çok iyi olur. Ancak kim yaptırıyor, kim yardım ediyor" diye sorar. Adamların "Halktan hayırseverlerin yardımı ile yapacağız" demesi üzerine Hacı Ömer:*

*-Bu güne kadar hayırseverlerden topladığınız paraları harcayın, eksileni ben karşılayacağım, ancak inşaatın takibini ben yapamam, siz yaparsınız" demiş ve camiyi o yılki mahsülün gelirinden yaptırmış."*

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan Restorasyon 2016 yılında tamamlanmıştır.

**Camideki Kitabeler:**[171]

**Kuzey Cephedeki Harim Kapısı Kitabesi:**

*Ba'de sela bani ehl-i hayrat-ı ihsan*
*Du cihande lütf-i Hak'la la cürm me'cur ola*
*Bu mescidde eda eyler salat-i hamse*
*Ya ilahi cürm-i isyanı kamu mağfur ola*
*Du'lu da'vet ile Rif'at dedi tarih-i nev*
*Cami-i Hacı Ömer tevhid-i delile nur ola*
*1263"* (M.1847)

Kitabe; Caminin banisi hayır sahibi, her iki cihanda günahsızlıkla mükâfatlansın. Ya rabbi bu camide beş vakit namazı eda edenlerin hepsinin günah ve isyanları bağışansın. İki eklemek ile Rifat yeni bir tarih söyledi. Hacı ***Ömer'in camii*** tevhid deliline nur olsun, H. 1263 (M.1847) anlamındadır. Manzum kitabeyi yazan Siverekli şair Rif'at son mısrada tarih *düşürmüştür. Son mısra harfleri toplandığında 1261 çıkar. Bu rakama "dulu" (ikili) kelimesindeki 2 rakamı eklenince H.1263/M.1847 tarihi çıkmaktadır.*

171 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara 2001, s. 384,385

## HALİLİYE CAMİİ

Son cemaat yerinden harime geçen iki kapıdan batıda olanının üzerinde yer alan ve caminin tamamlandığını belirten iki satırlık kitabede ebced hesabı ile düşürülen H.1281 / M. 1864 tarihi ve son cemaat yeri mihrabı üzerindeki aynalı tarzdaki "Muhammed" yazısının altında ve bunun aşağısındaki gülçe kabartması üzerindeki H. 1281 tarihi caminin inşa tarihini vermektedir. Halk arasında caminin Çerkozadelerden Hacı Halil Ağa tarafından yaptırıldığı söylenilmektedir.

Cami, ilk yapıldığı yıllarda "Yeni Cami" olarak isimlendirilmiş, daha sonra banisi Hacı Halil Ağa'nın adına izafeten Haliliye Camii olarak adlandırılmıştır. Cami direkler üzerine düz toprak damlı ve üç gözlü son cemaat yerine sahipken 1956-57 yıllarında "Camiler İmar Cemiyeti" tarafından yapılan onarım sırasında genişletilmiş, direk örtülü düz dam kaldırılarak beton dam yapılmış ve üç gözlü son cemaat yeri beş gözlü şekle getirilmiştir.[172]

Uzun kenarı mihrap duvarı boyunca uzanan enine dikdörtgen planlı Haliliye Camii bu günkü şekliyle mihraba paralel iki sahınlıdır. Sahınlar mihrap duvarı boyunca sıralanmış 4 bazalt sütun üzerine oturan 5 kemerle birbirinden ayrılmıştır. Bazalt sütun başlıkları köşelerinde stilize koç boynuzunu andırır kıvrımlar, bunların altlarındaki pahlarda istiridye motifleri ve geniş yüzlerde çiçek ve palmet motifleri kabartma olarak işlenmiştir. Ortadaki kemerin açıklığı yanlardaki iki kemere göre daha geniştir. Sahınların ve son cemaat yerinin üzeri kuzey-güney yönünde diklemesine atılmış ağaç direkler üzerine düz damlı iken son yıllarda düz beton damla örtülmüştür. Harimin girişteki kuzey duvarı ortalarına doğu batı yönünde boydan boya uzayan betonarme bir müezzin mahfili yapılmıştır.



Fotoğraf 201. Haliliye Camii iç görünüm.

172 Ramazan Özgültekin, Ekrem Akman, Hüseyin Demirbağ., Dünden Bugüne Siverek, s. 73.



Fotograf 202. Haliliye Camii harim kapılarından.

Yuvarlak nişli mihrap kıble duvarından dışarıya çıkıntı halindedir. Ağaç minberin korkulukları şebekeli oyma, yanlarındaki panolar bitkisel süslemelidir.

Beş gözlü son cemaat yerinin kemerleri önde 4 sütuna, yanlarda payelere oturmaktadır. Son cemaat yeri cephesinin üst kısmı bazalt konsol dizisi üzerine oturan saçakla dekore edilmiştir.

Düzgün kesilmiş kalker taşından inşa edilmiş olan tek şerefeli ve silindirik gövdeli minare son cemaat yerinin batısına bitişiktir. Minare kaidesinin cami avlusuna bakan doğu cephesindeki iki satırlık kitabede tarih olmayıp, Arap harfleriyle Türkçe bir beyit yazılıdır.

Camide inşaat malzemesi olarak bazalt taşı kullanılmıştır. Caminin harim cephesi ve son cemaat yeri cephesi duvarları düzgün kesilmiş bazalt ve beyaz kalker taşlarının almaşık dizilmesi ile Diyarbakır yapılarını hatırlatmaktadır.

Cami avlusunda bazalt taşlardan yapılmış yuvarlak havuz formunda şadırvan yer almaktadır. Şadırvanın çevresi soğuk demir işçiliğinin ürünü kafes süslemeli korkulukla çevrilidir. Caminin Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yaptırılan restorasyonu 2013 yılında tamamlanmıştır.

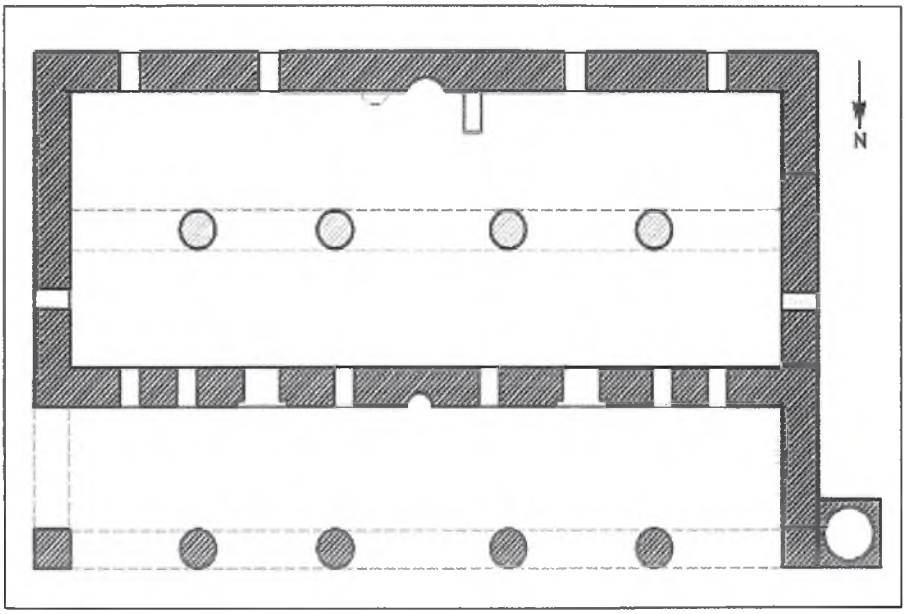


Plan 46. Haliliye Camii plan

**Camideki Kitabeler:**[173]

**Son Cemaat Yeri batı Harim Kapısı Kitabesi:**

*"Çünkü oldu bu Haliliye tamam*

*Lafz-i fariğ oldu tarih ey hümam"*

Kitabede geçen "Fariğ" kelimesi harflerinin toplamı ebced hesabı ile H.1281 (M.1864) tarihini vermektedir.

**Minare Kaidesi Kitabesi:**

*"Hak tecelli eyleyince her işi asan eder*

*Halk eder esbabını bir lahzada ihsan eder"*

173 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara 2001, s. 386,387 ;

## HAMİDİYE CAMİİ

Son cemaat yeri cephesinde, bazalt taşlar arasına yerleştirilmiş beyaz kalker taşı üzerine yazılı "1894 M" yazısı caminin miladi inşa tarihini vermektedir.

Hamideye Camii'nin Sultan II.Abdülhamid Han döneminde Osmanlı ordusu içersinde kurulan "Hamidiye Alayları" paşalarından Viranşehir Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın vekillerinden Molla Halil tarafından 1894 yılında yaptırılmış, ancak Abdülhamid Han adına izafeten "Hamidiye Camii" olarak adlandırılmıştır.

Direkler üzerine düz toprak damla örtülü olarak inşa edilen cami, H.1336 (M.1916) yılında Hacı Bekir Karahan'ın masrafları üstlenmesi, Vaiz Hacı Hüseyin Efendi'nin gayretleri ile Ahmet Kuran Usta tarafından 6 çapraz tonozla örtülü bu günkü şekline getirilmiştir. Uzun kenarı mihrap duvarı boyunca uzanan enine dikdörtgen planlı, mihraba paralel iki sahınlıdır. Sahınlar mihrap duvarı boyunca ortada sıralanmış 2 bazalt sütun üzerine oturan 3 kemerle birbirinden ayrılmıştır. Her sahın üçer çapraz tonozla örtülüdür. Harime giriş, son cemaat yeri orta gözündeki kapıdan olmaktadır. Güney duvarda 3, doğu, batı ve kuzey duvarlarda ikişer olmak üzere camide toplam 9 pencere bulunmaktadır. Pencereler, diğer Siverek camilerinde olduğu gibi soğuk demir işçiliğinin ürünü işlemeli demir kafeslidir.

Kıble duvarından dışarıya taşkın durumdaki yuvarlak nişli mihrap sade ve süslemesiz olup son yıllarda yağlıboya ile boyanmıştır. Ağaç minber orijinal olup üzerinde basit geometrik ve bitkisel süslemeler yer almaktadır.

Son cemaat yeri önde iki sütuna oturan kemerli üç gözlüdür. Son cemaat yerinin üzeri kuzey-güney yönünde ağaç görünümü veren beton kirişler üzerine düz beton örtülüdür. Son cemaat yerinin ön cephesi dam kenarı boyunca sıralanmış bazalt konsollar üzerine oturan saçaklıdır.

Tek şerefeli, sivri külahlı, silindirik gövdeli minare düzgün kesilmiş kalker taşlarından inşa edilmiştir.

Camide inşaat malzemesi olarak düzgün kesilmiş bazalt taşı kullanılmıştır. Caminin batı duvarı kenarından bazalt merdivenle dama çıkılmaktadır. Cami avlusunun kuzey kenarı boyunca düz damlı olarak bazalt taşlardan yapılmış imam ve müezzin odaları sıralanmaktadır.

Cami duvarının batısında (avluda) Tillo evliyalarından Fakirullah hazretlerinin torunlarından Şeyh Lütfü Efendi'nin 1956 tarihli türbesi bulunmaktadır. Bu türbeden dolayı halk arasında camiye "Şeyh Lütfü Efendi Camisi" de denilmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından camide yapılan restorasyon 2008 yılında tamamlanmıştır.

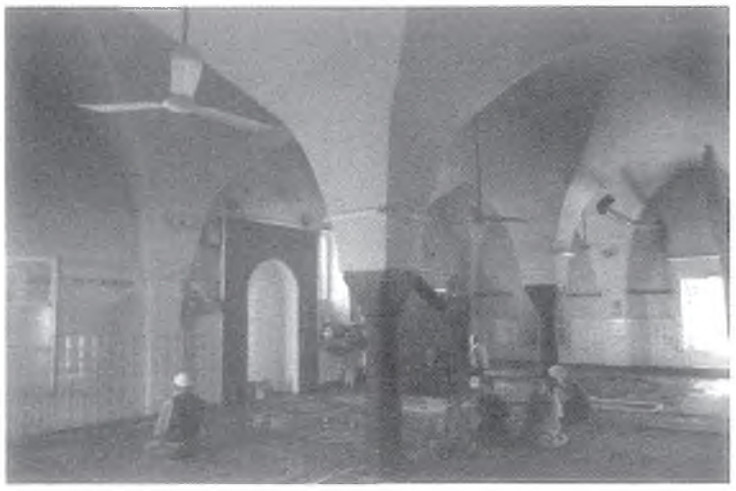

Fotoğraf 203. Hamidiye Camii iç görünüm

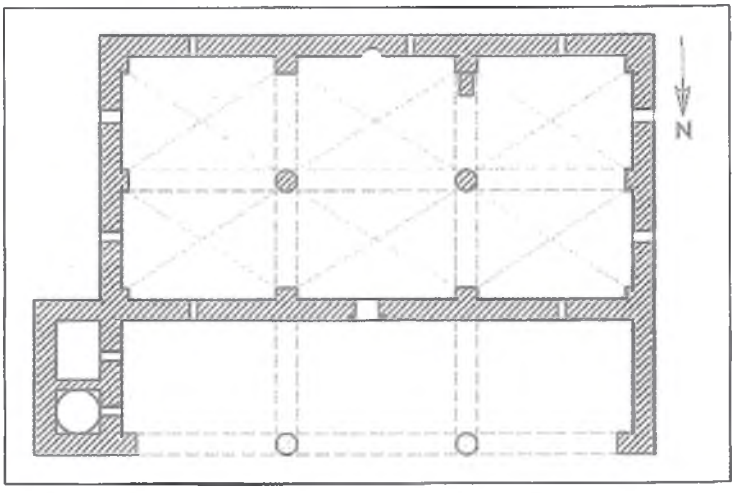


Plan 47. Hamidiye Camii planı.

## HASAN ÇELEBİ CAMİİ

Son cemaat yerinden harime geçiş veren iki kapı üzerindeki kitabelere göre cami H.1259/M.1843 tarihinde tamamlanmıştır. Cami avlusunun kuzeyinde yer alan üç gözlü revaklı abdest alma yeri H.1310/1892 - H.1312/M.1894 tarihlerinde yaptırılmıştır.

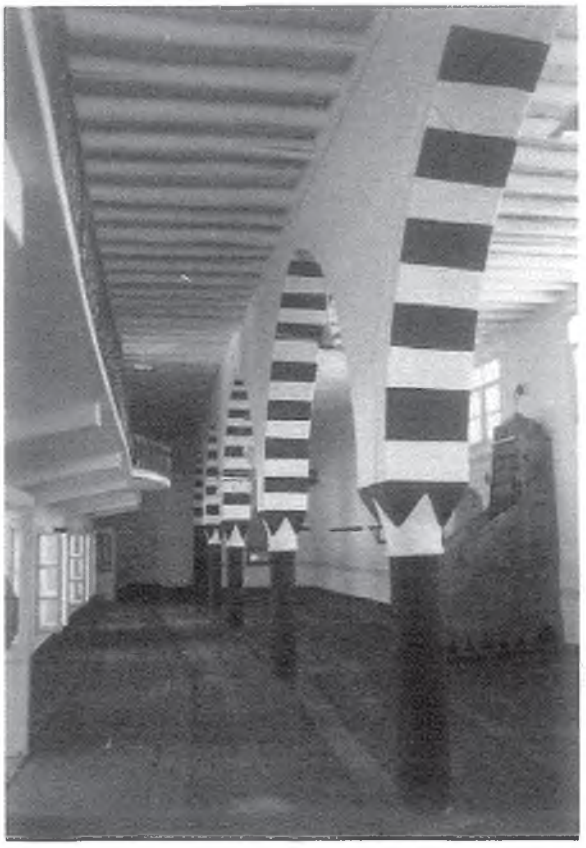

Fotoğraf 204. Hasan Çelebi Camii iç görünüm.

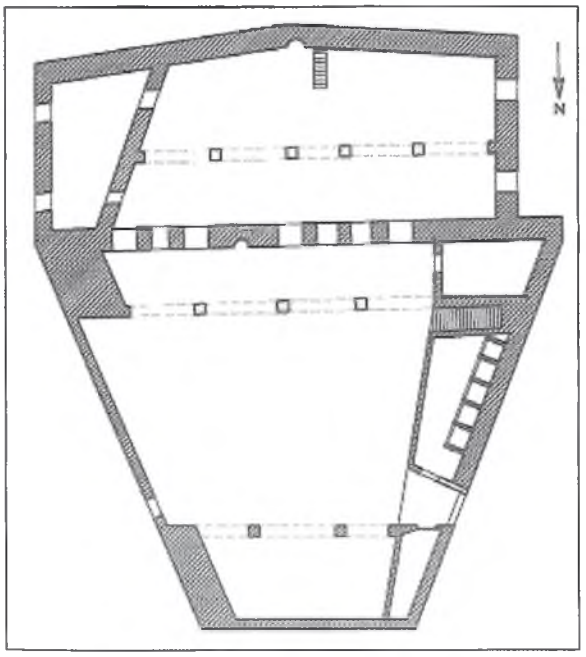


Plan 48. Hasan Çelebi Camii planı. *(H. Fehmi Gür'den revize edilmiştir)*

"Keşkül" adlı elyazması eserde geçen *"Siverek'in Hasan Çelebi Camii ve Gülabibey Camii ve Kasım Paşa Camii gibi mebani-i hayriyye o zamanlar Siverek müsellimliklerinde bulunan zevatın hayratı olarak yaptırılmıştır"* ifadesi caminin banisinin Siverek müsellimi olduğu anlaşılmaktadır.[174]

Cami avlusunun kuzeyindeki üç gözlü revaklı abdest alma yeri Terzizade Mustafa, Abdülhadizade Mahmut ve Rahime Hatun tarafından yaptırılmıştır.

Hasan Çelebi Camii, uzun kenarı mihrap duvarı boyunca uzanan enine dikdörtgen planlı, mihraba paralel iki sahınlıdır. Harimin doğu duvarı eğri olup bunun gerisinde cami içersinden girişi olan düz damlı bir hücre yer almaktadır. Güney duvar da tam düz olmayıp mihrabın bulunduğu yerden dışarıya doğru hafif bir kırılma yapmaktadır. Sahınlar mihrap duvarı boyunca ortada sıralanmış 4 adet bazalt sütun üzerine oturan 5 kemerle birbirinden ayrılmıştır. Sütunlar siyah, kemer içleri almaşık olarak siyah-beyaz taş görünümü veren yağlıboya ile boyanmıştır. Her sahın kuzey-güney yönünde diklemesine atılmış ağaç direkler üzerine düz dam ile örtülüdür. Harimin giriş duvarı üzerinde beton kirişlere oturan ve duvar boyunca uzanan balkon şeklindeki müezzin mahfili yer almaktadır. Harime giriş, son cemaat yeri revaklarının doğu ve batı gözleri karşısına gelen kitabeli kapılardan olmaktadır.

Kıble duvarından dışarıya taşkın durumdaki yuvarlak nişli mihrap sade ve süslemesiz olup son yıllarda fayansla kaplanmıştır. Önemli bir özelliği bulunmayan ağaç minber orijinal olmayıp son zamanlarda yapılmıştır.

Son cemaat yeri önde üç sütuna oturan dört gözlü kemerlidir. Son cemaat yerinin üzeri kuzey-güney yönünde ağaç görünümü veren beton kirişler üzerine düz beton örtülüdür. Son cemaat yerinin batısında düz damlı bir hücre yer almaktadır. Son cemaat yerinin ön cephesi diğer Siverek camilerinde olduğu gibi dam kenarı boyunca sıralanmış bazalt konsollar üzerine oturan saçaklıdır. Harimin son cemaat yerine bakan duvarında, ortada bir mihrap, yanlarında üçer pencere ve pencerelerin yanlarında ise harime açılan birer kapı yer almaktadır.

174 Ramazan Özgültekin, Ekrem Akman, Hüseyin Demirbağ, Dünden Bugüne Siverek, s. 149

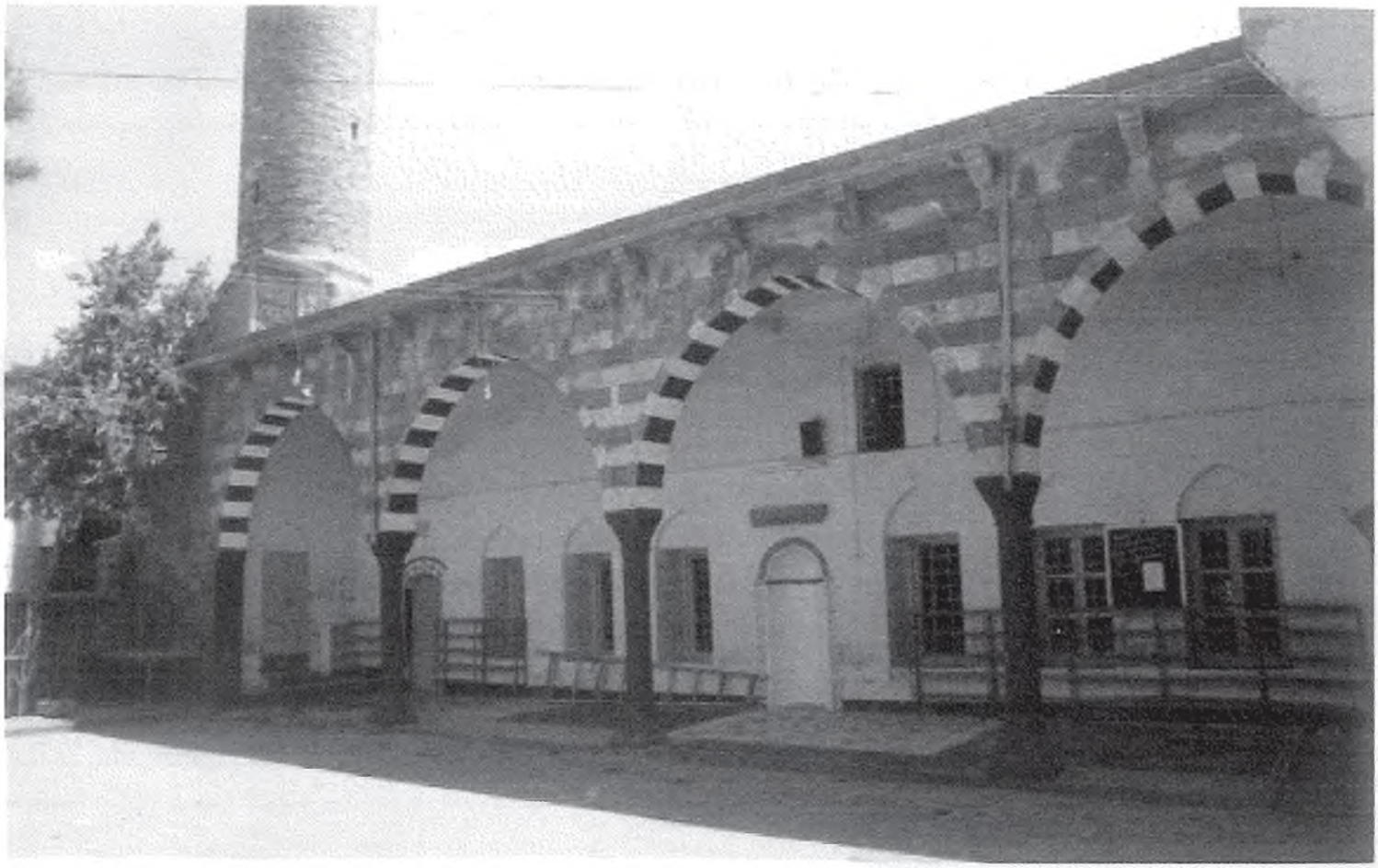

Fotoğraf 205. Hasan Çelebi camii son cemaat yeri ve minaresi.

Camide inşaat malzemesi olarak düzgün kesilmiş bazalt taşı kullanılmıştır. Son Cemaat yeri cephesindeki kemerlerin içlerinde ve ön yüzlerinde düzgün kesilmiş bazalt ve kalker taşı almaşık olarak kullanılmıştır.

Son cemaat yerinin doğusuna bitişik bulunan ve kapısı son cemaat yerinden olan tek şerefeli, sivri külahlı, silindirik gövdeli minarenin gövdesi tuğlalardan, şerefeden külaha kadar olan kısım düzgün kesilmiş kalker taşlarından inşa edilmiştir.

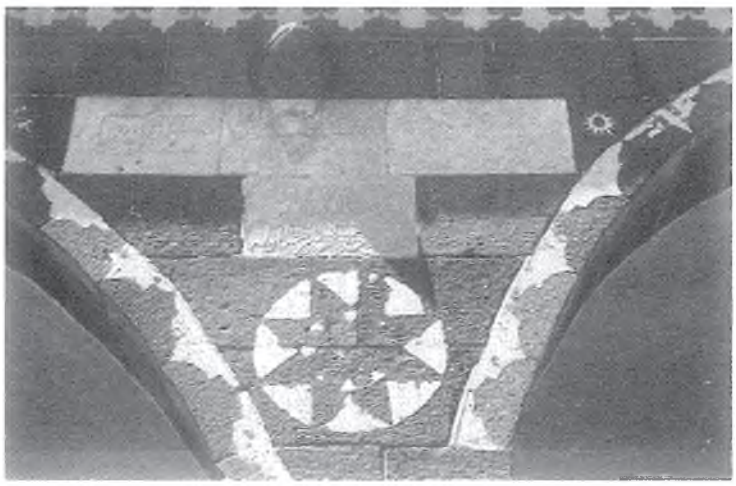

Fotoğraf 206. Hasan Çelebi Camii abdest alma revakı kemerlerindeki kitabe.

Cami avlusunun kuzey kenarında önde iki sütuna oturan, üç gözlü kemerli abdest alma revakı bulunmaktadır. Kemerlerin sütunlar üzerine oturan geniş alanlarında revakın inşası ile ilgili biri H.1310/M.1892, diğeri H.1312/M. 1894 tarihli iki kitabe bulunmaktadır. Kitabelerin altında, sütun başlıklarının hemen üzerinde görülen yuvarlak beyaz zemin üzerindeki siyah renkli sekiz kollu yıldı rozetler, kemerlerdeki zikzak ve kemerlerin üzerine gelen bordürdeki baklava dilimi siyah taş-beyaz alçı süslemeler Diyarbakır yapılarının Siverek'e yansımış süsleme özellikleridir.

**Camideki Kitabeler**[175]**:**

**Son Cemaat Yeri Doğusundaki Harim Kapısı Kitabesi:**

*"Binikiyüz elli dokuzda oldu tamam*

*Sahib el-hayratın ver ahiretde ya Rab ihyasını*

*Sene 1259* (M.1843)

*Maşaallah""*

**Son Cemaat Yeri Batısındaki Harim Kapısı Kitabesi :**

*"Cümle Hayrat-i ehlişan ede Hak yevm el-kıyam*

*Sene 1259* (M.1843)

*Bin ikiyüz elli dokuzda oldu cami hitam"*

**Abdest Alma Revakı Cephesi Doğusundaki Kitabe:**

*"Beş vakidde iş bu mescid dopdolu insan ola*

*Haklarında rahmet-i Hak daima ihsan ola*

*Minnet-i cema'atden fehm eder ki bu nolsun*

*Ol Rahime Hatununçeşm-i iki eyvan ola sene 1312* (M.1894)

*Digeri Rahime Hatundur u hayratta .....*

*Cennet içre hizmetinde huriler handan ola"*

**Abdest Alma Revakı Cephesi Batısındaki Kitabe:**

*"Ma-i cariyesidir Terzizade Mustafa*

*Ol dahi ahir nefesde sahib-i iman ola*

Abdülhadizade Mahmud'un da hasbi hizmeti

*Ola makbulu Huda'nın lütfüne şayan ola sene 1310* (M.1892)

*Durmaya Bican-ı ezman dergah-ı Hak'dan kıl niyaz*

*Ruz-i mahşer bunlara şafi' iki sultan ola"*

Abdest alma yeri revakı cephesindeki bu kitabe Siverekli halk şairi Bican (Ahmet) tarafından yazılmıştır.

175 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara 2001, s. 388, 391

## HÜSEYİN ÇERİBAŞI CAMİİ (SULU CAMİ)

Viranşehir Varidat Katibi Abdülcelilzade Zühtü Efendi tarafından 1926-1927 yıllarında yazılan ve Siverek'in tarihini konu alan "Keşkül" adlı el yazması eserde; kalenin kuzeydoğusunda "Sulu Cami" namıyla yad olunan caminin Nizip Savaşı sırasında Siverek Ordugahı kumandanı "Çeribaşı Hüseyin" tarafından yapıldığı ve bu nedenle "Çeribaşı Hüseyin Camisi" adıyla anıldığı belirtilmektedir. Nizip Savaşı'nın H.1255/M.1839'da cereyan ettiği dikkate alındığında caminin de bu tarihlerde yapıldığı anlaşılmaktadır.[176]



Fotoğraf 207. Yüz yıl önce Siverek kent dokusu ile birlikte önde Sulu Cami, geride Ulu Cami. *(Ramazan Özgültekin arşivi.)*



Fotoğraf 208. Siverek kent dokusu ile birlikte önde Sulu Cami, geride Ulu Cami. *(Ramazan Özgültekin arşivi.)*



Fotoğraf 209. Yüz yıl önce Siverek kent dokusu ile birlikte önde Sulu Cami, geride Ulu Cami. *(Ramazan Özgültekin arşivi.)*

Son cemaat yerinden camiye geçilen üç kapı üzerindeki ve girişteki sahnın kemerlerinin müezzin mahfiline yakın kısmındaki Siverekli Şair ve Hattat Sami Efendi tarafından yazılmış kitabelerde, yıkılmaya yüz tutmuş ve küçük caminin H.1307, 1308/M.1890, 1891 tarihlerinde Osman Ağa tarafından temelden yenilendiği, son cemaat yeri cephesindeki kitabede eyvanın (son cemaat yeri) H.1308 (M.1891) tarihinde Ömerzade Süleyman tarafından yaptırıldığı yazılıdır.

Düzgün kesilmiş bazalt taşlardan inşa edilmiş olan Sulu Cami, uzun kenarı kıble duvarı boyunca uzanan, 13 x 20 M. Ölçülerinde enine dikdörtgen planlı olup mihraba paralel üç sahınlıdır. Dikdörtgenin doğu kenarı düz olmayıp kırıktır. Sahınlar, ortada dörder bazalt sütuna oturan, iki sıra halindeki beşer kemerle birbirinden ayrılmıştır. Her sahnın üzeri kuzey güney yönünde yerleştirilmiş ahşap direklerle düz damlı olarak örtülmüştür. Harime giriş, kuzey cephedeki son cemaat yerinden, siyah-beyaz taşlardan almaşık kemerli üç kapı ile olmaktadır. Ağaç işçiliğinin XIX. yüzyıl sonlarına ait güzel örneklerinden kanatları bulunan bu kapılara kabartma olarak zengin bitkisel ve geometrik motifler, değişik istiflerde hat süslemeleri işlenmiştir. Harimin kuzey duvarı boyunca uzayan betonarme müezzin mahfili, bulunduğu sahnı ayıran sütunlar üzerine oturmaktadır.

Yuvarlak nişli mihrap sade ve süslemesizdir. Mihrap güney cepheden dışarıya taşkın bir biçimde kendini hissettirmektedir. Ahşap minberin korkulukları ve zemine yakın kısımları şebekeli oyma, iki yanındaki üçgen panolar bitkisel süslemelidir. Minber köşkünün iki yanındaki dikine dikdörtgen panolarda kesişen kırık çizgilerin ortada altı kollu yıldızlar oluşturduğu geometrik bir kompozisyon ve birer kolu uzatılmış karelerin oluşturduğu çark-ı felek motifleri bulunmaktadır.

Kuzey cephedeki son cemaat yeri, önde dört sütuna oturan kemerlerin oluşturduğu beş gözlüdür. Son cemaat yeri kemerleri siyah bazalt ve beyaz kalker taşlarının almaşık sıralanması ile örülmüştür.

Son cemaat yerinin doğusuna bitişik silindirik gövdeli, tek şerefeli, konik taş külahlı fazla yüksek olmayan minare düzgün kesilmiş kalker taşlarından inşa edilmiştir.

176 Ramazan Özgültekin, Ekrem Akman, Hüseyin Demirbağ, Dünden Bugüne Siverek, Konya (1997), s. 38, 72.

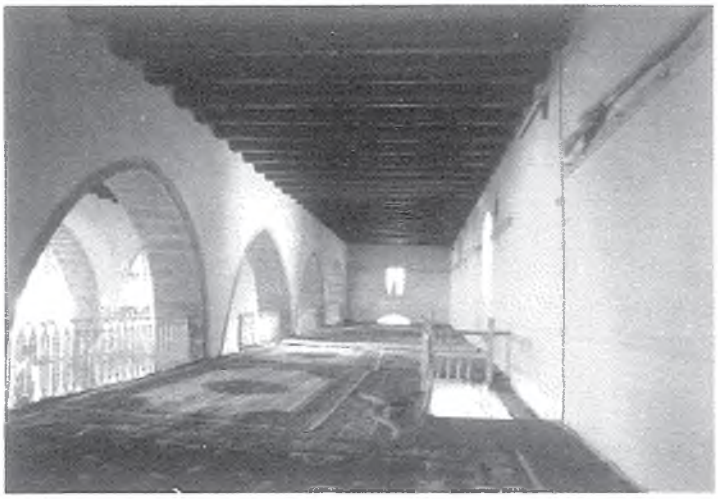

Fotoğraf 210. Son cemaat yeri ikinci kat.

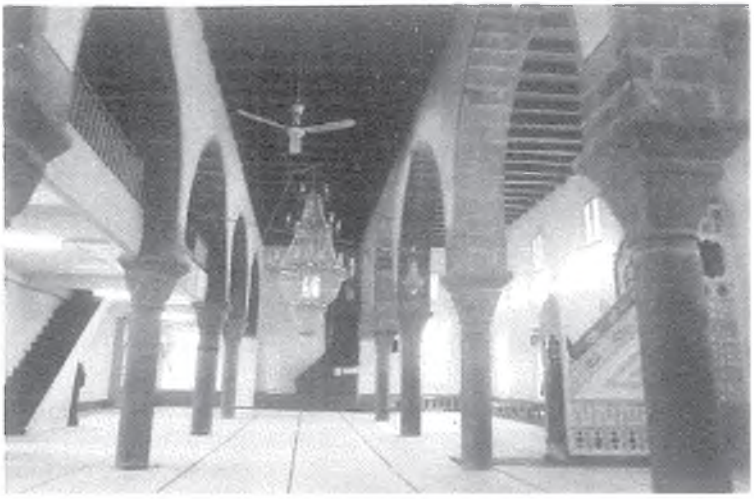

Fotoğraf 211. Sulu Cami iç görünüm.



Fotoğraf 212. Sulu Cami son cemaat yeri.

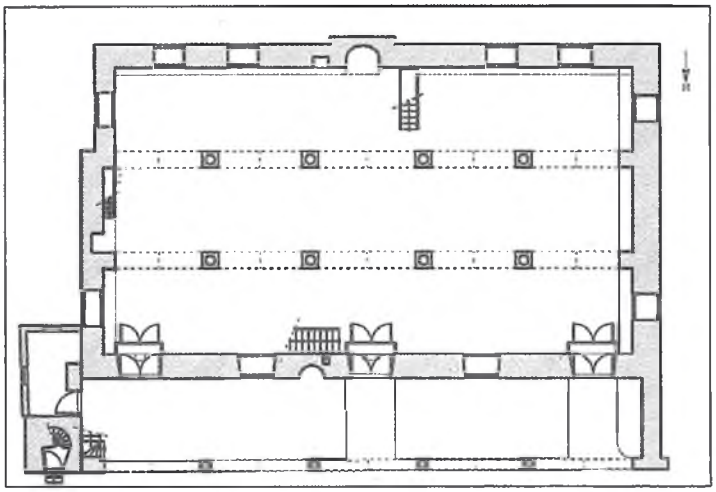

Plan 49. Hüseyin Çeribaşı (Sulu Cami) planı.
(Mim. Cevher İlhan'dan)

Cami avlusunan batı kısmında, yer altındaki bir su kaynağı camiye "Sulu Cami" adının verilmesine neden olmuştur. Cami avlusunda ayrıca, bazalt bir sütun üzerindeki yine bazalt dikdörtgen bir tablaya monte edilmiş güneş saati bulunmaktadır. Caminin Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan restorasyonu 2006 yılında tamamlanmıştır.

**Camideki Kitabeler:**[177]

**Son Cemaat Yeri Revakları Cephesindeki Kitabe:**

*"Huda'ya ehl-i kiram Ömerzade Süleymanı*
*Cihan fahri Muhammed hakkı içün.....*şad eyle
*Bu eyvane dedim ben de tarih-i tam Sami mısra'ı*
*(Fani ve hem beka ile eyvan-i nev ra'na eyle)*
*sene 1308* (M.1891)*"*

Kitabenin son mısraı bozuk olduğundan tahmini okuma parentez içinde yazılmıştır.

**Son Cemaat Yeri Doğusundaki Harim Kapısı Kitabesi:**

*"Huda ashab-ı hayrı her du alem ber murad eylesün*
*Dahi hifz u himaye eylesün kabrin zulmetden*
*Sular kim sarf etdiler sa'i tamir u tevsi'*
*Kamusu hissedar olsun o gün dar-ı selametden*
*Nazm eyleyüb Sami dedi bu tarih-i tamı*
*Mesacid beyt-i Yezdan'dır sakın dünya kelamından"*

Kitabenin son mısraındaki harfler ebced hesabı ile toplandığı zaman hicri 1307 (M.1890) tarihi çıkmaktadır.

177 Mahmut Karakaş., Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara 2001, s. 393-398.

**Son Cemaat Yeri Ortasındaki Harim Kapısı Kitabesi :**

*"Ehl-i hayrin dembedem isyanını afv eyleyüb*

*Rahmetin deryasına gark eylesün ol bi niyaz*

*Sarf edenler vas'ini bu cami'in ihyasına*

*Olalar müzeyyen..... du alemde ede serfiraz*

*Ben de mühmel harf ile dedim Sami bir tarih*

*Kıl cami'i etmeye* ..... rükn-i İslamdır namaz"

Kitabenin son mısraında okunamayan bir bölüm olduğundan şairin düşürdüğü tarih çıkartılamamıştır.

**Son Cemaat Yeri Batısındaki Harim Kapısı Kitabesi:**

*"Cenab-ı Hazret-i Bari kamusın.....*

*Muazzez kılsun muhterem hemen esub ğusseden hali*

*Bu cami hem küçük hem de haraba müşrif olmuşdu*

*Esasından yıkub tevsi'ine sarf etdiler mali*

*Dedi Sami bünyadına heman mu'cemle bir tarih*

*Feyz-i Rabbani eyledi bu sene mescid-i ali"*

Şair Sami Efendi kitabenin son mısraında ebced hesabı ile hicri 1307 (M.1890) tarihini düşürmüştür.

**Girişteki Sahın Kemerlerinin Müezzen Mahfiline Yakın Kısmındaki Kitabe:**

*"Tarih-i tam*

*Sahib el-hayr Osman Ağa şad olub*

*Her du alem ola mihnetden ba'id*

*İki surre yani on göz katre*

*Yabdırub asarını kıldı mezid*

*Sami'ya bünyadına dedi tarih-i tam*

*Sa'yini meşkur ede Rabb-i şehid*

*Sene 1307* (M.1890)"

Şair Sami Efendi kitabenin son mısraında tam tarih düşürmüş olup, bu mısradaki harflerin toplamı caminin yeniden yapılış tarihi olan hicri 1307 (M.1890) tarihini vermektedir.

## KARAKEÇİ CAMİİ.

Düzgün kesilmiş bazalt taşlarından inşa edilmiş olan cami, uzun kenarı mihrap duvarı boyunca uzanan enine dikdörtgen planlı, mihraba paralel iki sahınlıdır. Sahınlar mihrap duvarı boyunca ortada sıralanmış 2 bazalt sütun üzerine oturan 3 kemerle birbirinden ayrılmıştır. Her sahın kuzey-güney yönünde dikine sıralanmış ağaç direkler üzerine düz damla örtülüdür. Harime giriş, son cemaat yeri doğu gözündeki kapıdan olmaktadır. Bu kapı üzerindeki "Maşaallah" yazısının altında yer alan H.1317" (1899) caminin inşa tarihini göstermektedir. Tüm duvarlarda ikişer olmak üzere camide toplam sekiz pencere bulunmaktadır. Pencereler, diğer Siverek camilerinde olduğu gibi soğuk demir işçiliğinin ürünü işlemeli demir kafeslidir.



Fotoğraf 213. Karakeçi Camii iç görünüm.



Fotoğraf 214. Karakeçi Camii son cemaat yeri ve minaresi.

Kıble duvarından dışarıya taşkın durumdaki yuvarlak nişli mihrap sade ve süslemesizdir. Ağaç minber orijinal olup korkuluklarında şebekeli oyma altıgen panolar, iki yanındaki üçgen alanlarda güneş kursu ve ikişer ay-yıldız motifi yer almaktadır. Minber köşkünün altına gelen dikine dikdörtgen panolarda ve yanlardaki üçgen panoların altına gelen bölümlerde birer kolu uzatılmış karelerin oluşturduğu çarkıfelek kabartmaları yer almaktadır.

Son cemaat yeri önde iki sütuna oturan kemerli üç gözlüdür. Son cemaat yerinin üzeri kuzey-güney yönünde ağaç görünümü veren beton kirişler üzerine düz beton örtülüdür. Son cemaat yerinin ön cephesi dam kenarı boyunca sıralanmış bazalt konsollar üzerine oturan saçaklıdır.

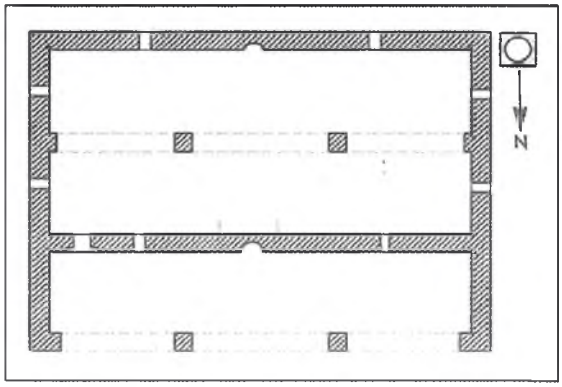


Plan 50. Karakeçi Camii Planı

Caminin güneybatı köşesine inşa edilmiş olan tek şerefeli, sivri külahlı, silindirik gövdeli minare düzgün kesilmiş kalker taşlarından inşa edilmiştir. Camide Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan restorasyon 2008 yılında tamamlanmıştır.

**Camideki Kitabeler:**

**Harim Kapısı Kitabesi:**

*"Maşaallah*
*1317* (M.1899)"

## SİVEREK ULU CAMİ.

Artukoğulları Devletinin atası Firavus'un oğlu Karaarslan'ın oğlu Muhammed'in oğlu Hamdullah tarafından H.982/M.1574 tarihinde kiliseden bozularak yaptırılmış olup bununla ilgili kitabeler minarenin doğusundaki sokak tarafında olduğu yer almaktadır.[178]



Fotoğraf 215. Siverek Ulu Camii iç görünüm.



Fotoğraf 216. Siverek Ulu Camii iç görünüm.



Fotoğraf 217. Siverek Ulu Camii iç görünüm.

Minarenin doğu cephesinde yer alan iki kitabeden beyaz kalker taşına yazılmış üstte olanında *"Tarih sene 982* (M.1574)", altta bazalt taşına şerit halinde yazılmış olanında *"Hamdullah bini Muhammed bini Karaarslan bini Firavus"* yazılıdır. Ancak yazı karekterlerine bakarak bu iki kitabenin birbirinin devamı olmadığı, ayrı dönemlere ait olduğu anlaşılmaktadır. Zaten Artukoğulları XII.-XIII. yüzyıllarda hüküm sürmüş bir Türk devletidir. Oysa üstteki H.982 tarihli kitabe Artukoğllarından çok sonraları bir tarihte hüküm sürmüş olan Osmanlı dönemine aittir. Kanaatimize göre Artukoğulları döneminde inşa edilen caminin minaresi 1574 tarihinde yenilenmiş ve Artukoğulları dönemine ait kitabenin bir parçası minarenin doğu cephesindeki bugünkü yerine yerleştirilmiştir. Ayrıca minarenin son cemaat yerine bakan batı kapısı üzerindeki ayrı bir kitabede de minarenin H.982/M. 1574 senesinde yaptırıldığı yazılıdır.

Caminin son cemaat yeri revakları ise Şair Zeki'nin yazdığı kitabesine göre H.1306/M.1888-89 tarihinde yaptırılmıştır.

Bu duruma göre, XII. yüzyılda Artukoğulları döneminde inşa edilen camiye, Osmanlı döneminde (1574) minare, 1888 tarihinde de son cemaat yeri eklenmiştir.

Bazalt taşlardan inşa edilmiş olan Siverek Ulu Camii, uzun kenarı kuzey güney yönünde uzayan, 26 x 18.60 metre ölçülerinde dikine dikdörtgen bir plana sahiptir. Eşdeğerde çok kubbeli camiler grubuna giren cami, mihraba paralel üç sahına ayrılmış, her sahında üçer kubbe olmak üzere toplam dokuz kubbe ile örtülmüştür. Kubbeler ortada düzgün bazalt taşlardan yapılmış kalın ve kısa dört adet payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Payelerin kısa tutulmasıyla camide basık ve kasvetli bir hava doğmuştur. Caminin kubbeli örtüsü dıştan çatı ile gizlenmiştir. Genellikle mihraba paralel enine dikdörtgen planlı, iki ya da üç sahınlı, mihrap önü kubbeli, diğer bölümleri tonozlu Artuklu camilerine karşın Siverek Ulu Camii'nde dokuz kubbenin kullanılmış olması ilgi çekici bir husustur.

178 Ramazan Özgültekin, Ekrem Akman, Hüseyin Demirbağ., *Dünden Bugüne Siverek*, Konya (1997), s. 37, 71, 72.



Fotoğraf 218. Siverek Ulu Camii'nde hattat Yusuf Sami yazıları.

Harime giriş dört gözlü son cemaat yerinin doğudan ikinci gözünün karşısına gelen kapı ile doğu ve batı cephelerin kuzey kesimlerindeki birer kapıdan olmaktadır. Son cemaat yerindeki kapının tam karşısına gelen mihrap kıble duvarı ortasındadır. Dikdörtgen nişli, kavsarası sivri kemerli ve alınlığı renkli kalem işi süslemeli mihrabın üslubuna bakarak XIX. yüzyıl sonlarına ait olduğunu söylemek mümkündür. Düzgün kesilmiş kalker taşından yapılmış minber de orijinal olmayıp XIX. Yüzyıl sonlarına ait olmalıdır. Zengin taş süslemeli minberin korkulukları kesişen kırık çizgilerin baklava dilimleri oluşturduğu şebekeli oyma süslemelidir. Minberin köşk kısmının sütunçeleri burmalı, sütunçeler üzerine oturan dilimli kemerciklerin yanlarındaki alanlar taş süslemelidir.

Harimin kuzey duvarı boyunca uzayan ahşap müezzin mahfili, giriş kapısının iki yanındaki sekiler üzerinde yer alan ağaç direklere oturmaktadır.

Harimin duvarlarında ve payelerinde şeritler halinde, payelerden kemerlere geçiş kısımlarında ve bazı kubbelerin pandantiflerinde yuvarlak formlar halindeki istifli renkli yazılar XIX. yüzyıl sonlarında yaşamış olan Siverekli hattat ve şair Hacı Yusuf Sami Efendi'ye aittir. 1968 yılında yapılan restorasyon sırasında yenilenen bu yazıların orijinalliği bozulmuştur.

Önde bazalt üç sütuna oturan dört gözlü son cemaat yeri dikine atılmış beton kirişler üzerine düz beton damlıdır. Cephesindeki şair Zeki tarafından yazılmış kitabesine göre son cemaat yeri H.1306/M.1888-89 tarihinde cami önüne eklenmiştir.

Son cemaat yerinin doğu kesimindeki alt kısmı poligonal, yukarı kısımları silindirik gövdeli, tek şerefeli ve sivri külahlı düzgün kesilmiş kalker taşından yapılmış minare, doğu cephesindeki ve kapısı üzerindeki kitabelere göre H.982 / M. 1574 tarihinde inşa edilmiştir. Minare üzerindeki altıgen çini panolar, bir sürahiden çıkan haşhaş bitkisi kompozisyonları, aşağı kısmının poligonal oluşu ve batı kapısı üzerindeki kitabenin çerçevesi hemen hemen aynı yıllara ait Urfa Dabbakhane Camii ile büyük benzerlik göstermekte ve her iki minarenin aynı usta elinden çıkmış olabileceğini akla getirmektedir.



Fotoğraf 219. Siverek Ulu Camii son cemaat yeri cephesi.

Cami avlusunun doğusunda bir medresenin bulunduğu, ancak 1951 yılında bu medresenin yıkılarak yerine bugünkü iki katlı müezzin ve imam odalarının yapıldığı söylenilmektedir.

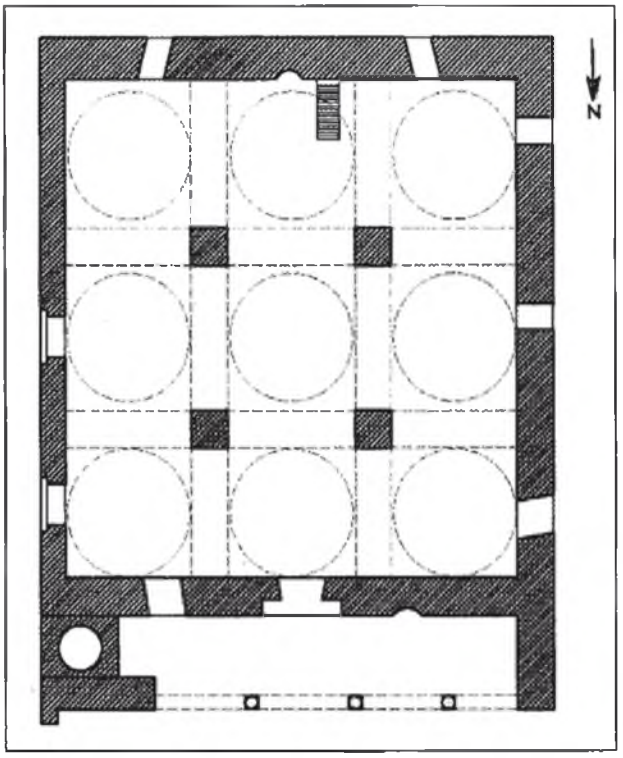


Plan 51. Siverek Ulu Camii planı.

**Camideki Kitabeler:** [179]

**Minare Kaidesinin Doğu Cephesindeki Bazalt Taşına Yazılmış Şerit Kitabe:**

*"Hamdullah bini Muhammed bini Karaarslan bini Firavus"*

Kitabede; Firavus'un oğlu Karaaslan'ın oğlu Muhammed'in oğlu Hamdullah yazılıdır.

Abdülcelilzade Zühtü "Siverek tarihini yazdığı "Keşkül" adlı elyazması eserinde kitabede geçen Karaarslan'ın Artuklu Devleti ecdadından olduğunu belirtmiştir.

**Minare Kaidesinin Doğu Cephesindeki Beyaz Kalker Taşına Yazılmış Kitabe:**

*"Tarih sene 982* (M.1574)*"*

**Minarenin Son Cemaat Yerine Bakan Batı Kapısı Kitabesi:**

*"Bismillahirrahmanirrahim*

*Kad ammere nazihi'l-minareti'l-mübareketi*

*Sene isna ve semanini ve tis'amie elhamdülillah"*

Kitabedebesmeleden sonra bu mübarek minarenin tamiri H.982 (M.1574) senesinde yapıldı el-hamdülillah denilmektedir.

**Son Cemaat Yeri Revakları Cephesindeki Kitabe:**

*"Dedi ra'na oldu bu tak-ı mu'alla*

*.....inşasına badi olan*

*Mübarek eylesün Allahu a'la*

*Dedi Zeki'ya bir tarih-i revakın*

*Ede avni ğinasın Hak Taala*

*1306* (M.1888-89)*"*

Kitabe; "Bu yüksek eyvan revakları çok güzel oldu. İnşasına sebep olanlar (cennetlik olsun). Allahu Taala mübarek eylesin. Allah kendi yanından yüksek köşk versin. Zeki bu revakın tarihine Allahu Taala çok yardım ede dedi. H.1306 (M.1888-1889)" anlamındadır.

179 Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara 2001, s. 399-402 .

## VİRANŞEHİR İLÇESİ VAKIF CAMİLERİ VE MESCİTLERİ

### EYYÜP NEBİ KÖYÜ CAMİİ

Viranşehir İlçesi, Eyyüp Nebi köyündedir. İnşa tarihi bilinmemektedir. XIX. yüzyıl sonlarına ait olduğu tahmin edilmektedir.



Fotoğraf 220. Eyüp Nebi Köy Camii iç görünüm.

Uzun kenarı doğu-batı yönünde uzayan dikdörtgen planlı cami mihraba paralel iki sahınlıdır. Ortada iki payeye oturan her iki sahın boydan boya beşik tonozla örtülüdür. Camide inşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Mihrap nişi süslemesiz olup sonradan beton sıvanarak yağlıboya ile boyanmıştır. Ağaç minber son yıllarda yapılmış olup herhangi bir özelliği yoktur.

Caminin giriş cephesindeki üç gözlü son cemaat yeri önde iki sütuna oturmaktadır. Son yıllardaki onarımlar sırasında son cemaat yerinin camiye eklendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca aynı onarımlar sırasında caminin batı kısmına eklemeler yapılarak genişletilmiştir.[180] Caminin restorasyonu Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2018 yılında yapılmıştır.



Fotoğraf 221. Eyüp Nebi Köy Camii son cemaat yeri.

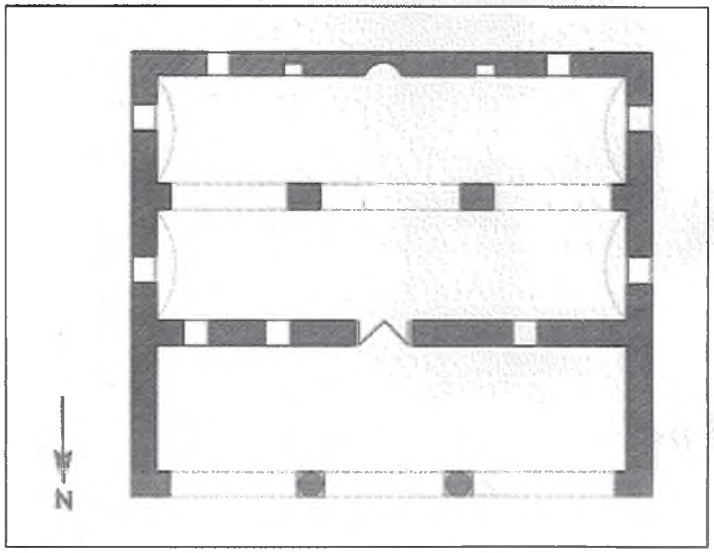


Plan 52. Eyüp Nebi Köyü Camii.

180 A.Cihat Kürkçüoğlu-Zuhal Karaman Kara, Adım Adım Viranşehir, Şanlıurfa, 2005, s. 5.

## TEKKE (TEKYE) CAMİİ



Fotoğraf 222. Hamidiye Alayları Kumandanı Milli Aşiret Reisi İbrahim Paşa. *(İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Albümleri'nden)*

Viranşehir ilçe merkezi, Tekye Mahallesi'nde, medresesi ile birlikte külliye halindedir. Viranşehir Müftülüğü kayıtlarında Hamidiye Alayları Kumandanı, Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa tarafından H.1295/M.1885 tarihinde inşa edildiği belirtilmiştir. [181]

Uzun kenarı mihrap boyunca uzayan dikdörtgen planlı olarak düzgün kesme taşlardan inşa edilmiştir. Ortasından iki bölüme ayrılmış olan harimin doğu bölümü düzgün kesme taşlardan örülmüş büyük bir kubbe ile örtülüdür. Cami ortasında iki payeye oturan bu kubbe, payeler arasındaki üç kemer açıklığı ile düz betonarme damlı batı bölüme bağlanmıştır. Betonarme damın orijinalinde direklerle örtülü olduğu, son yıllarda direk örtünün kaldırılarak yerine beton damın yaptırıldığı söylenilmektedir.[182]

Caminin her iki bölümünde mihrap vardır. Doğu bölümdeki mihrap çevresi süslemeli olup, batı bölümdeki mihrap sade ve süslemesizdir. Beyaz yağlıboya ile boyanmış ahşap minber doğu bölümdeki mihrabın önünde yer almaktadır.

Sivri külahlı, tek şerefeli, silindirik gövdeli kesme taş minare caminin kuzey-batı köşesindedir. Minarenin şerefe korkuluğu demir kafeslidir.

Cami avlusunun kuzey kenarı boyunca ortada bir eyvan ve yanlarda odalardan oluşan Medresesi yer almaktadır. Caminin restorasyonu 2009 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılmıştır.



Fotoğraf 223. Tekke (Tekye) Camii iç görünüm.

181 Hasan İdikurt, Geçmişten Günümüze Viranşehir, İbem Ajans, Mersin, s. 115.

182 A.Cihat Kürkçüoğlu-Zuhal Karahan Kara., a.g.e., s. 7.

# ŞANLIURFA VAKIF TÜRBELERİ

## EYYÜBİYE İLÇESİ VAKIF TÜRBELERİ

### CABİR EL-ENSAR TÜRBESİ

(Bakınız Cabir el-Ensar Camii ve Türbesi)

### ŞEYH (HAFIZ) MUHAMMED SELİM TÜRBESİ.

Dabbakhane Camii avlusunun batı kapısı girişinin güneyindedir. Kesme taşlardan inşa edilmiş olan türbenin girişi cami avlusundandır. Hafız ve Nakşibendi şehyi olan Muhammed Selim Efendi, 1785 tarihinde Urfa'da doğdu. Urfa'nın Hartavizade ailesindendir. Rızvaniye Medresesi'nde meşhur Besnili İbrahim Efendi'den tahsilini tamamladı. Selim Efendi Urfa'dan Şam'a giderek Mevlana Halid Badadi'den Halifelik almış ve Urfa'ya dönmüştür. H.1277/M.1860 tarihinde Urfa'da vefat ettiğinde önce Mevlid-i Halil Camii kabristanına defnedilmiş, daha sonra bu kabristandan açılan yol nedeniyle H.1291/M.1874 tarihinde naaşı Dabbakhane Camiindeki bugünkü yerine nakledilmiş ve kitabesinden anlaşıldığına göre H.1298/M.1880 tarihinde mezarı üzerine oğlu Hüseyin Ferideddin (Hüseyin Paşa) tarafından bugünkü türbe yaptırılmıştır.[183]



Fotoğraf 224. Hafız Muhammed Selim Efendi Türbesi'nin batı cepheden görünümü.



Fotoğraf 225. Hafız Muhammed Selim Efendi Türbesi'nin Kuzey cephedeki girişi. (Restorasyondan önce)



Fotoğraf 226. Hafız Muhammed Selim Efendi Türbesi'nin Kuzey doğudan görünümü. (Restorasyondan sonra)

183 Hüseyin Ferideddin Efendi Paşa olup Mart 1903 tarihinde vefat etmiştir. Mezarı Bozova ilçesi Ağviran Köyü'nde, kendi yaptırdığı camiin son cemaay yerindedir. Mezarın baş şahidesinde; *"El-Fatiha, Lâilâhe illallah Muhammedün Resulullah. Haza kabrü'l-merhum Urfa eşraf-ı hanedanından ve mirimiran-ı kâmilinden bânii camii şerif saadetlü Hüse-yin Paşa ibni Şeyh Muhammed Selim Hafız el-Nakşi-bendî el-Halidî, eş-şehir bi-Hartavizade. Gafarallahu lehu ve validihuma tayyiballahu ceala cennete. Tüvüf-fiye fi zil-hicce fi sene 1320* (M. 1903)" yazılıdır.

**Türbe Kitabeleri:**[184]

**Batı cephedeki kitabe:**

Türbenin sokağa bakan batı cephesinde yer alan kitâbede; zamanın sevilen kutbu Hâfız Muhammed Hazretleri'nin ebediyete göçtüğü (1860), sünneti yaşatmak için delil ve yol gösterici olduğu, şeyhi Halid-i Bağdadî'nin 1826 da vefat etmiş olduğu, Muhammed Selim Efendi'nin de 1860'da vefat edince Mevlid-i Halil kabristanına defnedilmişken 1874'de kabrinin, Dabakhane câmiindeki bugünkü yerine nakledildiği ve üzerine oğlu (Hüseyin) Ferideddin'in 1880'de bu türbeyi yaptırdığı yazmaktadır.

Kitabenin orijinal metni şöyledir:

*"Hasbunallah ve ni'mel vekil*
*Kutb-ı mahbub-ı zaman hafız Muhammed Hazreti*
İntikal-ı Halid etdi an kayyumiyeti sene 1277
*Pirveş ihya-yı sünnet etti ki dal-i irsal çün*
*Halidiye kutb-ı irşad-ı azmi esfer u rihleti sene 1277*
*Bin iki yüz kırk iki kıyamı etmiş biri de*
*Azmi doksanbirde çün Mevlid-i Halil'den firkadi*
*Feyz ile tam latif türbesi tarihinde yaz sene 1298*
*Yapdı ferzendi Ferideddin edince leb-i himmeti sene 1298"*

**Türbenin doğu cephesindeki kitabe:**

Türbenin cami avlusuna bakan doğu duvarındaki Şair Ra'fet tarafından yazılan kitâbe ise Muhammed Selim Efendi'nin oğlu Hüseyin Efendi'ye övgü mahiyetinde olup "1880 yılında sadakatle himmetini göstererek, o mübârek zatın cesedini hürmetle hamiyet toprağına defnetti" anlamındadır.

Kitabenin orijinal metni şöyledir:

*"Fatiha*
*La ilahe illallah Muhammedün Resulallah*
*Namdaş-ı Hazret-i şehid-i Kerbela*
*Habbeza el-hayr el-halaf Hüseyin Efendi nüktedan*
*Sıdk ile bin ikiyüz doksan sekizde ol ferid*
*Eyledi teşmir şamı saida himmet heman*
*Ve aldır defni hamiyet hakine hürmet ile*
*Yapdurub bu kubbe-i pür nur ve firdevs aşiyan*
*Sa'yi meşkur ola Ya Rab tali'u bahti said*
*Mazhar-ı lütf-i ita kılsun o kerim u muste'an*
*Ber karar oldukça nüh künbedle çarh-ı bi sütun*
*Kubbe-i valasına olsun melaik pasıban*
*Ra'fet istimdad edüb yazdı güher tarihi*
*Kutb'ul-aktab Şeyh Muhammed oldu cenane revan - Sene 1277"* (M.1860).

Hüseyin Ferideddin Efendi babasının *türbesini yaptırı*rken türbenin batı cephesine bir de çeşme yaptırmıştır. Dabbakhane Camii avlusu batı kapısının sağında, dilimli kemerli niş *şeklindeki çeşme alınlığındaki kitabede "Sahib-i Hayrat Hüseyin Ferideddin"* yazılıdır.

184 Mahmut Karakaş., Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara 2001, s.237-240.

## EYYÜP PEYGAMBER MAKAMI (ÇİLE MAĞARASI) VE KUYUSU



Fotoğraf 227. Eyyüp Peygamber Kuyusu ve Yeni Eyüp Peygamber Camii

Eyyüp Peygamber'in hastalık çektiği mağara, yıkanarak ve suyundan içerek şifa bulduğu kuyu Şanlıurfa'nın Eyyübiye ilçesi, "Eyyüp Peygamber Makamı" olarak bilinen yerdedir. Eyyüp Peygamber, Hz. Yakub 'un kardeşi Iys'ın (Esav) oğludur. Dedesi İshak Peygamber'dir. Annesi Hz.İbrahim ailesinden Hz.Lut'un kızıdır. Bir rivayete göre hanımı Yakub Peygamber'in kızı Rahime, diğer bir rivayete göre ise Hz.Yusuf'un oğlu Menşa'nın kızı Rahime'dir.



Fotoğraf 228. Eyyüp Peygamber Kuyusu.

Urfa'da yaşayan Eyyüp Peygamber çok zengin olup çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşıyordu. Yüce Allah kendisini imtihan etmek için önce mallarını, sonra çocuklarını elinden aldı ve daha sonra kendisine ağır bir hastalık verdi. Günlerce hasta yatağında yattı, vücudunu yaralar ve kurtlar sardı. Tüm bu musibetlere sabır ve şükür gösteren Eyyüp Peygamber Cebrail (a.s.)'in getirdiği vahiy gereği ayağını yere vurdu ve yerden su fışkırdı. Bu su ile yıkanan Hz. Eyyüp vücudunu kaplayan yaralardan hemen kurtuldu. Daha sonra içtiği bu şifalı su içindeki bütün dertleri de yok etti. Bunun üzerine Allah kendisine hem çocuklarının, hem mallarının iki katını verdi. Bunun için Eyyüp Peygamber "Sabır timsali" tanınır ve musibete uğramış kimselere "Allah Hz.Eyyüp sabrı versin" duasında bulunulur.



Fotoğraf 230. Eyyüp Peygamber Çile Mağarası girirşi.

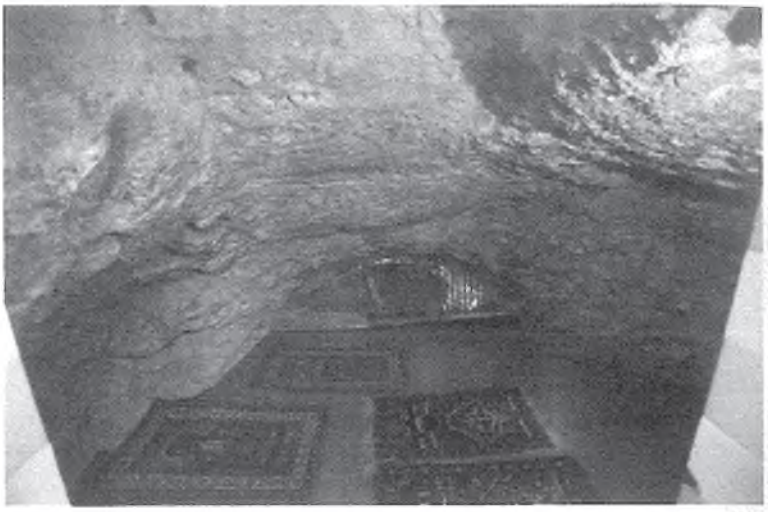

Fotoğraf 229. Eyyüp Peygamber Çile Mağarası.

Bizans döneminde M.S. 460 yılında Piskopos Nona bu kuyunun suyunun cüzzam, fil ve gut hastalıklarını iyileştirdiğini keşfedince buraya bir hastane ve hamam yaptırılmıştır. Yine Bizans döneminde buraya inşa edilen şifacı azizler Cosmas ve Damian manastırlarında kuyunun şifalı sularıyla hastalar tedavi edilmekteydi.

1145 yılında Urfa'yı Haçlılardan alan İslam komutanı İmadeddin Zengi, Eyyüp Peygamber kuyusunun şifalı suyu ile yıkanarak romatizma hastalığından kurtulmuştur. İmadeddin Zengi bu bölgede büyük bir hayır evi yapılması için emir vermiş ve çevredeki tarlaları bu hayır evine vakfetmiştir. Ancak kısa bir süre sonra Zengi'nin ölümü üzerine bu proje gerçekleştirilememiştir.

## HALİLU'R-RAHMAN CAMİİ İBRAHİM PEYGAMBER MAKAMI.



Fotoğraf 231. Halilu'r-Rahman Camii'nin batısına bitişik İbrahim Peygamber Makamı.

Halilu'r-Rahman Camii'nin batısına bitişik tromplu kubbeli bir mekândır. İbrahim Peygamber'in ateşe atıldığında düştüğü makam olarak ziyaret edilir. Eskiden buradaki su kaynağında beyaz bir balığın (Ağ Balık) yaşadığına, dileklerin yazılı olduğu kâğıdın suya atıldığında bu balığın kapıp götürmesi halinde o dileğin olacağına inanılırdı. Bu nedenle buraya halk arasında "Ağ Balık" da denilmektedir. (Bakınız: Halilu'r-Rahman Camii).

## ŞAZELİ ALİ DEDE TÜRBESİ



Fotoğraf 232. Şazeli Adi Dede Türbesi kuzey cephesi.

Halil-ür Rahman Camii mezarlığının kuzey doğu kenarında,kesme taştan yapılmış, kare gövdeli ve üzeri kubbe ile örtülü küçük bir yapıdır. Türbenin üç tarafı kapalı, kuzey tarafı açık olup demir kafeslidir. Türbe ve mezar üzerinde her hangi bir süsleme yoktur. Ali Dede Şazeli Tarikati şeyhi olup XVII.y.y.da yaşamıştır. Afrika'dan İstanbul'a gelerek Erenköy'e yerleşmiş, daha sonra Urfa'ya gelerek Halil-ür Rahman'da kendine bir tekke yaptırmıştır. IV.Murad Han, Bağdad Seferi'ne giderken uğradığı Urfa'da kendisini ziyaret ettiği ve ona ihsanda bulunduğu söylenilmektedir. Türbe üzerinde her hangi bir kitabe yoktur.



Fotoğraf 233. Şazeli Ali Dede Türbesi Güney cephesi.

Padişah IV.Mehmed Han (Avcı Mehmed) H.1061 senesinin 16 Zilhicce (M. 30 Kasım 16519) senesinde Ali Dede'ye bir berat vermiştir. Bu berattan, Ali Dede'nin Afrika'da yaşamış olan Şazeli tarikatı kurucusu Şazeli Hasan Dede'nin evlatlarından tanınmış bir şeyh olduğu, kendisine Urfa şehir merkezinin kuzeyindeki Karaköprü Köyü'nün bağışlandığı anlaşılmaktadır.

Şazeli Ali Dede'nin evlatları son zamanlara kadar burada şeyhliğe devam etmişlerdir. Bu aile "Halil-ür Rahman Şeyhi" lakabıyla tanınmış ve soyadı kanunu çıktığında "Eren" soyadını almıştır.[185]

185 Mahmut Karakaş., Şanlıurfa Evliya ve Alimleri, Şanlıurfa 1999, s. 26-29.

## HEKİM DEDE TÜRBESİ



Fotoğraf 234. Hekim Dede Türbesi batı cephesi.



Fotoğraf 235. Hekim Dede Türbesi iç görünüm.

Eyyübiye ilçesi Hekim Dede mahallesindedir. İnşa kitabesi yoktur. 1539-1566 yılları arasında yapıldığı kabul edilen Hekim Dede Camii'nden önce yapılmış olabileceği tahmin edilmektedir. Hekim Dede Camii ve Hekim Dede Çeşmesi ile birlikte külliye şeklindedir. Hekim Dede Camii'nin kuzey batı köşesine düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan türbe, doğu batı yönünde dikdörtgen planlıdır. Kubbenin örttüğü orta mekân doğu ve batıya doğru beşik tonozlarla genişletilmiştir. Girişi kuzeyden olan türbenin batı cephede bir penceresi bulunmaktadır.

## NİMETULLAH CAMİİ TÜRBESİ (RUZ BEY VE ALİ BEY TÜRBESİ)



Ftoğraf 236. Ruz Bey veAli Bey Türbesi'ne inen hücrenin kapısı.

Nimetullah Camii avlusunın güneyindeki Abbas Ağa Medresesi'nin ortadaki kare mekânlı kubbeli "Dershane Mescit" in altındaki mezar odasındadır. Dershane mescdin güney cephesindeki kitabede zir-i zemin hücrede H.927/M.1520 tarihinde vefat eden Ruz Beyin ve H.1003/M.1594 tarihinde vefat eden Lütfi Bey oğlu Ali Bey'in yattığı yazıldır. Mezar odasına giriş dershane mescdin doğusundaki oda içerisinden merdivenle olmaktadır. Beşik tonozlu mezar odasında yer alan üç mezardan kuzeyde olanı Nimetullah Bey oğlu Ruz Bey'e, ortada olanı Ruz Bey'in annesine, Güneyde olanı Lütfi Bey oğlu Ali Bey'e aittir.[186]



Fotoğraf 237. Sağda Nimetullah Bey oğlu Ruz Bey'in, ortada Ruz Bey'in annesinin, solda Lütfi Bey oğlu Ali Bey'in mezarı.

186 Mehmet Memiş., Tarihçe ve Mimari Özellikleriyle Şanlıura Medreseleri, Ankara, 2019, s. 45.

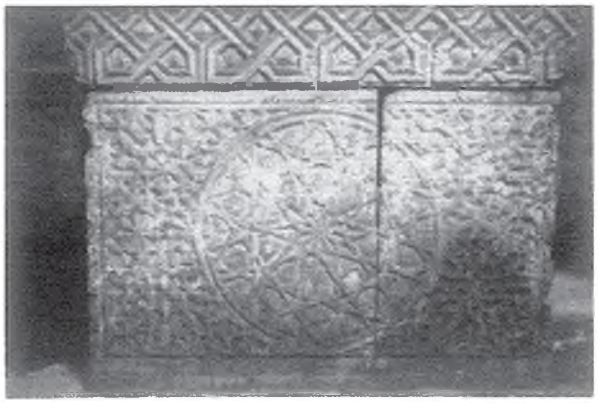

Fotoğraf 238. Ruz Bey mezarındaki süslemeler.

Türbe içersindeki mezarlardan sadece Ruz Bey'e ait olan sanduka süslemelidir. Sandukanın çevresi, Nimetullah Camii çevresindeki tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen kabartma geometrik süslemelidir. Sandukanın üst kısım çevresinde, iki şeridin çapraz kesişmesinden bir ters, bir doğru yaba motifinin meydana geldiği örgü kompozisyonu dolaşmaktadır. Ayak cephesindeki daire rozette, kırık çizgilerin kesişmesinden oluşan 10 adet beş kollu yıldız süslemesi yer almaktadır[187]. Türbenin restorasyonu Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından cami restorasyonu ile birlikte 2018 yılında tamamlanmıştır.

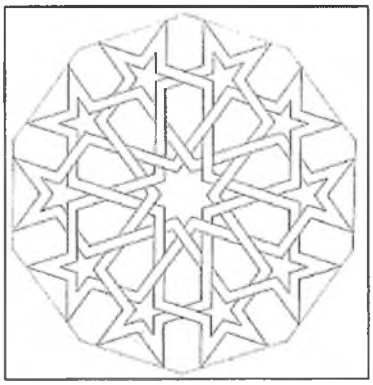

Şekil 68. Ruz Bey Mezarındaki geometrik rozet.

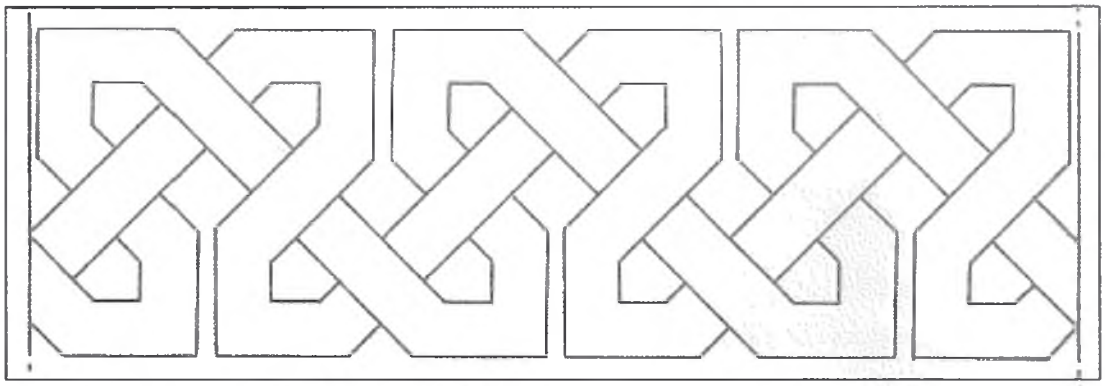

Şekil 69. Ruz Bey mezarındaki geometrik bordür.

**Türbedeki Kitabeler:**[188]

***Dershane mescidin güney cephesindeki kitabe:***

*"Zir-i zemin hücrede medfun merhumlara fatiha*
*Ruz Beg eş-şehir bi'Nimetullah Beg sene 927*
*Ali Beg ibni Lütfi Beg sene 1003"*

Kitabede "Nimetullah" adıyla şöhret kazanmış olan Ruz Bey'in vefat tarihi H.927/M.1520, Lütfi Bey oğlu Ali Bey'in H.1003/M.1594 olarak belirtilmiştir. Caminin "Nimetullah Camii" adıyla anılıyor olması türbede yatan Ruz Bey tarafından inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bu durumda Nimetullah Camii Ruz Bey'in 1520 yılındaki vefatından önce yapılmış olmalıdır.

**Mezar odasındaki mezarların şahide kitabeleri:**

***Kuzeydeki mezar şahidesi:***

*"İla rahmetullah 927 Ruz Beg İbni Nimetullah Beg"*

***Ortadaki mezar şahidesi:***

Ruz Bey'in validesine ait olan bu mezarın şahidesindeki yazı silik olduğundan tam okunamıştır.

***Güneydeki mezar şahidesi:***

*"Haza kabrel merhum Ali Beg ibni Lütfi Beg tarih 10003"*

187 A.Cihat Kürkçüoğlu., Şanlıurfa İslam Mimarisind Taş Süsleme, S.Ü. Sosyal Bilimler Ens., Doktora Tezi, Konya 1998, s. 65,66.

188 Mahmut Karakaş., Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara 2001, s. 235.

## ŞEYH EBUBEKİR TÜRBESİ VE SEBİLİ



Fotoğraf 239. Şeyh Ebubekir Sebili güney cephesi.

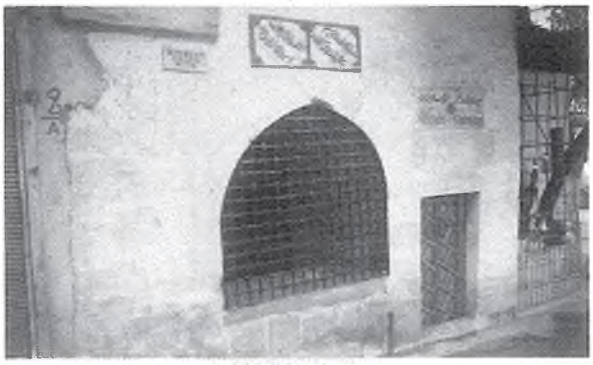

Fotoğraf 240. Şeyh Ebubekir Sebili Güney Cephesi.

Ulu Cami doğu avlu kapısına giren yolun hemen sağ girişindedir. Halk arasında "Şıh Bekir Ziyareti" olarak bilinir. Üzerindeki iki kitabeden biri H.1025/M.1616, diğeri H.1132/M.1719 tarihlidir. Ancak H.973/M.1565 tarihli Sekkakizade Hoca Şakir İbni Hoca Halil Efendi vakfiyesindeki; *"...Şeyh Ebubekir sebildarına yevmiye üç akçe tayin eyledim ve sebil-i merkumda vaz' olunan yedi adet maşrabalar üç ayda bir kalaylanıp zayi oldukta yerine evkaf-ı mezbure galatından maşraba konula..."* ifadesi halk arasında "Ziyaret" olarak bilinen bu yapının aslında sebil olduğunu ve 1565 yılında mevcut olduğunu göstermektedir.

Kesme taştan yapılmış, kuzey-güney istikametinde dikdörtgen planlı türbe iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm kubbeli olup Şeyh Ebubekir'in sandukası bu bölümdedir. Kemerli bir geçişten sonra gelen ikinci bölüm beşik tonozla örtülüdür. Yapıya giriş güney cephenin doğu köşesindeki kapıdan olmaktadır. Yaz aylarında Ulu Cami'ye gidip gelen cemaate ve yoldan geçenlere güney cephedeki geniş kemerli pencereden şerbet dağıtılmakta idi. Şeyh Ebubekir'in vefat edip buraya defnedilmesinden ve şerbet dağıtma işinin zamanla terk edilmesinden sonra yapı Türbe-Ziyaret olarak anılmaya başlanmıştır. Zira, Arapkirli Yusuf Paşa'nın 1709 tarihli vakfiyesinde "Şeyh Ebubekir Merkadi (Mezarı)" olarak geçmektedir. Yapı Vakıflar genel Müdürlüğü tarafından 2011 yılında restore edilmiştir.

**Yapıdaki Kitabeler[189]:**

***Güney cephedeki pencere kitabesi:***

*"Sahib el-hayrat asfar edüb zer u sim*
*Bu makam edecek mecra-yı ab-ı iltifat*
*Teşnegan dediler tarihi edüb hitab*
*Bu sebilullahdan nuş eyleyin ab-ı hayat"*

Allah'ın hayrına yapılmış bu sebilden susamışlar hayat suyu içsinler anlamındaki kitabenin son mısrasında ebced hesabı ile H.1123/M.1711 tarihi düşürülmüştür.

***Güney cephedeki kapı kitabesi:***

*"Şeyh Ebubekir veli salik ra-tahakkuk*
*Ki bu medfendir ana hab geh-i alem* sır
*Kaldırıb iki elin ruhuna ol fatiha han*
*Seng-i tamirine koy tarih Şeyh Bekir"*

Türbenin 1719 tarihindeki tamiri ile ilgili bu kitabenin son mısrasında ebced hesabı ile H.1132/M.1719 tarihi düşürülmüştür.

189 Mahmut Karakaş., a.g.e., s. 251.

## ŞEYH MES'UD ZAVİYESİ TÜRBESİ

(Bakınız: Şeyh Mes'ud Zaviyesi-Mescidi-Türbesi)

## ŞEYH SALİH TÜRBESİ



Fotoğraf 241. Şeyh Salih Türbesi kuzey doğudan görünüm.

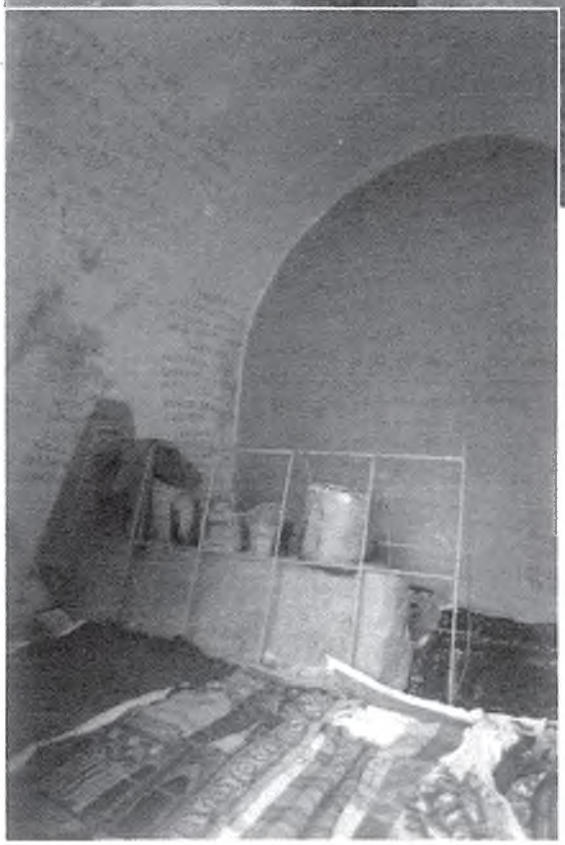

Fotoğraf 242. Şeyh Salih Türbesi iç görünüm.

Şanlıurfa Harran Kapı Mahallesi'nde, doğudaki şehir surlarının güney kesimindeki bir burç içerisindedir. Halk arasında "Şıh Salih Takası" olarak bilinir. Burcun kuzeye bakan ve biraz yüksekte olan kapısından türbeye girilmektedir. Beşik tonozla örtülü burcun ortasında Şey Salih'in mezarı yer almaktadır. Şeyh Salih'in kim olduğu hakkında elimizde bilgi bulunmamaktadır. Mezar üzerinde de her hangi bir kitabe yoktur. Eyyübilerin 1182 tarihinde Urfa'yı fethi sırasında Şeyh Salih'in şehit düşerek burç içerisine defnedildiği söylenilmektedir. Türbenin restorasyonu 2011 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılmıştır.

# HARRAN İLÇESİ VAKIF TÜRBELERİ

## İMAM BAKIR TÜRBESİ

(Bakınız: İmam Bakır Camii ve Türbesi)

## ŞEYH HAYAT EL-HARRANİ TÜRBESİ

(Bakınız: Şeyh Yahya Hayat el-Harrani Camii ve Türbesi)

# VİRANŞEHİR İLÇESİ VAKIF TÜRBELERİ

## EYYÜP NEBİ KÖYÜ EYYÜP PEYGAMBER TÜRBESİ



Fotoğraf 243. Eyyüp Peygamber Türbesi kuzey cephesi.

Viranşehir İlçesi, Eyyüp Nebi Köyündedir. Köyün kuzey kesimindeki höyüğün güney eteğinde, Eyyüp Nebi Köy Camisi'nin doğusundaki mezarlık içerisindedir. H.1336 / M.1918 tarihli Diyarbakır Vilayet Salnamesi'nde türbe kubbesinin çinko ile kaplandığı ve hademesine maaş bağlandığı kayıtlıdır. 1993 yılına kadar briket duvarlı, kare planlı ve üzeri beton kubbeli türbe, 1993-1997 yılları arasında Turizm Bakanlığı ve Şanlıurfa Valiliği tarafından köy içerisinde yürütülen çevre düzenleme ve restorasyon çalışmaları sırasında klasik Osmanlı türbeleri tarzında düzgün kesme taşlardan yeniden inşa edilmiştir. Sekizgen planlı ve üzeri kubbenin önünde, üç kubbenin örttüğü 5 gözlü bir revak yer almaktadır.



Fotoğraf 244. Eyüp Peygamber Türbesi doğu cephesi.

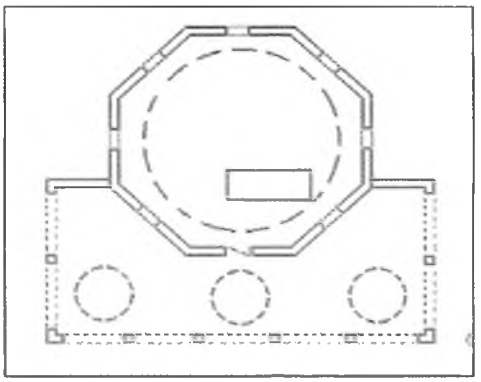

Plan 54. Eyyüp Peygamber Türbesi planı.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 64 numara ile kayıtlı 1518 tarihli mufassal tahrir defterinde Eyyüp Nebi Türbesi'nin "Vakf-ı Türbe-i Hazret-i Eyyüb en-Nebi" adlı bir vakfiyesi bulunduğu ve Çıbıkdan Nahyesi'ne bağlı Ca'fer Bey Köyü'nde yer aldığı belirtilmektedir. Bu kaynağa göre vakfın görevli sayısı 5 olup, günlük harcamaları şeyh 2, ferraş 0.5, câbi 0.5 olmak üzere 6.5 akçedir. Buna ek olarak 18 akçe yemek ve bir âsiyabın her halde bakımı için ayrılan 0.5 akçe gider daha görülmektedir.[190] Bu vakfiye bize ayrıca, bugün Eyyüp Nebi Köyü olarak anılan Köyün eski adının Cafer Bey Köyü olduğunu ve Çıbıkdan Nahiyesi'ne bağlı bulunduğunu göstermektedir.

190 Alpay Bizbirlik., "XVI. Yüzyıl Sonlarında Siverek Sancağı Vakıfları" , Tarihte Siverek Sempozyumu Bildirileri, Şanlıurfa 2001, s. 99.

## EYYÜP NEBİ KÖYÜ ELYESA' PEYGAMBER TÜRBESİ.

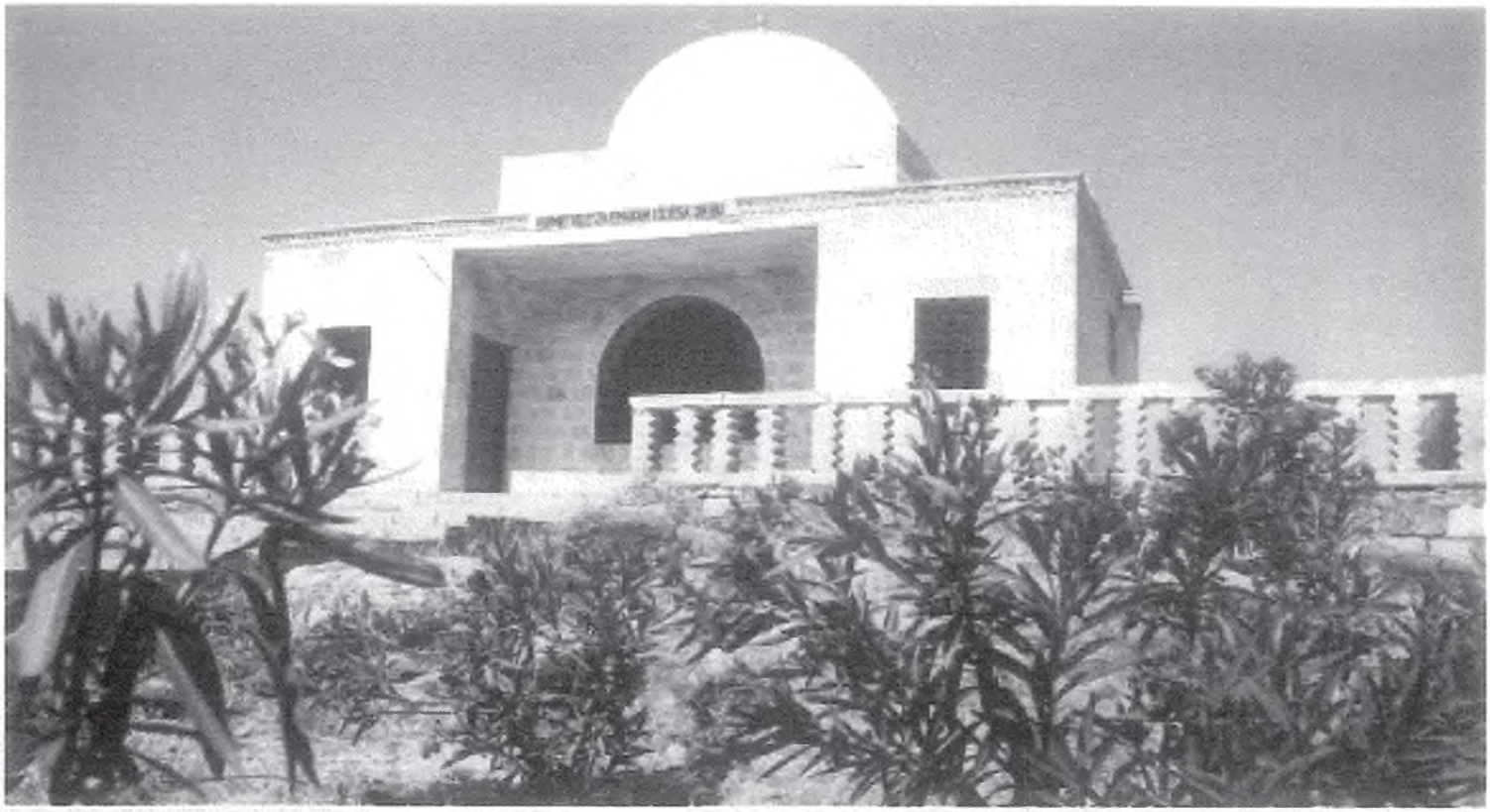

Fotoğraf 245. Elyesa' Peygamber Türbesi.

Eyyüp Nebi Köyü'nün güney-batısında yer alır. 1993-1997 yıllarında Eyyüp Nebi Köyü'de yürütülen çevre düzenlemesi ve restorasyonlar çerçevesinde yeniden inşa edilmiştir. Eskiden çevresi briket duvarlarla çevrili Elyesa' Peygamber Mezarı'nın üzerine düzgün kesme taşlardan -U- planlı yeni bir türbe yapılmıştır. Elyesa' Peygamber mezarının yer aldığı orta kısım bir kubbe ile örtülmüş, kubbenin doğusuna eyvan şekli verilmiştir. Eyvandan kubbeli mekana açılan geniş kemerli ve demir kafesli bir pencere ile mezarın görülmesi sağlanmıştır. Kubbe ve eyvanın iki yanında yer alan doğu-batı yönündeki düz damlı dikdörtgen mekânlardan biri erkekler için, diğeri kadınlar için namaz kılma mekanı olarak ayrılmıştır.

Kubbeli mekanın ortasında yer alan mezarın sandukası Urfa taşından yapılmış ve baş şahidesine 4 satırlık Arapça kitabe yazılmıştır.

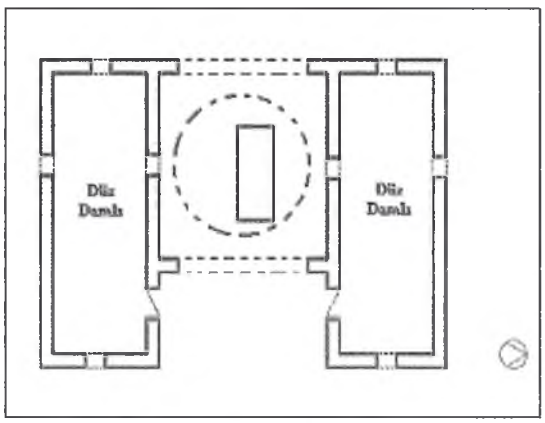


Plan 55. Elyesa' Peygamber Türbesi planı.

Elyesa' Peygamberin buraya gömülmesi ile ilgili olarak halk arasında şöyle bir olay anlatılmaktadır. *"Elyesa' Peygamber Hz. Eyyüp'ü ziyaret etmek için yola koyulur. Yaya olarak aylarca yürüyen Elyesa' Peygamber sonunda Hz.Eyyüp'ün yaşadığı bugünkü Eyyüp Nebi Köyü'ne ulaşır. Eyyüp Peygamber'e çok yaklaşmıştır. Karşısına insan kılığında şeytan çıkar. O'na Eyyüp Peygamber'in daha çok uzaklarda olduğunu söyler. Yaşlı ve yorgun olan Elyesa' Peygamber umutsuzluğa düşer ve Eyyüp Peygamber'i göremeden hemen orada vefat eder. Bugünkü türbesinin bulunduğu yere gömülür."*

Türbenin Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2018 yılında restorasyonu yapılmıştır.

## EYYÜP NEBİ KÖYÜ RAHİME HATUN TÜRBESİ



Fotoğraf 246. Rahime Hatun Türbesi güney cephesi.

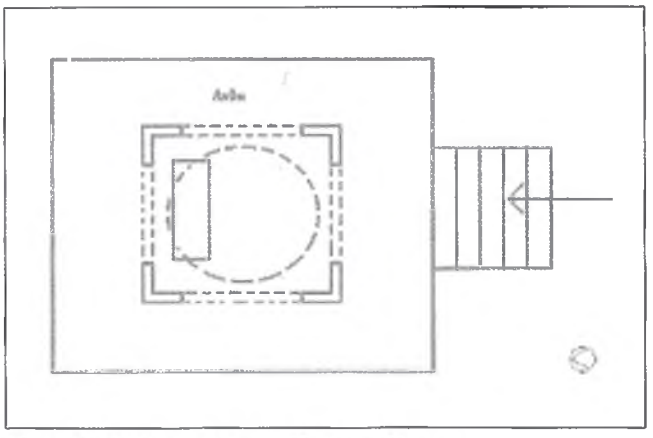

Plan 56. Rahime Hatun Türbesi Planı.

Eyyüp Nebi Köyü höyüğünün kuzey batı eteğinde, Eyyüp Peygamber Türbesi'nin yaklaşık 500 m. kuzey batısındadır. Eyyüp Peygamber'in Hanımı Rahime Hatun'a ait olduğuna inanılan kare planlı ve tek kubbeli eski türbe 1993-1997 yılları arasındaki restorasyon sırasında ıslah edilerek bugünkü şeklini almıştır. Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş kare gövdenin dört tarafı geniş kemerli olup, kemerler ve kubbe köşelerdeki -L- şeklinde ayaklara oturmaktadır. Yaklaşık 100 m2'lik düzgün kesme taş döşeli ve çevresi zikzak biçimli taş korkulukla çevrili bir platformun üzerinde yer alan türbenin çevresine son restorasyonlar ve çevre düzenleme çalışmaları esnasında çam ağaçları dikilmiştir. Türbenin Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2018 yılında restorasyonu yapılmıştır.

# ŞANLIURFA VAKIF HANLARI VE ÇARŞILARI

## EYYÜBİYE İLÇESİ VAKIF HANLARI VE ÇARŞILARI

### GÜMRÜK HANI



Fotoğraf 247. Pazar Camii minaresinden Gümrük Hanı doğu cephesi.

Rızvaniye Vakfı mülklerinden olup Haşimiye Meydanı yakınındadır. Hanın doğu cephesinde yer alan eyvan şeklindeki giriş kapısı üzerindeki kitabede 970/1562 tarihinde, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Behram Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Dabbakhane Camii'ndeki 1562 tarihli başka bir kitabede de adına rastlanılan Behram Paşa'nın 1564 tarihinde Diyarbakır Beylerbeyi olan Halhallı Behram Paşa olduğu tahmin edilmektedir.

Behram Paşa bu hanın vakfiyesini H.976/M.1568 yılında hazırlamıştır. Vakfiyede kendisinin Diyarbakır'da Su Kapısı yanında *"Hamam-ı Cedid"* adıyla bir hamam yaptırdığı belirtilmekte ve Urfa'daki Gümrük Hanı'ndan *"Kervansaray"* olarak bahsedilmektedir. Vakıf Muhasebe Defterleri'nde *"Han-ı Behram Paşa"* adıyla geçmekte olan Gümrük Hanı'nın son tahrirlerde ayrıca kaydına rastlanmamaktadır.

Dış cepheleri iki renkli kesme taşların almaşık sıralanması ile yapıldığı için *"Alaca Han"* adıyla da tanınır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde "Yemiş Hanı" olarak geçen han, yanlış olarak "Yetmiş Hanı" şeklinde okunmuş ve buna dayanarak bazı yayınlarda bu hanın 70 odalı Gümrük Hanı olduğu belirtilmiştir. Oysa XIX. Yüzyılın ikinci yarısına ait Kadı Sicilleri'nde; Gümrük Hanı'nın *"Rızvaniye Vakfı müskafâtından"*, Yemiş Hanı'nın ise *"Harameyn eş-Şerifeyne mülhak"* olduğunun ayrı ayrı belirtilmiş olması bunların iki ayrı han olduğunu göstermektedir.[191] Behram Paşa'nın 1562 yılında yaptırdığı bu hanın 1740 yıllarında yaşamış olan Rızvan Ahmet Paşa'nın vakıfına nasıl geçtiğine dair bilgi yoktur.



Fotoğraf 248. Gümrük Hanı, avlunun kuzey doğu cephesi.



Fotoğraf 249. Gümrük Hanı, avlunun doğu cephesi.

191 Dr.Yasin Taş., Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat, İstanbul, 2019, s. 307.



Fotoğraf 250. Gümrük hanı Giriş eyvanı yan duvarlarındaki geometrik süsleme şeridi.

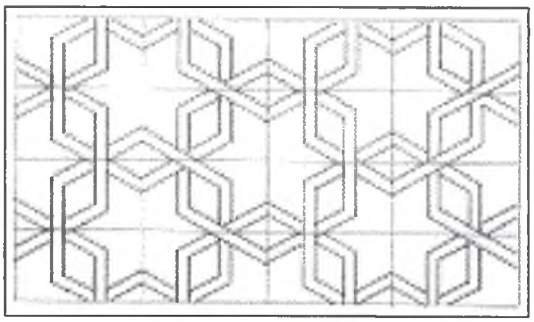

Şekil 70. Gümrük Hanı Giriş eyvanı yan duvarlarındaki geometrik süsleme şeridi.

Şanlıurfa'daki hanların en güzeli ve anıtsal olanı Gümrük Hanı'na, doğu cephede eyvan şeklindeki büyük kapıdan girilir. Mermer duvarlı giriş eyvanının her iki yanında üzerlerinde dua kitabeli, mukarnaslı mihrap nişleri bulunur. Kitabelerin sağında ve solunda altıgenlerin kesişmesinden oluşan geometrik geçmeli süsleme şeridi uzanır.

Kare avluyu çevreleyen dükkânların üzerinde, önleri revaklı ikinci kat odaları yer almaktadır. Avlunun doğu tarafındaki ikinci kat ortalarında mescit yer alır. Kare planlı mescit tek çapraz tonozla örtülüdür. Hiçbir sanat değeri olmayan ve duvara balkon şeklinde asılı akşap minber sonradan yapılmıştır. Üç dilimli yonca kemerli taş mihrap, mukarnas kavsaralı ve köşe sütunçelidir. Mihrabın yukarısında iki yanda çark-ı felek motifli birer kabara rozet yer alır.



Fotoğraf 251. Gümrük Hanı Mescidi.



Fotoğraf. 252. Gümrük Hanı Mescidi'nin doğu cephesindeki pencereler.



Fotoğraf. 253. Gümrük Hanı Mescidi'nin doğu cephesindeki pencereler.

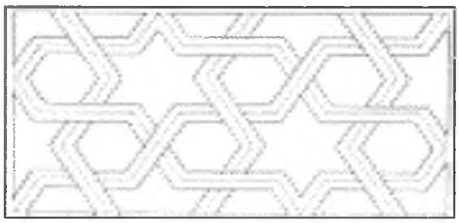

Çizim 71. Gümrük Hanı Mescidi'nin doğu cephesindeki pencerelerin lentolarındaki geometrik süsleme.

Orijinalinden büyük olarak sonradan yapıldığı anlaşılan ahşap müezzin mahfiline mescidin kuzey duvarı içerisine açılmış merdivenden çıkılır.

Mescidin, giriş kapısının yanında iki, doğu cephede üç olmak üzere beş penceresi vardır. Doğu cephedeki pencerelerden ortada olanı kaş kemerli, yanlardaki ikisi ise üç dilimli kemerlidir. Yanlardaki pencerelerin lento taşlarının dışarıya bakan yüzlerinde geometrik süslemeler dikkati çeker. Güneydeki pencerenin lentosunda, yatay ve dikey olarak kesişen iki şeritli örgüler ve bunların aralarında oluşturduğu sekiz kollu yıldızlardan meydana gelen kabartma bir kompozisyon yer alır. Kuzeydeki pencerenin lentosunda ise, düşey eksene dikey ve çapraz kırık çizgilerin eşit uzunlukta 120 derecelik açılarla kırılarak kesişmesinden altı kollu yıldızlar ve altıgen boşlukların meydana geldiği kabartma bir kompozisyon bulunur. Pencere lentolarındaki her iki kompozisyon çerçevelenmiş olup, çerçevelerin sağında ve solunda dilimli palmet motifleri yer almaktadır.

Avlunun güney tarafındaki bedestene açılan beşik tonozlu ikinci bir kapı bulunmaktadır.

Avlunun ortasından akan Halilu'r-Rahman suyu ve çınar ağaçları buraya ayrı bir güzellik vermiştir.

**Handaki Kitabeler:**[192]

**Doğudaki eyvanlı kapı üzerindeki kitabe:**

"Şehinşah-ı zaman-ı Sultan Süleyman

*Kemine bendesi Behram Paşa*

*Ruha'da yaptırdı han-ı ferahbahş*

*Cihan halkına olmağa temaşa*

*Dedi tarihin hatif yezane*

*Mübarek ola bu hanı et inşa-974"*

Kitabenin son mısrasında ebced hesabı ile 974/1566 tarihi düşürülmüştür.

Kitâbede; Gönüllere ferahlık veren, insanların görüp beğeneceği bu hanı Sultan Behram Paşa'nın Süleyman devrinde Ruha'da (Urfa) yaptırdığı belirtilmiştir. Kitabenin sonunda tarih düşürülmüştür. Kitâbenin altındaki H. yazılan inşa tarihi H.974/M.1566-67'dir. Dört rakamını İran dördü olarak yazmıştır. Son mısrada (Mübarek ola bu hanı) kelimelerinin harfleri toplamı H.974 tarihini vermektedir. Bu tarih Kanuni Sultan Süleyman'ın öldüğü yıla rastlamaktadır.

**Giriş eyvanının kuzey ve güney duvarlarındaki mihrap nişleri üzerindeki iki kitabe:**

İki kitabe de aynı olup bu kitabelerde;

*"Allahümme ya müfettihe'l-ebvab, İftah 'aleyna ebvabe rahmetike. V'enşur 'aleyna hazaine rahmetike, Ya Erha-me'r-Rahimin"* (Ey kapıları açan Allah'ım, rahmetinle bizim üzerimize hayırlı kapılar aç. Rahmet hazinelerini üzerimize saç, ey merhametlilerin merhametlisi) duası yazılıdır.

192 Mahmut Karakaş., Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara, 2001, s. 277-278.

## HACI KÂMİL HANI

Haşimiye meydanı civarında, Gümrük Hanı'nın güneydoğusu yakındadır. Doğu ve batıda olmak üzere iki kapısı vardır. Batı kapısı üzerindeki kitabede *"Hacı Kamil kıldı bu babı küşad*

*Eyle dareynde ya Rab ana dilşad Sene 1239 (1823)"* (Bu kapıyı Hacı Kâmil açmıştır. Ya Rabbi sen kendisini iki cihanda mutlu kıl. Sene H.1239/M.1823) yazılıdır. Bu kitabeden hanın 1823 yılında Hacı Kâmil tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

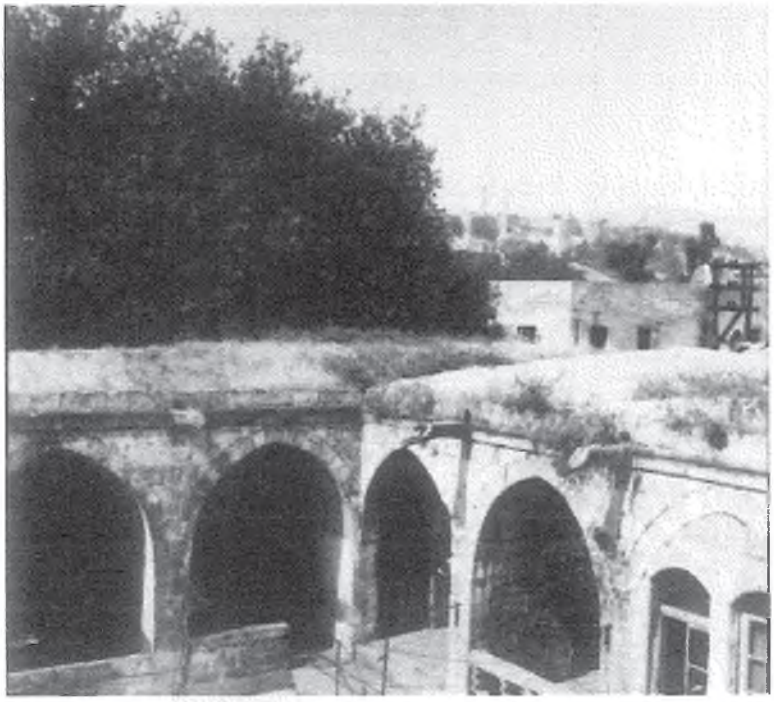

Fotoğraf 254. Hacı Kâmil Hanı, avlunun güney doğu köşesi.

Düzgün kesme taşlardan iki katlı olarak yapılmış olan Hacıkamil Han'ı, Urfa'daki Osmanlı hanlarının küçük, fakat güzel örneklerindendir. Yer seviyesinden birkaç basamak aşağıda bulunması nedeniyle halk arasında *"Çukur Han"* olarak tanınır. Kare avlunun güneyinde beş dükkân, kuzeyinde beş dükkân, doğusunda giriş tonozunun sağında bir, solunda iki dükkân, batısındaki giriş tonozunun sağında ve solunda birer dükkân bulunur. Zemindeki dükkânların üzerinde önleri revaklı ikinci kat odaları yer alır. Revaklar, önde payelere oturan çapraz tonozlarla örtülüdür. Avlunun ortasındaki betonarme şadırvan, eski şadırvanın yerine son zamanlarda yapılmıştır. Eskiden Halilu'r- Rahman Gölü'nden gelen su bu şadırvandan akmaktaydı.

Hacıkâmil Hanı 2011 yılında Şanlıurfa Belediyesi tarafından kısmen restore edilmiştir.

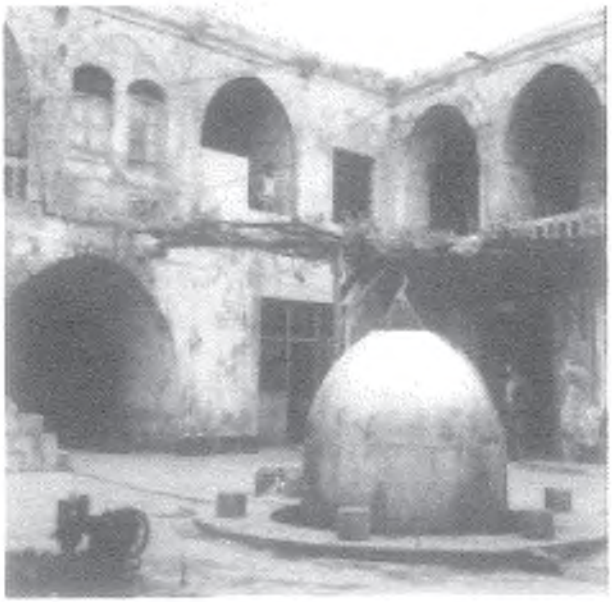

Fotoğraf 255. Hacı Kâmil Hanı, avlunun güney doğu köşesi.



Fotoğraf 256. Hacı Kâmil Hanı, avlunun kuzey doğu köşesi.

## MENCEK HANI

Urfa Kazzazlar Çarşısı civarında, Hacı Kâmil Hanı'nın batı yakınındadır.



Fotoğraf 257. Mencek Hanı, güney revaklardan kuzeye bakış.

Mencek adına ilk defa 775/1373 tarihli Emir Mencek İbni Abdullah Vakfiyesi'nde rastlanılmakta ancak bu vakfiyede; Sarraf Seyfeddin Hanı, Pirinç Hanı, Meyve Hanı ve Sebil Hanı'nın adlarının geçmesine karşın Mencek Hanı'ndan söz edilmemektedir. Osmanlı dönemine ait, 1048/1638 tarihli el-Emir Ebu'l Cevad Mencek vakfiyesinde Mencek Hanı'ndan söz edilmekte ve Ebu'l Cevad Mencek'in *"Şerefli Kölemenlerden"* olduğu belirtilmektedir. Mencek Hanı ayrıca 1128/ 1716 tarihli Ayn-ı Zeliha binti Hacı Ali Vakfiyesi'nde *"Mencekzade Hanı"* olarak geçmektedir. Bunlara dayanarak hanın 1638 tarihinde mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Yine, 1137/1724 tarihli Mevlana el-Hac Abdurrahman Efendi bin Mustafa Çelebi Vakfiyesi'nde *"El-Hac İbrahim Efendi eş-şehir bi Mencekzade"* adının geçmesine dayanarak *"Mencek"* ailesinin XVIII. yüzyıl başlarında Urfa'da yaşadığını söylemek mümkündür.

Mencek Hanı'ndan ayrıca; 1280/1863 tarihli bir vakfiyede Çadırcı Pazarı yakınında olduğu belirtilerek *"Mencek Hanı"*, 1299/1882 tarihli Hacıkâmilzade Hacı Mehmet Efendi Vakfiyesi'nde ise "Tüccar Pazarı"nda olduğu belirtilerek "Mencekoğlu Hanı" olarak bahsedil-mektedir.

Düzgün kesme taşlardan yapılmış olan yapıya kuzey cepheden, çapraz ve beşik tonozlarla örtülü bir dehlizden girilir. Kare avlunun doğu, batı ve güney cephelerinde beşik tonozlarla örtülü dörder, kuzey cephesinde iki dükkân bulunmaktadır. Bunların üzerinde revaklı ikinci kat odaları yer almaktadır. Doğudaki revaklar payeli, batı, kuzey ve güneydekiler sütunludur. Payeli revaklar çapraz tonoz, sütunlu revaklar lento taşlarla örtülüdür. Avlunun güneybatı köşesine her iki katta eyvan biçimi verilmiştir.



Fotoğraf 258. Mencek Hanı, revakların güney doğu köşesinden kuzey batıya bakış.

2011 yılında Şanlıurfa Belediyesi tarafından kısmen restore edilen yapı günümüzde terziler ve tuhafiyeciler tarafından işyeri olarak kullanıl-maktadır.

## KAZZAZ PAZARI (BEDESTEN)

Urfa Haşimiye Meydanı mevkiinde, Gümrük Hanı'nın güneyine bitişik olarak 1562 yılında behram Paşa tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.1740 tarihli Rızvan Ahmed Paşa Vakfiyesi'nde Bezzazistan adıyla geçen bu çarşının tamir ettirildiği yazılıdır.

Düzgün kesme taşlardan yapılmış, doğubatı istikametinde uzanan çarşının batı kısımlarından güneye doğru beşik tonozlu kısa bir bölüm uzamaktadır. Doğudaki girişin üzerindeki beşik tonozlu bölümden sonra, yapı arka arkaya sıralanmış dört kubbeli olarak devam etmekte ve kubbelerden sonra tekrar beşik tonozlu olarak batı kapısına kadar uzamaktadır.



Fotoğraf 259. Kazzaz Pazarı, batıdan doğuya bakış.



Fotoğraf 260. Kazzaz Pazarı doğu kapısının içten görünümü.

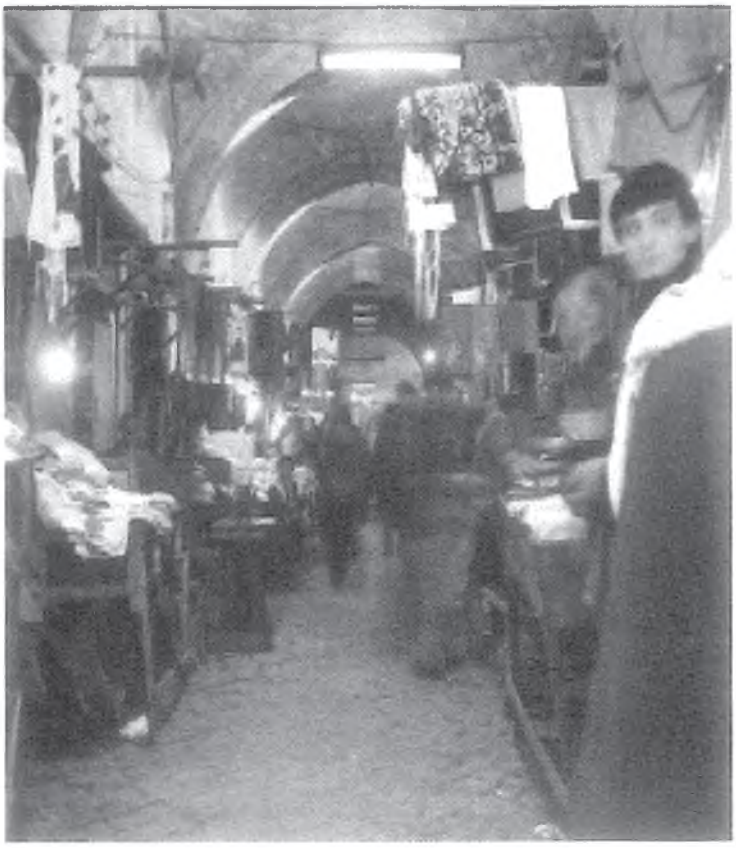

Fotoğraf 261.Kazzaz Pazarı, doğu kapısından batıya bakış.

Çarşının, doğuda Hanönü Çarşısı'na açılan ana kapısı, Sipahi Pazarı'na açılan batı kapısı, Pamukçu Pazarı'na açılan iki güney kapısı ve Gümrük Hanı'na açılan kuzey kapısı olmak üzere beş kapısı vardır. Batı kapısının, Sipahi Pazarı'ndaki bir dükkânın bozularak açıldığı 1154/1741 tarihli Rızvan Ahmet Paşa vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Vakfiyede bu çarşıdan "Bezzazistan" ola-rak bahsedilmektedir.

Ayrıca Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, Tayyaroğlu Ahmet Paşa tarafından yaptırıldığı belirtilen, içersinde kıymetli lal, yakut, zümrüt ve mücevherlerin mevcut olduğu ve üç adet demir kapısının bulunduğu söyleni-len bedestenin bu yapı olduğu tahmin edilmektedir.

Çarşıda sağlı sollu olarak iki sıra halinde uzayan dükkânlar yer seviyesinden 1 m. yüksekte iken 1998 yılındaki restorasyon sırasında yer seviyesine indirilmiştir.

Urfa Bedesten'i Anadolu'da otantik değerini yitirmeyen ender çarşılardan olup günümüzde yöresel giysilerin satıldığı çarşı olarak kullanılmaktadır.

## SİPAHİ PAZARI



Fotoğraf 262. Sipahi Pazarı/1976 yılı. Fotoğraf Zeynel Yeşilay.



Fotoğraf 263. Sipahi Pazarı/1980 yılı



Fotoğraf 264. Sipahi Pazarı.

Urfa Akarbaşı mevkiinde, Gümrük hanı'nın batısına bitişik bir yapıdır. İnşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir.

H.1154/M.1741 tarihli Rızvan Ahmet Paşa Vakfiyesinde Sipahi Pazarı'ndan Kazzaz Pazarın'a açılan kapısı ile ilgili olarak *"İplikçi Pazarı" deyu tamir olunup hala Sipahi Çarşısı olan otuz dört adet dükkânlardan bir dükkân Bezzazistan tarafına kapu fetholunup..."* cümlesiyle bahsedilmektedir. Bu ifadeden, çarşının 1741 tarihinden önce İplikçi Pazarı adıyla var olduğu, 1741 tarihinde sipahilere (Atlı asker) tahsis edilmesinden sonra "Sipahi Pazarı" adıyla anıldığı düşünülmektedr. Ancak zamanla burası antika halı, kilim, kürk ve keçe türünden eşyaların satıldığı bugünkü şekline dönüşmüştür.



Fotoğraf 265. Sipahi Pazarı'nda halı satışı.



Fotoğraf 266. Sağda batı kapısına, solda güney kapısına doğru Sipahi Pazarı.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş, kuzey-güney istikametinde beşik tonozla örtülüdür. Tonozun üzerinde belirli aralıklarla aydınlatma/havalandırma pencereleri bırakılmıştır. Yerden yarım metre yükseklikte karşılıklı dükkânların yer aldığı Sipahi Pazarı'nın, güneyde Boyahane Çarşısı'na, doğuda Kazzaz Pazarı'na, batıda Akarbaşı'na (iki adet) açılan toplam 4 kapısı bulunmaktadır. Kazzaz Pazarı'na açılan kapının bir dükkânın bozulmasıyla gerçekleştirildiği 1154/1741 tarihli Rızvan Ahmet Paşa Vakfiyesinden anlaşılmaktadır.

Her sabah ahilik geleneği olan "Çarşı Duası" ile açılan Anadolu'nun tek çarşısı olma özelliğini günümüzde de sürdüren Sipahi Pazarı'na girdiğinizde yüzlerce yıl geriye gittiğinizi hisseder, antika halı ve kilimler arasına bağdaş kurmuş, kürküne sarılmış, misafir seven, müşterisine çay ve kahve ikram etmeden onu bırakmayan ahi esnaf tipinin günümüzde de yaşadığına şahit olursunuz.

Çarşı 1997 yılında Urfa Valiliği'nce esaslı bir restorasyondan geçirilmiştir.

## MEVLEVİHANE (KASAPLAR) ÇARŞISI



Fotoğraf 267. Kasap Pazarı. (1950'li yıllar)



Fotoğraf 268. Kasap Pazarı (Restorasyondan önce)

Mevlevihane Camii'nin batısına bitişik olarak inşa edilmiş olan bu çarşının inşa tarihi bilinmemekte,19. yüzyıl sonlarında yapılmış olduğu tahmin edilmektedir. Uzun kolu doğu-batı, kısa kolu kuzey-güney istikametinde uzanan, beşik tonzlu, T şeklinde bir plana sahiptir. Düzgün kesme taşlardan yapılmıştır. Tonoz kollarının birleştiği yer ışık sağlamak amacıyla açık bırakılmıştır. Çarşının, batıda Haşimiye Meydanı tarafından bir, güneyde Koyun Pazarı tarafından bir ve kuzeyde Mevlevihane meydanı tarafından iki olmak üzere dört kapısı bulunmaktadır. Çarşıda, karşılıklı olarak sıralanan dükkânlar küçük ölçüde olup beşik tonozla örtülüdür.

Yapıldığı dönemden itibaren uzun yıllar Kasap Pazarı olarak kullanılan çarşı 2002 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından uygulanan Mevlevihane Çevre Düzenlesi kapsamında ele alınmış, kasaplardan boşaltılan çarşı 2006-2007 yıllarında turizm amaçlı kullanılmak üzere esaslı bir restorasyondan geçirildi.



Fotoğraf 269. Kasap Pazarı (Mevlevihane Çarşısı) restorasyondan sonra.



Fotoğraf 270. Kasap Pazarı (Mevlevihane Çarşısı) restorasyondan sonra.

# SİVEREK İÇESİ VAKIF HANLARI VE ÇARŞILARI

## SİVEREK GÜMRÜK HANI



Fotoğraf 271. Siverek Gümrük Ham



Fotoğraf 272. Siverek Gümrük Hanı.

El hac Yusuf b. Mehmet b.Osman Vakfı mülkiyetindeki Siverek Gümrük Hanı'nın kitabesi bulunmadığından ve herhangi bir kaynakta inşası ile ilgili bilgi ve belgeye rastlanılmadığından yapılış tarihi bilinmemektedir.

Düzgün kesilmiş bazalt taşlarından inşa edilmiş olan Gümrük Hanı, kare bir avlu etrafını çeveleyen dükkanlardan oluşmuştur. Avlunun batı kenarı ve girişteki güney kenarı iki katlı olup doğu kuzey kenarları tek katlıdır. Hana giriş, güney cephenin batı kesimindeki kapıdan avlunun batısınada yer alan revaklara olmaktadır. Avluya çevreleyen zemin kattaki dükanların doğu, batı ve kuzey yönde olanlarının önlerinde payeler üzerine oturan revaklar bulunmaktadır. Revaklar ve gerilerinde yer alan dükkânların çapraz tonozlarla örtülüdür.

Avlunun güneyindeki giriş cephesinin doğu kesimi düz duvar olup, batı kesiminin üzerinde bir kat bulunmaktadır. Avlunun güney-doğusundan bazalt taş merdivenlerle çıkılan bu kattaki iki odanın önünde ortada bir payeye

oturan yuvarlak kemerli iki gözlü bir revak bulunmaktadır. Orijinalinde direkler üzerine düz damlı olan bu oda ve revakın üzerin son zamanlarda düz beton damla örtülmüştür.

Avlunun batısındaki dükkânların üzerinde yer alan birinci katta yer alan odaların önlerinde bazalt üç sütuna oturan kemerlerin oluşturduğu dört gözlü bir revak bulunmaktadır. Bu kattaki oda ve revaklar direkler üzerine düz damla örtülüdür.

Avlunun kuzey kesimindeki odalardan batıda olanlarının üzerindeki betonarme odalar orijinal olmayıp sonradan yapılmıştır.

Gümrük Hanı bir zamanlar Belediye Binası olarak da kullanılmıştır. Hanın zemin katındaki dükkânlar günümüzde başta keçeciler olmak üzere kahvehane ve çeşitli esnaf grupları tarafından işyeri olarak kullanılmaktadır. Hanın ikinci katındaki dükkânlar ise boş ve metruk bir durumdadır.

Gümrük Hanı, 1920 yılında Belediye Başkanı M.Emin Odabaşı döneminde Belediye binasına dönüştürülmüş, binanın açılışı sırasında Karahanlı Şeyhmus Efendi toplananlara bir konuşma yapmış ve orada oluşturulan 150 kişilik bir milis kuvveti ile Urfa Kurtuluş Savaşı'na katılma kararı alınmıştır.

Restorasyonu yapılan han turizm amaçlı olarak kullanılmaktadır.

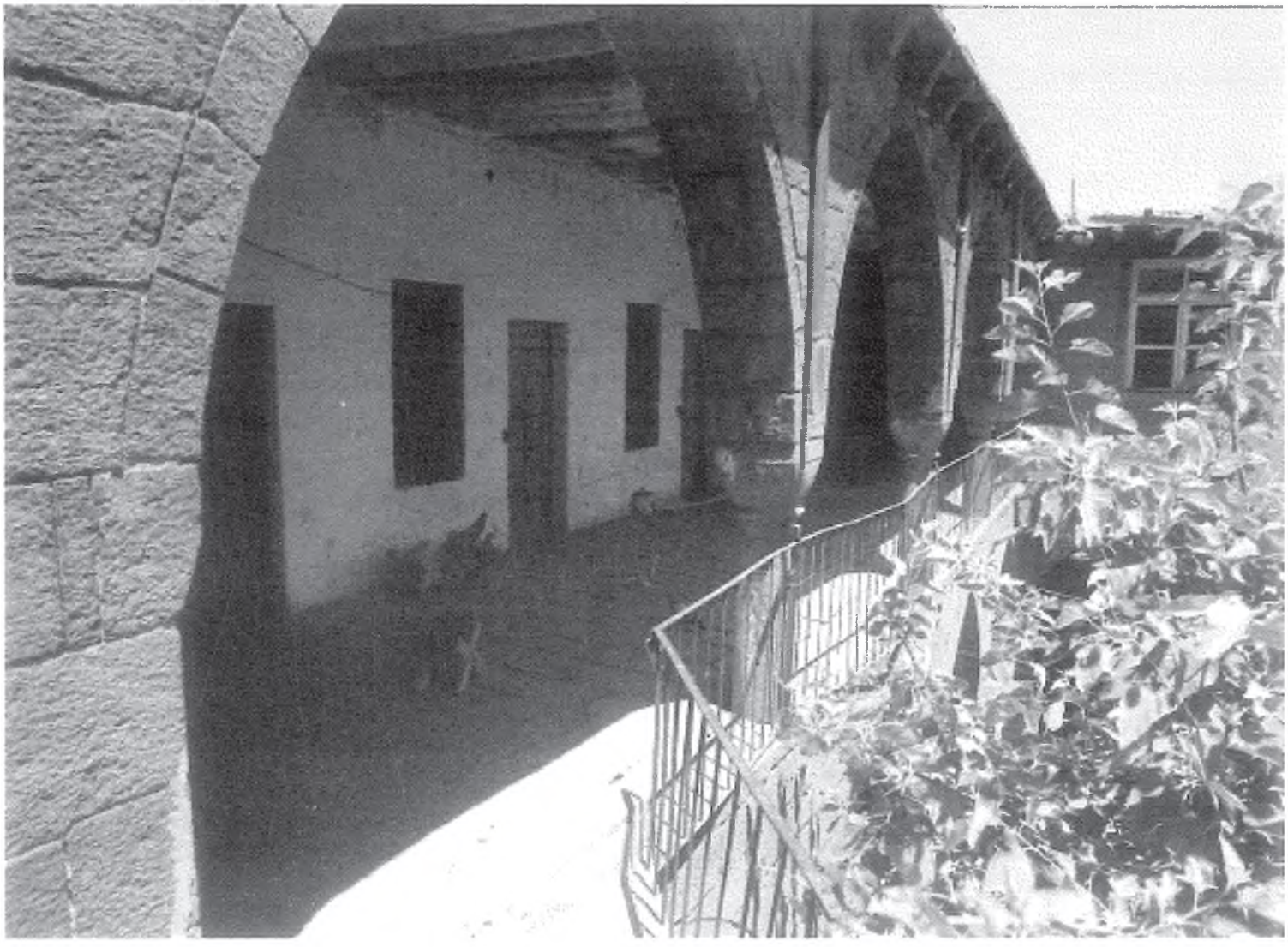

Fotoğraf 273. Siverek Gümrük Hanı üst kat revakları.

# ŞANLIURFA VAKIF HAMAMLARI

## EYYÜBİYE İLÇESİ VAKIF HAMAMLARI

### VELİBEY HAMAMI

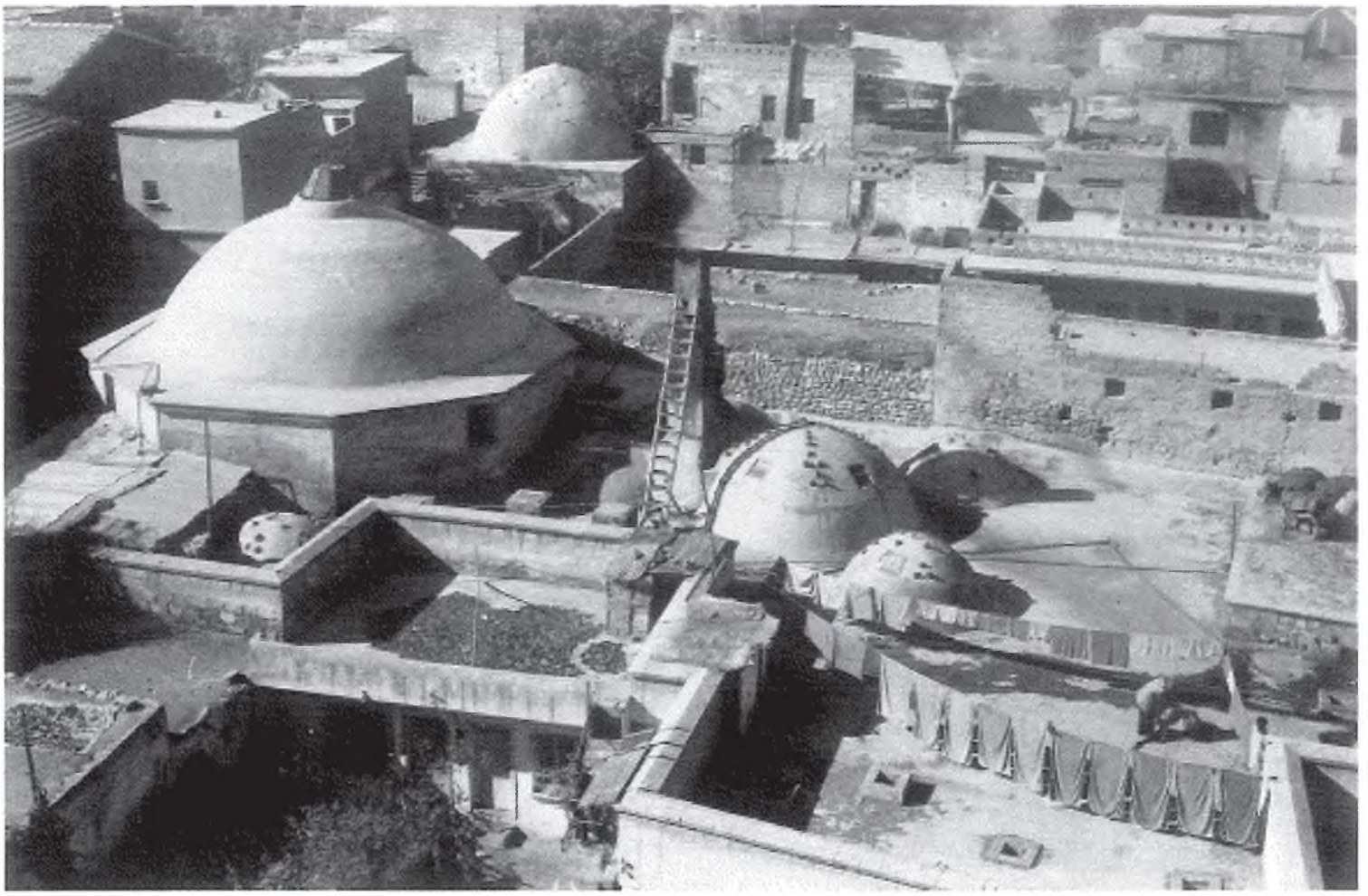

Fotoğraf 274. Veli Bey Hamamı genel görünüm.



Fotoğraf 275. Veli Bey Hamamı güneydeki giriş cephesi.

Dabbakhane mahallesi, Mithatpaşa sokakta yer alan hamamın giriş kapısı üzerindeki kitabe okunamayacak derecede siliktir. Dabbakhane mahallesi sakinlerinden Veli Bey Bin Mahmud H.1105/M.1693 tarihli vakfiyesinde, bu hamamı kendisinin yaptırdığını kaydederek mütevelliliğine oğlu Malkoç Bey'i tayin ettiğini belirtmektedir.

Hamama güney cephenin doğu köşesindeki iki çapraz tonozla örtülü koridordan girilir. Bu koridorun sağ tarafına bağlı olarak çapraz tonozlu bir oda bulunmaktadır. Soyunma yeri sekizgen planlı olup tromplu büyük bir kubbe ile örtülüdür.

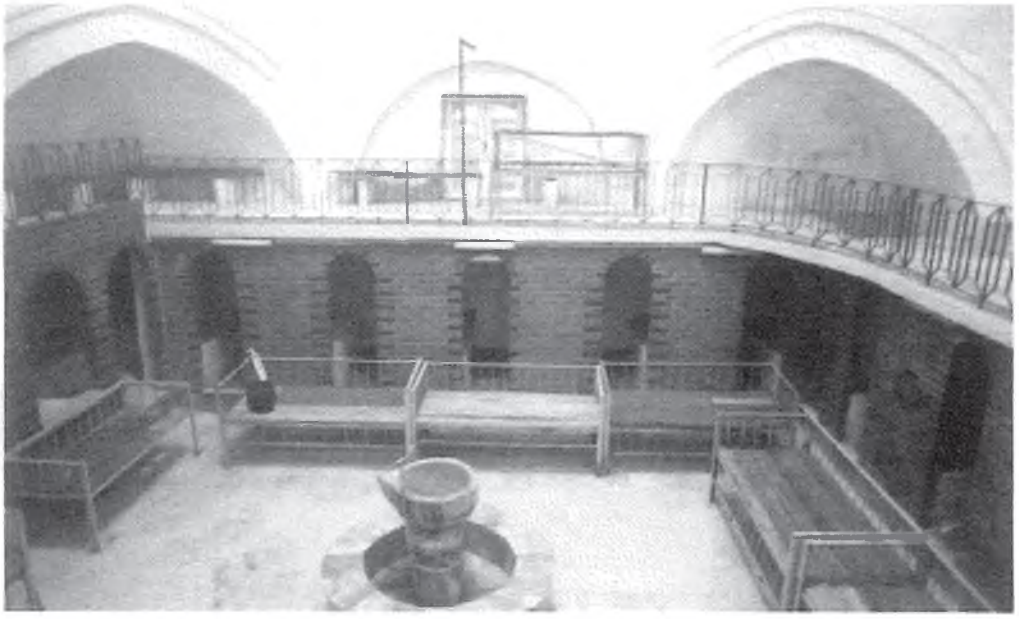

Fotoğraf 276. Veli Bey Hamamı Soğukluk (Soyunmalık) kısmı.



Fotoğraf 277. Veli Bey Hamamı Soğukluk (Soyunmalık) kısmı.

Kubbe dört pencereli ve aydınlık fenerlidir. Soyunma yerinin kuzey batı köşesinden beşik tonozlu soğukluk kısmına geçilir. Soğukluğun güneyinde küçük bir kubbe ile örtülü tuvalet yer almaktadır. Soğukluğun batısından kubbe ile örtülü ılıklığa, bunun kuzeyindeki bir kapıdan da sıcaklığa geçilir. Kubbe ile örtülü sıcaklık orta mekânının doğu, batı ve güneyinde beşik tonozlu birer eyvan, kuzey-doğu, kuzey-batı ve güney-batısında kubbeli birer köşe hücresi bulunur. Güney-doğu köşede yer alması gereken eyvan ise kubbe ile örtülü ılıklık bölümü olarak değerlendirilmiştir.[193]



Fotoğraf 278. Veli Bey Hamamı sıcaklık bölümü kuzey eyvanı.

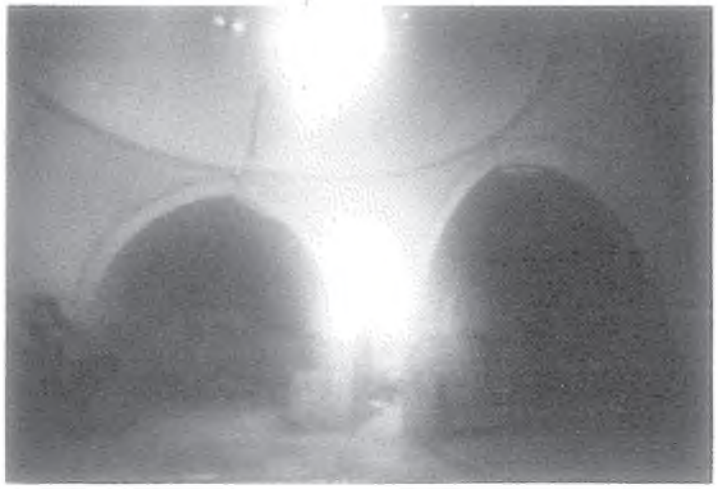

Fotoğraf 279. Veli Bey Hamamı sıcaklık bölümü Eyvanları.

Hamam 2006 yılında Vakıflar genel Müdürlüğü tarafından esaslı bir onarımdan geçirilmiştir.

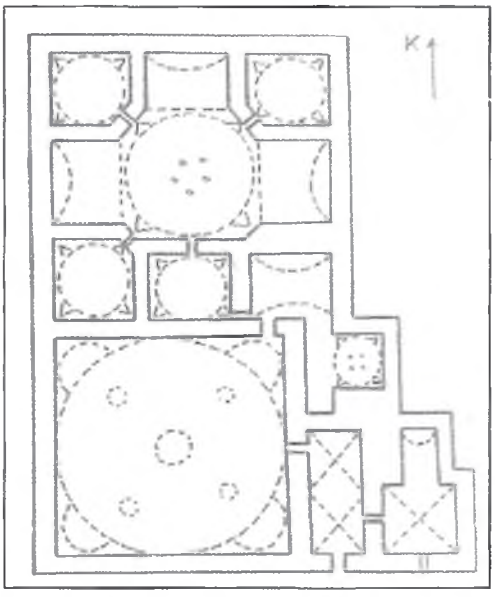


Plan 57. Veli Bey Hamamı planı.

193 A.Cihat Kürkçüoğlu., Şanlıurfa Su Mimarisi, Ankara, 1992, s. 52-53.

# BİRECİK İLÇESİ VAKIF HAMAMLARI

## MAHMUT PAŞA HAMAMI.



Fotoğraf 280. Mahmut Paşa Hamamı Soğukluk (Soyunmalık) bölümü..

Birecik İlçesi, Kurtuluş Mahallesi, Urfa Kapısı yakınında, Mahmut Paşa Sokağı'ndadır. Batısına bitişik H.981 (M.1573) tarihli Mahmut Paşa Camii ile birlikte Mahmut Paşa Vakfı külliyesi olarak inşa edilmiştir. Ancak hamamın kitabesi yoktur.[194]

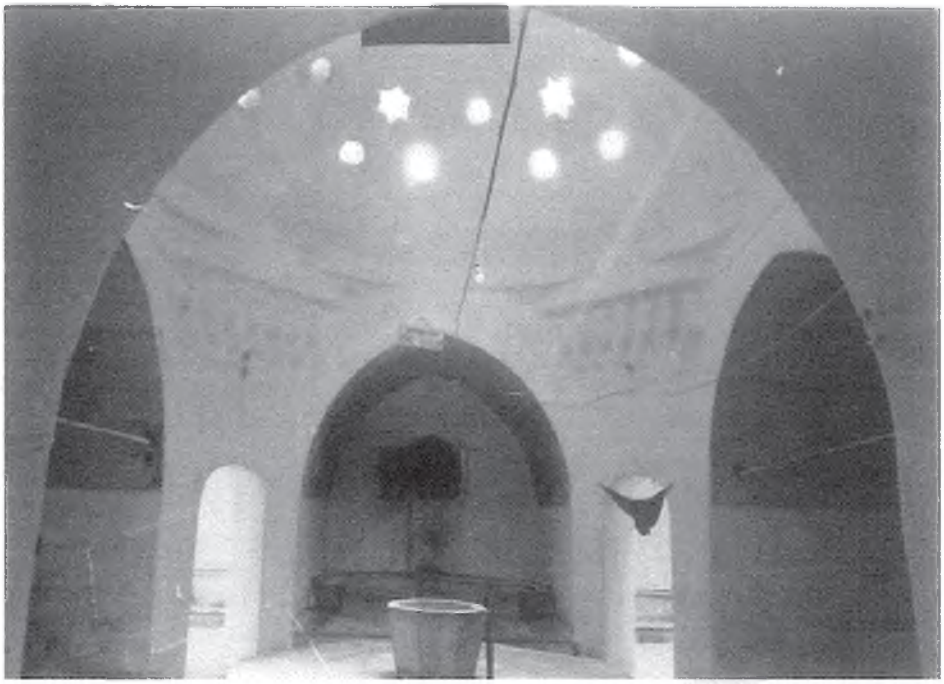

Fotoğraf 281. Mahmut Paşa Hamamı sıcaklık bölümü.

Mahmut Paşa Hamamı, soğukluk (soyunma yeri-camekân), ılıklık ve sıcaklık olmak üzere üç bölümlü klasik Osmanlı hamamları planındadır. Kuzey cephedeki bir kapı ile soyunma bölümüne girilir. Aydınlık fenerli tek kubbeli, dört eyvanlı soyunma yerinin kuzey eyvanının ortasından açılan bir kapı ile tuvaletlerin bulunduğu bölüme geçilir. Bu bölümün güney-doğu köşesinden tek kubbeli ve dört eyvanlı ılıklık bölümüne, ılıklığın doğu eyvanının ortasından açılan bir kapıyla da sıcaklık bölümüne geçilir. Sıcaklık dört eyvanlı ve dört köşe hücreli (halvet) plandadır. Sıcaklığın orta bölümü ve köşe hücreleri tromplu birer kubbe ile, eyvanlar sivri tonozlarla örtülüdür.[195]

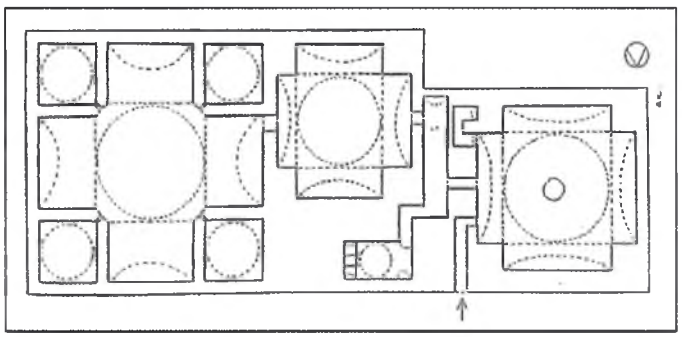

Plan 58. Mahmut Paşa Hamamı planı.

Hamamın Ilıklık bölümü yakın zamana kadar keçeci esnafı tarafından keçelerin göğüsle dövülüp pişirilmesi amacıyla kullanılmaktaydı.

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan esaslı bir restorasyon 2006 yılında tamamlanmıştır.

194 A.Cihat Kürkçüoğlu., Birecik, Ankara 1996, s. 66-67.

195 Erdal Eser., *"Hasan Baba Hamamı"*, Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri İle Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Ankara 1999, s. 133-135

*Şam ve Bağdat kırklara karışmıştır*
*Elde kala kala bir Mekke bir Medine kalmıştır*
*O da yarım kalmıştır*
*Urfa ufala ufala*
*Bir pul olacak çarpık balıklar üstünde*
*Belki bir toz bulutu*
*İstanbul'a küflenmiş*
*Bir Avrupa akşamı dadanmıştır*
*Eski şehirlerin kimi göğe çekilmiş*
*Kimi yedi kat yerin dibine batmıştır*

**Sezai Karakoç**

Urfa Kalesi
*(G. P. Badger, Nestorians and..., London, 1850)*



Suruç Şeyh Müslüm Türbesi

# VAKIF KAYITLARINA GÖRE ŞEYH MÜSLÜM ZÂVİYESİ

Prof. Dr. Mehmet Emin ÜNER

Suruç ilçesine bağlı Ziyaret köyünde bulunan Şeyh Müslüm Zaviyesi, ilçe sınırları içerisinde tespit edilen tek zaviye unvanını elinde bulundurmaktadır. Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi, bu zaviye de halen halkın yoğun ilgisine mazhar olmasına rağmen, hakkında yazılanlar ilçe yıllığında yazılanların tekrarı ve halk arasında anlatılan efsanelerden ibarettir. Dolayısıyla literatüre girebilecek türden herhangi bir çalışma yapılmış değil. Bu çalışma, varlığı Osmanlı öncesine dayanan bu zaviyenin Osmanlı dönemindeki durumunu ortaya koymak ve literatüre kazandırmak amacıyla yapıldı. Bunun için Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivleri'nde ilgili tasnifler tarandı. Her iki arşivden elde edilen belgeler bu makalenin temel malzemesini oluşturmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Hurûfât ve Muhasebe defterleri, zaviye vakfından herhangi bir surette ücret alanların adları, görevleri, aldıkları günlük ücretleri gibi konular hakkında bilgi verirken, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki tasniflerde bulunan belgeler ise zaviye ile ilişkisi olanların aralarında meydana gelen olaylar hakkında bilgiler vermektedir. Bu belgeler değerlendirilmek suretiyle adı geçen zaviyenin Osmanlı dönemindeki durumu ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

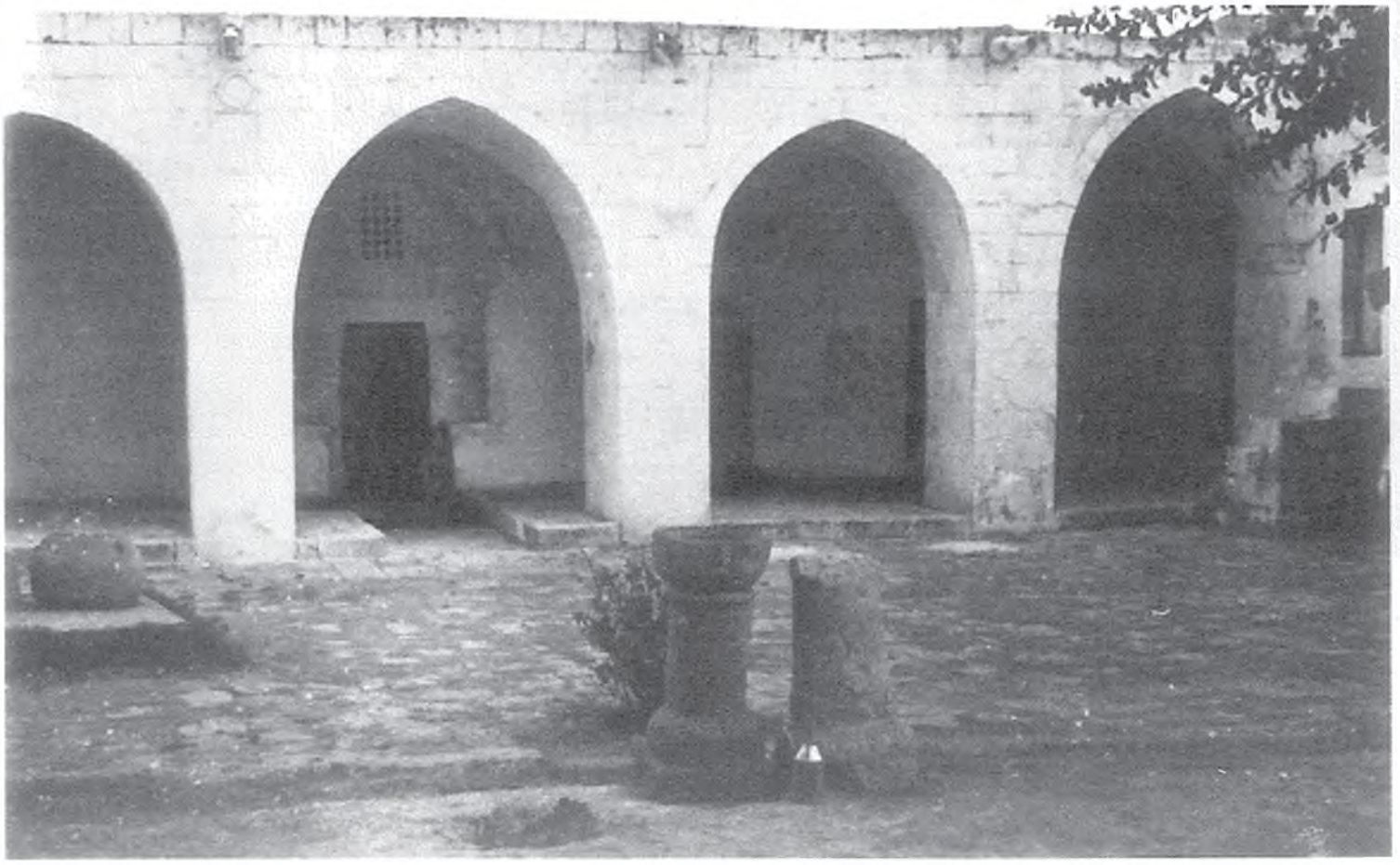

Suruç Şeyh Müslüm Zaviyesi Camii son cemaat yeri

Şeyh Müslüm Zâviyesi'nin kuruluşu ve kurucusu olan Şeyh Mesleme bin Na'me es Serucî hakkında çok az bilgiye sahibiz. Şeyh Müslüm et-Teberdâri olarak da bilinen Şeyh Müslüm, Suruc'a bağlı Ziyaret köyünde doğmuştur. Doğum tarihi bilinmemekle beraber ölüm tarihi olarak 1170 (miladi) yılı gösterilmektedir (Keskin 2011:198). Köyün bu ismi alışı belki de zaviyenin kuruluşundan sonra çevreden insanların gelip burayı "ziyaret" etmesinden dolayı almış olabileceği düşünülebilir. Zira kurulan bir zaviyenin etrafında zamanla yerleşim alanlarının oluştuğu bugün Anadolu'daki birçok köy isminden bilinmektedir. 1520 tarihli Tapu Tahrir Defteri'nde Suruç nahiyesinde altı köy ismi geçmektedir ki bunların nüfusça en kalabalık olanı Zaviye-i Şeyhmüslim adını taşıyan köydür[1]. Zaviye-i Şeyhmüslim veya kısaltılmış şekliyle Şeyhmüslim köyü, 16.

1 *Bu çalışma Harran Üniversitesi İlahiyat Dergisi Sayı 28'de yayınlanan makalenin yeni belgelerle takviye edilmiş halidir. Diğer beş köyün adları şöyledir: Susıyan, Telmusa, Çardak, Zergil ve Meşhed. (Yılmaz, 1996: 82)



Suruç Şeyh Müslüm Zaviyesi Camii

yüzyıl boyunca nahiyenin en kalabalık köyü olma özelliğini korumuştur. Köy adını taşıdığı Şeyhmüslim Zaviyesi'nin çevresinde kurulmuştur. Ortaçağın meşhur şehri Suruç'un harabelerine yakınlığı da ona ayrı bir önem kazandırmış, kuzeyden güneye inen yollarda bir uğrak yeri konumuna gelmiştir.

Şeyh Müslüm'ün vefâtından iki yıl önce yani 1168 yılında, içinde cami, zaviye, tekke olmak üzere külliye şeklinde bir yapı inşa edilmiştir. Yapının etrafı Selçuklu ve Osmanlı dönemine ait mezarlarla çevrilidir. Bu külliyenin Selçuklular zamanında yapıldığı tahmin edilmektedir. Mezarlığın doğusunda Eyyubiler tarafından yapılmış ve birkaç defa restore edilmiş üzeri toprakla örtülü camii yer almaktadır. IV. Murad 1636 yılında Bağdat Seferi'ne giderken (Uzunçarşılı 1983: 99), buraya uğrayıp, camiyi genişletmek için emir verdiği ve caminin bugünkü şeklini aldığı rivayet edilmektedir. Türbenin kuzey kapısında bulunan kitabeye göre, bu türbe 1538 yılında Şeyh Muhammed oğlu Şeyh Hasan tarafından yaptırılmıştır (Durukan 1999: 287). Şeyh Müslüm zaviyesinde sürekli olarak mürid yetiştirmiştir. Bu müridler içinde meşhur Şeyh Akil el-Menbici de bulunmaktadır (Keskin 2011:198-199).

1551 tarihli Birecik Kanunnamesinde Şeyh Müslüm zaviyesine hizmet eden ailenin Cemaati Şeyhan-ı Abbasiyan olduğunu, bunların bazılarının ellerinde tevliyet beratı bulunduğunu, ayrıca ziraatle uğraştıklarını öğreniyoruz. Elde ettikleri ürünler ve hayvanlar üzerinden vergilerini vermekte ama "avarız-ı divaniye"den ve "tekâlif-i örfiye"den muaf tutulmaktadırlar[2]. Kanuni Sultan Süleyman döneminde durumları tespit edilip yukarıda belirtilen vergilerden muaf tutulan ve kendilerine berat verilen bu cemaatin daha sonraki yıllar hatta yüzyıllar boyunca bu görevi devam ettirdiklerini arşiv belgelerinden takip etmek mümkün olmaktadır.

2 Adı geçen cemaat ile ilgili 1551(959h) tarihli Birecik Sancağı Kanunnamesi'nin 16. maddesi aynen şöyledir: "Cemâ'at-ı Şeyhân-ı Abbâsiyân tabi-i m.
Hasıl an adet-i ağnâm ve bâd-ı hevâ 1300
Mezkûrûn şeyhler Abbasiler olub Nâhiye-i Suruc'da Şeyh Müslim Hazretlerinin Zaviyelcri'ne hizmet edüb ba'zılarının elinde tevliyet berâtı olub zira'at etdükleri mezra'in hakkın sahib-i arza verüb ve âdet-i ağnâmların hassa-i hümayuna verdüklerinden sonra avârzı-ı dîvanîden ve tekâlif-i örfiyyeden mu'af ve müsellem olalar deyü Defter-i Atîk'de mukayyed olmağın gerü ber vech-i meşruh üzerine Defter-i Cedid'e kayd olundu". (Akgündüz 1992: 639)



Şeyh Müslüm Türbesi kuzey kapısı kitabesi

Yaptığımız araştırmalarda Şeyh Müslüm Zaviyesi vakfı adına düzenlenmiş herhangi bir vakfiyeye rastlayamadık. Ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde yer alan Hurufat Defterleri[3]nde bulunan "tevcih"ler ve "tecdid"ler ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Evkaf ile ilgili çeşitli belgelerden zaviyenin görevlilerinin isimleri ve aldıkları ücretleri -kısmen de olsa- tespit edebildik. Ayrıca bir yıllık gelir ve giderlerini gösteren tablo da tespitlerimiz arasında yer almaktadır. Tespit ettiğimiz dönem 1139\1727 ile 1280\1870 yıllarını kapsamaktadır. Ayrıca 1277\1861 yılında yeni padişah tarafından yapılan berat yenilemeleri vardır, onlardan da örnekler verilecektir. Aşağıda bu görevlilerin atama şekilleri ve sebepleri mümkün olduğunca kronolojik sıra takip edilerek detaylı olarak verilmektedir.

Atamalarda tespit edebildiğimiz en erken tarih 1139\1727 tarihidir. Bu tarihte müderris İbrahim, kadı Seyyid Ömer'in arzıyla zaviyeye "duâgû[4]" olarak atanmıştır (VGMA, Defter 1128: 28). Duâgû olarak bir müderrisin atanması, zaviyede bu görevin önemli olduğunu göstermektedir.

1143\1731 tarihinde zaviyenin camiinde İmâm ve Hatib olan Esseyyid Mehmed Emin görevi bıraktığında yerine beş akçe ile Seyyid Şeyh Mehmed imam ve hatib olarak atanmıştır. Yine aynı yıl zaviyede üç akçe ile çalışan ancak ne görev yaptığı belirtilmeyen Ömer adlı kişi bu görevinden "ferâğat" ederek, görevi Seyyid Şeyh Ahmed'e bırakmıştır VGMA, Defter 1088: 99). Burada görevinden ferâğat eden Ömer ile Seyyid Şeyh Ahmed'in yakınlık derecesi hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Zira bu tür durumlarda genellikle yakınlık derecesi belirtilmektedir.

1147\1735 yılında "Şeyh Müslüm zaviyesinde üç akçe ile babası Esseyyid Mustafa'nın kasr-ı yed[5]inde" yani bulunduğu nazırlık görevinden kendi isteği ile vazgeçince oğlu Esseyyid İsmail, nazırlık görevini üstlenmiştir. Esseyyid İsmail bir yıl sonra yani 1148\1736 yılında hâlâ nazır olarak görev yaptığı görülmektedir. Ancak isimleri belirtilmeyen bazı kimseler bu göreve müdahil olmak istedikleri kaydedilmektedir (VGMA, Defter 1088: 99).

1150\1738 tarihindeki kayıt zaviyenin nâzırı ile ilgilidir. Adı geçen tarihte Esseyyid Seyfeddin, babası Ramazan'ın ölümü ve amcasının da görevden alınmasıyla yevmi üç akçe ile nazır olarak atanmıştır[6].

3 Vakıflarla ilgili atamalarda ataması yapılan kişiye berat verilmesinin ardından, bir çeşit berat özeti sayılabilecek kayıtların defterlere kaydedilmesiyle oluşturulan Hurûfât Defterleri, tutuldukları dönemin idarî yapısına göre kazaların isimlerinin alfabetik harf sırasına göre dizilmesi ve vakıf atama işlemlerinin ilgili kaza isminin altına yazılmasıyla oluşturulmuştur. Arapça harf kelimesinin çoğulu olarak Hurûfât adı verilmiş olan bu defterlerde, Osmanlı Devleti'nde vakıflara ait atama kayıtlarının yanında söz konusu vakfın gerçek niteliğiyle ilgili veya herhangi bir vakıf şartına ait bilgi de bulunmaktadır (Demirtaş, 2012, Sayı 37).

4 Dua eden, duacı demektir. Dini toplantılar sonunda dua okuyan ve bu dualar karşılığında, maaş alan kişiler hakkında kullanılan bir tabirdir. Bu makamda duahan tabiri de kullanılırdı. Ancak duahan tabiri daha ziyade dini merasimlerde dua edenler için kullanılır, resmi işlere ait toplantılarda dua edenler hakkında duâgû tabiri daha çok kullanılırdı. Ancak vakıflarda duâgû olarak ücretle görevlendirilen kişiler vardı. (Pakalın 1983: 479).

5 Arapça el çekmek demektir. Mütevellik, imamlık gibi babasından kendisine intikal eden bir haktan vazgeçmek yerinde kullanılır. (Pakalın 1983: 209)

6 "Şeyh Müslüm evkafında üç akçe ile nâzır olan Esseyyid Seyfeddin Halife babası Ramazan'ın mahlulunda ve emmisi Seyyid Hüseyin refi'inde beratı meşruiyetle mutasarrıf olub...", (VGMA, Defter, 1088: 99).



Şeyh Müslüm Zaviyesi güney cephesi

1168\1755 tarihinde zaviyedârlık ve duagü görevleri Hüseyin adlı kişiye verilmiştir. Bu tarihte bundan başka görevlendirilmeler de yapılmıştır. Zâviye nezâretine üç akçe ile görevli olan İsmail istihkakının yarısını başkasına devretmiş kalan yarısını da bir buçuk akçe ile oğulları Seyyid Mehmed ve Seyyid Hasan'a "kasr-ı yed edub" onlar adına görevinden ferâğat etmiştir[7]. Yine aynı yıl iki akçe ile ferrâş olan Haydar adlı kişi kusurundan dolayı görevi oğulları Seyyid Mustafa ve Seyyid Ali'ye bırakmıştır. Babasının ölümünde zaviyede üç akçe ile loğkeş olan Seyyid Yusuf da kendi rızasıyla yarım hissesini kardeşi Seyyid Ahmed'e terketmiştir. Bu sene içinde görevde olup, görevi yenilenenler de olmuştur. Bunlar; Şeyh Müslüm Zaviyesi Camiinde iki akçe ile müezzin olan Seyyid Halil, camide imam ve hatib olan Seyyid Ahmed ve Seyyid Nasır da görevleri yenilenenler arasında görünüyorlar (VGMA, Defter 1090: 123).

1170\1757 tarihinde "Şeyh Müslüm evkafının bir buçuk akçe ile nısfı nezareti Seyyid Ali ve Seyyid Hüseyin kendi rızasıyla" Esseyyid Şeyh Eyüb'e bırakmışlardır. Yine aynı yıl yevmi bir buçuk akçe ile loğkeş olan Seyyid Müslüm Hassan kendi rızasıyla görevi Seyyid Ahmed'e terk etmiştir (VGMA, Defter 1090: 123).

1176\1763 yılında zaviyenin camiinde iki akçe ile müezzin olan Ahmed'in yerine geçecek erkek evladı olmadan vefat edince, bu görev vakıf mütevellisinin arzıyla kardeşi Abdi Halife'ye geçmiştir. (VGMA Defter 1117: 94). 1180\1767 tarihinde yevmi bir buçuk akçe ile "nısf loğkeş" olan Abdurrahman bu görevinden ayrılınca Mütevelli Seyyid Müslüm arzıyla bu görev Abdullah'a verilmiştir. Aynı yıl zaviyede beş akçe ile duagü olan Şeyh Mehmed'in görevi yenilenmiştir (VGMA Defter 1117: 94).

1183\1770 yılında zaviyenin camiinde İmam ve Hatib olarak Şeyh Eyüb görülüyor. "Nısf" nezaretine Seyyid Mehmed ve Seyyid Hasan'ın isimleri geçiyor (VGMA Defter 1087: 38). Bu tarihten sonra yaklaşık otuz yıllık bir süre içinde bazı nizalı durumlar dışında atama kayıtları görülmüyor.

1212\1798 'de zaviyenin türbedârı Şeyh Ali bin Hasan "bilâ veled fevt oldukda" yani erkek evladı olmadan vefat ettiğinden yerine Şeyh Mehmed geçmiştir. Aynı yılda zaviyede beş akçe ile kâtip olan Mustafa vefat edince yerine kardeşi tayin edilmiştir (VGMA defter 544: 25). 1220\1806 tarihinde vakıfta yevmi iki akçe ile keyyali olan Seyyid Şeyh Eyüb'ün vefatı üzerine [vazife] oğlu Seyyid Şeyh Mehmed bin Seyyid Şeyh Eyüb'e verilmiştir. Aynı yıl içinde Seyyid Şeyh Mehmed bin Seyyid Şeyh Eyüb kendi rızasıyla görevi bırakınca bu sefer Hacı Hasan bin Mehmed'e tevcih edilmiştir[8].

1221\1807'de zaviyede türbedâr olan Şeyh Ali bin Hasan'ın yerine geçen Şeyh Osman'ın kendisine verilen beratı kaybettiği ve merkezdeki kayıtlar göz önünde bulundurularak kendisine yeniden berat verildiği anlaşılmaktadır. Aynı yıl zaviyenin camiinde yevmi iki akçe ile müezzin olan Seyyid Şeyh Müslüm'ün geride evlad bırakmadan vefatı üzerine müezzinlik görevi Seyyid Müslüm ve Seyyid Hasan'a "iştiraken tevcih" edilmiştir. Yine aynı yıl zaviye camiinde yevmi bir buçuk akçe "nısf loğkeş" olan Seyyid Şeyh Müslüm arkasında evlad bırakmadan vefat edince loğkeşlik Seyyid Mehmed'e tevcih edildi (VGMA, Defter 545: 47).

7 "Şeyh Müslüm zâviyesinde evkafı nezaretine üç akçe ile mutasarrıf olan İsmail nısfını ahere kasr-ı yed edub üzerinde kalan nısfı ahz içün bir buçuk akçe ile oğulları Seyyid Mehmed ve Seyid Hasan'a kasr-ı yed edub bâ-berât..." (VGMA, Defter: 1090: 123)

8 " Suruc'da Şeyh Müslüm vakfından almak üzre yevmi iki akçe ile keyyali olan Seyyid Şeyh Eyüb fevt mahlulunda sülbi oğlu Seyyid Şeyh Mehmed bin Seyyid Şeyh Eyüb'e inâyet buyuruldu Rebiülevvel 1220", "Suruc'da Şeyh Müslüm vakfından almak üzre yevmi iki akçe ile keyyali olan Seyyid Şeyh Mehmed bin Seyyid Şeyh Eyüb ferâğatında Hacı Hasan bin Mehmed'e bâ-berât tevcih olundu Cemaziyyelahir 1220", (VGMA, Defter 545: 47).

1222\1808 'de zaviyenin camiinde yevmi iki akçe ile ferraş olan Şeyh Müslüm vefat edince bu görev Şeyh Müslüm vakfı mütevellisi Seyyid Ahmed'in arzıyla amcasıoğlu Şeyh Ahmed'e tevcih edilmiştir (VGMA, Defter 545: 48).

Hurûfât defterlerinde son olarak 1247\ 1832 tarihinde bir akçe ile Şeyh Hamid'in ferraş olarak görevi yenilenmiş, aynı yıl vakıftan üç akçe ile babası Esseyyid Mustafa'nın yerine Esseyyid İsmail geçmiştir. (VGMA, Defter 1089: 96).

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan 2150-1 numaralı defterde "Suruc Kazasında Şeyh Müslüm Hazretleri Hademeleri Yedinde Bulunan Berât-ı Şerifelerinin Kayıdlarıdır" başlığı altında Evkaf Nezareti kayıtlarında da Şeyh Müslüm Zâviyesi ile ilgili bilgilere rastlamaktayız. Bu başlık altında aynı zamanda padişah değişiminde yapılan "tecdid"ler de bulunmaktadır.

Aşağıda Şeyh Müslüm Zaviyesi vakfından ücret alan görevlilere ait beratların yenilenmesine yer verilecektir. Bu berat yenilenmeleri, yeni padişahın, Sultan Abdülaziz'in 1277\1861 yılında "taht-ı Alî baht-ı Osmanî üzre cülûsu hümayûn"-ları yani tahta geçmeleri münasebetiyle yapılmıştır (Küçük 1988: 179).

"Bin iki yüz yetmiş yedi senesi Zilhicce-i şerifesinin onyedinci günü Taht-ı Alî Baht-ı Osmanî üzre cülûs-ı hümâyûnum meynet-i makrûn-ı mülâkânem vaki olub umumen tecdid-i berevât[9] olmak kaide-i mer'iye-i saltanat-ı seniyyeden olduğuna binaen Nezâret-i Evkafın hümâyûn-ı mülûkâneme mülhak evkafdan Ruha kazasında Suruc nahiyesinde vaki' Şeyh Müslüm Zaviyesi vakfından almak üzre yevmi bir buçuk akçe vazife ile nısf hisse müderrislik ciheti[10] mutasarrıfı" olan Şeyh Mehmed bin Şeyh Mehmed'in müderrislik görevi ile ilgili beratı yenilenmiştir. Aynı yıl "Şeyh Müslüm Zaviyesi vakfından almak üzre yevmi bir akçe vazife ile sülüs hisse cibâyet[11]ciheti mutasarrıfı" olan Şeyh Resül bin Ali ile "Suruc kazasında medfun Şeyh Müslüm küddise sirrûhu vakfından almak üzre yevmi beş akçe vazife ile kitâbet ciheti mutasarrıfı" olan Şeyh Mehmed bin Osman'ın beratları 1281\1865 yılında yenilenenler arasındaydı (VGMA, Defter 2150-1: 46).

1237\1822 yılından beri "Şeyh Müslüm Zaviyesi vakfından yevmi nim ve rub' akçe vazife ile rub hisse müderrislik ciheti mutasarrıfı" olan Esseyid Mehmed eski beratını takdim etmek suretiyle yenilenmesi için müracaat etmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi, ilgili kalem kayıtlarına müracaat edilerek beratın geçerliliği doğrulanmış ve kendisine 1283\1867 tarihinde yeni berat verilmiştir (VGMA, Defter 2150-1: 46). Loğkeş olan ve ücretlerini Şeyh Müslüm

9 Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde bir ferman veya beratın güvenirliliği için tuğraya ihtiyacı olduğu gibi, geçerli olması için de tahtta bulunan padişahın tuğrasını taşıması gerekliydi. Bunun için yeni bir padişah tahta çıktığında kendinden önceki padişah zamanında verilmiş olan emirlerin yürürlükte olduğunu göstermek üzere yeni padişahın tuğrasını taşıyan fermanlar gönderilirdi ki buna yenilenme anlamında "ferman tecdîdi" adı verilirdi. Berat ve ahidnameler için de aynı durum söz konusu idi. Eski fermanlar ise merkeze geri gönderilirdi (Kütükoğlu1994: 118).
Berat tecdidi sebeplerinden biri de eski beratın kaybı dolayısıyla sahibi tarafından yeni beratın talep edilmesiydi. Böyle kayıp durumunda yeni beratın verilebilmesi için ilgili kalem kayıtları incelenir ve gerçekten müracaat sahibinin istediği berattaki şeyin üzerinde olduğu tespit edildikten sonra yenisinin verilmesi yoluna gidilirdi. Bu tarzda verilen beratlara "zâyi'inden berat" denirdi ve yenilenende de zâyi'inden verildiği belirtilirdi (Kütükoğlu1994: 137).

10 Osmanlılarda vakıf müesseselerinde gerekli hizmetlerin yürütülmesi için ilgili vakfiyelerle tahsis edilen cihet, nitelikleri belirlenen görevleri ifade etmekte olup vakıf müessesesinin gelişmesiyle çoğalmış, dini müessese ve hayır kurumlarının işleyişini sağlaması yanında pek çok kişinin geçim vasıtası ve ek geliri olmak bakımından da önemli bir fonksiyonu yerine getirmiştir. Osmanlı resmi kayıtlarında "erbâb-ı cihât" veya "ashâb-ı cihât" şeklinde adlandırılan cihet sahipleri esas itibariyle iki kısma ayrılmaktaydı. İmâmet, hitâbet, vâizlik, dersiamlık tedris, cibâyet, kitâbet gibi ilmi yeterlilik isteyenlere "cihât-ı ilmiyye"; kayyimlik, türbedarlık, ferraşlık gibi bedenî çalışmaya bağlı olanlara da "cihât-ı bedeniyye" adı verilmekteydi. Bu görev sahipleri hukuki olarak askerî yani memur statüsünde sayıldığından kendilerine diğer askeriler gibi bir takım imtiyaz ve muafiyetler tanınmıştı. Cihetlerin tevcihi, verilecek kimselerin tespiti vakfiyedeki esaslara göre ya "bi'l-meşrutiyet" (şarta bağlı) veya "bilâ-meşrutiyet" (şartsız) olmak üzere iki şekilde gerçekleşirdi. Diğer taraftan cihet tevcih edileceklerde bulunması gereken ortak özellikler vakfiyelerde "liyakat" ve "dürüstlük" olarak belirlenmiştir. (İpşirli 1993: 546-7).

11 Osmanlılarda küçük vakıfların, özellikle aile (zürri) vakıflarının bütün idaresi mütevelliler tarafından yürütüldüğü halde büyük vakıfların idaresinde nâzır, mütevelli, câbi veya kâtip gibi birçok görevli hizmet yapardı. Statüleri, özellikleri ve ücretleri vakfiyelerdeki hükümlerle belirlenen câbilerin tayin, azil, teftiş gibi her türlü idari ve hukukî işleri vakfın bulunduğu yerin kadısı aracılığı ile yürütülür, değişikliklerle ilgili olarak ayrıca merkezi idareden berat verilirdi. Câbilerin yaptığı işe cibâyet denilirdi. (İpşirli 1992: 529).

Zaviyesi vakfından alan Şeyh Ömer bin Hacı Mehmed ve Şeyh Hüseyin bin Şeyh Müslüm ve Şeyh Müslüm bin Şeyh Ahmed ve Şeyh Ahmed bin Şeyh Osman'ın beratları da 1283\ 1867 yılında yenilenmiştir.

Bin iki yüz seksen dört yılında "Şeyh Müslüm Zaviyesi vakfının vazife-i mu'ine ile nısfdan hamse hisse tevliyet ciheti mutasarrıflık Esseyyid Şeyh Mustafa ve Esseyyid Şeyh Ömer'in ellerinde olan eski beratlarına binaen beratları yenilenmiştir. Yine aynı yıl "Ruha kazasında Suruc nahiyesinde vaki Şeyh Müslüm Zaviyesi vakfının yevmi nim ve bir rub akçe vazife ile rub hisse müderrislik ciheti" mutasarrıfları Seyyid Abdülkadir ve Seyyid İbrahim ibn Molla Ömer'in beratları da yenileri ile değiştirilmiştir (VGMA, Defter 2150-1: 46).

Sözkonusu atamalar incelendiğinde, bunların farklı şekillerde ve farklı sebeplerden dolayı yapıldığı da göze çarpmaktadır. Bunların bir kısmı "arz"la, bir kısmı da "padişah fermanı"yla yapılan tevcihler olduğu görülüyor

Arzla yapılan tevcihler, bu arzlar vakıf mütevellisi veya vakıf nazırı tarafından yapılabildiği gibi, kadı, naib ve mutasarrıflar tarafından yapılırdı. Padişah fermanı ile yapılan tevcihler de ise yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, "sadır olan ferman-ı âli mucebince" yapılan atamalara bakıldığında, görevlinin elindeki beratı kaybetmesi, eski görevlinin görevini terk etmesi veya kendi üzerine haksız berat ettirmeler gibi sebeplerle yapılan atamalardır.

Atamaların sebepleri de elbette ki farklı farklıdır. Bu sebeplere bakıldığında en çok karşımıza çıkanı ise "mahlûl"undan yapılan tevcihlerdir. Mahlûl, intikal edecek varis bırakmadan ölen kimseden kalan arazi, emlak ve cihet hakkında kullanılan bir tabirdir (Pakalın 1983: 384). Atama kayıtlarında genellikle fevt, ferağ, kasr-ı yed ve ref' gibi sebeplerle cihetin boşalması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bölümü zaviyenin akarları ve bir yıllık gelir giderleriyle bitirelim. 1287/1870 tarihli muhasebe kayıtlarına göre zaviyenin Suruc'a bağlı dokuz köy ve bir mezrada akarları bulunmaktadır. Ancak akarların cinsi hakkında bilgi verilmeden sadece gelir miktarları belirtilmiştir. Buna göre 1287/1870 yılına ait gelir miktarı 35310 kuruş, bazı masrafların toplamı ise 4129 kuruş olarak görülmektedir. Geri kalan meblağ "it'am-ı ta'ama sarf olunmak üzere" vakfın mütevellisine teslim edilmiştir (BOA: EV. d. 18274:87.)

**Zaviyeden Merkeze Yansıyan Davalar**

Buraya kadar verdiğimiz bilgiler normal prosedürün işlediği atamalarla ilgiliydi. Belgelerde bu görevleri farklı yollarla elde etmeye çalışan kişilerin de bulunduğu görülmektedir. Bundan dolayı vakıf görevlileri zaman zaman zor durumda kalmış, hatta görevlerini haksız yere kaybedenler de olmuştur. Bu haksızlıkların önüne geçilmesi için, çareyi önce yerel mercilerde aramışlar, ancak burada çözüm bulamayanlar olayı devletin merkezine intikal ettirme yoluna gitmişlerdir. Ayrıca bazen devletin yerel yöneticileri adı geçen zaviye görevlilerinden alınmaması gereken vergileri almaya teşebbüs etmişlerdir. Bu vergi alma olayları da yine merkeze intikal eden olaylar arasında yer almaktadır. Aşağıda hem yerel merciler yoluyla çözülmeye çalışan olaylar, hem de merkeze intikal eden olaylarla ilgili örnekler verilecektir.

Şeyh Müslüm zaviyesinin hizmetine Şeyhan Abbasiyan Cemaatine mensup kişiler tayin edilmekte ve bu durum babadan oğula geçmektedir. Ancak zaman zaman aynı cemaate mensup farklı kişilerin bu göreve talip oldukları ve mahalli idareciler nezdinde kendilerini tayin ettirdikleri görülmektedir. Mesela;

1276 \1859 tarihinde "Urfa kaymakamına" yazılan bir dilekçede Şeyh Ali Efendi ile Hacı Ali Bey Ebâ Müslüm Abbas evladından olduklarından Eba Müslüm zavidarlığının yarısı Hacı Ali'nin uhdesinde dörtte biri de Ali Efendi'nin babası Şeyh Ahmed Efendi'nin elinde idi. Ali Efendi'nin babası Şeyh Ahmed vefat ettiğinden zaviyedarlığın yarısının kendisine tevcih edilmesi gerekirken, Şeyh Bozan oğlu Şeyh Nebi'nin uhdesine tevcih edilmiş ve sekiz hanenin vergisi de buna tahsis edilmiştir. Bu durumun düzeltilmesi için vilayet merkeze, Maliye Nezareti Celilesi'ne bildirmiştir. Adı

geçen bu kişiler Sahihü'l-neseb Sadat-ı Kiram[12]'dan olduklarından bu görevin bunların uhdesinde olması gerektiği merkezden Urfa'ya bildirilmiş ve adı geçen zaviyedarlık tekrar bunların uhdesine verilmiştir (BOA, A. MKT. MHM, No. 113).

Zaviye hizmetini sürdüren bazı kişiler bu hizmeti aynı aileden olan başkaları ile de paylaşmışlardır. Mesela, zaviye hizmetini yürütmekte olan Esseyyid Şeyh Ali, 1177 \1763 tarihinde bu hizmeti amcazadeleriyle paylaşmak için Ruha naibi Esseyyid Elhac Abdurrahim Efendi'ye başvurmuştur. Ruha naibinin merkeze bildirmesi sonucu hizmetin Esseyyid Şeyh Hasan'la paylaşıldığı anlaşılmaktadır (BOA, Cevdet Evkaf, No. 25722). Aynı şekilde Şeyh Müslüm zaviyesi vakfında yevmi üç akçe ile görevli olan Esseyyid Şeyh Ali de 1197 \1782 tarihinde kadıya müracaat ederek bu görevi amcazadeleri olan Şeyh Eyüb bin Esseyyid Şeyh Muhammed ile Esseyyid Şeyh Osman bin Esseyyid Şeyh Hüseyin ile müşterek yapmak istediğini belirtmiş bunun için onlara da berat verilmesini istemiştir[13].

Yukarıda belirtildiği gibi, köy ve ıssız yerlerde zaviye kuranlar şehirdekilerin aksine bütün işlerini kendileri yapıyorlar ve çevreye de yardımcı oluyorlardı. Ayrıca yaptıkları ziraatten ve besledikleri sürülerden de vergi ödüyorlardı. Bu durum Şeyh Müslüm Zaviyesi'ne hizmet eden Şeyhân Abbâsiyan Cemaati için de geçerli idi. Bunlardan bazılarının ellerinde tevliyet beratı bulundukları ve ziraatle uğraştıkları ve "adet-i ağnam" ve öşür vergilerini ödedikleri görülmektedir. Buna ek olarak bunlardan yaylak ve kışlak resmi de istenmektedir. Şeyhân ve Abbâsiyan Cemaati'nin "Divân-ı Âlî'ye takdim eyledikleri" 1231\ 1815 tarihli bir arzuhallerinde bu hususta bilgi verilmektedir. Adı geçen cemaate 1176\1762 tarihinde kendilerinden yaylak ve kışlak resmi alınmamasına ilişkin berat verilmiş olmasına rağmen daha sonraki yıllarda yenilenmesi gereken berat yenilenmediği için bunlardan yaylak ve kışlak resmi de istenmektedir. Şeyhân Abbâsiyan cemaatinin müracaatı üzerine yapılan incelemelerde bunların Defter-i Atik'te kayıtlarının bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bunların zaten yaylak ve kışlakları olmadığı da anlaşılmıştır. Merkezin bu durumu düzeltilmesi için gerekli talimatları verdiği görülmektedir (BOA., Cevdet Maliye, no. 11353).

Bazen Şeyhân Abbâsiyan cemaatine mensup olmayanlar bu zaviye hizmetlerine talip olmuşlar ve ellerine geçirmeye çalışmışlardır. Atalarından beri "Zaviye şeyhi olan Evlad-ı meşâyih"den Şeyh Ömer'in zaviye hizmetinden azl edilmesi için herhangi bir kusuru olmadığı halde adı geçen cemaate mensup olmayan Mehmet Emin adında bir kişi İstanbul'a gidip yanlış beyanda bulunmak suretiyle zaviye hizmetini üzerine almayı başarmıştır. Köy ahalisi bu durumu Suruç kadısına bildirmiş, kadı da zaviye şeyhliğinin adı geçen Şeyh Ömer'in hakkı olduğunu ve tekrar kendisine verilmesi gerektiğini merkeze yazmıştır. (BOA., Cevdet Evkaf, no. 7224). Ayrıca Ruha kadısı el-Hac Osman da hizmetin Şeyh Ömer'in hakkı olduğunu ve tekrar kendisine iade edilmesi için merkeze bilgi verdiği görülmektedir (BOA., Cevdet Evkaf, no. 7224).

Bu konuda yukarıdakine benzer bir olayı zaviye ile aynı ismi taşıyan Şeyh Müslüm yaşamıştır. Şeyh Müslüm on üç atadan beri bu zaviyenin hizmetini yürütmektedir. Ruha taraflarından Mehmed Efendi bu hizmeti bir şekilde kendi üzerine aldı. Ancak kendisinin ve babası Mustafa Efendi'nin "cebabireliği zuhur edince" hile ile oğlu Abdurrahman'a devretti. Şeyh Müslüm vilayet kanalıyla tekrar üzerine aldı. Ancak merkezde tekrar zaviye hizmeti Mehmed'e geçmiştir.

12 Osmanlı Devleti'nde Hazreti Muhammed soyundan gelenlere birtakım ayrıcalıklar tanınmaktaydı. Bunlara "Seyyid" adı verilmekteydi. Osmanlı Devleti bunların işleriyle uğraşan müstakil bir müessese Nakîbü'l Eşrâflığı kurmuştu. Müessesenin başında bulunan Nâkibü'l Eşrâf İstanbul'da otururdu. Seyyidlere Nâkibü'l-Eşrâf tarafından seyyid olduklarına dair hüccet ve şecere verilirdi Kazalarda bu görevlinin Nâkibü'l-Eşrâf Kaim-makamı adı altında bir temsilcisi bulunurdu. Seyyidler seyyidliklerin alameti olarak başlarına yeşil sarık sararlardı. Bunlar her zaman yeşil sarıkla gezmek zorunda idiler. Sadattan kadınlar da başlarına yeşil bir "alâmet" takarlardı. (Uzunçarşılı, 1988: 161-172)

13 BA, Cevdet Evkaf No. 24722 "Medine-i Ruha civarında vaki' Suruc kazasında medfun Seyyid Şeyh Müslüm zaviyesi evkafının yevm-i üç akçe vazife ile bâ-berât-ı Alişân meşihat cihetine mutasarrıf olan Esseyyid Şeyh Ali huzur-ı şer'e gelûb şöyle takrir-i kelâm eylediği bâ-berât-ı Alişân yevmi üç akçe vazife ile mutasarrıf olduğum meşihat-ı mezburun nısfını kendi rızasıyla emmizâdelerim Şeyh Eyüb bin Esseyyid Şeyh Mehmed'e ve Esseyyid Şeyh Osman bin Esseyyid Şeyh Hüseyin'e kasr-ı yed ve feragat eyledim yevmi üç akçe vazife ile meşihat-ı merkumenin bir buçuk akçesi kendime ve bir buçuk akçesi emmizadelerim Esseyyid Şeyp Eyüb ve Esseyyid Şeyh Osman'a kasr-ı yed ve ferâgatımdan aleliştirak yedlerimize Berât-ı Şerif-i Alişan sadaka ve ihsan buyurulmak..."

Bu sefer bu olay vilayette Cuma günü "ulema ve füdala meclisi"nde görüşülmüş ve hak Şeyh Müslüm'e verilmiştir. Gerekçe olarak da "Şeyh Müslüm tekyede sakindir ve mütevelli olan tekyede sakin olmak gerekdir. Mehmed hanesiyle evinde sakindir ve tarik-i hizmetdir müstahakı Şeyh Müslüm'dür" gösterilmiştir (BOA., Cevdet Evkaf, no. 30818). Buna benzer daha başka birçok olay tesbit edilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki zaviye hizmetini görenlere tanınan bazı imtiyazlar zaviye hizmetine rağbeti arttırdığı gibi, layık olmayan bazı insanların da iştihasını kabartmıştır.

Normal prosedürün işlendiğinde zaviye hizmetinde bulunan vefat ettiğinde ya da hizmetten ayrıldığında onun yerine oğlu geçmekteydi. Zaviye hizmetini yürüten Esseyyid Şeyh İbrahim "fevt olup onun yeri hali ve hizmet-i lazımesi mahlul olmağla erbâbı istihkakdan sülbî oğlu bahs-i arz-ı ubudiyyet Seyyid Şeyh Ali kulları layık ve müstahak olduğunu" 1196\1782 tarihinde merkeze "zaviye-yi mezkûrun meşihatı tevcih ve yedine berât-ı şerif-i alişan sadaka ve ihsan buyurulmak" için yazılmıştır (BOA, Cevdet Evkaf, no. 17445).

Bazen de zaviye hizmetini müşterek yürütenlerden birisi vefat ettiğinde normal olarak bu hizmetin vefat edenin oğluna geçmesi gerekirken, müşterek olan kişi buna fırsat vermeyip hizmetin tamamını üzerine geçirebilmiştir. Örneğin 1171\ 1758 senesinde vefat eden Seyyid Hüseyin'in yerine oğlu Esseyyid Şeyh Müslüm geçmesi gerekirken müştereki Şeyh İbrahim hizmetin tamamını üzerine berat ettirmiştir. Olay Ruha kadısına intikal ettirilmiştir. Ruha kadısı da bu durumun düzeltilmesi için merkeze, İstanbul'a yazmıştır (BOA, Cevdet Evkaf, no. 30160).

Sonuç olarak, Şeyh Müslüm zaviyesinin kurucusu olarak bilinen Şeyh Müslüm'ün hayatı ve kişiliği hakkında çok fazla şey bilinmemektedir. Ancak zaviyede birçok mürid yetiştirdiği ve bunlar için de hem ilim hem de mistik kültürde iz bırakan. Olmuştur. Şeyh Müslüm'ün zaviyenin bulunduğu Ziyaret köyünde doğduğu belirtildiğine göre babasının ya da atalarının buraya gelmiş olması gerekir. Şeyh Müslüm Zaviyesinin kuruluşu hakkında çok şey bilinmese de kuruluş yılları itibariyle çevrede çok önemli bir konumda olduğu söylenebilir. Zira Şeyh Müslüm'ün yaşadığı yıllar Anadolu'nun Haçlı Seferleri'ne sahne olduğu bir döneme rastlamaktadır. Esasen kaynaklarda geçmese de Şeyh Müslüm'ün müridleriyle Haçlılara karşı savaştığı da rivayet edilmektedir[14]. Halkın zorluklarla karşılaştıkları dönemlerde teselliyi zaviyelerde bulduğu bilinmektedir. Ayrıca buraya yakın yerlerde başka zaviyenin de bulunmaması halkın teveccühünün daha da fazla olduğu ileri sürülebilir. Şeyh Müslüm Zaviyesinin çevre insanının eğitimi konusunda faydalı olduğu muhakkaktır. Çünkü zaviyeler sadece tasavvufla ilgilenmezler, bunun yanında ilim tahsili konusunda da aktiftirler. Zaviyenin şeyhi müridleri ya da dışarıdan gelenler için daima bir hoca konumundadır ve ilim öğretmektedir. Bilindiği gibi, zaviyeler de Osmanlı eğitim kurumlarının içinde yer almaktadırlar. Şeyh Müslüm Zaviyesinin görevlileri arasında müderrislerin görülmesi, bu zaviyenin Osmanlı döneminde eğitim öğretim konusunda da faal olduğunu göstermektedir. Şeyh Müslüm Zaviyesi her ne kadar Osmanlı öncesi kurulmuşsa da Osmanlı dönemi boyunca varlığını sürdürmüştür. Bunu yukarıda aktardığımız atama, tecdid ve sair belgelerden takip etmek mümkündür. Yine bu belgelerden zaviyede bulunan görev ve görevlilerin isimlerini de öğrenebiliyoruz.

Şeyh Müslüm zaviyesi bugün de yapı ve türbe olarak yerinde durmakta yine insanlar tarafından ziyaret edilmektedir. Ancak şunu da eklemek gerekir zaviyenin çevresinde olduğu bildirilen Selçuklu ve Eyyübilere ait mezar ve mezar taşlarından pek azı görülmektedir. Mevcut olanları da her geçen gün daha fazla tahribe maruz kalmaktadırlar. Diğer yapılara göre camii daha şanslı görülmektedir ve halen aynı fonksiyonunu icra edebilecek kadar sağlam olarak ayakta durmaktadır.

14 Metinde belirtildiği gibi kaynaklarda Şeyh Müslüm'ün Haçlılarla savaştığına dair bilgiye rastlamadık. Sadece türbede asılı tanıtım yazısında kaynak belirtilmeden böyle bir durumdan bahsedilmektedir.

## Bibliyografya

**Arşiv Kaynakları**

BOA EV. d. 18274

BOA, A. MKT. MHM, no. 113

BOA, Cevdet Evkaf, no. 25722

BOA, Cevdet Evkaf no. 24722

BOA., Cevdet Maliye, no. 11353

BOA., Cevdet Evkaf, no. 7224

BOA., Cevdet Evkaf, no. 30818

BOA, Cevdet Evkaf, no. 17445

BOA, Cevdet Evkaf, no. 3016

VGMA, Defter no. 1128

VGMA, Defter no. 1088

VGMA, Defter no 1090

VGMA Defter no 1117

VGMA, Defter no 1087

VGMA, Defter no:544

VGMA, Defter no 545

VGMA, Defter no 545

VGMA, Defter no 1089

VGMA, Defter no. 2150-1

**Araştırma ve İncelemeler**

Akgündüz, Ahmed, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, İstanbul 1992, c. 5

Demirtaş, Hasan, "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği", Vakıflar Dergisi, (Haziran 2012), Sayı 37: 47-92

Devellioğlu, Ferit, Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, İstanbul 2000

Durukan, Aynur (Editör), Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Ankara 1999

İpşirli, Mehmet, "Cihet",Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1993, c. 7

İpşirli, Mehmet, "Câbi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1992, c. 6

Keskin, Yusuf Ziya (ed.), Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat, Ankara 2011,

Küçük, Cevdet, "Abdülaziz", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1988, c. 1

Kütükoğlu, Mübahat, Osmanlı Belgelerinin Dili, İstanbul 1994

Pakalın, Mehmed Zeki, Tarih Deyimler ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1983, c. 1

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1983, c. 2-. 3, Birinci Kısım

Uzunçarşılı,İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, Ankara 1988

Yılmaz, Ali, 16.Yüzyılda Birecik Sancağı, İ.Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1996.

**Ekler:**

**Suruc Kazasında Şeyh Müslüm Hazretleri Hademeleri Yedinde Bulunan Berât-ı Şerifelerinin Kayıdlarıdır**

33-

Nezâret-i Evkaf-ı Hümâyûn-ı mülûkâneme mülhak Ruha kazasına tabi Suruc nahiyesinde vaki' Şeyh Müslüm Zaviyesi vakfından almak üzre yevmi iki akçe vazife ile Keyyâllık cihetine tevcihine dair varid olan inhâ üzerine kayd-ı bi-tatbik muâmele-i kalemiyyesi ledel- icrâ olub cânib-i mahkeme-i ...olunan i'lâm mucebince cihet-i mezkûre mutasarrıf Şeyh Hüseyin bin Şeyh Abbas'ın fevtiyle mahlûlundan sülbî oğulları iş bu rafi'un tevkî-i refî-i şân-ı Hakanî Şeyh Molla Ahmed ve Şeyh Abdulkadir ve Şeyh Derviş Halifelere iştiraken ber-mûcib-i nizâm-ı bin-nefs bilâ-kusur eda-yı hizmet etmek ve terk ve tekâsül ederler ise rafi'alarından ahere verilmek şartıyla bil-tevcih yedine berât-ı alişânım i'tâ olmak bâbında makam-ı Nezâret-i Evkaf-ı Hümayûnumdan bâ-i'lâm ifade kılınmağla mucebince tevcih olunmak fermânım olmağın bin iki yüz seksen beş senesi Ramazan-ı Şerifin ikinci günü tarihiyle bâ-ruûs-ı hümayûnum bu berâtı hümayunumu verdim ve buyurdum ki mumaileyhim sabıku'l-beyân keyyâllık ciheti vazife-i mersumesiyle şartı mezkûr ile mutasarrıf olalar şöyle bileler a'lameti şerifime i'timad kılalar tahriren fi-yevmi'l a'şir min şehr-i Zilkade sene hams ve semânin ve mieteyn ve elf.

34-

Nezâret-i Evkaf-ı Hümâyûn-ı mülûkâneme mülhak evkafdan Ruha kazasında Suruc nahiyesinde Şeyh Müslüm Zaviyesi vakfından almak üzre yevmi nim ve bir rub' akçe ile rub' hisse ile loğkeşcihetinin tevcihine dair olan inhâ üzerine kaydı bilâ-harc-ı muâmele-i kalemiyyesi bâ'del-icra rub' hissesi cihet-i mezkûre mutasarrıf Şeyh Hüseyin bin Abbas'ın fevtiyle mahlûlundan erbâb-ı istihkâkdan sulbî kebir oğlu işbu rafi'un tevkî-i refî-i şân-ı Hakanî Şeyh Molla Ahmed ve Şeyh Abdülkadir ve Şeyh Derviş halifelerin iştiraken ber-muceb-i nizâm-ül nefs bilâ kusur edâ-yı hizmet etmek ve terk ve tekâsül ederler ise refi'alarından ahere verilmek şartıyla bil-tevcih yedlerine berât-ı alişânım i'ta olmak bâbında canib-i Nezâret-i Evkaf-ı Hümayûnumdan bâ-i'lâm ledel-inha mucebince tevcih olmak fermanım olmağın bin iki yüz seksen dört senesi Muharrem-ül Harâmın ikinci günü tarihiyle bâ-ruûs-ı hümayânum bu berat-ı şerifimi verdim ve buyurdum ki mumaileyhim selefü'lzikr rub' hisse loğkeş cihetine vazife-i mersûmesiyle alâmet-i şerifeme i'timad kılalar tahriren fi-yevmi'l râbi'i'l-aşere Zilhicce sene hams ve semanin ve mieteyn ve elf.

35-

Nezâret-i Evkaf-ı Hümâyûn-ı mülûkâneme mülhak evkaf-ı şerifeden Ruha kazasında Suruc nahiyesinde Şeyh Müslüm Zaviyesi vakfından almak üzre yevmi bir akçe nısf hisse müezzinlik cihetinin tevcihine dair varid olan inhâ üzerine kaydı bilâ-harc-ı muâmele-i kalemiyyesi ba'del icrâ nısf hisse cihet-i mezkûre mutasarrıfı müteveffa Şeyh Hüseyin bin Abbas'ın mahlûlundan sulbî oğulları olub istihkakları ...olan iş bu rafi'un tevkî-i refî-i şân-ı hakâni Şeyh Abulkadir ve Şeyh Molla Ahmed ve Şeyh Derviş halifelere ber-mûcib-i nizam-ı bil-nefs bilâ kusur edâ-yı hizmet etmek ve terk ve tekâsül ederler ise refi'alarından ahere verilmek şartıyla iştiraken bil-tevcih yedlerine berâtı âlişânım i'ta olunmak bâbında canib-i nezareti evkaf-ı hümayûnumdan i'lâm ledel-inha mucebince tevcih olunmak fermanım olmağın bin iki yüz seksen dört senesi Muharrem-ül Haramın ikinci günü tarihiyle verilen ruûs-ı hümâyûnum vecihle bu berât-ı hümâyûnumu verdim ve buyurdum ki Mumaileyhim selefü'l-zikr nısf hisse müezzinlik cihetine vazife-i mersûmesiyle (mürekkep damlamış) şartı mezkûr üzre mutasarrıf olalar şöyle bileler alâmet-i şerifeme i'timâd kılalar tahriren fi yevmi'l sadisü'l-'aşere min şehr-i Zilhicce hams ve semânin ve mieteyn ve elf.

36-

Bin iki yüz yetmiş yedi senesi Zilhicce-i Şerifesinin on yedinci günü taht-ı Alî baht-ı Osmanî üzre cülûs-ı hümâyûnum meymenet-i makrûn-ı mülûkânem vaki' olub umumen tecdid-i beravât olunmak ka'ide-i saltanat-ı seniyyeden olduğuna binaen Nezâret-i Evkaf-ı Hümâyûn-ı mülûkâneme mülhak evkafdan Ruha kazasında Suruc nahiyesinde vaki' Şeyh Müslüm zaviyesi vakfından yevmi nim ve rub' akçe vazife ile rub hisse müderrislik ciheti mutasarrıfı iş bu refi'-i tevkî-i refî-i şân-ı Hakanî Esseyid Mehmed zide aliminin yedinde olan atik berât-ı bil-takdim tecdidi reca olmakdan nâşî kuyuda mürâcaat olundukda rub' hissesi cihet-i mezkûre bin iki yüz otuz yedi senesi Rebi'ülahirinin yiğirmi beşinci günü tarihiyle elyevm uhdesinde olduğu tebeyyün eylemiş olduğundan kaydı ve atik berât mucebince tecdiden berât-ı şerifim i'ta olunmak bâbında sadır olan fermân-ı âlişânım vecihle tecdiden bu berât-ı hümâyûnumu verdim ve buyurdum ki mumaileyh uslub-ı sabık üzre rub hisse cihet-i mezbûre vazife-i mersûmesiyle mutasarrıf olub edâ-yı hizmet oldukdan sonra işbu berât-ı âlişânıma muğayir tasarrufuna müdahale olunmaya şöyle bileler alâmet-i şerifeme i'timâd kılalar tahriren fi yevmi'l sabi' 'işrin şehr-i Şa'ban-ı Şerif sene selâse ve semânin ve mieteyn ve elf

37-

Bin iki yüz yetmiş yedi senesinin Zilhicce-i Şerifesinin on yedinci günü Taht-ı Alî Baht-ı Osmanî üzre cülûs- hümayûn meymenet-i makrûn-ı mülûkânem vaki' olub umûmen tecdid-i berevât olmak kaide-i mer'iye-i saltanat-ı seniyyeden olduğuna binaen Nezâret-i Evkaf-ı Hümâyûn-ı şahaneme mülhak evkafdan Ruha kazasında Suruc nahiyesinde Şeyh Müslüm zaviyesi vakfının rub' İstanbulî keyl ile nısf hisse ta'şirdârlık ciheti mutasarrıf Şeyh Ali bin Şeyh Hasan ve Esseyyid Mehmed bin Şeyh Hasan'ın yedinde olan atik berât-ı bil-kadim tecdidi reca olmakdan nâşî kuyuda müracaat oldukdan cihet-i mezkûre hissesi bin iki yüz elli sekiz senesi Rebi'ülevvelinin yiğirmi ikinci günü tarihiyle merkumanın üzerlerinde olduğu tebeyyün eylemiş olduğundan kaydı ve atik berat mucebince tecdiden berât-ı şerifim i'ta olmak bâbında sadır olan fermân-ı âlişânım vecihle tecdiden bu berât-ı hümâyûnu verdim ve buyurdum ki mumaileyhin uslub-ı sabık üzre selefü'l-zikr nısf hisse ta'şirdârlık rub' İstanbulî keyl ile mutasarrıflar olub iş bu berât-ı âlişânıma muğayir olduklarına müdahale olunmaya şöyle bileler alâmet-i şerifime i'timâd kılalar tahriren fi yevmi'l tasi' ve'l-'işrîn min şehr-i Saferü'l-Hayr sene erba'a ve semânin ve mieteyn ve elf.

38

Bin iki yüz yetmiş yedi senesi Zilhicce-i şerifesinin onyedinci günü Taht-ı Alî Baht-ı Osmanî üzre cülûs-ı hümâyûn meymenet-i makrûn-ı mülûkânem vaki' olub umûmen tecdid-i beravât olmak kaide-i mer'iye-i saltanat-ı seniyyeden olduğuna binaen Nezâret-i Evkaf-ı hümâyûn-ı şahaneme mülhak evkafdan Ruha kazasında Suruc nahiyesinde vaki Şeyh Müslüm zaviyesi vakfının vazife-i mu'ine ile nısfdan hamse hisse tevliyet cihet-i mutasarrıflık Esseyyid Şeyh Mustafa ve Esseyyid Şeyh Ömer'in yedlerinde olan atik berât bil-takdim tecdidi reca olmakdan nâşî kuyuda mürâcaat olunduğunda cihet-i mezkûre hissesi bin iki yüz on sekiz senesi Saferinin ikinci günü tarihiyle mumaileyhumanın üzerlerinde olduğu tebeyyün eylemiş olduğundan kaydı ve atik berât mucebince tecdiden berât-ı şerifim i'ta olunmak bâbında sadır olan fermân-ı âlişânım vecihle tecdiden bu berât-ı hümâyûnumu verdim ve buyurdum ki mumaileyhuma uslub-ı sabık üzre selefü'l-zikr tevliyet ciheti hissesine vazife-i mu'ine kaidesiyle mutasarrıflar olub iş bu berât-ı âlişânım muğayir tasarruflarına müdahale olmasına şöyle bileler alâmet-i şerifeme i'timâd kılalar tahriren fi yevmi'l tas'i ve'l-'işrîn min şehr-i Saferül Hayr erba'a ve semânin ve mieteyn ve elf.

39

Bin iki yüz yetmiş yedi senesinin Zilhicce-i Şerifesinin onyedinci günü Taht-ı Alî Baht-ı Osmanî üzre cülûs-ı hümâyûn meymenet-i makrûn-ı mülûkânem vaki' olub umûmen tecdid-i beravât olmak kaide-i mer'iye-i saltanat-ı seniyyeden olduğuna binaen Nezâret-i Evkaf-ı Hümâyûn-ı şahaneme mülhak evkafdan Ruha kazasında Suruc nahiyesinde medfun Şeyh Müslüm zaviyesi vakfından almak üzre yevmi nim ve bir rub akçe ile bir rub hisse loğkeşlik ciheti mutasarrıflık Şeyh Ömer bin Hacı Mehmed ve Şeyh Hüseyin bin Şeyh Müslüm ve Şeyh Müslüm bin Şeyh Ahmed ve Şeyh Ahmed bin Şeyh Osman yedlerinde olan atik berât-ı bil-takdim tecdidi reca olmakdan nâşî kuyuda mürâcaat olunan rub hisse cihet-i mezkûre bin iki yüz elli senesi Muharrem-ül Haramın evâil-i tarihiyle mumaileyhin elyevm uhdelerinde olduğu tebeyyün etmiş olduktan kaydı ve atik berâtı mucebince tecdid-i berât-ı şerifeme i'ta olmak bâbında sadır olan fermân-ı âlişânım vecihle tecdiden bu berat-ı hümayûnumu verdim ve buyurdum ki mumaileyhim uslub-ı sabık üzre rub hisse loğkeşlik cihetine vazife-i mersûmesiyle mutasarrıflar olub işbu berât-ı âlişânıma muğayir tasarruflarına müdahale olmasına şöyle bileler alâmet-i şerifeme i'timâd kılalar tahriren fi yevmi'l tasi' min şehr-i Recebü'l-ferd sene selâse semânin ve mieteyn ve elf

40

Bin iki yüz yetmiş yedi senesi Zilhicce-i şerifesinin onyedinci günü Taht-ı Alî Baht-ı Osmanî üzre cülûs-ı hümâyûnum meynet-i makrûn-ı mülukânem vaki olub umûmen tecdid-i berevât olmak kaide-i mer'iye-i saltanat-ı seniyyeden olduğuna binaen Nezaret-i Evkaf-ı Hümâyûn-ı mülûkâneme mülhak evkafdan Ruha kazasında Suruc nahiyesinde vaki Şeyh Müslüm zaviyesi vakfından almak üzre yevmi bir buçuk akçe vazife ile nısf hisse müderrislik cihet-i mutasarrıfı işbu refi-i terfi'i ref'i şân-ı hakâni Şeyh Mehmed bin Şeyh Mehmed'in yedinde olan atik berât bil-takdim tecdidi reca olmakdan nâşî kuyuda mürâcaat oldukda nısf hisse cihet-i mezkûrenin bin iki yüz kırk sekiz senesi Receb-i Şerifin dokuzuncu günü tarihiyle uhdesinde olduğu tebeyyün eylemiş olduğundan kaydı ve atik berât mucebince tecdiden berât-ı şerifim i'ta olmak bâbında sadır olan fermân-ı âlişânım vecihle tecdiden bu berât-ı hümâyunûmu verdim ve buyurdum ki mumaileyh uslub-ı sabık üzre nısf hisse cihet-i mezkûre vazife-i mersumesiyle mutasarrıf olub edâ-yı hizmet oldukdan sonra iş bu berât-ı âlişânıma muğayir tasarrufuna müdahale olmaya şöyle bileler alâmet-i şerifeme i'timâd kılalar tahriren fi yevmi'l hamis aşere min şehr-i Rebiülevvel sene ehad ve semânin ve mieteyn ve elf

41

Bin iki yüz yetmiş yedi senesi Zilhicce-i Şerifesinin on yedinci günü Taht-ı Alî Baht-ı Osmanî üzre cülûs-ı hümâyûnum meymenet-i makrûn-ı mülukânem vaki olub umûmen tecdid-i berevât olmak kaide-i mer'iye-i saltanat-ı seniyyeden olduğuna binaen Nezâret-i Evkaf-ı Hümâyun-ı şahanem mülukâneme mülhak evkafdan Ruha kazasında Suruc nahiyesinde vaki' Şeyh Müslüm zaviyesi vakfının vazife-i mu'ine ile iki hams hisse tevliyet cihet-i mutasarrıflık Seyid Abdullah ve Seyyid Ali ve Seyyid Süleyman ve Seyyid Müslüm halifelerin yedlerinde olan atik berât bil-takdim tecdidi reca olmakdan nâşî kuyuda müracaat oldukda cihet-i mezkûre hissesi bin iki yüz yirmi iki senesi Şevval-ı Şerifin evâsıt-ı tarihiyle mumaileyhin önlerinde olduğu tebeyyün etmiş olduğundan kaydı ve atik berat mucebince tecdiden berât-ı şerifim i'ta olunmak bâbında sadır olan fermân-ı âlişânım vecihle tecdiden bu berât-ı hümâyûnumu verdim ve buyurdum ki mumaileyhim uslub-ı sabık üzre selefü'l-zikr tevliyet ciheti hissesine vazife-i mu'ine kadimesiyle mutasarrıflar olub iş bu berât-ı âlişânıma muğayir tasarruflarına müdahale olunmaya şöyle bileler alâmet-i şerifeme i'timâd kılalar tahriren fi yevmi'l tasi' ve işrin min şehr-i Saferül Hayr erba'a ve semânin ve mieteyn ve elf

VGMA, DEFTER NO. 2150-1, SAYFA 45-46

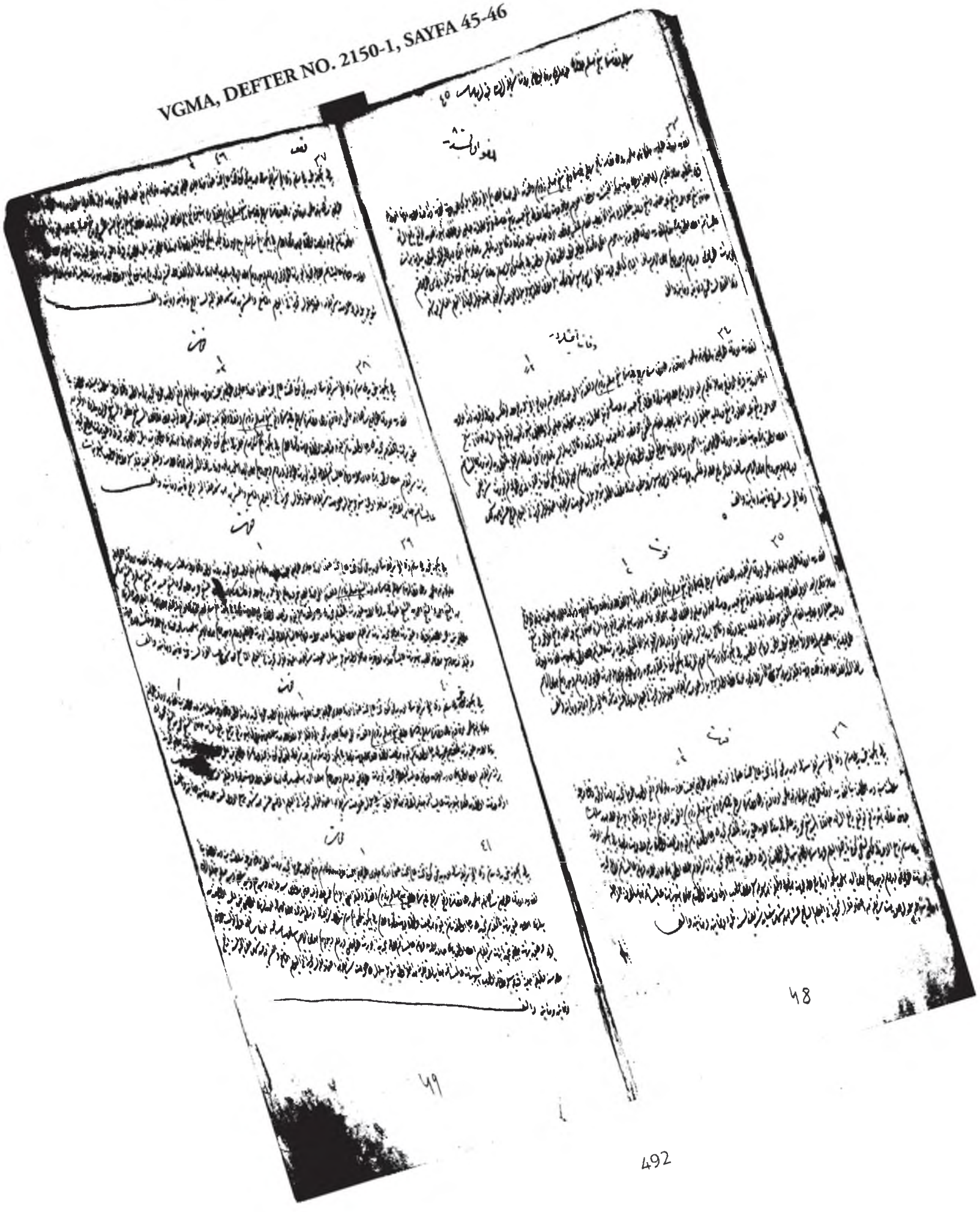

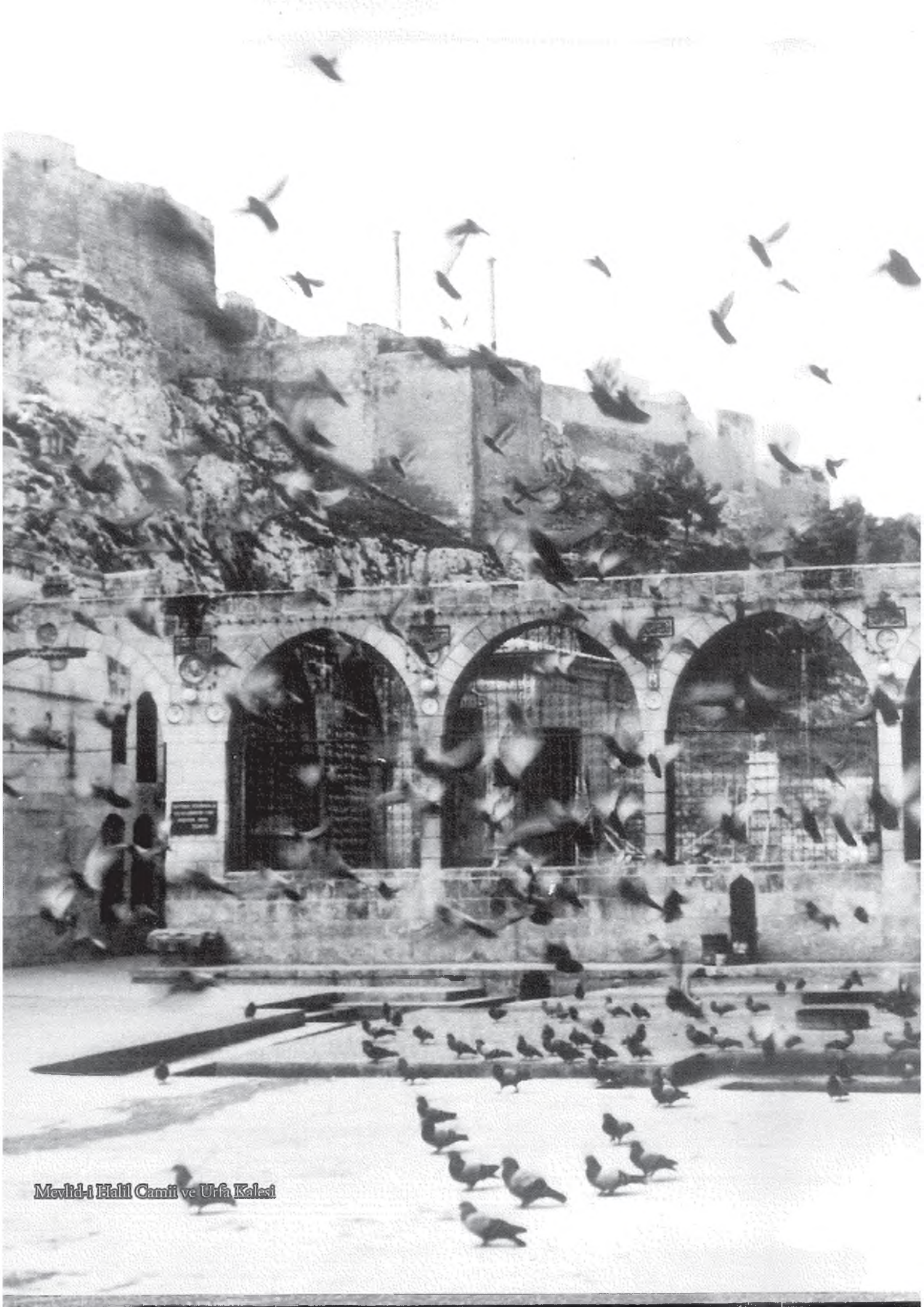

Mevlid-i Halil Camii ve Urfa Kalesi

*Ey kalesinden sevdiklerine mendil düşüren kent*
*Ey gurbete çıkan oğullarının ardından*
*Hala söylence döken İbrahim*
*Söyle:*
*Su nerede bu kadar azizdir*
*Söyle:*
*Gölün hangi dilde böyle bir anlamı var*

**Mehmet Hazar**

Çakeri Camii ve Sokağı
*(Desen: Dr. Burhan Vural)*



# KADİM MEDENİYETİN EMANETLERİ TEBERRUKAT EŞYALARI

Selman KARDEŞLİK
Mehmet Ali PALALI
Murat ARICI

Fotoğraflar: A. Rezzak ELÇİ

## GİRİŞ

Sosyal hayatın düzen ve intizamını sağlamak, insanlara yardım ederek hayır hizmetlerinde bulunmak üzere vakıf kuran ecdadımız, cami, mescid, medrese, imarethane, şifahane, kütüphane, çeşme, sebil, bedesten, arasta, kervansaray, han, hamam, hanigah, tekke, türbe gibi dini ve sosyal yapılar inşa etmişlerdir. Bu yapılarda kullanılmak üzere gerekli olan, halı, kilim, Kur'an-ı Kerim, cüz, kitap, rahle, Sakal-ı Şerif ve muhafaza kutusu, Kabe örtüsü, sancak, minber, vaaz kürsüsü, kapı ve pencere kanatları, şamdan, şamdan mumu, avize, kandil, âlem, hat levha, saat, gülapdan, buhurdan, hüccet, berat, ferman, tarikat-tekke eşyaları vb. malzemeleri bağışlayarak hayır hizmetlerinin devamını sağlamışlardır.

Özellikle cami ve mescitlerimizde üzerinde namaz kılmak için seccadeler, halılar ve kilimler; karanlık mekanları aydınlatmak için kandil, şamdan ve şamdan mumları; Kur'an okumak amacıyla el yazma Kur'an-ı Kerim, cüz ve rahleler, camilerin iç mekanını süslemek için hat levhaları bağışlanmıştır. İşte bu tür bağışlanan eşyalara *'Teberrukat* Eşyası' denilmektedir.

Ecdadımızın cami ve mescitlere hayır amaçlı bağışladıkları eşyalar, vakfedilmiş olduğundan camilerde bırakılmış, biriken eşyalar zamanla tarihi eser niteliği kazanmıştır. Hayır hizmetlerine adanmış mimari yapıların yanı sıra, bu mekanların temel ihtiyaçlarını gideren, bu mekanları süsleyerek bir bütünlük oluşturan teberrukat eşyaları, Selçuklulardan Osmanlılara ve günümüze kadar intikal etmiş ve yaklaşık bin yıllık bir birikimle oldukça zengin bir koleksiyon oluşturmuştur.

Ecdadımız, cami, mescit ve diğer hayır kurumlarına teberrukat eşyaları bağışlarken, bazen üzerlerine adlarını veya vakfiye ibaresini yazmış ve işlemişlerdir. Ölen kişinin hayrına cami ve mescitlerimize ihtiyaç duyulan eşyaları vakfetme geleneği, Anadolu'da halen devam etmektedir. Örneğin vefat eden kişinin halı veya kilimi camiye bağışlanmakta veya vasiyeti gereği camiye Kur'an, rahle, mum, ampul, avize, takunya, terlik, seccade, saat gibi eşyalar halen günümüzde bile vakfedilmektedir. Camide kılınan namazın sevabının, halı-kilim vb. eşyaları bağışlayan kişiye de yazıldığı inancı nedeniyle, bu gelenek oldukça kutsiyet kazanmıştır. Tam da bu kutsi görevin önemini anlatan örnek bir eser, İstanbul Vakıflar Halı ve Kilim Müzesi'nde yer almaktadır. Vakfeden kişinin dikerek işlediği bir kilim üzerinde *'Olunca can her hal secde, olsun merhuma hayat'* ibaresi işlenmiştir. Yani, kilim üzerinde kılınan her namazın sevabı, ölen kişiye de sayılarak ona ahirette can versin, günahlarını silsin manasına gelen arzu dile getirilmiştir.

1048 yılında Selçuklular tarafından temeli atılan ve Osmanlılar döneminde kurumsallaşarak sosyal hayatın her alanını kuşatan Anadolu'daki Vakıf sistemi ve medeniyeti, hiç kuşkusuz atalarımızdan bize kalan yegane mirastır. Ecdadımızdan bize miras kalan bu kadim medeniyetin emanetlerini, koruyup muhafaza ederek gelecek nesillerimize miras bırakma azim ve inancında olmalıyız.

Bu makalede Şanlıurfa ve ilçelerindeki bazı teberrukat eşyaları incelenmeye çalışılmıştır.

İnceleyeceğimiz eserler, malzemesine göre;

a- Sancak Eserler ve Kabe Örtüleri

b- Halı ve Kilimler

c- Hat ve Yazma Eserler

d- Madeni Eserler

e- Ahşap Eserler

f- Seramik ve Çömlek Eserler

olarak altı başlık altında değerlendirilmiştir.

## SANCAK ESERLER VE KABE ÖRTÜLERİ

Osmanlı kumaşları, dokuma tekniği, malzeme özellikleri ve desen zenginlikleri ile dokuma sanatının evrimi içinde önemli bir yere sahiptir. Türk-İslam döneminin erken kumaş eserleri, günümüze pek ulaşmamış olsa da dönemin minyatür sanatında tasvir edilen örneklerlerle tanıyabilmekteyiz. Canlı renk ve süslemeleri ile dokuma ve kumaş eserler, Türk-İslam dokuma sanatının eşsiz ilk örneklerini sunmaktadır. İbn-i Batuta ve Marco Polo gibi seyyahlar, 13-14. yüzyıl Anadolu'sunun sanatsal dokuma ve kumaş eserlerinden övgüyle söz etmektedirler. Osmanlı döneminden günümüze kalabilen kumaş ve dokuma örneklerini, Topkapı Sarayı ve Mevlana Müzesi koleksiyonlarında görebilmekteyiz. Özellikle Konya Mevlana Müzesi'ndeki tarikat sancakları, bu alanda çok önemli bir koleksiyona sahiptir. Osmanlı dönemi kumaş tekniği, halk arasında dokunan kumaşlar (yöresel) ve saray tezgahlarında dokunan saray dokumaları olarak iki yönde gelişim göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, altın ve gümüş tellerle dokunmuş ipek kumaşlar, dönemin saray hayatı ve manevi önem taşıyan alanlarda, törenlerde sıkça yer tutmuştur. İpek kumaş ticaretinin, 16 ve 17. yüzyıllarda Osmanlı devlet hazinesinin en büyük gelirleri arasında olduğu bilinmektedir. Bu açıdan Şanlıurfa, kuşkusuz ipek ticareti kervan yolu üzerinde önemli bir şehirdir.

Osmanlı döneminde Şanlıurfa'nın el sanatlarından, özellikle dokumacılık önem kazanmıştı. Şehirde çeşitli dallarda dokumalar yapan tezgahlar'ın miktarı her geçen gün gelişme göstermiştir. 1867 tarihli Halep vilayet salnamesinde Urfa'da dokunan kumaşların Harput ve Kayseri olmak üzere birçok şehre satıldığı belirtilmektedir. Bu dönemde Urfa ipekli alaca kumaşının meşhur olduğu salnamelerde geçmektedir. 1883 tarihli Halep vilayet salnamesinde Urfa'da 221 adet kumaş tezgahından söz edilmektedir. Ayrıca Evliya Çelebi de Şanlıurfa'da çok sağlam kumaşların dokunduğunu belirtilmektedir.

Şanlıurfa'nın, Anadolu'dan Hicaz'a giden yol kavşağında olması ve Hz. İbrahim peygamber makamı nedeniyle, son bin yıl boyunca kullanılan *'Urfa-Halep'* Hac güzergahı, Şanlıurfa'nın inanç turizmi ve kültürüne katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla Anadolu'dan toplanıp Hicaz'a giden Hacı kafilelerinin Anadolu'daki son çıkış kapısının Şanlıurfa olduğu ve Osmanlı tarihi boyunca Sûrre Alayı törenlerinin İstanbul'dan sonra son olarak Şanlıurfa veya Halep'te yapıldığı düşünülmektedir.

Sûrre alayı denilen ve her sene yenilenen Kâbe örtüsünü götürmek üzere yola çıkan alayın özel bir sancağı ve sancak kılıfı bulunmaktaydı. İslam devletleri arasında çok önem taşıyan konulardan biri olan Kâbe örtülerinin yaptırılması, 16. yüzyıldan 20. yüzyıl'ın ilk çeyreğine kadar Osmanlılar tarafından her sene kesintisiz olarak gerçekleştirilmekteydi. Her sene yenilenen Kabe örtülerinin Sûrre Alayı ile gönderilmesi için büyük bir tören yapılmaktaydı. Büyük ihtimalle Anadolu'dan toplanan hacılar ve Sûrre Alayı, Urfa ve Halep üzerinden Hicaz'a varıyorlardı. Dolayısıyla makalemizin konusunu teşkil eden sancakların çoğunun Sûrre Alayı sancağı olabileceği ve Şanlıurfa'nın en önemli kutsal yeri olan Hz. İbrahim peygamber makamının da içinde yer aldığı Mevlid-i Halil Külliyesi'ne bağışlanarak zamanla burada birikmiş olduğu düşünülmektedir. Ayrıca çoğu sancaklara işlenen *'fetih'* ile ilgili ayetler de, Sûrre alayı törenlerine işaret etmektedir.

Sancak eserlerde ağırlıklı olarak renkli parlak kumaş (ipek atlas) tercih edilmiştir. Bu kumaşlar, desensiz ve parlak ipek olan canfes cinsi kumaşlardır. Halk arasında *'ipekli alaca'* ismiyle de anılmaktadır. İşlemelerde ağırlıklı olarak gümüş ve altın sırmalı tellerle *'tel kırma'* tekniği veya *'dival işleme'* tekniği tercih edilmiştir. Çok nadir olarak bazı işlemelerde veya ayrıntılarda *'zerbafi'* adı verilen altın işleme tekniği uygulanmıştır. Sancaklar için kullanılan kumaşların ağırlıklı olarak bu bölgedeki tezgahlarda dokunduğu düşünülmektedir. Çünkü Şam, Halep ve Gaziantep'te dokunan ipek kumaşların meşhur olduğu kayıtlarda geçmektedir.

Hiç kuşkusuz bu tarihi mirasımızın, Osmanlı döneminin sancak eserlerine yeni bir sayfa ekleyeceği ve ayrıca Şanlıurfa'nın inanç turizmine ve kültürüne büyük değerler kazandıracağı aşikardır. Genel itibariyle Osmanlı döneminden günümüze kalabilen sancakların üzerinde ağırlıklı olarak *'fetih'* ile ilgili ayetler işlenmiştir. Sancaklara işlenen fetih ile ilgili ayetler, sancakların surre alayı törenlerinde kullanıldığına işaret etmektedir. Ayrıca, Türk-İslam dünyasında *'fetih'* ve *'gaza'* ülküsünün önemini vurgular niteliktedir. Bunun dışında *'ay-yıldız'* motifleri, sancaklar üzerine işlenen en yoğun desenlerdir. Dolayısıyla Sultan Abdülmecid zamanında tipolojisi belirginleşen ay-yıldızlı bayrağımızın ortaya çıkış aşaması hususunda belirleyici bir fikir vermektedir. İki adet sancak eserimiz üzerinde işlenen *'padişahım çok yaşa'* yazısı, büyük ihtimalle dönemin surre alayı törenlerine Osmanlı sultanları veya paşalarının da katılmış olabileceğini kanıtlar niteliktedir.

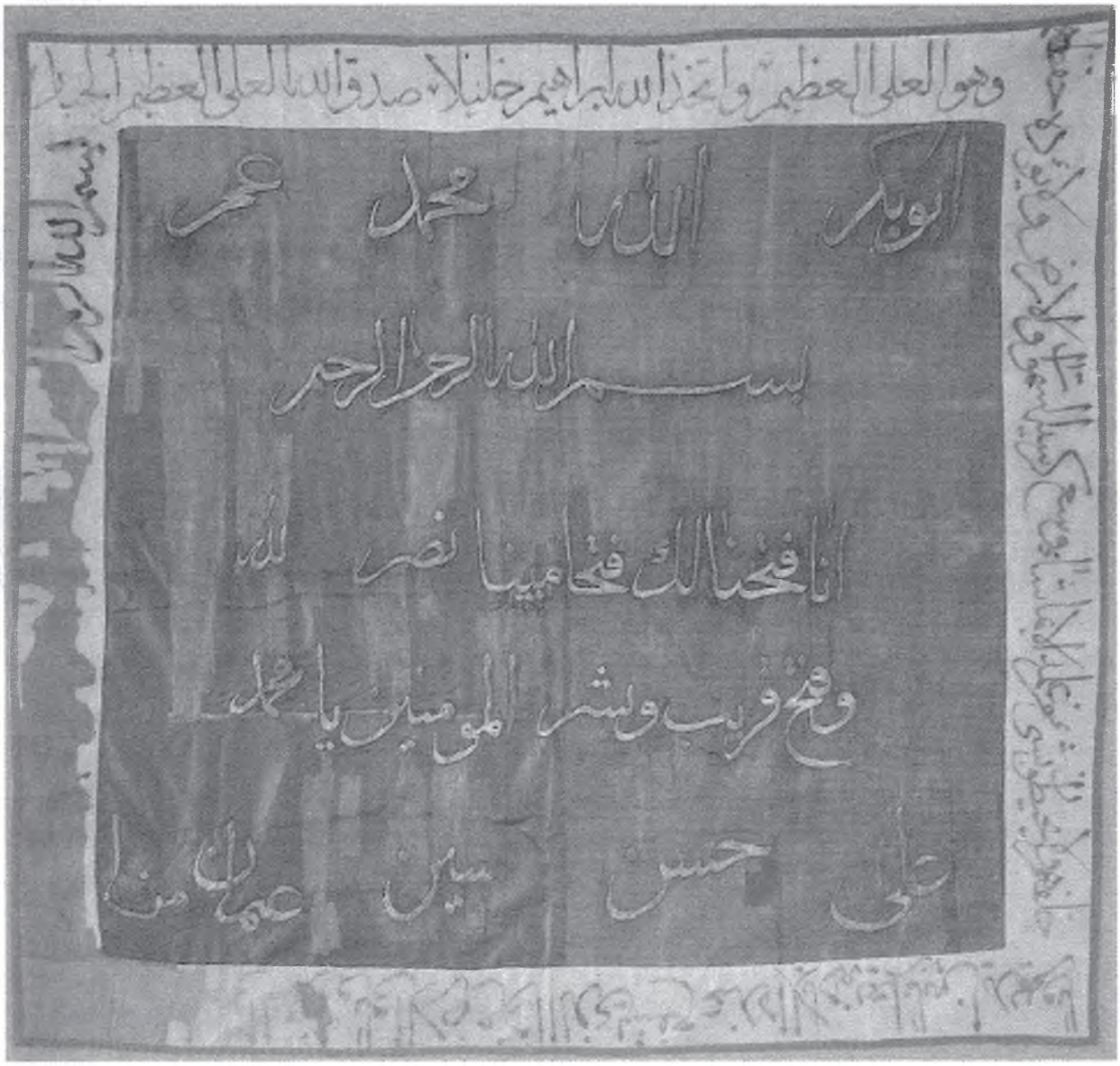

Resim 1. İpek sancak. 18-19. yüzyıl

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii Hz. İbrahim makamında bulunmuştur. 170x160 cm. ölçüsündedir. Aşırı derecede fiziksel ve kimyasal tahribat nedeniyle konservasyonu yapılarak koruma altına alınmıştır. Yeşil kumaş üzerine altın sim işleme yazılar bulunmaktadır. Üst ve alt satırlarda *Allah(c.c.)* lafzı, *Muhammed (s.a.v), dört halife* ile *Hasan* ve Hüseyin yazılıdır. Orta kısımda besmele ve *'Sana apaçık bir fetih ihsan ettik'* mealindeki *Fetih suresinin 1.ayeti* ve *'Allahtan gelen yardım ve fetih zaferini müminlere müjdele'* mealindeki *Saf suresinin 13.ayeti* yazılıdır. Beyaz bez ile dört tarafta bordür oluşturularak siyah is mürekkebi ile *Ayet-el Kürsi* yer almaktadır.



Resim 2. İpek sancak. 19. yüzyıl.

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii Hz. İbrahim makamında bulunmuştur. 170x156 cm. ölçüsündedir. Aşırı derecede fiziksel ve kimyasal tahribat nedeniyle konservasyonu yapılarak koruma altına alınmıştır. Gül pembesi kumaş üzerine bakır ve gümüş tela ile tel kırma tekniğinde işlemeler yer almaktadır. Üstte *Besmele* altında *iki hilal* ve iki hilalın ortasında *yıldız*, bunun da altında *'Sana apaçık bir fetih ihsan ettik'* mealindeki *Fetih suresinin 1.ayeti* işlenmiştir. Alt kısımda çoğu tahrip olmuş *ay-yıldız motifi* ve *'Allahtan gelen yardım ve fetih zaferini müminlere müjdele'* mealindeki *Saf suresinin 13.ayeti* işlenmiştir. Sene ibaresinde tarih yok olmuştur.

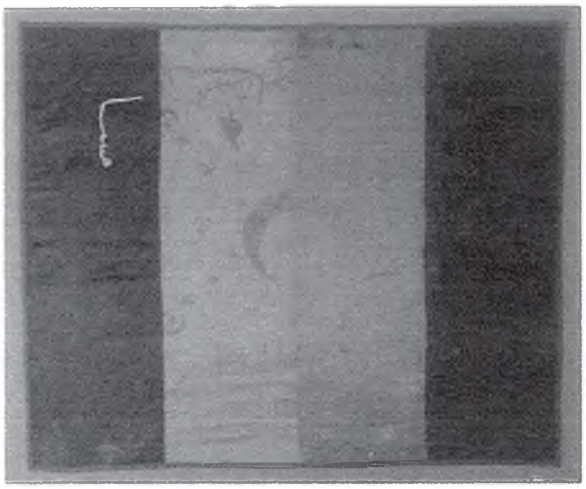

Resim 3. İpek sancak. 18-19.yüzyıl

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii Hz. İbrahim makamında bulunmuştur. 195x185 cm. ölçüsündedir. Aşırı derecede fiziksel ve kimyasal tahribat nedeniyle konservasyonu yapılarak koruma altına alınmıştır. Gül pembesi, mavi, bordo ve yeşile çalan kahve renklerde 4 parçalı ipek kumaş üzerine beyaz kumaş ile yazılar yazılmıştır. Çoğu silik ve yıpranmış olan yazılar okunamamaktadır. Üzerinde *ay-yıldız desenleri* görülebilmektedir. Pembe renk kısımda *'padişahım çok yaşa ibaresi'* okunabilmektedir. Farklı sancakların sağlam kısımlarının birleştirilerek tek sancak haline getirilmiş olması muhtemeldir.



Resim 4. İpek sancak. 19.yüzyıl.

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii Hz. İbrahim makamında bulunmuştur. 155x150 cm. ölçüsündedir. Aşırı derecede fiziksel ve kimyasal tahribat nedeniyle konservasyonu yapılarak koruma altına alınmıştır. Saman sarısı ve kahve renklerden oluşan ipek kumaş ile üç bant halinde dokunmuştur. Beyaz kumaştan bez kesim tekniği ile en üstte *Kelime-i Tevhid*, orta ve alt bölümde ise *'Sana apaçık bir fetih ihsan ettik, şanlı bir zaferle sana yardım ettik'* mealindeki *Fetih suresinin 1 ve 3. ayetleri* yazılıdır. Etrafı fıstık yeşili saçak püsküllle süslenmiştir.



Resim 5. İpek sancak. 19.yüzyıl başı.

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii Hz. İbrahim makamında bulunmuştur. 190x157 cm. ölçüsündedir. Aşırı derecede fiziksel ve kimyasal tahribat nedeniyle konservasyonu yapılarak koruma altına alınmıştır. Asıl kumaşı yeşil olan sancağın kumaş atkılarının yok olması nedeniyle çözgülerin mavi rengine dönüşmüştür. İpek-saten karışımı kuma üzerine altın ve gümüş karışımı telalar ile tel kırma tekniğinde yazılar işlenmiştir. En üstte *Hasan* ve *Hüseyin* isimleri ardından İhlas Suresi ve *Fatiha suresi* işlenmiştir. Fatiha suresinin iki satır arasına da *'İbrahim Halilüllah makamının yadigarı'* yazılı olup en altta *sene 1221* işlenmiştir. Miladi 1806 yılına tekabül etmektedir.

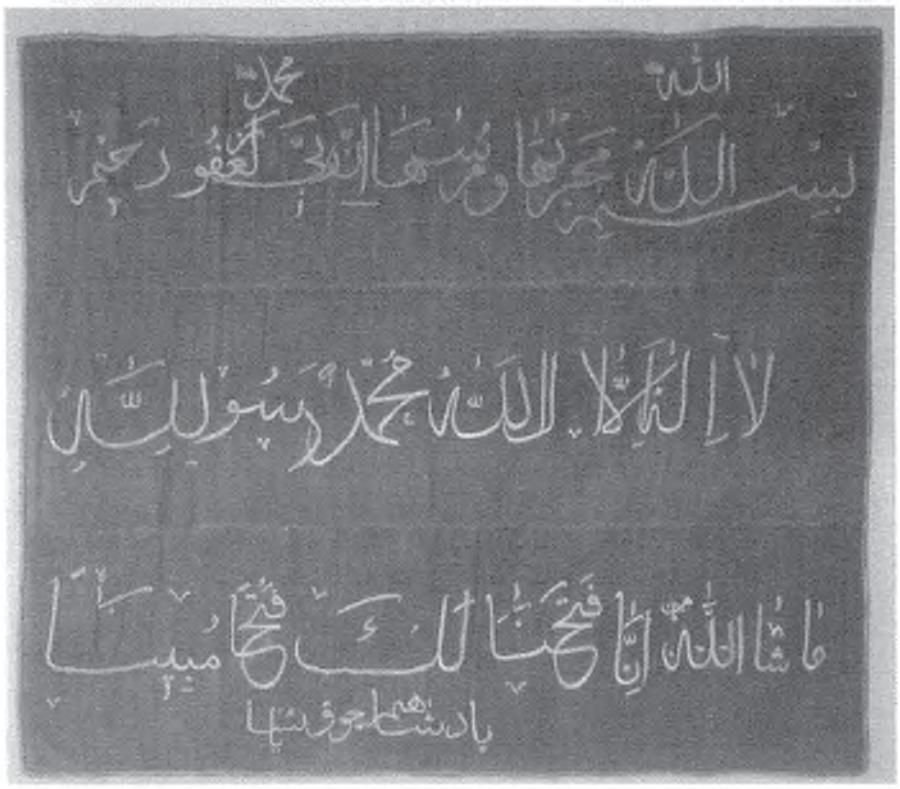

Resim 6. İpek sancak. 19.yüzyıl başı.

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii Hz. İbrahim makamında bulunmuştur. 188x157 cm. ölçüsündedir. Aşırı derecede fiziksel ve kimyasal tahribat nedeniyle konservasyonu yapılarak koruma altına alınmıştır. Resim 5'teki sancağın diğer yüzüdür. Asıl kumaşı yeşil olan sancağın kumaş atkılarının yok olması nedeniyle çözgüleri mavi rengine dönüşmüştür. İpek-saten karışımı kumaş üzerine altın ve gümüş karışımı telalar ile tel kırma tekniğinde yazılar işlenmiştir. *Besmele* ile başlayan akabinde *'Nuh'un gemisini karada ve denizde yüzdüren Rabbin bağışlayıcı ve affedicidir'* mealindeki *Hud suresinin 41.ayeti*, ortada *Kelime-i Tevhid* ve alt satırda *'Sana apaçık bir fetih ihsan ettik'* mealindeki *Fetih suresinin 1.ayeti* işlenmiştir. En alt satırda *'Padişahım çok yaşa'* ibaresi mevcuttu

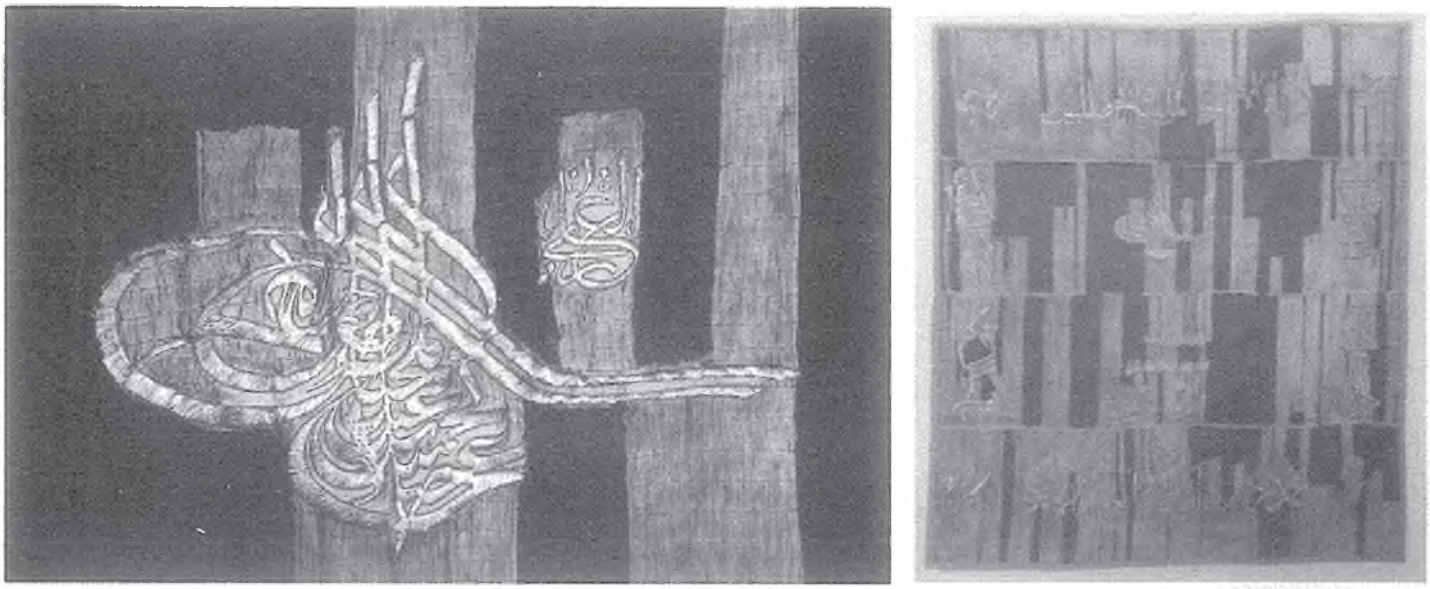

Resim 7. İpek sancak. 19.yüzyıl

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii Hz. İbrahim makamında bulunmuştur. 170x150 cm. ölçülerindedir. Aşırı derecede fiziksel ve kimyasal tahribat nedeniyle konservasyonu yapılarak koruma altına alınmıştır. Çok harap durumda olan sancak, kırmızı kumaş üzerine tel kırma tekniğinde altın tela ve sim işlemelidir. Sancağın orta kısmında *Osmanlı Tuğrası* (II. Abdülhamit'e ait) okunabilmektedir. *Osman*, *Ali*, *Hasan* ve *Hüseyin* isimleri ile üç kenarda *'Herşeyin sahibi ve varlığı değişmeyen Allah'tan başka ilah yoktur, dosdoğru olan ve güvenilen Muhammed Allah'ın resulüdür'* anlamına gelen ibare yazılıdır. Ayrıca sol kenarda *'Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik'* mealindeki *Enbiya suresinin 107. ayeti* işlenmiştir.

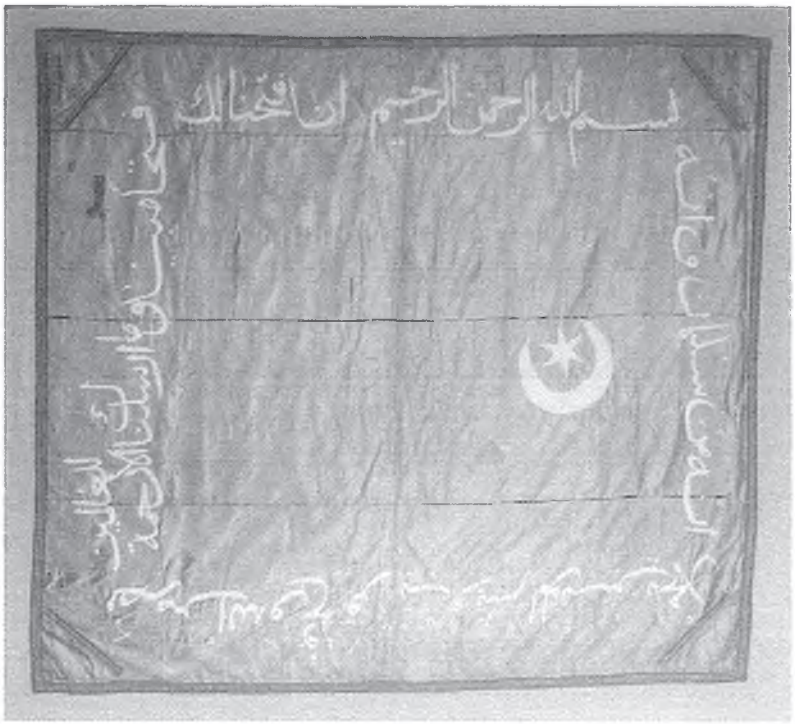

Resim 8. İpek sancak. 19.yüzyıl

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii Hz. İbrahim makamında bulunmuştur. 220x200 cm. ölçüsündedir. Fiziksel ve kimyasal tahribat nedeniyle konservasyonu yapılarak koruma altına alınmıştır. Krem renk tonunda ipek atlas kumaş üzerine beyaz saten kumaş ile yazılar işlenmiştir. *'O Süleymandır, Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla başlamaktadır'* mealindeki *Neml suresinin 30. Ayeti*, *'Sana apaçık bir fetih ihsan ettik'* mealindeki *Fetih suresinin 1. Ayeti*, *'Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik'* mealindeki *Enbiya suresinin 107. Ayeti* ve *'Allahtan gelen yardım ve fetih zaferini müminlere müjdele'* mealindeki *Saf suresinin 13. Ayeti* işlenmiştir. Ortaya yakın kısımda bayrağımızın ortaya çıkış kökeni hakkında fikir veren *ay-yıldız motifi* işlenmiştir. Sarı sim sırma ile köşebentler ve çevre konturu oluşturulmuştur.

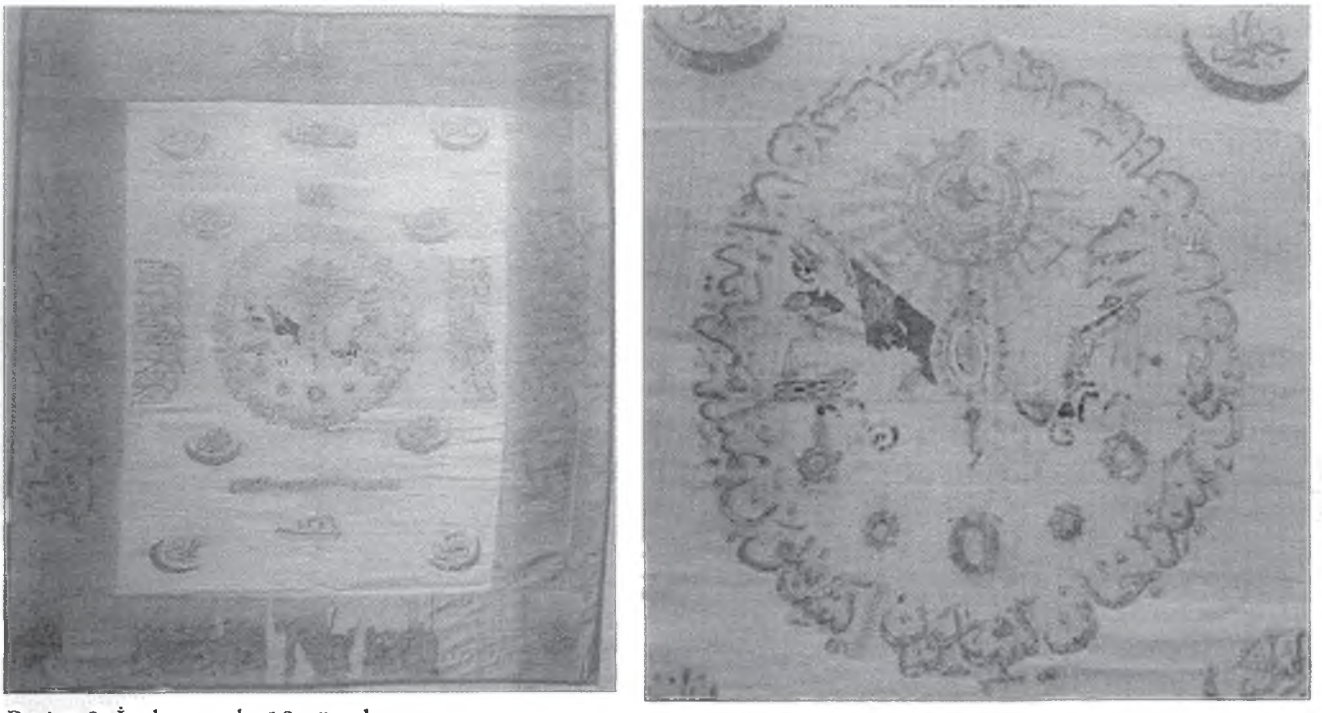

Resim 9. İpek sancak. 19.yüzyıl sonu.

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii Hz. İbrahim makamında bulunmuştur. 255x190 cm. ölçüsündedir. Aşırı derecede fiziksel ve kimyasal tahribat nedeniyle konservasyonu yapılarak koruma altına alınmıştır. Krem ve Saman sarısı ipek kumaş üzerine zerendüd yeşili altın sırma ipek ipliklerle işlemeler yapılmıştır. Sancakta *Besmele, 'Sana apaçık bir fetih ihsan ettik'* mealindeki *Fetih suresinin 1. Ayeti, 'Allahtan gelen yardım ve fetih zaferini müminlere müjdele'* mealindeki *Saf suresinin 13. Ayeti, 'Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik'* mealindeki *Enbiya suresinin 107. Ayeti, Kelime-i Tevhid, 'Gerçekten sen, büyük bir ahlak üzeresin'* mealindeki *Kalem suresinin 4. Ayeti, dört büyük melek, dört halife* ve *Hasan* ile *Hüseyin* işlenmiştir. Ortada *II. Abdulhamit tuğralı Osmanlı Tanzimat arması* ve etrafında II.Abdulhamid'i öven bir kıta dolanmaktadır. Ana zeminin alt kısmında *sene 1319* işlenmiştir. Miladi 1901 yılına tekabül etmektedir.



Resim 10. Atlas sancak. 19.yüzyıl sonu.

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii Hz. İbrahim makamında bulunmuştur. 194x180 cm. ölçüsündedir. Fiziksel ve kimyasal tahribat nedeniyle konservasyonu yapılarak koruma altına alınmıştır. Saman sarısı saten kumaş üzerine siyah is mürekkebi ile düzgün hatlarla yazılmıştır. Üsten başlamak üzere *Besmele, Ayet-el Kürsi* ile devamında *'Ey ateş! İbrahim'e serin ve selamet ol'* mealindeki *Enbiya suresinin 69.ayeti* yazılıdır. Sancağın kenarlarında *dört büyük melek* ve *dört halife ismi* yazılıdır. Orta kısımda ise *'Allahtan gelen yardım ve fetih zaferini müminlere müjdele'* mealindeki *Saf suresinin 13. Ayeti* ve *'Haza âlemi mekami Halilullah salavatullahi ala nebiyyina ve aleyhim'* işlenmiştir. *Hicri 1318* tarihli olan sancak, miladi 1900 yılına tekabül etmektedir. *Ahmet Vefik* ketebelidir.



Resim 11. İpek sancak. 19.yüzyıl sonları

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii Hz. İbrahim makamında bulunmuştur. 200x180 cm. ölçüsündedir. Aşırı derecede fiziksel ve kimyasal tahribat nedeniyle konservasyonu yapılarak koruma altına alınmıştır. Yeşil ve kahve-krem ipek ve saten kumaş üzerine beyaz saten bez işlemeler yer almaktadır. Sancağın iki köşesinde *ay-yıldız motifleri* işlenmiştir. Ay yıldız motifleri, bugünkü bayrağımızın ortaya çıkış aşaması hakkında belirleyici fikir vermektedir. Üste *Besmele,* orta kısımda *Kelime-i Tevhid* ve alt satırda *'Allahtan gelen yardım ve fetih zaferini müminlere müjdele'* mealindeki *Saf suresinin 13. Ayeti* işlenmiştir. En altta *sene 1305* hicri tarih bulunmaktadır. Miladi 1887 yılına tekabül etmektedir.

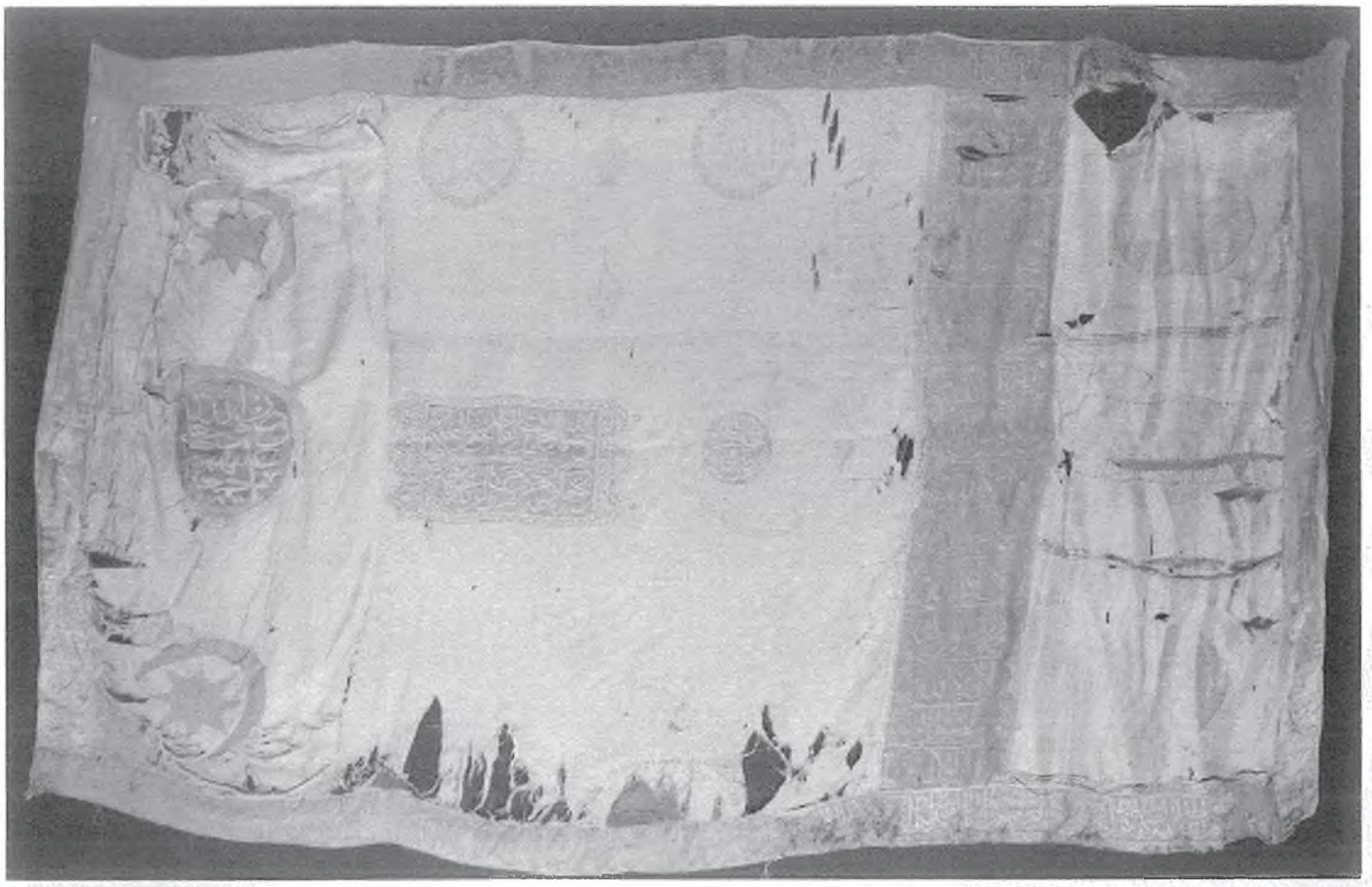

Resim 12. İpek-Atlas sancak.

19.yüzyıl Şanlıurfa Siverek ilçesi Ulu Camide bulunmuştur. 280x190 cm. ölçülerindedir. Aşırı derecede fiziksel ve kimyasal tahribat nedeniyle konservasyonu yapılarak koruma altına alınması planlanmaktadır. Saman sarısı atlas kumaş üzerine kırmızı ve hardal renk ipek kumaşlar ile *ay-yıldız*, *Allah(c.c.)* ve *Muhammed (s.a.v.)* lafzı, müselsel *Kelime-i Tevhid* gibi işlemeler mevcuttur. İki uzun kenar bordürde İhlas Suresi, Kırmızı rozetlerin birinde *Allah dört halife ve sahabelerden onlardan razı olsun* duası, diğer rozette *Allahın yardımı gizlidir* manasında ibareler işlenmiştir. Boş alanlarda hardal rengi ve armudi formda gülebdan biçimli istifli yazılar işlenmiştir.



Resim 13. İpek-Atlas sancak. 16. Yüzyıl(?)

Birecik ilçesi Sadettin camisinde bulunmuştur. 170x160 cm. ölçüsündedir. Aşırı derecede fiziksel ve kimyasal tahribat nedeniyle konservasyonu yapılması planlanmaktadır. Sadiyye tarikatının kurucusu Şeyh Seyyid Sadeddin Cibavî (1068-1180) hazretlerinin Sancağın Şeyh Sadeddin Cibavî döneminde dokunmuş olma ihtimali de vardır. Çilehanesine ait olan sancak, yeşil renk parlak ipek kumaştan yapılmıştır. Ana zeminde içerisinde istifli celi sülüs yazıların yer aldığı oval dört alan oluşturulmuştur. Yazılar, zemin renginden daha koyu yeşil renkle işlenmiştir. Orta kısımda ve daireler dışındaki alanlarda da okunamayan yazılar işlenmiştir. Sadece kelime-i tevhid yazısı seçilebilmektedir. Sancak oldukça yıpranmış vaziyette olup, erken sancak örneklerinden biri olduğu tahmin edilmektedir.

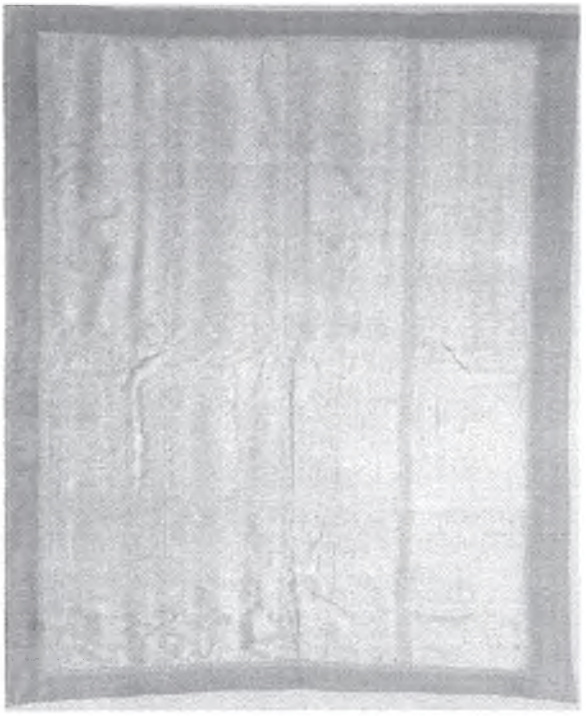

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii Hz. İbrahim makamında bulunmuştur. 175x135 cm. ölçüsündedir. Aşırı derecede fiziksel ve kimyasal tahribat nedeniyle konservasyonu yapılarak koruma altına alınmıştır. Kırmızı renk ipek kumaş zemine sarı renk yazılar, dört bölümlü ve kendi içlerinde zikzaklı alanlar içerisinde müselsel halde işlenmiştir. Okunabilen yazılarda *'Kelime-i Tevhid, Seyyid-el Mürselin ya Muhammed (s.a.v), İbrahim Halilüllah(a.s.)'* yazılıdır. Kabe iç örtüsü olarak tasarlandığı düşünülen eserin sancak olarak da kullanılmış olabileceği varsayılmaktadır. Kırmızı renk kutnî tipi ipek kumaştan kenar bordüre sahiptir.

Resim 14. Kâbe İç Örtüsü. 17.yüzyıl.



Resim 15. İpek İşleme Örtü. 19.yüzyıl.

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii Hz. İbrahim makamında bulunmuştur. 77x45 cm. ölçüsündedir. Fiziksel ve kimyasal tahribat nedeniyle konservasyonu yapılarak koruma altına alınmıştır. Krem renk keten kumaşa koyu yeşil ip ile *'Biz doğru yoldan sapanlar iken, bizi doğru yola sevkettin Ey Allahın Resulü'* manasında niyaz ve minnet sözü işlenmiştir. Kumaşın etrafı orijinal ipek ve saten kumaştan kanaviçe türü çiçek bezemelerle süslenmiştir.



Resim 16. Kâbe dış örtüsü. 16-17.yüzyıl

Şanlıurfa Siverek ilçesi Ulu Camide bulunmuştur. 105x74 cm. ölçülerindedir. Aşırı derecede fiziksel ve kimyasal tahribat nedeniyle konservasyonu yapılarak koruma altına alınması planlanmaktadır. Kâbe örtü parçası olan eserde, siyaha yakın koyu lacivert renkteki zemine aynı renk tonunda *Allah(c.c.)* ve *Muhammed(a.s.v.)* lafzı ve *Kelime-i Tevhid* işlenmiştir. Yan tarafında beyaz ip ile sonradan *Abdulcabbar (büyük ihtimalle Kâbe'den getirip camiye bağışlayan kişi)* ismi işlenmiştir. Bu tip örtüler genelde Kabe dış örtüsü olarak kullanılmış ve her sene yenisiyle değiştirilmiştir. Eskileri de parçalara bölünerek değişik memleketlere gönderilmiş, özellikle her şehrin ulu camilerine bağışlanmıştır. Bu eserin, en erken Kabe örtü parçalarından biri olduğu tahmin edilmektedir.



Resim 17. Kâbe iç örtüsü. 17.yüzyıl

Şanlıurfa Siverek ilçesi Ulu Camide bulunmuştur. 280x60 cm. ölçülerindedir. Aşırı derecede fiziksel ve kimyasal tahribat nedeniyle konservasyonu yapılarak koruma altına alınması planlanmaktadır. Kabe iç örtü parçası olan eserin, yeşil zeminine beyaz renk tonunda zikzaklı bantlar içerisinde *Kelime-i Tevhid, Allah(c.c.)* ve *Muhammed(a.s.v.)* lafzı ve *Allah resulü ve ashabına salat-selam* işlenmiştir. Bayağı yıpranmış olan bu örtü sonradan sancak olarak kullanılagelmiştir.

## HALI VE KİLİM ESERLER

İnsanoğlunun günümüzden yaklaşık 12 bin yıl önce yerleşik hayata geçerek hayvanları evcilleştirmesiyle birlikte dokumacılık sanatının da doğup gelişmeye başladığı düşünülmektedir. İnsanlık tarihinin en eski sanatlarından biri, kuşkusuz dokuma sanatıdır. Dokumacılık, ilk başlarda soğuktan korunma, mevsimine göre giyinme, örtünme ve süslenme gibi ihtiyaçlar sonucu doğmuş olsa da, insanlık uygarlığının gelişimine paralel her medeniyetin refah düzeyine, inanç ve ritüellerine, teknik ve sanat anlayışlarına göre ilerleme kaydetmiştir. Özellikle dokumacılığın ilk izleri, Anadolu'da Neolitik dönem yerleşimlerinde görülmektedir. Örneğin Konya'daki Çatalhöyük yerleşiminde yapılan arkeolojik kazılarda M.Ö. 7.bin yıllara tarihlenen dokuma ağırşakları, iğneler ve dokuma parçacıklarının ele geçmesi, dokumacılığın insan hayatında yerini aldığını kanıtlamaktadır. M.Ö. 2. binde Kayseri Kültepe yerleşimindeki arkeolojik kazılarda elde edilen ticari tablet arşivlerinde, Anadolu ile Asur devleti arasında dokuma ürünleri ticaretinin çok önemli yer tuttuğu anlaşılmaktadır. M.Ö. 8 ve 7. yüzyıllarda Frig Uygarlığında da dokumacılık sanatının oldukça geliştiği bilinmektedir. Ayrıca M.Ö.1400'lerde Eski Mısır sanatında rastlanan dokuma tezgahı tasviri ve *'Kopt'* adı verilen düz dokuma örnekleri, Anadolu dışında Mısır'da da dokuma sanatının köklü bir geçmişe sahip olduğunu kanıtlamaktadır.

Dokuma sanatı içerisinde halı, kilim, cicim ve zili en önemli dokuma türleri arasında sayılır. Bu dokuma türleri arsında en sağlam ve dayanıklı olanlar, düğümlü halılardır. Halı ve kilimler bazen gelinlerin çeyizinde yer almış, bazen sevgilisini kaybetmiş veya sevgilisine özlem duyan genç kızların sırdaşı olmuştur. Kimi zaman kalemi olmayan şairin dili, bazen iki düşmanı dost yapan barışın sembolü, bazen kral ve padişahların en değerli hediye aracı, bazen de güç ve kudretin ifadesi olmuştur. Dünya hayatında bu kadar zengin bir kültür birikimine sahip olan halı ve kilimler elbette ki ölümden sonraki hayat için de önem taşıyacaktır. Bazı antik kaynaklarda ölülerin evden mabede oradan da mezara kadar halı veya kilim üzerinde taşındığı kaydedilir. Ayrıca Anadolu'nun bazı yörelerinde ölülerin mezar tabanına halı ve kilim serildiği yapılan arkeolojik kazılarla tespit edilmiştir.

Dünyanın en eski sağlam halısı ise M.Ö.4–3.yüzyıllar arasına tarihlenen Orta Asya'daki *'Pazırık Kurganı'* adı verilen mezarda ele geçmiştir. Mısır ve Irak'ta da M.S. 8 ve 10. yüzyıllar arasına tarihlenen İslam döneminin halı parçaları ele geçmiştir.

Anadolu'da halı sanatının ilk önemli eserleri ise 13 ve 14. yüzyıllarda Anadolu Selçukluları döneminde *Konya, Beyşehir, Aksaray* ve *Sivas*'ta dokunur. Selçuklu halıları, renk ve dekor bakımından oldukça göz kamaştırıcıdır. Renkler az kullanılmış olmasına rağmen aynı rengin farklı tonları bir arada uyumlu bir şekilde uygulanmıştır. Mavi ve kırmızı, halılardaki ana renklerdir. Bezen de sarı ve yeşil renkler kullanılmıştır. Selçuklu halılarının en karakteristik özelliği geniş bordür ve iri kûfi yazı dekorudur. Kûfi bordür dışında Selçuklu halılarında baklavalar, sekiz köşeli yıldızlar ve uçları çengelli sekizgenler gibi motifler zemin kompozisyonunu oluşturur. Ana zemini dolduran bu motifler sonsuzluğu ifade edecek şekilde yan yana ve üst üste sıralanmıştır. Venedikli tüccar *Marco Polo*, İslam tarihcisi *Ebul Fida* ve ünlü seyyahlardan İbn-i Batuta, 13.yüzyılda *Konya, Beyşehir, Aksaray* ve *Sivas*'ta dokunan Selçuklu halılarından övgüyle bahsederler ve bu halıların dünyanın dört bir tarafına ihraç edildiğini belirtirler. Dünyada çok az sayıda kalmış olan Anadolu Selçuklu halılarının en önemli grubu, *Konya Grubu*'dur. Bu grup, Konya Alaaddin Camii'nden gelen ve bugün Türk-İslam Eserleri Müzesi'nde sergilenen 8 adet halıdır. Bu grubun dışında *Mısır Fustat* (eski Kahire)'ta küçük parçalar halinde bulunan ve dünyanın değişik müzelerinde sergilenen 7 adet Anadolu Selçuklu halı parçaları vardır. Bu iki

grup dışında bir de *Beyşehir Eşrefoğlu Camii*'nde bulunan 4 adet halı, Anadolu Selçuklularından günümüze kalabilmiştir. *'Tibet Grubu'* adı verilen ve 13–14.yüzyıllarda Anadolu'da dokunup Orta Asya'ya ihrac edildiği kabul edilen 5 adet Anadolu Selçuklu halısı da dünyanın değişik müzelerinde sergilenmektedir. Ayrıca *'Sivas Grubu'* olarak adlandırabileceğimiz 5 adet Anadolu Selçuklu halısı, Vakıflar Halı Müzesi'nde bulunmaktadır.

Anadolu'da 13-14.yy. Selçuklu halılarının yerini 14.yy.'ın ikinci yarısından itibaren ve 15. Yüzyıl boyunca hayvan figürlü halılar alır. 14.yüzyıl başlarında Anadolu Selçuklu devletinin zayıflaması ve Anadolu birliğini bozan Moğol istilası, klasik Selçuklu halı sanatının yanında yeni bir sanat üslubunu doğurur. Kökeni Orta Asya ve Uzak Doğu'ya dayanan hayvan figürlü halılar görülmeye başlanır.

Anadolu Hah Sanatı'nın ikinci ve en önemli parlak devri, 16.yüzyıl ile başlar ve 17.yüzyıl boyunca devam eder. Bu dönemde dünyanın en harika halıları sayılan Osmanlı Saray Halıları ve Uşak Halıları dokunur. Özellikle *'madalyonlu'* ve *'yıldızlı'* olarak nitelenen iki ana grupta gelişen Uşak halıları, 16 ve 17.yy. boyunca dünya halı sanatının öncülüğünü yapmıştır. Dünyanın dört bir tarafından sipariş edilen Uşak halıları, Avrupalı ressamların tablolarında da sık sık görülmektedir.

Koleksiyonumuz içerisinde çoğu Şanlıurfa yöresinde dokunmuş olan halı ve kilimlerin büyük bir kısmı da bölgenin en büyük göçebe aşireti olan ve Türkiye'nin birçok yöresine dağılmış kalabalık *'Karakeçili'* aşireti tarafından dokunmuştur. Özellikle *Siverek* ve *Viranşehir* ilçelerini de kapsayan bölgenin en geniş dağ platosu olan *Karacadağ* platosunda deve ve hayvan yetiştiriciliğiyle uğraşan göçebe Türkmen aşiretleri tarafından dokunan halı, kilim, kara çadır ve palas dokuma yaygılar, bölgenin en zengin dokuma örnekleridir. Ayrıca, *Suruç, Birecik* ve *Halfeti* ilçelerinde de dokumacılık sanatının oldukça geliştiği eski kayıtlarda geçmektedir. Şanlıurfa yöresine ait halı ve kilimlerin çoğunda işlenen ejder, abı hayat, ölümsüzlük otu, çarkıfelek, güneş sistemi, hayat ağacı kompozisyonları dikkat çekicidir.

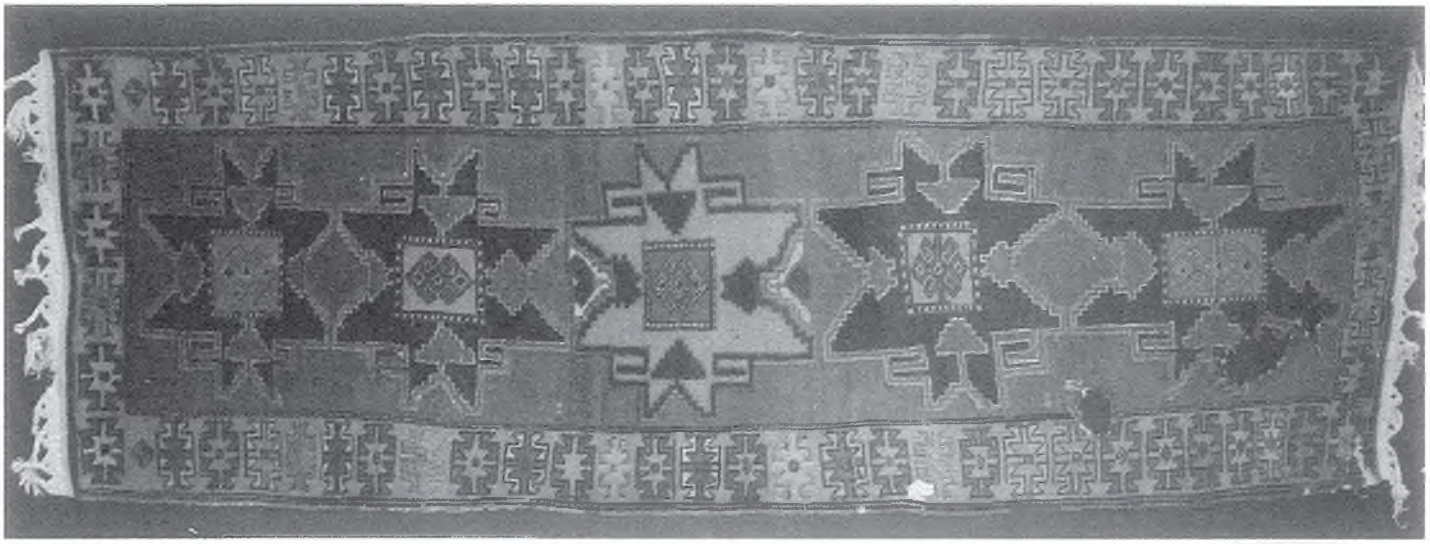

Resim 18. El Dokuma Halı-19.yüzyıl

Adıyaman Musalla camisinde bulunmuştur. 370x112cm. ölçüsündedir. Kaliteli dokuma ve kök boya renklere sahiptir. Büyük ihtimalle Şanlıurfa bölgesinde (Suruç ilçesi) Gördes düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Sarı zeminli bordüründe bukağı şeklinde motifler sıralı halde işlenmiştir. Ana zemin kırmızı olup, sarı ve siyah renklerde beş adet stilize edilmiş muhtemelen *hayvan figürleri (ejder, anka kuşu veya çift başlı kartal)* işlenmiştir. Bunların içlerinde sarı, kırmızı, mavi panolar yer almakta olup, içlerine elibelinde ve koçbaşı motifleri işlenmiştir. Figürlü halılar gurubu arasında değerlendirmek mümkündür. Ana zemindeki beş adet madalyon motifinin, birbiriyle mücadele halindeki *ejder figürleri*nin stilize edilmiş şekilde tasvir edildiği düşünülmektedir.

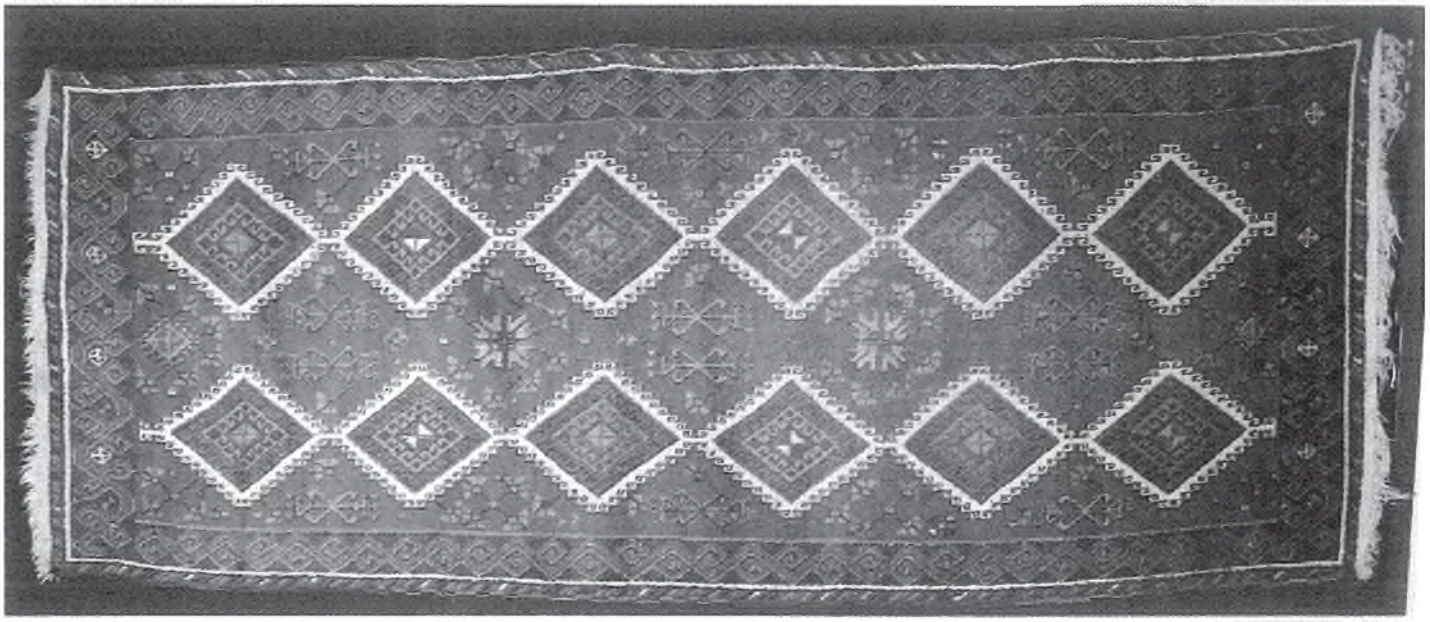

Resim 19. El Dokuma Halı-19.yüzyıl.

Birecik ilçesi Çarşı Camisinde bulunmuştur. 350x140cm ölçüsündedir. Birecik yöresinde Gördes düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Kırmızı renk zeminli halının ana bordürü siyah zeminli olup kırmızı renkte kancalı kıvrıkdal motifleri işlenmiştir. Aslında sarmalı kıvrıkdal olarak görünen desenler, birbiriyle mücadele eder vaziyette sarılı iki stilize edilmiş *ejder figürleri* olmalıdır. Bölgede *'Şahmeran'* olarak tanınan bu tasvir, dünyayı, güneş sistemini dengeleyen çarkıfeleğin koruyucusu, ölümsüzlük otunun koruyucusu ve şifa dağıtıcı ejder ikonografisinin yansımasıdır. Ana zeminde kenar konturu beyaz ve kancalı olan ikişer sıra altı adet baklava dilimleri işlenmiştir. Aralar, çiçek motifleri (ölümsüzlük otu) ile dolgulanmıştır.

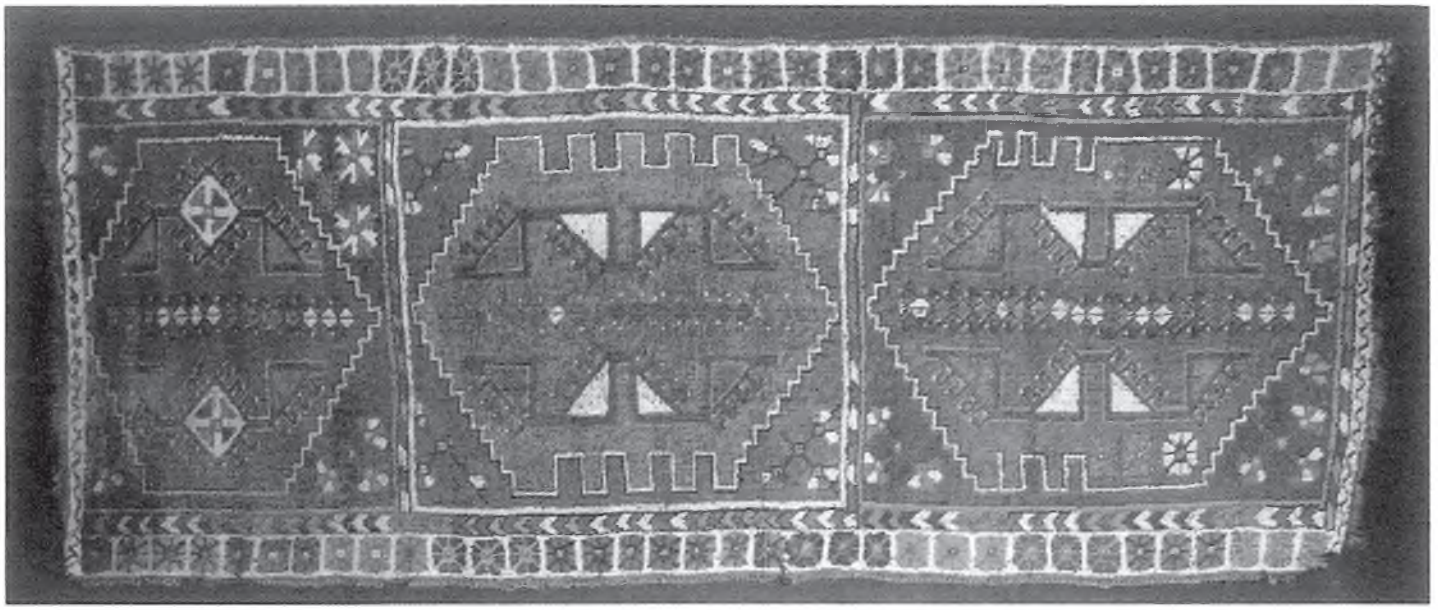

Resim 20. El Dokuma Halı-19.yüzyıl

Birecik Çarşı Camisinde bulunmuştur. 310x120cm ölçüsündedir. Suruç veya Birecik yöresinde Gördes düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Uzun kenarlardaki iki bordürde çiçek rozetleri ve çavuş sırmaları sıralanmaktadır. Ana zemin üç panoya bölünmüştür. Panolar içerisinde stilize edilmiş biri sarı ikisi kırmızı renkli birer stilize hayvan figürü yerleştirilmiştir. Ana tema, altıgen madalyonlar içerisindeki *hayat ağacı* veya ölümsüzlük otunu koruyan karşılıklı *ejder figürleri*dir.

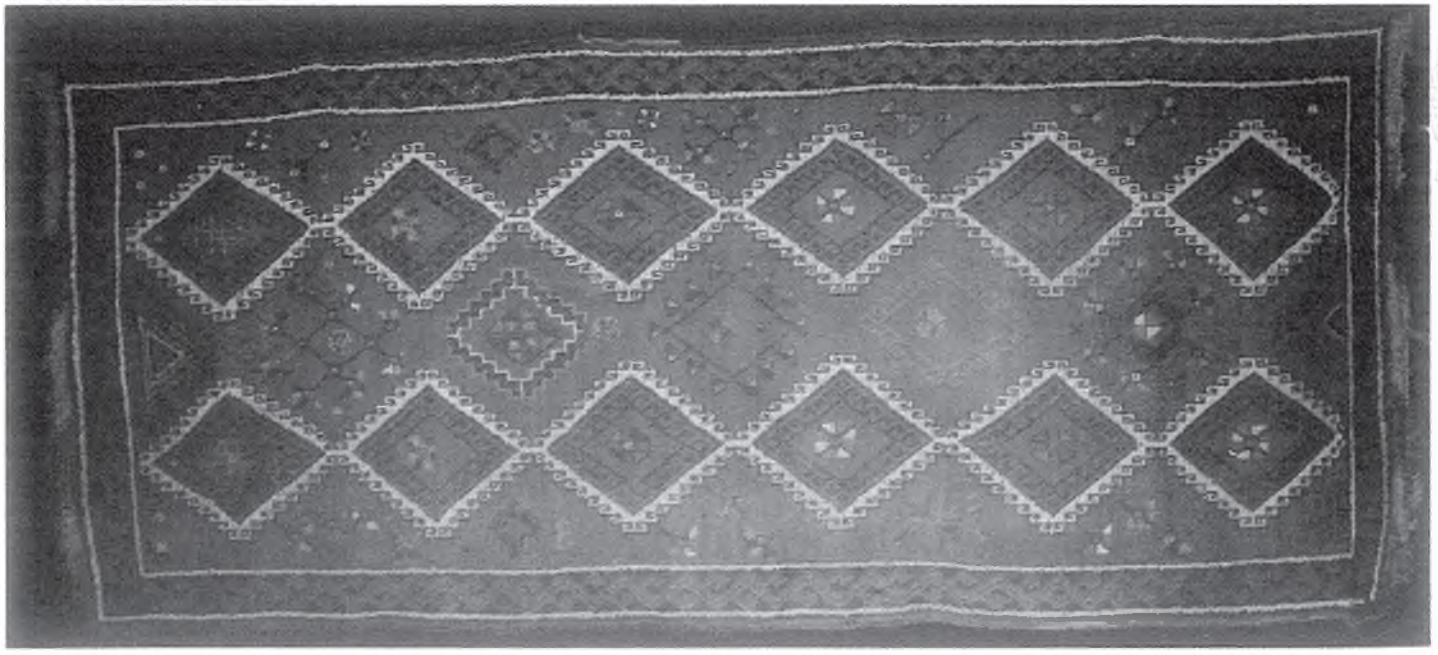

Resim 21. El Dokuma Halı-19.yüzyıl.

Birecik ilçesi Çarşı Camisinde bulunmuştur. 340x145cm ölçüsündedir. Birecik yöresinde Gördes düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Kırmızı renk zeminli halının ana bordürü siyah zeminli olup kırmızı renkte kancalı kıvrıkdal motifleri işlenmiştir. Aslında sarmalı kıvrıkdal olarak görünen desenler, birbiriyle mücadele eder vaziyette iki stilize edilmiş *ejder motifleri* olmalıdır. Bölgede *'Şahmeran'* olarak tanınan bu tasvir, dünyayı, güneş sistemini dengeleyen çarkıfeleğin koruyucusu, ölümsüzlük otunun koruyucusu ve şifa dağıtıcı ejder ikonografisinin yansımasıdır. Ana zeminde kenar konturu beyaz ve kancalı olan ikişer sıra altı adet baklava dilimleri işlenmiştir. Aralar, çiçek motifleri (ölümsüzlük otu) ile dolgulanmıştır.



Resim 22. El Dokuma Halı-19.yüzyıl.

Birecik İnaplı Camisinde bulunmuştur. Büyük ihtimalle Suruç-Birecik bölgesinde Gördes düğüm tekniğiyle dokunmuştur. 350x115cm ölçüsündedir. Kırmızı renk zeminli halı, iki bordürlüdür. Dış ve iç bordürlerde stilize edilmiş çiçek rozetleri ile zikzak çizgiler sıralanmaktadır. Ana zeminde üç adet siyah zeminli altıgen madalyon yer almaktadır. Her iki kısa kenardaki madalyonların uçları baklava dilim uzantılıdır. Madalyonların içlerinde geometrik haçvari motif işlendiği görülmektedir ancak bu kompizosyonu, bölgenin karakteristik motiflerinden olan, altıgen madalyonlar içerisinde çarkıfelek ve karşılıklı ikişer stilize *ejder figürleri* olarak yorumlamak mümkündür.

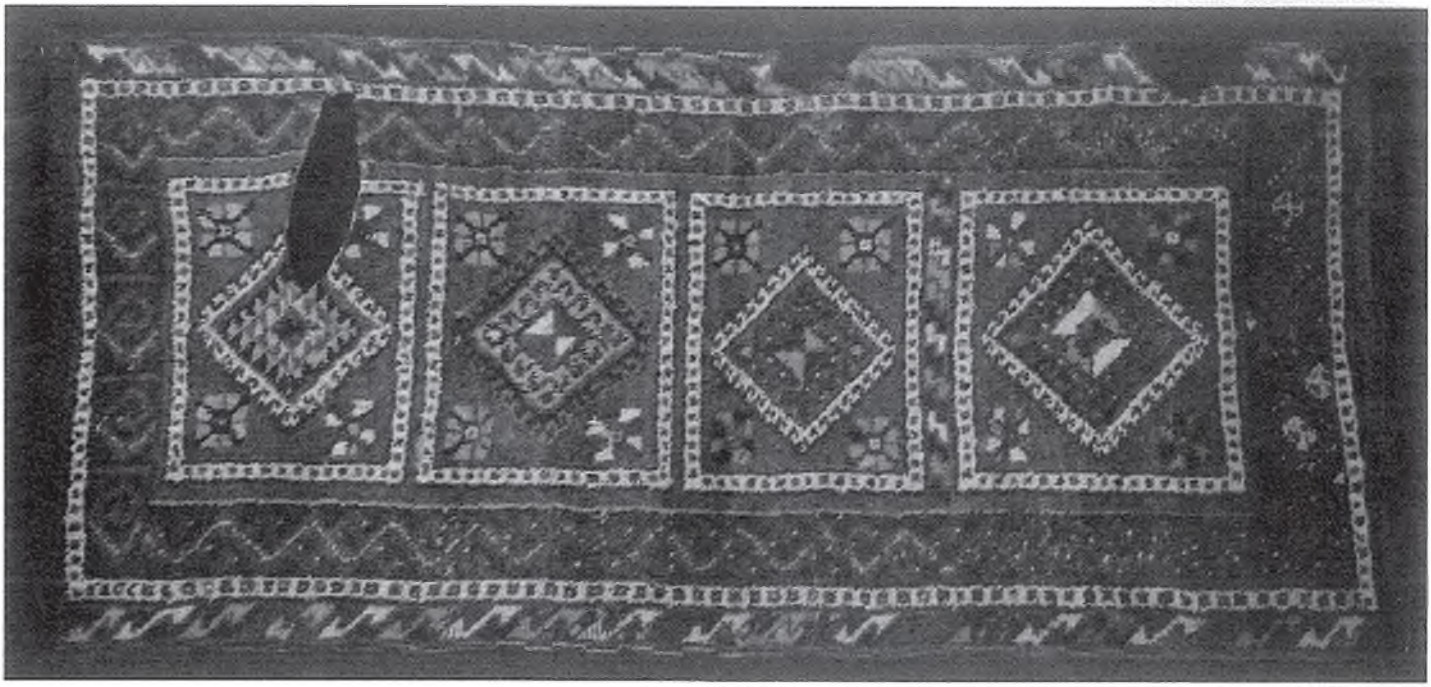

Resim 23. El Dokuma Halı-19.yüzyıl sonu.

Birecik İnaplı Camisinde bulunmuştur. Suruç-Birecik bölgesinde Gördes düğüm tekniğiyle dokunmuştur. 200x100cm ölçüsündedir. Halının dış bordüründe kancalı şekiller, iç bordüründe kıvrık dal motifleri işlenmiştir. Kırmızı zeminli halı ince beyaz şeritlerle dört panoya bölünmüştür. Panoların içlerine birer kancalı baklava dilimleri yerleştirilmiştir. Madalyonların içlerine canavar izi ve bukağı şeklinde baklava dilimleri işlenmiştir. Dört pano içerisinde tasvir edilen kompozisyon, aslında *güneş sitemini* tasvir ediyor olmalıdır.

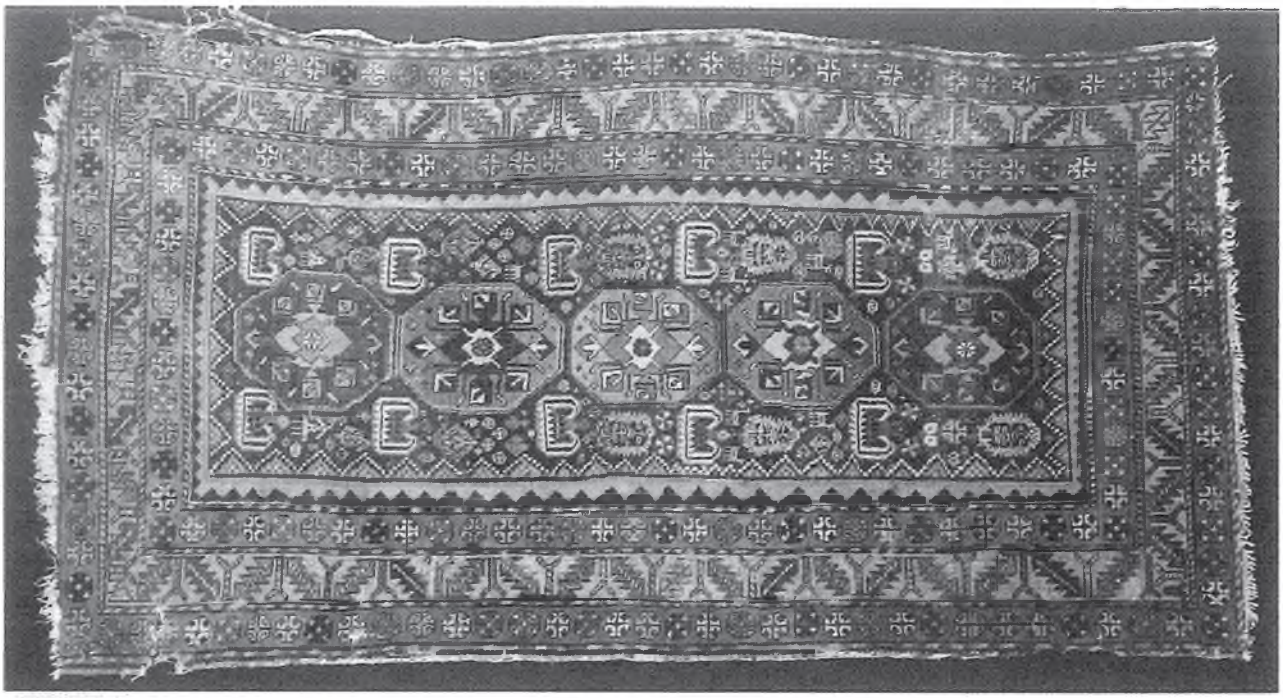

Resim 24. El Dokuma Halı-18.yüzyıl

Birecik Mahmut Paşa Camisinde bulunmuştur. 225x130cm ölçüsündedir. Kuzey Doğu Anadolu veya Kafkasya bölgesinde Gördes düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Kiremit renk zeminli halı, üç bordürlüdür. Dış ve iç bordürlerde stilize edilmiş çiçek rozetleri sıralanmaktadır. Orta bordürde krem renk zeminde Çanakkale halılarında da görülen testere dişli yaprak motifleri işlenmiştir. Ana zeminde lacivert, kırmızı ve yeşil renklerde beş adet sekizgenler yer almaktadır. İçlerine *Türkmen Gülü* veya Türkmen Aynası denilen motif işlenmiştir. Aynı zamanda stilize *hayvan figürleri* olarak da yorumlanabilir.



Resim 25. El Dokuma Halı-18.yüzyıl

Birecik Mahmut Paşa Camisinde bulunmuştur. 205x115cm ölçüsündedir. Kuzey Doğu Anadolu veya Kafkasya bölgesinde Gördes düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Kiremit renk zeminli halı, üç bordürlüdür. Dış ve içten iki bordürde kıvrık dal ve çiçek motifleri işlenmiştir. Orta bordürde Milas ve Bergama halılarında görülen geometrik dolgular yer almaktadır. Kırmızı renk ana zeminde mavi, sarı, siyah renkli, saplarla birbirine bağlanan çiçek buketleri (ölümsüzlük otu) zemini doldurmaktadır.



Resim 26. El Dokuma Halı-19.yüzyıl

Birecik Sadettin Camisinde bulunmuştur. 310x130cm ölçüsündedir. Şanlıurfa Birecik bölgesinde Gördes düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Ana bordüründe Kafkas-kazak ve Çanakkale halılarında görülen testere dişli yaprak motifleri sıralanmaktadır. Ana zemin üç panoya bölünmüş olup içlerine testere dişli baklava dilimli stilize çiçek madalyonlar yerleştirilmiştir. Baklava dilimleri içerisindeki kompozisyon, muhtemelen *ejder ikonografisini* tasvir etmektedir. Orta pano mavi, iki diğer panolar kırmızı zeminlidir.



Resim 27. El Dokuma Halı-19.yüzyıl

Birecik Sadettin Camisinde bulunmuştur. 330x110cm ölçüsündedir. Şanlıurfa-Birecik bölgesinde Gördes düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Bordürde Çanakkale halılarında da görülen stilize bitkisel motifler sıralanmaktadır. Kırmızı renk ana zeminde uçları birbirine bağlı dört adet altıgen madalyonlar işlenmiştir. Madalyonlar içerisinde canavar, kanca ve stilize edilmiş birbirine düğümlü *ejder figürleri* olduğu düşünülen motifler işlenmiştir. Madalyonların dört köşesinde iç içe kancalı baklava dilimleri yer almaktadır.



Resim 28. El Dokuma Halı-19.yüzyıl

Bozova ilçesi Kırmızıpınar Camisinde bulunmuştur. 140x60cm ölçüsündedir. Kiremit kırmızı rengindeki halının ana bordüründe çiçek rozetleri sıralanmaktadır. Ana zeminde biri siyah, diğeri kiremit kırmızısı zeminli iki adet mihrabiye nişi yer almaktadır. Nişler içerisinde *canavar izi* ve stilize edilmiş *ejder figürleri* işlenmiştir. Beyaz zeminli ince iç bordürde çiçek ve kıvrık dal motifleri sıralanmaktadır.



Resim 29. El Dokuma Halı-18.yüzyıl

Adıyaman Kahta ilçesi Ulu Camii'nde bulunmuştur. 190x85cm ölçüsündedir. Güneydoğu Anadolu bölgesinde Gördes düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Kiremit ve turuncu renk zeminli halı, üç bordürlüdür. Dış ve iç bordürlerde sivastika (kanca-s) motifleri sıralanmaktadır. Orta bordürde kiremit ve turuncu arası renk zeminde Kafkas ve Çanakkale halılarında da görülen stilize edilmiş çiçek rozet motifleri işlenmiştir. Ana zemin, lacivert ve krem renkli üç adet panoya bölünmüştür. Panolar içerisinde kenarları zikzaklı altıgenler yer alır. Altıgenler içerisinde stilize edilmiş ejderleri temsilen, kenarları kancalı baklava dilimleri işlenmiştir. Panoların köşebentlerinde de düğümlü stilize *ejder figürleri* yer almaktadır.



Resim 30. El Dokuma Halı-19.yüzyıl

Adıyaman Kahta ilçesi Ulu Camii'nde bulunmuştur. 310x102cm ölçüsündedir. Güneydoğu Anadolu bölgesinde Gördes düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Bordürlerde 'S' ve kancalar sıralanmaktadır. Halının zemini, altı bantla beş panoya bölünmüştür. Kiremit ve lacivert zeminli panolarda içlerinde stilize edilmiş *kaplumbağa figürlerinin* yer aldığı sekizgen madalyonlar yer alır. Panoların köşebentlerinde canavar izi motifleri yer almaktadır. Kaplumbağa, mitolojilerde evini sırtında taşıması ve ayrıca uzun ömürlü bir hayvan olması sebebiyle Orta Asya ve Anadolu inancında kutsal hayvanların arasında yer almaktadır. Kaplumbağa sembolü, devletin gücünü ve koruyuculuğunu, sonsuzluğu ifade etmenin yanı sıra Şaman geleneklerine göre nazara karşı da kullanılan kutsal bir motiftir.

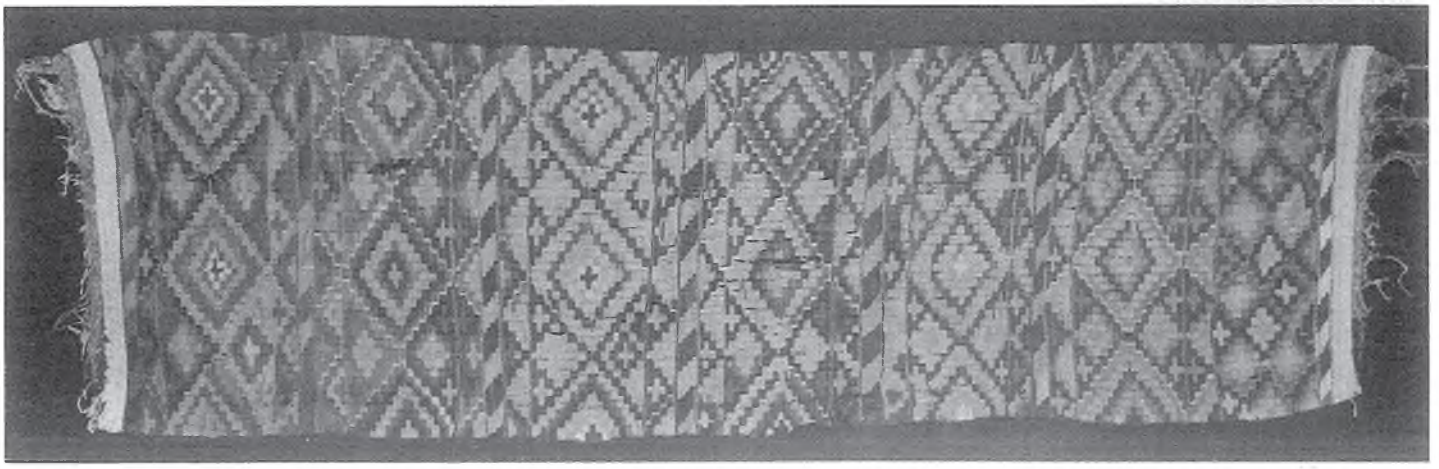

Resim 31. El Dokuma Kilim-19.yüzyıl

Adıyaman Kahta ilçesi Ulu Camii'nde bulunmuştur. 249x73cm ölçüsündedir. Güneydoğu Anadolu bölgesinde ilikli dokuma tekniğiyle dokunmuştur. Sarı ve kiremit renklerin hakim olduğu tek şak kilimde çok sayıda ince ve geniş bantların arasında baklava dilimleri ve geometrik şekiller sıralanmaktadır. Aslında sonsuzluk izlenimi veren geometrik şekiller, *evreni* sembolize ediyor olmalıdır.

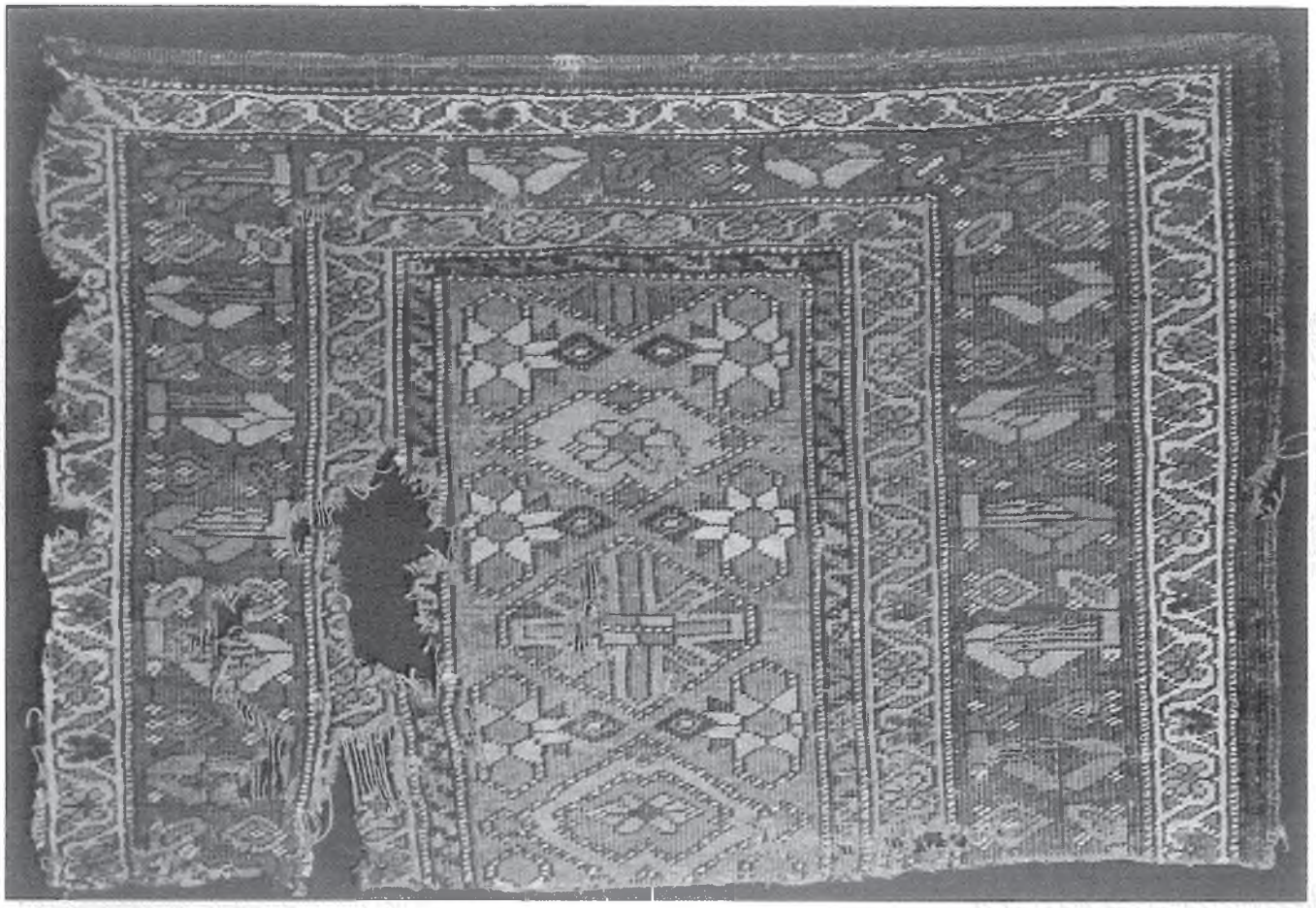

Resim 32. El Dokuma Halı Parçası-18.yüzyıl

Siverek ilçesi Gülabibey Camii'nde bulunmuştur. 110x86cm ölçüsündedir. Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde Gördes düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Kırmızı zeminli ana bordüründe stilize edilmiş bitkisel desenler işlenmiştir. Beyaz zeminli ince dış bordüründe kıvrık dal çiçek rozetleri sıralanmaktadır. Krem-kahve ana zeminde baklava dilimleri işlenmiş olup, köşebentlere stilize edilmiş lotus çiçekleri yerleştirilmiştir.

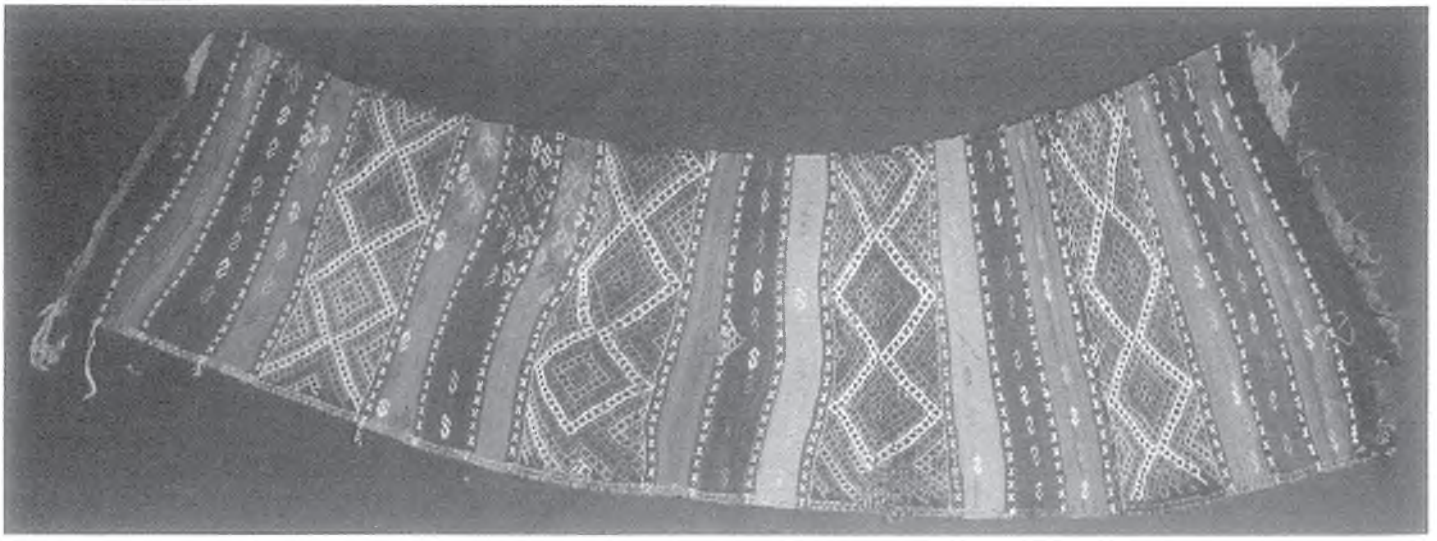

Resim 33. El Dokuma Kilim-Cicim-18.yüzyıl

Siverek ilçesi Hamidiye Camii'nde bulunmuştur. 270x80cm ölçüsündedir. Siverek-Karacadağ bölgesinde dokunmuştur. Çok güçlü ve muhteşem renklere sahiptir. Tek şak olan kilim, kilim-cicim düz dokuma tekniğinde dokunmuştur. Enine çok sayıda bantlara bölünmüş kilimin cicim kısımları iç içe baklava dilimleriyle dolgulanmıştır. Enine kırmızı, mavi ve kayısı renk zeminli bantlarda svastika ve yaba motifleri işlenmiştir.

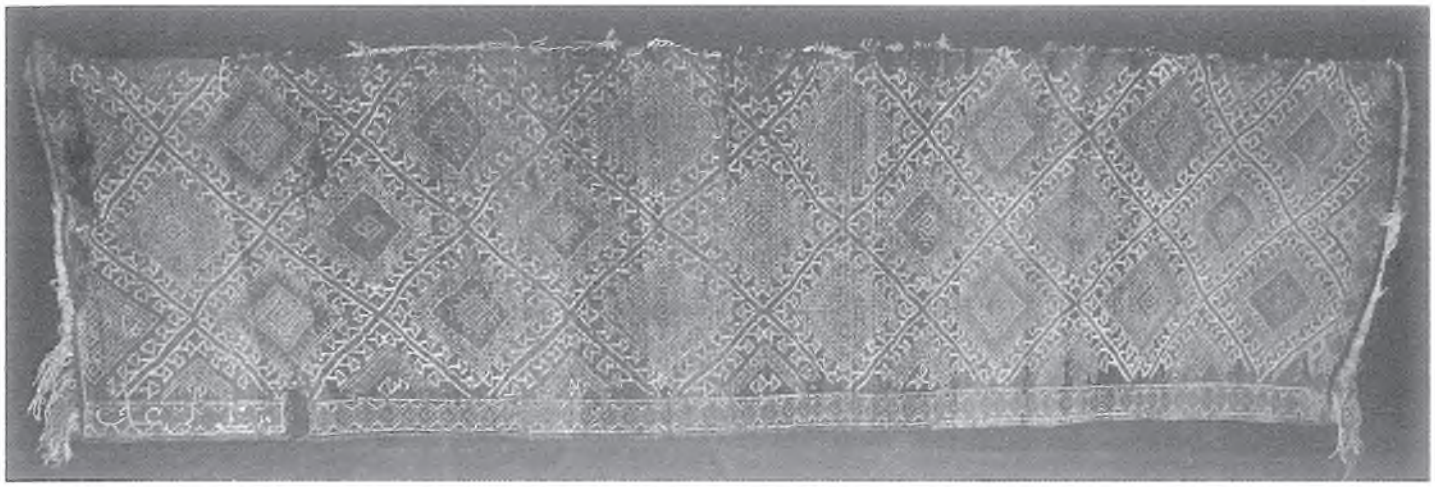

Resim 34. El Dokuma Cicim-19.yüzyıl

Siverek ilçesi Hamidiye Camii'nde bulunmuştur. 290x78cm ölçüsündedir. Siverek-Karacadağ bölgesinde dokunmuştur. Tek şak olan cicim, cicim düz dokuma tekniğinde dokunmuştur. Dar ve tek olan bordürde küçük baklava dilimleri sıralanmaktadır. Cicimin tüm zemini verev halde sıralanan baklava dilimleriyle (canavar izi motifleri) dolgulanmıştır. Bir köşesinde pamuk ip ile sonradan bu cicimi camiye bağışlayan *Ali* adındaki hayır sahibinin isminin geçtiği yazı işlenmiştir.

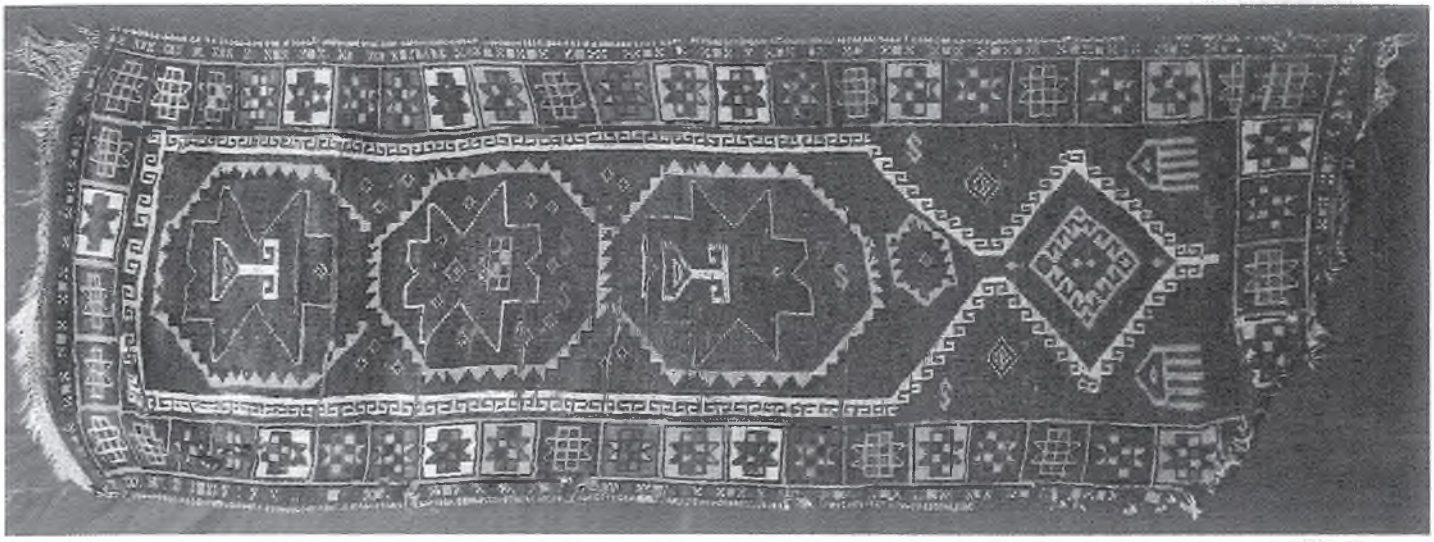

Resim 35. El Dokuma Halı Seccade-17.yüzyıl

Siverek ilçesi Hamidiye Camii'nde bulunmuştur. 180x62cm ölçüsündedir. Siverek-Diyarbakır-Karacadağ bölgesinde dokunmuştur. Çok güçlü kök boya renklere sahiptir. Bordo renk ana zeminli halının ana bordüründe kare alanlar içerisinde gülce motifleri işlenmiştir. Beyaz renk kontur ile kancalı mihrabiye nişi işlenmiştir. Cennetin kapısını simgeleyen mihrabiye nişinde kenarları testere dişli üç adet sekizgen madalyon yer almaktadır. Sekizgen madalyonların içinde de birbiriyle mücadele halinde stilize edilmiş *ejder figürleri* işlenmiştir. Niş tepeliğinin sağ ve solunda iki adet *el motifi* ( Kutsiyet atfedilen Hz. Fatıma'nın eli) işlenmiştir.



Resim 36. El Dokuma Halı Seccade-19.yüzyıl

Siverek ilçesi Hamidiye Camii'nde bulunmuştur. 106x62cm ölçüsündedir. Siverek-Diyarbakır-Karacadağ bölgesinde dokunmuştur. Turanj rengi bordürde birbirine bağlı kupa şeklinde motifler işlenmiştir. Bu kupa motifleri, bazı görüşlere göre *kevser havuzu kadehini* canlandırmaktadır. Mor rengine çalan ana zeminde konturları beyaz mihrap nişi işlenmiştir. Nişin orta kısmında canavar izi ve küpe motifleri işlenmiştir. Nişin alınlık kısmının içinde *hayat ağacı* motifi yer almaktadır.

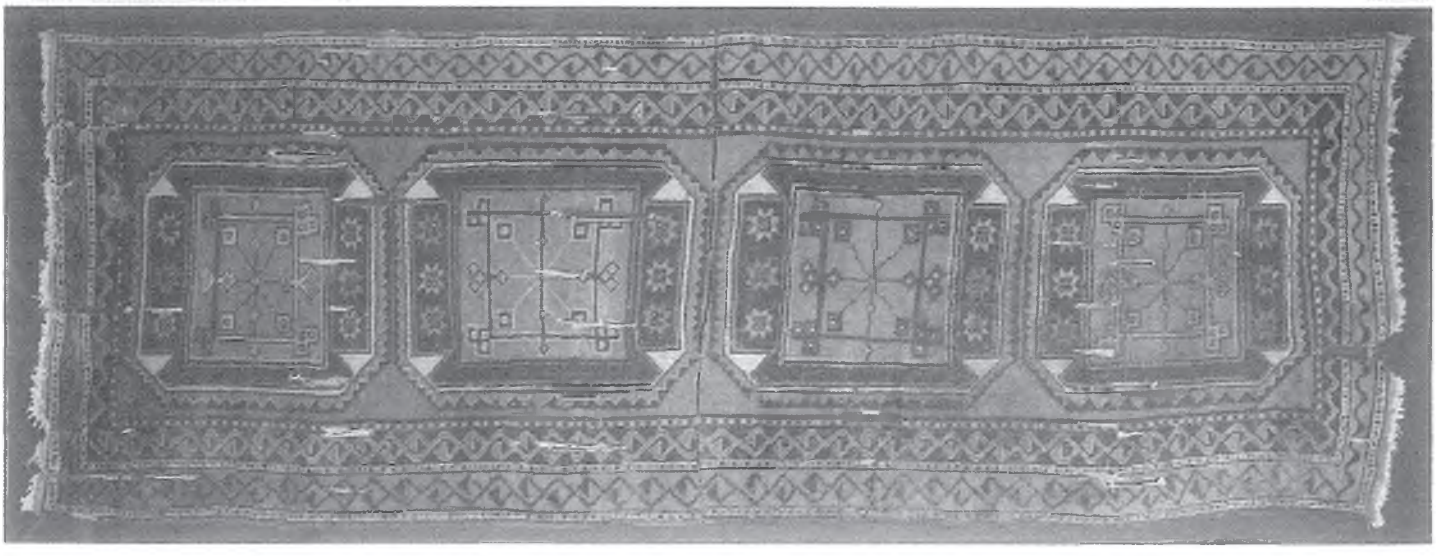

Resim 37. El Dokuma Halı-19.yüzyıl

Adıyaman Eskisaray Camii'nde bulunmuştur. 320x115cm ölçüsündedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Gördes düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Kırmızı renk zeminli halı, iki bordürlüdür. Her İki bordürde de kıvrık-dal motifleri sıralanmaktadır. Göbekte kırmızı zemine etrafı zikzak çizgili ve siyah bantlı dört adet dörtgen pano yerleştirilmiştir. Panolar içerisinde köşeleri düğümlü küpe motifleri işlenmiştir. Halı ortadan kesilerek iki parçaya ayrılmıştır.

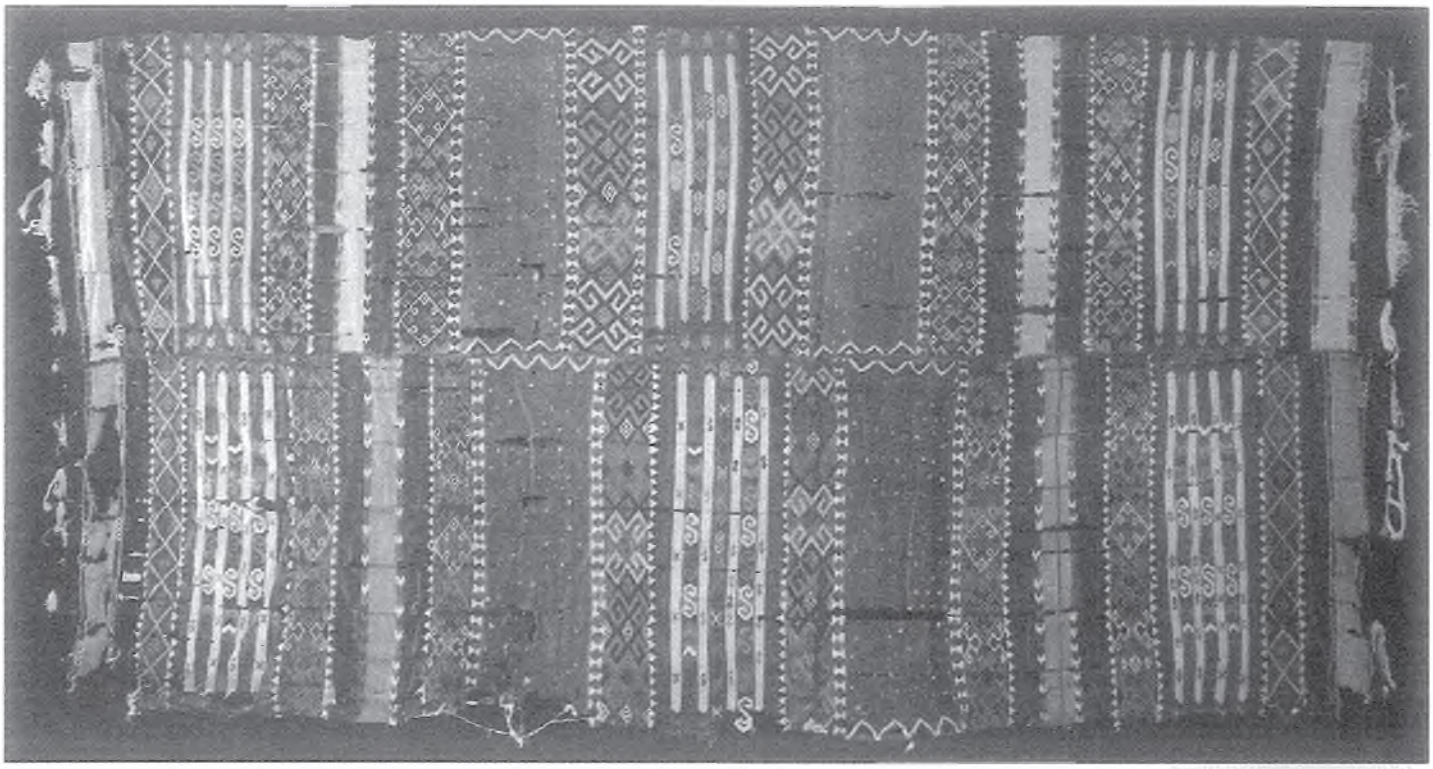

Resim 38. El Dokuma Kilim-19.yüzyıl

Siverek ilçesi Hayriye Camii'nde bulunmuştur. 360x183cm ölçüsündedir. Siverek-Karacadağ bölgesinde dokunmuştur. Sıcak renklerin hakim olduğu kilim, iki şak halindedir. Çok sayıda dar ve geniş bantlara bölünmüştür. Saf halinde alanlara bölünmüş kilimde kırmızı, yeşil, bordo, lacivert, gri ve krem renklerin hakimdir. Bantlar arasında baklava dilimleri, kancalar, koçboynuzu ve diğer geometrik motifler işlenmiştir.

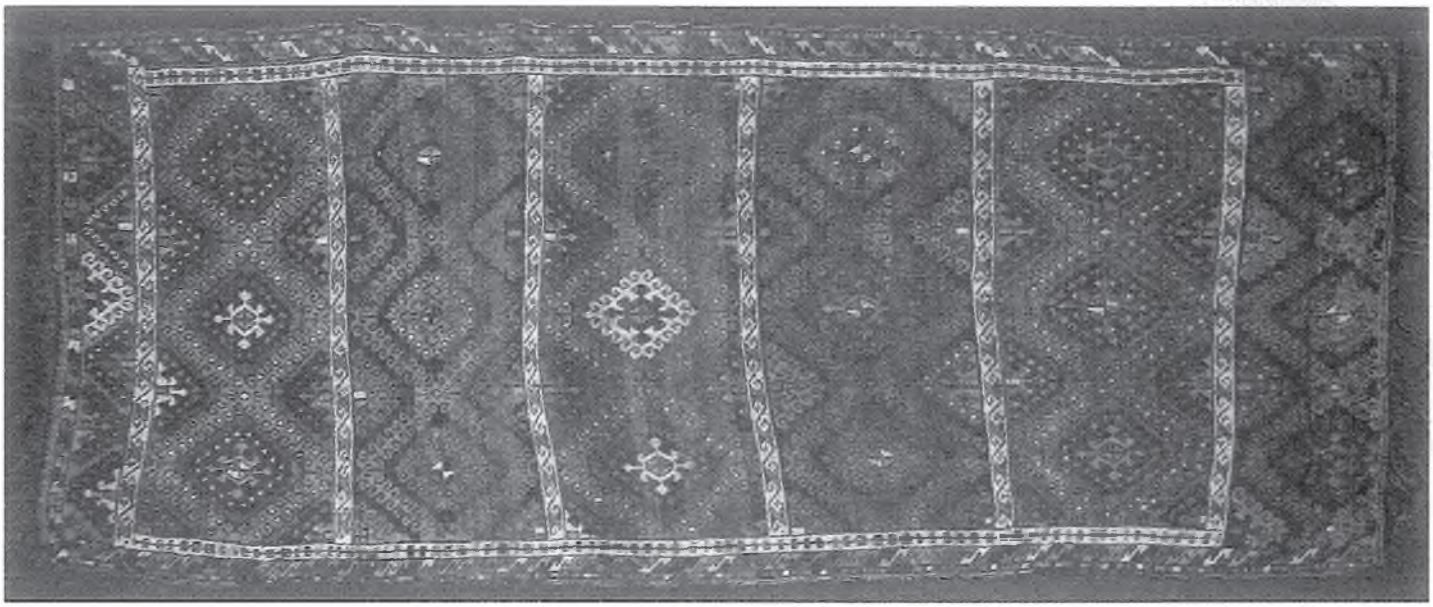

Resim 39. El Dokuma Halı-18.yüzyıl

Siverek ilçesi Hayriye Camii'nde bulunmuştur. 310x135cm ölçüsündedir. Siverek-Karacadağ bölgesinde dokunmuştur. Koyu renklerin hakim olduğu halının iki kısa kenar bordüründe zikzak üçgenler sıralanmıştır. İki uzun kenar bordürde kancalar sıralanmaktadır. Halı, beyaz zeminli ince bir çerçeve ile beş adet panoya bölünmüştür. Panolarda canavar izi odaklı iç içe zikzaklı baklava dilimlerinin oluşturduğu verev halde bir kompozisyon işlenmiştir. Tüm zemini kaplayan iç içe dörtgenlerin oluşturduğu kompozisyonun, *evreni* veya *'gök kubbeyi'* betimlediği düşünülmektedir.

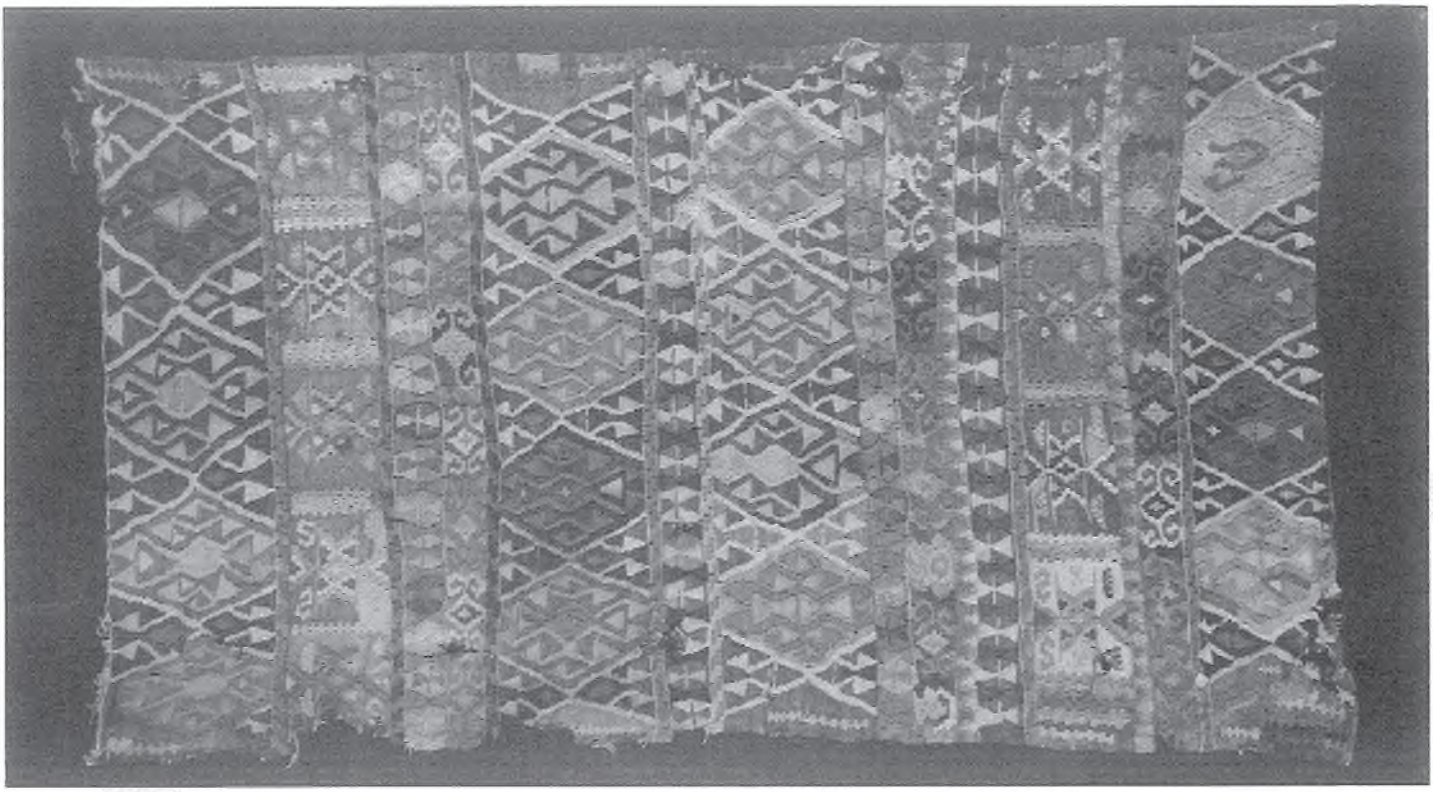

Resim 40. El Dokuma Kilim-19.yüzyıl

Siverek ilçesi Hayriye Camii'nde bulunmuştur. 185x118cm ölçüsündedir. Siverek-Karacadağ bölgesinde dokunmuştur. Tek şak olan kilim, çok sayıda dar ve geniş bantlara bölünmüştür. Kırmızı renklerin hakim olduğu kilimde baklava dilimleri, kancalar, koçboynuzu, canavar izi ve diğer geometrik motifler işlenmiştir. Halı ve kilimlerde çok ender rastlanan mor renk, bu kilimde görülmektedir.

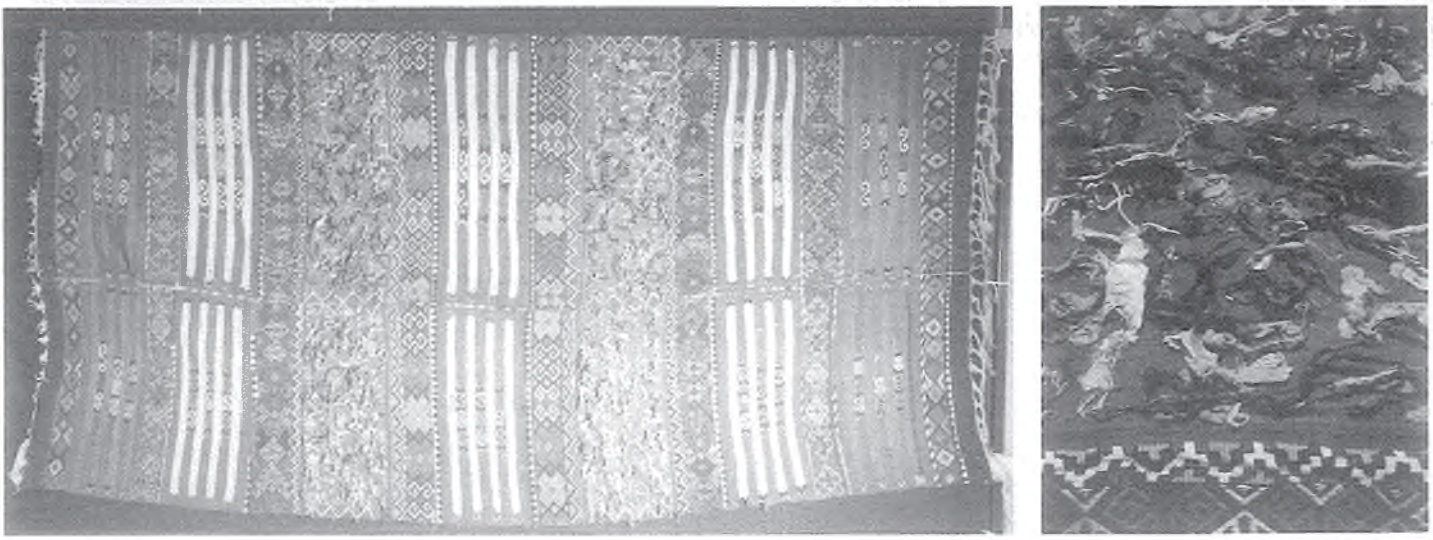

Resim 41. El Dokuma Kilim-19.yüzyıl

Siverek ilçesi Çeribaşı Hüseyin (Sulu) Camii'nde bulunmuştur. 410x198cm ölçüsündedir. Siverek-Karacadağ bölgesinde dokunmuştur. Sıcak renklerin hakim olduğu kilim, iki şak halinde dokunarak brleştirilmiştir. Çok sayıda dar ve geniş bantlara bölünmüştür. Saf halinde alanlara bölünmüş panolar, kırmızı, bordo, lacivert, haki yeşili ve beyaz renklerde baklava dilimleri, kancalar, koçboynuzu ve diğer geometrik motifler işlenmiştir. İki kırmızı zeminli panoda tülü tekniğinde çeşitli renklerde kumaş parçacıkları eklenmiştir. Çok ünik ve farklı olan bu uygulamada, kendi döneminin her türlü giysi ve kumaş parçaları değerlendirilerek, başarılı bir şekilde kilime dikilmiştir.

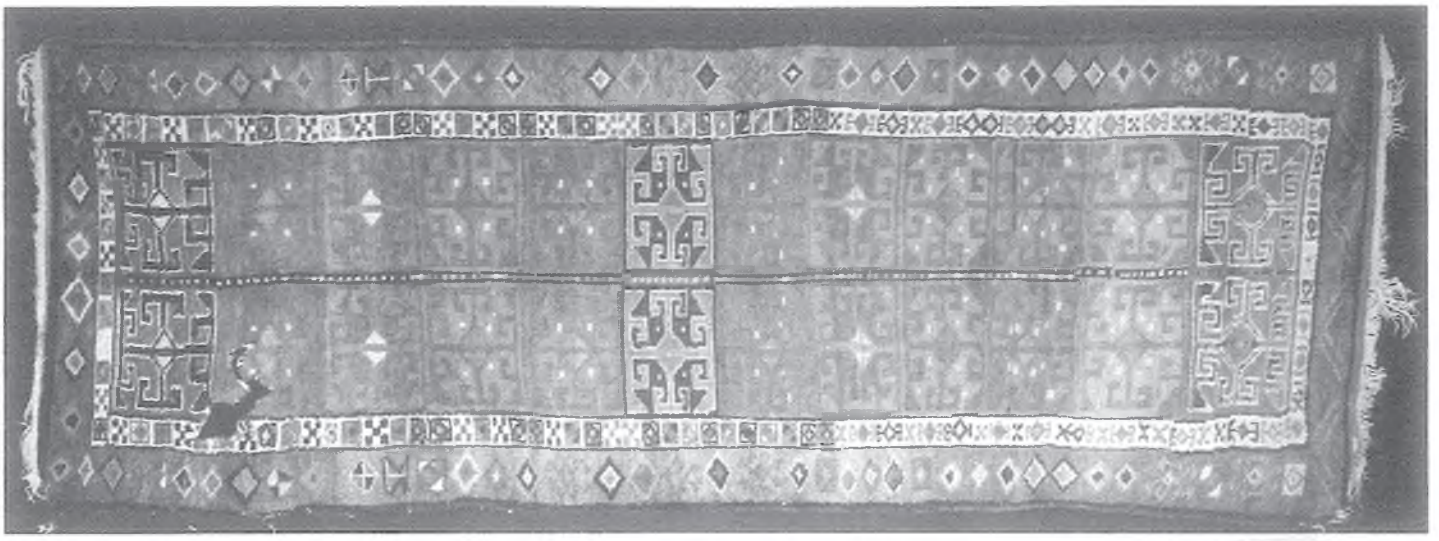

Resim 42. El Dokuma Halı-19.yüzyıl

Siverek ilçesi Çeribaşı Hüseyin (Sulu) Camii'nde bulunmuştur. 265x90cm ölçüsündedir. Siverek-Karacadağ bölgesinde dokunmuştur. Kırmızı ve mavi renklerin hakim olduğu halının kırmızı ve mavi zeminli bordüründe baklava dilimleri, koçbaşı ve canavar izi motifleri işlenmiştir. Beyaz zeminli ince iç bordürde geometrik desenler sıralanmaktadır. Ana zemin kare panolara bölünerek içlerine *Türkmen* Gülü motifleri işlenmiştir.

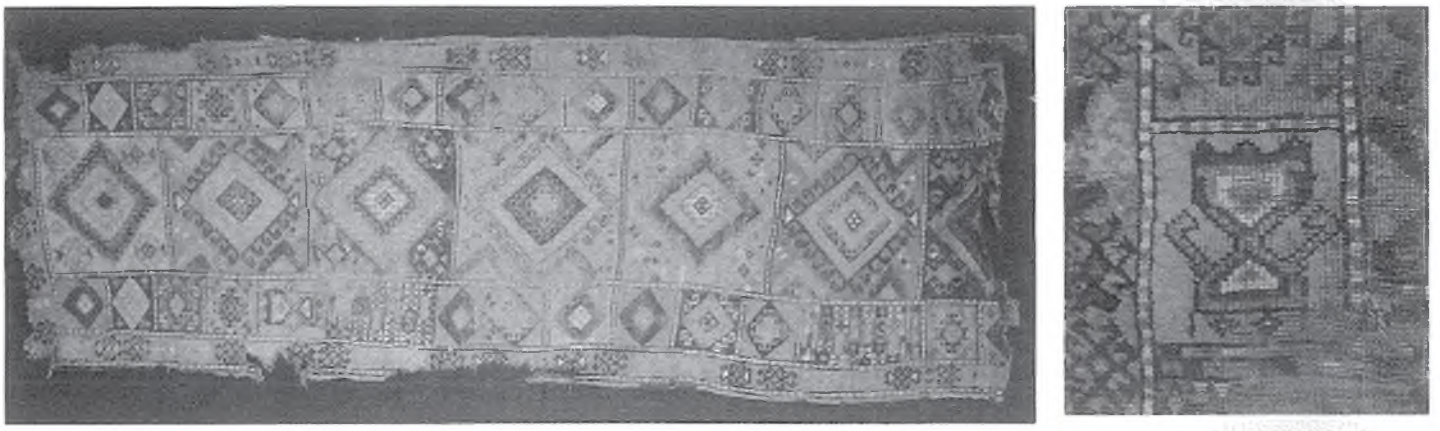

Resim 43. El Dokuma Halı-18.yüzyıl

Suruç ilçesi Ahmed-i Bican Camii'nde bulunmuştur. 330x120cm ölçüsündedir. Şanlıurfa Suruç'ta dokunmuştur. Kiremit renk zeminli halının dış bordüründe canavar izi motifleri işlenmiştir. İç ana bordürde kare alanlar içerisinde kenarları kancalı baklava dilimleri işlenmiştir. Ana zemin yedi adet panoya bölünmüş olup, içlerine kenarları kancalı madalyonlar yerleştirilmiştir. Sonsuzluğu ifade edecek şekilde halının zeminini kaplayan iç içe dörtgen madalyonların oluşturduğu kompozisyonun, aslında *kozmolojik* anlam yüklü olduğu, *uzayı* veya *evreni* simgelediği söylenebilir. Ana bordürün bir bölümünde işlenen *'mutlu ve hamarat genç kız'* figürü oldukça ilginçtir. Muhtemelen çeyizini hazırlayan veya bu halıyı dokuyan genç kız kendini betimlemiş olmalıdır.

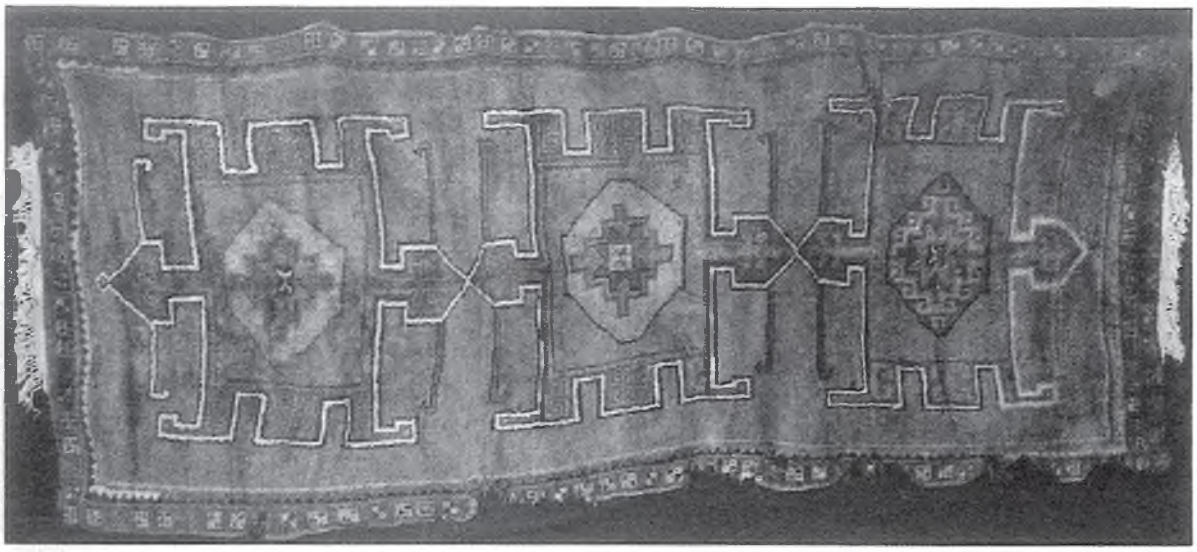

Resim 44. El Dokuma Halı-19.yüzyıl

Suruç ilçesi Ahmed-i Bican Camii'nde bulunmuştur. 396x174cm ölçüsündedir. Şanlıurfa Suruç'ta dokunmuştur. Lacivert renk zeminli halının dış bordüründe Türkmen Gülü motifleri ve geometrik desenler işlenmiştir. Kırmızı renkli ana zeminde üç adet büyük boyutlu stilize *kaplumbağa figürü* işlenmiştir. Kaplumbağa, mitolojilerde evini sırtında taşıması ve ayrıca uzun ömürlü bir hayvan olması sebebiyle Orta Asya ve Anadolu inancında kutsal hayvanların arasında yer almaktadır. Tonyukuk Abidelerinde sütun altlarında kullanılmış olan kaplumbağa sembolü, devletin gücünü ve koruyuculuğunu, sonsuzluğu ifade etmenin yanı sıra Şaman geleneklerine göre nazara karşı da kullanılan kutsal bir motiftir.

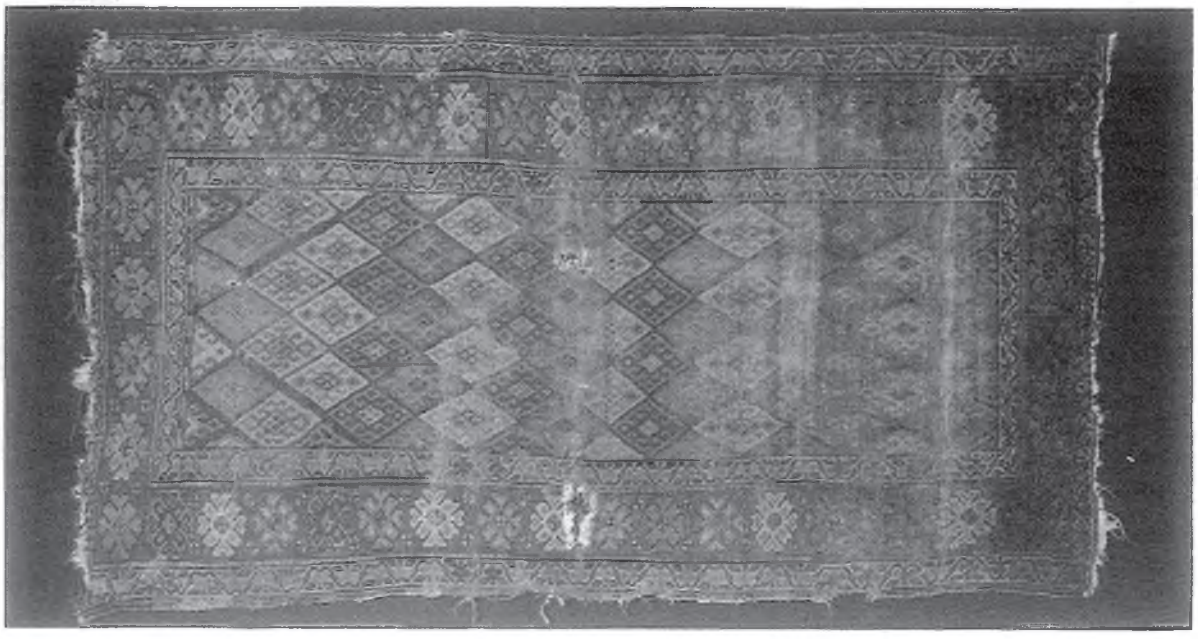

Resim 45. El Dokuma Halı-17-18.yüzyıl

Şanlıurfa Ömeriye Camii'nde bulunmuştur. 226x147cm ölçüsündedir. Siverek-Karacadağ bölgesinde dokunmuştur. Zemin rengi kahve olan halının iki ince ve biri geniş üç bordürü vardır. İnce her iki bordürde kıvrık dal ve çiçek motifleri işlenmiştir. Ana bordürde pıtrak da diyebileceğimiz kırmızı, sarı, yeşil, lacivert gülçe motifleri işlenmiştir. Ana zeminde içleri *akrep figürleri* işlenmiş kırmızı, mavi, yeşil, sarı renklerde baklava dilimleri verev halde sonsuzluğu ifade edecek şekilde sıralanmaktadır. İnsanoğlu, akrep biçiminde takıları veya akrep kuyruğunu üzerlerinde taşıyarak korunduklarına inanmaktadırlar. Dokuma üstüne işlenmiş akrep motifi, aynı anlamı taşımasının yanında Orta Asya ve Anadolu Türk kültüründe yer ve toprak ile ilişkilendirilerek kahramanlık-yiğitlik sembolü, kötülüklerden koruyucu, acı ve kederi de temsil etmektedir.

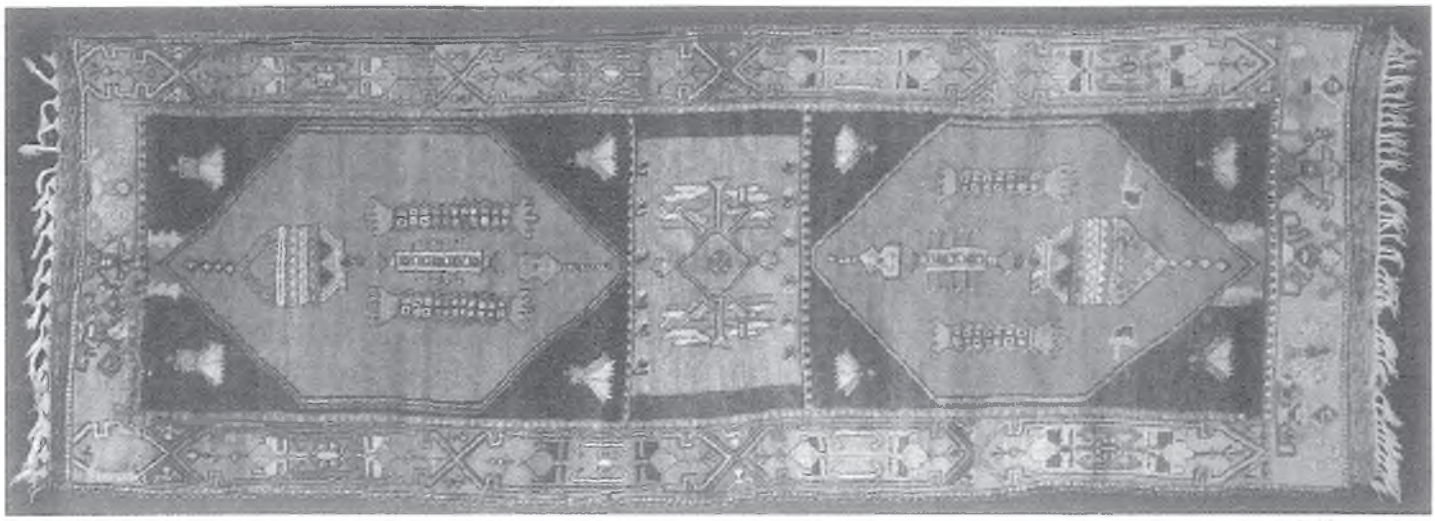

Resim 46. El Dokuma Halı-19.yüzyıl

Şanlıurfa Eski Sefalı Camii'nde bulunmuştur. 320x118cm ölçüsündedir. Şanlıurfa yöresinde dokunmuştur. Sarı-krem iki kısa kenar bordürde eli belinde gelin kız motifleri işlenmiştir. İki uzun kenar bordürde uçları üçgenlerle sonlanan dikdörtgen nişler ve içlerinde de geometrik motifler işlenmiştir. Ana zeminde içinde stilize çiçek buketi yer alan sarı renk kare bir pano ve her iki uçta da kırmızı zeminli iki adet altıgen pano yer almaktadır. Altıgen panolar içerisinde mihrap nişine benzer kırmızı zeminli altıgen alanlar içerisinde sütunceler ve kandiller işlenmiştir. Mihrap nişindeki sütunceler, *'cennet kapısı'* ve kandiller ise *'cennete gidiş yolu'*nu aydınlatan ışık olarak tasvir edilmiş olmalıdır.

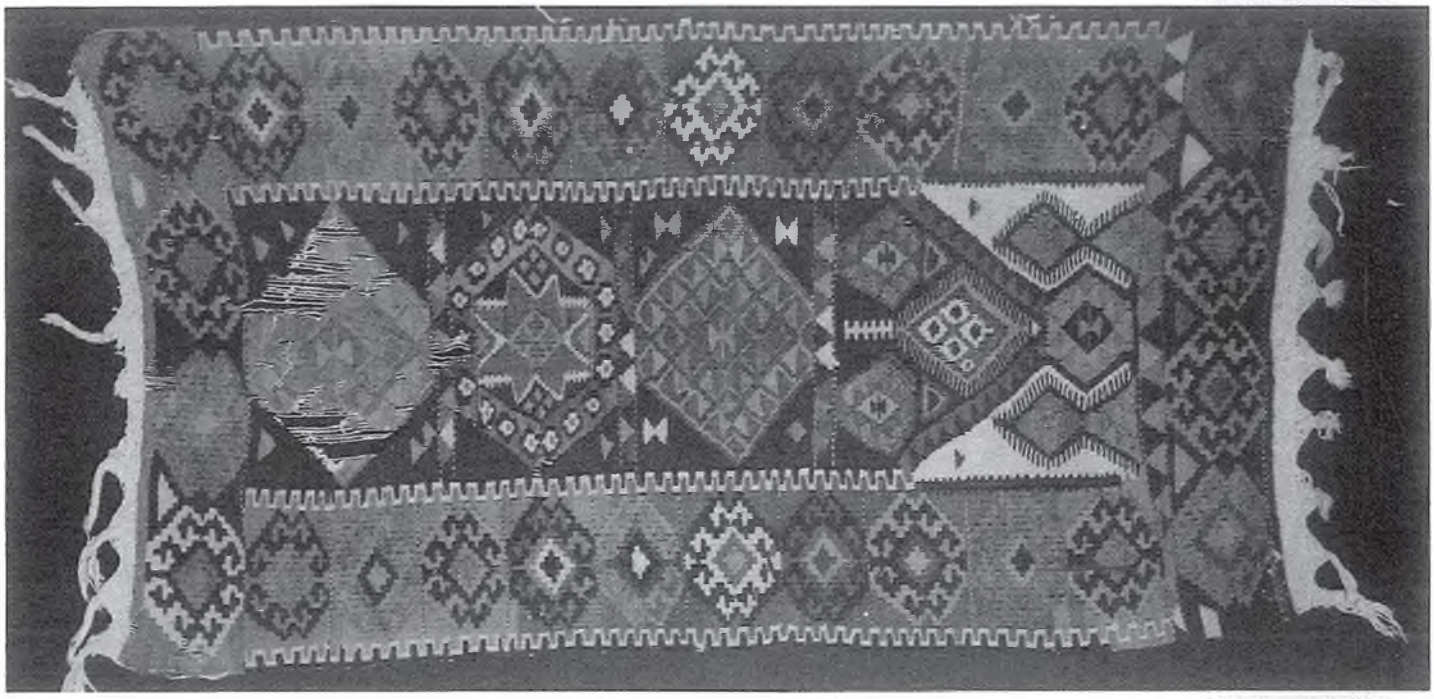

Resim 47. El Dokuma Kilim Seccade-19.yüzyıl

Şanlıurfa Eski Sefalı Camii'nde bulunmuştur. 110x70cm ölçüsündedir. Siverek-Karacadağ yöresinde dokunduğu düşünülmektedir. Sıcak ve çekici renklere sahiptir. Seccadenin ayaklık kısmı aşınmadan dolayı tahrip olmuştur. Geniş bordüründe hardal yeşili, siyah, turanj, beyaz renklerde canavar izi veya yengeç motifleri sıralanmıştır. Siyah zeminli mihrabiye nişinde içleri kancalı ve yıldızlı olan, baklava dilimli geometrik dolgular yer almaktadır. Mihrabiye nişinin alınlık kısmında beyaz zemine kenarları taraklı ters iki niş yer almaktadır. Kilimin bordürlerinde işlenen kancalı motiflerin, *akrep figürleri* olduğu düşünülmektedir. Akrep motifleri, kahramanlık-yiğitlik sembolü, kötülüklerden koruyucu, acı ve kederi de temsil etmektedir.

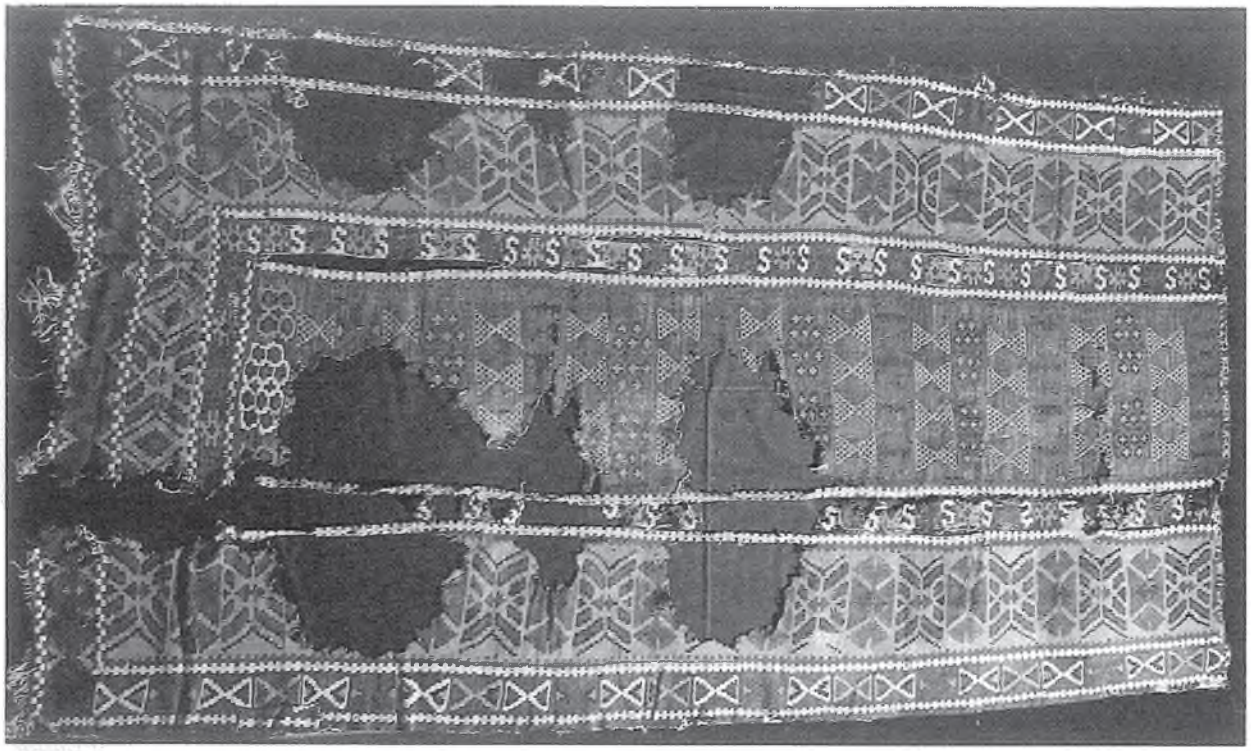

Resim 48. El Dokuma Kilim-18.yüzyıl

Şanlıurfa Hekimdede Camii'nde bulunmuştur. 300x155cm ölçüsündedir. Şanlıurfa Karakeçili aşireti tarafından dokunduğu düşünülmektedir. Bayağı yırtık ve harap durumda olan kilimin bir kısmı ve bir kısa bordürü eksiktir. Sıcak renklerin hakim olduğu kilimin kısa kenar bordüründe kırmızı zeminli baklava dilimleri işlenmiştir. İki uzun kenarın dış dar bordüründe hardal rengi zeminde kum saati biçiminde saç bağı motifi işlenmiştir. Kayısı renk zeminli ana bordürde baklava dilimleri ve küpe motifleri yer almaktadır. Yeşil renkli ana zeminde saç bağı ve rozet motifleri işlenmiştir. Saç bağı olarak tanımlanan kum saati şeklindeki motifler, şamdan veya *kevser havuzu kadehi* olarak da yorumlanmaktadır. Latin harfleriyle camiye bağışta bulunan *'Kezban Genç'* ismi işlenmiştir.

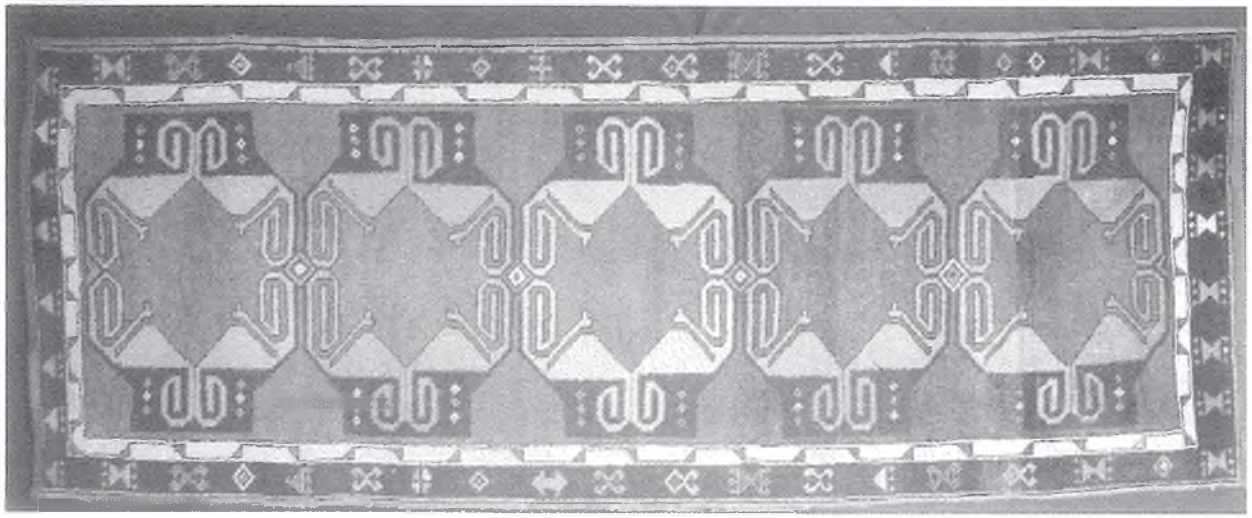

Resim 49. El Dokuma Halı-19.yüzyıl sonu-20.yüzyıl başı.

Şanlıurfa Kadıoğlu Camii'nde bulunmuştur. 335x125cm ölçüsündedir. Suruç ilçesinde dokunduğu düşünülmektedir. Siyah zeminli ana bordürde koçboynuzu, küpe ve göz motifleri işlenmiştir. Beyaz zeminli iç bordürde kıvrıkdal motifi sıralanmaktadır. Kırmızı renkli ana zeminde siyah, sarı ve krem renklerde beş adet stilize edilmiş hayvan figürleri işlenmiştir. Bu motiflerin *yengeç figürleri* olduğu düşünülmektedir. Yengeç figürlerinin, kararlılığı, inatçılığı ve dileğin yerine gelme arzusunu sembolize ettiği bilinmektedir.

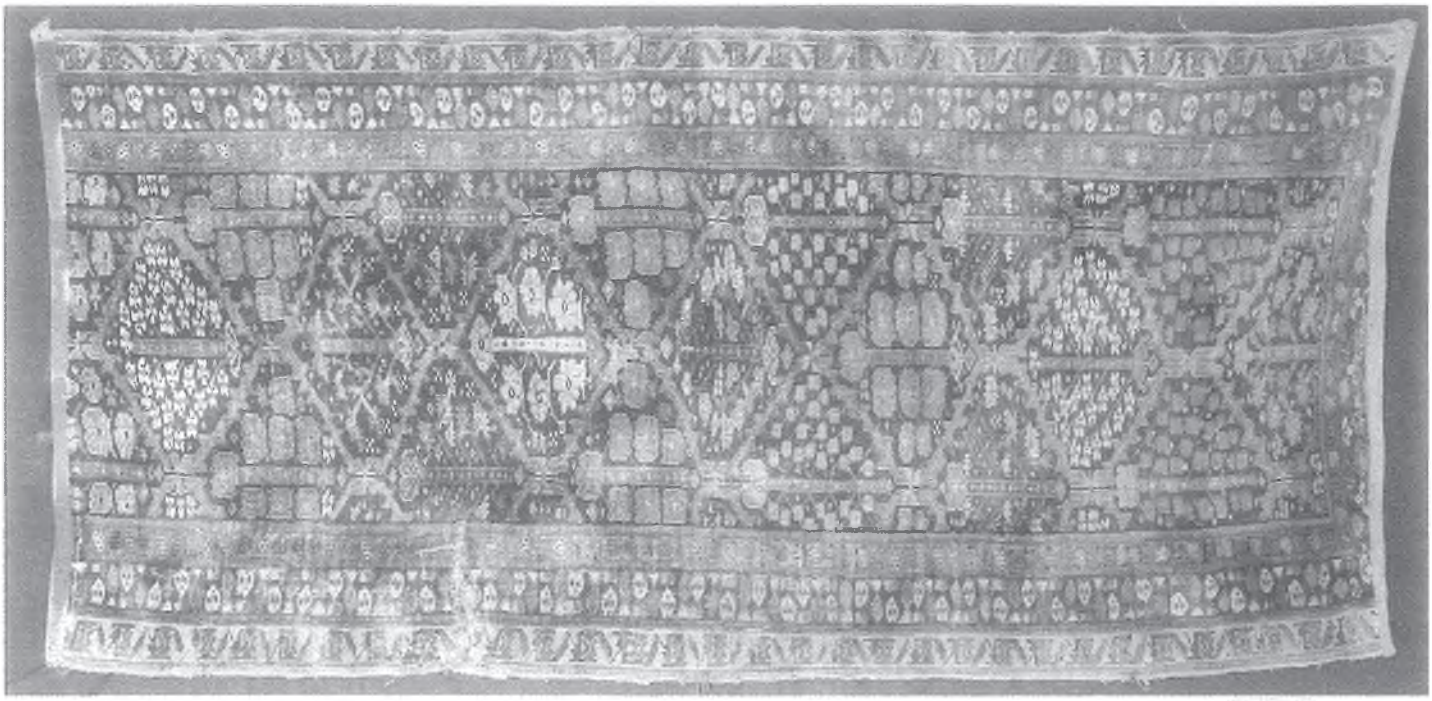

Resim 50. El Dokuma Halı-19.yüzyıl

Şanlıurfa Pazar Camii'nde bulunmuştur. 218x105cm ölçüsündedir. İran-Acem halısıdır. Son 50-60 yıl öncesine kadar bu geleneği devam ettiren, karayolu taşımacılığı ile İran'dan Şanlıurfa'ya uğrayan Hac kafilesi tarafından Pazar Camisine bağışlandığı düşünülmektedir. Yolluk halı parçasıdır. Sine düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Uzun kenarı, üç adet ince bordürle çevrelenmiştir. Ana zeminde yeşil renk ve zikzaklı bant ile sınırlandırılmış dört köşe baklava dilimleri zemin boyunca uzanmaktadır. Baklava dilimlerinin içerisine çiçek buketleri işlenmiştir. Bu ana zemin kompozisyonunun, *cennet bahçesini* simgelediği düşünülmektedir.

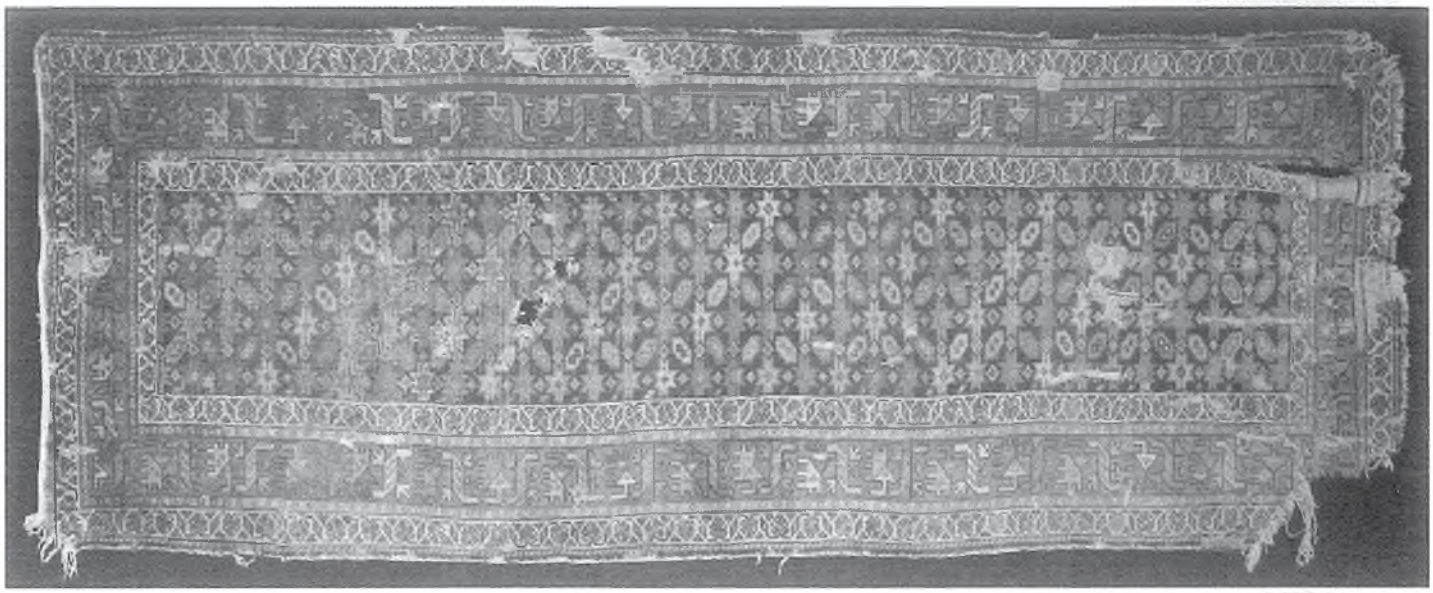

Resim 51. El Dokuma Halı-18.yüzyıl

Şanlıurfa Pazar Camii'nde bulunmuştur. 310x120cm ölçüsündedir. Kuzey Doğu Anadolu veya Güney Kafkasya bölgesinde dokunmuştur. İki İnce bir geniş bordürü vardır. İnce bordürlerde kıvrık dal çiçek rozetleri sıralanmıştır. Kırmızı zeminli ana bordürde bitkisel motifler stilize edilerek işlenmiştir. Ana zeminde lacivert renk üstüne sekizgen yıldızlar ve altıgen geometrik desenler sonsuzluk prensibiyle işlenmiştir. Sonsuzluğu ifade edecek şekilde halının zeminini kaplayan geometrik şekillerin oluşturduğu kompozisyonun, aslında *kozmolojik* anlam yüklü olduğu, *güneş sistemini*, belki de *gök kubbeyi* veya *evreni* simgelediği söylenebilir.



Resim 52. El Dokuma Halı-18.yüzyıl

Şanlıurfa Pazar Camii'nde bulunmuştur. 275x100cm ölçülerindedir. Kuzey Doğu Anadolu veya Güney Kafkasya bölgesinde dokunmuştur. İki ince, bir geniş bordürü vardır. Biri kırmızı biri mavi zeminli ince bordürlerde kıvrık dal çiçek rozetleri sıralanmıştır. Saman sarısı zeminli ana bordürde bitkisel motifler stilize edilerek işlenmiştir. Koyu renkli ana zeminde stilize çiçek buketlerinin oluşturduğu Ejderli Kafkas halılarına benzer bir kompozisyon vardır. Bu kompozisyonun, *'ölümsüzlük otu'*nu muhafaza eden iki *ejder betimlemesi* olduğu söylenebilir.



Resim 53. El Dokuma Halı-18.yüzyıl

Şanlıurfa Pazar Camii'nde bulunmuştur. 192x112cm ölçülerindedir. Doğu Anadolu'da Gördes düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Uzun kenarı iki ince iki geniş bordürle çevrelenmiştir. Kırmızı zeminli ana bordürde Milas halılarında görülen geometrik rozetler yer alır. Sarı zeminli bordürde çiçek rozetleri sıralanmaktadır. Koyu kahve ana zeminde kiremit-gülkurusu renklerde Gördes halılarında sıkça görülen *ejder figürleri* cepheden üst üste sıralanarak işlenmiştir. Figürlü halılar gurubu arasında değerlendirmek mümkündür.

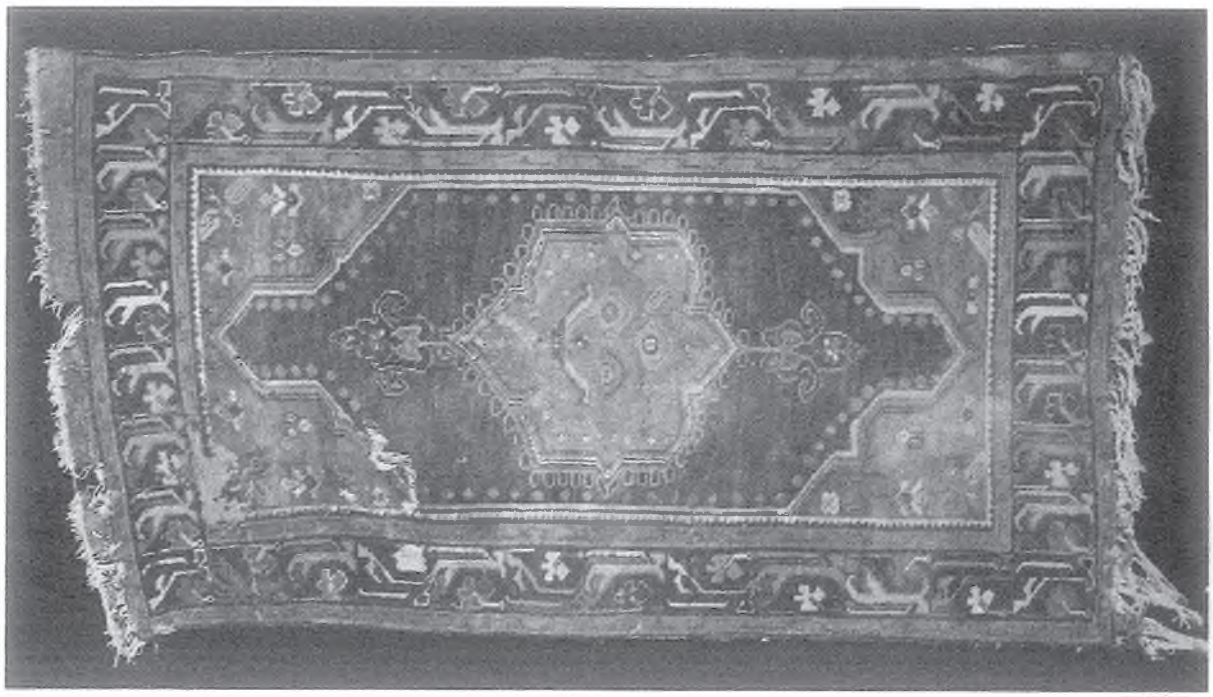

Resim 54. El Dokuma Halı-19.yüzyıl sonu.

Şanlıurfa Pazar Camii'nde bulunmuştur. 208x118cm ölçüsündedir. Doğu Anadolu'da Gördes düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Atkılar pamuktur. Bir kısım havları mikroorganizmalar tarafından yok edilmiştir. İç ve dıştan iki ince bordür ve bir geniş bordürü vardır. Koyu kahve zeminli ana bordürde kıvrık dal motifleri işlenmiştir. Göbekte kırmızı zeminli alanda sarı ve mavi renklerde şemse motifi işlenmiştir. Mavi zeminli dört köşebentte çiçek buketleri yer almaktadır. Çift yönlü mihrabiyenin köşebentlerindeki ana zemin, çok tatlı kök boya mor renk ile boyanmıştır.

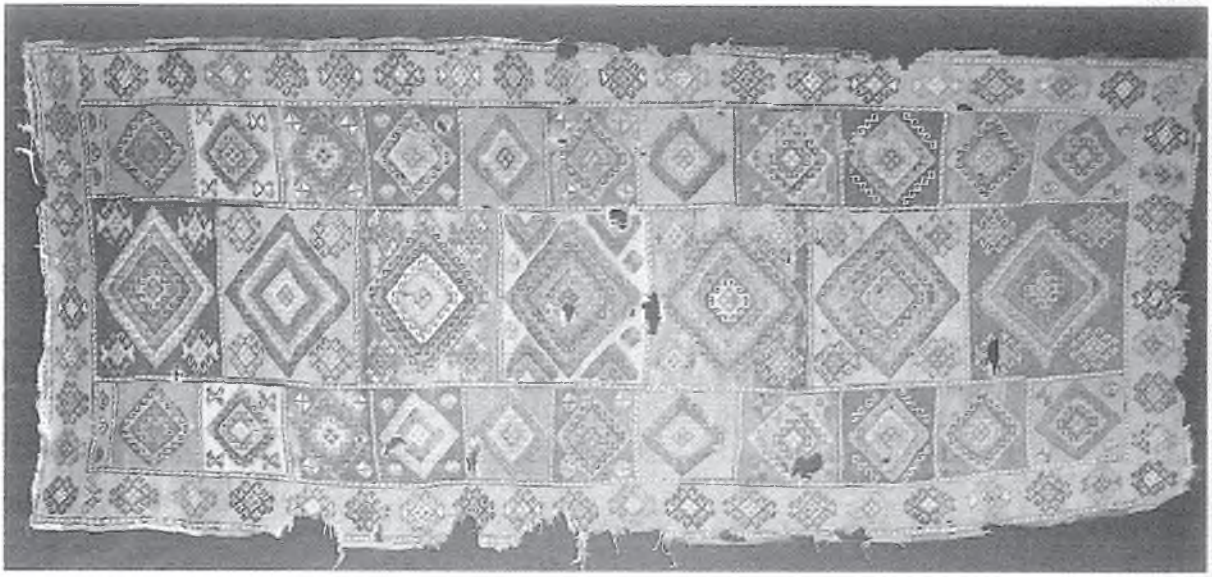

Resim 55. El Dokuma Halı-18.yüzyıl'ın ilk yarısı.

Şanlıurfa Pazar Camii'nde bulunmuştur. 300x120cm ölçüsündedir. Şanlıurfa Suruç'ta dokunmuştur. Kiremit renk zeminli bordürde canavar izi motifleri sıralanmaktadır. Halının ana zemini dikine üç alana bölünmüş, bu alanlar da yatay halde kare panolara bölümlenmiştir. Kare panolar içerisine merkezde canavar izi motifleri yer alan, kenarları kancalı baklava dilimleri işlenmiştir. Sonsuzluğu ifade edecek şekilde halının zeminini kaplayan iç içe dörtgenlerin oluşturduğu kompozisyonun, aslında *kozmolojik* anlam yüklü olduğu, *güneş sistemini*, belki de *gök kubbeyi* veya *evreni* simgelediği söylenebilir. Güçlü ve kök boya renklere sahiptir.



Resim 56. El Dokuma Halı-18.yüzyıl.

Şanlıurfa Pazar Camii'nde bulunmuştur. 212x90cm ölçüsündedir. Kuzey Doğu Anadolu veya Kafkasya bölgesinde Gördes düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Kiremit renk zeminli halıda dış ve içten iki ince bordürlü ve bir ana bordürlüdür. Bir kısa kenar bordürü eksik olup, yıpranmıştır. Ana bordürde çiçek rozetleri sıralanmaktadır. Ana zemin lacivert ve sarı renklerde çiçek buketleriyle dolgulanmıştır. Bu kompozisyonun *cennet bahçesini* simgelediği söylenebilir.

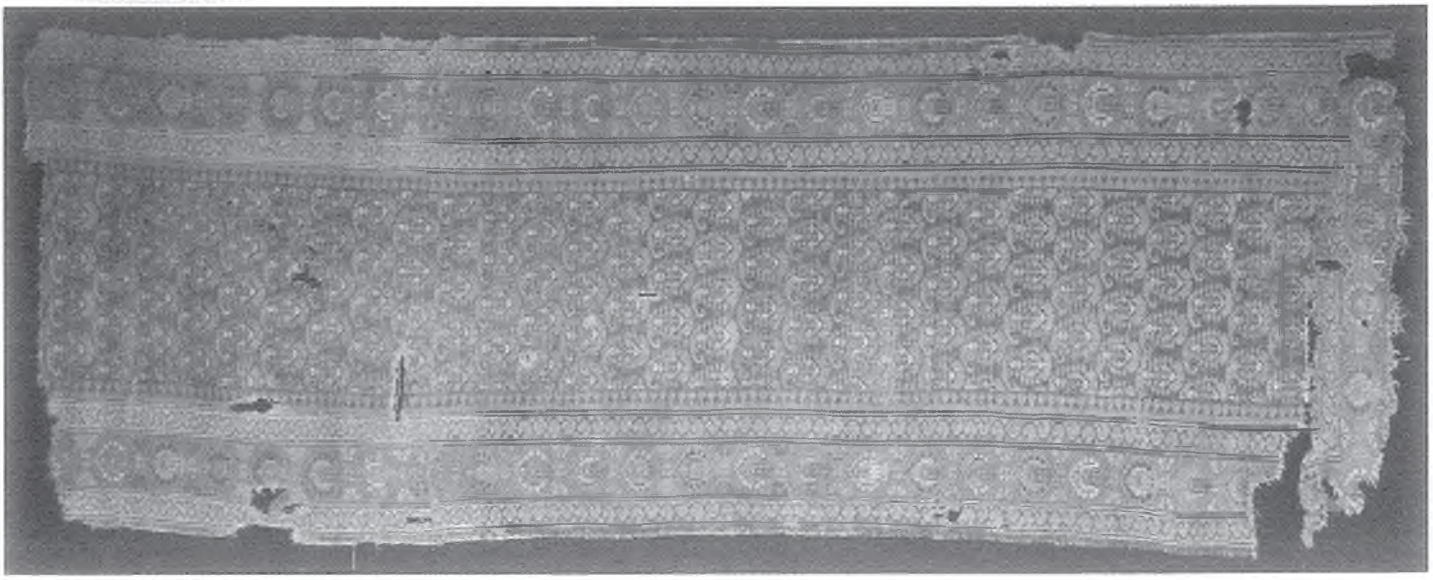

Resim 57. El Dokuma Halı-18.yüzyıl sonları.

Şanlıurfa Pazar Camii'nde bulunmuştur. 270x100cm ölçüsündedir. Çok büyük ihtimalle Kafkasya-Güney Azerbaycan bölgesinde dokunmuştur. Dış ve içten iki ince bordürlü ve bir ana bordürlüdür. Bir kısa kenar bordürü eksiktir. Kiremit rengi ana bordürde stilize çiçek desenleri sıralanmaktadır. Ana zemin lacivert olup, armudi formlu, çiçek veya yapraklarla verev halde *sonsuzluk* prensibiyle dolgulanmıştır.

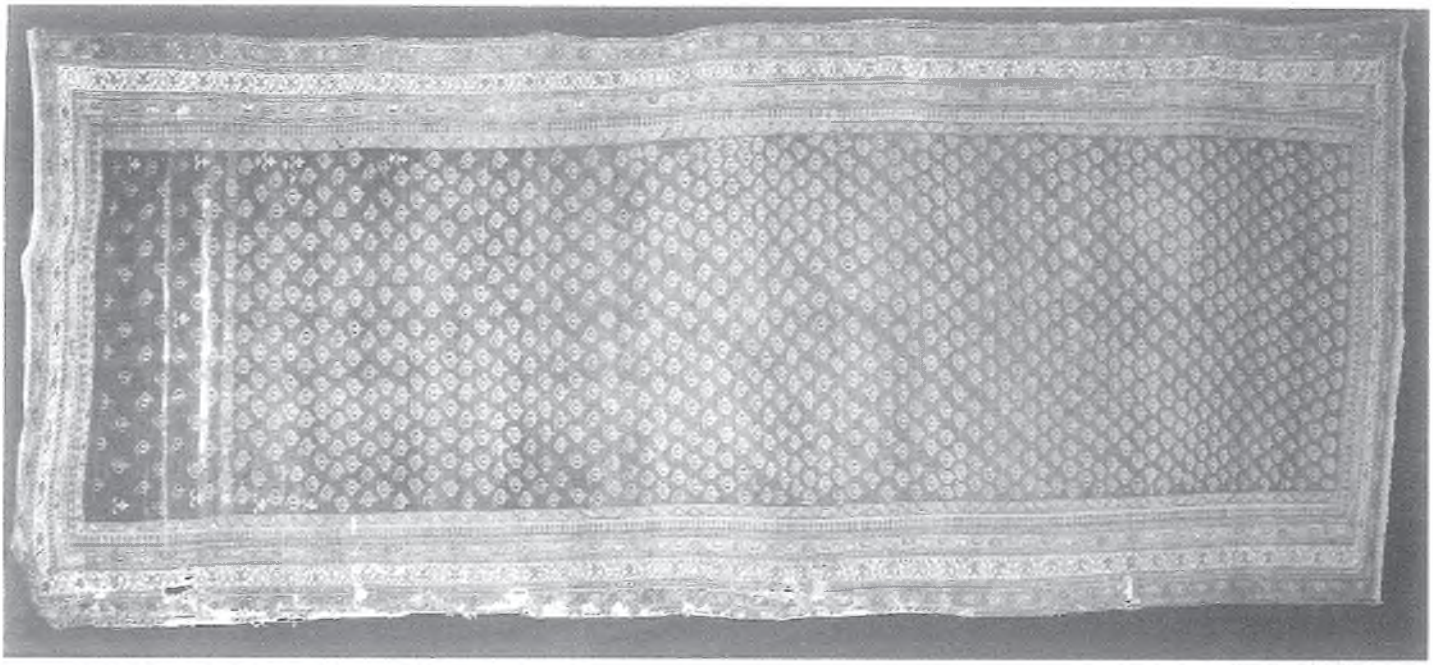

Resim 58. El Dokuma Halı-18.yüzyıl.

Şanlıurfa Pazar Camii'nde bulunmuştur. 480x180cm ölçüsündedir. İran (Acem) halısıdır. Son 50-60 yıl öncesine kadar bu geleneği devam ettiren, karayolu taşımacılığı ile İran'dan Şanlıurfa'ya uğrayan Hac kafilesi tarafından Pazar Camisine bağışlandığı düşünülmektedir. Sine düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Beş adet ince bordürü vardır. Bordürlerde kıvrık dal ve çiçek motifleri işlenmiştir. Lacivert renkteki ana zeminde kırmızı renklerde, armudi formlu küçük yaprak desenleri verev halde *sonsuzluk* prensibiyle sıralanmaktadır.

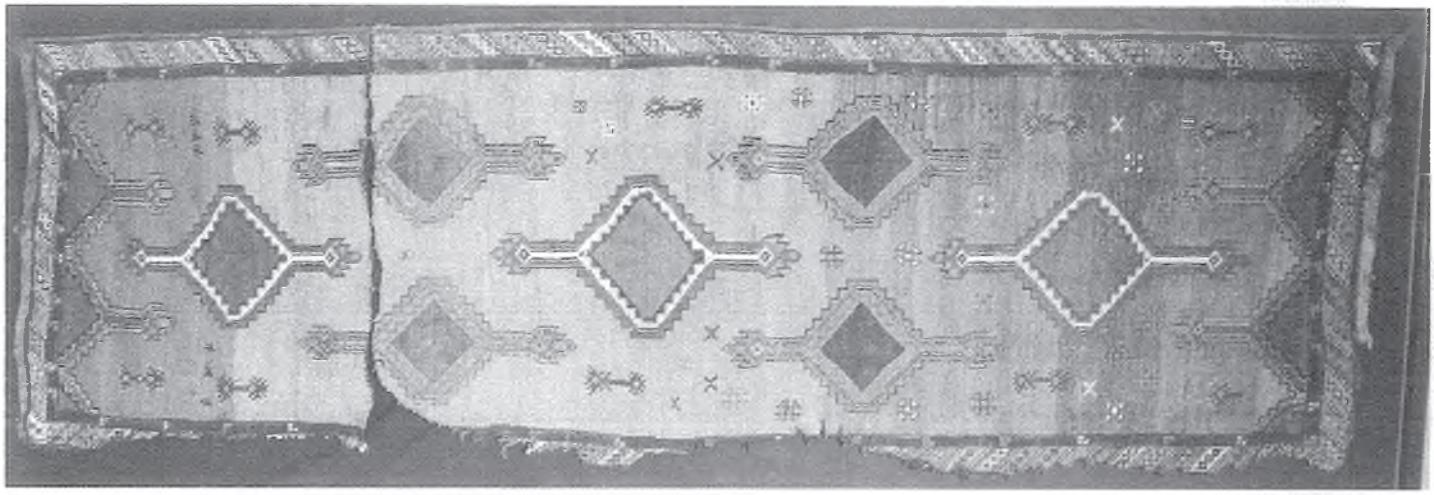

Resim 59. El Dokuma Halı-18.yüzyıl.

Şanlıurfa Rıdvaniye Camii'nde bulunmuştur. 340x102cm ölçüsündedir. Diyarbakır-Karacadağ yöresinde dokunmuştur. Kahve (deve yünü), kırmızı ve siyah renkler hakimdir. İki parçalı olan halının büyük parçası, sonraki kontrolde keşfedilmiştir. Bordürde baklava dilimli küçük alanlar ve içlerinde zincir halkaları bordür boyunca sıralanmaktadır. Devetüyü rengindeki ana zeminin ortasında kenarları basamaklı ve yedi adet salbekli şemse madalyon yer alır. Halını kısa kenarlarında uçları ortaya doğru uzanan ikişer yarım dilim madalyonlar işlenmiştir. Zeminde siyah renkte on adet şamdan motifi yer almaktadır. Bazı araştırmacılar, zemindeki madalyonları, stilize edilmiş *deve figürleri* olarak yorumlamaktadır.

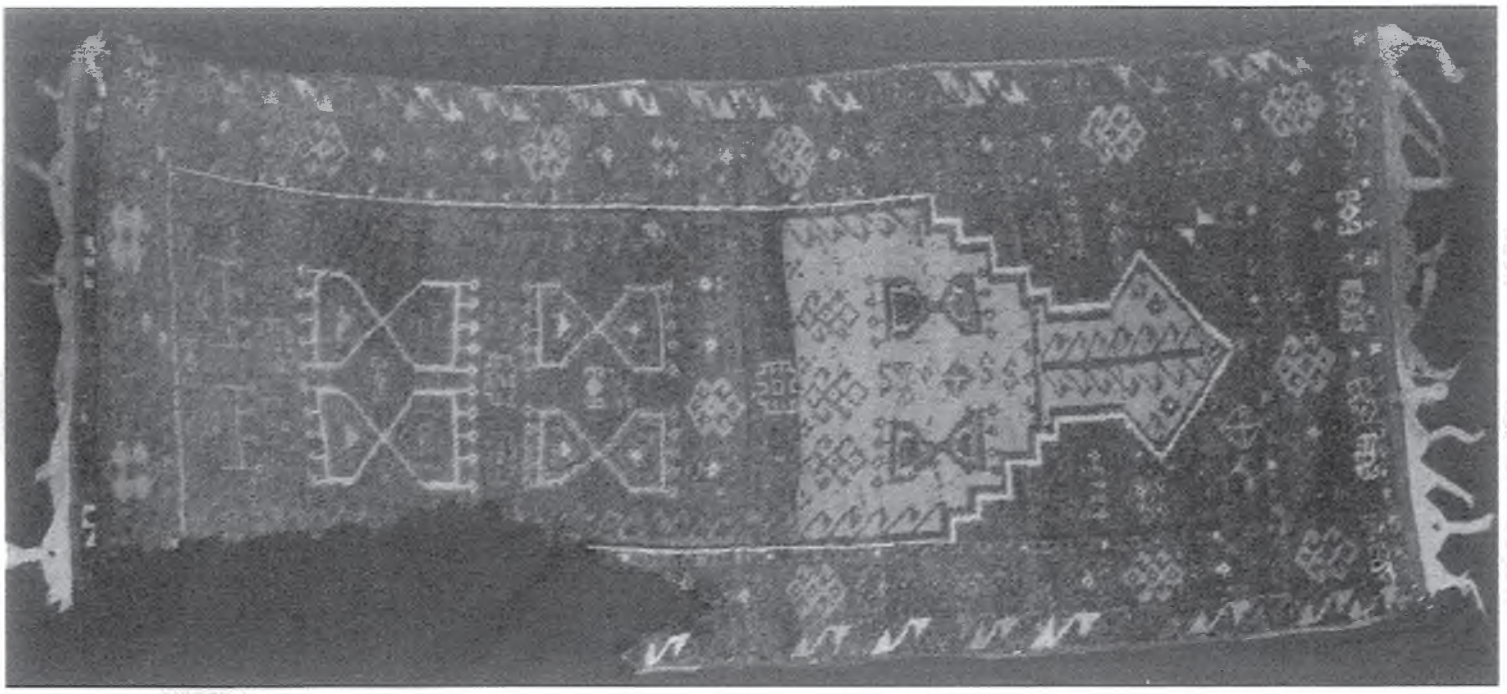

Resim 60. El Dokuma Halı-18.yüzyıl.

Şanlıurfa Rıdvaniye Camii'nde bulunmuştur. 180x75cm ölçüsündedir. Diyarbakır-Karacadağ yöresinde dokunmuştur. Uzun kenar bordürde kanca motifleri, kırmızı zeminli ana bordürde kurt izi motifleri sıralanmaktadır. Bordo zeminli mihrabiye nişinin üst kısmı hardal sarısı renktedir. Niş alınlığı kademeli ve alemlidir. Alem kısmında küçük bir hayat ağacı motifi ve nişin üst kısmında iki adet şamdan veya cennetteki *kevser havuzu kadehi* motifi işlenmiştir. Nişin ortasında iki beyaz iki turanj konturlu olmak üzere dört adet şamdan veya *kevser havuzu kadehi* motifi işlenmiştir. Alt sağ kenarı eksiktir. Genel olarak halı seccade de betimlenen kompozisyon; Namaz kılan kişiye Cennet kapısının açılması ve Cennetteki Kevser havuzundan kana kana her türlü içki ve nimetten içmesi gibi bir anlam içermektedir.



Resim 61. El Dokuma Halı-18.yüzyıl.

Şanlıurfa Rıdvaniye Camii'nde bulunmuştur. 450x100cm ölçüsündedir. Güney Kafkasya'da veya Kuzey İran'da dokunmuştur. Gördes düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Beyaz zeminli dış bordürde kıvrık dal ve çiçek motifleri işlenmiştir. Ana bordürde içi pıtraklı küçük baklava dilimleri sıralanmaktadır. İç bordürde lacivert zeminli kıvrık dal ve çiçek motifleri sıralanmaktadır. Ana zeminde içinde sonsuzluk prensibiyle çiçeklerin yer aldığı çok sayıda verev yatay şeritler sıralanır. Bir uzun kenarı hasarlıdır.

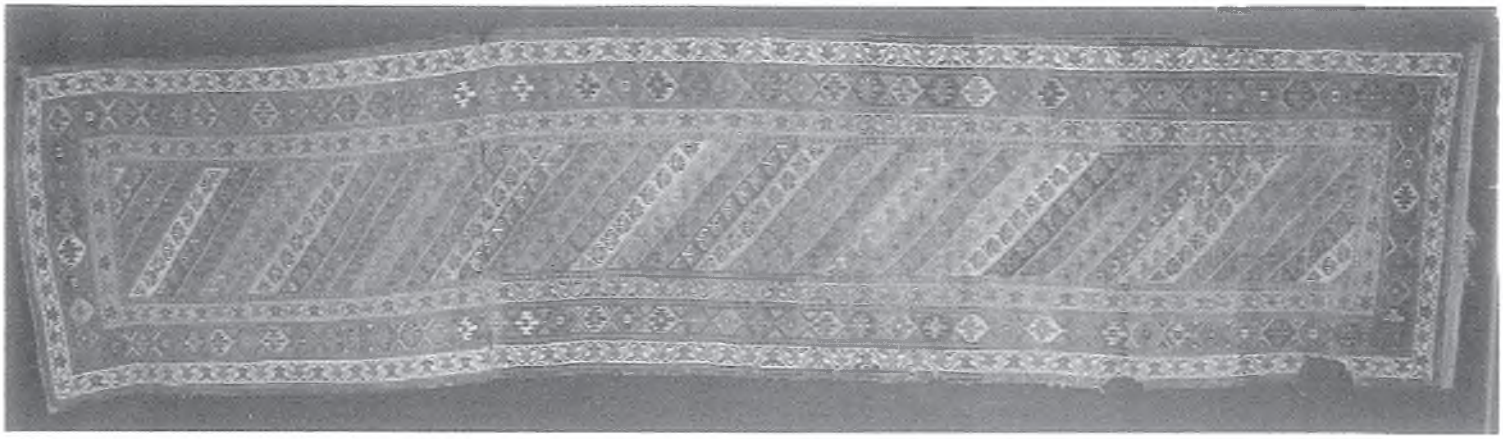

Resim 62. El Dokuma Halı-18.yüzyıl.

Şanlıurfa Rıdvaniye Camii'nde bulunmuştur. 440x93cm ölçüsündedir. Güney Kafkasya'da veya Kuzey İran'da Gördes düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Beyaz zeminli dış bordürde kıvrık dal ve çiçek motifleri işlenmiştir. Ana bordürde içi pıtraklı küçük baklava dilimleri sıralanmaktadır. İç bordürde lacivert zeminli kıvrık dal ve çiçek motifleri sıralanmaktadır. Ana zeminde içinde sonsuzluk prensibiyle çiçeklerin yer aldığı çok sayıda verev yatay şeritler sıralanır. İki parça halindedir.

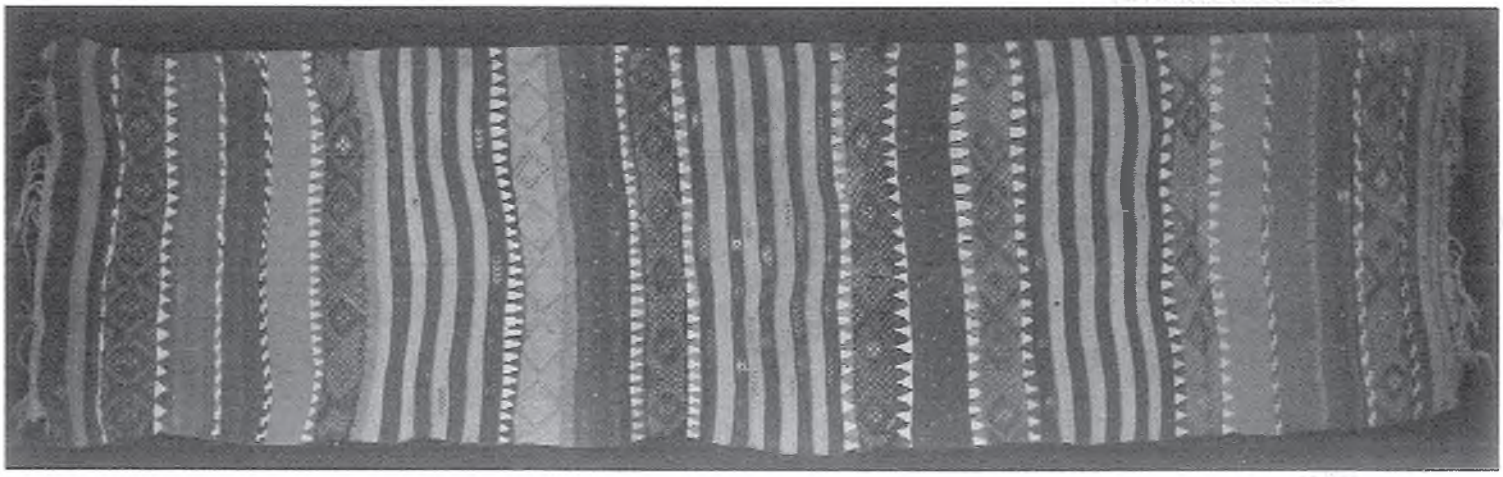

Resim 63. El Dokuma Kilim-18.yüzyıl sonu.

Şanlıurfa Viranşehir ilçesi Camii'nde bulunmuştur. 330x80cm ölçüsündedir. Şanlıurfa Karacadağ bölgesinde dokunmuştur. Kahve, kırmızı, mavi, hardal yeşili ve kayısı renklerin hakim olduğu çok sayıda ince şeritlerden oluşur. Bazı şeritler sade bırakılmış, bazı şeritler cicim tekniğinde baklava dilimleriyle dolgulanmıştır. Güçlü kök boya renklere sahiptir.

## HAT VE YAZMA ESERLER

Hz. Ali'nin bulduğu *'Kufi'* yazı tekniği, zamanla gelişip zenginleşerek birçok hat ve yazı süsleme tekniğine temel oluşturmuştur. *Sülüs, Nesih, Muhakkak, Reyhani, Tevki, Rika, Talik, Makıli* gibi birçok hat yazı tekniği zenginleşerek Osmanlı döneminde tüm mimari sivil ve dini yapıları süslemiştir. Osmanlı döneminin ilk önemli hattatları Karahisari ve Şeyh Hamdullah'tır. Hafız Osman ise, klasik döneme damgasını vuran bir ekol olmuştur. Osmanlı son döneminde ise Mustafa İzzet, en tanınmış hat ve tezhip sanatçısıdır.

Şanlıurfa'da hat sanatı oldukça gelişmiştir. Şanlıurfa'da en eski hat sanatı örnekleri, Harran Ulu cami kalıntılarında bulunmuştur. Urfa şehir merkezinde 12 ve 13. yüzyıllarda Eyyübi ve Zengiler döneminde çeşitli yapılarda hat sanatının güzel örnekleri günümüze ulaşmıştır. Osmanlı dönemi yapılarında çok zengin hat yazı sanatı örnekleri bulunmaktadır. Bu dönemde mimaride ve taş yapılarda nesih, sülüs, talik ve makıli gibi tekniklerde zengin kompozisyonlu hat uygulamaları görülebilmektedir.

Naib Hakkı (18.yüzyıl), Sakıb Efendi (1830-1873), Şair Hikmet(1832-1878), Safvet Efendi (1866-1950), Ahmet Vefik (1860-1932) ve Arabizade Behçet Efendi (1893-1965), Şanlıurfa'nın bilinen en tanınmış hattatlarıdır.

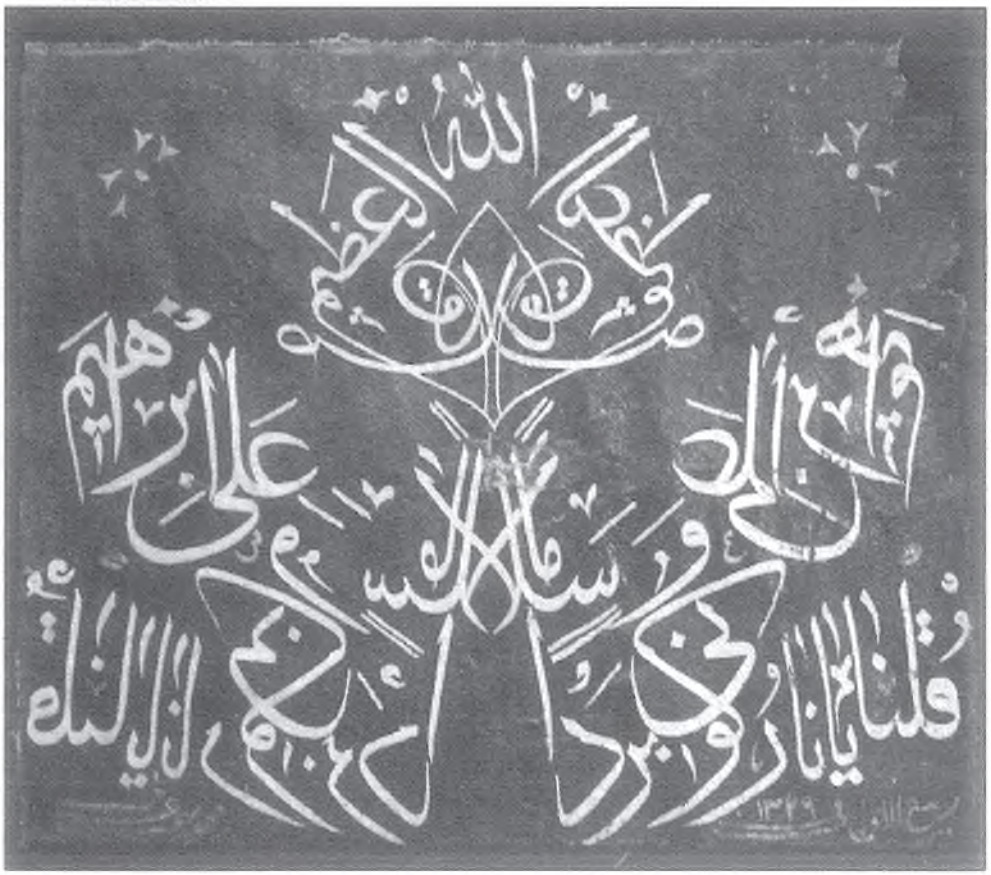

Resim 64. Hat Levha-20.yüzyıl başı.

Şanlıurfa Halil-ür Rahman Camii'nin Hz. İbrahim peygamberin ateşe atıldığı mevkideki makamda bulunmuştur. 130x110cm ölçüsündedir. Tual malzeme üzerine siyah renk zemin üstüne beyaz renk sülüs hat ile *'Ey Ateş!* İbrahime *serin ve selametli ol.'* mealindeki Enbiya Suresinin 69. Ayeti yazılıdır. Bu Ayet, aynalı (müsenna) teknikte yazılmıştır. Ketebe, tarih ve süslemeler sarı yaldızlıdır. Hicri Rabiülevvel 1329 tarihi mevcuttur. Muhammed Said Halim ketebelidir. Miladi 1911 yılına tekabül etmektedir.




Resim 65. Hat Levha-20.yüzyıl başı.

Şanlıurfa Nimetullah Camii'nde bulunmuştur. 55cm çapındadır. Oval ahşap çerçeve içerisinde deri malzeme üzerine siyah renk zemin üstüne beyaz sülüs hat tekniği ile *'Ebubekir rediyallah-u anha'* yazılıdır. Hicri 1329 tarihlidir. Miladi 1911 yılına tekabül etmektedir.




Resim 66. Hat Levha-20.yüzyıl başı.

Şanlıurfa Nimetullah Camii'nde bulunmuştur. 55cm çapındadır. Oval ahşap çerçeve içerisinde deri malzeme üzerine siyah renk zemin üstüne beyaz sülüs hat tekniği ile *'Ömer rediyallah-u anha'* yazılıdır. Sonraki dönemde meşhur Urfalı hattat Behçet Arabi, bu eseri onarmış olmalıdır ki, kendi imzasını atmıştır. Bu eserler, takım olduğundan dolayı iki adet hat eserde yazılı olan tarihe göre bu da Hicri 1329 tarihli olmalıdır. Miladi 1911 yılına tekabül etmektedir.




Resim 67. Hat Levha-20.yüzyıl başı.

Şanlıurfa Nimetullah Camii'nde bulunmuştur. 55cm çapındadır. Oval ahşap çerçeve içerisinde deri malzeme üzerine siyah renk zemin üstüne beyaz sülüs hat tekniği ile *'Osman rediyallah-u anha'* yazılıdır. Bu eserler, takım olduğundan dolayı iki adet hat eserde yazılı olan tarihe göre bu da Hicri 1329 tarihli olmalıdır. Miladi 1911 yılına tekabül etmektedir.




Resim 68. Hat Levha-20.yüzyıl başı.

Şanlıurfa Nimetullah Camii'nde bulunmuştur. 55cm çapındadır. Oval ahşap çerçeve içerisinde deri malzeme üzerine siyah renk zemin üstüne beyaz sülüs hat tekniği ile *'Ali rediyallah-u anha'* yazılıdır. Bu eserler, takım olduğundan dolayı iki adet hat eserde yazılı olan tarihe göre bu da Hicri 1329 tarihli olmalıdır. Miladi 1911 yılına tekabül etmektedir.




Resim 69. Hat Levha-20.yüzyıl başı.

Şanlıurfa Nimetullah Camii'nde bulunmuştur. 55cm çapındadır. Oval ahşap çerçeve içerisinde deri malzeme üzerine siyah renk zemin üstüne beyaz sülüs hat tekniği ile *'Hasan rediyallah-u anha'* yazılıdır. Bu eserler, takım olduğundan dolayı iki adet hat eserde yazılı olan tarihe göre bu da Hicri 1329 tarihli olmalıdır. Miladi 1911 yılına tekabül etmektedir.




Resim 70 Hat Levha-20.yüzyıl başı.

Şanlıurfa Nimetullah Camii'nde bulunmuştur. 55cm çapındadır. Oval ahşap çerçeve içerisinde deri malzeme üzerine siyah renk zemin üstüne beyaz sülüs hat tekniği ile *'Hüseyin rediyallah-u anha'* yazılıdır. Sonraki dönemde meşhur Urfalı hattat Behçet Arabi, bu eseri onarmış olmalıdır ki, kendi imzasını atmıştır. Hicri 1329 tarihlidir. Miladi 1911 yılına tekabül etmektedir.



Resim 71. Hat Levha-20.yüzyıl başı.

Şanlıurfa Nimetullah Camii'nde bulunmuştur. 120x55cm ölçüsündedir. Deri malzeme üzerine siyah renk zemin üstüne sülüs hat tekniği ile mihrab üstü ayet olarak tabir edilen *'...Zekeriyya, mihraba her yöneldiğinde Allah katından rızık görüyordu'* mealindeki *Ali İmran suresi 37.ayetinin bir kısmı* işlenmiştir. Sonraki dönem onarımı ve müdahalelerle orijinalliği kısmi olarak bozulmuştur. Hicri 1325 (miladi1907) tarihlidir.



Resim 72. El Yazma Kur'an-ı Kerim-19.yüzyıl.

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii'nde bulunmuştur. 29x20cm ölçüsündedir. El Yazma Kur'an-ı Kerim'in bazı Ayetleri, cüzler şeklinde ser levha (başlıklı) tarzı düzenlenmiştir. Aharlı beyaz sayfalara, siyah mürekkep ile yazılmıştır. Sayfaların zencirekleri (sayfa çizgisi) ve ayetlerin vakfe (durak) leri kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Bazı sayfalarında 'vakıf' ibareli not düşülmüştür. Birkaç sayfasında okunamayan mühür baskıları mevcuttur.

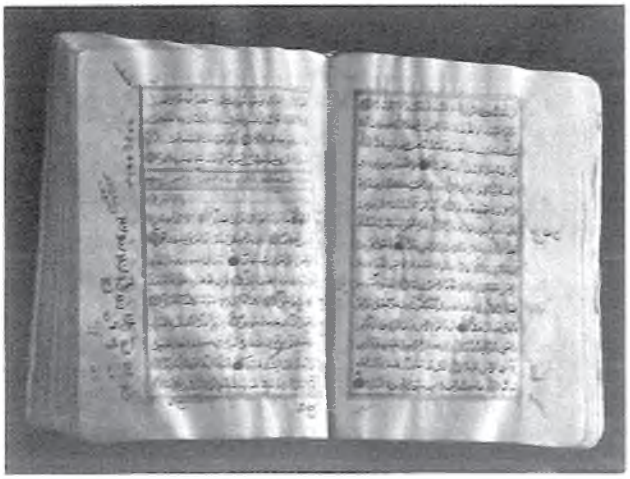

Resim 73. El Yazma Kur'an-ı Kerim-19.yüzyıl.

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii'nde bulunmuştur. 28,5x18,5cm ölçüsündedir. Aharlı beyaz sayfalara, sure isim ve başlıkları kırmızı, ayet yazıları ise siyah mürekkeple yazılmıştır. İyi korunmuş olan Kur'an-ı Kerim'in ayet durakları kırmızı mürekkep ile belirlenmiş ve içleri altın yaldızla dolgulanmıştır. Sayfaların zencirekleri (sayfa çizgisi) kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Birkaç sayfasında okunamayan mühür baskıları mevcuttur.

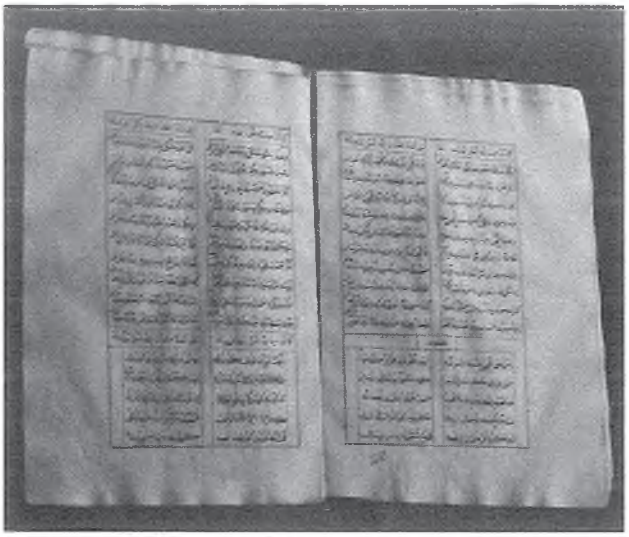

Resim 74. El Yazma Dua Kitabı-19.yüzyıl.

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii'nde bulunmuştur. 32x23cm ölçüsündedir. 15.yüzyılda yaşamış Yazıcıoğlu Mehmed'in *'Muhammediye'* adlı manzum eserinin el yazma kopya nüshasıdır. Naat (övgü) ve münacat (yakarma)'tan oluşan akaid ve dua kitabıdır. Hicri 1287 (miladi 1870) tarihlidir. Ön sayfasında Yüzbaşı Hüseyin Ağa tarafından vakfedildiği yazılıdır. Aharlı beyaz sayfalara, ser levhaları (başlıkları) kırmızı, yazıları ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Sayfaların zencirekleri (sayfa çizgisi) kırmızı mürekkeple çizilmiştir.

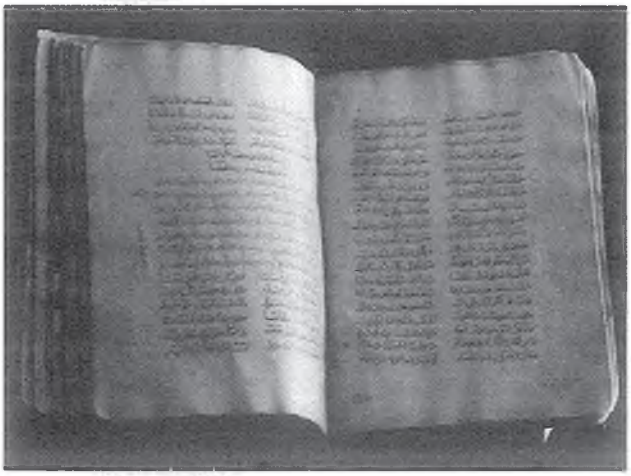

Resim 75. El Yazma İlmihal Kitabı-19.yüzyıl.

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii'nde bulunmuştur. 30x20cm ölçüsündedir. 14.yüzyılda yaşamış mutasavvuf ve âlim Aşık Paşazade'nin *'Garipname'* adlı eserinin el yazma kopyasıdır. Mersiye şeklinde yazılmış bir tasavvuf kitabıdır. Başlıklar ve önemli kısımlar kırmızı, genel yazılar ise siyah mürekkeple Osmanlıca yazılmıştır.

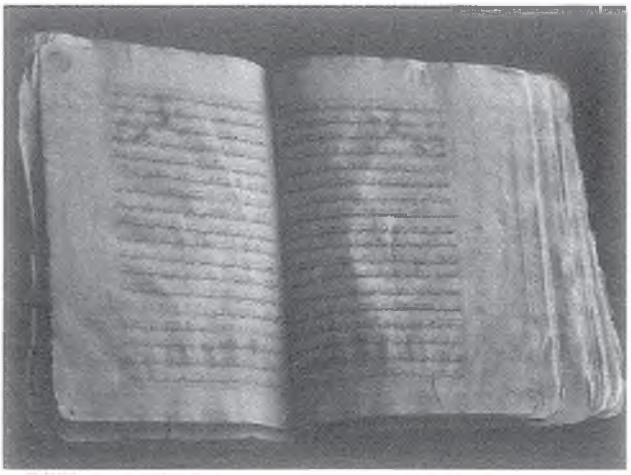

Resim 76. El Yazma Tarih Kitabı-19.yüzyıl.

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii'nde bulunmuştur. 30x20cm ölçüsündedir. Ubeydullah bin Yusuf tarafından yazılmış Ümdet-ül *İslam'* adlı kitabıdır. Peygamberlerin hayatından kesintiler aktaran Osmanlıca yazılmış tarih kitabıdır. Başlıklar ve önemli kısımlar kırmızı, genel yazılar ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Bir sayfasında iki mühür baskısı mevcuttur. Baş sayfada Fakı Ömer bin Muhammed ismi geçmektedir. Hicri 1256 (miladi 1840) tarihlidir.



Resim 77. El Yazma Kur'an-ı Kerim-19.yüzyıl.

Şanlıurfa Birecik ilçesi Ulu Camii'nde bulunmuştur. 21x14cm ölçüsündedir. Bazı sayfaları tahrip olmuş olup eksiktir. Kur'anın baş sayfası tezhiplidir. Baş sayfada, sure ser levhaları, ayet vakfeleri ve sayfa zencirekleri zerendûd varak kullanılarak süslenmiştir. Sayfanın kenarında 2 cüz başında zerendûd varak ve kök boyalar ile cüz gülü tezhipleri oluşturulmuştur. Ancak 30 adet olması gereken cüz gülü tezhipler, sadece iki adet olup devam edilmemiştir. Deri ciltlidir. Son sayfasında, vakfeden kişinin not düştüğü bölümde hicri 1292 (1875) senesi yazılıdır.



Resim 78. El Yazma Kur'an-ı Kerim-19.yüzyıl.

Şanlıurfa Ömeriye Camii'nde bulunmuştur. 38x28cm ölçüsündedir. El yazma Kur'an-ı Kerimin ayet vakfeleri (durakları) ve ser levhaları (sure başları) zencirekleri (sayfa çizgileri) kırmızı mürekkep ve diğer hatları sülüs teknikte is mürekkebi ile yazılmıştır. Tahrip olan bazı sayfaları yenilenmiştir. Birkaç sayfasında okunamayan mühür baskıları mevcuttur.



Resim 79. El Yazma Tarih Kitabı-19.yüzyıl.

Şanlıurfa Birecik İlçesi İnnaplı Camii'nde bulunmuştur. 16x11cm ölçüsündedir. Bazı sayfaları tahrip olmuş olup eksiktir. Kur'an-ı Kerim'in baş sayfası tezhiplidir. Baş sayfada, sure ser levhalarında (sure başları) , vakfelerinde (ayet duraklarında) ve zencireklerinde (sayfa konturlarında) zerendûd varak kullanılarak süslenmiştir. 30 sayfada bir (her cüz başında) zerendûd varak ve kök boyalar ile cüz gülü tezhipleri oluşturulmuştur.

## MADENİ ESERLER

Anadolu'da maden sanatı, Karahanlılardan Gaznelilere, Büyük Selçuklulardan Artuklu ve Anadolu Selçuklularına uzanan süreçte çeşitli kültürlerin sanatlarıyla harmanlanarak Osmanlılar'da yeni bir sanat anlayışıyla zirvesini yaşar. Maden sanatında bakır, ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Çok yaygın kullanılan ancak daha çok gündelik eşya yapımında hammadde olarak seçilen bakır, Osmanlı döneminde en zengin ürünleriyle karşımıza çıkar. Bu dönemde Diyarbakır, Gaziantep, Şanlıurfa, Kahramanmaraş, Elazığ, Erzincan, Trabzon, Tokat, Konya, Bursa, Edirne ve İstanbul, başlıca maden sanatı merkezleridir.

Şanlıurfa'da bakırcılık, demircilik, altın ve gümüş işlemeciliği ve diğer madeni sanatlar, oldukça ileri seviyede gelişmiştir. Su tasları, şerbet bardakları, bakraçlar, cezveler, kamalar, kılıçlar, şamdanlar, buhurdan, havan, ibrik, mangal, tepsi, leğen, kazan, tava, gümüş baston, gümüş ve altın kadın takıları, demir silahlar, kapı tokmakları, ferforje pencere kafes ve balkon korkulukları, Şanlıurfa yöresinin maden sanatı alanındaki gelişmişlik seviyesini gösteren eserler arasındadır.







Bir vakıf ofisinde tespit edilerek el konulmuştur. Pirinçten mamul buhurdanlık dövme ve döküm tekniğinde yapılmıştır. Ağız kısmının bir tarafında hicri 1152 senesi işlenmiştir. Miladi 1739 yılına tekabül etmektedir. Gövdesinde Kur'an, terazi, testi ve lotus-palmet, ceylanlar vb. doğa sahneleri işlenmiştir. Gövde kısmı boyunca 8 adet Osmanlı Tuğrası işlenmiştir. Dört adet olan ayakları aslan pençelidir. Gövdenin alt kısmındaki dört adet tutamakta ikişer adet balık figürleri işlenmiştir. Buhurdanın kapağı, bakırdan yapılmıştır. Kapağın uçtaki tutamağı kartal formundadır. Kapağında iki adet tuğra vardır. Osmanlı döneminde buhurdanlıklar, tarikat zikirlerinde, şifahanelerde ve önemli saraylarda kullanılırdı. İçine bitki kurusu yaprak ve çiçekler konularak yakılır, böylece manevi-huzurlu bir ortam sağlanarak bulunulan mekanın hoş kokması sağlanmıştır.

Resim 80. Buhurdan-18.yüzyıl.

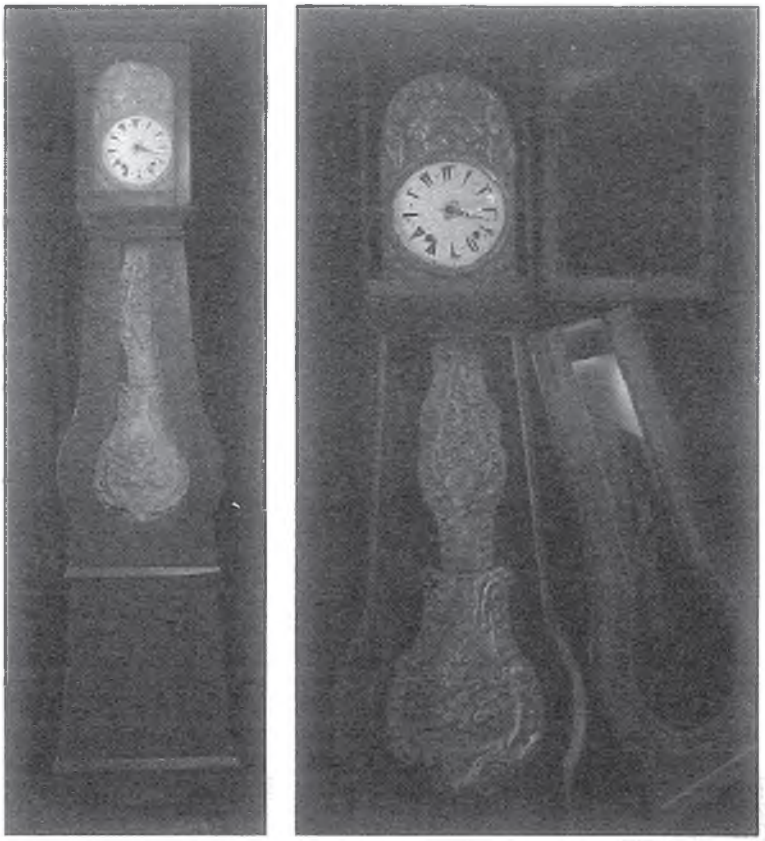

Resim 81. Ahşap Kasalı Ayaklı Saat-19.yüzyıl sonu-20.yüzyıl başı.

Adıyaman Kab Camii'nde bulunmuştur. 30x48 cm ölçüsündedir. Ahşap kasalı ve ayaklı olan saat, Arapça rakamlıdır. Ahşap kasası, sade ve süslemesizdir. Sarkaçlıdır. Mekanizması orijinal olup çalışmamaktadır. Bazı yenilemelerle kısmi olarak orijinalliği kaybolmuştur. Sarkacı barok-rokoko tarzı işlemelere sahiptir.

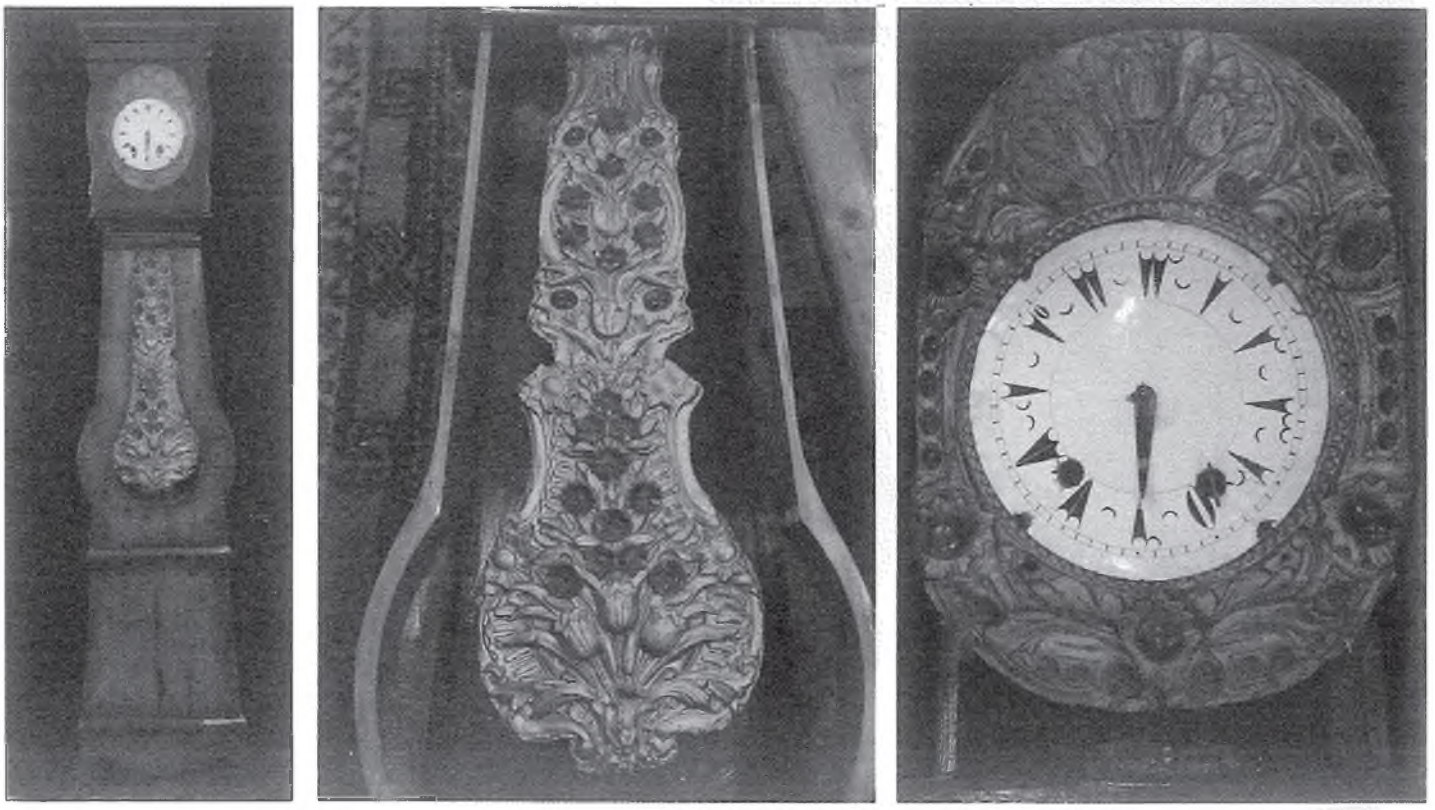

Resim 82. Ahşap Kasalı Ayaklı Saat-19.yüzyıl sonu-20.yüzyıl başı.

Şanlıurfa Hasan Padişah Camii'nde bulunmuştur. 230x50cm ölçüsündedir. Ahşap kasalı ve ayaklı olan saat, Arapça rakamlıdır. Ahşap kasası, sade ve süslemesizdir. Sarkaçlıdır. Sarkacı, bir vazodan çıkan gül-çiçek demeti ile kabartmalı olarak süslenmiştir. Mekanizması orijinal olup çalışmamaktadır. Bazı yenilemelerle kısmi olarak orijinalliği kaybolmuştur. Sarkacı barok-rokoko tarzı işlemelere sahiptir.

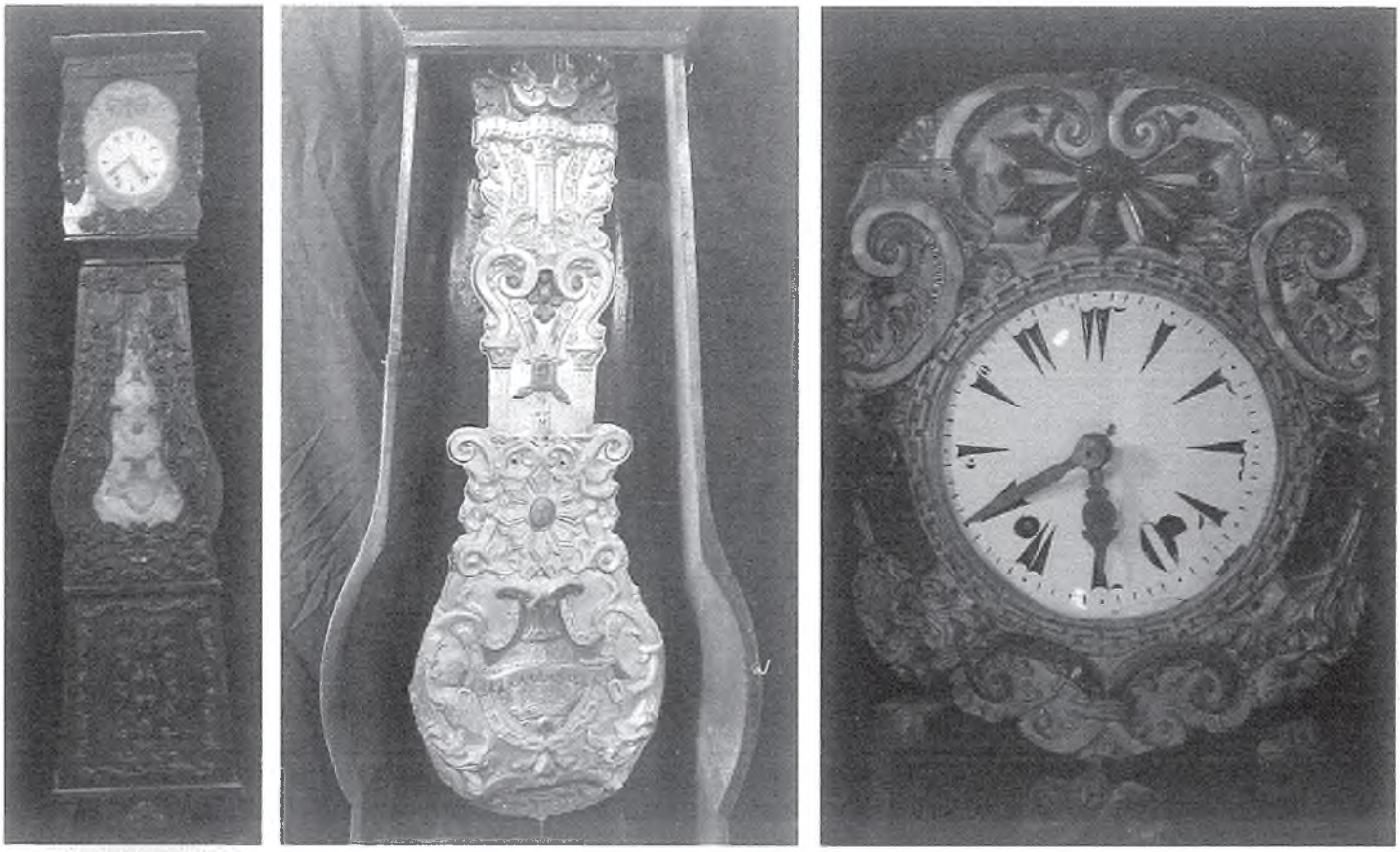

Resim 83. Ahşap Kasalı Ayaklı Saat-19.yüzyıl sonu-20.yüzyıl başı.

Şanlıurfa Hasan Padişah Camii'nde bulunmuştur. 230x50cm ölçüsündedir. Ahşap kasalı ve ayaklı olan saat, Arapça rakamlıdır. Ahşap kasası da barok rokoko tarzı süslemelidir. Sarkaçlıdır. Mekanizması orijinal olup çalışmamaktadır. Bazı yenilemelerle kısmi olarak orijinalliği kaybolmuştur. Sarkacı barok-rokoko tarzı işlemelere sahiptir.

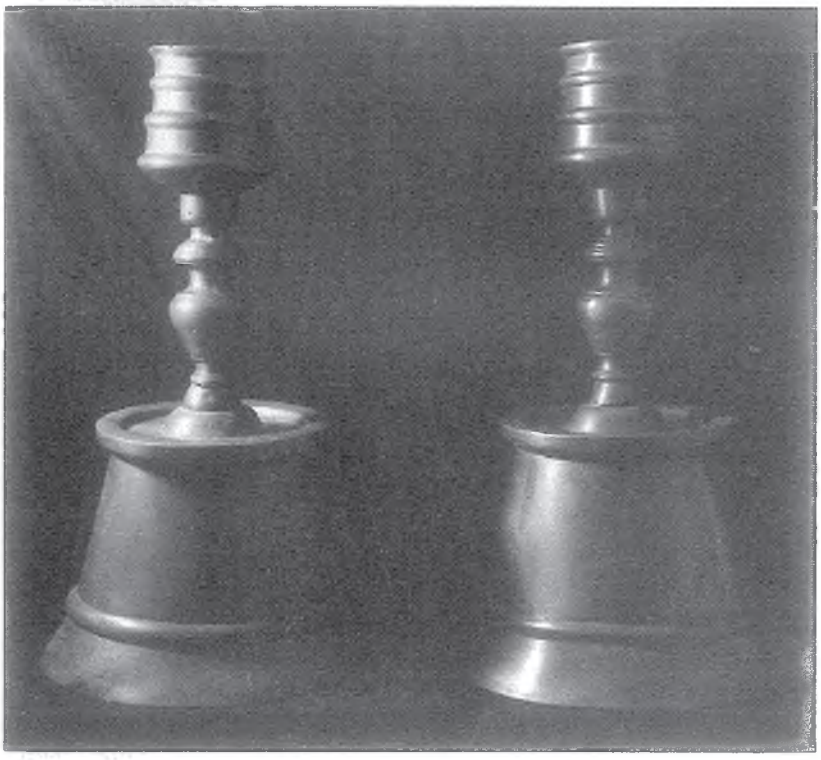

Resim 84. Bir Çift Şamdan-18. yüzyılın ilk yarısı.

Şanlıurfa Rıdvaniye Camii'nde bulunmuştur. 87 cm boyunda, 45 cm kaide çapındadır. Pirinç madeninden döküm tekniğinde yapılmıştır. Havan tipi kaideye sahiptir. Gövde kısmı yivli ve boğumlu, biri armudi boğumludur. Tabla(üst) kısmı üç bant ve dört boğumludur. Büyük ihtimalle 1736 yılında inşa edilen caminin orijinal şamdanları olmalıdır. Klasik Osmanlı dönemi şamdanları tipolojisindedir.

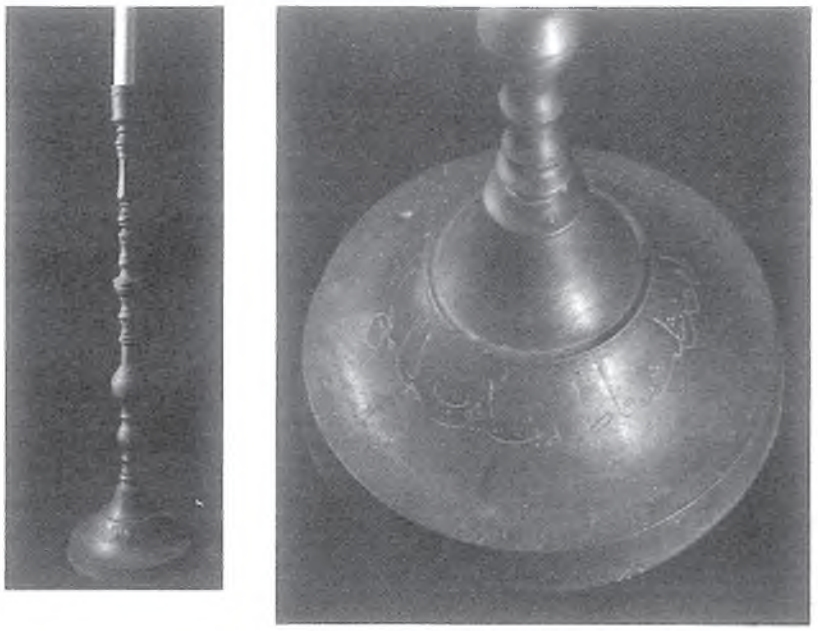

Resim 85. Şamdan-19. yüzyıl.

Şanlıurfa Siverek ilçesi Ulu Camii'nde bulunmuştur. 80 cm boyunda, 21 cm kaide çapındadır. Gövdesi pirinç olan şamdanın kaidesi bakırdan yapılmıştır. Çok boğumlu ince bir gövdesi vardır. Gövdesi üç parçadan oluşur. Kaidesinde vakfiyesi vardır. *'vakfi haza şamdan menşeisi fatıma binti eyyub el cami-ul kebir' (Bu şamdan, Eyyüb'ün* kızı Fatma *tarafından Ulu Camiye vakfedilmiştir)* yazılıdır.

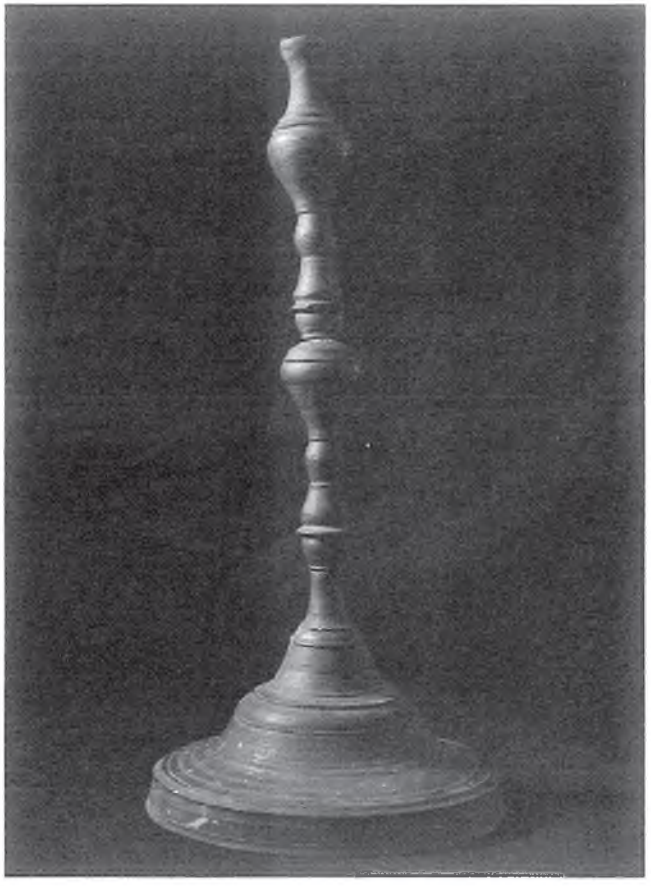

Resim 86. Şamdan-19. yüzyıl.

Şanlıurfa Siverek ilçesi Ulu Camii'nde bulunmuştur. 54 cm boyunda, 22 cm kaide çapındadır. Gövdesi pirinç olan şamdanın kaidesi bakırdan yapılmıştır. Çok boğumlu ince bir gövdesi vardır. Gövdesi üç parçadan oluşur. Üst parçası ve tabla kısmı eksiktir. Kitabesiz olan şamdanın 19. yüzyıl sonlarında yapıldığı düşünülmektedir.



Resim 87. Şamdan-19. yüzyıl.

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii'nde bulunmuştur. 62 cm boyunda, 26 cm kaide çapındadır. Pirinçten mamul şamdan, kenarları dişli ve yivli güzel bir kaide üzerine oturmaktadır. Gövdesi üç parçadan oluşur. Tablalı olan şamdan, gövdede altı adet boğum yapmaktadır. İyi korunmuş vaziyettedir. Kitabesiz olan şamdanın 19. yüzyıl sonlarında yapıldığı düşünülmektedir.

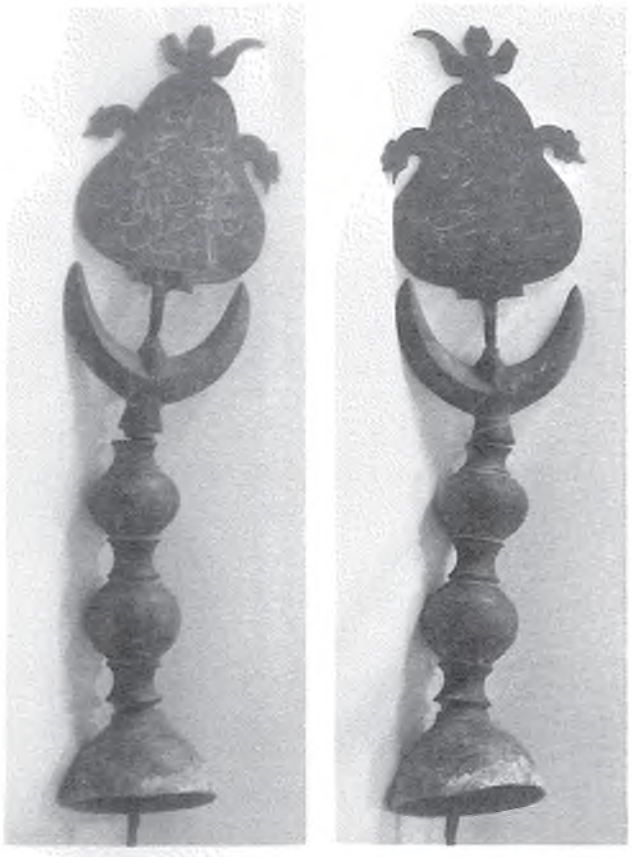

Resim 88. Alem-19. yüzyıl.

Şanlıurfa Ömeriye Camii'nde bulunmuştur. 65 cm boyunda, 16 cm kaide çapındadır. Caminin kubbe âlemi olarak kullanılmıştır. Gövde ve kaide kısmında pirinç, tepelik kısmında bakır madeni tercih edilmiştir. İki boğumlu gövde, yukarı bakan hilal ile sonlanır. Âlem tepeliği yeni filizlenen lale formundadır. Lale formlu tepelik kısmının bir yüzünde *'Allah'ın yardımıyla gelen zaferi müminlere müjdele'* mealindeki Saff suresinin 13. Ayeti işlenmiştir. Diğer yüzünde *Kelime-i Tevhid* ve *Dört Halife ismi* yer almaktadır. Yapan ustanın *Abdulkadir* olduğu yazılıdır.

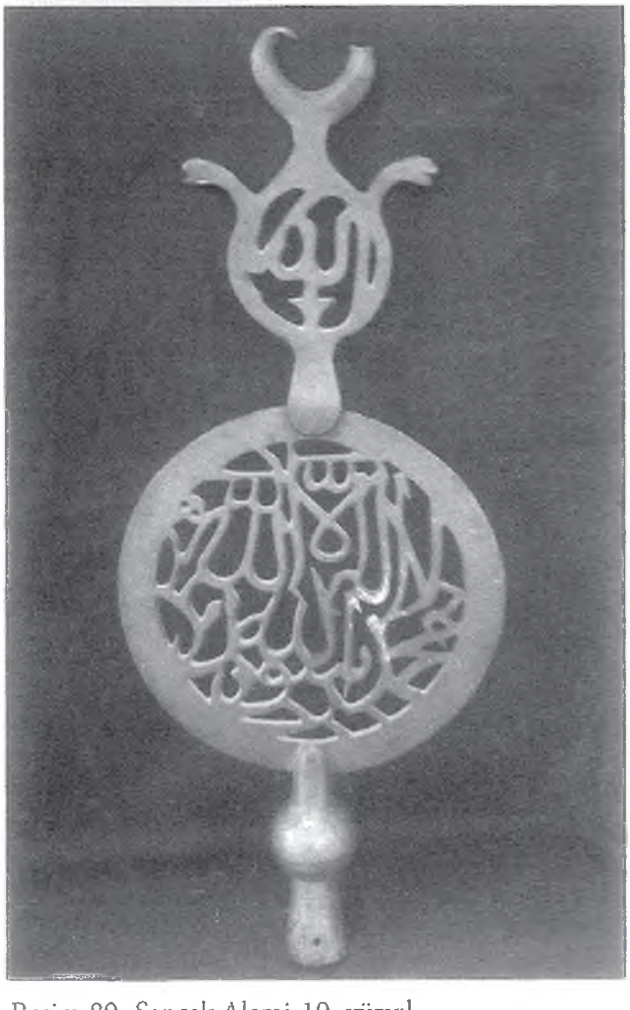

Resim 89. Sancak Alemi-19. yüzyıl.

Şanlıurfa Siverek ilçesi Ulu Camii'nde bulunmuştur. 53x23 cm ölçüsündedir. Pirinçten mamul köre biçimli âlem içerisinde *kelime-i tevhid* yazılıdır. Döküm ve dövme tekniğinde yapılmıştır. Ucu armudi formlu olup içinde *'Allah'* lafzı yer almaktadır. Yukarı doğru iki ejder başı kavis yapar. Tepelik hilal formundadır.



Resim 90. Sancak Alemi-19. yüzyıl sonları.

Şanlıurfa Siverek ilçesi Ulu Camii'nde bulunmuştur. 42 cm boyunda, 17 cm çapındadır. Pirinç madeninden mamul âlem, dövme ve döküm tekniğinde yapılmıştır. Kısa bir ayak kısmından sonra ince bir boğum yapar. Ortada gövdesi oval-köre şeklindedir. Tepelik hilal formundadır ve içine altı kollu yıldız yerleştirilmiştir.

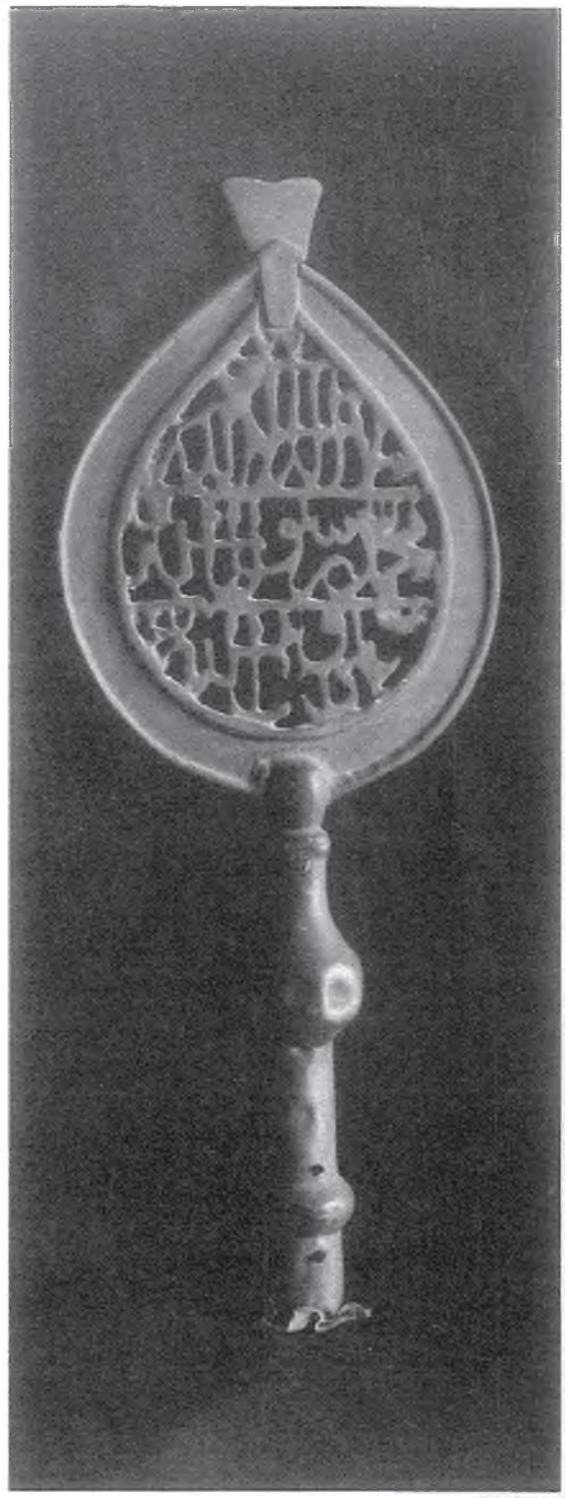

Resim 91. Sancak Alemi- 19.yüzyıl.

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii'nde bulunmuştur. 43 cm boyunda, 18 cm çapındadır. Pirinç madeninden mamul âlem, dövme ve döküm tekniğinde yapılmıştır. Ayaklık kısmı, iki boğumludur. Âlem kısmı, armudî formlu tasarlanmıştır. Tepelik kısmı Yeniçeri serpuşlarındaki gibi tepelik çıkıntılıdır. Ortada *Kelime-i Tevhid* yazılıdır.

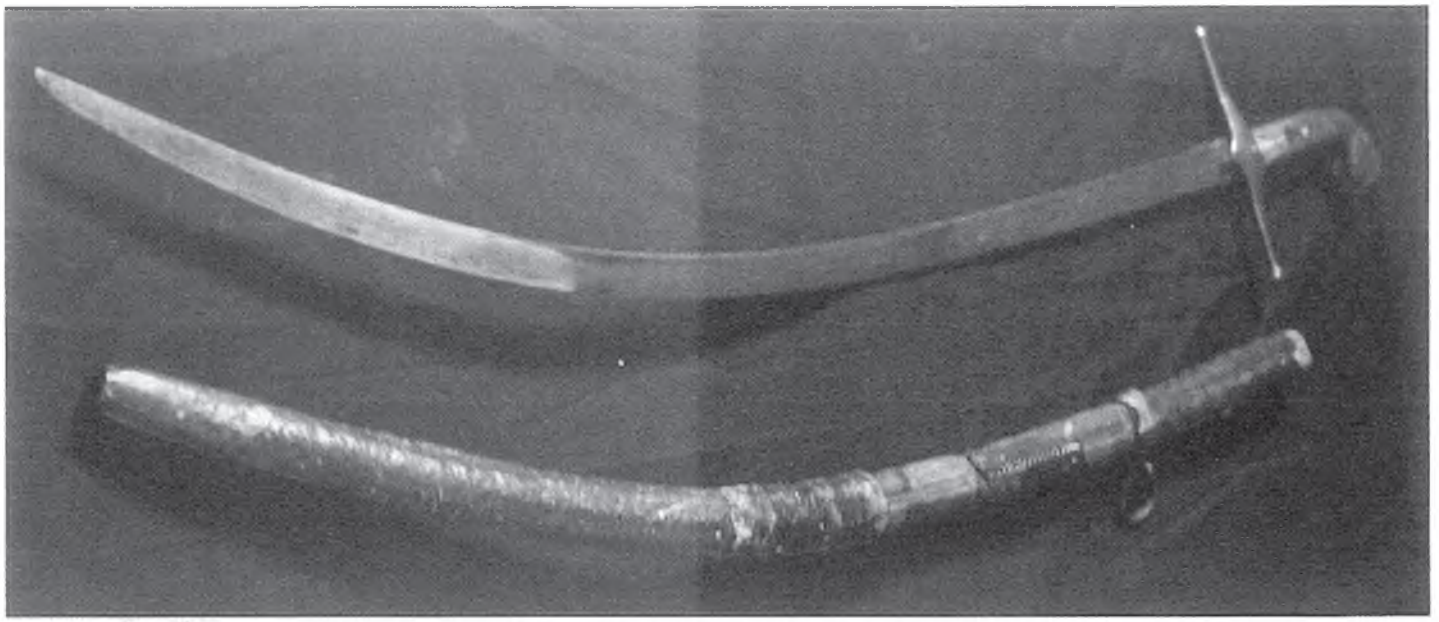

Resim 92. Kılıç-18-19.yüzyıl.

Şanlıurfa Siverek ilçesi Ulu Camii'nde bulunmuştur. Boyu 103 cm, kabzası 16 cm ölçüsündedir. Sade ve bezemesiz olan kılıcın kını mevcut olup, deri kaplamaları yıpranmış durumdadır. Kabza kısmı ahşap, gövdesi çeliktir. Gövde ile kabzayı birbirine bağlayan balçak kısmı da çeliktendir. Kılıç, tipolojik olarak Osmanlı döneminin klasik *'yatağan'* adı verilen kılıç tipindedir. *'Türk Eğrisi'* adı verilen açıyla kavisli yapılmıştır. Kılıcın kını, pirinç madeni tek bilezikli ve asma kulpludur.

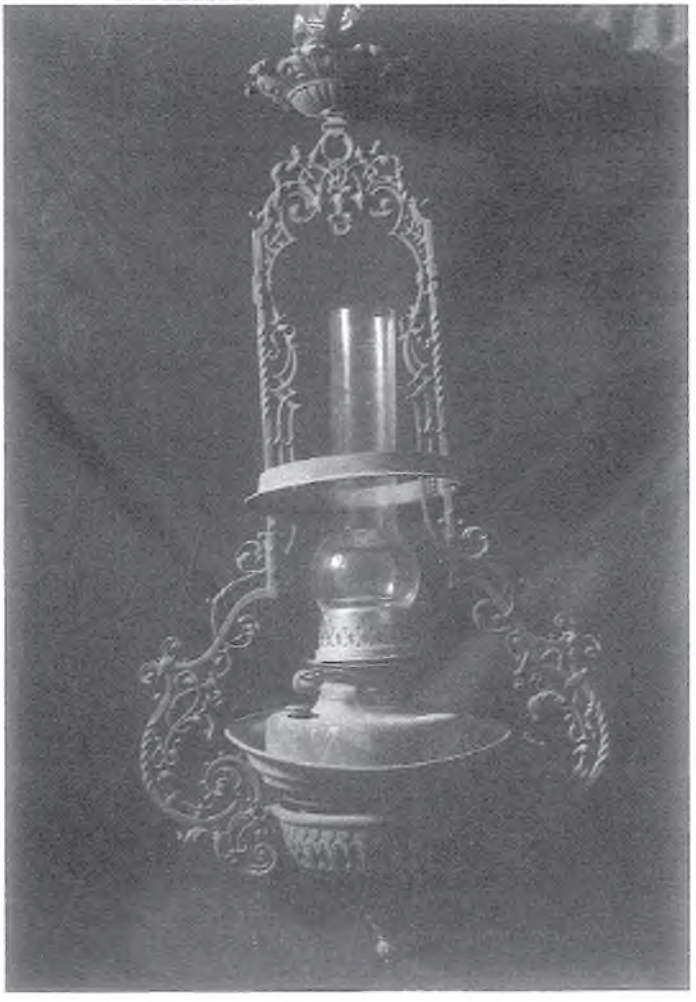

Resim 93. Gazlı Fener-Lamba-19.yüzyıl.

Şanlıurfa Ömeriye Camii'nde bulunmuştur. 93x50 cm ölçüsündedir. Bakır ve demir alaşımlıdır. Döküm tekniğinde yapılan lamba, avize tipinde asılarak kullanılmıştır. Gazlı olan lambanın, orijinal olduğu düşünülen camı halen sağlamdır. Aşırı oksitlenme söz konusudur.

## AHŞAP ESERLER

Tabiatta bol olması, kolay işlenişi ve hafifliği nedeniyle ahşap, tarihin her döneminde sanatkârlar tarafından tercih edilen bir malzeme olmuştur. Ahşap ustalarının ağaç türlerini iyi tanıdıkları, kullandıkları yere ve tekniklere göre en uygun malzemeyi seçtikleri, günümüze kalabilen eserlerden anlaşılmaktadır. Abanoz, ceviz, meşe, sandal, şimşir, sedir, ladin, ardıç, gül, ıhlamur, kiraz, armut, elma gibi sert ve dayanıklı ağaçlar, tarih boyunca ahşap ustaları tarafından en çok tercih edilen hammaddeler olmuştur.

İslam sanatında diğer sanat kollarına paralel bir gelişme gösteren ahşap işçiliği, çeşitli dönemlerde birçok bölgesel etkileri de içine alarak zenginleşen bir çeşitlilik gösterir. Bazen mimaride sütunlar ve mukarnaslı başlıklar veya kiriş gibi taşıyıcı eleman; bazen kapı ve pencere kanatları, tavan göbeği, korkuluklar, minber, mihrap, vaaz kürsüleri gibi dekoratif amaçlı yapı elemanları ya da Kur'an ve cüz muhafazaları, rahle, sanduka, sehpa gibi mobilya ve aksesuar olarak karşımıza çıkar.

Ahşap sanatının ilk abidevi örnekleri, Anadolu Selçukluları döneminde görülmektedir. Selçuklu ve Beylikler döneminde özellikle mihrap, minber, kapı ve pencere kanatları gibi mimari elemanlarda kullanılan ahşap işçiliği, Osmanlı döneminde çok daha geniş bir uygulama alanı kazanır. Ahşap işçiliğinin üslup ve teknik bakımından en güzel örneklerini 16 ve 17.yüzyılda görmekteyiz. Selçuklu geleneğinde sürdürülen rumi-palmet ve kıvrıkdal kompozisyonlarından oluşan girift bitkisel bezemeye hatayi ve diğer naturalist üsluplu çiçek motiflerinin de katılmasıyla zengin bir bezeme anlayışı ortaya çıkar. Osmanlı dönemine temel oluşturan rumi dal ve kıvrımlar arasındaki palmet ve yarım palmet motifleri ile sülüs yazıların sıklıkla kullanıldığı bezeme üslubuna en uygun ve en çok kullanılan teknik 'oyma tekniği'dir. Bu tekniğin uygulama alanına göre rölyefli (kabartma), düz satıhlı derin oyma, yuvarlak satıhlı derin oyma gibi çeşitleri bulunmaktadır. Kesme ve oyma tekniğinde genel olarak ıhlamur, kavak ve ladin gibi yumuşak ağaçlar tercih edilmiştir.

Şanlıurfa'da kapı, pencere, dolap kanatları, sandık ve ayna gibi ahşap eserler incelendiğinde, ağaç oymacılığının Şanlıurfa'da çok eski ve parlak bir geçmişe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklardan tespit edilen bilgilere göre Osmanlı döneminde *'naccarlık'*, esnaf grupları listesinde yer alan en önemli mesleklerden biriydi. 'Naccar' olarak adlandırılan zanaatkarlar, özellikle özellikle Anadolu'da yapı tasarımına bağlı olarak gelişen ahşap süsleme tekniklerini büyük bir ustalıkla her çeşit ağaca uygulamışlardır.

Şanlıurfa'da marangozculuk sanatı *'ince neccarlar'* ve *'kaba neccarlar'* olmak üzere iki ayrı gruptaki ustalar tarafından icra edilmiştir. Kaba neccarlar halen mesleklerini devam ettirmelerine rağmen, ahşap sanatının güzel örneklerini devam ettirecek ince neccarlar, günümüze kalmamıştır. Kapı ve pencere kanatları, rahle, çeyiz sandıkları ve ayna çerçeveleri bu ince neccarlar tarafından yapılırdı. Eski Şanlıurfa evlerinin oda içleri, zengin ahşap süslemeli mekanlardan oluşmaktadır. Bu evlerde kapı ve pencere kanatlarının, ahşap duvar kaplamalarının ve tavanların çok zengin oyma motiflerle süslendiği görülür. İnce neccarlar, yakın geçmişe kadar işlemeli kapı ve pencere kanatları, çeyiz ve hışır sandıkları ile ayna çerçevelerini imal ederlerdi. Oyma, geçme, kafes, muşarabiye ve kakma teknikleri büyük bir ustalıkla uygulanmıştır. Günümüzde bu sanat dalı, cılız olsa da halen yaşamaya direnmektedir.

Şanlıurfa'daki seçkin camiler ve köşklerdeki kapı ve pencere kanatları, ahşap eserler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Ancak insan faktörü ve iklim koşulları ile diğer önemli sebepler, ahşap eserlerin günümüze kadar ulaşmamasına sebep olmuştur. Şanlıurfa müzesinde bulunan üç örnek ve Rızvaniye Camisi ile Nakibzade Medresesinin 18.yüzyıldan orijinal kapı ve pencere kanatları günümüze kalabilen tekil örneklerdir.



Resim 94. Ahşap Minber Kapısı- 15 veya 16.yüzyıl (?)

Şanlıurfa Hasan Padişah Camii'nde bulunmuştur. 142x62cm ölçüsündedir. Yekpare ahşaptan yapılan her iki kapı kanadı, oyma tekniğinde zengin bitkisel süslemelerle bezenmiştir. Rumî, Palmet ve Lotus gibi zengin bitkisel süslemeler, girift örgüler oluşturacak şekilde, tüm kapı yüzeyine sonsuzluk izlenimi veren bir anlayışla, derin oyma ile ustalıkla işlenmiştir. Yan kenar silmeler ince ve düz satıhlı çerçeve kenarı şeklindedir. Kapının üst kenarı, sade ve aşağı doğru hilal kavislidir. Alt kenar silmeler, düz ve sade satıhlıdır. Kapı binisi, sade olup sonradan kırmızıya boyanmıştır. Kapı kanatları, boydan boya yeşil ve sarı boya ile boyanarak, orijinal ahşap görünümünü yitirmiştir. Yekpare kapı kanatlarında doğal olarak yer yer çatlamalar oluşmuştur.



Resim 95. Ahşap Kapı-18.yüzyıl.

Şanlıurfa Ulu Camii Nakibzade Medresesi'nde bulunmuştur. 175x90 cm ölçüsündedir. Gaziantep Vakıf Eserleri müzesinde sergilenmektedir. Oyma tekniğinde zengin bitkisel süslemelerle (rumi ve palmetler) bezenmiş olup her iki kanadı, dikine üçer panodan oluşmaktadır. Her iki üst panolarda Celi Talik hat yazı tekniğinde kitabelerin işlendiği paftalar yer almaktadır. Daha geniş ve dikine dikdörtgen olan orta panolar, yekpare ahşaptan yapılmış olup, her iki panolara vazodan çıkan simetrik ikişer çiçek buketi veya hayat ağacı bezemeleri boydan boya uzanacak şekilde yer almaktadır. Alt-üst ve kenar silmeler, oyma tekniğiyle rumi ve palmetli kıvrık dallarla işlenmiştir. Rumi dal ve kıvrımlar arasındaki palmet ve yarım palmet motifleri oyma tekniğinde rölyefli (kabartmalı) uygulamıştır. Orta kısmı tahrip olmuş kapı binisi, burmalar ve yer yer penc kabartmalarıyla süslenmiştir. Üstte ayetlik denilen panoların birinde *Maşaallah*, diğerinde *Tevfik Allah*'tandır yazılıdır.

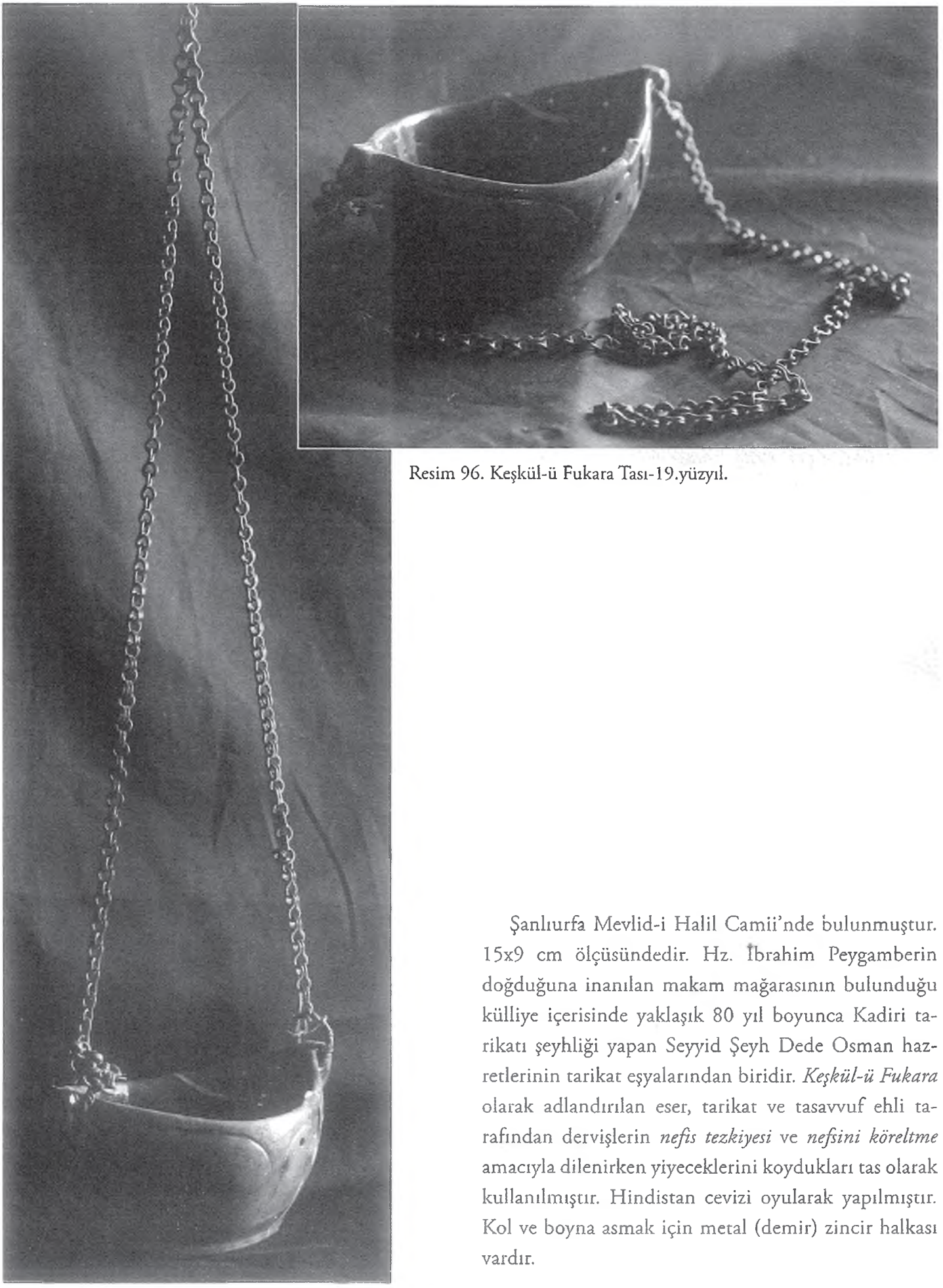

Resim 96. Keşkül-ü Fukara Tası-19.yüzyıl.

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii'nde bulunmuştur. 15x9 cm ölçüsündedir. Hz. İbrahim Peygamberin doğduğuna inanılan makam mağarasının bulunduğu külliye içerisinde yaklaşık 80 yıl boyunca Kadiri tarikatı şeyhliği yapan Seyyid Şeyh Dede Osman hazretlerinin tarikat eşyalarından biridir. *Keşkül-ü Fukara* olarak adlandırılan eser, tarikat ve tasavvuf ehli tarafından dervişlerin *nefis tezkiyesi* ve *nefsini köreltme* amacıyla dilenirken yiyeceklerini koydukları tas olarak kullanılmıştır. Hindistan cevizi oyularak yapılmıştır. Kol ve boyna asmak için metal (demir) zincir halkası vardır.



Resim 97. Ahşap Topuz-19.yüzyıl.

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii'nde bulunmuştur. Boyu 42cm uzunluğunda, topuz başı 9 cm çapındadır. Hz. İbrahim Peygamberin doğduğuna inanılan makam mağarasının bulunduğu külliye içerisinde yaklaşık 80 yıl boyunca Kadiri tarikatı şeyhliği yapan Seyyid Şeyh Dede Osman hazretlerinin tarikat eşyalarından biridir. Topuz olarak adlandırılan eser, tasavvuf ve tarikat zikirlerinde kullanılmıştır. Ahşap olan topuzun armudî formlu olan baş kısmı ile sapı olmak üzere tek parça olarak yapılmıştır. Gövde kısmında kırık mevcut olup bir metal plaka ile birleştirilerek onarılmıştır.

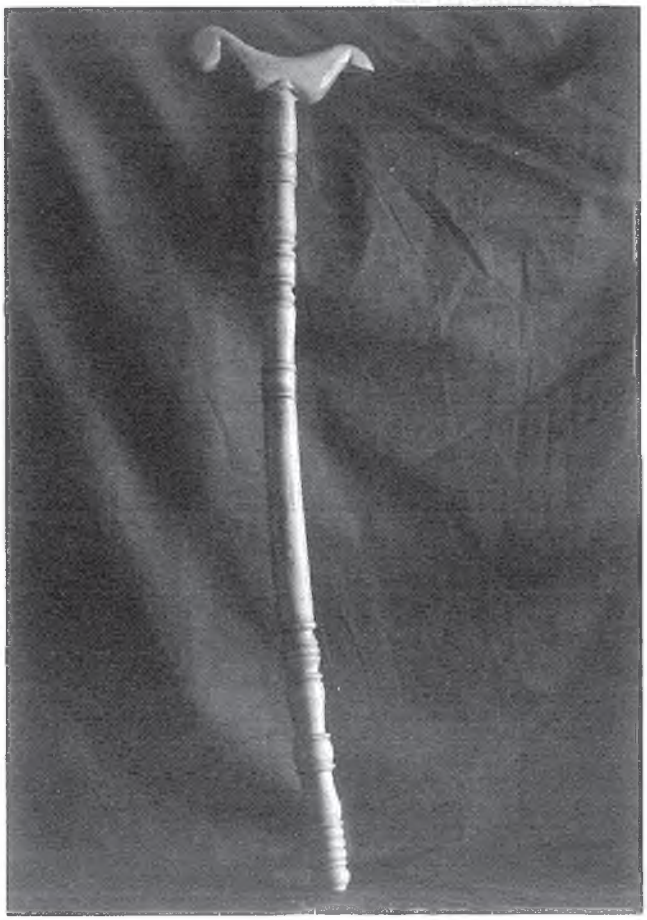

Resim 98. Ahşap Baston-Asa- 19.yüzyıl.

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii'nde bulunmuştur. Boyu 62 cm, baston başı 14 cm ölçüsündedir. Hz. İbrahim Peygamberin doğduğuna inanılan makam mağarasının bulunduğu külliye içerisinde yaklaşık 80 yıl boyunca Kadiri tarikatı şeyhliği yapan Seyyid Şeyh Dede Osman hazretlerinin tarikat eşyalarından biridir. Ahşap olan bastonun gövdesi yivler ve boğumlarla süslenmiştir. Tutamak kısmı, ek ayrı bir parça olarak tasarlanmıştır.

## SERAMİK VE ÇÖMLEK ESERLER

Hammaddesi çamur olan çömlekçilik sanatı, Anadolu'da çok eski çağlardan bu yana süreklilik gösterir. Çömleklerin elle yapımında uygulanan temel yöntemler; çimdik, fitil, levha, modeldir. Özlü çamurdan elle veya çömlekçi çarkı kullanılarak biçimlendirilen kaplar fırınlarda pişirilir. Sırlı veya sırsız kullanılabilen objeler arasında toprak çanak, çömlek, testi, vazo, küp bulunur. Günümüzde önemli çömlekçilik merkezleri arasında Eskişehir, Manisa, Bilecik, Nevşehir, Avanos, Adapazarı, Bursa, Balıkesir, Menemen, Kütahya, Konya ve Diyarbakır yer alır.

Selçuklu'dan Osmanlı devri sonuna kadar çini ve seramik sanatı oldukça özgün ve ilklere damgasını vuran özellikler sunar. İki asır boyunca İznik, Osmanlı'nın en önemli çini ve seramik merkezi iken, Osmanlı gerileme devrinde İznik yerine Kütahya, önemli bir seramik üretim merkezi olmuştur.

Şanlıurfa'da çömlekçilik sanatı da oldukça gelişmiştir. Dünyanın en eski yerleşim yerlerinin bulunduğu Şanlıurfa'da Neolitik dönemden itibaren çanak-çömlek eserlerinin en erken örnekleri bulunmuştur. Daha çok günlük gereksinimlere yönelik üretilen çanak-çömlek ve seramikler, bazen de inanç sistemine yönelik sembolik anlamlar taşıyan üç boyutlu formlarıyla görülmektedir. Çanak-çömlekler, Şanlıurfa'da daha çok sıvılar ve hububatların saklanması, yemeklerin pişirilmesi için, nadir olarak da dekoratif amaçlı kullanılagelmiştir. Çanak-çömlek ve seramik yapımında Harran ovasından getirilen kil toprak tercih edilmiştir.

Şanlıurfa Mevlid-i Halil Camii'nde bulunmuştur. 43x15 cm ölçüsündedir. Seramik-porselen gövdeli olan Lambader'in üst ve alt kaidesi bakır ve pirinçtendir. Gövdesi patlıcan moru renginde sırlıdır. Gövdenin porselen kısmında yer yer kusmalar mevcuttur. Birinin orijinal olduğu düşünülen cam fanusu mevcut olup diğerinin yoktur.

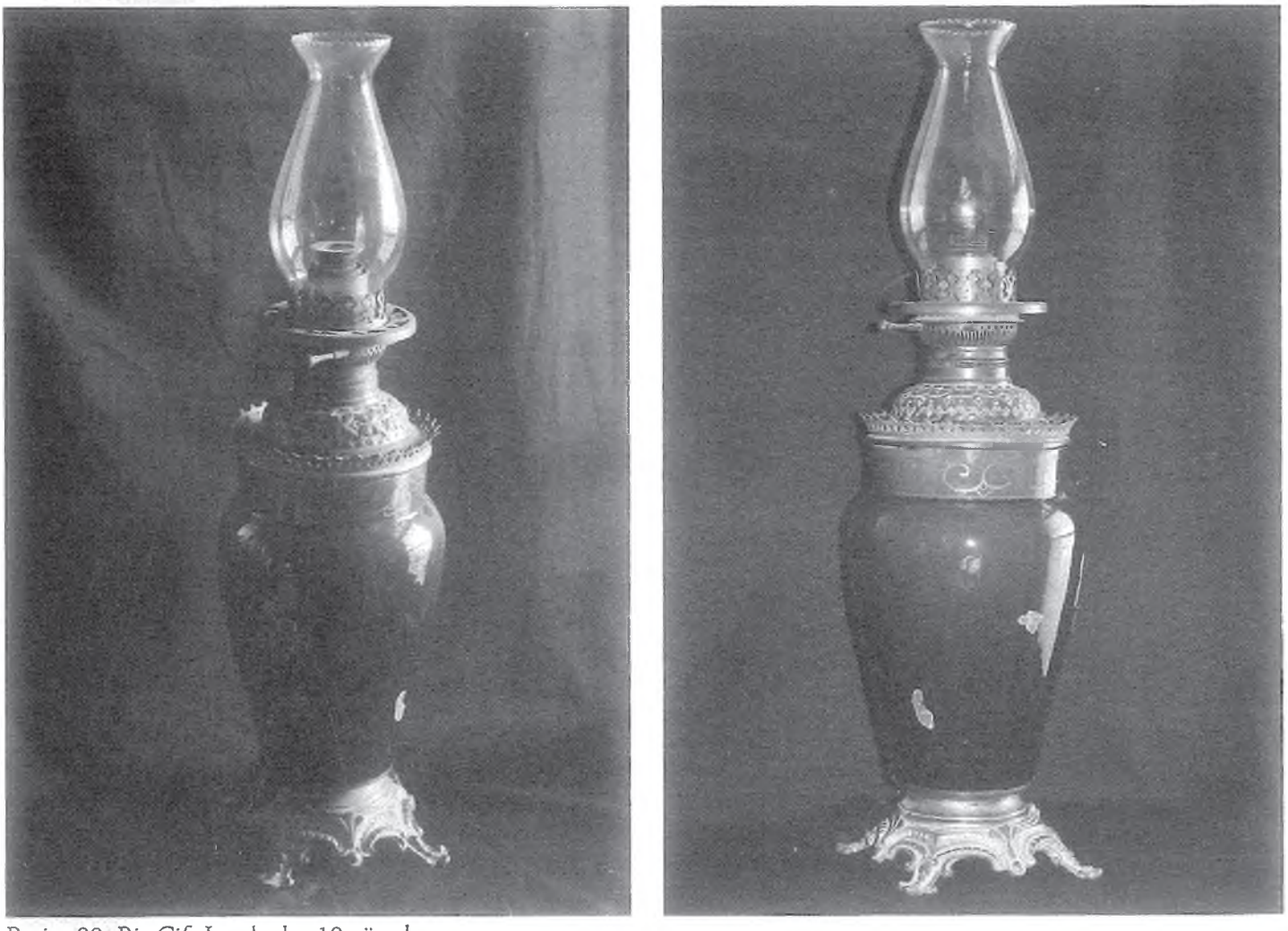

Resim 99. Bir Çift Lambader-19.yüzyıl.



Resim 100) Matara-18-19.yüzyıl.

Şanlıurfa Pazar Camii'nde bulunmuştur. 26x20 cm ölçüsündedir. Pişmiş topraktan yapılan çömlek, matara tipindedir. Restorasyon esnasında Pazar Camisinin kubbe kasnaklarında bulunmuştur. Kubbenin esnekliğini sağlamak ve akustik ses ahengini düzenlemek amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Gövde kısmında iç içe kazıma daireler ile süslenmiştir. Boyun kısmından iki kulplu olup, bir kulpu kırılmıştır.



Resim 101. Matara-18-19.yüzyıl.

Şanlıurfa Pazar Camii'nde bulunmuştur. 26x20 cm ölçüsündedir. Pişmiş topraktan yapılan çömlek, matara tipindedir. Restorasyon esnasında Pazar Camisinin kubbe kasnaklarında bulunmuştur. Kubbenin esnekliğini sağlamak ve akustik ses ahengini düzenlemek amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Gövde kısmında iç içe kazıma daireler ile süslenmiştir. İki tutamaklı (kulp) olan mataranın ağız kısmı hasarlıdır.

**Kaynakça:**

Acar B. (1975) Kilim ve Düz Dokuma Yaygılar, Ak Yayınları, İstanbul.

Aslanapa, O. (2007) Türk Sanatı, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Deniz, B. (2000) Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yaygılar, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Gürsu, N. (1988) Türk Dokumacılık Sanatı, Redhouse Yayınevi, İstanbul.

İnalcık H. (2008) Türkiye Tekstil Tarihi, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Karakaş, M. (2001) Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Şanlıurfa Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

Karakaş, M. (2010) Şanlıurfa Evliya ve Alimleri, Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

Kardeşlik, S. (2010) İstanbul Vakıflar Halı Müzesinde Konservasyon Çalışmaları ve Yeni Keşfedilen Selçuklu Halıları, Vakıf Restorasyon Yıllığı, sayı 1, İstanbul.

Kardeşlik, S. (2011) Vakıflar Halı Müzesinde Selçuklu ve Selçuklu Geleneğindeki Halılarda Kozmolojik ve İkonografik Boyut, Vakıf Restorasyon Yıllığı, sayı 2, İstanbul.

Kardeşlik, S. (2012) Doğu Minyatürlerinde Tasvir Edilen Selçuklu Halıları, Vakıf Restorasyon Yıllığı, sayı 4, İstanbul.

Kardeşlik, S. (2013) Avrupa Resim Sanatında Tasvir Edilen Anadolu Selçuklu Halıları, Vakıf Restorasyon Yıllığı, sayı 6, İstanbul.

Kardeşlik, S. (2019) İbrahim Peygamber Makamına Adanmış Surre Alayı Sancakları, Vakıf Restorasyon Yıllığı, sayı 19, İstanbul.

Kardeşlik, S. (2020) Şanlıurfa'da Hz. İbrahim Peygamber Makamına Adanmış Sancaklar, Şanlıurfa Kültür Sanat Tarihi ve Turizm Dergisi, sayı 36, Ankara.

Kürkçüoğlu, C, S. (2002) Şanlıurfa Çarşıları Hanları ve El Sanatları, Şanlıurfa Belediyesi Yayınları, Ankara

Kürkçüoğlu, A. C. (2002) Uygarlığın Doğduğu Şehir Şanlıurfa, Şurkav Yayınları, Ankara.

Kürkçüoğlu, S. (2010) Kültür ve Turizm Şehri Şanlıurfa'da El Sanatları, Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi, Şurkav Yayınları, sayı:8, s. 35-44, Şanlıurfa.

Memiş, M. (1998) Şanlıurfa Medreseleri, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Memiş, M. (2011) Medreseler, Geçmişten Bugüne Şanlıurfa'da Dini Hayat, Şanlıurfa İl Müftülüğü Yayınları, Ankara.

Mızrak, R. (2002) Şanlıurfa Kütüphaneleri Tarihi, Uygarlığın Doğduğu Şehir Şanlıurfa, Şurkav Yayınları, Ankara.

Öney G. (2007) Beylikler Devri Sanatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Sözen, M. (1998) Geleneksel Türk El Sanatları, Golden Horn Yayınları, İstanbul.

Tekeli, G. (2008) Anadolu'da Ahşap İşçiliği, Farklı Kültürlerde Güzeli Arayış, İstanbul.

Örnek, D. (2009) Türk El Sanatlarında Rahle, Vakıflar Dergisi, 32.sayı, s.173-180, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

Özsayıner, Z. C. (1999) Tezhipli Kur'an-ı Kerimler, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

Üner, M. E. (2009) Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi, Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

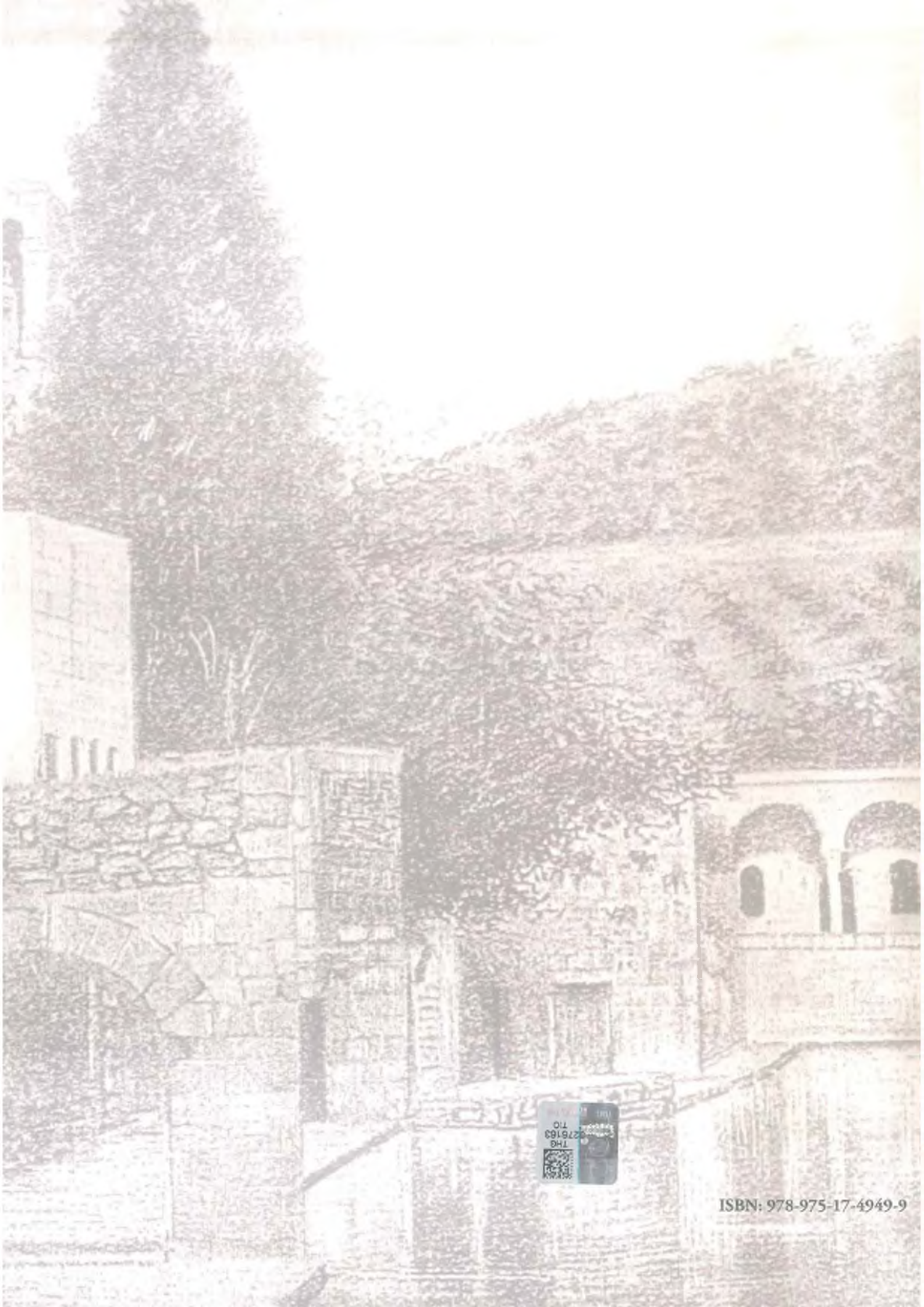

THG
276183
TIO

ISBN: 978-975-17-4949-9